ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

ім. М. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES
ISSUE 12
•
UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION
VOLUME 15

Kyiv 2007

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 12
•
УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 15

Київ 2007

Статті й матеріали збірника "Український археографічний щорічник" (вип. 12) присвячено різноманітним проблемам української історії XVI–XX ст. Публікації з археографії та джерелознавства висвітлюють питання історії періоду Хмельниччини, національно-визвольної боротьби українського народу 1940-х – 1950-х рр. та ін. Окреме місце відведено оглядові україніки в бібліотеках та архівах Канади й Гарварду, а також статтям з геральдики та сфрагістики. У рубриці "Публікації джерел" запроваджуються в обіг документи з історії Володимирського ґродського суду XVII ст., листи запорожців до Івана Мазепи, джерела з історії Нової Січі, багате листування українських діячів XIX–XX ст. та ін. Вперше публікуються щоденники історика Івана Крип'якевича (1903–1904) та сподвижника Михайла Грушевського, видавця та громадського діяча Юрія Тищенка-Сірого (1919–1924). Збірник завершується добіркою рецензій та оглядів наукової літератури, нотатками у рубриці "Miscellanea" і некрологами.

Для науковців, викладачів історії, вчителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим України.

ISBN 966-02-0552-X
ISBN 978-966-02-4622-5

1

АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Конрад БОБЯТИНСЬКИЙ (*Варшава*)

НЕВІДОМІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ У ПЕРІОД ВІЙНИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ З МОСКОВІЄЮ НА ТЕРИТОРІЇ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У 1654–1655 РОКАХ

Попри те, що війна Речі Посполитої з Московією 1654–1667 рр., розпочата наступом військ царя Олексія Михайловича на Білорусь у кінці травня – на початку червня 1654 р., мала величезний вплив на розстановку сил у Центрально-Східній Європі, ця проблема ще не дочекалася ґрунтовного дослідження в польській історіографії[1]. Особливо слабко вивчені військові аспекти цього конфлікту. Бракує цілісного синтезу військових дій 1654–1667 рр., як і студій про різні етапи війни. Поодиноким винятком є книга Людвіка Кубалі, присвячена перебігові військових дій на теренах Великого князівства Литовського та України від початку війни до оволодіння московським військом Вільна 8 серпня 1655 р. Праця ця для свого часу, без сумніву, видатна, видана, однак, понад сто років тому. Та найголовніше, що спирається вона на дуже обмежену, як на сучасний погляд, джерельну базу і вже не відповідає багатьом критеріям, які нині висуваються до наукових монографій[2]. Л. Кубаля користувався лишень архівами, розташованими на захоплених Австрією теренах – у Кракові та у Львові[3], – практично не маючи доступу до зібрань, що відклалися у Варшаві, Познані, Ґданську, Вільні, тим більше у Москві та Санкт-Петербурзі. Зачиненими були для нього й двері архівів магнатських родів. В останньому випадку цінність праці Л. Кубалі знижує передусім брак джерел з Архіву Радзивілів, а також невикористання архівної спадщини Сапіг[4].

Маючи можливість опрацювати більшість з перелічених зібрань, автор цієї статті ще кілька років тому розпочав відповідні студії, маючи на меті зверифіку-

[1] Набагато кращою є ситуація в російській та білоруській історіографіях. Обмежуючись лише найважливішими позиціями, слід згадати про синтетичні дослідження А. Н. Мальцева (Россия и Белоруссия в середине XVII века. – М., 1974) та Г. Сагановича (Невядомая вайна 1654–1667. – Мінск, 1995), розлогі фрагменти монументальної праці С. Соловйова (История России с древнейших времен. – М., 1961. – Т. X) та ін.

[2] *Kubala L.* Wojna Moskiewska r. 1654–1655.– Warszawa, 1910.

[3] Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі – БЧ), Бібліотека Польської Академії наук (ПАН) у Кракові, Бібліотека Наукового закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві (далі – Оссол.), Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ).

[4] Фонди Архіву Радзивілів, які містять джерела щодо військово-політичної діяльності роду, нині зберігаються передусім у Головному архіві давніх актів (Archiwum Główne Akt Dawnych (далі –AGAD)), Архів Радзивілів (Archiwum Radziwiłłów (далі – AR)). Якщо йдеться про Архів Сапіг, то найбільше за обсягом листування за 1654–1655 рр. зберігається у ЛНБ.

вати усталений у польській історіографії образ першого етапу (1654–1655) війни Речі Посполитої з Московією на теренах Великого князівства Литовського. Заохочував автора той факт, що, з огляду на таку давню появу книги Л. Кубалі, бракує спроби по-новому поглянути на події, які відіграли настільки істотну роль в історії Східної Європи[5]. Щоправда, багато видатних дослідників історії Речі Посполитої XVII ст. звертали увагу на той відтинок війни, але робили це принагідно, на другому плані дослідження ширших питань – причини кризи зовнішньої політики Речі Посполитої у другій половині XVII ст., старопольська військова справа – чи в рамках полеміки щодо політики Януша Радзивіла, а передусім переймаючись причинами і контекстом переходу Литви під зверхність Швеції на підставі договору в Ясновидцях 17 серпня 1655 р.[6].

Беручись до дослідження першого етапу війни Речі Посполитої з Московією в 1654–1655 рр., історик опиняється перед фактом дуже бідної мемуарної спадщини, в якій порушується ця проблема. Найціннішим джерелом є тут спогади Мацея Ворбек-Леттова[7]. Поміж іншим, автор переписав не відомий з інших списків лист Януша Радзивіла до короля, написаний 14 серпня 1654 р. під Головчином через два дні після перемоги під Шкловом[8]. Цей лист є найдокладнішим повідомленням про згадану битву, яка, на думку багатьох дослідників, була найвизначнішим успіхом литовської зброї у другій половині XVII ст., здобутим без допомоги коронних військ. Однак помилки, зроблені Я. Радзивілом після битви, а ще більше величезна диспропорція сил, призвели до того, що вже через два тижні литовці зазнали поразки під Шепелевичами, по якій були змушені відійти за Березину. У своїх спогадах М. Ворбек-Леттов також переписав кілька листів, які взимку та навесні 1655 р. отримав від свого сина, котрий перебував на службі від 6 вересня 1654 р. як товариш гусарської хоругви литовського польного гетьмана Вінцентія Гонсевського. Завдяки цьому маємо відомості про багато не знаних з інших джерел особливостей сутичок у Східній Білорусі в період із січня до травня 1655 р.[9]. Сам автор як учасник битви під мурами Вільна 8 серпня 1655 р. залишив найдокладніший опис цієї баталії, а також подій, що їй передували. Поразка військ Я. Радзивіла обумовила остаточну поразку литвинів на першому етапі війни та призвела до того, що столиця Великого князівства Литовського понад 6 років перебувала під московською окупацією[10].

---

[5] Варто тут згадати, що кілька цікавих статей, присвячених літній кампанії 1654 р., підготував останніми роками Петро Кролл (*Кролл П.* Беларуская кампанія 1654 р. (До бітвы пад Шапелевічамі) // Беларускі гістарычны агляд. – Мінск, 1999. – Т. VI. – С. 10–11; *idem.* Obrona Smoleńska w 1654 r. // Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremie Maciszewskiemu / Red. M. Nagielski. – Warszawa, 2002. – S. 151–172; *idem.* Upadek Smoleńska // Mówią Wieki. – 2003. – № 4.

[6] Передовсім маю на увазі книги та статті Генрика Віснера й Тадеуша Василевського, а також Веслава Маєвського, Анджея Рахуби та Збігнева Вуйцика.

[7] *Vorbek-Lettow M.* Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV / Wyd. E.Galos, F. Mincer; pod red. W. Czaplińskiego. – Wrocław, 1968.

[8] Ibidem. – S. 191–195.

[9] Ibidem. – S. 211–225.

[10] Ibidem. – S. 235–242.

З інших важливих мемуарів значною підмогою, особливо при відтворенні хронології подій 1654 р., є третій том фундаментального щоденника великого литовського канцлера Альбрехта Станіслава Радзивіла[11]. Вартісною позицією є нещодавно вдруге видані спогади смоленського воєводи Філіпа Казимира Обуховича[12]. Неоціненним джерелом при описі сутичок над Дніпром взимку і навесні 1655 р. є два твори, написані на замовлення одного з литовських керівників – конюшого Богуслава Радзивіла[13]. Однак з огляду на роль останнього у внутрішньополітичній боротьбі (був одним з провідників опозиції) до деяких його суджень про контекст окремих воєнних подій слід підходити дуже критично. Подібним чином належить також трактувати текст Стефана Францішка Медекші, зв'язаного з литовськими регалістами[14]. Врешті, варто згадати про видатного історіографа XVII ст. Веспасіана Коховського, котрий навів багато цікавих (але не завжди правдивих) деталей про військові операції, які проводилися в Литві у 1654 р., найдокладніше при цьому описуючи облогу Смоленська[15].

Дещо ліпше виглядає справа з опублікованими джерелами інших видів. При описі перебігу літньої кампанії 1654 р. підмурівок досліджень формують листи й реляції, видані в середині XIX ст. Антонієм Сигізмундом Гельцелем та Амброзієм Ґрабовським[16]. Попри те, що ці публікації вже давно не відповідають археографічним вимогам, вони неоціненні для істориків, оскільки більшість оригіналів і копій виданих документів втрачено. Досліджуючи організаційні зусилля Великого князівства Литовського восені 1654 р. і маючи на меті відтворити склад армії, розбитої під Шепелевичами, неможливо оминути джерел, які увійшли до видання Францішка Новаковського[17]. Багато підставових документів до всієї війни 1654–1667 рр. і зокрема до подій 1654–1655 рр. (передусім про оборону Смоленська) опубліковано у відповідних томах двох фундаментальних видань, які побачили світ у Вільнюсі на початку XX ст.[18].

---

[11] *Radziwiłł A. S.* Pamiętniki o dziejach w Polsce / Wyd. A. Przyboś, R. Żelewski. – Warszawa, 1980. – T. III. – S. 416–445.

[12] Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707) / Wyd. H. Lulewicz, A. Rachuba. – Warszawa, 2003. – S. 252–255.

[13] Żywot Jaśnie Oświeconego Księcia Bogusława Radziwiłła / Wyd. A. Popliński. – Poznań; Trzemieszno, 1840. – S. 114–120; *Radziwiłł B.* Autobiografia / Wyd. T. Wasilewski. – Warszawa, 1979. – S. 134–136.

[14] *Medeksza S.* Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668 / Wyd. W. Seredyński // Scriptores rerum polonicarum. – Kraków, 1875. – Vol. III. – S. 1–2.

[15] *[Kochowski W.]* Historya panowania Jana Kazimierza / Wyd. E. Raczyński. – Poznań, 1859. – T. I. – S. 171–185.

[16] Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski / Wyd. A. Grabowski. – Kraków, 1845. – T. 1. – S. 99–130; Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza z dawnego rękopisu będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna / Wyd. A. Z. Helcel. – Kraków, 1864. – S. 720–732.

[17] Źródła do dziejów Polski / Wyd. F. Nowakowski. – Berlin, 1841. – T. 1. – S. 141–154.

[18] Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов. – Вильно, 1909. – Т. XXXIV; Археографический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно, 1904. – Т. XIV.

Натомість упродовж решти XX ст. не спостерігалося жодної видавничої ініціативи, яка б спричинилася до розширення джерельної бази про перебіг війни 1654–1655 рр. на теренах Великого князівства Литовського.

Якщо йдеться про збройні зусилля Московії та українських козаків, то про це маємо кілька сотень археографічних публікацій, які дають змогу вичерпно описати згадану проблему[19]. Оскільки ці публікації широко використовували С. Соловйов, Л. Кубаля, А. Мальцев, Г. Саганович та ін., не оглядатимемо їх тут.

Нарешті слід згадати про ще одне дуже важливе джерело – "Театр Європи", завдяки якому західноєвропейський читач міг довідатися про події на східних кресах Речі Посполитої[20]. Варто підкреслити, що інформатори редакторів цього оригінального щоденника XVII ст. часто мали у своєму розпорядженні дуже докладні дані й подавали багато деталей, які, хоча й викликають велику зацікавленість, але нерідко не можуть бути зверифіковані при порівнянні з іншими джерелами.

З огляду на бібліографію мемуарів та опублікованих документальних джерел, як здається, виразно помітно, що підготувати ґрунтовну монографію, присвячену війні Речі Посполитої з Москвою в 1654–1655 рр., неможливо без попередньої солідної архівної евристики.

Перша проблема виникає вже при спробі з'ясувати чисельність армії Януша Радзивіла під час чергових етапів кампанії. Щоправда, ще Едвардові Котлубаю вдалося віднайти в першій половині XIX ст. кілька компутів литовської армії 1654–1655 рр., але до деяких даних, наведених дослідником, слід підходити дуже критично. Так, оцінка чисельності залоги Смоленська (4700 піхоти й 4000 посполитого рушення) вже давно відкинута істориками як дуже завищена[21]. Лише 1980 р. завдяки використанню матеріалів з приватного архіву познанського воєводи К. Обуховича Б. Островський остаточно визначив чисельність гарнізону – 3500 чол.[22]. З документів, які належать до цього зібрання, слід насамперед виокремити ординанс К. Обуховича від 9 червня 1654 р. (містить реєстр шляхти, що обороняла дві ділянки фортеці), "приповідний лист" воєводи від 23 червня 1654 р. для Григорія Грушецького про вербування 600 волонтерів, а також реєстр шляхти, укладений після генерального московського штурму 26 серпня, який враховує литовські втрати під час облоги, що тривала від 8 липня[23].

---

[19] Найважливіші з них див.: Акты Московского государства, изданные Императорской Академией наук (далі – АМГ). – СПб., 1894. – Т. II; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1880. – Т. X; 1889. – Т. XIV; Дворцовые разряды. – СПб., 1852. – Т. III; Очерк военных действий боярина Василия Петровича Шереметьева в 1654 г. // *Новосельский А. А.* Исследования по эпохе феодализма. – М., 1994; Витебская старина. – Витебск, 1881. – Т. 1; 1885. – Т. IV; *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского потопа. – М., 1994.

[20] Theatrum Europeum / Beschr. von Johann Georgius Schlederus. – Frankfurt am Main, 1685. – Th. VII. – S. 609–619, 764–771, 784.

[21] Бібліотека ПАН у Кракові. – Од. зб. 1404. – Т. III. – Арк. 147–148.

[22] *Ostrowski B.* Pospolite ruszenie szlachty smoleńskiej // Acta Baltico-Slavica. – 1980. – T. XIII. – S. 181.

[23] Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. – Од. зб. 13621/III. – Арк. 39–41, 44, 47–50.

Набагато більшу наукову вартість, ніж список залоги Смоленська, мають інші відомості Е. Котлубая – компути литовського війська за лютий та липень 1654 р., а також список війська нового призову, який було оголошено на підставі ухвали надзвичайного сейму (липень 1654 р.)[24]. Маємо, однак, пам'ятати, що в цих документах стан підрозділів наведено на підставі "приповідних листів", а не на підставі записів, зроблених безпосередньо у військовому таборі польним писарем. Тому реальна чисельність армії, яка вирушала на фронт, була меншою, ніж випливає з даного компуту, оскільки рідко так бувало, щоб усі підрозділи мали визначену чисельність.

На більшу проблему наштовхуємося при спробі з'ясувати чисельність литовської армії під час зимово-весняної кампанії 1655 р. Завдяки потужним організаційним і фінансовим зусиллям, докладеним восени 1654 р., в лавах перебувало набагато більше людей, ніж під Шкловом та Шепелевичами. Але до сьогодні серед істориків немає згоди стосовно того, скільки жовнірів налічували тоді відділи Я. Радзивіла[25].

Завдяки використанню книг скарбових комісій можна досить точно з'ясувати кількість хоругов та регіментів, які входили до складу литовської армії в період, що нас цікавить. Ці джерела є назагал мало відомі. У ширшому контексті використовувалися вони в габілітаційній праці Анджея Рахуби[26]. За другу половину XVII ст. у Державному архіві Литви у Вільнюсі збереглося п'ять скарбових книг[27]. Переліки підрозділів, призваних під час скарбової комісії в Мінську (службу їм рахували від 9 листопада 1654 р.), можна знайти у двох з них. Укладено їх було у Вільні в 1662–1664 рр.[28]. Завдяки їм можемо визначити не тільки кількість хоругов, підрозділів і рот цього типу, а й подеколи зорієнтуватися, чи всі перелічені в компуті підрозділи пішли на службу. На жаль, у згаданих книгах часто значаться підрозділи, які тоді або ще не були сформовані, або не брали участі у військових діях, поповнюючи втрати, понесені під час попередніх кампаній. Відтак, щоб докладно з'ясувати склад армії в зимово-весняній кампанії 1655 р., мусимо послуговуватися також тими джерелами, які дають можливість спростувати участь того чи іншого підрозділу в цих подіях.

---

[24] Бібліотека ПАН у Кракові. – Од. зб. 1404. – Т. I. – Арк. 154–156, 156–159; Т. III. – Арк. 134–137.

[25] Приміром, Ян Віммер дійшов висновку, що на початку грудня разом з коронним підкріпленням у таборі під Мінськом перебувало тільки близько 5000 чол., а взимку 1655 р. в облозі коло Могилева брало участь близько 10000 жовнірів. При цьому дослідник спирався на компут, що відклався в Теках Нарушевича, котрий, як я намагався довести у своїх працях, походить з початку липня 1655 р. (*Wimmer J.* Wojsko i finanse Rzeczypospolitej w czasie wojny ze Szwecją 1655–1660 // Wojna polsko-szwedzka 1655–1660 / Red. J. Wimmer. – Warszawa, 1973. – S. 73; БЧ. – Од. зб. 148. – № 191. – Арк. 905–910 (компут литовського війська з повітовим походом проти Москви)).

[26] *Rachuba A.* Konfederacja Kmicicowska i Związek Braterski wojska litewskiego w latach 1660–1663. – Warszawa, 1989.

[27] Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (далі – LVIA). – Fond SA. – № 4106, 4107, 4111, 4114, 4120.

[28] Ibidem. – № 4106, 4107.

У даному випадку неоціненне значення мають ґродські книги. У бібліотеці Вільнюського університету та Публічній бібліотеці Литви зберігаються жмудські ґродські книги за 1653–1655 рр.[29]. З них, наприклад, довідуємося, що принаймні дві роти з підрозділу рейтарів Вінцентія Гонсевського, керовані Криштофом Гротузом, у перші дні січня 1655 р. замість маршу під Новий Бихів перебували в іншому кінці Великого князівства Литовського, здобуваючи провіант у Тельшах[30]. Завдяки епістоляріям та кільком компутам можемо викреслити зі складу литовської армії (принаймні до травня 1655 р.) багато інших підрозділів, які фігурують у згадуваних скарбових книгах. З певністю знаємо, що під час зимово-весняної кампанії під командою Я. Радзивіла не перебували його розбитий під Шепелевичами полк німецької піхоти, а також два великі підрозділи В. Гонсевського – драгуни його двоюрідного брата Мацея та німецька піхота. Останній регімент, очевидно, так ніколи й не був сформований, а очолювати його мав генерал литовської артилерії, мальтійський кавалер Миколай Юдицький[31].

Однак маємо також пам'ятати, що це тільки сума теоретичних підрозділів. На щастя, зберігся реєстр, укладений короннимиописувачами, спорядженими литовським польним писарем Олександром Гіларієм Полубинським у жовтні та листопаді 1654 р. Польські історики військової справи до сьогодні не знали цього джерела, і тільки недавно його введено до наукового вжитку[32]. На жаль, у ньому не перелічено всіх підрозділів, бо багато з них прибуло до військового табору пізніше. Зіставляючи джерела, можемо переконатися, що нерідко в хоругві було значно менше рядових, ніж записано в скарбовій книзі на підставі "приповідних листів". Як свідчать інші джерела, в середині XVII ст. цей випадок не був винятковим, радше навпаки – типовим для коронної та литовської армій, як і для повітових підрозділів.

Залучення додаткових джерел при дослідженні чисельності підкріплень, які прибували на територію Литви з Корони від вересня 1654 р. до липня 1655 р., так само дало змогу зверифікувати історіографічну традицію. Визначаючи склад коронного корпусу, Ян Віммер та Генріх Віснер спиралися передусім на вже згадуваний компут з липня 1655 р.[33]. Використовуючи надзвичайно цінну археогра-

---

[29] Vilniaus Universiteto Biblioteka. – Fond 7. –№ 16/14468; Lietuvos Nacionaline Martyno Maźvido Biblioteka. – PR 727. На жаль, не збереглися (чи недоступні) троцькі, вількомірські та віленські ґродські книги за 1654–1655 рр. (збережені книги з цих воєводств і повітів нині знаходяться у Вільнюсі, передовсім у бібліотеці Вільнюського університету та в Державному архіві Литви).

[30] Lietuvos Nacionaline Martyno Maźvido Biblioteka. – PR 727. – Nr 42. – K. 122–123.

[31] БЧ. – Од. зб. 148. – № 217. – Арк. 1043 (Радзивіл до Яна Казимира, Могилів, без дати (бл. 25 квітня 1655 р.)); Там само. – № 191. – Арк. 905–910 (компут литовського війська з повітовим походом проти Москви).

[32] БЧ. – Од. зб. 121. – № 151. – Арк. 575–578. Відклався він у Теках Нарушевича під 1629 р., а укладений на 25 років пізніше.

[33] Не маючи джерельних підстав, Я. Віммер висунув тезу, що коронний корпус налічував тільки 3669 жовнірів (*Wimmer J.* Wojsko i finanse Rzeczypospolitej... – S. 53). Набагато ближче до визначення фактичного стану підійшов Г. Віснер, пишучи про 5000 жовнірів з коронних підкріплень (*Wisner H.* Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła // Rocznik Białostocki. – 1976. –

фічну публікацію Я. Віммера, в якій цей визначний дослідник польської військової справи порівняв склад окремих коронних підрозділів у регулярному найманому війську, починаючи з 1648 р., можемо визначити чисельність коронних підрозділів[34]. Але до сьогодні історики не враховували у складі корпусу щонайменше двох підрозділів, котрі, як випливає з військово-скарбових актів та з інших джерел, брали участь у сутичках у Східній Білорусі в першій половині 1655 р.[35]. Це – драгунський регімент поморського воєводи Людвіка Вайгера і татарська надвірна хоругва короля під орудою мурзи Богдановича. Зваживши на те, що велику частину корпусу складали відбірні підрозділи королівської гвардії (близько 2000 жовнірів), внесок Корони в оборону Великого князівства Литовського від московських військ у другій половині 1654 – першій половині 1655 рр. усупереч панівним нині в польській історіографії поглядам слід визнати дуже значним[36]. Як випливає з наших підрахунків, литовські сили (підрозділи компутові, повітові, приватні, волонтерські) нараховували щонайменше 18000 жовнірів і мали значну потугу, змарновану, на жаль, через помилкове рішення про наступ у січні 1655 р. Тяжкі погодні умови, голод, хвороби та дезертирство – усе це призвело до того, що після закінчення облоги Могильова (11 травня 1655 р.) армія була неспроможна до подальших сутичок. А тому влітку 1655 р. Литва фактично залишилася безборонною й мало не без бою була зайнята московським військом.

Крім вище перелічених невідомих або недостатньо використаних джерел щодо чисельності литовської армії та коронних підкріплень на московському театрі військових дій у 1654–1655 рр., хотів би, закінчуючи цей сюжет, згадати про ще один компут (недатований), практично незнаний в історіографії. У паперах роду Полубинських зберігся перепис армії Я. Радзивіла в першій половині 1655 р., який не тільки враховує компутові хоругви (зрештою, у випадку з литовською армією не всі), а й подає повітові та приватні хоругви, які перебували у військовому таборі[37]. Це – єдине джерело, яке перелічує приватні підрозділи литовського підканцлера Казимира Леона Сапіги, що брали участь у сутичках у Білорусі, однак не були включені до складу компуту. Частина їх – драгуни й німецька піхота – стала ядром гарнізону Старого Бихова. Решта, як випливає із зазначеного перепису, перебувала у військовому таборі й воювала в лавах головної армії Я. Радзивіла[38].

T. XIII. – S. 104; *idem.* Janusz Radziwiłł 1612–1655. Wojewoda wileński. Hetman wielki litewski. – Warszawa, 2000. – S. 188).

[34] *Wimmer J.* Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1648–1655 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1960. – T. V (сторінки без пагінації).

[35] AGAD. – Akta Skarbowo-Wojskowe. – Dz. 85. – № 72. – Fol. 107–111, 175–176.

[36] Ширше про цю проблему див. у статті: *Bobiatyński K.* Działania posiłkowego korpusu koronnego na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1654–1655 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 2004. – T. XLI. – S. 61–81.

[37] БЧ. – Од. зб. 2749. – № 112. – Арк. 407–410. На жаль, окрім трьох випадків, тут не подано склад окремих підрозділів.

[38] БЧ. – Од. зб. 2749. – № 93. – Арк. 337 (лист К. Л. Сапіги до О. Полубинського (Гродно, 9 листопада 1654 р.)); ЛНБ. – Ф. 103: Теки Прохаски – № 149/Va. – Арк. 279 (лист О. Полубинського до К. Л. Сапіги (обоз під Новим Биховом, 31 січня 1655 р.)); *Bobiatyński K.* Stary Bychów i Nowy Bychów podczas wojny Rzeczypospolitej z Moskwą w latach 1654–1655 // Беларускі гістарычны агляд (у друці).

Це – козацька хоругва, рота польської піхоти, а також три драгунські роти: в сумі майже 500 чол.[39].

Заторкуючи практично не досліджену проблему литовських приватних військ, слід згадати про ще одне зібрання джерел, яке розширює наші уявлення. У варшавському Архіві Радзивілів збереглося листування литовського крайчого Михайла Казимира Радзивіла з берестейським підсудком Марціном Буховецьким. На підставі дев'яти листів можна простежити увесь процес формування хоругви та з'ясувати, яка роль належала в ньому М. Радзивілу (фінансовому патрону та номінальному командирові хоругви), а також М. Буховецькому слузі магната, що виконував його доручення і займався мобілізацією та озброєнням контингенту[40]. Довідуємося про труднощі, з якими згадані особи зіткнулися під час пошуку готівки, придбання зброї, призову відповідних вершників. Щоб віднайти засоби, М. Радзивіл мусив на тяжких умовах віддати в оренду кілька фільварків. Сам М. Буховецький відраджував його укладати угоду про оренду з місцевою шляхтою, яка чекала лише на те, аби отримати від М. Радзивіла якнайкращі фінансові умови, а часто хотіла просто обікрасти його. Магнат покликався при цьому на свого небіжчика-батька, великого литовського маршалка Олександра Людвіка, який "ніколи не хотів мати справу зі шляхтою, волів краще з жидами, бо тих міг навіть наказати побити києм"[41]. Немає нічого дивного, що з метою зменшення видатків магнати намагалися перекласти справу утримання своїх приватних підрозділів на державну скарбницю і прагнули включити останні до компуту. Так само було у випадку з Михайлом Казимиром Радзивілом, який подбав, аби його гусарська та козацька хоругви перебували на утриманні литовської армії у складі новосформованої дивізії[42].

Іншою важливою групою джерел є невідомі або мало використані дослідниками донесення про найбільші військові сутички під час літньої 1654 р. та зимово-весняної кампанії 1654–1655 рр. Під час першої відбулися дві значущі битви: 12 серпня під Шкловом литовська армія перемогла військо Якова Черкаського, а 24 серпня зазнала поразки під Шепелевичами від корпусу Олексія Трубецького. Інформацію щодо першої з цих баталій можна знайти у згаданому донесенні великого литовського гетьмана, переписаному М. Ворбеком-Леттовим, а також з двох повідомлень А. Ґрабовського[43].

---

39 БЧ. – Од. зб. 2749. – № 112. – Арк. 407–410.

40 AGAD. – AR. – Dz. IV. – Teka 26. – K. 361 (листи М. К. Радзивіла до М. Буховецького (Несвіж, 8 серпня 1654 р. і два недатованих із серпня)); Там само. – Dz. V. – № 1569 (листи М. Буховецького до М. К. Радзивіла (Олика, 23 червня; Юхничі, 27 липня; Берестя, 8 серпня; Біла, 2 вересня; Черновчиці, 10 і 14 вересня 1654 р.)). Цю проблему порушує також цікавий лист Самуеля Путяти до Богуслава Радзивіла, написаний в Усові 17 серпня 1654 р. і присвячений, крім усього, справі постачання підрозділу німецької піхоти князя (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 12631. – Fol. 25–26).

41 AGAD. – AR. – Dz. V. – № 1569. – Fol. 52 (лист М. Буховецького до М. К. Радзивіла, Берестя, 8 серпня 1654 р.).

42 Бібліотека ПАН у Кракові. – Од. зб. 1404. – Т. I. – Арк. 154–156.

43 *Vorbek-Lettow M.* Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV. – S. 191–195; Ojczyste spominki. – T. I. – S. 120–121 (лист з Вільна 20 серпня 1654 р.); ширшою

Цінним доповненням є опис битви, що відклався в рукописній спадщині роду Потоцьких під назвою "Авізи з Вільна від 23 серпня 1654 року"[44]. Цей документ використав тільки Т. Василевський, опрацьовуючи вступ до "Автобіографії" Богуслава Радзивіла[45]. У порівнянні з іншими джерелами тут подано набагато більші литовські втрати: "загинуло самого товариства та ротмістрів двісті... (далі йде реєстр найвизначніших осіб, які загинули. – *К. Б.*) й багато іншого жовнірства на тисячу". Ці підрахунки, напевно, завищені, але все одно свідчать про те, що литовська армія 12 серпня попри ефектну перемогу зазнала відчутних втрат. Таке велике пролиття крові та втрата кількасот найкращих жовнірів виявилися для Я. Радзивіла куди більшою проблемою, ніж втрата кількох тисяч жовнірів для московської армії, яка мала кількаразову перевагу. Щоправда, 13 серпня до литовського табору, як довідуємося з авіз, прибуло 25000 чол. піхоти та драгунів, але це було замале підкріплення для того, щоб литвини могли двома тижнями пізніше впоратися під Шепелевичами з армією О. Трубецького

Оскільки в донесенні зазначено, що "прийшло до табору свіжих людей дві з половиною тисячі князя Богуслава й пана Немирича", історики пробували зідентифікувати ці підрозділи. Переконливо встановлено, що 13 серпня 1654 р. литовській армії допомогли драгуни Богуслава Радзивіла на чолі з Ебергардом Путткамером, а також полк піхоти київського підкоморія Юрія Немирича під командою Богуслава Ржипковського (разом близько 1500 чол.)[46]. Розбіжності з'явилися при спробі з'ясувати, до якого саме підрозділу входила решта 1000 жовнірів. Г. Віснер вважав, що тут йшлося про полк піхоти Б. Радзивіла. І це виглядало логічним, бо в донесенні йдеться про "людей князя Богуслава"[47]. Але, досліджуючи проблему в контексті діяльності коронного корпусу на теренах Великого князівства Литовського в 1654–1655 рр., мені вдалося з'ясувати, що швидше слід зважати на полк піхоти Януша Радзивіла[48]. До такого висновку спонукає залучення кількох мало використаних попередниками джерел, зокрема: ординансу великого коронного гетьмана Станіслава Ревери Потоцького від 27 липня 1654 р. та листування Богуслава Радзивіла зі своїм слугою Бенедиктом Ольшевським[49]. Зміст цих джерел свідчить про те, що не було фізичної можливості, щоб до 13 серпня підрозділ князя конюшого, на кільканадцять днів раніше переведений з коронної до литовської армії, міг прибути до Дніпра. Цей підрозділ,

---

версією цієї реляції є летючий листок, датований 12 серпня (Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікрофільмів (далі – БНВ, мікроф.). – № 37625); List z obozu litewskiego z 13. VIII. 1654 // Ojczyste spominki. – T. I. – S. 114–116. Цікаву інформацію містить також лист з литовського табору від 14 серпня 1654 р.: Там само. – S. 116–117.

[44] AGAD. – Archiwum Publiczne Potockich. – № 9. – T. III. – Fol. 213.

[45] *Wasilewski T.* Zarys dziejów Bogusława Radziwiłła. – S. 46 (przyp. 242).

[46] Стан реґіментів подано на підставі матеріалів Е. Котлубая (Бібліотека ПАН у Кракові. – Од. зб. 1404. – T. III. – Арк. 134–137).

[47] *Wisner H.* Janusz Radziwiłł 1612–1655. – S. 171.

[48] *Bobiatyński K.* Działania posiłkowego korpusu koronnego… – S. 64–65.

[49] AGAD. – AR. – Dz. II. – № 1286. Серед листування Б. Радзивіла з Ольшевським найцікавіша інформація міститься в листі, написаному через 6 днів після поразки (30 серпня 1654 р.) з Копила (AGAD. – AR. – Dz. IV. – Teka 9. – Kop. 89. – № 1090).

фактичним командиром якого був у наступні місяці райгородський староста Ян Берк, лише через кілька тижнів після битви під Шепелевичами з'явився при Януші Радзивілі, який збирав розпорошені сили в околицях Мінська. Також донесення про битву під Шепелевичами не залишає сумнівів, що підрозділ великого гетьмана, а не Богуслава бився у тій баталії, а під час відступу був знищений на переправі через Друч під Церцами.

Щодо самої битви під Шепелевичами, то, попри кількарічні архівні пошуки, так і не вдалося виявити джерела, які б внесли щось нове у сформований в історіографії образ цієї баталії. Видрукувані А. Ґрабовським донесення, а також виданий Е. Котлубаєм лист Януша Радзивіла[50] вже використовувалися, зокрема Л. Кубалею, а ще не виданий опис битви кілька разів залучав Г. Віснер. Останній документ – це найдокладніше донесення про битву, а також детальний опис драматичних подій, які відбувалися під час втечі литвинів. У смертельній небезпеці перебував тоді Януш Радзивіл, який у зв'язку з тим, що вирізнявся серед своїх підлеглих одягом і конем, став мішенню для атак кінноти О. Трубецького Як довідуємося з донесення, життя Янушу героїчно врятував хорунжий Графенберк, а також цьому допомогла атака флангової роти польської піхоти, керованої Самуелем Юшкевичем, який "відстріляв Москву і аж на той бік від переправи (через Друч. – *К. Б.*) їх прогнав і наших немало відбив"[51].

Якщо говорити про бої під час облоги Смоленська, взяття якого було для Москви чи не найважливішою стратегічною метою, то Л. Кубаля, Р. Менецький, Б. Островський та П. Кроль[52] вже ґрунтовно використали більшість джерел, перелічених на початку цієї статті, а також донесення, видрукувані А. Гельцелем, як і ті джерела, що відклалися в Теках Нарушевича[53]. Цінним доповненням є летючий листок, який містить протокол допитів полковника Вільгельма Корфа, командувача найманого війська, що обороняло твердиню. Процес В. Корфа відбувався в гетьманському суді у Мінську 16 листопада 1654 р. Протокол налічує 7 питань, на які Корф дав вичерпні відповіді. Заторкували вони між іншим чисельність двох підрозділів німецької піхоти, яка становила основу залоги, а також проблему стосунків між полковником і воєводою К. Обуховичем, стан фортифікації, запаси пороху, амуніції, обставини втрати міста, окремі епізоди облоги. Це джерело дає змогу куди надійніше оцінити шанси на тривалу оборону Смоленська. Корф визнав, що існувала можливість ненабагато її продовжити, але утри-

[50] Ojczyste spominki. – T. I. – S. 121–125 ("Relacya potrzeby, która zaszła między wojskiem W. X. Litewskiego a Moskwą pod Ciełcierzynem die 24 Augusti 1654"), 125–127 (лист слуги Януша Радзивіла Яна Менжинського до канцлера Стефана Корицінського, Вільно, 30 серпня 1654 р.); *Kotłubaj E.* Życie Janusza Radziwiłła. – Wilno; Witebsk, 1859. – S. 372–373 (Януш Радзивіл до К. Стрижки, Kojdanów, 18 вересня 1654 р.).

[51] Бібліотека ПАН у Кракові. – Од. зб. 1017. – К. 75–76зв. (лист з обозу литовського війська, Мінськ, 4 вересня 1654 р.).

[52] *Mienicki R.* Utrata Smoleńska w roku 1654 i sprawa Obuchowicza // Kwartalnik Litewski. – 1910. – R. I. – T. IV. – S. 41–66.

[53] Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza... – S. 728–732 (лист з Вільна від 20 жовтня 1654 р.); БЧ. – Од. зб. 147. – № 183. – Арк. 867–881 ("Relacja obsydji i dedycji Smoleńska"). Інша анонімна реляція: Там само. – № 172. – Арк. 817–820.

мати місто було неможливо без негайної відсічі. Протокол заперечує тезу про зрадництво полковника й частини офіцерів, які нібито мали таємно встановити контакти з ворогом і допровадити до капітуляції. Зізнання Корфа в негативному світлі подає К. Обуховича та розкриває його роль у дуже швидкій (на думку багатьох спостерігачів) втраті твердині, ключової для оборони всього східного кордону Великого князівства Литовського. Цінним додатком до цього документа є листи представників військової верхівки та еліти смоленського воєводства, які брали участь в обороні міста. Процес не закінчився ні покаранням Корфа, ні визнанням його невинності. Справу було відкладено до найближчого сейму[54].

Дещо більше місця слід відвести невідомому до сьогодні джерелу, яке значно розширює наші уявлення про збройні сутички, що відбувалися у Східній Білорусі на початку 1655 р. У перших числах січня, по чотирьох місяцях своєї майже цілковитої бездіяльності, коли московське військо зайняло всі міста, розташовані на схід від Березини, крім Старого Бихова, Януш Радзивіл вирішив задіяти свою власну армію. Вчинив він це, зрештою, всупереч своїм переконанням, після довготривалих перепалок із двором та польним гетьманом В. Гонсевським; вчинив під тиском короля, більшості посадовців та духівництва з примасом Анджеєм Лещинським на чолі[55].

Першим етапом кампанії стала облога Нового Бихова, в якому оборонявся восьмитисячний козацький корпус Івана Золотаренка. Бої під цим містом тривали від 14 січня до 10 лютого. До сьогодні головними джерелами про військовий бік цих сутичок були фрагменти "Життя" та "Автобіографії" Б. Радзивіла, "Скарбниці пам'яті" М. Ворбек-Леттова, лист Януша Радзивіла до шляхти Слонимського повіту від 7 квітня 1655 р.[56], а також московські джерела[57]. Декілька цінних доповнень вносять також нещодавно віднайдені листи О. Полубинського та воєводи венденського Миколая Корфа, командувача литовськими підрозділами, які прикривали інфляндське прикордоння[58]. Але найважливішим з тих невикористаних джерел, які пощастило виявити, є анонімне донесення офіцера литовської армії, написане французькою мовою. Донесення було поміщене Конрадом Завадським серед летючих листків під заголовком "Extrait d'une lettre ecrite par un Officier de l'armee de Lithuanie logee dans la ville basse de Mohilev du 19 fevrier 1655"[59].

---

[54] БНВ, мікроф. – № 19805 ("Apologia Magnifici Domini Wilhelmi Korff, quod fuerit missus pro praesidio Smolenscii ad Janusio Radivilo [...] citata").

[55] Чудовим джерелом до цієї проблеми є широка кореспонденція ленчицького воєводи Яна Лещинського (БЧ. – Од. зб. 384). Не маю наміру писати тут про згадану збірку джерел, оскільки кожен, кому відома праця Л. Кубалі, вже знайомий зі змістом тих листів, які там часто цитуються великими фрагментами або повністю. На жаль, Л. Кубаля не уникнув при цьому багатьох помилок, зокрема, неадекватно перекладаючи латинські звороти.

[56] БЧ. – Од. зб. 148. – № 26. – Арк. 127–140.

[57] Акты ЮЗР. – Т. XIV. – С. 495–496, 503–504, 513–521; АМГ. – Т. II. – № 612. – С. 384–386.

[58] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ). – Ф. 103. – № 149/Va. – Арк. 279 (лист О. Полубинського до К. Л. Сапіги, табір під Новим Биховом, 31 січня 1655 р.); AGAD. – Archiwum Tyzenhauźów. – № F-115 (М. Корф до В. Тизенгауза, б. м., 30 січня 1655 р.).

[59] БНВ, мікроф. – № 379 A.

Документ налічує 4 аркуші й містить низку невідомих свідчень, які впорядковують хронологію та додають багато деталей до уявлень про ці події.

У вступі автор донесення окреслює чисельність армії Радзивіла, яка переходила в наступ, у 15000 чол., а козаків – у 5000 чол. на 6 піхотних полків. Далі описуються оборонні споруди Нового Бихова. Завдяки донесенню дізнаємося, що місто мало 7 бастіонів, очевидно, насипаних козаками, та численні дубові палісади з боку річки, зміцнені земляними підпірками. Для того, щоб утруднити литвинам доступ на вали, козаки поливали останні водою, яка, замерзнувши, практично унеможливлювала форсування. Литвини не могли здолати опір козаків вогнем своєї дуже слабкої артилерії. До того ж не сприяли успіхові й численні сутички, покликані "розчистити ґрунт" для атаки.

Джерело подає багато незнаних деталей генерального штурму литовської армії, який відбувся 24 січня 1655 р., що знову ж таки вдалося з'ясувати саме з донесення. До сьогодні провину за поразку покладали передусім на польного гетьмана Гонсевського. Унаслідок своїх цілеспрямованих дій, вмотивованих неприязню до Радзивілів (у ті дні дивізією великого гетьмана замість хворого Януша командував Богуслав Радзивіл), він нібито не надав допомогу підрозділам, які перебували в атаці. В "Автобіографії" Богуслав скаржився, що з цієї причини "на мене одного вся сила навалилася, а потім, нічого не зробивши, ми повернулися"[60]. Натомість автор "Extrait d'une lettre ecrite par un Officier de l'armee de Lithuanie logee dans la ville basse de Mohilev du 19 fevrier 1655" пише, що атака захлинулася через ігнорування фактору раптовості, а також унаслідок того, що не було дано умовного сигналу, котрий мав підняти в наступ підрозділи Гонсевського і Фромгольда Вольфа, які перебували в кущах по інший бік міста. У донесенні також наводяться втрати, яких зазнали литвини в цій сутичці (головно з підрозділу піхоти Б. Ржипковського) – 30 убитих і стільки ж поранених.

Завдяки згаданому джерелу довідуємося й про дату відступу з-під Нового Бихова (10 лютого 1655 р.), а також про одну з причин такого кроку литвинів – брак фуражу та провіанту. Інша, напевно набагато важливіша, причина полягала у поразці наступу коронної армії й татар, що її підтримували. Ця армія після битви під Охматовом (29 січня – 2 лютого) майже в повному складі відійшла на захід, порушуючи раніше узгоджений з Я. Радзивілом план спільного маршу вглиб Московської держави.

Друга частина донесення описує перші 6 днів облоги Могильова, розпочатої 13 лютого 1655 р. Основним джерелом з польсько-литовського боку до цих подій є розлогий лист Я. Радзивіла до короля від 21 лютого, широко використаний Л. Кубалею[61]. Але гідна уваги й інформація, що міститься в донесенні. Автор, подібно до московських джерел, датує перший штурм, який закінчився оволодінням нижнього міста, 16 лютого. Дуже високо оцінюється поведінка на полі битви головнокомандувачів – перш за все обох Радзивілів. Згадується про вже відомий інцидент, коли три хоругви литовської кінноти вдерлися до нижнього міста, але, б'ючись без підтримки, мусили пробиватися через вулиці й квартали, зазнаючи

[60] *Radziwiłł B.* Autobiografia. – S. 135.

[61] БЧ. – Од. зб. 148. – № 11. – Арк. 47–56.

великих втрат. У цьому бою втрачено прапорець і значок відбірної гусарської хоругви Гонсевського. Цікаво, що в лавах цього підрозділу бився майбутній великий литовський гетьман і воєвода віленський, тоді молодий Михайло Казимир Пац.

Закінчується донесення описом труднощів, з якими здобувала воду й провіант московсько-козацька залога, яка налічувала близько 6000 чол. і була скупчена на незначній частині верхнього міста. Крім неї, у місті залишалося стільки ж міщан, які теж мусили щось їсти й пити. Як довідуємося далі, через кілька днів після штурму в середовищі залоги спалахнув бунт офіцерів двох солдатських полків. Очевидно, вони хотіли зрадити царя, який не виплатив їм усієї суми обіцяної платні. З інших джерел, хронологічно пізніших, знаємо, що це повстання не набрало ширшого розмаху, а вся залога, керована незламним воєводою Михайлом Воєйковим, понад три місяці чинила литвинам героїчний опір, відбиваючи чергові штурми.

Завдяки донесенню стає можливим набагато повніший опис першого етапу литовського контрнаступу. Передусім з'ясовується низка питань, які ставили перед собою дослідники, пробуючи визначити причини невдачі підрозділів Я. Радзивіла під Новим Биховом.

Уявляючи перебіг облоги Могильова, наразі маємо під рукою практично лише листи з Тек Нарушевича та московські донесення. До сьогодні тільки Л. Кубаля поєднав у своєму дослідженні висновки, які випливали з обох груп джерел. На жаль, польські дослідники часто беруть за правило користуватися виключно польськими архівами, тоді як російські й білоруські (Мальцев, Саганович) – лише опублікованими московськими джерелами. Одним із найважливіших польсько-литовських джерел про облогу Могильова у березні–травні 1655 р. належить визнати лист Я. Радзивіла до короля (містить розлогий опис генерального штурму литвинів 23 квітня), а також повідомлення та листи Ієроніма Лепського до Емануеля Бжостовського[62]. Натомість з московського боку найбільшу цінність мають рапорти царських воєначальників з воєводою М. Воєйковим на чолі[63].

Наступна група джерел, яку слід розглянути, представлена кореспонденцією литовського підканцлера Леона Сапіги, що відклалася у Львівській науковій бібліотеці імені В. Стефаника НАН України[64]. За 1654–1655 рр. збереглося 7 листів до підканцлера, які містять істотну інформацію про події, що відбувалися на теренах Великого князівства Литовського під час війни 1654–1655 рр. Усі ці документи до сьогодні не використовувалися дослідниками.

Хронологічно перші два листи написав Л. Сапізі старобихівський підстароста Костянтин Богушевич[65]. За наказом підканцлера він організовував

---

[62] Там само. – № 23. – Арк. 115–121; № 28. – Арк. 143–146; № 31. – Арк. 163; № 33. – Арк. 167–170; № 217. – Арк. 1035–1046.

[63] Акты ЮЗР. – Т. XIV. – С. 569–570, 587–590; АМГ. – Т. II. – № 662. – С. 408–409; № 704. – С. 430.

[64] ЛНБ. – Ф. 103. – № 1647, 1648, 1650, 1652, 1653, 1655, 1657.

[65] ЛНБ. – Ф. 103. – № 1647, 1648.

захист фортеці в Старому Бихові, яка була головним форпостом литовської оборони прибережної лінії Дніпра на південь від Смоленська. Старий Бихів знаходився в території наступу козацького корпусу Івана Золотаренка, що з липня 1654 р. просувався вздовж Дніпра на північ. Хоча облога міста розпочалася 8 вересня, але підготовку до оборони козаки започаткували двома місяцями раніше. Як довідуємося з першого листа, датованого 13 липня, вже одинадцять днів перед тим козацькі полки підійшли під Чечерськ, висилаючи свої загони далі на північ. Однак після невдалого штурму українці відступили до Гомеля і аж до середини серпня концентрували свою увагу на оволодінні цим містом. К. Богушевич описує один із штурмів Гомеля, повідомляючи Л. Сапізі, що козаки "всю ніч аж до світанку штурмували, [...] наповнивши трупами рови", і про сморід "від трупів, які від початку і по цей час не поховані й нічим не завалені". Далі К. Богушевич доповідає про перебіг військових дій у полі в перших тижнях кампанії під Смоленськом і в околицях Полоцька. Цей опис є цінним доповненням донесень Ґрабовського і Гельцеля про сутички під Смоленськом у липні 1654 р. передових московських сил з литовським роз'їздом, керованим Германом Ганскопфом, а також про виступ підрозділу Станіслава Липницького в напрямку Полоцька[66].

Розлогі фраґменти листа К. Богушевич присвятив організації оборони Старого Бихова. Він писав, що йому вдалося допровадити до фортеці піхоту та зем'ян, найнятих у Толочині та Білиничах, волостях Сапіг. Загалом, як випливає з проведеного близько 10 липня перепису, на той час у місті перебувало майже 3000 потенційних оборонців, об'єднаних у 21 хоругву. К. Богушевич також апелював до свого зверхника, щоб той якнайшвидше вислав до Старого Бихова підрозділи німецької піхоти та драгунів, аби ще більше зміцнити залогу. Л. Сапіга не злегковажив небезпекою й невдовзі направив до фортеці кілька сотень піхотинців та драгунів, а також забезпечив залогу сильною артилерією та великими запасами амуніції й провізії. Завдяки цьому Старий Бихів у 1654–1655 рр. двічі витримав облогу козаків, а влітку 1655 р. – ще й московської армії О. Трубецького. Місто стало єдиною твердинею, яка не перейшла в руки ворога.

Набагато коротшим і при цьому менш інформативним є другий лист К. Богушевича, написаний 19 липня. Зміст документа стосується здебільшого господарських справ. Але можна також довідатися, що до Бихова вже підходив підрозділ драгунів Яна Крюгера, які через кілька тижнів мали допомогти гарнізону. Лист містить цінну інформацію про події на фронті, передовсім про розвиток ситуації під узятим в облогу Гомелем, та про підкріплення, з яким був висланий до міста ротмістр польської піхоти Вацлав Шалевський[67].

Лист до Л. Сапіги поморського воєводи Людвіка Вайгера датований 18 жовтня 1654 р. Зміст документа вкотре підтверджує, що драгунський підрозділ

---

[66] Ojczyste spominki. – T. I. – S. 108–109 (лист з литовського табору з-під Орші, 20 липня 1654 р.); Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza... – S. 721 (повідомлення з Литви про московську війну, 4 липня 1654 р.), 723–724 (повідомлення з-під Орші від 7 липня 1654 р.). Про бої Ганскопфа розлого пише також В. Коховський, див.: *[Kochowski W.]* Historya panowania Jana Kazimierza. – S. 179.

[67] ЛНБ. – Ф. 103. – № 1648.

воєводи увійшов до складу допоміжного польського корпусу і брав участь у боях на теренах Східної Білорусі в першій половині 1655 р. У цьому листі Л. Вайгер поінформував Л. Сапігу, що з огляду на свої обов'язки воєводи не матиме змоги бути разом з жовнірами в дорозі до табору Я. Радзивіла під Мінськ. Підпорядковуючи свій підрозділ іншому командирові, Л. Вайгер водночас просив від підканцлера "приповідного листа" на вербування додатково 200 драгунів, а також їх припису до скарбниці для видачі їм "хлібів"[68].

29 березня 1655 р. датовано лист князя Самуеля Лукомського з Бешенковичів. Це дуже важливе джерело для дослідження перебігу військових подій на бічних ділянках фронту. Під час контрнаступу війська Речі Посполитої взимку – восени 1655 р. бойові операції точилися не тільки поблизу Дніпра. Тоді робилися спроби повернути й інші території, зайняті в 1654 р. московськими військами. У січні–березні 1655 р. кавалерійські загони очистили від царських гарнізонів та польових підрозділів Смоленське та Мстиславське воєводства, не намагаючись при цьому повернути смоленську фортецю. Були також спроби вдатися до наступу у Полоцькому та Вітебському воєводствах. Там тягар боїв падав перш за все на підрозділи волонтерів, яким допомагали нечисленні компутові хоругви. С. Лукомський командував одним з таких угруповань, яке, за вірогідними московськими джерелами, мало налічувати близько 4000 чол.[69]. У січні та лютому 1655 р. він двічі робив спробу повернути Вітебськ, зайнятий 2 грудня 1655 р. після тривалої облоги силами Василя Петровича Шереметьєва. Однак брак піхоти й артилерії, а також порушення субординації серед волонтерів не дозволили досягти успіху. Після поразки під час штурму в ніч з 28 лютого на 1 березня С. Лукомський, як довідуємося з його листа до К. Сапіги, психологічно зламався і втратив рештки віри в перемогу "через слабкість простого люду, довіреного світлим князем його мосці паном гетьманом під мою команду". У листі від 29 березня князь повідомив, що вже кілька разово просив у великого гетьмана відставки, але той не погодився на це[70]. Лист є одним з небагатьох донесень, які відкривають завісу над залаштунковими подіями, що відбувалися в запіллі головного фронту. Такі донесення свідчать про те, які великі труднощі постали перед керманичем, покликаним координувати дії волонтерів та нечисленних "кадрових" підрозділів. До того ж останні часто не хотіли його визнавати.

Ці самі аспекти бойових дій в 1654–1655 рр. відбилися в листі, який 3 березня 1655 р. написав до К. Л. Сапіги (і також з Бешенковичів) управитель його тамтешніх маєтків Ян Кулак[71]. Характеризуючи діяльність волонтерських підрозділів в останні місяці, Ян Кулак з жалем твердив, що в час, "коли ворог відпочивав, наші панове волонтери, кривавим потом сходячи, самі пустошачи села, мучачи убогих підданих, так деградували, що їх (волонтерів. – *К. Б.*) мало видно під хоругвами [...]. Загалом увесь цей край так знищено, що ледве душі в підданих залишилися". Як довідуємося з цього джерела, міста, які литвини відвоювали

[68] Там само. – № 1650.

[69] Витебская старина. – Т. І. – № 72. – С. 141.

[70] ЛНБ. – Ф. 103. – № 1652.

[71] Там само. – № 1653.

взимку (Озерище, Сураж), наразі не мали залоги й запасів пороху. Щоправда, до Озерища планувалося вислати полк кінноти О. Г. Полубинського, а на керівника залоги мав отримати призначення Ян Казимир Селіцький. Однак, як випливає з інших джерел, з огляду на розвиток ситуації під Могильовом ці підрозділи не прибули до північних регіонів Вітебщини. Коли у травні–червні розпочався новий московський наступ, Озерище ворог захопив без бою.

Лист Яна Кулака описує також кілька сутичок, які відбулися в березні 1655 р. на наддвінському фронті. Завдяки листу маємо дуже докладну інформацію, зокрема про події під Усвятом і Невелем. Під першим тяжкої поразки зазнало військо С. Лукомського. Московський загін, який налічував тільки близько 500 чол., заскочив зненацька недисципліновані підрозділи князя чисельністю 3000 чол. (до того ж вони не виконували його наказів) і цілковито їх розгромив. На міській площі залишилося 300 вбитих литвинів, 56 осіб потрапило в полон. Серед останніх були 3 ротмістри (щонайменше двоє з них командували компутовими татарськими хоругвами). Московською здобиччю стали 2 татарські та 3 волонтерські хоругви.

Подібним чином закінчилася спроба угруповання Яна Менжинського оволодіти Невелем. Після невдалої облоги, яка тривала три дні, литвини відійшли до Озерища. Заскочені несподіваною атакою царських підрозділів, вони зазнали ганебної поразки. "...Полягло на площі, – писав до підканцлера Я. Кулак, – озерищан 600 чоловік, а москви тільки 100". У тій сутичці, яка відбулася 19 травня, волонтери втратили свою єдину гармату.

Ці невдачі призвели до того, що вже на початку квітня ворог почав перебирати над Двіною ініціативу. Як пише Я. Кулак, у перші дні квітня московські підрозділи, які налічували 3000 піхоти і кілька сотень кінноти, стали за 35 кілометрів від Бешенковичів, загрожуючи волостям К. Л. Сапіги. На цей раз вони ще не вдавалися до нападу через те, що в місті перебували драгуни Вільгельма Клята та підрозділ коронних драгунів. Але коли на початку квітня більшість жовнірів з цих підрозділів було переведено під Могилів, де в наступні тижні мали відбутися вирішальні штурми, виникли побоювання, що атака ворога може закінчитися трагічно. Попри все Я. Кулак, як добрий господар, не занедбав весняних польових робіт, а також справу ремонту двору, очевидно, не припускаючи, що вже через шість тижнів литовські війська залишать Бешенковичівську волость, і та довгі п'ять років перебуватиме під московською владою.

Ще одним до сьогодні не використаним дослідниками джерелом зі львівського зібрання Сапіг є лист, написаний у Варшаві 9 квітня 1655 р. польним коронним писарем Яном Сапігою[72]. Сапіга повідомляв своєму кузенові, що через напружену ситуацію в Україні та загрозу агресії з боку шведів він не зможе долучитися до підрозділів, які воюють на території Великого князівства Литовського. У листі міститься інформація, що вже в той час у королівському дворі думали про виведення до Корони підрозділів королівської гвардії на чолі з Ф. Вольфом та Ф. Моллом, які перебували під Могильовом. Намір було здійснено

---

[72] Там само. – № 1655.

в липні 1655 р. Відхід коронного корпусу став однією з найважливіших причин поразки литовської армії в літній кампанії 1655 р. Як зазначав М. Ворбек-Леттов, після цього відходу "військо почало тратити серце, а більше князь гетьман, бачачи, що, замість допомоги, від досить незначного війська відібрали регімент"[73]. Це значною мірою вплинуло на рішення тієї частини литовської магнатерії, шляхти й війська, яка була згрупована навколо Радзивілів, прийняти протекцію шведського короля Карла X Ґустава.

Останнім з невідомих документів з Архіву Сапіг є лист брацлавського підчашого Казимира Осінського, написаний в Іказні 2 травня 1655 р.[74]. У листі міститься одне з найцікавіших донесень про початковий етап облоги Динабурга московським корпусом Афанасія Ордина-Нащокіна. До сьогодні свої уявлення про ці події польські історики формували головно на підставі двох листів коменданта фортеці майора Теофіла Больта, збережених у копіях в Теках Нарушевича[75].

З листа К. Осінського довідуємося, наприклад, що в перші дні травня до Динабурга прибуло підкріплення, вислане з Могильова Я. Радзивілом, завдяки чому залога нараховувала близько 1000 піхоти та драгунів. Попри те, що це була значна сила, а перші сутички закінчилися для литвинів успішно, автор із занепокоєнням очікував на подальший розвиток ситуації і писав К. Л. Сапізі: "У наших голод великий, а в замку на цей люд немає провіанту. Не дай Боже наші швидко не дадуть відсічі, не сподіватися доброго". К. Осінський боявся також, що коли на Двіні настане повінь, а Нащокін одержить підтримку інших царських підрозділів, литвини "змушені будуть, спаливши місто, відійти до замку". Песимістично оцінюючи шанси затримати ворога на лінії Двіни, підчаший апелював до підканцлера, щоб той допоміг піхотою, порохом та провіантом своєму замкові в Іказні, який після падіння Динабурга стане черговою ціллю наступу царських підрозділів.

Іншим невідомим до сьогодні джерелом про облогу Динабурга є лист Я. Радзивіла до віленського біскупа Єжи Тишкевича, написаний 16 травня 1655 р. в Мінську[76]. Гетьман писав цей лист через п'ять днів після закінчення невдалої облоги Могильова. На той час він разом з В. Гонсевським уже залишив армію, щоб вирушити до Варшави на сейм, де, крім спроби знайти засоби для оборони краю від шведської та московської агресії, мав намір взяти участь у черговому раунді змагань між двором і опозицією.

З-поміж іншого, з документа дізнаємося, що серед регіментів, скерованих для оборони Динабурга, перебували три частини В. Гонсевського (напевно, з недавно утвореного драгунського полку, керованого його двоюрідним братом Мацеєм), а також частина з полку піхоти Б. Радзивіла. Я. Радзивіл описав біскупові свої заходи щодо постачання фортеці відповідного провіанту та оснащення

[73] *Vorbek-Lettow M.* Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV. – S. 227.

[74] ЛНБ. – Ф. 103. – № 1657.

[75] БЧ. – Од. зб. 148. – № 34. – Арк. 171–172; № 40. – Арк. 217–219 (Т. Больт до урядників Вількомірського повіту і обозного литовського Самуеля Коморовського, [Динабург], 1 і 11 травня 1655 р.).

[76] Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. – Ф. 1. – № 5985. – К. 159.

її амуніцією. Водночас він негативно оцінював можливість тривалого опору новому московському наступові, бо внаслідок внутрішніх чвар і непорозумінь "Литва наша від злості гине, а могла б врятуватися", а військо після поразки в зимово-весняній кампанії "дуже слабке" і не в стані оборонити край. Як засвідчили події найближчих трьох місяців, ці песимістичні прогнози повністю збулися.

Таким чином, для дослідження цих подій дуже актуальним є якнайширше використання досі не знаних рукописних джерел, що збереглися передовсім в архівах і бібліотеках Польщі, Литви, України. Про надзвичайно слабку репрезентативність опублікованої на сьогодні джерельної бази з даної проблеми свідчить уже той факт, що минуло майже століття після появи останньої значної публікації джерел до історії військових подій на теренах Великого князівства Литовського періоду війни Речі Посполитої з Москвою в 1654–1655 рр.[77]. Попри те, що нині немає жодних обмежень доступу до архівів, багато документів, часто фундаментальної ваги, залишаються невідомими для дослідників. Поданий тут стислий огляд джерел, які вдалося виявити шляхом активної евристики, засвідчує, що нагальною потребою є підготовка нових археографічних публікацій, покликаних суттєво розширити актуалізовану джерельну базу.

Авторизований переклад з польської
Віктора Брехуненка (Київ)

[77] Маю на увазі т. XXXIV "Актов, издаваемых Виленской археографической комиссией...", що вийшов друком у Вільні в 1909 р.

Юрій ЧЕРЧЕНКО (*Київ*)

АРХІВ ОУН У КИЄВІ

Архів ОУН у Києві – одна з найбільших в Україні недержавних установ, де зберігаються документи з історії українського націоналізму та українського національно-визвольного руху в XX ст. В архіві зберігається декілька десятків тисяч документів Організації Українських Націоналістів та інших українських політичних партій і організацій. Хронологічно документи висвітлюють період від початку 1920-х рр. і до теперішнього часу.

Документи ОУН, що знаходяться в архіві, становлять дві великі групи: перша – це документи єдиної організації (до початку Другої світової війни); друга – це переважно документи ОУН під проводом Андрія Мельника (після розколу ОУН в 1940 р.) та ідейно близьких їй організацій. Переважну більшість складають документи про діяльність ОУН на еміграції, і менша частина документів походить з українських земель. Документи з України належать головним чином до періоду 1941–1942 рр., а також до останніх 15 років, коли ОУН почала легально діяти в Україні (з 1992 р.). Серед тих матеріалів, які вдалося зібрати в архіві, є чимало цікавих не опублікованих дотепер документів, що допоможуть прояснити маловідомі й подекуди дискусійні аспекти історії ОУН, сприятимуть глибшому розумінню трагічних подій історії України новітньої доби.

За хронологією більшість документів архіву датовано повоєнними роками. Відносно невелику кількість документів періоду до 1945 р. можна пояснити тим фактом, що до закінчення Другої світової війни ОУН у Європі діяла нелегально. В умовах перманентних переслідувань, обшуків та арештів просто не існувало можливості тримати великий організаційний архів. Дехто з дослідників історії ОУН вважає, що в 1930-і рр. єдиного централізованого архіву організації не було, протоколи навіть засідань Проводу українських націоналістів (ПУН) не велись, а всякі підручні записки для звітування негайно знищувалися. Це стосувалося і приватного листування, якщо воно містило небезпечну конспіративну інформацію, особливо щодо діяльності на західноукраїнських землях[1]. А необхідні для роботи документи зберігалися у приватних архівах членів ПУН та інших чільних діячів ОУН, зокрема відпоручників ПУН на інші терени. Великий архів мав, наприклад, представник ПУН в Італії Євген Онацький[2].

---

[1] *Книш З.* Архів Сеника. – Торонто; Нью-Йорк; Лондон; Сидней, 1992. – С. 3.

[2] Значна частина цього архіву опублікована Див.: *Онацький Є.* У вічному місті. Записки українського журналіста. – Буенос-Айрес; Торонто, 1954–1989. – Т. 1–4.

Інші історики, в першу чергу Петро Мірчук, наполягали, що такий архів був і опікувалися нібито ним члени ПУН Омелян Сеник і Ярослав Барановський, а протоколи засідань ПУН таки велися[3]. Слід зазначити, що принаймні один з цих протоколів у наші дні вже був опублікований в науковій літературі[4]. На нашу думку, протоколи засідань ПУН складалися з листопада 1927 року (з моменту створення ПУН) до першої половини 1930-х рр., тобто до посилення репресій, пов'язаних з убивством польського міністра Броніслава Пєрацького влітку 1934 р.

Слід також нагадати, що члени ПУН жили в різних країнах. Так, Голова ПУН Євген Коновалець першу половину 1930-х рр. мешкав у Женеві, а згодом переїхав до Рима; голова секретаріату ПУН Володимир Мартинець постійно жив у Празі; члени ПУН: Дмитро Андрієвський – у Брюсселі, Микола Сціборський і Микола Капустянський – у Парижі, Ріко Ярий та Омелян Сеник – у Берліні. Тому вони не мали можливості часто збиратися на наради, а більшість поточних проблем вирішувалася у листуванні. Ця ситуація також перешкоджала створенню великого централізованого архіву. Але, з другого боку, через те, що члени ПУН вели поміж собою інтенсивне листування, частина цього листування (а також тексти статей та рефератів) збереглася в приватних архівах провідних діячів ОУН.

Свої невеликі архіви мали також установи, створені ОУН, які діяли легально: редакція журналу "Розбудованації" у Празі, Націоналістична пресова служба в Берліні, Об'єднання українських організацій за кордоном у Брюсселі та ін. На думку Зиновія Книша, саме документи з редакційного архіву "Розбудовинації", вилучені чеською поліцією, після вбивства польського міністра Пєрацького були передані полякам і пізніше використані на Варшавському процесі під назвою "Архіву Сеника"[5]. Колишній же головний редактор "Розбудовинації" Володимир Мартинець, навпаки, вважав, що документи "Архіву Сеника" – це насправді ті документи, що були вилучені в Омеляна Сеника у Празі. За даними В. Мартинця, О. Сеник зберігав організаційний архів частинами у декількох країнах[6].

У роки Другої світової війни ОУН зазнала тяжких втрат. Загинули члени ПУН – О. Ольжич, Омелян Сеник, Микола Сціборський, Ярослав Барановський, Іван Мицик, Роман Сушко, Іван Рогач, Орест Чемеринський. Решту членів організації на чолі з полковником Андрієм Мельником було заарештовано і з різних країн Європи звезено до німецьких концтаборів. Під час цих арештів значна частина організаційних документів також була втрачена. Члени ОУН, яким вдалося уникнути арештів, у 1944 р. вивезли рештки організаційних документів зі Львова і Кракова до Чехії. Там ці документи у великих бідонах для молока (як

---

[3] *Мірчук П.* Нарис історії ОУН. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – Т. 1: 1920–1939. – С. 381–382, 482.

[4] Протокол наради членів ПУН в Женеві 14–15 квітня 1930 р. Див.: Документи і матеріали з історії ОУН. – К., 2005. – Т. 1: 1927–1930. – С. 289–297.

[5] Детально ця тема висвітлена в книзі Зиновія Книша, див.: *Книш З.* Архів Сеника.

[6] *Мартинець В.* Українське підпілля. Від УВО до ОУН: Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – Б. м., 1949. – С. 12.

це зазвичай робилося при переховуванні документів ОУН) були закопані в землю перед приходом Червоної Армії. Голова ОУН Микола Плав'юк вже в наші дні розповідав про те, що через багато років після війни робилися спроби відшукати ці документи, але за той час місцевість настільки змінилася, що нічого знайти не вдалося.

Цікаву інформацію про долю організаційних документів під час Другої світової війни подає В. Мартинець: "За час мого побуту в Парижі в рр. 1934 – 1941 не тільки припинив я громадження матеріялів цілими скринями, але здебільшого нищив їх, а робив це з двох причин: з огляду на постійно загрожене моє становище, а ще більше тому, що мої тодішні функції не були "ключовими" і такі самі та інші матеріяли збирали до архівів інші члени провідного активу. Все ж дещо матеріялів зібрав теж я при виїзді з Парижа в 1941 р., одну частину їх залишив тимчасово в Парижі, і вона два роки пізніше при везенні її через Німеччину згоріла в Берліні під час бомбардування; другу частину… забрав я з собою до Львова.

Перебуваючи у Львові як крайовий провідник, я дуже обережно й скупо громадив архівні матеріяли. Безпосередньо перед заарештуванням мене німцями одну – найголовнішу – частину матеріялів спалив я сам; другу знищили мої друзі вже по мойому заарештуванні; а третю … вислав я завчасу до Відня, і вона згоріла в 1945 р. під час бомбардування"[7].

Таким чином, документи довоєнного і воєнного періоду до архіву ОУН потрапили в своїй більшості з приватних архівів провідних діячів організації. Велику роботу по збиранню таких матеріалів провели, насамперед, колишні секретарі Євгена Коновальця Олекса Бойків та Михайло Селешко, а також колишній секретар Андрія Мельника Михайло Мушинський. Їм, зокрема, вдалося зібрати значну частину листування полковників Є. Коновальця і А. Мельника. Так, наприклад, в особистому архіві члена ПУН Дмитра Андрієвського зберігалися понад 270 листів Є. Коновальця до Д. Андрієвського та копій листів Андрієвського до Коновальця[8]. Наразі ці матеріали знаходяться в Архіві ОУН у Києві. Окрім того, в архіві зберігаються листи інших видатних діячів українського націоналістичного руху: Дмитра Донцова, Володимира Мартинця, Миколи Сціборського, Омеляна Сеника, генерала Миколи Капустянського, Михайла Колодзінського, Романа Сушка, Богдана Кентржинського, Олега Штуля, Ореста Чемеринського, Степана Бандери, його брата Олександра Бандери, Ярослава Стецька та інших. Багато також листів (переважно повоєнного періоду) відомих українських військових діячів, генералів: Андрія Вовка, Михайла Крата, Михайла Омеляновича-Павленка, Бориса Палія, Всеволода Петріва, Миколи Садовського, Костянтина Смовського, Павла Шандрука, Олександра Удовиченка та ін.

Листи провідних діячів українського націоналістичного руху мають велику інформативну цінність і дають можливість точніше відтворити картину, здавалося б, давно відомих історичній науці подій та заповнити прогалини в тих сюжетах,

---

[7] Там само. – С. 12.

[8] Листування Є. Коновальця і Д. Андрієвського буде опубліковане як 2-й том серії "Документи і матеріали з історії ОУН".

що ще недостатньо висвітлені українськими істориками. Наприклад, в архіві зберігаються 10 листів члена Екзекутивного комітету Федерації українців США Миколи Цеглинського до Андрія Мельника за січень–вересень 1922 р. Автор цих листів подає розлогу характеристику українських політичних груп на еміґрації в США на початку 1920-х рр. З цих же документів можна дізнатися і про значну матеріальну підтримку, яку надавали українські організації Америки "полковникові Коновальцеві і товаришам у Львові на допомогу Січовим Стрільцям".

В Архіві ОУН у Києві також зберігається копія листа відомої української політичної діячки, депутата польського сейму і діячки жіночого руху Мілени Рудницької до Беніто Муссоліні від 5 жовтня 1933 р.[9], в якому вона піддала жорсткій критиці політику фашистської Італії стосовно Радянського Союзу, зокрема замовчування голодомору в Україні й підписання договору на закупку зерна.

Маловідомою і досі ще не згаданою дослідниками сторінкою історії ОУН є навчання групи українських націоналістів у Римському університеті завдяки спеціально наданим італійським урядом державним стипендіям у середині 1930-х рр. У цій групі були Олександр Бандера (брат Степана Бандери), Михайло Мушинський та інші (всього 11 чол.). Відповідальним за організацію вишколу перед Проводом ОУН та італійською владою був військовий референт Крайової екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях (ЗУЗ) Михайло Колодзінський, який у 1938–1939 рр. був шефом штабу "Карпатської Січі" і загинув у боях з угорськими окупантами. Деякі подробиці про це навчання можна дізнатися з листування М. Колодзінського за 1934–1938 рр., яке також зберігається в Архіві ОУН у Києві. Серед осіб, з якими листувався М. Колодзінський в цей час, були: Є. Коновалець, Є. Онацький, М. Селешко, Я. Стецько, Р. Сушко, М. Турчманович. Автори й адресати деяких листів досі не встановлені, частину листів написано італійською мовою.

Ще одне питання недостатньо висвітлене в історії українського націоналістичного руху – це підготовка до ІІ-го конгресу ОУН. Як свідчать документи, що зберігаються в архіві, питання підготовки ІІ-го конгресу висувалося Є. Коновальцем і членами ПУН ще на початку 1930-х рр. Але об'єктивні обставини стали на заваді можливості проведення конгресу, і за життя полковника Коновальця він так і не відбувся.

Понад 3 тисячі документів Архіву ОУН у Києві датовані роками Другої світової війни. Для Організації Українських Націоналістів однією з найдраматичніших подій цього періоду був розкол організації, який відбувся в 1940 р. Певна група документів архіву присвячена цій проблемі. Особливу цінність становить ще досі не опубліковане листування Андрія Мельника, Романа Сушка, Євгена Онацького зі Степаном Бандерою, Ярославом Стецьком, Романом Шухевичем, Степаном Ленкавським, Богданом Кравцівим та іншими за період із січня по серпень 1940 р. Переважна більшість цих листів є машинописними текстами, підписаними авторами, або копіями, завіреними іншими особами. Але є і рукописи: наприклад, два рукописи листів Степана Бандери до Євгена Онацького

[9] Див.: *Бурім Д., Черченко Ю.* Неопублікований лист Мілени Рудницької до Муссоліні // Історичний журнал. – 2004. – № 12. – С. 76–80.

від 11 січня та 8 квітня 1940 р. Значну інформативну цінність має також протокол про перебіг розмови між А. Мельником та С. Бандерою, що відбулася в присутності Є. Онацького в Римі 5 квітня 1940 р.[10].

Протягом Другої світової війни представники обох частин ОУН кілька разів вступали в переговори з різних питань. Зокрема, Ярослав Гайвас пише про переговори, що відбулися у Львові на початку серпня 1941 р., через кілька днів після проголошення Державного Правління на чолі з Ярославом Стецьком. Від ОУН під проводом А. Мельника в переговорах планували взяти участь І. Рогач, Т. Бак-Бойчук і О. Максимів, представником ОУНСД був Я. Старух, який нібито пропонував Рогачеві посаду "міністра пропаганди" в уряді Я. Стецька[11]. Спогади Я. Стецька про переговори з І. Рогачем і Т. Бак-Бойчуком за посередництвом Я. Старуха наводить і П. Мірчук[12]. Свідчень про цей епізод з історії ОУН, на жаль, в архіві ще не знайдено, зате є матеріали про переговори, що відбулися 1944 р. після створення УГВР. Офіційно це були переговори між представниками Всеукраїнської Національної Ради (ВНР), створеної у Львові у квітні 1944 р., та представниками Української Головної Визвольної Ради (УГВР), яка постала в червні 1944 р.

Як видно зі звіту про ці переговори, що зберігається в архіві, ініціатива проведення цих зустрічей виходила з боку представників ВНР. Переговори відбулися у Словаччині у вересні 1944 р. 17 вересня посередник (в документі – медіатор) від ВНР д-р Альберт передав посередникові від УГВР мгр. Спольському[13] від імені Президії ВНР документ, в якому було сформульовано платформу для таких перемовин. 19 вересня 1944 р. у Братиславі в кав'ярні "Парк" о 16-й годині посередники представили повноважних представників обох організацій. Від ВНР це був колишній міністр уряду Карпатської України Юлій Ревай, а від УГВР письменник Іван Багряний. Розмова тривала дві години.

25 вересня 1944 р. посередник від УГВР мгр. Спольський повідомив д-ру Альберту, що на чергову зустріч від УГВР прибудуть два представники. Чергове засідання відбулося 26 вересня у приватному приміщенні в Братиславі. Представниками від ВНР були д-р Альберт та Юлій Ревай, від УГВР – Іван Багряний та Євген Врецьона. Наступна зустріч відбулася того самого дня – 26 вересня, далі 28 вересня, але Врецьони на ній не було. Ще дві зустрічі в різних складах відбулися 5 і 7 жовтня. Ніяких практичних результатів цих розмов досягнуто не було. Автор звіту вже після зустрічі 25 вересня зробив замітку: "Інж[енер] Врецьона і його участь в розмовах звернули увагу представників ВНР на несерйозне ставлення УГВР до питання з'єднання і взагалі успіху цих розмов. Представники

---

[10] Цей документ опубліковано, див.: Непогасний огонь віри: Зб. на пошану полковника Андрія Мельника – Голови Проводу Українських Націоналістів. – Париж: Націоналістичне Вид-во в Європі, 1974. – С. 68–69.

[11] *Гайвас Я.* Коли кінчалася епоха. – На чужині, 1964. – С. 40.

[12] *Мірчук П.* Революційний змаг за УССД. Хто такі "бандерівці", "мельниківці", "двійкарі". – Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1987. – Т. 2. – С. 9.

[13] Імовірно, йдеться про Ярослава Спольського – референта пропаганди Крайової екзекутиви ОУН на ЗУЗ у 1933–1934 рр.

УГВР не можуть стояти на висоті своїх завдань, і їх тактика під час розмов викликає у представників ВНР підозріння в несерйозності справи"[14].

7 жовтня переговори закінчилися тим, що представники УГВР передали представникам ВНР документ під назвою "Відповідь Представництва Української Головної Визвольної Ради посередникам Всеукраїнської Національної Ради". У пункті "а" цього документа сформульовано ставлення УГВР до ВНР: "ВУНР, як чинник діючий і керуючий революційно-визвольними змаганнями українського народу на українських землях не існує та є в нашій політичній дійсності фіктивною конструкцією еміґраційного порядку"[15].

Дослідників історії України періоду Другої світової війни, без сумніву, зацікавить листування Крайового проводу ОУН з обласними за 1941–1942 рр. Зокрема, в листі Обласної екзекутиви в Рівному до Крайової екзекутиви від 21 жовтня 1941 р. повідомляється про від'їзд на схід Олега Штуля-Ждановича, Олени Теліги і Сурмача[16]. А в інших двох повідомленнях з Волині від 24 березня і 3 квітня 1942 р. йдеться про арешт у Рівному Уласа Самчука. У першому листі повідомляється, що Уласа Самчука було заарештовано в суботу 21 березня за передовицю в газеті "Волинь" від 22 березня 1942 р. під назвою "Так було – так буде"[17]. Три примірники цього номера газети разом з листом надсилалися до Крайової екзекутиви. У другому листі, крім інформації про те, що Улас Самчук усе ще перебуває у в'язниці, також повідомляється, що СД в Києві розшукує Олега Штуля і Михайла Михалевича та влаштувало на них засідку в одному з помешкань.

Документи повоєнного періоду походять з ОУН під проводом А. Мельника на еміґрації. У першу чергу це матеріали Великих зборів українських націоналістів (ВЗУН), конференцій ОУН, сенату ОУН, матеріали різних референтур ПУН, документи теренових організацій (зокрема в Німеччині, Великій Британії, Канаді). Крім того, є деякі документи Закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН) і серед них два листи С. Бандери до А. Мельника, а також із середовища УГВР. Великий масив складають документи державних, політичних і громадських формацій, в яких активну участь брали члени ОУН: УНРади, Державного Центру УНР, Світового конгресу вільних українців (СКВУ), Ідейно споріднених націоналістичних організацій (ІСНО), Конгресу українців Канади (КУК), Українського визвольного фонду (УВФ) та ін. Багато документів організацій, що були безпосередньо створені з ініціативи ОУН, – студентської корпорації "Зарево", Фундації ім. Олега Ольжича, організації "Молоді українські націоналісти" (МУН).

---

[14] Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 308. – Арк. 45зв.

[15] Там само. – Арк. 6.

[16] Точно встановити, про кого йдеться, не вдалося. У листі Олени Теліги до чоловіка Михайла, написаному в Рівному 17 жовтня 1941 р., вона повідомляє: "Я їду завтра до Києва... Їдемо: я, Олег (Штуль – *Ю. Ч.*), Кобрин і Таня Прахова.." (*Теліга О.* Листи. Спогади / Упор. Н. Миронець. – 2-ге вид., випр. – К., 2004. – С. 223). Спираючись на це, можна припустити, що насправді йдеться про Василя Кобрина, якого німці разом з іншими українськими націоналістами розстріляли в Києві в лютому 1942 р.

[17] Наклад цього номера було конфісковано

Відновлена в 1991 р. Українська Держава створила для ОУН можливість уперше легально діяти в Україні. У 1993 р. ОУН була зареєстрована Міністерством юстиції України як громадська організація, і документи 1990-х і 2000-х рр. висвітлюють діяльність ОУН в Україні. В архіві зберігаються матеріали Секретаріату ОУН, Фундації ім. Ольжича, видавництва імені О. Теліги та ін. У 1990-х рр. починається повертання організаційних документів попередніх років з-за кордону до України, а також публікація цих документів[18].

---

[18] Для цього було започатковано спеціальну серію збірників документів – "Документи й матеріали з історії ОУН". До цього часу вийшло вже три томи з цієї серії: Документи і матеріали з історії ОУН. – К., 2002. – Т. 7: Документи Комісії Державного Планування (КДП) ОУН; К., 2004. – Т. 10. – Ч. 2: Газета "Українське слово" 1941 р.; К., 2005. – Т. 1: 1927–1930.

Володимир КОВАЛЬЧУК (*Київ*)

ІНФОРМАЦІЙНА ЦІННІСТЬ ДОКУМЕНТІВ НИЗОВИХ СТРУКТУР МЕРЕЖІ ОУН(б) І ЗАПІЛЛЯ УПА

Останнім часом завдяки копіткій праці дослідників українського національно-визвольного руху стають здобутками науки все нові й нові дані з історії ОУН(б) і УПА на Волині та Поліссі в роки Другої світової війни. Нові відомості про український повстанський рух ґрунтовно доповнюють вітчизняну військову та політичну історію ХХ ст. Втім, у наукових колах все ще існують деякі стереотипні підходи до тлумачення маловідомих або неоднозначних сторінок діяльності українських повстанських організацій. Причин цього є декілька. По-перше, документів, які походять з вищих організаційних ланок ОУН(б) й водночас насичені різнобічною інформацією, збереглося не так вже й багато. По-друге, дослідники часто не використовують інформаційний потенціал документів низових структур повстанської мережі (із станиць, кущів, районів, підрайонів, надрайонів), а вивчають, як правило, тільки документи вищого організаційного рівня (з округ).

Метою цієї статті є встановлення тих випадків, коли інформаційний потенціал загальних документів ОУН(б) і запілля УПА є нижчим, ніж дані письмових повстанських джерел низових організаційних ланок.

У сучасних дослідницьких колах назагал не викликає сумніву доцільність відзначення річниці створення УПА в 1942 р. "Наприкінці 1942 року провід Степана Бандери почав розгортати Українську повстанську армію", – писав у 1999 р. історик Станіслав Кульчицький[1]. У Рівному в 2002 р. з нагоди 60-річчя УПА було відкрито пам'ятник головнокомандувачеві Повстанської армії Романові Шухевичу[2].

Як відомо, ті, хто вважають роком заснування УПА 1942-й, апелюють до так званого святочного наказу Романа Шухевича від 14 жовтня 1947 р., популяризатором якого став невдовзі після Другої світової війни Петро Мірчук. Однак у цьому документі лише йдеться, що "минає п'ять років, як член ОУН Остап почав на Поліссі організовувати збройні групи для боротьби з окупантами України. Ці маленькі групки … поклали початок новим формам визвольно-революційного руху – Українській повстанчій армії"[3]. Як бачимо, у джерелі прямі дані

[1] *Кульчицький С.* Українські націоналісти в червоно-коричневій Європі // Освіта України. – К., 1999. – № 4. – 27 січ. – С. 5.

[2] *Кріт З.* Слава героям // Україна молода. – 2002. – 12 жовт. – С. 2.

[3] *Мірчук П.* Українська Повстанча Армія. 1942–1952. – Мюнхен, 1953. – С. 316.

про створення УПА відсутні. Там пишеться "поклали початок", а не "створили". Якогось наказу за 1942 р., який би регламентував створення силами членів ОУН(б) військової організації УПА, також немає.

Що ж з приводу дати створення УПА зазначається у низових документах ОУН(б) і запілля УПА?

Ось свідчення невідомого автора наказу № 9 від 24 жовтня 1942 р., який вдалося виявити у Державному архіві Волинської області: "… наближається останній місяць підготовки до змагань за першенство в краю (ПЗУЗ[4]. – *В. К.*). В останню застановитись над вимогами Проводу (дивись інструкція ч. 2), переглянути домагання і браки, та через витривалу працю іти перемогою"[5] . У даному випадку "останній місяць" – це листопад, адже документ з'явився в жовтні. Але ж, якщо УПА існувала з жовтня 1942 р., як про це часто можна почути, то яка могла бути "підготовка до змагань за першенство в краю" у листопаді 1942 р.? Отже, УПА була створена пізніше, не в жовтні.

Восени 1943 р. організаційно-мобілізаційний референт району № 50 Рівненського надрайону ВО "Богун" склав "спис осіб, що відійшли до УПА із селей по району ч. 50". У джерелі конкретно про УПА не йдеться. Документ зафіксував, як місцеві чоловіки, починаючи з лютого 1943 р., переходили до військових відділів "Узбека", "Гамалії", "Яреми", "Садиби", однак у ньому ніде не сказано, що селяни вступали до УПА як єдиної військової структури[6]. Таким чином, можливо, що взимку 1943 р. УПА ще не було, а лише діяли розрізнені військові підрозділи ОУН(б). До речі, в 1944–1945 рр. у Західній Україні військові групи при ОУН(б) відродилися у формі "боївок".

У радянських партійних фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань вдалося виявити наказ № 3, укладений "референтом господарського відділу УПА" "Потапом" 2 травня 1943 р. За датою документа – 2 травня 1943 р. – можемо припускати, що тоді УПА вже існувала. На жаль, тільки "припускати", тому що цитоване джерело не є автентичним оригіналом чи навіть завіреною копією. Очевидно, що цей документ переписав якийсь репрезентант радянської влади, тому що в чотирьох місцях замість української літери "и" написано російську "ы"[7].

У вересні 1943 р. в звіті про працю "військовик" Седлищанського району ВО "Турів" "Гайворон" писав до свого ділового зверхника таке: "Просимо, щоби прибула частина УПА і знищила зондера в Седлищах, а дух населення підніметься 100 %-во. Так, як на початку мая 1943 р."[8]. Що ж сталося "на по-

---

[4] Північно-західні українські землі, тобто територія сучасних Волинської, Рівненської областей, північ Тернопільської області, південні райони Білорусі.

[5] Державний архів Волинської області. – Ф. Р-1021. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 8.

[6] Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 7–9.

[7] Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО). – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 61.

[8] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 183–184.

чатку мая 1943 р.", що могло б так піднести людей у дусі, чи не рішення про створення УПА?

Наведені опосередковані дані документів низових структур ОУН(б), які спростовують факт появи УПА в 1942 р., є ще одним підтвердженням припущень дослідників О. Вовка[9] та А. Войцеховського[10] про створення УПА на Волині в 1943 р.

Дискусійним є і питання про особливості еволюції структури ОУН(б) у роки Другої світової війни. Серед дослідників немає згоди з приводу того, як правильно називати таємну повстанську мережу, складену з оунівців, що існувала на рубежі 1943–1944 рр. на територіях Волині та Полісся, тимчасово вільних від радянської та німецької влади. Набула поширення думка, що назва "ОУН(б)" упродовж війни не змінювалася. Однак сучасні українські дослідники О. Вовк[11] та І. Марчук[12] вважають, що в 1943–1944 рр. організаційна назва "ОУН(б)" змінилася на "запілля УПА". Архівіст А. Кентій іншої думки. Він гадає, що "запілля" – це просто український відповідник російському слову "тил", а не нова самоназва ОУН(б)[13] на Волині та Поліссі.

Документи з надрайонів та районів повстанської мережі на Волині та Поліссі за осінь 1943 – весну 1944 рр. підтверджують припущення, що територіальні ланки організації, про яку йде мова, називалися не "мережею ОУН(б)", а "запіллям УПА". Працівники надрайонів і районів ідентифікували себе не з ОУН(б), а з запіллям УПА. "Гамалія", який був у різний час керівником "Північного підрайону" і терену "Корт" (територія сучасної Волинської області), підписується в документі за листопад 1943 р. як "Командант Запілля"[14], а у джерелі від 2 серпня 1944 р. як "командант запілля"[15]. За даними інших документів районового рівня, "...політичний референт запілля має повідомити усі районові і сільські управи, аби ті організували самооподаткування", а "референти СБ не підпорядковуються... відтепер комендантам запілля" (7 жовтня 1943 р., Костопільський район "Іскра")[16]. У джерелах "запілля УПА" згадується і в іншому контексті: "... на зв'язкових пунктах між районами запілля має бути по одному представнику від СБ" (5 вересня 1943 р., Костопільський район "Іскра" ВО "Заграва")[17], "запілля не повинно засиджуватись по хатах, треба перебувати в лісі" (травень 1944 р., надрайон "Затока")[18].

[9] *Вовк О.* Василь Івахів – перший Командир Української Повстанської Армії // Визвольний шлях. – 2003. – Кн. 2. – С. 10–16.

[10] *Войцеховский А.* Украинское звено общеевропейского коллаборационизма в годы Второй мировой войны // Україна у Другій світовій війні: уроки історії і сучасність: Матер. міжнар. наук. конфер.: (Київ, 27–28 жовтня 1994 р.). – К., 1995. – С. 182.

[11] *Вовк О.* Вступ // Літопис УПА. Нова серія. Волинь і Полісся. УПА та запілля. – К., 1999. – Т. 2. – С. XVI.

[12] *Марчук І.* До питання про утворення і організаційну побудову УПА на Волині // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 415.

[13] *Кентій А.* Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. – К., 1999. – С. 86.

[14] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 43.

[15] ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 24.

[16] ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 10–11.

[17] Там само. – Арк. 2.

[18] Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 3.

Документи ОУН(б) і запілля УПА з надрайонів, районів, кущів та станиць цінні тим, що дуже часто містять відомості про документи, які не збереглися. Так, господарський референт ВО "Заграва" у наказі № 32, який вийшов орієнтовно в жовтні 1943 р., покликався на наказ № 31, де йшлося про розмір харчового забезпечення для працівників повстанських млинів, круподеренька олієнь. Якщо наказ № 32 вже введено до наукового обігу[19], то про його попередника нічого не відомо.

Специфікою збереженого комплексу письмових джерел ОУН(б) і запілля УПА на Волині та Поліссі є нерівномірна хронологічна репрезентативність. Дуже мало документів, наприклад, за першу половину 1943 р. У такому випадку так само у пригоді стає побіжна інформація виявлених документів про джерела, які не збереглися. Зокрема, провідник терену "Беріг" Костопільської округи ОУН "Сокира" у звіті за квітень 1943 р. подав перелік виданих та отриманих наказів. Він згадав про свої накази від 10, 14, 27 квітня, а також занотував, що 16, 19, 24 отримав зарядження від "Костомарова" та "Грома". "Сокира" наказав підготувати будинки для поранених, спорудити криївки, створити самооборону від німців, вислати з якогось відділу дезертирів, провести збірки грошей та військових речей. Натомість сам отримав доручення організувати у своєму терені систему зв'язку, щоденно надсилати інформації про поточні події, проводити різні пропагандистські акції[20].

Дослідникам, які вивчають документи ОУН(б) і запілля УПА, іноді важко розібратися у хитросплетіннях закодованих назв територіальних осередків цих організацій. Наприклад, документи загального характеру, з яких можна було б довідатися, як розшифровуються криптоніми тих чи інших повстанських районів, відсутні, адже повстанці дуже часто діяли у законспірованих умовах. Подібні вказівки, швидше за все, надавалися в усній формі, щоб не залишати слідів. Науковцям доводиться відкладати низку документів убік, адже невідомо, звідки вони походять. Крім того, цей фактор обмежує їхнє уявлення про реальні масштаби національно-визвольного руху. У таких випадках необхідно вивчати інформаційний потенціал документів з надрайонів, районів та кущів і проводити систематизацію почерпнутих там відомостей про криптоніми.

Наприклад, восени 1943 р. усі повстанські райони надрайонів, які існували в межах 3-х повстанських округ на Волині та Поліссі – "Заграва", "Турів" і "Богун", – мали наскрізну нумерацію. Встановити деякі номери районів нам допомогли дані з джерел надрайонового рівня, тобто також низові документи. Так, суспільно-політичний референт Сарненського надрайону ВО "Заграва" "Павло" у наказі для "районових голів" від 18 жовтня 1943 р. розпорядився "…відбувати обов'язкові місячні відправи (з'їзди) сільських голів: р-н Дунай 26, р-н Замок 27, р-н Умань 28, р-н Гай 29, р-н Роса 30"[21]. З тексту цитованого джерела видно, що його автор не ставив собі за мету спеціально оприлюднити

[19] Літопис УПА. Нова серія. Волинь і Полісся. УПА та запілля. – К., 1999. – Т. 2. – С. 219.

[20] ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 5–6.

[21] Там само. – Спр. 109. – Арк. 20.

криптоніми районів. Можливо, що він навіть таким чином порушив розпорядження свого організаційного очільника (“ділового зверхника”). Подібний “витік” конфіденційної інформації бачимо в щоденнику коменданта Костопільського надрайону ВО “Заграва” “Ворона”: “…отримано звіт з праці з р-ну Керч ч. 3 … місячний звіт з району ч. 2 Камінь”[22].

Саме аналіз низових джерел, а не документів вищого організаційного рівня, дозволяє встановити, що на ПЗУЗ з грудня 1943 р. змінювалися криптоніми надрайонів, районів і кущів та їхні територіальні межі. Так, у грудні 1943 р. у ВО “Турів” з’явився новий Любомльський надрайон “Байрак”, а у джерелах за 1944 р. з’являється інформація про нові надрайони ВО “Заграва” – “Лиман” і “Затока”[23]. Райони Костопільського надрайону ВО “Заграва” (“Лісний”, “Камінь”, “Керч”, “Беріг”, “Скеля”, “Іскра”, “Пекло”) навесні 1944 р. уже так не називалися[24].

Отже, систематичне і ґрунтовне вивчення документів ОУН(б) і запілля УПА низового організаційного рівня дає змогу прояснити важливі дискусійні моменти історії українського національно-визвольного руху, адже джерела керівництва погано збереглися, а ті, які є, дуже часто не містять найнеобхіднішої інформації.

[22] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 34.

[23] *Ковальчук В.* Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). – Торонто, Львів, 2006. – С. 42, 52.

[24] Там само.

Ірина МАТЯШ (*Київ*)

АРХІВНА ТА РУКОПИСНА УКРАЇНІКА В КАНАДІ

Поняття "архівна україніка" було запроваджено/повернуто до наукової історичної лексики на початку 1990-х рр. Цьому сприяла низка чинників. По-перше, ментальний чинник в умовах відновлення державної незалежності України орієнтував українське суспільство на незаангажоване осягнення історії, а відтак зумовлював необхідність розширення джерельної бази таких студій. По-друге, науковий чинник на тлі подолання штучних обмежень окремих напрямів археографічних, архівознавчих, джерелознавчих досліджень та активного формування інформаційного суспільства стимулював розроблення концепції створення інформаційної системи, яка б акумулювала інформацію про документи з історії України та українців, що зберігалися не лише в географічних межах нашої держави. По-третє, культурний чинник актуалізував потребу духовного відродження українства, яке тривалий час перебувало в шорах ідеологічних обмежень.

Актуалізації терміна "україніка" сприяли відродження діяльності Археографічної комісії АН УРСР і проведена нею Всеукраїнська нарада "Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку" (Київ, грудень 1988), а також обговорення питання про загальну концепцію україніки під час Першого конгресу Міжнародної асоціації україністів (Київ, вересень 1990), де було висловлено думки щодо поширення змісту поняття "україніка" на всю бібліотечну, архівну та музейну документну спадщину України[1]. З відкриттям на базі Археографічної комісії Інституту української археографії (нині – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України) підготовка міжвідомчою групою у складі співробітників Академії наук України (Інститут української археографії, Інститут рукопису ЦНБ АН УРСР) та Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України комплексу довідників про українські документи, що зберігаються в зарубіжних архівосховищах, набула першочергового значення у плані роботи інституту вже на 1991 р. Тоді науково-інформаційним відділом Інституту української археографії АН України (завіду-

[1] *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – С. 54–55.

вач – Василь Ульяновський) було складено програму виявлення, обліку, описування архівних документів та рукописних книг, створення національного банку інформації з документальних джерел з історії України, репрезентовану на Міжвідомчій розширеній нараді з обговорення програми "Архівна та рукописна україніка" (Київ, жовтень 1991). Розробники програми врахували досвід канадських та американських архівістів зі стандартизації описів та інших рівнів узагальнення інформації (на рівні колекції, архівосховища)[2]. У процесі підготовки програми "робочий" термін "писемна україніка", первісно запропонований для означення матеріалів, що безпосередньо (або непрямо) стосуються усіх сторін життя населення України (а також видатних українських діячів) в минулому (або виникли і побутували на її території), зафіксовані різними системами письма на різних носіях, а також документів з української тематики, що виникли і побутували поза її межами[3], було замінено терміном "архівна україніка". Останній точніше відображав зміст поняття порівняно з терміном "писемна україніка", який, на думку колективу розробників програми, мав відмежувати все, що не є документами в класичному розумінні, від друкованих видань. Така заміна, попри уточнення значення, мала певну ваду, бо орієнтувала переважно на документи, що зберігаються в державних архівах. У ході дискусії під час наради термін було доповнено запропонованим Любов'ю Дубровіною терміном "рукописна україніка" з огляду на специфіку такого документного масиву, як рукописні книги, відмінні методики їх описування порівняно з архівними документами та традиції комплектування рукописних відділів бібліотек. Відтак термін "архівна та рукописна україніка" міг адекватно репрезентувати поняття про синтетичний комплекс документів, інформація яких повноцінно відтворює історичний і культурний розвиток України та духовне життя українського народу. Після обговорення на нараді, доопрацювання редколегією в складі Любові Дубровіної (ЦНБ АН України), Костя Новохатського (Головархів України), Василя Ульяновського (ІУА АН України) та схвалення на спільному засіданні дирекції ІУА та Інституту сходознавства за участю Павла Соханя, Омеляна Пріцака та Геннадія Боряка, в травні 1992 р. Державний комітет з питань науки та технологій при Кабінеті Міністрів України затвердив Державну програму "Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру і системи збереження та загальнодоступності", окремі проекти якої мали безпосереднє відношення до виявлення, обліку та наукового описування українських архівних документів за межами України: "Архівна та рукописна україніка: Національна зведена система документальної інформації", "Історія України в зарубіжних джерелах XIX – початку

---

[2] *Дубровіна Л. А.* "Архівна та рукописна україніка": до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС // Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна україніка". – К., 1996. – Вип. 1: Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку: Зб. наук. праць. – С. 43.

[3] Архівна та рукописна україніка в архівах, музеях та рукописних відділах бібліотек України, Росії, інших республік, зарубіжжя: перший варіант програми // Архівна та рукописна україніка: матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми "Архівна та рукописна україніка" (Київ, 17 жовтня 1991). – К., 1992. – С. 9.

XX ст.", "Архів українського звукозапису". Згідно з Програмою "Архівна та рукописна україніка: Національна зведена система документальної інформації" до обсягу поняття "архівна та рукописна україніка" було віднесено:

· матеріали, що безпосередньо стосуються всіх сторін життя населення України в минулому і зафіксовані різними системами письма на будь-яких матеріальних носіях;

· матеріали, що побічно пов'язані або якимось чином дотичні до України та її історії;

· матеріали, що не стосуються історії України, але виникли чи побутували (або побутують) на її території;

· матеріали про діячів України чи про певні періоди діяльності на українських землях діячів інших етнічних груп, земель та держав;

· матеріали з української тематики, що виникали і побутували за межами України;

· відомості про архівні документи та рукописні книги зі сховищ та колекцій, зібрань України та поза її межами[4].

У середині 1990-х рр. рубрики "Архівна україніка" з'явилися в журналі "Архіви України", науковому щорічнику "Студії з архівної справи та документознавства", археографічному щорічнику "Пам'ятки".

1993 р. до співрозробників проекту (Інститут української археографії АН України, Інститут рукописів ЦНБ та Головархів при Кабінеті Міністрів України) приєдналися Міністерство культури України та Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, а 1994 р. було підписано угоду про спільне виконання Гарвардським українським науковим інститутом (США), Академією наук України, Головархівом України та Міністерством культури України спеціального міжнародного проекту "Українська археобібліобаза"[5].

1994 р. до розроблення програми долучився щойно створений Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. За участю співробітників інституту було підготовлено та видано складову проекту археобібліобази – довідник "Архівні установи України" (К., 2000 – перший випуск) та "Архівні установи України: державні архіви", т. 1 (К., 2005 – другий випуск, розширений і доповнений), укладено методичні рекомендації щодо реєстрації документів архівної україніки, підготовлено український переклад Загального міжнародного стандарту архівного описування, укладено бібліографію з цієї проблеми.

Проблеми реєстрації архівної україніки знайшли відображення в Державній програмі "Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення", прийнятій у червні 1999 р.

---

[4] Архівна та рукописна україніка: Програма виявлення, обліку, опису архівних документів і рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України // Там само. – С. 51–52.

[5] *Лозицький В. С., Боряк Г. В., Дубровіна Л. А.* Національна архівна інформаційна система України "Архівна та рукописна україніка" // Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна україніка". – Вип. 1. – С. 13.

У січні 2001 р. було прийнято рішення Колегії Державного комітету архівів України "Про створення баз даних на зарубіжні документи історико-культурної спадщини України та документи іноземного походження з історії України", спрямоване, зокрема, на створення програми виявлення архівної україніки за межами України на період з 2001 по 2010 р. Однак практичного завершення такої роботи у вигляді спеціальних довідників та баз даних про архівну україніку в конкретних країнах із об'єктивних причин досі не відбулося.

Питання про створення уніфікованого (центрального) каталога українських архівних зібрань розглядалося і зарубіжними науковцями. У середині 1990-х рр. стан і перспективи розвитку українських архівів у Канаді обговорювалися архівістами й науковцями з Провінційного архіву Альберти, Українсько-канадського архіву-музею Альберти в Едмонтоні, Катедри української культури та етнографії ім. Гуцуляків на круглому столі "Архіви як засіб для розвитку громади", що відбувся під час роботи наукової конференції "Студії з української культури та етнічности: Академічні та громадські перспективи" (26–28 квітня 1996 р., Едмонтон, Альберта). Результати дискусії засвідчили потребу створення належних реєстрів українських архівів.

21-а Українознавча конференція в Іллінойському університеті в Урбана-Шампейн (19–20 липня 2002 р.) спеціально присвячувалася стану й перспективам українських архівів у Північній Америці. Згідно з рішенням конференції було створено Комісію з координування українських архівів Північної Америки, а її головним завданням визначено розроблення анкети-запитальника та збирання основних відомостей про архівну та рукописну україніку для підготовки "Довідника українських архівів Америки і Канади".

Менше року по тому, 19–20 березня 2003 р., з ініціативи Конгресу українців Канади у Вінніпезі в Коледжі св. Андрія Університету Манітоби відбувся симпозіум, присвячений питанням збереження і розвитку українських канадських архівів як важливого ресурсу для створення "узагальненого портрета" багатокультурного канадського суспільства. Склад учасників конгресу був досить представницьким і репрезентував більшість зацікавлених установ: Канадський інститут українських студій (Ярослава Балан, Андрій Макух), Центр українсько-канадських студій, Університет Манітоби, Вінніпег (д-р Денис Глинка, д-р Олександра Павловська), відділ історичних пам'яток та культурних закладів Міністерства громадського розвитку Альберти, Едмонтон (Радомир Білаш), Провінційний архів Альберти, Едмонтон (Ірена Єнджовська), Конгрес українців Канади, Вінніпег (Остап Скрипник), Українсько-канадський дослідчий та документаційний центр, Торонто (Іроїда Винницька), Архів Української католицької архієпархії, Вінніпег, та Осередок української культури і освіти (Глорія Романюк), Національний архів і бібліотеку Канади, Оттава (Мирон Момрик), Український фольклорний центр Університету Альберти, Едмонтон, та Українсько-канадський архів-музей Альберти (д-р Андрій Нагачевський), Степовий центр української спадщини (д-р Наталія Шостак), Український музей Канади, Саскатун (Жанет Пребушевська-Данилюк), Архів Української Православної Церкви в Канаді, Вінніпег (Володимир Сеньчук). У роботі конгресу брали участь і незалежні консультанти: Стив При-

ступа, Орест Т. Мартинович (Вінніпег), д-р Роберт Климаш (Оттава), д-р Орест Кругляк (Торонто). Виступи учасників мали самостійне наукове значення, оскільки висвітлювали маловідому інформацію про архівні збірки й торкалися актуальних проблем існування та забезпечення збереженості українських архівів. Ухвала зібрання констатувала необхідність проведення повного огляду українських архівів у Канаді з метою позитивного впливу на суспільну свідомість та забезпечення збереженості безцінних джерел до історії українців у Канаді. Йшлося також про потребу створення при якомусь університеті центру підготовки архівістів для різних етнокультурних груп Канади[6]. Однак розпочата шляхетна справа також не знайшла завершення.

Головною перешкодою на шляху до виконання цих програм стали банальні ресурсні проблеми: брак коштів на дослідження, копіювання документів тощо та висококваліфікованих фахівців зі знанням іноземних мов для реалізації проектів. Поодинокі результати в цій царині досягалися передусім у співпраці інститутів НАН України із зарубіжними партнерами. Широку програму підтримки досліджень українських науковців у канадських архівах започаткував у середині 1990-х рр. Канадський інститут українських студій Університету Альберти (м. Едмонтон, Альберта). Щасливою нагодою детального ознайомлення з українськими фондами канадських архівів автор цієї статті також завдячує науковому стажуванню в Канадському інституті українських студій у вересні–грудні 2006 р. Принагідно висловлюємо щиру подяку за сприяння в архівних пошуках д-ру Богдану Кліду, д-ру, проф. Сергію Плохію, Радомиру Білашу, Ірені Єндровській (Едмонтон), Андрієві Макуху, д-ру Роману Сенькусю, Іроїді Винницькій (Торонто), Мирону Момрику (Оттава), д-ру Роману Єренюку, Софії Качор та Оресту Мартиновичу (Вінніпег) та Посольству України в Канаді.

До історіографії питання

Перші кроки щодо реєстрації документів українського походження та створених канадськими українцями було зроблено в Канаді. Розширенню інтелектуального доступу до документів, пов'язаних з історією України та українців, сприяло створення 1972 р. при Рукописному відділі Національного архіву Канади (тепер Національний архів і бібліотека Канади – National Archives and Library of Canada, Оттава, Онтаріо) Національного етнічного архіву, реформованого 1989 р. в Багатокультурну архівну програму (Multicultural Archives Program). Федеральна політика багатокультурності у двомовному середовищі, офіційно визнана Урядом Канади в жовтні 1971 р. провідною в гуманітарній сфері, сприяла повноцінному розвитку всіх національних спільнот, які населяли Канаду. Визначальну роль вона відіграла і в забезпеченні збереженості документів, утворених представниками (особами/установами) різних етнокультурних громад. Організація державного зберігання таких архівів гарантувала об'єктивне дослідження історії українських, польських, німецьких, угорських, інших груп у Канаді та їхнього внеску

---

[6] *Розумний Я.* Українські архіви Вінніпегу // Український історик. – 2006. – Р. 43. – Ч. 1–3. – С. 254–263.

в розбудову канадського суспільства. Одним із перших надходжень до Національного архіву Канади від українських організацій було передання частини документів Комітету українців Канади.

Вагомий внесок у виявлення, упорядкування та описування "українських" фондів/збірок/колекцій та залучення їх інформації до наукового обігу зробив відомий канадський архівіст Мирон Момрик. У 1984 р. побачив світ упорядкований ним довідник про українські фонди в Національному архіві Канади[7], який став першим довідником про архівну та рукописну україніку в Канаді (на рівні "всенаціонального"[8] архівосховища). Довідник містив інформацію про збірки аудіовізуальних та картографічних документів, а також анотації до 57 колекцій та зібрань і 39 назв фондів. Крім того, Мирон Момрик підготував, зокрема, ґрунтовні описи колекцій Катерини Антонович[9] (1985), Олени Кисілевської[10] (1985), відомого громадського діяча, дипломатичного працівника, публіциста Андрія Жука[11] (1986), Українсько-канадської асоціації ветеранів (1988)[12].

Упродовж 1980-х рр. переважну більшість архівних довідників про зібрання українського походження та утворені етнічними українцями було підготовлено й видано за фінансової підтримки утвореного 1976 р. КІУСу (м. Едмонтон, Альберта). Окрім підготовлених Мироном Момриком (у тому числі в співпраці з Д. Совтисом та В. Головачем) описів фондів, побачили світ архівні довідники про картографічне зібрання у фондах Альбертського університету[13], матеріали до родинної історії[14], про збірку Асоціації добробуту українських емігрантів св. Рафаїла в Канаді[15], колекції Євгена Бачинського, Івана Боберського, Михайла Лучковича[16] та ін. До українських дослідників ці важливі довідкові видання до

---

[7] A Guide to Sources for the Study of Ukrainian Canadians / Ed. by Myron Momryk. – Ottawa, 1984. – 42 p.

[8] *Момрик М.* Українські архівні збірки при Національному архіві Канади // Архіви України. – 1995. – № 1–3. – С. 81.

[9] *Sowtis D., Momryk M.* The Kateryna Antonowych Collection. – Edmonton, 1985. – 28 p. – (Research Report; № 13).

[10] *Sowtis D., Momryk M.* The Olena Kysilewska Collection. – Edmonton, 1985. – 36 p. – (Research Report; № 12).

[11] National Archives of Canada. Manuscript Division. The Andry Zhuk Collection MG 30, C 167. Finding Aid № 1663 / Prep. by Myron Momryk, National Ethnic Archives. – Ottawa, 1986. – 241 p.

[12] The Ukrainian Canadian Veterans Association Collection. National Archives of Canada, MG 28, V 119: Finding Aid / Prepared by Wiktor Holowacz and Myron Momryk. – Edmonton, 1988. – 27 p. – (Research Report; № 20).

[13] *Friesen Paul T.* "Ukrainian Lands" Maps in the University of Alberta Map Collection: A Cartobibliography. – Edmonton, 1988. – 44 p. and 21 appendices. – (Research Report; № 24).

[14] *Himka John-Paul, Swyripa Frances A.* Sources for Researching Ukrainian Family History. – Edmonton, 1984. – 37 p. – (Research Report; № 6).

[15] *Iwanus J., Senchuk W.* The St. Raphael's Ukrainian Immigrants Welfare Association of Canada Collection. – Edmonton, 1988. – 22 p. – (Research Report; № 21).

[16] The Batchinsky Collection Carleton University Library: Finding Aid / Prepared by John S. Jaworsky and Olga S. A. Szkabarnicki; Ed. by Jeremy Palin. – Edmonton, 1995. – 101 p. – (Research Report; № 47); The Iwan Boberskyj Archival Collection. Ukrainian Cultural and Edu-

відновлення державної незалежності України потрапляли переважно приватним шляхом, а згодом – зі значним запізненням (у другій половині 1990-х рр.) до бібліотек України (зокрема до відділу "Зарубіжна україніка" Національної бібліотеки України імені В. Вернадського). Упорядкуванню українських та українсько-канадських фондів сприяла проведена КІУСом у 1980-х рр. гуманітарна акція з організації програми "архівного підмайстерного навчання" для студентів упродовж літніх місяців з метою подальшого виконання ними такої роботи в громадах[17]. Не менш важливе значення мала й "Архівна програма" КІУСу 1982–1983 рр., реалізована з метою описування архівних колекцій, їх мікрофільмування та страхування. Головним об'єктом програми стали зібрання усної історії, сформовані як окремими особами, так і українськими установами в Канаді.

Перше українсько-канадське довідкове видання в цьому напрямі – попередній анотований перелік "Архівні матеріали з історії України в Канаді" – підготував 1990 р. на замовлення Археографічної комісії АН УРСР тодішній директор КІУСу проф. Богдан Кравченко[18]. Стислий анотований довідник репрезентував інформацію про 21 колекцію, що зберігалася в двох державних архівах (Національному архіві Канади, Провінційному архіві Альберти), двох бібліотеках (бібліотеці Карлтонського університету, бібліотеці Альбертського університету) та у двох громадських організаціях (Осередку української культури і освіти, Канадсько-українському документаційному та дослідчому центрі). Видання започатковувало серію "Зарубіжна архівна україніка" і присвячувалося І Конгресові Міжнародної асоціації україністів. Упорядник поставив за мету стисло подати основну інформацію про склад включених до видання фондів/колекцій, відомості про життя та діяльність або історію фондоутворювачів, бібліографічні відомості про довідкову літературу щодо окремих фондів, зібрань та колекцій.

2000 р. вперше в Україні проф. Юрій Мицик опублікував укладений архівістом консисторії Української Православної Церкви в Канаді Володимиром Сеньчуком опис фонду митрополита Іларіона (І. Огієнка)[19]. Ця публікація довідкового характеру сприяла активізації досліджень життя й діяльності Івана Огієнка й передруковувалася в інших виданнях.

Окрім довідкових видань, у період від початку 1970-х рр. до 2006 р. включно інтерес до архівної україніки в Канаді засвідчували статті канадських (Іроїда Герус-Тарнавецька, Надія Казимира, Мирон Момрик, Андрій Макух, Ярослав Розумний, Франческа Свиріпа), а від початку 1990-х рр. – українських (Ігор Гирич, Ярослав Дашкевич, Марина Палієнко, Георгій Папакін, Ігор Срібняк, Микола Тимошик, Ірина Тюрменко) та польських (Анна Крохмаль) авторів. Увага

---

cational Centre, Winnipeg: Finding Aid / Prepared by Jaroslaw Iwanus and Wolodymyr Senchuk. – Edmonton, 1988. – 9 p. – (Research Report; № 23); The Michael Luchkovich Collection / Prepared by Serge Cipko. – Edmonton, 1992. – [14] p. – (Occasional Research Reports. Research Report; № 49). [Українсько-канадський архів та музей Альберти].

[17] *Момрик М.* Українські архівні збірки при Національному архіві Канади… – С. 82.

[18] Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній анотований перелік / Уклав Богдан Кравченко. – К.; Едмонтон, 1990. – 38 с.

[19] Див.: Болохівщина: Земля і люди. – Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. – С. 269–274.

дослідників переважно зосереджувалася на оглядах однієї збірки чи колекції (Андрія Жука, митрополита Іларіона, Дмитра Донцова), відображенні конкретної проблеми в документах канадських архівів, рідшими були статті узагальнюючого характеру. Такі публікації мали надзвичайне джерельне значення, особливо, якщо ґрунтувалися на інформації, почерпнутій не з довідників (у будь-якій формі), а в результаті безпосереднього ознайомлення автора з тією чи іншою колекцією.

Так, ґрунтовне дослідження Іроїди Герус-Тарнавецької кириличних рукописів у бібліотеках та приватних зібраннях Канади, опубліковане в "Ювілейному збірнику Української Вільної Академії Наук" (Вінніпег, 1976)[20], не лише містило матеріал великого наукового значення і новизни, а й відкривало перспективний напрям українознавчих досліджень. За результатами обстеження 79 бібліотек (у тому числі двох національних – в Оттаві та Монреалі), 17 бібліотек університетів і коледжів, 15 публічних бібліотек, 26 бібліотек інших установ, 21 приватного зібрання авторка виявила 52 рукописні книги і стародруки, а також окремі неопубліковані твори видатних українців: Івана Франка, Богдана Лепкого, Осипа Маковея. Переважну більшість слов'янських кириличних рукописних книг XII–XIX ст. було виявлено в зібраннях митрополита Іларіона (Вінніпег, Манітоба), Олександра Колесси (Торонто, Онтаріо), музею та бібліотеки монастиря отців Василіан (Мондера, Альберта). Найстарішим із віднайдених текстів був фрагмент пергамена XII ст. "Діянь Апостолів" ("Apostol Khrystynopo"). На підставі детального джерелознавчого та книгознавчого аналізу виявлених рукописів дослідниця дійшла висновків про те, що всі вони репрезентують південнослов'янську традицію, мають переважно релігійний характер і свідчать про стійку традицію копіювання у XVIII ст. Цінну частину публікації склав перелік слов'янських кириличних книг із детальним описом та вказівкою на місце зберігання.

Залученню до наукового обігу рукописів видатних українців прислужилися Осередок української культури і освіти та Українська Вільна Академія Наук у Канаді (Вінніпег, Манітоба). Публікація у 1947–1948 рр. спогадів видатного українського композитора Олександра Кошиця[21] стала першим археографічним проектом створеного 1944 р. Осередку української культури і освіти. До підготовки першої частини видання було залучено дружину митця – Тетяну Кошиць, другу частину спогадів підготували до друку Т. Кошиць, Ф. Коссар та д-р П. Маценко. Упродовж 1952–1974 рр. осередок реалізував ще один "кошицівський" проект – видання його записів про подорож Української республіканської капели країнами Європи та Америки, підготовлених Т. Кошиць, В. Мартинцем та П. Маценком[22]. У середині 1960-х рр. у серії "Літопис УВАН" побачили світ спогади

[20] *Gerus-Tarnawecky I.* Cyrillica Canadiana: Cyrillic Manuscripts in Canada // Ювілейний зб. Української Вільної Академії Наук в Канаді / Упор. О. Герус, О. Баран, Я. Розумний – Вінніпег, 1975. – P. 522–540.

[21] *Кошиць О.* Спогади. – Вінніпег, 1947. – Ч. I; Вінніпег, 1948. – Ч. II. – С. 367, 272.

[22] *Його ж.* З піснею через світ. Подорож Української республіканської капели. – Вінніпег, 1952. – Т. 1. – 194 с.; З піснею через світ. Із "Щоденника" О. Кошиця. – Вінніпег, 1970. – Т. II. – 119 с.; З піснею через світ. Із "Щоденника" О. Кошиця. – Вінніпег, 1974. – Т. III. – 184 с.

Катерини Антонович[23] – емоційно насичені стислі розповіді про дитинство та юність у Харкові, перші відвідини Києва, родину Алчевських, знайомство з майбутнім чоловіком – Дмитром Антоновичем ("Мухою"). Такі видання мали істотне джерельне значення не лише для вивчення діяльності конкретних персоналій, а й для дослідження внеску українців у світову культуру

Детальний аналіз колекції фотографій, зроблених Миколою Гавінчуком, що зберігаються у Провінційному архіві Альберти, здійснила Франсіс Свиріпа. Фотодокументи, хронологічні межі яких визначаються 1920-ми–1950-ми рр., дослідниця справедливо назвала "незрівнянним візуальним записом" подій українського життя в східно-центральній частині провінції Альберти. За її підрахунками, в Провінційному архіві Альберти загалом зберігається 12 тисяч цінних фотодокументів (портретів, фотографій весіль, ювілеїв, похоронів), у тому числі близько 4 тисяч – із сільської місцевості. Ці історичні джерела заслуговують на спеціальне вивчення.

Утім, праці канадських науковців до початку 1990-х рр. на теренах України залишалися маловідомими. Натомість роботу українських дослідників у канадських архівах у переважній більшості випадків унеможливлювали "фінансово-просторові" труднощі. Відтак інформація, залучена в будь-який спосіб до наукового обігу, не лише розширювала уявлення про архівну україніку в Канаді, а й сприяла стиранню багатьох білих плям нашої історії, з'ясуванню не відомих в Україні фактів життя та діяльності видатних українців. Істотну допомогу в реалізації дослідницьких проектів надавав Канадський інститут українських студій. Започаткування КІУСом у 1990-х рр. спеціальних стипендій і програм для українських науковців сприяло безпосередньому ознайомленню їх із фондами канадських архівів. Результатом стала низка наукових публікацій та видань, залучення до наукового обігу відповідної архівної інформації першого й другого рівнів.

Серед перших після відновлення державної незалежності України згадок про українські архіви в Канаді слід назвати інформацію відомого вченого зі США Тараса Гунчака про перевезення з Франції до Оттави архіву Українського центрального комітету та оцінку його як "надзвичайно важливого" "для пізнання українського життя на західноукраїнських землях"[24]. У контексті огляду українських документних комплексів, що зберігаються в архівах Австрії, Німеччини, Великобританії, Франції, Італії та США, автор називає три установи, де зберігаються документи про Україну: Канадський інститут українських студій в Едмонтоні, Український документаційний центр у Торонто, Державний архів у Оттаві. Враховуючи, що на той час уже побачили світ довідники Мирона Момрика й Богдана Кравченка та неточність поданих назв установ, ця згадка не мала впливу на розвиток досліджень архівної та рукописної україніки в Канаді.

Кількома роками пізніше стислий огляд згаданого американським ученим фонду Українського Центрального Комітету в Національному архіві Ка-

[23] *Антонович К.* З моїх споминів. – Вінніпег, 1965. Ч. 1. – 31 с. – Серія: Літопис УВАН, ч. 23; *її ж.* З моїх споминів. – Вінніпег, 1966. Ч. 2. – 80 с. – Серія: Літопис УВАН, ч. 24.

[24] *Гунчак Т.* Україна XX сторіччя в зарубіжних архівах // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 141.

нади подав у “Матеріалах засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні” відомий львівський історик Ярослав Дашкевич[25]. Попри те, що увага дослідника зосереджувалася на проблемах польсько-українських стосунків у 1941–1944 рр., стаття містила цінні завваги щодо кількісного складу та змісту фонду, стану документів. Наголошувалося на тому, що на частині документів прізвища та посади осіб, пов’язаних із УЦК, “замазані чорною фарбою або вирізані ножицями”[26]. Учений переконливо довів джерельну значущість документального комплексу, вказавши на необхідність публікації документів, що містяться в ньому.

Цінну інформацію про історію формування (реалізацію Багатокультурної архівної програми) і склад українських зібрань у Національному архіві Канади містили виступ Мирона Момрика на Другому Міжнародному конгресі україністів у Львові (1993)[27] та ґрунтовна стаття в журналі “Архіви України” (1995). Серед найповніших та найінформативніших автор назвав колекції Михайла Єремієва, Андрія Жука, Ілії Витановича, Євгена Вертипороха, Дмитра Донцова, Володимира Кубійовича, Василя Авраменка, Юрія і Наталії Русових. Мирон Момрик вперше поставив питання про можливість повернення в Україну архіву Андрія Жука та анонсував передавання архіву Українського Національного Уряду в екзилі.

Факт початку інкорпорації українських архівних збірок із Національного архіву Канади до Національного архівного фонду України зафіксовано в статті Георгія Папакіна про передавання колекції мікрофільмів з документів консулатів Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.[28] до Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. Автор детально описав склад колекції, кількісні параметри якої – 4 тисячі паспортів та 11 тисяч посвідчень, свідоцтв, інших документів про народження, хрещення і смерть, хронологічні межі – 1900–1920 рр. Відтак обґрунтованим був висновок про важливість цього зібрання для генеалогічних досліджень, які тоді почали помітно активізуватися. Георгій Папакін справедливо наголосив на необхідності враховувати поліваріантність українських прізвищ, почасти невірно зафіксованих у російських паспортах і записаних канадськими урядовцями зі слів неграмотних еміґрантів, та приймання російськими підданими англійських прізвищ, що ускладнювало генеалогічні пошуки.

---

[25] *Дашкевич Я.* Документи Українського Центрального Комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941–1944 рр. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2: 1995–1997. – С. 157–159.

[26] Там само. – С. 158.

[27] *Момрик М.* Українські архівні збірки при Національному архіві Канади… – С. 79–87; *Momryk M.* The Ukrainian Archival Collections at the National Archives of Canada / Другий Міжнародний конгрес україністів. Історія: Доповіді і повідомлення. Львів, 22–28 серпня 1993 р. – Львів, 1994. – Ч. II. – С. 187–194.

[28] *Папакін Г. В.* Колекція мікрофільмів з Національного архіву Канади // Архіви України. – 1995. – № 4–6. – С. 92–96.

Стислий огляд українського картографічного матеріалу в Канаді опублікувала 1999 р. Уляна Кришталович, зосередивши увагу на колекції атласів і карт із відділу картографії бібліотеки Альбертського університету та з приватної колекції Івана Лисяка-Рудницького в Архіві Альбертського університету[29]. Серед особливо цінних дослідниця назвала колекцію старовинних карт України періоду козаччини: "Magni Ducatus Lithuaniae" (1613), "Ukrainae queae Kiovia" (1569), "Amplissima Ukrainae Regio" (1728). Водночас у статті вказувалося на наявність у бібліотеці Альбертського університету рідкісних видань: "Атласу України і суміжних країн" (1936) Володимира Кубійовича, "Історичного атласу України" (1980) Любомира Винара та Івана Теслі. Цінність огляду полягала передусім у його новизні для українських дослідників.

Серед публікацій, присвячених окремим архівним збіркам, превалюють статті про колекцію Андрія Жука в Національному архіві Канади та зібрання Івана Огієнка в Архіві Української православної церкви в Канаді у Вінніпезі. Вперше склад колекції Андрія Жука на підставі укладеного Мироном Момриком опису висвітлили для українських читачів Марина Палієнко та Ігор Срібняк у статті "Матеріали колекції Андрія Жука Національного архіву Канади як джерело вивчення історії України"[30] (1999). Ґрунтовні публікації з цього питання подав Ігор Гирич 2002 р. (альманах "Молода нація") та 2004 р. (Збірник наукових праць "До джерел" на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя)[31]. В обох текстах автор не лише окреслив склад і зміст колекції, але й висвітлив основні етапи життя та діяльності Андрія Жука (в другій статті значно детальніше) та долю його архіву. Заслуговують на увагу висновки дослідника щодо матеріалів, які потребують першочергової публікації. Йдеться передусім про щоденник Андрія Жука та його листування з діячами РУП–УСДРП: Левом Юркевичем, Миколою Поршем, Володимиром Винниченком, В'ячеславом Липинським, неопубліковані праці Андрія Жука з історії Лубенщини.

Власне Ігор Гирич зробив перші вагомі кроки в публікації невідомих рукописів Андрія Жука. 2002 р. в рубриці "Архів" 3 (24) числа альманаху "Молода нація", спеціально присвяченого діяльності цього громадсько-політичного діяча, він опублікував великі фрагменти спогадів Жука, дві його автобіографії, нотатки про Всеукраїнську національну раду, "плятформу" Союзу визволення України, листи до Симона Петлюри[32]. У цьому ж числі опубліковано дві статті Андрія

---

[29] *Кришталович У.* Карти України XVII–XVIII ст. в архівах та бібліотеках Канади // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ… – С. 216–217.

[30] *Палієнко М., Срібняк І.* Матеріали колекції Андрія Жука Національного архіву Канади як джерело вивчення історії України // Спеціальні галузі історичної науки: Зб. на пошану М. Я. Варшавчика. – К., 1999. – С. 168–175.

[31] *Гирич І.* Канадський архів Андрія Жука // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 168–176; *його ж.* Архів Андрія Жука як джерело дослідження українського суспільно-політичного життя початку XX ст. // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – С. 441–454.

[32] Андрій Жук: матеріали до біографії (автобіографія, спогади, листування) // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 177–240.

Жука "Проф. М. Грушевський і Союз визволення України в роках Першої світової війни" та "Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття "Союзу")"[33].

Листування Андрія Жука та В'ячеслава Липинського, яке власник архіву вважав однією із найцінніших частин свого зібрання й зберігав у оригіналах і копіях, опубліковано 2003 р. в першому томі серії "Архів" проекту "В'ячеслав Липинський: повне зібрання творів, архів, студії", започаткованого Східноєвропейським дослідним інститутом ім. В. К. Липинського[34].

Документи із Національного архіву Канади, пов'язані з життям Дмитра Донцова (витяг із метричної книги, посвідки про освіту, довідку про склад сім'ї, закордонний паспорт), опублікувала 2003 р. Галина Сварник, подавши в передмові стислу характеристику фонду[35].

Важливий археографічний проект за результатами наукового стажування в Колегії св. Андрія при Університеті Манітоби (1997) започаткував проф. Микола Тимошик. Йдеться про серію "Рукописна спадщина", що є складовою видавничого проекту Фундації імені митрополита Іларіона (Огієнка) "Запізніле вороття". Упродовж 2002–2006 рр. у цій серії вийшли праці Івана Огієнка, які не були видані за життя вченого і зберігалися в Архіві Української Православної Церкви в Канаді у м. Вінніпезі: "Українське монашество" (2002), "Тарас Шевченко" (2003), "Українська церква за часів гетьмана Мазепи" (2004), "Розп'ятий Мазепа" (2005), "Церковна хронологія" (2006). Тексти рукописів було надано видавцям (співголови редакційної ради проекту: Анна Фігус-Ралько (Канада) та Микола Тимошик) Консисторією УПЦ в Канаді. Видання супроводжуються ґрунтовними передмовами і необхідними коментарями.

Послідовну роботу з публікації документів, що зберігаються в канадських архівах, здійснює проф. Юрій Мицик. За результатами наукових стажувань у Канадському інституті українських студій (1999, 2004) дослідник систематично оприлюднював виявлену ним у архівах та бібліотеках Канади архівну інформацію у вигляді добірок документів та окремих документальних видань. У цьому контексті заслуговує на увагу публікація проф. Мициком вибраних листів Ілька Борщака, Романа Дашкевича, Юрія Клена, Леоніда Мосендза, Наталії Полонської-Василенко до митрополита Іларіона із Архіву Української Православної Церкви в Канаді[36]. У започаткованій Юрієм Мициком серії "Джерела з історії української еміграції" вийшло два випуски: "Листування митрополита Іларіона

---

[33] *Жук А.* Проф. М. Грушевський і Союз Визволення України в роках Першої світової війни // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 111–134; *його ж.* Як дійшло до заснування Союзу Визволення України (Спомини у 20-ліття "Союзу") // Там само. – С. 135–150.

[34] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії / Гол. ред. Я. Пеленський. – К.; Філадельфія, 2003. – Т. 1: Листування. – С. 741–844.

[35] *Сварник Г.* Дмитро Донцов у невідомих документах 1890–1945 рр. з Національного архіву Канади // Воля і Батьківщина. – Львів, 2003. – Ч. 1–2. – С. 173–186.

[36] *Мицик Ю.* З архівної спадщини митрополита Іларіона (Огієнка) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. – С. 41–62.

(Огієнка)" (2005) та "Листування Леоніда Мосендза" (2005). Крім того, вчений підготував і видав щоденник Івана Боберського за 1918–1919 рр. (2003), оригінал якого зберігається в Осередку української освіти і культури у Вінніпезі.

Загалом окремі добірки українських документів із канадських архівів публікувалися в археографічних виданнях Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Національного університету "Києво-Могилянська академія" та ін.

Склад та зміст архіву митрополита Іларіона (Івана Огієнка), крім о. Юрія Мицика, досліджували проф. Микола Тимошик та проф. Ірина Тюрменко. Зокрема, Микола Тимошик уперше розглянув проблему повернення архіву митрополита Іларіона в Україну, опублікувавши тексти заповітів (1945, 1967) митрополита та проаналізувавши причини написання цих заповітів[37].

До публікацій узагальнюючого характеру, що побачили світ упродовж 2004–2006 рр., слід віднести статті Ірини Тюрменко "Україніка в канадських архівах", Анни Крохмаль "Торонто – центр українознавчих досліджень", Ярослава Розумного "Українські архіви Вінніпеґу"[38]. Кожна з цих праць вирішує конкретне завдання. Так, у статті описового характеру Ірина Тюрменко подала інформацію про окремі документальні комплекси (листування В. Кубійовича, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, М. Мандрики, О. Войценко) в складі українських зібрань Національного архіву і бібліотеки Канади, склад архіву митрополита Іларіона у Вінніпезі, окремі архівні збірки Осередку української культури і освіти. Польська дослідниця Анна Крохмаль стисло висвітлила склад бібліотечних (бібліотеки Університету Торонто, бібліотеки музею Тараса Шевченка) та архівних (Українсько-канадського центру досліджень і документації, Архіву провінції Онтаріо, Архіву м. Торонто) зібрань, які зберігають документи, пов'язані з українською історією та культурою (м. Торонто). Особливістю публікації є аналіз внеску української громади м. Торонто у створення та зберігання українських документальних колекцій. Проблему створення спеціального довідника про архівну та рукописну україніку в Канаді порушив професор Манітобського університету Ярослав Розумний. Вчений детально репрезентував склад українських архівів у Вінніпезі та проаналізував проблеми, пов'язані із забезпеченням збереженості джерел до історії України та українців у Канаді.

Таким чином, можна констатувати: по-перше, період активізації досліджень українських архівів у канадській історіографії припадає на початок 1970-х рр., а в українській – на початок 1990-х; по-друге, істотним є внесок КІУСу та УВАН у розвиток вивчення, упорядкування та залучення до наукового обігу документів архівної та рукописної україніки у Канаді; по-третє, в українській історіографії тематичний спектр досліджень архівної та рукописної україніки досить обмежений через недостатню поінформованість науковців щодо складу і змісту укра-

---

[37] *Тимошик М.* Архів митрополита Іларіона в Канаді: проблема повернення в Україну // Студії з архівної справи та документознавства. – 2001. – Т. 7. – С. 95–99.

[38] *Розумний Я.* Українські архіви Вінніпеґу…

їнських збірок у Канаді; по-четверте, розпочата першими довідниками про українські архіви в Канаді (Мирона Момрика, Богдана Кравченка, Володимира Сеньчука та ін.) робота надзвичайно актуальна як для України, так і для Канади, і потребує продовження з метою створення комплексного довідника про архівну та рукописну україніку в Канаді, а також довідника про українські "установи пам'яті" (архіви, музеї та бібліотеки) в Канаді.

Загальний огляд комплексів архівних документів українського походження та створених етнічними українцями в Канаді

Канада належить до країн, у державних і недержавних архівах (бібліотеках, музеях) та приватних колекціях яких зберігається найбільше документів архівної та рукописної україніки. Упродовж понад століття чотири хвилі української еміграції (її офіційним початком вважається прибуття до Альберти 1891 року в пошуках землі для себе та своїх односельчан мешканців Небилова – Івана Пилипіва та Василя Єленяка) утворили або вивезли з собою величезні документальні масиви, що є важливими історичними джерелами як до історії українців у Канаді, з'ясування їхньої ролі в канадському поліетнічному суспільстві, історії еміграції, так і до історії України та українського народу в цілому. Згідно зі ст. 12 Конституції України, наша держава "дбає про національно-культурні потреби українців", які мешкають за її межами[39]. Вивчення історичних джерел до історії українського народу та залучення до суспільного обігу інформації про їхній зміст належить до важливих форм українсько-канадської співпраці в галузі науки. За останніми даними, населення Канади складає 31752842 чол., з них українського походження – 1071060. Однак те, що, за даними перепису 2001 р., рідною мовою назвали українську лише 148090 канадців[40], актуалізує проблему збереження й дослідження української культурної спадщини не лише для України, а й для Канади. З огляду на зростання уваги в сучасному суспільстві до осягнення власних коренів та вивчення родинної історії задля усвідомлення своєї сутності в макрокосмі й передання цього спадку наступним поколінням дослідження архівної інформації набуває першочергової ваги. Українці за походженням переважно мешкають у таких канадських провінціях: Альберта, Атлантичні провінції (Нью-Брунсвік, Ньюфаундленд і Лабрадор, Нова Шотландія, острів Принца Едуарда), Британська Колумбія, Квебек, Манітоба, Онтаріо, Саскачеван. Найбільша кількість документів, пов'язаних із історією та культурою України, а також історією еміграції та української спільноти в Канаді, зосереджена в Оттаві та історичних "столицях українства" – Едмонтоні, Вінніпезі, Торонто. Завдяки послідовному впровадженню від 1971 р. ідеї багатокультурності в умовах двомовності як однієї з провідних у культурній політиці цієї держави, архівні документи українського походження збережені й переважно доступні користувачам.

---

[39] Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К., 1997. – С. 7.

[40] Канада // Ukrainian Maple Pages. – Toronto, 2006. –P. 9.

Локалізовані в Канаді архівні документи, вивезені українськими емігрантами переважно другої й третьої хвилі та утворені етнічними українцями за межами України, можна поділити на такі типологічні групи:

А) документи українських урядів, міністерств та відомств: Міністерства віросповідань УНР, Міністерств закордонних справ УНР і ЗУНР та ін.;

Б) документи дипломатичних установ УНР та ЗУНР: надзвичайних дипломатичних місій УНР в Італії, Австрії, Угорщині, Німеччині, Швейцарії, Румунії, США; дипломатичних представництв ЗУНР у США та ін.;

В) документи українських військових підрозділів: УПА та ін.;

Г) документи українських організацій, створених у інших країнах: Спілки визволення України, Світового конгресу вільних українців, Світової федерації українських жіночих організацій та ін.;

Ґ) документи українських організацій, створених у Канаді: а) загальноканадських: Комітету українців Канади, Українського національного об'єднання, Українського товариства "Просвіта", Союзу гетьманців-державників, Братства українців-католиків Канади, Робітничого благодійного союзу Канади, Благодійної організації українських жінок, Союзу українок Канади, Товариства об'єднання українських канадців, Української суспільно-харитативної служби; б) провінційних: Української піонерської асоціації Альберти, Клубу українських професіоналістів і підприємців в Едмонтоні, Українського музичного товариства в Альберті, Української громади Монреалю, Товариства українських канадських професіоналістів і підприємців Торонто, Української медичної асоціації Північної Америки та ін.;

Д) документи українських молодіжних організацій, створених у Канаді: Української молодіжної асоціації "Пласт", Спілки української молоді Канади, Спілки українських студентів Канади, Української католицької молоді Канади, Української канадської студентської федерації Оттави, Українського національного молодіжного об'єднання Канади та ін.;

Е) документи наукових і навчальних установ, спрямованих на розвиток української науки і освіти в Канаді: Наукового товариства імені Т. Шевченка, батьківського Комітету сприяння українській освіті в Альберті, Канадського інституту українських студій; музею "Село української культурної спадщини" (Едмонтон), Українського музею Канади Союзу українок Канади та ін.;

Є) колекції видатних українських діячів, що мешкали в Канаді: Василя Авраменка, Костянтина Андрусишина, Катерини Антонович, Миколи Мандрики, Івана Огієнка (митрополита Іларіона), Олени Кисілевської та ін.;

Ж) документи видатних українських діячів, які не мешкали в Канаді, але передали сюди на зберігання документи: Володимира Кубійовича, Андрія Жука, Михайла Єремієва в Національному архіві і бібліотеці Канади, Євгена Бачинського в бібліотеці Карлтонського університету, Євгена Деслава (Слабченка) в Архіві Осередку української освіти і культури, Данила Скоропадського та Аркадія Любченка в Бібліотеці рідкісних видань ім. Томаса Фішера Торонтського університету.

Документи зберігаються в державних та громадських установах:

А) державних архівах: а) національному: Національному архіві і бібліотеці Канади; б) провінційних: Провінційному архіві Онтаріо, Провінційному архіві

Альберти, Провінційному архіві Саскачевана, Провінційному архіві Манітоби та ін.; в) муніципальних: Архіві м. Альберта, Архіві м. Торонто, Архіві м. Атабаска, Архіві м. Ванкувер, Архіві м. Гленбоу;

Б) церковних архівах: Архіві Української Православної Церкви в Канаді, Архіві Української Католицької Архієпархії, Архіві Конференції канадської об'єднаної церкви Альберти та північно-західних територій; Архіві Конференції канадської об'єднаної церкви Манітоби та північно-західного Онтаріо; Архіві монастиря св. отців Василіан у Мондері;

В) архівах самоврядних установ і організацій: Архіві Української Вільної Академії Наук в Канаді;

Г) університетських архівах та бібліотеках: бібліотеці Карлтонського університету (Оттава, Онтаріо), Архіві Університету Альберти (Едмонтон, Альберта), Українському фольклорному архіві Богдана Медвідського (Едмонтон, Альберта), Архіві Університету Вікторія, Архіві Університету Йорка, Архіві та спеціальних колекціях Університету Ріджайни, Архіві та спеціальних колекціях Університету Манітоби; спеціальних колекціях Університету Калгарі та ін.;

Ґ) архівах громадських об'єднань: Архіві Осередку української культури і освіти (Вінніпег, Манітоба); Архіві Українсько-канадського дослідчо-документаційного центру (Торонто, Онтаріо), Українському архіві-музеї Альберти (Едмонтон, Альберта);

Д) музейних зібраннях: Українському музеї Канади Союзу українок Канади (головний офіс – Саскатун, відділення – в Торонто, Вінніпезі, Едмонтоні, Калгарі, Ванкувері), музеї "Село української культурної спадщини" (Едмонтон).

Е) приватних архівах.

Типо-видовий склад архівної та рукописної україніки в Канаді досить різноманітний. Це документи офіційного й особового походження: управлінська (організаційно-розпорядча, фінансова) документація, офіційне і приватне листування, науково-технічна документація, щоденники, спогади, рукописні книги, аудіовізуальні документи, картографічні документи, документи усної історії.

За традицією, що склалася в канадських архівах щодо організації документів, до складу одного фонду/колеції, як правило, включено документи з паперовими носіями, фотодокументи, вирізки з газет і журналів, друковані видання: газети, журнали, брошури, книги, плакати, в окремих випадках – музейні речі. Часто наявні дублетні матеріали.

Доступ до інформації в деяких випадках регулюється особами, які передали документи на зберігання. Для користування такими документами необхідне отримання спеціального дозволу (наприклад, колекція Михайла Єремієва, фонд Романа Гнатишина в Національному архіві й бібліотеці Канади, колекція Івана Лисяка-Рудницького в Архіві Університету Альберти, колекція Юрія Луцького в Архіві Торонтського університету та ін.).

Окремі фонди, згідно з заповітом фондоутворювача, мають бути передані до України – незалежної демократичної держави, за яку вони боролися впродовж свого життя (колекція Андрія Жука з Національного архіву й бібліотеки Канади, фонд митрополита Іларіона (Огієнка) з Архіву Української Православної Церкви

в Канаді, архів генерала Михайла Садовського з Архіву УВАН та Військово-історичного музею-архіву в Вінніпезі та ін.).

Архівні зібрання, що зберігаються в державних і недержавних архівах Канади, є надзвичайно цінними джерелами як до історії України та українського народу, так і до історії української еміграції та вивчення внеску українців у розвиток канадського суспільства.

Українські архіви провінції Онтаріо

У провінції Онтаріо українські архіви зосереджені переважно в столиці Канади – Оттаві (тут українську громаду складають 17235 осіб) та одному з найбільших міст країни – Торонто, де мешкає близько 30% (104490 чол.) українського населення Канади[41].

Відповідно до свого статусу ***Національний архів і бібліотека Канади*** (Оттава) зберігає документи національного значення, серед яких понад 220 фондів українського походження та створених канадськими українцями. Об'єднання заснованого 1872 р. Національного архіву Канади і Національної бібліотеки Канади в одну установу відбулося відповідно до Акта про Бібліотеку та Архів Канади від 22 квітня 2004 р. Створена як Архівний відділ, що спершу розташовувався в західній частині Парламенту, ця установа 1912 р. була реорганізована в Громадський архів Канади з наданням повноважень міністерства і підпорядкуванням прем'єр-міністру (згодом – державному секретареві), а 1987 р. отримала статус Національного архіву Канади[42]. З точки зору комплектування документами українського походження в історії архіву, до пріоритетних завдань якого належить сприяння "об'єднанню спільнот у Канаді, котрі беруть участь у придбанні, збереженні та розповсюдженні цих знань", найважливішими є 1970–1980 рр. Саме на цей час припадає створення в квітні 1972 р. уже згадуваного Національного етнічного архіву в складі Рукописного відділу Національного архіву Канади. Активна популяризація архівом ідеї створення зібрань етнокультурних громад (листування з пресою, окремими діячами, організаціями; зустрічі, що завершувалися підписанням угод) мала позитивні результати: першими серед українських організацій на державне зберігання передали свої архіви Комітет українців Канади та Товариство української національної молоді Канади, у 1974–1975 рр. надійшли колекції відомої громадської діячки, лідерки українського жіночого руху, сенаторки, редакторки, письменниці Олени Кисілевської (1869–1956) та її сина – історика, соціолога, журналіста Володимира Кисілевського (1896–1976). На початку 1980-х рр. з Мюнхена було офіційно передано збірку Українського Національного Уряду в екзилі, з Відня – архів видатного громадсько-політичного діяча Андрія Жука, з Женеви – документи колишнього дипломата, професора Михайла Єремієва. 1989 р. Національний етнічний архів було перейменовано на Багатокультурну архівну програму. Реалізація програми співпраці з Канадсь-

---

[41] Онтаріо // Ukrainian Maple Pages. – Toronto, 2006. – P. 37.

[42] *Lacasse Danielle, Lechasseur Antonio*. The National Archives of Canada, 1872–1997. – Ottawa, 1997.

ким інститутом українських студій не лише уможливлювала досягнення основної мети – збирання архівів організацій національного значення та визначних діячів, а й сприяла активізації українознавчих досліджень. Великий внесок у виявлення, збирання та упорядкування українських збірок у Національному архіві й бібліотеці Канади зробив Мирон Момрик – чи не найавторитетніший знавець українських архівів у Канаді.

Нині в Національному архіві й бібліотеці Канади зібрано фонди особового й офіційного походження, архіви громадських об'єднань, аудіо- та відеоколекції, що відображають історію державотворення України, її духовний і культурний розвиток, життя українців у Канаді, а також близько 3,18 млн мегабайтів інформації в електронному форматі, у тому числі понад 9500 – канадської періодики та книг різними мовами світу.

До найбільших за обсягом фондів особового походження належать колекції Андрія Жука, Ярослава Рудницького, Михайла Єремієва, Катерини Антонович, Ольги Войценко, Володимира Кисілевського, Рамона Гнатишина, Миколи Мандрики.

Неодноразово за останні роки привертала увагу дослідників колекція Андрія Жука – своєрідний архів українського визвольного руху початку XX ст., дбайливо зібраний і збережений людиною, яка усвідомлювала значення історичних джерел для об'єктивних досліджень. Висунута Центральною Управою УСС ідея створення на початку 1920-х рр. у Відні Товариства "Український Музей-Архів" для "збирання і сконцентрування в однім місці, упорядкування і відповідного забезпечення цілости і сохранности актів урядових установ ЗУНР"[43] була надзвичайно близька Андрієві Жуку, а бездіяльність щодо її втілення хвилювала його як свідомого українця. Звертаючись до Президента ЗУНР Євгена Петрушевича, він наголошував: "…мене ця справа не обходить як держателя архівних і музеальних речей, отже мені також залежить в тім, щоби справа державних архівів у зв'язку зі справою Товариства "Музей-Архів" була так поведена, аби дійсно повстала якась поважна національна інституція, а вона може постати тоді, коли притягнеться до сего відповідальних людей"[44]. Людиною, здатною належно організувати роботу Музею-Архіву, Андрій Жук вважав Мирона Гаврисевича. Високо цінуючи його як особу відповідальну, патріотичну, що вміє поважати ідейні цінності, та зважаючи на достатню матеріальну забезпеченість, аполітичність і "прив'язаність" до Відня, він рекомендував Євгену Петрушевичу призначити Мирона Гаврисевича "зарядчиком державного архіву" та Головою Товариства "Музей-Архів"[45]. Натомість В'ячеслав Липинський радив ретельному збирачеві залишити активну політику заради організації збереження історичних джерел: "Краще візьміться серйозно і виключно за справу Музею-Архіву, до чого Вас саме життя і становище ваше (як посідача великого архіву) кличе"[46]. Та склалося так, що першим архівосховищем для збірки Андрія Жука стала його невеличка віденська квартира, а збирання й упорядкування архіву до кінця життя залишалося усвідомленою місією

[43] Національний архів і бібліотека Канади. – MG30C167. – Vol. 24. – Ph. 6.
[44] Там само.
[45] Там само.
[46] *Гирич І.* Архів Андрія Жука як джерело… – С. 448.

відомого українця. Він мав наміри передати збірку до Наукового товариства ім. Т. Шевченка у США чи до архіву УВАН у Нью-Йорку, однак зрештою зусиллями канадського дослідника Юрія Бошика та архівіста Мирона Момрика на початку 1980-х рр. колекцію Андрія Жука було переправлено з Відня до Оттави.

Важливою складовою колекції є особисті документи фондоутворювача, щоденники, нотатки, записники, приватне листування. Деякі з них уже опубліковані Ігорем Гиричем, однак більша частина ще потребує дослідження та залучення до наукового обігу. Окрему групу в складі колекції складають документи, пов'язані з діяльністю Союзу визволення України, РУП–УСДРП (у тому числі біографічні матеріали про Д. Антоновича, В. Дорошенка, Л. Когута, А. Лівицького, Б. Мартоса, М. Порша, В. Сімовича та ін.). Велику цінність мають документи, інформація яких відображає діяльність Загальної Української Ради (протоколи зборів, резолюції), Української національної ради (склад, статут, протоколи, звернення, примірники газети "Український прапор"), Українського державного союзу у Відні, Комітету оборони західноукраїнських земель тощо.

Важливе значення для дослідження історії дипломатії має комплекс документів, пов'язаних із дипломатичною діяльністю Андрія Жука – документи, газетні вирізки, статті, бюлетені пресових бюро дипломатичних представництв УНР, звернення голови української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. графа Тишкевича до міністра закордонних справ УНР, Статут та звіти Західно-українського товариства Ліги Націй, листування зі Слов'янською бібліотекою Чехо-Словаччини щодо продажу книжок, листування з Відділом Українського Червоного Хреста для допомоги полоненим в Австрії та ін. Тут відклалися унікальні видання, зокрема бюлетень "Die Ukraine" Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині, жодного примірника якого не збереглося ні в Україні, ні в Угорщині.

Цінну інформацію містить група епістолярних джерел. Це листування з Сергієм Єфремовим, Антоном Крушельницьким, Іваном Огієнком, Олександром Олесем, Михайлом Грушевським, Катериною Гриневичевою, В'ячеславом Липинським, Лонгином Цегельським, Миколою Васильком, Миколою Поршем, Антоном Крушельницьким, Юрієм Тищенком, Володимиром Темницьким, Володимиром Винниченком, Василем Доманицьким, Іваном Возняком, Володимиром Дорошенком, Марком Антоновичем, Катериною Антонович, Дмитром Донцовим, Романом Перфецьким, Симоном Петлюрою, Юрієм Тищенком (Сірим). Збереглося також листування Андрія Жука з науковими установами та навчальними закладами: Українським науковим інститутом у Берліні (1928–1930), Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Нью-Йорку (1957–1960), Українським вільним університетом (1958–1962), Бібліотекою ім. Симона Петлюри в Парижі (1929). Загалом колекція Андрія Жука є важливим джерелом до історії українського визвольного руху, потреба повернення якого до України очевидно назріла.

Не менш складна одіссея фонду українського громадського діяча, журналіста, дипломата Михайла Єремієва (1889–1975), який на схилі життя основним завданням визначив упорядкування свого колосального за складом і змістом архіву.

Як науковець, він усвідомлював значення збірки для історії. "Само собою, що не весь матерьял є цінний, але є багато унікив, як наприклад, моє листування з українськими і прометеєвськими діячами, яке виносить понад 500 листів. Там є листи М. Тишкевича, В. Винниченка, Б. Мартоса, Лівицьких (батька й сина), М. Ковалевського, кн. Трубецького до наших послів в Європі. Є наші дипльоматичні документи, пашпорти дипльоматичні і консулярні, видання еміґрації. Колекції моїх бюлетенів на 6 мовах, велика кількість витинок з чужих газет, матерьяли в справі убивства С. Петлюри і процеса Шварцбарда, відгуки на це світової преси і багато інших. У Бібліотеці є також немало цінних видань, а окрим того маю великий фото-архив, де є ще не друковані фото С. Петлюри. Все це має історичну цінність, яка значно збільшиться, коли я зможу сам упорядкувати мої збірки, бо я знав всіх кореспондентів особисто і можу дати їх цінні характеристики", – писав він директору Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі менш ніж за два роки до смерті. Висновків про необхідність особисто впорядкувати свій архів він дійшов після кількох невдалих спроб доручити цю важливу справу добровільним помічникам (один викрав старовинні гравюри й усі марки, іншому не знайшлося місця в домі для роботи) і внаслідок відсутності розуміння в родині важливості архіву й краху ідеї створення в Женеві Центрального українського архіву. 84-річний учений усвідомлював брак часу на тривалу роботу з упорядкування архіву. Не маючи засобів для життя, він вирішив продати архів за 25000 шв. франків для того, щоб мати кошти на упорядкування архіву, а решту грошей залишити за заповітом інституції, яка придбає його архів. На початку 1980-х рр. зусиллями Юрія Бошика та Мирона Момрика збірка нарешті знайшла місце в Національному архіві Канади.

Фонд Михайла Єремієва має у своєму складі його особисті та родинні документи: автобіографії, посвідку члена УСДРП, медичні довідки, паспорти та інші документи Параскеви Єремієвої, членські посвідки Гелени Єремієвої (другої дружини), дипломатичні документи і листування. Великий блок, на цінності котрого наголошував фондоутворювач, складає листування. Респондентами Михайла Єремієва були Дмитро Андріївський, Микола Аркас, Степан Баран, Євген Бачинський, Юрій Бойко (Блохин), Олександр Шульгин, Євген Деслав, Дмитро Дорошенко, Світозар Драгоманов, Никифор Григоріїв, Володимир Кисілевський, Андрій Макаренко, Борис Мартос, Євген Онацький, В'ячеслав Прокопович, Мілена Рудницька, Роман Смаль-Стоцький, Микола Троцький, Микола Василько, Любомир Винар, Степан Вітвицький, Павло Юзик, Яків Зозуля, Андрій Жук та ін. У фонді Єремієва чи не найширше представлено документи про українську дипломатію доби УНР (надзвичайні дипломатичні місії УНР в Парижі, Італії, Швейцарії), Товариство Симона Петлюри (листування, інформація про процес над Шварцбардом, нотатки, вирізки з газет), родину Андрія Чеховського та ін.

Цінну інформацію з історії української культури зберігає фонд живописця, графіка, дружини Дмитра Антоновича – Катерини Антонович (Серебрякової) (1884–1975). У складі фонду – її особисті документи: членські картки, посвідки, паспорти з Канади та Чехо-Словаччини, студентський квиток із УВУ в Празі

(1924–1925 рр.), членські картки секції журналістів СФУЖО, Галереї мистецтв у Вінніпегу, КУК, еміґраційні документи, проїзні документи (квитки на літак, поїзд тощо), вирізки з газет та журналу "Жіночий світ", Почесна грамота УВАН у Канаді у "мистецькій клясі" за наполегливу і віддану працю на полі української культури від 20 листопада 1960 р.; посвідка почесного члена УВАН у Канаді від 9 березня 1972 р. Досить повно представлено у фонді листування, як у родинних справах, так і в громадських, наукових, культурних (листи від Бориса Мартоса, Володимира Міяковського, Юрія та Наталії Русових, Ганки Шумовської, Уласа Самчука, Михайла Садовського, Олександра Шульгина, Юрія Сірого (Тищенка), Олександра Тимошенка, Ольги Войценко, Андрія Жука, Ірини Мушки, Аркадія Марголіна та ін.; листування з Українським виставковим комітетом, Комітетом українців Канади, Українською жіночою організацією в Америці, НТШ, Українською Православною Церквою у США, СФУЖО, Українським музеєм-архівом у Клівленді). Окрему групу документів складають рукопис життєпису Катерини Антонович та біографічні нотатки, опубліковані спогади в часописі "Нові дні" та окремо; вирізки з газет (у тому числі з журналу "Жіночий світ" від 22 лютого 1975 р. з портретом роботи Якова Гніздовського (1973) про смерть К. Антонович). На спеціальне дослідження заслуговують біографічні записки Катерини Антонович про Юрія Кістяківського та академіка Кістяківського, Олександра Коваленка, Миколу Міхновського, Олександра Олеся, Софію та Наталію Русових, Людмилу Старицьку-Черняхівську та родину Старицьких. Разом із документами зберігаються друковані матеріали: газети, журнали, дитяча література (поеми, переклади) тощо.

Не менш цінну інформацію зберігає фонд авторки 8-томового "Літопису українського життя в Канаді" (Вінніпег; Едмонтон, 1967–1992), видавця, письменниці, громадської діячки Ольги Войценко (1909–1996). Тут серед великого листування з родиною Сікевичів є листи Михайла Грушевського до редакції газети "Український голос", творчі матеріали.

Зі змістом мікрофільмованого фонду громадсько-політичного діяча, журналіста, літературного критика, ідеолога українського націоналізму Дмитра Донцова (1883–1975) можна ознайомитися переважно в копіях. Тут зберігаються його особисті документи біографічного характеру (витяг з метричної книги Олександро-Невського собору м. Мелітополя від 18 грудня 1890 р. про народження Дмитра Донцова, шкільні та університетські посвідки, документи про освіту, свідоцтво про закінчення Львівського університету (8 квітня 1914 р.), диплом доктора філософії (1917), паспорти, відомості про склад родини, рукопис автобіографії за період із 1905 по 1951 р., записники, щоденники за період з 4 травня 1919 по 24 травня 1921 р., адресна книга, матеріали про відзначення 80-літнього ювілею та 50-ліття письменницької праці, газетні вирізки з некрологами та інформацією газети "Гомін України" про похорон Дмитра Донцова), документи майнового характеру, документи службової та громадської діяльності (інформація про відділ Осередку слов'янських студій при Університеті в Монреалі, де на створеній 1949 р. кафедрі української літератури викладав Дмитро Донцов), "Справи Донцова" в Англії та Канаді щодо обговорення права в'їзду Донцова до Канади

та вимог видачі його Москві, епістолярій (зокрема листування Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Швейцарії за 1919–1920 рр.), наукові й творчі рукописи (машинопис статті "Мазепина зоря і наш прогресивний вік" та ін.), матеріали, зібрані для написання наукових праць (вирізки з газет про книжки Ярослава Рудницького, про святкування ювілею Івана Франка в різних країнах), документи про Дмитра Донцова (бібліографія його праць з літературної критики та ін.). Переважна більшість документів фонду Донцова торкається еміграційного (зокрема канадського) періоду його життя та діяльності. Частину документів біографічного характеру оприлюднено Галиною Сварник у журналі Львівської обласної організації Конгресу українських націоналістів "Воля і Батьківщина" (2003, № 1).

Цікаву інформацію для українських студій (попри не надто значний обсяг – 5,4 л. м. і текстових документів та 18 фотографій) містить фонд географа, демографа, картографа, енциклопедиста, організатора української науки Володимира Кубійовича (1900–1985). Майже половину свого життя цей видатний діяч присвятив створенню енциклопедії України, відтак у його фонді сконцентровано офіційні документи і листування, що висвітлюють підготовку енциклопедії (протоколи і матеріали сесій Головної ради Наукового товариства ім. Т. Шевченка за 1966–1969 рр., документи щодо обрання членами НТШ, характеристики, листування з приводу оплати видання "Енциклопедія українознавства", листи до Євгена Бориса, від Євгена Пеленського, текст промови Володимира Кубійовича з приводу появи першого тому англомовної гаслової Енциклопедії українознавства на банкеті 26 жовтня 1984 р. у Торонто та ін.). Збереглися також більш ранні матеріали: копії листів 1920-х–1930-х рр., протоколи засідання надзорної ради Видавничої спілки (1940–1941 рр.), протокол та акти інвентаризації магазину Відділу суспільної опіки УЦК в Кракові від 17 червня 1942 р., перелік інвентарю цього магазину від 8 жовтня 1942 р. Про особливу увагу до організації українських студій у Канаді та роль Володимира Кубійовича в цій справі свідчить листування, вирізка з газети "Свобода" від 13 серпня 1976 р. про створення при Університеті Альберти Канадського Інституту Українських Студій та ін.

Важливим джерелом до історії української дипломатії доби УНР є фонди науковців і громадських діячів Микити Мандрики та Данила Лалкова. Зокрема, документи із фонду Данила Лалкова містять інформацію про адреси співробітників Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Будапешті в січні 1922 р., про прибуття разом із генералом Сікевичем до Канади 9 червня 1924 р., дипломатичні паспорти і кур'єрські посвідки. Крім того, у фонді збереглися документи про освіту, службову діяльність, паспорти тощо.

Цінну інформацію містять також фонди визначного географа, дослідника українських поселень у Канаді Івана Теслі, художниці Наталії Геркен-Русової та літературознавця і філософа Юрія Русова, першого генерал-губернатора Канади українського походження Рамона Гнатишина та ін.

Крім фондів особового походження, в Національному архіві та бібліотеці Канади зберігаються родинні фонди (генеалогічне дерево родини Шандро, фонди родини Шептицьких-Потворовських, родини Гоффманів, хроніка родини Вайнсів

та ін.), фонди українських установ і організацій: Канадської асоціації славістів, Канадської Ради Церков, Комітету українців Канади, Союзу українських студентів Канади, Союзу української молоді Канади, Української молодіжної організації "Пласт", Українського національного молодіжного об'єднання Канади, Українського товариства "Просвіта" та ін., а також фонди "Світовий конгрес вільних українців", "Троцькістський рух в Канаді", геральдична колекція, колекція плакатів, колекція українських газет (1907–1980) та ін.

До найбільших українських зібрань у Оттаві (й загалом у Канаді) належить колекція політичного і церковного діяча, журналіста, дипломата Євгена Бачинського (1878–1978) у ***бібліотеці Карлтонського університету***. Вона має кількісні параметри 115 л. м., у тому числі 67 л. м. рукописів (понад півмільйона од.) та 1500 од. друкованих видань, а також 40 л. м. документів, отриманих від Леоніда Бачинського, і включає документи офіційного та особового походження (протоколи, листування, підготовчі матеріали та рукописи наукових праць), примірники газет та вирізки з газет, які відображають діяльність української еміграції в Європі від кінця XIX ст. до 1960 р., книги (монографії та серійні публікації).

Доля цього високовартісного зібрання подібна долі зібрань Андрія Жука і Михайла Єремієва. "Не знаю, як Ви улаштувалися з своїми Архивами? Я ж цілком безпомічний і під обстрілом злих духів (буквально!), бо свої у мене викрали частину бібліотеки і… продали, може й ворогам! Як не соромно й не сумно, а мушу признатися: я живу тепер в горах як і десять літ тому, а мої книжки були "на перехованню" в Женеві, звідки таємно зникли… Але Архиви при мені, тільки що буде, як мене не стане на світі? Немає де і у кого певного переховати, пересилати до брата коштує багато грошей, котрих ми не маємо. От і міркуй: все, що назбирав за 54 роки, може погинути. Особливо мені було шкода мої "Діярії" з 1900–1950 рр. з документами, котрі я ретельно писав і складав. А як Ви собі порадили? Може й мені порадите?" – звертався Євген Бачинський до Андрія Жука в листопаді 1961 р. Прагнучи зберегти архів "за всяку ціну", він шукав надійного місця. Результати пошуків не втішали: женевські бібліотеки брали на депозитне зберігання переважно зібрання, які торкалися Швейцарії, отже, його архів був непрофільним. До США він остаточно вирішив колекцію не пересилати. Тим часом цінні документи з архіву зникали – крім утрачених на початку 1960-х рр. зі скринь, що зберігалися на горищі будинку його сина в Женеві, частину викрали дослідники, які працювали з дозволу власника в його архіві, частину Євген Бачинський передав до Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі, подарував українським військовополоненим та біженцям у Західній Європі.

Передавання колекції на зберігання до бібліотеки Карлтонського університету розпочалося в червні 1976 р. з ініціативи д-ра Юрія Бошика, який побував із науковою метою у Бюлі, де мешкав Євген Бачинський. Канадському дослідникові вдалося привернути увагу суспільства до історичної цінності приватного зібрання Євгена Бачинського та Леоніда Бачинського в Українському архіві музею в Клівленді (штат Огайо, США). Представники бібліотеки проф. Картер Елвуд (відділ історії), Богдан Боцюрків (відділ політичних наук) та Джефрі Брайгс (університетський бібліотекар, 1969–1990) делегу-

вали д-ра Бошика до Швейцарії і надали йому повноваження щодо переговорів з Є. Бачинським та перевезення зібрання. Колекцію на 800 кг було розміщено у відділі спеціальних зібрань архіву бібліотеки.

Серед документів біографічного характеру, крім тексту автобіографії Є. Бачинського з машинописними примітками, чернетки біографії та брошури, виданої в Мюнхені 1956 р., збереглися листи, листівки, проїзні документи (квитки, ваучери тощо), ресторанні меню, фото, ескізи, картини.

Блок "Біографічні досьє" включає перелік 1500 осіб, про яких Євген Бачинський збирав відомості, листування (у тому числі копії власних листів), біографічні нотатки, вирізки з газет, фото. Блок "Хронологічні досьє" охоплює близько 400 папок з інформацією про події впродовж 1914–1968 рр.

Найважливішою частиною колекції є щоденник. "Може як попаде до рук правдивих істориків (не марксістів з ленінською принциповою брехнею) так бодай на приложених документах призадумуються", – сподівався Євген Бачинський, ретельно впорядковуючи свої записи впродовж багатьох років. Його "діарій" складає близько 230 папок рукописів та 400 папок публікацій (переважно газетний матеріал) за 1905–1939 рр.

Важливим джерелом до історії Української Автокефальної Православної Церкви є документи та газетні вирізки про діяльність УАПЦ та українську церкву в цілому, нотатки, листування, документи, прес-релізи, Протокол Великих микільських зборів Всеукраїнської православної церковної ради від 11–13 травня 1927 р., рукопис Євгена Бачинського з історії УАПЦ, праці Антонія Гриневича "До характеристики різних християнських течій", Василя Липківського "Історія УАПЦ" (1930) та ін.

Зібрані Євгеном Бачинським документи містять інформацію про підготовку та відзначення у Женеві 35-річчя смерті М. Драгоманова (список учасників, вирізки з газет), документи про діяльність Надзвичайної економічної місії УНР у Женеві 1919–1923 рр. (детальні протоколи засідань та зустрічей місії, рішення, бухгалтерські книги та інші фінансові документи), статті та листування з родиною Чижевських, фото, негативи на склі, листівки, документи про діяльність Женевського українського клубу (1919–1939 рр.): списки членів, звіти, протоколи, витяги з протоколів, фінансові документи, офіційне листування з Українським Червоним Хрестом та ін. організаціями, статті та публікації про голод в Україні, документи про діяльність українців у Швейцарії, огляди подій та оголошення про театральні вистави, виставки тощо (1900–1965 рр.); документи шевченкіани у Швейцарії (1895–1969 рр.) – газетні та журнальні статті, рукописи, проекти, зокрема матеріали про взаємини Тараса Шевченка та Миколи Рєпніна (1777–1847); документи про культурно-просвітницьку діяльність СВУ в таборах військовополонених, брошури, фото, примірники "Вісника Союзу визволення України", оголошення і програми культурних і освітянських заходів (вистави, концерти) в таборах військовополонених (1914–1918 рр.).

У складі колекції є й творчі матеріали Євгена Бачинського (зібрання публікацій: брошури, журнали, вирізки з газет, тексти проповідей, 1932–1967 рр.), рукописний список публікацій (311 назв за 1905–1955 рр.), 465 видань з його бібліотеки, 258 позицій періодичних видань.

1982 р. зусиллями д-ра Бошика до складу колекції було включено зібрання Леоніда Бачинського, до якого увійшли матеріали, передані Євгеном Бачинським братові у 1950-х–1960-х рр.

Опис колекції здійснили впродовж 1976–1995 рр. Іван Яворський та Ольга Шкабарницька за фінансової підтримки Канадського Інституту Українських Студій. Відтоді зібрання привертало увагу дослідників, а окремі документи було залучено до наукового обігу о. Юрієм Мициком.

Торонто

На початок XXI ст. одним із найбільш "українських" міст стало Торонто. Якщо емігранти першої хвилі (1881–1914) переважно оселялися в преріях Альберти та Манітоби, то упродовж століття після прибуття першого українця Дмитра Яворського 1901 р. до Торонто українське населення тут систематично зростало і на 2001 р. досягло 104490 чол. Перші новоприбулі переважно приїжджали до Онтаріо на сезонні роботи з метою здобути кошти для придбання землі на батьківщині або в преріях Канади. Іноді вони залишалися, створювали культурні установи, засновували українські парафії. Наприкінці 1930-х рр. поселення українців у Онтаріо значно збільшилося, а упродовж 1947–1952 рр. близько 75% третьої хвилі еміґрації залишилося тут, так само як 65% еміґрантів після 1990 р. (четверта хвиля). Активізація українського життя сприяла створенню духовних, культурних, освітніх установ, що допомогло зберегти мову і культурні традиції. Заснування життєздатних економічних та фінансових установ забезпечувало українській громаді фінансову впевненість. Документи, утворені в результаті діяльності цих установ та організацій, видатних осіб (і привезені ними з України), є цінними джерелами як до історії еміґрації, так і до історії України та українського народу в цілому.

Одну із найвідоміших установ, що зберігає великий масив архівної україніки, – *Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр* – створено групою українських громадських діячів 1982 р. як Комітет дослідження голоду в Україні при Інституті св. Володимира в Торонто (від 1986 р. – Центр дослідження голоду в Україні) з метою збирання документів про голодомор 1932–1933 рр. у державних архівах країн Європи. Першим істотним здобутком центру став документальний фільм "Harvest of Despair"* (1984) Святослава Новицького і Юрія Лугового, відзначений п'ятьма золотими нагородами на міжнародних фестивалях. Від 1988 р. установа функціонує як Українсько-канадський дослідний і документаційний центр під патронатом Комітету українців Канади та Світового конгресу вільних українців. Завдання центру полягають у вивченні та оприлюдненні об'єктивної інформації про голодомори в Україні, а також у збиранні, опрацюванні та зберіганні колекцій з історії й культури України та українців Канади, усних свідчень про голодомори в Україні та події періоду Другої світової війни; підготовці конференцій, семінарів, виставок, документальних фільмів та видань із основної проблеми досліджень.

---

* "Жнива відчаю" (*англ.*).

У створеному 1988 р. архіві Центру зберігаються копії документів офіційного походження, фотодокументи, часописи, листування, фоно- та відеодокументи "усної історії", інші відеодокументи (20 годин фільмової стрічки) за такими темами: голод в Україні в роках 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947; українці, інтерновані в Канаді під час Першої світової війни; українці в канадських збройних силах у період Другої світової війни; переміщені особи (displaced persons); українські жінки в Канаді; визначні українські громадські діячі; Україна та українці в період Другої світової війни; Україна та українці під радянською окупацією.

Поповнення архіву відбувається за рахунок цілеспрямованого виявлення документів, які стосуються основної проблематики досліджень, та шляхом передавання архівів відповідно до волі фондоутворювачів. Від приватних осіб документи (оригінали, копії) надходять як із Канади, так і з України. Спеціальним джерелом поповнення архіву є записування інтерв'ю зі свідками ключових подій української історії. Так, понад 800 інтерв'ю англійською та українською мовами, проведені зі свідками голодомору, акумульовані в центрі за результатами реалізації проекту усної історії, що проводився під керівництвом Канадського товариства усної історії за фінансової підтримки Міністерства культури і зв'язку провінції Онтаріо.

За складом документи поділяються на такі тематичні групи:

1. *Документи про Великий Голод 1932/33 р.*: 546 фільмових роликів та 34 відеокасети зі свідченнями очевидців голодомору 1932–1933 рр. в Україні; копії англійських, італійських та американських урядових повідомлень про голодомор, кореспонденції, резюме, прес-релізи, рахунки до фільму "Harvest of Despair", зібрані за результатами 24-го конкурсу СФУЖО ім. Марусі Бек (1993–1994 рр.) "Голод 33 моїми очима", дослідження Романа Сербина.

2. Документи про події Другої світової війни в Україні: а) документи, знайдені в криївці УПА в Львівській області 1976 р. (передано 1993 р.); б) "Яворівський архів" – документальний комплекс із 216 негативів 1945–1951 рр., на яких зафіксовано тактичні навчання бійців УПА Коломийської-Косівської округи, походи і рейди, зустрічі з цивільними, харчування, похорон, святкування Великодня тощо; в) архів світлин зв'язкової УПА Василини Русинюк, яка його таємно зберігала й оприлюднила лише 1993 р. (виявлено в червні 1999 р. у с. Яворів на Гуцульщині й передано до Центру); г) звіт про виконання науково-дослідного проекту "Україна в Другій світовій війні", здійсненого спільно з Інститутом історичних досліджень Українського державного університету ім. Івана Франка у 1993–1995 рр. У рамках проекту зібрано і опрацьовано 324 життєві історії репрезентантів "воєнного покоління". У свідченнях відображено примусове переселення 1944–1947 рр. під час операції "Вісла", події Другої світової війни за часів нацистської окупації на Східній Україні, події Другої світової війни на Рогатинщині, у Станіславові, Львові, Тернополі; голод 1946–1947 рр.; юнацтво ОУН, ОУН, радянські концтабори Комі АРСР – Ухта, Воркута, Чукотка, табори Урал – Свердловськ та ін.

3. *Документи про українців у Канаді*: спогади та різні матеріали про імміграцію до Канади, перебування українців у Канаді, ОУН, УПА, родинний архів Ольги Федейко, Зої Плітак та ін.

4. *Опубліковані та неопубліковані спомини* (100 од.) Ореста Корчака-Городиського, Зіновія Стамировича, Михайла Прилуцького, Миколи Невидайла, Олексія Рудницького, Мілени Рудницької та ін.

5. *Збірка документів усної історії*: матеріали про голод в Україні 1932–1933 рр., Карпатську Україну, армію Андерса, Буковинський курінь, УПА, дивізію "Галичина", примусові роботи в Німеччині, німецьку і радянську окупацію, історію українсько-канадських родин у XX ст.

6. *Збірка відеодокументів Мирона Лозовського*: подорож о. Василя Цимбалістого Україною (Дрогобич, Івано-Франківськ, Крестомпіль, Бучач, Золочів, Жовква, Яворів, Львів та ін.); Друга світова війна (концтабір Аушвіц, Бабин Яр); діяльність Народного Руху України, 1990-і рр.; "живий ланцюг" Львів–Київ 21 січня 1990 р.; протести в Києві проти арешту Степана Хмари; 1 травня 1991 р.; українське весілля – звичаї в Канаді із різних закутин Канади; приїзд Леоніда Кравчука до м. Торонто в 1991 р. та ін.

7. *Збірка фотодокументів*: родинні фото, фотодокументи про радянські репресії, українську діаспору, Другу світову війну та ін.

Центр розташовано в приміщенні Інституту св. Володимира – культурно-освітнього центру канадських українців у Торонто, під дахом якого активно функціонують ще кілька українських культурних установ. Це, зокрема, бібліотека інституту, у фондах якої зберігається 15 тис. книжок, є аудіовізуальні документи, періодика, генеалогічні матеріали, та Торонтське відділення Українського музею Канади, де також можна знайти окремі архівні документи.

У *Бібліотеці рідкісних видань ім. Томаса Фішера Торонтського університету* зберігається кілька унікальних архівних фондів. Йдеться передусім про фонд Данила Скоропадського, переданий 2004 р. донькою Родіона Калюжного, особистого секретаря гетьманича (1950–1959 рр.), Лідією Калюжною. У складі фонду – обітниці та життєписи членів Союзу гетьманців-державників (Ігоря Петрушевського, Станіслава Грушевського, Петра Ковальчука, Ольги Зелінської, Павла Усенка, Павла Сторожка-Возняка, Володимира Королика та ін.), листування з організаційних питань (у тому числі з питання організації поховання гетьманича Данила Скоропадського), копії з наказів гетьмана Павла Скоропадського, зокрема про призначення д-ра Бориса Голушка заступником в усіх справах, що входять до компетенції Почесного керманича української громади в Німеччині (Ваймар, 19 квітня 1945 р.), заява обласних організацій СГД Німеччини до Президії Конгресу гетьманського руху в Детройті щодо "вгасання династії Скоропадських після смерті гетьманича Данила", "відсутності законного правонаступника", "незаконності проголошення графинею Марією Монтрезор своєї правонаступності", вирізки з часопису "Український самостійник". Істотний за обсягом документальний масив складає листування Данила Скоропадського, де є значна кількість листів його особистого секретаря Родіона Калюжного. Збереглися також матеріали про діяльність Організації українських жінок у Великій Британії (1957–1964 рр.), фінансові документи, часописи, обіжники (1949–1959 рр.), журнали, брошури, копії документів, періодичні видання (зокрема, обіжник Крайової управи СГД у Великій Британії від 22 березня

1958 р.), фото із табору для переміщених осіб у Міттенвальді (Німеччина) (1946–1949 рр.).

Другий великий архівний фонд у Бібліотеці рідкісних видань ім. Томаса Фішера складають документи письменника Аркадія Любченка (1889–1945). Тут досить повно представлено його особисті документи: залікова книжка, мандати за 1924–1927 рр., членські квитки, військовий квиток, записники; чернетки "самокритичних" тез, медичні довідки, адресні книжки. Зберігся також рукопис щоденника (5 зошитів), виданого 1951 р. у Торонто.

Виконання Аркадієм Любченком обов'язків секретаря ВАПЛІТЕ (1925–1928) та належність до спілки пролетарських письменників "Гарт" (1923–1925) і літературної організації "Пролітфронт" (1930–1931) зумовили наявність у складі фонду документальних масивів, пов'язаних із діяльністю цих творчих спілок. Величезний масив складає офіційне та приватне листування Аркадія Любченка з різними особами та установами: Миколою Хвильовим, Юрієм Яновським, Миколою Кулішем, Григорієм Колядою, Миколою Бажаном, Мирославом Ірчаном, Максимом Рильським, Олександром Білецьким, Іваном Ле, Анрі Барбюсом, Мариною Цвєтаєвою, Сергієм Подолинським та ін.; кіностудіями: "ВУФКУ" та "УКРАЇНФІЛЬМ"; редакціями: Державного видавництва України, "Книгоспілки", журналів "Червоний шлях", "Нове мистецтво", "Життя й революція", "Шлях до здоров'я", газет "Пролетар", "Літературна газета" та ін.

Документи, пов'язані з творчою діяльністю Аркадія Любченка, представлені уривками з творів "Перед кінцем", "Урочистий день", "Я чистоти хочу", "Газ", "Батько", статтями, відгуками про його творчість. Крім власне творів Аркадія Любченка, у фонді акумульовано статті та твори, зібрані ним. Це, зокрема, статті про Миколу Хвильового, Миколу Куліша, про театр і кіно, про Всеукраїнський з'їзд пролетарських письменників, вирізки з газет та окремі публікації, книги. Цінну частину фонду становлять фотодокументи різних років, у тому числі 26 фото письменників України, фотоальбом "Письменники радянської України" тощо.

Крім цих двох великих фондів, у Бібліотеці рідкісних видань ім. Томаса Фішера Торонтського університету уваги українських дослідників вимагають колекції Литовченка, Петра Потічного, документи Девіда Дж. Ремпела.

Центр східноєвропейських досліджень Петра Яцика Торонтського університету має у своєму розпорядженні копійні матеріали про історію УПА з колекції багатолітнього редактора видавничої серії "Літопис УПА", викладача в університетах Канади, Німеччини, України і Китаю Петра Потічного. Це зібрані дослідником в українських, російських, польських архівах відомості про чекістські операції, зведення і донесення з оперативно-службового використання частин округу по Львівській, Дрогобицькій, Станіславській областях, про втрати вояків УПА, оперативні звіти підвідділів 1946–1947 рр., відомості про бойові дії загонів Ясеня, Ворона, Бистрого, Лиса, Пащенка, Мисливця та ін., листування з різними особами і установами, архів місії УПА на території Німеччини, архів редакції "Літопису УПА", архів Товариства колишніх вояків УПА у США і Канаді, спогади діячів українського підпілля, звіти різних міжнародних пресових агенцій в

Україні. Оригінали записів Петра Потічного зберігаються в *Архіві Торонтського університету*, заснованому 1965 р.

Там-таки зберігається колекція заслуженого професора і колишнього голови відділу слов'янських студій Університету Торонто Юрія Луцького, де зібрано листування вченого (доступ тимчасово обмежений), документи, які висвітлюють його науково-педагогічну та науково-організаційну діяльність, щоденники і мемуари проф. Луцького (1987) та його діда (1942) і матері (1970), газетні вирізки, фото та ін. Цінним джерелом українознавчих досліджень є збірка проф. Скота М. Едді, документи якої відображають його діяльність як члена Департаменту економіки Університету Торонто (переважно за 1971–2003 рр.), включають опубліковані та неопубліковані рукописи, дослідницькі матеріали. Невеликі за обсягом колекції Гарольда Гордона Скілінга (0,52 л. м.) та Стенлея Вільяма Фролюка (0,07 л. м.) містять офіційні документи, листування (в тому числі зі студентами), творчі матеріали. Крім того, в університетському архіві зберігаються матеріали про українських студентів, документи різних товариств і організацій, пов'язаних з університетом, що є важливим джерелом для дослідження процесу викладання українознавчих курсів в університеті, а також участі української громади в науковому житті міста.

Також цікавими є фонди офіційного та особового походження, які зберігаються в *Архіві провінції Онтаріо*: метричні книги, спеціальні колекції (фотографії, картографічні збірки, технічна документація, мистецькі записи). Особливе значення мають збірки Українського народного дому та колекція українського суспільно-політичного діяча, журналіста і видавця Степана Россохи з періоду 1899–1986 рр. Колекція, передана до архіву членами родини, включає особисте листування автора з рідними і друзями в Україні, листування з різними українськими організаціями, м. ін. Спілкою українських журналістів Канади, Спілкою українських журналістів на вигнанні, Спілкою українських журналістів на еміґрації (Реґенсбурґ). У колекції документів зберігаються також матеріали українських національних організацій з періоду 1912–1984 рр. (м. ін. ОУН, Спілки українських політичних в'язнів Української національної ради в Європі, Української національної федерації), документи української організації ветеранів з 1918–1986 рр., документи культурних і мистецьких організацій, близько 2000 фотографій, на яких зображені політичні, релігійні, культурні події в Україні і в Канаді, а також фотографії українських і канадських діячів.

Подібну групу матеріалів зберігає *Архів міста Торонто*, в якому можна знайти інформацію про минуле етнічних груп, які мешкали в місті, та їхню діяльність.

Українські архіви в провінції Манітоба

Українська громада столиці провінції Манітоба – Вінніпега – складається, згідно з переписом 2001 р., із 102635 чол. і має давні традиції. Перші українські поселення в Манітобі були засновані впродовж останнього десятиліття XIX ст. еміґрантами з Галичини і Буковини в Стюартбурні, на північ від Вінніпега, та неподалік озера Дофін (Теребовля). Перша хвиля еміґрації відбила в назвах посе-

лень свою невимовну тугу за залишеною батьківщиною: Збараж, Галич, Україна, Зоря, Згода, Сірко. На початку XX ст. у Манітобі активно розвивалося духовне життя, засновувалася україномовна преса (зокрема 1910 р. було створено найпопулярніший часопис "Український голос"), створювалися українські громадські й культурні організації. Активність українського громадського життя в Манітобі визначила роль Вінніпега як своєрідної "української столиці", якою він був аж до Другої світової війни.

Закономірно, що саме тут виник на початку 1940-х рр. український громадський культурно-освітній центр "для праці над культурними справами в обсягу цілого українського суспільства за морем"[47]. Створений у грудні 1943 р. з метою організації такого центру Громадський комітет уже 25 березня 1944 р. оголосив про заснування *Осередку української культури і освіти*. Офіційною датою його створення став день проведення першого засідання Виконавчого комітету – 5 квітня 1944 р., коли, за словами В. Коссара, було "започатковано велике і відповідальне діло"[48]. Мета нової української інституції полягала в консолідації активних сил задля розвитку української культури й освіти в Канаді, належній репрезентації українських культурних надбань у культурі Канади, досягненні конструктивної співпраці українців з представниками інших етнічних груп Канади й Америки. До найважливіших завдань осередку належали організація вищих освітніх курсів для учителів «рідних шкіл» та інших фахових курсів, створення української книгозбірні, музею та архіву, започаткування науково-популярної серії "Культура й освіта", поширення в світі інформації про українські культурно-освітні справи, сприяння здібній молоді в здобутті освіти. Безпосередній реалізації цих завдань в осередку, що діяв під патронатом Українського національного об'єднання у Вінніпезі та Канаді, прислужилися Тетяна Кошиць, д-р Павло Маценко, д-р Микита Мандрика, д-р Тиміш Павличенко, сенатор д-р Павло Юзик, Володимир Климків, д-р Ярослав Розумний, Софія Качор та інші щирі прихильники української ідеї.

Першим надходженням до архіву Осередку української культури і освіти була збірка видатного композитора Олександра Кошиця (1875–1944). Він пішов із життя через кілька місяців після створення осередку – 11 листопада 1944 р. На знак ушанування пам'яті цього видатного діяча культури дирекція осередку одразу розпочала підготовку до видання його спогадів, залучивши до переписування та редагування дружину композитора, котра тоді мешкала в Америці. Відтоді історія осередку тісно пов'язана з ім'ям Тетяни Кошиць (1892–1966) – довголітньої управительки музею, архіву і бібліотеки осередку. Упродовж 1947–1948 рр. спогади Олександра Кошиця, своєрідна автобіографія, побачили світ. Рукопис цих спогадів, як і щоденникові записи про подорож Української республіканської капели, що вийшли друком упродовж 1952–1974 рр., зберігаються у збірці Кошиця в архіві осередку разом із записниками 1920-х та 1940-х рр., біографією, карикатурами художника О. Савка на учасників капели (1919–1923 рр.).

---

[47] Осередок української культури й освіти. Цілі й завдання. – Вінніпег, 1945. – С. 3.

[48] *Мухина Г.* Погляд у минуле // Поточний архів Осередку української культури й освіти. Машинопис.

Не менш цікаві для дослідників творчого шляху українського маестро його особисті документи: закордонний паспорт, диплом Київської духовної академії від 7 червня 1901 р. про отримання вченого ступеня кандидата богословія, копія диплома Музично-драматичної школи М. В. Лисенка від 20 травня 1910 р. про закінчення курсу школи зі спеціального предмета теорії композиції, лист від Державного музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка від 16 вересня 1929 р. про те, що О. Кошицю гарантується місце в одному з головних міст УСРР (Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ).

Зворушливу історію зафіксували листи позашлюбного сина композитора – Дмитра Кошиця (військового льотчика, який трагічно загинув) та вирізки з газет про нього (1923), листи Євдокії Кошиць (1930). Розвиток непростих стосунків між двома видатними діячами української культури в Канаді відтворюють листи Василя Авраменка, збереглися й листівки від друзів із Рима: Бориса Ржепецького, Івана Грінечка, Михайла Єремієва та ін.

Заглибитись у творчу лабораторію митця дають змогу каталог нот і музичних книжок, вирізки з газет про концерти в Бельгії (1921), Іспанії (1921), Франції (1922), про поїздку до Польщі (1920), повідомлення про концерти на радіо (1934–1941 рр.), про концерт на честь митрополита Шептицького (Нью-Йорк, Карнегі-хол, 31 травня 1936 р.) та ін. Свідченням активної громадської діяльності Олександра Кошиця є його листування з Українським музеєм визвольної боротьби України в Празі (1935–1937 рр.), Українським музеєм і бібліотекою в Стенфорді (листопад–грудень 1942 р.) та ін.

Незабаром після надходження збірки Кошиця архів Осередку української культури і освіти поповнився збірками Івана Боберського та Євгена Коновальця.

Значна за обсягом збірка відомого українського громадсько-політичного діяча Івана Боберського (1873–1947) включає його щоденник (опублікований 2003 р. в Києві Юрієм Мициком) та автобіографію (1924 р., англ. мовою), листування з Володимиром Сікевичем, Григорієм Скегаром, Василем Авраменком, Євгеном Деславом, Олександром Сушком, тексти біографій Григорія Скегара, Данила Лалкова; газетні вирізки про вибори в Галичині 1928 р., фінансові документи, програми Українського народного дому в Вінніпезі, статут та підготовчі матеріали Товариства українських журналістів і письменників у Канаді (1923), товариств "Рідна школа" та "Рідна лічниця" у Львові.

Майже десятилітнє перебування Івана Боберського в Канаді, спершу як представника уряду ЗУНР та Українського Червоного Хреста (1920–1924 рр.), згодом голови компанії "Трансатлантик", яка опікувалася еміґрацією та поселенням українців (1924), та керівника українського відділу пароплавної компанії "Кунард" (1925), його співпраця з Асоціацією добробуту українських еміґрантів Св. Рафаїла в Канаді зумовили наявність у колекції відповідних документальних комплексів. Це списки українців у Канаді та США, листування Дипломатичного представництва ЗУНР у Канаді, адреси українців у Канаді, листування щодо переселенських організацій імміґраційних товариств (у тому числі "Трансатлантик"), документація про подорожі до Європи, листування Товариства опіки над українськими переселенцями ім. Св. Рафаїла (1952) про організацію переїзду

українців з Чернівців до Монреаля в бюро компанії "Кунард" та інші справи щодо опіки над еміґрантами, анкети, реклами, списки, бюлетені, звіти про кількість родин, які виявили бажання приїхати до Манітоби (1927–1928 рр.), тощо.

Колекція визначного військового і політичного діяча, коменданта УВО і Голови Проводу українських націоналістів Євгена Коновальця (1891–1938), передана до осередку його дружиною Ольгою Федак-Коновалець, включає різноманітні матеріали (документи і речі музейного характеру): посвідку для вступу на сесію Ліги Націй (1932), залізничні квитки, листівки з дописами, візитівки Дмитра Андріївського, Миколи Сціборського, Володимира Мартинця, вітальні листівки Михайла Світличного, Зенона Кузелі, Михайла Селешка, меню з італійських ресторанів (1932), повідомлення про смерть Федора Короліва 14 лютого 1935 р., листування 1920–1921 рр. з Дмитром Донцовим, Романом Дашкевичем, Іваном Рудницьким (частина епістолярію була повернута сподвижникам Євгена Коновальця), статут Європейського об'єднання української еміґрації, візитівки Осипа Назарука, Івана Рудницького, Володимира Старосольського, Арнольда Марголіна, Володимира Шухевича; паспорт Євгена Коновальця, бланк Посольства ЗУНР у Відні, концепція організації "Молода Галичина", заява Західноукраїнської територіальної групи в справі виходу галичан і буковинців зі Всеукраїнської національної ради (1929–1930 рр.), комплекти примірників часопису "Сурма" (1927–1932), "Літопису Червоної калини" (1935–1939), книги з бібліотеки Євгена Коновальця, а також 9 італійських монет, гаманець, квитки, стрічки з його могили, посмертна маска, відреставрована 1975 р. відомим скульптором Леонідом Молодожанином (Лео Молем).

Документи про діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії: накази, телеграми, фінансові документи, випуски бюлетеня пресового бюро місії (1920); статті на політичні теми, вирізки з газет про Україну збереглися у фонді Євгена Онацького. Цінним джерелом до історії дипломатії є машинопис двох його спогадів "Сторінки з Римського щоденника" (1920, грудень – 1935; 1936–1943). Результати його діяльності як ученого-етнолога відображає машинопис "Енциклопедії символів, вірувань і обрядів українського народу" (2 томи), яка була інкорпорована до "Малої Енциклопедії". Збереглася у фонді й брошура Любомира Винара "Євген Онацький – чесність з нацією: 1894–1979".

Відомості про режисера і оператора, котрий зняв перший експериментальний звуковий фільм "Марш машин", удостоєного нагороди "Оскар" за найкращий фільм європейського кіно 1938 р. – "Війна духів", – уродженого киянина Євгена Деслава (Слабченка) (1898–1966) збереглися в його фонді. Важливим етапом свого життя він вважав роботу дипломатичного кур'єра в МЗС УНР упродовж 1919–1921 рр. Перлиною його колекції є незавершений машинопис праці "Дипломатична історія України" (1964) з ілюстраціями (картами, схемами, фото, макетами обкладинок) – перша спроба створення синтетичної історії української дипломатії. Лише окремі ілюстрації (фото співробітників українських дипломатичних місій) були надруковані в Історичному календарі-альманасі "Червона калина" за 1939 р.

Надзвичайно цікаві спогади про Київ збереглися у фонді письменниці Докії Гуменної (1904–1996), авторки роману "Діти Чумацького шляху", разом із машинописами її повісті "Мана", сатиричної комедії "Епізод із життя Європи Критської", роману "Гніздо над безоднею" та матеріалами до нього, виданням "Вічні вогні Альберти" (Едмонтон, 1959).

У колекції інженера, журналіста, провідного члена ОУН і УСГ Михайла Селешка (1901–1981) істотне джерельне значення мають машинописи статей на політичні теми: "Націократія", "Історичний розвиток конфліктного процесу", "Докладне визначення наших кордонів", "Три воєнні роки ОУН", "Так було – так буде", звіт Романа Сушка про проведення табору, листівки бойового фонду ОУН, "Начерк курсу для командира стрілецького куріня", тексти радіопередач 1939 р. радіо Відень-Братислава, листування Володимира Сікевича з управою Української Стрілецької Громади про організацію виступів генерала перед членами громади, підготовку ювілею його військової служби, публікацію споминів (1933–1941), видання Відділу інформації Центрального представництва української еміґрації в Німеччині, примірники "Бюлетеню Націоналістичної пресової служби" (1939–1940), "Лєкторату закордонної преси" (1939–1940), "Української фаланги" (1950).

Крім фондів особового походження, в архіві Осередку української культури і освіти зберігаються фонди українських установ і організацій. Зокрема, цінним джерелом для вивчення історії еміґрації є фонд Асоціації добробуту українських еміґрантів Св. Рафаїла в Канаді (1925–1938), де відклалися справи еміґрантів, яким надали допомогу при в'їзді до Канади.

Унікальні світлини й негативи зберігаються в колекції фотодокументів (75 тис. фото), які відтворюють життя українців як на батьківщині, так і в еміґрації, переважно в Канаді. До таких слід віднести фото Олени і Михайла Теліг, батька і матері Михайла Теліги. Крім фотографій, збереглися окремі документи Олени Шовгенів (свідоцтво про закінчення повного курсу 7 кл. реальної школи на Українських матуральних курсах в м. Подєбради від 26 жовтня 1923 р., рукопис вірша "Вже тисячі разів я допивала келих", лист від Мілени Рудницької та Олени Шепарович до Олени Теліги у справі видання журналу "Українська жінка" від 19 листопада 1934 р.) та Михайла Теліги (диплом інженера-садівника, виданий Українською сільськогосподарською академією в Подєбрадах 8 червня 1929 р., посвідчення про півкурсові іспити агрономічно-лісового факультету УСГА, іспитові свідоцтва Михайла Теліги, посвідчення Михайла Теліги про освіту 8 класів в Українській гімназії ім. Тараса Шевченка в Калішському таборі інтернованих у Польщі).

В окремій колекції зберігаються 64 рукописи, подані на конкурс спогадів, оголошений для українців на еміґрації в Європі в 1947–1948 рр. Осередком української культури і освіти (голова конкурсної комісії – Дмитро Дорошенко). Різні за художніми особливостями, але однаково емоційно насичені, спогади (в багатьох випадках підписані псевдонімами) відтворюють найтрагічніші віхи історії України: Друга світова війна, сталінський терор, голодомор. Це рукописні й машинописні тексти, обсягом від кількох аркушів до сотень сторінок, написані

на картках, окремих аркушах або в зошитах, об'єднані спільним бажанням зафіксувати правду про ті чорні дні. Відзначені першою премією спогади Федора Пігідо-Правобережного "П'ять років, або «Великая Отечественная война СССР», роки 1941–1945" опублікованоу Вінніпезі 1954 р.; близько півстоліття по тому – у київському видавництві "Смолоскип" (2002) Другу премію отримав Степан Гребенківськийза твір "Між серпом і молотом, або поза межами основних прав і вольностей людини: Записки і спомини про ситуацію в Західній Україні в часі 1 вересня 1939 р. до 31 березня 1947 р.". Поза тим, на публікацію заслуговують й інші свідчення, наприклад, Олекси Вороніна про знищення більшовиками 400 в'язнів під Харковом у жовтні 1941 р. (між іншими загинув видатний поет Володимир Свідзінський); Ганни Кашинської про голод на Дніпропетровщині 1932–1933 рр., Івана Зозулі "Правда про колгоспи", Поліка Ціпкала "Чорні дні Єжовщини", Дмитра Солов'я "Розгром Полтави", Дмитра Гонти "Друкарство Західної України під час окупації", спомини Андрія Яковлєва та ін.

Серед документів колишнього голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині генерала Володимира Сікевича збереглися машинопис його спогадів, фото з членами ювілейного комітету, нагороди генерала Сікевича: Пропам'ятний хрест УГА; Хрест Симона Петлюри; карта України; листування з різними установами та особами про організацію поїздок генерала Сікевича з доповідями; вирізки з газет.

У Колекції карт осередку зібрано 350 арк. карт за 1550–1990 рр., у тому числі 100 картографічних праць видатних європейських картографів початку XVI–XIX ст.

Загалом збережені в архіві осередку колекції відомих українців (Василя Авраменка, Івана Боберського, Докії Гуменної, Стефана Дзюби, Олександра й Тетяни Кошиців, Павла Маценка, Микити Мандрики, Євгена Онацького, Богдана Панчука, Євгена Храпливого, Михайла Марунчака та ін.), українських установ і організацій (Світової федерації українських політичних в'язнів, Центрального українського допомогового бюра в Лондоні (Велика Британія) та ін.) містять цінну (почасти – унікальну) інформацію з історії українських визвольних змагань 1918–1920 рр., української дипломатії, міжвоєнної та повоєнної еміграції, культурного і громадського життя українців у Канаді.

Цінні фонди, крім архіву, мають бібліотека та музей осередку. Бібліотечне зібрання включає збірки Олександра Кошиця, Євгена Коновальця, Павла Маценка, Юрія Лісового та інших відомих українців і налічує понад 40 тисяч томів, 10 тисяч періодичних видань та понад 400 назв українських часописів Північної й Південної Америки, Європи й Австралії. У музеї осередку зберігається і експонується близько 8 тисяч предметів (ікони, військові відзнаки, музичні інструменти, керамічні вироби, вишивки, обрядові хліби, народний одяг, писанки), привезених до Канади іммігрантами різних часів та зібраних уже в Канаді.

Другою недержавною архівною установою у Вінніпезі є ***Архів УВАН і Військово-історичний музей-архів***, основу фондів якого складають документи УВАН у Канаді та збірка Українського воєнно-історичного інституту. Остання надійшла до Вінніпега з Торонто відповідно до угоди між інститутом у особі Миколи

Битинського та Українською Вільною Академією Наук у Канаді від 2 жовтня 1969 р. Обов'язки директора музею підполковник Армії УНР Битинський прийняв від генерала Садовського в жовтні 1967 р., за два місяці до смерті генерала. Микола Битинський (тоді в ранзі майора) і генерал Михайло Садовський разом із майорами Захаром Іванишиним, Григорієм Маслівцем, Василем Филоновичем, підполковником Яковом Дзябенком, полковником Миколою Стечишиним для "увічнення пам'яті про збройну визвольну боротьбу за державність України" у травні 1948 р. створили Український воєнно-історичний інститут (УВІІ), обравши довічним його керівником генерала Садовського. До збирання матеріалів і написання спогадів для музею та архіву інституту було залучено широке коло колишніх старшин і вояків армії УНР (спочатку в Німеччині, а з переїздом Михайла Садовського до Канади 1950 р. – на Північноамериканському континенті). Архів інституту тривалий час зберігався в приватному помешканні його керівника в Торонто. Обговорювалося питання щодо переміщення його до Державного музею в Торонто, УВАН у Нью-Йорку чи Музею в Баунд-Бруці, Народного дому або Інституту Св. Володимира в Торонто, Державного центру УНР. Після смерті Михайла Садовського збірку було спочатку переміщено до будинку Української православної громади при Катедрі Св. Володимира в Торонто, а в січні 1970 р. – до приміщення Української Вільної Академії Наук у Вінніпезі. 22 січня 1981 р. його відкрито під назвою Військово-історичний музей і архів УВАН. Упродовж 2002–2006 рр. Софія Качор здійснила детальний опис архіву ВІМА.

Збірка включає документи, пов'язані з діяльністю інституту впродовж 1948–1969 рр.: протоколи Президії (Дирекції) УВІІ, офіційне листування, статут (заповіт) основоположників інституту (1949), документи про передавання майна інституту до УВАН у Канаді, фінансові документи, інвентарні книги музейних експонатів і бібліотек, видання інституту, списки осіб, які передали йому музейні експонати, архівні документи.

Складовою частиною зібрання є архів генерала Садовського, до якого належать особисті документи військового і громадського діяча, тексти статей, доповідей, листування з Михайлом Єремієвим, Василем Авраменком, Микитою Мандрикою, Всеволодом Петровим, Володимиром Сікевичем, Олександром Шульгиним, Андрієм Жуком, Матвієм Стаховим, Володимиром Дорошенком та ін., документи про заснування нагороди "Хрест Симона Петлюри", грамоти, бланки, матеріали з таборів переміщених осіб, документи про Українську Національну Раду, про діяльність Української Православної Церкви.

Результатом наполегливої збирацької роботи переважно Д. Микитюка та опрацювання матеріалів О. Навроцьким став масив біографій учасників визвольної боротьби, старшин Армії УНР. Біографічні матеріали містять цінні відомості про життя і діяльність багатьох визначних громадських та політичних діячів: Євгена Бачинського, Івана Боберського, Петра Болбочана, Володимира Винниченка, Семена Вітвицького, Миколи Вояківського, Габсбург-Льотрігена, архікнязя Вільгельма (Василя Вишиваного), Володимира Кубійовича, Ісаака Мазепи, Андрія Левицького та ін.

Заслуговує на увагу збірка матеріалів про Симона Петлюру: газетні вирізки, оголошення про вшанування пам'яті Головного Отамана військ УНР, фотографії, листівки та листування з Ольгою Петлюрою.

Окрему групу матеріалів складають рукописи та машинописи спогадів учасників визвольної боротьби, які активно збирав УВІІ: спомини Л. Биковського, М. Битинського, С. Волинця, П. Зайцева, М. Крата, М. Лівицького, В. Петрова, У. Самчука, М. Угрина-Безгрішного, Л. Шанковського та ін.

Книжкове зібрання представлено раритетними виданнями ветеранських діаспорних організацій та таборів переміщених осіб у Німеччині: журнали, тижневик "Воля" (Відень, 1920), "Літопис Червоної калини", воєнно-літературний журнал "Табор" (Варшава, 1924–1937), "Український скиталець" (1922) та інші; військові підручники, статути, календарі, альманахи, серійні видання тощо.

В акті приймання-передавання, підписаному 2 жовтня 1969 р., УВАН зобов'язалася передати майно архіву-музею "в слушний час" до України. А на випадок ліквідації УВАН передбачалося передати музей "відповідній авторитетній інституції". Від середини 1990-х рр. Музей збройних сил України веде переговори з ВУАН у Канаді про передачу колекції. Однак з точки зору цінності архіву УВІІ це питання не може розглядатися без участі українських архівістів.

Архів Української Православної Церкви в Канаді від кінця 1990-х рр. відомий українським дослідникам як місце зберігання архіву митрополита Іларіона (Івана Огієнка) завдяки активно передруковуваному опису цього зібрання, укладеному Володимиром Сеньчуком. У складі архіву митрополита Іларіона, який, згідно з його заповітом, має колись повернутися в Україну, – його особисті документи біографічного характеру, автобіографії, щоденники, документи про стан здоров'я, бібліографія його богословських праць, епістолярій (листи близько 500 респондентів), матеріали про Українську Православну Церкву в Канаді та Америці, Українську Греко-Православну Церкву в Канаді; матеріали, пов'язані з випуском журналів "Рідна мова", "Слово істини", "Наша культура", "Віра й культура" та діяльністю видавництва "Наша культура", документи про переклад Біблії; творчі матеріали, картотека, "exlibris", мапи, твори митрополита Іларіона, книжки, газети, бюлетені, дисертації, брошури, статті, вирізки тощо.

Втім, архів митрополита Іларіона – лише частина цінного зібрання Архіву Української Православної Церкви в Канаді. За складом документи, які зберігаються в архіві, офіційного й особового походження, представлені листуванням, наказами, фотодокументами, протоколами, творчими матеріалами, поділяються на такі групи: 1) архів церковної адміністрації (документи, що відображають діяльність консисторії, комітетів, комісій) та канцелярії; 2) архіви митрополитів: Іларіона (Івана Огієнка), Андрея (Григорія Метюка), Василія (Василя Федака); 3) архіви першоієрархів та голів Президії Консисторії УПЦ у Канаді: значний обсяг мають фонди о. Савчука (Семена Савчука) – голови Президії Консисторії УПЦ від 1920-го до 1950-х рр., першого головного редактора "Вісника УПЦ", створеного 1924 р.; о. Кудрика (Василя Кудрика) – редактора "Вісника УПЦ" у 1941–1960 рр.; 4) архіви священиків: о. Тимофія Міненка, о. Федора Керницького, о. Івана Сенченка; 5) архіви церковних громад, де зберігаються сертифікати

приналежності до Української православної церкви пр. Троїці (м. Вінніпег); 6) архіви активних діячів громад та членів консисторії: М. Ревуцького, Івана Рубашевського, Василя Іваника та ін.; 7) метричні книги УПЦ у Канаді (від громад і округів); 8) документи церковних соборів (1918–2005); 9) документи, пов'язані з діяльністю видавництва УПЦ у Канаді та редакції "Вісника УПЦ", функціонуванням крамниці церковних речей. Більшість фондів архіву не мають довідкового апарату, що практично унедоступнює їх для дослідників, хоч джерельне значення цих матеріалів незаперечне.

Рукописи релігійної тематики із книгозбірні митрополита Іларіона (118 рукописів і стародруків XVI–XIX ст., серед яких три примірники "Ключа разумінія" Галятовського, "Острозька Біблія" (1581), два примірники "Лексикону словеноруського" Памви Беринди, перевиданого 1653 р., та ін.) склали основу колекції кириличних рукописів та стародруків ***Колегії Св. Андрея при Манітобському університеті.*** Повний список рукописів і стародруків з детальними описами книг бібліотеки Колегії, підготовлений Раїсою Мороз, опубліковано 2002 р.

Досить різноманітний і склад ***Архіву Української католицької архієпархії у Вінніпезі.*** Тут у фонді блаженнійшого кардинала Йосифа Сліпого збереглися документи з інформацією про відзначення першої річниці смерті бл. кардинала Йосифа Сліпого (1994); стислий життєпис патріарха; програма відвідин патріархом Йосифом Канади; заява кардинала про листування між московським патріархом Піменом і папою Іваном Павлом II із заявою про обстоювання ідентичності і прав Української Церкви; листування з митрополитом Кир Максимом Германюком (1972) та ін.; з Українським пресовим бюро щодо бюлетеня "Вісті з Риму"; з Українською Греко-Православною Церквою в Канаді; запрошення на концерт на честь кардинала Сліпого, оголошення; брошури, фото, вирізки з газет, примірники італійських журналів та газет із публікаціями про кардинала Сліпого.

У фонді митрополита Андрея Шептицького відклалися оголошення про концерт на пошану митрополита у Вінніпезі (2 грудня 1984 р.); листи (25 од.), записки, телеграми митрополита Шептицького (1907; 1914–1915; 1921–1923) до бішопа Микити Будки; листи Августина Волошина до митрополита Шептицького (1923); вирізки з газет про діяльність митрополита; матеріали допису до газети "Die Zeit" (25 липня 1985 р.); лист преосв. А. Кішки про підготовку популярної праці про митрополита Шептицького (1986).

В окремих фондах зберігаються документи митрополита Максима Германюка, єпископів Микити Будки (1913–1929, 3 коробки), Василя Ладики (1929–1956, 6 коробок), Михаїла Гринчишина, о. Семена Їжака, Канадської апостольської делегації (1914, 2 коробки), Католицького церковного об'єднання (1920, 1 коробка), Місіонерської організації св. Йосафата (1943–1968, 1 коробка), Української католицької жіночої ліги (1930-і рр., 1 коробка), архів Інституту-заповідника Маркіяна Шашкевича в Вінніпезі та ін.

З відкриттям 1949 р. в Університеті Манітоби Департаменту славістичних студій у ***Центральній бібліотеці ім. Елізабет Дафу*** університету було засновано слов'янську збірку, що включає колекцію манускриптів та рідкісних книг,

зібрання Ярослава Рудницького – переважно вирізки з газет, що стосуються питань україністики й славістики, колекцію родини Володимира Климкова за 1917–2000 рр. Серед найцінніших екземплярів колекції – кириличні манускрипти, зокрема, знайдений у 1902 р. Олександром Колессою "Пом'яник з Городища" (1484–1737) з Волині. Загалом, згідно з реєстром, підготованим довголітнім головою Славістичної колекції при Манітобському університеті Сергієм Мухиним, вона налічує 56 тисяч позицій.

До найновіших архівів, заснованих у Вінніпезі, належить створений 2003 р. при відділі архіву та спеціальних колекцій Університету Манітоби ***Архів досвіду канадських українців.*** Його мета полягає у збиранні документів офіційного та особового походження про поселення українців, українські організації, видання і видавництва, танцювальні групи, що відображають життя українців у Канаді. Надалі планується об'єднання фондів архіву з бібліотечною славістичною колекцією й створення в Манітобському університеті дослідного центру українського життя та українського внеску в культурне, політичне й економічне життя Канади. Архів поповнюється документами визначних манітобців українського походження: Марії Вавриков – першої в Канаді судді-жінки українського походження, Михайла Іванчука – інспектора манітобських шкіл та дослідника українських поселень у Канаді; Володимира Климкова – диригента хору ім. О. Кошиця, професорів та викладачів Університету Манітоби: Ярослава Рудницького – професора слов'янської лінгвістики й голови Департаменту славістики (1949–1975), Ярослава Розумного – професора української літератури й голови того ж департаменту (1976–1989), Олександра Барана – професора історії, Іроїди Тарнавецької – професора української філології, Стелли Гринюк – викладача історії, Роберта Климаша – відомого професора-фольклориста та інших.

Українські архіви в провінції Альберта

У найзахіднішій з трьох степових провінцій Канади – Альберті – мешкає близько 10% всього українського населення країни (285725 осіб). Саме сюди 1891 р. прибули з галицького села Небилова перші українці Іван Пилипів і Василь Єленяк. Поселившись у околиці Брудергайм, за 80 км на північний схід від Едмонтона, вони фактично започаткували першу хвилю української еміґрації до Канади. Зі створенням 1975 р. поблизу Едмонтона етнографічного музею "Село української культурної спадщини" будинок Івана Пилипіва отримав у ньому друге життя як яскраве джерело матеріальної культури перших українських поселенців. А між тими роками були десятиліття надто складного освоєння українцями канадських прерій і нестримного бажання зберегти свою національну ідентичність, корчування непрохідних лісів і заснування поселень з неканадськими назвами – Згода, Мирнам, Борщів, Нью-Київ, створення духовних острівців українства, плекання рідномовних традицій і рівноправного входження в канадське суспільство, прийняття канадського стилю життя з українською душею.

Створений 1962 р. ***Провінційний архів Альберти*** зберігає досить репрезентативний масив документів, інформація яких відтворює діяльність українців та українських установ і організацій в Альберті упродовж століття. Це один із

найбагатших на українські зібрання державних архівів Канади. Тут зберігаються колекції знаних українців Альберти, фонди українських установ та організацій, багата фотоколекція – своєрідний фотолітопис українського життя в Канаді. Серед фонозбірок інтерес мають документи усної історії – записи інтерв'ю з українськими поселенцями, колекції записів української музики.

Фотографії, зібрані у фотоколекції, відтворюють різноманітні сюжети – це українські ткані вироби, Український фестиваль у Вегревіллі та пам'ятний знак писанки, українці у традиційних костюмах, українське весілля, українські школи і церкви, австрійські військовополонені-українці (1915). Унікальні фотодокументи зібрано в колекції фотографа Миколи Гавінчука, який у своїх роботах зафіксував життя українців у преріях упродовж 1920–1950-х рр. У фондах архіву зберігся знімок найстарішого українського будинку (1890), фото відомих українських родин: Гавреляків, Шевчуків, Жуковських, Демчуків та ін.

Окрім родинних фото, Провінційний архів має багаті родинні фонди (Панчуків, Стецьків, Шандро, Немирських, Варав та ін.) та фонди особового походження: Джона Соланича, Петра Зварича, Марії Лобай, Петра Саварина, Михайла Хом'яка, Трифона Федорука та ін. Надзвичайно цінним джерелом історії поселення українців у Канаді є спогади громадського діяча, автора і видавця читанки "Помічник для малих школярів до ужитку в початковій шкільній науці в Альберті і Саскачевані" (1911) Петра Зварича та першого поштаря і автора назви першої слов'янської назви пошти ("Восток") у Канаді – Федора Немирського, який прибув до Канади навесні 1896 р. і поселився в околиці Една-Стар. У фонді Петра Зварича збереглося його листування з Ольгою Войценко за 1956–1961 рр. про підготовку публікації в газеті "Український голос" спогадів та її відхилення. Відтоді це цінне джерело було опубліковано українською (Вінніпег, 1976) і англійською (Едмонтон, 1999) мовами.

Цікавий комплекс документів відклався у фонді журналіста, адвоката, громадського діяча Михайла Хом'яка (1905–1984). Йдеться про листування з Володимиром Кубійовичем про створення в Канаді спеціального центру українських студій; проект праці Комісії НТШ для дослідження життя і творчості митрополита Андрея Шептицького (в т. ч. підготовка споминів про митрополита та створення його архіву-музею), листи В. Кубійовича до М. Хом'яка, П. Саварина та ін.; листування Михайла та Лесі Хом'яків із митрополитом Андреєм (Григорієм Метюком), з композитором проф. Андрієм Гнатишиним. Загалом листування є найціннішою частиною цього фонду, до складу якого включено переважно друковані матеріали (газети, бюлетені тощо), фотодокументи, поштові картки, кредитні картки.

До інформаційно насичених фондів належить фонд адвоката, визначного громадського і політичного діяча Петра Саварина. Це одне з останніх надходжень Провінційного архіву. У фонді зберігається листування з родиною Олеся Гончара, текст реферату Петра Саварина "Олесь Гончар – доктор Альбертського університету, або десятиденна «подорожу казку»", інші тексти його доповідей, виступів та статей; машинопис реферату Трембіцького "Дипломатичний корпус в Українській Державі в 1917–1919 рр.", бібліографія праць Трембіцького, документи,

пов'язані з творчою діяльністю співака Ярослава Щура: листування П. Саварина з Я. Щуром та ін.

Фонди офіційного походження в Провінційному архіві Альберти представлені фондом Українського греко-католицького об'єднання, Українських жіночих благодійних організацій, Едмонтонського відділення КУК, Українсько-канадського архіву-музею, журналу Федора Немирського "Про еміграцію", Української молодіжної асоціації та ін.

Цінні колекції архівної україніки зберігає ***Архів Університету Альберти***. Тут переважно акумульовано колекції професорів університету: Якова Маковецького (збережена ним частина архівної колекції ОУН (мельниківців)), Всеволода Голубничого (рукописи, машинописні тексти та відбитки праць про радянську регіональну економіку українсько-російські економічні відносини, українську економічну та політичну історію тощо), соціолога, вченого, громадського діяча Богдана Казимири (копії документів з віденських та варшавських архівів щодо еміграції українців до Канади у 1896–1914 рр.), Бориса Левицького (тексти газетних та журнальних статей, доповідей, особисті документи), Івана Лисяка-Рудницького (листування з науковцями, колегами, з матір'ю Міленою Рудницькою, нотатки та магнітофонні записи, нотатки до конференцій та промов, тексти лекцій, підготовчі матеріали до наукових праць), визначного географа, дослідника українських поселень у Канаді Івана Теслі (копії з австрійських архівів щодо українців, інтернованих в австрійських таборах, за 1914–1918 рр.).

Колекція Товариства українців у Великобританії містить документи Товариства українців у Великобританії періоду 1945–1952 рр., що стосуються допомоги українським переміщеним особам та європейським добровільним робітникам. Колекція Канадського Інституту Українських Студій відтворює історію створення і функціонування установи.

Поруч із державними інституціями в Едмонтоні функціонують громадські установи пам'яті, багатоаспектна діяльність яких засвідчує не лише активність українського життя в Альберті, а й шанобливе ставлення до українських традицій, історії та культури українців.

Понад чверть століття виконує свою високу гуманітарну місію заснований групою відомих підприємців з української громади в Едмонтоні на чолі з Григорієм та Стефанією Йопиками ***Українсько-канадський архів-музей Альберти*** *(УКАМА).* Створена з метою збирання документальних свідчень про життя перших українських переселенців у Канаді та збереження історії і культури канадців українського походження в листопаді 1971 р. як Українсько-канадський історичний музей-архів, ця громадська установа свою сучасну назву офіційно отримала в жовтні 1972 р. зі схваленням її статуту провінційним урядом Альберти. Складовими фондів УКАМА є архів, музейна та бібліотечна збірки.

Формування фондів архіву відбувалося завдяки цілеспрямованому збиранню документів, що стосуються українського культурного й громадського життя в Альберті, під час спеціальних пошукових поїздок родини Йопиків та їхніх однодумців, а також завдяки передаванню на зберігання до УКАМА фондів особового та офіційного походження. Відтак архівна збірка УКАМА набула колекції знаних

репрезентантів української громади: першого етнічного українця у федеральному парламенті Канади Михайла Лучковича, видатного українського оперного співака Михайла Голинського, сотника Українських Січових Стрільців та відомого художника Юліяна Буцманюка, колишнього в'язня нацистського концтабору Аушвіц у роки Другої світової війни Івана Лаголи, відомого українського художника з Кракова професора Лева Ґеца, громадського діяча і підприємця Дмитра Куп'яка, відомого журналіста і громадського діяча Володимира Дідюка та ін. Важливе значення для дослідження внеску українців у розбудову канадського суспільства мають фонди українських установ та організацій: Української піонерської асоціації Альберти, відділу НТШ на Західну Канаду, едмонтонського відділу КУК, Української суспільно-харитативної служби, Клубу українських професіоналістів і підприємців в Едмонтоні, Українського музичного товариства в Альберті, батьківського Комітету сприяння українській освіті в Альберті та ін. Унікальна колекція фотодокументів (понад 5000 од.) містить інформацію про українське піонерське життя в Альберті, різноманітні святкування та діяльність громадських організацій протягом XX ст., архітектуру українських церков і народних домів, про участь українців у канадській армії в роки Другої світової війни, визвольну боротьбу, польську пацифікацію, більшовицький та німецько-нацистський терор в Україні, відомих українських письменників і художників. Досить повною та різноманітною є фоноколекція музичних творів українських композиторів.

Упорядкування накопичених матеріалів розпочалося на початку 1990-х рр. Значний внесок у наукове опрацювання архівних фондів УКАМА зробив д-р Олександр Макар. Найпоширенішою формою використання архівної інформації в УКАМА є експозиційна діяльність. Тут систематично відбуваються документальні виставки на історичні теми – про українців у Канаді, про минуле України, про українських піонерів в Альберті, а також виставки книжкових та мистецьких творів.

Істотне наукове, історичне і культурне значення має велика колекція (понад 300 назв) українських часописів, що виходили в Альберті та інших канадських провінціях, у США, Бразилії, Аргентині, Австралії, європейських країнах, в Україні та Китаї, у тому числі – раритетні видання: українські газети з Маньчжурії з 1930-х рр., Карпатської України 1938–1939 рр., газети періоду Другої світової війни тощо.

Бібліотечне зібрання УКАМА налічує понад 20000 томів, у тому числі два Євангелія першої половини XIX ст., видані Ставропігійським інститутом у Львові, Біблія 1751 р., цінні видання, що друкувалися в Західній Україні на початку XX ст. та у міжвоєнний час, еміґраційні видання з Європи та Північної Америки, збірку театральної літератури та ін.

До найновіших громадських архівних установ Альберти належить ***Український фольклорний архів Богдана Медвідського***, що функціонує у Центрі українського канадського фольклору імені Петра і Долорес Кулів при Альбертському університеті. Цей своєрідний науково-освітній та культурний центр засновано з ініціативи відомого вченого, ініціатора створення в Університеті Альберти кафедри української культури та етнографії, проф. Богдана Медвідського як зібрання

документів і видань, що відображають розвиток духовної культури Канади, України та інших країн і становлять повноцінну джерельну базу для дослідження українських народних традицій. Очевидно, створенню центру сприяли як мінімум два чинники. По-перше, переконання проф. Медвідського в тому, "що архіви й бібліографія – це найважливіші знаряддя для науковця будь-якої дисципліни"[49]. По-друге, досвід функціонування фольклорного архіву в Лавальському університеті в Квебеку та Канадського осередку вивчення народної культури поблизу Оттави. Основу фондів Українського фольклорного архіву було закладено 1977 р. першими проектами польових досліджень, здійснених студентами, які вивчали під керівництвом проф. Медвідського фольклор канадських українців і записували різні жанри від безпосередніх носіїв традиції. Упродовж своєї багатогранної науково-викладацької та науково-організаційної діяльності в Альбертському університеті (1971–2002) проф. Медвідський запровадив Українську фольклорну програму, результатом якої стали великі масиви аудіовідеодокументів та документів усної історії. Надалі основним джерелом поповнення фондів архіву стали приватні пожертвування від проф. Богдана Медвідського, д-ра Роберта Богдана Климаша, Василя Гіни, Юрія Паленка, Кена Гуцуляка, д-ра Андрія Нагачевського, родини Мельничуків. Офіційне відкриття архіву відбулося 2001 р. У 2003 р. архів було перейменовано на честь Богдана Медвідського.

Зібрання архіву включає понад 35000 одиниць, серед яких документовані результати польових досліджень з українського фольклору в Канаді (аудіо- та відеодокументи), документи усної історії, рукописи, фотодокументи, програми досліджень, колекція грамплатівок, книги, часописи, журнальні та газетні вирізки. Зокрема, у збірці Богдана Медвідського акумульовано книги та часописи з питань етнології та етнографії; збірка Роберта Богдана Климаша містить звукозаписи українського канадського фольклору з експедицій 1964–1965 рр. по містах Саскачевану, Манітоби, Альберти, фільм про Великодні свята в місцевості поблизу Веллінгтона (травень 1973), записи тостів, обрядів, зроблені студентами під час експедиції 2000 р. та ін.; збірка родини Мельничуків включає 1200 платівок (на 33 об.) понад 150 фірм та незалежних виробників, понад 500 друкованих видань (книг, буклетів), рукописи на теми української музики (тексти народних пісень та їх обробки), танцю, народного мистецтва. Цінною складовою фондів архіву є збірки студентських та магістерських праць, де репрезентовано рукописи Христини Небожук, Согу Хонга, Наталії Шостак, Радомира Білаша та ін.

Різноманітними за змістом є збірки аудіодокументів (колекція грамплатівок 1920-х рр. та аудіозаписів 1960 р. – понад 800 альбомів і касет української музики) та відеодокументів (відеозаписи 1980-х рр. із польових досліджень українського фольклору в Канаді; понад 300 аудіовідеозаписів, унікальне зібрання аудіовідеозаписів від українських общин в Румунії; відеозаписи українського танцю та ін.).

[49] *Медвідський Б.* Катедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків при Альбертському університеті: контекстуальна аналіза // Західноукраїнський збірник. – Едмонтон, 1998. – Ч. 3. – С. 85.

У бібліотеці зберігається понад 7500 книг, журналів, газет українською і англійською мовами з різних аспектів історії та географії України, історії християнства, міфології, матеріальної та духовної культури.

Важливе значення для вивчення історії української еміграції та перших українських поселень у Канаді має архівна збірка наукового відділу музею ***"Село української культурної спадщини".*** Висунута групою альбертців українського походження на початку 1970-х рр. і підтримана Міністерством культури і багатокультурності та Міністерством громадських робіт Альберти ідея створення своєрідного пам'ятника українським піонерам Альберти була реалізована в концепції музею "живої історії". У результаті ретельної пошукової роботи, що проводиться науковим відділом музею, тут зібрано колекцію інтерв'ю – документів усної історії, збірку технічної документації – креслень і планів, колекцію карт, тексти екскурсій.

Цінна збірка метричних та рукописних книг зберігається в ***Архіві монастиря св. о. Василіан у Мондері.*** Серед слов'янських манускриптів особливу цінність мають "Пом'яник", датований 1720–1780 рр., стародрукований "Акафіст", Євангеліє XVI ст., "Тріодъ" XV ст.

Деякі збірки, утворені в результаті діяльності українців чи українських організацій, зберігаються у ***Відділі спеціальних колекцій університетської бібліотеки в Калгарі.*** Тут у фонді Юрія Фіала зберігається близько 75 аудіодокументів та 4, 4 м документів на паперових носіях.

Українські архіви Саскачевану та інших провінцій

Саскачеван – степова провінція Канади, між Манітобою і Альбертою, налічує понад 120000 мешканців українського походження. Розпочата 1896 р. еміграція до цієї провінції набула особливого розмаху в 1911–1914 рр. Нині найбільше українців мешкає в Саскатуні (близько 35000) та столиці провінції Ріджайні (понад 23000).

Університет Саскачевану був першим вищим навчальним закладом у Канаді, який запровадив курси української мови та літератури. Першим головою Відділення слов'янських студій цього університету від створення 1945 р. до 1975 р. був відомий учений, автор українсько-англійського словника, перший українець, обраний членом Королівського товариства Канади (1964) – Костянтин Андрусишин (1907–1983). 1999 р. тут було засновано Центр дослідження української культурної спадщини. Архів університету зберігає окремі фонди українського походження. Це невеликі збірки Дмитра Стрийка, Костянтина Андрусишина (1927–1982; 14 м), товариства "Альфа–Омега" (1930–1971; 2 м) та ін. Деякі українські збірки зберігаються в архіві та спеціальних колекціях Університету Ріджайни: документи Дона Проча (1963–1988; 36 см), Біла Бобчука (1955–1989; 2 м) та ін.

Українські збірки ***Провінційного архіву Саскачевану*** мають переважно невеликий обсяг – від 55 см до 6 мм. Однак і тут зберігається цінна інформація. Так, у фонді Михайла Стецишина (1961; 12 см) містяться спогади про життя в Канаді, зокрема про історію Української греко-православної церкви в

Саскачевані. Текст записано українською мовою з оригінальної плівки, яку мав у своєму розпорядженні Стечишин, згодом перекладено англійською. Широко представлено родинні фонди Гарбузів (6 мм), Ослових (7 мм), Данкових (1,3 см), Лозинських (3 см), Дутків (2 см), Олексієвих (1,5 см) та ін. До найбільших за обсягом фондів належать збірки Евангеліни Маріанни Білокур (1943–1990; 6,2 м), мікрофільмовані фонди Василя Лозовчука (1928–1970; 1,5 м) та Генріха Еппа (1870–1895; 4 м). Фонди українських установ та організацій репрезентовано збірками Української культурної асоціації (1932–1992; 3 см); Української греко-православної церкви; Української католицької церкви, Провінційної ради КУК у Саскачевані, Українського дому для людей похилого віку С. Джозефа, Українського музею в Канаді, Канадського інституту українських студій Університету Альберти, Української православної церкви всіх святих у Саскатуні, Королівського канадського легіону та ін.

Окремі збірки, утворені канадцями українського походження або українськими установами і організаціями Канади, зберігаються в університетських бібліотеках та міських архівах інших провінцій, де мешкають українці. Як наголошувалося в підсумковому документі вінніпезької конференції 2003 р., присвяченої стану українських архівних зібрань у Канаді, найменше уваги цій проблемі приділяється в провінції Квебек, де мешкає понад 24000 українців, та Атлантичних провінціях: Нью-Брунсвіку, Ньюфаундленді і Лабрадорі, Новій Шотландії, острові Принца Едуарда (загалом понад 9000 українців). Не набагато краще організовано справу зберігання архівної спадщини української громади в Британській Колумбії, де мешкає близько 180000 осіб українського походження. Провінційний архів Британської Колумбії, що входить до складу Королівського музею Британської Колумбії, не має серед своїх фондів (за винятком статистичних відомостей) документів, що відображають українське життя в провінції. Спроби упорядкування таких документів робилися Товариством ім. Івана Франка. Деякі документи зберігаються в архіві Університету Вікторії (папери Жанет Макжильвре, 1922, 2 м; Люка Стендерта, 1948–1955, 2 см у фонді Об'єднаної церкви Канади) та Архіві м. Ванкувер (фонд Михайла Гуцуляка, 1947–1984; 1 м). Ці розрізнені фонди переважно включають фото- та аудіодокументи, вирізки з газет та журналів. Упорядкування та дослідження таких матеріалів уможливить максимальне розширення джерельної бази українознавчих студій і глибше вивчення історії поселення українців у Канаді та їхнього внеску в розвиток канадського суспільства.

Висновки

Стислий аналіз українських документних комплексів дає змогу зробити висновок про те, що Канада належить до країн, де у державних і недержавних архівах зберігається найбільший масив документів, які можна кваліфікувати як архівну та рукописну україніку. Канадський уряд і українська громада Канади забезпечили належну збереженість документів, пов'язаних із історією України,

українського народу та українців у Канаді. До багатьох важливих українських фондів і колекцій створено детальні описи, ознайомлення з якими можливе через мережу Інтернет. Державні архіви виконують замовлення дослідників з України на копіювання документів з різними носіями і надсилають їх замовникові. Тим самим знімається необхідність фізичного доступу до документів. Безпосереднім студіям українських науковців у канадських архівах сприяють спеціальні програми, започатковані Канадським інститутом українських студій на початку 1990-х рр. КІУСу належить також багато ініціатив щодо упорядкування та описування українських архівних фондів ("архівні програми" 1980-х рр., створення описів фондів, проведення конференцій з проблем українських архівів у Канаді тощо). Водночас в умовах постійного продукування в сучасному світі нових загроз архівній спадщині людства варто ставити питання про створення страхових копій найцінніших документних комплексів. Питання щодо повернення (в оригіналах або копіях) в Україну фондів українського походження або пов'язаних з історією України та українського народу, розгляд якого розпочався в середині 1990-х рр., має набути державного значення і вирішуватися на найвищому державному рівні. Лише тоді Національний архівний фонд України справді поповнюватиметься документами архівної україніки.

Донині в багатьох випадках істотною проблемою залишається забезпечення канадських архівів (як державних, так і недержавних) відповідно підготовленими фахівцями зі знанням української мови для впорядкування таких фондів. Це в свою чергу спричиняє формування інтелектуального бар'єру для користувачів архівної інформації через відсутність/недосконаліть довідкового апарату. Вирішенню проблеми може сприяти запровадження спеціальних курсів для підготовки відповідних фахівців у межах університетських програм гуманітарних факультетів або розроблення і реалізація українсько-канадських проектів із описування та створення довідкового апарату до українських архівних збірок.

Важливою, досі не вирішеною проблемою є підготовка довідника про архівну та рукописну україніку в Канаді та створення комплексної інформаційної бази даних про архіви українського походження, утворені етнічними українцями в Канаді та українськими установами й організаціями в Канаді, що відображають історію України та українського народу, внесок українців у розвиток канадського суспільства. Потреба в такому виданні та його електронній версії очевидна, оскільки лише повноцінна джерельна база може забезпечити об'єктивні дослідження. Джерельні комплекси, "винесені" переважно другою і третьою хвилями еміграції за межі України, містять надзвичайно цінну інформацію про ключові події української історії. У разі виключення їх з поля дослідження значно зменшуються шанси на об'єктивність висновків будь-якої серйозної праці. Фонди та колекції особового походження, утворені в діяльності українських еміґрантів, дозволяють з'ясувати факти й дати, пов'язані з їхнім життям поза батьківщиною. Біоісторіографічні студії без доступу до такої інформації приречені на незавершеність. Фонди українських установ і організацій в Канаді є важливими джерелами до історії еміґрації, внеску українців у розвиток канадського суспільства, українсько-канадських стосунків у різних галузях життєдіяльності суспільства.

З огляду на важливість такого проекту як для України, так і для Канади, слід говорити про видання довідника українською та англійською мовами. Його реалізація можлива лише спільними зусиллями українських і канадських фахівців. Об’єднання зусиль представників державних структур, громадських організацій і наукових кіл здатне забезпечити повноцінне дослідження архівної україніки, удоступнення інформації про неї і поповнення Національного архівного фонду України.

Ернест ГИЙДЕЛ (*Ужгород*)

ГАРВАРДСЬКА АРХІВНА УКРАЇНІКА: МАЛОВІДОМІ МАТЕРІАЛИ

Україніка архівів і бібліотек США вже неодноразово була предметом розгляду зарубіжних та українських (діаспорних і вітчизняних) дослідників[1]. Останні головну, якщо не всю, увагу в описах традиційно приділяють, так би мовити, "українській" україніці. Тобто фондам, колекціям чи збіркам, які мають *національне* українське походження – успадковані від чи сформовані внаслідок діяльності українських осіб, установ чи організацій та ще, як правило, і зберігаються при українських інституціях у США (наприклад, при УВАН чи НТШ в Нью-Йорку). Таке розподілення уваги є зрозумілим (зрештою, більшість українських дослідників не володіють іноземними мовами) і напевно закономірним. Процес накопичення інформації у галузі "вузької" україніки, звісно, потрібно продовжувати. Проте вже час паралельно розпочати *систематичні* виявлення, каталогізацію та опис "широкої" україніки, тобто українознавчих матеріалів неукраїнського походження і з неукраїнських архівів і збірок, охоплюючи матеріали, які стосуються України в якнайширшому сенсі, оскільки історія України, переконаний, – це не лише про українців і не тільки для них самих.

Як спеціаліст з революційного періоду 1917–1920 рр. можу вказати, наприклад, на фонд барона Петра Врангеля, який зберігається в Інституті Гувера (Стенфордський університет). Це неоціненний архів для історії української революції 1917–1920 рр. та історії України того часу. Тут між іншим знаходяться звіти легендарної білої розвідки "Азбука", створеної в 1918 р. В. Шульгіним. Більшість її співробітників у 1918 р. займали посади різного рангу в адміністрації Гетьманату, і їхні донесення дають багатий і унікальний матеріал для написання ревізіоністської "внутрішньої" історії режиму Скоропадського. Загалом україніка

[1] Див., напр.: *Boshyk Y.* A Guide to the Archival and Manuscript Collection of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., New York City: A Detailed Inventory. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988. – 137 p.; *Wynar L. R.* Preservation of the Cultural Heritage: Ukrainian Archives, Libraries and Museums in the United States. – Kent: Center for the Study of Ethnic Publications and Cultural Institutions, Kent State University, 1995. – 34 p.; *Дашкевич Я.* Українські збірки Нью-Йорка // Київська старовина. – 2001. – № 2. – С. 134–136; *Палієнко М.* Українські архівні осередки в Північній Америці // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць. – К., 2001. – Число 6 (7). – Ч. 2. – С. 253–265.

Інституту Гувера (яка не обмежується лише фондом Врангеля) залишається terra incognita для україністів. Дещо краща ситуація з Бахметєвським архівом (Колумбійський університет), україніка якого поступово, хоч і повільно, описується і вводиться у науковий обіг. Частковий огляд українських колекцій архіву подала Ірина Валявко[2]. Відтоді архів поповнився ще двома українськими фондами – скульптора О. Архипенка і т. зв. нью-йоркської групи (поети-модерністи). Подібно до І. Валявко автор також мав нагоду працювати в цьому архіві, але хотів би наголосити не на очевидних українських, а на російських фондах, де україніка йому траплялась у фондах історика-євразійця Г. Вернадського (сина В. І. Вернадського), генерала А. Денікіна, князя О. Ґоліцина, політика й історика П. Мілюкова, письменника Є. Замятіна та ін.

Прикладом ще одного сусідства добре відомої "української" і практично невідомої "неукраїнської" україніки є гарвардські архіви, на котрих зупинюсь детальніше. Загалом достатньо відомою є гарвардська архівна україніка, зосереджена при тамтешньому Українському Науковому Інституті (Harvard Ukrainian Research Institute, HURI), анотований опис якої доступний в режимі онлайн[3]. Натомість архівна україніка, розпорошена серед решти бібліотек та інституцій Гарварду, є найменш відомою, хоча деякі з її матеріалів дуже цінні. У цій групі насамперед треба виділити дві великі колекції – архів еміґраційного грузинського уряду та архів Льва Троцького.

* * *

Після ліквідації в 1921 р. більшовиками меншовицької Грузії її уряд продовжив діяти в еміґрації. У 1974 р. заради збереження у належному стані свого архіву еміґраційний грузинський уряд передав його Гарварду на тимчасове зберігання. У жовтні 1997 р. Гарвардський університет повернув архів до Тбілісі. У Гарварді, а саме в бібліотеці Гоутона (Houghton Library), зберігається мікрофільм (206 бобін) цього архіву[4]. Архів містить багаті й подеколи унікальні відомості не лише з історії Грузії чи Кавказу за роки революції 1917–1922 рр., але й Східної Європи того часу загалом. Вагомий компонент цих відомостей складає україніка, яку можна розбити на три блоки:

1. Консульські матеріали. Матеріали грузинських консулів (Київ, Одеса) про повернення грузинських вояків додому з фронтів Першої світової війни,

---

[2] *Валявко І.* Україніка в Бахметевському архіві Колумбійського університету // Наукові записки. Серія: Іст. науки. – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2005. – Вип. 5: Українська діаспора: проблеми дослідження: Матер. міжнар. наук. конф. (23–24 вересня 2004 р.). – С. 137–162.

[3] http://www.huri.harvard.edu/library.coll.html; Див. також: *Struminskyj B.* Mazepiana in the Harvard Manuscript Collection (1691–1709) // Harvard Library Bulletin. – 1980. – Vol. 28. – № 1. – P. 64–80; Ucrainica at Harvard: the Ukrainian Research Institute's 25th-anniversary Exhibition. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1998; *Захаркін С.* Рукописна україніка в бібліотеці Гарвардського університету // Молода нація. – 1999. – № 11. – С. 180–187. Ксеня Кебузинська уклала детальний англомовний огляд гарвардської архівної і рукописної україніки, котрий має з'явитись в одному з найближчих чисел "Harvard Library Bulletin".

комерційні справи з українськими фірмами, кореспонденція з українськими органами влади (хронологічний обсяг 1917–1920 рр.).

2. Міждержавні стосунки України і Грузії в 1918–1920 рр. Більшість матеріалів стосуються 1919–1920 рр. і пов'язані з боротьбою урядів УНР та Грузії за власне виживання. Звіти дипломатичних представників про внутрішні справи УНР та Радянської України (Грузія підтримувала стосунки і з радянським українським урядом). Кореспонденція між зовнішньополітичними відомствами Грузії і УНР. Акції УНР із залучення Грузії на свій бік у боротьбі з більшовиками і Денікіним (зокрема особисте прохання Петлюри про надіслання кількасот грузинських офіцерів для служби в армії УНР). Заява грузинського уряду українській Директорії про своє невтручання у громадянську війну на російському пострімперському просторі. Спільні зовнішньополітичні акції української Директорії і грузинського уряду в 1919–1920 рр. у Західній Європі (зокрема на Паризькій мирній конференції) за дипломатичне визнання і надання допомоги в боротьбі з більшовиками.

3. Еміграційний період. Стосунки уряду УНР в екзилі з еміграційним грузинським урядом, спільні дії обох урядів у Лізі Націй, спільні засідання (деякі з участю С. Петлюри) українських і грузинських соціалістичних партій щодо координації зусиль в антибільшовицькій боротьбі (хронологічний обсяг 1921–1937 рр.).

* * *

Лев Троцький не потребує особливого представлення – у ХХ ст. цей лівий політик і теоретик залишив помітний слід. В історії України, а саме в роки революції і НЕПу, Троцький і троцькісти відіграли роль, яку важко перебільшити. Незважаючи на це, сам Троцький і його послідовники в Україні в українській історіографії залишаються білою плямою. У радянській українській історіографії Троцький, троцькізм і троцькісти належали до табуйованих тем аж до перебудови Для української національної історіографії Троцький і українські троцькісти є малоперспективними і малоцікавими сюжетами, оскільки хоч і діяли певний час в Україні, але діяльність їхня відбувалась або поза українським національним полем, або супроти нього. У результаті Троцький, один з найважливіших архітекторів більшовицької перемоги у громадянській війні й зокрема в Україні, навіть при нечастому згадуванні, як правило, стає об'єктом хибних або безпідставних узагальнень з боку цілком професійних українських істориків. Наприклад, в одній з найкращих історій України Троцького цілком безпідставно схарактеризовано як діяча, "який ненавидів буквально все українське"[5], хоча, звісно, палким українофілом він не був.

Введення в обіг україніки з гарвардського архіву Троцького поклало б край поверховим узагальненням і поставило б проблему "Троцький і Україна" на професійніший ґрунт. Частина архіву була придбана Гарвардом від самого Троць-

[4] Шифр bMS Georgian 2.

[5] *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – 2-ге вид. – К., 2000. – С. 341, прим. 53.

когонезадовго до його вбивства, решта – після його смерті в його дружини Наталії Сєдової. Деякі матеріали були отримані пізніше як дарунок від різних осіб (востаннє в 1982 р.). Архів Троцького є однією з найцінніших збірок Гарварду і також входить до бібліотеки Гоутона, де він розділений на два фонди – "радянські" та "еміграційні" папери[6]. Такий поділ є радше умовним, оскільки чимало матеріалів з еміграційного періоду Троцького знаходяться й у першому фонді. Україніка "еміграційного" фонду представлена принаймні двома документами – "Короткий звіт про українське населення в Канаді"[7] та "Extracts from Hichin report on Ukrainian situation" ("Витяги зі звіту Гічіна про українську ситуацію")[8]. Значно багатша україніка "радянського" фонду, яку можна розділити на три блоки:

1. Революційний період (1917–1920). Численні доповіді, накази, телеграми, записки Троцького, які відображають більшовицьку боротьбу за Україну і, зокрема, його безпосередню участь у ній. Головні адресати – В. Ленін і Х. Раковський. Тут також відклалися документи, адресовані Троцькому, та копії інших важливих документів, які надсилались йому для відома (наприклад, телеграми Леніна В. Затонському чи Й. Сталіну). Частина цих документів увійшла до відомої двомовної (російські оригінали та англійські переклади) публікації паперів Троцького 1917–1922 рр.[9].

2. 1920-і рр. Листування між Троцьким і його послідовниками в Україні, інформаційні матеріали, укладені харківською і київською групою троцькістів для Троцького, списки висланих з України троцькістів після поразки Троцького у внутрішньополітичній боротьбі. Слід відзначити багате листування з Х. Раковським, який був постійним кореспондентом Троцького у 1920-х – 1930-х рр.[10].

3. Українське питання в переддень Другої світової війни. Раптовий інтерес Троцького до українського питання в 1939 р. є загадкою для дослідників, тим більше, що загалом національне питання не посідало центрального місця в його працях. За квітень–серпень 1939 р. Троцький пише з невеликою перервою три статті, різні версії яких відклались у фонді, – "Об украинском вопросе" (2 варіанти), де він виступив за перетворення УРСР з формальної на дійсно незалежну Радянську Україну, та відповіді критикам зліва і справа "Независимость Украины и сектантская путаница" (3 варіанти), "Демократические крепостники и независимость Украины" (2 варіанти)[11]. Ймовірно, був намір видати ці статті

---

[6] "Trotsky, Leon, 1879–1940. Soviet Papers and Related Collections" (шифр bMS Russ 13) та "Trotsky, Leon, 1879–1940. Exile Papers" (шифр bMS Russ 13. 1).

[7] Одиниця зберігання в "еміграційному" фонді № 16972. Документ недатований. Машинопис, 6 стор. Автором є Кобзей.

[8] Одиниця зберігання в "еміграційному" фонді № 17138. Документ недатований. Машинопис, 1 стор. Автором є Ерл Робертсон (Earle Robertson).

[9] *Trotsky L.* The Trotsky Papers, 1917–1922 / Ed. and annot. by Jan M. Meijer. – The Hague: Mouton, 1964–1971. – Vol. 1–2.

[10] Найдокладніше стосунки Раковського з Троцьким висвітлені у виданні: *Broué P.* Rakovsky, ou, La révolution dans tous les pays. – Paris: Fayard, 1996.

[11] *Троцкий Л.* Об украинском вопросе // Бюллетень оппозиции. – 1939. – № 77–78; *його ж.* Независимость Украины и сектантская путаница // Там само. – № 79–80; *його ж.* Демократические крепостники и независимость Украины // Там само.

окремою збірочкою, бо у фонді також знаходиться написане Троцьким "Предисловие к украинскому изданию" (датоване 6 вересня 1939 р.). Крім того, в архіві збереглись чернетки ще двох текстів Троцького, можливо, написаних ним у процесі роботи над біографією Сталіна – "Сталин (Сталин и Украинская партия)" і "Сталин (Украина)" (обидва 1940 р.). Під такими назвами тексти фігурують в описі архіву Троцького, але мені не вдалося встановити, чи це авторські назви, чи, можливо, після смерті Троцького і впорядкування його паперів ці назви були дані його секретарем або дружиною.

* * *

Крім цих двох великих колекцій (грузинської і Троцького), де україніка складає помітний компонент, кілька дрібніших матеріалів вдалося виявити в інших фондах:

1. У фонді російського революціонера, уродженця Полтавщини, Фелікса Волховського (1846–1914) зберігаються листи до нього М. Драгоманова (2 листи, 1895), М. Павлика (2 листи, 1895) та Ф. Вовка (3 листи, 1900)[12].

2. У фонді відомої анархістки Емми Ґольдман (1869–1940) зберігається її лист від 3 листопада 1920 р. стосовно єврейських погромів в Україні[13].

3. У фонді видатного російського медієвіста, професора Оксфордського університету Павла Виноградова (1854–1925) зберігається рукопис його неопублікованої і недатованої праці "Ukrainian Question" ("Українське питання"), написаної скоріш за все після 1917 р.[14].

4. У фонді засновника французької компартії, автора відомої біографії Сталіна, Бориса Суваріна (народився, до речі, в Києві) зберігаються листи до нього Ілька Борщака (2 листи, 1950, 1951), Панаса Феденка (2 листи, 1972) та Юрія Шевельова (1 лист, 1960)[15].

Слід також згадати про великий фонд Джорджа Кістяківського (1900–1982)[16], сина українського діяча Богдана Кістяківського. Джордж Кістяківський (вважав себе росіянином[17]) був відомим американським хіміком, брав участь у розробці американської атомної бомби, був професором хімії у Гарварді, радником президента США з науки та громадським діячем, який боровся за скорочення озброєнь та проти американської військової присутності у В'єтнамі. Можливо, у його архіві є певна україніка, але автору під час своїх пошуків виявити її не вдалося.

Поданий тут огляд гарвардської архівної україніки (розташованої поза HURI) не є вичерпним – це плід лише двомісячних розшуків, під час яких автору в

---

[12] Архів Ф. Волховського зберігається в бібліотеці Гоутона, шифр bMS Russ 51.

[13] Архів Е. Ґольдман зберігається в бібліотеці Шлезінґера (Schlesinger Library, Radcliffe Institute for Advanced Study), шифр MC 332/M-88.

[14] Архів П. Виноградова є складовою частиною бібліотеки Гарвардської юридичної школи (Harvard Law School Library), шифр ALEPH 005595625 / HULPR BBR0470.

[15] Шифр bMS Fr 375, бібліотека Гоутона

[16] Зберігається в університетському архіві (Harvard University Archives), шифр HUGFP 94 (Papers of George B. Kistiakowsky).

[17] Русский американец. – Нью-Йорк, 1997. – № 21. – С. 130–132.

більшості випадків бракувало часу заглиблюватись у зміст своїх знахідок. Тим паче не є він завершальним – Гарвард продовжує збагачуватись українознавчими матеріалами. У 2004 р. HURI отримав цінний архів одного з лідерів ОУН Миколи Лебедя[18], а в листопаді 2005 р. картографічному відділу бібліотек Гарварду (Harvard Map Collection) були передані в дарунок унікальні мапи з колекції відомого українського діяча Богдана Кравціва (1904–1975)[19]. Найоптимальнішими засобами відстежування нових надходжень (як і виявлення існуючої гарвардської україніки) є онлайн-каталоги HOLLIS[20] (пошук у бібліотеках Гарварду) і OASIS[21] (пошук в архівах Гарварду).

---

[18] *Kiebuzinski K.* Institute Receives Lebed Papers // http://www.huri.harvard.edu/na/lebedpapers.html

[19] *Tomase J.* Ukrainian Map Collection Arrives at Harvard //http://www.news.harvard.edu/gazette/2006/12.14/07-maps.html

[20] http://lms01.harvard.edu

[21] http://oasis.harvard.edu

2

ГЕРАЛЬДИКА, СФРАГІСТИКА

Ірина СКОЧИЛЯС (*Львів*)

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАРАФІЯЛЬНИХ ШТЕМПЕЛІВ У ПЕРЕМИШЛЬСЬКІЙ ЄПАРХІЇ: МІСЦЯ ВИГОТОВЛЕННЯ, ЇХНЯ ВАРТІСТЬ ТА ПРИЧИНИ ЗАМІНИ

Початок панування Австрійської монархії в Галичині та політика йосифінізму ознаменувалися наданням національним групам, що населяли імперію, рівних прав, піднесенням економіки краю, що поєднувалося з модернізацією бюрократичного зразка. Практично всі сфери суспільного життя почали регламентуватися законодавчо. Така "модернізація" Галичини спричинила документальний бум, що супроводжувався поступовим запровадженням канцелярійних стандартів епохи Просвітництва віденського зразка. З поширенням нового способу діловодства виникла проблема збереженості та конфіденційності офіційної та приватної документації. Одним із шляхів вирішення цього питання стало масове запровадження печаток. У релігійній сфері вони ввійшли в ужиток на деканатському та парафіяльному рівнях.

Подальший розвиток парафіяльної сфрагістики регламентувався циркулярами як світських, так і духовних інституцій. Ці розпорядження публікувалися в єпархіальних виданнях і таким чином популяризувалися серед нижчого духовенства. Масове використання церковних штемпелів було тісно пов'язане з бюрократизацією діловодства. Те, що парафіяльні уряди не завжди беззастережно виконували рекомендації консисторії, вказує на їхню відносну автономність та політизацію духовенства в контексті тогочасного суспільного життя Галичини.

Місця виготовлення штемпелів. Про виготовлення матриць на території України відомо з постанов синоду Львівської латинської архієпархії 1765 р., згідно з якими кожна церква повинна була мати печатку, яка б відображала її титул. Кошти на цю справу планувалося зібрати серед духовенства, а гравіювати штемпелі – на "фабриці" митрополичої катедри[1]. Мабуть, у другій половині XVIII ст. у Львові існувала при римо-католицькій консисторії майстерня з виготовлення церковних печаток. Про фахових майстрів-печатників із столиці Галичини згадує Н. Ґремаде. У 1799 р. зі Львова на Буковину був запрошений

[1] Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et Constitutiones synodorum provincialium et Dioecesanarum Regni ejusdem ad summam collectae, cum annotationibus, declarationibus, admonitionibus et additionibus ex historia, jure ecclesiastico universali, et jure civili regni. – Poznaniae, 1869. – P. 307.

гравер Хаїм Віттман[2], який зобов'язувався виготовляти для православної церкви штемпелі[3]. У деяких парафіях храмові печатки вирізали ковалі-цигани, але через низький рівень робіт – неякісний метал для основи печаток, помилки у легендах, погане виконання сюжетного зображення – ці матриці викликали багато нарікань[4].

Про те, що в кінці XVIII ст. граверів-печатників у Галичині було обмаль, свідчать відповідні розпорядження губернаторства від 22 вересня 1797 р., в яких рекомендувалося замовляти штемпелі у Львові, тому що кваліфікованих майстрів у інших містах знайти було важко[5]. Там виготовляли і печатки для Перемишльської єпархії. На це безпосередньо вказує оригінальна матриця парафії Манів Ясліського деканату (початок XX ст.)[6], котра на металевій основі мала напис: "Lwów A. BCHINDLEB Lwów SYKSTUSKAL. 15".

У середині XIX ст. в українських землях Австрійської монархії працював інший печатник – І. Заусмер, а в 1902–1903 рр. у Чернівцях з'явився новий майстер – Ратський. Найкращим фахівцем, до послуг якого вдавалися українські парафії на початку XX ст., вважався Карл Марзек, котрий проживав у Відні[7].

Про граверів кінця XIX – початку XX ст. інформують оригінальні штемпелі. Одним із центрів граверства була й Варшава. У польському Національному музеї (у Варшаві) зберігається матриця парафії Поточки Холмської православної єпархії[8], на металевій основі якої зберігся напис: "Б. Кущинський граверъ Варшава Сенаторская 10"[9]. Ім'я ще одного майстра – Ф. Полевка – відоме з оригінального штемпеля перемишльського владики Костянтина Чеховича[10].

---

[2] *Grâmadâ N.* Vechile peceţi bisericeşti bucovinene. – Cernăuţi: Tiparul Glasul Bucovinei, 1939. – P. 19.

[3] Пошук гравера було доручено місцевому майстрові-годинникареві Фалькові. Він запросив зі Львова єврея-гравера високої кваліфікації, котрий і виконував замовлення консисторії. Та на це замовлення претендували місцеві золотарі, котрі подали позов до окружного правління на приїжджого, а виготовлення печаток перебрали в свої руки. Однак вони не впоралися з роботою, і консисторії довелося повторно запрошувати Х. Віттмана для завершення гравіювання (*Grâmadâ N.* Vechile peceţi bisericeşti bucovinene. – P. 19–20).

[4] Ibidem. – P. 22.

[5] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 331. – Арк. 26.

[6] Muzeum Historyczne w Sanoku (далі – MHS). – H. 22.

[7] *Grâmadâ N.* Vechile peceţi bisericeşti bucovinene. – P. 21–22.

[8] Точна дата виготовлення цього штемпеля невідома, але можемо з упевненістю стверджувати, що оскільки унію в Холмській єпархії було ліквідовано 1875 р., то його поява пов'язана із заміною печаток на православні штемпелі, для яких характерне зображення трибанної церкви.

[9] Muzeum Narodowy w Warszawie (далі – MNW). – MN. 23957.

[10] Muzeum Ziemi Przemyskiej (далі – MZP). – MPH. 11304. Печатка кругла, мідна, діаметром 25 мм, без ручки, у відмінному стані. Очевидно, єпископ замовив її наприкінці свого архієрейства, тож з'явилася вона десь у 1910-х – 1915-х рр. Прізвище майстра зазначене вгорі, на металевій основі.

В архівних джерелах першої третини XX ст. згадуються львівські майстри-печатники, серед яких вирізнявся своєю вправністю Іван Метц[11]. З часом граверну справу було поставлено на фабричний конвеєр. Виготовленням печаток займалися спеціалізовані фірми, як-от "Тадеуш Богуславський" у Варшаві[12]. Діяли також львівські граверні майстерні, однак, чи виготовляли вони штемпелі для парафіяльних урядів Перемишльської єпархії, встановити не вдалося.

Вивчивши джерела та літературу, доходимо висновку, що основними центрами продукування печаток у XIX ст. були Варшава, Відень і Львів. Саме тому в греко-католицьких парафіях трапляється так багато однотипних матриць. Факт існування граверної майстерні Львівської латинської архієпархії дає підстави припустити, що й українська Галицька митрополія мала своїх майстрів-печатників (можливо, такі фахівці працювали і в самому Перемишлі). За аналогією з Буковиною незначну кількість штемпелів могли виготовляти місцеві (сільські) ремісники або ж мандрівні цигани-ковалі.

Вартість штемпеля. Вартість штемпелів залежала від матеріалу, з якого їх виготовляли, від місця виготовлення та від фінансової спроможності парафії. У кінці XVII ст. священики повинні були укладати контракти з граверами, надсилаючи копії угоди до консисторії. Якщо вартість послуг перевищувала 4 злотих, то це питання потребувало обов'язкового узгодження з консисторією[13].

Відомо, що на Буковині в середині XIX ст. ціна однієї матриці становила 7–10 флоринів[14]. Наприклад, у 1868 р. основа матриці з латуні коштувала 5 флоринів 80 крейцерів, а інкрустація ручки – 1 флорин 20 крейцерів; у 1874 р. – 10 флоринів (у Відні з латуні), у 1885 р. – 6 флоринів 50 крейцерів; у 1898 р. – 17 флоринів (за дві латунні матриці); у 1887 р. – 2 флорини 60 крейцерів (основа з каучуку)[15]. Спостерігаючи зміну цін на граверні послуги, бачимо, що вартість печаток із появою дешевших матеріалів зменшувалася. Та все ж граверні роботи були відносно дорогими, а матеріальний стан парафій не завжди дозволяв їм користуватися послугами високопрофесійних майстрів. Навіть на початку XX ст. парафіяльні уряди в Галичині скаржилися на відсутність необхідних коштів для виготовлення нового штемпеля[16]. Попри це, у більшості греко-католицьких

---

[11] ЦДІАЛ України. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 159. – Арк. 59, 64.

[12] Там само. – Арк. 89.

[13] Там само. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 331. – Арк. 26зв. Щоб скласти уявлення, чи високою була вартість граверних робіт, наведемо середню ціну станом на 1797–1798 рр. наступних товарів: 100 кг вівса коштувало 3 золотих 14 грошів, 100 кг пшениці – 8 золотих 18 грошів, 100 кг ячменю – 6 золотих 16 грошів (*Hoszowski S.* Ceny we Lwowie w latach 1701–1914. – Lwów, 1934. – S. 7–9).

[14] 1 флорин (гульден) дорівнював (з 1857 р.) 100 крейцерам, 1 гульден – 4 золотим; 1 крейцер – 2 грошам, тобто вартість штемпеля була 28–40 золотих. Для порівняння наведемо вартість інших товарів станом на 1868 р.: за 100 кг вівса давали 9 золотих, 100 кг пшениці – 22 золотих 2 гроші, 100 кг ячменю – 12 золотих 8 грошів (Ibidem. – S. 79).

[15] *Grâmadâ N.* Vechile peceţi bisericeşti bucovinene. – P. 13.

[16] ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 1978. – Арк. 9зв.

парафій побутували високоякісні матриці. Збереглися документальні відомості про вартість і зовнішній вигляд печаток у Галичині в 20-х – 30-х роках XX ст.[17].

Причини заміни парафіяльних штемпелів. Головними причинами заміни штемпелів були: втрата чи зношеність, технічний прогрес, релігійні чинники (зміна титулу церкви, будівництво нового храму, його посвячення), церковно-адміністративні фактори, суспільно-політичні процеси.

До втрати штемпеля могли призвести як стихійне лихо (скажімо, пожежа), так і суб'єктивний фактор (недбальство пароха, крадіжка).

Амортизація печатки зумовлювалася передовсім її частим застосуванням у церковному діловодстві[18]. Металеві основи були досить міцні, що підтверджує візуальний огляд збережених у музеях оригінальних матриць, котрі, незважаючи на тривалий час функціонування, дійшли до нас у цілком задовільному стані[19]. Деколи печатка виходила з ужитку через ушкодження певної її частини (наприклад, кріплення, яке з'єднувало металеву основу з ручкою[20]), через що користування штемпелем ставало проблематичним. Причиною заміни могли бути і втрачені літери (насамперед у матрицях із каучуковою основою[21]).

Технічний прогрес і процеси модернізації, особливо в останній третині XIX ст., справили помітний вплив на розвиток парафіяльної сфрагістики. У цей час, зокрема, відбувається поступова заміна таких незручних у використанні матеріалів для відбитків, як сургуч, віск, мастика на простіші та доступніші – чорнило, туш, фарбу.

Активне застосування нових матеріалів негативно позначилося на якості відбитків[22]. Виготовлені раніше штемпелі виявилися непристосованими до від-

---

[17] Там само. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 159. – Арк. 1, 59, 64, 89. Щоправда, йдеться тут про печатки державних установ і заміну австрійського герба на польський. У 1930 р. вартість однієї печатки коливалася, залежно від матеріалу, від 1 до 4 злотих, у 1938 р. – 15 злотих за штуку.

[18] Це добре видно на прикладі печатки парафій Середниця Ліського деканату (MHS. – H. 56), в легенді якої затерті окремі літери; Пельня Сяноцького деканату (MHS. – H. 61), Сторожі Великі Сяноцького деканату (MHS. – H. 79), Юрівці Сяноцького деканату (MHS. – H. 101), де простежуються подряпини металевої основи.

[19] Так, печатка парафії Пралківці Перемишльського деканату, котра функціонувала протягом 1803–1900-х рр. (MZP. – MPH. 7203), збереглася дуже добре, незважаючи на 100-літній період її використання. Тож причиною її заміни навряд чи могла бути зношеність. Те саме стосується парафіяльних печаток Потелича Потелицького деканату (Музей історії релігії у Львові (далі – МІРЛ). – СФ. 7), Телешниці Затварницького деканату (MHS. – H. 11), Смерековець Біцького деканату (MHS. – H. 65), Туринки Жовківського деканату (МІРЛ. – СФ. 17).

[20] Штемпелі парафії Яксманичі Перемишльського деканату (MZP. – MPH. 11249), Монастирець Ліського деканату (MHS. – H. 78), Манів Яслиського деканату (MHS. – H. 58) мали металеві частини, які з'єднували основу печатки з ручкою й розкололися, тому для продовження терміну її дії додатково фіксували кріплення підручними матеріалами (тканина).

[21] Яскравий приклад – парафіяльна печатка Руського Села Бірчанського деканату (MZP. – MPH. 7784), котра функціонувала в 1899–1909 рр. і була виготовлена з каучуку. У легенді цього штемпеля в назві населеного пункту (въ РУСКОМЪ СЕЛѢ) втрачено літеру "Р".

[22] Л. Довган виділяє технологічні причини заміни штемпелів (*Довган Л.* Застосування печаток у церковному адмініструванні Галичини в XIX столітті // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1998. – Вип. 1. – С. 178–179).

ких субстанцій, тому відтиски виходили нечіткими. Практично всі матриці були різьблені в контррельєфі (заглиблена стосовно тла композиція), завдяки чому сургучеві відбитки давали чітке рельєфне зображення. Зі зміною матеріалу постала нагальна потреба у заміні печаток на каучукові або металеві (але горельєфні, із високим опуклим скульптурним рисунком)[23].

Християнські вірування в кожній парафії були тісно пов'язані з посвятами храмів, а сюжетне зображення печатки – із титулом церкви[24]. Тож зміна посвяти парафії майже автоматично призводила до виготовлення нової печатки. Щоправда, у сфрагістиці Перемишльської єпархії відомі випадки, коли старий штемпель (із не відповідним титулові храму сюжетом) функціонував ще кілька десятиліть, поки не був замінений новим[25]. Нові посвяти храмів з'являлися у зв'язку

---

[23] На цю обставину звертає також увагу польська дослідниця М. Каганець. Вивчаючи генезу ґмінних печаток Берунської парафії, вона простежила заміну матеріалу (сургуч на туш). Авторка зазначає, що, правдоподібно, в 1864 р. спеціальним розпорядженням матриці були замінені на каучукові (*Kaganiec M.* Herb Bierunia i godła gminne dawnej parafii bieruńskiej.– Bieruń, 1994. – S. 16).

[24] На жаль, в Україні відсутні фундаментальні дослідження з історії літургійного культу святих. Окремі аспекти висвітлені на прикладі Холмської єпархії (*Слободян В.* Посвяти церков Холмської єпархії // Християнські культи в Україні: Тематичний зб. Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу – [Львів, 2000]. – Вип. 2. – С. 93–96). Мотиви вибору того чи іншого титулу храму були різними. Приватновласницькі поселення часто посвячували церкви своїм власникам (докладніше про це див.: *Tylus S.* Patrocinia kościołów parafialnych w archidiecezji (Halickiej) Lwowskiej do końca XVI wieku // Roczniki Teologiczne. – Warszawa, 1991–1992. – T. 38–39. – Zesz. 4. – S. 40). Географічне розташування теж позначалося на іменуванні святинь. На вибір патроном храму Богородиці або Ісуса Христа впливало вселенське богослов'я Церкви, тоді як ангельські чи святовітцівські посвяти дуже часто залежали від імені фундатора та його релігійного світогляду

На українському матеріалі ці взаємовпливи студіювали *Мицько І.* До проблеми становлення популярних християнських культів в Україні // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – К., 1998. – Т. 5. – С. 39–40; *Рудецький П.* Імена святих та титулатура православних храмів Луцька періоду середньовіччя // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині: Матер. VIII міжнар. наук. конфер. (Луцьк, 13–14 грудня 2001 р.). – Луцьк, 2001. – С. 110–111.

[25] Можна навести низку таких прикладів. У с. Суровиця Яслиського деканату зі середини XIX ст. і до 90-х років XIX ст. включно (Національний музей у Львові, відділ рукописів і стародруків (далі – НМЛ). – РКЛ. 545. – Арк. 188; ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1783. – Арк. 70) використовували матрицю із сюжетним зображенням св. Миколая, хоч парафіяльна церква вже з 1865 р. (Schematismus universi venerabilis cleri orientalis ritus catholicorum dioeceseos Premisliensis 1865. – Premisliae, 1865. – P. 113) мала титул Успіння Богородиці. Дані "Шематизмів" Перемишльської єпархії (Schematismus universi venerabilis cleri orientalis ritus catholicorum dioeceseos Premisliensis 1860. – Premisliae, 1860. – P. 120) справді підтверджують існування до 60-х років XIX ст. у Суровиці храму св. Миколая, назву якого й відображено на згаданій церковній матриці. Очевидно, через добру збереженість старого штемпеля та певні проблеми з виготовленням нового парафіяльний уряд не вважав за доцільне його змінювати. Водночас треба відзначити майстерне виконання сюжету Успіння в другому варіанті печатки парафії Суровиця від 1895 р. (ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1783. – Арк. 84), що вирізняється композиційною чіткістю зображення.

з наданням храмові відпусту, набуттям церквою реліквій, будовою нового храму, його реконструкцією[26], зміною колятора парафії, перенесенням місця осідку парафії тощо[27]. Індикатором популярності релігійного культу на місцевому ґрунті була посвята храму єпископом: титул відновленого чи зведеного сакрального об'єкта або підтверджувався церковною владою, що свідчило про суспільну важливість даного культу, або ж відбувалася його заміна[28].

В останній третині XIX ст. спостерігаємо тенденцію до частішої заміни печаток, каталізовану суспільно-політичними процесами в Галичині. Події "Весни народів" 1848 р. спричинили зростання національної свідомості українського населення краю. Це виявилося, окрім іншого, й у повсюдному запровадженні української мови в діловодство та ідентифікації галицьких українців як греко-католиків. Згадані процеси безпосередньо вплинули і на розвиток церковної сфрагістики. Зміни заторкнули зміст, структуру та мову написів. Зокрема, в легендах починають уживатися такі терміни, як "ГР. КАТ...", "РУСКО. КАТ...", "Руский приход..." та ін.[29].

До 1847 р. парафія Хирів Старосольського деканату теж була посвячена св. Миколаєві, але згодом титул храму замінили на "Різдва Пресвятої Богородиці" (Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis M.D.CCC.XXX. – Premisliae: Typographia Episcopali rit. graeci. c., 1830. – P. 119; Catalogus universi venerabilis cleri dioeceseos Premisliensis graeco ritus catholicae 1849. – Premisliae: Typographia Capituli rit. gr. cath., 1849. – P. 119). Причиною цього перейменування стало будівництво мурованої церкви і посвячення її єпископом Іваном Снігурським у 1847 р. (Шематизмъ всего Клира греко-католического епархій соединеныхъ Перемыской, Самбôрской и Сянôцкой на рôкъ вôдъ рожд. Хр. 1900. – Перемышль: Зъ печатнѣ Николая Джулыньского, 1900. – С. 320). Незважаючи на це, давня парафіяльна печатка із зображенням св. Миколая продовжувала функціонувати до кінця 1882 р.

У 1868 р. відбулася зміна титулу церкви Чаплі Старосольського деканату – зі Св. Миколая на Перенесення мощей св. Миколая (Schematismus universi venerabilis cleri orientalis ritus catholicorum dioeceseos Premisliensis 1867. – Premisliae, 1867. – P. 89; Схиматисмъ всего клира католіковъ епархіи Перемыской на рокъ отъ рожд. Хр. 1868. – Перемышль: Тіпомъ рускогоСобору Клироса Перемыского, 1868. – С. 123). Тим часом стара матриця побутувала аж до 1893 р., а нова зображала лише постать св. Миколая без пов'язання із сюжетом празника.

[26] На прикладі парафіяльних печаток Колбушової Я. Бардан доводить, що зображення храму на новій матриці (з 1859 р.) з'явилося після його відбудови (що потребувала багато сил та коштів). З огляду на це, місцевий парох наполіг на тому, щоб в основу сюжетного зображення було покладено архітектурні форми оновленої церкви (*Bardan J.* Dawne pieczęcie i herb Kolbuszowej. – Kolbuszowa, 1998. – S. 25).

[26] Schematismus universi cleri orientalis ritus catholicorum dioeceseos Premisliensis pro anno domini 1864. – Premisliae: Typis rutheni Capituli Premisliensis, 1864. – P. 39. У цьому випадку патрон храму не змінився.

[27] *Tylus S.* Patrocinia kościołów parafialnych w archidiecezji (Halickiej) Lwowskiej do końca XVI wieku. – S. 60.

[28] *Kracik J.* Konsekracje kościołów i ołtarzy w diecezji Krakowskiej w XVII–XVIII wieku // Nasza Przeszłość. – Kraków, 1984. – T. 61. – S. 112.

[29] Детальніше про це див.: *Скочиляс І.* Богородичні сюжети у парафіяльних печатках Перемишльської єпархії XIX – початку XX ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – Т. 10. – С. 168–171.

Церковно-адміністративні чинники теж сприяли еволюції штемпелів Перемишльської єпархії. У 1866 р. створено парафіяльні комітети (уряди), до яких перейшла опіка над сакральними об'єктами. Спеціальним розпорядженням австрійського уряду храми та церковні бенефіції передавалися місцевим парафіяльним комітетам[30]. Унаслідок цих нововведень у легендах парафіяльних матриць з'являється словосполучення "УРЯД ПАРОХІЯЛЬНИЙ..."

Н. Ґремаде вказує й на інші підстави заміни штемпелів: втрата матриці, зміна храмової ікони (це тотожне зміні титулу церкви), пошкодження печатки, її модернізація через застосування нових матеріалів для відбитків та уточнення в легенді[31]. У працях С. Кучинського виокремлено додатково ще такі причини: використання штемпеля з метою фальсифікації, його неактуальність у зв'язку зі зміною регалій володаря або території[32].

У Перемишльській греко-католицькій єпархії печатки найчастіше заміняли через зношеність, необхідність переходу на нові матеріали для відбитків, а також через церковні та суспільно-політичні чинники.

* * *

Парафіяльні печатки були запроваджені в Галичині в кінці XVIII ст. Ініціатива належала австрійській адміністрації краю, яку підтримала греко-католицька ієрархія. Їхні закони та розпорядження визначали та регулювали сфери функціонування церковної сфрагістики.

На межі XVIII–XIX ст. існувало кілька гравіювальних центрів (Відень, Варшава та Львів), що продукували свої "фірмові" штемпелі, хоча місцеві майстри виготовляли їх також. Більшість досліджених пам'яток були вигравіювані в єпархіальних центрах або інших великих містах регіону майстрами-професіоналами. При виготовленні церковних печаток однозначно переважав фаховий підхід.

Натомість в останній третині XIX – на початку XX ст. лише в окремих випадках штемпелі виконувалися одним майстром. У цей період не було суворої регламентації та відповідних обмежень щодо їхнього вигляду. Водночас зросли технічні можливості майстрів-печатників, збільшилася кількість центрів із виготовлення штемпелів.

---

[30] "Оустава дотычно покритьѧ коштôвъ ставлѧньѧ и оутримованьѧ бȣдинкôвъ цѥрковныхъ и приходскихъ въ парохїѧхъ исповѣданьѧ католического и справлѧньѧ приборôвъ и снарѧдовъ цѥрковныхъ" (Вѣстникъ законôвъ и роспорѧженіи краєвыхъ длѧ королєвства Галиціи и Володомиріи разомъ съ великимъ кнѧжєствомъ Краковскимъ. – Львôвъ, 1866. – Ч. XIV. – С. 111–117).

[31] *Grâmadâ N.* Vechile pecęi bisericeşti bucovinene. – P. 9.

[32] *Kuczyński S. K.* Pieczęcie książąt Mazowieckich. – Wrodaw; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1978. – S. 84. Тут досліджувалися приватні, князівські та єпископські штемпелі періоду середньовіччя.

Найрізноманітнішими були причини масової заміни матриць в останній третині XIX – на початку XX ст.: від втрати штемпеля, його зношеності до зміни способу виробництва штемпелів (машинного) та матеріалів для виготовлення їхньої основи. Також певний вплив на це мали як релігійні чинники (зміна титулу церкви, будівництво нового храму та його посвята), так і суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Галичині.

Андрій ҐРЕЧИЛО (*Львів*)

ПРОЕКТИ ГЕРБА ТА ПЕЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Протягом останніх років дедалі більше уваги приділяється дослідженню справи про затвердження національно-державних символів України в 1917–1920 рр. Публікація нових джерел дає змогу встановити справжній перебіг подій, хоча багато питань ще залишаються нез'ясованими. Зокрема, це стосується й періоду Української Держави гетьмана Павла Скоропадського.

Після проголошення 22 січня 1918 р. IV універсалом Центральної Ради самостійності України питання про герб вимагало негайного вирішення. Українсько-більшовицька війна не давала змоги організувати проведення конкурсу чи якогось ширшого обговорення, та й Центральна Рада, провівши останнє засідання в Києві 7 лютого, була змушена покинути місто й переїхати до Житомира, потім до Сарн і нарешті – до Коростеня. Саме в Коростені 25 (12 ст. ст.) лютого 1918 р. спершу на засіданні Ради Народних Міністрів ухвалено: "Внести в Раду закон про установлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без Хреста)"[1]. Того ж дня на засіданні Малої Ради затверджено: "Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого"[2]. Очевидно, що прийнятий закон мав лише текстову частину без графічних додатків.

Принагідно варто додати, що на цьому ж засіданні прийнято й закон про запровадження в Українській Народній Республіці нового (григоріанського) числення часу з 16 лютого, вважаючи його 1 березоля (березня). Описуючи ці події у своїй "Історії України", Д. Дорошенко повідомляв, що 1 березня прийняли закон про нову монетну систему (запроваджено гривню), а далі: "Тоді ж було ухвалено й герб Української Народної Республіки"[3], що призвело до низки по-

[1] Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2. – С. 165. Засвідчену копію див.: Центральний державний архів вищих органів державної влади України (далі – ЦДАВО). – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4–4зв.

[2] Закон про державний герб України // Вісник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 15. – 5 квіт. – С. 1. Також див.: ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 25; Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3; Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 166 (док. № 85); Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.) / Підг. Д. Ф. Розовик // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 117 (док. № 5).

[3] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород 1932. – Т. I: Доба Центральної Ради. – С. 330–331.

милок в інших публікаціях, в яких дату прийняття герба також почали вказувати як 1 березня[4].

Основною причиною вибору саме Володимирового варіанта Тризуба як державного герба була потреба підкреслити спадковість України від Київської Русі та ідея соборності українських земель, які саме за правління Володимира Великого були об'єднані в одне потужне державне утворення. Зрештою, як писав у своїй статті про герб М. Грушевський, "се оздоба питоменна, не запозичена, зв'язана з нашою тисячолітньою державною політичною і культурною історією"[5]. Інформація про прийняття герба, базована переважно на статті Грушевського, була подана в багатьох регіональних виданнях України та поза її межами[6]. Вона викликала нові публікації на тему герба. В. Різниченко в часописі "Шлях" прорецензував статті Леоніда К. та В. Дзіковського, а також критично оцінив рішення Центральної Ради про затвердження Тризуба[7]. Натомість О. Назарук відгукнувся схвально, що "сей наш герб – свідок нашої старої культурностій організаційно-державного змислу", а основну увагу приділив потребі належного художнього виконання герба і пропонував використовувати на прапорах великий герб – "головний герб [...] окружений малими гербами поодиноких українських волостей (земель)"[8].

Робота над гербом продовжилася в Києві після вигнання з нього на початку березня більшовиків. Мала Рада повернулася до столиці 9 березня. Десь 12 березня М. Грушевський доручив розробити проекти малюнків герба та печатки відомому українському графіку й архітектору Василеві Кричевському, з яким здавна мав дружні стосунки – той оформляв згадану раніше "Ілюстровану історію України" та й мав майстерню у будинку Грушевського на вулиці Паньківській, зруйнованому пізніше більшовиками[9].

22 березня М. Грушевський виніс питання про герб і печатку на розгляд Малої Ради. На жаль, ми не знаємо перебігу обговорення цього питання, бо в газетних звітах про це засідання взагалі справа герба не згадується[10], а в чернетці протоколу лише сказано про перехід до розгляду проектів. Питання про державний прапор 22 березня взагалі не порушувалося[11]. Інформація про затвердження

[4] Передовсім варто, наприклад, назвати: Українська Загальна Енциклопедія – Львів; Станиславів; Коломия, [1935]. – Т. 3. – С. 890.

[5] *Грушевський М.* Український Державний герб // Народня Воля. – Житомир, 1918. – № 19. – 28 (15) лют. – С. 1.

[6] Герб Української Народної Республіки // Дніпро. – Херсон, 1918. – № 14. – 18 (5) квіт. – С. 2; Державний герб Української Республіки Знак держави Володимира Великого // Діло. – 1918. – Ч. 60. – 16 берез. – С. 3; Державний герб України // Громадська Думка. – Вецляр, 1918. – Ч. 19. – 30 берез. – С. 1–2.

[7] *Різниченко В.* Герб України // Шлях. – 1918. – Ч. 3. – Березень. – С. 53–59.

[8] *Назарук О.* Формальні проблєми української державности (Герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги). – К., 1918. – 32 с.

[9] *Малаков Д.* Кричевські в Києві // Родовід. – 1997. – № 15. – С. 72.

[10] Мала Рада. Засідання 22 березня // Нова Рада. – 1918. – № 40. – 23 (10) берез. – С. 2; Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 223–224 (док. № 122).

[11] У деяких публікаціях стверджується, що нібито 22 березня за наполяганням М. Грушевського затверджено жовто-блакитний прапор (див., напр.: *Климкевич Р.* Прапор // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2309–2310). Насправді таке твердження хибне.

22 березня великого та малого державних гербів і великої та малої печаток, а також їхні малюнки були опубліковані в новому виданні "Ілюстрованої історії України" Грушевського[12]. В обох гербах Тризуб був оточений стилізованим оливковим вінком. Розроблений на основі знака Володимира Великого, за князювання якого Київська Русь досягла найбільшої могутності й до її складу входили всі пізніші українські землі, герб України символізував ідею соборності – об'єднання всіх етнічних українських територій в одну державу, а оливковий вінок мав відображати мирну політику УНР.

Проте не зовсім зрозуміло, в чому ж полягала різниця між обома гербами, чому один з них "великий", а другий – "малий"? Складається враження, що В. Кричевський подав два різні варіанти герба, однак замість того, аби вибрати один з них, вирішили прийняти обидва, "щоб добро не пропадало". Недоліками цих гербів була також надмірна орнаментальна графічна манера, відсутність щита та й виконання лише у чорно-білій подачі. Схоже, що герби й печатки приймалися в "робочому порядку", без особливого обговорення й без ухвалення окремого закону.

Це викликало негативну реакцію з боку спеціалістів у галузі української геральдики В. Модзалевського та видатного графіка Г. Нарбута. Вони вважали, що гербом України слід затвердити козака з мушкетом, а Тризуб використати, як нашоломник. Розбіжність поглядів між Нарбутом і Грушевським ще раніше призвела до загострення стосунків між ними. Зокрема, після випуску виконаних за проектом Нарбута перших українських банкнот із зображенням Тризуба Грушевський їдко зауважив, що "на 100-карбованцевих білєтах він (Тризуб. – *А. Г.*) рисовникови не вдався"[13].

Міністр народної освіти доручив професорові В. Модзалевському підготувати історичну довідку про герби УНР, що той і зробив 10 квітня[14]. 18 квітня на засіданні Ради Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва прийнято постанову у справі герба України: "Позаяк прийнятий зараз герб України не має під собою серйозних історичних підстав, Рада постановила: для вирішення цього питання скликати спеціальну комісію"[15]. Після розпуску 29 квітня Центральної Ради і встановлення Гетьманату Модзалевський і Нарбут починають добиватися відміни затверджених гербів і печаток УНР, критикуючи їх за незадовільний естетичний вигляд та невідповідність геральдичним нормам. У доповідній записці на ім'я державного секретаря С. Завадського від 19 червня зазначалося, що Г. Нарбут погодився розробити проекти нових малої та великої (на ній мали подаватися довкола герби різних українських земель) державних печаток, а також герба[16]. Справа, проте, трохи затяглася. Проект малої печатки

[12] *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1918. – С. 552, 553, 560, 561.

[13] *Його ж.* Український Державний герб. – С. 1.

[14] *Гай-Нижник П. П.* З історії створення державного герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 105.

[15] Про створення української національно-державної символіки… – С. 117–118 (док. № 7).

[16] Там само. – С. 106–107.

Нарбут завершив, як можна судити з підпису під малюнком, 23 серпня[17]. На ньому в 8-сторонньому щиті був зображений козак з мушкетом, щит обрамовував бароковий картуш і увінчував Тризуб, по колу обабіч йшов напис "Українська Держава". Якщо у проектах Кричевського Тризуб подано плоским, то у Нарбута він мав форму плетінки.

Поки питання зі зміною герба ще не вирішилося, то наказом по військовій офіції було оголошено затверджену гетьманом нову кокарду для військ, управлінь та установ: на кружку блакитного кольору золотий герб Української держави[18], яким залишився Тризуб (але без вінка). Тризуб зберігся й на печатках різних установ – іноді його вписували в квадрат і подавали абревіатуру "УД"[19]. А у серпні Міністерство пошт і телеграфів видало розпорядження проштампувати гербом Української держави всі російські марки, що вживаються для оплати кореспонденції на території України[20].

16 липня гетьман Павло Скоропадський затвердив малюнок нового військового прапора Української держави – також із Тризубом, – оголошений наказом по морському відомству від 18 липня 1918 р. за ч. 192/44: "Білий прапор з рівним синім хрестом, який ділить прапор на 4 рівних частини. Ширина хреста 1/11 всієї довжини прапору. Відступивши на 1/8 ширини хреста, проходить коло нього такої ж ширини (теж 1/8 ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижа. В крижі ж теж відступивши на 1/8 ширини хреста від його боків міститься національний прапор Держави (складений з блакитної і жовтої горизонтальних смуг), в центрі якого міститься золота печатка Св. Володимира такої ж ширини, як хрест, і в 1½ раза вища своєї ширини. Прапор шиється з матерії відповідного кольору, а печатка малюється бронзовою фарбою"[21].

У вересні вийшло друком перше число часопису "Наше минуле", в якому було опубліковано статтю Модзалевського і Нарбута з критикою проектів Кричевського (особливо "ромбів" і "орнаментів"), оглядом історичних гербів і обстоюванням варіанта з козаком із самопалом та знаком Володимира у клейноді (нашо-

---

[17] П. Гай-Нижник вважає, що малу печатку гетьман Скоропадський затвердив 18 липня 1918 р. (Там само. – С. 107), а також подає малюнок, підписаний як "Велика Печать Української Держави" (Там само. – С. 105). Проте на ньому зображений лише козак з мушкетом і немає інших земельних гербів, тому цю печатку можна вважати тільки "малою", а не "великою". Її малюнок з авторським підписом "Георгій Нарбут року 1918 VIII 23" (опублікований на обкладинці видання: *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород 1930. – Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 р.) вказує, що Г. Нарбут завершив цю роботу в другій половині серпня. Схоже, що печатка так і не отримала офіційного затвердження.

[18] Нова кокарда // Відродження України. – Відень, 1918. – Ч. 54. – 11 лип. – С. 3.

[19] *Гречило А.* Чотири печатки українських установ 1918–20 рр. // Знак. – 2005. – Ч. 37. – С. 1.

[20] Український герб на почтових марках // Нова Рада. – 1918. – № 146. – 22 (9) серп. – С. 2.

[21] *Шрамченко С.* День свята Української Державної фльоти // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 6. – С. 14; Морський прапор // Відродження – К., 1918. – Ч. 89. – 18 (5) лип. – С. 3.

ломнику) над щитом[22]. Рецензуючи цю статтю, Г. Тисяченко зазначав, що автори не порушили питання про світлостійкість відтінку синього кольору, вживаючи лише поняття "блакитне поле", а також побажав "не бути рабами історії" й опрацювати "зрозуміліший для широкої людности" герб[23].

Мабуть, кінцеві варіанти державних печатки та герба Нарбут зміг завершити лише в середині листопада, бо 20 листопада гетьман затвердив ухвалу Ради Міністрів про виділення 2000 карбованців за розроблені проекти (вже не йшлося про "великі" й "малі")[24]. Ці проекти були передані до Головного управління мистецтв та національної культури держсекретарем С. Завадським. За його ж підписом розіслано 21 листопада запрошення для участі в роботі комісії під головуванням П. Дорошенка, яка мала розглянути проекти герба та печатки. Наводимо тут повністю цей документ, який нам вдалося виявити серед матеріалів В. Модзалевського[25]:

[Бланк, машинопис]

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА
ДЕРЖАВНИЙ СЕКРЕТАРЬ
ПО ДЕПАРТАМЕНТУ
ЗАКОНОДАВЧИХ СПРАВ
=
"21" листопаду 1918 р.
№ 1942
м. Київ

До Пана
В. Л. МОДЗАЛЕВСЬКОГО

Шановний Пане
Вадім Львовичу.

Прошу Вас не відмовитися взяти участь в комісії під головуванням Петра Яковлевича ДОРОШЕНКА, в котрій мають розглядатися проекти Державних Гербу та Печати.

Про час засідання буде оповіщено Вас додатково п. ДОРОШЕНКОМ.

З пошаною

[підпис Сергія Завадського]

---

[22] *Модзалевський В., Нарбут Г.* До питання про державний герб України // Наше минуле. – 1918. – Ч. 1. – С. 119–128.

[23] *Тисяченко Г.* Сторінки минулого (з приводу виходу 1-ої книжки журналу "Наше Минуле") // Книгарь. – 1918. – Ч. 16. – Грудень – С. 956–957.

[24] *Гай-Нижник П. П.* З історії створення… – С. 107–108.

[25] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського – Ф. 12: В. Модзалевський – № 741.

Комісія, до складу якої входили також проф. М. Бойчук, М. Біляшівський, П. Зайцев, В. Модзалевський і Г. Нарбут, схвалила 24 листопада проекти, висловивши деякі побажання стосовно дрібних змін у малюнках[26]. Але герб так і залишився незатвердженим. Проекти Нарбута 1925 р. критично оцінив В. Лукомський, який вважав недоречним використовувати нашоломник (клейнод) у державному гербі, а також заперечував поєднання династичного знака Рюриковичів (Тризуба) з "чужим за духом і стилем козаком з рушницею", хоча й похвалив чудове графічне виконання[27]. Не зовсім зрозуміло є справа з печаткою. Вже згадувалося про датований серпнем малюнок, який зрештою появився на запроваджених 13 листопада 1918 р. банкнотах (знаках Державної скарбниці) номіналом у 1000 карбованців[28]. Чи був сенс розглядати вже запущений до використання малюнок печатки, чи Нарбут представив на розгляд комісії якийсь новий ескіз або проект "великої державної печатки"?

Останні дні Української Держави гетьмана Скоропадського ознаменувалися антиукраїнським розгулом російських офіцерських загонів у Києві, який вже облягали республіканські війська. На будівлях установ вивішено російські триколори[29]. Навіть сам Павло Скоропадський у своїх споминах згадував про факти, коли офіцери викидали й розбивали бюсти Шевченка[30]. 14 грудня гетьман зрікся влади. А 19 грудня Директорія урочисто в'їхала до Києва й Українську Народну Республіку було відновлено.

На засіданні Ради Народних Міністрів 3 січня 1919 р. слухали доповідь міністра морських справ про відновлення прапора військового флоту УНР, затвердженого Центральною Радою 14 січня 1918 р., й постановили передати це питання на висновок Г. Нарбута і В. Модзалевського[31]. С. Шрамченко подавав, що ніби того ж 3 січня було оголошено наказ по морському відомству ч. 10/1, яким визнано прапором військового флоту УНР прапор, затверджений… 18 липня 1918 р., натомість у публікації В. Трембіцького наказом під цим самим числом відновлено прапор з січня 1918 р.[32]. Проте архівні матеріли дають підстави

---

[26] Питання про державний герб України // Наше минуле. – 1918. – Ч. 3. – С. 141. Гай-Нижник подає без жодних посилань, що комісія затвердила проект герба 29 листопада (див.: *Гай-Нижник П. П.* З історії створення… – С. 108), проте в протоколі з січня 1919 р. подано дату 24 листопада (див.: Про створення української національно-державної символіки… – С. 118).

[27] *Белоконь С. И.* Неизвестная статья В. К. Лукомского о Г. И. Нарбуте // Геральдика: Материалы и исследования. – Л., 1987. – С. 49.

[28] Національні паперові гроші України, 1918–1920. – Донецьк, 1992. – С. 11.

[29] *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – [Відень,] 1921. – Т. III. – С. 159.

[30] *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 313.

[31] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали: У 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 151.

[32] *Шрамченко С.* День свята Української Державної фльоти. – С. 14; *Трембіцький В.* Хрест в українських державних інсигніях на гербах та прапорах в 1918–1920 роках // Богословія. – Рим, 1984. – Т. XLVIII. – С. 157. Обидва ці повідомлення видаються дуже сумнів-

стверджувати, що рішення про прапор військового флоту 3 січня таки прийнято не було.

Оскільки 4 січня 1919 р. у Станіславові Українська Національна Рада схвалила злуку з УНР, то надалі актуальним залишилося питання державного герба. 21 січня комісія в справах вироблення проекту герба УНР провела нове засідання у складі: П. Дорошенко (голова), акад. О. Левицький, проф. Г. Нарбут, проф. Г. Павлуцький, П. Зайцев, М. Біляшівський та В. Модзалевський[33]. Після обговорення поданих раніше Г. Нарбутом проектів комісія прийшла до висновку, що в гербі Соборної України необхідно зафіксувати емблеми обох республік – УНР і ЗУНР, а також знак Київської Русі й голуба з оливковою гілкою як символом замирення. Герб мав би виглядати так: щит розтятий, у золотому полі козак з рушницею в синій одежі, у синьому полі золотий лев, посередині синій щиток із золотим знаком князя Володимира, у нашоломнику – летить голуб з галузкою оливки, а замість намету – картуш у стилі українського бароко. Пропонувалося також додати герби Буковини, Слобожанщини та інших земель, однак ці питання доручено опрацювати Г. Нарбуту. Сам Нарбут оголосив відношення Секретаріату Ради Міністрів від 15 січня з приводу прапора українського флоту й просив комісію розглянути й це питання, проте ухвалили відкласти цю справу на наступне засідання, на яке запросити представника Морського міністерства. На завершення доручено В. Модзалевському скласти доповідну записку міністрові народної освіти. Він підготував цю доповідну записку 23 січня, виклавши пропозиції комісії та зазначивши, що питання великого герба та великої печатки, на яких треба використати герби окремих земель, комісія обговорить надалі[34]. Але армія УНР 5 лютого була змушена покинути Київ, і вся подальша робота над соборним гербом у комісії припинилася.

Підсумовуючи, треба відзначити, що прийнятий Центральною Радою герб-Тризуб продовжував функціонувати й у період гетьманської Української Держави. Ініціатива зміни герба виходила зовсім не від Павла Скоропадського й не була пов’язана з якимись політичними мотивами, а спричинена емблемним негеральдичним характером герба УНР, виконаного В. Кричевським. Розробка нових проектів герба Г. Нарбутом так і не була завершена й не отримала офіційного затвердження, хоча його проект печатки функціонував у різних сферах. Цікавим є те, що зміна політичних режимів – ліквідація Гетьманату й відновлення Української Народної Республіки – не вплинули на процес розробки нового герба й на початку 1919 р.

Для повного уявлення про процес герботворення в 1918 р. бракує ще зображення проектних варіантів Георгія Нарбута. З наведених документів

ними, до того ж у другому помилка в датуванні (має бути “14 січня (ст. ст.)”, а не 18) та неточно подане посилання (у “Віснику Державних Законів для всіх земель УНР”, 1919, вип. 5 немає вказаного документа).

[33] Про створення української національно-державної символіки… – С. 118–119 (док. № 8).

[34] Там само. – С. 120–121.

видно, що принаймні на стадії ескізів вони існували. Відомо, що якісь проекти Нарбута були знищені під час чистки у Львівських музеях у 1950-х рр. Виявлення нарбутівських варіантів великого та малого герба змогло б разом із відомим зображенням печатки Української Держави сформувати повну картину становлення українських державних символів за період гетьманування Павла Скоропадського.

3

ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

Інна ТАРАСЕНКО *(Київ)*

ТВОРЧІСТЬ ХРОНІСТА XVII СТОЛІТТЯ САМУЕЛЯ ТВАРДОВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЇ

Самуель Твардовський (бл. 1595–1661) – видатний польський поет і хроніст доби бароко, який ще за свого життя здобув славу "польського Вергілія". Його твори використовували як історичне джерело, його наслідувала низка польських хроністів та істориків XVII–XVIII ст., його уважно читав визначний польський письменник XIX ст. Генрик Сенкевич при створенні своєї знаменитої трилогії, який навіть назвав другу її частину терміном, запровадженим в обіг саме Твардовським – "Потоп".

С. Твардовський походив з небагатої шляхетської родини з Великопольщі. Після навчання в єзуїтському колегіумі у Каліші перебував на військовій службі, брав участь у Хотинській війні 1621 р., потім – у посольстві на чолі з князем Криштофом Збаразьким до Туреччини (1622–1623). Пізніше він служив різним магнатам, насамперед Збаразьким, Вишневецьким, Сенютам, тривалий час жив на теренах України, мав тут, у т. ч. на Поділлі, невеликі маєтності. З вибухом Національно-визвольної війни в 1648 р. Твардовський втік до Великопольщі, в роки "потопу" схилився, як і значна частина великопольської шляхти, до підтримки шведського короля Карла X Ґустава, але пізніше повернувся до лав прихильників Яна Казимира, врешті відійшов від активної політичної діяльності чи то через похилий вік, чи то через хвороби, зайнявшись своїм господарством і творчими справами.

Твори С. Твардовського дуже різноманітні за жанрами й тематикою. Серед них – поеми на міфологічні сюжети чи то античного часу (лірична ідилія "Dafnis" (1638; 2-е вид. 1661)), чи то пізнішого (романс "Nalobna Paskwilina" (1655)); віршований опис згаданого посольства К. Збаразького (поема "Przeważna legacyja"); переклади з Горація, з польського поета М. Сарбевського, який писав латиною; ліричні вірші, елегії, панегірики, епітафії. Для історика України особливу цінність мають епічні поеми С. Твардовського, насамперед поема-хроніка під назвою "Wojna domowa". Вона виходила у світ частинами (1651–1655, 1660), а повністю була видрукувана вже після смерті поета (Каліш, 1681) і з того часу не перевидавалась. У ній висвітлювалися події військово-політичної історії 1648–1660 рр., насамперед Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. Тут є дані про Жовтоводську, Корсунську, Пилявецьку, Зборівську, Збаразьку, Загальську, Лоївську, Берестецьку та ін. битви. Одній тільки Берестецькій битві

поет-хроніст присвятив близько 20 сторінок тексту. Цей твір був дуже популярний в Україні, Білорусі, Московській державі та ін. У Гетьманщині XVIII ст. він перекладався українською мовою (переклад 1718 р. Стефана Савицького, незбережений переклад прилуцького полкового обозного Стефана Лукомського (1701–1779)). "Wojnu domowu" активно використовували українські літописці, в першу чергу Самійло Величко. Незважаючи на ворожість польського поета-хроніста до українських повстанців, літописців приваблювали літературні достоїнства твору і багатство джерельного матеріалу стосовно подій української історії.

Оскільки С. Твардовський є класиком старопольської літератури, то природно, що про нього багато згадувалося й писалося. Зокрема, інший класик польської літератури та історіографії Веспасіан Коховський (1633–1700) називав Твардовського "слов'янським Вергілієм", "польським Мароном" (Вергілієм), присвятив своєму старшому колезі кілька коротких, але сповнених глибокої любові і поваги віршів. Досить навести найкрасномовніший з них ("Про Самуеля Твардовського"):

"Стільки винна Польща Велика Твардовському
Скільки мені моя Мала Польща поету малому.
Важко винити фортуни вибір непідробний,
Великій Польщі – великий поет, Малій – малий даний"[1].

До речі, Коховський, пишучи цього вірша, перебував і під впливом давньоримського поета Катулла, котрий у такий же спосіб порівнював себе з Цицероном[2]. Інший польський поет XVII ст. – Ян Ґавінський у збірнику "Dworzanki" вмістив і свій вірш-епітафію, присвячений Твардовському[3]. Слава Твардовського сягнула й доби Просвітництва. Так, в анонімному латинському рукописі 1714 р. є твір, який славить Твардовського як автора поеми-панегірика "Władysław IV" (Лешно, 1649 і 1650 рр.). Високо оцінював творчість С. Твардовського і Каспер Несецький, один з найвідоміших тоді польських знавців генеалогії та геральдики. Але у тому ж XVIII ст., в період формування польської історичної науки в сучасному розумінні цього слова, Твардовського стали призабувати, а до його творчості звертатися вже рідше; дедалі голосніше лунали критичні голоси[4]. Критику Твардовського започаткував у першій половині XVIII ст. Давид Браун у своєму каталозі-словнику істориків та юристів. Його критичний суд стосувався головним чином твору "Wojna domowa", визнаного ним виключно історичною працею, бо його поетична цінність, на думку Брауна, "зводиться до мови, в'язаної ритмом". Тільки до "Przeważnej legacyji" та ліричних віршів Твардовського Браун поставився значно прихильніше, визначивши їх як "плід багатогранного таланту". Тут він поставив Твардовського на одну планку з Кохановським і вище за

[1] *Kochowski W.* Utwory poetyckie. Wybór. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. – S. 242.

[2] *Starnawski J.* Antyczny rodowód dwu epigramatów Wespazjana Kochowskiego // Antyk w Polsce. – Łódź, 1998. – Cz. II: Studia. – S. 103.

[3] *Turowski S.* Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego poezya na tle współczesnym. – Lwów, 1909. – S. 29–30.

[4] *Turowski J. K.* O Samuelu ze Skrzypny Twardowskim // *Twardowski S.* Poezje. – Kraków, 1861. – S. IV–V.

Коховського[5]. Багато в чому несправедливою була критика Міхала Єроніма Ющинського, який звинуватив Твардовського в епігонстві й грубо порівняв його з тими поетами, які невдало наслідували Гомера (“wymioty Homera zlizali”)[6]. Цими ж слідами пішли Іґнацій Ходиницький, який закинув Твардовському брак поетичності та історичної правди[7], і Ф. Й. Бентковський[8]. Тривалий час про Твардовського стали писати майже виключно на сторінках узагальнюючих праць з історії польської літератури, і це були переважно стислі й не дуже вартісні довідки. Однак з них читач міг довідатися про головні віхи життєвого шляху поета-хроніста (через брак джерел автори висували різноманітні гіпотези про життя й діяльність Твардовського), головні його твори; літературознавці давали загальну їх оцінку[9]. Один з них, К. В. Вуйціцький, у своїх “Нарисах з історії польської літератури” твердив, що поет-хроніст помер у 1669 р., але це було помилкове твердження, бо джерела 1665 р. згадували про Твардовського вже як про покійного[10].

У середині XIX ст. С. Твардовському відвів певне місце у своїй узагальнюючій праці польський історик літератури Владислав Сирокомля. Дуже важливим є те, що дана праця, видана під псевдонімом Людвіг Кондратович, була перекладена російською, отже, стала доступнішою дослідникам з Наддніпрянської України. Тут подано дуже стислий нарис біографії поета-хроніста, життєвий шлях якого автор теж неправильно обмежив 1600–1669 рр., вказано й на те, що його поема “Władysław IV” стала причиною дипломатичного конфлікту між Річчю Посполитою та Московською державою; навіть уперше наведені в перекладі російською незначні фраґменти “Wojny domowej” (частина опису Зборівської битви 1649 р.) і оди на смерть королевича Олександра Кароля. Цілком у дусі типових тогочасних уявлень про літературний процес Сирокомля вважав Твардовського, як і польських поетів Липського та Зиморовича, очевидно також і Коховського та Потоцького, жертвами “шкільної піїтики”, маючи на увазі типові для єзуїтських колегіумів тієї доби курси піїтики. Сирокомля вагався у визначенні місця Твардовського в польській поезії: “Поставить ли его в ряду первостепенных или только причислить к разряду простых рифмотворцев? Ответ трудный. Твардовский писал много, легко, иногда возвышенно, истинно поэтически; жил

---

[5] *Braun D.* De scriptorum Poloniae et Prussiae... – Kolonia, 1723. – P. 97–98 (насправді твір було видано в Ельблонзі, а не в Кельні); *Grzeszczuk S.* W stronie Kochanowskiego. – Katowice, 1981. – S. 335–336; *Czechowski A.* Samuels von Skrzypna Twardowski “Wojna Domowa”. – Pozen (Poznań), 1894. – S. 12.

[6] *Juszczyński M. H.* Dykcjonarz poetów polskich. – Kraków, 1820. – T. II. – S. 284–285.

[7] *Chodynicki I.* Dykcjonarz uczonych Polaków, zawierający krótkie rysy ich życia, szczególne wiadomości o pismach i krytyczny rozbiór ważniejszych dzieł niektórych. – Lwów, 1833. – T. III. – S. 273–277; див. також: *Gołębiowski Ł.* O dziejopisach polskich, ich duchu, zaletach i wadach. – Warszawa, 1826.

[8] *Bentkowski F. J.* Historia literatury polskiej wystawiona na spisie dzieł, drukiem ogłoszonych. – Warszawa; Wilno, 1814. – S. 369–372, 480.

[9] *Wiszniewski M.* Historia literatury polskiej. – Kraków, 1851. – T. 8; *Maciejewski W. A.* Piśmiennictwo polskie. – Warszawa, 1852. – T. 3.

[10] Historya literatury polskiej w zarysach. – Warszawa, 1845.

во время живых событий поэтических, любил воспевать их в своих поэмах… Он увековечил множество событий, не без таланта изображал своих героев, – однако, читая его произведения, нам приходится сожалеть о том, почему он не писал их прозою в виде истории или мемуаров"[11]. Варто відзначити, що "Wojna domowa" була відома класикові російської історіографії С. М. Соловйову, котрий спирався на неї при висвітленні подій російсько-польської війни 1654–1667 рр. у своїй фундаментальній "Истории России с древнейших времен".

Суттєві зрушення у вивченні творчої спадщини С. Твардовського пов'язані з іменем відомого польського літературознавця XIX ст. Казимира Юзефа Туровського, який, досліджуючи літературну спадщину Криштофа Опалінського, Шимона Старовольського, звернувся і до С. Твардовського. Його заслугою була перша наукова публікація зібрання поезій останнього, насамперед "Przeważnej legacyji"[12]. Сюди увійшла частина поетичних творів Твардовського за винятком "Wojny domowej". Туровський подав також досить ґрунтовний нарис біографії поета-хроніста та огляд усіх відомих на той час його творів. Упорядник не вважав Твардовського великим талантом, але й не міг відмовити йому у плодовитості та великому патріотизмі. При цьому він дорікнув поетові за його симпатію до шведського короля Карла X Ґустава, "нашого заклятого ворога". Епічні ж твори Твардовського, особливо "Wojna domowa", як вважав Туровський, творять "особливу суміш, сповнену літописних та поетичних інгредієнтів, і врешті отримують визначення «римованої історії»". Переконання про необхідність зарахування історичної епіки до галузі римованих хронік стало загальним місцем у тогочасних працях з історії польської літератури. На думку Петра Хмельовського, "Wojna domowa" є "родом віршованої газети", яка містить у собі надмірну кількість деталей та подій"[13].

Першу спробу "обілити" Твардовського здійснив в університетських лекціях Казимир Брудзинський, який відзначив особливі труднощі при аналізі його творчості: "В усій нашій літературі я не знайшов важчого для оцінки поета, ніж Твардовський. Мало хто може відважитись і досі прочитати його величезні історичні поеми, з котрих нинішня література про один тільки твір зволить згадувати і то про найгірший… – про «Wojnu domowu»". На його думку, найкращим твором Твардовського є поема "Władysław IV"[14]. Дійсно наукове дослідження творчості С. Твардовського розпочав Броніслав Хлебовський. Свою першу працю він написав у 1872 р. і присвятив її саме Твардовському. Дебют був успішним, і Хлебовський дістав за неї нагороду Головної Варшавської школи[15]. Він дав у цій розвідці

---

[11] *Кондратович [Сырокомля В.].* История польской литературы от ея начала до настоящего времени. – М., 1862. – Т. 2. – С. 386–393.

[12] *Twardowski S.* Poezje. – Kraków, 1861.

[13] *Chmielowski P.* Historia literatury polskiej od czasów najdawniejszych do początków romantyzmu. – Lwów, 1931. – S. 368–369.

[14] *Bródziński K.* Pisma. – Poznań, 1872. – T. IV. – S. 178.

[15] *Chlebowski B.* Samuel ze Skrzypny Twardowski //*Chlebowski B.* Od Kochanowskiego do Brzozowskiego. – Warszawa; Kraków, 1979. – S. 195–244; *idem.* Samuel ze Skrzypny Twardowski poeta XVII w. // Studia nad literaturą XVII w. Pisma. – Warszawa, 1912. – T. III. – S. 50–99.

досить ґрунтовний опис життєвого шляху Твардовського і торкнувся його творів, розглядаючи їх з літературної точки зору. Пізніше він присвятив окремі студії поемам Твардовського "Dafnis" і "Nadobna Paskwilina" (відповідно у 1882 і 1884 рр.), звернув увагу і на переклади Твардовським віршів Сарбевського, насамперед оди "De puero Jesu…". Хлебовський відзначив певні достоїнства "Przeważnej legacyjі" і "Władysława IV" як документальних історичних творів, але негативно оцінив "Wojnu domowu" тільки як хроніку тогочасних подій, що нібито позбавлена життя й відбитку індивідуальності. Адам Белчиковський був прихильнішим до "Wojny domowej", вказавши, що вона вирізняється патріотизмом, ліричними відступами й відсутністю панегіризму. Він також стисло охарактеризував творчість Твардовського[16]. З'явилась і перша ґрунтовна енциклопедична стаття про С. Твардовського, що належала перу М. Собєщанського, який сховав своє ім'я під криптонімом F. M. S. Зокрема, Собєщанський дав загальний огляд творів С. Твардовського, звернув увагу на те, що він писав "чистою мовою…, часто прекрасною", що його творчість вплинула на В. Коховського, В. Потоцького та С. Кушевича. При цьому автор помилково вважав, що Твардовський подорожував з королевичем Владиславом IV по Західній Європі у 1624–1625 рр., називає матір'ю поета-хроніста Софію Рей[17]. Пізніше вийшла з друку російською мовою знаменита енциклопедія Ф. Брокгауза та І. Ефрона, в якій було вміщено анонімну стислу замітку про С. Твардовського. Невідомий автор досить поверхово торкнувся його постаті, маючи під рукою тільки нарис польської літератури Петра Хмелевського, і фактично звідти процитував думку про те, що "Wojna domowa" – це "рифмована газета", і що Твардовський відомий лише "как автор исторических поэм, написанных довольно тяжелым слогом"[18]. Останнє твердження було зовсім несправедливим.

18 липня 1894 р. на філософському факультеті Берлінського університету ім. Фрідріха-Вільгельма відбувся успішний захист докторської дисертації Олександра Чеховського з Хрустова на Познаньщині на тему: "Samuel ze Skrzypny Twardowski, «Wojna domowa»". Опонентами Чеховського виступили К. Яновський, Й. Спихалович та М. Лянге. Того ж року тези дисертації були видані німецькою мовою окремою брошурою (53 сторінки), яка нині є бібліографічною рідкістю (її примірники вдалося виявити тільки в бібліотеках Львова й Кракова[19]). Значення цієї праці полягає в тому, що вона була першою спеціальною розвідкою, присвяченою "Wojnie domowej". Тут детально розповідалося про життєвий шлях поета-хроніста, стисло оглядались і праці попередників, які вивчали творчість Твардовського. Чеховський слушно пов'язав зацікавленість поета-хроніста епі-

---

[16] *Bełcikowski A.* Samuel ze Skrzypny Twardowski. Ze studiów nad literaturą polską. – Warszawa, 1886. – S. 115–126. Див.: *Kaczmarek M.* Epicki kształt poematów historycznych Samuela Twardowskiego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1972. – S. 8–10.

[17] Encyklopedia Powszechna. – Warszawa, 1867. – T. 25. – S. 785–788.

[18] Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1901. – Т. 64. – С. 703–704.

[19] *Czechowski A.* Samuels von Skrzypna Twardowski "Wojna domowa". – Posen, 1894. Нами використаний примірник книги з бібліотеки Чарторийських у Кракові (№ II 23380).

кою із впливом італійського поета Торквато Тассо – автора поеми “Визволений Єрусалим”, яка була блискуче перекладена польською мовою поетом XVI ст. Петром Кохановським. Він же встановив вплив на твори Твардовського поезій Вергілія і Т. Тассо (на “Przeważnu legacyju” і “Władysława IV”), Кохановського (на “Satyr”), Горація (на ліричні вірші). Хоча сама “Wojna domowa” цікавила Чеховського майже виключно як пам’ятка літератури, однак він установив послідовність видань окремих її частин, врешті підкреслив, що “Wojna domowa” є “скарбом для лексикографів” і навів ряд архаїзмів та діалектизмів з поеми, а також слів, запозичених її автором з італійської, турецької та української мов, наприклад, “саламаха”, “гаразд”, “солоха”, “дочка”, “гунька”, “шевлюг”, “кабак”, “дурень”. Важливою віхою на шляху дослідження спадщини Твардовського стали праці класика польського літературознавства Олександра Брікнера, які й нині перевидаються. О. Брікнер насамперед чітко вписав Твардовського в контекст старопольської літератури, вказав на те, що Твардовський як творець епічних творів не був першим, але найславнішим; вказав, що його “Wojna domowa” і “Władysław IV” викликали цілу низку наслідувань, назвавши при цьому поета Божимовського, взагалі високо оцінив творчість Твардовського як поета, але відкинув можливість будь-якої участі останнього у битвах, які були ним описані[20]. Творчість Твардовського привернула до себе увагу і зарубіжних, у першу чергу, німецьких істориків. Карл Тіберген видрукував у Вроцлаві (тоді Бреслау) німецькою мовою доповідь, в якій стисло охарактеризував життєвий шлях поета-хроніста і торкнувся його праць. Він, зокрема, відзначив, що коріння роду Твардовських сягає 1247 р.[21]; навів також деякі факти з життя поета.

У подальшому до творів Твардовського звертаються зазвичай літературознавці, яких цікавив майже виключно літературний бік справи. “Wojna domowa” при цьому мало цікавила дослідників, бо вважалася недостатньо опрацьованою як літературний твір. Станіслав Тарновський закидав, наприклад, Твардовському “сухий і прозаїчний” спосіб розповіді, котрий швидше нагадує хроніста XI ст. Галла Аноніма, ніж Гомера, а “Wojna domowa” взагалі позбавлена будь-якій вартості: “Написана прозою, ця поема не могла б мати такого значення для історії, яке має Коховський чи Рудавський, але у другому ряду могла б почесно стояти за ними… Вона не має жодної вартості, хіба що за винятком дрібних деталей, котрі можуть бути цікавими для історика”[22]. У цей же час вийшло спеціальне монографічне дослідження Станіслава Туровського, присвячене Твардовському. У цій розвідці на перше місце у доробку поета-хроніста поставлено “Przeważnu legacyju”[23]. Майже одночасно Я. Козловська-Студницька виявила рукописний оригінал “Wojny domowej” (точніше, тільки II–IV частини), описала його (ще до

---

[20] *Brückner A.* Dzieje literatury polskiej w zarysie. – 2-ie wyd. – Warszawa, 1908. – T. 1. – S. 317–320; *idem*. Dzieje kultury polskiej. – Warszawa, 1958. – T. II. – S. 564.

[21] *Tiebergen K.* Samuel von Skrzypna Twardowski. Beitrag zur Geschichte der polnischen Litteratur des XVII Jahrhunderts. – Breslau, 1898. – S. 4.

[22] *Tarnowski S.* Historia literatury polskiej. Wiek XVII. – Kraków, 1900. – T. 2. – S. 256.

[23] *Turowski S.* Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego poezia na tle współczesnym. – Lwów, 1909. – S. 132.

Першої світової війни) й опублікувала передмови до всього твору і до його 4-ої книги (частини)[24]. Цей оригінал побував у зібранні М. Ф. Невеського, потім послідовно – у бібліотеці Залуських (на рукописі були записи Юзефа Анджея Залуського), Імператорській публічній бібліотеці в Петербурзі (з кінця XVIII ст.), врешті в Університетській бібліотеці у Варшаві (з 1923 р.). Він був знову описаний згаданою авторкою[25]. У 1932–1934 рр. над цим оригіналом при написанні магістерської праці з історії в семінарі проф. Романа Поллака ретельно працював Алоізій Францішек Ковальковський, який встановив важливі розбіжності між оригіналом та виданням "Wojny domowej" 1681 р. Крім циклу статей, Ковальковський присвятив поемі С. Твардовського монографію ("Wojna domowa" Samuela Twardowskiego. – Cz. 1–2), але вона від 1934 р. – часу написання – до кінця 1960-х залишалась у машинописі й була видана тільки в 1969 р.[26]. У другій частині цієї монографії він порівняв оригінальний рукопис "Wojny domowej" (автограф частин II–IV) з друкованим її текстом. Ковальковський одним із перших піддав сумніву традиційний погляд на "Wojnu domowu" як на віршовану хроніку і зробив наголос на героїчній тональності твору, елементах пафосу і патріотичних тенденціях, які визначили епічний характер твору. Г. Корбут залишив свідчення, що автограф "Wojny domowej" знаходиться у бібліотеці Варшавського університету[27]. Оскільки автограф "Wojny domowej" загинув під час придушення німцями Варшавського повстання 1944 р., праця А. Ковальковського дає змогу значною мірою відновити вигляд автографу і його зміст. Ще в міжвоєнний період виникли розбіжності в оцінці рукопису поеми: одні вважали його чистописом чи, можливо, чернеткою (Я. Козловська-Студницька), другі – чернеткою (О. Брікнер), треті – копією, створеною під наглядом С. Твардовського (А. Ковальковський).

У міжвоєнний період до творчості Твардовського польські літературознавці зверталися тільки час від часу. Проф. Роман Поллак знайшов першодрук поеми-романсу Твардовського "Nadobna Paskwilina" (Краків, 1655), яка до того часу була відома тільки у перевиданні 1701 р., і у 1926 р. здійснив його критичну публікацію. В огляді історії польської культури наголошувалося на значенні Твардовського насамперед як епіка, побіжно розглядались його твори. Щодо "Wojny domowej", то тут присуд був безжальним, але точним: "Це скоріше римовані історичні хроніки. Надмір історичного матеріалу приглушує форму, яка не дорівнює великим класичним епопеям"[28]. Львівський науковець В. Ташицький пере-

[24] *Kozłowska J.* Nieznane wiersze Samuela ze Skrzypny Twardowskiego // Biblioteka Warszawska. – 1913. – T. 1. – S. 381–385.

[25] *Kozłowska-Studnicka J.* Katalog rękopisów polskich (poezyj), wywiezionych niegdyś do Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, znajdujących się obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie. – Kraków, 1929. – № 36.

[26] *Kowalkowski A. F.* O rękopisie i wydaniach *Wojny Domowej* Samuela Twardowskiego // Archiwum Literacki. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. – T. XIV. – S. 83–95. Див. також: *Kowalkowski A. F.* Ze studiów nad "Wojną Domową" S. Twardowskiego // Ruch Literacki. – 1935.

[27] *Korbut G.* Literatura polska od początków do wojny światowej. – 2-ie wyd. – Warszawa, 1929. – T. I. – S. 472.

[28] Polska, jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych do chwili obecnej. – Warszawa, 1927. – T. 2. – S. 486.

друкував у 1928 р. "Przeważnu legacyju"[29]. Стереотипне перевидання із книжки В. Ташицького було здійснено у Варшаві в 1955 р., а уривок з пам'ятки, як свідчить енциклопедичний довідник "Nowy Korbut", було видано в перекладі румунською 1930 р. П. Панаітеску (P. Panaitescu). Софія Гонсьоровська-Шмідт у статті "Жолкевський як Луцій Емілій у "Владиславі IV" Самуеля зі Скжипни Твардовського" встановила залежність згаданого твору від зразків античної історіографії, підкреслила тяжіння польських поетів-епіків, у т. ч. Твардовського, до срібного віку давньоримської поезії. Вона зробила цікаве спостереження: Твардовський, якого сучасники порівнювали з Вергілієм і Т. Тассо, цінувався ними насамперед за епічні, історичні твори, тим часом як у подальшому поет-хроніст цінувався насамперед за "Dafnis" та "Nadobnu Paskwilinu". Вона ж встановила вплив на Твардовського хроніки Й. Петріція, підкреслила, що промова гетьмана Жолкевського до бунтівного війська польського у Твардовського ("Władysław IV") "була запозичена із хроніки Петриція" (*Petrycy J. I.* Historia rerum in Polonia gestarum anno 1620. – Kraków, 1622)[30]. Роза Фішер (Фішерова) підкреслила роль Твардовського у розвитку польської поезії доби бароко, багатство колористики його віршів, описів руху, звукопису тощо. При цьому вона звернула особливу увагу на опис поетом польського табору під Берестечком. Важливою, але надто категоричною, є думка авторки щодо нерівноцінності "Wojny domowej" з літературного боку, наявність у ній двох частин – "козацької" та "шведсько-московської". Перша – "жива, сильна, яка має дуже вартісний вступ", друга – "нечувано нудна, вважай, без вартості, яка свідчить про занепад таланту"[31].

На початку 1936 р. у газеті "Kurjer Poznański" вийшла стаття Яна Токарського. Останній, будучи у 1929 р. учасником семінару проф. Р. Поллака, вирішив зайнятися дослідженням біографії Твардовського. Перегляд архіву парафії у Сосниці (до неї тоді належала Лютиня) нічого не дав. Зате у архідієцезіальному архіві при допомозі ксьондза Майновського він натрапив на рукопис, що містив дані про рід Твардовських. Це дало можливість уточнити деякі факти біографії поета-хроніста. Водночас Я. Токарський спробував переглянути усталену дату народження Твардовського, віднісши її до 1560–1565 р., що, відповідно, тягло за собою ревізію низки інших фактів. Але ця спроба не була сприйнята істориками та літературознавцями, очевидно, тому, що Токарський міг сплутати С. Твардовського з його тезком[32].

У повоєнний період епіка автора "Wojny domowej" не привертала до себе уваги істориків літератури, які зайнялися іншими творами Твардовського. Завдяки зусиллям Р. Поллака і Генрика Барича тут було здійснено важливі архівні

[29] *Taszycki W.* Wybór tekstów staropolskich XVI–XVIII wieku. – Lwów, 1928.

[30] *Szmydtowa Z.* Poeci i poetyka. – Warstawa, 1964. – S. 159–175; *Gąsiorowska-Szmydtowa Z.* Żółkiewski jako Lucjusz Emiliusz we "Władysławie IV" Samuela ze Skrzypny Twardowskiego // Pamiętnik Literacki. – 1921. – R. XIX.

[31] *Fiszerowa R.* Samuel Twardowski jako poeta barokowy // Prace Historyczno-Literackie. – Kraków, 1931. – № 37. – S. 163. Див. також окремий відбиток даної праці, що зберігається в Науковій бібліотеці Львівського національного університету ім. І. Франка під сигнатурою 99829.

[32] *Tokarski J.* Skąd nowe szczegóły o Twardowskim? // Kurjer Poznański. – № 113. – S. 12–13; Historja niedostrzeżonej kropki // Kurjer Poznański. – № 101. – S. 16–17.

знахідки, які дали змогу ліквідувати деякі "білі плями" його біографії. Так, Барич знайшов епітафію С. Твардовського, писану самому собі у 1661 р.[33]. Було розпочате фундаментальне видання творів С. Твардовського у серії "Biblioteka Pisarzów Polskich". У межах цієї серії Роман Поллак і Стефан Саський здійснили наукове видання "Dafnis" – з ґрунтовною передмовою, характеристикою правил публікації тексту та коментарем[34]. Слід відзначити і статтю І. Шлесінського, присвячену мові поеми "Wojna domowa"[35]. Алоїзій Сайковський знайшов і видав один з останніх віршів С. Твардовського, написаний у травні 1661 р.: "Epitalamium" на шлюб Петра Опалінського (сина магната Криштофа Опалінського) з Анною Сенютою, що був видрукуваний у Кракові в друкарні вдови Л. Купіша: "Epitalamium Piotra i Anny Opalińskich"[36]. Особливо велика заслуга у справі дослідження творчості поета-хроніста і повернення її із забуття належить Янові Окуню. Саме він підготував до друку і видав на високому археографічному рівні "Nadobnu Paskwalinu"[37] і "Władysława IV"[38]. Я. Новак-Длужевський у своїй монографії "Політична поезія в Польщі. Два молодших Вази" розглянув польську поетичну публіцистику часів Владислава IV та Яна Казимира. При цьому він досить високо оцінив твори С. Твардовського, зокрема вказав, що той був попередником елекційної поезії (твір "Pod elekcyą szczęśliwą na Królewstwo Polskie… Władysława IV"), а "Przeważna legacyja" стала його першим твором, де він здобув "остроги епічного поета". Дуже важливим є встановлення Новак-Длужевським того факту, що опис воєнних операцій під Смоленськом у 1633–1634 рр. був здійснений на підставі незнаного нам діаріуша (щоденника) війни, який потрапив до рук Твардовського, мабуть, з королівської канцелярії. Однак у літературному творі йшлося "не про повний опис подій, але про вибір історичних випадків, потрібних поету для його поетичної візії у даному історичному моменті". У цьому випадку Твардовський робив так, як і більшість поетів у подібній ситуації в середньовіччі та XVI ст.: він реферує події у хронологічній послідовності з усіма деталями, котрі "істотні для хроніста, а не для поета"[39].

Наприкінці 60-х років XX ст. творчою спадщиною С. Твардовського ґрунтовно зайнявся Маріан Качмарек. Саме він знайшов і видрукував панегірик, написаний і виданий поетом-хроністом на честь шлюбу між Я. Розражевським та А. Пшиємською[40]. Подальшим кроком цього науковця була фундаментальна

---

[33] *Barycz H.* Nagrobek p. Samuela Twardowskiego, poety polskiego. Sam do siebie pisał 1661 // Pamiętnik Literacki. – 1952. – T. 43. – S. 547.

[34] Dafnis drzewem bobkowym. – Wrocław, 1955.

[35] *Szlesiński I.* O języku "Wojny domowej" Samuela ze Skrzypny Twardowskiego // Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego. – 1959. – T. 7.

[36] *Sajkowski A.* Ostatni utwór S. Twardowskiego // Miscellanea staropolskie. Archiwum Literackie. – Wrocław, 1962. – T. 6.

[37] Nadobna Paskwalina. – 2-ie wyd. – Wrocław, 1980.

[38] Władysław IV król polski i szwedzki. – Łódź, 1998.

[39] *Nowak-Dłużewski J.* Poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodsi Wazowie. – Warszawa, 1972. – S. 13, 19–20.

[40] *Kaczmarek M.* Koźmińskie epitalamium Samuela Twardowskiego // Archiwum Literackie. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. – T. XIV. – S. 56.

праця “Епічний кшталт історичних поем Самуеля Твардовського”, яка засигналізувала початок нового етапу у дослідженні творчості поета-хроніста. Насамперед М. Качмарек подав досить детальний історіографічний огляд праць, присвячених творчості С. Твардовського. На його думку, “Wojna domowa” виникла як “результат зацікавленості автора у народженні старопольського епосу”, а взагалі історична епіка Твардовського виходить далеко за рамки віршованого хронікарства, як традиційно вважалось. Він зайвий раз ствердив вплив на “Przeważnu legacju” Твардовського насамперед “Готфріда” Т. Тассо, а також відомих творів польських поетів XVI – першої половини XVII ст., які описували свої подорожі (М. Стрийковський, Е. Пєльгжимовський). Серед попередників Твардовського він назвав ще Павла Пальчовського (*Palczowski Paweł.* Wyprawa wojenna króla jego mości do Moskwy. – Wilno, 1606; 2 wyd.: “Kolęda moskiewska”. – Kraków, 1609; *Liffel S.* Gody moskiewskie. – Kraków, 1607), М. Пашковського, Адама Владиславіуша та Яна Старчевського, котрі писали свої твори, відгукуючись на якусь важливу подію (*Paszkowski M.* Posiłek Bellony Sauromackiej szlachetnemu rycerstwu Dymitra Iwanowicza w. cara moskiewskiego przeciw Szujskiemu i inszym zdrajcom jego. – Kraków, 1608; *Władysławius A.* Wiersz o zwycięstwie nad Szujskim, wzd. Krotofile ucieszne. – Kraków, 1609), а також поетів, які оспівували перемогу під Хотином у 1621 р., зокрема Петра Горчина, Яна Бояновського, Юзефа Бартоломея Зиморовича, П. Напольського. Качмарек зупинився також на характеристиці видань “Wojny domowej” та частин останньої, як-от видання у 1651–1655 рр. твору “Wojna kozacka”, що склав другу частину “Wojny domowej”. Дуже важливим було й те, що Качмарек підкреслив значний вплив творів Твардовського, особливо “Wojny domowej”, на українську історіографію (Стефан Савицький, Самійло Величко) і висловив свій подив з цього приводу, бо у “Wojnie domowej” чітко простежується антикозацька лінія й тенденційна оцінка повстання Хмельницького. Він уважно простежив також вплив “Wojny domowej” та інших поем С. Твардовського (“Władysław IV”, “Przeważna legacyja”) на творчість Вацлава Потоцького, як у текстуальному, так і в ідейному плані; певною мірою наслідування С. Твардовським видатного поета-хроніста Речі Посполитої XVI ст. М. Стрийковського[41].

У 1975 р. вийшла велика узагальнююча праця з історії польської літератури – “Польська література від середньовіччя до позитивізму”. У ній було авторитетно стверджено, що “період бароко не дав у Польщі творця такого масштабу, яким у попереднім столітті був Ян Кохановський. Спадщина Кохановського, однак, знайшла продовжувачів у великій групі поетів з широким діапазоном зацікавлень. Морштини і Опалінські, Самуель Твардовський і Станіслав Геракліуш Любомирський гідно репрезентують рівень поетичних здобутків «срібного віку»”[42]. Свою версію історії польської літератури запропонував Юліан Кжижановський, який дав стислу характеристику творчості С. Твардовського, вирізнивши серед його творів “Dafnis”, “Nadobnu Paskwilinę” і “Wojnu domowu”, причому він навіть

[41] *Kaczmarek M.* Sarmacka perspektywa sławy. Nad wojną Chocimską Wacława Potockiego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1982. – S. 11, 30–32, 44, 56, 83.

[42] Literatura polska od średniowiecza do pozytywizmu. – Warszawa, 1975. – S. 213.

навів автограф сторінки останнього твору[43]. Група авторів створила фундаментальне видання енциклопедичного типу про польських книгодрукарів XVI–XVIII ст., у котрому було, зокрема, вміщено ґрунтовну довідку про Даніеля Веттеруса, який видав у Лешні шість творів С. Твардовського[44]. Тривало вивчення польської літератури доби бароко, причому деякі дослідники зробили важливі висновки стосовно окремих аспектів творчості Твардовського. Так, Станіслав Гжещук у циклі своїх праць знову підкреслив вплив на Твардовського поезій Петра Кохановського, насамперед його перекладу з італійської поеми Т. Тассо "Готфрід, або визволений Єрусалим" (видано С. Ґжещуком і Р. Поллаком у 1968 р.), вказавши, зокрема: "Важливим є зараз те, що джерел двох найбагатших поетичних формул польського бароко, тобто поезії Самуеля Твардовського і Анджея Морштина, слід шукати також у творі Петра Кохановського, і з цієї причини він має видатне значення для розвитку поезії бароко". С. Ґжещук зупинився також на аналізі опису Цецорської битви у поемі Твардовського "Władysław IV", на витлумаченні деяких натяків Твардовського щодо К. Опалінського у "Nadobnej Paskwilinie", а також на причині виправдання ним ганебної капітуляції К. Опалінського під Уйстям у 1655 р.[45]. У 1977 р. вперше за століття з лишком вийшов переклад російською двох невеликих поезій С. Твардовського: "Na sejm rozerwany w Warszawse 15 Novemb[ris]..." (1639) і "Treny". Дещо пізніше російський дослідник С. І. Ніколаєв знайшов єдиний примірник краківського видання "Nadobnej Paskwiliny" 1683 р., що знаходився в бібліотеці відомого російського культурного діяча XVII ст. Сильвестра Медведєва[46]. Враховуючи міцні контакти С. Медведєва з київськими інтелектуалами, можна припустити, що саме через Київ цей примірник твору С. Твардовського потрапив до Москви.

У цей час польські дослідники значну увагу приділяють проблемі формування й розвитку "сарматизму" ("сарматського міфу") в Речі Посполитій XVI–XVIII ст. Станіслав Цинарський наголосив на тому, що війни з турками й татарами, битви під Цецорою (1620) та Хотином (1621), а потім плани турецької війни Владислава IV дали поштовх до виникнення творів месіаністичного змісту. Зокрема, С. Твардовський "пророкував здобуття Туреччини, Болгарії та Македонії". У такому ж дусі писав францисканський чернець Войцех Демболенцький у своєму творі "Wywód jedynowłasnego państwa świata" (Варшава, 1633), і це

[43] *Krzyżanowski J.* Historia literatury polskiej. – Warszawa, 1986. – S. 352.

[44] *Kawecka-Gryczowa A., Korotajowa K., Sójka J.* Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977. – T. 3. – Cz. 1 (Wielkopolska). – S. 246–259.

[45] *Grzeszczuk S.* W stronie Kochanowskiego. – Katowice, 1981. – S. 272, 303–304, 334–335, 341–343.

[46] Польская поэзия XVII века. – М., 1977. – С. 45–48; *Николаев С. И.* Неизвестное издание поэмы С. Твардовского "Прекрасная Пасквалина" // Советское славяноведение – 1984. – № 4. – С. 77–78. Варто відзначити, що ще у грудні 1963 р. російський дослідник А. М. Робінсон згадав С. Твардовського у своїй доповіді на V Міжнародному з'їзді славістів у Софії, вказавши на використання С. Величком "Wojny domowej" і на сприйняття Величком поеми Т. Тассо через "Wojnu domowu" (*Робинсон А. Н.* Историография славянского Возрождения и Паисий Хилендарский. – М., 1963. – С. 63, 75–76).

стало кульмінацією "національної мегаломанії"[47]. Пізніше Тереза Хинчевська-Геннель (Варшава) та Наталя Яковенко (Київ) слушно вказали на дану особливість історичної концепції автора "Wojny domowej", який розглядав поразки Речі Посполитої як наслідок морального занепаду нації і вбачав у них "кари Господні за вчинені гріхи"[48]. Далі в Польщі настали складні часи "військового стану", які не сприяли публікації історико-літературних студій. Однак і в цей період Єжи Старнавський докладно описав поему Твардовського "Władysław IV", дав слушну оцінку працям С. Туровського та Б. Хлебовського, присвяченим творчості Твардовського[49].

Зате у посткомуністичу добу історії Польщі кількість розвідок, присвячених творчості С. Твардовського, швидко зросла. У 1991 р. упорядники видання твору Шимона Старовольського "Сармацькі вояки" використали в коментарях твори Твардовського, в т. ч. і "Wojnu domowu"[50]. Завдяки зусиллям згаданого Я. Окуня багато в чому стало можливим упорядкування Й. Соколовською нового зібрання творів С. Твардовського[51]. Пізніше й сам Ян Окунь, котрий здійснив наукове видання "Пасквалiни", опублікував статтю, в якій встановив особливості вірша в цій поемі. Тут Твардовський використав 13-складовий вірш, котрий випробував у всіх творах героїчної епіки: від "Przeważnej legacyji" (1633) до найбільших поем ("Książe Wiśniowiecki Janusz" (1646), "Władysław IV" (1649), "Wojna domowa" (1651–1655, 1660)). Цим віршованим розміром потім скористався видатний польський поет Адам Міцкевич у поемі "Pan Tadeusz". При цьому Твардовський не був тут першопрохідцем. Вірш такого типу належав до традиційних епічних розмірів, міцно угрунтованих у польській поезії з початку XV ст. Важливим було й те, що у Твардовського були виявлені зачатки індивідуалізації мови персонажів[52].

Чеслав Гернас віддав належне С. Твардовському як одному з чільних польських поетів доби бароко, підкресливши, зокрема, що "Wojna domowa" є "найобширнішим твором" класичної епічної тематики, в якому (особливо в початковій частині) поет висловив свої політичні, моралістичні, сатиричні рефлексії. "Wojna domowa" мала стати "епічним синтезом воєнної завірюхи середини століття"; не вдалось, однак, поету "викресати з теми глибших артистичних достоїнств"[53]. При цьому Ч. Гернас вказав на певні розбіжності у виданнях 1660 і 1681 рр.: останнє було "відцензуроване, недбало видане".

Цю ж думку виразно проводив Януш Пельц. У вступі до найновішого видання "Trenów" Я. Кохановського він зауважив: "Після Клоновича у XVI, XVII,

[47] *Cynarski S.* Sarmatyzm – ideologia i styl życia // Polska XVII wieku. Państwo. Społeczeństwo. Kultura. – Warszawa, 1977. – S. 259.

[48] Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie. – Lublin, 2000. – S. 140.

[49] *Starnawski J.* Warsztat bibliograficzny historyka literatury polskiej. – Warszawa, 1982. – S. 93, 172, 421.

[50] *Starowolski S.* Wojownicy sarmaccy. – Warszawa, 1991. – S. 37.

[51] I w odmianach czasu smak jest. – Warszawa, 1991.

[52] *Okoń J.* O wierszu w *Nadobnej Paskwalinie* Samuela Twardowskiego // Od średniowiecza ku współczesności. – Łódź, 2000. – S. 127–145.

[53] *Hernas Cz.* Barok. – Warszawa, 1998. – S. 331.

XVIII ст. прийшов цілий великий легіон послідовників "Тренів" Яна з Чорнолісу. А були серед них як різні доморощені віршописці, насамперед панегіристи, так і ті, котрих зараховуємо до найвидатніших творців польської поезії XVII ст.: Самуель Твардовський, Веспасіан Коховський, Збіґнев Морштин, Вацлав Потоцький, Станіслав Морштин"[54]. Мацей Влодавський у своїй монографії уважно розглянув "Treny" Твардовського на смерть його дочки Маріанни і теж завважив значний вплив Я. Кохановського. Окремий розділ монографії дослідник присвятив епіцедіальній поемі на смерть королевича Олександра 20 листопада 1634 р., зокрема звернув увагу на низку сюжетів, пов'язаних з Грецією та Італією, особливо з античною міфологією, встановив вплив на Твардовського не тільки Я. Кохановського, а й Гомера, Семп-Шажинського та Ш. Шимоновича. Але за всіх цих впливів поема залишається оригінальним твором С. Твардовського[55]. Логічним продовженням досліджень у даному напрямку став цикл статей Ренати Риби. У них вона розвиває думки Януша Пельца, Мацея Влодарського та Маріана Качмарека про вплив "Trenów" Яна Кохановського на поезію Твардовського, насамперед на плачі за померлою донькою Маріанною[56]. Вона відзначила також цілком несподіваний вплив Я. Кохановського на поему "Książę Wiśniowiecki Janusz" (1636), висунула гіпотезу, що трени Твардовського виникли бл. 1634 р.[57]. Особливо влучним було визначення нею ролі С. Твардовського як "творця програми національного епосу"[58].

У цей же час (наприкінці XX ст.) вийшла у світ фундаментальна (15 томів) "Велика історія Польщі", у котрій знайшлося місце і для стислого нарису біографії С. Твардовського й загальної характеристики його творчості. При цьому підкреслюється, що Твардовський є автором "монументального твору «Wojna domowa»", де вміщено опис подій 1648–1660 рр. і дано оцінку "польської політики щодо південно-східних окраїн"[59].

Характерно, що нове століття в польській історіографії, присвяченій Твардовському, відкрила монографія Г. Маркевича, у котрій він нагадав, що Твардовський ще у середині XVII ст. назвав "потопом" тогочасні напади на Польщу.

---

[54] Див.: *Teusz Ł.* Bołesna Muza nie Parnasu Góry, ale Golgoty. Mesjaży polskie XVII stólecia. – Warszawa, 2002. – S. 154.

[55] *Włodawski M.* Barokowa poezja epicedialna. Analizy. – Kraków, 1993.

[56] *Ryba R.* Glosa do barokowej recepcji *Trenów* Jana Kochanowskiego (na podstawie poematu Samuela Twardowskiego *Książe Wiśniowiecki Janusz*) // Od baroku ku pozytywizmowi: Studia historyczno-literackie. – Katowice, 1995. – S. 36–46; *Kaczmarek M.* Treny Samuela Twardowskiego jako osobiste wyznanie poety // Zeszyty naukowe WSP w Opolu. Historia literatury. – Opole, 1971. – Cz. 8. – S. 5–14; *Włodarski M.* "Mariannie… wdzięcznej dziecinie…" czyli żale barokowe // Zeszyty Uniwersytetu Jagiełłońskiego. Prace historyczno-literackie. – Kraków, 1973. – № 27. – S. 101–133.

[57] Див. також: *Ryba R.* Funkcje struktury epitalamijnej w poemacie Samuela Twardowskiego "Książe Wiśniowecki Janusz" // Barokowe przypomnienia i inne. Studia historycznoliterackie / Red. Renata Ocieczek, Marek Piechota. – Katowice, 1994. – S. 43–56.

[58] *Ryba R.* Uwagi o funkcjonowaniu motywów narodowo-patriotycznych w przedmowach staropolskich // Przedmowa w książce dawnej i współczesnej. – Katowice, 2002. – S. 53–67.

[59] Wielka historia Polski. – Kraków, 1998. – T. IV. – S. 193, 242.

Сенкевич же окреслював цим терміном тільки шведське вторгнення[60]. Зацікавлення творчістю С. Твардовського не послабшало і у XXI ст., розширився діапазон пошуку дослідників. Нові й нові аргументи наводяться на користь того, що С. Твардовський своєю творчістю репрезентує зріле бароко у Польщі[61]. М. Барловська у своїй книзі, присвяченій великому канцлеру коронному Єжи Оссолінському, встановила, що промова канцлера у Римі, виголошена перед папою Урбаном VIII і видана Андреасом Хюнефельдом у Ґданську латиною, була активно використана Твардовським. Останній переклав її польською і подав віршами в поемі "Władysław IV"[62].

Ядвіга і Едмунд Котарські, які видали солідний словник старопольської літератури, відзначили, між іншим, вплив на Твардовського творів давньоримського поета Горація, а також польських поетів XVI–XVII ст. Яна Кохановського та Мацея Казимира Сарбєвського. Данута Завадська – співавтор аналогічного словника – стисло відзначила роль Твардовського як перекладача Горація і Сарбєвського, назвала його творцем "вітчизняного героїчного епосу", зреалізованого у формі історичних творів, маючи на увазі "Przeważnu legacyju", поеми "Władysław IV" і "Wojna domowa"[63]. Якуб Нєдзвєдзь встановив проміжну ланку у впливі "Wojny domowej" на "Wojnu chocimsku" Вацлава Потоцького – поему Самуеля Лещинського про Чуднівську битву[64]. Про Твардовського стали частіше згадувати в узагальнюючих працях з історії польської літератури, написаних за межами Польщі[65]. І "Wojna domowa" дочекалася перших спеціальних розвідок, хоча вони й торкались вузьких питань, пов'язаних з історією роду князів Радзивілів[66].

Нарешті вийшли й академічні видання деяких творів Твардовського, здійснені Романом Кшивим у "Бібліотеці старопольських письменників", а саме:

---

[60] *Markiewicz H.* Do powiedzienia. Rozprawy i szkice z wiedzy o literaturze. – Kraków, 2000. – S. 81.

[61] *Pliszka M.* Samuel Twardowski – poeta wizjoner // Rozumieć świat przez texty kultury. – Siedlce, 2001. – S. 61–70.

[62] *Barłowska M.* Jerzy Ossoliński. Orator polskiego baroku. – Katowice, 2000. – S. 231–233.

[63] *Kulesza D., Stec W., Sztachel J., Zawadzka D.* Słownik poetów polskich. – Białystok, 1997. – S. 259–260.

[64] *Niedźwiedź J.* Między *Wojną domową* a *Wojną chocimską* – poemat Samuela Leszczyńskiego o bitwie cudnowskiej // Napis. Tom poświęcony literaturze okolicznościowej i użytkowej. – Warszawa, 2001. – Seria VII. – S. 235–246.

[65] *Viton J.* Stara polska literatura Baroko. – Praha, 2001. – S. 81–83.

[66] *Kuran M.* Kampania smoleńska Władysława IV (1634) w twórczości Samuela ze Skrzypny Twardowskiego // Napis. Tom poświęcony literaturze okolicznościowej i użytkowej. – S. 171–200; *Kuran M.* Radziwiłłowie w twórczości Samuela Twardowskiego // Radziwiłłowie. Obrazy literalne. Biografie. Swiadectwo historyczne. – Lublin, 2003. – S. 143–177; *Gmiterek H.* Wojny kozackie w twórczości Samuela Twardowskiego ze Skrzypny. – S. 106–115. Професор Варшавського університету Мирослав Нагельський підкреслив, що Г. Сенкевич сам вказував на "Wojnu domowu" як на одне з джерел своєї трилогії (*Nagielski M.* Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu "Ogniem i mieczem" (1648–1651). – Warszawa, 1999. – S. 62).

"Przeważna legacyja"[67] i "Pałac Leszczyńskich"[68]. Я. Окунь, М. Юзьвяк і М. Куран видали поему Твардовського, присвячену королеві Владиславу IV і його перемозі у Смоленській війні, надруковану у Варшаві у 1634 р.: "Szczęśliwa moskiewska ekspedycja najaśnieszego Władysława IV, króla polskiego i szwedzkiego"[69]. Дочекалися свого видання й деякі твори поета-хроніста, пов'язані із "Wojną domową", а саме: "Pobudka wychodzącemu wojsku pod Ołykę pro 1 maii anno 1649"[70]. Сама ж "Wojna domowa" і досі залишається невиданою з 1681 р.

В українській історіографії ім'я Твардовського було добре відоме. Його використовували як історичне джерело ще літописці XVIII ст. Самійло Величко, Григорій Грабянка та деякі інші. Ця ж традиція була продовжена і в XIX ст. Серед тих, хто використовував твори С. Твардовського, насамперед його "Wojnu domowu", бачимо М. Максимовича, П. Куліша і особливо М. Костомарова. У 1861–1862 рр. на сторінках "Основи" розгорілася полеміка між В. Б. Антоновичем та польським публіцистом Падалицею (Зеноном Фішем). Останній озвучив типові для тогочасної польсько-шляхетської історіографії погляди на польсько-українські відносини у минулому і сучасному, при цьому послався на авторитет польських хроністів XVII ст. С. Ґрондського, Л. Рудавського та С. Твардовського. У відповідь Антонович підкреслив зокрема, що твори всіх цих хроністів йому відомі, але їхня правда доводить "всю несостоятельность, всю неправду шляхетского порядка вещей; каждый из них скажет вам [...], что шляхтичи безжалостно гнетут народ, что они притесняют казаков, что фанатически преследуют греко-восточную церковь, что в пользу шляхетских сословных интересов они жертвуют благом республики, и т. п. Если ссылкою на них вы хотите доказать, что среди польского народа были люди, понимающие зло современного им общества и против него, – то я с этим вполне согласен, – но [...] протест их оказался бессильным, был отвергнут шляхтою, остался гласом вопиющего в пустыне"[71]. Таким чином, український історик правильно відзначив важливу роль "Wojny domowej" як історичного джерела й пам'ятки політичної думки Речі Посполитої. В іншій своїй статті В. Б. Антонович переклав російською невеликий фраґмент "Wojny domowej", в якому йшлося про втечу С. Твардовського з охопленої повстанням України[72]. Пізніше Антонович

---

67 Див. видання цього твору у 17 томі "Бібліотеки старопольських письменників": *Twardowski S.* Przeważna legacyja Krzysztofa Zbarazkiego od Zygmunta III do sułtana Mustafy. – Warszawa, 2000.

68 Видання у 24 томі "Бібліотеки старопольської літератури": *Idem.* Pałac Leszczyńskich. – Warszawa, 2002.

69 *Idem*. Szczęśliwa moskiewska ekspedycja... – Łódź; Poznań, 2002.

70 *Borek P.* Arma cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej (1648–1649). – Kraków, 2005. Див. також підготовлене й видане П. Бореком зібрання творів сучасника С. Твардовського – поета й публіциста Яна Бялобоцького: *Białobocki J.* Poematy rycerskie. – Kraków, 2004. Див.: *Тарасенко І. Ю.* Події Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. на Житомирщині у висвітленні польського поета XVIII ст. Яна Бялобоцького // Бердичів древній і вічно молодий. – Житомир, 2005. – С. 31–33.

71 *Антонович В. Б.* Моя исповедь. Ответ пану Падалице // *Антонович В. Б.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 80.

72 *Антонович В. Б.* Грановщина // Там само. – С. 616–617.

знову звернувся до "Wojny domowej", відвівши їй місце у своєму лекційному курсі з джерелознавства історії України, читаному ним у Київському університеті св. Володимира у 1879–1881 і 1886 pp. Тут він подав стислу характеристику Твардовського і його головного твору – "Wojna domowa", відзначив докладність його повідомлень. Водночас розпливчастою і неточною виглядає оцінка Антоновичем поглядів поета-хроніста, достоїнств його поеми. "До подій, які він розповідає, він відноситься доброзичливо… Особливо цікава та частина твору, в якій він говорить про вдачу та звичаї"[73]. Пізніше колега Антоновича по університету – проф. В. С. Іконников – використав цей матеріал для стислої характеристики доробку С. Твардовського на сторінках своєї фундаментальної праці "Опыт русской историографии"[74]. У додатках до літопису Самійла Величка було надруковано першу книгу (частину) "Wojny domowej", яка потрапила до українського літописця у 1728 р.[75].

Наукове ж дослідження творчості польського поета-хроніста в українській історіографії започаткував класик української літератури Іван Франко. Уже на початку своєї розлогої статті, присвяченої польським історичним віршам середини XVII ст., він відзначив, що "історики Хмельниччини користуються потроху тими польськими віршами, а головно книгою Самуїла Твардовського «Wojna domowa z Kozaki i Tatary», що вийшла аж 1681 р."[76]. Нижче він звернув увагу на твір Твардовського "Pobudka wychodzącemu wojsku 1649" (Лешно, 1651), присвячений Берестецькій битві. І. Франко слушно зауважив, що ця поезія склала другу частину "Wojny domowej". Крім того, він вказав на місцезнаходження обох творів у львівських архівосховищах: примірники цих книг зберігалися в "Оссолінеумі" під сигнатурами 52362 і 17582. Далі Франко вказав на деякі особливості історичних поглядів Твардовського (насамперед на возвеличування ним Я. Вишневецького), на подібність окремих фраґментів "Wojny domowej" та інших тогочасних пам'яток, на залежність від Твардовського анонімного твору "Pamiętnik o wojnie kozackiej za Chmielnickiego", на неправильне розуміння М. Костомаровим та П. Кулішем деяких місць "поеми", деякі помилки й самого Твардовського. Справу І. Франка продовжили галицькі дослідники Віктор Петрикевич та Михайло Возняк. У 1910 р. Петрикевич видав у Тернополі своє дослідження, де на підставі зіставлення тексту "Wojny domowej" з літописом Самійла Величка встановив залежність від неї останнього, а водночас діаметрально протилежне трактування подій у Величка[77]. Возняк же звернув увагу на той факт, що мужність козаків та їхнього вождя – гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного прославляли такі польські поети, як Я. Собеський, Ф. Бірковський, С. Твардовський, Ш. Староволь-

[73] *Його ж.* Лекції з джерелознавства. – Острог; Нью-Йорк, 2003. – С. 78.

[74] *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1583–1584.

[75] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. – К., 1864. – Т. 4.

[76] *Франко І.* Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах // *Франко І.* Зібр. творів: У 50 т. – К., 1981. – С. 189.

[77] *Петрикевич В.* Літопис Самійла Величка а "Wojna domowa" Самійла Твардовського. – Тернопіль, 1910.

ський, Й. Б. Зиморович, П. Напольський[78]. Висновки В. Петрикевича цілком сприйняв Михайло Грушевський. Він дав стислу характеристику "Wojny domowej", окресливши поему такими словами: "Віршована історія, інтересна для нас особливо своєю популярністю в старій Україні"[79], і вказав не тільки на відомий переклад 1718 р. лубенського полкового писаря Стефана Савицького, а й на переклад С. Лукомського, який, на жаль, не зберігся. Далі М. Грушевський неодноразово називав Твардовського "шляхетським Гомером" і відзначив, що той взявся за перо під враженням перемоги під Берестечком і вже потім приробив початок твору. Заслуговує на увагу твердження, що анонімні "Pamiętniki o wojnach kozackich", видані у Вроцлаві 1842 р. (російський переклад під назвою "Краткая история о бунтах Хмельницкого" вийшов у "Чтениях ОИДР" (М., 1847)), – це "польська прозаїчна переробка «Wojny domowej»". Але, на наш погляд, це, скоріше, переробка частини хроніки В. Коховського, що була написана під певним впливом С. Твардовського. Український вчений дуже активно використав "Wojnu domowu" при викладі подій Національно-визвольної війни, встановив деякі джерела поеми (реляція М. Потоцького, анонімна реляція), зробив правильний висновок, що "оповідання старих істориків: Твардовського, Коховського, Рудавського... перенавантажені белетристикою", яка "в значній мірі перейшла і в писання новіших істориків: Костомарова, Кубалі, Равіти-Ґавронського"[80], відзначив деякі недостовірні твердження у поемі "Wojny domowej". М. Грушевський звернув також увагу на те, що Твардовський відобразив у своїх творах і т. зв. "Баторієву легенду" (стосовно реформи цим королем козацтва), що, прославляючи Гадяцький договір 1658 р. і нову Річ Посполиту, яка мала б виникнути на його підставі, поет "бачив у ній здійснення Баториєвих пророкувань"; вказав на можливе використання "Wojny domowej" Григорієм Грабянкою[81].

У часи Розстріляного Відродження "Wojna domowa" привертає до себе увагу відомого українського історика М. Н. Петровського, котрий зайнявся дослідженням літописів Самовидця та Самійла Величка. 5 квітня 1926 р. у своєму листі до О. С. Грушевського він скаржився, що й досі не дістав "Wojny domowej", "а без неї неможливе закінчення розвідки про Зорку. Завтра Інститут виписує мені Твардовського з Ленінграду з Публічної Бібліотеки – головне буде там". Далі він питався свого адресата: чи не може замінити "Wojnu domowu" "переклад з польської прозаїчної переробки її, який мається в "Чтениях" московських, про які вказує Михайло Сергійович в Історії України-Руси"[82]. Доповідь "Псевдодіаріуш Самійла Зорки" М. Петровський відіслав на початку березня 1927 р. до редакції журналу "Україна", де вона й була видрукувана. Після погрому української історичної науки на початку 30-х років XX ст. дослідження проблем історії козацької

[78] *Возняк М.* Козацтво під Хотином 1621 року в сучасній поезії // ЗНТШ. – Львів, 1928. – Т. 149. – С. 166.

[79] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1998. – Т. VIII. – Ч. 2. – С. 203.

[80] Там само. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 438, 461–463, 477.

[81] Там само. – К., 1995. – Т. V. – С. 159, 577.

[82] Цит. за: *Зозуля С.* До питання про зв'язки М. Н. Петровського з О. С. Грушевським (за матеріалами ЦДІАК України) // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – 2003. – Т. 4. – С. 216.

доби було майже припинене. Лише М. Н. Петровський користався текстом "Wojny domowej" С. Твардовського під час написання своєї узагальнюючої праці з історії України[83]. Він же опублікував невеликий фрагмент поеми (про Пилявецьку битву 1648 р.) у прозовому перекладі українською[84]. На західноукраїнських землях "Wojna domowa" використовувалась визначним українським істориком І. П. Крип'якевичем, який посилався на неї й у своїй монографії "Богдан Хмельницький". В еміграційній "Енциклопедії українознавства" було вміщено стислу, але досить точну довідку анонімного автора про твір С. Твардовського[85].

У 1975 р. статтю про "Wojnu domowu" як літературну пам'ятку видав Григорій Грабович. Варіант цієї статті був пізніше видрукуваний і українською мовою. Тут слушно відзначено, що "Wojnu domowu" "можна розглядати як підсумок, як синтез літератури про козацьку війну, є цікаві спостереження і щодо літературного тла поеми, вирізнення "побудки" (сигналу) як окремого різновиду публіцистичної літератури, для якого є характерним патріотичний запал, заклик до зброї та зміцнення вояцького духу, причому саме Твардовський був одним із зачинателів цього жанру (див. "Pobudka wychodzącemu wojsku pod Ołykę…")[86].

Тільки у 80-х – 90-х роках XX ст. Ю. Мицик у своїх дослідженнях, присвячених джерелам з історії Національно-визвольної війни, подав стислу характеристику поеми С. Твардовського, вказавши на її велике значення як історичного джерела[87]. У цей же період звертають увагу на "Wojnu domowu" українські філологи, насамперед Валентина Соболь, яка ґрунтовно простежила вплив цієї поеми на літопис Самійла Величка як у текстуальному, так і в ідейному плані[88]. Про це ж писав відомий український письменник, видавець і дослідник літопису Самійла Величка Валерій Шевчук, на впливі "Wojny domowej" на літопис Григорія Грабянки наголошувала Олена Апанович, а Зоя Хижняк встановила вплив поезій польського поета-хроніста на українського письменника, вихованця Києво-Могилянської академії і товариша Феофана Прокоповича Лаврентія (Андрія) Горку[89]. Нині творчість С. Твардовського і особливо поему "Wojna domowa" як історичне

---

[83] *Петровський М. Н.* Нариси з історії України. – К., 1940. – Вип. 4: Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654).

[84] Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т. III. – С. 137–140.

[85] Див. перевидання: Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000. – Т. 8. – С. 3142.

[86] *Грабович Г.* "Wojna Domowa" Самуеля Твардовського: літературний контекст і аспекти жанру // *Грабович Г.* До історії української літератури. – К., 2003. – С. 269–290.

[87] *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985; *Мицик Ю. А.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996.

[88] *Соболь В.* Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. – К., 1996.

[89] Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичний довідник. – К., 2001. – С. 106, 146, 151–152, 334, 470–471.

джерело вивчає автор цих рядків; уже опубліковано низку статей цієї тематики[90]. Зокрема, було встановлено деякі джерела, що їх використовував поет-хроніст при написанні своїх творів.

Однак у цілому "Wojna domowa" як історичне джерело і пам'ятка історіографії залишається недослідженою. Так, не виявлені джерела цього твору, на підставі яких Твардовський описував події Національно-визвольної війни, не встановлено, які відомості належать самому автору, а які він брав з інших невідомих нам джерел, а також ступінь їхньої достовірності. Також давно назріла необхідність перекладу цього твору українською мовою і його наукового видання.

---

[90] *Тарасенко І. Ю.* Берестецька битва 1651 року у описі польського хроніста С. Твардовського // Берестецька битва в історії України: Зб. тез наук. конфер. – [Рівне], 2006. – С. 11–14; *її ж.* Польський хроніст XVII ст. С. Твардовський про події Національно-визвольної війни в Білорусі // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 11. – С. 18–23; *її ж.* Польський хроніст XVII ст. С. Твардовський про події в Речицькому краї // Пятыя міжнародныя Доўнароўскія чытанні. – Гомель, 2005. – С. 214–220; *її ж.* Події Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. на Житомирщині у висвітленні польського поета XVII ст. Яна Бялобоцького. – С. 31–33; *її ж.* Польський хроніст XVII ст. Самуель Твардовський про Роксолану // Мандрівець. – Тернопіль, 2005. – № 6. – С. 22–24.

Володимир МАСЛІЙЧУК (*Харків*)

СТАВЛЕННЯ ДО ЖІНКИ В ОСТРОГОЗЬКІЙ ПРОВІНЦІЇ 60-х – 70-х років XVIII СТОЛІТТЯ (За матеріалами фонду 1807 Центрального державного історичного архіву України в місті Києві)

Сучасні українські історичні дослідження, за нашими спостереженнями, певним чином уникають низки проблем, які, здавалося б, навпаки, за своєю актуальністю мусили б займати провідні місця у наукових монографіях та статтях. Насамперед, йдеться про нерозробленість, незважаючи на популярність й кілька ґрунтовних праць останніх років[1], ґендерної проблематики саме на українському матеріалі, українських прикладах. До цього часу нам бракує робіт про характер ґендерної нерівності, узагальненої праці про родинні відносини в Україні, мікроісторичних розвідок з "жіночої історії"[2]. Що ж до "чоловічих студій" – від ставлення до тілесності до розуміння чоловіком власної "вищості" й "винятковості" – у вітчизняній гуманітаристиці відчувається своєрідний вакуум.

Не менш важливими проблемами, також, здається, "популярними" та вкрай незадовільно розробленими, є історія діалогу культур, особливості українського прикордоння, система запозичень і взаємообміну не лише на політичному, а й

[1] Див.: *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст. – Чернівці, 2006; *Кісь О. Р.* Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX – початку XX ст.: ґендерні аспекти: Автореф. дис. … канд. іст. н. – Львів, 2002. Вагомий збірник: Ґендерна перспектива / Упор. В. Агеєва. – К., 2004; тощо.

[2] Сучасні дослідники відокремлюють ґендерні дослідження, які ставлять у свою основу проблему влади в суспільстві, від "жіночих студій", що досліджують історію жіноцтва як таку. "Політизація" жіночого питання виведена американським істориком-феміністкою Джоан Скотт. Див.: *Скотт Джоан В.* Жіноча історія. Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; пер. з англ. А. Портнова та Т. Портнової – К., 2004. – С. 59–91 (див. також *її ж.* Жіноча історія // Ґендерний підхід: історія, культура, суспільство. – Львів, 2003. – С. 97–110); методологічні зауваги з цього приводу провідних російських гендерних істориків див.: *Репина Л.* Женские и гендерные исследования в истории // *Репина Л. П.* Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки: Хрестоматия. – М., 2002. – С. 9–42; *Пушкарев Н. Л.* Женская история, гендерная история: сходства, отличия, перспективы // Социальная история. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история. – М., 2003. – С. 9–44 (особливо С. 37–42); є український переклад приблизно того самого тексту: *Пушкарьов Н.* Від "Жіночих студій" до "Ґендерних досліджень", від історичної фемінології до ґендерної історії // Ґендерний підхід... – С. 15–45. Див. історіографічну проблему в українському випадку: *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху.. – С. 42–70.

соціально-економічному, культурно-антропологічному рівнях. Якщо, скажімо, польський вплив на Галичину, Правобережну Україну вивчається бодай спорадично, то російсько-український діалог на території Слобожанщини чи Лівобережної України є "чистою дошкою" для досліджень. Але ж саме цей діалог багато в чому визначив суспільну психологію на даній території аж до сьогодні, потребує якнайширшого наукового обговорення й розуміння. До всього, будь-яке прикордоння – не лише дві сторони діалогу, а й ще низка своєрідностей та вкраплень (у випадку Слобожанщини це й кочовий татарський світ, козацький устрій сусіднього Всевеликого Війська Донського, вплив переселень молдаван, сербів, калмиків, німців). Широкий спектр нерозробленої проблематики змушує вкотре уникати узагальнень про причини сучасного регіонального поділу України.

Нарешті, виникає ще одне досить важливе й актуальне навіть на рівні ідеології й державної політики питання про побут та історію представників українського етносу, котрі в силу низки обставин перебувають поза кордонами сучасної України. Дослідження історії української еміграції на сьогодні є однією з найперспективніших тем з прикладами уміння зберігати ідентичність чи асимілюватися за тих чи інакших умов; сприяння цим емігрантам в їхньому культурному житті – необхідна риса цивілізованої держави.

Увесь згаданий комплекс проблем бодай частково хотілося б висвітлити у дослідженні про ставлення до жінки в Острогозькій провінції Слобідськоукраїнської губернії 60-х–70-х років XVIII ст. Дане дослідження базується на великому фонді Острогозької провінційної канцелярії Слобідськоукраїнської губернії 1765–1780 рр.[3]. Даний фонд, вочевидь, перейшов із зібрання архіву Харківського історико-філологічного товариства, документації Слобідськоукраїнської губернії, й був перевезений наприкінці 60-х років XX ст. разом із документами Харківського історичного архіву до Києва. Фонд досить об'ємний і за описом містить 2480 справ (насправді 2389). Дані справи найрізноманітнішого напрямку, й досить складно класифікувати їх за призначенням. Однак в основному вони стосуються управління та конфліктів у середовищі місцевого населення. Інші архівні фонди, пов'язані з історією Острогозької провінції (ф. 1909, 1848), не містять належної кількості матеріалу для характеристики поведінки жіноцтва. Так само матеріали інших провінційних канцелярій Слобідськоукраїнської губернії 1765–1780 рр. не настільки представлені справочинством щодо жіноцтва[4].

Острогозька провінція – велика за охопленням території адміністративна одиниця, яка виникла на основі військових слобід та містечок Острогозького полку після скасування слобідських полків 1765 р. Нині територія колишньої Острогозької провінції – частина Воронезької та Білгородської областей Російської Федерації та Луганської області України.

Основна проблематика дослідження історії регіону полягала в тому, що Острогозький полк виник найраніше й відокремлювався від інших слобідських пол-

---

[3] Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1807.

[4] Див., напр.: ЦДІАК України. – Ф. 1584 (Ізюмська провінційна канцелярія); Ф. 1801 (Охтирська провінційна канцелярія); Ф. 420 (Сумська провінційна канцелярія).

ків величезними незаселеними територіями. Унаслідок соціально-економічних обставин, сусідства російського прикордонного населення та донського козацтва, зміни територіального розташування цей полк істотно відрізнявся від інших слобідських полків[5]. Після ліквідації козацького устрою Острогозька провінція лише до 1780 р. була частиною Слобідськоукраїнської губернії, після того провінцію було приєднано до Воронезького намісництва[6]. У результаті низки перерозподілів більша частина колишнього Острогозького полку перебувала у Воронезькій губернії, а нині у Воронезькій області Російської Федерації. Крім усього, більша частина церков в Острогозьку та околицях від початку підпорядковувалася воронезьким духовним інстанціям, а з початку XVIII ст. відійшла до Воронезької єпархії. З 20-х років XVIII ст. після оформлення територіальних меж більшість населення полку становили українці ("черкаси", "малоросіяни" за тогочасною термінологією). Усі ці й низка інших нюансів та особливостей вплинули на усвідомлення минулого цих земель в історіографії. Слід бодай побіжно зупинитися на цій важливій проблемі.

Проблема історіографічного засвоєння історії регіону

Острогозький полк виник найраніше із слобідських полків. Переселенська громада на чолі з полковником Іваном Дзиньковським 1652 р. перенесла свій полковий устрій до новоствореного в далекому запіллі Московської держави міста. Близькість донського козацтва та прикордонних російських міст, а не Запоріжжя та Гетьманщини, наклали істотний відбиток на геополітичну ситуацію в цій частині Слобожанщини. Окрім усього, острогозькі козаки інтенсивніше залучалися до "донських справ" та побудови флоту, ніж до захисту від татар та побудови укріплень. З середини 70-х років XVII ст. Острогозьким полком переважно керували не місцеві вихідці й не "черкаси" (Федір Сербин, Іван Сас, Петро Буларт, Іван Тев'яшов). Плутанина в підпорядкуванні, окреме керівництво, велика кількість російського населення, слабкий зв'язок з іншими слобідськими полками не сприяли усвідомленню єдності слобідських полків і відбилися на історіографічному зображенні, що підсилилося з переходом масиву колишнього Острогозького полку до Воронезького намісництва.

Видатний історико-літературний твір кінця XVII – початку XVIII ст. панегірик "Багатий сад" Івана Орновського (1705) відверто нехтує Острогозьким

[5] Ми розглядали це питання в дисертаційному дослідженні: *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Харків, 2003. – С. 93–94. Про адміністративні зміни див.: *Загоровский В. П.* Историческая топонимика Воронежского края. – Воронеж, 1973. – С. 54.

[6] Досить цікавою у цьому плані є характеристика міст та містечок нового Воронезького намісництва 1780 р., де провідне місце відведено Острогозьку. Воронежский край в XVIII в.: Документы и материалы по истории края / Сост. В. М. Проторчина – Воронеж, 1980. – С. 160 (характеризує Острогозьк як "самой лутшой" серед міст новостворюваного Воронезького намісництва колишній слобідськоукраїнський губернатор Євдоким Щербинін).

полком[7]. Досить скупо про історію цього полку говорить перший вагомий історик слобідських полків Ілля Іванович Квітка (1812)[8].

Однак Острогозький полк як слобідський згадувався, хоч і побіжно, в Топографічному описі Харківського намісництва з історичною передмовою 1788 р.[9]. У той же час на місцевому рівні козацьке минуле та особливе управління слобідських полків набувають визначальних рис для характеристики регіону. Це видно по рекомендаціях до Комісії зі складання "Нового Уложения" дворянства Острогозької провінції 1767 р.[10]. Однак найяскравіший вияв уваги до українського минулого пов'язаний із перебуванням у Острогозьку під час військової служби відомого російського поета Кіндрата Рилєєва, що одружився із представницею козацько-полковницької династії Наталією Тев'яшовою. Спілкування в середовищі місцевого дворянства, як вважають, стало однією з причин уваги відомого декабриста до української історії[11]. Власне, у другому десятилітті XIX ст. Острогозьк завдяки перебуванню тут прогресивного офіцерства та культурницьких потуг місцевого дворянства перетворився на провідний освітньо-культурний центр губернії "Воронезькі Афіни"[12].

Але дослідження історії Острогозького полку із вписанням її у ширший контекст української історії починається із впливом романтизму й самими уродженцями колишньої Острогозької провінції. Микола Костомаров ще на початку своєї наукової діяльності пише історію цього слобідського полку, на жаль, на сьогодні втрачену[13], згадує Острогозький полк у контексті ширших

---

[7] *Ornowski J.* Bogaty w parantele, sławe i honory wirydarz herbownemi wielmożnych ich Mościów Panów P. Zacharzewskich, pozornie po swoych kwaterach zasadzony, różami na ozdobę rodowitey, sławney i zamożney w honory prozapiej, in triade róż wysymbolizowancy jego Carskiego Najasnieyszego Maiestatu Stolnika i Półkownika Charkowskiego w jego Mci Pana P. Theodora Zacharzewskiego niesmiertelnemu imieniu ogczysta musa przez przychylnego życliwego Sługę Jana Ornowskiego w prezencie szczerey życliwości oddamy Roku Którego ogród Maria Zamknione wydała kwiat jessejski dziwnie roszwinione. – W S. cudotworney wielkiey Lawrze Kijowo Pieczarskiey, 1705. – Арк. [70] (аркуші ненумеровані). Перераховуючи слобідські полки, поет зовсім не пише про Острогозький полк.

[8] *[Квитка].* Записки о слободских полках с начала их поселения по 1766 год. – Харьков, 1812. – С. 85; тощо. Квітка майже не згадує про цей полк у своїй праці й лише дає інформацію про нього в додатках. Слід зважити на брак джерел з історії цього полку для Квітки, оскільки територія цієї козацької одиниці відійшла в 80-х роках XVIII ст. до Воронезького намісництва, й уся документація, серед якої й докази на дворянство, проходили через Воронезьке, а не Харківське дворянське зібрання.

[9] Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1991. – С. 23, 24.

[10] Депутатские наказы и всеподданейшие челобитья от дворян Слободской Украинской губернии // Сборник Русского исторического общества. – 1889. – Т. 68. – С. 298–303.

[11] *Рылеев К. Ф.* Полн. собр. соч. – М.; Л., 1934. – С. 38, 441, 594; *Маслов В. И.* Литературная деятельность К. Ф. Рылеева. – К., 1912. – С. 67–72, 258–261.

[12] Див. цікаві спогади, звідки й визначення Острогозька: *Никитенко А. В.* Моя повесть о самом себе и о том, "чему свидетель в жизни был": Записки и дневник (1804–1877). – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 66–67, 73–80. Щодо нашої тематики див. спогад про "малоросійську" бабусю (с. 3).

[13] *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С. 446. Див. також: *L.* Пропавшие рукописи Костомарова // Киевская старина. – 1889. – № 10. – С. 183.

подій також і у своїх подальших дослідженнях[14]. Однак справжньою синтетичною працею з історії слобідських полків, де було використано переважно острогозький матеріал, стала робота "Слободские казачьи полки" нащадка острогозьких козацьких старшин Петра Головинського (1864)[15]. Саме після цієї роботи, яку окремі дослідники вважають першою науковою працею з історії Слобожанщини[16], історія Острогозького полку та території заселення українців понад Доном стала частиною українського історичного процесу, й відтоді Острогозький полк постійно увійшов до складу слобідських полків та зображення українського минулого. Але навіть таке засвоєння було б неповним, якби не відбувалися етнографічні дослідження населення Воронезької губернії й історія українських поселень краю не висвітлювалася в белетристиці (Надія Кохановська) та науковій публіцистиці (Борис Познанський)[17].

Участь населення Острогожчини в українському національному русі й визначення східних кордонів України – окремі теми дослідження.

Навіть після визначення меж Української Соціалістичної Радянської Республіки у 20-х роках XX ст., коли більшість земель Воронежчини з істотною перевагою українського етнічного населення увійшли до складу Російської Федерації, окремі праці української радянської історіографії зображували історію Острогозького полку як частину історії України. Йдеться, зокрема, про відому роботу про колонізацію Слобожанщини Віктора Юркевича (1932)[18] та кандидатську дисертацію Катерини Стецюк (1947) про вплив повстання Степана Разіна на Україну, де основна частина роботи стосувалася підтримки повстання острогозьким полковником Іваном Дзиньковським[19]. Великі простори Острогозького полку стали частиною історії Слобожанщини, а отже, й історії України.

Однак, попри національний наратив, центр дослідження історії Острогозького полку знаходився й знаходиться у Воронежі. З визнанням особливостей українського населення впродовж другої половини XIX–XX ст. з'явилася низка

---

[14] Див., зокрема: *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий. – М., 1994. – С. 554–555.

[15] *Головинский П.* Слободские казачьи полки. – СПб., 1864.

[16] *Юркевич В.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. – К., 1932. – С. VII.

[17] Малороссийские песни, записанные И. Омельченком и Е. Кобзаревым в окрестностях города Павловска по Острогожскому и Павловскому уездам Воронежской губернии – Воронеж, 1888; *Познанский Б.* Воронежские хохлы (из случайных воспоминаний и наблюдений) // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – № 4. – С. 613–648; *Кохановская Н.* Старина. Семейная память. – СПб., 1890; *Руднев А.* Рождественская вирша // Киевская старина. – 1905. – Т. LXXXVIII. – № 1. – Отд. 2. – С. 12–14; *Яковлев Г.* Пословицы, поговорки, крылатые слова, приметы и поверья, собранные в слободе Сагунах, Острогожского уезда // Живая старина. – 1905. – Вып. 1–2. – С. 141–180.

[18] *Юркевич В.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького.

[19] *Стецюк К.* Вплив повстання Степана Разіна на Україну. – К., 1947; див. також: *її ж.* З історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодально-кріпосницького гніту (Іван Дзиньковський) // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – 1952. – № 4. – С. 187–205; *її ж.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х рр. XVII ст. – К., 1960.

досить істотних робіт та публікацій документів з історії “української” частини Воронезької губернії, а потім і області[20]. Останньою знаковою роботою стала дисертація воронезької дослідниці Алли Гоголєвої про взаємовідносини українського переселенського елементу з російською воєводською владою в Острогозьку другої половини XVII ст.[21].

Тобто ми можемо спостерігати на позір цікаву для характеристики історіографічного процесу ситуацію. Архівні матеріали з історії колишнього Острогозького полку містяться в Центральному державному історичному архіві України в місті Києві (Україна), Державному архіві Воронезької області та Російському державному архіві давніх актів (Росія). Острогозький полк є частиною українського національного бачення минулого, однак основні дослідження здійснюються в Росії й з російської точки зору. Взаємної кооперації та спроб

---

[20] Першим звернув увагу на українські поселення Євгеній Болховітінов, у майбутньому видатна постать для української історіографії: *Болховитинов Е. Д.* Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии, собранное из историй, архивных записок и сказаний. – Воронеж, 1800. Зацікавлення історією населення губернії пожвавилося напередодні та під час “великих реформ” другої половини XIX ст. (М. де Пуле, К. Александров-Дольник, М. Второв): Древние грамоты и другие письменные памятники, касающиеся Воронежской губернии и частию Азова, собранные и изданные Н. Второвым и К. Александровым-Дольником. – Воронеж, 1851. – Кн.1; *Второв Н.* О заселении Воронежской губернии // Воронежская беседа. – Воронеж, 1861. – С. 246–272; Исторические материалы // Там само. – С. 1–37; Материалы для истории Воронежской и соседних губерний, состоящие из царских грамот и других актов XVII и XVIII столетий. – Воронеж, 1861. – Кн.1. Наприкінці 80-х років XIX ст. вивчення історії краю знову пожвавлюється у зв'язку із селянською проблемою, активізацією статистичних досліджень та кризою ідентичності загальноросійського дворянства (як приклад – низка досліджень Євгена та Володимира Тев'яшових): *Щербина Ф.* Крестьянское хозяйство по Острогожскому уезду. – Воронеж, 1887; Материалы для истории Воронежской и соседних губерний. Воронежские Акты / Сост. Л. Вейнберг, Л. Полторацкая. – Воронеж, 1887. – Т. 1; Материалы по истории Воронежской и соседних губерний. Акты XVI, XVII и XVIII в. / Собр. и изд. Л. Б. Вейнбергом. – Воронеж, 1886. – Вып. VII; *Тевяшов В. Н.* Строельная книга г. Острогожска // Труды Воронежской архивной комиссии. – Воронеж, 1902. – Вып. 1. – С. 64–74. У радянський час слід відзначити роботи Володимира Загоровського та Володимира Важинського з історії російського прикордоння: *Загоровский В. П.* Историческая топонимика Воронежского края; Воронежский край с древнейших времен до конца XVII в.: Документы и материалы по истории края / Сост. и авт. пояснительного текста проф. В. П. Загоровский. – Воронеж, 1976; *його ж.* Возникновение и развитие городов в Воронежском крае в XVII–XVIII веках // История заселения и хозяйственного освоения Воронежского края в эпоху феодализма. – Воронеж, 1987. – С. 62–93; *його ж.* Общий очерк истории заселения и хозяйственного освоения южных окраин России в эпоху зрелого феодализма // Там само. – С. 3–23; *Важинский В. М.* Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. (На материалах южных уездов России). – Воронеж, 1974; тощо.

[21] *Гоголева А. А.* Местная власть в Острогожском уезде во второй половине XVII – начале XVIII в.: городовые воеводы и черкасские полковники. Дисс. … канд. ист. н. – Воронеж, 2005. У своїй роботі інколи дослідниця зачіпає й жіночу проблематику. Див. рецензію на цю роботу: *Маслійчук В. Л.* Нове дослідження з історії Острогозького козацького полку // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 2006. – Т. 12. – С. 308–320.

порозуміння у баченні минулого цього регіону через слабкість інституцій історичної науки й відсутність громадських ініціатив між українськими та російськими науковцями не відбулося.

Проблематика жіночої історії другої половини XVIII ст.

Висвітлення історії українського жіноцтва ранньомодерного часу не може сьогодні похвалитися істотними здобутками. Більшість праць написано наприкінці XIX – на початку XX ст. й часто переслідують ідеологічну мету – довести сепарацію ставлення до жінки й ролі жіноцтва в Україні від російського бачення ролі жінки. У зв'язку з цим часто наголошувалося на незалежності, а то й верховенстві жінки в українській родині, на жіночому началі української культури. Цей стереотип неважко спростувати дослідженням української традиційної культури саме щодо другої половини XIX ст.: численний джерельний матеріал (як історичний, так і етнографічний), навпаки, свідчить про пригноблене становище жінки в українській родині, про панування патріархальних взаємин, про витіснення жінки з публічної сфери у приватну, до домашньої праці[22].

Підкреслимо, що засновок про патріархальність української родини незаперечний і щодо XVIII ст. на Лівобережній Україні та Слобожанщині. Хоча, дійсно, жінка, особливо поміщиця, шляхтанка, представлена в публічній сфері, виступає як об'єкт судових позовів та скарг, а в середовищі нижчих прошарків населення можна спостерігати родинний демократизм, втечі одного з подружжя, непідконтрольність церкві сімейних взаємин. Однак політична влада й влада в родині належала чоловікові, який часто стверджував цю владу силоміць, караючи дружину. Низка тверджень про юридичну незалежність української жінки Гетьманщини, досить цікавих і слушних, однак, потребує застережень. Російське суспільство того часу мало виразно патріархальний характер. Так само й близький до українського суспільства "старий польський світ" базувався на патріархальних цінностях, хоча моделі бачення й родинні стосунки й мали масу обмежень і насправді той світ також не завжди відповідав зразкам і нормам, навіть засвоєним і прийнятим[23]. Патріархальність суспільства була невід'ємною рисою європейських форм родини.

Тут слід зазначити досить важливі моменти, пов'язані із суспільно-політичними трансформаціями другої половини XVIII ст. на українських землях, які певною мірою відбиваються на ролі й статусі жіноцтва. Ліквідація козацьких автономій, спроби прикріпити населення й величезний простір для втеч цього

---

[22] Тут нам доволі імпонують два ретельні дослідження останнього часу – перекладена українською стаття 1990 р.: *Воробець К. Д.* Спокусниця чи цнотлива? Непевне статеве становище жінок у пореформеній українській селянській громаді // Ґендерний підхід… – С. 62–73; *Кись О. А.* Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа // Социальная история. Ежегодник 2003: Женская и гендерная история. – Москва, 2003. – С. 156–172.

[23] Див., напр.: *Bogucka Maria.* The Foundations of the Old Polish World: Patriarchalism and the Family. Introduction into the Problem // Acta Poloniae Historica. – 1994. – Vol. LXXIV. – P. 53.

населення – український Південь, поволі приєднаний до Російської імперії, створюють із провінції такий собі "перевалочний пункт", культурне перехрестя, де старі козацькі пільги стикаються з подушним окладом, а вільне переміщення селян – з кріпосними правилами. Спроби збільшити контроль виявляють масу девіацій, велика кількість люду відірвана від традиційного світу й ще не знайшла до чого себе пристосувати за новими нормами імперської провінції. Чиновники, солдати, повії, торгівці, не визнані дворянами нащадки козацької старшини – строката палітра соціальних взаємодій створює із цієї провінції вузол суперечностей та зумовлює незрозумілість ідентифікацій. Поруч із цим існують характерні нюанси. Насамперед – це секуляризаційні процеси; маса родинних та особистих справ передаються з церковного до світського державного відання. І в цьому разі, як побачимо далі, справи Острогозької провінції є досить яскравим прикладом. Друга важлива річ – поширення ринкових відносин. Острогозьк залишався великим торговельним центром, система колишніх і наявних пільг сприяла пожвавленню промислових галузей (винокуріння, розведення худоби, виготовлення селітри) та використанню найманої праці в сільському господарстві. Рух капіталів та людей, грабіжництво й гультяйство, раціоналізація при нагромадженні капіталів – це досить чітко виявлялося і у ставленні до жіноцтва.

Українське населення під впливом інших культурних типів (міжетнічні взаємини та модернізація)

Формування етнічної палітри провінції не було однорідним. Українське населення, уже переселяючись, зустрілося з російським прикордонним світом. Ці контакти були постійними й з низкою взаємовпливів. Слід зазначити досить істотний момент – русифікацію українських прізвищ чи надання переселенцям російських. Це досить характерна риса для діловодства Острогозького полку, а потім і провінції. Висловимо здогад, що український традиційний світ зберігав свою цілісність, але піддавався впливам саме на прикордонні. Ці впливи зумовлювалися не лише контактами з іншими етносами, а й контактами з владою, підпаданням соціальних структур під систематичне реформування царським урядом з метою збільшення контролю за населенням і уніфікації усіх форм життя.

Міжетнічні взаємини – окрема тема досліджень щодо Острогозької провінції, й ми вже частково висвітлювали ці процеси[24]. Насамперед, провінція стала місцем для продовження діалогу між українським та російським населенням. Однак коло взаємодій виявляється досить широким. Великою мірою можна зазначити й вплив етнічності на жіночу поведінку та ставлення до жінки. Строката й непевна мозаїка оселених етносів у провінції (росіяни, українці, татари, турки, молдавани, німці) не сприяла виробленню більш-менш чітких правил і визначень. Те ж саме ми повинні сказати і щодо неодноманітної соціальної палітри: військові

[24] *Маслійчук В.* Міжетнічні взаємини в Острогозькій провінції (1765–1779 рр.) // *Маслійчук В. Л.* Провінція на перехресті культур Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Харків, 2007. – С. 50–60.

обивателі (цікаво – в діловодстві провінції вони називаються "войсковые жители"), піддані селяни, кріпосні, однодворці, дворянство, міщани. Існування Острогозького слобідського полку на цих теренах із системою пільг та привілеїв, частково скасованих унаслідок реформ царського уряду 60-х – 70-х років XVIII ст., впливає багато в чому на саму систему юриспруденції: себто існують, здавалося б, великоросійські загальні закони (подушний податок, система державної монополії, митні обмеження), однак поруч із цим наявні з давніх часів "малоросійські" особливості (подарунки в судах, безподатковість млинарства, шинкування, торгівлі, свобода пересування, панування звичаєвого права). Порушення слобідських соціальних привілеїв відображається й на долі жінок. Особливо це видно з приводу "шинкування" ("корчемства"), виробництва горілки на продаж. За російською правовою системою держава контролює виробництво горілки й виступає її продавцем через "кружечні двори". Однак з 1669 р. слобідським полкам за вірність під час конфлікту з Москвою гетьмана Івана Брюховецького було пожалувано пільгу вільного "корчемства". У 30-і роки XVIII ст. ці пільги прагнули скасувати. Українське населення (військові обивателі) мало вагомі привілеї порівняно з російськими однодворцями щодо винокуріння й шинкування. Друга половина XVIII ст. – час боротьби російського уряду проти вільного продажу спиртних напоїв на Слобожанщині з відповідним опором населення й соціальною конфліктністю. Стосовно Острогозької провінції існує низка цікавих деталей щодо участі в цих процесах жінок: дружини військових обивателів, вдови, наймички заарештовуються й звинувачуються у шинкуванні. Таких справ кілька стосовно згаданого часу[25].

Скарги про корчемство жінок були частими, а штрафи досить суворими. Наприклад, 1767 р. з "казацкой женки" Анастасії Лапчихи з Острогозька стягнули п'ять рублів штрафу за те, що вона навіть "безденежно" дала однодворській "женке" з Коротояка Анастасії Ушаковій горілки[26]. 20 липня 1766 р. прапорщик Федір Рабаєв з працівниками "железного завода" здійснив "многолюдством" набіг на садибу козака Степана Коваленка поблизу слободи Калач. Господаря саме не було вдома, але нападники забрали у господині Ксенії Коваленко три відра горілки, й за те "вино", що буцімто шинкувала Коваленчиха, її взято під варту[27]. До всього український шинок стає вагомим місцем для зустрічі девіантів, а шинкарки стають посередницями для скоєння низки злочинів[28]. Не зупиняємося на окремій категорії шинкарок і ставленні до них в українській народній культурі, але саме поширення такого явища досить знакове й важливе.

Проте шинкування чи постійні побутові контакти – не лише єдині форми взаємодій. Українсько-російський діалог досить широкий. Цей діалог яскраво виявлявся й у сфері девіацій із задіянням, а то й провідною роллю жіноцтва. Однодворців з Коротояцького повіту біля Острогозька Потапа Овчинникова та

---

[25] ЦДІАК України. – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 121, 331, 344, 1110, 1210, 1245, 1281, 1370, 1642а (корчмарство іноземців), 2139.

[26] Там само. – Спр. 331. – Арк. 1а, 9.

[27] Там само. – Спр. 121. – Арк. 1а, 3.

[28] Там само. – Спр. 890. – Арк. 2.

Івана Сєдих у слободі Колодній на ярмарку підмовила племінниця місцевого жителя Семена Білоусова Ксенія на грабунок дядька; посередницею виступила місцева шинкарка Ганна. Навідниця ретельно проінструктувала місцевих однодворців, де лежать гроші, коли домашні поснуть[29]. Ця справа висвітлює не лише злочин, родинні відносини, а й, власне, коло етнічних взаємодій.

Однак відносинами росіян з українцями контакт не вичерпується. Одна цікава деталь із життя Острогозької провінції – наявність мандрівних циган, з відповідними наслідками: крадіжками, ворожінням, побиттям циганських жінок. Як те, наприклад, сталося з дружиною цигана Василя Кубракова у слободі Новій Білій Осинівського комісарства, яку побили разом із чоловіком[30]. Присутність представників "східного світу" (циган, турок, татар, калмиків) у низці згадок про злочини – досить важлива риса для характеристики міжетнічних взаємодій.

Саме тут виявляється й жіночий чинник. Важливою рисою побуту вищих прошарків населення була наявність у них для прислуги дівчат чи молодиць "іншої етнічності" – циганок, татарок, туркень тощо. Так, 1774 р. сотник з містечка Калитви Лев Сіверський скаржився про втечу циганки Дарини Моргунки, що її він, Сіверський, купив у цигана на прізвище Крикуненко через борг останнього за тридцять п'ять рублів[31]. На цьому тлі слід зважити на наявність у провінції вихрещених мусульман[32], які перебували переважно у місцевих поміщиків у прислузі. В одній із таких справ йдеться про позов удови "татарской природы" Пелагії Перехрестової іна сотника Андріана Житкова. Сама Пелагія народилася в місті "Карасові" й малолітньою була захоплена в полон сотником Острогозького полку Андрієм Бондаревим на Молочних водах (під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр.). Сотник Бондарев помер під час походу, доручивши дівчинку обозному Якову Житкову. Обозний полонянку родині Бондарева не повернув, а привласнив її та хрестив. У ці ж часи прикажчик обозного Андрій Гараган купив на одному з ярмарків на Поволжі калмика, хлопчика Івана, й привіз до пана. Після повноліття Пелагію одружили з Іваном. Далі татарка стверджувала, що перед смертю обозний Яків Житков (Жидков) у духівниці при свідках обіцяв не записувати ні її, ні чоловіка, ні їхніх дітей у подушний оклад, а, нагородивши, відпустити на волю. Однак спадкоємець, син обозного Андріан Житков, записав

---

[29] Там само. – Арк. 2–3.

[30] Там само. – Спр. 1773. – Арк. 2, 3зв.

[31] Там само. – Спр. 1718. – Арк. 1а. Циганці 28 років, із собою вона поцупила дві "юпки", п'ять сорочок, шубу та чоботи.

[32] Такі явища були непоодинокі під час воєн. Свідченням наявності військовополонених турків у провінції є документація про виконання імперського указу від 30 січня 1775 р. щодо повернення військовополонених турків. Виявилося, що заможні поміщики у провінції тримали в себе вже вихрещених турків для хатніх робіт. Так, полковник Тев'яшов у Острогозьку утримував двох вихрестів Миколу Мемета (25 років) та Григорія Григор'єва (11 років), прем'єр-майор Іван Дебринін утримував турка Петра Іванова (25 років), прапорщик Григорій Татарчуков мав удома турка Петра Арманова (18 років). У Міловатському комісарстві в майора Лисаневича жив турок Олександр (перехрещений з Алі), в Уривському комісарстві у поручика Зайцева жив вихрещений татарин (Там само. – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 1840. – Арк. 5, 23–25, 27зв.).

її та дітей в оклад. Після смерті чоловіка 1765 р. Пелагія втекла від Житкова разом із служником Панасом Демиденком[33]. Після оголошення розшуку в 1767 р. Перехрестова подала на Житкова в суд, однак уся судова система була на боці сотника, свідки духівниці заперечили, що там йшлося про татарку та її дітей, житель Михайло Біденко засвідчив, що полонянку було куплено у сотника Івана Тушкановського, за законом 1745 р. вихрещені "живущие за помещиком" включалися в подушне, чоловік та діти Пелагії закріплені в конторах та попередніми ревізіями. 10 листопада 1769 р. рішення суду щодо татарки було готове, сама ж Пелагія Перехрестова до суду не з'явилася, а Андріан Житков підписався, що рішенцем суду на свою користь цілком задоволений, татарку ж знову оголосили в "сиск". У квітні 1770 р. Пелагію знайдено в місті Уриві, й татарка зазначила, що рішення суду без її присутності не визнає, подавши апеляцію[34]. Насамперед у даній справі за майже суцільного підпорядкування жіноцтва вражає юридична освіченість простої підданої.

Крім прикладів поширення міжетнічних взаємодій, документація провінції дає чимало прикладів щодо дисциплінування, примусу влади над жінками та певну палітру жіночої злочинності.

Дисциплінування соціуму постає доволі істотною проблемою. Власне контакти місцевої влади з населенням теж доволі цікаві. 20 лютого 1773 р. вранці за відсутності чоловіка до Ганни Бондаревої у двір на подвірках (дещо осторонь) Острогозька прийшли двоє чоловіків й, налякавши господиню, почали шукати робітника Федора Кожушного. Бондарева вказала, що послала наймита в солодовню, та шукачі почали лаяти хазяйку, що вона бреше. На те Ганна Бондарева виштовхала "гостей" з двору. Через певний час "мужича команда" заарештувала Бондареву й повела повз церкву (під час обідні) до комісарського правління, штовхаючи в спину, й те бачили люди, що виходили з церкви. У комісарстві службовець прапорщик Григорій Венецький, обізвавши Бондареву "бестією", "канальєю" та "п'яницею", наказав посадити ту, як злодійку, на ланцюг у тюрму. Виявилося, що особи, які вранці прийшли з комісарства, розшукували підозрюваного в злочині, а Бондарева вилаяла їх (бо вважала, що ті поцупили в неї срібну чарку) й вигнала, чим опиралася владі. Однак такі умови дисциплінування радше виняткові[35]. Як бачимо, в даному випадку жінка діє досить самостійно, виставляючи незваних гостей і скаржачись потому на наругу над нею в комісарстві.

Роблячи додаток з використанням матеріалів інших фондів, хотілося б зазначити ще кілька важливих моментів. Насамперед характерну для того часу затягненість судового процесу. Траплялося, що справи розглядалися протягом багатьох років, не маючи певного вердикту. Так, до 1783 р. тривала справа з 1734 р. про сварку козаків Острогозького полку, слободи Піски, Прокопа та Дмитра Синель-

---

[33] Цікавий опис зовнішності татарки: "Лицемъ бѣла глаза и волоса на головѣ черные на ней платье кафтан зеленого сукна юпка крашеной тяжины карсеть китаевои красной подъ заячимъ мѣхомь на голове платокъ выбоичатои а иногда и чепецъ носить на шеи монисто красное в башмаках" (Там само. – Спр. 417. – Арк. 46).

[34] Там само. – Арк. 2–2зв., 23– 23зв., 47– 47зв., 77, 84.

[35] Там само. – Спр. 1596. – Арк. 1–2.

никових з Федором Бутовим, коли Синельникови побили Бутова та його дружину[36]. Однак новий час приносив і нові правила щодо окремих категорій. Божевільні не ув'язнювалися, й згадок про те не було, але з 70-х років натрапляємо на приклад ізолювання злочинців та навіжених від суспільства. Так, 1779 р. (17 липня) якась причинна жіночка, утримувана в Бирючій у дворі прапорщика Фоміна, зарізала солдата Баранова й була кинута до в'язниці[37] .

Щодо жіночих девіацій, то вони поширені в багатьох європейських країнах, наприклад, грабунок служницями господарів (1769 р. в Острогозьку в провінційного протоколіста Киріяка Тимошенкова служниця, молдавського гусарського полку капрала Кіндрата Мунтьянова дружина, Мар'я, залишена на Благовіщення для догляду за дитиною, зірвала зі скрині замок й украла срібні монети та вбрання[38]).

Подібно до інших частин Лівобережної та Слобідської України в Острогозькій провінції ми подибуємо цікавий факт жіночих девіацій – лайку та сварку як форму з'ясування стосунків. Притому дане дійство пов'язане з елементами публічності й карнавальності. Образи жіноцтва відбуваються привселюдно на базарах чи ярмарках. Так, 13 січня 1774 р. на острогозькому ринку дружина ротного квартерміcтра Федора Македонова Тетяна скаржилася місцевому військовому обивателеві Степану Дроніну на його дружину, що через свою кріпосну Марфу вилаяла Македонову на ринку. На ті скарги сам Дронін обізвав дружину квартерміcтра "канальею и блядью". Дана скарга мала позовний характер, й Дронін на свій захист привів свідків, які були на ринку й заперечили факт лайки. Позивачка ж оскаржила свідків як родичів винуватця[39]. Затягнена справа, як виявилося, мала масу відхилень та подробиць[40] й закінчилася без належного вердикту.

Сварки тривалий час залишалися приводом для судових позовів. Наприклад, відставний вахмістр Степан Тароватий 22 травня 1778 р., прийшовши напідпитку в гості до священика Петра Устинковського, вилаяв там "непотребними" та "матерними" словами дружину колезького регістратора Марину Соловйову[41]. Увага до слова й образ, удосконалення судових інстанцій і фіксування таких подій, порушення справ судовими органами – це теж чергова метода контролю над індивідом. Й жіноцтво відіграє у таких формах "злочинів" не останню роль.

Отже, у даному разі перед дослідником постає надто істотна й широка проблема модернізації та міжетнічних взаємин. Реформи російського уряду на Слобожанщині носили модернізаційний характер, вони уніфікували за західними

[36] Там само. – Ф. 1909. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 5 і далі.

[37] Там само. – Спр. 2219. – Арк. 1–2.

[38] Там само. – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 895. – Арк. 1а.

[39] Там само. – Спр. 1795. – Арк. 1, 12, 35.

[40] Однією з таких подробиць було те, що Дроніна 30 квітня 1774 р. облаяли його сусіди: коротояцький купець Андрій Рукавичников із своєю жінкою. Так, Рукавичников, вилізши на кухню Дроніна, почав зривати з трубицеглу й кидати у двір військового обивателя, а його дружина Ганна Рукавичникова, забігши у двір до Дроніна, лаяла того "непристойними словами" й погрожувала розправою. Дронін через такі погрози звернувся до острогозького отамана Хоми Бондаренка (Там само. – Арк. 33).

[41] Там само. – Спр. 2201. – Арк. 1а, 4 (розходяться полюбовно).

зразками всі сфери життя, запроваджуючи нові й чужі форми для традиційного світу: розділену державну судову систему, засоби для дисциплінування, контроль над усіма сферами діяльності, часто потребу перевиховати, а не покарати індивіда. Разом з тим, ці реформи поглиблювали сенс міжетнічних взаємодій, ініціювали спільні дії представників різних етносів, часто засобами державної влади (приїзд чиновників, переселення селян чи німецьких колоністів, розміщення військовополонених). В Острогозькій провінції ще не склалися усталені відносини навіть у середовищі українських переселенців, колонізаційні процеси на околицях Острогозька й Подонні (Богучарі та на річках Білих) усе ще тривали, незміцнілий традиційний світ колонізаторів стикався з масою подразнень, що відбивалося вочевидь і на жіночій долі, вело до збільшення кількості змішаних шлюбів й засвоєння низки моделей поведінки представників інших етнічних груп.

Реформи устрою та родинні відносини

У 1765 р. було скасовано слобідський козацький устрій. На місці слобідських були утворені гусарські полки, колишні козаки переведені у "військові обивателі". Однак гусарська служба була напіврегулярною, гусар перебував переважно далеко від домівки, покинувши родину. Місцеве населення неохоче йшло служити, й згодом місцеві гусарські полки наповнилися "прийшлим" елементом. Гусари стали невід'ємною частиною місцевого життя і, власне, невід'ємним чинником окремих дій жіноцтва.

Досить важливою рисою для Слобожанщини залишалося на позір вільне переміщення населення. Переселення з інших частин Слобожанщини на територію провінції тривало. Часто мешканці одного населеного пункту Острогозької провінції переселялися в інший на її ж території. Провінційні установи прагнули фіксувати переселенців й давати їм дозволи на поселення, ловити втікачів. Свобода пересування була певною мірою свідченням демократичності родинних відносин.

Однак і родинні відносини у цей час характеризуються низкою важливих рис, пов'язаних із розподілом та нетривкістю сімей, особливо у стосунках дітей та батьків. Не заглиблюючись у причини та наслідки такого явища, підкреслимо: як дорослі діти, одружившись, прагнули відокремитися від батьків, так і батьки часто силоміць відокремлювали одружених дітей на власне господарство. Розвиток і Лівобережної України, й Слобожанщини в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. був доволі екстенсивним: захоплювалися й колонізувалися нові землі, виникали нові слободи, села й містечка. Із закінченням процесу займанщини й пожвавленням соціального наповнення процесу землеволодіння, спробами нового панства прикріпити підданих до земель, збільшенням кількості населення й розподілом землі почалося падіння економічного добробуту. Даний процес поглиблювався низькою врожайністю та кількома неврожайними роками. "Від тісняви" землі стало мало, обробіток нової потребував суттєвих затрат або переселення. Необхідність утримувати старих і немічних батьків, неправильний поділ праці через традиційну екстенсивність виробництва ("як сім'я велика, один

робить і злиться, що хтось інший не працює й робить менше")[42], поширення найманства – усе це сприяло розподілу й відокремленню, "атомізації" сімей. Відповідно відокремлення дітей від батьків було підставою для численних сварок у колі родинних дихотомій: батько (мати) й син (чи донька), свекруха (свекор) та невістка, теща (тесть) і зять тощо.

Нова гусарська служба, спроби контролювати переселення й демократичність родинних відносин – усе це досить строкато перепліталося у характеристиці поведінки жіноцтва.

Щойно було скасовано слобідські полки й на їхньому місці сформовано гусарські, як одразу ж виникла проблема, пов'язана з розподілом родин. За скаргами гусарів Острогозького полку[43] новому слобідськоукраїнському губернатору Євдокиму Щербиніну з'ясовувалося, що батьки, брати й родичі новоспечених гусарів, що жили з ними в "одних дворах", самі відокремлюються й змушують відокремлюватися дружин та дітей гусарів. Тобто батьки чи брати відмовляються годувати гусарські родини. Зі слобідськоукраїнської губернської канцелярії було відправлено укази у провінційні канцелярії та місцеві комісарські правління: "чтобъ выбранные въ гусары отъ своихъ семействъ отдѣляемы отнюдь не были кроме собственного на то ихъ изволенія", щоб домашні не перешкоджали нести службу[44].

Гусарські проблеми на цьому не закінчувалися. Втечі з гусаром пов'язані з міґрацією населення, подружні зради теж притаманні історії провінції. Проблема міґрацій виявилася у справі 1779 р. про гусарського капрала Кирила Загоруйка та дружину мешканця слободи Ширяєвої Катерину Колесникову (30 років). Гусарин був одруженим й утік зі згаданою ширяївською жителькою та з її малолітнім сином. На допитах коханці досить детально розповідали про свою дорогу. Спочатку вони мали намір утекти до Києва трактом, але зупинилися у володільській слободі Стрелиці Корочанського повіту й лише з того місця поїхали до Києва; з Києва утікачі помандрували у слободу Новоселівку Війська Запорозького, де сказали місцевому священикові, що вони подружжя. Далі "подружжя" поїхало у слободу Матвіївку; поживши місяць там, подалися до слободи Кабанної Святолуцького комісарства Ізюмської провінції, до Катерининого дядька, якого пограбували, й подалися до Мартинівки (Самарського повіту). На півдні України,

[42] Див.: *Єфименко П.* К истории семейных разделов у крестьян // Киевская старина. – 1886. – Т. XIV. – № 3. – С. 596. Проблема аграрного перенаселення та її вплив на демографічну поведінку на Лівобережній та Слобідській Україні даної доби майже не зачіпалася дослідниками, за винятком Арнольда Перковського (*Перковский А. Л.* О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII века (По материалам Румянцевской описи и церковной статистики) // Проблемы исторической демографии СССР. – Таллин, 1977. – С. 105–106).

[43] Скаргу подали вибрані з козаків у гусари мешканці військової слободи Слонового мосту Острогозької провінції Кирило Лихтін, Олексій Волошинов, Павло Левенцов, Іван Максименков, Василь Цапків. Виявилося, що брати, які жили з ними в одних домах, "отошли жить своими домами", а їхні батьки через те вигнали гусарських дружин та дітей, бо раніше теперішні гусари утримували "економію общу", а нині змушені нести службу

[44] ЦДІАК України. – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 2–3.

на землях колишнього Війська Запорозького, не звертали увагу на паспорти. Їх повінчав місцевий священик. Потому вони повернулися до слободи Матвіївки. Саме там Катерина відчула докори сумління й зізналася місцевому управителю, що втекла від чоловіка. Той узяв коханців під варту, відправивши потім до Острогозька[45].

Постої гусарів й особливо іноземної їх частини виливалися у проблеми для місцевого жіноцтва. Так, 23 липня 1772 р. в Острогозьку поручик місцевого гусарського полку Федір Санкевич побив спочатку дружину військового обивателя Марію Гребенник, а потім з шістьма гусарами – її доньку Агафію[46].

Незавершеність колонізаційного процесу визначала нетривкість сімейних відносин й широке поле для втеч. Траплялося, що чоловік, покинувши дружину в іншій частині Слобідськоукраїнської губернії, переселявся в Острогозьку провінцію й тут одружувався. Наприклад, у 1770 р. Тетяна Чумаченко з Харкова розшукувала уже одруженого вдруге Євстафія Чумаченка з Калача, називаючи себе його першою дружиною. У справу втрутився воронезький єпископ Тихон[47].

Колишній пільговий режим на території слобідських полків, свобода пересування населення сприяли й досить демократичним сімейним відносинам. Час від часу в документації цього періоду можна натрапити на відомості про втечу дружини від чоловіка чи чоловіка від дружини, дошлюбні відносини, життя "на віру" тощо. Так само, як і в документації інших установ Слобожанщини, й колишньої Гетьманщини, натрапляємо на згадки про дітозгубниць, рідкісні згадки про зґвалтування. Поруч із цим, здавалося б, у досить демократичний світ мовчазної більшості Острогозької провінції вторгається державна машина із спробами ловити осіб, "шатающихся без письменного вида", або з оголошеннями місцевим поміщикам, "дабы они съ неизвѣстными дѣвками и женками о перевѣнчаніи крепостныхъ своихъ людей священниковъ не принуждали". Утеклі жінки та дівчата, сварки між поміщиками через упійманих – не лише риса історії прикріплення, а й проблематика незалежності жінки. Отже, поширеними справами щодо жіноцтва є розслідування втеч кріпачок[48].

Свобода шлюбних зв'язків виявлялася по-різному. У серпні 1767 р. лівенський отаман Дураков спіймав "шатающегося малороссиянина" Петра Губина. Виявилося, що Губин десять років тому, підмовивши кріпосну дівку лівенського священика Федора Орловського Марію Харитонову, утік з нею до слободи Михайлівки Новополатовського повіту, там він прижив, живучи "на віру", трьох дітей і був висланий місцевим прикажчиком назад до Лівенки. Допит Губина дав і нові відомості: ще у 50-х роках XVIII ст. він жив у Лівенці у згаданого попа Федора Орловського, котрий його "на волной малороссиянке женилъ", однак коли дружина померла, Федір "сошелъ съ поповою дѣвкою" до слободи Михайлівки. За рішенням суду Губина з дружиною було повернуто до священика Орловського, котрий мав намір обвінчати свою кріпосну з Федором, й за те останній

[45] Там само. – Спр. 2229. – Арк. 1а, 2.

[46] Там само. – Спр. 1382. – Арк. 1.

[47] Там само. – Спр. 1121. – Арк. 1.

[48] Див., напр.: Там само. – Спр. 301.

повинен був відслужити три роки[49]. Власне, на прикладі Острогозької провінції ми можемо спостерігати вагомий конфлікт – з одного боку, свобода пересування та демократизм сімейних відносин, з другого – поширення кріпосного права та патріархальність суспільства. Саме кріпосне право та лови втікачів відбиваються й на жіночій долі. Часто росіянки-кріпосні були у володінні колишніх козацьких старшин. Лукерія Бантійова – кріпосна дівчина заочно була обміняна поміщиком Андрієм Свяшиним на іншу кріпосну поручика Андрія Зайцева, однак утекла від нових поміщиків й заробляла на "обувь" на жнивах у однодворця Федора Саласіна, з яким таємно обвінчалася, обманувши священика, – сказавши про дозвіл поміщика[50].

Питання розпусти та незаконного народження дітей пов'язане з маргінальним елементом, який наповнював провінцію. Так, у травні 1767 р. до лівенського отамана Кіндрата Дуракова звернулася теща Івана Шумиленка зі слободи Козачої біля Лівен. Шумиленкова теща розповіла про те, що у них в "сусідах" живе вдова Ганна Тесленкова, котра народила "незаконне" немовля наприкінці січня й поховала його в хаті. Після допиту Ганна Тесленко визнала, що була на заробітках в селі Солотасі у поміщика Валуйського повіту Івана Рябініна й там блудила з шапарем (комірником) Григорієм Титовим ("а прозванья не знаетъ"), дійсно у січні народила неживу дівчинку, яку й поховала. Вдова була жорстоко покарана – висічена батогами й віддана на роботу у комісарство, її коханця за перелюб "при живой жене" мали покарати за законами[51]. Слід звернути увагу на "блудницю": вдова, живе в "сусідах", заробляє на хліб у наймах; саме соціальне становище штовхає на девіантну поведінку.

Досить часто молоді дівчата приходили до слобід Острогозької провінції (або ще полку) з інших частин Слобожанщини, одружувалися, щойно осівши, й часто потрапляли в атмосферу жорстокості й насильства в новій уже родині. Так, Тетяна Кравченко, переселившись зі своїм батьком з Ровеньок у Богучар, вийшла заміж за Івана Лобасенка й була неодноразово бита свекрухою[52]. Зрадлива жінка Карпа Кишнамова Горпина народилася в Острогозьку й лише п'ятнадцятилітньою з матір'ю переселилася до Богучара й одразу вийшла заміж, потім жила у шинку[53].

Насильство в родині мало наслідком утечі жінок й подеколи другі шлюби при живому чоловікові. 1779 р. у Калитві було спіймано двадцятивосьмирічну Тетяну Кравченко (по першому чоловіку Лобасенко). Свого часу у слободі Богучар (Калитвянське комісарство) вона вийшла заміж за Івана Лобасенка. Однак свекруха Феодосія Лобасенко жорстоко била невістку, й та втекла до Усердського повіту, де була в наймах у слободі Олексіївці в жителя Івана Шевченка три роки, тоді теж три роки жила у своєї матері на хуторі Часничному біля Богучара. Випадково, коли Тетяна перебувала в Острогозьку, її зустрів і упізнав чоловік Іван

[49] Там само. – Спр. 465. – Арк. 1а, 7–7зв., 11.
[50] Там само. – Ф. 1848. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1, 3, 5.
[51] Там само. – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 451. – Арк. 1а, 1зв., 15зв.
[52] Там само. – Спр. 2211. – Арк. 1а.
[53] Там само. – Спр. 2212. – Арк. 1а.

Лобасенко, "коимъ была взята" й з яким пішла в найми до Калача. Однак чоловік її не витримав тяжкої праці в наймах і втік. І знову Тетяна Лобасенко повернулася до матері. Через певний час, почувши, що її чоловік помер, Тетяна вийшла заміж за Аврама Гіркіна – підданого місцевого колезького асесора Степана Болотова, й повінчалася з ним в одній із церков міста Ольшанська, але й далі жила у матері на хуторі. Гіркін у 1778 р. поїхав бондарювати у слободу Калитву, Тетяна прибула туди для побачення з ним й була впізнана братом першого чоловіка, Андрієм Лобасенком. Чоловік Тетяни виявився живим. Тому Тетяну забрали до першого чоловіка в Богучар, де вона прозимувала з грудня 1778 до березня 1779 рр. Далі, як каже вона, за згодою чоловіка, повернулася до матері в Часничний, звідти втекла до Ольшанська, найняла там візок і поїхала до Калитви до другого чоловіка Аврама Гіркіна. Однак одна з місцевих жительок побачила, що Тетяна "къ незаконному мужу привезена", й донесла про те місцевому отаману[54].

У документації провінції є чимало матеріалів про особливості родинного життя та подружню зраду. Вони підтверджують тези про розподіл родин та часті родинні сварки. В Острогозькій провінції траплялися випадки, коли чоловік з різних причин жив окремо від дружини й дітей. Так, 1769 р. підозрювана чотирнадцятилітня Дарина Курочкина зазначала, що батько її Олексій Курочка (Яндівський) 1768 р. "причисленъ жителствомъ в воисковую слободу Колодежную", де почав будувати власний двір, а вона з матір'ю живе у слободі Олексіївці[55].

У скарзі священика Василя Миропольського (зі слободи Веселої Білгородської єпархії) описано сварку з матір'ю. У травні 1773 р. мати цього священика Ірина Миропольська перейшла на проживання із слободи Веселої до своєї доньки Агафії Сохраничевої у Бирючу з наміром "до смерти быть на ее пропитании" й з угодою, щоб донька доглядала й гарно годувала стареньку. При тому Ірина Миропольська перевезла свої гроші й статки: вбрання[56], сім "колодок" бджіл, худобу. Однак донька погано поставилася до матері – "не толко презирала но чрез ея непорядочные поступки и презиранія". Ірина Миропольська твердила, що зазнавала всіляких утисків, й урешті донька не захотіла, щоб та в неї жила. Мати повернулася до сина у слободу Веселу, залишивши доньці майно, з приводу якого Василь Миропольський і подав скаргу до провінційної канцелярії[57]. Сімейні сварки й вияви незалежності жінки часто пов'язані з суперечками за майно й маєтності, як це представлено в документації інших установ. У 1775 р. місцева острогозька поміщиця Ганна Куликовська видала заміж за поручика Степана Головашова свою доньку Фросину. Посагом за нею був хутір Курінний. Але через певний час Куликовська подала до суду чолобитну, що хутір віддано поза її волею. Зять розцінив таку ситуацію як безчестя. Важливо зазначити, що на розгляді справ в Острогозькому суді була не сама Куликовська, а її повірений підпрапорний Федір Черкасов[58].

---

54 Там само. – Спр. 2211. – Арк. 1а, 1зв.

55 Там само. – Спр. 937. – Арк. 4.

56 Саме по ньому можна визначити етнічну приналежність: каптани, запаски, плахти свідчать про українське походження матері Миропольського

57 ЦДІАК України. – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 1625. – Арк. 1а, 1зв., 3–4.

58 Там само. – Ф. 1848. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 4, 22–26.

Досить вагомою виявляється й проблема подружньої зради. Дев'ятнадцятилітній житель Богучара Іван Зайцев ходив до шинку сотнички Степанової пити горілку, де спізнався з дружиною теж місцевого обивателя Карпа Кишнамова Горпиною (двадцяти п'яти років). Вони неодноразово "прелюбодіяли". Й на Пилипівку 1778 р. Горпина сказала коханцеві, що якби мала схильність до жорстокості, то б "мужа прибила" й "по любви" вийшла заміж за Зайцева. На м'ясниці 1779 р. вона те повторила, що Зайцев сприйняв як сигнал до дії й жорстоко побив вилами чоловіка Горпини[59].

Ще одна важлива "малоросійська" річ – відносна свобода позашлюбної поведінки. З надзвичайно цікавого документа 1770 р. про народження позашлюбних дітей в Острогозькій провінції дізнаємося, що більшість цих байстрючат приживаються "малоросійськими вдовами", ймовірно з метою мати годувальника на старість. Власне наявна в документі аргументація та уточнення про походження й утримання незаконнонароджених дітей – важливі дані для низки узагальнень щодо ставлення до народження дитини.

Усі численні приклади начебто підтверджують думку про наявність жіночої ініціативи, жіночого вибору та жіночої свободи, однак насправді це не зовсім так. Можна навести безліч прикладів патріархальності суспільства.

Вияви патріархальності суспільства: чоловіче насильство

Проблеми влади чоловіка в родині, його прерогатив виявляються в Острогозькій провінції дуже виразно, й не лише з огляду на велику кількість справ щодо насильства над жінками, а й за кількістю конфліктів батька із синами[60].

Однак найяскравіше ця проблема виявляється саме в нарузі над жінкою й появі спроб державних та церковних органів запобігти виявам родинного насильства. Наприклад, у вересні 1770 р. у слободі Калач помітили місцевого шевця Тимофія Кузьмича Швецова, коли він скидав у річку Підгорну з воза тіло своєї жінки Марії. На допиті тридцятилітній швець зізнався у скоєному. Уродженець великої слободи Слонівки Тимофій п'ятнадцять років тому переселився до Калача й згодом одружився з донькою калачівського жителя Калини Таранцова Іриною, жив з нею ось уже 13 років й нажив шестеро дітей, троє з яких померло. Жив без "порока" років із шість, а потім через пияцтво зійшовся зі своєю сусідкою – тамтешнього калачівського жителя Кирила Німого дружиною Параскою. Ірина, знаючи про походеньки чоловіка, інколи дорікала йому в тому, та він її

[59] Там само. – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 2212. – Арк. 1а, 1зв.

[60] Досить характерною щодо цього є справа Івана Стрижка (1769) із Острогозької провінції, яку ми аналізуємо в статті: *Маслійчук В.* До історії родинної конфліктності Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 243–263. Подібна справа стосується й слободи Нової Міловатки (Міловатського комісарства 1779 р.), де тамтешній божевільний житель Ярема Стрельцов убив свого батька й запалив батьківський хутір. У допитах Ярема зізнався, що бив батька за те, "что онъ принуждалъ его жить зъ женою свою добропорядочно, которую он гораздо не любилъ" (ЦДІАК України. – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 2213. – Арк. 1а, 3).

карав за такі докори. Та ось 23 вересня до нього прийшла коханка й наскаржилася, що їхні сусіди Євгенія Анущенкова, Степанида Кучеренкова, сварившись із нею, Параскою, дорікали їй і перелюбом, а сказала їм про те буцімто його, Тимофієва, дружина, й аби він свою дружину за те покарав. Однак Тимофій не встиг того зробити одразу, бо мав супроводжувати з ратуші колодників. Повернувшись 25 вересня, у п'ятницю ввечері, він вирішив учинити екзекуцію. Аби, мовляв, жінка знала, й про те нікому "не язвончила", й ніколи йому за те не дорікала. Він бив її лозиною по руках, а потім згорнув віжки, бо були кінці ремінні, й бив по всьому тілі. У суботу Тимофій пішов до свого шуряка Михайла Таранця й цілий день у того молотив. Дружина ж робила "обыкновенную свою работу". Повечерявши, полягали спати: він, Тимофій, на лаві, а дружина його з дітьми на примостку. Уранці Тимофій завважив, що дружина мертва. Цікаво, що у допиті жодного слова не сказано, як проreагували на все, що відбувалося, діти. Тоді ж Шевцов таємно вивіз тіло дружини до річки й вкинув у воду, а потім почав ходити по сусідах, питаючи, чи не приходила Ірина до них, бо десь пішла й пропала. Покликавши двох жінок, одна з яких була невісткою коханки, Тимофій пішов до річки, де швидко відшукали тіло "потопельниці". Однак місцевий отаман, оглянувши тіло, виявив там сліди побоїв й узяв Тимофія під варту.

Якщо свідчення Тимофія яскраво характеризують патріархальність суспільства, де жінка позбавлена будь-яких прав, а чоловік зраджує її та ще й збиткується з неї, то свідчення коханки-сусідки Параски Кобзаренкової досить важливі для характеристики однієї з моделей поведінки жіноцтва. Параскева Антонівна Кобзаренко, сорока п'яти років (на п'ятнадцять років старша за коханця), народилася в містечку Лохвиці Лубенського полку, де, досягнувши повноліття, була видана заміж за тамтешнього жителя Мусія Репаненка. Через рік вони з чоловіком переїхали до Астраханської губернії в казенну слободу Яїк, і той її чоловік, поживши два роки, помер. Після того вона вийшла заміж за тамтешнього жителя Кирила Кобзаренка й з ним стала жити у полковій слободі Калач Острогозького полку. Подальші свідчення підтверджують й Тимофієві слова про перелюб "по случаю пьянства тому седьмой год", що дружина коханця Ірина у розмові з сусідками зазначала, ніби точно знає, що її чоловік живе з Параскою в "прелюбоженстве". Й щоб те між людьми не розходилося, Параска попросила коханця покарати дружину "словесно, а бить не просила". Уранці 26 вересня після екзекуції вона ходила до згаданого Шевцова забрати полагоджені чоботи, однак коханця вдома не застала, а побачила тільки його дружину Ірину, що саме обідала. Кобзаренкова запримітила у неї на правій руці рану й спитала про те, Ірина відповіла, що то чоловік бив її лозиною, за що ж, не сказала… У свідченнях допитаних безліч побутових деталей, які висвітлюють заняття тогочасної жінки[61]. Параска Кобзаренко то цілий день на городі викопує буряк, то продає моркву на базарі. Ірина Шевцова то пасе коня, то рубає дрова, то готує їсти.

Побиття жінок у тогочасному суспільстві, власне, не є чимось особливим. І найголовніше – у документах подекуди йдеться й про втручання державних

[61] ЦДІАК України. – Спр. 1080. – Арк. 1–3, 9–10. Тимофій Шевцов за злочин був засуджений й засланий на Нерчинські заводи (арк. 13).

органів для "гуманізації" ставлення до жінки, підданої, служниці. 6 жовтня 1770 р. служник острогозького прокурора Лодиженського Степан Качков, їдучи з Острогозька, почув крики людей біля річки Сосни, збагнув, що тоне баба, й, щоб врятувати їй життя, заліз у річку, обв'язав потопельницю мотузкою й витягнув на берег. Під час допиту у провінційній канцелярії виявилося, що потопельниця – росіянка із Старого Осколу Авдотья Степанова, куплена кріпосна острогозького жителя Дмитра Зинов'єва. Живучи на заміському подвірку, ця "баба" (сорокарічна) розводила для хазяїна птицю й, будучи п'яною, погубила каченят. Приїхавши на свій пташник, Зинов'єв виявив недостачу, жорстоко побив кріпосну палицею й погрожував бити ще. З остраху бути битою Авдотья Степанова з наміром утопитися пішла на місток через річку Сосну й стрибнула з нього "во всем платье". Дізнавшися про цю подію, острогозький прокурор Лев Лодиженський розпочав слідство. Виявилося, що згаданий острогозький житель Дмитро Зинов'єв бив "тирански" не лише слуг, а й власну дружину й малолітніх дітей, кріпаки ж Зинов'єва, не маючи одягу, працюють у зимовий час, обморожуючи руки й ноги. З огляду на таке "безбожие и варварство" за побиття дружини Зинов'єва узяли під караул, а прокурор звернувся до Острогозького духовного правління, аби церковна влада шляхом покут та епітимій вплинула на деспота[62].

Подібним чином й церковна влада прагнула обмежити насильство в родині. Жителька Острогозька Агафена вийшла заміж за Федора Никитенка на хутір Гнилий Острогозької провінції. Однак життя у свекра було тяжким. Свекор Тихін Никитенко й чоловік Федір били Агафену немилосердно. Саме тому в березні 1778 р. молодиця втекла й наскаржилася про побої в Острогозьке духовне правління; звідти їй видали "указ" для чоловіка, свекра й свекрухи "о нечинении еи Агафене побоевъ" й відправили додому. Звідти Агафена пішла на хутір Явдаків у найми до тамтешнього жителя Мартиненка на час жнив, щоб відробити чотири рублі, взяті нею у Мартиненка ще дівкою для купівлі шуби. І от під час жнив на той хутір приїхали її чоловік Федір Никитенко зі своїм родичем Іваном й при Мартиненкові та інших найманих почали її жорстоко бити палицями, а потім, прив'язавши до голоблі, до коняки, погнали в хутір Гнилий (за двадцять п'ять верст). Після такого "повернення" з наймів Агафена втекла й жила по різних місцях, зокрема й у своєї матері Христини Роєвої, доки її не спіймали як безпашпортну. Однак жінка твердила, що під час утечі перелюбу чи якихось незаконних учинків не чинила, а воронезький єпископ Тихон 1779 р. надіслав резолюцію щодо заборони бити жінку[63]. Тобто тут ми натрапляємо на яскравий приклад спроб уладнати сімейний конфлікт церковною владою, але невдалих.

Втручання церковної влади у сферу сімейних стосунків досить помітне, але воно не долало побутових підстав сімейних сварок. 8 травня 1779 р. "со увещеваніемъ священика Кирилы Дорошевского" у сл. Міловатці в комісарському правлінні допитували мешканця села Петропавлівки Степана Довженка. Два тижні тому Степан наказав своїй дружині Уляні піти віддати позичені гроші й забрати із засіки жито, а сам подався у своїх справах до тамтешнього жителя

[62] Там само. – Спр. 1067. – Арк. 1а, 8–9.

[63] Там само. – Спр. 2224. – Арк. 1а, 3–3зв., 7.

Андрія Котляренкай, повернувшись, побачив, що його жінка не виконала завдання, а прийшла п'яною. Довженкосхопив лозину й погнався за жінкою, що вибігла з хати. Догнавши, чоловік почав бити жінку, вона ж схопилася за лозину й потягла її на себе, впала і вдарилась об дерево. Через три дні Уляна померла[64].

За документами, було чимало випадків зґвалтувань, особливо дівчаток-сиріт. Наприклад, п'яний наймит, острогозький житель Іван Кругликов 1779 р. зґвалтував п'ятилітню дівчинку Феодосію, що жила на утриманні хазяїна Гаврили Яровенка, де працював Кругликов[65].

Досить показовою є й справа про перевдягання жінки в чоловічий одяг й покарання за те. 5 жовтня 1770 р. коротояцькийкупець Артем Лощилін спіймав у Острогозьку вночі біля свого двору жительку Катерину Миколаєнко "въ мужескомъ платье и шапке", яка назвалася "старооскольськимпоміщиком". Після з'ясування обставин, виявилося, що Миколаєнко була служницею в острогозького землеміра поручика Михайла Радкова й "неоднократно" до цього "в ночное время а не в день" виходила з помешкання Радкова в чоловічому вбранні, називаючи себе поміщиком. Виникала підозра у "блудодеянии" одруженого Радкова зі служницею. Важливо було звинуватити порушницю правил поведінки й засудити її вчинок, й Острогозька провінційна канцелярія нічого кращого не придумала, як покликатися на інструкцію московської поліцмейстерської канцелярії від 10 грудня 1722 р. щодо "шатающихся по улицахъ бѣглыхъ солдатъ, матросовъ и прочихъ воровъ", щоб їх ловили й направляли в поліцмейстерську канцелярію. На жаль, справу не закінчено, бо "малороссийская девка" Катерина Миколаєнко втекла з-під варти[66]. Ця справа є цікавою у загальному контексті (навіть не торкаючись проблематики карнавальності народної культури): з одного боку, бачимо втручання державних органів щодо "шатающихся", з другого ж, злочин дівчини полягав у приховуванні нею ґендерної ідентифікації й підкресленні належності до іншого – чоловічого – світу й так само до владної категорії в суспільстві.

Низка прикладів засвідчує, що взаємини чоловіків і жінок у Острогозькій провінції були патріархальними: чоловік силоміць утримує й стверджує свою владу в родині, а жінка виявляється часто лише суб'єктом відносин.

Патріархальність та випадки "снохацтва"

Снохацтво – співжиття свекра з невісткою (снохой – *рос.*) – ще наприкінці XIX ст. траплялося серед селян. Існував навіть звичай досить рано одружувати малолітніх синів та жити з їхніми дружинами. Яскраво відобразив снохацтво відомий російський письменник Максим Горький. Як великий гріх кровозмішування воно засуджувалося церквою. Церква ще з часів Ярослава Мудрого постійно боролася з цим явищем, однак російський простолюд не вбачав у ньому нічого ганебного. Пізніше снохацтво стало вважатися злочином, син у випадках

[64] Там само. – Спр. 2214. – Арк. 1а.
[65] Там само. – Спр. 2230. – Арк. 1а. За те покараний батогом (арк. 9).
[66] Там само. – Спр. 1068. – Арк. 1зв., 2, 3–3зв.

снохацтва міг просити про відділення від батька, нерідко снохацтво призводило до батьковбивства.

Утім, в окремих районах Росії – в Архангельській землі, Сибіру й на сусідніх з Острогозькою провінцією землях Війська Донського це явище було поширеним й не засуджувалося громадою ще й у середині XIX ст.[67].

Документація Острогозької провінції постає винятково важливою для висвітлення проблеми снохацтва в "українськім випадку", бо щодо цього є лише принагідні розвідки чи згадки[68].

Цікавим у острогозьких документах є переплетення патріархальності, підпорядкування старшому, мовчанки з приводу грішних дій батька. Характерною видається справа про кровозмішання зі слободи Старої Калитви (1767 р.) про блуд між свекром Герасимом Вакулиним (41 рік) та невісткою Іриною (Шрубкою в дівоцтві) (17 років). Причиною слідства стала скарга на Вакулина батька Ірини Мартина Шрубки. Приїхавши в гості до свата, Мартин від доньки дізнався, що Герасим Вакулин насильно живе з нею беззаконно, й "объявил" про те священикові. На допиті Вакулин визнав свою провину. Свідчення ж його невістки детальніші, із побутовими подробицями. Виявилося, що свекор уперше чинив гріх з невісткою на покосі. Під час косовиці почалася злива, й Герасим із синами й невісткою ліг спати, й "бывъ пьянъ" "усильне" те вчинив. Під час Великого посту невістка спала на землі "в избѣ" поруч з чоловіком; Герасим ліг теж на землі біля неї, "сталъ щипать тѣло" й зґвалтував її. Те ж саме сталося "того ж поста" на вербному тижні, коли чоловік Ірини Клим поїхав у поле орати. Свекор, повечерявши, "всю ночь действовалъ съ нею беззаконно" й лякав невістку, щоб та "сего дѣла не выносила". На Великдень батько й мати Ірини приїхали у гості до сватів, але посварилися з ними й поїхали у двір старокалитвянського жителя Івана Кунаки. Ірина, прибігши до свого батька, усе розповіла. Суд покарав розпусника: Герасима Вакулина, вирвавши ніздрі, заслали до Сибіру[69]. Зазначимо важливу річ: Ірина зовсім не зважає на чоловіка, а ґвалтівник-свекор на сина, він немов і не фігурує у слідстві, спокійно спить поруч, коли батько чинить блуд.

Ще яскравішою для характеристики патріархального суспільства Острогозької провінції є справа про невістку Мотрону та свекра Архипа Халецького зі слободи Слонівки Бирючанського комісарства. Двадцятип'ятилітня Мотрона вийшла заміж перед масляною 1770 р. за обивателя Степана Халецького й переїхала жити до нього на хутір Бровкин за сім верст від Слонівки. Однак на "сирному тижні" уночі сімдесятилітній свекор Архип Халецький заліз до невістки на піч й намагався її зґвалтувати. Мотрона після цього випадку втекла до свого діда, військового обивателя Івана Андрійченка, у Слонівку. Однак дорогою її наздогнали чоловік зі свекром, й усі разом пішли до діда. Мотрона наскаржилася дідові

---

[67] *Смирнов А.* Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа. – М., 1877. – С. 44–47.

[68] *Франко І.* Сліди снохацтва в наших горах // Житє і слово. – 1895. – Кн. 4. – С. 101–104; *Кузеля З.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народа: Матеріяли з полудневої Київщини // Матеріяли до українсько-руської етнольогії. – 1906. – Т. VIII. – С. 85.

[69] ЦДІАК України. – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 448. – Арк. 2–4, 17.

на свекра. Той почав лаяти Архипа, однак Халецький почав божитися, що й на думці не мав поганого, а невістка на нього наговорює. Тоді дід наказав сікти онуку нагайкою, щоб від чоловіка не бігала й на свата наклепів не зводила. Після того свекор з чоловіком привели її до Слонівської ратуші, де вона знову наскаржилася отаманові Михайлові Корецькому. Але отаман теж не повірив молодиці й наказав, на прохання Архипа Халецького, теж висікти її за втечу від чоловіка. Від побоїв Мотрона захворіла і лежала у хаті хвора, свекор же, скориставшись цим, зґвалтував її й після того ще ґвалтував кілька разів. Мотрона скаржилася чоловікові, але той просив, щоб нікому про те "до времени" не говорила, може, батько покається, скаржилася вона й сусідкам, та ті теж нічим зарадити не могли. Урешті після жнив Мотрона знову втекла до Слонівки й одразу пішла до ратуші. Отаман цього разу вирядив невістку та свекра до вищої інстанції, Бирючанського комісарства, де Халецький "повинився", що мав кілька разів "кровосмѣшенія", але за згодою невістки; про скарги Мотрони свідчили сусідки й чоловік. За рішенням суду Архипові Халецькому вирвано ніздрі й відправлено його на Нерчинські заводи[70].

Наведемо ще один випадок девіантної поведінки з наголошенням "чоловічої влади" в суспільстві. Житель слободи Вільшанки Дмитро Рибенський на початку 1768 р. прийшов додому п'яний, порозганяв усю родину й, залишивши лише невістку Феодосію, "учинилъ с нею насильственный блудъ". У хаті нікого не було, тому Феодосія не кричала, ані чоловікові, ані свекрусі, боячися свекра, вона нічого не сказала. Однак через тиждень Рибенський знову взявся за своє. Феодосія поскаржилася на те в ратуші отаману Михайлові Мірочникову, однак той мляво проводив слідство, покликаючися на "толкованіе" випадків зґвалтування: "В толкованіи невѣрные женщины обыкновенно когда в оныхъ невѣрностяхъ и когда многіе невѣрности учинятъ предлагаетъ что насильством чести своеи лишены и насильствованы тогда и судье ихъ ненадлежитъ вѣрить но подлинное о правдѣ вывѣдать"[71]. Йшлося про те, чи "крикомъ другихъ на помощь призывала", чи в "доброй славѣ", чи "платье разодрано", чи є "синевы и кровавые знаки" і, найголовніше, треба, щоб скаргу про зґвалтування подано було одразу, бо інакше "по видимому видно будет, что она къ тому охоту имѣла". Сам свекор Дмитро Рибенський зазначав, що дійсно мав блуд з невісткою на святого Василя, бо був п'яний і "по ее согласію а не насилно". Однак до Вільшанки приїхало начальство – комісар Репеєв; він визнав провину Рибенського в кровозмішанні й жорстоко покарав винуватця (засланий на Нерчинські заводи)[72].

Узагальнені висновки з поодиноких справ, звичайно, робити не слід, але подібні нюанси девіації спостерігалися пізніше в середовищі російських родин. У комплексі документації Гетьманщини та й інших частин Слобожанщини, крім випадків з-поза меж провінції[73] (однак тієї ж Слобідськоукраїнської губернії),

[70] Там само. – Спр. 1084. – Арк. 1а, 1зв., 3–3зв., 5–17.

[71] Там само. – Спр. 846. – Арк. 25.

[72] Там само. – Спр. 446. – Арк. 1–1зв., 7–9, 42, 47–47зв.

[73] *Лебедев А. С.* О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий – М., 1890. – С. 26–27 (1764 р. – містечко Андріївка Ізюмської

ми зрідка натрапляємо на снохацтво й конфліктність зі свекром[74]. Тобто випадки снохацтва можна віднести до проблематики міжетнічних взаємодій і підсиленої патріархальності, що спостерігаємо в Острогозькій провінції.

Жіночий бунт

Не слід вважати жінку виключно жертвою обставин. Досить часто, навпаки, жінки не корилися своїй долі, не хотіли виконувати визначеної їм ролі в родині. Набирала ця непокора переважно пасивних форм, як це можна спостерігати, – жінки тікали від чоловіків. Однак були й інші засоби помсти за наругу, зокрема досить поширене в українському традиційному побуті отруєння нелюба.

Прояви жіночої непокори патріархальній нарузі теж наявні в документації Острогозької провінції. Саме тут часто велику роль відігравали народні вірування й забобони.

Так, 18 вересня 1770 р. зі слободи Підгорної до Острогозька було доставлено сімнадцятилітню Дарину Підстрішну. Біографія молодиці цікава й багато що характеризує. Дарина народилася в Люботині біля Харкова, а 1767 р. разом з батьком Гнатом Савенком прийшла до Підгорної (Калитвенського комісарства). 1769 р. її видали заміж за "військового жителя" Микиту Підстрішного. Чоловік "невідь за що" постійно бив дружину. Дарина поскаржилася матері Софії, що чоловік її не любить і б'є. Софія Савенкова набрала з могил на кладовищі землі й наказала доньці, поклавши ту землю в попіл, зварити її у воді, а потім тією водою змити своєму чоловікові голову. Дарина так і зробила, але те не допомогло. Через кілька тижнів Дарина згадала, що чула ще в Люботині, як жінки отруюють своїх чоловіків жабами[75]. Знайшовши жабу, молодиця засушила її, розтерла й підсипала чоловікові до питної води. До Різдва 1769 р. Микита Підстрішний двічі те пив. Упродовж чотирьох місяців Микита був здоровим, але під кінець Великого посту захворів. Заслаблий чоловік неодноразово запитував дружину, що ж було причиною його хвороби, й Дарина через кілька місяців зізналася.

провінції: Ілля Скоряк та його невістка Параскева; 1771 р. – слобода Золочів Харківської провінції: Григорій Зінченко з невісткою Феклою). Найраніша відома нам справа – 1755 р. про співжиття деркачівського жителя ((с. Деркачі Харківського полку) ЦДІАК України. – Ф. 2007, оп.1, спр.451)) Івана Козачка із невісткою. Див. також про снохацтво в околицях Харкова (Харківське духовне правління) пізнішого часу: справу 1798 р. про російського однодворця Чаплигіна (Там само. – Спр. 451); або про українську родину Шевченків того самого року (Там само. – Спр. 2775).

[74] Це частково розглянуто мною: *Маслійчук В.* До історії родинної конфліктності Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні. – С. 243–263.

[75] Про жаб та отруєння ними існує кілька колоритних справ з колишньої Гетьманщини. Так, у 1792 р. жительки села Погарища (Чернігівського намісництва) Євдокія Сіренкова та Пелагія Коваленкова померли в острозі. Причиною їхнього ув'язнення стало те, що вони напоїли дружину священика Ганну Лосієвську горілкою, в яку кинули засушену та потерту жабу. Лосієвська поскаржилася до суду ніби в неї в нутрі розплодилися жаби, що виходять з блювотиннями і проносом. Оскільки пригода попівни була надзвичайною, то винних жінок вкинули до острогу, а з палати Чернігівського верхнього земського суду подали повідомлення до Медичної колегії (ЦДІАК України. – Ф. 1508. – Оп. 2. – Спр. 1173. – Арк. 1, 5–5зв.).

Свекор Назар Підстрішний після цього зізнання відвів невістку до земської ратуші. Далі досить цікавий момент про судочинство у провінції. За чинними на той час російськими законами (Соборним Уложенієм, 22 глава, 8, 23) отруювачці слід було відрубати руку або її стратити. Однак норми російського права вочевидь були все ще слабкими[76]. Було вирішено лише побити жінку нещадно нагайками, а при тому дізнатися, чи справді чоловік бив Дарину, й наказати, щоб той "впредь отъ того удержался и по ее молодости къ домашнему управленію приводилъ надлежащеи"[77]. Захист жіноцтва державою й запобігання родинному насильству вочевидь мали пізніше істотний наслідок – прискорення жіночої емансипації.

Ще один приклад. Сотник Іван Сурмін із Богучара одружився 1760 р. з донькою підпрапорного Миколи Афанасьєва Марією ("по желанію онаго Сурмина и по волѣ моихъ родителей", як зазначає його дружина). Іван вирізнявся буйним норовом, пиячив і бився, однак стримував його батько Олексій Сурмін, який завжди захищав невістку. Та в лютому 1772 р. свекор Марії помер, свекруха теж пиячила й була на боці сина. Так для жінки настали тяжкі дні. Чоловік неодноразово погрожував її вбити, заряджаючи пістоля чи оголюючи шаблю. Постійні побої та знущання Марія вже не могла терпіти й тому вночі, відпросившись на двір "по нуждѣ", в одному спідньому втекла по берегу Дону, залишивши вдома маленьку дитину. Всі сусіди й навколишні мешканці підтверджували дикий норов Сурміна, який стріляв з рушниці собак, колов шаблею свиней, не платив наймитам, витолочував жито, крав худобу, робив набіги й коїв грабунки. Марія не змирилася зі своєю долею – навіть утікши до батьків, вона прагнула відсудити бодай частину майна й повернути собі сина, але через низку несприятливих обставин це їй не вдалося[78].

Випадки жіночого опору чоловічій сваволі ще раз підтверджують, що "старий світ", міжлюдські стосунки та моделі поведінки важко підвести під одновимірні характеристики. Часто винятки сприймаються за правило, а привнесені й засвоєні речі вважаються питомими. Приклади опору чоловічій нарузі, свідчення про усвідомлення жінками своєї ролі й їхні вимоги відповідного ставлення до себе з боку родини підтверджують усю відносність однозначних висновків.

Висновки

Документація Острогозької провінції свідчить, що тогочасне жіноцтво піддавало під різноманітні впливи: з одного боку, відчуття свободи на прикордонних теренах, послаблений державний і церковний контроль, з другого – пригноб-

[76] Недотримання норм "Соборного Уложения" щодо покарання жінок характерні й для Острогозька ще кінця XVII ст. (*Гоголева А. А.* Местная власть в Острогожском уезде... – С. 201). Під час слідства у справі про вбивство острогозького сотника Прокопа Мураєва з'ясувалося, що вдова сотника мала блуд з російським гулящим чоловіком Варламовим, який обіцяв узяти з нею шлюб і найняв убивцю для її чоловіка. Усупереч вимогам "Соборного Уложения" (російського зводу законів, за яким хотіли судити й українських переселенців), Катерину Мураєву не було скарано на горло; вона навіть погрожувала діверям знищити їх і зачаклувати.

[77] ЦДІАК України. – Ф. 1807. – Оп. 1. – Спр. 1073. – Арк. 1а–4.

[78] Там само. – Спр. 1637. – Арк. 1–3зв., 5, 7, 11.

леність патріархальним суспільством. Жінка майже позбавлена, за окремими винятками, правової ініціативи, економічної незалежності, її роль у сім'ї досить розмита. В Острогозькій провінції ми натрапляємо на патріархальність родинних відносин, чоловічу сваволю, прояви снохацтва. Пригноблене, другорядне становище жіноцтва у цій прикордонній провінції – головний висновок даного дослідження. Патріархальність тогочасного суспільства виявлялася у всіх сферах життя; державна влада уособлювалася чоловіком, і вплив її зростав. Сильна роль чоловіка в російській родині та у козацькому середовищі Всевеликого Війська Донського (зі снохацтвом у сім'ях) впливала й на українських переселенців. Жіночий бунт (втечі, отруєння чоловіка) жорстоко карався. Приватна сфера жіноцтва залежала від чоловічої сваволі.

Використання ширшого кола джерел з історії Острогозької провінції дасть змогу глибше дослідити механізми ґендерної нерівності, міжетнічних взаємин, питання соціального дисциплінування.

Вадим АДАДУРОВ (*Львів*)

ПРИЗНАЧЕННЯ НАПОЛЕОНОМ І "ІМПЕРСЬКОГО КОМІСАРА-ОРГАНІЗАТОРА У ПРОВІНЦІЯХ ПОДІЛЛЯ, ВОЛИНЬ ТА УКРАЇНА" І ДІЯЛЬНІСТЬ НА ЦІЙ ПОСАДІ ГРАФА ТАДЕУША МОРСЬКОГО

22 червня 1812 р., в день, коли Наполеон І видав звернення до своєї армії про початок війни супроти Росії, війни, яку він назвав "польською", натякаючи на те, що її наслідком стане відновлення Польської держави в кордонах до її поділів[1], на ім'я "правої руки" французького імператора – державного секретаря й міністра закордонних справ Юга Маре було скеровано меморандум під назвою "Ідеї щодо організації законного повстання на Волині, Поділлі й Україні" (Idées sur l'organisation d'une insurrection légale en Wolhynie, Podolie et Ukraine). Автором згаданого меморандуму був граф Тадеуш Морський, незаможний польський аристократ, котрий плекав надії зробити кар'єру на службі в уряді Франції. Свого часу граф зумів увійти в довіру до французького резидента у Варшавському герцогстві Едуара Біньйона. Коли цього дипломата було призначено комісаром французького уряду в Литві, він, перебуваючи у Вільні при особі фактичного правителя окупованих територій Росії Ю. Маре, неабияк посприяв реалізації пропозицій Т. Морського. Не без допомоги Біньйона графа Морського було призначено "спеціальним комісаром Генеральної конфедерації Польського королівства на Волині, Поділлі й Україні".

Як комісар Конфедерації, Т. Морський мав найтіснішим чином співпрацювати з урядом Варшавського герцогства і архієпископом Домініком Прадтом, котрого було призначено французьким послом у Варшаві замість Е. Біньйона. Втім, з моменту повернення Морського з Вільна до Варшави (кінець липня 1812 р.) ця офіційна особа поставилась до графа та дорученої йому місії з великою стриманістю. В опублікованих 1815 р. спогадах Д. Прадт, називаючи Маре та Біньйона головними натхненниками авантюрного походу Наполеона в Росію, подав нищівну оцінку особи та діяльності Т. Морського. Кількома карикатурними штрихами він охарактеризував графа як "тип злиденного авантюриста з наймізернішою зовнішністю" та "найсмішнішу в цілій Польщі людину". Всі починання Т. Морського щодо поширення патріотичного руху у володіннях Росії Д. Прадт вважав пародійними. За словами архієпископа, граф Морський, пообіцявши імператорові підняти п'ятдесят тисяч озброєних людей на Волині, зумів у кінцевому

[1] Correspondance de Napoléon Ier, publiée par ordre de Napoléon III. – Paris, 1867. – T. 23. – Doc. № 18855. – P. 618.

результаті залучити лишень двох прихильників. Обуренню Прадта не було меж, коли, попри ці кричущі, на його погляд, докази некомпетентності Морського, Маре "надзвичайно промовистим тоном заявив, що граф Морський дуже добре прислужився [Франції]"[2].

Коротка оцінка Д. Прадтом діяльності Т. Морського під час війни 1812 р. є єдиною опублікованою згадкою про місію, що її доручив графові французький уряд. Ані в публікаціях документальних джерел, ані в наукових дослідженнях ця місія не знайшла відображення. Однак, всупереч нігілістичній тональності оповіді Прадта, місія Морського не була безплідною: доказом цього є тридцять рапортів останнього на ім'я Маре, а також шість меморандумів стосовно ситуації, ресурсів і майбутньої адміністративної та військової організації довірених його опіці провінцій. Наслідком цього інформаційного потоку стало опрацювання на його основі (оточенням Маре) та наступне затвердження Наполеоном "Інструкції для імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь та Україна", унікального в своєму роді документа, який поза будь-яким сумнівом засвідчує існування у французького керівництва значного інтересу щодо південно-західного краю Російської імперії. Цінність "Інструкції" для дослідника полягає насамперед у тому, що вона дозволяє збагнути, яким чином цікавили ці землі Наполеона і його урядовців. Текст "Інструкції" та передуюче її появі листування Т. Морського з Ю. Маре було розшукано нами у Національному архіві Франції у колекції паперів державного секретаря[3]. Крім того, нам пощастило віднайти ще дві згадки стосовно місії Т. Морського у листуванні Д. Прадта з Ю. Маре, яке зберігається в Архіві Міністерства закордонних справ Франції[4]. Вивчення цих архівних документів дало змогу прочитати досі незнану сторінку історії ставлення наполеонівської Франції до українських земель під владою Російської імперії.

* * *

Меморандум від 22 червня 1812 р. засвідчує добру поінформованість Т. Морського про обережне ставлення французького керівництва до питання про незалежність Польщі. Цією обізнаністю граф мусив безперечно завдячувати своїм особистим контактам з Е. Біньйоном, котрому чи не найкраще були відомі вагання Наполеона, спричинені його небажанням передчасними деклараціями зруйнувати можливості для порозуміння з державами, які свого часу поділили між собою Польщу, передусім з Росією й Австрією. Відтак, висловлюючи пропозицію щодо організації на Волині, Поділлі та Наддніпрянщині "законного і конституційного повстання, яке буде гідним покровительства з боку Його Величності Імператора" (une insurrection constitutionnelle et légale qui soit digne de la protection de S. M. l'Empereur), Т. Морський наголошував, що таке повстання не суперечитиме політичним принципам Наполеона. Правдоподібно, що Т. Морський був

[2] *Pradt D.* Histoire de l'ambassade dans le Grand Duché de Varsovie en 1812. – Paris, 1815. – P. 148–149, 150–151.

[3] Archives Nationales (далі – AN), série "AF IV". – Vol. 1650. – F. 522–718.

[4] Archives du Ministère des affaires étrangères (далі – AMAE), série "Correspondance politique" (далі – CP), sous-série "Pologne". – Vol. 331. – F. 602, 680.

також поінформований про негативне ставлення французького імператора до будь-яких стихійних, "диких", повстанських рухів, які не очолювалися суспільною верхівкою, а відтак вважав, що повстання мусило бути організоване на взірець шляхетських конфедерацій XVIII ст. (Барської чи Торговицької). Загальне керівництво цим рухом мав здійснювати сейм Конфедерації у Варшаві, а безпосереднє – представник (комісар) Конфедерації у терені в порозумінні з місцевими землевласниками. При цьому граф підкреслював, що організатори повстання "мусять використовувати лишень шляхетні засоби, які гідні Великого Покровителя, котрий ним керує й їх провадить" (à n'employer que les moyens nobles et dignes de l'Auguste Protecteur qui dirige et les assure). Т. Морський не розводився стосовно патріотичної мети повстання, яке мало допровадити до відбудови Польщі, вважаючи цей результат віддаленою перспективою. Натомість він не шкодував аргументів, коли йшлося про користі, які могло принести це повстання Франції під час війни супроти Росії. Намагаючись переконати Наполеона до проголошення покровительства над повстанням на Волині, Поділлі й Україні, граф Морський писав: "Воно матиме за мету створення масової військової сили, пропорційної щодо засобів провінцій, приготування товарів і засобів, необхідних для прохарчування армій Його Величності"[5]. Т. Морський добре знав, якими обіцянками слід "спокушати" французького імператора, котрий найгостріше відчував потребу в легкій кінноті: "Україна, цей невичерпний сад козацтва [...], зможе надати протягом лишень кількох місяців корпус чисельністю близько 20 тисяч осіб, здебільшого легкої кавалерії"[6]. Волинь, на його думку, окрім трьох полків піхоти, була спроможна надати шість-сім тисяч вершників.

Покровительство французького імператора Т. Морський вважав чи не найголовнішим аргументом, спроможним спонукати до участі у збройній боротьбі супроти Росії польських шляхтичів, котрі боялися наразити на небезпеку своє життя та добробут без надійних гарантій з боку Наполеона. Щоб прихилити до Франції шляхту Правобережжя, Морський також рекомендував імператорові пожалувати її авторитетним представникам маєтки, які буде конфісковано у прихильників Росії. "Це повстання коштуватиме Його Величності заледве кілька земельних надань", – підкреслював він, додаючи при цьому, що "всі кошти організації повстання візьме на себе сам край"[7]. Щодо поведінки інших суспільних груп, зокрема багатомільйонного українського селянства, то Т. Морський був переконаний, що його позиція остаточно залежатиме від приєднання до повстання панів, адже "військова конфедерація є закликом до всієї шляхти сісти на коней і повести залежних від неї людей захищати батьківщину"[8].

---

[5] "Elle aura pour objet: de créer une masse de force militaire, proportionnée aux moyens des provinces; de préparer les denrées et vivres nécessaires à l'alimentation des armées de S. M." (AN, AF IV. – Vol. 1650. – F. 522).

[6] "L'Ukraine, pays jardinère de Cosaques, [...] pourrait y lever autant de quelques mois un corps d'environ 20 mille hommes la plupart de cavalerie légère" (Ibidem. – F. 530).

[7] "Cette insurrection ne doit coûter à S. M. que quelques avances foncières [...] C'est le pays qui doit lui-même à supporter tous les frais" (Ibidem. – F. 522).

[8] "La confédération militaire est un appel à la noblesse entière de monter à cheval et de conduire leurs vassaux à défendre la Patrie" (Ibidem. – F. 525).

Т. Морський вважав, що безпосереднім поштовхом до повстання у Волині, Поділлі та Наддніпрянщині стане наступ армії французького імператора, однак наголошував, що це мусять бути виключно французькі чи польські частини і в жодному разі не залучені Наполеоном до походу супроти Росії австрійські та прусські, бо їхня присутність могла б позбавити імператора підтримки з боку місцевої спільноти, котра вкрай негативно ставилася до держав, які знищили Польщу[9]. Висловлюючи думку про те, що поширення повстанського руху залежатиме передусім від успіхів військових операцій, граф Морський наголошував на потребі узгоджувати дії повстанців з операціями регулярних військ, а також вважав необхідною умовою досягнення бажаного результату приязне ставлення з боку австрійського уряду та його губернаторства в Галичині, оскільки саме через територію цієї провінції могли найефективніше підтримуватися зв'язки з Варшавським герцогством. Такої підтримки, вважав Т. Морський, могла б домогтись від австрійського уряду французька дипломатія[10].

Галичина розглядалася Т. Морським як плацдарм для підготовки повстання, оскільки сюди постійно прибували чи тут проживали чимало заможних мешканців прикордонних губерній Росії. Серед цих осіб, чимало з-поміж яких симпатизували Франції, граф сподівався завербувати таємних емісарів для підготовки повстання[11]. Успіх повстання граф Морський пов'язував і з особистим авторитетом осіб, які мусили його очолити. Цими ватажками мали стати уродженці Волині, Поділля й Наддніпрянщини, котрі, володіючи значними маєтками в цих землях, перебували водночас на службі в Наполеона і відзначалися своїми патріотичними переконаннями. Т. Морський навів перелік осіб, які повинні були відповідати за формування військових частин. Список очолив дивізійний генерал Кароль Князевич, а також бригадні генерали Станіслав Потоцький та Ізидор Красіцький[12]. Органом тимчасового управління мала стати рада у складі комісара Генеральної конфедерації, військового командувача та маршалків місцевої конфедерації, а функції тимчасової адміністрації мусили виконувати командири військових підрозділів[13]. Ця рада користувалася б надзвичайними повноваженнями щодо управління шляхами, митницями, складами, мала б право конфіскувати маєтки та застосовувати

---

[9] "Il serait à désirer qu'on puisse y employer exclusivement des troupes françaises et polonaises; l'antipathie des Polonais contre des Allemands contrerait l'action de l'esprit public" (Ibidem. – F. 523).

[10] "Il est essentiel de se ménager un appui formel et un concours implicite de la cour de Vienne par son gouvernement de Gallicie. Il est extrêmement nécessaire de combiner nos masses avec les opérations des armées" (Ibidem).

[11] "Une grande partie des habitants aisés de la Podolie et de la Volhynie se trouvent actuellement rassemblés en Gallicie et surtout à Léopol. Ce rassemblement présente une occasion propice d'agir sur eux" (Ibidem. – F. 525).

[12] Ibidem. – F. 529.

[13] "Le commandant général des troupes cantonnées dans ces trois palatinats aura séancé au conseil des maréchaux conjointement avec le commissaire impérial pour combiner tous les mouvements et faire marcher de front toutes les administrations" (Ibidem. – F. 530).

репресії щодо тих осіб, які спробували б ухилятися від “патріотичного обов’язку”[14].

Граф Морський очікував відповіді на свій меморандум кілька тижнів. Про обставини розгляду його пропозицій французьким керівництвом дозволяє судити твердження, яке знаходимо у листі Т. Морського до Д. Прадта від 31 липня 1812 р.: “Відповідно до особливих інструкцій, що їх Його Світлість пан герцог Бассанський (Ю. Маре. – *В. А.*) вручив мені згідно з наказом імператора, я маю честь представити Вашій Світлості записку щодо завдань і об’єктів місії, яку мені було доручено”[15]. Як можна судити з цього уривку, пропозиції Морського було представлено самому Наполеонові, котрий після ознайомлення з ними доручив державному секретареві здійснити певні кроки щодо їх реалізації. Імператор виїхав з Вільна до діючої армії 16 липня, аудієнція Морського в Маре відбулася (згідно зі свідченням Прадта) у Вільні 20 липня. Інструкції було переказано Морському в усній формі, що свідчило про надзвичайну обережність французьких урядовців та їх небажання передчасно кинути на себе тінь підозри з боку Росії й Австрії участю в організації польського повстання. Саме тому Т. Морський не отримав жодного офіційного документа, в якому б говорилося, що він є представником імператора. На Волині, Поділлі й Наддніпрянській Україні він мусив представляти лишень Генеральну конфедерацію Польського королівства. Втім, навіть при настільки нечітких повноваженнях Морського, бажання приєднатись до його місії висловив генерал С. Потоцький. Т. Морський писав, що мав з цього приводу розмову зі зверхником Потоцького, братом імператора – Жеромом Бонапартом, котрий, “видається, не заперечував проти цього”[16].

У Варшаві Т. Морський негайно звернувся по допомогу до Д. Прадта. Він вимагав, щоб французький посол від імені свого уряду домігся від посадовців Варшавського герцогства режиму найбільшого сприяння для його місії. Передусім, “потрібно, щоб якнайшвидше було надано двох кмітливих і надійних офіцерів, один з яких, котрого добре знають у Львові, зміг би післязавтра виїхати до цієї столиці Галичини [...], другому ж офіцерові буде наказано негайно виїхати через Замостя до Рубєшова, що на кордоні з Росією, і перебувати там, щоб відстежувати усі рухи ворога”[17]. Перший з цих офіцерів мав порозумітися з представ-

---

[14] “Le commissaire ainsi que le conseil des maréchaux auraient une instruction particulère sur la manière de traiter les propriétaires qui absenteraient par malveillance ou bien qui malgé les proclamations s’obstineraient à favoriser les vues de l’ennemi” (Ibidem. – F. 531).

[15] “En vertu des instructions particulières que Son Excellence Monseigneur le Duc de Bassano m’a remis par ordre de l’Empereur, j’ai l’honneur de présenter à Votre Excellence une note des articles et des objets relatifs à la mission dont je suis chargé” (Ibidem. – F. 544) [Copie de la note à S. E. M. l’ambassadeur de France à Varsovie, le 31 juillet 1812].

[16] “Le général de brigade comte Stanislas Potocki informé de ma mission m’a demandé instamment d’y concourir; j’ai l’honneur d’en parler à Sa Majesté le Roi de Westphalie qui parait ne pas s’y opposer” (Ibidem. – F. 543).

[17] “Il me faut avoir le plutôt possible deux officiers très intelligents et très sûrs dont l’un, habitué et connu à Léopol sous des rapports favorables, puisse partir après demain pour cette capitale de la Gallicie; l’autre officier sera chargé de partir sur le champ par Zamosc vers Rubieszow et d’y rester pour éclairer tous les mouvements de l’ennemi” (Ibidem).

никами галицької шляхти, щоб за їхнім посередництвом нав'язати контакти з підданими Росії, які приїздили з Волині та Поділля. В їхньому середовищі він мав завербувати кількох емісарів, котрі, проїхавши Правобережжям, повинні були добратися до ставки французького імператора та доправити йому докладні розвідницькі дані стосовно ситуації в цих краях і рухів російських військ, другий – організувати розвідницьку мережу на Волині, щоб переказувати усю зібрану інформацію для потреб французької армії.

Решта вимог Т. Морського стосувалася співпраці з військовим міністром Варшавського герцогства, котрому пропонувалося надати у розпорядження комісара "по можливості якнайбільше число офіцерів усіх рангів і родів військ" (le plus grand nombre possible des officiers de tout grade et de toutes armes) з метою організації корпусу, який мав вступити на Волинь, причому всі ці військові мусили й надалі утримуватись коштом герцогства (tous ces officiers et sous-officiers seront entièrement aux frais du Duché jusqu'à leur entrée en Wolhynie). Від військового міністра також вимагалося передати під командування С. Потоцького та Т. Морського частину гарнізону фортеці Замостя, озброєння, амуніції, однострoїв, фуражу та зерна зі складів Варшавського герцогства у кількостях, достатніх для забезпечення шести тисяч осіб[18].

Зіставлення цих вимог із пропозиціями, що їх було сформульовано Т. Морським у меморандумі від 22 червня, показує розбіжності, які існували між ними. Вочевидь, Маре вимагав від Морського організувати збір розвідницької інформації стосовно рухів російських військ у Волині та Поділлі та створити, при нагоді, загін для здійснення диверсії в цих провінціях. Ці завдання згадувались у меморандумі Т. Морського лишень побіжно, адже вислання офіцера до Львова і встановлення ним контактів з мешканцями Волині та Поділля, які перебували в Галичині, мало на меті створення змовницької організації для підбурення повстання у володіннях Росії, а не збір інформації для потреб французького командування.

Прикметно, що вимоги Т. Морського були фактично проігноровані Д. Прадтом й військовим міністром Варшавського герцогства генералом Юзефом Вєльгорським. Про це свідчать наступні факти. По-перше, граф Морський не отримав у своє розпорядження жодного кадрового офіцера, а відтак мусив доручити місію в Галичині трьом завербованим ним при нагоді у Варшаві приватним особам – графові Юзефові Севіцькому, Якубові Фредро та панові Дзєршовському. Вони мусили виїхати до Львова і Тернополя, щоб там переконати вихідців з Волині та Поділля прибути в Замостя, де, за задумом Т. Морського, мав формуватися диверсійний корпус. Їм також було доручено завербувати кількох розвідників для виконання доручень Ю. Маре[19]. По-друге, граф Морський був змушений неза-

[18] "Conformément aux ordres de l'Empereur déjà notifiés à V. E., le ministre de la guerre donnera ordre au gouverneur général de Zamosc de mettre en temps et lieu sous les ordres du général Potocki et à ma disposition toute la partie de sa garnison que je puis requérir sans nuire à la sûreté et au service de la place" (Ibidem. – F. 544).

[19] "D'avertir les habitants de ces provinces, actuellement réfugiés en Gallicie; de s'entendre et de se rendre successivement à Zamosc où je devrais me trouver vers le 15 du mois courant; de

баром особисто звернутись до коменданта Замостя з проханням про допомогу, оскільки військовий міністр герцогства фактично відмовився розглядати можливість передання частини гарнізону цієї важливої прикордонної фортеці під командування комісара Конфедерації[20]. Щодо Д. Прадта, то він лишень дозволив Морському пересилати деякі його листи до Вільна дипломатичною поштою[21].

Найправдоподібнішим поясненням такої неуваги щодо місії Т. Морського з боку французького посла у Варшавському герцогстві може бути лишень відсутність у нього письмового наказу від державного секретаря стосовно сприяння цій місії. Натяки на це знаходимо у листі Морського до Прадта від 31 липня: звертаючись до французького посла, граф висловлював сподівання, що останнього вже було "поінформовано [його урядом] про волю Імператора стосовно призначення мене незабаром комісаром Конфедерації у південних провінціях"[22]. Не маючи офіційного підтвердження свого призначення, граф мусив дещо втамувати свої апетити щодо втручання у військові справи Варшавського герцогства. Чи не найкращим способом "зберегти обличчя" в цій незручній ситуації була для графа тимчасова "фізична недиспозиція", яка (чи не знаменним є такий збіг) виникла у Морського на початку серпня. Саме раптовим нападом хвороби (fièvre assez forte) Т. Морський витлумачував Ю. Маре власну неспроможність виїхати до Замостя і приступити до виконання обов'язків спеціального комісара[23].

Говорячи про хворобу як головну причину своєї бездіяльності, Т. Морський водночас досить смиренно намагався нагадати Маре про невизначеність, а відтак – мізерність свого політичного становища. "Вибачте мені, мій пане, – писав він 15 серпня, – за те, що я ані переклав, ані зробив копії документів (які він надсилав у Вільно. – *В. А.*), але я захворів і у величезній роботі, якою я займаюся, мені допомагають лишень моя дружина та помічник-секретар"[24]. Однак французький уряд не поспішав офіційно підтверджувати повноваження графа Морського. Тому 19 серпня останній наголошував у черговому листі до Маре: "Моє

---

choisir entre ces citoyens ceux qui ont plus de moyens de concourir à S. M. l'Empereur; il s'agit de l'expédition des émissaires d'un côté de Brody et de l'autre côté de Tarnopole qui traversent, en se partageant sans se connaître, le pays occupé par les troupes ennemies, les uns au travers des marais vers l'armée française commandée par le maréchal Davout, prince d'Eckmühle, et les autres prenant à l'ouest traversent la Volhynie pour me rejoindre à Zamosc" (Ibidem. – F. 553 [Extrait de l'instruction donnée à M. Dzierszkowski, comte Joseph Sevicki et Jacques Fredro, habitants de Léopole en date du 3 août 1812]).

[20] "J'écrit au général gouverneur de Zamosc pour annoncer aussitôt le délai à mon départe de Varsovie" (Ibidem. – F. 555 [rapport du comte de Morski sous le numéro 5]).

[21] "On m'annoncer q'un courrier part pour Wilna de M. l'ambassadeur; je veux en profiter pour présenter à V. E. le 1er cahier d'un travail" (Ibidem).

[22] "Votre Excellence est déjà informée de la volonté de l'Empereur touchant ma prompte nomination en qualité de commissaire spéciale de la Confédération générale pour les provinces du midi" (Ibidem. – F. 544).

[23] Ibidem.

[24] "Pardonnez, Monsieur, si je n'ai pas traduit, ni copié les pièces, mais je suis malade et, dans l'immense travail qui m'occupe, je n'ai pourtant secours que ma femme et une espèce de secrétaire" (Ibidem. – F. 563 [rapport du comte de Morski sous le numéro 6]).

здоров'я майже відновилося і дозволяє мені вирушити до Замостя, до якого прибувають з Галичини мої подоляни, у тому разі, якщо я отримаю офіцерів і підофіцерів, щонайменше двох секретарів і, особливо, – накази від Вашої Світлості, які я очікуватиму [у Варшаві] ще протягом кількох днів"[25]. 23 серпня, в черговому рапорті на ім'я Маре, Морський чітко висловив свою психологічну непевність: "Не отримуючи жодного наказу від Вашої Світлості, я перебуваю у сильній тривозі"[26].

У другій половині серпня 1812 р., коли розпочався наступ 7-го корпусу армії Наполеона на Волинь, граф Морський мусив особливо гостро відчувати ефемерність свого становища без жодних чітко визначених повноважень. 19 серпня він написав стосовно призначення його комісаром Конфедерації командувачу польських частин, які брали участь у волинській кампанії, Гамількарові Косінському. Втім, станом на 27 серпня Т. Морський не отримав відповіді від цього генерала і знову пожалівся Ю. Маре на брак легітимних підстав для своєї діяльності[27].

Г. Косінський відіслав свого листа Т. Морському 24 серпня, і граф отримав його лишень 29 серпня. Попри погані передчуття Морського, Косінський звертався до графа як до "уповноваженого Генеральної конфедерації Польського королівства" (pełnomocnika Konfederacji generalnej królewstwa Polskiego) та інформував його про ситуацію на фронті військових дій[28]. Щоб закріпити це перше визнання його офіційного статусу, Т. Морський уклав і вислав 3 вересня Г. Косінському "Звернення до громадян Поділля, Волині й України". У цьому зверненні він, повідомляючи про взяття Наполеоном Смоленська, закликав усіх патріотів до повстання проти Росії, щоб підтримати таким чином "великого Героя, найяснішого протектора Польського королівства"[29]. Тональність згаданого звернення істотно відрізнялася від значно поміркованішої тональності звернення, яке було видано Г. Косінським з нагоди його вступу 30 серпня до Володимира Волинського. Адекватно оцінюючи складну ситуацію на фронті і не заперечуючи можливості повернення росіян у окуповані військами Наполеона землі, Косінський не наважився закликати підданих Росії до формування збройних частин[30]. На суперечність між двома згаданими прокламаціями вказував Прадт, котрий писав 8 ве-

---

[25] "Ma santé presque rétablie me permettrait de me mettre en route pour Zamosc où mes Podoliens se rassemblent de Gallicie, si j'aurais les officiers et sous-officiers, deux secrétaires au moins et surtout si je recevrait des ordres de V. E.; je les attendrait pendant quelques jours" (Ibidem. – F. 591 [rapport du comte de Morski sous le numéro 8]).

[26] "Ne recevant aucun ordre de V. E., je suis dans une grande inquiétude" (Ibidem. – F. 596 [rapport du comte de Morski sous le numéro 9]).

[27] "J'ai écrit au général Kosinski pour entrer en relation avec lui; il ne m'a pas répondu" (Ibidem. – F. 620 [rapport du comte de Morski sous le numéro 10]).

[28] Ibidem. – F. 639 [Amilkar Kosinski do hrabiego Morskiego, 24 sierpnia 1812].

[29] Ibidem. – F. 670–671 [Adresse aux citoyens de la Podolie, Wolhynie et Ukraine, le 3 septembre 1812].

[30] "L'organisation d'un corps armé en Wolhynie semble impossible que pour ne pas compromettre les habitants qui se trouvent déjà dans un état de détresse absolue" (AMAE, CP, Pologne. – Vol 331. – F. 692 [rapport du général Kosinski en date du 21 septembre 1812]).

ресня Маре, що "п. Морський заповзявся проникнути на Волинь"[31]. Від уваги іншого французького дипломата, резидента у Львові Жозеф-Віктора д'Обернона, не сховалося, що у своєму зверненні граф Морський намагався представити себе не лишень як комісара Генеральної конфедерації, а насамперед як посланця самого імператора французів. Д'Обернон, "людина" Прадта, скептично відгукнувся щодо перспектив діяльності Морського на Волині, оскільки, на його погляд, останній, "здобувши слави легковажної та малоприємної людини, навряд чи зможе припасти до вподоби мешканцям цієї провінції"[32].

Втім, сам Морський у листах до Маре, навпаки, підкреслював значущість своєї майбутньої місії. У рапорті від 14 вересня він писав, що "отримує протягом двох останніх днів численні звернення та петиції з боку громадян і генералів, які перебувають на окраїні Волині, що її зайнято нашими військами; усі домагаються моєї присутності в тутешньому краї; громадяни, які просять захистити їх від утисків з боку значної армії, що мусить утримуватись ресурсами цього невеликого краю; генерали, які хочуть, щоб я забезпечив кращий порядок і полегшив отримання всього необхідного для війська". Далі Т. Морський наголошував, що призначення французької адміністрації для управління окупованим краєм видається неефективним, бо місцеві мешканці "спрагли" своєї державності, а відтак урядовим комісаром слід призначити поляка, який, втім, діятиме від імені французького імператора. Повноваження цього комісара мали б відповідати тим, які пропонувались Морським у меморандумі від 22 червня[33]. Зрозуміло, що таким чином граф Морський пропонував власну кандидатуру на посаду імператорського намісника Волині. У середині вересня всі рапорти Т. Морського надсилалися спочатку Е. Біньйонові, а той особисто передавав їх Ю. Маре. Таким способом Біньйон отримав можливість в черговий раз протегувати Морському, в котрому вбачав, на противагу Прадтові та д'Обернонові, свою людину.

Очікуючи у Варшаві свого офіційного призначення, граф Морський не гаяв часу. Він уклав кілька докладних меморандумів стосовно стану південно-західного краю Російської імперії загалом і кожної з його історичних провінцій зокрема (Волинь, Поділля, Україна як колишня східна окраїна Речі Посполитої). Опис цих земель Т. Морським не виходив за рамки традиційної для польської політичної думки манери розглядати Правобережжя Дніпра як частину польської історичної та культурної спадщини, царину, в якій, попри встановлення російської

[31] "M. Morski se hasarde à pénétrer en Wolhynie" (Ibidem. – F. 602 [rapport de Monseigneur l'archevêque Pradt à S. E. Monsieur le duc de Bassano, le 8 septembre 1812]).

[32] "M. Morski qui vient d'être destiné comme commissaire de la Confédération en Wolhynie ne pourrait pas être agréable aux habitants de cette province [...] comme un homme léger et peu admirable [...] Dans sa proclamation il s'annonce aussi comme envoyé par l'Empereur" (Ibidem. – F. 680 [rapport de M. d'Aubernon en datte du 19 septembre 1812]).

[33] "J'ai reçu consécutivement pendant ces deux derniers jours plusieurs messages et pétitions de la part des citoyens et des généraux qui sont sur la lisière de la Wolhynie occupée par nos armées; tous demandent ma présence dans ce pays là; les citoyens pour les défendre contre l'oppression d'une grande armée située dans un petit coin du pays; les généraux afin que leurs produire à un plus d'ordre et de faciliter tout ce dont ils ont besoin" (AN, AF IV. – Vol. 1650. – F. 674 [rapport du comte de Morski sous le numéro 16]).

влади, неподільно домінувала польська шляхта. Водночас Морський вбачав найприкметнішу особливість "південних країв" колишньої Речі Посполитої порівняно з Варшавським герцогством і Литвою в економічному й особистому впливі великих землевласників (магнатів) на тутешнє населення, називаючи такий тип суспільних відносин "олігархічним". Відтак усі його проекти щодо організації антиросійського повстання будувалися у розрахунку на залучення на бік Наполеона більшої частини магнатів і маєтної шляхти. Засилля російської адміністрації, її недовіра до польського дворянства були, на думку Т. Морського, сприятливими факторами для зростання симпатій останнього до Франції. Морський передбачав, що в результаті повстання вся повнота цивільної влади мусила зосередитися в руках магнатів, вони повинні були створити більшість (шість осіб з одинадцяти) у тимчасовому органі управління – Тимчасовій центральній раді (conseil central provisoire). Решту посад Т. Морський пропонував зарезервувати за військовим командувачем, яким граф знову пропонував призначити К. Князевича, трьома військовими комендантами (по одному на кожну провінцію) та комісаром імператора[34].

Докладні списки майбутніх посадовців граф Морський склав ще у середині серпня. До цих списків він включив князя Мошинського, графа Юзефа Левицького, князя Адама Жевуського, графа Юзефа Тарновського й інших впливових на Волині та Поділлі магнатів. До списків було долучено короткі характеристики щодо кар'єри та політичних симпатій кожної з перелічених осіб. Місцем перебування Тимчасової центральної ради трьох провінцій Т. Морський пропонував обрати адміністративний центр Волинської губернії – Житомир[35].

Водночас Т. Морський уклав короткий перелік магнатів, які, як вважалося, були віддані Росії та налаштовані вороже щодо Франції. До цього списку потрапили князі Станіслав Жевуський та Казимир Любомирський, сенатори Ворцель та Грайневський. Морський пропонував конфіскувати маєтки прихильників Росії і розподілити їх між шляхтичами-патріотами. Окремо подавався список російсь-

---

[34] "Malheureusement c'est surtout sur ces grands propriétaires que l'administration doit agir parce qu'ils possèdent seuls le numéraire du pays et qu'ils ont accaparé toutes les productions […]; nous avons proposé et proposons toujours que tous se fasse au nom de l'Empereur, le nom seul capable d'abattre l'oligarchie à sa naissance; que le commissaire agissant au nom de ce grand monarque serait environnée d'un certain éclat" (Ibidem. – F. 688 [Clôture des renseignements sur l'organisation des provinces du midi]).

[35] "Zytomierz, capitale de la Wolhynie, devient nécessairement localisé le siège du gouvernement de toutes les 3 provinces du midi et le séjour du conseil centrale provisoire […] Le général de division Kniaziewicz, commandant en chef dans les 3 provinces […] Les gouverneurs particuliers des diverses provinces deviendraient naturellement membres de ce comité instituteur. Des six autres membres de ce conseil provisoire seront choisis deux dans chaque province. Je rassemble des notions positives sur les individus afin de présenter une liste biographique où sa Sa Majesté pourra puiser avec connaissance de cause" (Ibidem. – F. 561–562 [Tableau de l'état statistique des gouvernements de Wolhynie, Podolie et Ukraine]). Див. список кандидатів і біографічні нотатки щодо них: Ibidem. – F. 600–604 [Organisation de la commission du gouvernement provisoire dans les provinces de Wolhynie, Podolie et Ukraine; Notes biographiques suivant les numéros].

ких можновладців, котрим царський уряд пожалував землі, що їх було 1794 р. вилучено у польських повстанців. До цього переліку належали князі Кутузов, Безбородько, Лопухін та Голіцин, графи Пашков, Бутурлін та Салтиков, генерал Марков[36]. Розлогі маєтності цих осіб розглядалися Морським як головна винагорода для магнатів, які б виступили на боці Наполеона. Крім того, граф пропонував створити фонд патріотичних пожертв, основні надходження до якого (1 мільйон польських флоринів) мали становити обов'язкові сплати власниками торговельних і промислових концесій, а також цінних паперів російського уряду[37].

Важливою передумовою для організації повстання граф Морський вважав владу шляхти над кріпаками. Т. Морський не говорив прямо про те, що закріпачене селянство належало здебільшого до іншого, ніж їхні пани, народу, однак відзначав, що "селяни цих провінцій належать до грецької релігії, уніатської чи православної Церков"[38]. Саме з цих селян, які, за словами Морського, "колись брали участь у частих повстаннях малоросійських козаків і кримських татар", магнати Поділля й Наддніпрянщини вербували свою особисту гвардію – так звані козацькі загони, що принагідно могли б стати резервом для французької армії. "Мені видається політично доречним, – писав граф, – скористатися цими місцевими особливостями, які дозволяють легше, ніж у випадку регулярної армії, створити резерв й економніше його озброїти та забезпечити". Більше того, Т. Морський пропонував після встановлення у тутешніх краях влади Наполеона створити на основі селянства південних провінцій козацькі війська й "увіковічнити їх [існування спеціальними] регламентами". Цей крок дозволив би, на погляд графа, "помалу покращити все те, що хоче повністю знищити за допомогою численних заходів Росія"[39].

Для того, щоб повною мірою прихилити симпатії українських селян до справи Наполеона, Т. Морський пропонував знищити на Правобережжі знаряддя російської пропаганди, яким вважав Православну церкву. Він закликав до негайного вигнання "попів-фанатиків" і взяття під пильний нагляд духовенства Києва. "Цього можливо досягнути лишень тоді, – писав він, – коли до Польщі буде назавжди приєднано місто та фортецю Київ і засновано тут верховний синод, який, будучи створений з вибраних осіб, користуватиметься значними пільгами,

---

[36] Див. ці списки: Ibidem. – F. 608–609 [Particuliers Polonais riches d'un dévouement connu de tout temps et constamment soutien à la cour de Russie; Particuliers Russes qui ont obtenus des terres dans ces trois provinces].

[37] "Des concessions du gouvernement russe aux dépends des citoyens persécutés devraient d'autant plus être portés à faire des sacrifices sous le nom des dons volontaires ou l'emprunts forcés que ces sacrifices ne seraient au fond qu'une légère restitution" (Ibidem. – F. 559).

[38] "Les paysans de ces provinces sont tous de la religion grecque unie ou non unie" (Ibidem. – F. 685).

[39] "Il me paraîtrait très politique de suivre ces dispositions locales […] qu'elles permettent plus de faciliter à lever des réserves et plus d'économiser à les équiper. Il serait même peut-être utile de perpétuer à jamais ces dispositions par des règlements qui amélioreront peu à peu tous ceux que la Russie veut à enlevée en foule à plusieurs reprises" (Ibidem. – F. 583).

і владика якого стане сенатором Польського сейму й часто перебуватиме у Варшаві"[40].

Щодо Волині, то в цій провінції Т. Морський радив провести рекрутський набір з розрахунку одна особа на шістдесят чоловічих душ й один кінь і два воли на сто чоловічих душ. Внаслідок проведення цих мобілізаційних заходів у трьох провінціях було б створено військо числом у сорок тисяч осіб[41].

Пропозиції Т. Морського, безумовно, мусили зацікавити французьке командування, котре вже в серпні почало гостро відчувати брак резервів і особливо легкої кінноти, яку можна було протиставити дошкульним рейдам донських козаків. Належним чином мусила бути оцінена й та частина пропозицій графа, яка стосувалася створення запасів харчів, коней і худоби для потреб війська, адже, за свідченнями учасників походу, внаслідок браку поживи та фуражу в серпні зросла смертність особового складу та розпочався падіж коней[42]. Меморандуми ж графа Морського "спокушали" французьких урядовців тим, що "землі Поділля та Наддніпрянської України належать до числа найродючіших у світі", "врожаї є надзвичайно багатими", а тутешні коні та велика рогата худоба – "найкращими в Європі"[43].

Зміст меморандумів Т. Морського переконував його високих покровителів у добрій поінформованості графа, його компетентності та зв'язках з місцевою знаттю. Тож не дивно, що, на пропозицію Маре, Морського було нарешті призначено "імперським комісаром-організатором у провінціях Поділля, Волинь та Україна". Цьому призначенню передувала певна аналітична робота, яку було здійснено в канцелярії французького державного секретаря. Її підсумком стала "Інструкція для імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь та Україна" (далі посилання на цей документ подаються за опублікованим у Додатку текстом).

Те, що більшість положень "Інструкції" тою чи іншою мірою відображала зміст пропозицій, викладених Т. Морським у меморандумі від 22 червня та наступних меморандумах стосовно організації тимчасового управління Волинню, Поділлям і Наддніпрянською Україною, вже саме по собі було доказом довіри з боку французького уряду до особи комісара та його бачення ситуації у згаданих

---

[40] "Le fanatisme, l'abrutissement et la férocité de ces peuples les rendent très disposés à des révoltes sanglantes; il suffisait que leurs popes les y excitent […] C'est principalement en Ukraine que ce danger est très éminent vue l'influence du clergé de Kijow […] L'on ne peut y réussir qu'en joignant à jamais la ville et la forteresse de Kijow à la Pologne et en rétablissant avec de grands avantages personnelles un synode suprême composé de personnes choisies dont l'archimandrit devenu sénateur siégerait souvent à Varsovie" (Ibidem. – F. 689).

[41] "En faisant livrer un conscrit sur soixante d'âmes males, on aura 9 à 10 mille soldats […] En faisant livrer sur chaque centaine d'âmes males, on aura un cheval tout équipé et deux bœufs (Ibidem. – F. 558). La formation d'une armée nouvelle de 35 à 40 mille hommes devient l'objet de ses soins" (Ibidem. – F. 561).

[42] *Манфред А. З.* Наполеон Бонапарт. – 5-е изд. – Сухуми, 1989. – С. 596.

[43] "Le terrain de la Podolie et de l'Ukraine est peutêtre un des plus fertiles du monde entier; […] Les pâturages de Podolie et d'Ukraine sont d'une très grande richesse […]; les chevaux et le bétail y avait prospérés à l'envie" (AN, AF IV. – Vol. 1650. – F. 585 [Gouvernement de Podolie]).

провінціях. До таких положень належали передусім ті, що стосувалися створення Тимчасової вищої ради, обрання місця її осідку, призначення на вищі адміністративні та військові посади поляків, у тому числі – дивізійного генерала К. Князевича на посаду головнокомандувача імператорськими військами у трьох провінціях, доручення комісарові скласти та подати імператорові для затвердження списки посадовців цивільної адміністрації краю, обіцянка французького уряду здійснити кроки щодо забезпечення підтримки діяльності комісара з боку австрійського уряду та губернаторства в Галичині, надання у розпорядження комісара штату військових порученців, агентів розвідки та секретарів, доручення комісарові сформувати в Галичині з-поміж підданих Росії загін для вторгнення на Волинь і Поділля, а також завербувати агентів для збору розвідницької інформації в цих провінціях. Навіть те, що посада Морського окреслювалася, згідно з його пропозиціями щодо збільшення авторитету комісара в очах суспільності Волині, Поділля й України, як "імперський комісар-організатор", а не як це планувалося попередньо – комісар Генеральної конфедерації Польського королівства, засвідчувало значний ступінь довіри з боку французького уряду. Така інтитуляція високопосадовця вказувала на те, що він є намісником Наполеона, а тутешній край переходив під безпосереднє покровительство французького імператора, котрий, згідно з положеннями "Інструкції", був безпосереднім зверхником Тимчасової вищої ради й усієї адміністрації. Ці положення вказують на те, що французькі урядовці уникали негайного відновлення Польщі в межах від Одера до Дніпра. Доказом на користь цього припущення стало створення французами окремої від Варшавського герцогства державної адміністрації в окупованій ними Литві. Щодо південно-західного краю Російської імперії, Т. Морському також наказувалося встановити у доручених його опіці провінціях "одноманітний та наближений за формою і метою до Литви адміністративний устрій".

Попри довіру, яку було виявлено Т. Морському, Наполеон і Маре воліли керуватися принципом "довіряй, але перевіряй". Про це говорить обов'язок комісара-організатора не лише звітувати у всіх своїх діях імператорові, подавати на затвердження останнього всі призначення вищої адміністрації, а й доводити до відома Наполеона всі видані комісаром і головнокомандувачем звернення до населення, щоб вони жодною мірою не відступали від духу інструкцій французького уряду. За діяльністю комісара-організатора мусили наглядати інші посадові особи. До рекомендованого самим Морським генерала Князевича Наполеон додав жодного разу не згаданого графом князя Євстахія Санґушка, наголосивши при цьому, що без згоди цих двох осіб будь-які рішення комісара щодо конфіскації маєтків, рекрутських наборів, контрибуцій не матимуть сили. Князь Санґушко був, без сумніву, "людиною" самого Наполеона: у вересні 1812 р., в період опрацювання положень "Інструкції", цьому бригадному генералові Варшавського герцогства без жодних вагомих заслуг було надано звання офіцера французького Почесного легіону. Своїм наказом Наполеон доручив йому очолити спеціальну комісію, яка мала організувати забезпечення французької армії харчами та засобами пересування. Одним із напрямків діяльності цього органу визначалися Волинь і

підавстрійська Галичина[44]. Здійснюючи призначення Санґушка, імператор вочевидь сподівався, що цьому волинському магнатові вдасться, завдяки своєму авторитетові та особистим зв'язкам, зібрати достатньо велику кількість коней, худоби та зерна на Волині та суміжних з нею провінціях.

Таким чином, "Інструкція" встановлювала свого роду військово-цивільний тріумвірат для управління краєм, завоювання якого, якщо судити зі змісту цього документа, вважалося французьким урядом питанням найближчої перспективи. У цьому "правлінні трьох мужів" комісарові-організаторові призначалася чи не найбільш декоративна роль. Про це свідчать вимоги щодо нього призначати посадовців тимчасової цивільної адміністрації лишень у порозумінні з генералами, а також спільно, за підписом усіх трьох урядовців, редагувати звернення до населення, хоч публікуватись останні мали від імені одного комісара-організатора. Водночас Т. Морський був позбавлений будь-якого контролю над способом утримання і використанням певних стратегічних об'єктів, передусім складів, які мало контролювати військо. До того ж він мусив невідступно перебувати при ставці головнокомандувача, "узгоджуючи свої дії зі станом військових операцій". Інструкцією не передбачалося жодного втручання комісара-організатора у діяльність військової комісії, органу, який під наглядом генерала Князевича повинен був здійснювати рекрутський набір. Натомість князь Санґушко мав, вочевидь, забезпечити "якомога швидше спрямування товарів, що їх виробляють у краї (таких як збіжжя, горілка, коні), для потреб військ Його Величності у місця, що їх буде визначено [французьким командуванням]". Обов'язки комісара-організатора щодо забезпечення армії всім необхідним окреслювалися як такі, що "повинні крокувати в ногу" з зусиллями військового командування: Т. Морський мав відповідати за стан шляхів та організовувати обози для перевезення товарів, однак їхні маршрути й охорона залишалися в компетенції генералів Князевича та Санґушка. Французький уряд також прагнув отримати точну інформацію про ресурси трьох провінцій, які віддавалися під оруду графа Морського, тому наказував останньому якомога швидше укласти їх докладний статистичний опис. Велику, значно вагомішу, ніж у пропозиціях Морського, увагу було приділено в "Інструкції" створенню комітету зі збору інформації про становище російської армії в суміжних губерніях. Ці положення "Інструкції" чи не найчіткіше виявляють характер інтересу французьких урядовців до Волині, Поділля та Наддніпрянщини. Ці землі вабили Наполеона передусім своїми природними ресурсами, які можна було негайно використати у війні супроти Росії, а також розглядалися ним як плацдарм для наступної експансії вглиб цієї імперії.

Спірним залишається лише питання про точну дату затвердження "Інструкції" французьким імператором. У паперах державного секретаря, що зберігаються у Національному архіві Франції, знаходиться копія цього документа, яку не підписано і не датовано. Оригінал "Інструкції", який мав отримати Т. Морський, очевидно, не зберігся. У тексті "Інструкції" згадано про завдання імперського комісара "створити сховища зброї, сідел й іншого військового спорядження" у

[44] En marge de la correspondance de Napoléon Ier. Pièces inédites concernant la Pologne / Publication par A. M. Skalkowski. – Varsovie, 1911. – P. 62–63.

Замості, Холмі та Володимирі. Останнє з цих міст, яке було повітовим центром Волинської губернії, війська Наполеона зайняли 30 серпня. Звістка про це могла досягнути Маре не раніше 5 вересня, тож текст "Інструкції" було складено не раніше цієї дати. Переслання "Інструкції" для підпису Наполеонові зайняло теж не менше 5 днів. Тож найправдоподібніше, що ознайомитись із складеною в канцелярії державного секретаря "Інструкцією" імператор зміг не раніше 14 вересня, дня вступу його армії до Москви. Саме в Москві, в період відносного затишшя військових дій, Наполеон отримав більше часу для "паперової" роботи. Зворотний шлях "Інструкції" з Москви до Вільна і переслання її графові Морському з Вільна до Варшави зайняли теж не менше тижня. Тож не дивно, що 20 вересня у черговому рапорті на ім'я Маре Т. Морський писав, що все ще очікує інструкцій[45]. Через місяць, у рапорті від 24 жовтня, граф згадував про якісь докладні завдання, що були отримані ним від Маре за посередництвом Муньє[46] – довіреної особи державного секретаря. Тож логічно припустити, що "Інструкцію" було підписано Наполеоном у 20-х числах вересня. Практично одночасно, 22 вересня, розпочався контрнаступ російської армії на Волині, який закінчився 30 вересня цілковитим відступом військ Наполеона з території цієї губернії. Ця об'єктивна обставина перешкодила від'їздові Т. Морського на Волинь. У вже згаданому листі від 24 жовтня граф Морський посилався на "поворот у ситуації", який продовжив його перебування у Варшаві[47].

Таким чином, практично того самого дня, коли Т. Морський врешті-решт домігся омріяної ним посади "імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь та Україна", іронія долі унеможливила виконання дорученої йому місії. Після відступу Наполеона з Росії постать графа Тадеуша Морського, кавалера орденів Білого Орла та св. Станіслава, зникає з політичної сцени.

ДОКУМЕНТ

ІНСТРУКЦІЯ ДЛЯ ГРАФА ТАДЕУША МОРСЬКОГО, ІМПЕРСЬКОГО КОМІСАРА-ОРГАНІЗАТОРА У ПРОВІНЦІЯХ ПОДІЛЛЯ, ВОЛИНЬ ТА УКРАЇНА

Ces trois gouvernements de Volhynie, Podolie et Ukraine, devant formé dans leur réunion la troisième section de l'administration provisoire du Royaume de Pologne. S. M. l'Empereur a nommé M. le comte Morski son commissaire organisateur pour ces provinces, persuadé qu'honoré de sa confiance il employera tout son zèle et toute sa activité à remplir avec succès une mission aussi honorable et d'autant plus délicate qu'éloigné de la fréquence des ordres immédiats de S. M., mais informé du système suivi dans l'établissement des administrations de la Lituanie, il faut qu'il y suppléera par sa prudence et son patriotisme et rendra le gouvernement de ces provinces uniforme et pour la forme et pour l'objet à celui de Lituanie.

---

45 "Lorsque j'aurais reçu l'ordre de partir […]" (AN, AF IV. – Vol. 1650. – F. 700 [rapport du comte de Morski sous le numéro 18]).

46 "M. Mousnier m'ayant intimé l'ordre de V. E. de lui présenter une petite note des avances que j'ai fait pour les divers objets de service dont je suis chargé" (Ibidem. – F. 718 [Rapport du comte de Morski sous le numéro 30]).

47 "J'informe en attendant M. de Bignon de la tournure que les choses prennent ici" (Ibidem).

§ 1. Objets de la mission. Les objets auxquels il doit tendre principalement sont:

1. L'établissement d'un ordre conservateur dans ces provinces à mesure qu'elles seront occupées par les armées de S. M.

2. L'établissement d'un conseil provisoire suprême dépendant immédiatement des ordres de S. M.

3. L'établissement des administrations des départements et celui des districts dont chacune sera composée de trois membres.

4. L'établissement d'une commission militaire pour la formation des nouveaux corps à lever dans ces provinces, laquelle sera composée de neuf membres, trois de chaque province.

5. L'établissement d'un comité de subsistances pour les armées de S. M. composé de la même manière. Toutes les administrations secondaires et ces comités dépendront immédiatement du conseil suprême auquel le commissaire impérial ne présidera que jusqu'au complètement de son organisation et de son mise en activité.

6. L'expédition aussi prompte que possible des productions du pays comme bleds, eaux de vie, chevaux et bétails pour les armées de S. M. aux points où on aura besoin et qui seront désignées.

7. Le choix d'une ville centrale pour le séjour du conseil provisoire suprême et l'organisation de tous des établissements nécessaires.

8. L'organisation et l'envoi d'un état statistique de ces provinces comme elles se trouvent actuellement aussi que de ses communications. L'état des terres royales aussi que de celles appartenants aux sujets russes ou à ses partisans déclarés doit accompagner ce rapport.

9. En un mot la mission du commissaire organisateur est de s'assurer au plutôt de tous les avantages que la service et les armées de S. M. peuvent atteindre de ces provinces, de les organiser de manière à satisfaire les vues de tous les citoyens et surtout celles des citoyens installents, et d'être un puissant intermédiaire entre les autorités civiles et militaires, de manière à les faire concevoir prêter au bien public et au service de S. M.

§ 2. Moyens. Afin de faciliter le succès de ces soins essentiels MM. les généraux Kniaziewicz et Eustache prince Sanguszko nommés par S. M. pour commander dans ces provinces, pour y diriger la formation des nouveaux corps et les commander en son temps, auront ordre de s'unir au commissaire impériale et de former avec lui un conseil provisoire qui déterminera toutes les démarches primitives jusqu'à l'établissement et l'organisation des administrations. C'est conjointement avec eux que le commissaire impérial formera les listes des sujets à placer soit dans le conseil suprême, soit dans les administrations secondaires, soit dans la formation des nouveaux corps militaires. Ces sujets doivent être choisis par préférence dans les différentes provinces auxquelles ils doivent appartenir et pouvant géré leurs emplois suivant l'urgence des cas, même avant l'arrivée de la nomination de S. M., mais sans titre réjoissant de toutes leurs prérogatives que quand un décret de S. M. aura confirmé leur nomination. Ces mêmes MM. les généraux présenteront immédiatement une liste d'autres généraux et officiers polonais que leurs relations personnelles rendent influents dans ces provinces et propres à être associés à leurs travaux.

Les commandants en chefs des armées de S. M. aussi que les commandants particulièrs des troupes agissantes pour conquérir, occuper et couvrir ces provinces, auront ordre de communiquer avec le commissaire impérial afin qu'il puisse régler ses opérations sur l'état de la guerre. Ils auront également ordre de détacher et de mettre une escorte convenable aux circonstances ainsi qu'à l'efficacité et à la dignité des soins dont il est chargé.

L'ambassadeur de S. M. I. à la cour de Vienne sera chargé d'obtenir de cette cour des recommandations pressantes au commandant général de l'armée autrichienne ainsi qu'au gouvernement de Léopol en faveur du commissaire impérial et des généraux et des officiers

qui lui sont adjoints pour pouvoir faire passer par là leurs communications si la nécessité l'exige et y former des contacts pour l'équipement des nouvelles troupes. Mais il est ordonné au commissaire impérial aussi qu'à tous ceux qui lui sont adjoints sous leur responsabilité personnelle de se conduire de manière à ne donner aucune sorte d'inquiétude au gouvernement autrichien et de se concilier sa confiance par la conduite la plus prudente et la plus réservée.

Comme il serait impossible au commissaire impérial d'agir par lui-même et directement dans ces provinces aussi vastes, occupées ou menacées par l'ennemi, sans point central établi de longue main et où les éléments d'organisation commune ne sont pas encore établis, sans avoir des personnes propres à rassembler les citoyens, à leur porter expliquer et faire exécuter les ordres de S. M, à travailler sur divers points de manière à faire coïncider les résultats de leurs soins avec les opérations du commissaire et des généraux, le commissaire impérial aura à sa disposition dix officiers de son choix jusqu'à ce que l'organisation du pays et la formation d'une armée nouvelle dans ces provinces ne fournisse les moyens de les récompenser en les y plaçant avec avantage. Ces officiers auront ordre de se rendre incessamment partie à Varsovie, partie au rendez-vous commun près de l'armée agissante dans ces provinces, suivant les instructions que leur donnera le commissaire impérial.

Il aura également à sa disposition dix sous-officiers de différentes avances demandés et nommés par MM. les généraux Kniaziewicz et prince Eustache Sanguszko pour servir de courriers ou de commandants provisoires de petites places non occupées par l'armée agissante. Les officiers se porteront également à leurs postes suivant les réquisitions du commissaire impérial.

Comme le rassemblement et l'expédition de chevaux, boeufs et subsistances pour les armées de S. M. est un des objets les plus urgents de la mission du commissaire impérial, on donnera ordre à un commissaire ordonnateur et à trois commissaires de guerre de le joindre au plutôt pour s'en occuper. La liste de ces personnes dont un servira de secrétaire général au commissaire impérial sera présentée par lui à la nomination de S. M. Il sera formé des dépôts d'armes, salles et autres équipements à Zamosc, Chelm et à Wlodzimierz pour être porter de là aux lieux de la formation des troupes nouvelles.

§ 3. Ordre et marche des opérations. M. le commissaire impérial aura soin dès son arrivée à Varsovie d'expédier un de ses officiers à Léopol pour y porter ainsi qu'aux autres villes de la Gallicie, où les citoyens de la Volhynie et de la Podolie sont rassemblés, tous les actes, proclamations et ordres publiés par S. M. relativement aux affaires de la Pologne, aussi que par la Confédération générale formée à Varsovie. Il aura soin que ces papiers portés à la connaissance des propriétaires de ces provinces ne feront en Gallicie aucune sensation capable d'inquiéter le gouvernement autrichien. Il invitera les citoyens à se rendre incessamment sur le point de ces provinces qui sera le premier délivré pour y procéder méthodiquement à l'organisation du pays. Il regardera lui-même ainsi que MM. les généraux ci-dessus nommés afin de travailler au plutôt et de concert à l'objet de la mission.

De ce premier point le commissaire avancera progressivement ses opérations par les mêmes moyens jusqu'à ce qu'un département entier occupé par les armées de S. M. lui permettra de travailler à la formation partielle du conseil provisoire suprême et de rassembler les citoyens pour les faire accéder solennellement à la Confédération générale.

Ces soins d'ordre administratif doivent marcher de front avec ceux relatifs à l'approvisionnement des armées de S. M. En conséquence M. le commissaire profitera de tous les magasins russes saisis, de toutes les offres patriotiques des citoyens et de toutes les ressources que les circonstances lui présenteront pour organiser des convois considérables et du corps destinés à les escorter jusqu'aux lieux où la volonté de S. M. déterminera leur destination.

Il sera donné ordre à tous les corps d'armées de S. M. de respecter les passeports du commissaire impérial et les faciliter des routes données par MM. les généraux et de ne point intercepter ces convois.

Le commissaire dès son entrée dans le pays fera un rapport exact à S. M. de l'état où il l'aura trouvé et demandera ses ordres pour toutes les nominations et établissements définitifs. Au cas cependant que privé de ces ordres, l'urgence des circonstances le force à agir, toutes ses résolutions doivent être portées de concert avec MM. les généraux ci-dessus nommés et signées par eux et acquerront par là provisoirement leur valeur.

M. le commissaire se rendra au quartier général du corps d'armée agissant dans ces provinces pour combiner ses opérations avec celles de l'armée. Le commandant en chef aura ordre d'en diriger la marche avec lui.

Le commissaire impérial sera autorisé à faire dans ces provinces les proclamations tendantes à lever l'esprit public et à réunir les citoyens. Il lui est prescrit de rester toujours strictement dans le sens des proclamations déjà publiées soit à Varsovie, soit en Lituanie. La minute de ces proclamations restante au protocole sera approuvée et signée par MM. les généraux, mais l'exemplaire publié portera la signature seule du commissaire impérial.

En établissant les communications, les postes, les douanes, les maires et les commandants de places, le commissaire aura soin de porter leurs instructions à favoriser efficacement une surveillance active dans le pays et aux frontières. Il est également chargé de présenter un plan pour l'établissement d'un comité chargé particulièrement de cette surveillance si nécessaire dans ces contrées éloignées et qui puisse par la suite former une branche du comité principal à établir près du ministère des relations extérieures.

Le commissaire impérial établira un mode de comptabilité exacte et pressante pour tous les employés tenants les fonds ou effets publics procurants des offres patriotiques, des réquisitions ou séquestrations. Il aura soin d'en faire un rapport exact lui-même jusqu'à moment ou toutes les administrations seront en plain vigueur. Il n'est autorisé à frapper des réquisitions que conjointement avec MM. les généraux Kniaziewicz et Sanguszko ou bien d'après des ordres positifs de S. M. ou du commandant en chef du cops d'armée agissant dans ces provinces.

Il sera former d'après les ordres de S. M. une caisse pour la solde et les voyages des officiers pour les frais primitifs de surveillance ainsi que toutes les autres dépenses extraordinaires. Le commissaire tâchera d'alimenter cette caisse dès son entrée en Volhynie par des dons volontaires.

Le commissaire impérial surveillera la gestion des magasins pris sur l'ennemi et aura le droit d'en demander compte aux militaires qui les premiers seront dans le cas de les couvrir. Le corps d'armée agissant dans ces provinces aura ordre de se conformer à ce règlement.

Il cherchera aussi à donner des notions certaines sur la navigation de la petite rivière de Slucz à travers des marais de Pinsk jusqu'à Prypiec pour s'assurer s'il n'y aurait pas moyen de faire passer de riches transports par ce moyen jusqu'au delà des marais, d'où ces denrées pourrait remonter le canal Oginski vers le Niemen ou bien être charriés jusqu'à la Berezina.

Tous ces rapports seront envoyés par le commissaire impérial au quartier général de S. M. par les chemins les plus courts et les communications les plus promptes, mais crainte de les perdre il en enverra les duplicates à l'adresse de S. E. M. de l'ambassadeur de France à Varsovie et recevra les ordres de S. M. de la même manière.

Le ministère des relations extérieures fournira les moyens de correspondance pour les affaires destinées à échapper à la vigilance des ennemis.

Archives Nationales, série "AF IV". – Vol. 1650. – Fol. 702–709 [Instruction pour M. le comte Thadé Morski, commissaire impérial organisateur pour les provinces de Podolie, Volhynie et Ukraine (копія)].

ПЕРЕКЛАД

Ці три губернії, Волинь, Поділля й Україна, становили у своїй сукупності [згідно з конституцією Речі Посполитої 1791 р.] третій відділ тимчасового управління Польського королівства. Його Величність імператор призначив графа Тадеуша Морського власним комісаром-організатором у цих провінціях, керуючись при цьому переконанням, що той, будучи відзначений його високою довірою, з усім запалом і можливими силами досягне успіху у виконанні такої почесної, якщо не сказати – делікатної, місії, адже, позбавлений можливості регулярно отримувати безпосередні накази імператора, однак поінформований [належним чином] стосовно принципів системи управління, що її впроваджено в Литві, він, керуючись власними мудрістю та патріотизмом, розбудує в цих провінціях одноманітний і наближений за формою та метою до Литви адміністративний устрій.

§ 1. Завдання його місії. Завдання, до виконання яких слід прагнути комісарові, є наступними:

1. Створення системи забезпечення порядку в цих провінціях, в міру того як вони переходитимуть під контроль військ Його Величності.

2. Створення Тимчасової вищої ради, яка безпосередньо підпорядковуватиметься наказам Його Величності.

3. Створення окружних і повітових управ, кожна з яких складатиметься з трьох членів.

4. Створення військової комісії у складі трьох осіб, по троє від кожної провінції, з метою проведення рекрутського набору військ.

5. Створення комітету забезпечення військ Його Величності, що його буде організовано тим же способом. Усі управи та комітети середньої ланки безпосередньо підпорядковуватимуться Вищій раді, керівництво якою лишень до моменту її створення і вступу в дію належатиме імперському комісарові.

6. Якомога швидше спрямування товарів, що їх виробляють у краї (таких як збіжжя, горілка, коні), для потреб військ Його Величності в місця, що їх буде визначено [французьким командуванням].

7. Обрання головного міста для перебування Тимчасової вищої ради й організації всіх необхідних установ.

8. Укладення статистичного опису сучасного стану цих провінцій, а також тутешніх шляхів сполучень, з метою ознайомлення з ним імператора. Цей звіт має містити інформацію про державні землі та володіння росіян й їхніх явних прихильників.

9. Одним словом, під час своєї місії комісар-організатор мусить якнайкраще скористатися всіма перевагами, на які можуть сподіватися в цих провінціях війська Його Величності, організовуючи [ці провінції] в спосіб, який задовольнив би очікування всіх громадян і, особливо, тих маєтних; відтак комісар мусить стати впливовим посередником між цивільними та військовими органами влади, щоб об'єднати тутешніх мешканців для служби Його Величності та публічній справі.

§ 2. Засоби. Для того, щоб полегшити успіх цих важливих зусиль, панове генерали Князевич та Євстахій князь Санґушко, котрим Його Величність наказав виїхати в ці провінції з метою очолити створення нових військ і прийняти командування над ними, отримають наказ приєднатися до імперського комісара, щоб утворити разом з ним Тимчасову раду, яка визначатиме всі перші кроки до [часу] заснування й організації органів управління. Спільно з ними імперський комісар складе перелік осіб, яким буде доручено працювати в Тимчасовій раді, в управах середньої ланки, у створенні нових військових

частин. Цих осіб слід призначати насамперед із населення тих провінцій, у яких вони працюватимуть, щоб у разі пильної потреби вони змогли приступити до виконання відповідних їхнім посадам функцій навіть до отримання наказів Його Величності щодо їхнього призначення, однак без відповідного звання, яке може бути надане лишень декретом Його Величності. Саме ці панове генерали негайно представлять [імператорові] список інших польських генералів та офіцерів, особисті зв'язки котрих роблять їх впливовими в цих провінціях і спроможними приступити до виконання доручених їм завдань.

Головнокомандувач військ Його Величності, а також інші командири військ, які діють з метою завоювати, зайняти та захистити ці провінції, отримають наказ підтримувати зв'язок з імперським комісаром, щоб він міг узгодити свої дії зі станом військових операцій. Вони також отримають наказ визначити та надіслати [комісарові] супровід, який був би відповідний обставинам й дієвому та гідному виконанню дорученої йому місії.

Послові Його імператорської Величності при віденському дворі буде доручено отримати від цього двору рекомендації, які б спонукали головнокомандувача австрійської армії та Львівське губернаторство сприяти імперському комісарові, а також генералам і офіцерам, які перебувають при його особі, щоб останні налагодили сполучення [зі своїми французькими зверхниками] через ці терени й, якщо цього вимагатиме потреба, змогли нав'язати тут контакти для спорядження нових військових частин. Водночас імперському комісарові та усьому його почтові наказано поводитись, під їхню особисту відповідальність, таким чином, щоб жодною мірою не потурбувати австрійський уряд і забезпечити собі його довіру якомога мудрішою й обережнішою поведінкою.

У разі ж якщо імперський комісар не зможе діяти особисто і прямо в провінціях, які є досить розлогими, [і до того ж] окупованими чи такими, що перебувають під загрозою з боку ворога, або ж ще не буде засновано центрального осередку управління та створено основ нової організації, а при його особі забракне людей, спроможних згуртувати мешканців, витлумачити їм сутність наказів Його Величності та спонукати до виконання останніх, а також діяти в різних напрямках, щоб допровадити до спільного знаменника результати своїх зусиль з діяльністю комісара та генералів, – імперський комісар отримає у своє розпорядження десять офіцерів, яких він вибере сам, щоб вони слугували йому до того моменту, поки [адміністративна] організація краю та створення нової армії не нададуть засобів, які б уможливили вищезазначену діяльність [комісара]. Ці офіцери одержать наказ негайно спрямуватися частиною до Варшави, частиною до визначеного спільного місцеперебування при армії, яка вестиме дії в цих провінціях, виконуючи при цьому вказівки імперського комісара.

Під його рукою також перебуватимуть десять підофіцерів, яких буде вибрано і призначено [для цієї місії] панами генералами Князевичем та князем Євстахієм Санґушком з-поміж різних передових частин, які мають слугувати як кур'єри чи тимчасові коменданти маленьких фортець, де неможливо буде залишити гарнізони діючої армії. Підофіцери також попрямують до їхнього місця призначення, щоб [там] виконувати вказівки імперського комісара.

Оскільки збір і відправлення коней, товару та продовольства для армії Його Величності є одним з найнагальніших на часі завдань місії імперського комісара, буде видано наказ, щоб з метою виконання згаданого завдання до імперського комісара якомога швидше долучилися комісар-інтендант та три військові комісари-інтенданти. Список цих осіб, одна з яких виконуватиме обов'язки головного секретаря при імперському

комісарові, буде представлено останнім на затвердження Його Величності. У Замості, Холмі та Володимирі буде створено сховища зброї, сідел й іншого військового спорядження, щоб вони могли бути перевезені звідси до місць формування нових військ.

§ 3. Порядок і хід операцій. Прибувши до Варшави, пан імперський комісар повинен негайно вислати одного з своїх офіцерів до Львова, щоб доставити туди, як і в інші міста Галичини, в яких зібралися мешканці Волині та Поділля, всі законодавчі акти, прокламації та накази, які було видано Його Величністю щодо справ Польщі, так само як і ті акти, що їх було видано Генеральною конфедерацією, яку створено у Варшаві. Він старатиметься, щоб ці документи було доведено до відома землевласників цих провінцій, не створюючи [при цьому] в Галичині жодної сенсації, яка була б спроможною викликати стурбованість в австрійського уряду. Він запросить мешканців невідкладно спрямуватись до першого ж визволеного [населеного] пункту цих провінцій, щоб методично приступити тут до організації нового управління краєм. Він особисто, так само як і призначені панове генерали, наглядатиме, щоб таким способом якнайшвидше та спільними зусиллями досягалася мета його місії.

З цього першого [населеного] пункту комісар поступово поширюватиме свою діяльність тими ж способами до моменту, коли військами Його Величності буде повністю зайнято один повіт, що надасть йому можливість приступити до часткового створення Тимчасової вищої ради та згуртування мешканців для урочистого їх приєднання [до складу] Генеральної конфедерації.

Ці турботи адміністративного порядку повинні крокувати в ногу з заходами стосовно забезпечення харчами армії Його Величності. У результаті [наступу] пан комісар зможе скористатися всіма захопленими російськими складами, патріотичними пожертвами мешканців і ресурсами, що їх зроблять доступними обставини, для того, щоб організувати значні обози та частини, які їх супроводжуватимуть до місць, визначених Його Величністю.

Усім частинам армії Його Величності буде наказано визнавати супровідні документи, які видаватиме імперський комісар цим обозам, не затримувати їх та полегшувати їм шлях, визначений для них панами генералами.

Прибувши в цей край, комісар складе для Його Величності точний рапорт стосовно стану речей, який він застане тут, і звернеться з проханням щодо затвердження всіх [кадрових] призначень і створених [ним] установ. Однак, якщо нагальна потреба змусить його діяти без отримання [відповідних] наказів, усі його рішення мусять ухвалюватись спільно з вищезгаданими генералами та підписуватись ними, набуваючи відтак тимчасового значення.

Пан комісар спрямується у ставку головнокомандування військового корпусу, який діятиме в цих провінціях, щоб об'єднати свої дії з діями армії. Головнокомандувач отримає наказ узгоджувати рух [армії] з завданнями діяльності комісара.

Імперському комісарові також буде надано дозвіл видавати в цих провінціях прокламації збудливого змісту, які матимуть на меті підняття громадського духу та залучення мешканців [до повстання]. Йому дано інструкції постійно та невідступно дотримуватися духу і букви вже опублікованих у Варшаві та Литві прокламацій. Оригінали його прокламацій, які матимуть форму протоколу, мусять схвалюватись і підписуватись панами генералами, однак опублікований примірник міститиме лишень підпис імперського комісара.

Налагоджуючи діяльність служб сполучень, пошти, митниці, міських управ і військових комендатур, комісар старатиметься зобов'язати їх до першочергового та дієвого

збору розвідницької інформації в краї та на [його] кордонах. Йому також доручено представити [французькому урядові] план створення комітету, призначеного виключно для розвідницької діяльності, такої необхідної в цьому віддаленому краї, і який став би основою для створення у перспективі при Міністерстві закордонних справ головного [розвідницького] комітету.

Імперський комісар започаткує різновид точної та обов'язкової щодо всіх чиновників, які тримають у своїх руках громадські кошти чи [державні] цінні папери, звітності, для відображення добровільних пожертв, реквізицій, арештів [цих матеріальних цінностей]. До часу, коли всі організовані органи управління розпочнуть діяти в повну силу, він особисто провадитиме відповідну звітність. Йому надано дозвіл здійснювати реквізиції тільки спільно з генералами Князевичем і Сангушком або згідно з дозволом Його Величності чи головнокомандувача військового корпусу, що діятиме в цих провінціях.

Згідно з наказами Його Величності, комісаром буде створено скарбницю для сплати жалування й дорожніх витрат офіцерам, яка дасть змогу компенсувати початкові витрати розвідницької діяльності, а також інші витрати надзвичайного характеру. Прибувши на Волинь, комісар намагатиметься поповнити цю скарбницю за рахунок добровільних пожертв.

Імперський комісар здійснюватиме нагляд за утриманням складів, що їх буде захоплено у ворога, і користуватиметься правом домагатися відповідної звітності від військових, які відповідатимуть за їхню охорону. Військовий корпус, який діятиме в цих провінціях, отримає наказ додержуватись цього регламенту.

Він також здійснить усі необхідні дії щодо цілковитого з'ясування [умов] судноплавства річкою Случ на відрізку від Пінських боліт до [ріки] Прип'яті для того, щоб пересвідчитись у можливості перевезення цим шляхом багатих транспортів поза [лінію] боліт, звідки ці товари зможуть бути підняті каналом Огінського до Німану або доправлятись гужовим транспортом до Березини.

Усі ці звіти надсилатимуться імперським комісаром до ставки головнокомандування Його Величності найкоротшим шляхом і за допомогою найшвидших засобів сполучення, однак для того, щоб уникнути втрати [інформації] внаслідок їхнього перехоплення ворогом, він надсилатиме їхні другі примірники на адресу Його Світлості пана французького посла у Варшаві й отримуватиме накази Його Величності тим самим способом.

Міністерство закордонних справ [Франції] забезпечить засоби для здійснення листування щодо справ, які мусять бути приховані від уваги ворога.

Віктор ДУДКО (*Київ*)

ЗАПИС ПРО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ЩОДЕННИКУ ОЛЕНИ ШТАКЕНШНЕЙДЕР: ПРОБЛЕМИ КОМЕНТУВАННЯ

1

Олена Штакеншнейдер (1836–1897) – донька відомого петербурзького архітектора, професора Академії мистецтв Андрія Івановича Штакеншнейдера, у помешканні якого в середині XIX ст. збиралися на традиційні "суботи" письменники і діячі мистецтва, – протягом багатьох років вела щоденник, що містить цінні історико-культурні відомості. У багатьох дослідженнях використовується свідчення Штакеншнейдер про виступ Шевченка на літературному вечорі, яке узвичаєно датують 21 листопада 1860 р.:

"Вечером была на чтении в пользу воскресных школ, в Пассаже. Читали Бенедиктов, Полонский, Майков, Писемский, Достоевский и Шевченко.

Вот, век изучай и все не поймешь то, что называют публикой. Шевченку она так приняла, точно он гений, сошедший в залу Пассажа прямо с небес. Едва успел он войти, как начали хлопать, топать, кричать. Бедный певец совсем растерялся.

Думаю, что неистовый шум это относился не столько лично к Шевченку, сколько был демонстрацией. Чествовали мученика, пострадавшего за правду.

Но ведь Достоевский еще больший мученик за ту же правду. (Уж будем все, за что они страдали, называть правдой, хотя я и не знаю хорошенько, за что они страдали, довольно, что страдали). Шевченко был только солдатом, Достоевский был в Сибири, на каторге. Между тем Шевченка ошеломили овациями, а Достоевскому хлопали много, но далеко не так. Вот и разбери.

С Шевченком вышло совсем удивительно. Он нагнул голову и не мог вымолвить слова. Стоял, стоял и вдруг повернулся и вышел, не раскрыв рта. Шум смолк, и водворилась тишина недоумения. Вдруг из двери, через которую выходили на эстраду чтецы, кто-то выскочил и схватил стоящие на кафедре графин воды и стакан. Оказалось, что Шевченку дурно. Через несколько минут он, однако, вошел снова. И ему снова было стали хлопать, но, вероятно, щадя нервы его, раздалось несколько шиканий. Он стал читать, останавливаясь на каждом слове, дотянул, однако, благополучно все три стихотворения. Последнее даже шло уже как следует, и им закончился сегодняшний литературный вечер. Провожая Шевченку, ему хлопали уже гораздо меньше,

точно восторг выдохся при встрече или точно то, что он прочел, его охладило. В нашу ложу явился Шевченко уже совершенно оправившимся"[1].

Досі дослідники переважно не ставили під сумнів датування аналізованого щоденникового запису[2]. Резюмуючи результати студій про Шевченка як учасника петербурзьких літературних читань, Ієремія Айзеншток зазначав, що письменник виступав на "трьох таких вечорах (11. XI, 21. XI і 18. XII 1860)"[3]. Слід, однак, звернути увагу на важливу обставину: якщо про читання 11 листопада і 18 грудня існують синхронні повідомлення преси та епістолярні джерела, то про вечір 21 листопада 1860 р. і Шевченкову участь у ньому відомо лише зі щоденникового запису Штакеншнейдер. Це є істотною підставою докладніше розглянути її повідомлення, його найближчі контексти та історію публікації.

2

Спершу треба принаймні стисло сказати про перший літературний вечір, в якому взяв участь Шевченко, – це читання на користь недільних шкіл відбулося в залі Пасажу 11 листопада[4]. Оголошення про його влаштування було вміщено в "Санкт-Петербургских ведомостях" 9 листопада[5]. Передбачалося, що, крім Шевченка, який мав прочитати "три малороссийские стихотворения", у літературному вечорі візьмуть участь Полонський, Писемський, Майков, Достоєвський і Бенедиктов. Відомості про це читання містять щонайменше чотири синхронні хронікальні публікації[6], а також оприлюднені згодом свідчення очевидців.

---

[1] *Штакеншнейдер Е. А.* Дневник и записки (1854–1886). – М.; Л., 1934. – С. 269–270. Далі Штакеншнейдер виклала свої враження від виступів інших письменників, які брали участь у читанні. За її свідченням, Федір Достоєвський прочитав тоді уривок із роману "Неточка Незванова", Яків Полонський – поезії "К женщине" и "Нищий", Аполлон Майков – поезію "Савонарола", Володимир Бенедиктов – поезію "А мы", Олексій Писемський – перший акт драми "Горькая судьбина" (див.: Там само. – С. 270–271).

[2] Див., напр.: *Анісов В., Середа Є.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1959. – С. 347–348; *їх же.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – 2-е вид., доп. – К., 1976. – С. 320; *Жур П.* Шевченковский Петербург. – Л., 1964. – С. 246, 248; *його ж.* Шевченківський Петербург. – К., 1972. – С. 150; *його ж.* Труды и дни Кобзаря. – Люберцы, 1996. – С. 524; *його ж.* Труди і дні Кобзаря. – К., 2003. – С. 442; Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 493–494; Воспоминания о Тарасе Шевченко. – К., 1988. – С. 552 (коментарі до обох видань мемуарів підготували Василь Бородін та Микола Павлюк); Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – С. 335 (коментар Ніни Чамати).

[3] *Айзеншток І. Я.* Товариство для допомоги нужденним літераторам і вченим // Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 270.

[4] Відповідне читання первісно було призначено на 25 жовтня 1860 р., але не відбулося тоді з огляду на оголошення трауру у зв'язку зі смертю імператриці Олександри Федорівни (див.: *Жур П.* Труды и дни Кобзаря. – С. 518; *його ж.* Труди і дні Кобзаря. – С. 437).

[5] Див.: Санкт-Петербургские ведомости. – 1860. – № 244. – 9 нояб. – С. 1301.

[6] Див.: [*Зотов В. Р.*] Письма из Петербурга // Иллюстрация. – 1860. – № 145. – 17 нояб. – С. 314 (у справі авторства див.: *Егоров Б. Ф.* В. Р. Зотов – критик и публицист 1850-х гг. // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. – Тарту, 1959. – Вып. 78. – С. 142); *Новоспасский Н.* [*Курочкин Н. С.*] Петербургская летопись // Русский мир. – 1860. – № 90. – 19 нояб. — С. 477; [*Панаев И. И.*] Петербургская жизнь: Заметки Нового поэта // Современник. – 1860. –

Зокрема, грузинський громадський діяч Димитрій Кіпіані зазначав у листі до дружини від 13 листопада 1860 р.: "Третьего дня был я на публичном чтении литераторов в Пассаже. Читали: Бенедиктов – прекрасно; наш Полонский – он здесь теперь, замечательный поэт – хорошо; Майков – прекрасно; Достоевский, Писемский – так себе, и Шевченко, малороссийский поэт и художник, – великолепно. Дело продолжалось от семи с половиной до десяти с половиной. Зала была битком набита"[7].

Микола Курочкін, приятель Шевченка і перекладач його поезій російською мовою, писав у газеті "Русский мир": "Особенным сочувствием и энтузиазмом встретила публика автора «Гайдамаков» и «Кобзаря» Тараса Григорьевича Шевченко. Кажется, усиленными аплодисментами слушатели хотели выказать всю степень своего участия к малороссийскому поэту, усилившуюся со времени опубликования известной переписки, вызванной несколькими строками из неоконченной автобиографии поэта"[8]. Анонімний оглядач "Иллюстрации", зазначивши,

---

Ноябрь. – Соврем. обозр. – С. 131–132; *Обличительный поэт* [*Минаев Д. Д.*] Петербургская летопись // Светоч. – 1860. – Кн. XI. – С. 27–28. (Із названих публікацій шевченкознавці досі використовували лише статтю Івана Панаєва). Як твердив у найновіших працях Петро Жур, про читання 11 листопада та участь у ньому Шевченка йшлося також у газеті "Санкт-Петербургские ведомости" від 13 листопада 1860 р. (див.: *Жур П.* Труды и дни Кобзаря. – С. 523; *його ж.* Труди і дні Кобзаря. – С. 441–442). Це, однак, не відповідає дійсності: інформацію про виступ Шевченка, що її наводить дослідник, взято зі вміщеного в названій газеті 24 грудня 1860 р. повідомлення про літературний вечір 18 грудня, яке в новітніх працях Жура не фігурує. (Ще раніше відповідну публікацію петербурзького видання було трактовано як присвячену читанням 11 листопада – однак без подання її вихідних даних – у публ.: *Зайцев П.* Новое о Шевченке: К столетию со дня рождения (25 февр. 1814 г. – 25 февр. 1914 г.) // Русский библиофил. – 1914. – № 1. – С. 24; *Косарик Д.* Життя і діяльність Т. Шевченка: Літературна хроніка. – К., 1955. – С. 240). Складно пояснити, що вплинуло на корекцію погляду Жура, оскільки в його попередніх дослідженнях публікацію про вечір 18 грудня було використано цілком коректно, "на своєму місці" (див.: *Жур П.* Шевченковский Петербург. – С. 248; *його ж.* Шевченківський Петербург. – С. 150–151). Слушно датовано названий виступ оглядача "Санкт-Петербургских ведомостей" і в низці інших шевченкознавчих досліджень; див., напр.: *Анісов В., Середа Є.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – С. 349–350; *їх же.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – 2-е вид., доп. – С. 323–324; Листи до Тараса Шевченка. – С. 335 (коментар Ніни Чамати).

[7] Цит. за: Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников. – М., 1962. – С. 482.

[8] *Новоспасский Н.* [*Курочкин Н. С.*] Петербургская летопись. – С. 477. Ось ті "несколько строк из неоконченной автобиографии поэта", написаної у формі листа до редактора петербурзького журналу "Народное чтение" Олександра Оболонського: "Сколько лет потерянных! сколько цветов увядших! И что же я купил у судьбы своими усилиями – не погибнуть? Едва ли не одно страшное уразумение своего прошедшего. Оно ужасно, оно тем более для меня ужасно, что мои родные братья и сестра, о которых мне тяжело было вспоминать в своем рассказе, до сих пор – крепостные. Да, милостивый государь, крепостные до сих пор!" (*Шевченко Т.* Повне зібр. творів: У 12 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 198). Автобіографічний лист письменника, опублікований у другому числі "Народного чтения" за 1860 р. і невдовзі багаторазово передрукований – як у повному обсязі, так і у витягах – іншими періодичними виданнями, зумовив звернення комітету Літературного фонду до власника Кирилівки Валерія Фліорковського з проханням звільнити родичів Шевченка із кріпосної залежності (див.,

що під час читання "решительно все места были заняты, и публика не осталась внакладе", писав: "Г. Шевченко появлением своим чуть ли не в первый раз на подобном публичном собрании возбудил сильное сочувствие, но два стихотворения его и само чтение их почему-то не удались"[9].

Як очевидно, ці точно датовані синхронні відгуки виразно перегукуються зі враженнями Штакеншнейдер, занотованими в її щоденникові, що дає підстави уважно поміркувати над питанням, чи справді наведений її запис було зроблено 21 листопада 1860 р.

Належить зазначити, що в шевченкознавстві були спроби критично поставитися до узвичаєного датування досліджуваного запису, але без відповідних мотивацій. Так, Дмитро Косарик, відмовившись від точного датування запису Штакеншнейдер, відніс його до листопада 1860 р. і розташував відразу після цитати із листа Кіпіані до дружини від 13 листопада[10], імпліцитно пов'язуючи із читанням 11 листопада. Євген Кирилюк беззастережно використовував щоденникову нотатку Штакеншнейдер (не подаючи її дати) для опису вечора 11 листопада 1860 р.[11]. Спробу узгодити відомості про літературний вечір 11 листопада 1860 р. і свідчення Штакеншнейдер здійснив також Микола Ткаченко, який, датуючи аналізовану нотатку 21 листопада, усунув заувагу автора щоденника про те, що її зроблено одразу після літературного вечора[12]. Не повідомляючи читачеві про те, що Шевченко брав участь у читаннях 21 листопада, дослідник давав зрозуміти, що використаний у його праці запис стосувався вечора 11 листопада. Віктор Осмоловський, не згадуючи про повідомлення Штакеншнейдер, зазначав у анонімно надрукованій у "Шевченківському словнику" статті про Достоєвського, що він і Шевченко виступали разом лише на літературному читанні 11 листопада 1860 р.[13].

напр.: *Чернышевский Н. Г.* Полн. собр. соч.: В 15 т. – М., 1953. – Т. 16 (доп.). – С. 477–478, 722–723). Звернення комітету Літературного фонду, пізніший лист Шевченка до Фліорковського та його відповіді на обидва ці листи також з'явилися у 1860 р. на сторінках російської періодики (див.: Листи до Тараса Шевченка. – С. 157–159, 325–326; *Шевченко Т.* Повне зібр. творів. – Т. 6. – С. 203–204, 502–504). Родичів поета зрештою було звільнено із кріпосної залежності, але на невигідних для них умовах, без землі (див.: Там само. – С. 502–504). Також див.: *Єфремов С.* Поет і плантатор // *Єфремов С.* Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К., 2003. – С. 181–197.

[9] [*Зотов В. Р.*] Письма из Петербурга. – С. 314.

[10] Див.: *Косарик Д.* Життя і діяльність Т. Шевченка... – С. 241.

[11] Див., напр.: *Кирилюк Є. П.* Т. Г. Шевченко. Життя і творчість. – К., 1959. – С. 596–597; *його ж.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. – 2-е вид., доп. і перероб. – К., 1964. – С. 603–604.

[12] Див.: *Ткаченко М. М.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 295–296.

[13] Див.: Шевченківський словник. – Т. 1. – С. 197. (Про авторство статті мене люб'язно поінформував Степан Захаркін, який опрацював архів "Шевченківського словника"). Виглядає, що, спираючись саме на цю статтю, про спільну участь Шевченка і Достоєвського лише в літературному читанні 11 листопада повідомляє Валерія Смілянська у вид.: *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К., 1991. – С. 657.

До речі, критично оцінювали традиційне датування аналізованого запису і деякі біографи Достоєвського[14], хоча більшість їх не висловлювала відповідних сумнівів[15]. Цілком очевидно, що передбачалося подати інформацію про вечори 11 та 21 листопада 1860 р. і в літописі життя та творчості Достоєвського, в якому, однак, унаслідок недогляду повідомлення Штакеншнейдер було помилково датовано 21 листопада 1861 р.[16]. На цю хронологічну неточність вказав Сергій Бєлов, зазначивши водночас без жодної мотивації, що письменники виступали разом лише 11 листопада 1860 р.[17]. Спробу спростувати його побіжну заувагу зробив Борис Тихомиров, який, однак, не вивчав це питання спеціально. Зокрема, він писав, що його опонент чинить некоректно, "полностью игнорируя свидетельство *дневника* Е. А. Штакеншнейдер, где названа дата *21 ноября*", і доходив висновку: "Скорее всего в действительности имели место *два* литературных чтения, и вечер 21 ноября 1860 года был повторением вечера 11 ноября [...]"[18]. Як на перший погляд, гіпотеза Тихомирова є небезпідставною, оскільки практика повторення успішних літературних читань у той час справді існувала[19]. Але вона не була аж такою поширеною, як гадає дослідник: за моїми даними, протягом 1860 р. було повторено лише *одне* читання (23 і 27 лютого)[20]. З огляду ж на винятковість по-

---

[14] Приміром, Аркадій Долінін обережно зазначав, що Штакеншнейдер пише про вечір, який відбувся в листопаді 1860 р. (див.: Ф. М. Достоевский в воспоминаниях современников [В 2 т.]. – М., 1964. – Т. 2. – С. 462).

[15] Див., напр.: *Гроссман Л.* Жизнь и труды Ф. М. Достоевского. Биография в датах и документах. – М.; Л., 1935. – С. 340; Ф. М. Достоевский в воспоминаниях современников: В 2 т. – М., 1990. – Т. 2. – С. 549 (коментар Костянтина Тюнькіна).

[16] Див.: Летопись жизни и творчества Ф. М. Достоевского 1821–1881: В 3 т. – СПб., 1993. – Т. 1: 1821–1864 / Сост. И. Д. Якубович, Т. И. Орнатская. – С. 340–341.

[17] *Белов С. В.* О справочных работах к полному собранию сочинений Ф. М. Достоевского // Русская литература. – 1996. – № 4. – С. 182. Правда, у пізнішій своїй праці дослідник заявив про спільну участь Достоєвського і Шевченка лише в читаннях 21 листопада 1860 р. (див.: *Белов С. В.* Ф. М. Достоевский и его окружение. Энциклопедический словарь: В 2 т. – СПб., 2001. – Т. 2. – С. 404), не знати чому ігноруючи достовірні відомості про їхні виступи на вечорі 11 листопада.

[18] *Тихомиров Б. Н.* По поводу заметок доктора исторических наук профессора С. В. Белова "О справочных работах к полному собранию сочинений Ф. М. Достоевского" // Русская литература. – 1996. – № 4. – С. 192. Зазначаючи також, що Штакеншнейдер занотувала свої враження про літературне читання наступного дня (див.: Там само), Тихомиров покликається на коментар до републікації відповідного щоденникового запису у збірникові "Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников", де, однак, це питання не обговорюється. Безумовно, Штакеншнейдер зробила запис одразу після повернення з Пасажу, оскільки, як вона свідчила, виступом Шевченка "закончился сегодняшний литературный вечер" (*Штакеншнейдер Е. А.* Дневник и записки. – С. 270).

[19] Із припущенням Тихомирова про повторення 21 листопада 1860 р. літературного вечора 11 листопада узгоджуються результати зіставлення вміщеного в "Санкт-Петербургских ведомостях" оголошення про вечір 11 листопада і наведеного в аналізованому записі Штакеншнейдер переліку творів, прочитаних на вечорі, який вона відвідала: ці джерела містять тотожну інформацію.

[20] Див.: [*Панаев И. И.*] Петербургская жизнь: Заметки Нового поэта // Современник. – 1860. – Март. – Совр. обозр. – С. 208–209; *Репинский Г., Скабичевский А.* Летопись Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым // XXV лет: Сборник, изданный

вторного читання логічно було б виявити відомості про влаштування вечора 21 листопада 1860 р. передовсім у публікаціях періодики, в яких ішлося про читання 11 листопада. Вони, однак, відповідної інформації не містять. Як свідчить спеціальний перегляд основних петербурзьких періодичних видань за листопад–грудень, на їхніх сторінках не з'являлися ні оголошення про літературний вечір 21 листопада (у той час обов'язково друкованів "Санкт-Петербургских ведомостях" і – факультативно – в інших столичних газетах), ні повідомлення про його проведення.

3

Погоджуючись із зауваженням Тихомирова про неправомірність повного ігнорування щоденникового запису Штакеншнейдер, варто, однак, звернути увагу на те, що дослідник у даному випадку цілком довіряється джерелу, не оцінює його з погляду достовірності. Власне, більшість біографів Шевченка і Достоєвського не брали до уваги якість публікації щоденникових записів Штакеншнейдер, частину яких уперше було оприлюднено на початку XX ст. на сторінках журналів "Русский вестник" і "Голос минувшего". Іван Розанов, зіставивши ці публікації із відомими йому автографами щоденникових записів Штакеншнейдер, зазначав, що в друкованому тексті багато "ошибок и искажений, совершенно подрывающих документальную значимость опубликованного": "Публикаторы сплошь и рядом соединяют под одним числом разновременные записи; месяцы и годы часто обозначаются произвольно и т. п."[21]. Оскільки в розпорядженні Розанова не було автографа щоденникових записів від 14 червня 1858 р. до 13 березня 1861 р., у підготовленому ним виданні їх відтворено за публікацією "Русского вестника"[22].

Щоб пересвідчитися в аргументованості сумарних зауваг Розанова, досить звернутися до першодруку аналізованого щоденникового запису. Слід звернути особливу увагу на його розміщення у журнальній публікації і на те, що всі записи за травень–листопад 1860 р. тут супроводжуються, окрім дат, вказівками на дні тижня (у виданні ж 1934 р. подано лише дати). Аналізований і найближчі до нього за хронологією записи розміщено таким чином: 5 листопада (субота), 21 листопада (вівторок) – враження від літературного читання, 12 листопада (субота), 21 листопада (понеділок) – враження від першої публічної лекції Петра Лаврова в Пасажі, 22 листопада (вівторок), 24 листопада (четвер) – нотатки про другу лекцію Лаврова, 25 листопада (п'ятниця), 27 листопада (неділя) – нотатки про його третю, заключну лекцію[23].

Комитетом Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым. – СПб., 1884. – С. 6–7. Висловлене в "Летописи жизни и творчества Ф. М. Достоевского" твердження про те, що літературний вечір 11 січня 1861 р. було повторено 15 січня 1861 р. (див.: Т. 1. – С. 305–306), не відповідає дійсності, воно постало внаслідок некоректної інтерпретації джерел. Це питання докладно розглянуто у моїй статті про участь Достоєвського в літературних читаннях 1860–1861 рр., що готується до друку.

[21] *Штакеншнейдер Е. А.* Дневник и записки. – С. 24–25.

[22] Див.: Там само. – С. 25.

[23] Из записок Е. А. Штакеншнейдер // Русский вестник. – 1901. – Т. 274. – Август. – С. 414–420.

Ці видобуті із першодруку щоденника відомості позначені кількома очевидними неузгодженостями. Аналізований запис розміщено перед записом від 12 листопада. Подано два записи, датовані 21 листопада, присвячені описові різних публічних акцій, що відбувалися у залі Пасажу[24]. Упорядковуючи ці записи, Розанов знімає вказівки на дні тижня; розміщує запис про літературне читання після запису від 12 листопада; інший позначений у першодруку 21 листопада запис обґрунтовано передатовує, відносячи його до 22 листопада 1860 р., коли Лавров і прочитав першу публічну лекцію; коригує дати записів, у яких ідеться і про дві наступні його лекції, прочитані 25 і 30 листопада, що зумовлює передатування (підстави якого не артикульовано) і сусідніх записів, не "прив'язаних" до публічних акцій. Ці корективи у виданні 1934 р., однак, переважно спеціально не обумовлено. Мотивовано лише передатування записів, що стосуються лекцій Лаврова – як зазначає дослідник, у журнальній публікації щоденника Штакеншнейдер про враження від усіх їх "сообщается каждый раз ранее, чем они состоялись"[25].

Викладені спостереження вочевидь не лише підкріплюють загальну тезу Розанова про "хронологічну" ненадійність першої публікації фрагментів щоденника Штакеншнейдер, а й надають суттєві підстави для сумнівів у точності датування саме аналізованого запису.

Важливе значення для визначення його дати має пізніше мемуарне свідчення Штакеншнейдер, що стосується саме того літературного вечора, запис про який позначено в публікаціях щоденника 21 листопада 1860 р.:

"Странная вещь, возвращение с каторги и из ссылки Достоевского прошло совершенно незаметно в Петербурге!

С Шевченкой носились гораздо больше, чем с ним. Как, например, приняли Шевченку, когда выступал он в первый раз перед публикой в зале Пассажа, и как принимали Достоевского! Шевченко чуть в обморок не упал от оваций, а Достоевскому еле хлопали"[26].

Шевченко, як уже зазначалося, вперше виступав на публічному літературному вечорі 11 листопада 1860 р. Саме це читання і літературний вечір на користь Літературного фонду, який відбувся в залі Пасажу 18 грудня 1860 р.[27], мав на увазі, ясна річ, добре інформований Микола Костомаров, зазначаючи в листі до Катерини Юнге від 20 грудня 1860 р., що Шевченко "читал два раза в Пассаже свои малороссийские стихотворения; публика приняла его великолепно, с полным сочувствием, с громогласнейшими рукоплесканиями"[28].

---

[24] Причому в одному випадку день тижня вказано помилково – у 1860 р. 21 листопада припадало на понеділок (див.: Хронологический указатель: XIX и XX века / Сост. М. И. Перпер. – Л., 1984. – С. 15).

[25] *Штакеншнейдер Е. А.* Дневник и записки. – С. 25. Також див. коментар Розанова (Там само. – С. 518).

[26] Там само. – С. 454.

[27] Про участь Шевченка у читанні 18 грудня 1860 р. див.: *Виктор П.* [*Пеньков В. С.*] Заметки // Русский мир. – 1860. – № 99. – 21 дек. – С. 660; Петербургская летопись // Санкт-Петербургские ведомости. – 1860. – № 281. – 24 дек. – С. 1509.

[28] *Ланский Л. Р.* Коллекция автографов А. Г. Достоевской // Памятники культуры. Новые открытия: Письменность. Искусство. Археология. 1976. – М., 1977. – С. 65. Цю

Варто підсумувати з'ясовані факти: 1) повна відповідність програми літературного читання 11 листопада 1860 р. і вечора, описаного в аналізованому запису Штакеншнейдер, який у публікаціях датовано 21 листопада 1860 р.; 2) відсутність жодних інших відомостей про проведення читання 21 листопада; 3) ненадійність датування даного запису в його публікаціях 1901 і 1934 рр.; 4) наявність мемуарного свідчення Штакеншнейдер, яке, безумовно, стосується читання 11 листопада 1860 р., коли Шевченко з'явився "в первый раз перед публикой", і синхронного повідомлення Костомарова про те, що Шевченко двічі брав участь у літературних вечорах у залі Пасажу; ці читання точно датуються на підставі достовірних джерел.

Викладені матеріали, на мій погляд, дають достатні підстави для висновку про те, що аналізований щоденниковий запис Штакеншнейдер у публікаціях 1901 і 1934 рр. було датовано помилково; насправді він постав 11 листопада 1860 р.

4

З огляду на з'ясування реальної дати аналізованого запису Штакеншнейдер можна твердити, що саме читання 11 листопада 1860 р. стосуються і давно відомі шевченкознавцям свідчення Миколи Обручова та Лонгина Пантелєєва, що їх досі – через більшу чи меншу часову віддаленість від описаного заходу – не можна було аргументовано пов'язати з конкретним літературним вечором. Ці матеріали цілком узгоджуються із синхронно занотованими враженнями Штакеншнейдер.

Обручов, який дістав інформацію про вечір від невідомої особи, виклав її в листі до Миколи Добролюбова від 11 грудня 1860 р. (з Парижа в Італію): "Было литературное чтение в Пассаже с участием Достоевского, Бенедиктова, Майкова и Шевченко. Стихотворцев Бенедиктова и Майкова принимали с большими аплодисментами, по два раза заставляли читать стихи. Шевченку же приняли с таким восторгом, какой бывает только в итальянской опере. Шевченко не выдержал, прослезился и, чтобы оправиться, должен был уйти на несколько минут за кулисы. Потом читал малороссийские стихи; слов публика большею частью не поняла, зато насладилась мелодичностью его говора"[29].

Пантелєєв, не конкретизуючи в мемуарах, про яке саме читання йдеться, писав: "[…] Шевченко был встречен так задушевно, что, растроганный до глубины души и чувствуя, как изменяют ему силы, он ушел с эстрады; и только когда несколько успокоился, он вернулся и приступил к чтению. Этот случай мне недавно напомнил Н. Ф. Анненский. Прочел он, помнится, из «Гайдамаков» и «Думы мои, думы»"[30]. Враховуючи посилання автора спогадів на вказівку Миколи

публікацію зареєстровано (правда, з неточними вихідними даними) у працях Жура (див.: *Жур П.* Труды и дни Кобзаря. – С. 528; *його ж.* Труди і дні Кобзаря. – С. 446–447), що, однак, не спонукало дослідника уважно поставитися до проблеми датування аналізованого щоденникового запису.

[29] *Княжнин В.* Добролюбовский архив // Заветы. – 1913. – № 2. – С. 93–94. Про наявні в листі неточності, що стосуються виступів на вечорі 11 листопада Бенедиктова та Майкова та їх сприйняття, див. зауваги Розанова (*Штакеншнейдер Е. А.* Дневник и записки. – С. 519).

[30] *Пантелеев Л. Ф.* Воспоминания. – М., 1958. – С. 225.

Анненського, слід, однак, зважати і на небезпідставне припущення про те, що можливим імпульсом для появи наведеного мемуарного свідчення Пантелєєва став аналізований щоденниковий запис Штакеншнейдер, який було опубліковано раніше, ніж він опрацював мемуарний фрагмент "Литературные чтения, спектакли литераторов и публичные лекции"[31]. Окрім очевидних відповідностей в описі виступу Шевченка, про це виразно свідчить заувага Пантелєєва про те, що слухачі вшановували Достоєвського передовсім як "недавнего страдальца"[32].

Деякі дослідники, правда, твердять (не подаючи аргументації), що Пантелєєв писав про виступ Шевченка на читанні в Пасажі, яке відбулося 18 грудня 1860 р.[33]. Відтак, коментуючи відповідний мемуарний фрагмент, Бородін і Павлюк коригують вказівку Пантелєєва про твори, що їх читав Шевченко, оскільки 18 грудня, як відомо, прозвучала в авторському виконанні лише поема "Чернець"[34]. Слід, проте, зважити на деякі істотні обставини, досі не потрактовані адекватно. Якщо поглянути на наведені свідчення Пантелєєва, Штакеншнейдер і Обручова у психологічному ракурсі, цілком очевидно, що Шевченків стрес, який вони описують, зумовила саме його *перша* зустріч із великою аудиторією. Читання ж 18 грудня було не першим публічним Шевченковим виступом, як помилково сприйняв його хронікер "Санкт-Петербургских ведомостей", зазначаючи: "Публика громкими рукоплесканиями встретила малороссийского поэта, которого давно знает и которого видит лицом к лицу в первый раз"[35]. Окрім того, 18 грудня "зал Пассажа был наполовину пуст"[36] – дуже істотна відмінність від описаної в мемуарах Пантелєєва атмосфери літературних вечорів, на які не кожен міг потрапити, оскільки "желающих [...] было видимо-невидимо"[37]. З огляду на викладені факти

---

[31] Див.: Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников. – С. 482 (коментар Миколи Бєльчикова і Леоніда Хінкулова).

[32] *Пантелеев Л. Ф.* Воспоминания. – С. 225. До речі, наведена попереду заувага Курочкіна з його статті в "Русском мире" цілком з'ясовує, чому під час читання 11 листопада Шевченка зустрічали "усиленными аплодисментами", і – відповідно – є підставою переконливо пояснити висловлене в досліджуваному записі здивування Штакеншнейдер з приводу стриманішого прийому Достоєвського.

[33] Див., напр.: Спогади про Тараса Шевченка. – С. 492, 494; Воспоминания о Тарасе Шевченко. – С. 551, 552.

[34] У коментарі Бородіна і Василя Шубравського до поеми "Чернець" помилково зазначено, що її список із дозволом цензора Володимира Бекетова прочитати твір на літературному вечорі на користь Літературного фонду Михайло Федоров надіслав Шевченкові 8 жовтня 1860 р. (див.: *Шевченко Т.* Повне зібр. творів. – Т. 2. – С. 584–585). Насправді Федоров того дня надіслав поетові списки творів, які він прочитав на літературному вечорі на користь недільних шкіл 11 листопада 1860 р. У листі до Шевченка Федоров зазначав: "Посылаю Вам переписанные стихотворения Ваши" (Листи до Тараса Шевченка. – С. 166). Дозвіл Бекетова на читання поеми "Чернець" на вечорі на користь Літературного фонду датовано 16 листопада 1860 р. (див.: Опис рукописів Т. Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 362).

[35] Петербургская летопись. – С. 1509. Стосовно власне Шевченкового виступу кореспондент газети зазначав: "Если чтение г. Шевченка не произвело особенно сильного впечатления, то виною тому несколько слабый его голос и, наконец, не всем понятное наречие".

[36] *Виктор П.* [*Пеньков В. С.*] Заметки. – С. 659.

[37] *Пантелеев Л. Ф.* Воспоминания. – С. 221.

й міркування, на мою думку, пов'язувати відповідний мемуарний фрагмент із читанням 18 грудня некоректно.

Які саме Шевченкові поезії прозвучали під час читання 11 листопада 1860 р., достеменно невідомо. Якщо мемуарна вказівка Пантелєєва стосовно назв прочитаних на вечорі творів точна, то серед них були "Думи мої" та уривки з поеми "Гайдамаки"[38]. Як зазначав Анатоль Костенко, тоді "Шевченко прочитав, за іншими свідченнями, ще й «Садок вишневий»"[39]. Спеціальний перегляд корпусу мемуарів про Шевченка свідчить, що підставою для вказівки дослідника, очевидно, став некоректно інтерпретований пасаж зі спогадів Івана Тургенєва про українського письменника: "Собственно поэтический элемент в нем проявлялся редко. Шевченко производил впечатление грубоватого, закаленного и обтерпевшегося человека с запасом горечи на дне души, трудно доступной чужому глазу, с непродолжительными просветами добродушия и вспышками веселости. [...] Только раз, помнится, прочел он при мне свое прекрасное стихотворение «Вечір» («Садок вишневий...» и т. д.) – и прочел его просто, искренне; сам он был тронут и тронул всех слушателей: вся южнорусская задумчивость, мягкость и кротость, поэтическая струя, бившая в нем, тут ясно выступила на поверхность"[40]. Ясна річ, із зауваги Тургенєва "прочел при мне" зовсім не випливає, що він згадував про виступ Шевченка на літературному вечорі; до того ж у листопаді 1860 р. мемуарист перебував не в Петербурзі, а у Франції[41].

* * *

Висвітлені матеріали дають підстави переглянути узвичаєне датування щоденникового запису Штакеншнейдер про виступ Шевченка на літературному вечорі на користь недільних шкіл. Її відповідна нотатка постала 11 листопада 1860 р.

[38] Оскільки у програмі читання 11 листопада йшлося про "три малороссийские стихотворения", що, як свідчить запис Штакеншнейдер, і прозвучали (схоже, хронікер "Иллюстрации" помилився, фіксуючи "два стихотворения"), то читання уривка з поеми виглядає проблематичним. Пантелєєв, до речі, помилився, зазначаючи, що Достоєвський читав на описаному вечорі уривок із "Записок из Мертвого дома" (див.: Там само. – С. 225).

[39] Спогади про Шевченка. – К., 1958. – С. 616. Також див.: *Хинкулов Л.* Тарас Григорьевич Шевченко. 1814–1861. – М., 1957. – С. 400; *його ж.* Тарас Шевченко. – 2-е изд., перераб. – М., 1960. – С. 365; *його ж.* Шевченко. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 1966. – С. 294.

[40] *Тургенев И. С.* Воспоминания о Шевченко // Воспоминания о Тарасе Шевченко. – С. 392.

[41] Див.: *Тургенев И. С.* Полн. собр. соч. и писем: В 30 т. (Письма: В 18 т.) – М., 1987. – Т. 4. – С. 684.

Наталія ЧЕРКАСЬКА (*Київ*)

ПОЛЬСЬКА ШЛЯХТА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЧИ КРАЙОВА ІДЕОЛОГІЯ?

Проблема співіснування поляків, українців і росіян у складі Російської імперії початку XX ст. зазвичай досліджується крізь призму історичного досвіду періоду Речі Посполитої, нинішні оцінки не враховують тогочасні історичні реалії. Зокрема, не беруть до уваги, що польська шляхта, яка була власницею 9/10 маєтків на Правобережній Україні, пройшовши через поразки національних повстань 1831 та 1863 рр. і пов'язані з цим репресії та рестрикції з боку царського уряду, змушена була пристосовуватися до нової ситуації, шукати компромісів з оточенням. Полякам як складовій багатонаціонального населення Правобережної України відмовляють у любові до землі, якою вони володіли, та до краю, де мешкали їхні пращури.

Наріжним каменем в українсько-польських взаєминах на території Правобережної України початку XX ст. було земельне питання. Близько 7 тис. російських і польських землевласників, яким загалом належало 6500 тис. дес., мешкали, за переписом 1897 р., в оточенні 6 млн українських селян, котрі займали 4010 тис. дес. землі[1].

На зламі XIX–XX ст. українське та польське населення Російської імперії було урізане в політичних правах; українську та польську мови в офіційному діловодстві заборонено. За переписом 1897 р., серед населення Південно-Західного краю[*] майже 325 тис. осіб визнавали рідною польську мову, або 3,4% населення. З них близько 185 тис. мешкали у Волинській губернії, 72 тис. – у Подільській губ.; 68 тис. – у Київській губ.[2].

Польське населення Правобережної України було строкатим з огляду на соціальний стан. Лише 15–20 тис. осіб, виокремившись від декласованої шляхти, були власниками маєтків понад 100 дес. землі. Маєтки площею від однієї тисячі до 80 тисяч дес. 1890 р. становили близько 25%.

---

[1] Див.: *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні, 1863–1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах / Пер. з фр. З. Борисюк. – К., 1998. – С. 309.

[*] Київська, Подільська та Волинська губернії у 1831–1917 рр. становили за адміністративно-територіальним поділом Російської імперії Південно-Західний край, що являв собою Київське генерал-губернаторство. У сучасній вітчизняній науковій літературі усталилась історична назва регіону – Правобережна Україна.

[2] *Кравців Б., Кубійович В., Оглоблин О., Лисяк-Рудницький І.* Поляки на Україні // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2221.

Поводження поляків на Правобережній Україні впродовж 1793–1914 рр., їхні взаємини з російським урядом та українським населенням охарактеризував (із залученням широкого масиву архівних джерел з фондів російських центральних і місцевих органів влади) Даніель Бовуа[3]. Львівський історик Богдан Гудь у нещодавно опублікованій монографії, проаналізувавши поведінку поляків на українських землях, виявив чинники, що спричинилися до польсько-українських конфліктів на Правобережній Україні, зокрема в 1917–1921 рр., наголошуючи на соціально-етнічному характері конфлікту[4].

Історична свідомість і ідеологія полонізованої шляхти колишнього Великого князівства Литовського, яка мешкала у XIX ст. на території Західного краю Російської імперії, потрапили в останнє десятиріччя минулого століття до сфери наукових інтересів дослідників з Польщі, Литви та Білорусі. Ця проблема обговорювалася на міжнародній конференції "Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu", що відбулася 1998 р. в Познані, з ініціативи Інституту історії Познанського університету ім. А. Міцкевича. Дослідники дійшли висновку, що "крайовосць" (калька з польської[*], що вживається в літературі на ознаку феномена подвійної історичної свідомості литовської та білоруської шляхти початку XX ст.) ґрунтувалась на ідеї політичної нації. Це явище трактують не лише як ідеологію, а й як рису свідомості частки суспільства білорусько-литовського краю, що став батьківщиною як для білорусів і литовців, так і для поляків, євреїв, росіян[5]. На сьогодні є досить велика наукова література з цього питання (зокрема праці Ю. Бардаха, О. Латишонка, А. Смалянчука, Д. Шпопера та ін.)[6]. Науковий доро-

---

[3] *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. з фр. З. Борисюк. – К., 1996. – 416 с.; *його ж.* Битва за землю в Україні, 1863–1914... – 334 с.; *його ж.* Російська влада та польська шляхта в Україні (1793–1830) / Пер. з фр. З. Борисюк. – Львів, 2007. – 296 с.

[4] *Гудь Б.* Загибель Аркадії: Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття – Львів, 2006. – 446 с.; *Лавринович О.* Загибель Аркадії // Каменяр. – 2007. – Січень–лютий.

[*] Від пол. "krajowość" – "місцеві риси"; "особливості даної країни".

[5] Див.: Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998) / Pod red. J. Jurkiewicza. – Poznań, 1999.

Звіт про конференцію див.:
http://kamunikat.net.iig.pl/www/czasopisy/almanach/01/01chronika.htm

[6] *Bardach J.* O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988; *idem.* Wieloszczeblowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej w XVII–XX w. // Pamiętnik XV powszechnego zjazdu historyków polskich. – Gdańsk; Toruń, 1995. – T. 1. – Cz. 1. – S. 31; *idem.* Polacy litewscy a inne narody Litwy historycznej. Próba analizy systemowej // Belarus. Lithuania. Poland. Ukraine. – Lublin; Rome, 1994. – S. 366; *Radzik R.* Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową: Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia. – Lublin, 2000. – S. 108–127; *Szpoper D.* Sukcesorzy Wielkiego Księstwa: Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939. – Gdańsk, 1999; *idem.* Krajowość i konserwatyzm – wokół myśli i dzieła Konstancji Skirmunt // "Pro Fide, Rege et Lege". – 2001. – № 1 (39); *Смалянчук А.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй: Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917 г. – Гродна, 2001. – 324 с.; *Токць С.*

бок становлять як праці загально-історичного характеру, що висвітлюють польсько-литовсько-білоруські взаємини, так і присвячені окремим діячам консервативного руху – Романові Скирмунту, Міхалу Ромеру, Констанції Скирмунт, Едуарду Войниловичу та ін., їхньому світогляду.

Поширення територіального патріотизму[7] в середовищі шляхти Правобережної України на початку XX ст. розглядається насамперед з огляду на творчий доробок В'ячеслава Липинського[8], який вперше в українській історіографії висунув тезу про єднальну роль політичної еліти в суспільстві. Свої переконання В. Липинський втілив також у публіцистичній діяльності ("у напрямі національного відродження спольщених укр[аїнських] верств"[9]), об'єднавши однодумців – "українців польської культури" – навколо часопису "Przegląd Krajowy" (1909). Згаданий аспект діяльності висвітлив, наприклад, Богдан Ґанцаж, автор першої у Польщі монографії, присвяченої В. Липинському[10].

Н. Яковенко, досліджуючи генезу поглядів В. Липинського на проблему "етнічного русина, політичного поляка", подвійної свідомості полонізованої шляхти часів Речі Посполитої, наголошує, що то був соціальний компроміс між "територіально-національним патріотизмом" і "патріотизмом політичним"[11].

Вплив крайової ідеології на середовище аристократичних родин польського походження, зокрема спроби замирення з українцями, обґрунтування зростання політичної діяльності поляків Правобережної України на початку XX ст., у працях

Нацыятворчыя працэсы на Гарадзеншчыне ў 19 – пачатку 20 ст. // Гістарычны альманах. – 2002. – Т. 6. – С. 130–151.

[7] *Лисяк-Рудницький І.* Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. – Т. 1. – К., 1994. – С. 251–263.

[8] *Lipiński W.* Szlachta na Ukrainie: 1. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. – Kraków, 1909; *idem.* Z dzejów Ukrainy: Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Rylskiego. – Kraków, 1912; *Липинський В.* Україна на переломі, 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в 17-ім столітті. – Відень, 1920; *його ж.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. – Відень, 1926.

[9] Цит. за ст.: *Ганцаж Б.* Збірка "Z dziejów Ukrainy" – генеза, конструкція, зміст, рецепція // Молода нація. – 2002. – № 4 (25). – С. 16. Лист В. Липинського до І. Франка (20.08./2.09.1912) див.: В'ячеслав Липинський: З епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упор., автори вступ. ст. і коментарів Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 1996.– С. 196.

[10] *Gancarz B.* My, szlachta ukraińska…: Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego. 1882–1914. – Kraków, 2006. – S. 119–147; *Лисяк-Рудницький І.* В'ячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 143–152; *Потульницький В.* Роль польської шляхти у формуванні світоглядних та ідеологічних засад українського монархізму в другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми слов'янознавства. – 2000. – Вип. 51. – С. 57–68; http://www.lnu.edu.ua/page/n51/07.pdf; *Гирич І.* В'ячеслав Липинський у довоєнний час (у світлі листування з культурними діячами України) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / Ред. Я. Пеленський. – К., 1994. – С. 143–149.

[11] *Яковенко Н.* Gente Ruthenus natione Polonus – зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина... – С. 97–102; http: // www. ukrterra.com.ua

вітчизняних істориків лише побіжно згадується[12]. Більше уваги приділено підприємницькій і благодійницькій діяльності вищих соціальних верств, їх співробітництву з російськими поміщиками через спільність економічних інтересів.

Діяльність депутатів Державної думи – польських великих землевласників з Правобережної України (1906) – з огляду на їхні політичні погляди спеціально не досліджувалась. Хоча вперше після поділів Речі Посполитої польське дворянство українських земель у складі Російської імперії дістало змогу впливати на законотворчий процес, урівнявшись у правах з росіянами. Натомість численні праці присвячено діяльності фракцій Державної думи чотирьох скликань (1906–1914), створених як за партійною, так і за національною ознакою (зокрема Польського кола). Функціонування Територіального кола, або польсько-литовсько-білоруської групи, що об'єднало польських депутатів з території Західного краю Російської імперії, висвітлено в працях білоруських і литовських істориків. Наголошується, що до російського парламенту увійшли представники ліберально-консервативного напряму крайової ідеології.

Джерельна база нашої статті охоплює, зокрема, матеріали з колишніх магнатських архівів – епістолярії учасників подій 1905–1907 рр. Про громадське значення таких джерел засвідчує, наприклад, той факт, що листи з Петербурга Франциска-Салезія Потоцького (1877–1949) до дружини Марії-Малгожати з дому Радзивіл (1875–1962), написані під час відкриття та роботи І Державної думи (1906), друкували в газеті "Czas" у Кракові[13]. Родинна кореспонденція, хоча й фрагментарно, віддзеркалює зв'язки з діячами білорусько-литовського консервативного руху, зокрема з редактором їх друкованого органу "Kurier Litewski" Чеславом Янковським (з грудня 1905 р. до жовтня 1907 р.).

Інший комплекс використаних епістолярних джерел становить листування у 1906–1907 рр. оточення Франциска-Ксаверія Замойського (1826–1916), який походив з угорської лінії відомого магнатського роду і час від часу мешкав у маєтку Молочки поблизу Чуднова. Маєток належав Марії-Елеонорі Любомирській (1862–1945), його доньці від шлюбу з Альбертіною Гижицькою. Сповідуючи консервативні політичні погляди, Франциск-Ксаверій Замойський активно вступав у полеміку на шпальтах місцевої польської преси (відгуки на його публікації містить згадана кореспонденція). До кореспондентів графа належали такі непересічні особи, як один з керманичів краківських консерваторів ("станьчиків") граф Станіслав Тарновський (1837–1917); князь Роман-Даміан Санґушко зі Славути (1832–1917)[14]; Станіслав Ґрохольський (1835–1907), власник маєтку П'ятничани

---

[12] *Гирич І.* Польська емансипація і українська самостійницька ідея на Наддніпрянщині у другій половині XIX – початку XX ст. // Війна і мир, або "українці – поляки: брати/вороги, сусіди..". – К., 2004. – С. 382–390; *Бурда І.* Національне питання в Росії (за матеріалами Державної думи 1 та 2 скликань): Автореф. дис. … канд. іст. н. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка – К., 2004.

[13] *Potocka M.* Z moich wspomnień: Pamiętnik / Opr. E. Kozłowski. – London, 1983. – Anneks 4.

[14] *Черкаська Н.* Листи князя Романа-Даміана Санґушка, останнього власника Славутського маєтку, з родових фондів ЦДІАК України // Санґушківські читання: Зб. наук. праць. – Львів, 2004. – С. 97.

у Подільській губ. – родич Володимира Ґрохольського (1857–1914), засновника газети "Dziennik Kijowski" (1905) та її редактора з 1906 до початку 1909 р. У листуванні викладено передісторію об'єднання представників ліберально-консервативної течії польської громадсько-політичної думки на Правобережній Україні в Польську крайову партію в Київській, Волинській і Подільській губерніях.

Об'єктом дослідження є вищі суспільні верстви польського походження в соціально-економічному та політичному аспектах. Предмет дослідження становить опосередковане історичними обставинами початку XX ст. світосприйняття польських великих землевласників на Правобережній Україні. Саме із земельною власністю у кордонах Російської імперії, маєтками, що асоціювалися у шляхти з поняттям "мала батьківщина" ("ojcowszczyzna") і опинилися під загрозою внаслідок політики русифікації, пов'язане поширення крайової ідеології на території дев'яти губерній Західного краю на початку XX ст.

1. "Якщо скрутним є становище поляків у Королівстві [Польському], наша [ситуація] набагато скрутніша та складна...". Русифікаторська політика царського уряду мала на меті обмеження польського впливу, передусім зменшення частки польського землеволодіння. Адже після скасування кріпацтва головним мірилом соціально-економічного статусу стала площа землеволодінь. Незважаючи на кількісну перевагу російських поміщиків, польська земельна власність переважала (станом на 1861 р. полякам належало 5/6 земельних володінь[15]).

Формальним приводом розгортання русифікації на Правобережній Україні було придушення польського Січневого повстання. Проте в регіоні підтримка повстання не була масштабною. Конфіскації польських маєтків (144 випадки) за участь у повстанні не дали очікуваних результатів. Відчутного удару завдали польським землевласникам вже в січні 1864 р., коли було впроваджено загальний податок у розмірі 10% (з 1868 р. – 5%) річного прибутку землеволодіння, з метою компенсації видатків на судове та матеріальне утримання поляків, засуджених за участь у повстанні 1863 р.

Політика витіснення поляків з їхніх маєтків і притягнення в регіон російських землевласників одержала юридичне обґрунтування в низці законів, уроджених упродовж 1865–1895 рр. Ще закон від 5 березня 1864 р. передбачав надання пільг росіянам у придбанні казенних і приватних маєтків у Західному краї, але так і не був реалізований. А 10 грудня 1865 р. осіб польського походження позбавлено права набувати знову маєтки в Західному краї будь-яким шляхом, за винятком успадкування за законом.

Переобтяжені боргами володіння (найбільше таких виявилося на Поділлі) були найуразливішою часткою спадщини – маєтки виставляли на продаж. У Волинській губернії, наприклад, у такий спосіб садиби відомих аристократичних родин, де зберігалися родові архіви та колекції (Червона Ґрохольських і Івниця Шодуарів у Житомирському пов.), перейшли у власність Миколи Терещенка, сина купця з Глухова, який став заможним цукрозаводчиком. Загалом братам

[15] *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні, 1863–1914... – С. 77.

Миколі та Федору Терещенкам вдалося набути у землевласників переважно польського походження близько 200 тис. дес. землі[16].

Влада зіткнулась із серйозними порушеннями закону – переуступками російськими поміщиками придбаних на пільгових умовах земель у довготривале користування, а також у заставу особам польського походження[17].

У річищі русифікації краю з березня 1891 р. іноземним підданим було заборонено набувати земельну власність у Російській імперії. Цей закон спрямовувався проти польських родин – великих землевласників, яким належали також маєтки, розташовані в кордонах Пруссії та Австрії.

Потоцькі, Санґушки, Замойські, Чарторийські та інші, у XVI–XIX ст. власники маєтків на Правобережній Україні, – становили також еліту Галичини. Впродовж XIX ст. вони юридично підтвердили титули на території імперії Габсбургів, на них поширювалися політичні права, якими користувалася місцева знать. Представники названих родів справляли сенаторські уряди, входили до вищих представницьких установ крайового та імперського рівня.

Отож польські аристократичні родини, які до поділу Речі Посполитої посідали маєтки на етнічних українських землях, особливо у прикордонній частині Волині та Галичини, постали перед вибором. Дехто з різних причин відмовився від українських маєтків (або, як Браницькі, їх частини) на користь російського уряду, що придбав їх за символічну суму; виставляли переобтяжені боргами маєтки на публічні торги (Плятери). Інші родини змушені були розділитися. Молодші члени прийняли російське підданство, зберігши маєтки на Волині та Поділлі. Так вчинили, зокрема, Юзеф-Миколай (Йосип) Потоцький з ланьцутської гілки роду (молодший син намісника Галичини, ІІ ланьцутського ордината Альфреда Потоцького) і родич його матері Роман-Даміан Санґушко з ковельської лінії (старший брат майбутнього намісника Галичини Євстафія Санґушка).

Такі кроки зумовлені були бажанням врятувати родинні садиби від конфіскації російським урядом. Подібна доля спіткала маєтки княгині Гогенлое, спадкоємиці несвізьких Радзивілів, через відмову її синів прийняти російське підданство.

Наведені приклади лише ілюструють обставини, в яких опинилися великі землевласники польського походження на Правобережній Україні наприкінці XIX ст.

Із 3386 польських маєтків на Правобережній Україні у 1890 р. 800 маєтків (площею від однієї тисячі до 80 тис. дес.), що становили 23,62% польських маєткових земель, належали шляхті. Лише 83 з 800, або 2,45% маєтків, площа яких сягала від 5 тис. до 80 тис. дес., були власністю найзаможнішого привілейованого прошарку.

---

[16] *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo kijowskie. – 2-e wyd. – Wrocław, 1997. — T. 11. – S. 176, 210, 314; *Донік О.* Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка – К., 2001.

[17] ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр. 497. – Арк. 13.

За підрахунками Д. Бовуа, зробленими на підставі архівних джерел[18], у 1890 р. загальна кількість польських маєтків розподілялася по губерніях у такий спосіб: Київська губ. – 837 (24,71%), Подільська губ. – 1257 (37,12%), Волинська губ. – 1292 (38,15%)[19].

Поляки різними способами намагалися зберегти за собою земельну власність і чинили пасивний опір російським урядовцям. Відомі численні випадки фіктивної передачі маєтків у оренду та заставу, дарування землі в доживоття (довічну власність).

Це змусило генерал-губернатора О. П. Ігнатьєва заборонити з 1890 р. передачу землі в довічну власність. Остання обставина вкупі з іншими заходами царського уряду, як-от заборона купувати частини спадщини і дозвіл на успадкування лише подружжям та по прямій лінії; нарешті, відмова дворянам польського походження в праві звертатися до Дворянського банку, створеного 1885 р., – призвели у 1898 р. до зміни пропорції в площі землеволодінь на користь росіян (3380 тис. дес. проти 3080 тис. дес.)[20].

У Російській імперії існував поділ нерухомості на *родові* та *набуті* ("благоприобретенные") маєтки. Різновидом майоратів (неподільної великої земельної власності, що передавалася старшому синові) були *заказні маєтки.* У заказний маєток могла обертатися лише нерухомість, родова або набута (положення від 16 липня 1845 р.). Площа таких маєтків не мала бути менше 5 тис. дес. і перевищувати 80 тис. дес. Разом з такими маєтками не підлягали поділу родинні архіви, фамільні цінності тощо[21]. Майорати у Російській імперії до кінця XIX ст. належали полякам. Отже, у Петербурзі впродовж 1891–1895 рр. розглядали ймовірні наслідки у разі заборони полякам заповідати земельну власність по прямій лінії і запровадження майоратів для росіян.

Законодавча ініціатива російського уряду зумовлена була також напливом іноземних колоністів, насамперед з Привісленського краю[*]. Тільки у Волинській губ. станом на 1890 р. налічувалося близько 200 тис. осіб іноземних поселенців[22]. Тому генерал-губернаторам надали повне дискреційне право розпоряджатися долею поселенців у дев'яти губерніях Західного краю.

Зіткнувшись із безліччю адміністративних порушень, київський генерал-губернатор О. П. Ігнатьєв ініціював закон від 19 березня 1895 р., що дозволив

---

[18] Там само. – Оп. 611. – Спр. 217.

[19] *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні, 1863–1914... – С. 65, 61.

[20] Там само. – С. 306.

[21] "К принадлежностям заповедных наследственных имений относятся: фамильные бумаги, драгоценности или произведения искусств, собрания редкостей, книг и тому подобные, именно в акте учреждения таковых имений означенные. 1845 июля 16 (19202), ст. 14". Див.: Законы гражданские с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов / Сост. И. М. Тютрюмов – М., 2004. – Кн. 2. – Разд. 1. – Гл. 1. – П. 391.

[*] З 1867 по 1917 р. у Російській імперії офіційна назва 10 губерній Царства Польського (поляки вживають назву Королівство Польське). З 1875 р. – генерал-губернаторство з центром у Варшаві.

[22] ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр. 497. – Арк. 16.

іноземним поселенцям, які прийняли російське підданство, та особам, які переселилися з Привісленського краю, право купівлі землі у Волинській губ.

Русифікаторська політика уряду не дала відчутних результатів. Процес розпаду польських маєтків відбувався набагато повільніше за темпи зменшення земельних володінь російського дворянства по імперії, що спостерігалося після скасування кріпацтва: з 87200 тис. дес. у 1862 р. до 41100 тис. у 1914 р., або на 58,9%. Станом на 1914 р. поляки (порівняно з 1861 р.) втратили лише третину маєтків[23].

Магнатські латифундії Санґушків, Потоцьких, Браницьких та інших землевласників переживали економічне піднесення, перетворившись на приватні підприємства у галузях харчової промисловості, пов'язаних з переробкою сільськогосподарської продукції, – цукроваріння, виробництво товарного хліба, винокуріння тощо. Розвиткові виробництва зерна, цукру, торгівлі лісом сприяло залучення техніки, дешевої робочої сили, а також упровадження нового виду транспорту – залізниці. Після 1890 р. осторонь залізничної мережі залишилася лише Волинь. Відомі випадки, коли великі землевласники прокладали у своїх маєтках вузькоколійки (Марія Потоцька) або локальну колію (як Йосип Потоцький, наприклад, з Коростеня через Овруч до Кам'янця-Подільського).

Спільні економічні інтереси змусили поляків співробітничати з російськими поміщиками, промисловцями та банкірами. Цьому сприяла діяльність заснованих у великих містах імперії сільськогосподарських товариств – галузевих громадських організацій. У Києві таке товариство засновано було ще 1876 р. і до 1898 р. лишалось єдиним на Правобережній Україні науково-практичним центром губернського рівня. Його значення посилювалося відсутністю земства на території Південно-Західного краю до 1911 р.[24].

На кінець XIX ст. відомі польські аристократичні родини в Російській імперії вже дістали офіційне підтвердження власних гербів і титулів, мали почесні звання та обіймали посади при царському дворі. Представники колишніх магнатських родів перебували на дипломатичній службі або в російській армії (як-от Маврикій Замойський, Константи Браницький, Адам-Міхал Замойський), брали участь у політичному житті (Володимир Ґрохольський, Маврикій Замойський, Йосип Потоцький, Владислав Браницький, Роман-Даміан Сангушко, Франциск Потоцький), навіть залишаючись під поліцейським наглядом (Роман-Даміан Санґушко, Йосип Потоцький).

Початок нового сторіччя приніс поступки для поляків у земельному питанні. Іменний указ від 1 травня 1905 р. надавав особам польського походження права оренди, застави та надбання земель у Західному краї виключно в осіб польського походження. У росіян дозволялося набувати землю тільки для ліквідації черезсмужжя та господарчого округлення меж. З промисловою метою санкціонувалася

[23] *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863–1914... – С. 77, 69.

[24] *Чайка Н.* Становлення наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1; http://www.nbuv.gov.ua/E-Journals/INB/2006-1/06cngtpu.html

купівля земельного майна за межами міст і містечок у розмірі, що не перевищував 60 дес.[25].

До такого кроку імператора спонукала революційна стихія, що почала набирати силу в Царстві Польському, а в українських губерніях проявилась у селянських бунтах.

2. "Розлад духовний був великим, і виникали гострі та пристрасні дискусії". Зміни у внутрішньополітичній ситуації Росії, що з запізненням, але досить динамічно вступила в період капіталістичної промислової революції; загострення суспільних протиріч – боротьба старого з новим; зростання ліберальних настроїв у середовищі поміщиків, буржуазії, інтелігенції та воєнні невдачі 1904 р. – усе це змусило поляків опрацьовувати плани використання ситуації в Росії для політичної боротьби.

Усобленням польської національної ідеї на зламі століть стали націонал-демократи (ендеки) на чолі з Романом Дмовським[26], котрі проголосили гасло відновлення національного руху на польських землях, кінцевою метою якого мало стати відродження незалежної Польщі[27]. Обстоюючи інкорпорацію українських земель – Поділля, Волині і Східної Галичини – у майбутню Польську державу, Р. Дмовський вважав нереальним відновлення її в кордонах 1772 р.[28]. Націонал-демократи відмовляли українцям у праві творення власної держави. Разом з тим вони закликали українців до гартування в нелегкій боротьбі за самовизначення. Проти невиправних наслідків для шляхти такого роду "національного егоїзму"[29] пророчо застерігав В'ячеслав Липинський[30].

А втім, національна ідея в "наступальному" варіанті не знайшла розуміння серед консервативно мислячої польської аристократії Правобережної України. Феномен подвійної історичної свідомості полонізованої шляхти зі східних "кресів" – усвідомлення шляхтою нерозривних зв'язків з історією краю, де впродовж століть мешкали предки і розташовані були маєтки ("мала батьківщина"), а разом з тим відчуття невід'ємної приналежності до "польської політичної нації" – наприкінці XIX ст. втілився в крайовій ідеології. Вона набула завершеного теоретичного обґрунтування на початку XX ст. у працях таких діячів білорусько-

[25] ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр. 497. – Арк. 13зв.

[26] Р. Дмовський приділяв увагу "українському питанню" впродовж життя. Його основні праці, в яких зокрема висвітлено взаємини з українським населенням, – "Думки сучасного поляка" (1903), "Німеччина, Росія і польська проблема" (1908), "Польська політика і відродження держави" (1925), "Українське питання" (1930).

[27] *Павельева Т.* Польская фракция в Государственной Думе 1906–1914 годов // Вопросы истории. – 2000. – № 3. – С. 111.

[28] *Репринцев В.* Україна в польських зовнішньополітичних доктринах // Українська державність у XX ст.: Історико-політологічний аналіз. – К., 1996. – Розд. 2. – Гл. 2.

[29] Рефлексія В. Липинського на третє видання "Думок сучасного поляка" Р. Дмовського. Йому передувала програмна праця Зигмунта Балицького "Національний егоїзм і етика" (1902), видана окремою брошурою у Львові. Див. на сайті краківського "Осередку політичної думки": http://www.omp.org.pl/subjects.html

[30] *Lipiński W.* Szlachta na Ukrainie... – S. 76.

литовського консервативного руху, як Роман Скирмунт[31], Болеслав Яловецький[32], Міхал Ромер[33], Констанція Скирмунт[34]. Крайова ідеологія ґрунтувалась на ідеї політичної нації. Крайовці стверджували, що все корінне населення історичної Литви, незалежно від його етнічно-культурної приналежності, є "громадянами краю" і тим самим належить до однієї політичної нації. У період загострення етнічних відносин крайова ідеологія стала ідеологією національної злагоди. Вона виразно протистояла етнічному шовінізму.

Поширення крайової ідеології серед польських землевласників Правобережної України, безперечно, було зумовлене політичною ситуацією. Для польських дворян, що опинилися в оточенні, з одного боку, вороже налаштованих російських урядовців і частини поміщиків, а з другого – збунтованого українського населення, відкривалися два шляхи існування – угодовство або ж публічна діяльність на користь краю та відкритість діалогу з українцями.

Про прагнення замирення з українцями перед спільним ворогом, яким поляки вважали російський уряд, свідчить, зокрема, прокламація, підписана "Територіальним політичним товариством", що поширювалась у м. Старокостянтинів (маєтку Жевуських), а також програма цього товариства, виявлена в управителя маєтків графа Жевуського. Прокламація, видана в Києві у червні 1905 р. й присвячена страйкам, проголошувала необхідність об'єднання попри різне економічне становище поляків ("працедавців") і українців ("русинів" – "наймитів") у боротьбі з Росією. Програма, переписана від руки, передбачала національно-культурну автономію для "кресів"[35].

Проти польського консерватизму в його "крайовому" варіанті виступили націонал-демократи в ідеологічній боротьбі, що розгорнулася під час революції 1905–1907 рр. на шпальтах польської преси. Акцепція поляками історичних реалій не означала відмову від власної етнічної ідентичності і відкидання думок про потребу розірвання пут при ліпшій нагоді[36]. В основі дискусії лежало питання вибору національних чи територіальних пріоритетів у вирішенні польського питання.

Націонал-демократи розцінили Маніфест 17 жовтня 1905 р., що обіцяв дарування конституції та громадянських свобод, а також скликання законодавчого органу (Думи), як визначальний успіх. Виборча платформа націонал-демократів (до неї приєдналися реалісти) містила вимогу національно-культурної автономії для польських територій. Кроком до автономії ендеки вважали негайне відновлення прав польської мови в школах, судочинстві та адміністрації.

---

[31] [*Skirmunt R.*] Nowe hasła w sprawie odrodzenia narodowości litewskiej. – Lwów, 1904; [*idem.*] Głos przeszłości i potrzeba chwili: Stanowisko szlachty na Litwie i Rusi. – Lwów, 1905.

[32] [*Jałowiecki B.*] Litwa i jej potrzeby: Narodowy katechizm Litwy. – Wilno, 1905.

[33] *Romer M.* Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie. – Kraków, 1906.

[34] [*Skirmunt K.*] O prawdę i zgodę z powodu Głosu litwinów do magnatów, obywateli i szlachty na Litwie i odpowiedzi młodego szlachcica litewskiego. – 2-e wyd. – Lwów, 1906.

[35] ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1 – Спр. 3226. – Арк. 533, 804–805зв.

[36] *Epsztein T.* Z piórem i paletą: Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w. – Warszawa, 2005. – S. 250.

Серед аристократичних родин Правобережної України не було одностайності щодо шляхів реалізації політичних свобод, проголошених у маніфесті.

От як згадувала реакцію оточення Марія-Малгожата Потоцька: "Скільки надій пов'язано було з тим першим проголошенням свободи та людських прав у Російській державі! Вірилося ще словам тоді! Яке то було піднесення, багато коментарів, міркувань... але дехто одразу вже не довіряв. Надто побоювалися, з одного боку, збуреного стану умів у краї і, з другого, нехіть влади і бюрократії до реформ, а ще слабкості та неодностайності у вищих сферах. Бо ця конституція була до певної міри вимушеною, а не наданою добровільно – це відчував кожен. Незважаючи на це, поки що загальна радість і піднесення брали гору над іншими почуттями"[37].

Опублікований 11 грудня 1905 р. закон про вибори у Державну думу передбачав розподіл виборців за 4 куріями (селянська, робітнича, міська, землевласницька). Вибори відбулися з 26 березня до 20 квітня 1906 р.

На виборах з'ясувалося, що частина дворянства Царства Польського підтримала виборчу програму націонал-демократів. Серед 37 думських депутатів з Царства Польського, що утворили Польське коло (на зразок кола у прусському та австрійському парламентах), представниками ендеків (34) були нащадки аристократичних родин, як Маврикій Замойський, Владислав Тишкевич та ін. Натомість серед польських депутатів – великих землевласників з території Правобережної України – фігурували виразники ліберально-консервативного напряму громадсько-політичної думки, як-от: Йосип Потоцький, господар маєтків Антоніни, Шепетівка та ін.; Щасний Понятовський, юрист за фахом, землевласник; Володимир Ґрохольський, власник маєтку Гриців. Вони були обрані у Волинській губернії, адже на Волині було розташовано найбільше магнатських латифундій.

За політичними поглядами згадані особи пройшли до І Думи як прогресисти*. Ішлося про світогляд нечисленних політично активних представників буржуазії й інтелігенції, які поділяли ідеї еволюційного суспільного прогресу і виступали за поетапне проведення реформ у всіх сферах життя.

І Державна дума розгорнула роботу 27 квітня 1906 р. Переважали в Думі представники партії кадетів, що здобули третину мандатів. Поляки були представлені 55 депутатами (10% загальної кількості депутатів). Символічно, що до І Державної думи не потрапили чорносотенці, натомість 6 місць одержали євреї.

Про піднесення, що панувало в день відкриття І Державної думи, писав дружині Франциск Потоцький. Уже в перші дні стало зрозумілим, що польські депутати від Західного краю створять окреме Територіальне коло. З листів дізнаємося про закулісну інтригу навколо тих депутатів з Мінської губ. (Александра Ледницького та Віктора Яничевського), які поділяли програму кадетів, адже йшлося про число голосів. Згодом А. Ледницький створив з депутатів національних меншин Російської імперії окрему фракцію автономістів-федералістів.

---

[37] *Potocka M.* Z moich wspomnień: Pamiętnik. – S. 195.

* Як політичний рух прогресизм оформився в Росії впродовж 1905–1907 рр. Фракція прогресистів, що об'єднала поміркованих безпартійних, була створена наприкінці діяльності І Думи. Політичну партію вдалося організувати лише під час виборів у ІІІ Думу.

Депутати з дев'яти губерній Західного краю відмовилися приєднатися до Польського кола, мотивуючи це тим, що їх обирало все населення краю. З двома депутатами з Казані та Петербурга Територіальне коло становило 19 осіб.

Програма Територіального кола передбачала лише вимоги скасування рестрикцій, що уразили місцеве дворянство після Січневого повстання 1863 р., а отже, запровадження земського самоврядування, надання прав костелу. До Територіального кола приєднався Йосип Потоцький з Волинської губ.[38]. Проти поділу польських депутатів у Думі за територіальним принципом виступав Володимир Ґрохольський.

Інший депутат з Волинської губ. – Щасний Понятовський був обраний товаришем голови І Думи С. Муромцева. Разом з В. Ґрохольським Понятовський був ініціатором створення на Правобережній Україні конспіративної просвітницької організації "Об'єднання" ("Zrzeszenia"), яка, за висловом Ф. Потоцького, мала відіграти таку саму роль, що й "Союз праці" в Царстві Польському, створений на націонал-демократичній платформі[39]. Щ. Понятовський був також співзасновником газети "Dziennik Kijowski", видавцем якої був з 1905 р. В. Ґрохольський.

В. Ґрохольський головував на третіх вальних зборах представників обох кіл Державної думи та Державної Ради, що відбулися 14 травня 1906 р.[40]. Дискусія розгорнулася навколо двох проектів – литовських автономістів (доповідав П. Вітковський) і комісії, що опрацьовувала відповіді на звернення імператора (І. Друцький-Любецький). Більшість депутатів висловилися проти спілки з кадетами, оскільки останні "надто близько" зійшлися з російськими депутатами-соціалістами. Обговорювалися пропозиції щодо автономії у межах етнічної Литви (рішення листопадового з'їзду 1905 р.), причому затвердити "етнографічні кордони автономної Литви" мав плебісцит. Комісія представила на розсуд депутатів обох кіл проект резолюції. Вирішено було не висувати жодних вимог автономії для Царства Польського. У проекті висвітлено було позицію комісії з таких питань: 1) проект литовських автономістів (залишено на обговорення в Думі); 2) аграрна реформа (ухвалено примусове відчуження землі і створення "державного фонду"); 3) реорганізація Державної Ради (як національного вищого представницького органу) та 4) впровадження загального голосування. Депутати з Волинської губ. висловилися проти відчуження землі (Щ. Понятовський, Й. Потоцький) та проти загального голосування (Щ. Понятовський).

З 14 депутатів Білорусько-Литовського краю, що вступили до Територіального кола в І Думі, 9 були крайовцями ліберально-консервативного напряму. Частина з них увійшли до І Думи як представники Конституційно-католицької партії Литви та Білорусі, що її заснував єпископ віленський Е. фон дер Ропп у лютому 1906 р.[41], (Б. Яловецький, Е. фон дер Ропп) або як про-

---

[38] Polski słownik biograficzny. – Warszawa, 1984–1985. – T. 28. – S. 78–80.

[39] *Potocka M.* Z moich wspomnień: Pamiętnik. – S. 428.

[40] http://dziedzictwo.polska.pl/katalog/skarb,Duma,gid,256108,cid,4386.htm

[41] Партія мала об'єднати ідеологію християнської демократії із засадами крайової ідеології. Історію її створення див.: *Смалянчук А.* Палякі Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905–1907 гг. – Гародня, 2000.

гресисти (Р. Скирмунт, А. Сонгайло, І. Друцький-Любецький). Крайовці разом з чотирма кадетами, які, зрештою, наближалися за поглядами до демократично-ліберальної течії крайовців, та одним націонал-демократом представляли інтереси 47,1% родового та 24% особистого дворянства білорусько-литовських губерній – землевласників, урядовців нижчого рангу та інтелігенції, які вважали рідною польську мову. Кількість польського населення Білорусько-Литовського краю була не менше ніж 563,8 тис. (5,6%) і не перевищувала 1612,3 тис. (16,3%). Серед польського населення краю родове дворянство становило від 24% до 29% (для порівняння: родове російське дворянство не перевищувало 5% усіх росіян); селяни – 40,2% (або 80% усього населення Білорусі та Литви)[42].

Депутати-крайовці обстоювали територіальний принцип діяльності (рішення віленського січневого з'їзду 1906 р.). Територіальне коло не співпрацювало з парламентськими фракціями білорусів, литовців чи українців через конфлікт дворянсько-селянських інтересів. Це яскраво проявилося під час обговорення аграрної реформи, що передбачала парцеляцію маєтків. У цій дискусії від Територіального кола взяли участь, зокрема, Йосип Потоцький з Волинської губ. та Роман Скирмунт з Мінської губ. Їх виділяємо через те, що Р. Скирмунт сформулював засади крайової ідеології, а Й. Потоцький прихильно ставився до крайовців, бувши з 1891 р. у складі акціонерів тижневика "Kraj", що виходив з 1882 р. у Петербурзі – органа крайовців з Правобережної України, – і долучившись у 1907 р. до їх організаційного оформлення.

Р. Скирмунт як член аграрної комісії виступав з цього питання двічі. Захищаючи приватну власність, він убачав збільшення селянської землі шляхом добровільної купівлі-продажу за допомогою держави та органів самоврядування. Р. Скирмунт припускав можливість відчуження великої земельної власності, але в крайніх випадках і на принципах повного відшкодування власникові[43].

Й. Потоцький, володар близько 60 тис. дес. у Заславському та Новоград-Волинському повітах, виступав проти збільшення селянського землеволодіння за рахунок парцеляції. Обстоюючи консервативні погляди, він вважав, що поляки в Російській імперії можуть отримати певну автономію лише через посилення економічного становища. Ці погляди критикував В. Ґрохольський на сторінках газети "Dziennik Kijowski", звинувачуючи в угодовському ставленні до політики царського уряду. Не поділяли їх також у групі великих землевласників і фінансистів, об'єднаних навколо тижневика "Kraj".

І Державна дума припинила діяльність вже 8 липня 1906 р.

Спільні економічні інтереси змусили польських і російських поміщиків з Волинської губ. у вересні 1906 р. у Житомирі об'єднатися в "Союз землевласників і землеробів". На з'їзді, очолюваному Р. Сангушком, порушили питання про внесення змін до закону про вибори і впровадження голосування на пропорцій-

---

[42] *Його ж.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй... – С. 121, 29; *його ж.* Палякі Беларусі і Літвы... – С. 37.

[43] Polski słownik biograficzny. – Warszawa; Kraków, 1998. – T. 38/2. – Z. 157. – S. 184–187.

них засадах[44]. Проте вже 24 жовтня 1906 р. Міністерство внутрішніх справ позбавило права голосу осіб, що винаймали землю.

До II Державної думи (20 лютого 1907 р. – 2 червня 1907 р.) представники польських аристократичних родин з Правобережної України не пройшли.

Через успішну діяльність націонал-демократів у виборчій кампанії до II Думи і відмову крайовців від блоку з іншими партіями поляки західних губерній втратили місця. Кількість членів Територіального кола зменшилась до 10, з них крайовців у II Думі налічувалось 8. Вже 3 березня 1907 р. був опрацьований і ухвалений регламент Територіального кола, що змінило назву на "Коло депутатів поляків-конституціоналістів Литви і Русі"[45]. Загалом поляки з Царства Польського та Західного краю одержали 46 місць.

Депутатам-ендекам з Польського кола Думи першого скликання вдалося повторно отримати 11 з колишніх 34 мандатів і зберегти керівництво фракції. До II Думи був обраний їх лідер Роман Дмовський. Націонал-демократи в II Думі поставили на обговорення проект основних положень автономного устрою Царства Польського, посилаючись на досвід Галичини у складі Австро-Угорщини*.

Підсумовуючи діяльність на Правобережній Україні по виборах у Державну думу першого та другого скликань, російські урядовці наголошували, що поляки "проводили свою окрему польську політику і пов'язували свої польські інтереси в Південно-Західному краї з інтересами Царства Польського і мріють тепер [1907 р.], об'єднавшись із поляками Північно-Західного краю та Білорусі, під керівництвом та за вказівками з Варшави, відновити в краю першість (в оригіналі: "первенствующую роль". – *Н. Ч.*) польської нації"[46] .

Розпуск II Державної думи і новий закон про вибори від 3 червня 1907 року, в якому перевага надавалася заможним верствам населення, дали поштовх до активізації польських правих сил.

3. "Відмовитися від національного догмату..." Зважаючи на незначну кількість поляків на Правобережній Україні й вороже ставлення російських урядовців до поляків, частина польської шляхти вирішила йти на вибори в III Думу, відступивши від національних гасел.

Виборчій кампанії до III Державної думи, що розпочалася в Київській, Волинській і Подільській губерніях, передувала дискусія щодо тактики польських депутатів у Думі першого та другого скликань. Її відгомін є в листуванні Франциска-Ксаверія Замойського. Австрійський підданий, він був позбавлений права брати участь у виборах у Державну думу. Позиція його оточення, – зокрема Романа-Даміана Санґушка, Станіслава Тарновського, Станіслава Ґрохольського, – що належало до старшого покоління і сповідувало консервативну ідеологію,

---

[44] ЦДІАК України – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 43.

[45] Dziennik Kijowski. – 1907. – № 52. – S. 5.

* Галичина в межах Австрії 1772–1918 рр. обіймала майже все колишнє Руське воєводство, південну частину Белзького і Чортківщину в Подільському воєводстві та Збаражчину у Волинському а також суто польську Західну Галичину.

[46] ЦДІАК України – Ф. 442. – Оп. 637. – Спр. 545. – Арк. 44.

зводилася до трьох тез, сформульованих Р. Санґушком: 1) відмова від співробітництва з ендеками та соціалістами; 2) утримання від злиття з Польським колом у Думі; 3) відмова від національних догматів і утворення змішаного клубу усіх нацменшин краю за політичними поглядами[47].

Ці погляди не поділяв Володимир Ґрохольський, який у національному питанні обстоював націоналістичні ідеї. Він критикував позицію крайовців, вважаючи, що поляки з західних губерній Російської імперії і з Царства Польського мають спільно обороняти свої права в Думі. Як редактор і співзасновник газети "Dziennik Kijowski" (виходила в Києві впродовж 1906–1920 рр.)[*], Володимир Ґрохольський сприяв її метаморфозі у партійний орган ендеків, проти чого висловлювалися прихильники польсько-українського замирення. Адже в першому числі газети було виголошено ідею спільного ворога (з цензурних міркувань замість "Росія" написано "російський урядовець"), визнано необхідність співпраці з українцями, задекларовано відмову від "підтримки національних антагонізмів"[48]. Однодумці Франциска-Ксаверія Замойського передавали з рук до рук лист Станіслава Ґрохольського, власника маєтку П'ятничани, з приводу політичного спрямування газети. С. Грохольський, зважаючи на складність ситуації поляків на українських землях, – порівняно із ситуацією поляків у Царстві Польському, – визнавав неприйнятним перетворення часопису на орган націонал-демократів на Правобережній Україні, прагнення редакції нав'язати читачам партійні погляди[49].

Обговорення думської тактики в пресі виявило дві течії польської громадсько-політичної думки, що їх поділяли власники маєтків на Правобережній Україні, – 1) консервативну, представлену прибічниками крайової ідеології, і 2) націонал-демократичну, репрезентовану ендеками[50]. Обидві політичні течії, як бачимо, мали прихильників серед відомих у історії польських родин. Посідаючи на Правобережній Україні велику земельну власність, вони не були байдужими до долі краю.

Польські землевласники, настрої яких уособлювало не лише оточення Франциска-Ксаверія Замойського – Роман-Даміан Сангушко, Станіслав Тарновський, Станіслав Ґрохольський, а й представники молодшої генерації, як-от Йосип Потоцький, Михайло Тишкевич, Казимир Бужанський, Собанські, Шашкевичі та ін., розраховуючи на неорганізованість російської і української аристократії та слабкість православного духовенства, прагнули об'єднатися навколо нової політичної сили. Ідея створення "організації, що могла б успішно спростувати або паралізувати небезпечні зловмисні наміри" російських урядовців, які "без будь-

---

[47] Там само. – Ф. 256. – Оп. 2. – Спр. 185. – Арк. 48–48зв.

[*] Найбільше чисел газети (1906–1915) збереглося в Бібліотеці ім. В. Стефаника у Львові; http://www.oss.wroc.pl/local/lwow. У Києві в НБУВ НАН України є лише окремі примірники за різні роки.

[48] Dziennik Kijowski. – 1906. – № 1. – S. 1. Цит. за кн.: *Epsztein T.* Z piórem i paletą: Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego... – S. 254.

[49] ЦДІАК України. – Ф. 256. – Оп. 2. – Спр. 185. – Арк. 42.

[50] *Lipiński W.* Szlachta na Ukrainie... – S. 74.

яких вагань зметуть з краю останні польські рештки", виникла на з'їзді землевласників уже в листопаді 1906 р. Було ухвалено звернутися до генерал-губернатора за дозволом з'їхатись у Києві[51].

Граф Михайло Тишкевич, один з ініціаторів об'єднання ліберально-консервативного напряму, згодом діяч українського консервативного руху, надіслав телеграму до київського генерал-губернатора В. А. Сухомлинова на підтримку зборів у Києві з метою організації "місцевої поміркованої польської партії"[52]. Урядовці дали згоду на проведення зборів 27 серпня 1907 р. в Києві, у приміщенні "Гранд-готелю". У зборах брали участь не тільки можновладці, представники старовинних магнатських родів, як Роман Санґушко, Михайло Тишкевич, Йосип Потоцький, Собанські, а й представники середньої шляхти – брати Шашкевичі, Казимир Бужинський, Станіслав Прушинський та інші.

Даючи дозвіл на заснування нової політичної організації ліберально-консервативного напряму, російська місцева влада мала на меті розколоти польський рух, вбачаючи в новій організації противагу шовіністичним осередкам і ідеям всепольським[53].

З'їзд у Києві 27 серпня 1907 р., згідно з затвердженим місцевою владою порядком денним, оголосив про створення Польської крайової партії в Київській, Волинській і Подільській губерніях (Polskie stronnictwo krajowe w guberni kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej) На з'їзді обговорено тактику щойно заснованої партії на виборах до III Державної думи.

На наступному з'їзді в листопаді того ж року затверджено проект статуту партії, в якому декларовано легальні засади діяльності, та обрано головою Польської крайової партії в Київській, Волинській і Подільській губерніях князя Романа-Даміана Санґушка[54].

Статут проголошував мету партії – на ґрунті російської державності, монархічно-конституційних засадах мирне співіснування з іншою частиною населення, згладжування національного та класового антагонізмів. Завданням крайовців було створення належних умов для розвитку економічного, культурного та духовного життя всіх верств польської людності, передусім для досягнення її повної рівноправності. Збереження приватної земельної власності було визнане за головну умову реалізації проголошеної у статуті мети.

Задля досягнення мети крайовці, аби уникнути відособлення, проголошували курс на співпрацю та створення передвиборчих угод з іншими польськими політичними партіями, якщо їхні програмні принципи не суперечили засадам крайової партії, а також з не упередженою щодо поляків частиною російського дворянства.

Проте в Російській імперії це була не єдина партія, заснована на засадах крайової ідеології ліберально-консервативного напряму.

---

[51] ЦДІАК України. – Ф. 256. – Оп. 2. – Спр. 185. – Арк. 42зв., 47.

[52] Листування з місцевою владою див.: Там само. – Ф. 442. – Оп. 857. – Спр. 37 – Арк. 11–21.

[53] Там само. – Арк. 15.

[54] Листування з приводу з'їзду див.: Там само. – Спр. 560. – Арк. 1–4.

Існування прихильників крайової ідеології серед вищих верств польського населення на Правобережній Україні підтверджують виявлені епістолярії родини графа Константи Потоцького, власника маєтків на Поділлі. Потоцькі з Печери на Поділлі та їхні родичі Замойські з Козлувки на Люблінщині[55] мали також земельну власність у Гродненській губ. й у Вільно. Зокрема, Клюковецький ключ у маєтку Рудка в Гродненській губ. Марія-Пелагія Замойська з дому Потоцьких одержала від матері як виділ за шлюбним контрактом. З родинного листування дізнаємося, що влітку 1907 р. (коли відбувалася підготовка до виборів у ІІІ Думу згідно з новим виборчим законом) її чоловік Адам-Міхал Замойський мешкав у маєтку.

Як підданий Царства Польського, він був позбавлений виборчого цензу на території Гродненської губ. За законом про вибори (1905) жінка не брала участі у виборах, але їй дозволялося передати свій виборчий ценз чоловікові. Отож, завдяки дорученню Марії-Пелагії Потоцької граф дістав змогу брати участь у губернському виборчому комітеті й виявити свою позицію на виборах у ІІІ Державну думу[56].

Підпис Адама-Міхала Замойського стоїть під резолюцією з'їзду делегатів виборчих комітетів дев'яти західних губерній, що відбувся в Києві 1–2 вересня 1907 р. У цьому документі засвідчувалася вимога обранців польського населення західних губерній Російської імперії сформувати окреме та "безперечно самостійне коло". Депутати, які становили в ІІІ Думі польсько-литовсько-білоруську групу, мали враховувати особливості розвитку краю, виходити з інтересів усіх національностей, які мешкають у регіоні. У загальнонаціональних інтересах депутати об'єднувалися з Польським колом, яке репрезентувало населення Царства Польського. Адам-Міхал Замойський разом з Юліаном Толлочком представляв на київському з'їзді Гродненську губ.[57].

З діячами польського консервативного руху в Литві та Білорусі – Юліаном Толлочком, депутатом Територіального кола в Думі першого скликання Чеславом Янковським, сенатором Державної Ради, єпископом Дмитром Корибут-Дашкевичем – графа Константи Потоцького та його зятя Адама-Міхала Замойського (власника маєтку Козлувка Люблінської губ.) зблизила діяльність у Гродненському сільськогосподарському товаристві, заснованому 1901 р. Через Юліана Толлочка А. Замойський був обізнаний з діяльністю Чеслава Янковського на посаді редактора "Kuriera Litewskiego", співпрацював з ним.

Спостерігаючи за дискусією з ендеками в київській пресі, К. Потоцький і А. Замойський застерігали проти можливих провокацій з боку російської влади.

Листування Потоцьких засвідчує їхню обізнаність щодо створення Крайової партії Литви і Білої Русі (функціонувала на території Литви та Білорусі), започат-

---

[55] *Черкаська Н.* Графи Замойські – власники Козловецької ординації у документах ЦДІАК України: (До генеалогічних зв'язків однієї з гілок роду) // Архіви України. – 2002. – № 1/3. – С. 205–231.

[56] ЦДІАК України. – Ф. 49. – Оп. 3. – Спр. 311. – Арк. 24, 24зв.

[57] *Смалянчук А. Ф.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй: Польскі рух на беларускіх і літоускіх землях, 1864–1917. – С. 144.

кованої в червні 1907 р. у Вільні. Втім, як партія на Правобережній Україні, так і Крайова партія Литви і Білої Русі не мали впливу на результати виборів у III Державну думу.

Свої погляди крайовці (Р. Скирмунт, Б. Яловецький, К. Скирмунт, Ч. Янковський та ін.) обстоювали у виданих працях і на сторінках періодичних органів, що виходили у Вільні (з 1905 р. – "Kurier Litewski", з 1906 р. – "Gazeta Wileńska"). У 1905 р. ідеолог білорусько-литовських крайовців Р. Скирмунт опублікував звернення "Крайової партії Литви і Русі", в якому виклав конкретну програму соціально-економічних, політичних і культурних перетворень краю ("Литви і Русі*")[58]. Через таку назву її подекуди плутають із Крайовою партією, заснованою у Києві. Але вже в наступному зверненні на початку 1906 р.[59] Р. Скирмунт змінив думку щодо назви партії. Запропонована ним назва "Крайова партія Литви і Білої Русі" засвідчила зміни у свідомості крайовців у бік білоруських коренів, і термін "Русь" поступово зникнув з їхньої публіцистики.

Програма партії, виголошена Р. Скирмунтом, стала взірцем при опрацюванні Статуту Польської крайової партії в Київській, Волинській і Подільській губерніях.

На відміну від литовських і білоруських поляків, на Правобережній Україні прихильникам крайової ідеології не вдалося заснувати свій періодичний орган. Фактично цю роль виконував петербурзький "Kraj", співредактор якого брав участь у київському з'їзді. До того ж, акціонерами видання були Йосип Потоцький і його зять Владислав Браницький, відомий українофільськими поглядами.

Крайова партія в Київській, Волинській і Подільській губерніях не мала впливу на виборах у III Думу. Серед обраних 14 поміщиків від трьох губерній Південно-Західного краю поляків не було[60].

4. "…Культура дорогого мені краю дуже лежить мені на серці..." Проголошені в статуті Крайової партії в Київській, Волинській і Подільській губерніях завдання – сприяння духовному розвиткові польської людності, шкільництву – її засновники втілювали у власних маєтках. Так, князь Р. Санґушко, який перебував під таємним наглядом, відкривав польські школи та притулки. У рапорті начальнику Волинського губернського жандармського управління від 3 березня 1911 р. таємний агент перераховує маєтки Р. Санґушка, де з 1907 р. на кошти власника існували притулки для дітей-поляків. Зокрема, згадує містечка Славуту, Білогородку місто Заслав (Ізяслав), а також ті маєтки, що на той час належали графові Й. Потоцькому – Шепетівку, Антоніни та ін.[61].

Крайовці ліберально-консервативного напряму, які мешкали на Правобережній Україні, далекі були від засад територіального патріотизму в розумінні "українців польської культури", як себе називало оточення В'ячеслава Липинського (Францишка Вольська, Антоній Васютинський, Людвик Седлецький, Тадеуш

---

* До 1906 р. назва "Русь" у Р. Скирмунта означала українські та білоруські землі.

[58] Kurier Litewski. – 1905. – № 65.

[59] Ibidem. – 1906. – № 78.

[60] ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 637. – Спр. 545. – Арк. 59зв.

Михальський та ін.). Вони являли собою демократично-консервативну течію польської громадсько-політичної думки.

В. Липинський вважав, що саме місцева польська шляхта як політична еліта має виконати свій громадський обов'язок стосовно українського народу. Поборник крайової ідеології, він вперше виступив у праці "Шляхта на Україні" (1908), що її замислив як альманах. В. Липинський різко критикував ту частину місцевої шляхти, котра підтримала національ-демократів, за жорстку антиукраїнську позицію. Він застерігав, що прірва між польськими панами та українськими селянами лежить не лише через майновий стан, але через історичну прірву, "витворену історією культуру, чужу місцевому населенню та краю". Закликаючи шляхту до пробудження української свідомості, В. Липинський визнавав ворогами українського народу "своїх недоляшків", протиставляючи їм "вірних синів українського народу" – Михайла Кричевського, Юрія Немирича, Данила Братковського та ін.

Оточення В. Липинського покладало надії на фінансову підтримку часопису "Przegląd Krajowy" (1909) з боку великих землевласників, відомих українофільськими поглядами, зокрема графа Михайла Тишкевича з Андрушівки на Поділлі та Владислава Браницького зі Ставища на Київщині (за висловом М. Тишкевича, "поляк за походженням, [Браницький] серцем був українцем"[62]).

Серед великих землевласників були такі, хто вбачав у територіальному патріотизмі повернення до коренів, сприяв розвиткові української культури. До таких осіб належав Михайло Тишкевич[*], представник відомого в історії Великого князівства Литовського з половини XV ст. магнатського роду Тишкевичів. Зокрема він, один з ініціаторів заснування Крайової партії в Києві, фінансував 1908 р. видання "Noworocznika literackiego polsko-ukraińskiego"[63], прибуток від якого передано було на будівництво пам'ятника Т. Шевченкові у Києві, а також на повернення праху Юліуша Словацького до краю[**]. Перед початком Першої світової війни М. Тишкевич заповів Українському науковому товариству в Києві та "Просвіті" фундацію на українські просвітницькі цілі.

Упевнившись у бездіяльності Польської крайової партії в Київській, Волинській і Подільській губерніях, М. Тишкевич долучився до українського консервативного руху, підтримавши групу "українців польської культури" на чолі з В. Липинським та заснований ними "Przegląd Krajowy". Політичні уподобання (негативне ставлення до польських ендеків і російських чорносотенців; україно-

---

[61] Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 304. – Арк. 223, 216, 232.

[62] Цит. за кн.: *Gancarz B.* My, szlachta ukraińska... – S. 117, przyp. 85. Див. ще: Polski słownik biograficzny. – Kraków, 1936. – T. 2. – S. 412–413.

[*] Під час національно-визвольних змагань українського народу був послом у Ватикані від УНР, а також делегатом на Паризькій мирній конференції 1919 р. Див.: *Терещенко Ю.* Причинки до історії галицького консерватизму // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика / Під ред. Ю. Терещенка – К., 2000. – С. 29.

[63] *Epsztein T.* Z piórem i paletą: Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego... – S. 423.

[**] Прах поета-романтика Ю. Словацького, який походив з Волині, перевезли з Парижа до Кракова 1927 р.

фільство) та дорікання у консерватизмі ускладнили його становище в суспільстві, як він скаржився в листах до М. Грушевського[64].

Інтерес до програми кола В. Липинського виявляли не лише прихильники крайової ідеології. Скажімо, у зборах, що відбулися в Києві на початку 1909 р., брали участь і колишні депутати І Державної думи – Станіслав Горватт (від Київської губ.) та Володимир Ґрохольський, засновник газети "Dziennik Kijowski". Родич останнього, учасник подій, співголова польського "Товариства охорони старожитностей на Русі" (1917–1918) у Києві, видавець часопису "Herold" у міжвоєнній Польщі Людгард Ґрохольський, автор звернення "Do szlachty" (1930), опублікував спогади про В. Липинського[65].

Жереб звів на початку 1919 р. В'ячеслава Липинського, посла УНР у Відні, зі ще одним колишнім думським депутатом – Йосипом Потоцьким, який 1907 р. підтримав ідею створення Крайової партії у Києві. Переймаючись долею залишених у маєтку Антоніни на Волині цінних колекцій і родового архіву, Й. Потоцький офіційно звернувся до посла з проханням надати охорону його маєтку. У листі він висловлює близькі В. Липинському думки, які зрештою були прийнятними й для оточення Й. Потоцького: "Яко довголітній мешканець України, котрому розвиток і культура дорогого мені краю дуже лежить мені на сердці, гадаю, що пропажа цих збірок була б великою безповоротньою стратою, не тільки для мене особисто, але яко частинки національного добутку і для цілого краю, його історії і культури"[66].

Територіальний патріотизм упродовж XIX ст. був притаманний тій частині шляхти Правобережної України, яка, маючи польське коріння, сповідувала українофільські погляди. Проте на початку XX ст. ідея автономії українських земель у складі відновленої Речі Посполитої 1772 р. не мала прихильників на Правобережній Україні. Навіть націонал-демократи, які займали жорстку позицію щодо українського народу, змушені були на той час відмовитися від ідеї відродження Польщі "від моря до моря".

Розмірковуючи над політичними уподобаннями представників відомих у історії аристократичних родів польського походження, слід уникати крайнощів. Адже розуміння крайової ідеології польською елітою на Правобережній Україні мало відмінності.

Крайова ідеологія виникла як опір політиці русифікації західних губерній другої половини XIX ст. Слід було відвернути шляхту від проявів угодовської політики у взаєминах із царською владою під тиском русифікації. Стрижнем крайової ідеології була ідея політичної нації, без огляду на етнічне походження та культурну належність.

На білорусько-литовських землях була сильною історична пам'ять про часи Великого князівства Литовського. Зрештою, під "краєм" розумілися землі

[64] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 782.

[65] *Grocholski L.* Wspomniennie pośmiertne. Ś. P. Wacław Lipiński // Herold: Organ Kolegium Heraldycznego. – 1930. – № 1. – S. 140–142.

[66] Збережено правопис оригіналу. Опубл.: *Черкаська Н.* Вячеслав Липинський і Йосип Потоцький (Історія одного листа) // Молода нація. – 2003. – № 4. – С. 202–211.

колишнього князівства. Крайовці визнавали рівність поляків, білорусів і литовців як корінних народів. Для великих землевласників Правобережної України домінуючими були шляхетські традиції часів Речі Посполитої, зв'язок із польською культурою. У взаєминах з українським населенням навіть ті, хто був відкритий до діалогу, брали до уваги заслуги своїх пращурів у історії України, власні переконання у величі культурних здобутків польської меншини. Тому українській людності відводилася підпорядкована роль, не йшлося про надання автономії краю (як-от депутати-крайовці вимагали автономії Литви в етнографічних межах). "Крайовосць" правобережної еліти зводилася до усвідомлення нею історичних зв'язків з Україною-Руссю, що асоціювалась із "малою батьківщиною"; любов до неї спонукала шляхту всіляко сприяти розвиткові краю. Крайова ідеологія як тактичне знаряддя у політичній боротьбі дістала підтримку на виборах у І Державну думу лише на Волині. У подальшому польський ліберально-консервативний рух Правобережної України, незважаючи на організаційне оформлення, не був представлений у Державній думі.

Використані в статті джерела є лише часткою великого масиву документів початку ХХ ст., що зберігаються на сьогодні у сховищах державних архівів і бібліотек не лише України, а й Польщі, Литви, Білорусі та потребують уваги дослідників.

Ігор ТКАЧЕНКО (*Київ*)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ЦЕНЗУРА (1901–1914 РОКИ)

Стосунки М. Грушевського з установами цензури Російської імперії у 1901–1914 рр. так чи інакше були одним із сюжетів досліджень вітчизняних та діаспорних учених, зважаючи на те, що видавнича діяльність є одним із головних напрямків багатогранної громадської та суспільно-політичної роботи видатного діяча.

Взаємини М. Грушевського з цензурою почали формуватися з того часу, як, на його пропозицію, у 1898 р. було утворено "Літературно-Науковий Вістник" як український літературний місячник, у якому він до 1906 р. був одним із співредакторів. Поява цього органу стала можливою завдяки більшій лібералізації громадського життя в Австро-Угорщині, що дало змогу існувати українському часопису. У той час Наддніпрянщина була позбавлена можливості мати свої україномовні видання, та й взагалі, за всім друкованим словом наглядала сумнозвісна російська цензура, з якою М. Грушевському довелося мати справу одразу ж після виходу журналу в світ.

То якими ж були стосунки М. Грушевського з російською цензурою? Зважаючи на цілком очевидну відповідь, наведемо слова одного із співробітників ЛНВ, Д. Дорошенка, що "М. Грушевський користувався просто-таки легендарною популярністю у ворожих українству колах – в лавах російських націоналістів та взагалі реакціонерів... Не було такого наклепу чи інсинуації в українській справі, що не пришивали б до зненавидженого російськими реакціонерами імені Михайла Грушевського"[1]. Очевидно, що його політичні опоненти переносили своє ставлення до М. Грушевського і на його видання, в чому він мав змогу пересвідчитися в 1901 р., коли російська цензура заборонила надходження журналу до підросійської України. Про це писали й пишуть практично всі дослідники життя М. Грушевського, які торкаються періоду 1898–1914 рр., – Л. Винар, І. Гирич, В. Дорошенко, С. Панькова та ін.

Сам М. Грушевський не мав жодних ілюзій щодо установ російської цензури. Намагаючись законспірувати справжній зміст і спрямування ЛНВ, редакція журналу, за словами В. Дорошенка, "щоб відвертати увагу цензури, посилала його під зміненим титулом «Галицький літературний вістник»"[2]. Що, звичайно, допомогти не могло.

[1] *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). – Вінніпег, 1949. – С. 156.

[2] *Дорошенко В.* "Літературно-Науковий Вістник" // *Ясінський Б.* Літературно-Науковий Вістник: Покажчик змісту. Том 1–109 (1898–1932). – К., 2000. – С. 530.

Для видавничої справи М. Грушевського такий крок російської адміністрації став тяжким ударом. Декларуючи концепцію ЛНВ як всеукраїнського літературного часопису, дуже складно було добитися такого статусу, зважаючи на те, що після заборони книжки журналу потрапляли на Наддніпрянщину епізодично, а про передплату ніхто не міг вести мови. І це при тому сумному факті, що і до заборони число передплатників з підросійської України було надзвичайно незначним: у 1898 р. до Росії йшов 101 примірник журналу[3].

Це була катастрофа для журналу, який просто міг перетворитися на провінційний галицький часопис, що не могло задовольнити його амбіційного та енергійного редактора. Про те, що М. Грушевський не чекав кращої долі, а намагався вирішити питання поставки журналу, свідчать його численні звернення до різних урядових установ Російської імперії з клопотанням про зняття заборони. Так, наприклад, зустрічаємо цікавий своїм змістом документ з цього приводу у фонді НТШ (ЦДІА України у м. Львові), у якому М. Грушевський висловив свій протест проти заборони журналу міністрові внутрішніх справ[4].

Очевидно, що всі намагання М. Грушевського поліпшити ситуацію навряд чи мали б якісь позитивні наслідки, але його видавничим проектам посприяла російська революція 1905 р., після якої, образно кажучи, пута цензури впали і з'явилися умови для вільного розвитку української преси, що автоматично означало можливість знову надсилати ЛНВ до Російської імперії. 17 (30) жовтня 1905 р. царським маніфестом було проголошено конституційні свободи, зокрема і свободу друку. Вже тоді у М. Грушевського з'явилася думка про потребу перенести ЛНВ до Києва. У 1905–1906 рр. зробити цього не вдалося через опір київських українців цьому проекту. Все ж з початком 1907 р. ЛНВ виходить у Києві. Прискоренню процесу перенесення журналу посприяла і влада Російської імперії, підписавши 1 березня 1906 р. нову торговельну угоду з Австро-Угорщиною; за результатами угоди з українських книжок, що надходили до Російської імперії з-за її меж, стягувалося невиправдано високе мито, яке унеможливлювало, серед іншого, вільне надходження ЛНВ до наддніпрянських читачів. Що це було великою проблемою, свідчить листування М. Грушевського з П. Стебницьким, у якому декілька разів порушується проблема митного тарифу[5].

Такий крок російської адміністрації став ще одним поштовхом до перенесення ЛНВ до Києва; це й треба додати до тих, часом надзвичайно ґрунтовних, пояснень відповідних дій М. Грушевського, які зустрічаються і в його власних працях цього періоду, і в дослідженнях українських істориків[6].

---

[3] *Животко А.* Історія української преси. – Мюнхен, 1989–1990. – С. 178.

[4] Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 159.

[5] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 770. – Арк. 67–69зв.

[6] *Грушевський М.* До наших читачів у Галичині // ЛНВ. – 1906. – Т. 36. – Кн. 10. – С. 5–7; *[Його ж.]* До наших читачів у Росії // ЛНВ. – 1907. – Т. 37. – Кн. 1. – С. 1–6; *Винар Л.* Наукове Товариство ім. Т. Шевченка і Михайло Грушевський // Український історик. – 1968. – № 1–4. – С. 37–59; *Панькова С.* "Літературно-науковий вістник" – рупор громадсько-політичної праці М. Грушевського // Київ і кияни: матеріали щорічної наук.-практ. конф. – К., 2005. – Вип. 4. –

До перенесення ЛНВ М. Грушевський мав справу з цензурою виключно опосередковано, шляхом офіційного листування з її органами у Російській імперії. З 1906 р. ці стосунки стають тіснішими, оскільки видавцеві та редактору ЛНВ доводилося особисто займатися справами переведення – відвідувати установи цензури, отримувати дозвіл на видання журналу від київського губернатора тощо. Як можна пересвідчитися з листування М. Грушевського та його співробітників, з щоденників та спогадів, зовні взаємини М. Грушевського з установами цензури виглядали цілком безхмарно та офіційно – відповідно до прийнятого стилю казенного спілкування. Але, як свідчать документи, якими обмінювалися органи влади Російської імперії з приводу М. Грушевського та його видавничих проектів, ставлення до видавця ЛНВ мало відверто негативний характер. Пояснення цього лежало у площині громадсько-політичної діяльності М. Грушевського як учасника небезпечного, на думку представників влади, українського руху, ставлення до якого ілюструє секретний лист київського цензурного комітету до Головного управління у справах друку в Петербурзі від 13 жовтня 1908 р., де зазначено таке: "До издания Высочайшего Манифеста от 17 октября 1905 г. в России, как известно, не разрешались повременные издания на малорусском наречии, а к произведениям не повременной печати на этом наречии применялось требование, чтобы они печатались с соблюдением правил общепринятого русского правописания, и цензуровались эти произведения с особой строгостью. С изданием в развитие Высочайшего Манифеста 17 октября 1905 г. новых узаконоположений о печати все ограничительные меры в отношении печатных произведений на малорусском наречии были отменены, и с того времени в Киеве стала заметно развиваться так называемая "украинская" печать, как повременная, так и не повременная… В легальной печати в России по понятным причинам это стремление (до сепаратизму. – *І. Т.*) открыто не высказывается, но время от времени *выражается* в форме намёков и аллегорий. С отдалёнными намёками, конечно, нет возможности бороться ни путём судебного преследования, ни путём предварительной цензуры. Что же касается более прозрачных намёков, то подведомственный мне комитет в таком случае возбуждает судебные преследования на основании 2 и 6 пп. ст. 129 Уг. Ул. 1903 г., каковые пункты 129 статьи дают возможность бороться против сепаратистских политических тенденций, коль скоро они выражаются с известной определенностью…"[7].

Наведемо лише декілька прикладів того, як адміністрація боролася з проявами "малоросійського сепаратизму" М. Грушевського. Так, 11 січня 1907 р. на адресу київського губернатора В. А. Сухомлинова надійшла доповідна записка з Міністерства внутрішніх справ, в якій давалася оцінка перенесення ЛНВ: "Малороссийский литератор Грушевский перенес издание редактируемого им журнала из Львова в Киев с целью поднять агитацию против единства малороссов с русским народом"[8]. Відповідно до цього пропонувалося вжити заходів для

С. 140–157; *її ж.* Михайло Грушевський і народна газета "Село" у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. – 2004–2005. – № 3–4/1. – С. 25–46.

[7] ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 39–40.

[8] Там само. – Ф. 442. – Оп. 857. – Спр. 43. – Арк. 3.

припинення негативного впливу журналу на населення Російської імперії. Офіційне листування між різними урядовими установами пояснює ситуацію, в якій ЛНВ і його редакція опинилися з початком 1907 р. За результатами розслідування характеру діяльності М. Грушевського і напрямку редагованого ним журналу було встановлено, що напрям журналу був надзвичайно тенденційним, а його вільний вихід становив загрозу єдності Російської імперії. Відповідно до таких свідчень, які збиралися усіма зацікавленими органами влади, та даних обшуку в редакції ЛНВ 18 січня 1907 р., здійсненого силами київського жандармського управління, В. А. Сухомлинов 24 січня 1907 р. підписав постанову про припинення виходу ЛНВ на весь період дії військового стану в Києві.

Така напружена обстановка навколо виходу ЛНВ у Києві відображена не лише у внутрішньому листуванні органів влади, а й у листуванні М. Грушевського. З приводу обшуків у конторах ЛНВ та "Ради" йому писав Є. Чикаленко, співробітники ЛНВ І. Джиджора[9] й І. Кревецький та ін. Становище щойно перенесеного журналу було непевним, його першу книжку одразу було визнано тенденційною. На щастя, військовий стан у Києві виявився нетривалим, і лютнева книжка журналу вийшла з незначним запізненням.

Після напружених перших двох місяців ЛНВ у Києві ситуація змінилася на краще – журнал нормально виходив, періодично змінюючи редакторів, вносячи зміни до програми, переносячи друк з однієї друкарні до іншої і т. д. Цензурний тиск на журнал не виглядав надмірним аж до припинення його виходу у світ. З чим це було пов'язано? Мабуть, з тим, що у ЛНВ рідко містилися статті, за які редактора могли б притягнути до адміністративної чи кримінальної відповідальності, а на саме видання накласти грошовий штраф. Порівнюючи з газетами, особливо зі щоденною "Радою", ЛНВ, а відтак і М. Грушевський, практично не мали проблем із цензурою. Що, звичайно, не означає, ніби вони випали з поля зору адміністрації. ЛНВ штрафували за статтю М. Грушевського "Виговський і Мазепа"[10], конфісковувалися та знищувалися книжки журналу (наприклад, 5, 6, 7 і 9 кн. ЛНВ за 1909 р. за вміщення повісті А. Франса "Острів пінгвінів"[11]), переслідували редакторів за інші провини. Але якщо ми порівняємо ці покарання з тими, яким піддавалися інші періодичні видання, і не лише україномовні, то побачимо, що ЛНВ зазнавав їх набагато менше. Що ж було причиною такої поблажливості?

По-перше, ЛНВ був часописом, де під час виходу в Києві не містилося хроніки, за яку найчастіше штрафувалися редактори будь-яких періодичних видань, навіть "Киевлянина". По-друге, хоч журнал і асоціювався з постаттю М. Грушевського, але офіційно він не мав проблем із цензурою, виступаючи в ролі лише офіційного видавця журналу, а не його редактора. Видавець не ніс відповідальності за зміст видання. За новими цензурними правилами (положенням про періодичну пресу у Російській імперії 1906 р.) за нього відповідали офіційні редактори, серед яких імені М. Грушевського ми не знайдемо.

---

[9] Там само. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 447. – Арк. 22.
[10] Там само. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 13.
[11] Там само. – Спр. 76. – Арк. 381.

Це можна пояснити тим, що М. Грушевський й не міг фігурувати в ролі редактора, оскільки це одразу б викликало якийсь гучний судовий процес проти нього. Знаючи, що адміністрація безперечно скористається нагодою ув'язнити його під приводом тенденційності вміщених у журналі творів, М. Грушевський шукав редакторів серед молодих свідомих українців, переважно студентів, не обтяжених сімейними проблемами – решта просто боялися займати таку непевну посаду, тим більше, що редактори, не впливаючи на зміст ніяким чином, несли відповідальність за будь-яку провину.

Саме тому офіційних редакторів у ЛНВ у 1907–1914 рр. було четверо – Ф. Красицький, відомий художник, який згодився бути редактором на прохання М. Грушевського, але відмовився бути ним після того, як Ю. Сірий повідомив його про можливий арешт унаслідок напрямку журналу[12]; С. Веселовський, студент політехнічного інституту, який змушений був припинити редакторство після судового процесу над членами української соціал-демократичної партії "Спілка", серед яких фігурував і він сам (детальніше у матеріалах справи про арешт української студентської громади в Києві[13]); М. Гехтер, публіцист і співробітник ЛНВ, "Села" та "Засіву" у 1908–1912 рр., якого близько двох років тягали по судах за вміщення творів Ю. Кміта "Сотрудник" та В. О'Коннор-Вілінської "Скарб"[14]; і, нарешті, О. Лисенко, музикознавець і син М. Лисенка, який пробув редактором аж до припинення виходу журналу в серпні 1914 р.

Отже, за все відповідали редактори. Хоча не можна сказати, що М. Грушевський був при цьому лише стороннім спостерігачем. Записи в його щоденнику свідчать про те, що будь-які проблеми, які торкалися його видань та їхніх редакторів, знаходили живий відгук у їхнього роботодавця. І це не дивно, адже саме М. Грушевський як офіційний видавець мусив дбати про вчасну сплату штрафів, визволення редакторів з-під арешту, врешті-решт, займатися пошуком підходящих кандидатур, які представляли б його інтереси в Києві під час його перебування у Львові.

Першим і, мабуть, найціннішим надбанням М. Грушевського для його видавничих проектів у Києві став Ю. Тищенко, більш відомий під псевдонімом Ю. Сірий, який почав працювати у ЛНВ, а згодом у "Селі" та "Засіві" з вересня 1907 р., ставши невдовзі незамінним співробітником для М. Грушевського. Саме на Ю. Тищенка той поклав практично всі справи з ведення редакційної роботи, зокрема і взаємини з установами цензури. Звісно, Ю. Сірий дотримувався при цьому тих рекомендацій, які надходили від М. Грушевського практично щодня ранковою поштою зі Львова. Особливу цінність, незважаючи на суб'єктивність будь-яких спогадів, мають спогади Ю. Сірого про його перебування у Києві та роботу в керованих М. Грушевським виданнях, і особливо ті з них, що стосуються перших українських робітничо-селянських тижневиків "Села" і "Засіву"[15].

---

[12] *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади / Упор. О. Сидоренко, Н. Сидоренко; передм. М. Шудрі. – К., 1997. – 112 с.

[13] ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2847.

[14] Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 2374.

[15] *Тищенко-Сірий Ю.* Перші наддніпрянські масові політичні газети (1909–1912). – Нью-Йорк, 1952. – 22 с.

Не маючи на меті висвітлювати історію виходу "Села" (це зробила С. Панькова у своїй чудовій статті) та "Засіву", окреслимо лише те, що стосується ставлення до них цензури і реакції М. Грушевського на дії адміністрації.

Відомо, що "Село" та "Засів" виходили "на двох" усього лише 3 роки – "Село" півтора року і "Засів" – трохи менше цього. Можна було б назвати ці тижневики невдалими видавничими проектами М. Грушевського, але якщо переглянути всі документи офіційних органів влади Російської імперії, відверто шовіністичні циркуляри та постанови, відомості про штрафи, яким піддавалися редактори названих тижневиків, та усвідомити, які перепони стояли на шляху цих видань до читача й передплатника, стає очевидно – вони припинили виходити лише через ворожі дії адміністрації, передусім цензури, спрямовані на їхнє знищення.

Наведемо лише кілька прикладів ставлення адміністрації та цензури до редагованих М. Грушевським видань. Коли виникла ідея видавати селянський тижневик з осені 1909 р., ініціатор цієї ідеї зіткнувся з її неприйняттям окремими колами українського громадянства, серед представників яких був, хоч як це дивно, Є. Чикаленко – його образило те, що М. Грушевський реалізував ідею, яку виношував він сам. Власне бачення газети "по-грушевському" Є. Чикаленко виклав у своєму щоденнику, занотувавши, між іншим, що якби Михайло Сергійович видавав щоденну газету, то вона була б такою ж нудною, як і ЛНВ. Про те, що "Рада", яку видавав сам Чикаленко, теж не була ідеалом, він не згадував. Але це не головне. Адже М. Грушевський мав на меті видавати тижневик для українського народу. Мабуть, саме тому його ідея, реалізована з початком виходу "Села", мала неабиякий успіх – вже до кінця 1909 р., тобто усього за 4 місяці, "Село" здобуло собі передплатників більше, ніж "Рада" за 8 років свого існування. І цим накликало на себе біду – внаслідок негативного ставлення адміністрації до "малоросійських сепаратистів", особливо до М. Грушевського. Успіх передплати не міг не викликати посиленого інтересу цензури до нового й образливо популярного видання "неіснуючою" мовою. Хоч, правда, Ю. Сірий і писав, що проблеми з цензурою почалися практично одразу після нового 1910 р., але перша згадка про такі випадки трапляється на Великодні свята, коли редактора "Села" Г. Ямпольську, приятельку М. Грушевського ще з гімназійних часів, арештували на 1 місяць за публікацію у № 18 газети статті М. Грушевського "Великодні з'їзди". Ю. Сірий у своїх спогадах писав, що М. Грушевського тоді в Києві не було, а він сам був у справах книгарні в Харкові, а тому приїхав тоді, коли Г. Ямпольська вже три дні перебувала під арештом. Як на ті часи, справа була досить банальною, але все-таки жінка і все-таки приятелька М. Грушевського. Звістку про арешт редакторки Михайло Сергійович отримав 13 травня, і це було справді несподівано і приголомшливо для нього. До того навіть, що збирався перенести ЛНВ назад, до Львова[16]. Так само непокоїли його й інші епізоди, яких було чимало. Стало зрозуміло, що адміністрація доведе свою справу до кінця. Вже 6 липня 1910 р. газета "Діло" вмістила статтю "Циркуляр проти українського часопису", у якій зазначалося, що "київський губернатор видав дня 20 ст. ст. апріля с. р. до ч. 1240 цир-

[16] *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 р. // Український історик. – 2002. – № 1–4 (152–155). – С. 116.

куляр з надписом "строжайше секретное", до всіх волосних управ, де наказується, щоб ніяк не допускати до передплатників селян українських газет, особливо "Села", "так как влияние "Села" очень вредное". Далі наказує губернатор в своєму "строжайше секретном" циркулярі, щоб волосні управи всі примірники "Села", які приходять у волості для селян, просто нищити і кидати в піч. Другий циркуляр також був розісланий губернатором всім начальствам народних учителів з наказом, щоб строго і пильно стежили за тим, котрий з учителів виписує "Село", і такого зараз проганяти з посади. Гірко подумати, що серед таких обставин дні "Селу" почислені. Але редакція "Села" не повинна впадати на дусі. "Село" улюблене під селянськими стріхами більш, чим яка-небудь інша українська газета, і се повинно тільки додати енергії нашим діячам при ширенні самопросвіти і свідомості нашого захованого народу. Губернаторський циркуляр не в силі ще замкнути українському друкованому письму воріт до мужичої хати". В останньому "Діло" помилялося – дні "Села" були полічені, і причиною була не спроможність М. Грушевського видавати популярну газету, а дії адміністрації, в першу чергу цензури. Наступнику "Села", "Засіву", довелося зазнати утисків одразу після виходу – його штрафували (в цілому на 1500 рублів), забороняли видавати передплатникам, знищували і т. д. Що міг зробити проти цього М. Грушевський? Особливо після вердикту, який цьому виданню винесла російська цензура, вказуючи: "Издающаяся в г. Киеве с 6 марта сего (1911. – *І. Т.*) года на малорусском наречии еженедельная газета "Засів" ("Засев") задается целью сеять в малорусском крестьянстве: 1) враждебные чувства к правительству и администрации, 2) идеи украинскаго культурно-политического сепаратизма и 3) семена социал-демократического учения. Хроника каждаго номера газеты является тенденциозным подбором фактов, рисующих государственно-общественную жизнь России мрачными красками и в возможно безотрадном виде. Печатается газета "Засів" в количестве 2000 экземпляров"[17].

Очевидно, що М. Грушевський міг лише припинити вихід безперспективного у тих умовах, хоча і надзвичайно цікавого, видання, що й трапилося у серпні 1912 р. Можна лише додати, що редакторів "Села" та "Засіву" Михайлові Сергійовичу доводилося змінювати так само часто, як і у ЛНВ.

Загалом потрібно ще раз підкреслити, що стосунки М. Грушевського з цензурою йшли через співробітників та редакторів керованих ним видань. Чому ж він сам не брав на себе цю роль? – Та тому, що редакторство було небезпечною справою і для людини як такої, і для її репутації. Як писав М. Гехтер у своїх спогадах, "уряд відповідального редактора не належав у царській Росії до найприємніших: чоловік ніколи не знав, що буде надруковано, бо фактичним редактором був хто інший, а відповідати перед судом мусив за все, й відповідати своєю шкірою"[18]. А для фактичного редактора та видавця справа стосунків із цензурою перебувала у площині морального дискомфорту та необхідності платити штрафи за "провини", які бачило недріманне око різного роду установ, що перешкоджали

[17] ЦДІАК України – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 347. – Арк. 6.

[18] *Гехтер М.* Спогади. Листи до М. Грушевського / Упор, вступ та прим. І. Ткаченка – К., 2005. – С. 36.

вільному поширенню друкованого слова, в першу чергу українського. Коли зібрати воєдино всі свідчення про ставлення цензури до М. Грушевського, стає зрозумілим, чому саме він не міг бути офіційним редактором (будучи фактичним) ЛНВ, "Села" та "Засіву" – те, що випало на долю десятка офіційних редакторів цих видань, аж ніяк не можна було покласти на одну людину, тим більше такого масштабу, і яку так "любили" російські шовіністичні кола.

Зважаючи на останній фактор, політика М. Грушевського щодо цензурних установ була єдино правильною у тих складних умовах. І нехай "Село" та "Засів" змушені були припинити свій вихід у світ, потрібно визнати, що у протистоянні "цензура проти М. Грушевського" останній, мабуть, переміг, хоча останнє слово для його видавничих проектів залишилося ніби за адміністрацією, яка закрила ЛНВ з початком Першої світової війни.

Михайло КОВАЛЬЧУК (*Київ*)

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У КВІТНІ 1917 РОКУ

Майже століття відділяє нас від української національної революції 1917–1918 рр. Проте в силу відомих причин наукові дослідження цього періоду стали можливими порівняно недавно, після відновлення незалежності України. Очевидно, саме тому чимало аспектів історії української революції все ще недостатньо висвітлено в науковій літературі. Зокрема, досить слабко вивчено початковий період розгортання українського національного руху навесні 1917 р., після перемоги в Росії Лютневої революції й утвердження в країні нових суспільно-політичних реалій. У багатьох історичних дослідженнях цей період розглядається найчастіше крізь призму діяльності Центральної Ради та організаційного становлення тогочасних українських політичних партій. Такий підхід притаманний як попереднім діаспорним[1], так і сучасним українським дослідникам[2]. Розглядаючи розвиток національного руху в 1917 р., історики зазвичай приділяють подіям весни 1917 р. менше уваги, аніж наступним етапам української революції[3]. Тим часом, цілком очевидно, що розгортання українського руху навесні 1917 р. не могло не впливати не лише на політичну лінію Центральної Ради, але подеколи й на позицію Тимчасового уряду в "українському питанні". Тож ми спробували розглянути перебіг національно-визвольного руху на етапі його становлення – у квітні 1917 р. Вказаний період не був позначений політичним чи національним протистоянням у суспільстві, швидше навпаки – загалом характеризувався толерантністю громадської думки до найрізноманітніших проявів суспільно-політичного життя.

---

[1] Див.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. – Т. 1. – Відень, 1921. – 152 с.; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород 1932. – Т. I: Доба Центральної Ради. – 452 с.; *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр.: (Про що "історія мовчить"). – Торонто, 1970. – Т. 1. – 568 с.; та ін.

[2] *Гамрецкий Ю.* Украинская Центральная Рада в 1917 году // Общественные организации в политической системе России 1917–1918 гг. – М., 1992. – С. 105–112; *Копиленко О.* "Сто днів" Центральної Ради. – К., 1992. – 204 с.; *Верстюк В.* Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 65–78; *його ж.* Українська Центральна рада: Навч. посібник. – К., 1997. – 237 с.; *Логвиненко И.* Политическая деятельность Украинской Центральной Рады. – Глобино, 2000. – 96 с.; та ін.

[3] Див., напр.: *Верстюк В.* Український національно-визвольний рух (березень–листопад 1917 р.) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 63–81.

Піднесення українського національного руху після Лютневої революції 1917 р. вразило багатьох сучасників. Виникнення у Києві Української Центральної Ради як керівного органу національного руху сприяло його зміцненню та організованості. Вже багатотисячна національна маніфестація у Києві 1 квітня 1917 р., за влучним висловом голови Центральної Ради М. Грушевського, показала, що "українство – се не фікція в головах гуртка романтиків чи маніяків-інтелігентів, а жива сила, яка має силу над масами, їх рушає й підіймає"[4]. Учасники маніфестації постановили всіляко підтримувати Тимчасовий уряд Росії (висловивши надію, що він і надалі "докладатиме всіх сил для скріплення свободи і демократизму") та домагатися від уряду офіційної декларації про надання Україні національно-територіальної автономії[5].

Першоквітневу національну маніфестацію у Києві було підтримано і в інших містах країни. Так, 1 квітня 1917 р. в Конотопі зусиллями місцевого українського національного товариства було відправлено урочисту панахиду по Т. Шевченку[6]. Того ж дня у Ростові-на-Дону пройшла велична українська маніфестація, в якій взяло участь понад 10 000 чол. Серед її учасників лунали гасла автономії України у складі федеративної Росії; українських маніфестантів привітав представник місцевої грузинської національної організації[7]. 5 квітня відбулося багатолюдне українське віче в Полтаві[8]. Аналогічні акції, дещо меншого масштабу, пройшли на початку квітня 1917 р. і в інших містах України й Росії.

З особливою силою включились у національний рух і вояки-українці російської армії. Звістки про першоквітневу маніфестацію у Києві й розгортання українського національного руху викликали пожвавлення діяльності українських гуртків у російських військових частинах. Заклики Центральної Ради, Українського військового клубу ім. П. Полуботка й інших організацій до відстоювання національних прав знайшли жвавий відгук серед одягнутих у вояцькі шинелі українських селян. Як згадував ад'ютант 20-го Заамурського прикордонного полку, один з організаторів української полкової громади М. Галаган, на початку квітня 1917 р. "стало більш ніж очевидним, що наша невелика організована громада є лише незначною часткою величавого українського національного руху, якого центром є наш старий Київ"[9]. У квітні 1917 р. на фронті пройшла хвиля численних мітингів на підтримку Центральної Ради та автономії України. Так, на початку квітня серед офіцерів та вояків гарнізону в Москві виник український військовий клуб, а вже 7 квітня зусиллями його членів було організовано 10-тисячну українську військову маніфестацію[10]. 8 квітня загальні збори

---

[4] *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 143.

[5] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – К., 2002. – Т. І: Доба Центральної Ради. – С. 55–56.

[6] Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 108.

[7] Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 51.

[8] Український національно-визвольний рух. – С. 79.

[9] *Галаган М.* З моїх споминів. – К., 2005. – С. 204.

[10] *Стефанів З.* Українські збройні сили 1917–21 рр. – 1947. – Ч. І: Доба Центральної ради й Гетьманату – С. 10.

українців-вояків та офіцерів тернопільської залоги ухвалили, окрім обіцянки захищати "до останньої краплі крові" новий державний устрій Росії проти зовнішніх і внутрішніх ворогів, підтримати гасло національно-територіальної автономії України та вимагати від Тимчасового уряду видання відповідного законодавчого акта[11]. 9 квітня українське військове віче в Коломиї також ухвалило домагатися від Тимчасового уряду визнання національно-територіальної автономії України[12].

Навіть на найвіддаленіших від України ділянках фронту в першій половині квітня 1917 р. український військовий рух переживав справжнє піднесення. Так, українську раду було створено при штабі 5-ї російської армії на Північному фронті[13]. На Кавказькому фронті, в районі Трапезунду, військовики-українці також організували національну раду, що поставила своїм завданням поширення українського руху в армії та українізацію військових частин фронту[14]. Найбільшими ж організаційними успіхами відзначилися вояки-українці на Західному фронті. Вже в середині квітня 1917 р. у Мінську відбувся фронтовий український з'їзд, під час роботи якого до української громади долучалися все нові військовики-українці. З'їзд обрав фронтову українську раду на чолі з відомим журналістом, одним з провідних діячів Української соціал-демократичної робітничої партії С. Петлюрою, що перебував на фронті як співробітник Всеросійського союзу міст[15].

У цей же час у розташованих в Росії та в Україні запасних частинах російської армії розпочалося стихійне виділення вояків-українців в окремі військові команди та відділи – процес, що невдовзі отримав назву "українізація". На початку квітня 1917 р. українці почали виокремлюватися в петроградському гарнізоні, в 1-му та 2-му кулеметних, 3-му піхотному полках[16]. Формування окремого українського куреня (близько 1000 бійців) розпочала українська військова громада в Орлі[17]. У Пермі також виник український батальйон[18]. Сприятливими були умови для виділення українців у частинах одеської залоги, серед особового складу якої значною підтримкою користувалася Українська військова рада на чолі з І. Луценком. Мережа українських гуртків у частинах одеської залоги у квітні 1917 р. охоплювала, за деякими даними, близько 2500 вояків[19].

---

[11] Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 1778. – Оп. 1. – Д. 244. – Л. 16.

[12] *Стефанів З.* Українські збройні сили 1917–21 рр. – Ч. I. – С. 10.

[13] Там само.

[14] *Френкин М.* Русская армия и революция 1917–1918. – Мюнхен, 1978. – С. 222.

[15] *Стефанів З.* Українські збройні сили 1917–21 рр. – Ч. I. – С. 10.

[16] *Ткачук А.* Крах спроб Центральної Ради використати українізовані військові формування в 1917 р. // Український історичний журнал. – 1967. – № 8. – С. 77.

[17] *Е. Х.* Перший український курінь Орловського гарнізону // Вісті комбатанта – 1963. – Ч. 2 (10). – С. 32–33.

[18] *Швець А.* Історія Полуботківського полку (Спогади) // Українське козацтво. – 1969/1970. – Ч. 5 (13). – С. 26.

[19] *Гришко Г.* 1917 рік в Одесі (Спомини з часів визвольних змагань) // Розбудова нації. – 1928. – Ч. 9. – С. 133.

Слід відзначити, що розгортання українського руху в Росії відбувалося на фоні загального піднесення національно-визвольних рухів народів колишньої царської імперії. Не лише з України, а й з Фінляндії, Латвії, Литви, Закавказзя, Білорусі та інших національних "окраїн" Росії до Петрограда летіли численні телеграми з резолюціями зборів національних громад й вимогами національно-територіальної автономії[20]. Так, саме у цей час фінські політики заявили про необхідність зосередження усієї повноти влади з управління краєм у фінському сеймі, а не в руках російського генерал-губернатора. Литовська національна рада також виступила з гаслом автономії. Білоруський національний комітет задекларував прагнення до автономії Білорусі у складі Російської федеративної республіки. Грузинські, азербайджанські та вірменські політичні партії й національні організації вимагали автономії для народів Закавказзя.

Створений у дні революції помірковано-демократичний Тимчасовий уряд виявився цілковито не готовим до такого сплеску національно-політичної активності "інородців" і відповідав на їхні вимоги лише декларативними заявами про співчуття, уникаючи будь-яких конкретних рішень з "національного питання". Вирішення питання про долю народів колишньої імперії відкладалося до Російських Установчих зборів – за винятком лише Польщі, якій нове російське керівництво ще наприкінці березня 1917 р. пообіцяло відновлення державної незалежності. Проте, декларуючи відмову від спадщини царизму, російський уряд був змушений вдаватись і до конкретних заходів з метою скасування національних утисків у Росії. Вже 2 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд ухвалив положення, згідно з яким у країні скасовувалися будь-які національні й релігійні обмеження, запроваджені царською владою. "Дія всіх виданих до оприлюднення даної постанови адміністративних розпоряджень, як цивільної, так і військової влади, в силу яких обмежується користування будь-якими правами залежно від належності до того чи іншого віровизнання, віровчення чи національності, припиняється", – так звучала ухвала уряду[21]. Однак представники національностей колишньої імперії висловлювали сумнів щодо можливості вирішити національне питання лише скасуванням чинних за царських часів національних обмежень.

Відправлені з України на початку квітня 1917 р. телеграми до Петрограда з вітаннями Тимчасовому уряду все частіше містили прямі вимоги надання Україні автономії у складі Росії. " [...] Автономія, на началах якої Україна приєдналась до Московської держави, що отримала внаслідок цього можливість перетворитись на Російську імперію, має бути відновлена відповідно, звичайно ж, до сучасних потреб народу – тим більше, що формально вона не знищена основними законами Російської держави", – йшлося у зверненні членів кролевецької повітової управи від 2 квітня 1917 р.[22]. Учасники українського віча в Хоролі, вітаючи Тимчасовий

[20] Див.: ГАРФ. – Ф. 1778. – Оп. 1. – Д. 244. – Л. 136, 138а, 139–142; Д. 94. – Л. 110.

[21] Журналы заседаний Временного правительства. – М., 2001. – Т. 1: Март–апрель 1917 года. – С. 146; *Милюков П.* История второй русской революции. – Минск, 2002. – С. 53.

[22] ГАРФ. – Ф. 1778. – Оп. 1. – Д. 191. – Л. 7; Український національно-визвольний рух. – С. 72.

уряд, висловили надію, що "новий уряд буде й далі дбати про інтереси широких народних мас і що він скличе незабаром Установчі Збори (Учредительное Собраніє) на основі вселюдного, рівного, прямого й таємного голосування, які (Установчі Збори) вироблять нові закони і нові порядки, заведуть в напрямі признання за демократичними верствами прав на землю й волю, а також признають за українським народом право на широку національно-територіальну автономію, на націоналізацію школи, церкви, суда і всіх інституцій (учреждений) на Вкраїні і з забезпеченням національних прав всіх інших народів, що живуть на території Вкраїни"[23]. А ось учасники зборів чигиринського повітового земства побачили в ухвалі Тимчасового уряду про скасування національних і релігійних обмежень лише "загальну формулу", висловивши надію, що "найближчим часом буде видано акт Тимчасового уряду про допущення української мови до використання у діловодстві, у всіх урядових і громадських установах на терені з переважаючим українським населенням, з запровадженням викладання українською мовою в усіх середніх і вищих закладах, що знаходяться на цьому терені і утримуються за державний чи земський рахунок"[24]. Вимогу про українізацію освіти в Україні підтримали також загальні збори духовенства Хорольського повіту на Полтавщині[25].

На початку квітня 1917 р. з'явилося розпорядження Тимчасового уряду про запровадження в народних школах в Україні викладання українською мовою, створення курсів українознавства в учительських семінаріях та інститутах, а також відкриття кафедр української мови, літератури й права у вищих навчальних закладах. Попечителем Київського навчального округу на місце колишнього царського сановника було призначено професора М. Василенка, історика й педагога, одного з керівників київського осередку російської конституційно-демократичної партії (а в минулому ще й члена Товариства українських поступовців). Його помічником став український діяч з багаторічним стажем, голова старої Київської громади В. Науменко. Обидва призначення українська громадськість зустріла з ентузіазмом, оскільки і М. Василенко, і В. Науменко вважалися людьми, які багато доклали для розвитку української національної справи[26].

Національно-культурне відродження в Україні супроводжувалося й відновленням політичної активності з боку українських політичних партій, що висували нові гасла національної боротьби. "Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті, – писав у ці дні голова Центральної Ради М. Грушевський. – Не може бути більшого нерозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності і сповненням їх думати задовольнити потреби нинішнього українського життя... Потреби і домагання України розгортаються в усій широті. Найбільше нещастя в сій хвилі і для правительства,

---

[23] Український національно-визвольний рух. – С. 84–85; ГАРФ. – Ф. 1778. – Оп. 1. – Д. 191. – Л. 16.

[24] ГАРФ. – Ф. 1778. – Оп. 1. – Д. 244. – Л. 19–20.

[25] *Дорошенко Д.* Історія України... – К., 2002. – Т. 1. – С. 283.

[26] *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1934. – Ч. 3. – С. 367; *Дорошенко Д.* Історія України... – Т. 1. – С. 273.

і для провідників громадянства – се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту"[27].

Ліберально-демократичне Товариство українських поступовців (ТУП) ще до революції відстоювало ідею надання Україні статусу автономії у складі Росії. При цьому вести боротьбу за автономію, на думку більшості тупівців, належало в союзі з іншими народами Росії. Так, відомий діяч ТУП М. Славинський вважав, що "представництво інтересів України треба поставити на краєвім ґрунті, увійшовши в згоду з іншими національними організаціями – польською, жидівською тощо"[28]. Виконком Української Національної Ради в Петрограді, до складу якого входили такі визначні тупівці, як О. Лотоцький, М. Славинський, М. Корчинський, П. Стебницький 2 квітня 1917 р. прийняв рішення налагодити зв'язки з національними організаціями інших народів, щоб спільно відстоювати ідею перетворення Росії з унітарної держави на федерацію[29].

Гасло автономії України підтримала й Українська соціал-демократична робітнича партія, що після Лютневої революції стрімко відновлювала мережу своїх партійних організацій. "Повний розвиток народних мас українських може дати тільки автономія України, – писав один з діячів молодшого покоління УСДРП П. Феденко. – Там з виборних свого народу ми знайдемо людей, які рішатимуть всі справи трудящого люду: про безземелля і про безробіття і неосвіченість та бідність нашу... Соціал-демократична партія, партія пролетаріату, трудящих ся людей, обстоює право кожного краю і народу на автономію"[30]. Всеукраїнська конференція УСДРП, що відбулася 17–19 квітня 1917 р. у Києві, поставила вимогу національно-територіальної автономії України одним з головних пунктів партійної програми[31].

Наймолодша українська політична сила – Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) – також цілковито підтримала гасло автономії. Установчий з'їзд УПСР, що відбувся у Києві 17–18 квітня 1917 р., навіть виявив певний радикалізм у формулюванні національних вимог. Так, найбільшою потребою українського народу з'їзд визнав національно-територіальну автономію України і в першу чергу негайне скликання Українських Установчих зборів ("територіальна Українська установча рада") для вироблення основ і форм автономії. "На всякі насильні перешкоди скликанню Української Установчої Ради з боку російського уряду, на всяку спробу зробити натиск за допомогою сили – партія українських соц.-рев. буде дивитись, як на продовження тієї самої імперіалістичної політики захвату і гніту, яку вели відносно України московські царі і російські імператори", – таку резолюцію ухвалили учасники з'їзду[32].

---

[27] Див.: *Грушевський М.* Велика хвиля // Нова Рада. – 1917. – 25 берез. – Ч. 1. – С. 2.

[28] Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 244. – Спр. 592. – Арк. 3зв.–4зв.

[29] *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч. 3. – С. 344, 346.

[30] Український національно-визвольний рух. – С. 96.

[31] *Дорошенко Д.* Історія України. – Т. 1. – С. 58; Український національно-визвольний рух. – С. 138.

[32] *Христюк П.* Замітки і матеріали... – С. 36; Український національно-визвольний рух. – С. 132.

Пожвавили свою діяльність у цей час і політичні угруповання самостійницького напрямку. На початку квітня 1917 р. відновила свою діяльність колишня партія М. Міхновського – Українська народна партія (вважалося, що вона припинила існування ще напередодні війни). УНП вважала головним своїм завданням здобуття державної незалежності України. "Український народ мусить бути рівноправним серед вільних і культурних народів світу – це наше перше і останнє слово, – йшлося в офіційній заяві проводу відродженої партії. – Російське поступове громадянство було завше упередливе до інтересів польського народа і відносилось байдуже, часом недбало от і вороже до домагань українського народа. Польському народу обіцяли повну незалежність, а українському не згадали навіть про автономію, що викликало підозріння, гнів і ненависть українських партій до поступових партій Росії, що було на руку тільки їхньому спільному ворогу – самодержавцю"[33]. Тимчасовий уряд, на думку авторів заяви, повинен був негайно видати декларацію з гарантіями надання українцям та іншим народам Російської імперії таких самих національних свобод, як і полякам. Втім, УНП залишалася досить нечисленною партією, заклики якої до відновлення Української держави не знаходили широкої підтримки навіть в українському суспільстві. Та попри це, політична група М. Міхновського користувалася значним впливом серед українського вояцтва. Створений М. Міхновським та його однодумцями наприкінці березня 1917 р. Український військовий клуб ім. П. Полуботка не лише вів самостійницьку агітацію серед вояків-українців, а й намагався закласти підвалини для створення національних збройних сил. 10 квітня 1917 р. у Києві відбулося організоване членами Полуботківського клубу віче військовиків-українців, на якому йшлося про необхідність організації "української національної армії з усіма родами зброї". Як перший крок у цьому напрямку було вирішено домагатися "виділення на фронті всіх українців в окремі національні частини з українським старшинством; а в запіллі – формування чисто українських полків"[34]. Рішення Полуботківського клубу про необхідність створення українських полків багато вояків-українців сприйняли як пряме керівництво до дії. Упродовж квітня 1917 р. штаб російського Київського військового округу неодноразово повідомляв до ставки про те, що "деякі офіцери та солдати фронтових [і] запасних полків клопочуться про відправку їх до Українського легіону, що формується в Києві"[35]. І хоча формування українських національних частин вище російське командування визнало неприйнятним, потік рапортів від військовиків-українців з проханням про переведення до Українського легіону не припинявся (штабу КВО не залишалося нічого іншого, крім як пересилати їх до ставки)[36]. Мали місце й спроби самочинно організувати українські військові формування – 15 квітня 1917 р. у Чернігові "сотник національного війська

---

[33] Український національно-визвольний рух. – С. 77.

[34] Там само. – С. 87–88; *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 112; *Стефанів З.* Українські збройні сили 1917–21 рр. – Ч. І. – С. 10.

[35] Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 2003. – Оп. 2. – Д. 1034. – Л. 8.

[36] Там само. – Ф. 1759. – Оп. 3. – Д. 790. – Л. 1, 3.

України" В. Павленко видав відозву до мешканців міста з закликом організувати українську сотню[37].

У цілому ж активність групи самостійників у цей час досить слабко впливала на настрої українства. Ідейно-політична платформа національного руху значно більшою мірою формувалася під впливом українських демократичних та соціалістичних партій, що сповідували ідеї автономізму "Українці не мають заміру одривати Україну від Росії. Коли б вони мали такий замір, вони виступили б щиро і одверто з такими гаслами – бо тепер за се вони б нічим і не ріскували..., – писав голова Центральної Ради М. Грушевський у цей час. – Українці не мають наміру відділятися від російської республіки. Вони хочуть задержатися в добровільній і свобідній зв'язи з нею"[38]. На думку визначного українського вченого й громадського діяча, падіння російського царату відкривало для українського народу унікальні можливості національного й культурного відродження – за умови автономного статусу в складі оновленої Російської федерації. Позиція М. Грушевського знайшла відображення у написаних ним популярних нарисах про українську національну справу ("Вільна Україна. Статті з останніх днів", "Якої ми хочемо автономії і федерації", "Хто такі українці і чого вони хочуть", "Звідки пішло українство і до чого воно йде", "Про українську мову і школу"). Ці публікації розходилися досить великими накладами – у суспільстві відчувався значний інтерес до перспектив розвитку національного руху.

Велике значення для розгортання українського руху мав скликаний Центральною Радою Український національний конгрес, що відбувся у Києві 19–21 квітня 1917 р. Присутніми на ньому були понад 1500 чоловік, у тому числі й близько 900 уповноважених делегатів, що представляли на конгресі практично всі регіони Наддніпрянської України. "Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу з'їзд вважає, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі", – йшлося в ухваленій конгресом резолюції[39]. Делегати також постановили, що лише перетворення Росії на демократичну федеративну республіку може забезпечити національні права народів, що її населяють. Національний конгрес завершив етап організаційного становлення українського руху. Поповнена його делегатами Центральна Рада перетворилась на повноважний представницький орган українського народу – гасло ж національно-територіальної автономії України остаточно стало ідейно-політичним підґрунтям українського руху.

Таким чином, національне відродження, що розпочалося в Україні після Лютневої революції 1917 р., упродовж лічених тижнів стало одним з визначальних чинників суспільно-політичного життя країни. Активне розгортання національного руху зумовило його швидкий перехід до фази політичної боротьби. Однак у квітні 1917 р. характерною особливістю українського руху була відсут-

---

[37] Український національно-визвольний рух. – С. 117–119.

[38] *Грушевський М.* Звідки пішло українство і до чого воно йде. – К., 1917. – С. 12.

[39] Українська Центральна Рада… – Т. 1. – С. 54–55; *Христюк П.* Замітки і матеріали… – С. 39.

ність вимоги до розриву з Росією. Гасло національно-територіальної автономії України сприймалося українською громадськістю як найбільш адекватне вимогам часу. Характерно, однак, що поняття автономії при цьому тлумачилося не в сенсі широкого місцевого самоврядування, а радше як відновлення державного суверенітету України у складі Російської федерації.

Піднесення українського руху у квітні 1917 р. показало, що найбільшу підтримку національна ідея здобула серед селянства та національно свідомої інтелігенції. Стрімке поширення українських осередків у лавах російської армії продемонструвало ще й неабияку здатність українських селян, одягнутих у військові шинелі, до самоорганізації. Та водночас відчутною була й слабкість позицій українського руху серед міського пролетаріату, що фактично залишався осторонь від національного відродження. Таке становище обмежувало соціальну базу українського руху, прирікало національну справу на протистояння із соціальною ідеєю. Події, що розгорнулися в Україні вже у найближчі місяці, це лише підтвердили.

Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ (*Київ*)

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРАВ 1917–1918 РОКАХ: СПРОБА ВІДКРИТТЯ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Довголітня боротьба за відкриття українознавчих кафедр в Університеті Св. Володимира розпочалася й безрезультатно "зависла" в добу першої революції в Російській імперії початку XX ст., коли національне питання вийшло на легальні обрії обговорення й реалізації. Справа відкриття кафедр була предметно продовжена й формально вирішена під час другої революції й становлення модерної української державності 1917–1920 рр.

Ця на перший погляд "дрібна" проблема насправді є "знаком" більш складних явищ, замішаних на глобальному процесі еволюції національного питання. Фактично боротьба за університетські кафедри означала перехід до вершинної стадії всіх попередніх культурницьких рухів, що тривали ціле XIX ст. І якщо попередні дії українофілів були спрямовані на освіту й розвиток національної свідомості українського народу в його основній масі – а це передбачало виключно популяризацію, – то від 1905 р. йшлося про залучення до національного життя всіх сфер науки саме задля дослідження багатовікового попереднього набутку й втрат титульного етносу України. Всебічне наукове вивчення українства не лише відкривало нові обрії в популяризації знань задля освіти самих українців, а й мало довести право на глибоку історичність українського етносу та його рівноцінність іншим народам/націям Європи. Введення українства до предметного кола наукових студій в усіх мислимих галузях наук і знань було покликане "відкрити" його для світу й поставити на визначне місце в етнічно-історичній таблиці світобудови. Конкретні матеріали про Україну й українців, розглянуті науково й у порівняльній системі із загальноєвропейським та загалом світовим контекстами, мали виокремити Україну як співконтекстуальне й водночас неповторно-оригінальне явище в географічному, етно-соціальному, культурному, економічному, політичному і т. д. сенсах.

Прагматичною метою творення українознавчих кафедр було навчання й виховання української інтелігенції на власному історико-культурному досвіді, плекання молодих науковців, які могли б розвинути україністику та поширювати нові її здобутки через освітні та суто науково-публікаторські системи.

У цій боротьбі за українознавчі кафедри по-різному проявилися діячі української науки, київські вчені й професорська корпорація Університету Св. Володимира. Розгляд позиції, поведінки й публічних виступів окремих осіб є безпе-

речним і доволі промовистим штрихом у визначенні не лише національних чи політичних, а й культурологічних, наукових, навіть чисто людських настанов цих діячів.

Щоб з'ясувати задекларованe питання, ми маємо бодай побіжно розглянути увесь контекст справи українознавчих кафедр у 1917–1918 рр. При цьому варто розмежовувати публічні маніфестації та виступи в пресі й позалаштункові дії; "походи" за кафедри на рівні громадськості (різних соціальних прошарків, освітньо-культурних рівнів, вікових і територіальних груп тощо); позицію науковців, університетських діячів та адміністрації; секретні й публічні вказівки владної верхівки. Звісно, в реаліях життя всі ці контексти накладалися, співіснували і значною мірою були відомі та впливали на свідомість, дії й висловлювання зацікавлених осіб. Тож "вписування" конкретних "дійових осіб" в означену палітру рухів, ідей, думок і оцінок допомагає у з'ясуванні як власної позиції кожного з них, так і всієї справи кафедри історії України.

Лютий 1917 р. приніс докорінні зміни в політичну та ідеологічну палітру Російської імперії. Тимчасовий уряд від початку існування декларував демократизацію, в тому числі й національних форм життя.

Університетські діячі відразу виступили за повну автономію університетів, і задля цього почав розроблятися новий Статут. Саме в комісію з розробки законопроекту щодо університетського Статуту й було подано не авторизовану записку "Украинские университетские кафедры. По поводу законопроекта о новом университетском уставе". Один з примірників тексту записки зберігся в архіві члена комісії академіка О. О. Шахматова[1].

Тут розлого оповідалося про всі перипетії боротьби за кафедри від 1905 р. Особливо детально описувалися київські події 1906–1907 рр. Між іншим, у записці відзначалося, що історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира "отнесся с полным вниманием к этой потребности своих слушателей и при выработке учебных планов включил в программу филологической группы курсы по украинскому языку и литературе, в историческую группу – курсы по истории Литвы и Украины, и принял все меры к тому, чтобы осуществить эти курсы". Однак, за словами записки, через відсутність спеціалістів і лише силами професорів російської мови, літератури та історії здійснити програму не вдалося, курси були лише епізодичні. Завважимо, що автор/автори записки змістили події в хронології: реально читані епізодичні курси української літератури та історії 1910, 1913 і 1916 рр.[2] "пересунули" на 1907–1917 рр. Вочевидь, це був один із прийомів підсилення аргументації.

---

[1] Санкт-Петербургское отделение Архива РАН. – Ф. 134. – Оп. 2. – Ед. 139. – Л. 1–9.

[2] У вересневому півріччі 1910 р. на історико-філологічному факультеті був оголошений курс "истории Малороссии", який доручили читати В. Ю. Данилевичу. Цей курс був повторно оголошений факультетом на весну 1916 р. (вже в Саратові), і його доручили учню М. В. Довнара-Запольського – Є. Д. Сташевському (Данилевич залишив кафедру через скандал із Сташевським). Водночасу 1913 р. приват-доцент В. О. Розов почав читати курс "истории малорусского наречия и его говоров" (Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 16. – Оп. 355. – Спр. 64. – Арк. 1–5; *Плющ П.* Перший викладач історії української мови в

Записка пропонувала доповнити новий Статут університетів спеціальними положеннями щодо українознавчих кафедр для університетів, котрі знаходяться на території України: "В Киевском, Харьковском и Новороссийском университетах [полагаются] 1) украинский язык и литература и 2) история Украины с Восточной Галицией, Буковиной и Угорской Русью"; "В Киевском, Харьковском и Новороссийском университетах [полагается] по два профессора и по два доцента" вказаних кафедр.

В Україні в цей час виник рух за повну українізацію університетів. При цьому таку ідею обстоювали не лише чільні діячі новоствореної Української Центральної Ради, а й окремі представники університетської професури.

Показовим, наприклад, є проект харківського професора медицини, відомого терапевта Антона Каковського. Він подав свій проект Іванові Стешенку 6 квітня 1917 р. (і, що не менш показово, російською мовою). Тут пропонувалося: оголосити всі університетські кафедри, професори яких вислужили 30 років, вакантними і замістити їх до 20 серпня 1917 р. лише професорами українського походження, які володіють мовою; всіх інших професорів зобов'язати впродовж року опанувати українську мову чи здійснити обмін місцем праці з професорами-українцями російських університетів; на перший курс 1917/18 навчального року приймати лише українців, а бажаючим студентам попередніх курсів надати можливість переведення в російські університети; з 1918/19 навчального року на всіх факультетах почати обов'язкове читання лекцій лише українською мовою; не надавати значення протестам старої професури, що складає Раду університету і "состоит преимущественно из великороссов и немцев"; поставити категоричну вимогу перед Тимчасовим урядом негайно приступити до вказаної реформи університетів[3].

Отже, справа поверталася в зовсім інше річище: українознавчі кафедри пересунулися на другий план у проектах повної українізації університетської освіти. Втім, відзначимо, що в додатках до записки Каковського К. В. Шероцький розглядав лише проблему українознавчих кафедр й пропонував розширити їх список кафедрами української етнографії, географії, мистецтва, економіки[4]. Однак "паралелізм" двох ідей був сильно заглушений проектом українізації, який викликав стійкий спротив більшості університетських корпорацій, зокрема київської.

Справа про українознавчі кафедри була знову голосно поставлена за доби Української Центральної Ради. Її діячі, й зокрема Михайло Грушевський, вважали Університет Св. Володимира реакційною установою. Грушевський писав у "Споминах": "Реакція антиукраїнська, з одної сторони, консолідувалася навколо старої

Київському університеті // Вісник Київського університету. Сер. філол. і журналіст. Вип. 2. – 1959. – № 2. – С. 142–150). Утім, усі ці курси не були сталими й обов'язковими, а лише превентивними акціями напівприватного характеру. Формально вони "перекривали" проблему кафедри історії України: кафедри не було, але історія України "пропонувалася" й про це можна було при потребі звітувати.

[3] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 207. – Спр. 14. – Арк. 1–3.

[4] Там само. – Арк. 3.

школи на чолі з київським університетом як найбільш культурним авторитетом краю. Я згадував про протести київського університету й … проти українізації школи й публічного життя взагалі. З другої сторони, стара професура у величезній більшості виявляла крупний реакційний ухил. Вона стала явною твердинею общеросійства і реакції”[5]. Така ворожа настанова обох сторін (УЦР і Ради університету) спричинилася до підтримки Центральною Радою революційного руху студентів. У липні 1917 р. Коаліційна рада київського студентства подала до Малої Ради доповідну записку про потребу реорганізації вищої школи. Цей документ був написаний російською мовою, й тут ні слова не було про Україну. Але студенти вказували на “существование у большинства киевской профессуры контрреволюционных тенденций, но также и наличие злой воли, – желание осуществить эти тенденции, используя в качестве арены для соответствующих выступлений высшую школу”. Студенти пропонували створити “комиссариат по делам высших учебных заведений г. Киева”. Їх вимоги зводилися до участі студентів в управлінні вищими навчальними закладами й факультетами, вільного доступу всіх бажаючих на лекції, свободи зібрань, відміни освітнього мінімуму та бальної системи[6].

Підкреслимо – у цій заяві не було ніякої зацікавленості україністикою, спеціальними кафедрами, Україною взагалі – лише намагання використати силу УЦР задля боротьби з “консервативними” професорськими корпораціями. Але саме цю заяву було використано в засіданнях Малої Ради як привід до рішучої критики антиукраїнських позицій Університету Св. Володимира. 18 серпня 1917 р. записка Коаліційної ради київських студентів була винесена на обговорення Малої Ради генеральним секретарем освіти Іваном Стешенком. Один із членів Ради, маловідомий приват-доцент Київської політехніки Зарубін виголосив цілу філіппіку: “Київський університет … це здавна гніздо реакції … У Київському університеті була не наука, а політика на першому місці … Коли б контрреволюція підняла голову, Київський університет буде її фортецею. Я не зачіпаю питання про українізацію університету, бо це питання іншої площі, але треба звернути саму пильну увагу на те, щоб там були зроблені потрібні зміни”. Потім виступив генеральний секретар Симон Петлюра, який вказав, що Київський університет не допускав молоді українські наукові сили, які “мусили іти десь поза Україну”. Петлюра рішуче вимагав: “Позаяк цей університет має реакційні заміри, то ми повинні вживати революційних заходів”. Частина промовців підтримали цю думку. Лише Єреміїв та Рудницький говорили про потребу обережності в справі університету, дотримання правового ґрунту, зокрема університетської автономії[7].

Показовий факт: на засіданні головував М. С. Грушевський, і він мовчав. Утім, Грушевський не утримався від коментарів у мемуарах. Описуючи дане засідання Малої Ради 18 серпня, він вказував, ніби в записці студентів йшлося про “дрібноміщанську протиукраїнську контрреволюцію” професорських кор-

[5] *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – № 11. – С. 130.

[6] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 52–53.

[7] Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1996. – Т. 1. – С. 262–263.

порацій. Голова Центральної Ради згадав виступ Зарубіна, але вказав, що він був з "російських кругів" і зводив рахунки з "чорносотенною професурою", намагаючись "українськими руками погромити сю чорносотенну професуру" і зайняти її місце. А далі Грушевський дорікав українцям: "Але українцям боязко було підіймати руку на такі високі місця, і навіть Ковалевський, звичайно дуже радикальний в національних постулатах, сим разом остерігав Малу Раду від яких-небудь гострих порушень університетської автономії". Михайло Сергійович песимістично підсумовував: "Се було дуже симптоматично; я думаю, що українська наша влада так і не здужала б провести українізацію вищої школи. Занадто багато було все-таки побожного страху перед різними фетишами старого ладу. І в сій справі … ніяких конкретних заходів не було зроблено"[8]. Не наполягав і сам Грушевський, очевидно, з етичних міркувань: він не міг дозволити собі застосувати владу проти alma mater, навіть такої неласкавої й неприхильної до нього (забалотували під час виборів на кафедру в 1907–1908 рр.) та української справи.

Хмизу до вогню ворожнечі додав опублікований офіційний "Протест Совета Университета Св. Владимира против насильственной украинизации Южной России, принятый в заседании Совета 26 июля 1917 года"[9]. І тоді на засіданні Малої Ради з вуст І. Стешенка прозвучало рішуче: "Вищі школи на Україні створені коштами українського народу і через те також повинні бути українськими"[10]. Тоді ж був вироблений простий і декларативний "Проект українізації вищої школи"[11], який через свою куцість і лозунговість та відсутність конкретики й чіткої схеми впровадження не мав жодних шансів до реалізації, тому так і залишився на папері.

Саме в цей час через петербурзьких українців Міністерство народної освіти лобіювало у Тимчасовому уряді проект відкриття в Університеті Св. Володимира чотирьох кафедр україністики (мови, історії, літератури, історії західноруського права). У поданні міністра від 5 вересня 1917 р. зазначався цікавий момент: рішення міг прийняти сам міністр, але "принимая во внимание, что в настоящем случае инициатива не исходит от Совета Университета", але є "назревшей государственной потребностью" – питання виноситься на рішення уряду. У проекті пропонувалися пільгові умови заміщення кафедр: допущення на посади в. о. професорів приват-доцентів, які ще не мали ступеня магістра (не кажучи про доктора), та докторів іноземних університетів (вочевидь, йшлося про галичан). Міністр пропонував відкрити на державний кошт три посади ординарних і одну екстраординарного професорів[12].

19 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв відповідну постанову, в якій, окрім того, "дозволялося" ("преподавание… разрешить призводить") викладання на означених кафедрах українською мовою, а пільги на заміщення кафедр поши-

---

[8] *Грушевський М.* Спомини. – С. 130–131.

[9] Университетские известия (Киев). – 1916. – № 11–12. – Ноябрь–декабрь. – С. 1–7 (номер вийшов із запізненням, у другій половині 1917 р.) та окремими листівками і в різних газетах.

[10] Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2. – С. 22.

[11] ЦДАВОУ. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 88.

[12] ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 864. – Арк. 14–14зв.

рювалися на п'ять років. Постанову підписали О. Керенський та міністр освіти С. Салазкін[13].

Парадоксально: те, чого не зробила УЦР, зробив Тимчасовий уряд, і Університет Св. Володимира сприйняв це розпорядження "зверху" (але з Петрограда) як цілком законне, навіть не згадавши про свою автономію у вирішенні подібних питань (про нові кафедри).

Історико-філологічний факультет після отримання наказу 24 жовтня оголосив конкурс. В оголошенні були виділені три категорії конкурсантів за порядком пріоритету:

1. Магістри і доктори російських університетів з російської історії, мови і літератури, що мають відповідні за тематикою праці.

2. Тимчасово на 5 років – доктори іноземних університетів, "известные своими трудами по истории, языку и литературе Украины и своей преподавательскою деятельностью в сих университетах".

3. Тимчасово на 5 років і лише на звання екстраординарних професорів – приват-доценти з 3-річним викладацьким стажем у вищих навчальних закладах за умови складеного магістерського іспиту.

Термін конкурсу визначався в три місяці й, отже, мав закінчитися наприкінці січня 1918 р.

В оголошенні було традиційне і дуже важливе для подальшого розгортання подій застереження: представники кафедр російської історії, мови і літератури всіх вищих навчальних закладів та Академії наук "имеют право в течение того же срока предлагать факультету своих кандидатов и представлять свои мотивировки заключения о научных достоинствах всех конкурирующих кандидатов"[14]. Саме цим пунктом скористався професор кафедри російської історії М. В. Довнар-Запольський, висунувши непереборного конкурента для учасника конкурсу Олександра Грушевського

Втім, конкурс проведений не був, оскільки на урядовому рівні, в Міністерстві народної освіти УНР, на початку 1918 р. було порушено питання про злиття Українського народного університету з Університетом Св. Володимира. У цьому сенсі автоматично відпадала потреба в окремих кафедрах, які вже існували в Народному університеті[15]. Йшлося також про паралелізм усіх без винятку кафедр за принципом мови викладання (російські й українські).

На Раді Університету Св. Володимира питання про кафедри знову виникло 12 квітня 1918 р. Воно розглядалося з подання Міністерства народної освіти УНР. Йшлося вже про відкриття паралельних (україно- й російськомовних) кафедр україністики, "когда найдутся соответствующие научные силы", а також про обов'язкову для всіх лектуру української мови та запровадження впродовж

---

13 Там само. – Оп. 469. – Спр. 869. – Арк. 15–15зв.; Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далі – РГИА). – Ф. 733. – Оп. 226. – Ед. 218. – Л. 1–1об.

14 ДАК. – Ф. 16. – Оп. 469. – Спр. 864. – Арк. 12–15; Оп. 465. – Спр. 437. – Арк. 62; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 4019. – Арк. 2.

15 Киевская мысль. – 1918. – № 37. – 29 (16) марта. – С. 1.

п'яти років читання лекцій українською мовою на всіх кафедрах. Рада нічого не вирішила й передала ці проблеми на розгляд спеціальної комісії[16].

Водночас питання українознавчих кафедр у широкому (загальнодержавному) масштабі було поставлене на Першому з'їзді представників вищих шкіл України, який відбувався 14–17 квітня 1918 р. в стінах Університету Св. Володимира й під головуванням його ректора проф. Є. В. Спекторського. З'їзд визнав за потрібне в усіх вищих навчальних закладах України відкрити кафедри, "способствующие изучению Украины", з читанням лекцій тією мовою, яку визнає за доцільне конкретний заклад, але у випадку обов'язковості цих дисциплін для всіх студентів – "должно быть обеспечено преподавание их на русском языке". Разом з тим, заснування паралельних російсько- та україномовних кафедр з усіх дисциплін з'їзд визнав "явлением ненормальным"[17]. Щодо останнього цікавим був виступ проф. Новоросійського (Одеського) університету І. А. Лінніченка (затятого українофоба, хоч і учня В. Б. Антоновича), який стверджував зворотне: "При параллельном существовании русских и украинских кафедр создается только хорошая конкуренция в пользу русской науки, и я уверен, что очень скоро слушатели украинских курсов перейдут на русские, что не только через пять лет, – через десять лет украинизация университетов не удастся!"[18]. Ця крайня думка все ж не була підтримана, й загальне рішення було позитивне, принаймні щодо українознавчих кафедр.

Вже після закриття з'їзду Міністерство народної освіти УНР 25 квітня 1918 р. надіслало ректору Університету Св. Володимира розпорядження: "пропонувати історико-філологічному факультету негайно виконати законні умови щодо переведення справи з конкурсом на катедри історії України, історії української мови та історії української літератури, з забезпеченням викладів на усіх трьох на українській мові"; конкурс завершити до червня[19].

Але через чотири дні стався державний переворот і до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський. Новий уряд "часткової реставрації" не підтримував експериментів соціалістів, тому його погляди на стару систему освіти й її заклади (як і загалом на дореволюційний устрій) були позитивними. Це сприяло певному "відкоту" в наступі на Університет Св. Володимира щодо його українізації.

Сам гетьман писав пізніше у спогадах: "Помню, как пришлось потратить много слов для депутации, которая настаивала на украинизации Университета Св. Владимира"[20]. Скоропадський вважав, що стару систему вищої освіти, яка мала велику традицію й неоціненні заслуги перед інтелігенцією, ні в якому разі не можна руйнувати, в Україні необхідні обидві культури – і українська, і російська. Цікавою є деталізація в спогадах гетьмана "університетської справи": "Украинцы, которые, не в обиду будь им сказано, любят сразу брать широкий размах,

---

[16] ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 433: Засідання 12 квітня 1918 р.

[17] Там само. – Оп. 479. – Спр. 30. – Арк. 4–14.

[18] Там само.

[19] Там само. – Оп. 465. – Спр. 437. – Арк. 44–44зв.

[20] *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 52.

не считаясь ни с какими действительными условиями жизни, еще в мае месяце прислали ко мне депутацию с ходатайством об украинизации Университета Св. Владимира. Я нашел, откровенно говоря, это абсурдом – расстроить в корень один из старейших университетов, имеющий громадную, мировую заслугу в стране, в которой мы и так страдали от отсутствия достаточного количества высших учебных заведений. Открытие нового, хорошо оборудованного украинского университета я считал чрезвычайно желательным"[21].

Так від ідеї злиття Університету Св. Володимира з Українським народним університетом в Український державний університет через ідею паралельних українських і російських кафедр в старому університеті справа дійшла до ідеї відкриття цілком самостійного Українського державного університету і залишення status quo Університету Св. Володимира. Це, у свою чергу, реанімувало проблему відкриття в ньому українознавчих кафедр.

Дане питання розглядалося спеціально створеною Комісією в справах вищої школи при Міністерстві освіти на чолі з Володимиром Вернадським. Професор університету й на той час міністр ісповідань, а в еміграції отець Василій Зеньковський високо оцінював у своїх спогадах діяльність саме цієї Комісії: "Много интересного и ценного внесла комиссия В. И. Вернадского в самый строй университетской жизни … Создание государственного Украинского университета рядом с русским Университетом Св. Владимира было блестящим разрешением трудного вопроса об организации высшей украинской школы. Среди пылких украинских деятелей циркулировала мысль о закрытии Университета Св. Владимира "как крупнейшего проводника русификаторской политики". Это мнение могло бы восторжествовать, если бы крайние группы имели достаточно времени для осуществления всех своих замыслов … Созданием особого государственного украинского университета со штатными кафедрами создавалась возможность приглашения на штатные кафедры тех ученых, которые согласились бы в течение известного срока перейти на украинский язык – и это открывало возможность приглашения серьезных ученых"[22].

Позиція Комісії, міністра освіти Миколи Василенка, всього уряду й самого гетьмана Павла Скоропадського привела до фактичного створення й урочистого відкриття двох українських державних університетів у Києві та Кам'янці-Подільському. Пристрасті в Університеті Св. Володимира вщухли, й можна було спокійно вирішити справу з українознавчими кафедрами. Потребу в них знову підтвердив Другий з'їзд вищих шкіл України, що проходив 21–25 травня 1918 р. в стінах Київського університету під головуванням ректора Є. В. Спекторського[23].

Міністр освіти Микола Василенко офіційно звернувся до ректора університету із запитом про причини відтягування конкурсу. З подачі декана історико-філологічного факультету проф. М. Бубнова ректор пояснював, що рішенням факультету від 15 квітня 1918 р. конкурс на кафедри історії, мови і літератури

[21] Там само. – С. 229–234.

[22] *Зеньковский В.* Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): Воспоминания – М., 1995. – С. 154.

[23] ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 437. – Арк. 46.

України був призупинений "ввиду предполагавшейся тогда возможности слияния Университета Св. Владимира и Украинского народного университета, в котором указанные кафедры имели уже своих представителей". Ректор не передав міністру другої обставини, відзначеної деканом: "Факультет, не желая навязывать украинской половине Университета своего кандидата, нашел более целесообразным повременить с движением дела до выяснения вопроса".

Справа конкурсу була відновлена з 20 травня 1918 р. Але, як пояснював ректор, розгляд конкурсних матеріалів затримали самі конкурсанти, які або зовсім не подали в комісію своїх праць (Є. К. Тимченко), або ж представили їх не повністю (О. С. Грушевський). "При таких условиях, – писав Спекторський, – окончание конкурса до истечения весеннего полугодия было бы связано с исключительными затруднениями и спешностью, при которых невозможно было бы обстоятельное и тщательное освещение научного и педагогического значения гг. конкурентов". Конкурс був перенесений на осінь 1918 р. При цьому в поясненні ректора містилася дуже цінна інформація, що "преподавание по названным кафедрам велось уже с начала 1917–18 учебного года": українську мову викладав приват-доцент І. І. Огієнко, українську літературу – приват-доцент Ф. П. Сушицький, історію України – приват-доцент Г. А. Максимович[24] та О. С. Грушевський. Вони ж читатимуть ці предмети й надалі до оголошення результатів конкурсу, й вони ж є власне конкурсантами на заміщення названих кафедр. Але, як зазначав ректор, кредити на кафедри ще не відкриті, й праця вказаних осіб оплачувалася "из общих приват-доцентских сумм"[25]. Слова ректора підтверджуються звітом історико-філологічного факультету, з якого видно, що: Сушицький Ф. П. в осінньому семестрі 1917 р. читав обов'язковий курс нової української літератури (2 год., залік), а навесні 1918 р. – народної української словесності (2 год., залік); Огієнко І. І. і восени, й навесні читав обов'язковий курс історії української мови (2 год., залік); Максимович Г. А. впродовж усього навчального року читав обов'язковий курс історії Малоросії (України) (2 год., іспит) та вів обов'язкові практичні заняття з цього ж предмета (2 год.); Грушевський О. С. також упродовж року викладав економічну історію України XIV–XVI ст. та початки народних рухів (2 год.), а також суспільні рухи початку XIX ст. і їх відображення в українській літературі (2 год.), при цьому перший його курс був лише рекомендованим, а другий – для бажаючих. Сам голова комісії проф. М. В. Довнар-Запольський восени 1917 р. викладав загальний курс давньоруської історії (2 год., іспит), юридичні джерела російської історії (2 год., іспит) та вів практичні заняття з джерелознавства XVIII–XIX ст.; навесні 1918 р. професор вів ті самі курси, замінивши лише юридичні джерела історією Литовсько-руської держави (2 год., іспит)[26].

На заміщення кафедри історії України претендували дві особи.

---

[24] Г. А. Максимович дійсно в травні 1917 р. "возбудил ходатайство перед факультетом о передаче обязательного курса по вакантной кафедре русской истории впредь до ее замещения" і, отримавши також лекції на Вищих жіночих курсах, переїхав до Києва (ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – Спр. 9939. – Арк. 1–1зв.).

[25] ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 437. – Арк. 33–34.

[26] Там само. – Спр. 1288. – Арк. 9–12.

Олександр Грушевський був обраний приват-доцентом по кафедрі російської історії історико-філологічним факультетом Московського університету в лютому 1909 р., а з 7 травня 1910 р. перевівся приват-доцентом до Петербурзького університету, де пропрацював до весни 1917 р. (не маючи вченого ступеня магістра; магістерські іспити були складені ще в 1903–1904 рр. й затверджені факультетом 10 квітня 1904 р.[27]), водночас провадячи виклади на Вищих жіночих курсах[28]. Навесні 1917 р. Грушевський переїхав до Києва. У дні творення Української Центральної Ради він, вочевидь, вирішив залишитися в Києві назовсім. 10 квітня 1917 р. у професора доктора А. Конякевича Олександр Сергійович здобув довідку, що "вследствие слабого здоровья плохо переносит климат г. Петрограда и что ему по состоянию здоровья необходимо пребывание на юге России в течение года для восстановления пошатнувшегося здоровья"[29]. Спочатку Грушевський влаштувався у 7-класне чоловіче й жіноче Комерційне училище Київського товариства освіти та виховання, де з 22 квітня 1917 р. працював викладачем *російської мови*[30], а з 8 травня 1917 р. (і до 1 жовтня) історик працював також помічником завідувача статистико-економічного відділу Центрального бюро по об'єднанню закупівель цукру[31]. Тим часом Грушевський подав також заяву в Університет Св. Володимира про приват-доцентуру. 3 травня 1917 р. він був обраний, а 26 червня 1917 р. затверджений на цій посаді попечителем Київського навчального округу[32]. Ректор Микола Цитович повідомив останню новину Грушевському 30 червня, зазначивши, що в поточному навчальному році йому доручається читання обов'язкового курсу російської історії[33]. А 10 вересня 1917 р. О. С. Грушевський водночас був призначений в. о. директора Педагогічного музею Київського навчального округу (перебував на цій посаді з 1 вересня 1917 р. по 29 серпня 1918 р.)[34]. Паралельно Олександр Сергійович став членом Української Центральної Ради від Української трудової партії (посвідчення від 15 січня 1918 р.)[35]. Ця обставина стала відомою в університеті й, можливо, також відіграла свою "неофіційну" негативну роль під час голосування. Не менше відштовхувала членів факультету й Ради університету також інша урядова посада Грушевського (як, між іншим, також і подібна посада Сушицького) – в Народному Секретаріаті освіти (посвідчення за лютий 1918 р.)[36]. Вже з осіннього семестру 1917 р. Грушевський читав курс "Історія козацтва". Олександр Сергійович подав документи на конкурс відразу по його оголошенні, окрім автобіографії, яку долучив "механічно", й притому дуже стару й коротку (за квітень 1917 р.)[37].

---

[27] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Спр. 1049. – С. 83.
[28] Там само. – С. 127–128.
[29] Там само. – С. 37.
[30] Там само. – С. 109.
[31] Там само. – С. 60.
[32] ДАК. – Ф. 16 – Оп. 356. – Спр. 23. – Арк. 41–45.
[33] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Спр. 1049. – С. 41, 46; Спр. 1048. – С. 204.
[34] Там само. – Спр. 1049. – С. 93–94; ДАК. – Ф. 16. – Оп. 356. – Спр. 47.
[35] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Спр. 1049. – С. 6–7.
[36] Там само. – С. 104.
[37] ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 434.

Кандидатура другого претендента виникла завдяки поданню М. В. Довнара-Запольського. Інформацію про це надав Раді університету під час балотування декан М. Бубнов: "Путем рекомендации проф. Довнара-Запольского была выставлена кандидатура доктора русской истории приват-доцента Университета Св. Владимира Г. А. Максимовича, работы которого посвящены истории Малороссии или, по нынешней терминологии, Украины"[38]. І саме в цій рекомендації (а не самостійному поданні Максимовича) була явна інтрига. По-перше, Георгій Максимович був учнем Довнара-Запольського й членом Історико-етнографічного гуртка. Він один з небагатьох учасників семінару, який займався не лише писцевими книгами та історією Московського царства, але й проблемами Гетьманщини на матеріалах Рум'янцевського опису та наказів Комісії 1767 р. По-друге, Максимович був поміркованим діячем щодо політики й не проявляв активності в боротьбі української течії у вищій школі, був м'якою й інертною людиною, але прихильною до вчителя. По-третє, він отримав науковий ступінь доктора. Дозволяємо собі припустити, що однією з причин затягування роботи комісії на чолі з Довнаром-Запольським з травня до вересня могла бути саме справа затвердження докторату Максимовича (у протоколах Ради університету питання "Об утверждении Г. А. Максимовича в степени доктора русской истории" було винесене на обговорення 7 червня 1918 р., але, як і більшість питань тогочасного порядку денного, відкладалося[39]). Ясно, що доктор мав від початку перевагу над магістрантом (Грушевський не захистив на той час магістерської праці, хоча, мабуть, саме з причин конкурсу в 1918 р. опублікував своє дослідження, написане ще 1914 р., "Города Великого княжества Литовского в XIV–XVI веке. Старина и борьба за старину").

Так чи інакше, висунувши Максимовича, Довнар-Запольський наочно продемонстрував опозиційність Грушевському. Цікаво, що Максимович вдруге фігурував у планах Довнара-Запольського як протиставлення небажаному кандидату: у 1914 р. Г. А. Максимович конкурував із Є. Д. Сташевським. Тоді Митрофан Вікторович так само очолював комісію й фактично був проти Сташевського.

Максимович, як уже зазначалося, був учнем Довнара-Запольського й спочатку займався власне російською тематикою, але для магістерської праці обрав тему про діяльність Рум'янцева-Задунайського й цим дещо відсторонився від учителя, який наблизив до себе Сташевського (з його тематикою політичної історії Росії початку XVII ст.). Це "охолодження" вчителя проявилося, зокрема, в тому, що він рідко й неохоче відповідав на листи учня. По закінченні строку професорського стипендіата Максимович оселився в Ніжині, де мав багато різних уроків і мало можливостей для наукової праці. Він нудився і мріяв про Київ. "Во что бы то ни стало постараюсь перейти в Киев, хоть бы преподавателем, – писав він В. Данилевичу. – Не знаю, какой меня черт дернул поехать сюда. Должность эта отнимает массу времени ... я сделал непростительную глупость, поехав сюда, надо теперь поскорее выбраться... Разлука с Киевом научила меня его любить и ценить больше удобств большого города... Кто из наших профессоров теперь в

[38] Там само. – Спр. 433 (протоколи від 4 жовтня і 19 жовтня/2 листопада 1918 р.).

[39] Там само. – Оп. 479. – Спр. 15. – Арк. 10.

фаворе у Зилова (попечитель Київського навчального округу. – *В. У.*), я слышал, что Лобода, нельзя ли будет воспользоваться его протекцией для перевода в Киев?"[40]. Фраза "мне так Нежин надоел, что я здесь больше не могу оставаться"[41], рефреном звучить в усіх листах Максимовича. Однак конкуренція Сташевського дещо стримувала його. Максимович писав тому ж Данилевичу: "Когда будет диспут Сташевского и какого Вы мнения о его диссертации? Я успел ее только просмотреть, по моему мнению, книга его основательна, но хвастовством, ему свойственным, от книги так и несет. Слышал, между прочим, что кафедра за ним почти обеспечена"[42].

Раптом Довнар-Запольський сам написав Максимовичу, і то заради спеціальної інформації. Георгій Андрійович переказав її Данилевичу (1 квітня 1913 р.): "Недавно получил от Митрофана Викторовича письмо, где он сообщает о требовании министра заместить вторую кафедру русской истории. Это известие меня очень огорчило, так как ни Вы и никто из нас еще не готовы (ні Данилевич, ні Максимович не захистили на той час магістерських дисертацій. – *В. У.*) и кафедру может занять чужой кто-нибудь. Не думаете ли Вы окончить этим летом свою диссертацию и выступить конкурентом на эту кафедру? Было бы очень хорошо, если бы Вы ее заняли. Печатает ли Сташевский свою диссертацию и где? или же он все только на словах делает свои открытия? … Не знаете ли, кто может выступить конкурентом на киевскую кафедру? Вероятно, желающих будет много"[43].

Вимога негайного заміщення кафедри дуже стурбувала обох кореспондентів. Курс "русских древностей" читав в якості приват-доцента В. Ю. Данилевич. Фактично саме під ним почала "горіти земля". Заміщення кафедри означало, що він буде позбавлений обов'язкового курсу й доля його стане невизначеною. Дисертації ж він представити не зміг, отже, його кандидатура в принципі не могла подаватися на конкурс.

Максимович завершував роботу, влітку він почав друк дисертаційної книги, але його турбував Сташевський, який так само готувався до форсованого захисту. У вересні–жовтні 1913 р. книга Максимовича "Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией" (Нежин, 1913. – Т. 1) побачила світ. Він негайно розіслав примірники членам факультету, своїм колишнім вчителям із вдячно-розчуленими супровідними листами (збереглися листи до В. С. Іконникова[44] та П. М. Ардашева[45]). Тоді ж Максимович самостійно (без участі Довнара-Запольського) подав книгу на рідний факультет до захисту. Вже на початку жовтня 1913 р. декан М. М. Бубнов повідомив дисертанта, що книга для відгуків передається Довнару-Запольському та Іконникову, але у випадку відмови останнього – Данилевичу[46]. Максимович негайно (7 жовтня) відписав Іконникову,

---

[40] ІР НБУВ. – Ф. XXIX. – Спр. 1217. – Арк. 1зв., 2зв., 3.
[41] Там само. – Спр. 1220. – Арк. 2.
[42] Там само. – Спр. 1218. – Арк. 3–3зв.
[43] Там само. – Спр. 1205. – Арк. 1–1зв.
[44] Там само. – Ф. III. – Спр. 50055–50056. – Арк. 1–2зв.
[45] Там само. – Спр. 9938. – Арк. 1–1зв.
[46] Там само. – Ф. XXIX. – Спр. 1206. – Арк. 1–1зв.

подякував за позитивний погляд на книгу й уклінно просив "оказать мне великую честь – дать факультету отзыв о моей книге"[47]. Проте Іконников таки відмовився через завантаженість – все переходило до рук Данилевича.

Ситуація була досить пікантна: Данилевич, під яким "горіла земля" на факультеті, мав водночас опонувати дисертаціям обох можливих конкурентів на кафедру, котра планувалася під нього, – Максимовичу й Сташевському. До Максимовича дійшла чутка про те, що Данилевич "не совсем одобряет мою книгу". Він написав рецензенту схвильованого листа (13 жовтня), вказавши, між іншим, на "очень лестный отзыв о моей книге" академіка В. С. Іконникова, і просив таки дати офіційний відгук – "критичний, але справедливий". Тут він знову "переводив стрілки" на Сташевського: "Читал убийственные рецензии о книге Сташевского Кизеветтера в 226 номере "Русских ведомостей" и Веселовского в ЖМНП. После таких отзывов я не знаю, как он будет защищать диссертацию? Вы еще, вероятно, от себя подсыпете пилюль достаточное количество. Я хочу непременно приехать на этот диспут и очень прошу Вас *известить* меня, на какой день он будет назначен"[48].

Для Данилевича головним конкурентом був усе ж Сташевський, окрім того, його публічно розкритикована робота була слабша, тому Максимовича він оцінював позитивно й відразу відповів на його схвильований лист.

17 жовтня заспокоєний Георгій Андрійович дякував старшому колезі: "Ваш хороший общий отзыв о моей книге меня очень обрадовал и ободрил. Вашему отзыву я придаю особенное значение, так как хорошо знаю Ваши обширные познания в области малорусской истории и Ваше критическое чутье"[49].

У цьому листі міститься дуже важлива інформація, яка подає несподівану інтерпретацію справи з виборами на кафедру й ролі в них Довнара-Запольського. Процитуємо даний уривок цілком: "Довнар, очевидно, хочет затянуть мой диспут в связи со Сташевским, ну, пусть тянет! Не понимаю, как он мог восхвалять работу Сташевского, ведь это просто компиляция, снабженная архивными цитатами! Он хочет, во что бы то ни стало, водворить его на кафедру в Киеве, но вряд ли ему это удастся. Вы, вероятно, знаете уже, что на эту кафедру метит Лаппо из Юрьева и имеет большую партию в факультете, так что его избрание вне сомнения. Жаль будет, если Вы опоздаете с диссертацией, Вы бы только один могли бы ему противостоять. Напрасно Вы отказываетесь от диспута Сташевского, кроме Вас некому будет его хорошенько разнести, собираюсь непременно приехать на этот интересный диспут"[50].

Максимович не знав про всі обставини, зокрема про конфлікт Довнара-Запольського із Сташевським, і по-своєму інтерпретував неактивність учителя щодо прискорення свого захисту. Георгій Андрійович вперто "ревнував" Митрофана Вікторовича до Сташевського.

---

[47] Там само. – Ф. ІІІ. – Спр. 50055. – Арк. 1–2зв.

[48] Там само. – Ф. XXIX. – Спр. 1206. – Арк. 2зв.–3зв.

[49] Там само. – Спр. 1207. – Арк. 1–2.

[50] Там само. – Арк. 2зв., 3.

Захисти обох противників відбулися 1914 р., і тоді ж обидва подали заяви на конкурс із заміщення кафедри. Заява Сташевського була повною несподіванкою для Довнара – вона порушувала попередню угоду (професор пропускає його на захист дисертації, але учень не претендує потому на кафедру в університеті). А чи мав він якесь відношення до претензій на кафедру Максимовича? Зберігся лише один документ, де Максимович пояснює свій вчинок (подання на конкурс із заміщення кафедри). Це його лист до Данилевича, від якого "забирали" кафедру, котрий дав позитивний відгук про дисертацію Максимовича й перед яким треба було якось виправдатися. Лист датований 2 червня 1914 р. У ньому Максимович писав Данилевичу: "Я знаю, что Вы очень на меня рассердились, узнав, что я подал заявление об участии в конкурсе, но я сделал это только тогда, когда узнал, что Сташевский подает такое заявление, и других конкурентов пока нет, неужели же уступить ему позицию без бою. На свой успех я имею весьма мало надежды, но все-таки сделать попытку нужно – кафедра, как я узнал, будет непременно замещена, поэтому я надеюсь, что для Вас будет приятнее, если попаду на нее я, а не Сташевский, почему я и решил подать заявление. Были у меня еще и другие мотивы, о которых я Вам скажу при личном свидании … Мне было бы весьма приятно и лестно, чтобы Вы были за меня, а не против меня, при Вашей поддержке я мог бы надеяться на успех"[51]. Роль для Довнара-Запольського в цій інформації залишається лише під "другими мотивами". Але ми не маємо достеменних доказів, що саме Митрофан Вікторович спонукав Максимовича виступити конкурентом ненависному Сташевському.

Ясно лише, що для Довнара-Запольського поява конкурента Сташевському в ранзі магістра була бажана. На заваді постала тематика магістерської праці Максимовича; натомість тематика Сташевського була ближчою до першої половини кафедрального курсу історії Росії. Загалом реальна позиція Довнара-Запольського в цій справі залишається нез'ясованою. Для сучасників, у тому числі для факультету вона була невизначеною, тому по-різному інтерпретувалася. В аргументації 1916–1919 рр., коли гострота боротьби навколо "справи Сташевського" набула апогею, свої варіанти пояснень запропонували декан історико-філологічного факультету М. М. Бубнов та сам М. В. Довнар-Запольський[52]. Однак це були пояснення з позиції "моменту боротьби". Втім, зберігся текст виступу на Раді факультету одного із членів комісії з розгляду справ кандидатів на кафедру – проф. С. Т. Голубєва (окрім нього, в комісію входив В. Ю. Данилевич, а очолював її, як вже зазначалося, – Довнар-Запольський). Голубєв говорив, що більш гідним кафедри вважає Сташевського. Під час голосування в комісії за Максимовича

[51] Там само. – Спр. 1208. – Арк. 1–2зв. Це пояснення не задовольнило Данилевича. Його листування з Максимовичем переривається на п'ять років (1914–1919); Данилевич подався до Варшави, а потім з тамтешнім університетом – до Ростова-на-Дону.

[52] Полемічні брошури обох передруковані Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920: Матеріали, документи, спогади. – К., 2000. – Кн. 1: Університет Св. Володимира між двома революціями. – С. 167, 187–188; детальніше про цю справу див.: *Михальченко С. И.* Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.; Брянск, 1997. – С. 146–154, 198–219.

було подано 3 голоси, а за Сташевського 2 (проти був Данилевич); але голосувалося питання, чи можуть кандидати претендувати на кафедру, а питання, хто більш достойний – не ставилося. С. Т. Голубєв зазначав, що розуміє Довнара-Запольського: обидва кандидати – його учні, "люди для его сердца близкие, оба любимые его ученики". Степан Тимофійович, однак, був не згодний з тією загальною порівняльною зведеною характеристикою, яку дав за результатами праці комісії Митрофан Вікторович. На думку Голубєва, це зведення більше репрезентує точку зору голови, а не всієї комісії, тут явно протегується Максимович. Варто було зробити резюме по кожному з кандидатів окремо. Голубєв перед членами Ради факультету виступив із своєю думкою про обох кандидатів й особливо розкритикував ранні роботи Максимовича (про слов'янофілів)[53]. Бурхливе обговорення в Раді закінчилося перевагою Сташевського всього в один голос[54].

Можна стверджувати, що і в 1914–1915 рр., і в 1918 р. Довнар-Запольський не проявляв влади й не тиснув на комісію, висловлюючи свою думку дуже неконкретно (про це свідчив М. М. Бубнов, вказуючи, що від колеги Рада не змогла добитися його власного однозначного судження). В обох випадках голова комісії давав зведення, де зіставляв кандидатів, проявляючи максимум дипломатичності, а під час голосування голосував за обох. У 1918 р. Максимович мав перевагу – докторський ступінь. Ми не уникнемо питання: чому Довнар був проти чи, краще сказати, не підтримав Грушевського? Вочевидь, варто говорити про цілу низку причин. Перша "формальна" – його (Довнара) кандидат (Максимович) мав означену наукову перевагу (ступінь доктора). Як для справи – це мала б бути основна причина. Але тут явно було й небажання співпрацювати з невідомою особою, братом Михайла Грушевського, який мав певні амбіції, вів активну діяльність в українському середовищі й чимось нагадував Сташевського. Свій учень був ближчим за духом, поведінкою, психологією й також через постійно маніфестовану й дотримувану повагу до вчителя. Фактично Довнар-Запольський "долучився" до "справи Грушевського" (тобто ідеї Михайла Грушевського щодо кафедри, обстоюваної ще в 1906–1908 рр.), але явно був налаштований "відлучити" від неї "власне Грушевського" (тобто Олександра).

Утім, повернімося до документів. 20 травня 1918 р. історико-філологічний факультет для проведення конкурсу на кафедру історії України призначив комісію на чолі з професором кафедри історії Росії М. В. Довнаром-Запольським, за участю професора церковної історії С. Т. Голубєва (члена комісії 1914 р.) та приват-доцента П. П. Смирнова. Комісія кооптувала до свого складу, притому на пропозицію М. В. Довнара-Запольського, приват-доцента Б. Г. Курца (цей факт стане

---

[53] ІР НБУВ. – Ф. 194. – Спр. 29. – Арк. 1–4зв.

[54] РГИА. – Ф. 733. – Оп. 156. – Ед. 98. – Л. 92–165. Зазначимо, що і Максимович, і Довнар-Запольський, і Данилевич продовжували стежити за діяльністю Сташевського. Так, 27 січня 1919 р. (цим днем відновлювалося листування) Максимович зі слів Митрофана Вікторовича писав Данилевичу, ніби Сташевський почав друкувати дисертацію (тобто докторську), й дуже дивувався, що побачив у розкладі (Комерційного інституту?) за Сташевським "Историографию и русские древности" – "неужели он читал такие трудные курсы?" (ІР НБУВ. – Ф. XXIX. – Спр. 1209. – Арк. 1–2зв.).

зрозумілим далі). На першому ж засіданні комісії 27 травня 1918 р. було розподілено працю з рецензування: основні (монографічні) роботи Г. А. Максимовича голова комісії взяв на себе, а дрібніші – статті – передав Курцу (власне, це була причина його кооптації). Так само були поділені праці О. С. Грушевського між Голубєвим і Смирновим.

Друге засідання комісії 23 вересня 1918 р. фактично не відбулося. "Раптом" з'ясувалося, що немає автобіографій обох кандидатів. Того ж дня вони подали свої curriculum vitae. При цьому Максимович вже зміг написати про своє щойно підтверджене докторство, а Грушевський "зневажливо" передав коротесеньку цидулку, датовану квітнем 1917 р. (це також відіграло свою роль і, між іншим, характеризувало претендента).

Третє засідання 25 вересня розпочалося із заслуховування цих автобіографій, які самі по собі справили враження: докладна біографія Максимовича (основні віхи життя, освіта, 10-літнє викладання, курси, які розробив, публікації, дисертації, премії від Харківського університету та від Академії наук) вказувала на ретельність і фундаменталізм, а куца Грушевського – на протилежні риси. Затим були заслухані всі відгуки рецензентів.

Цікаво, що відгуків Довнара-Запольського в справі комісії – два. Гадаємо, що перший (короткий), адресований історико-філологічному факультету, є представленням-висуненням кандидата. Про це свідчить перша фраза: "Я позволю себе обратить внимание факультета на доктора русской истории Г. А. Максимовича в качестве кандидата на вакантную кафедру истории Украины", а також підпис автора записки як професора (в інших документах комісії він також названий головою). У цьому поданні особливо підкреслювалося, що в своїх книгах Максимович розорює цілину в науці, запроваджує цілком нові архівні матеріали. Працездатність автора підкреслюється тим, що з часу закінчення університету (1905) він устиг багато опублікувати й захистити обидві дисертації. "Особенно я подчеркиваю умение г. Максимовича работать в неизученной области украинской истории, что так нужно для молодой науки, и его знание состава архивов Петербурга, Москвы и особенно украинских архивов. Это очень важно для будущего преподавателя. К этой характеристике прибавлю еще данные биографического характера. Г. Максимович – уроженец Черниговской губернии, добрый сын Украины, воспитанник нашего Университета", – цими словами завершувалося подання Довнара-Запольського на факультет.

Рецензія Довнара-Запольського на книги Максимовича датована 25 вересня 1918 р., тобто днем засідання комісії, й це вказує на поспіх та певний формалізм у її підготовці. Рецензент починав з того, що вже давав письмові відгуки про обидві книги-дисертації Максимовича (Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – Т. 1; Выборы и наказы в Малороссии в законодательную комиссию 1767 г. – Нежин, 1917. – Ч. 1: Выборы и составление наказов) й публікував свої рецензії, і це дозволяє тепер говорити про них "в самых кратких чертах". Професор особливо відзначив велику фактологічну й систематизаційну вартість обох робіт, побудованих майже виключно на архівних матеріалах. "Постановка вопроса и широкое всестороннее изучение

архивного материала является первой и главной заслугой автора". Довнар-Запольський закидав Максимовичу довжелезне цитування ним джерел, надмірну кількість непідтверджених гіпотез (але не на шкоду кардинальним проблемам), недопрацьованість низки моментів і деталей у дослідженнях.

У підсумку рецензент особливо наголошував на неймовірній працездатності Максимовича, котрий за 13 років наукової праці захистив дві дисертації (1914 і 1918 рр.), опублікував багато досліджень, одночасно працюючи в гімназіях та вищих навчальних закладах (1910–1917 рр. – Ніжинський історико-філологічний інститут та ніжинські гімназії й училища), об'їздив усі архіви, хоча основним місцем його проживання й праці був провінційний Ніжин. "К весьма серьезным достоинствам трудов г. Максимовича относится умение выбрать тему и работать в области такого периода, который является еще мало изученным. Он вполне овладел методом работы, почему с большинством приводимых им доказательств нельзя не согласиться". Автор часто поспішає в праці, недостатньо шліфує тексти, не використовує всієї наявної літератури питання й не досить критичний до постановки проблем – але це вади всіх, хто запроваджує в науковий обіг нові архівні матеріали. Загалом Максимович "и с формальной стороны и по существу своих работ может вести ответственное преподавание по университетской кафедре, каковое и до сих пор ему вверялось факультетом".

Довнар-Запольський цілком зберіг наукову етику: кандидату, якого він сам запропонував, дісталися в рецензії й похвала, й критика. Однак було б дивним, якби загальна оцінка не була такою високою.

Б. Г. Курц пішов іншим шляхом: він описував і коротко характеризував кожну роботу Максимовича. У кінці рецензент виділив негативні та позитивні сторони аналізованих робіт та їх автора. До негативу (з цього починався аналіз) були віднесені: недостатнє використання літератури предмета, несхильність автора до редагування й доповнення давніших рукописів перед їх друком, значна кількість друкарських помилок. До позитиву Курц відносив: вміння систематично, ясно й просто викладати найскладніші питання, здатність вловлювати головну суть проблеми й розглядати її глибоко та вичерпно, постановку нових тем і вибір власних підходів до їх вивчення, значне різноманіття тематики від давнини до новітньої доби, вміння "витиснути" з матеріалу все, що він може дати.

Отже, обидва рецензенти (нагадаємо, другий був запрошений Довнаром[55]) однозначно підтримували Максимовича.

Інший характер мали рецензії на твори О. С. Грушевського Першим (ще 15 серпня) подав докладний відгук П. П. Смирнов. Він аналізував 59 різних праць претендента, відразу зазначивши, що така велика кількість пояснюється незначними розмірами більшості з них. Рецензент вказував, що більшість цих

---

[55] Зазначимо також, що Борис Григорович Курц був учнем Довнара-Запольського (1904–1910 рр. навчався на історико-філологічному факультеті), для нього вчитель у 1912 р. добився із значними труднощами стипендії для продовження наукової діяльності. А в 1919 р. на захисті дисертації Курца офіційним опонентом виступав Г. А. Максимович (*Максимович Г. А.* Отзыв о сочинениях Б. Г. Курца, представленных для приобретения степени магистра русской истории // Университетские известия. – 1918–1919. – № 11–12. – С. 1–18). Див.: *Михальченко С. И.* Киевская школа… – С. 143–145.

праць стосується літературознавства, історіографії, етнографії та суспільно-політичних поглядів і рухів XIX ст. – всього 41 публікація. З них лише 15 певним чином (через історіографію) стосуються історії, але й у них переважають чисто літературні проблеми, де "историк литературы заслоняет собой историка". Наприклад, автора більше цікавлять "бездарные стихотворения" Костомарова, ніж його власне історичні праці. Загалом, "автор ищет у историков не тех или иных схем исторического построения и методов исследования, а выясняет их украинскую настроенность, довольствуясь выводом ее из воздействия быта, песен, литературных и личных влияний; анализирует не исторические труды, а переживания и чувства своих авторов". Смирнов був навіть жорстоким у цьому пункті: "Сам, видимо, проникнутый народнической романтикой, настроенный сантиментально и даже восторженно, автор с любовью выискивает созвучные настроения писателей и довольствуется простым описанием соответствующих фактов и произведений". Критичного методу Грушевський не застосовує.

До власне історичних праць Смирнов відніс 6 статей з історії Гетьманщини та 9 статей, присвячених окремим проблемам Литовсько-руської держави. Рецензент вказував, що всі статті про Гетьманщину написані виключно на опублікованому матеріалі, невеличкі, хоча "представляют несомненный интерес". Усі роботи з історії Литовсько-руської держави так само побудовані на опублікованих джерелах і носять описовий характер. Остання книга Грушевського (1918) про міста ВКЛ включає попередні статті, є також описовою, не містить нових ідей, автор забагато цитує й переказує актовий матеріал (при тому опублікований). Загалом книга позбавлена єдиного задуму й розпадається на статті-нариси, Грушевський не зміг запропонувати нових концепцій в порівнянні з ідеями В. Б. Антоновича та М. Ф. Владимирського-Буданова.

Смирнов завершував рецензію вказівкою на широке коло інтересів та велику працездатність Грушевського. До наукових заслуг автора рецензент відносив лише нариси з української історіографії та Литовсько-руської держави. А от недоліки були перераховані детальніше (ними завершувався відгук): "Отсутствие работ по архивным материалам, некоторая бледность высказываемых общих мыслей, историко-литературное направление большинства работ, наконец, присущее автору национально-сантиментальное настроение, которое нередко сужает кругозор исследователя и делает суждения более субъективными, нежели следовало бы им быть у историков".

Нагадаємо, що П. П. Смирнов також був учнем М. В. Довнара-Запольського, одним із засновників Історико-етнографічного гуртка, активно підтримував учителя в конфлікті із Сташевським. Але при цьому в науці його принциповість і сумління поза сумнівом. І все ж, ми добре знаємо, як навіть на рівні підсвідомості впливають різні житейські симпатії й антипатії. Принаймні "национально-сантиментальное настроение" у Грушевського з іронією зауважувало все "коло" Довнара-Запольського, й цей "націоналізм" нікому не подобався. На цьому місці вважаємо за можливе вказати на те, що в усій справі конкурсу не останню роль відіграла саме "корпоративність" Довнара і "довнарівців", які мали одну й ту ж систему, одні погляди й настанови, підтримували один одного й особливо вчи-

теля, обстоюючи не лише його метод та тематику, а й ставлення до противників та істориків з-поза меж своєї корпорації (у вказані роки всі рецензенти читали в університеті курси виключно з російської історії[56]).

В усій комісії поза "корпорацією" Довнара був лише четвертий рецензент – знаменитий у київських колах Степан Тимофійович Голубєв. Він славився в середовищі київських науковців своєю в'їдливістю та схильністю до бурхливих дискусій, яким присвячував окремі брошури й навіть книги. Це була одна з причин його часткового переходу із Київської Духовної академії до Університету Св. Володимира (залишався на посаді в обох закладах). Однак відгук Голубєва на єдину, притому студентську, працю О. Грушевського був навдивовижу спокійний, навіть млявий. Спочатку він був дуже коротким, і комісія просила розширити текст. Голубєв уже був досить літнім, хворів і тому, вочевидь, з певною мірою неохоти та формалізму поставився до рецензії "Очерков истории Турово-Пинского княжества X–XIII вв." О. Грушевського, написаних ще 1900 р. під керівництвом В. Б. Антоновича на золоту медаль університету. Фактично Голубєв переказав основний зміст роботи (її обсяг – 78 стор.) і завершив цей "реферат" не вповні чітким висновком: "Однако специальной монографии о Турово-Пинском княжестве не было, и работа автора, представляющая ценную сводку материала по данной теме, хотя бы в значительной степени и ранее обработанного, должна быть признана работою хорошею, даже очень хорошею".

Відгуки про О. Грушевського були явно слабшими щодо висоти оцінок його наукових потенцій в порівнянні з оцінками Г. Максимовича. Однак 7 жовтня 1918 р. комісія підвела загальний підсумок таким чином, що обидва кандидати заслуговують обрання на кафедру історії України. Далі Довнар-Запольський так, як він це зробив у 1914 р., здійснив від імені комісії (і всі члени підписалися) порівняльну характеристику обох претендентів по пунктах:

1. Прийоми наукової праці: обидва обирають описові теми й мало застосовують глибокий науковий аналіз.

2. Обидва дуже працездатні, обізнані у своєму предметі, знають літературу. "Впрочем, г. Грушевский не всегда ссылается на предшествующую литературу, предпочитая исключительно ссылки на первоисточники".

3. Обидва багато опублікували з історії України. Але у Грушевського більшість праць дрібні, в основному літературознавчі; проблеми, поставлені ним в основних працях, "не являются уже абсолютно новыми в науке". Максимович також має широкий діапазон праць, "но проявил большую склонность к сосредоточению работы над вопросом крупного масштаба" та над цілком не вивчених проблемах історії України XVIII ст.

4. Обидва працювали в архівах, але в працях Грушевського цього практично не видно, основні ж роботи Максимовича створені переважно на архівних даних.

---

[56] Див.: ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1288: Огляд викладання на історико-філологічному факультетів 1917/18 навчальному році. Сказане підкреслюється також тим, що на захисті магістерської дисертації П. П. Смирнова 22 вересня 1919 р. в Університеті Св. Володимира офіційними опонентами були М. В. Довнар-Запольський та Г. А. Максимович, а неофіційним – Б. Г. Курц. Див.: *Михальченко С. И.* Киевская школа… – С. 155.

5. Обидва мають недоліку використанні критичних методів, але Максимович "находит смягчающее объяснение" – всі дослідники нових архівних масивів схильні до описовості.

6. Формальні різниці: Максимович науково працює з 1907 р., встиг стати доктором і отримати нагороди від Академії наук та Харківського університету; Грушевський почав літературну працю з 1901 р. і не захистив навіть магістерської дисертації.

Загальний підсумок зводився до положення: "Принимая во внимание последнее обстоятельство (пункт 6. – *В. У.*), комиссия представляет факультету первым кандидатом на кафедру истории Украины доктора русской истории Г. А. Максимовича, а вторым магистранта А. С. Грушевского"[57].

Здається, цей документ не потребує додаткового обговорення: піднесення заслуг (навіть виправдання недостатності критичного методу) Максимовича й постійне підкреслення недоліків і "недотягування" його конкурента Грушевського дуже явні. Можна довго розмірковувати про частку науково відстороненої та суб'єктивізованої оцінок, але не можна не бачити наявність обох тенденцій, хоча з власне наукового погляду нашої доби Максимович на той час мав явну перевагу. І це само собою підкреслювало не лише силу "корпорації довнарівців", а й силу наукової школи та значення постійного наукового вишколу в семінарі Довнара-Запольського.

7 жовтня справа перейшла у факультет. 25 жовтня через закрите голосування був однозначно обраний Максимович (15 – за, 2 – проти) і відсторонений Грушевський (7 – за, 10 – проти). На Раду університету було подано кандидатуру Максимовича[58]. 15 грудня Рада обрала його професором кафедри історії України (36 – за, 11 – проти)[59]. Олександр Грушевський залишився приват-доцентом, але на той час його також обрали в. о. екстраординарного професора Українського Державного університету по кафедрі історії України, де він від травня 1918 р. розпочав читання обов'язкового курсу з найдавніших часів до поділів Польщі[60].

Увесь час, поки провадився конкурс (в осінньому семестрі 1918 р.), обидва претенденти читали в Університеті Св. Володимира курси на правах приват-доцентів: Максимович – "Історію Лівобережної України" (2 години тижнево) і

[57] ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 434. – Арк. 1–35. Повністю матеріали засідань комісії надруковані в другому томі документального видання: Alma Mater. Університет Св. Володимира… – К., 2001. – Кн. 2: Доба Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. – С. 678–694.

[58] ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 433 (протокол від 19 жовтня/2 листопада 1918 р.).

[59] Там само. – (протокол від 15 грудня 1918 р.).

[60] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Спр. 1059. – Арк. 27–28зв. (програма курсу). У цей час Олександр Сергійович мав невтішний клопіт з перепохованням матері, про що свідчить його заява від 6 серпня 1918 р. у Київську духовну консисторію: "Во время захвата Киева большевиками преждевременно скончалась от перенесенных потрясений мать моя Глафира Захарьевна Грушевская и похоронена на Байковом кладбище спешно в далеком его углу. В настоящее время явилась возможность приобрести место в другом районе кладбища ближе к церкви и к могилам других близких людей. По сему имею честь просить о разрешении перенести останки покойной матери моей на новое место" (Там само. – С. 351).

2 години практичних занять з російської історії; Грушевський – "Історію козацтва" (2 години тижнево)[61]. Проте лише Максимовичу було доручено сформулювати тему з історії України для конкурсу на золоту медаль від факультету Георгій Андрійович обрав близьку до своїх інтересів проблему: "Канівська сотня за Рум'янцевським описом"[62].

Лише після поразки Української революції, коли Георгій Андрійович Максимович переїхав у Крим, де викладав у Таврійському університеті (потім – Кримському педагогічному інституті)[63], а Університет Св. Володимира був перетворений у Вищий інститут народної освіти (або Київський інститут народної освіти; ВІНО – КІНО), Олександр Грушевський отримав можливість заступити там кафедру (посвідчення комісара Київського університету Міцкуна від 5 липня 1919 р.)[64] . Однак це був уже зовсім інший заклад і зовсім інша сторінка історії України (в моменти ж "іншої" влади – Денікіна 1919 р. чи білополяків 1920 р., коли відновлювався Університет Св. Володимира, Грушевський знову "опинявся" у званні приват-доцента)[65].

І все ж наприкінці знову повернімося до українознавчих кафедр в Університеті Св. Володимира.

Для порівняння ситуації з обранням на кафедру історії України варто навести коротку, але досить показову інформацію щодо виборів на інші кафедри. Історико-філологічний факультет проводив вибори, окрім кафедри історії України, також на кафедри української мови та літератури. Членами факультетської комісії з цього питання були призначені професори А. М. Лобода, М. К. Грунський, О. М. Лук'яненко та доцент С. І. Маслов. Конкурсантами були: на кафедру української мови – магістр Є. К. Тимченко (відгуки М. Грунського і кооптованого до комісії приват-доцента Калиновича) та приват-доцент І. І. Огієнко (відгуки Грунського, Лук'яненка, Маслова[66], Калиновича); на кафедру української літератури – приват-доцент Ф. П. Сушицький (відгуки Лободи і Маслова[67]). Результати голосування на факультеті були такі: Тимченко – 11 за, 1 проти; Огієнко – 3 за, 9 проти; Сушицький – 9 за, 3 проти[68]. Рада університету ледь проголосувала за

---

[61] ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 433 (протокол від 11 грудня 1918 р.).

[62] ДАК. – Ф. 16. – Оп. 479. – Спр. 117. – Арк. 1.

[63] *Добровський В. В.* Мій учитель – проф. Г. А. Максимович // Український історик. – 1964. – № 4. – С. 30–36; *Михальченко С. И.* Киевская школа… – С. 148–149. Вже в 1920-х рр. через свого учня В. В. Добровського Г. А. Максимович отримав офіційне запрошення "Укрголовнауки" (Яворського) перейти в Харків на кафедру історії української культури, яку очолював Д. І. Багалій. Максимович написав Багалію розчуленого листа, що скучив за Україною, її історією, не має жодних можливостей працювати науково в Сімферополі, й просив його прийняти. "Смущает меня только, – зазначав учений, – что я не совсем хорошо владею украинским языком, но в течение полугода или года я надеюсь вполне овладеть им" (ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 45970. – Арк. 1–2зв.).

[64] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Спр. 1049. – С. 144–145.

[65] Там само. – С. 50.

[66] Текст докладного негативного відгуку Маслова на праці Огієнка зберігся в його архіві: ІР НБУВ. – Ф. XXXIII. – Спр. 785. – Арк. 1–18.

[67] Там само. – Спр. 804. – Арк. 1–8 (відгук Маслова на праці Сушицького).

[68] ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 433 (протокол від 4 жовтня 1918 р.).

Тимченка (30 – за, 29 – проти), але провалила Сушицького (21 – за, 38 – проти)[69]. Кафедра української літератури залишилася вакантною, й викладання цього предмета було поділене між доцентом С. І. Масловим та приват-доцентом Ф. Сушицьким[70]. Останній читав загальний курс "Історія нової української літератури" по 2 години тижнево, а Маслов – спецкурс про літературну діяльність декабристів. 15 листопада 1918 р. знову було оголошено конкурс на заміщення кафедри української літератури, який мав завершитися 15 лютого 1919 р.[71]. На нього подав документи лише Юліан Яворський[72], який після відгуків комісії (знову-таки зберігся лише текст відгуку С. І. Маслова[73]) був обраний на кафедру[74].

Отже, Рада університету послідовно провалила Огієнка і Сушицького – двох відомих українських діячів, творців Українських державних університетів у Києві та Кам'янці-Подільському й ректорів цих університетів. Це не було випадковістю й досить адекватно відбивало тогочасні політичні та національні настрої більшості професорської корпорації Університету Св. Володимира.

Натомість досить "щасливо" відбулися вибори на кафедру історії західноруського права. 28 травня 1918 р. завершився офіційний конкурс, єдиним кандидатом на якому був представлений міністр освіти М. П. Василенко. 12 червня юридичний факультет одноголосно (15-ма голосами) обрав його в. о. екстраординарного професора (Василенко не мав ступеня магістра, а лише складені в Києві 1910 р. магістерські іспити)[75]. А 11 жовтня Василенка обрала на цю посаду Рада університету (52 – за, 7 – проти)[76] й ректор особисто повідомив міністра про вибори[77]. Це був особливий випадок: всі пам'ятали офіційний лист Василенка (1 серпня 1917 р.) як попечителя Київського навчального округу про надання повної автономії Університету Св. Володимира та про подяку йому від імені Ради (11 серпня 1917 р.)[78], а також оборону Василенком старого університету від його злиття з народним. Його українство через цю поміркована позицію "прощалося".

Названими обраннями Рада університету вважала проблему українознавчих кафедр вичерпаною: вони були заміщені людьми, за настроями близькими складу всієї професорської корпорації й не схильними до радикальних українських рухів усередині університету.

Але урядові кола дивилися на цю проблему з точки зору перспективи на майбутнє. Доки повільно провадилися конкурси, Міністерство освіти встигло

[69] Там само (протокол від 11 жовтня 1918 р.).

[70] Там само (протокол від 11 грудня 1918 р.).

[71] Там само. – Оп. 479. – Спр. 97. – Арк. 1–1зв.; Оп. 469. – Спр. 864. – Арк. 10.

[72] Вже восени 1917 р. Ю. Яворський почав читати курси карпаторуської писемності XVI–XVII ст. і окремо – XIX ст., обидва як рекомендовані (ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1288. – Арк. 10зв.).

[73] ІР НБУВ. – Ф. XXXIII. – Спр. 819.

[74] Там само. – Спр. 820.

[75] ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 433 (протокол від 4 жовтня 1918 р.).

[76] Там само (протокол від 11 жовтня 1918 р.).

[77] Там само. – Спр. 437. – Арк. 141.

[78] Там само. – Оп. 356. – Спр. 87. – Арк. 1–2зв.

прийняти низку важливих постанов. У серпні 1918 р. було ухвалено положення про 20 дворічних стипендій для підготовки професорсько-викладацького складу у вищі навчальні заклади України з українською мовою викладання[79]. На початку вересня був затверджений закон про початок з 15 вересня в Університеті Св. Володимира й інших університетах викладання української мови як обов'язкового предмета на всіх факультетах[80]. Нарешті, 30 вересня 1918 р. були подані пропозиції про магістерські іспити з українознавчих дисциплін. Магістерський іспит з історії України, зокрема, мав включати як основний предмет історію українського народу з оглядом джерел та історіографії, а як додатковий предмет – російську історію (головно історію державних установ Росії)[81].

Проте всі ці постанови, як і нормальне функціонування українознавчих кафедр та самого Університету Св. Володимира, були призупинені в 1919 р., а в 1920 р. цілком втратили сенс з ліквідацією в Радянській Україні університетської системи освіти, до чого несподівано для всіх доклав зусиль і відомий український історик, випускник Університету Св. Володимира, учень В. Б. Антоновича, товариш М. В. Довнара-Запольського та М. С. Грушевського по університетській лаві, добрий знайомий О. С. Грушевського та Г. А. Максимовича Дмитро Іванович Багалій.

[79] ЦДАВОУ. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 201–202.
[80] Там само. – Арк. 247–248.
[81] ДАК. – Ф. 16. – Оп. 479. – Спр. 114. – Арк. 2–2зв.

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (*Київ*)

НІМЦІ І НІМЕЦЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ (1918–1939)

Як українські вчені-історики постійно цікавилися Німеччиною і досліджували її, так і їхні колеги з Німеччини теж цікавились українськими справами і досліджували їх, використовуючи весь арсенал тогочасної науки. Це взаємне відображення в історіографії неминучим чином позначалося на політиці Німеччини стосовно України і навпаки, на політиці тих чи інших як українських, так і неукраїнських політичних діячів, які вибудовували свої відносини з країнами Західної Європи, насамперед із Німеччиною.

Усі три напрями української історико-політичної науки, які сформувалися наприкінці XIX – на початку XX ст. на теренах Наддніпрянської України і Галичини – народницький, консервативний і національно-державницький, розглядали історію німецького народу та відводили їй одне з чільних місць у своїх історичних схемах. Як правило, представники всіх трьох напрямів аналізували історію Німеччини взагалі і німецького народу зокрема в процесі побудови ними різноманітних синтез української історії, і вже на їх основі – політологічних конструкцій і схем.

Виокремлюючи образ Німеччини і німців, який склався серед представників провідних напрямів української історико-політичної науки, спробуємо відповісти на такі питання:

а) чи бралася до уваги німецька проблема в українській історико-політичній науці окремо від вирішення питання всієї української національної ідентифікації і якою мірою німецький світ вплинув на формування української ідентичності?

б) чи існувала в українській історико-політичній науці ідея спроможності українців стати державною нацією без західної, особливо німецької допомоги?

Відповідно до власного морфологічного методологічного підходу в структурі: персоналії – світобачення – домінації[1], у поєднанні з методологією і концептуалізацією німецького консервативного вченого Карла Маннгейма стосовно його теорії генерацій[2], проаналізуємо вибірково погляди двох мислителів кожного із трьох досліджуваних напрямів. Це народники Михайло

[1] *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової і української історії 17–20 століть. – К., 2002. – С. 8–10, 385–386.

[2] Див.: *Mannheim Karl.* The Problem of Generation // Essays on the Sociology of Knowledge. – London, 1952. – P. 302–304.

Грушевський і Сергій Шелухин, консерватори Михайло Драгоманов і В'ячеслав Липинський і націонал-державники Станіслав Дністрянський та Ольгерд Бочковський. Розглянемо послідовно, як зображали німецький народ і яке місце відводили у своїх історичних схемах йому та його впливу на український народ усі три напрями української історіографії – консервативний, народницький і національно-державницький.

1. Німеччина і німці в історіографії українського консерватизму

Консерватизм як ідеологічна течія, що обґрунтовує особливу цінність традиційного ладу і збереження традиційно освячених установ і форм життєдіяльності, сформувався в Західній Європі, зокрема Голландії (XVI ст.), Англії (XVII ст.) і Франції (XVIII ст.), як результат реставраційної діяльності традиційних класів з відновлення попередньої, монархічної форми правління. В Україні консерватизм проявився у наданні засновниками Першого (Богдан Хмельницький) і Другого (Павло Скоропадський) Гетьманатів своїй владі династичного, монархічно-спадкового характеру, а також у низці невдалих спроб, здійснених республіканськими гетьманами (Самойлович, Мазепа, Розумовський), відновити засновану Богданом Хмельницьким династичну форму правління державою. Серед представників української консервативної думки того часу можна назвати Г. Ґалаґана, В. Тарновського, Г. Милорадовича, Ф. Уманця, В. Горленка, Андрія і Миколу Стороженків, П. Дорошенка, які протиставляли російському абсолютизмові ідеї європейського ліберального консерватизму в контексті українських національних гетьмансько-шляхетських традицій.

Найвідомішими представниками українського консерватизму серед істориків, які у своїх фахових дослідженнях працювали у вищевикладеному контексті, були Михайло Драгоманов і В'ячеслав Липинський.

Восени 1870 р. Київський університет направив Михайла Драгоманова в його перше наукове відрядження до Німеччини терміном на три роки. Під час відрядження молодий магістр всесвітньої історії мав можливість слухати багатьох європейських професорів, працювати в бібліотеках і архівах Берліна, Відня, Гайдельберга, Цюріха, Флоренції. Пробувши вісім місяців у Берліні, де він відвідував лекції Теодора Моммзена, Драгоманов через Відень потрапив до Гайдельберга, де слухав лекції не менш відомого німецького вченого Георга Вайтца. Співпраця з Моммзеном і Вайтцом справила значний вплив на формування світогляду Драгоманова взагалі і його оцінок історичної ролі Німеччини і німців в історії зокрема. У своїх наукових дослідженнях Драгоманов нерідко посилається на їхні твори[3]. У Німеччині Драгоманов пробув трохи більше року і більше вже упродовж усього відрядження сюди не повертався, оскільки вирішив добути більшу частину відведеного на дослідження і навчання терміну у Франції[4]. Однак саме під впливом контактів з німецькими вченими у Драгоманова визріли плани написання багатьох наукових праць, особливо ранньої доби, присвячених дослідженню проблем античності і середньовіччя.

[3] *Драгоманов М.* Вибране. – К., 1991. – С. 67, 70.

[4] *Борщак І.* Драгоманов у Франції. – Мюнхен, 1957. – С. 3–4.

Рішення Драгоманова не повертатися до Німеччини пояснювалося тим, що поряд з високою оцінкою наукових ідей і методологічних позицій своїх учителів Моммзена і Вайтца Драгоманов взагалі не приймав тодішньої німецької політики.

Насамперед в оцінці Драгомановим Німеччини і, зокрема, німецької науки і політики слід зазначити, що історик досить критично ставився до "Філософії історії" німецького вченого Г. Геґеля з її зміною національних гегемоній відповідно до періодів усесвітньої історії, у якій останній відмовляє Україні, на відміну від поляків, у статусі історичного народу з наявністю традиційних класів як державотворчого чинника. "Філософію історії" Геґеля Драгоманов називає штучними і поверховими побудовами системи історії, хоча й визнає, що ця філософія історії суттєво вплинула "навіть на монографічні роботи по історії"[5]. Драгоманов був переконаний, що подолання суб'єктивізму в історичній науці настане з відмовою від спекулятивної, за його словами, філософсько-історичної системи Геґеля, де "народи групуються відповідно до абстрактної ідеї як ступені загальнолюдського розвитку, історія власного розвитку кожного народу залишається на задньому плані і народне життя зображується тільки з певного боку, – того, який більше може підходити до встановлених апріорно моментів загальнолюдського життя"[6].

Натомість Драгоманов пропонує послідовне проведення систематики історичних фактів за соціальними групами, а в них за ступенями розвитку. Це, на його думку, має руйнівним чином подіяти на традиційний поділ всесвітньої історії на давню, середню і нову, оскільки рух розвитку різних станів одного й того ж народу завжди був нерівномірним[7]. Аби протиставити щось відпорне надзвичайно сильній німецькій теорії Геґеля про неісторичні народи, українці, на думку Драгоманова, мають не лише взяти на озброєння систематику історичних фактів за соціальними групами і за ступенями розвитку, що дасть нарешті змогу відмовитись остаточно від розповідного синхроністичного викладу історії, але й завжди розглядати історію власної країни у взаємозв'язку із всесвітньою історією та у порівнянні з історією інших народів[8].

Окрім Геґеля, Драгоманов надзвичайно критично поставився й до політики тогочасної німецької держави. Перебуваючи під час війни 1870–1871 рр. у Берліні, Драгоманов виніс настільки сумні враження від нової німецької імперії, яка, як йому здавалося тоді, загрожувала одночасно і Франції, і слов'янському світові, що навіть перервав своє відрядження у Німеччині і подався на дальше перебування в університетському відрядженні до Франції та Італії. У 1871 р.

---

[5] Див.: *Драгоманов М.* Положение и задачи науки древней истории // *Драгоманов М.* Вибране. – С. 73; *його ж.* Чудацькі думки про українську національну справу // Там само. – С. 482.

[6] *Драгоманов М.* Программа по истории Древнего Востока // Университетские известия. – 1865. – № 10. – С. 3.

[7] *Драгоманов М.* Положение и задачи науки древней истории... – С. 70, 82.

[8] Там само. Див. також: *[Драгоманов М.]* Погляд Драгоманова на українську історію (його стаття з приводу переписки П. Куліша з Крашевським і Павликом) // Народ. – 1895. – № 17. – С. 264.

Драгоманов писав Миколі Шульженку – діячеві Київської громади – з Парижа: "Взагалі здається, що ми, піддані Російської імперії, вже не повернемося до попереднього ліричного захоплення заграницею, особливо Німеччиною. Нас від німців відділяє риса часу – расова ненависть... Європа увійшла в період такої ненависті, яка є зворотньою стороною відомого принципу національного... Ми, східні люди, німці і слов'яни, з-за нашої дурної географії і історії, підготували поле для расової ненависті. Німці вже ллють кров на Заході, повернуться вони і на Схід, будемо лити і ми свою і чужу кров... На кожному кроці тут бачиш, як німці не люблять нас, слов'ян і руських. Нас не милують і французи, але у них головна думка, що ми стовп деспотизму, ображаються на нас з-за Польщі... Однак, коли в нас щось виправиться, розсіється фальшива думка у французів, і не буде ненависті. Це й зрозуміло, бо нам і французам немає чого ділити. Відношення німецьких вчених до французів і до нас свідчить, що у німців тепер ще немає чистої політико-моральної науки. Тому чекайте, друзі мої, нового кровопролиття, та ще й тривалого, бо справжня цивілізація, тобто повага до правди і до людини, перш за все, ще не виставила свого прапора на схід від Рейну"[9].

На підтвердження свого висновку про відсутність у 1870-х рр. у німців чистої політико-моральної науки, Драгоманов подає тезисно її розвиток від Гердера через Фіхте до Гегеля і наступників останнього в німецькій науці часів його відрядження до цієї країни. За часи, які минули у німецькій історії від Гердера до Фіхте, мали місце насамперед завоювання Наполеоном німецьких земель та встановлення в них беззастережного панування французького багнета. "Тоді, – пише Драгоманов, – в німців прокинулась ненависть до французів, а далі до всього французького... Згодом серед учених німців виробились такі думки, що національність – це річ найголовніша для людини, і що всесвітня людськість – то щось навіть гидке; що німець мусить тільки й думати об тім, щоб в усьому бути цілком німцем: в усяких стосунках з чужинцями дбати перш за все про німецьку користь і, мало того, жити, як кажуть, тільки німецьким духом..."[10]. Якщо автор "Філософії історії людства" Йоганн Гердер висував наукове обґрунтування існування чистої від політики науки, яка має не лише існувати осібно від політики, але й вказувати своєю історіософією останній шлях, за яким та повинна торувати свій політичний практичний напрямок, вже Фіхте вніс у німецьку науку поняття національності, яке має передувати і випереджати філософські висновки німецької науки. "Так, – зазначає історик, – сотню років тому німецький писатель Гердер втішав своїх земляків, котрі не мали великої національної держави, тим, що німецька національна вдача й є, власне, в усесвітній людськості, в плеканні науки і мистецтва. В часи ж Наполеона німець Фіхте казав своїм землякам: «Будьте якнайбільше німцями, тоді ви будете справжніми людьми»[11]. Ще далі в націоналізації і політизації німецької науки пішов послідовник Фіхте – Гегель, система якого про зміну національних гегемоній по періодах всесвітньої історії ставила на перше місце у світі, як апогей цих гегемоній, тогочасну йому прусську війсь-

---

[9] Записки історико-філологічного відділу УАН – К., 1926. – Кн. 7–8. – С. 385–398.

[10] *Драгоманов М.* Чудацькі думки про українську національну справу. – С. 472.

[11] Там само.

кову монархію та її перспективи. "Німець Геґель, – відзначає Драгоманов, – думав, що німецька (германська) гегемонія буде останньою"[12].

Зрозумівши з лекцій Моммзена і Вайтца, що німецька наука часів франко-прусської війни є наскрізь геґельянською, Драгоманов, плануючи спочатку відбути в Німеччині всі три роки свого наукового відрядження, вже після 10 місяців перебування, як уже зазначалося, змінює своє рішення і проводить наступні два роки у французьких університетах, архівах і бібліотеках, іноді виїжджаючи в короткочасні наукові відрядження до Італії. "Залишимо мову німецьку, малопристойну для народів вільних, – робить висновок із своїх вражень і аналізу історик, – поки (в Німцях) не впаде уряд феодальний і вояцький, котрому вона служить найдостойнішою окрасою"[13].

В іншому місці для ілюстрації своєї тези про шкідливість германізації науки та університетської системи освіти вчений наводить приклад централістично-германізаторської політики імператорів Марії Терезії і Йосифа II, що мала місце за часів їх правління в Австрійській монархії й підлеглих їй землях. Він вважає, що ця політика своїми германізаційними заходами була спрямована насамперед проти різних слов'янських і інших національностей держави. Ця система, яка повністю германізувала всі гімназії імперії, празький та львівський університети та інші освітні й наукові заклади, була, за Драгомановим, добра тим, "що витіснено латину, та не добра тим, що ніяка інша мова, окрім німецької, не була завважена, та що дітей, що не знали німецької мови, навіть не велено було брати в гімназії; указ Йосифа II 1784 р. про заміну латини німецькою мовою в офіціальних закладах Венгрії, без усякого права для інших крайових мов і т. д."[14].

Ставши за час свого відрядження і подальшого перебування за кордоном франкофілом і германофобом, Драгоманов вважав, що всесвітньою мовою, на противагу Гердеру, який писав, що саме німецька наука покликана виробити всесвітню наукову історіософську мову, має стати аж ніяк не німецька і навіть не англійська чи іспанська, а лише французька мова як мова свободи і рівності[15].

Якщо Михайло Драгоманов дуже високо оцінював німецьку науку, особливо до-геґелівську, і ставив її у приклад для українців, а натомість нівелював і навіть засуджував німецьку політику, зокрема й університетську, інший вчений консервативного напрямку – В'ячеслав Липинський – знаходить у німецькій історії і особливо в політиці чимало зразків, які, на його думку, українцям слід обов'язково наслідувати.

Бачення Липинським німців головним чином обертається довкола двох основних позицій. Це, по-перше, спільні моменти в українсько-німецькій історії, які дають чималий позитивний ґрунт для подальших дружніх відносин; по-друге, продемонстровані німцями протягом своєї історії зразки розбудови власної монархічної національної держави, які можуть у цьому плані служити взірцем для України. Розглянемо ці вузлові позиції Липинського детальніше.

[12] Там само. – С. 482.
[13] Там само. – С. 528.
[14] Там само. – С. 532.
[15] Там само. – С. 528.

Близькість у німецько-українських шляхах спільного порозуміння в історії виникла, на думку Липинського – прихильника гетьманського варіанта вирішення долі української монархії, у часи Богдана Хмельницького та закладення ним держави Військо Запорозьке – Першого Гетьманату. Липинський зазначає, що повстання Богдана Хмельницького вибухнуло в період великого протистояння ліги католицьких держав, з одного боку, і протестантських держав, з другого. Оскільки Хмельницький воював з католицькою Польщею, яка була ворожа козакам як оборонцям православної віри, протестантські держави, зокрема німецькі князівства, ставали природними союзниками козацького гетьмана. "Не забуваймо, – зазначає вчений, – що українське повстання спалахнуло під час великого воєнного напруження в Європі, в часи завзятої і довгої боротьби двох великих груп європейських держав. Обидві ці групи, як держави протестантські, так і ліга держав католицьких, намагались події на Україні використати для себе... Тут ще додаймо, що на тайній нараді в кінці 1632 р. в Йоганнесбурзі представники протестантських кругів Річи Посполитої з князем Радзивілом на чолі обміркували з послом бранденбурзьким Бергманом плани антикатолицької конфедерації, до якої мали належати Англія, Данія, Нідерланди, Бранденбургія і Швеція і до якої малося притягнути "Русь" в Річпосполитій і українських козаків"[16]. Липинський особливо зазначає, що бранденбурзький посол вже в 1632 р., за 16 років до повстання Хмельницького, виразно відрізняв козаків, з одного боку, і руську православну шляхту в Речі Посполитій, так звану "Русь", з другого. Бранденбурзький посланник надавав перевагу у плануванні подальших спільних з Україною антикатолицьких акцій саме Русі, вважаючи, що козаки "більше здатні до руйнування, як до допомоги і їх можна вжити тільки тоді, коли все загублено й коли приходиться сказати: ні мені, ні тобі"[17].

Через 24 роки після згаданих Липинським подій постала, як відомо, третя після турецько-кримської 1647 р. і московської 1654 р. міждержавна коаліція Богдана Хмельницького. Ця коаліція 1656–1657 рр., створена Хмельницьким в останні роки життя, мала на меті, за Липинським, забезпечити для України цілий ряд здобутків: "унезалежнити себе від агресивної політики Москви; відібрати від Річпосполитої ті північно-західні українські землі, що в склад держави козацької України, визнаної і Переяславським трактатом, ще не ввійшли; зробити нешкідливим для України татарський Крим і, врешті, здобути міжнародне признання для своїх династичних намірів, які полягали в тому, щоб скріпити військовий титул гетьманський суверенним титулом княжим і забезпечити наслідственність Верховної влади в новій Українській державі"[18].

Відзначаючи, що в цю новопосталу коаліцію держав, звернену проти Москви, з одного боку, і проти Польщі та Криму, з другого, входила, разом з іншими, і Пруссія, Липинський підкреслює, що остання мала в цій коаліції свої

---

[16] *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в 17-м століттi // *Липинський В.* Твори. – Філадельфія, 1991. – Т. 3. – С. 165.

[17] Там само.

[18] Там само. – С. 40.

власні далекосяжні плани, які в цілому збігалися з гетьманськими. Вже 1648 р. для Пруссії, завдяки козацькому повстанню, з'явилася можливість звільнити один зі своїх країв від складання васальної присяги польському королеві "Фрідріх-Вільгельм, – пише історик, – прозваний пізніше Великим – Князь Прусський і Курфюрст Бранденбурзький, основатель сили та могутності Прусської Держави, завдяки козацькому повстанню під проводом Богдана Хмельницького, зміг визволитися з-під впливу і влади Річі Посполитої.. З дальшою емансипацією України і ослабленням Польщі – яке ця емансипація за собою вела – був очевидно зв'язаний дальший ріст і дальше унезалежнення Прусської держави"[19].

Коаліція 1656 р., яку Липинський називає балтійсько-чорноморською, що мала паралізувати великодержавні устремління Москви і Польщі, була зв'язана цілою низкою умов і трактатів. Липинський особливо підкреслює значення трактату від 26 червня 1656 р., який був підписаний у місті Мальборку між королем шведським Карлом-Густавом і курфюрстом Бранденбурзьким Фрідріхом-Вільгельмом[20]. За цим трактатом курфюрст при планованому поділі Речі Посполитої мав одержати цілу Великопольщу (воєводства Познанське, Калішське, Ленчицьке і т. д.). Про факт безпосередніх переговорів між гетьманом і курфюрстом свідчать, на думку Липинського, і подальші переговори, які проводили з представниками курфюрста Фрідріха-Вільгельма вже наступники Хмельницького, зокрема гетьман Петро Дорошенко[21].

Окрім історичної близькості, яка була наочно продемонстрована у стосунках обох народів у часи Хмельницького, Липинський неодноразово підкреслює й іншу близькість – соціальну спорідненість німецьких і українських консервативних елементів – аграріїв, як основної сили, яка здатна протистояти буржуазії. Він називає саме німецьких консерваторів "природніми союзниками українських аграріїв"[22], наводить приклади гострої боротьби двох непримиренних соціальних світів у Німеччині, а також в Англії, Франції і в Україні в останні місяці правління гетьмана Павла Скоропадського. Липинський закликає ніколи не забувати "про недавню гостру боротьбу між аграріями і буржуазними капіталістами в Німеччині, про таку ж боротьбу в Англії і Франції, про сучасні гострі противенства між аграрними і буржуазними колами в усіх новоповсталих державах, це врешті не знати про такі свіжі і наші власні події, як боротьба "Всеукраїнського Союзу Хліборобів" з "Протофісом" в послідніх часах Гетьманства Павла Скоропадського"[23]. Саме в Німеччині, зазначає вчений, земельна аристократія була до 1918 р. основною правлячою силою і стояла над буржуазією, яку ця ситуація аж ніяк не влаштовувала, що врешті-решт і призвело до буржуазної революції 1918 р. "Земельна аристократія з упадком Німецької Імперії ніде вже тепер не править", – із сумом констатує Липинський[24]. Ця революція виразно позначилась і на подіях

[19] Там само. – С. 41.
[20] Там само. – С. 43.
[21] Там само. – С. 41–42.
[22] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 11.
[23] Там само. – С. 57.
[24] Там само. – С. 54.

в Україні, позбавивши гетьмана Скоропадського та українських монархістів головного стратегічного союзника в розбудові власної династичної держави.

Окрім історичної і соціальної консервативної близькості, основною тезою у трактуванні Липинським німецької політики та німців було, як уже зазначалося, змалювання позитивного для українських монархістів прикладу Німеччини в розбудові власної монархічної держави. Цей приклад у його баченні ґрунтувався на трьох основних постулатах: а) взірець державотворення, продемонстрований основними німецькими класами; б) республіка і монархія та їхнє співвідношення в німецькій історії; в) позитивність німецького досвіду в обов'язковому проходженні фази Маєстату – монархії та влади імператора – для всього процесу створення сильної, законної і моральної держави в цілому.

Розглянемо ці приклади більш детально.

"Німець південний тяжче розуміє німця північного, як "Малорос" Москаля або "Русин" Поляка – а проте творять вони одну націю"[25], – зазначає Липинський і задається питанням, чому це має місце в Німеччині? Німці зуміли забезпечити націо- і державотворення попри наявність мовного нерозуміння іншими чинниками – соціальними. Головну роль, на його думку, тут відіграла відпорна сила старої прусської аристократії порівняно з ліберальною буржуазією. Липинський погоджується з французьким мислителем Жоржем Сорелем, наводячи його думку про перемогу Антанти як про удар ліберальної буржуазії по феодальній аристократії старої Пруссії і тріумф демагогічної плутократії[26]. Називаючи прусських юнкерів часів розвитку Германської імперії справжньою аристократією, історик наводить приклад Латвії і Естонії – маленьких прибалтійських держав, які зуміли вчинити опір більшовикам і врятувати від них свою державність[27]. Це стало можливим у прибалтійських державах лише тому, що демократія не ініціювала "всенаціональних" повстань проти своїх "баронів-чужинців" і не повела політику усунення з політичної арени та знищення місцевого консервативного державного елементу – курляндського та ліфляндського баронства.

Позитивним для українського консервативного державотворення Липинський називає і досвід та приклад німецького пролетаріату. Пролетаріат, на думку Липинського, найкраще зможе виконати свою роль і отримати гідне для себе місце саме в монархіях, де він виступатиме в союзі з іншими класами. "І дотеперішній досвід підтверджує, – пише Липинський, – що пролетаріат найкраще і найповніше організовується в монархіях. Найсильніші пролетарські організації повстали у монархії німецькій, а особливо в монархії англійській… де весь устрій життя, на традиції монархічній опертий, наскрізь монархічний, класовий, аристократичний"[28]. Тому, вважає історик та політолог, "з погляду інтересів українського пролетаріату краще во ім'я національної волі пристати до спільної державної роботи з іншими українськими класами (як це робив досі, приміром, пролетаріат англійсь-

[25] Там само. – С. 18.
[26] Там само. – С. 34.
[27] Там само. – С. 131, 432.
[28] Там само. – С. 59.

кий, німецький і т. і.), а тоді вже в своїй незалежній державі зробити соціальну революцію"[29].

Говорячи про німецьку республіку, Липинський насамперед зазначає: історія всіх республік світу, які постають у результаті революцій проти старого монархічного аристократичного ладу, показує, що втримуються якийсь час на історичній арені лише ті з них, котрі так чи інакше, при допомозі "в інших соціальних формах" відродженої старої аристократії захоплюють у свої руки старий адміністративний апарат і більшу частину армії. "Весь старий апарат залишився в Німеччині, – особливо наголошує Липинський, – і від нього в великій мірі доля Німецької республіки залежить"[30]. Якщо республіка хоче втриматись, цей старий державний апарат має бути обов'язково централізованим, мати у наявності владу єдиного центрального парламенту як запоруку єдності республіки, оскільки всяка демократична республіка, що постала з монархії, при децентралізації розпадається. Проблема централізації стає тому головною для життя республіки. "Тому, – підкреслює Липинський, – мусила знищити всі місцеві самоврядування Франція, тому все більше централізується Німеччина, Чехія, Польща і т. д.".

Позитивність німецького прикладу в обов'язковому проходженні фази Маєстату – монархії та влади імператора – для всього процесу гетьманського державотворення Липинський виводить від боротьби, що мала місце в середньовіччі між римськими папами та германськими імператорами. Ця боротьба, на його переконання, виконала надзвичайно важливу для майбутнього всього людства тріаду справ. Вона не лише очистила в моральному плані католицьку церкву та її найвищих ієрархів, не лише зміцнила світську владу імператорів як природжених воїнів і вождів лицарства, але й породила наукову і творчу інтелігенцію, яка своєю творчою працею і власною політичною культурою стала цензором і військового універсалізму імператорів і лицарів, і релігійного фанатизму "воїнствуючих єпископів" та інших духівників. "Довга боротьба між папами та імператорами, – констатує Липинський, – хоч мала свої Каносси, все ж таки закінчилась перемогою імператорів в світі реальному і великим моральним відродженням католицької Церкви та перемогою тодішньої інтелігенції в світі духовному. Імператори – вожді відроджених вояків і продуцентів – стали знов правити націями, а духовна інтелігенція, переконавшись, що її влада "не от мира сего", стала знов творити ті найвищі людські духовні і моральні цінності, які одні, поруч машин, одріжняють людину од звіря і здержують імператорів, вояків і продуцентів, щоб вони зі своєю матеріальною силою, забувши мораль, не повернули людство назад до стану, в якому жили колись в пещерах наші предки. Чесні і моральні, очищені од бажання захопити світську матеріальну владу, духовники і моральні цензори імператорів, вояків і продуцентів принесли своїм націям добро, тоді, коли воїнствуючі єпископи, які при допомозі ними збунтованої, ними сфанатизованої і ними обдуреної середньовічної черні хотіли зайняти місце правителів нації, нічого, крім зла і крім руїни по своїх безплодних змаганнях захопити світську владу, не лишили"[31]. Тому Липинський також віддає перевагу західній,

[29] Там само. – С. 56.

[30] Там само. – С. 38.

римській церкві над східною, візантійською, оскільки перша після різних Каносс зуміла "відділити зерна від плевел" та відокремити, наскільки спромоглася, військові лицарські справи війни та миру від справ духовних та релігійних, а остання не спромоглася цього зробити[32]. Він відзначає в цьому плані, зокрема, що серед інших націй, особливо німецької, в нові часи священики ніколи не могли займати місце офіцерів генерального штабу і "до наших планів військових вмішати своє зовсім не військове релігійне діло"[33]. Війна римських пап з германськими імператорами настільки сприятливо вплинула на весь подальший розвиток культури Західної Європи, що практично, за Липинським, відшліфувала соціальну ієрархію Німеччини та інших західноєвропейських країн та спричинила в результаті Відродження всього цивілізованого світу, в якому кожен намагався, наскільки міг, займатися своїм ділом. "І те, – завершує вчений свої міркування з цього приводу, – що у відродженій по війнах пап з імператорами Західній Європі найбільше освічені і найбільше моральні тодішні інтелігенти покинули світські оборонні замки, якими вони не уміли і не могли правити, та вернулись до убогих монастирів, де вони сотворили найбільші духовні цінності, що лягли в основу буйного розвитку дальшої культури Європи – це повчаюча наука не словесних теорій, а наука найглибшої мудрості: мудрості фактів життя..."[34].

Наголошуючи на величезному позитиві німецького досвіду державотворення для розбудови майбутньої монархічної України, Липинський водночас застерігає від двох значних хиб у німецькому державному будівництві, які українцям ніколи не слід повторювати або допускати у себе. Це, насамперед, необмеженість влади лицарсько-земельного класу, яка спостерігалася у розвинутому і пізньому середньовіччі, та виборність глави держави, так звана феодальна демократія. Ця обставина врешті-решт призвела до розкладу самого лицарсько-хліборобського класу, до селянських воєн, реформації та охлократії[35].

Другою обставиною неможливості для України сліпо слідувати за німецьким досвідом Липинський називає саму українську історію, яку створювали різні етнічні племена. "Але раса, – пише він, – у нас не лежить в основі нації... В нашій історії – в протилежність до історії німецької – не було ніколи завоювання України якимсь українським племенем і сотворення ним держави та нації"[36]. Тому для такого "інтернаціонального ґрунту", як в Україні, де себе взаємно поборюють різні етноси, кожен зі своєю історичною правдою, життєво необхідно пройти в новітні часи етап Маєстату – монархічного ладу, з монархом, який міг би інтегрувати в собі всі ці течії та ідеї і якого всі народні маси мали би однаковий обов'язок шанувати та обороняти. "Ані Німці, ані Французи, ані Москалі, ані Поляки, – підкреслює Липинський, – ані жодна інша нація не усвідомлювались, не ставали націями в дорозі демократичного плебісциту, демократичної

[31] Там само. – С. 148–149.

[32] *Липинський В.* Релігія та церква в історії України. – Філадельфія, 1925. – С. 40–42.

[33] Там само. – С. 19.

[34] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – С. 150.

[35] Там само. – С. 298.

[36] *Липинський В.* Релігія та церква в історії України. – С. 58.

політичної і літературної агітації і демократичних установчих зборів. В розвитку всіх великих історичних європейських націй (а наша нація, що має тисячолітню історію і сорок мільйонів, до “маленьких” ніяк не може бути причислена) помічається одна спільна риса. Всі вони перейшли через фазу персоніфікації врожденного їм містичного ірраціонального почуття нації в образі так само містичного, так само ірраціонального по своєму походженні монархічного державного ладу”[37].

2. Німці в народницькій історіографії

Як відомо, в українській історіографії в другій половині XIX – на початку XX ст. домінував народницький напрям, який з часом пройшов певну еволюцію, звільнився від надмірного ідеологізму і романтизму і дедалі більше схилявся до реалізму та об’єктивно-емпіричних методів дослідження. У пореволюційний період народництво значно ослабло, але не зникло зовсім.

Одним з найвідоміших представників народництва, який досліджував німецькі впливи на український соціум та його культуру був Михайло Грушевський. Досліджуючи взаємовідносини українського народу з сусідніми народами, Грушевський доводить наявність певної духовної єдності, що завжди, на його думку, існувала між українським етнічним елементом і західноєвропейським життям. Він вважав, що за складом характеру, своїми історичними зв’язками український народ належить до європейського кола, хоча визнає, що надзвичайно сильні впливи мали на історію і культуру українського народу ті народи, які проживали на схід від України, зокрема російський.

Вчений дає психологічну характеристику українському народові. Він виділяє серед притаманних йому рис почуття власної гідності та поваги до гідності чужої, любов до певних зовнішніх форм, що традиційно встановлювалися, так званих “законних речей” (етикет, добрі манери, любов до чистоти, порядку, краси життя і т. д.)[38]. Ці риси, на думку Грушевського, наближають українця до західноєвропейської культури – де в чому до німців, з їхньою солідністю, діловитістю, любов’ю до комфорту, порядку, чистоти; де в чому до романських народів – тяжінням до форми, елегантності, бажанням внести у все красу, взагалі світлим і ясним, радісним поглядом на життя[39].

Для того, щоб його твердження не виглядали надуманим припущенням, вчений, як завжди, аргументує свої висновки, наводячи досить суттєвий емпіричний матеріал, конкретні факти з історії українського народу та його культури. Він згадує перш за все про традиційні зв’язки України з німецькою та кельтською культурами Подунав’я ще в доісторичні часи, масовий приплив скандинавського елементу в період формування Київської держави та в часи її розквіту – в епоху Ярослава, надзвичайно широкі династичні зв’язки з німецькими князівствами та іншими державами, що перебували у сфері німецької культури. У XII–XIII ст.,

[37] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – С. 85–86.

[38] *Грушевський М.* На порозі нової України. Гадки і мрії. – К., 1918. – С. 20.

[39] Там само.

підкреслює вчений, "зносини з німецькими землями набули ще більшого значення"[40].

Особливо помітно, на думку Грушевського, західні впливи спостерігались у Галицько-Волинській державі, яка, на відміну від Наддніпрянської України, "повністю ввійшла в коло західноєвропейського життя". Торкаючись питання про великі західноєвропейські, зокрема німецькі, колонії на західноукраїнських землях, Грушевський зазначає, що центр Галичини Львів з кінця XIV ст. стає типово німецьким містом і залишається таким протягом XV і навіть частини XVI ст., будучи водночас культурним центром України[41]. Аналізуючи подальші культурні зв'язки України із Заходом, вчений зауважує, що вона підтримувала безпосередні стосунки із Західною Європою, у першу чергу з Німеччиною, а також Італією, пройшла епоху Ренесансу, італійсько-німецького Відродження, німецької Реформації, жила одним життям із Заходом, позичала в нього зразки для своєї культури. Це знаходило свій вияв в архітектурі, мистецтві, культурі Галичини. Водночас Грушевський зазначає, що західні впливи в Україні "не запозичувались рабським чином", а творчо переоблялися "відповідно з особливостями українського народного духу"[42].

Особливе значення в поширенні німецьких впливів на українське духовне життя вчений відводить німецькій науці та ідеології, яка тоді однозначно пов'язувалася з релігійними течіями. У цьому плані він відзначає діяльність ряду визначних протестантів, "що приходили до Східної України з Пруссії і займали впливові позиції в культурному і церковному житті України. В цьому зацікавленні православною Україною не без впливу була, очевидно, діяльність Королевецького (Кеніґсберзького) університету, заснованого в середині XVI ст. герцогом Альбрехтом з спеціальним призначенням – ширити євангелицтво в землях Великого Князівства Литовського"[43]. Кеніґсберзький університет Альбертіна, де з кінця XVI і до кінця XVIII ст. навчалося 250 українських студентів, вже з перших років заснування традиційно приділяв увагу вивченню східного православ'я. Грушевський, зокрема, зазначає, що засновник університету (1544) король Альбрехт Прусський усіляко сприяв поширенню німецького протестантизму на сході і зв'язкам із "греками", на що був спрямований університет Альбертіна[44].

Духовні та наукові зв'язки між Кеніґсбергом (й узагалі Східною Пруссією) і Україною, як відзначає вчений, особливо посилились у другій половині XVII ст. Тоді освічені пруссаки, виходячи з науково-релігійних інтересів, не лише переїздили в Україну і вливалися до лав українських культурних діячів, а й приставали до українського культурно-національного руху. Особливо відзначає Грушевський серед прусських емігрантів двох діячів, які "здобули тривку пам'ять: Інокентій Гізель, довголітній печерський ігумен, і Адам Церникав, визначний богослов другої половини XVII ст."[45].

[40] Там само. – С. 13.
[41] Там само. – С. 14.
[42] Там само.
[43] *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. VI. – С. 37.
[44] *Його ж.* З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992. – С. 105.
[45] *Його ж.* Історія української літератури. – Т. VI. – С. 37–38.

Виходець із Пруссії, архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель здобув першу освіту на батьківщині, але вже з 30-х років його діяльність пов'язана з Києвом. Грушевський дотримується прусської версії походження Гізеля[46]. Можливо, тому він критикує найвідомішу працю архімандрита "Синопсис" – теологічний полемічний твір, що побачив світ у 1674 р., в якому автор вперше зробив спробу систематизувати історію Східної Європи, і насамперед України. Грушевський дає таку історіографічну оцінку цього твору: "«Синопсис» з наукового погляду надзвичайно убогий, напускав баламутства мішаниною подій українських і московських, зате обминав все відродження, всю вікову боротьбу українського народу з польською навалою, всю історію козаччини (до козаччини могилянський гурт взагалі ставився неприязно), – отже позбавляв покоління українського громадянства якого-небудь політичного чи національного проводу"[47].

Дає свою оцінку Грушевський, правда, не настільки нищівну, й іншому німцю, який прибув на службу до України і перейшов у православну віру, – вищезазначеному пруссаку із Кеніґсберга, сучасникові Гізеля – Адаму Цернікав, або Зернікав. Грушевський відзначає, що Зернікав навчався в німецьких університетах Кеніґсберга і Хелмштедта на факультетах філософії і теології. Саме в останньому університеті Зернікав ознайомився з викладом греко-православної доктрини Митрофана Христопулоса, під впливом її згодом написав свій найвідоміший латиномовний твір "Походження святого духа від Отця". Цей твір побачив світ у Кеніґсберзькій друкарні в 1774 р., через 83 роки після смерті самого автора (1691), коли, як зазначає Грушевський, митрополит Київський Миславський передав Пруссії необхідні кошти на його видання[48].

Не меншу увагу приділяє Грушевський впливам німецької науки та культури на одного з найвідоміших українських філософів XVIII ст. – Григорія Савича Сковороду. М. С. Грушевський, говорячи про вплив Сковороди на освічені верстви українського суспільства в другій половині XVIII ст., звертає увагу на той факт, що серед цього суспільства, так само як і серед російського, виявляються доволі помітні намагання побудови нової ідеології чи релігії, в ширшому розумінні слова, та моралі, незалежних від офіційного церковного канону, що відповідали б новим умовам життя[49]. З цих причин серед українського громадянства, як і серед російського, починають поширюватися масонство і споріднені з ним містичні німецькі доктрини. Грушевський особливо підкреслює, що громадянство шукало в цих німецьких доктринах нецерковної, неофіційної моралі та ідеології, вільних від старого, віджилого аскетизму та обрядовості[50]. Проповіді Сковороди мали багато спільного з німецькими масонськими доктринами не лише завдяки використанню алегоричних порівнянь; у його творах подибуємо думки і фразеологію, властиві масонам. Масони, як і Сковорода, зазначає

[46] *Його ж.* З історії релігійної думки на Україні. – С. 105.
[47] Там само. – С. 102.
[48] Там само. – С. 106.
[49] Там само. – С. 129.
[50] Там само.

Грушевський, розвивали ідеї німецьких філософів і містиків Вайгеля, Бйоме і Сілезія про боротьбу в людині матерії і духу, про обов'язок людини поборювати в собі потяги матеріальні й підійматися до світу духовного через самопізнання і внутрішнє оновлення, що мають заступати місце пустої шкільної науки[51]. Цим пояснюється популярність Сковороди серед українських і російських масонів кінця XVIII – першої чверті XIX ст., що виразно помітно, між іншим, у творчості родоначальника нової української літератури Івана Котляревського, який, як відомо, належав до масонської ложі в Полтаві і був членом управи Полтавської філії Біблійного товариства, що репрезентувало ідеї німецького євангелізму з певним містичним забарвленням.

Грушевський взагалі вважає, що всю українську культуру XVII–XVIII ст. до кінця Гетьманщини слід пов'язати із західними впливами, головним чином німецькими, частково італійськими і французькими, що сприймалися і безпосередньо, і через посередництво Польщі. Сприяли цьому процесові зв'язки економічні (жвава торгівля України з великими німецькими містами Бреслау і Данціґом, ярмарки, де зустрічались німецькі та українські купці) і культурні (велика роль німецьких університетів у справі утворення української інтелігенції). "Тільки з кінця XVIII ст., – зазначає вчений, – ці зв'язки слабшають і приходять до занепаду під тиском примусової русифікації українського життя, і українське життя і культура вступають у період російський, великоруський"[52]. У 1918 р. Грушевський (на той час вже голова Центральної Ради) писав, що Україна може з новою силою і енергією поновити свої зв'язки із західним світом, користуватися його запасами знань, культури, суспільного інстинкту й дисципліни. Водночас він застерігав, що "нам не треба підганяти наше життя під який-небудь західноєвропейський зразок, хоч би й німецький"[53], оскільки вважав, що звільнення від примусової російської залежності не повинно замінитися іншою залежністю, навіть і добровільною. Ось чому Грушевський рекомендує українцям, окрім Німеччини, вчитися також у США. Ці дві країни, на його думку, будуть двома добрими школами для українського народу: одна більш теоретична, друга – більш практична[54].

Інший український історик народницького напрямку, який також відзначав у своїх працях німецькі впливи на українське суспільне життя – професор Сергій Шелухин, трактував останні в контексті обґрунтування ним власної концепції походження Русі-України. Будучи, як і Грушевський, учнем Володимира Антоновича, С. Шелухин досліджував історичні й політичні проблеми розвитку України з народницьких позицій.

Бачення С. Шелухиним суті й напрямків поширення західноєвропейських впливів в Україні базується на його концепції кельтського походження Русі, в обґрунтуванні якої він відштовхується від думки М. Грушевського, висловленої останнім у праці "На порозі нової України. Гадки і мрії". Грушевський, зокрема,

---

[51] Там само. – С. 130.

[52] *Грушевський М.* На порозі нової України... – С. 15.

[53] Там само. – С. 22.

[54] Там само. – С. 23.

писав у цьому дослідженні, що українська культура перебуває в тісному зв'язку з "кельтською культурою Подунав'я", культурою держави Мітрідатів та узбережжя Понту. "Ще наприкінці XVI ст., – зазначає вчений, – папському нунцієві Комуловичові оповідали про велику і сильну людність "руську" Ruthenorum в околицях Нижнього Дунаю"[55]. Виходячи з тези Грушевського щодо впливу кельтської культури на українську націю, Шелухин стверджує, що цей вплив йшов безпосередньо від кельтів, а не через германців, як вважає Грушевський. Кельти з Рутенії – півдня колишньої Франції, на думку Шелухина, в часи Аттілової навали "мусили великою масою вимандрувати з рідної землі в Римську провінцію Норік" (район теперішнього Зальцбурга в Австрії). "Осівшись там, – пише вчений, – в Придунайщині, в Панонії, в Приадріатиці, вони на нових місцях зустрілися з слов'янами: хорватами, сербами, словенцями, словаками. Підсиливши себе через шлюби з слов'янськими племенами адріатичної слов'янської раси, до якої належали й анти, ці кельти-русини примушені були протягом тривалого часу мандрувати вниз по Дунаю, поки в кінці 7-го або на початку 8-го віку дійшли до Азовського моря, перейшли Дін і отаборилися на острові Тамані"[56]. Посилаючись на свідчення арабських письменників, Шелухин доводить, що на Тамані кельти ще більше ослов'янились, оскільки робили постійні "морські наїзди" і захоплювали жінок антського племені, доки, нарешті, використавши свої мирні стосунки з сусідніми хозарами, повністю переселилися на територію сучасної України і навіть оселилися в Києві. Таким чином Шелухин обґрунтовує право українського народу на самостійність і, всупереч теорії триєдиної Русі, доводить, що українці сформувалися шляхом асиміляції антів і кельтів, які мігрували з Рутенії через адріатичні, придунайські області на територію, заселену тепер українським народом.

Аналізуючи історичні факти, різні документальні джерела, а також праці істориків, антропологів, етнографів, географів, мовознавців, вчений намагається довести, що український народ – це народ слов'янський, до якого влилася певна кількість грецьких і кельтських поселенців. Він вважає, що норманська теорія не має твердої наукової бази, оскільки в ній "змазане життя слов'янських племен до приходу варягів, на руку російській імперській історіографії, бо в ті часи на її (Росії. – *В. П.*) просторах блукали дикі угро-фінські племена лише з домішкою слов'ян"[57]. Натомість кельти, заснувавши на Таманському півострові державу Тмутаракань, вже звідти рушили до Києва цілим народом, а не окремою хвилею, як стверджують прихильники норманської теорії, і принесли до племені полян, що жили під впливом візантійської культури, – українського народу, ще й свою, римську культуру. Сполучення цих двох культур, на думку Шелухина, й лягло в основу Київської держави.

---

[55] Там само. – С. 13, 17, 18.

[56] *Шелухин С.* Додаткові лекції до курсу "Історії українського народу". – Прага, 1932. – С. 29.

[57] *Його ж.* Рецензія на працю "Звідкіля походить Русь" // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 45.

Другий аспект досліджень ученого, в якому він також, на противагу Грушевському, доводить домінуючу роль кельтів у постанні українського народу, – це аспект антропологічний. "Історія кожного народу, – зазначає вчений, – лише тоді є цікавою, коли вона є самостійною"[58]. Виходячи з цього, він приділяє особливу увагу вивченню психології українців, росіян і поляків. Спираючись на дослідження своїх попередників – В. Антоновича та М. Владимирського-Буданова, Шелухин аналізує відмінності між цими народами у сфері правової та політичної культури, доводить, що "Руська Правда" має багато спільного з правом слов'ян адріатичної, або дінарійської, раси, "до якої належать українці, словенці, серби, хорвати, чехи, словаки", вважає, що навіть "інервація – функціонування нервової системи у російської, української, польської народності є цілком різні"[59].

Звертаючись до питання про походження цих народностей, Шелухин відносить поляків, так само, як і росіян, до віслянської (вістульської) слов'янської групи народностей, натомість українців – до адріатичної (дінарійської) слов'янської групи[60]. При цьому він посилається на аналогічні твердження сучасних йому французьких антропологів Денікера, Алі, географа Реклю, звертається до літописних свідчень. "В літопису Нестора розповідається, – пише Шелухин, – як брати Вятко і Радим "од ляхов" пішли зі своїми родами по р. Оці і утворили Радимичів і Вятичів. Окрім цієї польської рідні, північні слов'яни перемішалися з фінами, уральськими монголами... Український народ не має в собі вказаних домішок чужої крові, і вже це творить з росіян і українців різні народності, які наука через те й відносить до різних груп"[61]. Цю думку Шелухин розвиває в полеміці з відомим українським істориком і географом Степаном Рудницьким, який відносить росіян не до віслянської антропологічної раси, куди поміщає поляків, а до орієнтальної[62].

Відносячи український народ до адріатичної слов'янської раси, Шелухин пов'язує його найдавнішу історію з історією інших слов'ян цієї раси – словенців, хорватів, сербів, словаків, чехів, на території яких "постійно з найдавніших часів переходили, жили і мішалися народи кельтські. Слов'яни адріатичної раси займали безперервною масою землі Адріатичного моря по Дунаю на північний схід, кінчаючи Подніпрянщиною обох боків і ширившись до Вісли"[63].

Водночас учений визнає, що "московська, українська, чеська, польська, сербська, інші народності – всі одного слов'янського походження"[64], що є дуже багато спільного між українцями та росіянами. Окремішність між ними виробилась внаслідок асиміляції з іншими впливами: великоруської нації з фіно-монголами; української – з кельтами. Утворення окремих народностей слов'янського походження вчений пояснює тим, що при розселенні на нових місцях слов'яни пере-

[58] *Його ж.* Критика нового наукового підручника історії України. – Львів, 1935. – С. 20.

[59] *Його ж.* Додаткові лекції... – С. 68, 69.

[60] *Його ж.* Лист до редакції (З приводу "Чому це так?") пана С. Рудницького // Воля. – Відень, 1920. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 15.

[61] Там само.

[62] *Рудницький С.* Відповідь на лист С. Шелухина // Там само. – С. 18; *Idem.* Ukraina, Land und Volk. – Wien, 1916. – S. 175–188.

[63] *Шелухин С.* Додаткові лекції… – С. 57.

[64] *Його ж.* Дві народності // ЦДАВО. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 204, 205.

мішувалися з тубільцями і народами, які потім приходили на ті ж землі, зустрічалися і вступали у зв'язки з чужоплемінними сусідами. Саме так, на думку Шелухина, утворювалися нові народності слов'янського походження "Кожен народ в ту мішанину, – пише вчений, – вступав з своєю мовою і своєю національною психологією, яка разом з його мовою, культуроюі національною фізіономією входила в чужу і одбивалася на утворенні нової народності, її психології, мови, культури"[65].

Томуасиміляція різних народностей і впливи різних сил не могли дати однакових результатів навіть в аналогічних ситуаціях. Саме це й спричинилося до утворення з єдиного слов'янського кореня двох різних народностей – великоруської і української, які "розійшлися нарізно ще в доісторичні часи і шляхом довгого історичного процесу утворили з себе кожна окрему народність, як національну індивідуальність з своєю окремою мовою"[66]. Головна ж причина цих відмінностей, за Шелухиним, – це саме наявність і перманентна присутність в українському антропологічному і генетичному типі кельтських рис, які внаслідок переселення і перемішування народів стали невід'ємними складовими українців як окремого етносу і членів відмінної від росіян і німців раси.

Значне місце у своїй загальноісторичній концепції Шелухин відводив ідеї федерації. На думку вченого, кожна народність як органічна частина людства потребує солідарності та кооперації з іншими народами, оскільки повна ізоляція народності і сепаратизм "зробили б її нужденною та вбогою і привели б до нидіння і духовної смерті"[67]. Водночас він застерігав, що насильницьке державне сполучення чужих народностей призводить до асиміляції і денаціоналізації, "понижує духовний рівень людства і робить його калікуватим"[68]. Вирішувати проблему федерації, підкреслює вчений, мають вільні народи і, для своєї власної безпеки, з народами, близькими за расовими, психічними, духовними ознаками, тому "не треба змішувати асиміляції з свобідними культурними впливами"[69].

У своїй концепції федерації Шелухин особливу увагу приділяє аналізу психології українців, росіян і поляків. Він вважає, що федерація між цими народами на сучасному етапі їхнього розвитку є передчасною, навіть шкідливою, оскільки "різниці в психології цих трьох народів творять особливості в соціальному укладі життя, у взаємовідносинах людей, у всій культурі народів"[70]. Федерація між цими народами призведе лише до подальшої асиміляції та денаціоналізації, а відтак до одноманітності, штучного шаблону, нищення природних ресурсів і зубожіння України.

Спираючись на свою теорію кельтського походження Русі, вчений обґрунтовує бажаність і необхідність створення у майбутньому чорноморської, адріа-

---

[65] Там само. – Арк. 197.

[66] Там само. – Арк. 205.

[67] *Шелухин С.* Національний університет // ЦДАВО. – Ф. 3695. – Оп.1. – Спр.125. – Арк. 213.

[68] Там само.

[69] Там само. – Арк. 220.

[70] *Шелухин С.* Додаткові лекції… – С. 69.

тичної федерації для України, на противагу союзам з Росією або Польщею, які можливі лише у формі конфедерації, та й то внаслідок наявності політичних, а не кровноспоріднених основ, як з народами Адріатики.

3. Німці в національно-державницькій історичній думці

До представників національно-державницького напрямку в українській історичній думці можна віднести цілу плеяду вчених, більшість з яких почала досліджувати роль Німеччини в українському націо- і державотворенні вже перебуваючи в міжвоєнну добу в еміграції. Серед них найвідомішими були академіки ВУАН Станіслав Дністрянський і Степан Рудницький, а також соціолог та історик Ольгерд Бочковський.

Свою характеристику розвиткові суспільного життя в Західній Європі С. Дністрянський подає, проводячи порівняльний аналіз з аналогічними процесами, які відбувалися в українських землях. Вчений зазначає, що в доісторичну добу розвиток суспільного життя в Україні відбувався так само, як і в Західній Європі: 1) весь суспільний лад спирався на родину, рід, плем'я; 2) вже в родовій суспільній організації вбачалися основи майбутньої державної влади; 3) кожен рід очолював князь, який обирався усіма його членами, існували також дорадчі органи та віче; 4) перехід від одного суспільного порядку до іншого заборонявся[71].

Навпаки, характер української державності княжої доби, на переконання Дністрянського, певною мірою відрізнявся від державності народів Західної Європи. Після великого переселення народів всі держави Західної Європи сформувалися шляхом завоювань і мали військово-феодальний устрій. В Україні ж, як підкреслює дослідник, не було основи для утворення феодалізму на зразок західноєвропейського сеньйоро-васального типу, бо українське населення постійно проживало на своїх власних землях і не шукало нових країв. Відокремлюючи цей період української державності від західноєвропейських тогочасних аналогів, Дністрянський дає йому таку характеристику: "Княжа доба злучила князівсько-дружинний порядок з народоправством доісторичних часів. Норми державного устрою були такі: центральна влада спочивала в руках великого князя, боярської ради і віча. Крім великого (київського) князя, що вважався найстаршим між князями, були в пооодиноких "землях" або інших областях інші князі, головно з того ж самого роду, що великий князь. Між князями були такі, що піддавалися центральній владі великого князя, але були й такі, що правили своїми землями самостійно, проводили з великим князем війни і т. д."[72]. Цю характерну особливість первісної української державності вчений визначає як патріархальний устрій. Він звертає увагу на його схожість з первісним полісним ладом старовинної Греції і відмінність від феодально-абсолютистського ладу франкського королівства, імперіалістичного ладу Візантії та деспотизму старовинних держав Сходу. Особливо багато спільних рис він вбачає в структурі української дер-

---

[71] *Дністрянський С.* Загальна наука права і політики. – Прага, 1923. – С. 144–147.

[72] Там само. – С. 148.

жави Київської Русі та провідних західноєвропейських держав тієї доби – Франції, Німеччини та Англії. Це, на думку вченого, давало підстави зарахувати Україну до європейських держав. Об'єднувало Францію, Німеччину та Англію з Україною існування локального самоврядування та суверенність самої держави, а не королівської чи князівської влади, обмеженої правними прерогативами державної структури. "Українська (Київська) Держава, – пише Дністрянський, – носить характер європейської держави, бо, по суті, її державні установи побудовані на тих самих або на подібних принципах, як установи інших держав (Німеччини, Франції, Англії. – *В. П.*), про які була згадка повище"[73].

Нова українська державність – козацька, яка з'явилася за часів Хмельницького, отримує від ученого в його порівняльному аналізі з західноєвропейськими державотворчими аналогами зовсім відмінну від княжої держави оцінку. Звертаючи увагу на військовий характер другої української держави XVII–XVIII ст., учений стверджує, що, на відміну від Київської держави, абсолютистської Франції, феодальної Німеччини та парламентської Англії, вона була заснована виключно для оборони від зовнішніх ворогів і тому не могла стати справжньою монархічною державою європейського типу. Протягом усього періоду свого існування козацька держава не могла позбутись тих суспільних форм, які перейшли до неї з минулих століть – традицій народоправства, виборчої системи.

Інший представник української історичної думки національно-державницького напрямку – Ольгерд Бочковський – так само, як і Дністрянський, досліджує історичні процеси націо- і державотворення в країнах Західної Європи у порівнянні з аналогічними процесами в країнах Східної Європи, зокрема в Україні.

Простежуючи слідом за німецькими вченими Г. Гегелем і Ф. Енгельсом відмінності між історичними і неісторичними народами у процесі формування націй, О. Бочковський особливу увагу звертає в цьому феномені на роль органічних та механічних чинників. Процес творення державних націй вчений називає механічним з огляду на формування цих націй саме державою. До такого типу держав-націй він відносить Францію, Англію, Іспанію, Росію. Оскільки в цих державах нація вступила на арену історії набагато пізніше, аніж держава, вона і не могла там постати ані в атмосфері суспільного атомізму старих часів, ані в добу середньовічного феодалізму[74].

Цим державам у позитивному для України сенсі Бочковський протиставляє органічний шлях постання націй, де, на думку Бочковського, зразком виступають Німеччина й Італія. Тут, навпаки, нація сформувала державу. Він відзначає, що особливо в Німеччині, а також в Італії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. внаслідок суспільних змін зародилася національна філософська думка, а з нею і національна ідея. "В визвольних війнах проти наполеонівського універсалізму, –

[73] Там само. – С. 151.

[74] *Бочковський О.* Боротьба народів за національне визволення. – Подєбради, 1932. – С. 10.

пише дослідник, – сформувалася і зміцніла національна ідея, яка все більше поширювалася і втягувала до сфери свого впливу ті чи інші етнічні групи і класи"[75].

Наступним етапом після зародження і зміцнення національної ідеї в Німеччині й Італії стала європейська революція, яка розпочалася 1848 р. у Франції і мала відгомін по всій Європі. "Доба 1848–1871 років – це час реконструкції політичної карти Європи в дусі національних засад. Скрізь серед поневолених народів лунало тоді революційне гасло волі та об'єднання. Змагаючись під цим прапором, Італія і Німеччина перемогли свій споконвічний партикуляризм і здобули державну самостійність"[76]. Такий німецький шлях – філософія, національна ідея і, зрештою, революція, яка закріплює, поширює і втягує до сфери свого впливу всі інші етнічні групи і класи, – вчений вважає найоптимальнішим і для України.

Разом з тим він застерігає і від негативних явищ, які можуть виникнути, якщо Україна піде у своєму націо- і державотворенні органічним німецько-італійським шляхом. Першим з таких явищ він називає політику щодо національних церков у такій новітній органічній національній державі. Зокрема, він наводить приклад Пруссії, а також Угорщини, що у своїй імперській національній політиці висували, за Бочковським, тези такого порядку: коли нація не в змозі витворити однієї держави, то держава може і має виплекати зі свого населення одну націю. "На цей шлях, – підкреслює вчений, – стали передвоєнна Угорщина і Пруссія, сподіваючись примусовою асиміляцією перша мадяризувати, а друга – згерманізувати національно церкви. Та виявилося, однак, що це завдання – в добу загальнонаціонального ренесансу – перевищує сили держави. Засимілювати новочасні нації масово не може навіть найбрутальніший утиск"[77].

Друге з імовірних негативних явищ, які може спричинити шлях України в своєму націо- і державотворенні за німецьким аналогом, – це необхідність проводити певну політику щодо національних меншин взагалі. Вважаючи питання існування національних меншин найскладнішою справою, яка постане перед Україною на шляху до заснування власної держави, Бочковський розрізняє в цьому аспекті три основні типи існування національних меншин: 1) цілий народ перебуває у межах однієї держави (лужицькі серби в Німеччині, бретонці у Франції, кімври в Англії); 2) поневолений народ поділений між двома або кількома державами (каталонці, баски, курди, до недавнього часу українці, поділені між Росією та Австро-Угорщиною); 3) національна меншість є частиною народу, що має свою державу за кордоном (німці, поляки, мадяри)[78]. "Зрештою, – зазначає дослідник, – українці й особливо німці є прикладом політично найбільш пошматованих народів з найбільшим числом меншин в інших державах: майже 12 млн. нараховує у державах перша і 8,5 млн. – друга, розпорошена в 10 чужих

---

[75] *Його ж.* Пробудження, відродження і самоозначення народу. – Подєбради, 1931. – С. 2, 3.

[76] *Його ж.* Вступ до націології. – К., 1998. – С. 87–88.

[77] Там само. – С. 89.

[78] *Бочковський О.* Життя нації. – Львів, 1939. – С. 21.

державах, але маючи три свої держави. Звісно, становище меншин кожного з цих типів неоднакове, а найгірше – першого з них, куди краще – останнього"[79]. Для ілюстрації свого твердження Бочковський порівнює становище німців і українців у новоствореній по війні державі Чехо-Словаччина. Він відзначає, що українці Підкарпаття мають у Чехо-Словаччині забезпечену територіальну автономію, але мусять боротися за визнання своєї рідної мови і навіть національного імені, в той час як німці Богемії і Моравії з культурного боку мають у цій державі все, окрім формальної автономії[80].

З цього аналізу Бочковський робить висновок, що Україні в національному і державному будівництві для уникнення колізій з національними меншинами слід іти органічним, уторованим німцями та італійцями, а не механічним іспанським, французьким чи російським шляхом, але в питанні з національними меншинами взяти за взірець модерні держави, такі як Чехо-Словаччина чи Фінляндія, а не неофеодальні, до яких він відносить Німеччину та Італію. Неофеодальні держави, у яких залишилися традиційні класи з їх вищою і старшою культурою, матимуть право на свій шлях вирішення національного й державного питання і, відповідно, національних меншин. "Практика Пруссії, Угорщини і Туреччини довела, – пише вчений, – що й брутальне насильство неспроможне зломити живе протистояння інородців. У справах меншин вирішальним контрагентом є держава. Він неї головним чином залежить етнополітична практика. Модерна і культурна держава краще дає собі раду з меншинами (Фінляндія, Чехо-Словаччина, Естонія, Латвія), ніж неофеодальні її колеги (Німеччина, Італія, Югославія, Польща)"[81].

Тому саме модерні нації, в яких традиційні класи вже декласовані або знищені та як націо- і державотворчий чинник не фігурують, зуміють, за Бочковським, вирішити питання національних меншин без неминучого протистояння, господарським шляхом на кшталт політичної програми "масариківського реалізму"[82]. Припускаючи можливість для українців розпочати процес націо- і державотворення німецьким шляхом, Бочковський радить завершити цей процес, ідучи неорганічним шляхом модерних народів, які розпочали органічний шлях, як і німці та італійці, з нації, але завершили його економічною, господарською фазою національного відродження. "Економічна фаза, – завершує свій аналіз дослідник, – у національнім відродженні є тому однією з найголовніших. Щойно вона коронує і довершує його змагання за культурне самовизначення та політичну незалежність. Власне у цій фазі поневолений народ самоозначується під соціальним оглядом, викінчуючи процес свого суспільного перетворення у модерну націю... Відтак господарська ця фаза є добою боротьби за повернення винародовленого міста; цей процес, що так успішно пройшов у Чехії,

[79] *Його ж.* Вступ до націології. – С. 94–95.

[80] Там само.

[81] Там само. – С. 96.

[82] Див. про цю програму: *Бочковський О.* До характеристики методики, техніки чеського національного відродження // Визволення. – Відень; Прага, 1923. – Ч. 2. – С. 15–22; *його ж.* У справі методики національно-визвольної боротьби // Там само. – Ч. 1. – С. 4–7.

Фінляндії, Латвії, Естонії і т. д., вимагає вже фахових і спеціально кваліфікованих сил поневоленого народу"[83].

Таким чином, за Бочковським, українська нація, як і чехи, естонці, латиші, фіни та інші нації, які досягли успіху й отримали в результаті втілення своїх жадань власну національну державу, лише на початковому етапі свого націотворення має йти шляхом німецьким. Досягнувши своєї мети – побудови національної держави органічним, націотворчим шляхом, подальшу розбудову держави, при знешкодженні на першому етапі залишків феодальних класів, слід проводити вже не німецьким шляхом, а шляхом зазначених дослідником модерних націй за програмою "масариківського реалізму".

* * *

Відповідаючи на питання, поставлені на початку статті, розпочнемо резюмування з народників і націонал-державників, оскільки ці напрямки, як засвідчив аналіз, є в контексті розкриття теми дослідження багато в чому спорідненими.

На думку народників, завжди існувала певна духовна єдність між обома народами – українським і німецьким. Ця єдність ґрунтувалася на тому факті, що обидва народи належали до західноєвропейського або загалом до європейського кола. Психологічні характеристики українців так само, за народниками, наближають їх до західноєвропейської культури, особливо до германської, а також і до романської. За антропологічним виміром, на переконання народників, представники української нації належать до іншої слов'янської раси, аніж росіяни і поляки. Вони є представниками того ж антропологічного типу, що й інші південні й західні слов'яни, на території яких здавна й постійно проживали і представники германських народів, виробляючи асиміляційно спільний антропологічний тип.

Народники зазначали, що Галичина увійшла в коло західноєвропейського, зокрема німецького життя, повністю, а Наддніпрянська Україна – значною мірою. Тут особливе значення в поширенні німецьких впливів на українське духовне життя народники відводили німецькій науці та ідеології, на ґрунті якої українська наука та ідеологія XVIII–XIX ст. і сформувалися. До кінця ж періоду Гетьманщини вся українська культура XVII–XVIII ст., на переконання народників, була пов'язана із західними впливами, головним чином – німецькими, що сприймалися безпосередньо і через посередництво Польщі.

Народники вважали, що українці зможуть самі стати нацією і звільнитися від примусової російської залежності, якщо запозичать у німців теоретичну школу, а в американців – практичну. Оскільки ізоляція українців внаслідок континентального положення України є неможливою, майбутнє націо- і державотворення має спиратися на їхні духовні і кровноспоріднені зв'язки з народами Адріатики, на противагу союзам з Росією і Польщею, які є, на думку народників, вкрай небажаними.

Націонал-державники, на відміну від народників, розглядали німецьку проблему окремо від вирішення питання всієї української національної іден-

тифікації, лише стосовно княжої доби. Вони вважали, що в Україні не було феодалізму, подібного до західноєвропейського – сеньйоро-васального типу, а існували свої власні автохтонні варіанти державного устрою на чолі з князем, боярами, радою і вічем. Цей устрій був близький за своєю формою і змістом до полісного ладу стародавньої Греції і тому віддалений як від феодальних устроїв Західної Європи, з одного боку, так і від Візантії і орієнтальних держав, з другого. Якщо княжа Україна і західноєвропейські королівства належали до двох різних типів середньовічних монархій, держава козацька, на думку національ-держав-ників, взагалі не могла стати справжньою монархічною державою європейського типу внаслідок свого оборонного характеру, традицій народоправства та виборчої системи. Тому, на думку націонал-державників, українська нація, якщо вона хоче отримати власну державу на середньовічному монархічному тлі, має постати на власному корінні, поза залежністю від якихось інших впливів, хоча б і німецьких. Якщо ж вона будуватиме цю державу на модерному національному ґрунті, то, на переконання істориків і політологів національно-державницького напрямку, має формуватися, перебуваючи в органічному взаємозв'язку з німецьким світом.

Націонал-державники знаходили відображення впливів німецького світу на український у їхньому спільному походженні і в суті державотворення для України, з одного боку, і Західної Європи, з другого. Вони вбачали багато спільних рис у структурі управління княжої держави Київська Русь і провідних тогочасних західноєвропейських держав – Німеччини, Франції, Англії. Ці спільні риси вироблялися через взаємопроникнення еліт і вищих культур. Тут Німеччину та Україну об'єднувало існування локального врядування і суверенність самої держави, а не королівської чи князівської влади, а також наявне в обох державних утвореннях обмеження влади володаря правними прерогативами державної структури. Остання риса, підкреслювали націонал-державники, була притаманна європейським країнам взагалі і насамперед Німеччині й була привнесена через спільні контакти до Київської і Галицько-Володимирської середньовічних держав.

Націонал-державники вважали, що Україна ніколи не зможе сформувати націю, а за нею і державу, якщо піде не притаманним їй за природою націотворення механічним зразком формування нації державою, за яким сформувалися держави в Англії, Франції, Іспанії і Росії. Навпаки, саме органічний шлях – де сформована нація сама і творить державу, – торований Німеччиною та Італією, є природним і для України. Націонал-державники, на відміну від народників, які наполягали на використанні німецької теоретичної й американської практичної допомоги, висували на перший план німецький, а також італійський зразок державотворення саме нацією, за яким пішли і чехи.

Українські консерватори, як і народники та націонал-державники, відзначали позитивну роль німецького досвіду для українського державотворення та спільні моменти в українсько-німецькій історії як скріплююче тло для подальших дружніх відносин між обома народами. Разом з тим, на відміну від народників і націонал-державників, консерватори різко засуджували німецьку індоктринізацію науки політикою, яка веде свій початок ще від Геґеля й інших німецьких

романтиків. Негативним вважали вони також приклад, продемонстрований народниками, які будували програму державотворення на німецькій національній ідеології, а не на багатих традиціях власної історії. Суттєвою відмінністю між поглядами народників і націонал-державників, з одного боку, та консерваторів, з другого, стало те, що перші майже завжди абсолютизували німецький досвід і приклад як зразковий для українців, натомість останні завжди віддавали перевагу вивченню німецького, англійського та французького досвідів націо- та державотворення, не преферуючи жодного з них, а шукаючи позитиву кожному. У німецькому досвіді консерватори підкреслювали відпорну силу старої прусської військової аристократії, спрямовану проти ліберальної буржуазії, використання досвіду старого державного апарату революціонерами і, особливо, чітке відокремлення, яке веде свій початок від середньовічної боротьби пап з імператорами, військової справи від релігії і науки та науки від релігії. Саме Німеччина, на їхню думку, являла собою взірцевий приклад сепаратного існування всіх цих трьох сфер.

Взагалі ідея спроможності українців самим стати модерною державною нацією, яка б будувалась на витоках державотворення XIX–XX ст. (національна філософська думка плюс національна ідея, а за ними революція й створення держави), без західної, особливо німецької допомоги й німецьких зразків націо- і державотворення, не існувала ані в українських народників, ані в націонал-державників. Народники радили прямо використовувати німецький досвід. Натомість націонал-державники розробили двохетапну програму, за якою українська нація лише на першому етапі має йти за німецьким зразком – до відходу з політичної арени залишків військово-феодальних класів. Після цього має наступити другий етап – втілення програми “масариківського реалізму” – завершення національного й державного будівництва економічною, господарською фазою національного відродження за зразком модерних націй.

Українські ж консерватори вірили в те, що всі мешканці України спроможуться самі стати державною нацією, але лише в тому разі, якщо не підуть шляхом західних демократій республіканського типу, а пройдуть обов’язковий для всіх міцних державних націй, серед яких на першому місці вони називали Німеччину, Францію і Великобританію, етап монархічного державного ладу.

Ярослав ФЕДОРУК (*Київ*)

КНИГОЗБІРНІ ТА АРХІВИ ДМИТРА ДОРОШЕНКА: СЛІДАМИ ОДНОГО ІНСКРИПТУ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО

Кожен дослідник, який працює з рукописними архівними матеріалами, переживає особливі відчуття дотику до досліджуваної епохи, переймаючись духом і проблемами діячів, які в ній жили. Це захоплення поглинає наше життя й свідомість, спонукаючи до нових архівних та бібліотечних пошуків, аби розв'язувати загадки, що постають перед нами в процесі праці. У 2003 р., працюючи у Відділі зарубіжної україніки Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського над передруком розділу з праці В. Липинського "Україна на переломі" для збірника про Переяславську раду 1654 р., ми звернули увагу, що цей примірник книжки належав колись до особистої бібліотеки Д. Дорошенка[1]. Вочевидь, ця книжка після 1945 р. була перевезена до Києва з Праги, де історик перед від'їздом у Німеччину залишив свої бібліотеку і архів. На титульній сторінці зустрічаємо підпис В. Липинського:

"Дмитру Івановичу і Наталії Михайловні Дорошенкам на спомин нашого сусідсь[кого] життя в Раіхенау

автор

16/29. VII. 1921

Reichenai N[ider] Ö[sterreich]"[2].

У Науково-довідковій бібліотеці Головного архівного управління (далі – НДБ), куди спочатку були перевезені збірки з приватних та громадських бібліотек у Празі, сьогодні зберігається чимало книжок з автографами, маргінальними позначками та іншими нотатками. У статті Л. І. Лозенко, наприклад, є згадка про те, що на звороті однієї з книжок, що раніше належала до бібліотек, перевезених з Праги, було прочитано рядки, написані рукою Олександра Олеся[3]. Крім цього

---

[1] Див. шифр у Відділі україніки Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – НБУВ) – 1354 укр. Перед тим, як надійти до цієї бібліотеки, книжка, згідно зі штампами на титульній і на 17-й стор., належала Науково-довідковій бібліотеці ЦДІА УРСР у м. Києві (відокремлена від ЦДІА у 1972 р.).

[2] Остання цифра року у цьому написі розмазана, ймовірно, під час реставрації книжки, яка поступила в НБУВ пошарпаною і в поганому стані (на першу сторінку було наклеєно спеціальну кальку). Рік встановлено за спільним побутом В. Липинського і Д. Дорошенка в Райхенау.

[3] *Лозенко Л.* Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 28.

автографа В. Липинського, можна назвати ще інші його дарчі написи з видань, що сьогодні зберігаються у колишньому спецфонді НДБ, наприклад, на двох примірниках книжки "Листи до братів-хліборобів" (Відень, 1926) – з-під Берліна для Дмитра Антоновича та Івана Мірчука від 27 і 28 серпня 1927 р. відповідно[4].

Деякі книжки, що зберігаються у фондах унікальної книгозбірні Відділу зарубіжної україніки НБУВ, уже ставали предметом окремого повідомлення[5]. Що стосується нашого випадку, то цей напис В. Липинського викликає одразу декілька рефлексій, про які б хотілося говорити, – про впливи В. Липинського на Д. Дорошенка в науці, зокрема й щодо оцінки останнім епохи Хмельниччини, і про долю особистих архівів та книгозбірень Д. Дорошенка.

I

В'ячеслав Липинський і Дмитро Дорошенко

Нехай читач мені пробачить за те, що в цьому розділі, тема якого може бути висвітлена у ґрунтовних монографічних дослідженнях або дисертаціях, говорити доведеться, хоч і досить фраґментарно, здебільшого про речі відомі. Однак сама необхідність постановки цієї проблеми визначається запитанням, з якого починаються всі згадані рефлексії, пов'язані з автографом В. Липинського на його монографії, – з якого, власне, приводу робився цей запис?

В. Липинський (1882–1931) і Д. Дорошенко (1882–1951) познайомилися приблизно на початку 1909 р.[6], і з тих пір упродовж багатьох років залишалися добрими друзями. Єднали їх спільні погляди на розвиток української політики, громадська та суспільна праця, наукові зацікавлення.

З Наталією Михайлівною Дорошенко (1888–1970; з роду Васильківська), яка також згадується у цьому написі, Дмитро Іванович одружився у 1906 р. у Києві. Уродженка Ніжина, вона була активною організаторкою українського театрального життя і талановитою артисткою, випускницею музично-драматичної школи М. Лисенка[7].

---

[4] Див. ці книжки за шифрами в каталозі НДБ: С/Л–61 ("Дорогому Дмитру Володимировичу Антоновичу в ознаку незмінної пошани і приязни автор. 27. VIII. 1927. На виїзднім з Німеччини до Австрії"; "Високоповажаному Пану Проф. Д^{ру} Івану Мірчуку на добрий спогад автор. 28. VIII. 1927. Neu-Finkenkrug b[ei] Berlin").

[5] *Дідківська Г. Г.* До історії однієї книги В. Винниченка [На той бік. – Прага; Берлін, 1924]: [З фондів бібліотеки] // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 4. – С. 17–18.

[6] *Антонович М.* В. Липинський і Д. Дорошенко (До наукової співпраці двох великих істориків) // Український історик. – 1982–1983. – № 3–4/1. – С. 5–6.

[7] Вибрану літературу про Н. Дорошенко та її одруження див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. X. – № 4264. – Арк. 49; *Омельченко В.* Дмитро Дорошенко (1882–1951) // 125 років київської української академічної традиції / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1993. – С. 410; *Винар Л.* Дмитро Іванович Дорошенко: Життя і діяльність: (У 50-ліття смерти) // Український історик. – 2001. – № 1–4. – С. 14 (тут короткий перелік публікацій і некролог П. Феденка від 7 грудня 1970 р.); *його ж.* Вступ [до: *Дорошенко Н.* Дмитро Іванович Дорошенко. Спогади] // Там само. – 2006. – № 1–3. – С. 128–130; *Швидько Г. К.* Н. М. Дорошенко і "Просвіти" на Катеринославщині // Вісник Дніпропетровського університету – 2002. – Вип. 10: Історія та археологія. – С. 190–196.

Складна еміґрантська доля – це також ті обставини, які єднали цих людей, гартуючи їх духовно у випробуваннях на чужині. З початком української хвилі еміґрації у 1919–1920 рр. на короткий час Відень став центром видавничого й культурного життя – стара австрійська столиця, де діяло кілька українських видавництв, у т. ч. "Дніпросоюз", де й була видана "Україна на переломі". За відсутності такої розгалуженої мережі українських наукових організацій, які згодом виникли у Празі, видавництва на той час були осередками для поширення освітніх підручників, науково-популярних книжок і ґрунтовних українських наукових досліджень. Крім В. Липинського, у Відні було видано також "Ілюстровану історію України" М. Грушевського і невдовзі восьмий том його "Історії України-Руси"[8].

В. Липинський, опинившись у 1918 р. у Відні як посол Української Держави, після поразки гетьмана осів в Австрії, переїхавши до Райхенау, – гористої курортної місцевості у Нижній Австрії за кількадесят кілометрів від австрійської столиці[9]. Після довгих мандрувань з Кам'янця-Подільського через Чехію, Сербію та Румунію Д. Дорошенко наприкінці січня 1920 р. на короткий час також оселився у Відні. 17 квітня 1919 р. обоє діячів їхали в одному потягу зі Станіславова – В. Липинський, якого запросив у свій особистий вагон Є. Петрушевич, повертався до Відня з Рівного, де зустрічався з С. Петлюрою; Д. Дорошенко їхав з Кам'янця-Подільського у Прагу, щоб закупити друкарню для університету[10]. Через десять років, у квітні 1929 р., він згадував про цей епізод в одному з листів до В. Липинського[11]. Насичене частими переїздами життя не давало сконцентруватися на праці, що впливало на внутрішній стан Дмитра Івановича. "Товчемось по світу серед чужих людей, – писав він до М. Грінченко 23 квітня 1923 р., – так

---

[8] Про науково-культурне життя у Відні у той час детальніше див. доповідь Д. Дорошенка "Орґанізація української наукової праці на еміграції та її висліди за останнє десятиліття" (Другий Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – С. 23); *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміґрації 1919–1939. – К., 1999. – С. 59.

[9] У путівнику про західноєвропейські курорти, виданому на початку XX ст., знаходимо наступні відомості про цю місцевість (див.: Западно-европейские курорты, морские купания, лечебницы и города. Русский илюстрированный путеводитель. – Берлин, 1911):

"Райхенау (Reichenau) – деревня на берегу реки "Шварца", расположенная в чудной гористой местности, на высоте 485 метров над уровнем моря, и известный климатический курорт, посещаемый аристократической публикой.

Л е ч е б н ы е   с р е д с т в а: климатотерапия и водолечебница "Рудольфсквелле", в которой применяются гидротерапия, врачебная гимнастика по системе Цандера и гимнастические прогулки.

П о к а з а н и я: болезни сердца и morbus Basedovii.

Л е ч е б н ы й   с е з о н: с 1 мая по 30 октября.

Имеется хороший оркестр, красивый парк с озером, несколько первоклассных, комфортабельно обставленных отелей и много частных вилл. На возвышенности Раксальпе (вышина 2000 метр.) и Штенеберг (вышина 2075 метр.) предпринимаются экскурсии.

П у т и   с о о б щ е н и я: с Веной (1½ час.)".

[10] *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле. – Мюнхен, 1969. – С. 448–449.

[11] *Липинський В.* Архів. – Філядельфія, 1973. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / Ред. Іван Коровицький. – Док. 305. – С. 339.

що я, наприклад, за цей час (за 4 роки. – *Я. Ф.*) перемінив більше як 30 місць побуту! Обридло страшенно"[12].

У 1920–1921 рр. серед української еміґрації були дуже розповсюджені думки про те, що на українських землях мають статися якісь значні події і зміни, що дасть змогу повернутися додому[13]. Такими самими думками жила й родина Дорошенків. Наприклад, весною 1922 р. в одному з листів Н. Дорошенко до Києва згадуються їхні плани повернутися в Україну, за якою вони дуже тужили: "[...] тяжко мені, так сумно за Вкраїною, що й не сказати – і була вже зовсім зібралась оце на весну рушити, так багато причин стало тому на перешкоді, а головне звичайно матеріальні засоби – дорога дорого коштує, та й туди вернутись без нічого не можна, а я опріч того, в чому вийшла з Київа, нічого не маю і чула, що наше все там загинуло"[14]. Головними причинами, які стояли на заваді повернення, були, звичайно, не матеріальні негаразди, а громадська позиція Дмитра Івановича й Наталії Михайлівни, які не могли жити під більшовицькою владою.

Короткотривале життя родини Дорошенків у затишному Райхенау (близько року, з постійними відлученнями Дмитра Івановича) – ще один штрих, що єднав життєві шляхи Липинського і Дорошенка. У серпні 1923 р., виробляючи в Празі австрійську візу для поїздки в гості до В. Липинського, Д. Дорошенко просив його взяти документ, який би засвідчував, що він жив у Райхенау упродовж року – з жовтня 1920 до жовтня 1921 рр.[15].

Отож, до Райхенау Дмитро та Наталія Дорошенки вирішили перебратися восени 1920 р., і В. Липинський, який уже там обжився, допомагав їм в організації побуту. "Дуже дякуємо Вас, Наталія Михайловна і я, за Вашу поміч в улаштуванні нашого осідку в Райхенау", – писав Д. Дорошенко 29 вересня 1920 р.[16]. У вересні – жовтні того року Наталія Михайлівна за допомогою господині й піклувальниці коло В. Липинського в Райхенау панни Юлії Розенфельден намагалася підшукати й господиню також і для їхнього дому. Відомості про це зустрічаються, зокрема, у листуванні Д. Дорошенка з В. Липинським. "[...] коли господиня знайдеться, – читаємо у листі з Відня від 24 вересня 1920 р., – то не відмовте з ласки Вашої написати, і Нат[алія] Мих[айловна] приїде тоді на день до Райхенау умовитись з нею і взагалі подивитись на кватирю"[17]. Переїзд Дорошенків відбувся 13 жовтня 1920 р.[18]. Далі листування між обома діячами обривається майже на

---

[12] *Дорошенко Д.* Листи до Марії Миколаївни Грінченко // *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 223.

[13] Згадку про такі загальні настрої див., наприклад: *Шемет С.* В. К. Липинський при громадській роботі // В. Липинський як ідеолог і політик. – Ужгород 1931. – С. 31.

[14] ІР НБУВ. – Ф. 170. – № 319–325. – Лист до М. Грінченко від 25 квітня 1922 р. – Арк. 1зв.

[15] *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – С. 53. Див. також: *Антонович М.* В. Липинський і Д. Дорошенко (До наукової співпраці двох великих істориків). – С. 9.

[16] *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – С. 29.

[17] Там само. – С. 27 (також див. с. 28, 30 та ін.).

[18] Там само. – С. 31.

цілий рік: спочатку лише кілька листів Д. Дорошенка з Німеччини між жовтнем 1920 р. і лютим 1921 р., а потім велика перерва до листопада 1921 р. – період, упродовж якого їхні взаємини будувалися на особистих зустрічах. Слід зазначити, що хоч на титулі обкладинки "України на переломі" роком видання зазначено 1920 р., однак, за свідченням А. Монтрезора, вийшла вона фактично у 1921 р.[19], себто саме тоді, коли Д. Дорошенко мешкав у Райхенау.

Можна здогадуватися, що однією з основних тем у спілкуванні В. Липинського і Д. Дорошенка в Райхенау були справи організації гетьманського руху на еміграції, видання "Хліборобської України" та інші проблеми громадсько-політичного життя. Навесні 1920 р. В. Липинський з Д. Дорошенком та іншими однодумцями створили у Відні "Ініціятивну Ґрупу Українського Союзу Хліборобів-Державників", і їхні підписи є під документом угоди, складеної 8 травня того самого року між гетьманом Скоропадським і представниками цієї організації[20]. Тоді ж, у грудні, майже всі члени цієї групи підписали Статут і Заприсяження, утворивши Раду Присяжних УСХД на чолі з В. Липинським[21]. Цілий 1921 рік, за свідченням особистого секретаря П. Скоропадського, члена Ради Присяжних С. Шемета, пройшов "[...] в ріжних орґанізаційних клопотах"[22]. У січні 1921 р. в Райхенау було проведено конференцію з гетьманом, і обоє діячів – Липинський і Дорошенко – були одними з головних її організаторів. Рада Присяжних УСХД збиралася на свої засідання, поза іншим, у травні й червні 1921 р., якраз напередодні дати, зазначеної на дарчому написі В. Липинського для родини Дорошенків. Наскільки високо Д. Дорошенко цінував В. Липинського як ідеолога гетьманського руху засвідчує той факт, що на зборах, які проходили у Подєбрадах 4 травня 1926 р. з нагоди проголошення 29 квітня 1918 р. гетьманату в Україні, не без впливу, звичайно, колишнього міністра закордонних справ залу прикрашував, крім портретів Т. Шевченка, П. Скоропадського і Т. Масарика, також і портрет В. Липинського[23].

Після того, як восени 1921 р. Д. Дорошенко виїхав з Райхенау до Праги, взаємини між обома діячами підтримувалися в листуванні й у зустрічах – чи в тому ж Райхенау (куди Дмитро і Наталія Дорошенки іноді навідувався у гості

---

[19] *Монтрезор А.* В. Липинський // В. Липинський як ідеолог і політик. – С. 8.

[20] *Шемет С.* В. К. Липинський при громадській роботі. – С. 26; *Осташко Т.* Українські монархічні сили в еміграції на початку 20-х років за даними дипломатичної служби УНР // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомч. зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства // Інтернет-адреса: http://www.archives.gov.ua/Publicat/Researches/MaterialyConfer_06.php#Ostashko

[21] *Шемет С.* В. К. Липинський при громадській роботі. – С. 26; *Бурім Д. В.* Д. І. Дорошенко та український гетьманський рух на еміграції // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 3. – С. 458 (прим. 6).

[22] *Шемет С.* В. К. Липинський при громадській роботі. – С. 27.

[23] *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – Док. 200. – С. 219. Про життя В. Липинського й поширеність його ідей див., наприклад: *Гирич І.* Лицар української державності: (Нарис життя і діяльності Вячеслава Липинського) // Архіви України. – 1992. – № 1–3. – С. 34–44.

або на лікування, чо́му сприяв гірський клімат[24]), чи під Берліном у Ванзее, де була вілла Скоропадського і де гетьман збирав гостей для нарад, чи за якихось інших обставин.

На спомин сусідського життя в Райхенау – так В. Липинський підписав Дорошенкам свою книжку. Для Дорошенків цей спомин був дійсно теплим, і це не лише з огляду на щирість у взаєминах з В. Липинським, але й чисто з побутового боку: у 1921 р. в Райхенау Дорошенки винаймали окреме помешкання, і такої розкоші вони не знали впродовж наступних десяти років пілігримного життя на еміґрації. Коли у 1930 р. вони винайняли своє помешкання в Берліні, то Д. Дорошенко писав, що за всі роки еміґрації, починаючи з 1919 р., крім Райхенау, вони не мали можливості жити в окремій квартирі[25].

Можна думати, що епоха Хмельницького – це також одна з тем, що була популярною у спілкуванні обох істориків. Восени 1921 р. після перенесення Українського Вільного Університету з Відня до Праги Д. Дорошенко, обіцяючи приїхати після Нового року до Чехословаччини на місяць і прочитати там курс "Огляд історії української козаччини", просив В. Липинського бодай навесну прочитати в УВУ хоч декілька лекцій з історії Хмельниччини[26].

Ідеї В. Липинського, викладені в "Україні на переломі", Д. Дорошенко прийняв дуже глибоко. В історіографічних оглядах при оцінці Д. Дорошенком Визвольної війни в Україні середини XVII ст. впливи В. Липинського часто відзначаються[27]. Українська історична наука кінця 1910-х – 1920-х рр. перебрала ініціативу від російської другої половини XIX – початку XX ст. (умовно кажучи, від В. Сергеєвича до Б. Нольде та І. Розенфельда) у дослідженні Переяславської ради 1654 р. з погляду історико-правового змісту – і В. Липинський у своїй монографії давав цілком нові на той час оцінки української війни 1648–1657 р.[28]. Д. Дорошенко писав про них у своїй рецензії на "Україну на переломі" (1921), викладав їх у своєму історіографічному огляді (1923), популяризував для англомовних[29] та німецькомовних читачів (1924), звертався до них, працюючи

[24] "Нат[аля] Мих[айловна], як ми жили в 1921 р., спробувала була гріти на сонці свою хвору ногу – і їй дуже помогло", – писав Д. Дорошенко у квітні 1924 р. (Там само. – Док. 96. – С. 82).

[25] *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – Док. 337. – С. 384.

[26] Там само. – Док. 44. – С. 36.

[27] Див., наприклад: *Крупницький Б.* Д. І. Дорошенко – піонер української історичної науки // Український історик. – 2001. – № 1–4. – С. 71; *Ясь О.* Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 581.

[28] *Федорук Я.* Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця XIX – початку 50-х років XX ст. // Україна в Центрально-Східній Європі: (З найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4. – С. 413, 418–419.

[29] "Між ин. мусів срочно написати огляд новин укр. історіографії для англійської "Slavonic Review", де докладно обговорив Вашу "Укр[аїну] на переломі". Піде в найближчій книзі того журналу" (*Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – С. 73 (лист від 3 березня 1924 р.)).

над “Нарисом історії України” (1932–1933)[30], і т. д. Крім друкованих праць, Д. Дорошенко популяризував “Україну на переломі” на своїх лекціях з курсу історії війни Б. Хмельницького, на семінарських заняттях та ін., про що сам свідчив В. Липинському в листі від 27 листопада 1923 р.: “Тут страшенно велика потреба у Вашій книзі “Z Dziejów Ukrainy”; я викладаю в В[ільному] Укр[аїнському] Ун[іверситеті] як раз Хмельниччину і даю теми для рефератів, – то все використовуєм “Україну на переломі”. А “Z Dziejów Ukrainy” в цілій Празі нема”[31].

Саме цей примірник “України на переломі” з дарчим написом В. Липинського, що сьогодні зберігається у фондах НБУВ, є тим конкретним інструментарієм, який був у руках Д. Дорошенка. Придивившись уважно до маргінальних позначок на полях книжки, ми побачимо ледь помітні виділення тексту олівцем, що стосуються оцінки В. Липинським Переяславської умови 1654 р. (с. 28–30, 33), планів Б. Хмельницького після 1654 р. (с. 45), семигородсько-українського договору від 7 вересня 1656 р. (с. 48), квітневої ради в Чигирині 1657 р. і обрання Юрка Хмельниченка спадкоємцем гетьманської булави (с. 55) та “Великого Сойму (Ради) Війська Запорозького в Корсуні”, скликаного у жовтні 1657 р. (с. 230). З великою ймовірністю можна твердити, що ці маргінальні позначки належать самому Д. Дорошенкові, який робив їх під час своєї праці над “Оглядом української історіографії”, оскільки одні з цих виділених текстів цитуються у цій монографії, а інші поставлені тут як проблеми, що їх заторкував В. Липинський, оцінюючи повстання Б. Хмельницького[32]. До того ж майже всі ці питання Д. Дорошенко виділяв, коли писав про твір В. Липинського, наприклад, в узагальнюючих оглядах наукової літератури[33].

II

Книгозбірні та архіви Дмитра Дорошенка

Вивчення долі та реконструкція збережених і незбережених особистих бібліотек та архівів є дуже важливою проблемою сучасної науки. Актуальність праць на цю тему, що дають змогу заглибитися у творчу лабораторію видатних діячів науки і культури, краще розуміти й оцінювати їхню спадщину – очевидна.

---

[30] Книжка. – Станіслав, 1921. – № 4–6. – С. 95; Огляд української історіографії. – С. 209–212; *Doroshenko D.* Ukrainian Historiography since 1914 // Slavonic Review. – 1924/1925. – Vol. 3. – P. 239; *idem.* A Short Outline of Ukrainian History // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 4186. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 89; *Doroschenko D.* Die Entwickelung der ukrainischen Geschichtsidee vom Ende des 18 Jahrhunders bis zur Gegenwart // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. – Breslau, 1928. – Bd. IV. – H. 3. – S. 363–379; *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – К., 1991. – С. 264–265, 270, 279.

[31] *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – С. 41 (див. також с. 76).

[32] *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – С. 211 (порівн. “Україна на переломі” В. Липинського, с. 29, 30, 33, 48, 55).

[33] Див., зокрема: *Doroshenko D.* Ukrainian Historiography since 1914. – P. 239.

На цьому часто наголошується у дослідженнях з бібліотекознавства "[...] логіка розвитку сучасного гуманітарного знання в цілому з орієнтацією на творчу роль особистості в культурі змушує переглянути роль джерел, що відображають приватне життя людини [...]", – писала, наприклад, російська дослідниця О. Ільїна з приводу вивчення й реконструкції приватних бібліотек[34]. У цьому контексті з'ясування долі книгозбірень та рукописів такої складної, непересічної фігури, як Д. Дорошенко, є особливою працею. Адже, як згадував О. Оглоблин у своєму листі до дружини історика від 20 січня 1954 р., "[...] українська наука ще довго-довго – цілі покоління – студіюватиме діяльність і творчість Дмитра Івановича"[35]. І сьогодні, через півстоліття після того, як було написано ці слова, можна лише підтвердити їхню непомильність.

1. Бібліотека та архів історика, зібрані до 1919 року.

Свої приватні бібліотеки та архіви Д. Дорошенко втрачав тричі – у 1919, 1945–1947 і 1950–1951 рр. Такою була доля скитальця, який разом зі своїм поколінням пережив великі катаклізми першої половини XX ст. Вперше власні архів і книгозбірню історик втратив у Києві, лишивши їх у січні 1919 р. у своєму помешканні на вул. Львівській*, 46 перед виїздом до Кам'янця-Подільського, куди його запросили викладати в університеті. Наталія Михайлівна виїхала з Києва лише восени 1919 р. Вона також не брала з собою ніяких речей і пізніше, на еміграції, дуже тужила за своїми українськими вишитими костюмами, без яких не могла повною мірою виявити свою театральну творчість. Наприкінці того самого року після кількамісячної розлуки вони зустрілися в Бухаресті, куди Д. Дорошенко переніс з Белграда місію Українського Червоного Хреста, яку він очолював на Балканах.

Опинившись на еміграції у складних умовах для наукової праці, Д. Дорошенко потерпав через відсутність власної бібліотеки й архіву. Блискучий бібліограф та історіограф, член Бібліографічної комісії НТШ у Львові (з 1904 р.), бібліотекар Київського Музею старовини й мистецтва (з 1913 р.), Київської міської публічної бібліотеки (хоч і не затверджений губернатором на цій посаді з політичних мотивів у 1914 р.), Дмитро Іванович, безперечно, мав особливий пієтет до книжки[36], і втрата своєї книгозбірні гостро додавала до його життя відчуття трагедії. Це відчувається у його листуванні, зокрема, з Праги з М. Грінченко за 1924 – початок

---

[34] *Ильина О. Н.* О некоторых подходах к реконструкции личных библиотек // Книжное дело в России в XIX – начале XX века: Сб. науч. тр. – СПб., 2006. – Вып. 13. – С. 75. Див. також передмову до найновішого в Україні видання на цю тему: *Дениско Л. М.* Автографи на книгах із колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог. – К., 2007. – С. 3–4.

[35] *Курас Г.* Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенко: [Початок] // Український історик. – Нью-Йорк; К.; Львів etc., 2005. – № 2–4. – Док. 3. – С. 285.

* Пізн. вул. Троцького, Артема, тепер – Січових Стрільців.

[36] Про це див. у некролозі В. Дорошенка: *Дорошенко В.* Пам'яті українських бібліографів // Науковий збірник. Українська Вільна Академія Наук у США. – Нью-Йорк, 1953. – Ч. II. – С. 175–179.

1925 рр.: у кількох листах він писав про свій розпач з приводу того, що під руками немає нічого з його архіву та бібліотеки[37].

Аж ось 27 лютого 1925 р. до нього дійшов лист від С. Єфремова, у якому той писав, що у 1921 р. якийсь добрий знайомий Д. Дорошенка випадково побачив "на тандиті" кілька пакунків з його іменем. Викупивши їх, цей знайомий приніс їх до С. Єфремова, де вони з того часу й зберігалися. Повідомляючи Д. Дорошенка про це, С. Єфремов просив дозволу переглянути в його архіві автографи М. Костомарова, аби видати щось до сорокових роковин смерті історика[38]. Д. Дорошенко одразу відписав С. Єфремову, "[...] щоб робив з ним (з архівом. – *Я. Ф.*), як сам знайде за краще"[39]. Цей лист до Сергія Олександровича, видно, був дуже мінорний, бо у щоденнику С. Єфремова знаходимо запис від 22 березня того самого року, що Д. Дорошенко написав "[...] дуже сумного листа-тестамент (про бібліотеку та архів свої) і хочу попробувати його розважити"[40].

З цього, поза іншим, видно, що щаслива доля бібліотеки тішила Д. Дорошенка лише, як він писав до В. Липинського, "номінально, платонічно", бо доступу до неї історик так і не мав. Однак у березні 1925 р. у нього з'являються думки переправити книгозбірню з України до Праги, де він тоді мешкав[41]. У червні 1925 р. Д. Дорошенко просив С. Єфремова надіслати йому для користування спочатку окремі книжки зі своєї бібліотеки (невдовзі надійшли том Літопису Величка та інші видання – цілий пакунок з Києва!)[42], а згодом, у листопаді 1926 р., й усю книгозбірню, що він її мав намір передати у фонди бібліотеки Слов'янського інституту при Берлінському університеті[43]. Директор Слов'янського інституту проф. Макс Фасмер, зі свого боку, також робив заходи у цій справі, так що через кілька місяців Д. Дорошенко сподівався бачити свою бібліотеку в Берліні[44].

Загалом, треба сказати, що бібліотека Слов'янського інституту при Берлінському університеті досить активно займалася поповненням своїх фондів з приватних книгозбірень українських культурних діячів. Так, наприклад, комплект "Киевской старины", що належав колись О. Барвінському, було придбано від

---

[37] *Дорошенко Д.* Листи до Марії Миколаївни Грінченко. – С. 225, 234, 238. Про наукове життя в Празі у 1920-х рр. і місце Д. Дорошенка у ньому див.: *Ульяновський В.* Чому не було створено "празьку історичну школу" Грушевського// Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 214–230.

[38] *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – Док. 140. – С. 135.

[39] *Дорошенко Д.* Листи до Марії Миколаївни Грінченко. – С. 238.

[40] *Єфремов С.* Щоденники: 1923–1929. – К., 1997. – С. 212.

[41] *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – Док. 144. – С. 140.

[42] Там само. – Док. 156. – С. 155; *Дорошенко Д.* Листи до Марії Миколаївни Грінченко. – С. 242–243, 245.

[43] *Єфремов С.* Щоденники: 1923–1929. – С. 425.

[44] *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – Док. 213. – С. 240.

його сина Б. Барвінського; за порадою Д. Дорошенка купити свої книжки мав запропонувати цій бібліотеці А. Жук[45] і т. д. Проф. Фасмер, славіст, був одним з промоторів цієї справи. Він добре знав Д. Дорошенка, зокрема, з діяльності останнього як директора Українського Наукового Інституту в Берліні (проф. Фасмер був німецьким членом кураторії Інституту), і лишив про нього свої спогади[46]. Тому не дивно, що Д. Дорошенко мав бажання подарувати свої книжки саме Слов'янському інститутові.

Високоетична позиція С. Єфремова у справі бібліотеки та архіву Д. Дорошенка лише сприяла тому, щоб між ними розвивалися тісні довірливі наукові взаємини. У липні 1927 р., наприклад, займаючи вже посаду директора Українського Наукового Інституту в Берліні, Д. Дорошенко планував запросити С. Єфремова до Берліна на виклади, однак останній, перебуваючи під "пильним оком", не міг прийняти цього запрошення: "[...] що до свого можливого приїзду до Берліна, – писав Д. Дорошенко до Л. Білецького 19 серпня 1927 р., – [Єфремов] відповів, що "рада душа в рай, та гріхи не пускають", і підкреслив, що іменно гріхи"[47].

Отже, бібліотека й архів Д. Дорошенка опинилися у кабінеті С. Єфремова, який на той час очолював у ВУАН Комісію для дослідів над історією громадських течій на Україні. Хто був цим незнайомцем, який у 1921 р. випадково викупив бібліотеку й архів і передав ці матеріали до ВУАН, невідомо – чи не сам С. Єфремов, який скромно це замовчав? У всякому разі, коли у січні 1927 р. у ДПУ видали постанову переписати ці книжки і здати їх до бібліотеки Академії наук, то С. Єфремов протестував проти цього, заперечуючи агентам ДПУ, – мовляв, "[...] книги то мої і я не можу допустити до якогось втручання в мої справи"[48].

Невинна, здавалося б, справа пересилки бібліотеки Д. Дорошенка у Берлін насправді обернулася для С. Єфремова у великий клопіт щодо його взаємин з цензурою і ДПУ. Спершу С. Єфремов пішов до німецького консула і полагодив справу пересилки книжок в обмін на видання Берлінського університету. Однак цензура у Києві почала вимагати, щоб їй показали не лише список книжок, що пересилаються в Берлін, а й кожен примірник. "Довелося би носити кілька місяців, – писав С. Єфремов у щоденнику за 11 січня 1927 р., – та ще коли і цензор заходився читати або удавав, що читає, то це могло б затягтися на роки і роки"[49]. С. Єфремову все ж удалося добитися дозволу для висилки бібліотеки Д. Дорошенка в Німеччину, минаючи цензора. Той поскаржився з доносом у ДПУ, нібито С. Єфремов допомагає українській еміграції та ще й колишньому міністрові закордонних справ уряду гетьмана Скоропадського. ДПУ прислало двох людей

---

[45] Там само. – Док. 213. – С. 240; Док. 304. – С. 337; Док. 311. – С. 346.

[46] *Vasmer M.* Dmytro Doroschenko zum Gedachtnis // Український літопис. – Аугсбург, 1953. – Ч. 1. – С. 27–34.

[47] ЦДАВО. – Ф. 3876: Л. Т. Білецький. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 81 (див. також арк. 78 (Д. Дорошенко до Л. Білецького, 27 липня 1927 р.)).

[48] *Єфремов С.* Щоденники: 1923–1929. – С. 453.

[49] Там само. – С. 452.

для з'ясування справи, які видали постанову, що книги мають бути описані й передані в Академію. У такий спосіб книгозбірню Д. Дорошенка заборонили переслати її власникові в Німеччину.

По Києву пішли чутки, що С. Єфремов хотів вислати свою бібліотеку "гетьманському міністрові", однак про це нібито стало відомо відповідним органам з листів Д. Дорошенка до нього і йому не дали це зробити (з цього С. Єфремов робив висновки, що його листування з Д. Дорошенком пильно контролювали в ДПУ). Погрожуючи арештом, звинувачували навіть, що С. Єфремов підтримує гетьмана. "Комуністи певні, – писав він у щоденнику, – що я їх хотів одурити і страшенно розлючені"[50]. Справа дійшла до Харкова, де Скрипник говорив про бібліотеку Д. Дорошенка з А. Кримським, який весною 1927 р. вів переговори про неї у ДПУ під час викликів до цієї установи. "Жалкую, що й розпочав це діло, – писав С. Єфремов, – забувши, що краще з розумним загубити, ніж з дурнем знайти"[51].

Через рік, коли у березні 1928 р. по Києву ширилися чутки, що С. Єфремова арештовано, то однією з причин називалася та, що він хотів переслати "нелегальну" бібліотеку Д. Дорошенкові[52]. Під час допитів С. Єфремова у справі "Спілки Визволення України" його звинувачували у нав'язуванні взаємин з т. зв. "Закордонною Спілкою визволення України", організаційне зібрання якої відбулося нібито в червні 1926 р. і в якій Д. Дорошенко був головною фігурою[53].

В. Міяковський, збирач архівів і секретар Комісії для дослідів над історією громадських течій на Україні, а пізніше, у 1940-х рр., один з організаторів і близький співробітник Д. Дорошенка в УВАН і в Ауґсбурґу згадував про цю ситуацію через багато років: "Сергія Олександровича в Академії можна було застати або за працею над якимсь своїм або чужим рукописом, або за діловою розмовою з якимнебудь науковим співробітником чи службовцем Академії. На цей раз я побачив його за незвичайною роботою, – він стояв навколішки перед великою дерев'яною скринею і пакував книжки. "Оце пакую книжки Дмитра Івановича Дорошенка. Просить йому прислати до Берліну". [...] мене тоді навіть не здивувала така чудна думка про можливість переслати політичному еміґрантові його духовузброю закордон. Книжки все ж таки не дозволили вислати, і я не пам'ятаю тепер, яка їх спіткала доля"[54].

У Комісії для дослідів над історією громадських течій на Україні (пізн. – революційних рухів) та в кабінеті С. Єфремова архів та бібліотека Д. Дорошенка

---

[50] Там само. – С. 456.

[51] Там само. – С. 453. Детальніше див. нотатки з його щоденника за січень – березень 1927 р.: Там само. – С. 452–456.

[52] Там само. – С. 598.

[53] *Бурім Д. В.* Д. І. Дорошенко та український гетьманський рух на еміграції. – С. 452–453.

[54] *Міяковський В.* Мій спогад: (Д. І. Дорошенко) // *Mijakovs'kyj Volodymyr.* Unpublished and Forgotten Writings [= Sources of Modern History of the Ukraine. The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States, vol. 1] / Ed. by M. Antonovych. – New York, 1984. – P. 427–428.

дійсно залишалися неописаними впродовж довшого часу. Його архіву немає в переліку приватних архівів та рукописних збірок, зібраних Комісією за час своєї діяльності, складеному у записці від 28 листопада 1929 р. і поданому С. Будою до неодмінного секретаря ВУАН[55]. Однак нотатка про матеріали Д. Дорошенка з'являється в чернетці Акту Комісії від 18 вересня 1930 р., до того ж у приписці (до п. 4 "Переліки рукописних та архівних матеріалів" Комісії). У машинописному чистописі пункт про папери Д. Дорошенка вміщено вже на своєму місці серед інших матеріалів, зібраних Комісією[56]. З Комісії революційних рухів і з кабінету Єфремова ці документи у 1931 р. перейшли до бібліотеки Академії наук, де у відділі рукописів було сформовано особовий фонд Д. Дорошенка (№ 318). Усе це відбувалося під час переїзду відділу рукописів у 1929–1930 рр. у нове приміщення і на тлі реорганізації бібліотечної справи в Україні відповідно до політичних завдань того часу на основі постанов ЦК ВКП(б) (жовтень 1929 р.) і НКО УСРР "Про перебудову бібліотечної роботи" (червень 1931 р.)[57].

Більша частина друкованих видань із книгозбірні Д. Дорошенка також перейшла до цієї бібліотеки, де була розпорошена по різних фондах. Пізнати ці книжки можна по характерному підпису Д. Дорошенка на екслібрисі-печатці "З книг Д. Дорошенка № ...", що іноді супроводжується зображенням його герба. Так, у колекції рідкісних видань бібліотеки дослідниця Л. М. Дениско виявила 17 книжок другої половини XIX – першого десятиліття XX ст., що колись належали до книгозбірні історика[58].

2. Доля бібліотечної та архівної спадщини Дмитра Дорошенка, зібраної у 1919–1945 роках.

Виїхавши на еміґрацію і поступово пристосовуючись до складних умов наукового життя бездомного пілігрима між Віднем, Прагою, Берліном та Варшавою, історик знову почав котити вгору Сізіфовий камінь своєї книгозбірні та архіву. Книжки й папери поступово розросталися, а скрині не встигали розпаковуватися під час безкінечних переїздів Дмитра Івановича й Наталії Михайлівни, що супроводжувалися новими втратами: "Я також втратив свою бібліотеку, – писав історик у січні 1948 р., – вперше ще в Києві, а потім тричі на еміграції – в Берліні, Варшаві, а наостанку в Празі, де в мене склались знову маленькі збірки книжок"[59]. Таке насичене життя було переповнене рутинною потребою в заробітках і прикрими несподіванками. Про одну з них, що призвела до втрати час-

---

[55] ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 6747–6773. – Арк. 38.

[56] Там само. – № 6853. – Арк. 1–2.

[57] *Степченко О. П.* Особові архівні фонди видатних українських учених як джерело з історії організації спеціалізованих фондів Всенародної (Національної) бібліотеки України (1918–1934): Дис. ... канд. іст. н. / НАН України. Національна бібліотека ім. В. Вернадського. – К., 1997. – Арк. 74–91, 157–158; *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С. 154–155, 183–184.

[58] *Дениско Л. М.* Автографи на книгах із колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог. – С. 35.

[59] Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упор. о. Ю. Мицик. – К., 2006. – С. 133.

тини його книжок, Д. Дорошенко писав у листі до С. Шелухина з Берліна від 21 грудня 1930 р.: "[...] коли ми востаннє перевозились на нову кватиру, ішов густий дощ; моя скриня з книжками при перевозці розбилась, книжки підмокли і частина зовсім пропала"[60].

Після окупації німцями Варшави у 1939 р. і ліквідації новою владою Українського Наукового Інституту Д. Дорошенко знову повертається до Чехословаччини. У Празі він став деканом Філософічного факультету Українського Вільного Університету і головою Товариства "Музей Визвольної Боротьби України" (лютий 1943 – квітень 1945 рр.). Наближення радянської армії до Праги знову поставило питання про нову еміграцію в зони окупації союзників і про майбутню долю архівних, бібліотечних і музейних колекцій, зібраних українцями в Чехословаччині. Серед професорів у Празі панувала велика дилема з приводу того, чи виїжджати, чи залишатися у місті[61]. Усі збірки Музею Визвольної Боротьби України (пізн., у 1945–1948 рр., Українського музею), який після американського бомбардування 14 лютого 1945 р. залишився без свого приміщення[62], було вирішено залишити в Празі, де останній його директор Симон Наріжний охороняв їх, не даючи вивезти в СРСР, до закриття Музею у 1948 р.

Такі самі проблеми постали перед Українським Вільним Університетом та іншими українськими організаціями. На початку квітня 1945 р. на засіданні Філософічного факультету УВУ обговорювалося питання про те, що робити з університетом, його бібліотекою та архівом. Було прийняте рішення евакуювати УВУ і створити комісію для відокремлення дублетів з бібліотеки й відбору цінніших книжок для евакуації. Однак сенат УВУ і Правничий факультет протестували проти цієї пропозиції, виступаючи за те, щоб бібліотеку й архів залишити в Празі[63].

У квітні – травні 1945 р. з Праги у бік німецького кордону почали поспішно виїжджати українські культурні та громадсько-політичні діячі, які рятували своє життя перед загрозою ув'язнення, фізичного знищення або заслання в Сибір. "Головне було – переїхати чеський кордон раніш, ніж Чехія буде окупована совєтськими військами", – згадувала Н. Полонська-Василенко[64]. Д. Дорошенко з дружиною виїхали з Праги у травні 1945 р. в ешелоні з козаками-гетьманцями[65].

---

[60] ЦДАВО. – Ф. 3695: С. П. Шелухин – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 73.

[61] Про це див., наприклад, у мемуарній літературі: *Полонська-Василенко Н.* Сторінки спогадів: Український Вільний Університет // Український історик. – 1965. – № 3–4. – С. 43.

[62] У цей день була розгромлена фронтова частина Музею, після чого врятовані матеріали – майже мільйон музейних одиниць – були перевезені до Національної та Університетської бібліотек в Клементинумі та в Архів Міністерства Внутрішніх Справ у Градчанах (Там само. – С. 42; *Мушинка М.* Музей Визвольної Боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. – К., 2005. – С. 45–47).

[63] *Полонська-Василенко Н.* Сторінки спогадів: Український Вільний Університет – С. 43; *Винар Л.* Дмитро Іванович Дорошенко. Життя і діяльність: (У 50-ліття смерти). – С. 44.

[64] *Полонська-Василенко Н.* Сторінки спогадів: Український Вільний Університет – С. 44.

[65] *Радиш О.* Початки Музею Академії // Вісті УВАН. – Нью-Йорк, 2004. – Ч. 3. – С. 151.

Дорога була довгою – декілька разів родина Дорошенків зустрічалася на різних станціях з потягом, у якому в товарному вагоні їхали Н. Полонська-Василенко з чоловіком, О. Оглоблин, В. Щербаківський, В. Міяковський та інші[66]. У Празі перед виїздом багато говорилося про те, що залізниця може бути пошкодженою через напади авіації і тому велику частину шляху доведеться йти пішки. "Ця пересторога, – згадувала пізніше Н. Полонська-Василенко, – мала наслідком те, що деякі члени нашої групи, зокрема найстарші віком – ми з чоловіком та професор Щербаківський – покинули свої книжки та рукописи в Празі. Ми сподівалися, що в Празі вони збережуться, а в дорозі можуть загинути"[67]. Звичайно, що не тільки члени цієї групи залишали свої рукописи й приватні книгозбірні, але й інші професори. Відомо, що свої бібліотеку й архів Д. Дорошенко також покинув у Празі перед виїздом в Німеччину – про це є згадки в О. Оглоблина, Б. Крупницького, В. Омельченка та ін.[68]. Зрештою, сам історик зізнавався про це у листі до митрополита Іларіона (Огієнка) від 6 вересня 1946 р. з ДіПі табору під Аугсбургом: "Усі мої рукописи загинули, я не вивіз з собою (з Праги. – *Я. Ф.*) жодного писаного або друкованого аркуша і цілковито даю собі звіт, що з науковою і взагалі з літературною працею я попрощався уже назавжди"[69]. У науковій літературі вже писалося про ці втрати Д. Дорошенка[70], і примірник книжки В. Липинського "Україна на переломі", який є об'єктом зацікавлення у цій статті, належав саме до цієї бібліотеки Д. Дорошенка, зібраної у період між 1919–1945 рр.

Зі вступом до Праги Червоної армії і загонів СМЕРШу почалися арешти серед української інтелігенції, яка залишилася в місті, і масове повернення людей в СРСР[71]. Окремими постановами було припинено діяльність українських наукових, освітніх, громадсько-політичних та культурних закладів. Один із діячів того часу інженер-будівельник Василь Прохода – колишній підполковник Армії УНР,

---

[66] Там само. – С. 150–151; *Полонська-Василенко Н.* Сторінки спогадів: Український Вільний Університет – С. 44–45.

[67] *Полонська-Василенко Н.* Сторінки спогадів: Український Вільний Університет – С. 44.

[68] *Оглоблин О.* З листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина // Український історик. – 1965. – № 3–4. – С. 84; *Крупницький Б.* Д. І. Дорошенко (Спомин учня) // Науковий збірник УВАН. – Нью-Йорк, 1952. – Ч. 1. – С. 21; *Омельченко В.* Передмова // *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 18.

[69] Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – С. 127 (те саме у листі від 14 січня 1948 р. на с. 133).

[70] *Винар Л.* Дмитро Іванович Дорошенко. Життя і діяльність: (У 50-ліття смерти). – С. 45; *Бурім Д. В.* Наукова, педагогічна і громадсько-політична діяльність Д. І. Дорошенка в еміграції (1919–1951 роки): Дис. ... канд. іст. н. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського – К., 1997. – Арк. 63; *Андрєєв В.* Історія однієї зниклої праці, або Про те, що відбувається із знищеними рукописами (робота Д. Дорошенка "Дмитро М. Бантиш-Каменський й його «Исторія Малой Россіи»") // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 2: Appendix. – С. 12; *Галушко К.* Доба Дмитра Дорошенка, або Як створювали й губили нації у смутні часи Європи // *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.). – К., 2007. – С. 28.

[71] *Мушинка М.* Музей Визвольної Боротьби України в Празі та доля його фондів... – С. 51–52.

голова Товариства колишніх Українських Старшин у Чехах, активіст "Українського соколу" і випускник Української господарської академії у Подєбрадах – залишив важливі спогади про те, як він, перейшовши через лещата арешту, через сталінські тюрми й заслання в Сибіру, повернувся у Прагу у 1956 р. і через дев'ять років після цього еміґрував до США. Ось що цей очевидець тих подій писав про закриття Українського технічно-господарського інституту в Подєбрадах, заснованого у 1935 р. після ліквідації Української господарської академії: "[...] коли в ЧСР осів НКВС, він узявся за викорінювання наслідків української національно-культурної діяльності. Всю бібліотеку і справи УТГІ було вивезено хтозна-куди. На якийсь час затримали декого з українців. [...] Та зовсім не поталанило лекторові Осипові Безпалкові* та професорові Митрофанові Добриловському. Вони були у Празі, а звідти разом з професорами М. Славинським**, В. Садовським та двома десятками інших національно-культурних працівників вивезені до київської в'язниці..."[72]. У другій половині травня 1945 р. близько п'ятдесяти українських діячів з Праги, серед яких було чимало професорів українських навчальних закладів Чехословаччини, було транспортовано літаком до Києва на Лук'янівку. Тоді ж таку саму кількість в'язнів переправили з Праги до Харкова. В. Прохода робив припущення, що цей поспіх (літаками в'язнів, як правило, не перевозили) був пов'язаний з тим, що в УРСР після війни готували великий судовий процес, на зразок процесу СВУ у 1930 р., з метою розгрому "українського націоналізму" за кордоном[73].

19 червня 1945 р. за рішенням СМЕРШу було опломбовано все майно МВБУ, що зберігалося в Клементинумі й у Міністерстві внутрішніх справ. Однак у листопаді 1945 р. С. Наріжному, який звертався особисто до Сталіна, все ж вдалося домогтися скасувати цю постанову й відновити діяльність перейменованого вже на той час Українського музею. Усі його матеріали зберігалися майже в цілості до остаточної ліквідації Музею й Товариства у березні 1948 р.[74].

У червні 1945 р. до Чехословаччини з УРСР прибула пошукова архівна група для розшуку документів, вивезених німцями з СРСР. До цієї групи належали заступник начальника Управління державними архівами НКВС УРСР капітан П. Павлюк, директор Центрального державного фотофонокіноархіву НКВС УРСР капітан Г. Пшеничний, начальник архівного відділу Управління НКВС Київської обл. капітан І. Олійник та заступник начальника архівного відділу Управління НКВС Львівської обл. старший лейтенант Г. Неклеса. Після виявлення документальних матеріалів з багатьох архівів у м. Опаві, звезення туди решти документів з території Чехословаччини, пакування і перевезення на заліз-

* Був вивезений на Сибір і помер у Новосибірську

** Загинув у Києві.

[72] *Прохода В.* Записки непокірливого. – К., 1996. – Ч. 3. – С. 195.

[73] Там само. – Новий Ульм, 1972. – Ч. 2. – С. 323–324. Згадку про ці події з переказів за спогадами В. Проходи див.: *Полонська-Василенко Н.* Сторінки спогадів: Український Вільний Університет – С. 44.

[74] Про ці події див. детальніше: *Мушинка М.* Музей Визвольної Боротьби України в Празі та доля його фондів... – С. 51–105.

ничну станцію 19 липня 1945 р. П. Павлюк і Г. Неклеса виїхали в Прагу[75]. Наприкінці липня – на початку серпня вони виявили документи й бібліотеку Українського Вільного Університету і документи видавництва Українського національного об'єднання, які одразу завантажили у вагон[76]. Пізніше у Подєбрадах були виявлені документи і матеріали Української господарської академії, в архіві Міністерства внутрішніх справ Чехословаччини – Українського історичного кабінету: "архив буржуазно-националистических правительств и видных украинских националистов", – як писав П. Павлюк про ці документи у доповідній записці начальнику Архівного правління НКВС УРСР П. Гудзенкові[77]. За допомогою радянського посла в Празі одразу почалися переговори про передачу цих та інших документів та книгозбірень у дар архівам УРСР. Переговори ці завершилися укладанням акту від 30 серпня 1945 р. про передачу українських документальних матеріалів в Празі[78]. Церемонія передачі відбулася 4 вересня і у жовтні вагон з матеріалами Українського історичного кабінету та іншими прибув до Києва, де вони були передані в особливий відділ таємних фондів. Усі архівні документи, перевезені з Праги у 1945 р. під загальною назвою "Український історичний кабінет", пройшли систематизацію, в результаті чого було сформовано 203 окремі фонди, з яких можна було виділити, зокрема, й групу "Українські політичні партії та їх діячі в еміґрації (1919–1945 рр.)"[79].

Наступна велика партія з Праги, на цей раз уже з фондів Українського музею, була вивезена з Праги у 20-х числах квітня 1948 р., коли вночі шість вантажних машин з матеріалами зі складів університетської бібліотеки в Клементинумі виїхали в невідомому напрямку. С. Наріжний писав з цього приводу: "Є підстави твердити, що поліційні аґенти, які при участі в'язнів переводили цю операцію, мали інструкції відбирати головно рукописний матеріал, а матеріал бібліотечний залишати на місці. Для кого й для чого відібраний і куди вивезений той музейний матеріал – повністю не знати, можна лише здогадуватися"[80].

Не можливо, здається, сьогодні визначити, у якій партії з Праги були вивезені книжки та рукописи Д. Дорошенка і де він їх залишив перед відступом з міста: в Українському історичному кабінеті, УВУ, Музеї Визвольної Боротьби України чи десь в іншому місці. Д. Дорошенко дуже тепло ставився до С. Наріжного, знав його як порядну, культурну й працьовиту людину. "Коли б я почував, що маю право називати його своїм учнем (в умовах еміґрантського життя я мало

---

[75] *Кеннеді Ґрімстед П.* "Празькі архіви" у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної Україніки – К., 2005. – С. 24, 122. – Док. 20 (доповідна записка П. Павлюка від 9 серпня 1945 р.).

[76] Там само. – С. 122. – Док. 20.

[77] Там само. – С. 123.

[78] Там само. – С. 130–138. – Док. 25.

[79] Про це див. у статті: *Палієнко М.* Архіви української еміграції в радянських спецсховищах (Переміщення, опрацювання, використання) // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 196–212.

[80] Цит. за: *Мушинка М.* Музей Визвольної Боротьби України в Празі та доля його фондів... – С. 104.

міг йому дати, він більше сам здобував знання), то я би пишався таким учнем", – писав Д. Дорошенко з властивою йому скромністю у листі до В. Липинського від 26 серпня 1928 р.[81]. Цілком можливо, що, виїжджаючи з Праги, Д. Дорошенко залишив свої архіви і книгозбірню саме на зберігання Музеєві Визвольної Боротьби України. М. Мушинка свідчить, що музейні збірки, які переховувалися в підвальних приміщеннях празького Клементинума й у Міністерстві внутрішніх справ у Градчанах, поповнювалися також архівно-музейними і бібліотечними колекціями українських діячів, які перед приходом Червоної армії втікали на Захід. Вони часто залишали С. Наріжному свої заощадження, що не могли придатися в Німеччині та в інших країнах і що відкладалися пізніше на окремий рахунок для діяльності Музею у 1945–1948 рр.

Як би там не було, але збірки Д. Дорошенка були вивезені з Праги до Києва в одній із цих двох партій, 1945 або 1948 рр.: два описи його особового (таємного) фонду № 4186 у тодішньому Центральному державному архіві Жовтневої революції УРСР, куди потрапили матеріали після розподілення з ЦДІА УРСР, були завершені у березні 1955 р. (розсекречені, згідно з актом про розсекречення, у липні 1990 р.[82]) – отже перед наступними великими партіями, що надходили з Праги до Києва у 1958 і 1983 рр.

У тіні історій з перевезенням з Чехословаччини в Україну документів, рукописних і музейних матеріалів ховається доля книгозбірень українських установ і приватних осіб. З-поміж небагатьох на сьогодні публікацій, що порушують проблему вивчення бібліотечних фондів, перевезених з Праги, можна назвати, зокрема, статтю Л. І. Лозенко, колишнього головного спеціаліста Головархіву України[83]. На підставі публікованого авторкою матеріалу це питання дещо заторкував М. Мушинка у своїй монографії[84]. Однак навряд чи можна сказати, що у наш час, відколи вийшли друком ці праці Л. І. Лозенко і М. Мушинки, дослідження бібліотечних фондів, перевезених з Праги в Україну, кардинально зрушилося з місця.

Дослідниця звернула увагу на те, що в акті передачі цінностей від 30 серпня 1945 р. нічого не вказано про передачу бібліотечних колекцій з Праги, хоч у той час було передано 35 щорічних підшивок періодики і 2100 в'язок книг[85]. Невідомо, скільки книг було вивезено з Клементинума у квітні 1948 р., а М. Мушинка, який навчався у Празі у 1954–1959 рр. і був свідком тієї епохи, відвідуючи бібліотеки Клементинума, бачив ці книжки, що "[...] навалом лежали в підвальних коридорах та в приміщенні для кочегарів біля центрального туалету й залі для

---

[81] *Липинський В.* Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – С. 311. У науковому середовищі С. Наріжного таки називали учнем Д. Дорошенка, див.: *Білецький Л.* Дмитро Дорошенко. – Вінніпег, 1949. – С. 18.

[82] Про ці відомості див. в описах 1 і 2 фонду 4186 ЦДАВО.

[83] *Лозенко Л.* Празький український архів... – С. 18–30. Стаття була передрукована майже без змін, див.: *її ж.* З історії Празького українського архіву // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1997. – Вип. 6. – С. 85–93.

[84] *Мушинка М.* Музей Визвольної Боротьби України в Празі та доля його фондів... – С. 108–109.

[85] *Лозенко Л.* Празький український архів... – С. 25.

курців – у мішках, картонних коробках, ящиках, старих розбитих скринях, але в переважній більшості перев'язувані мотузками і накидані біля стін коридора від підлоги по стелю"[86]. Восени 1958 р. ці матеріали з Клементинума зникли в невідомому напрямку – здогадувалися, що вони були вивезені до СРСР.

На теперішній час дуже важко оцінити точний обсяг цих збірок. Бібліотечні фонди, перевезені з Праги до Києва, починаючи, мабуть, з 1945 р., опинилися в Науково-довідковій бібліотеці ЦДІА УРСР. "[...] майже всі видання, – писала Л. Лозенко, – мають відбитки штампів, екслібриси, інші позначки, за якими можна встановити власника або ж місце попереднього зберігання. На багатьох книжках є автографи, дарчі написи, помітки відомих і невідомих авторів, що підвищує їх цінність. Перегляд цих книжок може призвести до справжніх відкриттів"[87]. Печатки саме цієї бібліотеки стояли першими на примірнику "України на переломі" В. Липинського (колишній інвентарний № 30080с), що звернув нашу увагу в цій статті.

Отже, книгозбірня Д. Дорошенка або якась її частина разом з іншими приватними й громадськими бібліотеками, опинившись у Києві, була передана у спецфонд Науково-довідкової бібліотеки ЦДІА УРСР, яка, як згадувалося, у 1972 р. була відокремлена від архіву. Систематизація і каталогізація головного масиву празьких бібліотечних фондів відбувалася у середині 1960-х – 1970-х рр. Однак за вказівками відповідних органів і Головного управління по охороні державних таємниць у пресі (Головліту) частину дублетних примірників, яких було чимало, передали іншим бібліотекам, зокрема, на початку 1980-х рр. (після переінвентаризації фондів, що відбулася близько 1980 р.). Інша частина книжок була просто знищена. Як уже відзначалося у наукових дослідженнях, подібні знищення книжок у спецфондах відбувалися за вказівками з Головліту (або, фактично, інших органів) про списання літератури в макулатуру, оскільки у фондах дозволялося зберігати лише два примірники одної і тої самої книжки[88].

За спогадами кількох очевидців, а також за їхніми переказами про розповіді покійних вже сьогодні співробітників ЦДІА України у Києві, одне з таких знищень друкованих видань спецфонду НДБ відбулося приблизно у 1983 або 1984 рр. У той день вантажну машину завантажили в'язками книжок, виданнями переважно 1910-х – 1940-х рр. З того, що бачили під час знищення (на самій машині побачити назви видань було майже неможливо, оскільки в'язки збиралися так, що верхня і нижня книжки клалися зворотнім боком обкладинки), згадують багато українських друків, виданих у Празі, зокрема, в УВУ – з гуманітарних, природничих і точних наук. З українських книжок пригадують ще видання Шевченка (кілька пачок, що, як здогадувалися, були частиною накладу – невеликі книжки, кількадесят примірників, у м'якій жовтій палітурці), військові статути української армії періоду 1917–1919 рр., книжки про суспільно-політичних діячів,

---

[86] *Мушинка М.* Музей Визвольної Боротьби України в Празі та доля його фондів... – С. 104 (прим. 165).

[87] *Лозенко Л.* Празький український архів... – С. 28; *її ж.* З історії Празького українського архіву. – С. 91–92.

[88] *Білокінь С.* На полицях спецфондів у різні роки // Слово і час. – 1990. – № 1. – С. 75.

зокрема, про Петлюру, наукові праці А. Яковліва, інших авторів тощо. Було також вивезено багато німецьких друків часів війни, серед яких – німецькі журнали мод 1942 р., портрети Гітлера, практичні інструкції для побуту солдат німецької армії і т. д. Повезли ці книжки на якесь підприємство вгорі за Московською площею, де, за цими розповідями очевидців, у спеціальному цеху їх вкидали на переробку у великий котел. Такі відомості, звичайно, потребують ґрунтовних документальних уточнень і можна сподіватися, що на підставі недоступних поки що матеріалів внутрішніх архівів різних установ історики й бібліографи з часом зможуть дослідити ці події. Крім того, відомчі архіви мають також відкрити точні настанови й директиви тих каральних органів і політичних керівників, які у складний час жорсткої радянської цензури змушували українських бібліотекарів і архівістів виконувати такі накази, які приводили, за висловом С. Білоконя, до "книжкового геноциду"[89].

Насьогодні у наукових публікаціях можна зустріти лише поодинокі згадки як про факт цього знищення, так і про передачу дублетів з НДБ до ЦНБ АН УРСР, бібліотек Інституту історії АН УРСР, Інституту літератури АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ[90]. Передавати дублети, що підлягали такому знищенню, до спецфондів інших бібліотек було, мабуть, ледь не єдиним дієвим для бібліотекарів різних посад способом, аби врятувати ці видання. Такі передачі зі спецфонду НДБ відбулися, зокрема, у 1982 р. – саме напередодні згаданого знищення книжок. Завдяки цьому крокові було збережено, крім багатьох інших книжок, і цей примірник монографії В. Липинського "Історичні студії та монографії" (Т. 3: Україна на переломі. – Відень, 1920), що колись належав Д. Дорошенкові. Його було передано з дублетного фонду НДБ до ЦНБ АН УРСР згідно з актом № 1 від 15 березня 1982 р., що є списком багатьох видань, що тоді передавалися з НДБ[91] . В алфавітному каталозі колишнього спецфонду НДБ на бібліографічній карточці серед шифрів старих інвентарних номерів дублетів цього видання зустрічаємо й викреслений після передачі до ЦНБ знайомий нам шифр – № 30080с. У спецфонді ЦНБ АН УРСР "Україна на переломі" лежала незаінвентаризованою десять років: в обліковій книзі надходжень у Відділ зарубіжної україніки НБУВ записано, що це видання надійшло у фонди бібліотеки чомусь лише на початку 1992 р. – як дарча книжка[92].

Цей відділ НБУВ відкрився 9 вересня 1991 р. і через декілька днів, 16 вересня, за рішенням бібліотеки усі видання колишнього спецфонду було передано до

---

[89] Там само. – С. 75.

[90] *Лозенко Л.* Празький український архів... – С. 28–29; *її ж.* З історії Празького українського архіву. – 91–92; *Дідківська Г., Дегтяренко Л.* Зарубіжна україніка в ЦНБ АН України // Українська діаспора. – К.; Чикаго, 1993. – Ч. 3. – С. 140; *їх же.* Фонд відділу зарубіжної україніки // Бібліотечний вісник. – 1998. – № 2. – С. 37.

[91] Офіційна відповідь з Науково-довідкової бібліотеки центральних державних історичних архівів України від 7 червня 2006 р. (зберігається в архіві автора). За цю інформацію висловлюю свою щиру подяку директорові бібліотеки Г. В. Порохнюк

[92] Див.: НБУВ. Відділ зарубіжної україніки. – Инвентарная книга № 1: Монографии № 1 по № 2523. – № 1354. – Арк. 54зв.

нього. У суспільстві з'явився значний інтерес до цього унікального зібрання і наступного року читальний зал відділу мав дуже великий наплив читачів – близько 10 тис. дослідників[93]. Це й пояснює належне опрацювання і систематизацію фондів колишнього спецфонду саме в той період.

Такими складними шляхами частина книжок з особистої книгозбірні Д. Дорошенка, залишеної ним у Празі у травні 1945 р., сьогодні опинилася у київських бібліотеках, зокрема, в Національній бібліотеці України імені В. Вернадського.

3. Роки 1945–1951 і спадщина Дмитра Дорошенка після його смерті: до постановки проблеми.

Перед тим, як почати висвітлення долі архівної та бібліотечної спадщини Д. Дорошенка, зібраної в останній період його життя, звернемо увагу на те, що тут ми говоримо лише про постановку проблеми. Річ у тім, що основні джерела, які стосуються цієї теми, зберігаються в Музеї-Архіві ім. Д. Антоновича УВАН у Нью-Йорку і на сьогодні праця з цими рукописами для автора була неможливою. Опублікованих же матеріалів було замало для того, щоб подати достовірні відомості про долю книгозбірні та архіву Д. Дорошенка у 1945–1951 рр. Однак завдяки науковій співробітниці УВАН п. Тамарі Скрипці, яка наприкінці 2006 р. здійснила спеціальні архівні пошуки, деякі документи з Нью-Йорка на цю тему також використовуємо. Одразу обмовимося, що головним результатом цих пошуків є те, що невідомі раніше папери Д. Дорошенка – оригінали та копії листів його і до нього від середини 1940-х рр. до 1951 р., машинописи праць, фотографії, деякі книжки з його книгозбірні та ін. – було віднайдено у неописаних паперах архіву В. Омельченка. Таким чином, усі архівні матеріали з УВАН, використані в цій статті (деякі листи Н. Дорошенко, О. Оглоблина, Управи УІТ та ін.), були люб'язно надані нам у користування п. Тамарою Скрипкою, за що висловлюємо свою щиру подяку, оскільки без цієї інформації неможливо було простежити долю збірок Д. Дорошенка цілісно – упродовж усього його життя.

Уже вдруге опинившись без своїх книжок та архівів, на цей раз у Німеччині у таборі для переміщених осіб під Ауґсбурґом, Д. Дорошенко, як і чверть віку тому, важко переживав ці втрати. До того ж у Празі разом з його паперами загубився, як він вважав, рукопис кількарічної фундаментальної праці про гетьманування Петра Дорошенка (віднайдений восени 1970 р., переданий у Мюнхені до УВУ і виданий у 1985 р. в УВАН) та інші, менші, дослідження. Внутрішній стан Д. Дорошенка після переїзду в Німеччину у 1945 р. намагався відтворити у своїх спогадах його учень Б. Крупницький, який не лише перебував з ним якийсь час в одному ДіПі таборі, але й зустрічався пізніше на наукових з'їздах в Ауґсбурзі, Міттенвальді та ін. "Основним настроєм його був тихий смуток, що повстав, може, й тому, що Дмитро Іванович мусів залишити в Празі весь свій науковий

---

[93] Про це детальніше див.: *Дідківська Г., Дегтяренко Л.* Зарубіжна україніка в ЦНБ АН України. – С. 140; *їх же.* Фонд відділу зарубіжної україніки. – С. 37; *їх же.* Фонд відділу зарубіжної україніки Бібліотеки // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 70.

"запас". А без цього вчений почуває себе як без рук, не було навіть відповідної книжки для готування до лекцій [...]"[94].

Ці пригніченість і втома від багатолітнього скитальського життя на еміґрації впливали на його науково-організаційну активність. "Ви собі, ймовірно, не уявляєте жахливого морального стану нас усіх, – писав Д. Дорошенко до митрополита Іларіона з-під Ауґсбурґа, – хто живе під вічною загрозою насильного повернення "на батьківщину", серед постійних перевірок, переселень, виселень, в атмосфері повного безправ'я. Ніколи не думав я, що доживу до такого стану, і єдина надія лише на те, що серце і нерви не витримають і, Бог дасть, наступить кінець, чим швидше, тим ліпше. Пишу Вам це цілковито відверто"[95].

Однак історик і далі читав лекції, писав статті й замітки до журналів, сам збирав матеріали для часопису "Український літопис", що вийшов друком на початку 1946 р., і т. д. Йому було доручено очолити Відділ культури та освіти Центрального представництва української еміґрації, створеного на чолі з В. Мудрим у листопаді 1945 р. на І з'їзді представників еміґрації в Ашафенбурзі, на якому зібралися представники різних українських ДіПі таборів у Західній Німеччині та Австрії[96].

У перші повоєнні роки Д. Дорошенко не лишався осторонь також і від науково-організаційного життя, відіграючи у ньому важливу роль. За ініціативою В. Міяковського, Л. Білецького та інших українських науковців його було обрано, поряд з В. Щербаківським та Л. Чикаленком, у Виконавчу раду для створення Української Вільної Академії Наук[97]. Організацію цієї установи вдалося здійснити восени 1945 р., а її інавгурація відбулася 4 січня 1946 р. у ДіПі таборі "Sommer-Kaserne" в Ауґсбурзі[98]. 17 жовтня 1945 р. В. Міяковський занотовував у своєму щоденнику думки щодо структури майбутньої УВАН: "На чолі УВАН президент. Кандидатура, – може, Дм. Ів. Д.[орошенко] але він не має силу – захопитися справою, охолоджує всіх"[99]. Проте визнаний авторитет Дмитра Івановича як науковця, викладача, керівника кількох провідних українських наукових установ на еміґрації у 1920-і – 1940-і рр. і, вочевидь, його риси інтелігентної та чутливої людини, доброї, м'якої вдачі були визначальними у тому, що його все ж обрали першим президентом УВАН і у той самий час також керівником Історичної секції Академії[100].

---

[94] *Крупницький Б.* Д. І. Дорошенко (Спомин учня). – С. 21.

[95] Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – С. 127 (лист від 6 вересня 1946 р.). Подібні рядки див. також: *Дорошенко Д.* Розвиток української науки під прапором Шевченка. – Вінніпеґ, 1949. – С. 8.

[96] *Горбунова Г.* Ді-Пі – табори: (Розвідка за збіркою бібліотеки ім. О. Ольжича) // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції: [Музей історії міста Києва, 21 грудня 2006 р.]. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 169, 175; *Wynar Lubomyr.* Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945–1952. – Kent, Ohio, 1989. – P. 52. – [Repr. from: Ethnic Forum. Journal of Ethnic Studies and Ethnic Bibliography. – 1988. – Vol. 8. – No 1.]

[97] *Wynar Lubomyr.* Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945–1952. – P. 54.

[98] *Дорошенко Д.* Розвиток української науки під прапором Шевченка – С. 8–9.

[99] Цит. за: *Білокінь С.* Володимир Міяковський: (1888–1972) // Вісті УВАН. – Нью-Йорк, 2000. – Ч. 2. – С. 240.

[100] Про це див.: *Дорошенко Д.* Розвиток української науки під прапором Шевченка – С. 9; *Wynar Lubomyr.* Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945–1952. – P. 58–61.

Проблема відсутності наукової літератури, своїх архівів і найнеобхідніших засобів для праці створювала великі незручності для українських еміґрантів, які опинилися у важких для творчої праці умовах таборового життя в Німеччині. Врятувавши своє життя, люди знову бралися за організацію науки – відновлювалися НТШ, УВУ, інші установи, скликалися конференції, виголошувалися доповіді, читалися лекції, проводилися аудиторні заняття і т. д. У цьому процесі заснування УВАН у листопаді 1945 р. згуртувало довкола себе провідні наукові сили. Заходами В. Міяковського, невтомного збирача архівів ще з часів його співпраці з С. Єфремовим у ВУАН 1920-х рр., при новоствореній УВАН в Ауґсбурзі одразу було закладено Музей-Архів та бібліотеку[101]. Для подолання кризи у користуванні книжками центральна бібліотека УВАН, формуючи головний каталог, занотовувала не лише видання зі своїх фондів, але й книжки зі збережених приватних книгозбірень, якими, як свідчив Л. Чикаленко, "[...] могли користуватися члени груп і поза Авґсбурґом"[102]. Такий колективний підхід до користування науковою та іншою літературою, звичайно, дещо покращував ситуацію, і в перших місяцях нового життя на еміґрації тимчасово зменшував гостроту проблеми, у т. ч. й для Д. Дорошенка.

Наступні етапи життя Д. Дорошенка – викладання в УВУ у Мюнхені, переїзд до Вінніпега наприкінці 1947 р., повернення до Європи наприкінці 1950 р. (до Франції) і його смерть 19 березня 1951 р. через два тижні після переїзду з Парижа до Мюнхена.

Перед від'їздом до Вінніпега Дмитро Іванович, як сам писав, "[...] познищував усі листи, які одержував перед тим", і не мав з собою нічого зі свого архіву або бібліотеки: "Коли я летів до Канади, то не взяв із собою ані клаптика, ні друкованого, ні писаного [...]"[103]. Також і після повернення з Вінніпега у Францію, за свідченням його дружини, у Дмитра Івановича не було з собою навіть необхідної підручної літератури: "Коли ми виїхали із Канади, – писала Наталія Михайлівна до О. Оглоблина, – то у мене в хаті не було ні одної книжки Дм[итра] Ів[ановича] і все, що зараз єсть, я з великими труднощами здобула"[104]. Після смерті Д. Дорошенка у 1951 р. його збірками опікувалася дружина Наталія Михайлівна, займаючись популяризацією творів та збором рукописів свого чоловіка. В одному з листів до неї О. Оглоблин згадує про заповіт Д. Дорошенка, згідно з яким усі авторські права на видання й перевидання його праць, що мали бути здійснені після смерті, переходили до Н. Дорошенко[105].

---

[101] *Радиш О.* Початки Музею Академії. – С. 153–154; *Омельченко В.* Українська Вільна Академія Наук у Німеччині та Українська Вільна Академія Наук у США (1945–1988) // 125 років київської української академічної традиції / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1993. – С. 89; *Wynar Lubomyr.* Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945–1952. – P. 55.

[102] Цит. за: *Омельченко В.* Українська Вільна Академія Наук у Німеччині та Українська Вільна Академія Наук у США (1945–1988). – С. 89–90.

[103] Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – С. 133.

[104] Лист зберігається в Архіві УВАН.

[105] *Курас Г.* Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенко [Початок]. – Док. 3. – С. 285–286.

У той час було розпочато працю для пошуку й комплектування листів Д. Дорошенка до різних адресатів, машинописів його статей і монографій, книжок з його бібліотеки та інших матеріалів. Проживаючи в Мюнхені, Наталія Михайлівна займалася цим упродовж майже двадцяти років, до самої своєї смерті, що настала 17 жовтня 1970 р. Великим помічником, товаришем і порадником у цій справі став для неї О. Оглоблин. Про один з таких епізодів, пов'язаний з пошуком епістолярної спадщини Дмитра Івановича, Н. Дорошенко писала у згаданому листі до Лудлова: "Двічі їздила в Тюбінген до [Ганни] Чикаленко-Келлер, заплатила їй 300 марок за листи Дм[итра] Ів[ановича], а потім стала розшукувати скріз[ь], де тільки можна. З Канади прислав мені один знайомий «Мої спомини про недавнє минуле». [...] За цей час я знайшла одну особу, яка згодилась мою бібліотеку переписати"[106]. Поза іншим, Наталія Михайлівна згадувала тут, що її хвилює доля монографії Д. Дорошенка про гетьмана Дорошенка, і висловлювала припущення, що вона може бути у сина відомого видавця Юрія Тищенка (Сірого) – Бориса. У 1942 р. Ю. Тищенко (Сірий) видавав у Празі бібліографію праць Дмитра Івановича[107] і, як вважала Наталія Михайлівна, міг щось знати про загублений машинопис Д. Дорошенка: "А де син Сірого, – допитувалася Наталія Михайлівна в О. Оглоблина, – чи він там в Нюіорку? У нього та монографія напевно єсть"[108].

Усі зібрані матеріали Н. Дорошенко хотіла передати на зберігання до Архіву УВАН, де на пропозицію О. Оглоблина влітку 1953 р. була утворена Комісія УВАН для збирання й студіювання матеріалів про життя, діяльність і творчість Д. Дорошенка. У своїй майбутній праці Комісія ставила перед собою багато завдань: продовжити бібліографію праць Д. Дорошенка за роки 1942–1951; занотувати, а по змозі й зібрати непубліковані рукописи; почати велику працю по збору листів Дмитра Івановича, його світлин або їхніх репродукцій, публікацій про нього, спогадів, наукову працю над монографією про нього (автором цієї монографії, як писала Н. Дорошенко, мали б бути Б. Крупницький або О. Оглоблин) і т. д.[109]. О. Оглоблин виступив також за створення окремого фонду Д. Дорошенка в Архіві УВАН.

Передтим, як відійти у вічність у 1970 р., Н. Дорошенко не встигла залишити заповіт про майбутню долю зібраної по крихтах бібліотеки, архіву й усього невеликого спадку Дмитра Івановича. Листуючись із дружиною історика у 1950-х рр.

---

[106] Лист Н. Дорошенко до О. Оглоблина (Архів УВАН).

[107] Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899–1942 роки. – Прага, 1942. – 62 с.

[108] Про те, що у 1953 р. О. Оглоблин мав намір поцікавитися цією монографією в Ю. Тищенка-Сірого, який відкрив своє видавництво у Нью-Йорку, див.: *Курас Г.* Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенко [Початок]. – Док. 2. – С. 283. Однак не встиг цього зробити, ймовірно, з причини смерті видавця у тому самому році.

[109] Про це детальніше див.: *Винар Л.* Дмитро Іванович Дорошенко. Життя і діяльність: (У 50-ліття смерти). – С. 56–61 (публікацію листа О. Оглоблина до Н. Дорошенко від 23 січня 1953 р. зі своїми думками щодо збору й вивчення спадщини Д. Дорошенка див. на с. 64–67); *Курас Г.* Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенко [Початок]. – Док. 1. – С. 280–281; Док. 2. – С. 284; *його ж.* Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенко [Продовження] // Український історик. – 2006. – № 1–3. – Док. 6. – С. 198. Див. також цитований лист Н. Дорошенко до О. Оглоблина з Архіву УВАН.

про заповіт Д. Дорошенка, О. Оглоблин пропонував передати авторські права історика тій науковій установі, яка буде займатися збиранням і популяризацією його творів, листів і документів[110]. 30 жовтня 1970 р. О. Оглоблин отримав з Мюнхена лист від Алли Йогансен, датований 25 числом того самого місяця, де вона писала про останню волю покійної щодо передачі до УВАН матеріалів Д. Дорошенка: "Через те, що тестаменту Наталія Михайлівна не залишила, ліквідація її майна іде через суд (кімнату запломбовано) і о. П[аладій] Дубицький і я вжили відповідальних заходів, щоби було дозволено бібліотеку, листування проф. Д. Дорошенка, як також особисті речі пані Дорошенко, що мають музейну цінність (фотогр[афії], вишивані речі), переслати Вам, навіть подали Вашу адресу. Тепер ми пильно за тим слідкуємо, щоби дорога до Вас не збочила"[111]. Дві відповіді О. Оглоблина на цей лист датовані 1 і 6 листопада 1970 р. "Як Вам відомо, – писав історик до А. Йогансен у першому листі, – покійна Наталія Михайлівна мала намір передати мені свою бібліотеку й архів для створення фонду Дмитра Івановича Дорошенка (а тепер їх обох), який уможливив би видання (властиво, й перевидання) його творів, листування, спогадів про нього, а також дослідження його життя, діяльности й творчости для написання відповідної наукової біографії й монографії про цього великого українського історика й видатного громадського й державного діяча. [...] Я дуже вдячний Вам і Високодостойному Пан-вітцеві Паладію Дубицькому, з яким я був колись знайомий у Мюнхені й якого дуже шаную, за Ваші турботи й заходи щодо виконання волі Покійної Наталії Михайлівни й передачі мені її наукової та меморіальної спадщини"[112]. Наступного дня, 2 листопада 1970 р., від імені Президії Українського Історичного Товариства Л. Винар вислав "Уповноваження" у Мюнхен для д-ра О. Вінтоняка, директора видавництва "Дніпрова хвиля", зайнятися справою перевезення архіву Д. Дорошенка до О. Оглоблина в УВАН у зв'язку зі смертю Наталії Михайлівни[113]. Як свідчив авторові цих рядків проф. Л. Винар (м. Луцьк, 18 травня 2006 р.), О. Оглоблин таки отримував з Мюнхена архівні матеріали Д. Дорошенка. Згідно з путівником по архівних та рукописних фондах УВАН, виданим у 1988 р., архів Д. Дорошенка на той час перебував на стадії опрацювання[114]. Сьогодні цей фонд заінвентаризовано за № 312. Однак тут ідеться лише про одну валізу, яку до недавнього часу називали "Архівом Д. Дорошенка", де зберігаються окремі випадкові матеріали – ксерокс однієї зі статей Д. Дорошенка, вишита сорочка Наталії Михайлівни тощо.

---

[110] *Курас Г.* Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенко [Початок]. – Док. 3. – С. 286.

[111] *Винар Л.* Про літературний спадок Дмитра І. Дорошенка // Український історик. – 1999. – № 24. – С. 269.

[112] Лист зберігається в Архіві УВАН. Згадку про другий лист див. у відповіді А. Йогансен з Мюнхена від 12 листопада: *Дорошенко Н.* Дмитро Іванович Дорошенко. Спогади. Додаток / Публ. Л. Винара // Український історик. – 2006. – № 1–3. – С. 138.

[113] Лист на бланку УІТ зберігається в Архіві УВАН.

[114] A Guide to the Archival and Manuscript Collection of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., New York City. A Detailed Inventory / Project Supervisor Yury Boshyk. – Edmonton, 1988. – P. 26.

Важливу працю над виявленням паперів, що належали Д. Дорошенкові, як уже згадувалося, здійснила в УВАН п. Т. Скрипка наприкінці 2006 р. "З переглянутих мною матеріалів, які надійшли до академії від родини В. М. Омельченка, бувшого директора Музею-архіву УВАН у США, виглядає, що архів Н. Дорошенко після її смерті з Мюнхену переслали до Оглоблина [...], – писала дослідниця у листі від 7 грудня 2006 р. – У листах Н. Дорошенко до В. В. Міяковського виразно написано про її бажання передати архів до УВАН. Адже в УВАН працював В. В. Міяковський, з родиною якого вона була в дуже близьких відносинах. Адже В. В. Міяковський одразу після смерті Д. І. Дорошенка дістав від Н[аталії] М[ихайлівни] листи до Д[митра] І[вановича], фотографії і зібрав по людях його друковані праці. І ця частина архіву після смерті В. В. Міяковського також була під опікою В. М. Омельченка, і лише тепер виявлена мною [...].

[...] Оскільки архів Д. Дорошенка таки був внесений при описі архівів УВАН до "A Guide to the Archival and Manuscript Collection..." під номером 312, то виглядає, що вже тоді [у 1988 р.] В. М. Омельченко мав конкретні матеріали й документи, а також юридичне право на архів Д. Дорошенка"[115].

Згідно з відомостями п. Тамари Скрипки, у цьому архіві сьогодні зберігаються листи, зокрема, від Є. Бачинського, митр. Іларіона, А. Білопольського, М. Єреміїва, о. Йосафата Ж., П. Ковалева, П. Лазаревич, єписк. Платона, митр. Полікарпа, Ю. Русова, єписк. Сильвестра, владики Мстислава, Б. Панчука, А. Лівицького, М. Чубатого та ін., а також копії листів. Крім епістолярію, в архіві зберігаються також фотографії (портретні й групові – Н. і Д. Дорошенків, інші), машинопис праці "Що таке історія Східної Европи", копії праць "Мазепа в історичній літературі і житті", "Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665–1666)", книжки: Д. Дорошенко "Університетські виклади" (1946), "Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі" (1926) та інші матеріали.

Звичайно, такі відомості вимагають детальніших описів, ґрунтовних уточнень і доповнень, зроблених на основі пошуків нових архівних матеріалів в УВАН, УІТ (листування В. Міяковського, О. Оглоблина, В. Омельченка, Н. Дорошенко та інших) і перегляду Архіву Д. Дорошенка de visu дослідниками, які спеціально вивчають цю тему. У майбутньому це відкриє нові сторінки у дослідженні долі архівної та бібліотечної спадщини історика, однак уже сьогодні можна твердити, що невідома раніше частина архіву Д. Дорошенка за останні роки його життя зберігається таки в Музеї-Архіві ім. Д. Антоновича УВАН у Нью-Йорку.

* * *

Трапляється іноді так, що якась маленька й непримітна дрібничка цілком несподівано для самого автора стає підставою для більшої розвідки[116]. Так і в нашо-

---

[115] Лист зберігається в архіві автора.

[116] Так сталося, наприклад, з вивченням книгозбірні відомого бібліофіла О. З. Попільницького (1850–1929), див.: *Дениско Л. М.* Бібліотека О. З. Попільницького: досвід роботи з опису приватного книжкового зібрання // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблема формування, збереження, розкриття: Матер. наук.-практ. конфер., присвяченої 100-річчю відділу рідкісних видань і рукописів ХДНБ ім. В. Д. Короленка. – Х., 2003. – С. 70–80. Інтернет-адреса: http://korolenko.kharkov.com/20.htm

му випадку невелике повідомлення, яке задумувалося, відколи починалася праця над аналізом тексту дарчого напису В. Липинського для родини Дорошенків, розрослося у статтю, де порушено декілька важливих, на нашу думку, проблем:

• Дослідження взаємин В. Липинського і Д. Дорошенка. Ця тема в науці далеко не нова. Обидві особистості були й залишаються занадто помітними фігурами, а їхні життєві й творчі шляхи були настільки близькими, що це питання не могло бути поза увагою їхніх багатьох сучасників, які залишили свої спогади, та пізніших дослідників. Дуже довгий час цих людей єднала щира дружба, взаємоповага та спільна праця. Автограф В. Липинського, написаний на його монографії з теплотою для Дмитра Івановича та Наталії Михайлівни, є добрим штрихом, що підтверджує такі думки. Діяльність Д. Дорошенка у популяризації творів В. Липинського на лекціях і завданнях для студентів, у численних історіографічних та бібліографічних оглядах, інших наукових працях засвідчує, наскільки високо історик цінував його погляди.

• Дослідження біографії і творчої спадщини Д. Дорошенка. Незважаючи на те, що вивчення біографії Д. Дорошенка не залишається поза увагою істориків в Україні та за її межами[117], все ж, на нашу думку, ще зарано говорити, що його багатогранна творчість добре досліджена. Один лише той факт, що на сьогоднішній день ми досі не маємо окремої монографії про цього історика, задум про яку виношували ще О. Оглоблин, Н. Дорошенко, Б. Крупницький та ін., дуже промовистий для того, аби побачити, наскільки великі перспективи можуть бути для дослідників цієї проблематики. Завдяки численним контактам Д. Дорошенка з іншими науковцями, культурними й політичними діячами розвиток цієї тематики, звичайно, спонукатиме до досліджень з історії історичної науки, української політики, ідеології і т. д. Найважливішими завданнями тут можуть бути видання епістолярію історика, уточнення виданої у 1942 р. його бібліографії, укладання переліку публікацій останніх десяти років життя, підготовка до друку зібрання його творів тощо. Ми знаємо, з якими ініціативами щодо цього виступали історики й дружина Д. Дорошенка у 1950-х – 1960-х рр., але й у сучасних публікаціях такі проблеми також заторкуються[118]. Усе це, власне, є продовженням тих незавершених проектів, які О. Оглоблин та інші діячі його часу ставили перед собою після 1951 року.

• Книгозбірні та архіви Д. Дорошенка. Їхня доля дуже добре відображає складне життя цього українського скитальника. Майже всі архіви та книжки, що були зібрані до 1919 р., через кабінет С. Єфремова, якому не дозволили їх переслати власникові до Берліна, опинилися у фондах Всенародної бібліотеки України. Дещо, мабуть, можна знайти також у приватних книгозбірнях (наприклад, декілька книжок з бібліотеки Д. Дорошенка періоду до 1919 р. зберігаються в С. Білоконя). Радянські пошукові експедиції, відправлені у Чехословаччину у

---

[117] Загальний огляд праць про Д. Дорошенка див.: *Винар Л.* Дмитро Іванович Дорошенко: Життя і діяльність: (У 50-ліття смерти). – С. 59–60.

[118] Див. розділ "Життєво необхідний спадок Дорошенка" у передмові до його спогадів: *Галушко К.* Доба Дмитра Дорошенка, або Як створювали й губили нації у смутні часи Європи. – С. 28–32.

1945 р., перевезли до Києва збережену на той час частину бібліотечної та архівної спадщини Д. Дорошенка, набуту на еміграції в Австрії, Чехословаччині, Німеччині й Польщі (інша частина була втрачена під час його переїздів). Основний масив цих матеріалів сьогодні розпорошено по багатьох архівних та бібліотечних установах Києва. Матеріали Д. Дорошенка, які належали йому в останній період його життя 1945–1951 рр., а також те, що було зібрано дружиною історика в Європі після його смерті, О. Оглоблиним, невтомним В. Міяковським та іншими істориками й архівістами, сьогодні зберігаються в Музеї-Архіві ім. Д. Антоновича УВАН у Нью-Йорку.

• Вивчення приватних, громадсько-культурних, державних книгозбірень та архівів. Якщо дослідження проблеми переміщення архівів та рукописних матеріалів, особливо під час і після Другої світової війни, їхнього комплектування, систематизації, опису та інших питань сьогодні досить розвинене й популярне, то такі самі праці – зокрема, монографії – у ділянці бібліотечних фондів лише започатковуються[119]. Цьому сприяє усвідомлення дослідниками того особливого значення, яке приватні бібліотечні зібрання українських діячів мають для нашої культури.

Аналіз дарчого напису В. Липинського родині Дорошенків (згадаймо ще його наведені автографи 1927 р. на "Листах до братів-хліборобів" для Д. Антоновича та І. Мірчука) зайвий раз доводить, що сьогодні можна сміливо підписатися під закликом св. п. Л. І. Лозенко, кинутим ще у 1994 р., досліджувати автографи, маргінальні написи і просто звичайні нотатки на книжках, перевезених колись до Києва з Праги[120]. Празькі книгозбірні українських діячів, науково-культурних, освітніх, громадсько-політичних та інших установ, розкидані сьогодні по бібліотеках в Україні і Чехії, є безцінним джерелом для дослідження багатьох ділянок українського життя на рідних землях і в еміграції.

У наш час виникає нагальна потреба у розробці проекту за участю принаймні тих бібліотек, у фондах яких сьогодні зберігаються видання, перевезені з Чехословаччини в Україну після війни. Результатом подібного проекту мало б стати видання окремого каталогу – збірки автографів з дарчими, власницькими та іншими написами на цих книжках, екслібрисами, маргінальними нотатками, виділеннями тексту тощо. Така праця, щоправда з іншими фондами, уже здійснюється, і високої оцінки заслуговує недавно виданий каталог, укладений співробітницею Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Л. М. Дениско саме на таких засадах – з факсимільним відтворенням автографів, переліками літератури і джерел до кожної особи, коментарями і т. д.[121]. Можна наводити інші приклади таких досліджень, наприклад, опрацювання великої приватної книгозбірні українського

[119] Див., зокрема, публікації на цю тему, що зібрані в покажчику: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (1993–2003 рр.): Науково-бібліографічний покажчик видань бібліотеки та літератури про її діяльність / Уклад. М. Н. Погребецька; наук. ред. В. Ю. Омельчук – К., 2005. – 518 с.

[120] *Лозенко Л.* Празький український архів: історія. – С. 28.

[121] *Дениско Л. М.* Автографи на книгах із колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Каталог. – 134 с.

письменника Розстріляного Відродження Івана Микитенка. Каталог дарчих написів з цієї бібліотеки за 1924–1937 рр. було підготовлено до друку й видано його сином – відомим видавничим діячем, колишнім головним редактором видавництва "Мистецтво" і журналу "Всесвіт" Олегом Микитенком[122]. Така праця, звичайно, привертає ширшу увагу дослідників до вивчення історії бібліотечної справи в Україні, реконструкції приватних книгозбірень видатних діячів української культури та інших важливих ділянок книгознавства.

---

[122] Дарчі написи в бібліотеці Івана Микитенка: Каталог / Уклад., вступ О. Микитенка; передм. С. Білоконя. – К., 2007. – 208 с.

Тетяна СЕБТА (*Київ*)

УКРАЇНСЬКА ЧАСТКА СХІДНОЇ БІБЛІОТЕКИ РОЗЕНБЕРГА (1941–1945)

Наша публікація присвячена історії фондоутворення т. зв. Східної бібліотеки Розенберга (Ostbücherei Rosenberg далі Східна бібліотека), створеної практично цілком за рахунок бібліотек, що знаходилися на окупованій території колишнього Радянського Союзу – сучасних країн Балтії, Білорусі, України і Росії. При цьому українська частка літератури у фондах Східної бібліотеки була однією з найбільших.

Східна бібліотека була "дитям" Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга окупованих територій (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete, далі Оперативний штаб), однієї з нацистських організацій, яка найбільше заплямувала себе масовим вивозом культурних цінностей з захоплених країн Європи.

Оперативний штаб було створено 17 липня 1940 р.[1] як окрему організацію рейхсляйтера Розенберга для дослідження в окупованих країнах Європи установ культури та церкви на предмет цінних для Німеччини видань, матеріалів і політичних документів, направлених проти неї, з правом їх конфіскації. Численні накази Верховного командування Вермахту, вищих керівників рейху стосовно завдань Оперативного штабу було підсумовано в наказі Гітлера від 1 березня 1942 р., за яким ідеологічна боротьба проти т. зв. ідейних противників націонал-соціалізму – євреїв, масонів і більшовиків – покладалася на Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга з наданням йому права "...матеріали бібліотек, архівів, лож та інших ідеологічних і культурних установ усіх видів досліджувати і … конфісковувати"[2].

З початком війни нацистської Німеччини проти Радянського Союзу, захопленням значної його території та відповідно до головного завдання Оперативного штабу[3] – дослідження ідейної спадщини "ворогів націонал-соціалізму", було

[1] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 211. – Арк. 39.

[2] Там само. – Спр. 44. – Арк. 49; Преступные цели – преступные средства: Док-ты об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – М., 1963. – С. 258.

[3] Про Оперативний штаб див.: *Manasse P. M.* Verschleppte Archive und Bibliotheken: Die Tätigkeit des Einsatzstabes Rosenbergs während des Zweiten Weltkrieges. – St. Ingbert, 1997; *Freitag G., Grenzer A.* Der deutsche Umgang mit sowjetischem Kulturgut während des

вирішено створити книжковий фонд з історії та розвитку "більшовизму" та т. зв. "східного простору", під яким малися на увазі сучасні країни Балтії, Україна, Білорусь і Росія. За цим книжковим фондом закріпилася з часом назва "Східна бібліотека Розенберга".

Окремих досліджень, які б детально висвітлювали історію створення і формування фондів Східної бібліотеки, її діяльність, на сьогодні немає. Проте про неї багато згадувалося науковцями у контексті діяльності Оперативного штабу на окупованій території колишнього Радянського Союзу, зокрема в бібліотечній галузі.

Взагалі, бібліотечна діяльність Оперативного штабу була найінтенсивнішою. В Україні, як і в інших окупованих країнах Європи, ним планово відбиралися книги та періодика для трьох великих книгосховищ відомства Розенберга – Інституту дослідження єврейського питання[4] у Франкфурті-на-Майні, Центральної бібліотеки Вищої школи[5] у Берліні/Танценберзі та Східної бібліотеки Розенберга в Берліні/Ратіборі, не беручи до уваги окремих замовлень літератури від інших відомств нацистської Німеччини. Загалом з Києва до Інституту дослідження єврейського питання в період 1942–1943 рр. було вивезено близько 167 000 примірників юдаїки і гебраїки[6], з харківської бібліотеки ім. В. Г. Короленка – пред-

Zweiten Weltkrieges: Ein Aspekt nationalsozialistischer Besatzungspolitik // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1997. – Nr. 45. – S. 237–272; Картотека "Z" Оперативного штаба "Рейхсляйтер Розенберг": Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии 1941–1942 / Сост. М. Бойцов, Т. Васильева. – М., 1998. – 352 с. – (Сер. I "Исторические источники"; № 1); *Зинич М. С.* Деятельность Оперативного штаба А. Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР // Отечественная история. – М., 1999. – № 4. – С. 161–169; *Heuß A.* Kunst- und Kulturgutraub: Eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion. – Heidelberg 2000; *Себта Т.* Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга // Архіви України. – 1997. – № 1–6. – С. 53–73; *Себта Т.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського – К., 2000.

[4] Інститут дослідження єврейського питання (Institut zur Erforschung der Judenfrage) – один з дослідних інститутів системи т. зв. Вищої школи, розбудовою якої опікувався рейхсляйтер А. Розенберг, уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням у НСДАП. Інститут було відкрито у Франкфурті-на-Майні 26 березня 1941 р. (*Freitag G., Grenzer A.* Der deutsche Umgang… – S. 253).

[5] Вища школа (Hohe Schule) – запланований за розпорядженням фюрера від 29 січня 1940 р. "центр націонал-соціалістичного дослідження, навчання і виховання". Вищу школу планувалося створити по війні, а для підготування ґрунту для її створення рейхсляйтеру Розенбергу доручалося "провести дослідницькі підготовчі роботи та створити бібліотеку". В результаті чого в рамках Вищої школи було створено Центральну бібліотеку (1939 р.), а на початку 1940-х рр. – ряд дослідницьких інститутів у галузі генетики, релігієзнавства, мистецтвознавства, філософії, расового питання, історії арійської нації і т. д. (Російський державний військовий архів. – Ф. К-1355. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 6; *Freitag G., Grenzer A.* Der deutsche Umgang… – S. 246).

[6] *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: Джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / Упор. Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолєтова. К., 2004. – С. 129.

метну картотеку гебраїки[7], а до Центральної бібліотеки Вищої школи – близько 10100 примірників наукової літератури з Києва[8].

Такий широкий спектр діяльності Оперативного штабу на території України в бібліотечній галузі знайшов своє висвітлення в роботах добре відомої в Україні американської дослідниці П. К. Грімстед, українських дослідників І. Лосієвського, Л. Дубровіної і Н. Малолєтової.

У книзі під назвою "Одіссея Смоленського архіву"[9] Патриція Грімстед приділила, зокрема, увагу ратіборському періодові Східної бібліотеки, а це 1944 рік, коли бібліотека перебувала у Східній Сілезії в польському місті Ратіборі. Грімстед назвала основні сховища Східної бібліотеки, що знаходилися у місті та його околицях, зазначивши, що фонди бібліотеки налічували на той час близько 1 мільйона примірників книг, які було вивезено зі Східної та Західної Європи[10].

І. Лосієвський своє дослідження[11] присвятив харківським бібліотекам під час війни, зокрема Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка і Центральній науковій бібліотеці Харківського університету. Дослідник детально висвітлив діяльність Оперативного штабу в названих бібліотеках з відбору та вилучення книг із цих бібліотек. Незважаючи на те, що дослідник згадує Східну бібліотеку Розенберга[12], яку було утворено за рахунок радянських бібліотек, він все ж таки не акцентував увагу на тому, що вся діяльність співробітників Оперативного штабу в бібліотеках Харкова підпорядковувалася меті комплектації фондів Східної бібліотеки.

Л. А. Дубровіна і Н. І. Малолєтова в низці своїх публікацій[13] розглядали історію київських бібліотек та їхніх фондів у період нацистської окупації міста в 1941–1943 рр. Східна бібліотека Розенберга згадувалася ними в контексті вилучення Оперативним штабом книг та періодики з київських бібліотек. Підсумком багаторічної роботи обох дослідниць став відомий покажчик документів – "Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943)"[14]. Хоча покажчик тематично обмежений київськими бібліотеками, відібрані до нього документи виходять за рамки теми і дають загальне уявлення про культурну політику нацистів в Україні, а також їхню діяльність в інших українських бібліотеках.

---

[7] ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 301.

[8] *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга... – С. 130.

[9] *Grimsted P. K.* The Odyssey of the Smolensk Archive. – Pittsburgh, 1995.

[10] Ibidem. – P. 17–18.

[11] Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи / Нац. комісія з питань повернення в Україну культ. цінностей та ін. / Упор. І. Я. Лосієвський та ін. – К., 1997. – С. 15. – (Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї; Вип. 2).

[12] Там само. – С. 9.

[13] *Дубровіна Л. А., Малолєтова Н. І.* Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 5. – 2000. – С. 139–172; *їх же.* Діяльність Київської міської управи в галузі бібліотечної справи під час нацистської окупації (1941–1942) // Бібліотечний вісник. – № 3. – 2003. – С. 17–28.

[14] Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – 814 с.

Покажчик цінний також тим, що містить публікацію документів, серед яких варто згадати підсумковий звіт за 1941–1943 рр. першого керівника Східної бібліотеки Герберта Ломмача "Розбудова Східної бібліотеки". В ній міститься важлива інформація про започаткування бібліотеки, її структуру та розбудову протягом 1941–1943 рр.[15].

У нашому дослідженні "Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні"[16] висвітлюється, крім іншого, історія формування фондів Східної бібліотеки, головним чином, лише за рахунок київських та харківських бібліотек, хоча в комплектації фондів брали участь бібліотеки й інших міст України. Саме українську частку фондів Східної бібліотеки, інших українських міст, крім Києва і Харкова, досліджує дана публікація, продовжуючи розпочату тему.

Початок створення Східної бібліотеки поклало бажання Центральної бібліотеки Вищої школи мати окремий бібліотечний фонд щодо "більшовизму" та "східного простору". Комплектування бібліотеки почалося у Ризі взимку 1941–1942 рр. під наглядом бібліотекаря д-ра Готліба Нея[17], співробітника Центральної бібліотеки Вищої школи, і загальним керівництвом Герберта Ломмача (Herbert Lommatzsch), співробітника відділу опрацювання, а з січня 1943 р. керівника групи Східної бібліотеки 2-го головного відділу Оперативного штабу[18]. Тут, у Ризі, до рук співробітників Оперативного штабу потрапило велике сховище радянської літератури, близько 3 млн примірників, які було привезено до Латвії після її окупації Радянським Союзом у 1940 р. для розповсюдження серед бібліотек, навчальних закладів, установ культури і т. д.[19].

Комплектацію Східної бібліотеки у Ризі розпочала Головна робоча група (ГРГ) Остланду[20], одна з трьох головних робочих груп Оперативного штабу, які діяли на окупованій території колишнього Радянського Союзу. Крім ГРГ Остланду, ними були Головна робоча група України[21] з центром спочатку в Херсоні,

---

[15] Там само. – С. 723–759.

[16] *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга... – С. 114–148.

[17] Dr. Ney, Gottlieb (7.11.1881, Таллінн – ?) – бібліотекар, до 1940 р. директор Державної бібліотеки Естонії, в 1940 р. через Імміграційний центр у Лодзі отримав німецьке громадянство, приблизно з того ж року співробітник Центральної бібліотеки Вищої школи. Володів німецькою, естонською, російською, фінською, французькою та українською мовами. У липні–листопаді 1942 р. працював у Києві в бібліотеках на терені Лаври, у Центральній державній єврейській бібліотеці ім. М. Вінчевського (сховища на вул. Маловасильківській, 13), де відбирав книги для Центральної бібліотеки Вищої школи і Східної бібліотеки (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 28).

[18] Там само. – Спр. 26а. – Арк. 178.

[19] Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 725.

[20] ГРГ Остланду було створено 20 серпня 1941 р. з центром у Ризі (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 37). В її складі діяло 4 робочих групи: Латвії (Рига), Литви (Вільнюс), Естонії (Ревель) і Білорусії, які контролювали територію країн Балтії, західні, північно-західні області Росії і територію Білорусії (Там само. – Спр. 3а. – Арк. 18–19).

[21] Датою створення ГРГ України умовно можна вважати 3 жовтня 1941 р., коли у своєму листі до рейхскомісара України рейхсміністр Розенберг повідомив про направлення в Україну робочої групи Оперативного штабу (Там само. – Спр. 44. – Арк. 50–50зв.).

а з червня 1942 р. у Києві[22], і Головна робоча група "Центр"[23], що перебувала у Мінську.

Для Східної бібліотеки спочатку відбиралися книги на основі вищезгаданого книгосховища у Ризі, а також з бібліотек Мінська, Новгорода, Таллінна, Каунаса і Вільнюса[24]. Згідно з предметним каталогом 1942 р., книги відбиралися з таких розділів, як: "більшовицька ідеологія", комуністична партія, радянська держава, збройні сили, народне господарство, наука, мистецтво, художня література, довідкові видання[25]. Вже навесні 1943 р. для Східної бібліотеки книги відбиралися по 20 розділах, зокрема гуманітарних і природничих наук, медицини, економіки, фінансів, сільського господарства, промисловості, освіти, жіночого питання і т. д., не беручи до уваги марксистсько-ленінську і радянську ідеологічну літературу, з відбору якої, власне, і почалася Східна бібліотека[26].

Коли у Ризі було сформовано фонд з 15 000 книг, керівництво Оперативного штабу вирішило перевезти його у травні 1942 р. до Берліна і залучити до формування фондів Східної бібліотеки, крім ГРГ Остланду, бібліотеки ГРГ України[27]. Кожна головна робоча група відбирала книги за певними номерами, які на початок травня 1943 р. розділилися таким чином:

· №№ 1–50 000 та №№ 150 001–200 000 – ГРГ Остланду,
· №№ 50 001–150 000 – ГРГ України,
· з № 200 001 – ГРГ "Центр"[28].

У той же час сформувалася така структура Східної бібліотеки, комплектацію якої планувалося завершити в кінці вересня 1943 р.[29]:

· Основний фонд у Берліні (№№ 1–80 000).
· Бібліотека Союзу войовничих безбожників і "Троцькістська бібліотека"[30] (№№ 80 001–90 000) при основному фонді в Берліні.
· Допоміжні фонди:
– I допоміжний фонд у Києві – 60 тис. назв (№№ 90 001–150 000);
– II допоміжний фонд у Ризі – 50 тис. назв (№№ 150 001–200 000);
– III допоміжний фонд у Мінську – з № 200 001.

---

[22] ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 73.

[23] Робочу групу Білорусії було перетворено 1 травня 1943 р. в ГРГ "Центр" (Там само. – Спр. 26а. – Арк. 260).

[24] ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 128–146.

[25] Там само. – Спр. 233. – Арк. 292.

[26] Там само. – Спр. 44. – Арк. 24.

[27] Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 729; ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 131.

[28] Zwischenbericht von den Besprechungen in Riga, 3.05.1943 (Bundesarchiv Berlin. – NS-30. – Ar. 167. – Bl. 40); Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 733.

[29] ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 28.

[30] Обидві бібліотеки з Києва. Бібліотека Союзу войовничих безбожників була вилучена з Антирелігійного музею у Лаврі і налічувала 3639 книг. "Троцькістська бібліотека", так співробітники Оперативного штабу називали фонд забороненої літератури Київської обласної бібліотеки ім. ВКП(б), мала у своєму складі 6234 книги (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 54 – Арк. 50, 89). Про включення у травні 1943 р. цих бібліотек у номерну групу 80000–90000 і приєднання до основного фонду див.: Там само. – Спр 31. – Арк. 227.

· Журнальний фонд у Берліні.
· Дублетні фонди (номерної групи не мали):
– у Києві (приблизно 20 тис. назв),
– у Ризі (приблизно 100 тис. назв)[31].

Директором основного фонду Східної бібліотеки в Берліні, який розміщувався за адресою Berlin NW 4, Alt-Moabit 130, було призначено фройляйн Редліх (Redlich)[32]. Основний фонд був російськомовним, який, проте, включав книжки й українською мовою. Українські книжки при внесенні їх до каталогу помічалися літерою "U". Крім того, Східна бібліотека мала окремі збірки не російськомовних книжок – естонську, латвійську, литовську і білоруську, збірки радянських видань західноєвропейськими мовами і зарубіжних видань щодо СРСР, окремі збірки складали довідники (близько 2000 примірників на 15. IV. 1943 р.), підручна бібліотека важливої радянської літератури (1000 назв) і бібліографії, укладені співробітниками головних робочих груп[33].

Перші 50 тис. номерів книжок берлінського фонду комплектувала ГРГ Остланду, а ГРГ України – наступні 40 тис. номерів, №№ 50 001–90 000. До комплектування своєї номерної групи ГРГ Остланду залучила книжкові фонди Риги (№№ 1–18 000, 19 001–24 000, 35 001–37 000), Мінська (№№ 24 001–32 000), Каунаса (№№ 18 001–19 000), Берліна (№№ 40 001–41 000) і Новгорода (№№ 49 001–50 000)[34].

За своїм якісним складом перші 100 тис. книг Східної бібліотеки (№№ 1–98 000) згідно зі звітом Г. Ломмача розділилися таким чином: номерна група 1–40 000 – майже на 90% радянська література; номерні групи 49 001–50 000 (книги з Новгорода), 50 001–53 000 (з Воронежа) і 70 001–78 000 (з Києва) – переважно дорадянська література, зокрема чимало книг XVIII ст., номерну групу 40 001–41 000 складала література стосовно тодішньої війни, вона знаходилася безпосередньо в управлінні Оперативного штабу; а номерну групу 90 001–98 000 – технічна література[35].

Допоміжні фонди на місцях створювалися у зв'язку з відсутністю достатнього приміщення у Берліні, яке могло б вмістити всі ті книжки, що відбирали співробітники Оперативного штабу для Східної бібліотеки. До того ж допоміжний фонд включав другорядну літературу з того чи іншого питання, тоді як першорядна література направлялася до основного фонду в Берліні[36].

Допоміжні фонди комплектувалися не тільки з бібліотек тих міст, де перебували головні робочі групи. Кожна група свій фонд, у тому числі й основ-

---

[31] Zwischenbericht von den Besprechungen in Riga, 3.05.1943 (Bundesarchiv Berlin. – NS-30. – Ar. 167. – Bl. 40); ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 28; Бібліотеки Києва під час нацистської окупації.. – С. 755.

[32] ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 219. – Арк. 198.

[33] Бібліотеки Києва під час нацистської окупації.. – С. 735, 737, 739; ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 134–136; Спр. 26а. – Арк. 243.

[34] Бібліотеки Києва під час нацистської окупації.. – С. 733.

[35] Там само. – С. 735.

[36] ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 28; Бібліотеки Києва під час нацистської окупації.. – С. 755, 763.

ний, комплектувала на основі бібліотек, що знаходилися на підконтрольній їм території. Рига комплектувала свої фонди за рахунок бібліотек Вільнюса, Гатчини, Даугавпілса, Лієпаї, Каунаса, Риги, Новгорода, Петергофа, Пскова, Таллінна, Тарту; Мінськ – на основі бібліотек Барановичів, Брянська, Вітебська, Горок Ленінських, Мінська, Могильова, Орла, Смоленська; а Київ – Воронежа, Дніпропетровська, Донецька, Керчі, Києва, Краснодара, Курська, Миколаєва, Ростова, Сімферополя, Харкова і Херсона[37]. Створений з часом при Східній бібліотеці західноєвропейський відділ комплектувався, в першу чергу, за рахунок паризьких емігрантських бібліотек[38].

Після того, як було вирішено перевезти у травні 1942 р. першу збірку книжок з Риги до Берліна і залучити до комплектування Східної бібліотеки Розенберга бібліотеки ГРГ України, центр комплектації фондів Східної бібліотеки перемістився з Риги до Києва. Роботи з комплектації Східної бібліотеки у Києві та, взагалі, у ГРГ України очолив д-р Гаррі Томсон[39]. Центром комплектації стала Київська обласна бібліотека ім. ВКП(б) (колишня Київська міська публічна бібліотека, нині Національна парламентська бібліотека України)[40]. В німецьких документах часто зустрічаються її назви "Міська бібліотека" або "Бібліотека Кірова", "Центральна бібліотека Кірова". Останні дві назви походили від назви вулиці, на якій вона знаходилася, – вул. Кірова (нині Грушевського). Тут, у бібліотеці, укладалися каталоги, проводилася каталогізація літератури, відібраної до основного і допоміжного фондів, складалися і звірялися пошукові списки літератури.

Східна бібліотека розглядалася ще й як центральна установа, яка мала вести облік усіх книжкових фондів на Сході, які потрапили у розпорядження Оперативного штабу. У зв'язку з цим було визначено три найважливіші пункти обліку книжкових фондів – Київ, Харків і Мінськ, які мали брати на облік кожну книгу, вносити її дані в картку в 4-х екземплярах. Одна картка наклеювалася в книгу, три інші передбачалися для каталогів Східної бібліотеки – алфавітного, предметного і головного (інша назва загального)[41]. Визначено було також найважливіші розділи – географія (атласи, мапи), геологія, краєзнавство, археологія, етнографія, мистецтво, педагогіка, атеїзм, статистична і довідкова література, словники та видання після початку війни[42].

---

[37] Фотографія: Схема Східної бібліотеки Розенберга (BAB. – NS-30. – Ar. 1).

[38] ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 26а. – Арк. 243.

[39] Dr. Harry Thomson – бібліотекар, родом із однієї з балтійських країн, вільно володів російською мовою, з 1942 р. співробітник Східної бібліотеки Розенберга. У червні 1942 р. Г. Томсона переведено до ГРГ України для комплектування фондів Східної бібліотеки, працював у Харкові (з серпня 1942 р.), Києві, в кінці 1944 р. очолив Східну бібліотеку Розенберга (ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 24; Спр. 75. – Арк. 299; Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни… – С. 13).

[40] ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 24.

[41] Ці каталоги згадуються, наприклад, у звіті за грудень 1942 р. відділу обліку і планування Оперативного штабу (Там само. – Спр. 54. – Арк. 105; Спр. 171. – Арк. 272).

[42] Там само. – Спр. 58. – Арк. 392–394; Бібліотеки Києва під час нацистської окупації.. – С. 693–697.

За оцінками фахівців Оперативного штабу, в Київській обласній бібліотеці ім. ВКП(б) (далі Обласна бібліотека) на початок їхньої роботи знаходилося близько 226 000 книг[43] (159 000 назв)[44]. З цього фонду Оперативний штаб мав право розпоряджатися тільки "більшовицькою" літературою, тобто радянського періоду[45]. Саме це зібрання радянської літератури стало основою для комплектування у Києві вищеназваних фондів Східної бібліотеки – основного, допоміжного і дублетного, які, у свою чергу, поповнювалися з інших бібліотек України і Росії. З Обласної бібліотеки планувалося відібрати 15 тис. назв для Східної бібліотеки і включити в номерну групу 5[5] 000[46] –70 000, тобто до основного фонду.

ГРГ України також брала участь у комплектуванні журнального фонду Східної бібліотеки. Для цього було конфісковано збірку журналів у кількості (за оцінками працівників Оперативного штабу) 250–300 тис. примірників, що зберігалися у Володимирському соборі в Києві, тодішньому сховищі Бібліотеки Академії наук УРСР (нині Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського)[47]. Допоміжним центром комплектації журнального фонду став також Сімферополь.

Бібліотека АН УРСР була головним, але не єдиним постачальником періодики для журнального фонду Східної бібліотеки. Він формувався також за рахунок бібліотек ГРГ Остланду, яка комплектувала номерну групу 1–700. У Києві нумерація журналів мала починатися з № 701[48]. Журнальний фонд включав приблизно 400 найменувань журналів з повним комплектом номерів. Відправним роком комплектації приблизно для 100 найменувань журналів був 1928 р., а для інших 300 журналів через брак приміщення – 1935 р.[49].

Для кращого уявлення про структуру Східної бібліотеки Розенберга (нім. скор. OBR) публікуємо схему комплектації фондів Східної бібліотеки станом на квітень 1943 р., яку було складено в Києві у відділі обліку ГРГ України.

---

[43] Ця цифра досить умовна, оскільки на 1 листопада 1941 р. Обласна бібліотека налічувала 271 660 книжок, журналів і часописів, з яких періодика складала 36 804 од., а на 10 червня 1942 р. – 440 тис. кн. од. з урахуванням 167 тис. книг, що надійшли з безгосподарних бібліотек. У травні 1942 р., наприклад, до Обласної бібліотеки було перевезено Історичну бібліотеку (150 тис. кн. од.) з Києво-Печерської лаври (*Дубровіна Л., Малолєтова Н.* Бібліотеки м. Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Загальні напрями політики та діяльність окупаційних установ // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 92, 95; ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 128).

[44] Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 751; ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 142.

[45] Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 747.

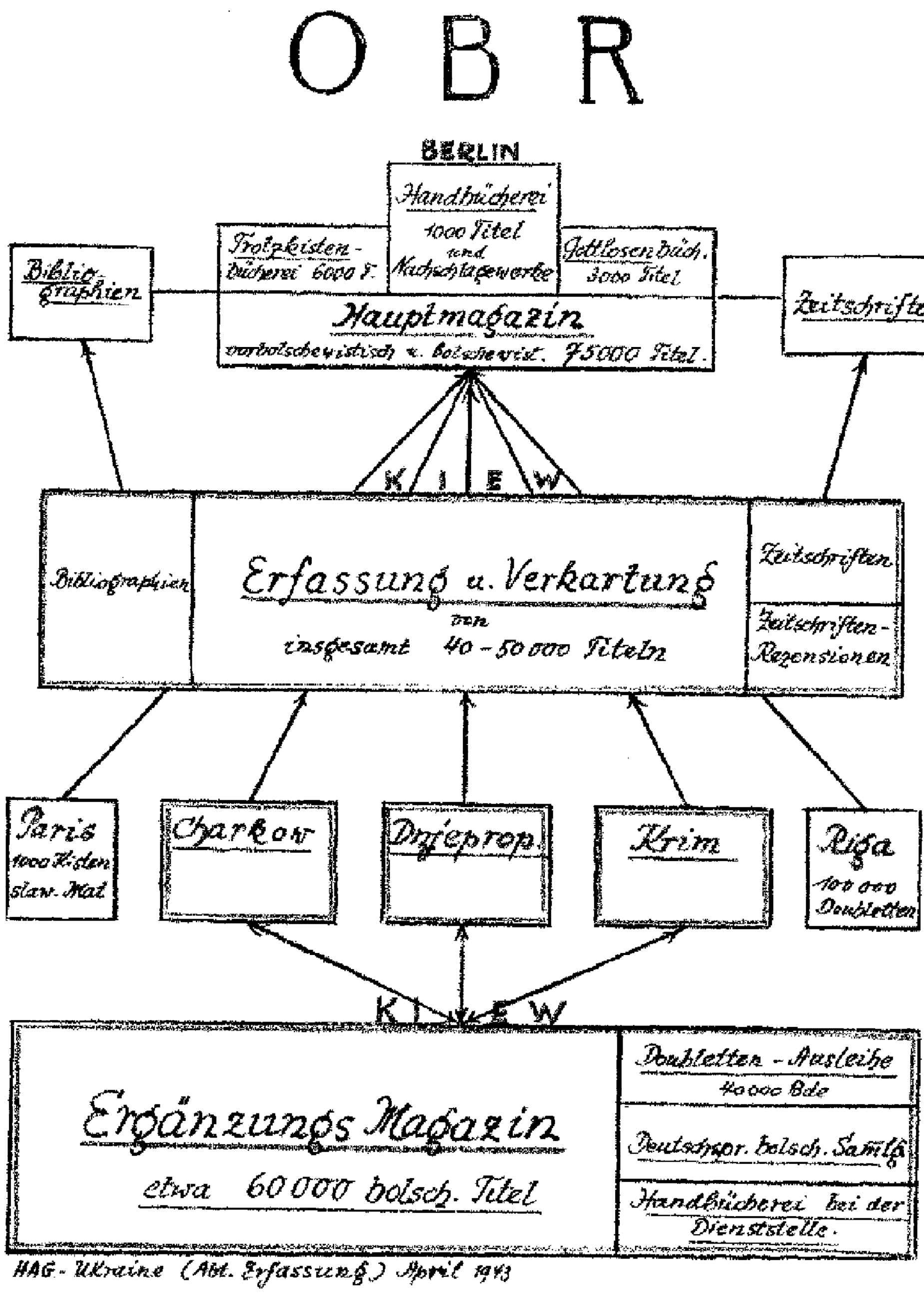
[46] В оригіналі стоїть цифра 53 000. На нашу думку, це друкарська помилка, оскільки 15 тис. назв, про які йдеться, ідеально входять у номерну групу 55 001 – 70 000 (Там само. – С. 751, 752).

[47] ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 394; Там само. – Спр. 213. – Арк. 132–133; Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 735–737.

[48] Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 697.

[49] Там само. – С. 735–737.

Схема комплектації фондів Східної бібліотеки Розенберга (OBR)

ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 26а. – Арк. 243.

Вгорі на схемі показано берлінські збірки Східної бібліотеки – основний фонд (Hauptmagazin) в Берліні, який налічував у квітні 1943 р. приблизно 75 тис. назв. До нього приєднувалися "Троцькістська бібліотека" (Trotzkistenbücherei),

приблизно 6000 книг (фактично 6234 книги[50]), бібліотека Союзу войовничих безбожників (Gottlosenbücherei) з Антирелігійного музею у Лаврі, близько 3000 книг (фактично 3639 книг[51]). Праворуч від основного фонду зображено журнальний фонд (Zeitschriften) у Берліні, а ліворуч – збірку бібліографій (Bibliographien).

Київ показано як центр комплектації своєї частки (40–50 тис. назв книг, фактично 40 тис.) основного фонду в Берліні, журнального фонду зі збіркою журнальних рецензій, збірки бібліографій і допоміжного фонду (Ergänzungsmagazin) в Києві. У третьому ряду зазначено головні міста і регіони, які брали участь у комплектуванні основного і журнального фондів у Берліні, збірки бібліографій та допоміжного фонду в Києві, який мав налічувати близько 60 тис. назв. У Парижі, головним чином, з емігрантських бібліотек було зібрано, як показано на схемі, 1000 скринь слов'янської літератури. До допоміжного фонду в Києві приєднувався дублетний фонд і абонемент (разом 40 тис. примірників), збірка німецькомовної більшовицької літератури і збірка довідкової літератури, яка знаходилась у службовому приміщенні ГРГ України[52].

Номерна група основного та допоміжного фондів Східної бібліотеки, що була виділена для ГРГ України – з 50 001 по 150 000, розподілилась таким чином:

· 50 001–55 000 (53 717[53]) – для Вищої школи,

· 55 001–56 000 (55 999) – іншомовна література,

· 56 001–58 000 (57 896) – книги польською мовою,

· 58 001–60 000 – іншомовні видання Радянського Союзу та емігрантська література,

· 60 001–70 000 – фонди Обласної бібліотеки (в документі Міської бібліотеки – *Авт.*),

· 70 001–80 000 (78532) – Флавіанівська бібліотека[54] з Києво-Печерської лаври,

· 80 001–90 000[55] – фонди Обласної бібліотеки (в документі Міської бібліотеки. – *Авт.*),

· 90 001–100 000 (94 002) – різні київські бібліотеки,

· 100 001–125 000 (105 545) – Харків,

· 125 001–130 000 – Сімферополь,

· 130 001–135 000 – Дніпропетровськ,

· 135 001–140 000 (137 965) – атеїстична література[56].

---

[50] ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 89.

[51] Там само. – С. 50.

[52] ГРГ України розташовувалася у Києві за адресою: бульвар Т. Шевченка, 8.

[53] У дужках зазначено номер останньої книги, внесеної до каталогу в кінці лютого 1943 р.

[54] Флавіанівська бібліотека – бібліотека, закладена 1910 р. митрополитом Київським та Галицьким, священноархімандритом Києво-Печерської лаври Флавіаном (1840–1915; в миру Микола Городецький). Бібліотека розміщувалася до війни у Великій лаврській дзвіниці та налічувала близько 15 000 томів (Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 538). Загалом для Східної бібліотеки було відібрано і вивезено 8749 книг (див. Табл. 2).

[55] Під цими номерами до Східної бібліотеки було включено "Троцькістську бібліотеку" з Обласної бібліотеки і бібліотеку Союзу войовничих безбожників з Антирелігійного музею (див. вище структуру Східної бібліотеки і Табл. 2).

[56] ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 82.

До номерної групи 50 001–55 000, книги якої передбачалися для Вищої школи (див. виноску 5), увійшло загалом 4966 книг[57]. Наприкінці лютого 1943 р. їх було вивезено до Берліна (див. Табл. 2), а в кінці серпня 1943 р. до сховища Центральної бібліотеки Вищої школи у Танценберзі (земля Карінтія, Австрія)[58]. З номерної групи 50 001–55 000 (4966 книжок) до каталогу на кінець лютого 1943 р. було внесено 3717 книжок[59]. Тому в багатьох документах згадується вона як номерна група 50 001–53 000, до якої увійшли дореволюційні видання і книги XVIII ст. (див. виноски 35–37). На нашу думку, ці книги не походять ні з київських бібліотек, ні з будь-якої іншої української бібліотеки. До Обласної бібліотеки в Києві вони надійшли через Курськ з Воронежа.

До Курська у вересні–жовтні 1942 р. Курською господарчою командою[60] з прифронтового Воронежа було вивезено дванадцятьма вагонами книжки з двох найбільших бібліотек міста – бібліотеки Воронезького університету та Обласної публічної бібліотеки[61] (назви довоєнні). Керівництво Оперативного штабу, дізнавшись, що серед вивезених воронезьких книжкових фондів знаходяться книжки з університетської бібліотеки міста Тарту[62] (колишні назви Дерпт, Юр'їв), вирішило направити у вересні 1942 р. окрему зондеркоманду до Курська для перевірки цієї інформації й перегляду воронезьких фондів. Керівником було призначено Бруно Сколауде (Bruno Skolaude), а експертом – бібліотекаря д-ра Готтліба Нея.

В одному із звітів, змальовуючи військову обстановку в Воронежі, д-р Ней пояснює причину вивозу Курською господарською командою Вермахту книжкових фондів з міста: "Оскільки Воронеж розташований безпосередньо на лінії фронту й перебуває під безперервним бомбардуванням, місто повністю зруйновано. Немає ніякої можливості що-небудь там зберегти, тому немає сенсу їхати

[57] Там само. – Арк. 89.

[58] Там само. – Спр. 16. – Арк. 63.

[59] Там само. – Спр. 54. – Арк. 82.

[60] Курська господарча команда (Wi-Ko [Wirtschaftskommando] Kursk) була одним із підрозділів Східного господарчого штабу (Wi Stab Ost) Вермахту. Згідно з наказом Верховного командування Вермахту від 16 березня 1942 р. Східний господарчий штаб у районі бойових дій і в областях військового управління мав забезпечувати збереженість наукових, технічних та господарчих установ, не допускати їх захоплення іншими організаціями та вилучати ті матеріали, які мали "...військово-економічне значення". Інші установи і культурні цінності, що не мали такого значення, згідно з домовленістю з Оперативним штабом від 4 червня 1942 р. могли передаватися останньому. З цією метою при Східному господарчому штабі було створено спеціальний відділ науки (Referat Wissenschaft) на чолі з професором фон цур Мюленом (von zur Mühlen) (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 12–14, 17).

[61] Перші 11 вагонів було вивезено у вересні 1942 р., а останній 12-й вагон – у жовтні 1942 р. (Там само. – Спр. 11. – Арк. 47, 63–64, 71).

[62] Під час Першої світової війни бібліотеку Тартуського (тоді Юр'євського) університету було евакуйовано вглиб Росії. Після підписання мирного договору Естонії з радянською Росією майно Тартуського університету було повернуто, проте деяка частина книг, імовірно, все ж таки залишилася у Воронезькому університеті (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 13; Спр. 11. – Арк. 66; Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 709).

мені туди, тим більше, що все, що ще збереглося, вже вивезено"[63]. Якщо вивезення Курською господарчою командою Вермахту бібліотечних фондів з Воронежа було здійснено з метою їх врятування – майже півроку річка Воронеж була лінією фронту (6. VII. 1942 – 25. I. 1943), на лівому її березі в межах міста знаходилися радянські війська, на правому – німецькі[64], – то, на жаль, цією командою нічого не було зроблено для збереження цілісності вивезеної бібліотечної колекції з Воронежа; команда ще й сама долучилася до відбору потрібних їй книжок.

Кількість вивезених з Воронежа до Курська книжок, за оцінкою д-ра Нея, складала приблизно 700 тис. кн. од.[65]. Їх було звезено в будинок школи на Головній вулиці, 52. Двоповерхове приміщення школи не опалювалось, всі вікна були вибиті, книжки лежали в кімнатах на підлозі купами. Таку безрадісну картину змальовує в одному із своїх звітів д-р Ней. За його наказом вікна першого поверху, а згодом і другого, було забито дошками. Проте це не врятувало від випадків злому, коли для опалення зривалися дошки і кралися книжки. Крім д-ра Нея, у приміщенні школи працювали 8 місцевих співробітників, які відбирали для Курської господарської команди Вермахту сучасну військову, економічну літературу. Після завершення цієї роботи планувалося всі інші книги передати у розпорядження відділу пропаганди штандарткомендатури Курська, у віданні якого знаходилися всі музеї, архіви і бібліотеки міста[66].

Із цим відділом ще у жовтні керівник зондеркоманди Сколауде домовився, що для Оперативного штабу буде відібрано книги зі штампом Тартуського університету, стародруки, російськомовні журнали, книги з історії, мистецтва, етнографії, давньої історії та етногенезу[67]. По суті, ця домовленість призвела до дальшого розпорошення книжкової колекції, вивезеної з воронезьких бібліотек, яка й так уже була частиною двох окремих бібліотечних збірок.

Протягом жовтня 1942 р. роботу з відбору книг для Оперативного штабу під керівництвом д-ра Нея було закінчено. Для Оперативного штабу було відібрано близько 9000 стародруків XVI – початку XIX ст. (до 1850 року видання) французькою, латинською, німецькою, італійською, грецькою, арабською, церковнослов'янською та ін. мовами, близько 5000 книг з бібліотеки Тартуського університету, майже 500 томів різних енциклопедій російською мовою, приблиз-

---

[63] "Da Woronesch unmittelbar an der vordersten Frontlinie liegt und ununterbrochen unter Bombenhagel steht, ist die Stadt vollständig zerstört. Eben soll keine Möglichkeit sein dort etwas sicherzustellen, deshalb hat es auch keinen Sinn mir dorthin zu fahren, um so mehr, da alles, was sich noch erhalten hatte, schon abtransportiert ist" (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 71).

[64] Воронежская область в Великой Отечественной войне: Сб. док-тов и мат-лов. – Воронеж, 1948. – С.163; Освобождение городов: Справ. по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945. – М., 1985. – С. 72.

[65] До цієї цифри, яку називає у своєму звіті від 28 вересня 1942 р. д-р Ней, слід ще додати 12-й вагон із книжками, що надійшов у жовтні того ж року з Воронежа (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 47).

[66] Там само. – Арк. 63, 71.

[67] Там само. – Арк. 53.

но 7000 примірників російських журналів, головним чином дореволюційного періоду, різноманітні монографії та цілі наукові серії. Відібрані книжки двома вагонами в кінці жовтня – на початку листопада 1942 р. було вивезено до Києва[68]. Стародруки передбачалося повністю передати Центральній бібліотеці Вищої школи[69], а Тартуському університету – книжки, що йому належали[70].

На 13 листопада 1942 р. книжки і журнали з воронезьких бібліотек, які надійшли в останньому вагоні до Києва в Обласну бібліотеку, було вже розібрано і розкладено на стародруки, книжки і журнали[71]. Це свідчить про те, що було досить часу, щоб відібрати і підготувати до вивезення книжки з воронезьких бібліотек. Тому, вважаємо, що 4966 книжок, вивезених в кінці лютого 1943 р. до Берліна, що, як свідчить звіт керівника транспортного відділу ГРГ України Райнгарда Фукса[72], передбачалися для майбутньої Вищої школи, а отже, входили в номерну групу 50 001–55 000, що складалася з дореволюційних видань (див. виноски 35–37), було відібрано саме з воронезької збірки.

У Харкові центром відбору книг для Східної бібліотеки стала Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка (далі ХДНБ). Співробітники Оперативного штабу розпочали тут свою роботу з 15 червня 1942 р. Це був філіал робочої групи Східної України з центром у Дніпропетровську. Філіал розмістився по вул. Сумській, 48. З 22 серпня 1942 р. робоча група Східної України на чолі з Оскаром Венднагелем перемістилася до Харкова, залишивши у Дніпропетровську філіал, і змінила назву на робочу групу Харкова[73].

Спочатку, в червні–липні 1942 р., у ХДНБ працював Бруно Сколауде, а з 20 серпня 1942 р. до нього приєднався д-р Г. Томсон[74]. На книжки, які відбиралися ними до Східної бібліотеки, з алфавітного каталогу вилучалися картки, а самі книжки розставлялися на полицях за порядковими номерами, визначеними д-ром Томсоном. Картки, вилучені у Харкові з алфавітного каталогу, направлялися до Києва, в центр каталогізації Східної бібліотеки, тобто до Обласної бібліотеки, де дані цих карток опрацьовувалися і вносилися до каталогів Східної бібліотеки[75].

Згідно з планом, розробленим Томсоном, з ХДНБ мала відбиратися радянська література, яка б давала уявлення про стан і становлення "більшо-

---

[68] Там само. – Спр. 11. – Арк. 14–15; Спр. 45. – Арк. 9, 11–12.

[69] Там само. – Спр. 45. – Арк. 9.

[70] Книжки Тартуського університету було відправлено з Києва 11 березня 1943 р. в 51 скрині до Берліна й передано за призначенням лише 24 вересня 1943 р. Загалом Тартуському університету було повернуто 4820 книжок, вивезених з Воронежа. З них 2986 книжок дійсно належали названому університету, решта 1834 книжки походили з Воронежа (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 6 – Арк. 13; Спр. 54. – Арк. 57, 61).

[71] Там само. – Спр. 54. – Арк. 123зв.; Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 364–365.

[72] Там само. – Спр. 54. – Арк. 89.

[73] Там само. – Спр. 75. – Арк. 299; Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни… – С. 13.

[74] Там само.

[75] ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 15; Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни… – С. 13–14.

вицької Росії" і "більшовицького менталітету". З цією метою потрібно було відбирати основну літературу з усіх галузей, починаючи з 1917 р. видання, в тому числі періодичну літературу, а також політично важливі видання, поява яких була зумовлена тодішніми політичними обставинами[76]. Після опрацювання т. зв. більшовицької літератури увагу потрібно було приділити відбору дореволюційної літератури з історії, політики, літератури, географії, економіки, соціального забезпечення, права та органів управління Російської імперії, слов'янської філології, мистецтва, теології, філософії, ідеології та генеалогії. До кола зацікавлень Оперативного штабу в Харкові належали також юдаїка, масонська література, словники, довідники, біографічна і бібліографічна література[77].

З харківських бібліотек до допоміжного фонду Східної бібліотеки планувалося включити 25 тис. примірників літератури[78]. На січень 1943 р. співробітники Оперативного штабу в Харкові відібрали і перенесли до сховища Оперативного штабу 40 тис. примірників книг і 120 тис. журналів, з яких до відправки було підготовлено 19 тис. книг[79]. Ці 19 тис. книг, на нашу думку, мали б відправитися до Києва, оскільки книги з Харкова входили в номерну групу, яка належала до допоміжного фонду Східної бібліотеки у Києві (див. виноски 31, 57). За даними І. Лосієвського, всього з ХДНБ Оперативним штабом під час першої окупації міста (23. X. 1941 – 16. II. 1943) було вилучено 34 654 книги[80].

Цифру в 19 тис. книг, підготовлених до відправки, підтверджує предметний покажчик книг, відібраних з фондів ХДНБ для Східної бібліотеки, під назвою "Розставлено у сховищі"[81]. Він містить інформацію про порядковий номер книжки, шифр розділу (наприклад, мистецтво позначено буквою "К", радянська політична література – "Мх"), назву розділу, кількість примірників, дату відправки карток (мається на увазі з алфавітного каталогу) до Києва для каталогізації та дату повернення карток назад. Дати відправки карток надруковано, а дати повернення вписано від руки. Крайньою датою відправки карток до Києва є 29. IX. 1942 р., крайньою датою повернення – 18. I. 1943 р. Це дозволяє стверджувати, що покажчик складено не раніше жовтня 1942 р. і не пізніше січня 1943 р. За цим покажчиком значиться 18 813 книг, які розділилися таким чином:

---

[76] ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 15.

[77] Там само. – Арк. 16.

[78] Там само. – Спр. 31. – Арк. 475.

[79] Там само. – Спр. 75. – Арк. 300–301.

[80] Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи.. – С. 19, 28 (примітка 39).

[81] Там само. – Спр. 61. – Арк. 133–136. Цьому переліку передує подібний перелік під назвою "Фонди з Бібліотеки ім. Короленка, підготовлені для Східної бібліотеки, упорядковано за розділами і кількістю примірників" (Там само. – Арк. 130–132).

Табл. 1: Предметний покажчик книг, відібраних з фондів ХДНБ для Східної бібліотеки

Шифр розділу	Назва розділів і підрозділів	Кількість книг
Bl	Українська белетристика	94
Bw	Бібліотечна справа	124
Ds	Німецькомовна література з усіх галузей	393
E	Географія: Росії	971
G	Історія: Німеччини, Росії, України, загальні історичні дисципліни, всесвітня історія	1897
In	Промисловість: дорожнє будівництво, будівництво, легка промисловість, гірнича справа	1335
K	Мистецтво: образотворче мистецтво, театр, кіно, музика	1376
Lb	Підручники	129
Lt	Літературознавство: загальні праці, російський і український фольклор, російська белетристика	888
Lw	Сільське господарство: землеробство, тваринництво	801
Md	Медицина	3956
Mth	Математика	453
Mx	Радянська політична література: партійне будівництво, пропаганда і агітація, преса, антирелігійна пропаганда, Комінтерн, Комсомол, молодіжні організації, партійне керівництво (персоналії), різне	1406
Nt	Природничі науки: біологія, ботаніка, зоологія, фізика, хімія	2988
Nt (E)	Фізична географія, геологія, кліматологія	495
Pd	Педагогіка	727
Ph	Філософія: історичний і діалектичний матеріалізм	139
Ps	Психологія	118
R	Право, судочинство	384
Vg	Давня історія: археологія	139
	Разом:	**18 813**[82]

Книжки, відібрані з фондів ХДНБ і підготовлені до відправки, вивезти Оперативний штаб не встиг. Вони, як і інші, що знаходилися у сховищі Оперативного штабу в Харкові в будинку по пров. Короленка, 16, згоріли на початку другої окупації Харкова, як зазначає дослідник історії харківських

[82] Там само. – Арк. 133–136.

бібліотек І. Лосієвський, – 15 березня 1943 р.[83]. Герберт Ломмач у своїй довідці про Східну бібліотеку в свідомому підпалі книгосховища по пров. Короленка, 16, у Харкові звинуватив більшовиків[84]. Так чи інакше, але було втрачено набагато більше, ніж 18 813 книг, які відображено в Табл. 1. Згідно зі звітом за 1942 р. Робочої групи Харкова, у сховищі Оперативного штабу знаходилося 40 тис. книг і 120 тис. журналів (див. виноску 78), крім того, за твердженням І. Лосієвського, "...тут загинули сотні тисяч примірників літератури з різних бібліотек"[85]. Директор ХДНБ Румницька у своєму звіті за період 16. III. – 30. VI. 1943 р. називає цифру більш ніж 300 тис. загиблих у пожежі книг[86].

У період другої окупації Харкова (12. III. 1943 – 23. VIII. 1943) з ХДНБ Оперативний штаб вивіз у квітні 1943 р. до Берліна 13 шаф предметного каталогу (в іншому документі 14 шаф[87]), близько 2,5 тис. примірників технічної літератури, енциклопедій та словників, хоча відібрано було для вивезення більше 7 тис. книг (див. Табл. 2). За твердженням І. Лосієвського, близько 5 тис. примірників вдалося залишити в бібліотеці[88].

Крім того, ще 896 книг було вивезено з Харкова у серпні 1943 р. до Києва[89]. На нашу думку, це були книги з ХДНБ і Центральної наукової бібліотеки (далі ЦНБ) Харківського університету. Відомо, що в липні 1943 р. співробітник робочої групи Харкова обер айнзацфюрер Альберт Споркет (Albert Sporket)[90] отримав з ЦНБ Харківського університету 97 книг[91], а у серпні 1943 р. – 674 книги з ХДНБ[92]. Зберігся перелік 684 книг, які згідно з присвоєними номерами включено до основного, допоміжного і дублетних фондів Східної бібліотеки[93]. Загалом для Східної бібліотеки з ХДНБ було вивезено предметний каталог та близько 3500 примірників літератури, а з ЦНБ Харківського університету – 97 книг.

Іншими важливими центрами комплектації фондів Східної бібліотеки були Дніпропетровськ і Сімферополь. У Дніпропетровську діяла робоча група Східної України Оперативного штабу, яку було створено 21. II. 1942 р.[94]. Її співробітники взяли під контроль 29 бібліотек. У найбільших з них було відокремлено заборонену літературу й відібрано близько 15 тис. книжок і 3 тис. журналів, які на початку січня 1943 р. вже знаходилися у сховищі Оперативного штабу[95]. В кінці лютого 1943 р., коли після стрімкого контрна-

[83] Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи... – С. 14.

[84] Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 731.

[85] Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи... – С. 14.

[86] ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 62зв.

[87] Там само. – Спр. 214. – Арк. 95.

[88] Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи... – С. 15.

[89] ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 2; Спр. 55. – Арк. 41.

[90] Там само. – Спр. 87. – Арк. 10.

[91] Там само. – Спр. 65. – Арк. 269; – Спр. 71 – Арк. 111–111зв.

[92] Там само. – Спр. 65. – Арк. 215.

[93] Там само. – Спр. 70. – Арк. 1–34. Перелік 684 книг опубліковано також: Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи... – С. 57–90.

[94] ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 157.

[95] Там само. – Спр. 75. – Арк. 300.

ступу радянської армії для німців виникла загроза залишення Дніпропетровська, цю літературу, не спакованою, було поспішно вивезено до Берліна для Східної бібліотеки (див. Табл. 2).

Серед вивезених до Берліна з Дніпропетровська книжок було багато енциклопедій, словників. Також ця збірка включала книги з народного господарства, соціальної політики, технічну літературу[96]. У наведеній довідці Герберта Ломмача "Розбудова Східної бібліотеки" згадується надходження цих видань і повідомляється, що вони потребують розбору та належного опрацювання[97]. Після попереднього перегляду цих книжок було виявлено чимало дублетів[98]. Журнальна збірка, вивезена з Дніпропетровська, складалася з російських і українських журналів радянського часу[99].

Робочою групою Криму в Сімферополі упорядковувалася для відділу періодики Східної бібліотеки велика колекція журналів радянського періоду у кількості кількох тисяч примірників. Центр опрацювання знаходився в Центральній міській бібліотеці Сімферополя, хоча до цієї роботи були залучені численні кримські бібліотеки – в Євпаторії, Ялті, Алушті, Керчі, Севастополі, Бахчисараї та ін. населених пунктах. На червень 1943 р. робочою групою Криму для вивезення до Берліна було підготовлено 119 назв радянських журналів з повним комплектом річних випусків у кількості 218 комплектів[100]. А в роботі знаходилося більше тисячі назв журналів (близько 5 тис. річних комплектів).

Із Сімферополя до київських фондів Східної бібліотеки надходили також і книги, але досить невеликими партіями. Так, наприклад, у серпні 1943 р. з Сімферополя до Києва надійшла 141 книга з тих, що передбачалися для основного фонду в Берліні[101].

З Херсона до Києва для Східної бібліотеки у другій половині серпня 1943 р. надійшло 26 скринь із книгами. В дорозі вагон було пограбовано, оскільки 4 скринь не було взагалі, 2 були напівпорожні, а окремі зламані. Документ, на жаль, не називає кількість книг. Проте, судячи з кількості скринь, партія мала містити більше трьох тисяч книг[102]. Відомо, що ще в червні того ж року в Херсоні було спаковано 1500 книжок у 12 скринях, які планувалося на початку серпня відправити до Берліна[103]. Натомість, як бачимо, ці книги потрапили до Києва.

У серпні 1943 р. на основі дублетного фонду у Києві за розпорядженням управління Оперативного штабу розпочалося створення т. зв. Резервної бібліотеки (Ersatzbibliothek), що мала замінити основний фонд Східної бібліотеки на випадок повної або часткової його загибелі. Резервна бібліотека мала дублювати номерну групу 1–70 000 основного фонду і 135 001–150 000 допоміжного фонду

---

[96] Там само. – Арк. 63; Спр. 76. – Арк. 2.

[97] Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 741.

[98] ЦДАВО України – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 109.

[99] Там само. – Арк. 67.

[100] Там само. – Спр. 221. – Арк. 253.

[101] Там само. – Спр. 54. – Арк. 2.

[102] Там само. – Спр. 55. – Арк. 34.

[103] Там само. – Спр. 31. – Арк. 117.

Східної бібліотеки[104]. Наскільки інтенсивно проходила робота, свідчать такі цифри: на кінець серпня 1943 р. до фонду Резервної бібліотеки було відібрано 2100 примірників, а вже в середині вересня 1943 р. вона налічувала 8866 книг[105].

З наступом Червоної Армії і поступовим визволенням захоплених нацистами радянських територій почався масовий вивіз усіх фондів Східної бібліотеки, що знаходилися в Києві, Мінську і Ризі, пік якого припадає на осінь 1943 р. – весну 1944 р. Всього для Східної бібліотеки було вивезено тільки з Києва близько 56,5 тис. книг і 9193 журнали. З них у лютому–вересні 1943 р. 38 778 книг, а в жовтні 1943 р., незадовго до визволення міста, – один вагон з допоміжним фондом і Резервну бібліотеку (разом близько 17,7 тис. книг[106]). Потрібно відзначити, що цю цифру складали книги не тільки з київських бібліотек, а й з бібліотек інших міст України і навіть Росії – див. Табл. 2. А з українських бібліотек разом – приблизно 90 тис. книжок і журналів.

Табл. 2: Вивіз книг з бібліотек України для Східної бібліотеки

	Місце призначення	**Дата відправлення, № вагона, транспорту**	**Кількість скринь, вид друкованих видань, назва бібліотеки/колекції**	**Кількість примірників**
Київ:				
1	Берлін	24. II.1943 Оппельн 4636	126 скринь з книгами: – 20 скр. (6234 книги) – спец. фонд, т. зв. Троцькістська бібліотека, з Обласної бібліотеки; – 44 скр. (4966 книг[107]) – з Воронежа; – 62 скр. (8749 книг) – Флавіанівська бібліотека з Києво-Печерської лаври	19 949[108]
2	Берлін-Вільмерсдорф	7. V. 1943 Кассель 81271	77 скринь з книгами: – 23 скр. (3639 книг) – бібліотека Союзу войовничих безбожників; – 54 скр. (5004 книги) – для основного фонду з Обласної бібліотеки; – 22 скрині журналів – з БАН; – 13 пакетів зразків журналів – з БАН; – 4 пакети бібліографій (205 зошитів)	8643 8067 ж-лів 1126 ж-лів[109]
3	Ратібор	27. IX. 1943	42 скрині книг з Обласної бібліотеки; 1 скриня (? книг) для Вищої школи; 21 скриня (? журналів); 11 пакетів (? журналів)	10 186[110]

[104] Там само. – Спр. 54. – Арк. 2.

[105] Там само. – Спр. 55. – Арк. 1.

[106] У вересні 1943 р. допоміжний фонд налічував 8802 книги, Резервна бібліотека – 8866 книг (Там само. – Спр. 54. – Арк. 2; Спр. 55. – Арк. 1).

[107] У кінці серпня 1943 р. частину цих книг, що входила в номерну групу 50–53 000, відправлено до сховища Центральної бібліотеки Вищої школи в Танценберзі (Там само. – Спр. 16. – Арк. 63).

[108] Там само. – Спр. 54. – Арк. 84, 89.

[109] Там само. – Арк. 34; Спр. 214. – Арк. 100–106.

[110] Там само. – Спр. 171. – Арк. 272.

4	Моршин	жовтень 1943	допоміжний фонд та Резервна бібліотека (книги з Обласної бібліотеки, інших бібліотек Києва, Харкова, Херсона, Сімферополя)	17,7 тис.[111]
				Всього: приблизно 56,5 тис. кн. од. і 9193 журнали
Дніпропетровськ (різні бібліотеки):				
1	Берлін	23. II. 1943 № рейсу 6 565 995	– енциклопедії, словники, книги з народного господарства, соціальної політики, технічна література; – журнали	15 тис. [3 тис.[112]][113]
				Всього: приблизно 15 тис. кн. од. і 3 тис. журналів
Харків: ХДНБ. Центральна наукова бібліотека Харківського університету:				
1	Берлін	21. IV.1943 № рейсу 06 568 578	– технічна література (не спаковано); – енциклопедії, різні книги, журнали; – предметний каталог – *з ХДНБ*	2500[114] 184 13 шаф[115]
2:	Київ	7–16.VIII. 1943[116]	книги: – 458 од. – російськомовні; – 45 од. – україномовні; – 181 од. – дублети; – 209 од. – виставка у Харкові; – 3 од. – для німецького відділу (включено до основного, допоміжного і дублетного фондів, вивезено далі до Ратібора і Моршина – див. п. 3, 4)	896[117]
а)	передано А. Споркету	22. VII. 1943	97 книг з економіки та мистецтва з *ЦНБ Харківського університету*[118]	–
б)	передано А. Споркету	7. VIII. 1943	674 книги з *ХДНБ*[119]	–
				Всього: приблизно 3580 кн. од.
Сімферополь:				
1	Берлін	червень–липень 1943 р.	– журнали (кількість – ?)	59 мішків[120]
				Разом: приблизно 75 тис. кн. од. і 12,2 тис. журналів

[111] Там само. – Арк. 255.

[112] Там само. – Спр. 75. – Арк. 300.

[113] Там само. – Арк. 63; Спр. 76. – Арк. 2.

[114] Для відправки в Берлін відібрано було 7330 кн. од. технічної літератури (Там само. – Спр. 214. – Арк. 95), але співробітникам бібліотеки вдалося залишити приблизно 5000 книг у бібліотеці (Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни... – С. 15), в дійсності було відправлено не спакованими 2500 книг (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 19).

[115] ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 305; Спр. 59. – Арк. 19. І. Я. Лосієвський у своєму дослідженні підтверджує цю цифру: “13 каталожних шаф, біля 1,2 млн карток у 802 шухлядах” (Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни... – С. 14, 92, 94). В іншому документі повідомляється про вивезення 14 шаф предметного каталогу (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 95).

[116] ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 41.

[117] Там само. – Спр. 54. – Арк. 2; Спр. 70. – Арк. 1–34 (опублікована: Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни... – С. 57–90).

[118] Там само. – Спр. 65. – Арк. 269; Спр. 71 – Арк. 111–111зв.

[119] Там само. – Спр. 65. – Арк. 215.

[120] Там само. – Спр. 213. – Арк. 67.

Дані зведеної таблиці переконливо свідчать про те, що головними постачальниками книжок і журналів для Східної бібліотеки були київські бібліотеки, а найбільше колишня Київська обласна бібліотека ім. ВКП(б). Книжки з інших міст України для Східної бібліотеки надходили до Києва, як правило, невеликими партіями – від приблизно однієї сотні, як із Сімферополя, до кількох тисяч із Херсона, щоправда й ті були в дорозі розікрадені (див. про це вище). Та частина книг і журналів, яка направлялася з українських міст одразу до Східної бібліотеки в Берліні, минаючи Київ, була не впорядкованою, не закаталогізованою й інколи навіть без супровідного списку. Тому, на нашу думку, не всю літературу, вивезену прямо до Берліна з Харкова, Дніпропетровська і Сімферополя, було включено до основного фонду Східної бібліотеки. Скоріше за все, ця література поповнила допоміжний і дублетний фонди.

Вивезені з Києва, Харкова, Риги, Мінська та інших міст колишнього Радянського Союзу книги і періодика, що призначалися для Східної бібліотеки, опинилися у Східній Сілезії, в м. Ратіборі (пол. Raciborz) і його околицях[121], де з вересня 1943 р. почав діяти один із відділів Оперативного штабу, до якого поступово приєдналися інші його підрозділи. На початку 1945 р. частину фондів Східної бібліотеки вивезли з Ратібора у Баварію – до замку Банц біля м. Бамберга та містечка Штафельштайн. Саме тут по війні їх знайшли американці[122]. Іншу частину книг, що залишилася у Ратіборі, було виявлено радянськими солдатами. Так завершила своє існування Східна бібліотека Розенберга, створена Оперативним штабом у 1941–1944 рр. за рахунок бібліотек сучасних країн Східної Європи, колишніх суб'єктів Радянського Союзу.

[121] Про ратіборівський період Східної бібліотеки див.: *Grimsted P. K.* The Odyssey of the Smolensk Archive... – P. 17–18; *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга... – С. 137–138.

[122] *Freitag G.* Die Restitution von NS-Beutegut nach dem Zweiten Weltkrieg // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Hrsg. W. Eichwede, U. Hartung. – Bremen, 1998. – S. 110–111, 180–181.

4

ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

Володимир КРАВЧЕНКО (*Київ*)

РЕЄСТРИ КНИГ ВОЛОДИМИРСЬКОГО ҐРОДСЬКОГО СУДУ 1621 та 1647 років

Судово-адміністративні книги формувалися внаслідок діяльності старостинських ґродських урядів, судів та їхніх канцелярій на теренах окремих повітів. У Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) з часу введення в дію Першого Литовського Статуту 1529 р. функціонували замкові уряди великокнязівських представників (воєвод, старост, маршалків), які формувалися із їхніх слуг: підстарости (понамісника, підвоєводи), писаря і підписка (дяка), а також з вижів, діцьких та ув'язчих, що надавалися урядом для різних правових акцій[1]. Суди відбувалися в замках адміністративних центрів повіту, чому й називалися замковими. Тоді ж у замкових судах мало бути офіційно запроваджено ведення книг[2]. Книжкове діловодство місцевих адміністрацій виникло за прикладом великокнязівської канцелярії, де велися книги Метрики ВКЛ. Насправді ж, судові книги велися в різних землях Великого князівства й раніше – вони набувають свого розповсюдження ще з 1510-х років. Записи в замкових книгах представлені, передусім, скаргами, заявами, свідченнями вижів (офіційних свідків, призначених судовою інстанцією); серед вписаних до книг документів є привілеї, розпорядження великого князя, судові рішення, акти купівлі, продажу, оренди нерухомості, заповіти[3].

---

[1] *Любавский М. К.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 757; *Лаппо И. И.* Гродский суд в Великом княжестве Литовском // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1908. – Январь. – С. 61; *Леонтович Ф. И.* Областные суды в Великом княжестве Литовском // Журнал Министерства Юстиции. – 1910. – № 10. – С. 87; *Поліщук В. В.* Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. // Український історичний журнал. – К., 2003. – № 2. – С. 3, 7, 9, 11; *його ж.* Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 266–267.

[2] *Левицкий О. И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Югозападного края и Малороссии. – М., 1900. – С. 6–7; *Романовський В.* Нариси з архівознавства. – Харків, 1927. – С. 35.

[3] *Полищук В.* Между процедурой и формуляром: источниковедческий анализ судебных записей замковых книг перед реформой 1564–1566 гг.: (На примере луцких замковых книг) / Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija. – Vilnius, 2007. – P. 358–359, 361.

Діяльність ґродських судів на польський зразок у ВКЛ було започатковано після проведення земських реформ 1564–1565 рр., однією з яких було введення нового адміністративного поділу території держави, зафіксованого в "Списаньи поветов Великого князства Литовского и врядников в них"[4], а також законодавчого забезпечення реформ запровадженням у дію Другого Литовського Статуту 1566 р.[5]. До складу документації судових книг на початку діяльності ґродських судів входили документи, пов'язані з розглядом справ по чотирьох кримінальних статтях (старостинських артикулах) щодо осілої шляхти: розбій на дорогах, підпали маєтків, напади на маєтки, зґвалтування, а також справи неосілої шляхти-голоти, що виникли через відкладення виконання судового вироку та продовження терміну виконання юридичної дії. При цьому компетенція суду і уряду не мала чіткого розмежування. Після введення Конституцією 1611 р. "Postępku prawnego skróconego" його автором було визначено коло справ, які староста повинен був вирішувати за допомогою ґродського суду; пізніше, після набуття чинності наступною Конституцією, він ще чіткіше окреслив коло таких справ. Крім чотирьох кримінальних статей і справ неосілої шляхти, до компетенції ґродського суду увійшли справи, пов'язані з загрозою безпеці фізичних осіб та їхній маєтності, а також сеймам, сеймикам і судам; перед старостою мали бути ставлені впіймані селяни, які втекли із власницьких маєтків, та злочинці. В коло повноважень ґродського суду потрапило також винесення вироків купцям і фурманам, які не дотримувалися "дорожнього примусу", міщанам, які заважали торгівлі в містах, особам, які торгували в селах, що не мали привілеїв на ярмарки й торги, митникам, які безпідставно збирали мита із шляхтичів, а також винесення вироків у справах, пов'язаних з мірами й вагами[6]. До компетенції уряду належало розв'язання спірних справ, покарання за ношення зарядженої зброї під час засідань і сеймиків, свавільне

---

[4] Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 529. – Арк. 117зв.–125. Опубл.: *Любавский М.* Литовско-русский сейм. – М., 1900. – Приложения. – С. 226–232; Русская историческая библиотека, издаваемая императорскою археографическою комиссиею. – Юрьев, 1911. – Т. XXX. – № 118. – Стб. 882–896.

[5] Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – Мінск, 2003. – С. 40–49 (привілеї Більський 1564 р. та Віленський 1565 р.); *Любавский М.* Литовско-русский сейм. – М., 1900. – С. 698; *Левицкий О. И.* История учреждения Киевского центрального архива // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1903. – Кн. XVII. – С. 9–10; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. V. – С. 340–341; *Лаппо И. И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI ст. – Юрьев, 1911. – С. 66–67; *Романовський В.* Нариси з архівознавства. – С. 35; *Крикун М. Г.* Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства. – № 42. – С. 34–38; *Крикун Н.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К., 1992. – С. 16, 47, 115.

[6] Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т. I. – S. 78, 250, 257; *Левицкий О. И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Югозападного края и Малороссии. – С. 4; *його ж.* История учреждения Киевского центрального архива. – С. 9–10; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. V. – С. 306; *Романовський В.* Нариси з архівознавства. – С. 35–36; *Łosowski Janusz.* Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. – Lublin, 2004. – S. 71–72.

усунення вдів від маєтностей, розгляд кримінальних справ злочинців, упійманих "на гарячому", а також справи звинувачених у вчиненні неподобств, що загрожували суспільному порядку, справи, пов'язані з фальшуванням грошей, і т. д.[7].

Ще в XVI ст. ґродські суди одержали право "вічності", тобто записи в книгах (королівські грамоти, листи, привілеї, декрети, сеймові постанови, реєстри, приватно-правові акти, контракти) отримували постійну юридичну силу. З того часу ґродські суди діяли у двох напрямках – як самостійна судова установа під час сесій (рочків), а в позасесійний період приймала заяви і вела записи зізнань у книги[8]. У період функціонування ґродських судів з'явилося три види книг, які у ґродських канцеляріях по завершенні року, як правило, зшивались блоками в одну книгу: *декретові*, до яких у період проведення засідань судових сесій вносились судові рішення в цивільних та кримінальних справах; *записові*, до яких вписувались акти продажу, оренди, застави, боргові зобов'язання, дарчі документи, заповіти, королівські грамоти й привілеї, сеймові конституції, постанови повітових сеймиків, устави про податки й мита, інвентарі та реєстри; *поточні,* до яких вписувалися скарги позивачів, показання свідків, свідчення і заяви возних[9].

Перш ніж потрапити до судової книги в установленій формі, усні або письмові заяви прохачів записувалися до книги протоколів, що мали характер чернеток. Деякі справи, що не потребували судового обговорення, вписувалися до книг з оригінальних документів із доданням до них початкових та заключних формул. Складніші документи, наприклад, судові декрети спочатку складалися чернетками і тільки після цього вписувалися до книг[10]. У ґродських канцеляріях із певної кількості окремих, 4–6-ти аркушних зошитів-секстернів (у тогочасному трактуванні – "книг"), куди були вписані чистові варіанти документів, по завершенні календарного року формувалися книги. Після того проставлялась нумерація документів майбутньої книги, як правило кириличними літерами, та складався реєстр справ, що окремим зошитом, у більшості випадків без нумерації аркушів, підкладався на початку книги. І тільки після цього книга зшивалася й оправлялася. Нумерація аркушів книг проставлялась працівниками канцелярій зрідка, і то тільки в період перебування на писарському чи підписківському уряді осіб, особливо відданих справі акуратного, відпо-

---

[7] *Łosowski Janusz.* Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. – S. 74–75.

[8] *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1979. – Ч. 4. – С. 29–30; *його ж.* Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая пол. XVII века). – Днепропетровск, 1982. – С. 39; *Купчинський О.* Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова. – К., 1998. – С. 15–17; *Bardach Juliusz, Leśnodorski Bogusław, Pietrzak Michał.* Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 1999. – S. 119–120.

[9] *Левицкий О. И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Югозападного края и Малороссии. – С. 10.

[10] *Андріяшев О. М.* Актові книги Київського центрального архіву давніх актів // Центральний архів стародавніх актів у Києві / Ред. В. О. Романовський. – К., 1929. – С. 38–40.

відального формування і дбайливого зберігання книг. У кінці XVIII ст. щодо цих книг було запроваджено термін “актова книга”. Насправді цей термін є тавтологічним, оскільки в судово-адміністративній практиці XVI–XVII ст. терміни “акти” і “книги” (зошити-секстерни) вживались як тотожні[11].

Щодо зберігання книг, то в Польщі ще в 1420 р. було узаконено, що книги повинні постійно утримуватися під трьома замками, ключі від яких мали знаходитись у воєводи, судді і писаря[12]. При польському королі Яні Ольбрехті було видано закон, згідно з яким у випадку смерті старости або усунення його від посади ґродські книги мали бути негайно зібрані й складені в ратуші в особливих скринях під трьома замками, ключі від яких мали зберігатися у воєводи, земського судді й нового старости[13]. Другий Литовський Статут 1566 р. наказував зберігати судові книги в безпечному місці, а коли б не знайшлося такого місця, то повітова шляхта мала збудувати особливе муроване приміщення – склеп або кам'яницю, де б книгам не загрожувала волога і, особливо, пожежі. В українських воєводствах такі приміщення відводились у замках, якщо ті були муровані (як у Луцьку або Кременці), чи в мурованих храмах, як це було у Володимирі й Києві[14].

Після приєднання Правобережної України, Білорусі та Литви до Росії ґродські й земські суди були скасовані, а на їхнє місце у всіх повітових містах було запроваджено повітові суди, а в губернських – палати. Архіви ґродських і земських судів залишились без нагляду й охорони, а тому їх було передано до архівів нових судів, організованих на основі закону імператриці Катерини II про губерніальні палати та повітові суди. Тоді ж було введено російські судові закони і припинено дію Литовського Статуту. Старі судові книги використовувалися в нових судах як архів для різних довідок[15]. У 30-х роках XIX ст. в книгах було виявлено значну кількість підроблених записів на підтвердження шляхетства й маєтностей. Для припинення цих злочинних дій, згідно з указом імператора Миколи I від 19 грудня 1833 р., було створено три спеціальні комісії для литовських губерній, Білорусі та Південно-західного краю (України), що складались із чиновників Міністерства внутрішніх справ, Корпусу жандармів та губернських стряпчих, які були зобов'язані перевірити в повітових архівах судові книги, скласти докладний їхній перелік, пронумерувати аркуші книг, закреслити пробіли, прошнурувати кожну книгу і скріпити печаткою та своїми

[11] *Дашкевич Я. Р.* Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. IV. – С. 130.

[12] Volumina legum. – T. I. – S. 76; *Левицкий О. И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Югозападного края и Малороссии. – С. 5.

[13] Volumina legum. – T. I. – S. 278–279; *Левицкий О. И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Югозападного края и Малороссии. – С. 6.

[14] Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – Розд. IV. – Арт. 11. – С. 103; *Левицкий О. И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Югозападного края и Малороссии. – С. 13; *Романовський В.* Нариси з архівознавства. – С. 37.

[15] *Левицкий О. И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Югозападного края и Малороссии. – С. 15–16; *Романовський В.* Нариси з архівознавства. – С. 43.

підписами[16]. У 1835 р. всі три комісії завершили виконання покладеного на них завдання[17]. Тоді до останнього аркуша кожної книги Володимирського ґродського суду було наклеєно аркуш світло-голубого паперу, а на ньому вписано засвідчувальний запис Комісії 1833 р., де вказувалася кількість аркушів у книзі та ставилися підписи її членів: голови Комісії Дохтурова, колезького асесора Войцеховича, губернського стряпчого Данильченка і повітового стряпчого Яворського. Як свідчать водяні знаки у вигляді літер "МФАГ" або "АФМГ" та гербового щита, використаний для цього папір, ймовірно, було виготовлено на папірні в містечку Мирополі (нині Дзержинського р-ну Житомирської обл.)[18]. Таким самим папером були обклеєні форзаци нових картонних обкладинок деяких найдавніших книг 60-х років XVI – початку XVII ст.; згори картон обкладинок було вкрито папером фіолетового кольору. Але через недбалість співробітників Комісії 1833 р., невідповідність рівня роботи до існуючих вимог та виявлений пізніше безлад і нові підробки документів її діяльність було визнано незадовільною. Через це згідно з Положенням Комітету міністрів про проведення нової перевірки книг у західних губерніях, затвердженим імператором Миколою I 3 листопада 1842 р., було створено нові комісії для перегляду та інвентаризації судових книг, а до їхньої праці висунуто суворіші вимоги[19]. Після завершення їхньої роботи книги й далі зберігалися в архівах повітових судових установ міст і містечок, нерідко у приміщеннях, непридатних для постійного зберігання документів.

У повідомленні міністра внутрішніх справ Л. О. Перовського генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову від 31 травня 1843 р. писалося про дозвіл імператора

---

[16] Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1834. – Собрание II. – Т. VIII. – Отд. I. – № 6644. – С. 771–772; *Введенский А. А.* Подделка и фальсификация исторических документов на Украине и в Белоруссии в XVI–XIX веках: Лекции по документальному источниковедению истории СССР (Дипломатика). – К., 1963. – С. 129–133; *Проценко Л.* З історії заснування і діяльності Архіву давніх актів у м. Києві // Науково-інформаційний бюлетень. – К., 1962. – № 3. – С. 28; *Купчинський О. А.* З історії створення науково-довідкового апарату до фондів судово-адміністративних установ України XV–XVIII ст. // Архіви України. – К., 1976. – № 5. – С. 32–33; *Кеннеді Грімстед Патриція.* Археографія на службі імперської політики: Заснування Київської археографічної комісії та Київського центрального архіву давніх актів / Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії: (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). – К. 1997. – Вип. 30. – С. 20. Опубл.: Київський центральний архів давніх актів 1852–1943 / Упор. Л. М. Муравцева, В. В. Страшко, Л. А. Сухих. – К., 2002. – Т. I. – С. 47–49.

[17] *Левицкий О. И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Югозападного края и Малороссии. – С. 15–18; *його ж.* История учреждения Киевского центрального архива. – С. 18, 28, 29; *Романовський В.* Нариси з архівознавства. – С. 44.

[18] *Мацюк О. Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К., 1974. – С. 51, 52, 160; *його ж.* Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст. – К., 1992. – С. 292, 293, 296, 298.

[19] ПСЗ. – СПб., 1843. – Собрание II. – Т. XVII. – Отд. II. – № 16163. – С. 76–78; *Кеннеді Грімстед Патриція.* Археографія на службі імперської політики... – С. 20–21. Опубл.: Київський центральний архів давніх актів 1852–1943. – С. 56–58.

на створення Тимчасової комісії для розгляду давніх актів[20]. До архівів судових установ і монастирів Київської, Подільської та Волинської губерній було відряджено членів Комісії із завданням виявляти й збирати цінні історичні документи та відправляти їх до Києва для вивчення і публікації. Володимирські ґродські книги були виявлені і оглянуті в архіві Володимир-Волинського повітового суду екстраординарним професором Київського університету Св. Володимира В. Ф. Домбровським[21]. 19 листопада 1843 р. відбулася нарада членів різних наукових товариств, на якій було підписано Акт про заснування Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при київському, подільському і волинському генерал-губернаторі та обрано її організаційну структуру[22]. Після створення Тимчасової комісії її члени почали домагатись відкриття архіву правобережних українських губерній. У своїй доповіді імператору Миколі І від 9 січня 1850 р. генерал-губернатор Д. Г. Бібіков обґрунтував необхідність створення в Києві центрального архіву цінністю документів судово-адміністративних книг для вітчизняної історичної науки, а також загрозою нових підробок документів та загрозою загибелі їх від пожеж[23]. Київський центральний архів давніх актів (далі – КЦАДА) було засновано згідно з указом імператора Миколи І від 2 квітня 1852 р.[24]. У зв'язку з цим усі судові установи, де зберігалися давні книги, повинні були підготувати описи і разом з ними відправити ті книги у Київський центральний архів[25]. З 19 червня 1852 р. до архіву почали надходити книги з різних міст Київської, Подільської і Волинської губерній[26] . На початку 60-х років XIX ст. постійний помічник завідувача КЦАДА Е. В. Станкевич підготував

---

[20] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 152. – Спр. 232. – Ч. I. – Арк. 3–3зв. Опубл.: *Журба О. І.* Київська Археографічна комісія 1843–1921. – К., 1993. – С. 135; Київський центральний архів давніх актів 1852–1943. – С. 60–61.

[21] ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 152. – Спр. 232. – Ч. I. – Арк. 11–12, 40–43зв., 53–54зв. Опубл: *Журба О. І.* Київська Археографічна комісія 1843–1921. – К., 1993. – С. 135–138, 138–140; Київський центральний архів давніх актів 1852–1943. – С. 61–64.

[22] ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 152. – Спр. 232. – Ч. I. – Арк. 96–97. Опубл.: *Журба О. І.* Київська Археографічна комісія 1843–1921. – С. 141–142; Київський центральний архів давніх актів 1852–1943. – С. 64–65.

[23] ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 7700. – Арк. 16–17зв. Опубл.: Київський центральний архів давніх актів 1852–1943. – С. 73–74; *Проценко Л.* З історії заснування і діяльності архіву давніх актів в м. Києві. – С. 28–30.

[24] Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 292. – Спр. 142. – Арк. 2–7зв. (копія). Опубл.: ПСЗ. – СПб., 1853. – Т. XXVII. – Отд. I. – № 26126. – С. 228–230; Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету св. Владимира и прочим русским университетам. – К., 1872. – Ч. 1. – С. 1–4; Сборник материалов, относящихся до архивной части в России. – Пг., 1916. – С. 120–123; Київський центральний архів давніх актів 1852–1943. – С. 93–95.

[25] *Каманин И. М.* Киевский центральный архив для древних актовых книг губерний Киевской, Подольской и Волынской в течении протекших 50 лет его существования (1852–1902 г.) // Київський центральний архів давніх актів 1852–1943. – С. 29.

[26] Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 393. – Спр. 281. – Арк. 24–25зв. Опубл.: Київський центральний архів давніх актів 1852–1943. – С. 159.

до друку "Список актових книг", що зберігалися на той час в архіві. Згідно з цим списком, на 1861 р. в архіві було зібрано 6027 книг різних судово-адміністративних установ України, хоча насправді їхня загальна кількість на той час становила 5838 книг[27], ще через 25 років вона досягла кількості 5883 одиниці[28]. У надрукованому звіті від 1 січня 1913 р. було вказано ще більшу загальну кількість книг – 5920[29] . У примірнику списку, що належав помічникові завідувача, а з часом завідувачу архіву І. М. Каманіну, число зібраних книг складало 5938[30]. За даними В. Романовського, на 1929 р. їхня кількість становила 5932 одиниці зберігання[31].

На початку Другої світової війни радянською архівною адміністрацією було відібрано для евакуації лише три-чотири скрині з 327-ма оригінальними пергаментними грамотами з колекції Київської археографічної комісії. Решта матеріалів, і передусім книги судово-адміністративних установ Правобережної України XVI–XVIII ст., залишилися в Києві. Найдавніші й найцінніші з них німці вивезли до Кам'янця-Подільського у вересні-жовтні 1943 р., а пізніше, на початку 1944 р., до місця концентрації награбованих архівних цінностей в місті Опаві. Дві третини книг із загальної кількості, що не були вивезені німцями, загинули за невідомих обставин під час боїв за визволення Києва. Поки що остаточно не з'ясовано, чи крило будівлі університету, де містився Архів давніх актів, було висаджено в повітря німцями, які відступали з Києва, чи ця частина університету постраждала під час наступу радянських військ. Вивезені німцями архівні матеріали, що постійно перебували під наглядом українського славіста, співробітника Інституту літератури та бібліотеки Академії наук М. В. Геппенера і тому збереглися, були виявлені 3-ою американською армією в одному із замків Західної Чехії і повернулися до Києва на початку 1946 р. в кількості 1175 одиниць[32]. Загальне число судово-адміністративних книг, які зберігаються нині

---

[27] *Станкевич Э. В.* Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве // Университетские известия. – К., 1862. – № 6. – С. 1–38; № 9. – С. 39–68; К., 1863. – № 1. – С. 69–92; № 2. – С. 93–108; № 5. – С. 109–124; № 6. – С. 124–148; К., 1864. – № 6. – С. 149–172; № 8. – С. 173–188; № 12. – С. 189–216.

[28] Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. – Ф. Х. – Спр. 7597. – Арк. 1–2зв. Опубл.: Київський центральний архів давніх актів 1852–1943. – С. 333–334.

[29] Отчет о состоянии Киевского центрального архива для древних актовых книг губерний Киевской, Подольской и Волынской в 1912 году // Университетские известия. – К., 1913. – № 6. – Ч. 1. – С. 1–3.

[30] ЦДІАК України. – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 73; *Кеннеді Грімстед Патриція*. Археографія на службі імперської політики... – С. 27.

[31] *Романовський В. О.* Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – С. 17.

[32] *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. – Ч. 4. – С. 41; *Кеннеді Грімстед Патриція за участю Боряка Геннадія*. Доля скарбів української культури під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – К., 1991. – С. 20–21, 39, 75–84; *Кеннеді Грімстед Патриція*. Археографія на службі імперської політики... – С. 33.

в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), становить близько третини їх довоєнної кількості, з них книг Володимирського ґродського суду за 1566–1756 рр. вціліло 173. Після війни до складу книг цього суду не повернулася книга під старим № 957 за 1601 р.[33]. Звіривши "Список актових книг" Е. В. Станкевича, що належав І. М. Каманіну, із сучасним описом фонду № 28, ми не знайдемо також 11 досить об'ємистих за кількістю аркушів книг під старими номерами згідно зі "Списком": 924–931, 933, 954, 955, кожну з яких було сформовано з документів за різні роки: *книга № 924* на 242 арк. з документами за 1569, 1570, 1571, 1577 рр., *книга № 925* на 199 арк. з документами за 1577, 1578, 1579, 1580, 1581 рр., *книга № 926* на 325 арк. з документами за 1577, 1578, 1579 рр., *книга № 927* на 318 арк. з документами за 1581, 1562, 1583, 1584, 1588 рр., *книга № 928* на 492 арк. з документами за 1590, 1592 рр., *книга № 929* на 240 арк. з документами за 1593, 1594, 1595, 1596 рр., *книга № 930* на 576 арк. з документами за 1596, 1597, 1598 рр., *книга № 931* на 596 арк. з документами за 1598, 1599 рр., *книга № 933* на 389 арк. з документами за 1599 р., *книга № 954* на 258 арк. з документами за 1567, 1569, 1570 рр., *книга № 955* на 404 арк. з документами за 1595, 1596 рр.[34]. У 1972 р. із ЦДІА Білорусі до ЦДІАК України було повернуто ґродську книгу за 1573 р. під старим № 937, яка увійшла до фонду № 28 під № 7а. Нині загальна кількість книг згідно з описом Володимирського ґродського суду (фонд № 28), що зберігається в ЦДІАК України, складає 174 одиниці зберігання.

Реєстри, виявлені у володимирських ґродських книгах (ЦДІАК України, фонд № 28, опис 1, одиниці зберігання: № 53 та № 83), є "облятами", тобто дослівними записами пред'явлених у 1621 та 1647 рр. оригіналів, до текстів яких при вписуванні до книг було додано обов'язкові вступні й завершальні формули судово-адміністративної установи. Присутність цих записів у книгах пояснюється службовими обов'язками судових урядників (старости, писаря) та відповідних працівників канцелярії (реґента, підписків). У разі персональних змін на урядах воєводи або старости передача архівів канцелярій ґродських судів мала бути здійсненою на основі положень Третього Литовського Статуту 1588 р., згідно з процедурою, викладеною у 13-му артикулі Четвертого розділу: "А кгды который воєвода або староста судовый с того свѣта зыйдет, албо єсли бы єсмо которого зъ ихъ с того вряду на иншоє воєводство албо староство преложили, тогды врядники их кгродъскиє або они сами повинъни будут тому старостє, которому оноє воєводство або староство дано будеть, вси книги кгродъскиє в томъже повєтє при въеханью на тотъ вряд передъ шляхътою зараз в целости здати"[35].

Оформлення реєстру 1621 р. та його вписання до книг було спричинено смертю старости, володимирського князя Януша Острозького, і здійсненим королем призначенням на його місце Станіслава Жоравинського, а також, як

[33] *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. – С. 44.

[34] ЦДІАК України. – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 23–23зв. (стара посторінкова нумерація: 39–40).

[35] Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. – Мінск, 1989. – С. 150.

наслідок, пов'язаними з цим змінами на інших урядах: замість писаря Геліяша Малищинського, який мав скласти повноваження, писарем призначався Олександр Вонсович; оформлення реєстру 1647 р. пов'язувалось із передачею архіву канцелярії реґентом Ґабріелем Ігнацієм Кропивою наступникові на цьому уряді Павлові Тетері. У зв'язку з цим записи обох реєстрів до володимирських ґродських книг можна віднести до однієї з категорій урядової документації – адміністративних вписів.

Обидва документи, що публікуються за текстами записів (облят) у ґродських книгах, складаються з трьох частин: *перша* включає вступні формули (вписані кирилицею), де вказано дату вписання, місце пред'явлення реєстрів, ім'я урядника, який приймав документи, осіб, які складали реєстри та ініціювали їх вписання, вид документів, обставини, що спричинили складання реєстрів і їх вписання до книг, засоби засвідчення документів, що вписувалися; *друга* містить дослівну передачу польськомовних текстів реєстрів з їхніми власними вступними заголовками і заключними формулами із вказанням місця і дати укладання реєстрів та засобами засвідчення: печатками і підписами осіб, які передавали реєстри, та тих, які їх приймали, а також свідків; *третя* складається із заключних формул, вписаних, як і вступні, кирилицею: наказ урядників про вписання реєстрів до книг і підтвердження факту внесення до книг. Вступні й заключні формули у записах реєстрів мали підтвердити законність і публічність процедури їх вписання до володимирських ґродських книг.

Як зазначено у другій частині запису – польськомовному вступному заголовку до реєстру 1621 р., він був укладений писарем Геліяшем Малищинським у зв'язку зі зміною складу Володимирського ґродського уряду: призначенням на Володимирське староство белзького каштеляна Станіслава Журавинського, Каспора Шапоровського на підстароство, Войцеха Вітвинського на суддівство та Олександра Вонсовича на писарство, а також переданий Малищинським 7 травня в руки новому старості. У заключних формулах реєстру вказується місце і дата події: місто Володимир, 7 травня та перераховані засоби засвідчення передачі реєстру книг: печатки і підписи возного і свідка та писарів Геліяша Малищинського та Олександра Вонсовича.

Потім польськомовний реєстр було пред'явлено писарем Геліяшем Малищинським у Володимирському замку на ґродському уряді перед старостою Станіславом Журавинським для вписання до ґродських книг. Як ідеться у кириличних вступних формулах запису, передача книг Володимирського ґродського суду Ст. Журавинському відбувалася у зв'язку зі смертю його попередника на уряді володимирського старости князя Януша Острозького. В заключному кириличному протоколі запису зазначено, що реєстр було вписано до книг за дозволом старости, а після вписання "орыиналъ" мав бути повернутий "єго милости подаваючому, яко єму власне належачый", тобто Г. Малищинському. Цей оригінальний польськомовний реєстр володимирських ґродських книг 1621 р. не зберігся. Додатково, 8 травня 1621 р., староста Ст. Журавинський видав Г. Малищинському свій "квит" під печаткою й зі своїм підписом, що підтверджував остаточне завершення процедури передачі "книг кгродских

володимерских, по зошлом яснеосвецоном кнежати Озстрозском ... позосталых”[36], а також убезпечував сторону, що передавала книги, від якихось претензій сторони, яка їх приймала.

Наступний запис реєстру книг Володимирського ґродського суду 1647 р., так само, як і попередній, складається з трьох частин, ідентичних за мовою та подібних змістом. У польськомовному розширеному вступному заголовку до реєстру повідомляється, що він складався реґентом (керівником канцелярії) Ґабріелем Ігнацієм Кропивою 15 жовтня 1647 р. в присутності ґродського писаря Олександра Піруського у володимирській Кафедральній церкві, де книги зберігалися в трьох скринях. Готовий реєстр книг мав бути переданий наступникові на посаді реґента Павлові Тетері. У завершальних формулах вказується місце і дата укладання реєстру: місто Володимир, 15 жовтня та підпис реґента Ґ. І. Кропиви.

Як ідеться у вступних кириличних формулах запису, польськомовний реєстр було пред’явлено реґентом Ґ. І. Кропивою у Володимирському замку на уряді перед намісником підстароства Андрієм Абрамовичем Бурчаком для записання до судових книг. Як видно із дати, вписання реєстру книг 1647 р. відбулося майже через місяць після його укладення – 12 листопада. Заключні формули містять наказ намісника підстарости вписати реєстр до книг та підтвердження факту його внесення. Подібно до попереднього реєстру 1621 р., оригінал реєстру 1647 р. так само не зберігся.

До реєстру 1621 р. внесено книги за період від 1561 до 1620 р. включно, всього 61 книгу. Реєстр 1647 р. включає книги від 1561 до 1646 р. Майже в самому кінці цього реєстру стався збій в нумерації позицій – після позиції *Osmdziesiąt osme księgi* (*Вісімдесят восьмі книги*) помилково йде позиція *Dziewiecdziesiąte księgi* (*Дев’яності книги*), тому насправді на 1647 р. було сформовано 92 книги, а не 93, як вказано в реєстрі. Якщо порівняти кількісний склад книг реєстру 1647 р. із сучасним описом фонду № 28 ЦДІАК України, складеним після Другої світової війни, то в ньому ми не побачимо низки найдавніших книг Володимирського ґродського суду за XVI–XVII століття, а саме: *Pierwsze xięgi* (*Перші книги*) з документами за 1561, 1563, 1564 рр., *Drugie xięgi* (*Другі книги*) з документами за 1564, 1565 рр.; *Trzecie xięgi* (*Треті книги*) з документами за 1565, 1566 рр.; *Piąte xięgi* (*П’яті книги*) з документами за 1567 р.; *Piętnaste xięgi* (*П’ятнадцяті книги*) з документами за 1576, 1577 рр.; *Siedmnaste xięgi* (*Сімнадцяті книги*) з документами за 1578 р.; *Dwudziestę czwartę xięgi* (*Двадцять четверті книги*; за реєстром 1621 р. – *Двадцять треті книги*) з документами за 1582–1585 рр.; *Czterdzieste wtore xięgi* (*Сорок другі книги*) з документами за 1601 р.; *Szescdziesiąt siodme xięgi* (*Шістдесят сьомі книги*) з документами за 1624 р.

Ще одна невідповідність стосується двох позицій в реєстрі 1647 р.: позиція *Dwudziestę trzecie xięgi* (*Двадцять треті книги*) в реєстрі 1621 р. містить інформацію про книгу з документами від 30 серпня 1582 р. до 16 червня 1585 р.,

[36] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 212зв.–213.

а в реєстрі 1647 р. ця книга йде під № 24 (*Dwudziestę czwartę xięgi poborowych spraw*), у той же час № 24 з документами 1583 р. знаходиться в ньому – під № 23. Загалом, порівнявши вміщену в позиціях обох реєстрів інформацію про ті ж самі книги, можна впевнитися в тому, що з книгами за 1561–1620 рр. у період між реєструванням 1621 та 1647 рр. не відбулося помітних змін у кількості аркушів. Серйозної шкоди і втрат книги зазнали пізніше, у 1655 р., під час Визвольної війни 1648–1657 рр. Про це свідчить фрагмент із тексту маніфестації реґента ґродської канцелярії Григорія Ласка Чернчицького перед Володимирським ґродським урядом від 24 листопада 1655 р.: "иж кгды в року теразнейшим ... за допущенєм Бозким а за роспрошенєм войск кварцяных коронных и посполитого рушеня, неприятелє коронныє ребелизантове козаци, з москвою злученыє, гору взявши, в панства єго кр. мл. и Речи Посполитоє так волынскиє, яко и коронныє ... кграссуючи, палечи, пустошечи, людей стинаючи, пошли, теды перед неприятелем ... и манифестанс, о близко наступуючим неприятелю услышавши ..., з кгроду тутейшого Володимерского з людми утекаючи, книги кгродзкиє володимерскиє на местцу звычайном в церкви мурованой Катедралной володимерской, где и книги земскиє володимерскиє зоставалы, в скрынях позамыкавши и запечатовавши, в край полский уходити мусил. Там же неприятел тот до Володимера нападши ..., албовем и на церков Соборную володимерскую нападши и оную одбивши, цо колвек было охендозтва церковного вырабовавши, умерлых з гробув повыкидавши, скрыни теж з книгами, так кгродскими яко и земскими будучиє, поодбиял, книги вси, секстерна, протокулы, продукта, орииналы, термины, справы и мунимента вшелякиє з скрин повыруцавши, пошарпал, подоптал ..., же не тылко по церкви, але и по цминтари книг и паперов полно было ... и в инших книгах давнейших секстерн сила повидирано и попсовано"[37].

При описуванні обкладинок тих самих книг укладачі реєстрів іноді вживали відмінні за звучанням, але подібні або тотожні за значенням терміни: "дошки" (desczki), "оправа" (oprawa), "coopertura", "cooperta", "compatura", що походять від латинських "coopertura" (покриття)[38], "cooperculum" (накривка, кришка), "cooperimentum" (покриття), "cooperio" (накриваю)[39], слово "kompaturka" в польській архівній термінології означає "обкладинка"[40]; також термін "tektura", що походить від латинського "tectura" (покриття, кришка)[41], в польській мові відповідає словосполученню "tektura introligatorska" і в перекладі означає "картонна обкладинка"[42]. При зіставленні даних із описів обкладинок тих самих книг першого і другого реєстрів видно, що за час між укладанням реєстрів, тобто за 26 років, у зовнішньому вигляді книг не відбулося значних змін. Описання обкладинок у реєстрі 1647 р. є дещо докладнішими порівняно з їхніми

---

[37] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 565зв.–566зв.

[38] *Jougan Alojzy, ksiądz.* Słownik kościelny łacińsko-polski. – Warszawa, 1992. – С. 157.

[39] Thesaurus Latino-Polono-Germanicus. – Varsaviae; Leopoli et Dresdae, 1780. – P. 234.

[40] Polski słownik archiwalny. – Warszawa, 1974. – S. 56.

[41] Thesaurus Latino-Polono-Germanicus. – P. 1297.

[42] Leksykon PWN. – Warszawa, 1972. – S. 1179.

описаннями в реєстрі 1621 р. і тому в деяких випадках можуть навіть служити поясненнями значення термінів та доводити їхню тотожність. У дужках до номера і дати книг згідно з реєстрами додаємо й відповідний номер одиниці зберігання у фонді № 28. "*Перші книги*" (*Pierwsze xiegi*, 1561–1564 рр.) згідно з даними реєстру 1621 р. в "червоній оправі", а згідно з реєстром 1647 р. ці ж книги "в коопертурі червоній старій"; "*Треті книги*" (*Trzecie xiegi*, 1565–1566 рр.) мають "червоні тектури" (1621), в реєстрі 1647 р. вони ж "в коопертурі червоній" (1647); "*Шістнадцяті книги*" (*Szesnaste xiegi*, 1577 р., Спр. 10) "в тектури паргамінове оправлені" (1621), вони ж "в паргамин білий оправлені" (1647); "*Вісімнадцяті книги*" (*Osmnaste xiegi*, 1578, Спр. 11) "в дошки чорні оправлені" (1621) та "в тектурі чорній з дошками оправлені" (1647), це означає, що обкладинка виготовлена з картону, оправленого чорною шкірою; "*Двадцяті книги*" (*Dwudzieste xiegi*, 1580, Спр. 13) "в дошки червоні оправлені" (1621), вони ж "в коопертурі червоній з дошками" (1647) – обкладинка з картону, оправленого червоною шкірою; "*Двадцять перші книги*" (*Dwudzieste pierwsze xiegi*, 1581, Спр. 14) "в дошки чорні оправлені" (1621), вони ж "в коопертурі чорній з дошками" (1647), це означає, що обкладинка виготовлена з картону, оправленого чорною шкірою; "*Двадцять четверті книги*" (*Dwudzieste czwarte xiegi*, 1583, Спр. 16) "в дошки голі оправлені" (1621), вони ж "в дошки тільки, без тектури жодної оправлені" (1647), це означає, що обкладинка була з картону (дошки), але без шкіряного оправлення (тектури); "*Двадцять шості книги*" (*Dwudzieste szoste xiegi*, 1585, Спр. 18) "в тектури червоні оправлені" (1621), вони ж "кооперта шкіри червоної" (1647) – обкладинка (кооперта) була виготовлена з картону, оправленого червоною шкірою; "*Тридцять п'яті книги*" (*Trzydzieste piate xiegi*, 1594, Спр. 27) "червоно оправлені" (1621), вони ж "в компатурі червоній" (1647) – обкладинка (компатура) виготовлена з картону, оправленого червоною шкірою; "*Сорок треті книги*" (*Czterdzieste trzecie xiegi*, 1602, Спр. 34) "в тектури червоно оправні" (1621), вони ж "в шкірі червоній" (1647) – пояснень не потребує. Такі порівняння дають змогу зрозуміти й описи обкладинок низки книг за 1621–1646 рр., інформація про них містяться тільки в реєстрі 1647 р.: обкладинка "*Вісімдесят третіх книг*" (*Osmdziesiat trzecie xiegi*, 1638, Спр. 73) "в оправі сірій" відповідає опису обкладинки "*Вісімдесят четвертих книг*" (*Osmdziesiat czwarte xiegi*, 1639, Спр. 74), "*Вісімдесят п'ятих книг*" (*Osmdziesiat piate xiegi*, 1640, Спр. 75) – "в кооперті сірій", "*Вісімдесят шостих книг*" (*Osmdziesiat szoste xiegi*, 1641, Спр. 76) – "в дошки оправлені", "*Вісімдесят сьомих книг*" (*Osmdziesiat siodme xiegi*, 1642, Спр. 77) – "в дошках", "*Вісімдесят восьмих книг*" (*Osmdziesiat osme xiegi*, 1643, Спр. 78) – "в дошках", "*Дев'яностих книг*", що на справді є "*Вісімдесят дев'ятими*" (*Dziewiecdziesiate xiegi*, 1644, Спр. 79), оправа яких "сіра кооперта". Оправи семи згаданих книг можна вважати ідентичними, і в даному випадку йдеться про картонні обкладинки сірого кольору, які на той час ще не мали шкіряного покриття. Підтвердження цьому можна отримати з інформації про обкладинку "*Десятих книг*" (*Dziesiate xiegi*, 1571–1572, Спр. 6), які згідно з реєстром 1621 р. "в дошки сірі оправлені", а на 1647 р. вони вже "в тектурі червоній в дошках". У трьох останніх позиціях реєстру 1647 р. про обкладинки

трьох книг за 1645–1646 рр. взагалі не йдеться, ймовірно, на той час вони ще їх не мали і були в секстернах. До цього часу збереглися їхні старі обкладинки, виготовлені із сірого картону, вкритого червоно-коричневою шкірою, якими вони були оправлені дещо пізніше. Колір шкіри обкладинок, який у XVI–XVII ст. вважався червоним, за кілька століть дещо змінився і став червоно-коричневим. Такою шкірою оправлено картонні обкладинки більшості книг (їхні цифрові номери подаються згідно з реєстрами, а в дужках – номери згідно з описом фонду № 28): 9–11 (Спр. 5–7), 32 (Спр. 24), 39 (Спр. 31), 45 (Спр. 36), 46 (Спр. 37), 48–57 (Спр. 39–48), 59–63 (Спр. 50–54), 65 (Спр. 56), 66 (Спр. 57), 68–70 (Спр. 58–60), 73–75 (Спр. 63–65), 77–79 (Спр. 67–69), 82–86 (Спр. 72–76), 88 (Спр. 78), 91–93 (80–82). Всього таких книг – 42. Майже вполовину меншою є кількість книг, що мають обкладинку з картону, вкритого папером неоднома-нітного фіолетового кольору: 7 (Спр. 3), 8 (Спр. 4), 13 (Спр. 8), 14 (Спр. 9), 16 (Спр. 10), 18–22 (Спр. 11–15), 26–28 (Спр. 18–20), 35 (Спр. 27), 38 (Спр. 30), 40 (Спр. 32), 41 (Спр. 33), 43 (Спр. 34), 44 (Спр. 35), 47 (Спр. 38), 58 (Спр. 49), 64 (Спр. 55), 71 (Спр. 61). Загальна їх кількість – 23. На початок XIX ст. ці книги частково або повністю втратили свої старі обкладинки, нові було виготовлено не пізніше 1835 р. – часу завершення роботи Комісії 1833 р. У 60-х роках XIX ст. уряд виділяв кошти для Київського центрального архіву давніх актів на оправлення книг та виготовлення необхідних для їхнього зберігання спеціальних картонних коробок[43]. У кінці XIX ст. на стан обкладинок звернув увагу І. М. Каманін. У "Списку" Е. В. Станкевича проти книг під № 948, 952, 953, 960, 964, 968, 1008 його рукою дописано: "Исправить переплет"[44]. Виготовленням нових обкладинок для судових книг архів займався з 50-х років XX ст. і до цього часу.

Оскільки польськомовні реєстри супроводжуються україномовними вступними і заключними протоколами, то в роботі над передачею текстів цих писаних кирилицею фрагментів було використано "Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції"[45]. Метаграфування їхніх текстів відбувалося на основі положень критично-дипломатичного методу. Згідно з ним тексти документів передавалися літера в літеру із збереженням відсутніх у сучасному українському алфавіті літер "ε", "ω", "ъ", "ы"; при цьому лише літера "ꙗ", що в сучасних друкованих текстах через свою графічну форму губиться в рядку, створюючи певні проблеми при читанні, передавалася її сучасним графічним відповідником "я". Графічний елемент на позначення в текстах звука, що відповідає літері "й", передається курсивним "*и*". Надрядкова лігатура на позначення кінцевого складу "-го"

---

[43] ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 4793. – Арк. 23–23зв. Опубл.: Київський центральний архів давніх актів 1852–1943. – С. 90; Сборник материалов, относящийся до архивной части в России. – Пг., 1917. – Т. 2. – С. 109–110. Опубл.: Київський центральний архів давніх актів 1852–1943. – С. 112–114.

[44] ЦДІАК України. – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 129зв.–130.

[45] *Німчук В. В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 30–34.

вводилася в рядок і набиралася курсивом (*-го*). Дієслівна частка “ся” (в текстах рукопису – сє), що перебуває в постпозиції, друкується разом із дієсловом. Знаки пунктуації і великі літери було розставлено згідно з правилами сучасного правопису. Виносні літери вносились у рядок і виділялись курсивом. Скорочені слова не відновлювалися, титла над такими словами зберігались. Щоб не переобтяжувати тексти публікації численними однаковими знаками, кінці рядків у публікації не відмічались. Двома похилими рисками (//) позначалися лише кінці аркушів і зворотів рукопису як в україномовних, так і в польськомовних текстах. Початок аркушів і зворотів рукопису позначено їхніми номерами згідно з архівною нумерацією і введено прямо в текст публікації перед початковим словом аркуша або його звороту та виділено для кращого сприйняття жирним шрифтом.

У ґродські книги польськомовні реєстри було вписано суцільними текстами без будь-яких ознак відокремлення однієї позиції від іншої. Для поліпшення організації текстів документів та їхнього сприйняття в публікації із блоків, що містили дані про кожну, сформовану протягом певного року книгу, було створено окремі позиції, кожна з яких подається в публікації з абзацу. Текст усередині кожної позиції був розбитий на окремі речення із застосуванням сучасних знаків пунктуації та великих літер. Для сприяння акцентуванню уваги дослідника на позиціях реєстру, передусім на датах початкового і останнього документа кожної книги, що є важливим у вивченні й порівнянні тогочасного стану і складу книг із сучасним, великі початкові літери вживались також і в назвах місяців. Слова-зв'язки (кустодії) в кінці сторінок рукопису, що повторювалися на початку наступної, в публікації не друкувались. Позиції реєстрів містять таку інформацію про книги: порядковий номер книги в реєстрі, рік її формування, дати першого і останнього документів кожної книги, їхній загальний склад, повну або часткову наявність довідкового апарату (внутрішнього реєстру змісту), стан збереженості (із вказанням місць та причин пошкодження окремих аркушів або цілих блоків книги) та матеріал виготовлення обкладинки (картон, шкіра різного ґатунку і кольору) і стан її збереженості на час передачі від одного ґродського урядника наступному. В процесі відтворення польськомовних рукописних текстів реєстрів друкованими літерами виключалося будь-яке осучаснення і виправлення тогочасного правопису. Загалом, передача польських текстів реєстрів відбувалась за тим же методом, що й кириличних. Публікатором, за деякими винятками, було передано літера в літеру всі особливості правопису деяких слів, які з різною частотою зустрічаються в текстах, наприклад: на початку і в середині слів на місці “j” зберігалася буква “i” у словах: iedynascie, ieszcze, iedna, reiestr, Ianuary, Maia, iak, poczynaiąsię, zkleiona, але на місці літери “y” з крапкою зверху в середині і в кінці слів у публікації ставився її прямий відповідник – літера “j”, наприклад, у словах: miejscach, czerwonej, wszystkiej, tej та інших; в середині і в кінці слів на місці літери “ę” у частці się та в середині і в кінці слів нерідко вживалася літера “e”, наприклад: poczynasie, pietnastego, xiegi, przysiegi; випадки різного вживання літери “ą” на місці “o” у слові: kącząsię; численні випадки вживання літери “z” на місці “ż” у словах:

tez, tamze, gdyz, Bozego, tegoz, tychze поряд із правильним вживанням цієї літери в тих самих словах. Зберігався й надрядковий знак у вигляді зменшеної літери "o" в кінці слів, для позначення буквосполучення -go, наприклад: je^o, pierwsze^o, Kruszynskie^o, а також у скороченому варіанті латинського слова Anno – A^o. Інші скорочення в текстах реєстрів так само зберігались, наприклад: xzcia je^o msci, d., eod та ін., титла над такими словами, на відміну від кириличних текстів, не зберігалися. Слова, правильність написання яких викликала сумнів у публікатора, залишались у текстах без змін, а в підрядку, в разі відсутності вірогідного варіанта, давалася примітка "*Так у тексті*". В разі очевидної помилки в підрядку пропонувався виправлений варіант слова. Там само пояснювалися й виправлення окремих літер чи слів, пошкодження тексту. Втрачені слова відновлювались у квадратних дужках. Усі окремі слова, що потребували текстуальних приміток, акцентувалися зірочками (*), фрагменти тексту із кількох слів – зірочками перед першим і в кінці останнього слова фрагмента (*–*). Усі текстуальні підрядкові примітки, на відміну від коментарів, набиралися курсивом.

Коментарями, розміщеними у кінці текстів реєстрів, супроводжуються позиції лише другого реєстру. Ці коментарі дають можливість порівняти тодішній склад книг і їхній зовнішній стан з теперішнім та виявити й вивчити всі зміни, які відбулися з книгами протягом періоду від 1647 до початку XXI століття. Зміни, що відбулися з ними до 1647 р., можна вивчити, порівнюючи дані реєстру 1647 р. з даними попереднього реєстру 1621 р.

У коментарях до кожної книги вказано, чи збереглася книга до цього часу, який її сучасний номер згідно з описом фонду № 28 ЦДІАК та рік, яким були охоплені зібрані у кожній книзі документи. Дані, представлені в коментарях, фіксують нинішній стан книг Володимирського ґродського суду з документами за 1561–1646 рр. При цьому, як і в інвентарях, брався до уваги стан перших і останніх аркушів та документів, які містяться на них, а також їхня нумерація й датування.

Увага до цих аркушів пояснюється їхньою особливою уразливістю під час використання й зберігання, оскільки вони та іноді ще певна кількість найближчих аркушів найчастіше потерпали через пошкодження обкладинки або повну її втрату чи відсутність хоча б протягом певного часу, а також від вологи, комах-шкідників, гризунів та необережного поводження з книгами з боку ґродських урядників або через недбале зберігання в малопристосованих приміщеннях та пряме їх нищення під час війн та локальних конфліктів.

Якщо на першому та останньому аркушах книги збереглися лише фрагменти документів, які були позбавлені дат та номерів, – у такому разі в коментарях це обов'язково зазначалося і, до того ж, вказувалася дата наступного (на початку книги) і попереднього (в її кінці) документів. При цьому бралися до уваги оригінальна літерна або словесна нумерації аркушів і документів та цифрова нумерація, проставлена Комісією 1833 р. Не залишились поза увагою публікатора підсумкові писарські записи, що містять цифрові дані про кількість аркушів внутрішнього реєстру змісту в деяких книгах та загальну кількість

аркушів у книзі і документів (справ) на момент завершення формування повного річного документального складу книги. Тексти таких записів у підрядках подавалися повністю, разом із підписом писаря, який вписував їх після складання реєстру змісту до сформованої книги. До того ж, до коментарів було введено повні тексти як коротких, так і розгорнутих кириличних вступних заголовків до книг, цінність яких полягає у фіксації повного поіменного складу ґродських урядників у певному році. Засади передачі літер в цих записах є певною мірою відмінними від засад передачі текстів реєстрів: букви "ε", "ω", "ꙗ" були замінені відповідно на "е" або "є", "о", "я", букви "ь" "ъ" в середині і в кінці слів не зберігалися; але були збережені "ѣ" і "ѳ". Втрачені з різних причин фрагменти таких записів встановлювалися у квадратних дужках, а при неможливості – позначались трьома крапками в таких самих дужках. Обов'язково брались до уваги й інші не менш цінні для вивчення книг записи – *аднотації*, які поділяються на три групи: 1) *канцелярійні*, що документують етапи канцелярійної роботи, такі як початок нового року і його кінець, підписи писарів, підписків, реґента, а також такі, що засвідчували виконання канцеляристами та приватними особами пошуків потрібних документів, наприклад: "Книги записныє справ замку гсдрского Володимерского починаются", "Доконченє тым книгам", "Конец книг", "Дописалсє месец", "Кандыба", "Wasiły Jarmohen, ręka swą, własną", "Gabriel Ignacy Kropiwa Reg. Can. Grod. Włod.", "Przeszukano wszystkie na p. Kostiuszkowicza", "Александр шукал, а не нашов"; 2) *архівальні*, які є свідченнями ревізійних перевірок книг та нумерації аркушів, наприклад: "Rewidowałem Bajkowski", "Numerował Juzef Rudnicki"; 3) *неурядові*, що є викладами життєвих правил, думок релігійного та філософського характеру, наприклад: "Wierz mi statecznie jak co zfabrykuiesz to ci utno rekę" (Спр. 9), "Witaj ze tos gore obliguie ciebie abys nie fabrykował, prosze ozdrowac, Marja" (Спр. 9), "Zmow za mnie zdrowas, Marją, a ja za ciebie Boga chwalic będą" (Спр. 10), "Kto pilnie szuka w xięgach a iest potrzebna tranzakcja, to zawsze znajdzie, a kiedy w xięgach niema, to y sam Pan Doctor nie poradzi" (Спр. 26), "W imie Panskie zaczynam, Amen" (Спр. 63). Також у коментарях подавалися цифрові дані про загальну кількість документів і аркушів, отримані із записів Комісії 1833 р. та сучасних архівних засвідчувальних листів; ці дані, як правило, не збігалися через певні відмінності в підходах до таких підрахунків. Після кириличних букв із цифровим значенням, що вживалися при нумерації аркушів, вказанні років, у круглих дужках подавались їхні відповідники арабськими цифрами, титла над такими буквами, через технічні причини, не відтворювалися.

Реєстри книг Володимирського ґродського суду, які насправді є інвентарними описаннями архіву місцевої ґродської канцелярії станом на 1621 та 1647 рр., – містять передусім найважливіші відомості для архівознавчих досліджень: історії організації архіву, його комплектування, зберігання і створення довідкового апарату до окремих його книг. Вони ж є джерелами першорядної ваги для досліджень книжкових оправ, значну кількість яких безповоротно втрачено або вони дійшли до нашого часу у зміненому вигляді; інші книги в різні часи отримали нові обкладинки з матеріалів, виготовлених згідно

з технологіями, що практикувалися протягом останніх майже двохсот років. Важливість реєстрів полягає ще й у тому, що вони фіксують абсолютно невідому ситуацію щодо стану всіх судових книг архіву канцелярії до початку Визвольної війни 1648–1657 рр., з подіями якої пов'язані певні втрати і пошкодження книг. Представлені в реєстрах статистичні та описові відомості про судові книги проливають світло на найдавніший і недостатньо глибоко вивчений період з історії архіву канцелярії Володимирського гродського суду, без якого неможливо відтворити дійсний склад його книг від 1561 р. до кінця XVIII ст., що залишався майже незмінним до початку Другої світової війни.

ДОКУМЕНТИ

№1

1621 р., травня 8. Володимир. – Запис (облята) реєстру книг Володимирського ґродського суду за 1561–1620 рр.

[207зв.] Ѡблята рєєстру книгъ кгро*д*ски*х* володим*єр*ски*х*, прєзъ
єго милости пана Гєлияша Малыщы*н*ско*го* єго милости пану писарови
тєпєрєшному кгъро*д*скому володим*єр*скому за росказанємъ єго м҃лти
пана старосты тутошнюго ѡ*д*даныхъ.

Року тисєча шєстъсотъ два*д*цатъ пєръвого,
мисєца мая ѡсмого дня.

На врадє кгро*д*скомъ в за*м*ку єго королєвскоє милости Володим*єр*скомъ, пєрєдо *м*ною Станиславомъ Журави*н*скимъ, каштєляномъ бєлъ*з*кимъ, старостою володим*єр*скимъ и книгами нинєшними кгро*д*скими володим*єр*скими, становшы ѡчєвисто врожоны*и* єго милостъ панъ Гєлияшъ Малыщы*н*ски*и*, прошлы*и* писа*р* кгро*д*ски*и* володим*є*рски*и*, рєєстръ книгъ кгро*д*скихъ володим*єр*скихъ всихъ, почынаючы*х*сє року тисєча пятъсотъ шєстъдєсятъ пе*р*шого, мисєца ма*р*ца шє*ст*на*д*цатого дня, а конъчачыхъсє року тисєча шєстъсотъ два*д*цатого, м҃ца ѡ*к*тобра трына*д*цато*го* дня, по смє*р*ти // **[208]** по смє*р*ти яснєѡсвєцоного пана, пана княжати єго милости Януш а Ѡстро*з*ского граби на Тарнавє*, каштєляна краковского, чє*р*каского, канєвского, бєлоцє*р*ковского, пєрєяславского, богуславского и володим*є*рского старосты позосталыхъ и мнє, яко старостє, до рукъ моихъ ѡ*д*даныхъ, а за росказанємъ моимъ прє*з* урожоного єго милости пана Алєкъса*н*дра Вонъсовича, писара моєго кгро*д*ско*го* володим*єр*ского, ѡ*д* єго милости ѡдобраныхъ, яко ѡ томъ всємъ мєнованы*и* рєєстръ ниже*и* инъсєрованы*и* шырє*и* в собє ѡбмовляєтъ, списаны*и*, пєчатъю єго милости власною самого и єго милости пана писара моєго, такъжє и шляхєтъно*го* Миколая Закрєвского, во*з*ного єнєрала, власными запєчатованы*и* и руками ихъ милостє*и* самыхъ толъко по*д*писаны*и*, для вписаня до книгъ нинєшънихъ кгро*д*скихъ володим*є*рскихъ пє*р* ѡблятамъ подалъ, тыми словы писаны*и*:

* Має бути *Тарновє.*

“Reiestr xiąg grodzkich włodzimirskich, ktore za ziechaniem wielmoznego je[o] mosci pana Stanisława Żorawinskiego, kasztelana bełzkiego, starosty włodzimirskiego, na starostwo Włodzimirskie dnia dwudziestego dziewiątego miesiąca Apryla, w roku tysiąc szescset dwudziestym pierszym, y za wykonaniem przysięgi tak przez je[o] mosci samego na urząd starosci iako y przez urodzonych ych mosciow panow Kaspra Szaporowskiego na podstarostwo, Wojciecha Witwinskiego na sędzstwo y Aleksandra Wąsowicza na pisarstwo grodzkie włodzimirskie, urzędnikow je[o] mosci, urodzony je[o] mosc pan Heliasz Małysczynski, przeszły pisarz grodzki* włodzimirski, dnia siodmego mca Maia mianowanemu je[o] mosci panu staroscie z rąk swych oddał, naprzod:

Pierwsze xięgi w oprawie czerwonej, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset szescdziesiąt pierwszego, msca Marca szesnastego dnia, a konczące roku tysiąc piecset szescdziesiąt czwartego, msca Awgusta szostego dnia, stare.

Wtore xięgi w tekturze czarnej, pierwsza tektura mało nie precz odgniła y kart sprzodku siedm wydartych, a we srzodku dwie, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset szescdziesiąt czwartego, msca Awgusta dziewiątego dnia, a konczące tysiąc pięcset szescdziesiąt piątego, msca Maia dwudziestego trzeciego dnia, u** tych xiąg grzbiet zgniły.

Trzecie xięgi w tektury czerwone oprawne, sextern do połowicy sie wydarta, dalej dwie karty się wydarli precz y znowu Aprila trzeciego dnia karta się precz wydarta na ostanku, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset szescdziesiąt piątego, msca Maia dwudziestego piątego dnia, a konczące roku tysiąc pięcset szescdziesiąt szostego, Aprila trzeciego dnia, stare, nadwiotszałe.

Czwarte xięgi w tekturze czerwonej, w nich tektura nadgniła y kart // **[208зв.]** s początku dwadziescia pogniło yz literami, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset szescdziesiąt szostego, msca Apryla dnia dla wygniłej karty nie wiedziec ktorego, a konczące tegoz roku, Awgusta dwudziestego piątego dnia.

Piąte xięgi w tekturze czerwonej oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset szescdziesiąt szostego, msca Awgusta trzydziestego dnia, a konczące roku tysiąc pięcset szescdziesiąt siodmego, January dziewiątego dnia, stare.

Szoste xięgi w tekturze czerwone oprawne, z wierzchu do połowicy tektury z tyłu zgniło, karta s początku wydarta, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset szescdziesiąt siodmego, January dwudziestego dnia, a konczące tegoz roku, Decembra trzydziestego pierszego dnia, stare.

Siodme xięgi w tekturze czerwone oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset szescdziesiąt osmego, Ianuary wtorego dnia, a konczące tegoz roku, Decembra dwudziestego dziewiątego dnia, stare.

Osme xięgi w tekturze czerwone oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset szescdziesiąt dziewiątego, January pierwszego dnia, a konczące tegoz roku, Decembra s piątku na sobote przed swięty Bozego Narodzenia, stare.

Dziewiąte xięgi w tekturze czerwone oprawnej, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset siedmdziesiątego, January pierwszego dnia, s początku kart wydartych precz cztyry, a konczące tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia, stare.

---

* Правлено.

** Виправлено іншим чорнилом з *z*.

Dziesiąte xięgi w desczki szaro oprawne, na początku kart cztery precz wydartych y na ostatku karta iedna wydarta, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset siedmdziesiąt pierwszego, Ianuary pierwszego dnia, a koncząsię roku tysiąc pięcset siedmdziesiąt wtorego, Marca trzynastego dnia, stare.

Jedynaste xięgi w tekturze czerwone oprawne, w nich karta Juny dwudziestego dnia precz wydarta, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset siedmdziesiąt wtorego, Marca trzynastego dnia, a koncząsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia, stare.

Dwunaste xięgi w tekturze czerwonej oprawie*, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset siedmdziesiąt trzeciego, January piątego dnia, a koncząsię tegoz roku, Decembra dwudziestgo osmego dnia.

Trzynaste xięgi w tekturze czerwonej, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset siedmdziesiąt czwartego, January wtorego dnia, a koncząsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia.

Czternaste xięgi w tekturze czerwonej, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset siedmdziesiąt piątego, January wtorego dnia, a koncząsię roku tysiąc pięc- // **[209]** set siedmdziesiąt szostego, January dziewiątego dnia.

Pietnaste xięgi w tekturze czerwonej, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset siedmdziesiąt szostego, January pietnastego dnia, a koncząsię roku tysiąc pięcset siedmdziesiąt siodmego, January dwunastego dnia. U nich karta precz wydarta Oktobra szesnastego dnia.

Szesnaste xięgi w tektury pargaminowe oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset siedmdziesiąt siodmego, January osmego dnia, a koncząsię tegoz roku, Awgusta pietnastego dnia.

Siedmnaste xięgi w tektury pargaminowe oprawne, u** nich karta s początku wydarta, a na ostatku sextern cała mało nie precz wydarta, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset siedmdziesiąt siodmego, Awgusta dziewietnastego dnia, a koncząsię tegoz roku, Decembra trzydziestego dnia.

Osmnaste xięgi w desczki czarne oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset siedmdziesiąt osmego, January trzeciego dnia, a koncząsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia.

Dziewiętnaste xięgi w desczki czarne oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset siedmdziesiąt dziewiątego, January pierwszego dnia, a koncząsię tegoz roku, Decembra dwudziestego dziewiątego dnia.

Dwudzieste xięgi w desczki czerwone oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset osmdziesiątego, January siodmego dnia, a koncząsię tegoz roku, Decembra trzydziestego dnia.

Dwudzieste pierwsze xięgi w desczki czarne oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset osmdziesiąt pierwszego, January pierwszego dnia, a koncząsię tegoz roku, Decembra dwudziestego osmego dnia.

Dwudzieste wtore xięgi w desczki czerwone oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc piecset osmdziesiąt wtorego, January wtorego dnia, a koncząsię tegoz roku, Decembra dwudziestego dziewiątego dnia.

---

* Має бути *oprawne*.

** Виправлено іншим чорнилом з *z*.

Dwudzieste trzecie xiegi w pargamin oprawne, reiestr spraw poborowych poczynaiąsię roku tysiąc pięcset osmdziesiąt wtorego, Awgusta trzydziestego dnia, a kończąsię roku tysiąc pięcset osmdziesiąt piątego, Junia szesnastego dnia, poborca pan Michał Liniewski, w tychze xięgach kart trzydziesci y dwie niepisanych gołych.

Dwudzieste czwarte xięgi w desczki gołe oprawne, u* nich s początku karta iedna mało nie wszytka wydarta, a wej srodku, Jula dziewiątego dnia, karta takze zespodu dalej niz do połowicy wydarta, poczynaiąsię roku tysiąc pięc- // **[209зв.]** set osmdziesiąt trzeciego, January pierwszego dnia, na ostatku kart gołych dwie.

Dwudzieste piąte xięgi w desczki czerwone oprawne, u* nich desczka przednia przełamana, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset osmdziesiąt czwartego, January pierwsze^{o} dnia, a kończąsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia.

Dwudzieste szoste xięgi w tekture czerwone oprawne, u* nich karta z przodku iedna zkleiona, a we srzodku karta zespodu dalej niz do połowice przedarta zkleiona msca Jula pietnastego dnia, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset osmdziesiąt piątego, January pierwszego dnia, a kończąsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia, s tyłu y ze srzodku tektura nadgniła.

Dwudzieste siodme xięgi w tekture czerwonej oprawne, u* nich February dwudziestego siodmego dnia arkusz nie wszyty, pisany na zapisie paniej Firleiowej, poczynaiąsię te xięgi roku tysiąc pięcset osmdziesiąt szostego, January pierwszego dnia, a kończąsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia.

Dwudzieste osme xięgi w tekture czerwone oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset osmdziesiąt siodmego, January wtorego dnia, a kończąsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia.

Dwudzieste dziewiąte xięgi w tekture czerwonej, u* nich arkuszow dwa: pierwszy Aprila dwudziestego siodmego dnia, a drugi Jula osmego dnia nie introligowane, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset osmdziesiąt osmego, January pierwszego dnia, a kończąsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia.

Trzydzieste xięgi w tektury czerwone oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset osmdziesiąt dziewiątego, January pierwszego dnia, a kończąsię tegoz roku, Decembra trzydziestego dnia, u* nich Aprila trzydziestego dnia karty precz ys pismem wydarty rog, Decembra siodmego dnia arkuszow dwa nie yntroligowanych.

Trzydzieste pierwsze xięgi w tekture czerwono oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset dziewiędziesiątego, January pierwszego dnia, a kończąsię tegoz roku Decembra trzydziestego pierwszego dnia, w tych xięgach karta przecancellowana y mandat je^{o} krolewskiej mosci przyszyty.

Trzydzieste wtore xięgi w tekture czerwone oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc pięc- // **[210]** set dziewięcdziesiąt pierwszego, January pierwszego dnia, a kończąsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia, w tych xięgach dekret paniej Hawryłowej Jakowickiej s panią Michałową Grochowską msca Maia piątego dnia napisany.

Trzydzieste trzecie xięgi czerwono oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset dziewiecdziesiąt wtorego, January pierwszego dnia, a kończąsię tegoz roku, Decembra dwudziestego dziewiątego dnia.

---

* Виправлено іншим чорнилом з *z*.

Trzydzieste czwarte xięgi w tekture czyrwone oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset dziewiecdziesiąt trzeciego, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia.

Trzydzieste piąte xięgi czerwono oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc piecset dziewiecdziesiąt czwartego, January wtorego dnia, a konczącsię Decembra trzydziestego pierwszego dnia.

Trzydzieste szoste xięgi w tekture czerwonej, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset dziewięcdziesiąt piątego, January wtorego dnia, a konczącsię tegoz roku Decembra trzydziestego dnia.

Trzydzieste siodme xięgi w tekture czerwono oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset dziewiędziesiąt szostego, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia.

Trzydzieste osme xięgi w tekture czerwono oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset dziewiędziesiąt siodmego, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra trzydziestego dnia.

Trzydzieste dziewiąte xięgi czerwono oprawne, poczynaiąsię w roku tysiąc pięcset dziewiędziesiąt osmego, January czwartego dnia, a konczącsię roku tegoz, Decembra trzydziestego dnia.

Czterdzieste xięgi w tekturze czerwonej, poczynaiąsię roku tysiąc pięcset dziewiędziesiąt dziewiątego, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia.

Czterdzieste pierwsze xięgi czerwono oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc szescset, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra dwudziestego y osmego dnia.

Czterdzieste wtore xięgi w tekturze czerwonej, poczynaiąsię roku tysiąc szescset pierwszego, January piątego dnia, a konczącsię tegoz roku Septembra pietnastego dnia.

Czterdzieste trzecie xięgi w tekture czerwono oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc szescset wtore^{o}, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra trzydziestego // **[210зв.]** pierwszego dnia.

Czterdzieste czwarte xięgi w tekture czerwono oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc szescset trzeciego, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra trzydziestego dnia.

Czterdzieste piąte xięgi w tekturze czerwonej, poczynaiąsię roku tysiąc szescset czwartego, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierszego dnia.

Czterdzieste szoste xięgi w tekturach czerwonych, poczynaiąsię roku tysiąc szescset piątego, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia.

Czterdzieste siodme xięgi w tekture czerwono oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc szescset szostego, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra trzydziestego dnia.

Czterdzieste osme xiegi w tekturze czerwonej, poczynaiąsię w roku tysiąc szescsetnym siodmym, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoż roku, Decembra trzydzies-

tego pierwszego dnia, u* nich arkusz Aprila dwudziestego wtorego dnia mało nie precz wydarte dla złego yntroligowania.

Czterdzieste dziewiate xięgi w tekturze czerwonej, poczynaiąsię roku tysiąc szescset osmego, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia.

Piecdziesiąte xięgi w tekturze czerwonej, poczynaiąsię roku tysiąc szescset dziewiątego, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia.

Pięcdziesiąte pierwsze xięgi, czerwone, poczynaiąsię roku tysiąc szescset dziesiątego, January pierwszego dnia, a konczącsię trzydziestego pierwszego Decembra.

Pięcdziesiąte wtore xięgi w tekture czerwono oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc szescset jedynastego, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia.

Pięcdziesiąte trzecie xięgi w tekture czerwono oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc szescset dwunastego, January wtorego dnia, a konczącsię tegoz roku, Awgusta trzydziestego dnia. W reiestrze, w miesiącu Maiu ledwo nie precz arkusz wydarty, a te xięgi wszytkie, wyzej pomienione, reką pana Stani- // **[211]** sława Kandyby pisarza popodpisowane.

Pięcdziesiąte czwarte xięgi w czerwonej oprawie, poczynaiąsię roku tysiąc szescset dwunastego, Septembra siodmego dnia, a konczącsię roku tysiąc szescset trzynaste^{o}, Decembra trzydziestego pierwszego dnia, a w tych xięgach arkusz mało nie precz wydarty Junia czternastego dnia dla złego yntroligowania na sprawie Piotrowskiego.

Pięcdziesiąte piąte xięgi w czerwonej oprawie, poczynaiąsię roku tysiąc szescset czternastego, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra dwudziestego dziewiątego dnia.

Pięcdziesiąte szoste xięgi w tekture czerwono oprawne, poczynaiąsię roku tysiąc szescset pietnastego, January pierwszego dnia, a konczącsię roku tysiąc szescset szesnastego, Septembra dwudziestego pierwszego dnia. W tych xięgach w piętnastym roku, February dwudziestego dnia, kart dwie słabych, a w szesnastym roku, Marca trzydziestego dnia, kart dwie słabych nie dobrze yntroligowanych.

Pięcdziesiąte siodme xięgi, tu się poczynaią xięgi za mnie, Heliasza Małysczynskiego, pierwsze poczynaiąsię roku szescset szesnastego, Septembra dwudziestego wtorego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia, w oprawie czerwonej.

Pięcdziesiąte osme xięgi w oprawie czewonej, poczynaiąsię roku tysiąc szescset siedmnastego, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra dwudziestego osmego dnia.

Pięcdziesiąte dziewiąte xięgi w czerwonej oprawie, poczynaiąsię roku tysiąc szescset osmnastego, January wtorego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia.

Szescdziesiąte xięgi w oprawie czerwonej, poczynaiąsię roku tysiąc szescset dziewietnastego, January pierwszego dnia, a konczącsię tegoz roku, Decembra trzydziestego pierwszego dnia.

---

* Виправлено іншим чорнилом з *z*.

Szescdziesiąte pierwsze xiegi w czarnej oprawie, załobne, poczynaiąsię roku tysiąc szescset dwudziestego, January wtorego dnia, a kończąsię tegoz roku, Octobra trzynastego dnia.

Według tego reiestru tak wiele xiąg, podług liczby wyszynserowanej[*], // **[211зв.]** urodzony jeº mosc pan Alexander Wąsowicz, pisarz grodzki włodzimirski, porządnie odebrał przy bytnosci ych mosci panow sądowych y inszych wielu zacnych ludzi, takze y przy woznym jenerale Mikołaiu Zakrzewskim y Semionu Ostaszewskim.

Działosię w zamku Włodzimirskim, roku tysiąc szescset dwudziestego pierwszego, msca Maia siodmego dnia.

У того рєстру[**] пєчатєи прытиснєныхъ тры, а мєстъцє зас тєжъ на прытиснєнє пєчати наготованоє ѡдно, а подпис рукъ тыми словы:

Heliasz Małasczynski m. p. te xięgi grodzkie włodzimirskie wedługtego regestru wyszynserowanego do rąk jeº mosci pana Alexandra Wąsowicza porządnie oddał m. p.

Według regestru tego zynwentowanego xiąg w liczbie szescdziesiąt iedne odebrałem od jeº mosci pana Heliasza Małysczynskiego, pisarza bywszego, dla wiadomosci kazdego ręką swą własną podpisuiesię y pieczenc swą przycisnołem. Alexander Wąsowicz, pisarz grodzki włodzimirski.

А такъ я, староста, тоть рєєстръ за поданємъ и прозбою вышъмєнованого єго милости подаваючого прынявшы, ѡныи с початку, увєс ажъ до конца до книгъ нинєшънихъ кгродских володимєрскихъ, самыи ѡрыиналъ єго вышъмєнованому єго милости подаваючому, яко єму власнє налєжачыи, выдати росказавъшы, уписати єсми казалъ.

И єстъ уписанъ.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 207зв.–211.

Nº 2

1647 р., листопада 12. Володимир. – Запис (облята) реєстру книг Володимирського ґродського суду за 1561–1646 рр.

[**859зв.**] Ѡблята рєєстру книгъ кгродскихъ володимєрскихъ,
прєз пана Кгабриєля Икгнацого Кропиву,
рєєнъта кгродского володимєръского, поданыи.

Року тысяча шєстсотъ чотырдєсят сємого,
мсця ноября дванадъцятого дня. //

[**860**] На врядє кгродском в замку єго кор. мл. Володимєрском, пєрєдо мною, Андрєєм Абрамовичом Бурчаком, намєсником подстароства володимєрского, и кныгами нинєшними кгродскими старостинъскими, становъшы ѡчєвисто урожоныи панъ Кгабриєл Икгнации Кропива, рєєнтъ канъцєлярии кгродскоє володимєрскоє, рєєстръ кныг кгродских володимєрскихъ, почавшы ѡд року тысяча пятсот шєстдєсят пєрвого, мсца марца шєстнадцятого дня, а конча-

[*] Першу літеру е виправлено з *о*.
[**] Має бути *реєстру*.

чихсє дєкрєтами по рок тысяча шєстсот чотырдєсят шостыи аж по дєн дєвятнадцятыи априля, под датою тут в мєстє Володимєру, року тысяча шєстсотъ чотырдєсят сємого, мсця ωктєбра пятнадцятого дня написаныи, для вписаня до кныг нинєшних кгродскихъ володимєрскихъ пєр ωблятам подал, такъ сє в собє маючыи:

"Regestr xiąg grodskich wlodzimirskich
w cerkwie Cathedralnej włodzimirskiej złożonych y w skrzyniach trzech stoiacych, przez urodzonego pana Gabriela Ignacego Kropiwę, regenta cancellariej grodskiej zregiestrowanych, a za pisarstwa urodzonego je° msci pana Alexandra Piruskiego do rąk urodzonego pana Pawła Tetera regenta zdanych.

Pierwsze xięgi[1] roku tysiąc pięcset szescdziesiat pierwsze° poczynaiąsie dnia szesnastego Marca, a kącząsię tego roku acta po dzien dziesiąty msca Juny. W tychże xięgach rok tysiąc pięcset szesdziesiąty // [**860зв.**] trzeci *-(: gdyz tysiąc pięcset szescdziesiątego wtorego niemasz)-* poczynasie od msca Augusta trzydziestego dnia, a kączysię od dnia trzydziestego Decembra tegoz roku. W tychze xiegach rok tysiąc pięcset szescdziesiąty czwarty poczynasie od dnia piątego January, a kączysię pod dzien szosty msca Augusta w tym roku. Ku koncowi xiąg kart ob vetustatem odpadłych y tamże będących in numero iedynascie, a wszystkiej tej xięgi kart sto y osmnascie. W cooperturze czerwonej, stara y wszystka ruszoną w tyle.

Drugie xięgi[2] roku tysiąc pięcset szescdziesiątego czwarte° poczynaiąsie od dnia dziewiątego Augusta. Kart ob vetustatem z przodku wypadłych w liczbie siedm, a kączysię ten rok po dzien dwudziesty dziewiąty Decembris. W tychze xięgach rok tysiąc pięcset szescdziesiąty piąty poczynasie od dnia czwartego January, a kączosie po dzien dwudziesty trzeci msca Maia. W tych xięgach kart wydartych szesc, a wszystkiej xięgi kart sto y szesc. Xięga w czarnej tekturze, w tyle wszystka zbutwiała gorsze niz pierwsza.

Trzecie xięgi[3] roku tysiąc pięcset szescdziesiątego piątego poczynaiosię od dnia dwudziestego piątego Maia, a kączysie tenże rok po dzien trzydziesty Decembris. W tychze xięgach poczynasie rok tysiąc pięcset szescdziesiąt szosty od dnia pierwsze° January, a kącząsię tę xięgi po dzien trzeci Aprilis. W tych xięgach ku koncowi kart iedynascie wypadłych, a wszystkiej xięgi w liczbie kart // [**861**] sto dwadziescia szesc. W cooperturze czerwonej. Wszystka w gniezdzie ruszona.

Czwarte xięgi[4] roku tysiąc pięcset szescdziesiąte° szostego poczynaiąsię od mca April., dnia dla wygniłej karty nie wiedziec ktorego, na drugiej karcie następuie dzien dziewiąty tegoz msca, a kącząsie po dzien dwudziesty piąty Augusta. W tecturze czerwonej, ktore do połowy niemał. Od wierzchnich margines do puł kart nimał wniwecz, ze niemasz iak z nich pewnych spraw y wypisywac.

Piąte xięgi[5] roku tysiąc pięcset szescdziesiąt szostego poczynaiąsie od dnia trzydziestego Augusta, a konczysie ten rok po dzien trzydziesty Decembris. W tychże xięgach poczynasię rok tysiąc pięcset szescdziesiąty siodmy od dnia pierwszego January, a kączosię tez xięgi po dzien dziewiąty January tegoz roku tysiąc pięcset

– Дужки в рукописі.

szescdziesiąte^{o} siodmego. W cooperturze czerwonej. Xięgi dobrą, tyłko troche w tyle od molu ruszone.

Szostę xięgi[6] tysiąc pięcset szescdziesiąte^{o} siodmego roku poczynaiąsie od dnia dwudziestego January, a kończąsie po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W tecturze czerwonej. Z początku karta iedna wydarta, w tyle do połowicy od molu zepsowana.

Siodme xięgi[7] roku tysiąc pięcset szescdziesiąt osme^{o} poczynaiąsię od dnia wtore^{o} January, a kończąsię po dzien dwudziestu dziewiąty Decembris. W nich kart wydartych dwie. W tekturze czerwonej ieszcze dobrej, nic nie naruszonej.

[**861зв.**] *Osme xięgi*[8] tysiąc pięc[*] szescdziesiąt dziewiąte^{o} roku poczynaiąsie od dnia pierwsze^{o} January, a kącząsię po dzien dwudziesty trzeci Decembis[**]. W tecturze czerwonej. Xięgi ieszcze nie naruszone y dobre.

Dziewiąte xięgi[9] roku tysiąc pięcset siedmdziesiąte^{o} poczynaiąsię od dnia pierwsze^{o} January, a kącząsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. Z początku w miesiąciu Styczniu kart wydartych cztery. Same xięgi w tecturze czerwonej, molem po brzegach y w tyłe naruszonę.

Dziesiąte xięgi[10] roku tysiąc pięcset siedmdziesiątego pierwszego poczynaiąsię od dnia pierwszego January, a kończąsię po dzien dwudziesty siodmy Decembris. W tychze xięgach poczynasię rok tysiąc pięcset siedmdziesiąte^{o} wtore^{o} od dnia trzeciego January, a kączysię do dnia trzynaste^{o} Marty. W tecturze czerwonej, w deszczkach. Kart w nich wydartych pięc.

Jedynaste xięgi[11] roku tysiąc pięcset siedmdziesiąte^{o} wtorego poczynaiąsie dnia trzynaste^{o} Marca, a kończąsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W tecturze czerwonej, w niej kart wydartych y tamże w xięgach zostawaiących w liczbie dwa.

Dwunaste xięgi[12] roku tysiąc pięcset siedmdziesiąte^{o} trzeciego poczynaiąsie od dnia piąte^{o} January, a kończąsię po dzien dwudziesty osmy Decembris. W tecturze czerwonej. Xięgi dobrę y nienaruszonę.

Trzynastę xięgi[13] roku tysiąc pięcset siedmdziesiąte^{o} czwarte^{o} // [**862**] poczynaiąsię od dnia wtorego January, a kącząsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W tecturę czerwonej, od molu w tyle y po rogach naruszonej.

Czternastę xięgi[14] roku tysiąc pięcset siedmdziesiąte^{o}[***] poczynaiąsię od dnia wtorego January, a kończąsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W tych ze xięgach poczynasię rok tysiąc pięcset siedmdziesiąt szosty od dnia trzecie^{o} January, a konczysię po dzien dziewiąty tegoz msca. W cooperturze czerwonej od molu trochą naruszonej.

Piętnaste xięgi[15] roku tysiąc pięcset siedmdziesiąt szoste^{o} poczynaiąsię od dnia piętnaste^{o} January, a kończąsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W tychze xięgach poczynasię rok tysiąc pięcset siedmdziesiąty siodmy od dnia wtorego January, a konczysię po dzien dwunasty January. W cooperturze czerwonej, po roznych miejscach od molu ruszonej. W nich karta iedna wydarta tamze zostaię.

---

[*] Має бути *pięcset.*

[**] Має бути *Decembris.*

[***] Далі пропущено слово *piątego.*

Szesnastę xięgi[16] roku tysiąc pięcset siedmdziesiąte^{o} siodmego poczynaiąsie od dnia osmego January, a konczącsię po dzien piętnasty Augusti. W pargamin biały oprawne, nie wielkie, po kilku miejsc od molu ruszonę.

Siedmnaste xięgi[17] roku tysiąc pięcset siedmdziesiąt siodme^{o} poczynaiąsię od dnia dziewiętnastego Augusti, a kączącsię po dzien trzydziesty Decembris. W pargamin biały oprawnę, w tyle odartę y naruszonę, // [**862зв.**] z początku karta iedna wydarta, tamze zostawaiąca, a ku koncowi kart szesc naruszonych, mało co nie wydartych.

Osmnastę xięgi[18] roku tysiąc pięcset siedmdziesiąt osmego poczynaiąsię od dnia trzecie^{o} January, a konczącsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris tegoz roku. W tecturze czarnej, z deszczkami oprawne, w tyle trochę od molu ruszone, w ktorych karty wszystkie calę.

Dziewiętnaste xięgi[19] roku tysiąc pięcseth siedmdziesiąte^{o} dziewiąte^{o} poczynaiąsię od dnia pierwsze^{o} January, a konczącsię po dzien dwudziesty dziewiąty Decembris. W tecturze czarną, z deszczkami oprawne, w ktorych trochę we srzodku sextern ieden naruszyłsię y karty się wydarły.

Dwudziestę xięgi[20] roku tysiąc pięcset osmdziesiąte^{o} poczynaiąsię od dnia siodme^{o} January, a konczącsię po dzien trzydziesty Decembris tegoz roku. W corpeturze* czerwonej z deszczkami. Na koncu samym Decembris karta iedna naruszona, a wszystka xięga cała y nienaruszona.

Dwudziestę pierwsza xięga[21] roku tysiąc pięcset osmdziesiąte^{o} pierwsze^{o} poczynaiąsię od dnia trzecie^{o} January, a kączącsię po dzien dwudziesty osmy Decembris tegoz roku. W cooperturze czarnej z deszczkami odarte, w tyle y z obudwu stron karty iednak wszystkę całę.

Dwudziestę wtorę xięgi[22] roku tysiąc pięcset osmdziesiąte^{o} wtorego // [**863**] poczynaiąsię od dnia wtorego January, a kączącsię po dzien dwudziesty dziewiąty Decembris. W tecturzę czerwonej z deszczkami. Xięgi dobre y we srzodku nie naruszonę, w tyle tylko na rębach przetartę.

Dwudziestę trzecie xięgi[23] roku tysiąc pięcset osmdziesiąt trzecie^{o} poczynaiąsię od dnia pierwsze^{o} January, a kączącsię po dzien trzydziesty Decembris. Xięgi nie zupelnę y nie dokączonę. Z początku sexternow kilka wydartych, w deszczki, tylko bez tectury zadnej, oprawionę, srodze s poczatku powydzieranę.

Dwudziestę czwartę xięgi[24] poborowych spraw poczynaiąsię roku tysiąc pięcset osmdziesiąte^{o} trzecie^{o} od dnia trzynaste^{o} Augusta, y tylko roku pomienionego tysiąc pięcset osmdziesiąte^{o} trzecie^{o} spraw dwie. W tychze xięgach roku tysiąc pięcset osmdziesiąte^{o} czwarte^{o} spraw poborowch tylko trzy. W tychze xięgach roku tysiąc pięcset osmdziesiąte^{o} piąte^{o} spraw poborowych w liczbie cztery. W tych ze xięgach roku tysiąc pięcset osmdziesiąte^{o} wtore^{o} dnia trzydzieste^{o} Augusta decretow w sprawach skarbowych w liczbie pięc z roznemi osobami. W tych ze xięgach roku tysiąc pięcset osmdziesiąt trzecie^{o} spraw skarbowych continuę powyzej wspomnionych decretach idących w liczbie szesc, a zas kart gołych nie pisanych proznych trzydziesci y trzy. W biały pargamin oprawnę. Xięgi nie wielkie, srodze nieporządne // [**863зв.**] y nie według lat po sobie następuiących pisanę.

---

* Має бути *cooperturze.*

Dwudziestę piąte xięgi[25] roku tysiąc pięcset osmdziesiąte[o] czwartego poczynaiąsię od dnia pierwszego January, a konczącsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W cooperturze czerwonej z deszczkami, przednia wpuł złomana y początek tej xięgi na sexternow dwa wydarty, ktorę to karty tamże w xięgach zostaią.

Dwudziestę szostę xięgi[26] roku tysiąc pięcset osmdziesiątego piątego poczynaiąsię od dnia pierwsze[o] January, a kącząsię po dzien trzydziesty pierwszym* Decembris. Xięgi barzo złę, odartę, tylko z iednej strony cooperta skory czerwonej trzymasię, a drugiej strony nimasz. Na początku in Januar. sextern wydarty, a ku koncowi zas mało nie wszystek miesiąc December in chartis dissolutis.

Dwudziestę siodmę xięgi[27] roku tysiąc pięcset osmdziesiąte[o] szostego poczynaiąsię od dnia pierwsze[o] January za starostwa xztza je[o] msci Ostrogskiego a za pisarstwa Jakuba Krusinskiego, a kącząsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W coopercie czerwonej. Xięgi dobrę y ieszcze nie naruszonę.

Dwudziestę osmę xięgi[28] roku tysiąc pięcset osmdziesiąte[o] osme[o]** poczynaiąsię od dnia wtorego January, a kącząsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. Na koncu // [**864**] podpis pisarski pana Kruszynskie[o] pisarza. W coopercie czerwonej. Xięgi iuz odartę tak w tyle iako y z obiedwu stron, iednakże w sexternach nie ruszonę.

Dwudziestę dziewiąte xięgi[29] roku tysiąc pięcset osmdziesiątego osmego poczynaiąsie od dnia pierwsze[o] January, a konczęsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris, przy ktorych z początku y regestr wszystkich spraw. W coopercie czerwonej nadwietszałej, iednakżę xięgi zupełnę, sexterna nie naruszonę, mocną sie trzymaią.

Trzydziestę xięgi[30] roku tysiąc pięcset osmdziesiąte[o] dziewiątego poczynaiąsię od dnia pierwsze[o] January, za pisarstwa pana Stanisława Kandyby, a kącząsię po dzien trzydziesty Decembris. W nich spraw dwie mca Decembra siodmego dnia, to iest arkuszow dwa nie introligowanych. Cooperta czerwona, stara, nadbutwiała y regestr przy nich.

Trzydziestę pierwsze xięgi[31] roku tysiąc pięcset dziewięcdziesiątego poczynaiąsie od dnia pierwsze[o] January, a kącząsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris, z regiestrem. W cooperturze czerwonej, ieszcze dobrej y w sexternach ieszcze nie naruszonę. Za pisarstwa pana Stanisława Kandyby.

Trzydziestę wtorę xięgi[32] roku tysiąc pięcset dziewięcdziesiąt pierwsze[o] poczynaiąsię od dnia pierwsze[o] January, a konczęsię // [**864зв.**] po dzien dziesiąty Decembris. W ktorych konca niemasz y kart dwoch msca Decembra, wydartych cztery tamze zostaią. Xięgi barzo złę y zbutwiałę, bez cooperty bo poodpadały, starę y sznurkiem ich z temiz coopertami staremi związuią. Na początku tych ze xiąg zaraz za regestrem decret paniej Hawryłowej Jakowickiej z panią Michałową Grochowską msca Maia piąte[o] d. eod., A[o] 1591.

Trzydzieste trzecie xięgi[33] roku 1592 poczynaiąsię od dnia pierwsze[o] January, a kącząsię po dzien dwudziesty dziewiąty Decembris. W tecturze czerwonej. Xięgi dobrę y nienaruszonę.

Trzydziestę czwartę xięgi[34] roku 1593 poczynaiąsię od dnia pierwsze[o] January, a konczęsię po dzien dwudziesty czwarty Decembris, gdysz ostatek ku koncowi karty

---

* Має бути *pierwszy.*

** Має бути *siodmego.*

powypadały potartę, chrostanę* y od molu popsowane, ze nie może z nich nic dostatecznie pisac, ktorę wypadłe tamże przy koncu zostaią. W coopercie czerwonej, spodnia cooperta odgniła precz, także y tył wszytek niemal compatury podartej.

Trzydzieste piąte xięgi[35] roku tysiąc pięcset dziewięcdziesiąt czwartego poczynaiąsię od dnia wtorego January, a koncząsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W compaturze czerwonej. Xięgi dobre ku koncowi, tylko poczoł trochę mol karty dziura- // [**865**] wic.

Trzydzieste szoste xięgi[36] roku tysiąc pięcset dziewięcdziesiąt piąte° poczynaiąsię od dnia wtorego January, a koncząsię po dzien trzydziesty Decembris. Xięgi zupełne, w coopercie czerwonej, spodnia strona poczełasię przecirac y psowac.

Trzydzieste siodme xięgi[37] roku tysiąc pięcset dziewięcdziesiąt szostego poczynaiąsię od dnia pierwszego January, a koncząsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. Z początku regestr wydarty. W compaturze czerwonej nadbutwiałej y od molu nadpsowanej.

Trzydzieste osmę xięgi[38] roku tysiąc pięcset dziewięcdziesiąt siodmego poczynaiąsie od dnia pierwszego January, a kącząsię dnia trzydziestego Decembris. W coopercie czerwonej, nadbutwiałej y w tyle od molu iuż trochę nadpsowanej.

-*Trzydziestego dziewiąte*°- *xięgi*[39] roku tysiąc pięcset dziewięcdziesiąt osmego poczynaiąsię od dnia czwartego January, a koncząsię dnia trzydziestego Decembris. W cooperturze czerwonej dobrej.

Czterdziestę xięgi[40] roku tysiąc pięcset dziewięcdziesiąt dziewiątego poczynasię od dnia pierwsze° January, a koncząsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris, w cooperturze czerwonej. Xięgi nienaruszone, z tyłu trochę moł począł psowac.

Czterdziestę pierwsze xięgi[41] roku tysiąc szescsetne° poczynaiąsię od dnia pierwsze° January, a kącząsię po dzien // [**865зв.**] dwudziesty osmy Decembris. Xięgi w kartach nieruszonę, w coopercie czerwonej, w tyle y na deszczkach od molu tylko ruszonę.

Czterdzieste wtore xięgi[42] roku tysiąc szescset pierwsze° poczynaiąsię od dnia piątego January, a konczęsię dnia piętnastego Septembris. Xięgi nie wielkie, w coopercie czerwonej nadwiętszałej y nadpsowanejsię, dobrze***, ku koncowi od margines mol poczoł karty psowac.

Czterdzieste trzecie[43] Anno tysiąc szescset wtorego poczynaiąsię od dnia pierwszego January, a koncząsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W skurze czerwonej, xięgi dobre.

Czterdzieste czwarte xięgi[44] roku tysiąc szescset trzeciego poczynaiąsię od dnia pierwsze° January, a koncząsię po dzien trzydziesty Decembris, w skurze czerwonej. Xięgi dobre, nie wielkie.

Czterdzieste piąte xięgi[45] roku tysiąc szescset czwartego poczynaiąsię od dnia pierwszego January, a koncząsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W tecturze czerwonej nadbutwiałej, ale w samym w wiązania nienaruszonę, tylko się regiestr z początku naruszył.

* Так у тексті.
– Має бути *Trzydzieste dziewiąte.*
*** Має бути *dobre.*

Czterdzieste szostę xięgi[46] roku tysiąc szescset piątego poczynaiąsię od dnia pierwszego January, a kończąsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris, w tecturze // [**866**] takze czerwonej nadbutwiałej. Xięgi dobre et in corpore, nie naruszone, z regestrem. Tu przywileia xzcia Czartoryskiego acticowanę.

Czterdziestę siodmę xięgi[47] roku tysiąc szescset szostego poczynaiąsię od dnia pierwszego January, a konczosię po dzien trzydziesty Decembris. W coopercie czerwonej. Xięgi dobre, w tyle troche zwierchu wytartę y naruszone, ale karty zadnej naruszonej nie maiące. Z regestrem.

Czterdziesce[*] *osme xięgi*[48] roku tysiąc szescset siodmego poczynaiąsię od dnia pierwszego January, a kończąsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W coopercie czerwonej nadbutwiałej y molem naruszonej. Karty iednak wszytkie wcale, a ku koncowi od molu troche naruszone, przy ktorych y regestr spraw s początku samego przyłozony.

Czterdzieste dziewiąte xięgi[49] roku tysiąc szescset osmego[**] poczynaiąsię od dnia pierwszego January, a kończąsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W coopercie czerwonej dobrej, nie naruszone y zupełne, z regestrem.

Pięcdziesiąte xięgi[50] roku tysiąc szescset dziewiąte[o] poczynaiąsie od dnia pierwszego January, a konczosie po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W tecturze czerwonej dobrej, nie naruszone, w ktorych ku koncowi znac karty troche zamoczonę. Z regiestrem.

Piendziesiąte pierwsze xięgi[51] roku tysiąc szescset dziesiątego poczynaiąsię // [**866зв.**] od dnia pierwszego January, a konczosię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W coopercie czerwonej, ktorej facies przednia nadbutwiała y od myszy y mola naruszona. Iednak te samę xięgi in corpore, nie naruszone, ale całe, z regestrem.

Piendziesiąt wtore xięgi[52] roku tysiąc szescset iedynaste poczynaiąsie od dnia pierwszego January, a konczosię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W coopercie czerwonej dobrej. Xięgi nie wielkie y ni w czym nie naruszone, z regestrem.

Pięcdziesiąt trzecie xięgi[53] roku tysiąc szescset dwunastę poczynaiąsię od dnia wtorego January, a konczosię po dzien trzydziesty Augusti, w tecturze czerwonej nadtartej. In corpore, iednak nie ruszono y całe, iedno trochę s początku się w regestrze naruszyli y arkusz ieden regiestra wypada.

Pięcdziesiąt czwartę xięgi[54] roku tysiąc szescset trzynastego poczynaiąsię od nia[***] dwunastego Septembris roku tysiąc szescset dwunastego y skonczony tenże rok po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W tychze xięgach rok tysiąc szescset trzynasty poczynaiącysię od dnia trzeciego January, a konczysię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W coopercie czerwonej, w tyle na rąbach w wiązaniu oblazłe y psowacsię poczętek in ipso, iednak corpore, cało, z regestrem.

Pięi dziesiąt piąte xięgi[55] // [**867**] roku tysiąc szescset czternastego poczynaiąsię od dnia pierwszego January, a kończąsię po dzien dwudziesty dziewiąty Decembris, w tecturze czerwonej nadtartej trochę. Xięgi dobre y nigdziej nie naruszone, z regiestrem.

---

[*] Має бути *Czterdzieste.*

[**] Виправлено з іншого слова.

[***] Має бути *dnia.*

Pięcdziesiąt szostę xięgi[56] roku tysiąc szescset piętnastego y tysiąc szescset szescnastego poczynaiąsię od dnia pierwszego January, a konczysię ten rok po dzien trzydziesty perwszy Decembris. W tych ze xięgach rok tysiąc szescset szesnasty poczynasię od dnia szescnastego January, a konczysię ten po dzien dwudziesty pierwszy Septembris. W corpercie czerwonej. Xięgi dobre.

Dwudzieste[*] *siodmę xięgi*[57] roku tysiąc szescset szescnastego poczynasię od dnia dwudziestego wtorego Septembris, za pisarstwa pana Małaszczynskiego, a kończąsię po dzien siodmy Decembris, w oprawie czerwonej. Xięgi nie wielkie.

Piendziesiąt osme xięgi[58] roku tysiąc szescset siedmnastego poczynaiąsię od dnia pierwsze[o] January, a kończąsię po dzien dwudziesty wtory Decembris, w coopercie czerwonej złej. Xięgi zepsowane, w ktorych we srzodku arkusze powypadały. W iednym miejsciu, w miesiąciu Auguscie, w dwudziestym szostym dniu wpisanym kwitem od pana Jana Zalęskiego panu Sebestyanowi Orchowskiemu oddania zapisu na summę szesc tysięcy złotych, sobie służącego, yz protestatią // [**867зв.**] sub acta dnia dwadziestego osmego Augusta od pana Macieia Striiewskiego na mieszczan włodzimirskich także y rellatia sub acta dnia trzydziestego pierwszego Augusta dania pozwu panu Janowi Kisielowi Drohinickiemu od pana Łysakowskiego chorążego chełmskiego. Drugi arkusz w miesiącu Octobrze, dnia dwudziestego siodmego z possessią paniej Hieronimowej Sołtanowej w sioła Bohy y Mostyszcza od małządnka iej y z opowiadaniem xzca je[o] msci Janusza Ostrozkiego casztellana krakowskiego z Olburowa[**] na pana Zbrozka. A ku koncowi tych że xiąg sexternow w liczbie trzy, a w sexternach w kazdym po cztery arkusze, poczowszy od dnia czwartego Decembra od protestaciej pana Jana Malszewskiego na pana Stanisława Kiersnowskiego, odpadły, y na samym koncu tych xiąg skonczenia possessiej pana Samuela Turobojskiego w sioło Zalesie od xzcia Adama Sanguszka Olgierdowicza niemasz. Xięgi złę y oprawy potrzebuiące.

Pięcdziesiąt dziewiąte xięgi[59] roku tysiąc szescset osmnastego poczynaiąsię od dnia wtorego January, a kończąsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. Xięgi w coopercie czerwonej troche naddartej, ale in corpore. Same // [**868**] xięgi dobre y nie naruszone.

Szescdziesiąte xięgi[60] roku tysiąc szescset dwęwiętnaste[o***] poczynaiąsię od dnia pierwszego January, a kończąsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. W coopercie czerwonej troche naruszonej. Z podpisem pana Małaszczynskiego[4*] pisarza, in corpore, iednak ipso nie naruszone.

Szesdziesiąt pierwsze xięgi[61] roku tysiąc szescset dwudziestego poczynaiąsię od dnia wtorego January, a kończąsię po dzien trzydziesty Octobris, w coopercie czarnej nadbutwiałej. Na koncu naruszone sextern ostatny wypadywa. Przez pana Małaszczynskiego pisarza podpisanę.

Szescdziesiąt wtore xięgi[62] roku tysiąc szescset dwudziestego pierwsze[o] poczynaiąsię od dnia dwudziestego dziewiątego msca Aprilis, a kończąsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris, w coopercie białej. Xięgi całe y dobre.

---

[*] Має бути *Piędziesiąt.*

[**] Так у тексті.

[***] Має бути *dziewiętnaste.*

[4*] Має бути *Małysczynskiego.*

Szescdziesiąt trzecie xięgi[63] roku tysiąc szescset dwudziestego wtorego. Poczynaiąsie od dnia pierwszeº January, a konczącsię po dzien trzydziesty pierwszy msca Marca. Na koncu kart cztery gołych. W coopercie białej z deszczkami nadtartej.

Szescdziesiąt czwarte xięgi[64] roku tysią* szescset dwudziesteº wtorego poczynaiąsię od dnia pierwszeº Aprilis, a konczącsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris, w tekturze białej. Xięgi dobre.

Szescdziesiąt piąte xięgi[65] roku tysiąc szescset dwudziesteº trzecieº poczynaiąsie od dnia wtoreº January, a konczącsię po dzien // [**868зв.**] dwudziesty siodmy Decembris, w coopercie czerwonej. Msca Marca z zapisem jeº msci pana Adama Kisiela panu Janowi Bohdaszewskiemu y małł. na tysiąc złotych. Arkusz wydarty.

Szescdziesiąt szoste xięgi[66] roku tysiąc szescset dwudziestego czwartego poczynaiąsię od dnia wtoreº January, a konczącsię po dzien piętnasty Maj, w coopercie czarnej. Xięgi dobre.

Szescdziesiąt siodme xięgi[67] tegoz roku 1624 poczynaiąsię od dnia siedmnastego Maj, a konczącsię po dzien piętnasty Juny, w tekturze czarnej. Xięgi nie wielkie.

Szescdziesiąt osme xięgi[68] roku tegoz 1624 poczynaiąsię od dnia osmnasteº July, a konczącsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris, w coopercie białej. Xięgi dobre, nie naruszone.

Szescdziesiąt dziewiąte xięgi[69] roku tysiąc szescset dwudziesteº piątego. Poczynaiąsię od dnia wtoreº January, a konczącsię po dzien piętnasty January roku 1626, w coopercie białej z deszczkami. Xięgi dobre.

Siedmdziesiąte xięgi[70] roku tysiąc szescset dwudziesteº szosteº poczynaiąsię od dnia piętnasteº January, a konczącsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris. Xięgi dobre, w coopercie czerwonej.

Siedmdziesiąt pierwsze xięgi[71] roku tysiąc szescset dwudziesteº siodmego poczynaiąsię od dnia wtorego January, a konczącsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris, w tecturze czerwonej. Regestr trochę naruszony. //

[**869**] *Siedmdziesiąt wtore xięgi*[72] roku tysiąc szescset dwudziestego osmego. Xięgi zapieczętowane w sexternach, o czym manifestatia, w grodzie Włodzimirskim zaniesiona, swiadczy.

Siedmdziesiąt trzecie xięgi[73] roku tysiąc szescset dwudziestego dziewiątego poczynaiąsię od dnia wtorego January, a konczącsię po dzien dwudziesty piąty Septembris. W sprawach skarbowych na koncu kart pułtrzecie niedopisanych, a między sprawami potocznemi w miesiącu Nowembris dnia wtorego Nowembris z plenipotencią xdza Jarmunda Jarczewskiego y z testamentem paniej Zophiej Grabowskiego Janowej Godlewskiej wydarty, wypada. W oprawie czerwonej nadtartej. Xięgi wielkie.

Siedmdziesiąt czwarte xięgi[74] roku tysiąc szescset trzydziestego A Januaris [...] ad Maium. Xięgi zapieczętowanę.

Siedmdziesiąt piąte xięgi[75] roku tysiąc szescset trzydziestego. Tegoz roku drugie xięgi za pisarstwa Andrzeia Bedonskieº poczynaiąsię od dnia wtorego Maia, a konczącsie po dzien dwudziesty dziewiąty Decembris. Xięgi nie wielkie, dobre, w oprawie czerwonej.

---

* Має бути *tysiąc.*

Siedmdziesiąt szoste xięgi[76] roku tysiąc szescset trzydziestego pirwsze° poczynaiąsię od dnia wtorego January, a kącząsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris, w coopercie czerwonej. Xięgi wielkie.

Siedmdziesiąt siodmę xięgi[77] roku tysiąc szescset trzydziestego wtorego poczynaiąsię // [**869зв.**] od dnia wtorego January, a koncząsię po dzien trzydziesty Decembris, w regestrze karta wydarta. W coopercie czarnej, xięgi nie wielkie, dobrę.

Siedmdziesiąt osme xięgi[78] roku tysiąc szescset trzydziestego trzeciego poczynaiąsię od dnia trzeciego January, a kącząsię po dzien trzydziesty pierwszy Decembris, w coopercie czerwonej. Xięgi nie naruszone, w oprawie.

Siedmdziesiąt dziewiąte xięgi[79] roku tysiąc szescset trzydziestego czwartego poczynaiąsie od dnia wtorego January, a koncząsię dwudziestego osmego Decembris. W coopercie czerwonej na wiązaniu z tyłu iuż podarty y naruszony.

Osmdziesiąte xięgi[80] roku tysiąc szescset trzydziestego piątego poczynaiąsię od dnia wtorego January, a koncząsie dwudziestego czwartego Septembris. Regestru[*] dokonczenia nimasz. W coopercie czarnej, xięgi srzednie. Skura nad nie mało nie do połowicy zdarta.

Osmdziesiąt pierwsze xięgi[81] roku tysiąc szescset trzydziestego szostego, xięgi zapieczętowanę.

Osmdziesiąt wtore xięgi[82] roku tysiąc szescset trzydziestego siodmego poczynaiąsię April. dwudzieste° trzeciego dnia, a konczosię trzydziestego pierwszego Decembris. Xięgi dobre, w oprawie czarnej.

Osmdziesiąt trzecie xięgi[83] roku tysiąc szescset trzydziestego osmego poczynaiąsie od dnia wtorego January, a koncząsię trzydziestego pierwsze° Decembris. // [**870**] Xięgi dobre, w oprawie szarej, dobre[**].

Osmdziesiąt czwarte xięgi[84] roku tysiąc szescset trzydziestego dziewiątego poczynaiąsię od dnia trzeciego January, a koncząsię trzydziestego pierwszego Decembris. Xięgi wielkie, trocha nadarte, w coopercie szarej.

Osmdziesiąt piąte xięgi[85] roku tysiąc szescset czterdziestego poczynaiąsie od dnia piątego January, a koncząsię decretami July osmnastego dnia, xięgi wielkie, dobre, w coopercie szarej.

Osmdziesiąt szostę xięgi[86] roku tysiąc szescset czterdziestego pierwszego poczynaiąsię od dnia siodmego January, a koncząsie decretami po dzien iedynasty Aprilis, w deszczki oprawne.

Osmdziesiąt siodmę xięgi[87] roku tysiąc szescset czterdziestego wtorego poczynaiąsie od dnia siodmego January, a koncząsię decretami dwudzieste° szoste° Maj, kart na koncu nie zapisanych dwie, w deszczkach.

Osmdziesiąt osmego[***] *xięgi*[88] roku tysiąc szescset czterdzieste° trzeciego poczynaiąsię od dnia wtorego January, a koncząsię decretami po dzien osmy Octobris, w deszczkach.

---

[*] Слово пошкоджено краплею води.

[**] Слово зайве.

[***] Має бути *osme*.

Dziewięcdziesiąte[*] *xięgi*[89] roku tysiąc szescset czterdziestego czwartego poczynaiąsię od dnia wtorego January, a konczącsię decretami po dzien szosty Septembris, w coopercie szarej.

Dziewięcdziesiąt pierwsze[**] *xięgi*[90] roku tysiąc szescset czterdziestego piąte[o]. Xięgi zapisowę, poczynaiąsię od dnia wtore[o] January, a kączącsię decretami dnia osmnastego Maia. //

[**870зв.**] *Dziewięcdziesiąt wtore*[***] *xięgi*[91] roku tysiąc szescset czterdziestego pientego. Xięgi drugie spraw potocznych poczynaiąsię od dnia wtorego January, a konczącsię po dzien trzydziesty Decembris.

Dziewięcdziesiąt trzecie[4*] *xięgi*[92] roku tysiąc szescset czterdziestego szostego poczynaiąsie od dnia wtorego January, a konczącsię decretami po dzien dziewiętnasty Aprilis.

Działosie we Włodzimirzu dnia piętnastego Octobris, roku tysiąc szescset czterdziestego siodmego.

[5*-]У того реєстру по*д*писъ[-5*] руки тыми словы: Te wszystkie wyżej mianowane xięgi zdałem,

Gabriel Ignacy Kropiwa ma.”

А такъ я, нам*єс*никъ, то*т* ре*єст*ръ, за поданє*м* ѡчєвистымъ и прозбою вишъмєнованого подаваючо*го* принявши, и с початъку увєсъ а*ж* до ко*н*ца та*к* яко ся в собє маєтъ написаны*и* и подани*и* єстъ, до книгъ нинєшнихъ кгро*д*ски*х* володимє*р*скихъ вписати каза*л*.

И єстъ вписанъ.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 859зв.–870зв.

КОМЕНТАРІ

1. Книга (*Pierwsze xięgi*) з документами від 16 березня до 10 червня 1561 р., від 30 серпня до 30 грудня 1563 р. та від 5 січня до 6 серпня 1564 р. не збереглася.

2. Книга (*Drugie xięgi*) з документами від 9 серпня до 29 грудня 1564 р. та від 4 січня до 23 травня 1565 р. не збереглася.

3. Книга (*Trzecie xiągi*) з документами від 25 травня до 30 грудня 1565 р. та від 1 січня до 3 квітня 1566 р. не збереглася.

4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 1 (1566). Книга починається з аркуша, на якому міститься кінцевий фрагмент втраченого документа та початок наступного від 9 квітня, з якого починається нумерація документів, здійснена Комісією 1833 р. Нижче номера аркуша дописано рік: “АФѮЅ” (1566), на верхньому полі цього аркуша на початку XVII ст. було вписано його нумерацію словами: “Карта вторая” і правіше іншим почерком і світлішим чорнилом: “Кандыба”, в такий спосіб книгу пронумеровано до кінця. Дату вписання в книгу останнього документа не з’ясовано,

[*] Помилка в нумерації – мало бути *Osmdziesiąt dziewiąte.*

[**] Має бути *Dziewięcdziesiąte.*

[***] Має бути *Dziewięcdziesiąt pierwsze*.

[4*] Має бути *Dziewięcdziesiąt wtore.*

[5*–5*] Вписано на місці витертого.

оскільки не зберігся його початок; передостанній документ вписано 30 серпня. На звороті передостаннього аркуша "Карта сто двадцат девятая", а згідно з нумерацією Комісії 128-го, внизу дописано "Конец книгам". На звороті останнього 129-го аркуша внизу дописано: "Карта вторая. Кандыба". У верхній частині аркушів 1–41 (в основному пошкоджених) проставлено нумерацію архівним олівцем, далі – збереглася нумерація Комісії. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 121 документ, аркушів – 130; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 129. Обкладинка книги виготовлена з картону, оправленого тонкою тканиною темно-зеленого кольору. На обкладинці наклейка з білого паперу, на ній напис: "Книга гродзка 1566 года". Колір чорнила і почерк цього напису є подібним до чорнила й почерку засвідчувального запису Комісії, – це дає підставу для визначення приблизної дати виготовлення обкладинки книги – не пізніше 1835 р. Як ідеться в реєстрі, документи цього року за 1 січня – 3 квітня були у складі попередньої Третьої книги (*Trzeciej xiągi*), документи за 30 серпня – 30 грудня знаходилися у складі П'ятої книги (*Piątej xięgi*), обидві не збереглися. Старий № 923.

5. Книга з документами від 30 серпня до 30 грудня 1566 р. та від 1 до 10 січня 1567 р. не збереглася.

6. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 2 (1567). Книга починається з аркуша, на верхньому полі якого дописано: "Карта вторая", а правіше, світлішим чорнилом та іншим почерком: "Кандыба", в такий спосіб книгу пронумеровано до кінця. Тоді ж нижче заголовка було дописано рік: "АФѯζ", правіше – рік цифрами: "1567". Документ на цьому ж аркуші датовано 23 січня. Документи за 1–10 січня знаходилися у складі попередньої книги. Останній документ внесено до книги 31 грудня. Номер останнього аркуша – "Карта двохсотная тринадцатая". Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. цей аркуш має номер 222, на його звороті, нижче тексту, дописано: "Quasivit Brogowski mm riae". По тексту останнього документа пляма від пошкодження аркуша вологою, яка розмила пізніший запис писаря Станіслава Кандиби, читається лише його підпис: "Кандыба" та аднотація: "Доконъченіє тымъ книгамъ року АФѯζ" (1567). Крім записів різних осіб про розшуки документів, там же дописано: "Rewidowano w sprawach duchownych. 1723 A°. Zregestrował Bajkowski Marcin". Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 222 аркуші; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 213. Обкладинка із світло-голубого картону, корінець – із тканини сірого кольору. Старий № 934.

7. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 3 (1568). Книга збереглася повністю, про що свідчить запис словесної нумерації початку XVII ст. на верхньому полі її першого аркуша: "Карта первая" і підпис іншим почерком і світлішим чорнилом: "Кандыба", у такий спосіб книгу пронумеровано до кінця. Нижче нумерації міститься заголовок до книги: "Книги записныє справ замку гсдрского Володимерского починаются". З цього аркуша починається й нумерація аркушів книги, здійснена Комісією 1833 р. Перший документ вписано 2 січня, з нього починається нумерація документів, здійснена нею ж. Останній документ під № 275 від 29 грудня. Згідно зі словесною нумерацією в книзі 190 аркушів. На звороті останнього аркуша, нижче тексту документа, дописано: "Конец книгам". Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 275 документів, аркушів – 191; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 189. Обкладинка із сірого картону, обклеєного фіолетовим папером, корінець – зі шкіри червоно-коричневого

кольору. На обкладинці біла наклейка з написом: "Книга гродзка 1568 года". Почерк напису і колір чорнила подібні до почерку й чорнила засвідчувального запису Комісії 1833 р. Старий № 935.

8. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 4 (1569). Книга збереглася повністю, про що свідчить запис словесної нумерації на верхньому полі її першого аркуша: "Карта первая" та підпис Станіслава Кандиби. В такий спосіб аркуші книги пронумеровано до арк. 138. Нижче нумерації першого аркуша міститься заголовок до книги: "Книги записные справъ замку гсдръского Володимерского починаются". З цього ж аркуша починається цифрова нумерація аркушів, здійснена Комісією 1833 р. Перший документ було вписано 1 січня, з нього починається нумерація документів, здійснена Комісією. Після аркуша "Карта дванадцатая" йде аркуш "Карта чотырнадцатая", а "Карта тринадцатая" відповідає арк. 283. Останній документ у книзі від 23 грудня. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 350 документів (останній не має закінчення), аркушів – 310; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі така сама – 310. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, корінець зі шкіри червоно-коричневого кольору. На обкладинці біла наклейка з написом: "Книга гродзка 1569 года". Старий № 919.

9. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 5 (1570). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ, що не має початку. Наступний документ вписано 20 січня, з нього ж починається нумерація документів, здійснена Комісією 1833 р. Останній документ вписано 31 грудня. На арк. 403зв. внизу міститься запис: "Докончене тым книгам" та пізніший запис рукою Ст. Кандиби: "Конец книг". Останні 5 аркушів залишилися незаповненими: на арк. 404 рукою Ст. Кандиби дописано: "Карта порожная", нижче: "Expedit p [...] Sieniawski d. 19 July 1720 A^{o}", нижче: "Тысяч сѣмсот девяносто четвертого года", ще нижче: "Quasivit Brogowski"; на арк. 404зв. записи: "Порожная карта. Кандыба", нижче: "Tomasz Zegocki"; на арк. 405: "Карта порожная. Кандыба" і двічі "Tomasz Zegocki"; на арк. 405зв.: "Кандыба", нижче: "Marcin Bajkowski zregestrował te całe xiągą przez alfabet Roku 1778, D. 10 Novembris". Наступні пусті аркуші також заповнені записами "Порожная карта", "Кандыба", "Correxit Bajkowski", "Memento mei". Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 362 документи, аркушів – 409; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 411. Обкладинка із сірого картону, оправленого шкірою червоно-коричневого кольору, корінець із світло-жовтої шкіри. Старий № 966.

10. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 6 (1571–1572). Початок книги не зберігся, вона починається з арк. 2. Попередній арк. 1 було втрачено вже після нумерації Комісії 1833 р. На верхньому полі арк. 2 дописано: "Przeszukano wszystkie na p. Kostiuszkowicza [...] ". На верхньому полі кожного аркуша книги підпис Ст. Кандиби. На арк. 2 збереглася частина попереднього документа, наступний документ внесено до книги 2 січня 1571 р., але нумерація документів Комісії 1833 р. починається з третього, вписаного 5 січня. Останній документ у книзі, під № 379 від 24 лютого 1572 р., не має завершення. Передостанній не було пронумеровано Комісією випадково, – номер "378а" було вписано олівцем, рукою Г. С. Сергійчук у 80-х роках XX ст. при складанні внутрішнього опису до книги. Втрачено аркуші з документами за 25 лютого – 13 березня 1572 р. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 379 документів, аркушів – 381; згідно з архівним засвідчувальним

листом загальна кількість аркушів у книзі – 383. Обкладинка з картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 967.

11. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 7 (1572). Книга починається з пошкодженого аркуша, на якому міститься частково втрачений заголовок: "[Книги записны]є справ замку гсдрского Волод[имерского почина]ются". Цей аркуш пронумеровано архівним олівцем на доклеєному при реставрації правому верхньому його куті. Нумерація Комісії 1833 р. збереглася з наступного арк. 2. Нумерація перших трьох документів не збереглася через пошкодження країв аркуша, четвертий документ пронумеровано цифрою "3". Перший документ у книзі від 13 березня, останній – від 31 грудня. На верхньому полі звороту останнього арк. 234 дописано: "Немаш листу граничного [...]". На нижньому полі: "Exped.", далі, в цьому ж рядку: "Александр шукал, а не нашов", нижче: "Expedit [...] Siemaszko", ще нижче: "O Hero tibi de gestum laborem". Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 213 документів, аркушів – 235; згідно з архівним засвідчувальним листом, загальна кількість аркушів у книзі така сама – 235. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 936.

12. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 7а (1573). Книга з початку не збереглася – втрачено аркуші з документами за 5–15 січня. Вона починається з аркуша під № 1 (згідно з нумерацією Комісії 1833 р.), на ньому міститься документ від 16 січня, з якого починається нумерація документів, здійснена Комісією. Перший документ у книзі від 16 січня, останній – від 28 грудня. У кінці книги на арк. 358 дописано: "Доконченє тым [книгам]. Яким Василевич [...] и писар". Вірогідно, після нумерації документів, але до нумерації аркушів, послідовність арк. 353–357 була вже порушена, на що вказують проставлені на них номери документів: слідом за документом № 400 йде № 404, за № 406 – № 403, а потім № 401 і 402. Останній документ – під № 407. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 407 документів, аркушів – 359; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі така сама – 359. Обкладинка сучасна, із світло-червоного картону, виготовлена під час реставрації в 1995 р., корінець із червоного матеріалу. Старий № 937.

13. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 8 (1574). Книга починається з аркуша, на верхньому полі якого дописано: "Czyżewski", нижче міститься заголовок: "Книги записныє справ замку гсдрского Володимєрского починаются", ще нижче Комісією 1833 р. проставлено нумерацію першого документа: "№ 1", вписаного 2 січня. З цього аркуша починається нумерація аркушів книги, здійснена Комісією. Останній документ книги, № 261 від 31 грудня, закінчення не має. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 261 документ, аркушів – 256; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі така сама – 256. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, корінець зі шкіри червоно-коричневого кольору. На обкладинці наклейка з білого паперу з написом: "Книга гродзкая 1574 года". Старий № 938.

14. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 9 (1575–1576). Книга починається з аркуша, на якому міститься заголовок "Книги записныє справ судовых замку гсдрьского Володимєрьского починаются" та документ від 2 січня 1575 р. під № 1 згідно з нумерацією Комісії 1833 р. З цього ж аркуша починається нумерація аркушів Комісії. На нижньому полі арк. 178 дописано: "Zmow za mnie zdrować Marją, prosze. Marcin Bajkowski". Подібний запис міститься й на арк. 211зв.: "Zmow za mnie zdrować Marją, prosze mocno y obliguię. Marcin". На не заповненому текстом

арк. 211а кілька разів вписано слово “Vacuum”, а внизу: “Quid tibi non vis alteri nefario nie fabrykuj nie chcie”. На звороті цього ж аркуша дописано: “Totos ab Annis ad Annus percaurrebamus Libros nihil tamen Caepimus A^{o} 1720 D. 22 Juli”. Нижче: “Wierz mi statecznie jak co zfabrykuiesz to ci utno rekę”; ще нижче: “Vacuum. Witaj ze tos gore obliguie ciebie abys nie fabrykował, prosze ozdrowac, Marja”, іншою рукою: “Карта порожная”. Останній документ вписано 9 січня 1576 р. На нижньому полі звороту останнього 241-го аркуша дописано: “Доконченє тым книгам. Яким Стрывяжский писар”. Документи за 3–9 січня 1576 р. мали увійти до початкової частини наступної “П’ятнадцятої книги”, яка не збереглася. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 224 документи, аркушів – 243; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі така сама – 243. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, корінець зі шкіри червоно-коричневого кольору. На обкладинці наклейка з білого паперу з написом: “Книга гродзка 1575 и 1576 (закреслено) по 9 Генваря годов”. Старий № 920.

15. Книга (*Pięcnaste xiągi*) з документами за 15 січня – 31 грудня 1576 р. та з документами за 2–12 січня 1577 р. не збереглася.

16. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 10 (1577). Книга починається з аркуша без тексту, на ньому зверху дописано: “Liber Anno 1577”, нижче йдуть записи: “X. Xiegi Roku 1707”, “Дмитро Политом Kijowski m.”, “Duo non utor frustra labore meo” та численні записи різних осіб про пошуки документів у книзі. Зворот цього аркуша перекреслено. З цього ж аркуша починається архівна нумерація олівцем, яка проставлена на перших одинадцяти аркушах, при цьому нумерація Комісії 1833 р., що починається з другого аркуша, на них закреслена. Нумерація документів, проведена Комісією, починається з документа від 8 січня на арк. 2. На арк. 23 містяться записи латинкою: “Hic si vis respicere nerespitia ipse sed cum omnibus quoniam tuoes neglene et ad cus nilque ane[...]. Ut et sine cerebro. Nil ad rem [...] sine cerebro”. На деяких сторінках ревізорські записи: “Zmów zdrowas, Marja, za mnie, prosze” (арк. 41), “Zmow za mnie zdrowas, Marją” (арк. 60), “Zmow za mnie zdrowas, Marją, prosze, M. Bajkowski” (арк. 60зв.), “Prosze zdrowas, Marją, zmowas za rewizora otej xięgi” (арк. 69), “Zmow za mnie zdrowas, Marją, a ja za ciebie Boga chwalic będą” (арк. 90). Останній документ – під № 126 від 15 серпня на арк. 100зв. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 126 документів, аркушів – 101; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 102. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, корінець зі шкіри червоно-коричневого кольору. На обкладинці біла наклейка з написом: “Книга гродзка 1577 года”. Старий № 939.

17. Книга (*Siedmnaste xięgi*) з документами від 19 серпня до 30 грудня 1577 р. не збереглася. Вона була прямим продовженням попередньої книги.

18. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 11 (1578). Зверху і до початку запису першого документа пропуск на третину аркуша, на ньому запис: “Xięga roku 1578”. З цього ж аркуша починається нумерація аркушів, здійснена Комісією1833 р. На ньому міститься початок першого документа від 3 січня, з якого починається нумерація документів, здійснена Комісією. На нижньому полі звороту арк. 1 дописано: “NB memento mei obse[...] Theodori Sokulski et reminiscere conditionis tuoe quasivi eodem Anno 1746”. Останній документ № 498 – від 29 грудня на арк. 296зв. закінчення не має. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 498 документів, 297 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів

у книзі така сама – 297. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером. На ній біла наклейка з написом: “Книга гродзка 1578 года”. Корінець зі шкіри червоно-коричневого кольору. Старий № 940.

19. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 12 (1579). Книга починається з аркуша, на якому міститься заголовок, вписаний крупними буквами: “Починаются книги кгродскиє замку гсдрского Володимерского”, що займає майже половину першого аркуша. Нижче вписано дату першого внесеного документа: “Лѣта Божего Нароженя АФ семдесят девятого (1579), мсца генваря А (1) дня”, а Комісією 1833 р. проставлено його номер. З цього аркуша починається нумерація аркушів, здійснена Комісією. З арк. 259 введено додаткову нумерацію аркушів та зворотів архівним олівцем. Передостанній документ – № 418 від 29 грудня. Останній, на арк. 456, без початку і кінця, на ньому номер аркуша проставлений Комісією – 486. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 457 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 487. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, корінець зі шкіри червоно-коричневого кольору. Старий № 941.

20. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 13 (1580). На першому аркуші книги міститься заголовок: “Книги замку гсдрского Володимерского”, нижче міститься дата вписання першого документа: “Року тисеча пятсот осмдесятого, мсца генваря семого дня”. Ці записи займають трохи менше верхньої половини аркуша. Нижче, на цьому ж аркуші, міститься початок першого документа, з якого починається нумерація документів, здійснена Комісією 1833 р. З цього ж аркуша починається нумерація аркушів, здійснена Комісією. На нижньому полі арк. 2 дописано: “NB Memento obscoro pro Theodori Sokulski et reminiscere etiam conditionis tua”. Арк. 464 заповнено текстом лише на третину. Місце на аркуші нижче тексту перекреслено, там само вписано: “Дописаный месец”, нижче – “Помылка”. Зворот цього аркуша без тексту перекреслено; наступний арк. 465 і зворот, так само без тексту, перекреслено. Останній документ, № 670 від 12 грудня на арк. 569–569зв., закінчення не має, внизу на полі запис Комісії: “Листов 569, № 670”. Документи за 13–30 грудня втрачено. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 670 документів, аркушів – 570; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 585. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, пошкоджена. На ній біла наклейка з написом: “Книга гродзка 1580 года”. Корінець зі шкіри червоно-коричневого кольору. Старий № 921.

21. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 14 (1581). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ, що не має початкової частини. З цього ж аркуша починається нумерація аркушів, здійснена Комісією 1833 р. Нумерація документів проставлена Комісією з наступного документа, вписано 14 лютого. Аркуші з документами за 3 січня – 13 лютого втрачено. Має місце збій в нумерації аркушів книги: після арк. 49 йде арк. 39, а нижче під цим номером вписано правильний номер – 50. Від цього аркуша і до кінця книги нумерація аркушів подвійна. Останній документ не має дати вписання і початку. Згідно зі змістом його було оформлено у Володимирі 7 жовтня того ж 1581 р., в ньому не збереглася заключна частина із рішенням суду про вписання до книги. Попередній документ – № 492 на арк. 501зв. від 26 грудня. Документи за 27–28 грудня втрачено. Внизу на арк. 502 дописано: “O Hero Tibi Deus hunc laborum”, далі світлішим чорнилом і іншим почерком: “Quasivi Brogowski”. На звороті цього аркуша містяться записи канце-

ляристів про пошуки документів і серед них інший: “Quasitum nihil [...] repertum A° 1723 (далі дату заклеєно краєм наступного аркуша). Expedit [...]”, нижче: “Дмитро”. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 490 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 503. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером. Корінець із темно-коричневої шкіри. Старий № 942.

22. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 15 (1582). Книга починається з аркуша, верхня частина якого не була заповнена текстом, а тому перекреслена. Нижче міститься початок першого документа від 2 січня, з якого починається нумерація документів, здійснена Комісією 1833 р. Проведена Комісією нумерація аркушів починається з цього ж аркуша. Останній документ у книзі – під № 465 від 31 жовтня. Аркуші з документами за 1 листопада – 29 грудня втрачено. Останній арк. 492 заповнено лише на третину, вільну від тексту частину аркуша перекреслено і тією ж рукою дописано: “Дописалсє месец ” (4 рази) та “Амен, Амен”. На звороті арк. 492 дописано: “Записан лист увес. Октябр слово от [...]”. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 493 аркуші; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі така сама – 493. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером. Корінець зі шкіри червоно-коричневого кольору. Старий № 960.

23. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 16 (1583). Шість початкових пошкоджених аркушів книги реставровано, перший з них пронумеровано архівним олівцем. Перший документ на арк. 1 не має початку і кінця. Наступний документ на арк. 1зв. вписано 1 січня, але здійснена Комісією нумерація документів була розпочата з документа від 2 січня, що йде за ним. Останній документ, № 409 від 30 грудня на арк. 396зв., закінчення не має. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 397 аркушів. Згідно з архівним засвідчувальним листом – також 397. Обкладинка з картону, обклеєного світло-рожевим папером, корінець із тканини чорного кольору. Старий № 961.

24. Книга не збереглася.

25. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 17 (1584). З початку книги втрачено аркуші з документами за 1–12 січня. Книга починається з аркуша, третина якого пошкоджена, на ньому міститься документ, текст якого зберігся частково, в даті видно тільки рік. Наступний документ на цьому ж аркуші від 13 січня. З цього документа і аркуша починаються нумерації, здійснені Комісією 1833 р. Останній документ № 533 на арк. 687–687зв. від 31 грудня. Вільне місце нижче останніх рядків документа на звороті аркуша заповнено аднотаціями різних осіб про розшуки документів. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 688 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 686. Обкладинка після реставрації, її виготовлено з картону темно-рожевого кольору, корінець із світло-сірого матеріалу. Старий № 962.

26. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 18 (1585). На верхньому полі першого аркуша міститься запис оригінальної словесної нумерації: “Карта двадцат пятая” (в такий спосіб книгу пронумеровано до кінця). З цього ж аркуша починається й цифрова нумерація аркушів, здійснена Комісією 1833 р. Перший документ на ньому не має початку, наступний внесено до книги 14 січня, з нього починається здійснена Комісією нумерація документів. Останній документ у книзі під № 562 від 11 вересня. На верхньому полі останнього текстового арк. 641 міститься нуме-

рація: "Пятсот двадцат семая". Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 642 аркуші; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі така сама – 642. Обкладинка із сірого карону, вкритого фіолетовим папером, корінець зі шкіри червоно-коричневого кольору. Старий № 943.

27. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 19 (1586). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ від 13 січня. З цього аркуша і документа починаються нумерації, здійснені Комісією 1833 р. На лівому полі аркуша пізніше дописано: "Juzef Rudnicki". Останній документ № 814 від 29 грудня на арк. 930зв.–931зв. На останньому не заповненому текстом арк. 932 канцелярський знак на зразок рукописної літери "Z", проставлений для запобігання внесенню до книги пізніших незаконних записів. Втрачено аркуші з документами за 1–12 січня на початку книги та за 30–31 грудня в кінці. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 932 аркуші; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі така сама – 932. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, корінець зі шкіри червоно-коричневого кольору. Старий № 963.

28. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 20 (1587). Книга починається з реєстру, що належить іншій книзі. Тексти книги починаються на аркуші, де міститься документ без початку, номера і дати. З цього аркуша починається нумерація аркушів, здійснена Комісією 1833 р. Здійснена Комісією нумерація документів починається з наступного документа від 2 січня. До цифри "1" нумерації архівним олівцем дописано "а". Останній документ № 555 від 3 грудня на арк. 605зв.–606, але попередній документ під № 553 на арк. 604–604зв., вписано до книги 11 грудня, закінчення не має. Аркуші з документами за 4–31 грудня втрачено. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 607 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 619. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, корінець зі шкіри червоно-коричневого кольору. Старий № 944.

29. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 21 (1588). Реєстр змісту зберігся не повністю – він починається регестом документа від 13 липня ("Чиненє пилности ку отбираню сумы пнзєй од жида Айзака паней Оранской") і закінчується регестом від 31 грудня ("Положенє позву по кнзя Романа Санкгушка в жалобє Василя Малинского"). На лівому полі пізніше дописано: "Numerował Juzef Rudnicki". Нумерація аркушів реєстру проставлена архівним олівцем римськими цифрами (I–XXXVI). У реєстрі на арк. IIзв. дописано: "Конец справам за вряду моего Якуба Крусинского писара кгродского володимерского". Арк. III реєстру починається із вступного запису: "А то єст справы за вряду моєго Станислава Кандыбы писара кгродского володимерского". Останній регест від 31 грудня ("Положенє позву по єго мл. кнжати Романа Сангушка в жалобє пна Василя Малинского"). Далі, після реєстру, йде перший аркуш (нумерація Комісії 1833 р.), на якому міститься вступний заголовок до книги, що свідчить про її упорядкування по завершенні року: "Книги кгродскиє володимерскиє за староства єго млсти ясновелможного пна пна Костентина кнжати Острозского воєводича києвского, крайчого Великого князства Литовского, старосты володимерского, за подстаростегє єго млсти пна Андрея Романовского а за справы пна Якуба Крусинского писара бывшого кгродского володимерского справовати зачатыє, а за мене Станислава Кандыбы писара кгродского володимерского зебраныє, порадне списаныє и зреєстрованыє". З цього аркуша починається нумерація аркушів і документів, здійснена Комісією. Звороти аркушів пронумеровано архівним олівцем. Перший документ у книзі від 1 січня, заключний – під № 665 від

10 грудня на арк. 1001зв. (“Сознанє возного в справє Костюшковича-Хоболтовского”). Втрачено 37 документів за 10–31 грудня, відомості про них частково представлені регестами змісту. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 665 документів, аркушів – 1002; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1009. Обкладинка з картону, обклеєного при реставрації 1996 р. коричневим матеріалом, корінець зі шкіри коричневого кольору. Старий № 964.

30. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 22 (1589). Книга починається з реєстру змісту, що зберігся лише з 28-го аркуша – “Карта КИ”, хоча цей аркуш пронумеровано архівним олівцем цифрою “2”. Попередній, непідшитий аркуш, пронумерований цифрою “1”, що випадково опинився на початку реєстру, мав би зайняти місце після арк. 5. У реєстрі збереглося 12 аркушів з регестами від 19 жовтня (“Декрет пана Александра Андреєвича Киселя с паном Яном Петровичем Киселем”) до 30 грудня (“Оповеданє пана Семена Новоселецкого, иж суму пнзєй в пана Дѣдка Триполского на Гайки взял”). Після останньої позиції реєстру міститься засвідчувальний запис: “Тых книг реєстру карт тридцат девят, всих книг карт осмсот шестдесят и девят, справ всих семсот осмдесят и девєт”. Далі, іншим почерком і світлішим чорнилом, дописано: “Ѳилон Котелницкий власною рукою”, ще далі, попереднім почерком і темнішим чорнилом: “Станислав Кандыба Exped.”. З наступного аркуша починається нумерація аркушів основних текстів книги, здійснена Комісією 1833 р. На цьому аркуші міститься вступний заголовок: “Книги кгродскиє володимерскиє за староства єго милости ясневелможного пна пна Костентина Костентиновича кнжати Острозского воєводы києвского, маршалка земли Волынскоє, старосты володимерского, за подстароства єго млсти пна Андрея Романовского а за справы моєє Станислава Кандыбы, писара кгродского володимерского порадком написаныє”. На цьому ж аркуші початок першого документа (згідно з нумерацією Комісії) від 1 січня. Останній документ, № 877 від 30 грудня на арк. 868–868зв., відповідає останньому регестові реєстру змісту книги. У засвідчувальному записі Комісії 1833 р. вказано помилкову кількість аркушів книги – 469, згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 879. Обкладинка із картону, вкритого світло-сірим папером, корінець із матеріалу світло-голубого кольору. Старий № 965.

31. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 23 (1590). Книга починається з реєстру, що зберігся в повному складі – на верхньому полі його першого аркуша оригінальна літерна нумерація: “Карта А” (в такий спосіб пронумеровано всі аркуші реєстру), нижче вказано рік: “1590” і вміщено заголовок до реєстру: “Реєстр уписаня всих справ в року тисяча пятсот девєтдесятого от дня первого мца генвара аж до дня десятого мсца ноября в сєм же року девєтдесятом до книг кгродских володимерских через мене Ѳилона Котелницкого, подписка кгродского володимерского, принятых и записаных”. Всього аркушів реєстру 32. На арк. 32 міститься засвідчувальний запис: “Тых книг реєстру карт тридцат дви, самых книг карт шестсот девєтдесят и дви, всих справ семсот осмдесят и одна. Станислав Кандыба”. На звороті цього аркуша дописано: “Rewidowałem Bajkowski”. На аркушах реєстру є також цифрова нумерація незрозумілого походження від 177 до 208, яку було закреслено архівним олівцем. На додаток аркуші реєстру пронумеровано архівним олівцем римськими цифрами (I–XXXII). Цифрова нумерація аркушів основних текстів книги починається з аркуша, де міститься вступний заголовок: “Книги кгродскиє володимерскиє, за староства єго млсти ясневелможного пна пна Костентина кнжати Острозского, воєводы києвского,

маршалка земли Волынскоє, старосты володимерского, за подстаростеги єго млсти пна Романа Вилгорского а за справы моєє Станислава Кандыбы, писара кгродского володимерского, порaднє написаныє". На цьому ж аркуші міститься початок першого документа від 1 січня, з нього починається нумерація документів, здійснена Комісією 1833 р. Останній документ у книзі під № 773 від 31 грудня на арк. 697–697зв. Перший і останній документи відповідають реєстру змісту. Внизу на арк. 697зв. дописано: "Конец книгам року Ч (90). Станислав Кандыба писар". Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 773 документи, аркушів – 698; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 730. Обкладинка із картону, вкритого сірим папером, корінець із матеріалу вишневого кольору, після реставрації. Старий № 945.

32. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 24 (1591). Книга починається з аркуша, на якому міститься вступний заголовок: "Книги кгродскиє володимерскиє, за староства єго млсти ясневелможного пна пана Костентина кнжати Острозского, воєводы києвского, маршалка земли Волынскоє, старосты володимерского, за подстаростеги єго млсти пна Романа Вилгорского а за справы моєє, Станислава Кандыбы, писара кгродского володимерского, порадком написаныє". На цьому ж аркуші міститься початок першого документа від 1 січня. З цього аркуша і документа починаються їхні нумерації, здійснені Комісією 1833 р. Після арк. 460 стався збій в нумерації аркушів – після нього йде аркуш, помилково пронумерований цифрою "361". Через пошкодженість останнього текстового аркуша книги від дати вписання заключного документа під № 1297 збереглася лише назва місяця (листопад), документ закінчення не має. Попередній документ № 1296 – від 26 листопада. Втрачено реєстр змісту книги та аркуші з документами за 27 листопада – 30 грудня. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1099 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1191. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою, верхня кришка відірвана від корінця. Старий № 946.

33. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 25 (1592). Книга починається з аркуша під № 1(нумерація Комісії 1833 р.), на якому міститься документ, що не має початку. Наступний було внесено до книги 1 січня, з нього починається нумерація документів Комісії. Арк. 804 знаходиться не на своєму місці, на його звороті міститься початок документа під № 786, внесеного 16 грудня. В кінці книги він опинився ще до здійснення Комісією нумерації аркушів і документів. Найпізніший документ від 29 грудня міститься на попередньому арк. 803. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 805 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 806. Обкладинка із сірого міцного картону, оправленого тонкою тканиною чорного кольору, корінець із червоно-коричневої шкіри. Старий № 947.

34. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 26 (1593). Книга починається з реєстру, нумерація його аркушів словесна, на верхньому полі першого аркуша вписано: "Карта першая", в такий спосіб пронумеровано всі 38 аркушів реєстру. Нижче вписано заголовок реєстру, згідно з його даними, вписування справ до книги почалося 1 січня, а завершилося 31 грудня. В кінці реєстру засвідчувальний запис: "Тых книг реестру картъ тридцатъ осмъ, самых книг картъ осмъсотъ семъдесятъ и три, справъ всихъ осмъсотъ сорокъ и шестъ. Станислав Кандыба." Додатково аркуші реєстру пронумеровано архівним олівцем римськими цифрами (I–XXXVIII). На звороті останнього аркуша реєстру, можливо, в кінці XVIII ст., канцеляристом

було дописано: “Kto pilnie szuka w xięgach a iest potrzebna tranzakcja, to zawsze znajdzie, a kiedy w xięgach niema, to y sam Pan Doctor nie poradzi”. Нумерацію аркушів основних текстів книги було розпочато Комісією 1833 р. з аркуша, на якому вписано вступний заголовок: “Книги кгродскиє володимерскиє, за староства єго мл. ясневелможного пна пана Костентина кнжати Острозского, воєводы києвского, маршалка земли Волынскоє, старосты володимерского, за подстаростего єго мл. пана Ѳедора Загоровского а за справы моєє, Станислава Кандыбы, писара кгродского володимерского, порядком написаныє. Року АФЧГ (1593)”. На цьому ж аркуші й перший документ (нумерація Комісії) від 1 січня. Останній документ, № 752 від 20 грудня на арк. 794–796зв., закінчення не має. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. аркушів у книзі 797; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 832. У кінці книги втрачено аркуші з 43-ма документами за 20–31 грудня. Обкладинка із сірого картону, оправленого тонкою темно-фіолетовою тканиною, корінець зі шкіри червоно-коричневого кольору. Старий № 948.

35. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 27 (1594). На першому аркуші зверху міститься орнамент, нижче вписано вступний заголовок: “Книги кгродскиє володимерскиє, за староства єго млсти ясневелможного пана пна Костентина Костентиновича кнжати Острозского, воєводы києвского, маршалка земли Волынскоє, старосты володимерского, за подстаростего єго мл. пана Ѳедора Загоровского, а за справы моєє, Станислава Кандыбы, писара кгродского володимерского, порадком написаныє”. На цьому ж аркуші початок першого документа від 2 січня. З цього аркуша і документа починаються нумерації аркушів і документів, здійснені Комісією 1833 р. Останній документ № 606 від 31 грудня на арк. 740–742зв. На арк. 742зв. нижче тексту документа дописано: “Докончив книг сих Иван”. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 743 аркуші; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 735. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, корінець зі шкіри темно-коричневого кольору. Старий № 949.

36. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 28 (1595). Книга починається з аркуша, на якому міститься вступний заголовок: “Книги кгродскиє володимерскиє, за староства єго млсти ясневелможного пна пана Костентина Костентиновича кнжати Острозского, воєводы києвского, маршалка земли Волынскоє, старосты володимерского, за подстаростего єго млсти пана Ѳедора Загоровского, а за справы моєє, Станислава Кандыбы, писара кгродского володимерского, порадком написаныє”. На цьому ж аркуші міститься початок першого документа, вписаного 2 січня. Здійснена Комісією 1833 р. нумерація аркушів і документів починається з цього аркуша і документа. Останній документ у книзі № 706 від 30 грудня на арк. 778–778зв. Нижче тексту останнього документа на арк. 778зв. різними почерками і кольорами чорнила дописано: “Конецъ мѣсецу” і “Конец книгамъ”. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 706 документів, 779 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 781. Обкладинка із картону, оправленого коричневою шкірою з тисненням. Пізніше обкладинка по краях була обклеєна смужками іншої шкіри, відмінного відтінку коричневого кольору. Старий № 922.

37. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 29 (1596). Реєстр змісту книги зберігся лише з 9-го аркуша (Карта θ) регестом справи від 7 травня. Останні два регести в ньому – від 31 грудня. Передостанній регест відповідає останньому доку-

менту книги. Після реєстру йдуть ще три не заповнені текстом аркуші, на кожному з них вписано слово "Порожная". Додатково аркуші реєстру пронумеровано архівним олівцем. Текстам документів передує вступний заголовок: "Книги кгродскиє володимерскиє за староства єго мл. ясневелможного пана пана Костенътина княжати Острозского воєводы києвского, маршалка земли Волынскоє, за подстароства єго мл. пна Өедора Загоровского, за справы моєє, Станислава Кандыбы Прокшича, писара кгродского володимерского порадком написаныє", на цьому ж аркуші починається нумерація аркушів книги, здійснена Комісією 1833 р. Перший документ внесено 1 січня, останній, що не має закінчення, – 31 грудня. Останні два аркуші з документами від 29 і 31 грудня належать книзі за 1574 р. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. документів у книзі 866, аркушів – 527; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 546. Обкладинка сучасна, з картону темно-рожевого кольору. Старий № 950.

38. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 30 (1597). Книга починається з аркуша, на якому міститься вступний заголовок: "Книги кгродскиє володимерскиє, за староства єго млсти ясневелможного пана пана Костентина княжати Острозского, воєводы києвского, маршалка земли Волынскоє, за подстаростего єго млсти пна Өедора Загоровского, за справованя моєго, Станислава Кандыбы, писара кгродского володимерского, порядком написаныє". На цьому ж аркуші міститься початок першого документа від 1 січня. З цього аркуша й документа починаються нумерації аркушів і документів, здійснені Комісією 1833 р. Останній документ, № 705 від 22 грудня на арк. 832–832зв., закінчення не має. Аркуші з документами за 22–30 грудня втрачено. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 833 аркуші; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 823. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, корінець зі шкіри червоно-коричневого кольору. Старий № 951.

39. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 31 (1598). Книга починається з реєстру, на верхньому полі його першого аркуша запис оригінальної літерної нумерації: "Карта А", в такий спосіб пронумеровано всі 32 аркуші реєстру. Додатково реєстр було пронумеровано архівним олівцем. На останньому аркуші реєстру засвідчувальний запис до всієї книги: "Тых книг реєстру карт тридцат дви, самых книг карт шестсот сорок и три, всих справ осмсот и осмнадцат. Станислав Кандыба". На арк. 32зв. дописано: "Tota nocte laboravimus et nihil cepimus ita et ego quosivi et nihil juveni siat pro tunc locus Deo Patri et Filio et Spiritui Sancto". Цифрова нумерація основних текстів книги починається з аркуша, на якому міститься вступний заголовок: "Книги кгродскиє володимерскиє за староства єго милости ясневелможного пана пна Костентина княжати Острозского воєводы києвского, маршалка земли Волынскоє, за подстаростего єго млсти пна Өедора Загоровского, за справованья моєго, Станислава Кандыбы, писара кгродского володимерского порядком написаныє". Перший документ було вписано 4 січня, останній – 30 грудня. Документи відповідають реєстрові змісту. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 821 документ, аркушів – 653; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 678. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою, з відступом від корінця зверху вкрита тонкою темно-фіолетовою тканиною. Старий № 952.

40. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 32 (1599). На верхньому полі першого аркуша реєстру міститься запис оригінальної літерної нумерації: "Карта

А”, яка проставлена до кінця реєстру. Аркуші реєстру мають також архівну нумерацію олівцем. На звороті останнього 21-го аркуша реєстру засвідчувальний запис: “Тых книг реєстру карт двадцат одна, самих книг карт шестсот семдесят и девят, всих справ семсот тридцатъ и три. Станислав Кандыба”. Наступний арк. 22 без тексту, на ньому запис: “Порожная карта”, нижче дописано: “Quasivi Brogowski”. Нумерація аркушів книги починається з аркуша, на якому міститься вступний заголовок: “Книги кгродскиє володимерскиє за староства єго млсти ясневелможного пна пна Костентина кнжати Остроз. воєводы києвского, маршалка земли Волынскоє, за подстаростих пна Ѳедора Загоровского и кнзя Матуша Збаразского, за справованья моєго, Станислава Кандыбы, писара кгродского володимерского порядком написаныє”. На цьому ж аркуші нижче міститься початок першого документа, вписаного 1 січня, останній документ було вписано 31 грудня. Документи відповідають реєстру змісту. На нижньому полі останнього аркуша дописано: “Конец мсцю”. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. документів у книзі – 716, аркушів – 676; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 702. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, корінець зі шкіри темно-коричневого кольору. Старий № 953.

41. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 33 (1600). Реєстр змісту книги зберігся лише з 9-го аркуша, на верхньому його полі міститься запис оригінальної літерної нумерації: “Карта θ” (9). Перші два недатовані регести відповідають документам, вписаним до книги 1 червня. Всього аркушів реєстру збереглося 13. Крім літерної оригінальної, реєстр має й архівну цифрову нумерацію олівцем латинськими цифрами (I–XIII). В кінці реєстру міститься засвідчувальний запис: “Тых книг реєстру карт двадцать одна, самых книг карт чотыриста осмдесят и осм, справ всих шестсот осмдесят и девятъ. Станислав Кандыба”. На звороті XIII-го чистого аркуша реєстру запис: “Строница порожная”. Наступний арк. 1 також без тексту, на ньому запис: “Карта порожная”, тут же дописано: “Quasivi Brogowski”, на його звороті – “Порожная”. Нумерація основних текстів книги, здійснена Комісією 1833 р., починається з арк. 1а, на якому міститься вступний заголовок: “Книги кгродскиє володимерскиє за староства єго милости ясневелможного воєводы києвского, маршалка земъли Волынскоє, за подстаростега єго мл. кнзя Матуша Збаразского, столника києвского, а за справованья моєго, Станислава Кандыбы, писара кгродского володимерского порядком написаныє”, а також початок першого документа, вписаного 1 січня, з якого починається здійснена Комісією нумерація документів. Останній документ книги – від 28 грудня – відповідає останньому регесту в реєстрі змісту. В кінці останнього документа дописано: “Конец року тисеча шестсотного и мсца декабра”. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. документів у книзі 677, аркушів – 486; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 502. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, корінець зі шкіри червоно-коричневого кольору. Старий № 956.

42. Книга за 1601 р. не збереглася.

43. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 34 (1602). На верхньому полі першого аркуша реєстру міститься запис оригінальної літерної нумерації: “Карта А” (1). Літерну нумерацію проставлено на всіх аркушах реєстру. Крім неї, реєстр має архівну нумерацію олівцем арабськими цифрами від 1 до 24. У кінці писарем Ст. Кандибою внесено засвідчувальний запис: “Тых книг реєстру карт двадцат

чотыри, самых книг карт шестсот сємдесят чотыри, справ всих осмсот осмдесят и дви. Станислав Кандыба", нижче іншим почерком дописано: "Quasivi Brogowski". Аркуші основних текстів мають свою окрему цифрову нумерацію, здійснену Комісією 1833 р., що починається з аркуша, на якому міститься вступний заголовок: "Книги кгродскиє володимерскиє за староства єго милости ясневелможного пна пна Костентина кнжати Острозского, воєводы києвского, маршалка земли Волынскоє, за подстаростих кнзя Матуша Збаразского пна Яна Прилепского, а за справованя моєго, Станислава Кандыбы", там само початок першого документа від 1 січня. Останній документ № 839 від 30 грудня на арк. 776–776зв. ("Оповеданє пна Лысаковского на пна Яковицкого"). Згідно з реєстром, цей документ був другим, вписаним у той день. Після нього було вписано ще два, а наступного 31 грудня – ще 4, останній з них згідно з реєстром – "Протестация от кнзя Ружинского на пна Набялка". Отже, 6 документів книги не збереглося. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 777 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 779. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, корінець зі шкіри коричневого кольору, пошкоджений. Старий № 958.

44. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 35 (1603). Книга починається з реєстру, що зберігся в повному складі – на верхньому полі його першого аркуша запис оригінальної літерної нумерації: "Карта А" (1). Літерну нумерацію проставлено до кінця реєстру. Всього аркушів у реєстрі 29. Реєстр має додаткову архівну нумерацію арабськими цифрами, здійснену архівним олівцем. У кінці реєстру дописано: "Конец реєстру". Нижче іншим почерком дописано: "Quasivi Brogowski mmriae", ще нижче: "Quasivi Paktolski mmriae". На звороті 29-го аркуша засвідчувальний запис: "Тых книг реєстру карт двадцат девят, книг самых карт пятсот двадцат и дви, справ всих шестсот и осм. Станислав Кандыба". Наступний аркуш чистий, на ньому дописано: "Карта порожная". Цифрова нумерація основних текстів книги, здійснена Комісією 1833 р., починається з арк. 1, на якому міститься вступний заголовок: "Книги кгродскиє володимерскиє за староства ясневелможного пна єго млсти кнжати Костентина Острозского, воєводы києвского, маршалка земли Волынскоє володимерского старосты, за подстароства єго млсти пна Яна Прилепского, за судейства єго милости пна Демяна Павловча, а за писарства мене, Станислава Кандыбы Прокшича, порядне написаныє и скорикгованы", там само міститься початок першого документа від 1 січня, останній документ було вписано 30 грудня. Всі документи відповідають реєстру змісту. На останньому аркуші книги, внизу, дописано: "Koniec xiąg. Hruziewicz". Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. документів у книзі 737, аркушів – 533; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 563. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером. Корінець зі шкіри темно-коричневого кольору. Старий № 968.

45. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 36 (1604). Книга починається з реєстру змісту, що повністю зберігся – на верхньому полі запис оригінальної літерної нумерації: "Карта А" (1), яку проставлено до кінця реєстру. Всього аркушів реєстру 32 (ЛВ), в кінці засвідчувальний запис: "Тых книг реєстру карт тридцат дви, а самых книг карт шестсот деветдесят и три, а справ всих шестсот семдесят и девет. Koniec regiestru. Станислав Кандыба". Нижче іншим почерком дописано: "Quasivi Brogowski mmriae", ще нижче: "Quasitum p. Paktolski". Реєстр змісту відповідає документам книги. Нумерація аркушів основних текстів книги, здійснена Комісією 1833 р., починається з арк. 1, на якому міститься вступний заголовок: "Книги кгродскиє володимерскиє за староства ясневелможного пна пна єго милости кнжти Костентина Острозского,

воєводы києвского, маршалка земли Волынскоє, также и сна єго млти ясневелможного пна пна Януша кнжти Острозского, кграби на Тарновє, кашталяна краковского, володимерского, черкаского, каневского и богуславского старосты, за подстароства его млти пна Яна Прилепского, за судейства єго млсти пна Демяна Павловича, а за писарства мене, Станислава Прокшича Кандыбы порядне написаные", а також початок першого документа від 1 січня. Останній документ внесено до книги 31 грудня. Всього документів у книзі 673. На нижньому полі останнього аркуша 716зв. дописано: "Koniec xiąg. Hruziewicz". Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 716 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 747. Обкладинка із сірого картону, оправленого шкірою червоно-коричневого кольору. Старий № 969.

46. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 37 (1605). Книга починається з реєстру, що зберігся лише з 12-го аркуша – на верхньому полі його початкового аркуша міститься запис оригінальної словесної нумерації: "Карта дванадцатая". Також аркуші реєстру пронумеровано архівним олівцем римськими цифрами від I до XV. Всіх аркушів реєстру 15. Регести документів збереглися від 25 травня, перший з них відповідає документу під № 287, останній регест відповідає документу під № 693 від 31 грудня. Регести до документів під № 694 і № 695 не були внесені до реєстру змісту. На звороті останнього аркуша реєстру засвідчувальний запис: "Тых книг реєстру подписаного карт двадцат шест, справ всих [...]сот деветдесят и осм, книг самых карт осмсот а шестдесят. Koniec regiestru, Станислав Кандыба" та запис іншим почерком: "Quasivi Brogowski". Цифрова нумерація основних текстів книги, здійснена Комісією 1833 р., починається з аркуша, на якому міститься вступний заголовок: "Книги року тисєча шестсот пятого, за староства ясневелможного пна єго мсти кнжти Януша Острозского, кашталяна краковского, старосты володимерского, черкаского, каневского, белоцерковского, богуславского, переяславского, за подстароства єго млти пна Яна Прилепского, за судейства єго млти Ивана Калосовского, а за справы мене, Станислава Прокшича Кандыбы, писара кгрод. володи., порядне написаные". Там само міститься початок першого документа від 1 січня. Останній документ № 695 від 31 грудня. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 878 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 901. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 970.

47. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 38 (1606). Книга починається з реєстру, на верхньому полі його першого аркуша запис оригінальної словесної нумерації: "Карта першая", всі аркуші реєстру пронумеровано в такий же спосіб. Нижче міститься заголовок: "Реєстръ справ у книгах кгродских володимерскихъ року Бжго нароженья AXS" (1606), всього аркушів реєстру 26. Додатково аркуші реєстру пронумеровано архівним олівцем римськими цифрами (I–XXVII). У кінці останнього аркуша реєстру засвідчувальний запис: "Тых книг реєстру карт двадцат шест, всих книг карт пятсот сємдесят и одна, справ всих шестсот и чотыри. Станислав Кандыба". Зворот останнього аркуша реєстру без тексту перекреслено, на ньому такі записи: "Quasivi Brogowski", "Vacua", а також записи канцеляристів про розшуки в книзі документів, те саме на арк. XXVIII і зв. Позиції реєстру змісту відповідають документам. Нумерація аркушів книги, здійснена Комісією 1833 р., починається з аркуша, на якому міститься вступний заголовок: "Книги кгродскиє володимерскиє за староства єго млти ясневелможного пна пна Януша кнжти Острозского, кашталяна краковского, старосты володимерского, черкаского, канєвского, бєлоцерковского, богуславского, переяславского, за подстароства єго млти пна Яна Прилепского, за судейства єго млти пна Ивана Кало-

совского суди, а за справы мене, Станислава Прокшича Кандыбы, писара кгродского володимерского порядне написаные”. Нижче міститься початок першого документа (згідно з нумерацією Комісії 1833 р.) від 1 січня. Після арк. 551 – збій в нумерації: далі помилково йде арк. 252. Останній документ № 602 від 30 грудня на арк. 298зв. – 299зв. (!). Нижче тексту останнього документа на арк. 299зв. дописано: “Конец книгам. Станислав Прокшич Кандыба”. Останній арк. 300 і зв. без текстів, на ньому записи: “Vacua”, “Quasivit Lawrocki” та записи про пошуки документів. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 301 аркуш; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 630. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, корінець зі шкіри темно-коричневого кольору. Старий № 959.

48. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 39 (1607). Книга починається з реєстру, початок і кінець якого не зберігся, його початковий аркуш на верхньому полі має оригінальну літерну нумерацію: “Карта В” (2). У лівому верхньому куті цього аркуша дописано: “Roku 1607. Quasivit Koscielski”. Цифрова нумерація аркушів книги, здійснена Комісією 1833 р., починається з нього ж. Усього аркушів реєстру – 21, останній його аркуш має літерний номер “Карта КЕ” (25). Втрати аркушів реєстру мають місце і всередині: за аркушем “Карта ζ” (7) йде аркуш “Карта θ” (9), за аркушем “Карта ИГ” (18) – “Карта К” (20). Після реєстру, на арк. 22, міститься вступний заголовок: “Книги кгродские володимерские за староства ясневелможного пна пна княжати Януша Острозского, кашталяна краковского, володимерского, черкаского, каневского, белоцерковского, богуславского, переяславского etc, etc, за подстароства его мл пна Яна Прилепского, а за судейств их мл. пна Ивана Калосовского и его мл. пна Кгабриеля Иваницкого, а за писарства мене, Станислава Кандыбы Прокшича, порядне написаные”. На цьому аркуші вписано початок першого документа від 1 січня, з нього починається нумерація документів 1833 р. Останній документ № 601 від 31 грудня на арк. 688зв.–689зв. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 690 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 695. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 971.

49. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 40 (1608). Книга збереглася в повному складі. Вона починається з реєстру змісту, на верхньому полі його першого аркуша міститься запис оригінальної словесної нумерації: “Карта першая”, в такий спосіб аркуші реєстру пронумеровано до кінця, всього аркушів реєстру – 20. На звороті останнього аркуша реєстру міститься засвідчувальний запис: “Тых книг реестру карт двадцат, а самых книг карт пятсот тридцат и шест, а справ всих пятсот семдесят и сем. Станислав Кандыба”. Нижче нього містяться записи різних осіб про розшуки документів у книзі та записи ревізорів: “Quasivi Brogowski mmria”, “Quasivi Paktolski mmria”. Нумерація аркушів книги Комісії 1833 р. починається з аркуша, на якому міститься вступний заголовок: “Книги кгродские володимерские за староства ясневелможного пана, пана княжати Острозского, кашталяна краковского, старосты володимерского, черкаского, каневского, белоцерковского и богуславского etc старосты, а за подстароства его млсти пана Яна Прилепского, а за судейства пана Кгабриеля Иваницкого, а за справы мене, Станислава Прокшича, писара порядне написаные”. На цьому ж аркуші вписано початок першого документа від 1 січня, з нього починається нумерація документів, здійснена Комісією 1833 р. Останній документ № 581 від 31 грудня на арк. 532–532зв. У кінці останнього аркуша 532зв. дописано: “Конец книг року тисяча шестсот осмого”. Нижче, іншим почерком і чорнилом: “Sexternow 68”. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 533 аркуші, згідно з архівним

засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 535. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 972.

50. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 41 (1609). Книга починається з реєстру, що повністю зберігся, на верхньому полі його першого аркуша запис оригінальної літерної нумерації: "Карта А", в такий спосіб реєстр пронумеровано до кінця, нижче міститься заголовок: "Реєстр справ в книгах кгродских володимерских року АХθ" (1609). Додатково аркуші реєстру пронумеровано архівним олівцем. Усього аркушів реєстру 22. На звороті його останнього аркуша засвідчувальний запис: "Тых книг реєстру карт двадцат дви, самых книг карт чотыриста шестдесят и одна, справ всих пятсот шестдесят и сем. Станислав Кандыба". Нижче останньої позиції реєстру дописано: "Quasivi Brogowski mmria. Exped.". Ще нижче містяться записи канцеляристів про розшуки документів у книзі. Цифрова нумерація основних текстів книги, здійснена Комісією 1833 р., починається з аркуша, на якому вписано лише початок першого документа від 1 січня; верхня частина аркуша, що призначалася для запису вступного заголовка, залишилася незаповненою, пізніше була перекреслена ревізором. Останній документ книги під № 559 від 26 грудня на арк. 494–495зв.: "Запис от пна θедора Жабы пну Кузмє и сынови єго Городиским даного" закінчення не має. Згідно з реєстром після цього документа в книзі було ще 2 документи від 26 грудня, 1 від 27-го, 3 від 29-го, 2 від 30-го, 2 від 31-го. Всього в кінці книги втрачено 10 документів. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 496 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 519. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 973.

51. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 42 (1610). Книга починається з реєстру змісту, що зберігся в повному складі, на верхньому полі його першого аркуша запис оригінальної словесної нумерації: "Карта першая", така нумерація аркушів зберігається до кінця реєстру. Додатково на його аркушах проставлено архівну сучасну цифрову нумерацію олівцем. У кінці останнього аркуша реєстру внесено засвідчувальний запис: "Конец реєстру. Тых книг реєстру карт двадцат одна, самых книг карт шестсот семдесят и шесть, справ всих шестсот и осмнадцат. Станислав Кандыба". Зворот останнього аркуша реєстру (арк. 21а зв.) без тексту перекреслено, на ньому містяться записи: "Quasivi Brogowski", "Quasivitum p. Paktolski mmriae", "Vacuum". Документи відповідають реєстру змісту. Нумерація аркушів основних текстів книги, здійснена Комісією 1833 р., починається з наступного аркуша, на якому міститься заголовок до книги: "Книги кгродскиє володимерскиє року тисеча шестсот десятого от мца генвара первого дня", а також початок першого документа від 1 січня, з якого починається нумерація документів, здійснена Комісією 1833 р., і початок другого документа. Останній документ книги № 621 від 31 грудня на арк. 753–774. На арк. 774 після тексту документа дописано: "Конец книгам". Зворот арк. 774 без тексту, його перекреслено й дописано: "Vacua. Paprocki quasivit d. 27 [...] 1655". Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 621 документ, аркушів – 775; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 698. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 974.

52. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 43 (1611). Нумерація аркушів книги, здійснена Комісією 1833 р., починається з першого аркуша реєстру. На нижньому його полі міститься запис оригінальної словесної нумерації: "Карта першая, Кандыба", всі наступні 13 аркушів пронумеровано в такий же спосіб. У кінці реєстру на арк. 13зв. засвідчувальний запис: "Конец реєстру, Кандыба", нижче запис про пошуки документа

в книзі. Наступні арк. 14–16зв. без текстів, на кожному з них записи: "Quasivi Brogowski mmriae", "Карта порожная" та записи про пошуки документів (арк. 14), "Карта порожняя" (14зв.–16зв.). На арк. 17 міститься вступний заголовок: "Книги кгродскиє володимерскиє року Панского тисяча шестсот одиннадцатого, за староства ясневелможного пна пна Януша княжате Острозского, кашталяна краковского, володимерского, черкаского, каневского, бялоцерковского, богуславского etc старосты, а за подстароства єго млсти пна Яна Прилепского, а за судейства єго млсти пна Кгабриеля Иваницкого, а за справы мене, Станислава Прокшича Кандыбы, писара, порядне написаныє". На нижньому полі цього аркуша починається окрема словесна нумерація основних текстів книги: "Карта первая, Кандыба" і так до кінця (Карта триста осмдесят осмая, Кандыба). На цьому ж аркуші знаходиться початок першого документа від 1 січня, з нього починається нумерація документів, здійснена Комісією 1833 р. Останній документ № 439 від 31 грудня на арк. 403–403зв. Нижче тексту документа дописано: "Конец книгам". Згідно з нумерацією 1835 р. у книзі 404 аркуші; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 405. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 975.

53. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 44 (1612). Книга починається з реєстру змісту, що складається з14-ти аркушів, на верхньому полі його першого аркуша запис оригінальної словесної нумерації: "Карта першая", яка зберігається до кінця реєстру, нижче міститься його заголовок: "Реєстръ справъ у книгахъ кгродских володимерских року тисєча шестъсот дванадъцатого от мсца генвара початого". Додатково аркуші реєстру пронумеровано архівним олівцем. У кінці реєстру засвідчувальний запис: "В тых книгах реєстру карт чотырнадцет, самых книг карт чотыриста сорок чотыри, писаных а неписаных карт, счо посли тетради зостало, карт три кглюзоваваных, а справ всѣх чотыриста семдесят сем. Кандыба м. р." Нижче дописано: "Quasivi Brogowski m. prae". Документи книг відповідають реєстру. Здійснена Комісією 1833 р. нумерація аркушів основних текстів книги починається з аркуша, на якому вписано перший документ від 2 січня. З нього починається нумерація документів, здійснена Комісією. Останній документ вписано 30 серпня. Під останнім документом на арк. 376 міститься засвідчувальний запис: "Доконченє книг року AXBI (1612), за писарства моєго зданыє. Кандыба рукою". Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 483 документи, аркушів – 477; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 493. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 976.

54. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 45 (1612–1613). Книга починається з реєстру змісту регестом справи від 3 січня 1613 р.: "Пилност одбераня пнзєй пна Єзерского и малжонки єго", містить регести справ до 9 квітня. Ця частина реєстру займає 8 аркушів. Арк. 9 – чистий, з п'ятьма написами "Vacua", на цьому ж аркуші дописано: "Quasivit Ławrocki", на його звороті п'ять написів "Vacua". Далі, на арк. 10, міститься вступний заголовок: "Кгды ведлуг права давного звычаю и порядку, дня нинєшнєго третєгонадцать мѣсяца сентебра року теперешнєго тисєча шестсотного тринадцатого, отправованья судов, рочки кгродскиє володимерскиє припали и их млст пан Кгабриел Иваницкий з Старих Иванич, судъя, а пан Станислав Прокшич Кандыба, писар, врядники кгродскиє володимерскиє, тыє врады своє судъя и писар котори[...] немалый диспоновали и оныє порядне отправовали [...]домостю ясневелможного пна пна Януша княжате Острозского, кашталяна краковского, володимерского, белоцерковского, черкаского, каневского и богуславского старосты, з себе зложили, а новыє врядники

на местце их млсти, то єст на судейство урожоный єго млст пан Крыштоѳ Залєнский, а на писарство урожоный єго млт пан Матияш Иваницкий з Старых Иванич за позволенєм и конѳирмацию вышречоного кнжати єго млсти пна краковского, яко старосты тутейшого, порядне наступили ...", далі йдеться про початок гродських рочків. На арк. 11 починається реєстр справ від 7 вересня 1612 р., вписаних за писарства М. Іваницького, а також п'ять справ попереднього писаря Ст. Кандиби. А потім знову йдуть регести справ писаря М. Іваницького від 11 вересня до 13 грудня 1613 р. Далі аркуші 19–26 (підшиті догори низом) з регестами справ від 4 червня до 21 жовтня, арк. 27–30 підшиті правильно, на них містяться регести документів від 23 жовтня до 31 грудня 1613 р. На звороті останнього аркуша реєстру (арк. 30зв.) дописано: "Quasivi Brogowski mmriae" і тричі слово "Vacua". Нумерація аркушів основних текстів книги, здійснена Комісією 1833 р., починається на аркуші, де вписано перший із п'яти документів Ст. Кандиби від 7 вересня 1612 р. На арк. 5 міститься вступний запис про початок вписування справ за писарства М. Іваницького від 13 вересня 1612 р. На арк. 255 запис: "Początek roku tysiąc sześćset trzynastego" і початок першого документа від 3 січня того року, регест цієї справи є першою позицією реєстру на арк. 1. Останній документ № 721 від 31 грудня 1613 р. на арк. 786–786зв. відповідає останньому регесту змісту. Нижче останнього рядка документа на арк. 786зв. міститься засвідчувальний запис: "Koniec xiąg. Iwanicki Matyasz pisarz g. Wł.". Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 788 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 826. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 977.

55. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 46 (1614). Книга починається з аркуша, пронумерованого Комісією 1833 р. цифрою "1". На цьому аркуші міститься документ від 16 грудня 1614 р. під № 1, який випадково опинився на початку книги ще до проведення нумерації аркушів і документів Комісією 1833 р. Арк. 3 пошкоджено зверху, через що частково втрачено текст вступного заголовка: "... за староства яснеосвецоного пна, пна єго млсти кнежати Януша Острозского, кашталяна краковского, володимерского, черкаского, каневского, переяславского, белоцерковского, богуславского etc, etc старосты, за подстароства єго мл пна Яна Прилепского, инстикгатора коронного, а за судейства єго мл. пна Криштоѳа Заленского, а за писарства мене, Матияша Иваницкого з Старых Иванич, порядне написаные". На цьому ж аркуші міститься початок документа № 2 (нумерація Комісії 1835 р.) від 1 січня, який мав бути першим у книзі. Останній документ № 711 від 29 грудня на арк. 667зв. На нижньому полі останнього арк. 667зв. дописано: "Конец книгам". Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. документів у книзі 711, аркушів – 667; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 670. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 978.

56. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 47 (1615–1616). Цифрова нумерація аркушів книги, здійснена Комісією 1833 р., починається з першого аркуша, на ньому міститься вступний заголовок: "Книги кгродскиє володимерскиє за староства яснеосвецоного пна пна єго млсти кнжати Януша Острозского, кашталяна краковского, володимерского, черкаского, каневского, переяславского, белоцерковского, богуславского старосты, за подстароства єго мл. пна Яна Прилепского, инстикгатора коронного, за судейства єго млти пна Крыштоѳа Заленского, а за писарства мене, Яроша Павловича, порядне написаные". На цьому ж аркуші міститься початок першого документа від 1 січня 1615 р. – маніфестація про вступ на посаду нового писаря Яроша

Павловича замість Матіяша Іваницького. З цього аркуша і документа починаються їхні нумерації, здійснені Комісією 1833 р. Документом під № 585 від 31 грудня на арк. 583–584зв. закінчено внесення документів 1615 р. На арк. 585 міститься вступний заголовок до другої частини книги з повідомленням про початок запису документів за 1616 р.: "Книги кгродскиє володимерскиє за староства яснеосвецоного пна пна єго млсти кнежати Януша Острозского, кашталяна краковского, володимерского, черкаского, каневского, переяславского, белоцерковского, богуславского etc, etc старосты, за подстароства єго мл. пна Яна Цешковского, а за судейства єго млсти пна Крыштофа Заленского, а за писарства мене, Яроша Павловича, порядне написаныє". На цьому ж аркуші міститься початок першого документа за 1616 р. від 6 січня під № 586 згідно з валовою нумерацією (у позиції *Pięćdziesiąt szostę xięgi* – 16 січня). Останній документ у книзі під № 977 від 21 вересня на арк. 987–987зв. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 988 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 997. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 979.

57. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 48 (1616). Книга починається з реєстру змісту, на верхньому полі його першого аркуша дописано: "Heliasz Małyszczynski pisarz grod. włodz." Нижче йде заголовок до реєстру: "Реєстр справ у книгах кгродских володимерских в року тисеча шестсот шестнадцатом, мсца сентебра двадцат второго дня починаючихсє". Аркуші реєстру не нумеровані, всього їх 16. У кінці реєстру засвідчувальний запис: "Конец реєстру книгъ року тисєча шестсот шестнадцатого, од мсца сентебра двадцат второго дня починаючихся, у которых книгах реєстру листовъ шестнадцатъ, самых книг листовъ чотыриста шестдесят и три, справ триста шестдесят чотыри. Wasiły Jarmohen, ręką swą własną". Нижче дописано: "Quasivi Brogowski mmriae", ще нижче: "Quasivit Lawrocki". Зворот 16-го аркуша без тексту. Нумерація основних текстів книги починається з наступного аркуша, що згідно з нумерацією Комісії 1833 р. має № 1. На ньому вписано вступний заголовок: "Книги кгродскиє володимерскиє, за щасливого кролеваня и пановяня наяснейшого и незвитяжоного Жикгимонта Третєго, з ласки Божоє короля полского, великого кнзя литовского, руского, пруского, жомоитского, мазовецкого и инфлянтского а шведского, кгодского, вандалского, дедичного короля и пана, за староства яснеосвецоного пна, пна єго мл. кнежати Януша Острозского, граби на Тарнавє, кашталяна краковского, володимерского, черкаского, каневского, переяславского, белоцерковского, богуславского старосты, за подстароства єго мл. пана Яна Цешковского, за судейства єго мл. пана Яроша Павловича, а за писарства мене, Гелияша Малыщинского порядне написаныє и скорыкгованыє". Нижче на цьому ж аркуші міститься заголовок до першого документа від 22 вересня 1616 р.: "Присєга єго мл. пана Павловича на судейство, а єго мл. пана Малыщинского на писарство", з цього документа починається нумерація документів, здійснена Комісією 1833 р. Усі документи мають також оригінальну літерну нумерацію. На нижньому полі цього ж аркуша дописано: "Heliasz Małyszczynski pisarz grod. włod.". Останній документ під літерним номером ТѮД (364), № 360 від 31 грудня (в позиції *Piendziesiąt siodme xięg* – від 7 грудня) на арк. 459зв.–460зв. На арк. 460зв. нижче тексту документа дописано: "Heliasz Małyszczynski pisarz grod. włodz. m. pa". Наступний арк. 461–461зв. без тексту, на ньому канцелярські розчерки і аднотація про розшуки документів. Документи книги відповідають регестам змісту. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 360 документів, аркушів – 461; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 478. Обкладинка із сірого

картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 980. Ця книга є продовженням матеріалів попередньої за 1616 р.

58. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 49 (1617). Книга починається з реєстру, що включає 31 аркуш і складається з двох частин. Аркуші реєстру не нумеровані. Перша частина, що належить іншій книзі, містить регести від травня до липня наступного року. Далі, з одинадцятого аркуша, починається друга частина реєстру, що належить цій книзі. Вона починається з регеста, початок якого не зберігся. Наступний регест документа від 10 липня має оригінальний номер ФНθ (559). Кінчається реєстр регестом справи під номером ЦНВ (952) від 28 грудня: "Оповєданє пана θедора Яковицкого на пана Ивана Костюшковича". Нижче дописано: "Heliasz Małyszczynski pisarz grod. włod.". У реєстрі містяться регести 116-ти документів за листопад – грудень, які не збереглися. Нумерація основних текстів книги, здійснена Комісією 1833 р., починається з аркуша, на верхньому полі якого дописано: "Heliasz Małyszczynski, pisarz grod. włod.". Нижче міститься вступний заголовок: "Книги кгродские володимерские, за щасливого панованя и кролеваня наяснейшого и незвитяжоного Жикгимонта Третєго, Божю мстю короля полского, великого кнзя литовского, руского, пруского, жомоицкого, мазовецкого и инѳлянтского а шведского, кгодского, вандалского, дедичного короля и пана, за староства яснеосвецоного пана, пна єго млсти княжати Януша Острозского, граби на Тарнавє, кашталяна краковского, володимерского, черкаского, каневского, переяславского, белоцерковского, богуславского etc старосты, за подстароства єго млсти пна Яна Цешковского, за судейства єго млсти пана Яроша Павловича, а за писарства мене, Гелияша Малыщинского, порядне написаныє и скорыкгованыє". На цьому ж аркуші міститься заголовок і дата першого документа від 1 січня. На арк. 460 вписано ще один вступний заголовок у зв'язку з появою на суддівському уряді Каспора Хондзинського. Останній документ під оригінальним літерним номером ѠЛЅ (836), № 817 від 22 листопада на арк. 892зв. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 817 документів, аркушів – 893; згідно з архівним засвідчувальним листом, загальна кількість аркушів у книзі така сама – 893. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, корінець із коричневої шкіри. Старий № 981.

59. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 50 (1618). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ, що не має початку. Наступний документ на цьому ж аркуші вписано 8 січня. Згідно з оригінальною літерною нумерацією його номер – ВІ (12). Аркуші з 11-ма попередніми документами втрачено ще до проведеної Комісією 1833 р. нумерації. З цього аркуша і документа починаються їхні нумерації, здійснені Комісією. Останній документ, під літерним номером ѠМД (844) і № 832 від 31 грудня на арк. 1012–1012зв., закінчення не має. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 832 документи, аркушів – 1012; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1015. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 982.

60. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 51 (1619). Книга починається з аркуша під № 1 (згідно з нумерацією Комісії 1833 р.), на якому міститься вступний заголовок: "Книги кгродские володимерские, за щасливого кролеваня и панованя наяснейшого звытяжоного Жикгимонта Третєго, з ласки Божоє короля полского, великого кнзя литовского, руского, пруского, жомоитского, мазовецкого и инѳлянтского а шведского, кгодского и вандалского дедичного короля и пана, за староства яснеосвецоного пана, пана єго мл. княжати Януша Острозского, граби на Тарнавє, кашталяна краковского, черкаского, каневского, переяславского, белоцерковского, богуславского и

володимерского etc старосты, за подстароства єго мл. пана Яна Цешковского, за судейства єго мл. пна Каспра Хондзинского, а за писарства мене, Гелияша Малыщинского порядне написаныє и скорыкгованыє". На цьому ж аркуші заголовок першого документа від 1 січня. Здійснена Комісією нумерація документів помилково розпочата із вступного заголовка, в той час як перший документ має оригінальний літерний номер – А (1). Нижче заголовка дописано: "Quasivi Brogowski in Anno 1752". Останній документ у книзі під оригінальним номером ѰКА (721) і № 618 від 20 серпня на арк. 1030зв., закінчення не має. Втрачено аркуші з документами за 21 серпня – 31 грудня. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1031 аркуш; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1053. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 983.

61. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 52 (1620). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ, що не має початку. З цього аркуша починається нумерація аркушів книги, здійснена Комісією 1833 р. Нумерація документів була розпочата Комісією з наступного документа, вписаного 2 січня; згідно з оригінальною літерною нумерацією він має номер В (2). На початку книги втрачено 1 документ. На арк. 1648зв. міститься лише заголовок документа від 10 серпня з оригінальним літерним номером АСПЕ (1285) та № 1286. Далі, на арк. 1649–1658зв., знаходиться реєстр справ на 10-ти аркушах, що належить іншій книзі. Після реєстру, на арк. 1659, міститься документ латинською мовою, що не має початку і кінця, на верхньому полі цього аркуша дописано: "А^{o} 1706" (закреслено), далі "1674". У кінцевій частині книги втрачено аркуші з документами за 10 серпня – 30 жовтня. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1660 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1662. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 984.

62. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 53 (1621). Книга починається з одного аркуша реєстру, що належить іншій книзі, цей аркуш пронумеровано архівним олівцем цифрою "1", на його нижньому полі дописано: "Koniec regestru. Wasiły Jarmochen reką swą własną"; зворот цього аркуша без тексту. З наступного аркуша починається нумерація аркушів книги, здійснена Комісією 1833 р. З урахуванням попереднього аркуша реєстру до цифри "1" архівним олівцем дописано літеру "а" – аркуш отримав номер 1а. На цьому аркуші міститься залишок невідомого документа, від якого збереглося лише три рядки з кінця. Наступний документ на цьому ж аркуші вписано 30 квітня, з нього починається цифрова нумерація документів, здійснена Комісією, його оригінальний літерний номер – ʒ (7). З початку книги втрачено аркуші з 6-ма документами. Останній документ під оригінальним номером ЦМД (944), № 930 від 31 грудня на арк. 1217зв., закінчення не має. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1218 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1240. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 985.

63. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 54 (1622). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ, що не має початку. Наступний документ на цьому ж аркуші вписано 7 січня, його оригінальний літерний номер Н (50), з нього починається нумерація документів, здійснена Комісією 1833 р. З цього аркуша починається нумерація аркушів, здійснена тоді ж Комісією. Втрачено аркуші з 49-ма документами. Останній документ під оригінальним номером ѠЧИ (898), № 905 від 9 березня на арк. 1316–1316зв., закінчення не має. З кінця книги втрачено аркуші з документами

за 10–31 березня. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1317 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1320. Обкладинка з двошарового сіро-білого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 987.

64. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 55 (1622). Книга починається з аркуша, на якому міститься фрагмент документа із 5-ти кінцевих рядків, а також початок наступного документа, вписаного 1 квітня, що має оригінальний літерний номер В (2), з нього ж починається нумерація документів, здійснена Комісією 1833 р. З початку книги втрачено 1 документ. Останній документ, під оригінальним номером ЦНД (954), № 955 від 31 грудня на арк. 964–964зв., закінчення не має. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 965 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі така сама – 965. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, корінець із червоно-коричневої шкіри. Старий № 986. Книга є продовженням попередньої.

65. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 56 (1623). Книга починається з аркуша під № 1 (нумерація Комісії 1833 р.), на якому міститься документ, що не має початку. Наступний документ від 3 травня, його оригінальний літерний номер – ТОЕ (375). Згідно з нумерацією Комісії він має №1. Останній документ книги, під літерним номером АС͠ѯθ (1269), № 883 від 19 грудня на арк. 1025–1025зв., закінчення не має. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1026 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі така сама – 1026. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 988.

66. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 57 (1624). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ, початок якого не зберігся. З цього аркуша починається цифрова нумерація аркушів книги, здійснена Комісією 1833 р. Цифрова нумерація документів починається з наступного документа від 6 січня, що має оригінальний літерний номер КВ (22). На початку книги втрачено аркуші з 21-м документом. Останній документ, під оригінальним номером ХА (601), № 582 від 15 травня на арк. 766–766зв. Після тексту цього документа, на нижньому полі аркуша дописано слово "Интерциза", що було початком наступного втраченого документа. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 766 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 768. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 990.

67. Книга з документами від 17 травня до 15 червня 1624 р. не збереглася, була продовженням попередньої книги.

68. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 58 (1624). Книга починається з реєстру змісту, що належить іншій книзі, його аркуші (всього 18) пронумеровано архівним олівцем. Нумерація аркушів основних текстів книги, здійснена Комісією 1833 р., починається з наступного після реєстру аркуша. Пізніше до цифри "1" нумерації цього аркуша архівним олівцем було додано цифру "9" (арк. 19). Від цього аркуша проставлено архівну валову нумерацію до кінця книги. На цьому ж аркуші міститься документ, початок якого не зберігся. Наступний документ на арк. 21 від 19 липня має оригінальний літерний номер В (2), згідно з нумерацією Комісії 1833 р. – № 1. Останній документ книги, під номером ХПД (684), № 683 від 31 грудня на арк. 679–680. Після останнього рядка документа дописано: "Koniec xiąg grodzkich włodzimierskich roku 1624, msca Decembra 31 dnia kączącychsię, Wasiły Jarmohen, ręka swą własną", нижче:

“Quasitum per Paktolski mmriae”. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 661 аркуш; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 683. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 989.

69. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 59 (1625–1626). Книга починається з аркуша, на якому міститься вступний заголовок: “Книги кгродскиє володимерскиє, в року тисеча шестсот двадцат пятом, в мсцу генвару второго дня починаючиєсє, за щасливого кролеваня и панованя наяснейшого и незвѣтяжоного Жикгимонта Третєго, з ласки Бжоє короля полского и великого княжати литовского, руского, пруского, жомоитского, мазовецкого и инѳлянтского а шведского, кгодского и вандалского, дедичного короля и пна, за староства яснеосвецоного пна, пна Адама Александра кнежати єго млсти Олкгердовича Санкгушка, воєводы подолского, за подстароства урожоного єго млсти пана Самуеля Туробойского, за судейства урожоного єго млсти пна Адама Соколницкого, за писарства урожоного єго млти Марцияна Олшамовского, за буркграбства урожоного єго млти пна Юря Закгорского, а за подписковства мене, Василя Ярмогена, порядне написаныє и скорыкгованыє”. На цьому ж аркуші міститься заголовок до першого документа, вписаного 2 січня 1625 р. З цього аркуша починається нумерація аркушів книги, здійснена Комісією 1833 р. Перший документ не було пронумеровано ні в 1625 р., ні Комісією, але другий документ має оригінальний літерний номер В (2), а згідно з нумерацією Комісії – № 2. Останній документ під оригінальним номером АУѮS (1466), № 1459 від 4 січня 1626 р., закінчення не має. Втрачено документи за 5–15 січня 1626 р. Документи за 1626 р. мали бути у складі наступної книги. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1416 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1419. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 991.

70. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 60 (1626). Книга починається з документа під № 1, заголовок якого не зберігся, є лише дата його вписання – 15 січня. Оскільки наступний документ під цифровим № 2 має оригінальний літерний номер Д (4), а попередній мав номер Г (3), то втрати з початку книги складають 2 документи. Останній документ книги, під оригінальним номером АУЛД (1434), №1437 від 24 грудня 1626 р. на арк. 1488, закінчення не має. В кінці книги втрачено аркуші з документами за 25–31 грудня. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1489 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1499. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 992.

71. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 61 (1627). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ, початок якого не зберігся. З цього аркуша починається нумерація аркушів книги, здійснена Комісією 1833 р. Наступний документ від 13 лютого має оригінальний номер СМθ (249), згідно з нумерацією Комісії – № 2. Останній документ, під оригінальним номером АСКД (1224), № 859 від 16 грудня на арк. 962зв., закінчення не має. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 963 аркуші; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі така сама – 963. З кінця книги втрачено аркуші з документами за 17–31 грудня. Обкладинка із сірого картону, вкритого фіолетовим папером, корінець із червоно-коричневої шкіри. Старий № 993.

72. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 62 (1628). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ, початок якого не зберігся. Наступний документ на

цьому ж аркуші від 12 січня має оригінальний літерний номер ЛА (31), з нього починається нумерація документів, здійснена Комісією 1833 р. Ще до нумерації Комісії аркуші, де містилося 30 документів, було втрачено. З цього ж аркуша починається й цифрова нумерація, проведена Комісією. Останній документ, від 5 грудня під оригінальним номером АТOS (1376), № 756 (мав би бути № 755, бо попередній має номер АТОЕ (1375), № 754) на арк. 1614зв.–1615зв., закінчення не має. Аркуш світло-голубого паперу, де мав бути засвідчувальний запис Комісії 1833 р., у книзі відсутній. До останнього аркуша книги (арк. 1615зв.) наклеєно архівний засвідчувальний лист, згідно з яким загальна кількість аркушів у книзі – 1615. Обкладинка із картону, оправленого темно-коричневим матеріалом, корінець із матеріалу вишневого кольору; реставрацію книги здійснено в серпні 2002 р. Старий № 994.

73. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 63 (1629). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ, початок якого не зберігся, а також початковий фрагмент наступного документа від 10 січня, що має оригінальний літерний номер KS (26), з нього починається нумерація документів, здійснена Комісією 1833 р. З цього аркуша в 1833 р. було розпочато нумерацію аркушів. На верхньому його полі пізніше дописано: "W imie Panskie zaczynam, Amen". З початку книги втрачено 25 документів за 2–9 січня. Останній документ, від 27 серпня під оригінальним номером АТКА (1321), № 1260 на арк. 1557зв.–1560зв., закінчення не має. На нижньому полі арк. 1560зв. пізніше дописано: "Quasivit Ławrocki". Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1560 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1566. З кінця книги втрачено документи за 28 серпня – 25 вересня. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 995.

74. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 65 (1630). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ, що не має початку. З цього аркуша починається нумерація аркушів, здійснена Комісією 1833 р. На його звороті міститься початок наступного документа від 5 січня, під оригінальним літерним номером АІ (11), з нього ж починається цифрова нумерація, здійснена Комісією 1833 р. З початку книги втрачено аркуші з 10-ма документами. Оригінальна літерна нумерація переривається на документі під номером Тѯθ (369), № 356 на арк. 484зв. Останній документ у книзі від 30 квітня під № 662 на арк. 896зв. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 896 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 901. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 997.

75. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 64 (1630). Книга починається з аркуша, на якому міститься вступний заголовок: "Книги кгродскиє володимерскиє, в року тисєча шестсот тридцатом, мсца мая второго дня починаючиєсє, за щасливого кролеваня и панованя наяснейшого и незвитєжоного Жикгимонта Третєго, з ласки Божоє короля полского, великого кнежати литовского, руского, пруского, жомоицкого, мазовецкого и инѳлянского а шведского, кгодского и вандалского дедичного короля и пана, за староства велможного єго млсти пана Романа на Госчи и Крупой Гоского, за подстароства урожоного єго млти пана Кгабриеля Иваницкого, за судейства урожоного єго млти пана Олбрыхта Люшковского, за писарства урожоного єго млт пана Андрея Казимера Бедонского, за букграбства урожоного пана Андрея Мисевского, а за подписковства мене, Василя Ярмогена, порядне написаныє и скорыкгованыє". Нижче дописано: "№ 70". З цього аркуша починається нумерація аркушів, здійснена Комісією 1833 р. На звороті цього аркуша було вписано перший документ від 2 травня

під оригінальним літерним номером А (1), з нього ж починається цифрова нумерація документів, здійснена Комісією. Останній документ від 26 грудня (в позиції *Siedmdziesiąt piąte xięgi* – від 29 грудня) під оригінальним номером ТОА (371), № 374 на арк. 421зв.–422зв. Після останнього документа, на нижньому полі арк. 422зв. дописано: "Koniec xiąg. Wasiły Jarmohen m. p.". З наступного арк. 423 починається реєстр змісту книги на 16-ти аркушах, що зберігся повністю, його регести відповідають кількості і змісту документів. У кінці реєстру дописано: "Koniec reiestru. Wasiły Jarmohen". Нижче вписано фрагмент документа без дати й закінчення. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 437 аркушів, згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 442. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 996.

76. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 66 (1631). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ, що не має початку, на цьому ж аркуші вписано початковий фрагмент заголовка наступного документа від 3 січня під оригінальним літерним номером Д (4), з нього починається цифрова нумерація документів, здійснена Комісією 1833 р. З цього аркуша Комісія розпочала нумерацію аркушів. Документи на арк. 1–5 через пошкодження і втрати представлені фрагментарно: після документа Д (4), № 1 йде документ Г (3) № 2, потім – документ S (6), № 3, за ним ʒ (7) № 4, а далі, після документа І (10) № 5 йде ГІ (13) № 6 на арк. 6. Після останнього із вказаних документів послідовність аркушів не порушена. З початку книги втрачено аркуші з 7-ма документами. Від останнього документа, вписаного 31 грудня під оригінальним номером АФПД (1584) на арк. 2052зв., зберігся лише заголовок, дата і початкові 3 рядки. Передостанній документ під № 1560 є останнім, пронумерованим Комісією. Кількість втрачених документів у кінці книги нез'ясована. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 2052 аркуші; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 2058. Обкладинка із сірого картону, вкритого світло-голубим папером, корінець із тканини сірого кольору. Старий № 998.

77. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 67 (1632). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ, що зберігся повністю, включно з датою вписання (3 січня); попередній аркуш, де мав бути його заголовок, – втрачено; з нього починається нумерація документів, здійснена Комісією 1833 р.; оригінальний літерний номер цього документа мав бути ВІ (12), оскільки номер наступного – ГІ (13). З початку книги втрачено реєстр змісту та аркуші із 11-ма документами. Останній документ, під оригінальним номером ѠПЕ (885), № 875 від 30 грудня, закінчення не має. Кількість втрачених документів у кінці книги невідома. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1034 аркуші; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1036. Обкладинка із сіро-голубого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 999.

78. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 68 (1633). Книга починається з аркуша, де міститься вступний заголовок: "Книги кгродскиє володимерскиє, за счасливого кролеваня и пнованя наяснейшого и незвитяжного Владислава Четвертого, з ласки Божоє короля полского, великого княти литовского, руского, пруского, мазовецкого, жомоитского, києвского, волынского, подляского, инфлянского, сиверского и черниговского, а шведского, кгодского, вандалского дедичного короля и пна, обраного, великого цара московского, за староства ясневелможного єго мл. пна Романа Госцкого на Госчи и Крупой, кашталяна києвского,

за подстароства урожоного єго млсти пна Кгабриеля Иваницкого, за судейства урожоного єго млсти пна Олбрихта Люшковского, за писарства урожоного єго млсти пна Андрея Казимера Бедонского, за буркграбства урожоного пна Андрея Мисевского, а за подписковства мене, Василя Ярмогена, порядне написаные и скорыкгованыє". Після цього на тому ж аркуші вписано заголовок до першого документа від 3 січня під оригінальним літерним номером А (1). З цього аркуша і документа починаються нумерації аркушів і документів, здійснені Комісією 1833 р. Після арк. 820 стався збій у нумерації аркушів – далі, помилково, йде арк. 721. Останній документ під оригінальним номером ААІ (1011), № 1090 від 9 грудня на арк. 1247–1249зв. Після його останнього рядка на арк. 1249зв. вписано початкові слова заголовка наступного документа: "Облята де...". В кінцевій частині книги втрачено аркуші з документами за 10–31 грудня. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1250 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1349. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 1000.

79. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 69 (1634). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ від 3 січня, його оригінальний літерний номер не зберігся. З цього аркуша і документа починаються їхні нумерації, здійснені Комісією 1833 р. Перші п'ять аркушів книги були підшиті ще до проведення Комісією нумерації, без урахування оригінальної нумерації та дати вписання: документ під № 2 від 5 січня має оригінальний номер І (10), № 3 від 3 січня – И (8), № 4 від 3 січня – ʒ (7), № 6 від 2 січня – Г (3), № 7 від 2 січня – Е (5) і т. д. Останній документ книги, під оригінальним номером АРЧθ (1199), № 1192 від 15 грудня на арк. 1388зв., закінчення не має. На останньому арк. 1389–1389зв. міститься фрагмент документа без дати, початку і кінцевої частини. З кінця книги втрачено документи за 16–28 грудня. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1389 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1390. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 1001.

80. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 70 (1635). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ, початок якого не зберігся. З цього аркуша починається нумерація аркушів, здійснена Комісією 1833 р. Наступний документ на арк. 2 від 7 лютого під оригінальним літерним номером ЧВ (92). З цього документа Комісія розпочала цифрову нумерацію документів. Останній документ у книзі, під оригінальним номером АНД (1054), № 954 від 10 липня на арк. 1095зв., закінчення не має. З початку книги втрачено аркуші з 90-ма документами за 2 січня – 6 лютого. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1096 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1097. Обкладинка з картону, оправленого матеріалом темно-зеленого кольору. Старий № 1002.

81. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 71 (1636). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ від 3 березня, що не має закінчення, його оригінальна літерна нумерація не збереглася. З цього аркуша й документа починається їхня нумерація, здійснена Комісією 1833 р. Документ № 2 від 3 березня має оригінальний номер НГ (53), документ № 3 від 4 березня – номер ѯИ (68). Від останнього документа на арк. 1250зв. зберігся лише заголовок і оригінальний номер АП (1080). Передостанній документ під оригінальним номером АОθ (1079),

№ 968 від 15 жовтня. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1251 аркуш; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1253. Обкладинка з картону, оправленого тканиною темно-зеленого кольору. Старий № 1003.

82. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 72 (1637). Книга починається з аркуша, на якому вписано текст вірша польською мовою, цей аркуш пронумеровано архівним олівцем цифрою "1". Далі йде аркуш, на якому міститься вступний заголовок: "Книги кгродскиє володимерскиє, року тисеча шестсот тридцат семого, мца априля двадцат третєго дня, за счастливого кролеваня и пнованя наяснейшого и незвитяжоного Владислава Четвертого, з ласки Бжоє короля полского, великого кнжти литовского, руского, пруского, жомоитского, мазовецкого, инѳлянского, сиверского, смоленского и черниговского, а шведского, кгодского и вандалского дедичного короля и пна, за староства ясневелможного єго млсти пна Кгабриеля Стемпковского на Несвѣчу, каштеляна земли Браславскоє, за подстароства урожоного єго мл. пна Килияна Вилкгорского, за судейства урожоного єго млсти кнжти Михала Збаразкого, за писарства урожоного єго млсти пна Валентого Бузкого, за буркграбства урожоного єго мл. пна Марцияна Олшамовского, а за подписковства мене, Василя Ярмогена, порядне написаныє и скорыкгованыє". Із вступного заголовка, помилково, Комісією 1835 р. було розпочато нумерацію документів. Тоді ж з цього аркуша було розпочато нумерацію аркушів. Пізніше архівним олівцем до цифри "1" було дописано літеру "а" (арк. 1а). Перший справжній документ від 23 квітня під № 2, має оригінальний літерний номер А (1). Останній документ у книзі під номером АА (1001), № 1000 від 31 грудня на арк. 1252зв.–1253зв. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1254 аркуші; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1267. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 1004.

83. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 73 (1638). Книга починається з аркуша, на якому міститься документ, початок якого не зберігся. Через пошкодження цього аркуша оригінальний літерний номер документа та цифровий нумерації Комісії 1833 р. не збереглися. Але цей документ до пошкодження мав літерний номер Г (3) та цифровий № 1, оскільки наступний документ від 2 січня на звороті цього аркуша має номер Д (4) і № 2. Нумерація аркушів, здійснена Комісією, починається з цього аркуша. Аркуші з документами під номерами А (1) та В (2) втрачено. Останній документ у книзі під оригінальним номером АУПГ (1483), № 1474 від 31 грудня на арк. 1865зв.–1867зв. Нижче тексту останнього документа дописано: "Quasivit Ławrocki". Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1868 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1870. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 1005.

84. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 74 (1639). Книга починається з аркуша, на якому міститься кінцевий фрагмент документа, а також початок наступного, вписаного 3 січня, що має оригінальний літерний номер Г (3) та № 1 згідно з нумерацією Комісії 1833 р. З цього аркуша Комісія розпочала нумерацію аркушів книги. З початку книги втрачено аркуші з 2-ма документами. Останній документ, під оригінальним номером АТЛД (1334), № 1328 від 29 грудня на арк. 1929–1929зв., закінчення не має. В кінці книги втрачено аркуші з документами

за 30–31 грудня. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1930 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі така сама – 1930. Обкладинка із сірого картону, оправленого шкірою червоно-коричневого кольору. Старий № 1006.

85. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 75 (1640). Книга починається з двох аркушів, на яких містяться 2 польськомовних документи від 25 травня 1776 р., що були підшиті до книги з невідомої причини. Незважаючи на це, цифрова нумерація аркушів, що здійснювалася Комісією 1833 р., починається з першого ж аркуша. Перший документ, що належить цій книзі (від 23 листопада), – міститься на арк. 3, його оригінальний номер РМВ (142), № 3. Перші 16 аркушів ще до проведення нумерації Комісією були вже пошкоджені і підшиті до книги без з'ясування їхнього дійсного місця в книзі: документ № 5 від 6 січня, що починається на арк. 16зв., має оригінальний номер Г (3), № 6 – ʒ (7), № 7 – И (8), № 8 – θ (9), № 9 – ВІ (12), № 11 – І (10), № 13 – ДІ (14), № 14 – КА (21), № 15 – ЕІ (15) і т. д. На чистому арк. 1277 напис: “Quasivi Brogowski Anno 1752”. З арк. 1607 і до кінця книги аркуші були сильно пошкоджені вологою ще до проведення Комісією нумерації. Останній документ № 1206 вписано в 20-х числах листопада (уточнити дату неможливо), його оригінальний номер – АѮВ (1062), цифровий мав бути № 1207, оскільки при нумерації на арк. 1620 було пропущено початок попереднього документа від 29 листопада під номером АѮА (1061). Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1628 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1621. Обкладинка із сірого картону, оправленого шкірою червоно-коричневого кольору. Старий № 1007.

86. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 76 (1641). Книга починається з реєстру змісту, що складається з 11-ти аркушів, має свою окрему цифрову нумерацію. З них лише два аркуші з 11-ти належать цій книзі. В реєстрі збереглися регести втрачених документів під оригінальними номерами: А (1) – Е (5), ДІ (14) – КВ (22). Цифрова нумерація аркушів основних текстів книги, здійснена Комісією 1833 р., починається одразу ж після арк. 11зв. реєстру, на аркуші, де міститься документ, що не має початку. Цифрову нумерацію документів було розпочато Комісією з наступного документа від 18 січня на арк. 2 (“Реляция возного даваня позву...”), його оригінальний номер θІ (19). З початку книги втрачено 17 документів. Після документа на арк. 498–498зв. під оригінальним номером УОʒ (477), № 456 від 31 грудня на арк. 499 йде документ під № 457 від 2 січня під оригінальним номером А (1) (“Посесия ей мл. паней Сырной...”), з якого починається наступний блок документів. Після арк. 1064зв. вклеєно друковану Конституцію варшавського сейму 1641 р. на 22-х аркушах. Після останнього документа блоку під оригінальним номером УКВ (422), № 868 від 31 грудня на арк. 1105–1106зв. (“Пленипотенция от того ж...”) на арк. 1107 йде документ під № 869 від 21 березня під оригінальним номером А (1), з нього починається черговий і останній блок документів (“Акт припадненя приволаня и початя судовне отправованя рочков...”). Останній документ цього блоку і книги від 11 квітня має оригінальний номер РМД (144), № 1003 (“Лимитация судов рочков теперешних до близкопришлых”) на арк. 1426зв.–1427. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1428 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1419. Обкладинка із сірого картону, оправленого темно-коричневою шкірою, пізніше вкрита світло-рожевим папером, корінець із чорної тканини. Старий № 1008.

87. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 77 (1642). Книга починається з аркуша під № 1 (нумерація Комісії 1833 р.), на якому міститься фрагмент першого документа, початок якого не зберігся. Наступний документ від 7 січня має оригінальний літерний номер В (2), з нього ж починається цифрова нумерація документів, здійснена в 1835 р. Далі, після документа на арк. 782–784 під оригінальним номером ХЛθ (639), на арк. 785 йде документ під № 640 від 3 січня (!), що має оригінальний номер А (1) (!). Після документа під номером УМА (441) № 1080 від 31 грудня на арк. 1330зв.–1331зв., йде наступний документ № 1081 від 15 травня (!): "Акт припаднення, приволання и початя судовне отправованя рочков теперешных дня нинешнєго припалых", з нього, від номера А (1), починається нумерація останнього блоку документів книги, який завершується документом під номером РКД (124), № 1204 від 26 травня на арк. 1577–1577зв., закінчення не має. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1578 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1579. Обкладинку книги було виготовлено під час реставрації з картону, обклеєного фіолетовим матеріалом, корінець – із матеріалу вишневого кольору. Старий № 1009.

88. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 78 (1643). Книга починається з пошкодженого аркуша – нижню його частину відірвано. На ньому міститься кінцевий фрагмент документа, а також початок наступного, вписаного 4 березня під оргінальним номером ѮЕ (65), на звороті цього аркуша міститься початковий фрагмент наступного документа від 4 березня під оригінальним номером ѮЅ (66). Нумерація аркушів книги, здійснена Комісією 1833 р., починається з наступного аркуша, на якому міститься документ від 5 березня під оригінальним номером ѯʒ (67). Попередні два документи не нумерувались Комісією через пошкодження і втрату текстів на нижніх частинах аркушів. Втрачено аркуші з документами за 2 січня – 3 березня. Після документа під номером ХКГ (623), № 655 від 31 грудня на арк. 659зв., йде наступний під № 656 від 3 січня (!) на арк. 661, що має оригінальний номер А (1) – з нього починається окрема літерна нумерація документів чергового блоку. Після документа на арк. 1276зв.–1279зв., під номером ФКИ (528) від 31 грудня (!), на арк. 1280 йде документ під номером А (1) від 20 серпня, з якого починається оригінальна нумерація останнього блоку книги. Останній документ цього блоку і всієї книги, що має номер РЧЕ (195) № 1390 на арк. 1714зв., було вписано 8 жовтня, закінчення не має. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1714 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1717. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 1010.

89. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 79 (1644). Книга починається з аркуша під № 1 (згідно з нумерацією Комісії 1833 р.), на якому продовжується текст документа, що зберігся майже повністю, за винятком заголовка, дати вписання та оригінального номера. Тому цифрова нумерація документів, що здійснювалася Комісією 1833 р., починається з нього. Наступний документ від 6 вересня, що починається на арк. 3, має оригінальний номер РЧθ (199), № 2. Із самого початку книга формувалася недбало, з явним порушенням послідовності аркушів, про що свідчить оригінальна літерна нумерація. Аркуші 1–32зв. складають блок документів судових рішень, останній з них від 6 вересня під оригінальним номером СДІ (214) на арк. 30–32зв. На арк. 32зв. вписано лише заголовок до наступного документа під номером СЕІ (215), а нижче дописано: "Limitatur Judicia ad progamos.

Gabriel Ignacy Kropiwa Reg. Can. Grod. Włod.”. Ще нижче, іншим почерком: “Quasivi Brogowski in A° 1752”. Арк. 33–33зв. без тексту перекреслено. Але наступний документ під № 18 від 6 вересня, що починається на арк. 34, має оригінальний номер РО (170), після нього йде докумет під номером РПА (181) (пропущено Комісією при нумерації), далі – № 28 РПГ (183) (!). За № 36 РЧИ (198) йде № 37 РѮЕ (165), за № 41 РѮθ (169) – № 42 РНИ (158) (!) від 5 вересня, за № 45 CHS (256) від 3 вересня йде № 46 Пθ (89) від 11 червня та № 47 ПЕ (85) від 4 травня (!); документ № 89 від 3 лютого (!) має оригінальний номер Лʒ (37) (!) і т. д. Після документа під № 612 від 31 грудня під оригінальним номером ФПИ (588) на арк. 860–861 з арк. 862, документом під оригінальним номером А (1), № 613 від 2 січня, починається наступний блок документів, що завершується номером ФПД (584), № 1200 від 31 грудня. На арк. 1765 документом під номером А (1), № 1201 від 28 квітня (“Першоє воланє рочков...”) починається черговий блок, останній документ цього блоку і книги від 3 вересня має номер РНВ (152), № 1306 на арк. 2036–2037зв., закінчення не має. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 2038 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 2021. Обкладинка з картону, оправленого тканиною світло-голубого кольору. Старий № 1011.

90. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 80 (1645). Книга починається з аркуша, на якому міститься початковий фрагмент документа від 2 січня під оригінальним номером А (1). З цього аркуша і документа починаються нумерації аркушів і документів, здійснені Комісією 1833 р. Після документа від 13 грудня під номером ФʒІ (517), № 492 на арк. 773зв.–774зв., документом від 11 травня під номером А (1), № 493 на арк. 775 (“Першоє воланє судов рочков кгродских...”) починається наступний блок документів, що завершується документом від 18 травня під номером РНГ (153), № 636 на арк. 1119–1119зв., пошкодженим, закінчення не має. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1119 аркушів; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1121. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 1012.

91. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 81 (1645). Книга починається з аркуша, на якому міститься вступний заголовок: “Книги кгродскиє володимерскиє протестаций реляций и иных поточных справ, в року АХМЕ (1645) поданых и зознаных, и записаных, по счасливым панованєм наяснейшого Владислава Четвертого, з ласки Божоє короля полского, а за велможного єго мл. пана Даниеля на Несвѣчу Стемпковского, старосты володимерского, а за урожоных панов Михайла зе Збаража Воронецкого, подстаростего, Стеѳана Линевского суди, Криштоѳа з Грегорова на Крушелници Крушелницкого писара, урядников судовых кгродских володимерских, през урожоного пана Кгабриеля Икгнацея Кропиву, реєнта канцелярии кгродскоє володимерскоє списаныє и споряжоныє”. Нумерація аркушів, здійснена Комісією 1833 р., починається на його звороті. Там же міститься початок першого документа від 1 січня під оригінальним номером А (1), з нього ж починається здійснена Комісією нумерація документів. Останній документ під номером Ѡʒ (807), № 818 від 30 грудня на арк. 966зв.–968зв. На арк. 968зв. після останнього рядка документа дописано: “Gabriel Ignacy Kropiwa Reg. Can. Grod. Włod.”. З наступного арк. 969 починається реєстр змісту на 32-х аркушах, позиції якого відповідають кількості документів книги. На звороті його останнього аркуша (арк. 1000зв.), після заключного регеста, іншим почерком дописано: “Quasivi Brogowski”.

Останній арк. 1001 книги вклеєно догори низом, на ньому міститься фрагмент невідомого документа польською мовою та наступний від 12 грудня, що не має номера, його заголовок у реєстрі відсутній. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1002 аркуші; згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1001. Обкладинка з картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 1013.

92. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 82 (1646). Книга починається з 3-х друкованих аркушів Конституції Варшавського вального сейму 1780 р. Після них йде аркуш, що згідно з нумерацією Комісії 1833 р. має № 2. На ньому міститься заключна частина невідомого документа та початок наступного під оригінальним номером Рθ (109), № 2 від 26 лютого. Після документа під оригінальним номером ФОS (576), № 478 від 3 жовтня ("Протестация от панов...") на арк. 498–498зв., що не має закінчення, – на арк. 499 невідомим документом, від якого залишилася заключна частина, та початком наступного документа під оригінальним номером МИ (48) (!), № 479 від 20 січня ("Запис ассекурации..."), починається наступний блок документів. Після документа під номером УЛД (434), № 866 від 31 грудня ("Квит от єго мл...") на арк. 1057зв.–1058 (1058зв. – без тексту), з наступного арк. 1059 документом під оригінальним номером А (1), № 867 від 12 квітня ("Першоє воланє рочков..."), починається останній блок документів, що завершується документом під номером РВ (102), № 968 від 17 квітня на арк. 1300–1301зв., закінчення він не має. Згідно з нумерацією Комісії 1833 р. у книзі 1362 аркуші (помилково); згідно з архівним засвідчувальним листом загальна кількість аркушів у книзі – 1302. Обкладинка із сірого картону, оправленого червоно-коричневою шкірою. Старий № 1014.

Тетяна ТАІРОВА-ЯКОВЛЕВА (*Санкт-Петербург*)

ЛИСТУВАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ З ІВАНОМ МАЗЕПОЮ ВОСЕНИ 1708 РОКУ

Відносини Івана Мазепи із запорожцями завжди були сповнені трагізму й конфліктів – починаючи з того моменту, коли він, будучи посланцем П. Дорошенка, потрапив до них у полон і ледь не позбувся життя. Упродовж усього свого гетьманування у відносинах із запорозькою вольницею Мазепа був змушений шукати компромісів, а нерідко й вдаватися до погроз застосування сили. Але, як часто буває у житті, доля розпорядилася так, що запорожці виявилися тими небагатьма, хто відгукнувся за заклик Мазепи у трагічному 1708 р. піти на союз із Карлом XII.

Відомо, що заочна боротьба за Запорозьку Січ між Мазепою й Петром тривала всю зиму 1708–1709 рр. Посланця І. Скоропадського, який повідомив Січ про його обрання, кошовий Гордієнко побив мало не до смерті. Мазепа послав генерального суддю В. Чуйкевича, генерального бунчужного Ф. Мировича й чигиринського полковника К. Мокієвського – кращих із старшин, які залишалися з ним. Ці зусилля увінчалися успіхом. 26 березня відбулася зустріч Гордієнка з Мазепою у Диканьці, а наступного дня вони разом приїхали до Карла. Кошовий із запорожцями удостоїлись аудієнції, привітали короля й присягнули йому на вірність. Кожен був особисто представлений Карлу і низько йому вклонився[1]. З однієї сторони Мазепа і Гордієнко, з другої – шведський король уклали договір, за яким Запорозька Січ приєднувалася до шведсько-українського союзу, а Карл зобов'язувався не укладати миру з Петром без виконання союзницьких зобов'язань. Мазепі цей договір дався непросто – й у моральному, й у фізичному сенсі. Після триденного бенкету із запорожцями він лежав зовсім хворий[2].

Звістка про приєднання Запорозької Січі справила великий вплив на Гетьманщину. Полтавський полк (де вплив запорожців завжди був дуже сильний), Правобережжя (насамперед старі козацькі регіони, Чигирин) і навіть частина Слобідської України були охоплені полум'ям заворушень. Селяни й козаки об'єднувались у ватаги, повторюючи шлях, який свого часу пройшов Петрик. У Польщі прусська партія була вкрай стривожена звісткою про перехід запорожців на бік Мазепи, зокрема – Сенявський. Тому Петро й Меншиков докладали вели-

[1] *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). – К., 1999. – С. 68.
[2] Там само. – С. 69.

чезних зусиль, щоб не допустити приєднання до Мазепи Запорозької Січі. Із сибірського заслання повернули Палія, чий колишній вплив на Правобережжя планувалося тепер використати проти Мазепи. За вказівкою Петра було підготовлено посольство з "добрих козаків", забезпечених значними грошовими сумами. Підбирав їх особисто Павло Апостол. Завданням посланців було розійтися по куренях і там "диверсію вчинити", тобто постаратися повалити Гордієнка. Незважаючи на ретельний відбір кандидатів, місія успіху не мала: посланців прив'язали до гармат, їм дивом пощастило втекти із Січі. Але на початку квітня Гордієнка все ж було усунуто, і кошовим обрали Петра Сорочинського. Меншиков з радістю сповіщав про це Петра, вважаючи, що новий кошовий був прибічником Москви. Однак його ентузіазм виявився передчасним: Сорочинський не тільки не змінив стосунку до шведів, а й сам поїхав до Криму, щоб умовити татар виступити проти росіян.

Програвши заочний бій за Запорожжя, Петро вирішив піти шляхом Батурина – знищити Січ. Туди було відправлено три піхотні полки на чолі з полковником П. Яковлевим. Першою 16 квітня захопили й спалили Келеберду. Затятий бій ішов за Переволочну, де перебували три тисячі запорожців з великою флотилією, яка забезпечувала становище союзників на Дніпрі й контакти із Правобережжям. На допомогу Яковлеву прийшов Волконський, і після двогодинного бою місто було захоплено. Усіх запорожців і жителів убили (живими в полон узяли лише 12 чоловік), палили й вирізали також сусідні курені. Голову тимчасового кошового отамана (оскільки Сорочинський був ще у Криму) послали на Січ для залякування.

Штурм Січі тривав чотири дні, після чого 19 травня 1709 р. Запорожжя перестало існувати. Козаків і старшин вішали, рубали голови, плюндрували могили старих запорожців. Усі будівлі було знищено; як писав Меншиков, "усі їхні місця розорити, щоб це зрадницьке гніздо викорінити". Таким був сумний епілог історії союзу Мазепи із запорожцями. Щоправда, частина з них все ж пережила Полтаву, переправилася за Дніпро й пішла разом із Мазепою та Гордієнком у Бендери[3].

До нас потрапив дуже цікавий документ, що належить до початкового етапу переговорів Мазепи із запорожцями. Це відповідь на листи Мазепи кошового Гордієнка, написана 24 листопада 1708 р. У листі повідомляється, що запорожці готові бути під шведським королем, але висувається вимога прислати послів для переговорів. Однією з головних умов запорожці виставляли ліквідацію Кам'яного Затону й Самари – фортець, задуманих і зведених за безпосередньої участі Мазепи для відсічі татарам і для контролю за норовливою Запорозькою Січчю. Листа цього перехопили росіяни, а тому він і зберігається у Москві, у Російському державному архіві давніх актів (РДАДА). Документ дає добре уявлення про аргументацію запорожців, їхній стосунок до Москви, до "високих матерій" (віри, вольності і т. п.), про їхню ідеологію й систему цінностей.

---

[3] Є дані, що після переправи Мазепа видав запорожцям кілька тисяч золотих (*Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа: Зб. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 117).

При публікації застосовано принципи, прийняті у російській археографії для видання документів XVII–XVIII ст. Тексти друкуються із збереженням орфографії, але з заміною літер, які відсутні у сучасній нам орфографії. Літеру "ъ" у кінці слів не відтворено. Титла розкрито за правилами сучасного нам правопису, виносні літери дано в рядку, й у примітках це спеціально не застережено. "Де", "г", "го" скрізь передано повними словами ("день", "год", "года") без спеціальних застережень у примітках, так само, як і пропущені "а" та "е" після літер "в", "д", "л", "м", "н". Знаки пунктуації розставлено згідно з тогочасною традицією. У тексті збережено написання "і" та "z".

Авторизований переклад
з російської Лариси Білик (Київ)

ДОКУМЕНТ

ноябрь 24 Грамота из Запорожья Мазепе,
что готовы быть под шведским королем,
но чтобы были от королей присланы послы
для переговоров, о присылке войск
для искоренения Каменного Затона и Самары.

Яснее велможный войска Zапорожских обоих сторон Днепра мосце пане гетмане, нам велце милостивый Пане и патроне.

Присланный от велможности вашей панской до нас войска Zапорожского Низового особа подал нам на кош обширнее выписанный уневерсал ваш рейментарский, которий когда вичитан в обще войсковой нашой раде, все що в нем виражено ведомо нам есть войску запорожскому низовому. А при том же обширном уневерсале вашом рейментарском и особливий вашое ж велможности одобралисмо лист, виражаючий вражду и злость московскую, которая здавна хитрее на отчизну матку нашу дабы оную во область и завладеніе себе вzяти умышляет и одобравши в городах украинских своих людей осадити желает, а нашим людем малороссийским незносніе и нестерпиміе здирства и знищенья починивши и зрабовавши в Московщину загнати на вечное тяжкое неволничое мордерство тщится. И яко тых всех ради причин, що в обширном уневерсалном вашом панском листе суть виражены о московском ку отчизне матце нашой злости и ненависти стягаючогося. Так жебы оной незапропастити и в работу тиранскую и вечное неволничое завладение ненаситству московскому не подати, овшем охоронити и оборонити при всей целости от того ж московского налогу, разсудили и уважили велможность ваша панская за общим согласием и с полною обрадою з панами енералными особами полковниками и Инною войсковою старшиною удатися под протекцию опеку и оборону до найяснейших королей их милостей шведского и полского, которія пишете в листе своем панском прирекли своим королевским словом совестію християнскою потвердили и писмами своими упевнили, не тилко войско Zапорожское, и народ малороссийский от московского тиранского ярма уволнити, леч и при стародавных правах и волностях заховати. Такими прето велможности вашой найяснейших королей их милостей шведского

и полскогообнадежившися и упевнывшися прирекли мы словами, пишется до нас войска запорожскогонизового обовязуючисвоею верною горливостю, абысмо яко сины православные восточния апостолской церкве щире и горливе постояли за милую отчизну матку нашу и для обороны и поратованя оной зибралися туда ж до велможности вашей, постаравшися искоренити поблизу Сечи будучие городки Каменный Затон и Самару оние городки пре том атаман кошевый и все войско Zапорозкое низовое сим листом нашим войсковим листом объявляем // объявляем тое ж и теперишнего часу чще войска малое на коше без которого общая войсковая рада не может ни в чом бути, и любо послалисмо умислне пана посланного нашого жебы заходилося все войско до Сечи и целее совокупилося в дни прийдучом празденственном святителя Христова Николая. Еднак жадаем и желаем попремногу того абы на тое ж число к празднику святителя Христова Николая были присланы особы от найяснейших королейих милостей шведскогои полскогои от велможности вашей для словесной совершенной умови и доскона лих приговоров войсковых, кгды ж мы войско запорозкое низовое оддалившися от царя московскогохочем ведати под Ким будемжить и кого себе за зверхнейшего пана мети и жебы нам войску запорозкомукошу были надани права и волности и клейноти войскове яко за давных королей полских мело войско усе права, волности и клейноти войсковіе о чом бы нам когда прибудут посланные и от найяснейших королей их милостей шведского и полского и от велможности вашей словесно прилюдно обширне говорити и на едном постановити жебы было за що нам войску запорозкому службы свои гонити в працах войскових и случаях военных. Тут же и тое прекладаем велможности вашой що и кримские городки поблизу в соседстве з нами зостают, так будет увага ваша з ними поступити як з оными обыйдетеся в Каменном Затоне извещаем иж не можем оного искоренити без помощи усоветуйте велможность ваша вскоре прислати на помощь войска военнего и тогда избывши сии городки самый на гнездо наше головнейшим поспешимо в помощ, мы атаман кошовой з войском до обозов ваших войсковых где будут найдоватися в чем велможности вашой панской предложивши и о скорое присланье посланных наменивши, зостает назавше велможности вашой панской милостивому добродееви нашему всего добра зычливие приятеле и во всем поважніе. Его царского пресветлого величества войска Zапорозкого низового атаман Кошовой Антон Гордеенкоз товариством.

З Коша ноебрия 24
Року 1708

РГАДА. – Ф. 124: Малороссийские дела. – Оп. 1/1708. – № 91. – Л. 1–1об.

Валентина ШАНДРА (*Київ*)

ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ТЕКСТУ ПРИСЯГИ (ПОЧАТОК XVIII – СЕРЕДИНА XIX СТОЛІТЬ): ФОРМУЛА ПРИСЯГИ

Присяга як складова конструювання взаємовідносин між підданими і монархом, між державою та окремими посадовцями з'явилася досить давно, напевно, в часи військових звичаїв, і була ефективним засобом для досягнення мети. Про це переконливо свідчить її збереження до сьогоднішніх днів й активне використання у найрізноманітніших життєвих ситуаціях. Соціальна її природа пов'язана з багатьма чинниками, серед яких найпомітнішою була відсутність надійних комунікаційних зв'язків, коли прийнята присяга дисциплінувала партнера і стримувала самостійні дії, а також мобілізувала чинити на основі раніше укладених домовленостей.

Присяга, що функціонувала спершу на звичаєвому праві, з часом ставала дедалі дієвішим інструментарієм у відносинах монарха і підданих. Про мобілізуюче значення присяги свідчить "Уложение" 1649 р., де в одній із глав "О государской чести и как его государское здоровье оберегать" йшлося про хресне цілування як своєрідну присягу на вірність государю. Напрацьований текст присяги 1651 р. стосувався не лише охорони честі й життя монарха, в ньому йшлося й про неучасть в "скопе и заговоре"[1]. Петро І, щоб зміцнити абсолютну владу, запровадив 1711 р. нову форму присяги, яка вже ототожнювала службу государеві й державі[2].

Як блискуче дослідив Річард С. Вортман, кожний російський монарх сходив на престол через коронацію, в якій присяга йому цивільних і військових властей набувала особливої пишноти та церемоніальності[3].

Паралельно із зміцненням абсолютної влади імператора присяга надовго стала надійним дисциплінарним засобом у військовій справі. Текст присяги було внесено до Військового статуту 1715 р. (док. 1), а згодом її вписували до всіх

---

[1] Цит. за: *Преображенский А. А.* Перерастание сословно-представительной монархии России в абсолютистскую // История Европы. – М., 1994. – Т. 4: Европа нового времени. – С. 181.

[2] *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 2000. – С. 128.

[3] *Уортман Ричард С.* Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. – М., 2004. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. – С. 52.

військових законів, змінюючи текст відповідно до тогочасних лінгвістичних норм. Тоді ж, при Петрі, текст військової присяги, практично без змін, змушені були приймати й цивільні службовці. Необхідність такого кроку пояснював та обґрунтовував автор "Правды воли монаршей" Феофан Прокопович[4], ідеолог формування абсолютної влади російського монарха. Процедура військової присяги неодноразово вдосконалювалась, на зміну одноразового її прийняття прийшло дворазове. Перший раз вона давалася ще у військових присутствіях при прийнятті на службу нижніх військових чинів, вдруге – після закінчення навчання і здобуття військової спеціальності. У цьому разі присяга відбувалася в більш урочистій обстановці. Обряду військової присяги, що постійно вдосконалювалась, надавалося сакрального значення, і з часом вона перетворилась на один з найбільших атрибутів офіцерської честі, своєрідного морального кодексу, її недотримання вважалося ганебним явищем.

Нові піддані, які вводилися в російський імперський простір, обов'язково присягали російському імператорові на вірність підданства, і традиція цієї присяги кожному монархові набирала додаткових елементів. Українське суспільство познайомилося з неоднаковим значенням присяги для польських королів і російського самодержця під час Переяславської ради. Запросивши козацьку старшину скласти присягу цареві, московські церковнослужителі на вимогу Богдана Хмельницького присягти першими із здивуванням вказали, що московський цар підданим не присягає. Різниця між російським абсолютним монархом, якому приносили присягу, та європейськими монархами, які самі присягали перед станами, стає досить зримою через фактор присяги.

Катерина II, вводячи Правобережну Україну до складу імперії, коли приймала присягу від місцевої шляхти, зауважувала, що вона гарантуватиме її власницькі права на володіння коронними маєтками (староствами та ін.) лише в тому разі, якщо та зберігатиме вірність і присяжний обов'язок[5]. На відміну від Катерини присяга Павлу I приймалася за чітко продуманим сценарієм, деталі якого були визначені маніфестом від 22 листопада 1796 р. Обряд вимагав обов'язкової участі генерал-губернатора, губернаторів, єпископів і біскупів, а також усіх чиновників, яким зачитувався у соборних храмах губернського міста маніфест і указ Сенату про прийняття присяги "на непоколебимую на веки верность"[6]. Усі, хто давав присягу, підписувалися в особливому присяжному листі. У присутності чиновників присягу давали купці, міщани, цехові, а закінчувався обряд урочистим молебнем. Така ж процедура мала відбуватися у повітах, причому Павло I вимагав, щоб присяга приймалася в один і той самий час. В округах знову проходив такий самий обряд, коли присягу в парафіяльних храмах складали дворяни, чиновники, околична шляхта, духовні особи і селяни. Грамотні самі підписували присяжні листки, а за неграмотних розписувалися – священики, поміщики і чиновники.

---

[4] Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. 7. – № 4870.

[5] ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 23: С 1789 по 6 ноября 1796 г. – № 17198.

[6] Цит. за: *Храневич В.* Присяга на верность императору Павлу в Юго-Западном крае // Киевская старина. – 1892. – Кн. 7. – С. 111.

Чиновницький штат прикордонних митниць, застав, карантинних установ давав присягу на місці, оскільки небезпечно було оголяти кордонну лінію, а тому її приймали відряджені туди чиновники, а то й безпосереднє начальство. Щодо поміщиків, яких не виявилося на місцях на час присяги, пропонувалося укласти окремі регістри, а їх самих викликати до губернських правлінь, де вони зобов'язані були все ж таки підписати присяжні листи. Окремо присягу у присутності призначених чиновників давали євреї, з правом розпису за її прийняття кагальному старшині.

Присяжні листи слід було привезти до намісницького правління, а звідти – генерал-губернаторові як представнику самодержавної влади на місцях.

Отож присязі верховна влада надавала великого значення, формуючи за її допомогою відповідну ауру навколо імператорської особи, компенсуючи нею легітимність верховної влади на надбані імперією землі. Саме через це Олександру I присягнув Боргаський сейм 1809 р., члени якого представляли інтереси фінських станів – знаті, кліру, бюргерства й селянства. Це до певної міри ставало гарантією автономного статусу, якого надав імператор Великому князівству Фінляндія. Більше того, цей же імператор вперше в історії Російської імперії присягнув своїм підданим у Царстві Польському, на конституції: "Присягаю й урочисто обіцяю перед Богом і на Євангелії всіма своїми силами зберігати і здійснювати конституцію"[7].

Присягу на вірність підданства складали всі стани, однак найбільше верховна влада переймалася присягою шляхетського стану. За Жалуваною грамотою 1785 р. дворянство на губернському та повітових зібраннях після урочистого богослужіння присягало на вірність імператорові. Цю процедуру здійснював предводитель дворянства, і за нею спостерігав губернатор. Малоросійський генерал-губернатор О. Б. Куракін однією з найперших акцій по приїзді з Петербурга до Полтави 1802 р. вважав підготовку документа про "Обряд выборам малороссийской Полтавской губернии благородного дворянства в городе Полтаве". Один з його дев'яти параграфів було присвячено присязі. Після відкриття дворянського зібрання, на якому були присутні 438 осіб, генерал-губернатор запрошував присутніх на літургію до собору, в якій дворяни брали участь, групуючись згідно з повітовим поділом губернії. Після її закінчення за наказом генерал-губернатора на першу сходинку амвона піднімався прокурор і зачитував височайший указ про скликання дворян Полтавської губернії. Знову відбувався урочистий молебень, після якого губернський стряпчий зачитував схвалені верховною владою статті про вибір місцевих посадових осіб. Потім уже розпочиналася дворянська присяга. Текст присяги (док. 5) зачитувався тоді не духовною особою, а секретарем дворянства, і дворяни запрошувалися взяти участь у виборах[8]. Так само присягали вибрані посадовці в разі схвалення їх кандидатур генерал-губернатором (док. 4).

---

[7] Цит. за: *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С. 71.

[8] *Павловский И. Ф.* К истории полтавского дворянства, 1802–1902: Очерки по архивным данным с рисунками. – Полтава, 1906. – Вып. 1. – С. 56–58.

Згідно з Жалуваною грамотою містам 1785 р. Катерина II вимагала, щоб й інший стан, міщанський, присягав у непорушній вірності особі імператорської величності, а також у виконанні ним повинностей, причому застерігалося, що хто не давав присяги, той не мав права проживати в місті. Городничий першим відповідав за її дотримання; встановлювалось покарання за порушення клятви, яке набирало скоріше морального характеру – позбавлення доброго імені. Так само вимагалося, щоб присягу складали станові старшини та їхні товариші з купецької, міщанської і ремісничої управи, завдання яких полягало у розвитку міських ремесел[9].

У Правобережній Україні, в якій більшість містечок мали дві громади – християнську та єврейську, виборці кожної складали присягу перед голосуванням. Результати голосування разом з підписним листом надсилалися до губернського правління на схвалення, після чого обрані члени ратуші складали присягу на вірність імператорові[10].

Присягу на вірність службі давали не лише дворяни та міські станові урядовці, а й виборні селянські посадовці. Катерина II, готуючись проводити губернську реформу, розпочала її від самого низу. Для цього запроваджувалося проведення в селах виборів посадових осіб – соцьких, п'ятидесяцьких і десяцьких, на яких покладалися поліцейські функції. Вибраних односельчанами, а значить авторитетних людей, які мали служити опорою самодержавству, приводили до присяги, і ті приступали до виконання своїх обов'язків, суть яких полягала в тому, щоб наглядати, чи всі відвідують церкву, чи не з'явилися поблизу єретики, а то й чарівники. А оскільки селяни були неписьменні, то інструкцію, якою слід було керуватись у своїй діяльності, вони вивчали напам'ять[11]. Соцький не притягувався до виконання панщини, і ця обставина, підсилена присягою, була досить дієвим аргументом у повсякденному селянському житті.

Крім названих сфер, присяга використовувалася в суді, коли позивачі клятвою стверджували правдивість показань. У цьому разі вони також зверталися до присяжних листків, які наперед складалися відповідно до ситуації. До присяги в судах приводилися представники всіх станів, крім духовних осіб і ченців, причому ці вимоги різнилися в російській і українській традиції судочинства Петро I ввів присягу і спеціально підкреслив, що "всем свидетелям надлежит, хотя бы оные вышняго достоинства и знатнейшия были, присягать, понеже свидетелю, который присяги не учинит, верить не можно, хотя бы оной и архиепископом был"[12]. Однак, як дослідив П. Єфименко, ця норма не усталилася. У той же час згідно з українською традицією при розгляді будь-яких справ вимагалося, щоб

---

[9] Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Российское законодательство X–XX века: В 9 т. – М., 1987. – Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма – С. 97–98, 227.

[10] *Карліна О.* Міське управління Олики в першій половині 19 ст. // Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2007. – № 1. – С. 173.

[11] *Мадариага И.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002. – С. 445–446.

[12] Цит. за: *Ефименко П.* Присяга духовенства // Киевская старина. – 1884. – Кн. 5. – С. 150.

свідчення давалися під присягою, незважаючи на походження. Згідно із "Порядком прав магдебурзьких" свідчення не вважалися повноцінними, якщо вони не супроводжувалися присягою. Ця судова норма приймати присягу і від духовенства зберігалася до остаточної відміни чинності Литовського статуту в українських губерніях.

Норми присяги в російському судочинстві найвиразніше були зафіксовані в "Уложении о наказаниях уголовных и исправительных" 1845 р., де їй присвячувалася спеціальна глава "О лжеприсяге". Там із властивою для часу Миколи I педантичністю виписані покарання за неправдиву присягу, яка на практиці збігалася з неправдивими свідченнями під присягою. Розрізнялися два її види: та, що була дана обдумано, з наміром, і та, яка не передбачала злого умислу, а відбулася, скоріше, з нерозуміння святості присяги. Залежно від цього поділу законодавець пропонував і покарання. За неправдиву присягу винний, найперше, позбавлявся станових прав і йому загрожувала висилка до Сибіру на поселення. Якщо він належав до непривілейованого стану (селянського чи міського) і його можна було карати фізично, то отримував від 10 до 20 ударів батогами. Якщо через неправдиву присягу свідка винний отримав кримінальне покарання, то перший у цьому разі зазнавав ще жорстокішої відповідальності за вчинений злочин.

Друга категорія клятвопорушників також позбавлялася привілеїв, як особистих, так і станових, і висилалась до Томської або Тобольської губерній на один або два роки. Селяни і міщани, крім того, каралися різками від 60 до 70 ударів з відбуванням виправних робіт в арештантських ротах від 2 до 4 років. Якщо ж той, хто дав неправдиві свідчення під присягою, належав до привілейованих станів (дворяни, духовенство), то йому слід було здійснити церковне покаяння. Присяга залишалася дієвим інструментом судового процесу і після реформи суду 1864 р.[13].

Зауважимо, що призначення присяги було різним, і особливу увагу російські монархи надавали їй, коли конструювали відповідний бюрократичний апарат. У цьому разі вона набувала футурологічної функції, адже в присягу закладався текст, який пов'язував невидимими нитками імператора і чиновників усієї Російської імперії. Словам присяги надавалося запобіжного значення, адже вони окреслювали бажаний результат.

Усі, хто пов'язував своє життя з державною службою, при вступі на неї мали скласти присягу на вірність. Чи не найперше присягу складали члени Сенату згідно з іменним указом від 7 березня 1726 р., який вимагав "решать самою истиною по указам и регламентам по присяге, по злобе не посягая, и по дружбе и свойству не маня"[14]. Засновуючи вищий дорадчий орган – Державну раду, – Олександр I також зауважив необхідність присяги, яку складав при призначенні до цієї верховної інституції кожний її член окремо. Таку ж присягу при обійманні

---

[13] Устав уголовного судопроизводства // Российское законодательство X–XX века: В 9 т. – М., 1991. – Т. 8: Судебная реформа. – С. 129, 136, 187–190, 267.

[14] Указ о должности Сената // Российское законодательство X–XX века: В 9 т.– Т. 5. – С. 151.

посад давали чиновники міністерств, причому для збільшення її значущості директори і начальники відділень приймали її в Сенаті, інші ж – у департаментах міністерств[15]. За порушення присяги чиновник не ніс ніякої відповідальності, а тому Микола I уточнив вимоги щодо неї; жоден з чиновників не мав права виконувати свої посадові обов'язки, не присягнувши на вірність службі, за винятком, щоправда, надзвичайних ситуацій. Якщо ж чиновник, що не присягнув, використає ситуацію на шкоду владі, то він може отримати вищу міру покарання[16].

Статут про службу вимагав, щоб присяга давалася один раз при першому вступі на службу згідно із загальноприйнятими правилами і формами. Вдруге її міг давати чиновник у разі повернення на службу після відставки. Причому ті, хто обіймав посади в суді, межові чиновники, а також ті, хто мав звання членів Державної ради (док. 6), чиновники Державної канцелярії, почесні опікуни Опікунської ради установ імператриці Марії присягали згідно з особливими формами. При несенні державної служби іноземцями, якщо вони не прийняли російського підданства, з їхніх текстів присяги вилучалися слова про відданість російському государю імператору. До присяги приводилися й ті, хто вступав на службу по вільному найму. Традиційно склалася така процедура присяги. Як правило, спершу присягу приймав місцевий священик у присутності станового пристава, стряпчого, у більш відповідальних випадках – представника відомства та двох свідків. Священик мав бути одного й того самого віросповідання з тим, хто присягав. Вона давалася безпосередньо в установі, де мав служити чиновник, який спершу проголошував її усно, а потім підписував надрукований присяжний листок. Згідно із законодавством присяжні листки мали пересилатися в Сенат, однак їхня наявність в архівних фондах установ дозволяє піддати сумніву виконання цієї вимоги[17].

Згідно із судовими статутами 1864 р. кожний суддя, який вперше обіймав суддівську посаду, приводився до присяги духовною особою того ж віросповідання в публічному засіданні всіх департаментів суду із заздалегідь приготовленими аналоєм, хрестом і Євангелієм. Текст його присяги, як і присяги судового пристава, мав особливу форму (док. 7, 8). Присяжні повірені, хоча й не вважалися державними службовцями, адже на них не поширювалися чини і знаки, однак вони також присягали (док. 9). Більше того, присягу давали й кандидати на судові посади, хоча вони й не отримували жалування, але вважалося, що перебувають на державній службі[18].

Запровадження нових всестанових установ унаслідок Великих реформ – земських та міських органів самоврядування – не відміняло присяги. Більше того, поширення принципу самоврядування на звільнених від кріпосної залеж-

---

[15] 1810 г., января 1. Образование Государственного совета // Там само. – М., 1988. – Т. 6: Законодательство первой половины XIX века. – С. 66, 97.

[16] 1845 г., августа 15. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных // Там само. – С. 281.

[17] Устав о службе по определению от правительства. – СПб., 1876. – С. 185–191.

[18] Учреждение судебных установлений // Российское законодательство X–XX века: В 9 т. – Т. 8. – С. 78.

ності селян робило її дієвим чинником управлінської культури й для селянських органів. Виборний волосний старшина, якого на посаді схвалював мировий посередник, для усвідомлення значущості та відповідальності першого із селянських посадовців приводився до присяги на вірність служби[19]. Гласні – і земські повітові, й губернські, і гласні міських дум – давали присягу на початку першої їхньої сесії[20]. Хоча були випадки, коли земці відмовлялися присягати імператору. Один із них, А. П. Платонов, голова Царськосельського земського зібрання, вважав, що земська діяльність передбачає служіння справі і не є державною службою, а тому й не слід давати присягу. Однак, положення про земства 1890 р. узаконило присягу для всіх членів земського зібрання[21], не зайве підкресливши, що почався процес бюрократизації земств.

Введена до всіх клітин державного життя присяга ставала мобілізуючим заходом нарівні з такими чинниками державної служби, як наділення землею, отримання жалування, нагородження орденами і медалями, мундирами. Текст присяги укладався з тим, щоб відповідно впливати на того, хто її складав, вимагаючи відданості та ретельності, адже недаремно служба імператорові та його дому ув'язувалася із службою батьківщині та Богові. У такий спосіб влада піднімала авторитет державної служби, персональну відповідальність за наслідки, зміцнювала дисципліну чиновників.

Цікавість до присяги викликана не лише її роллю у формуванні взаємовідносин, а й змістом цього документа. Присяга на вірність освячувалась іменем Бога, ув'язувалася з таким моральним критерієм, як совість, що надавало їй додаткових мобілізуючих властивостей. Присутність Бога уособлювало Євангеліє, зокрема текст від Іоанна, в якому йшлося, що початком усьому було Слово[22].

Наскільки ефективною була присяга, і чи не перетворювалася вона у формальну процедуру? Щоб не трапилося її нівеляції, вводилося покарання за неправдиву присягу. Якщо ж хтось від'їжджав за кордон і без дозволу уряду вступав на службу іншій державі, він вважався клятвопорушником. У цьому разі він позбавлявся станових прав, вважався вигнанцем, а якщо самовільно повертався на батьківщину, то відбував заслання в Сибіру на поселенні[23].

На питання щодо ефективності присяги не може бути однозначної відповіді. Її очевидні мобілізуючі властивості сприяли постійному впровадженню присяги, однак не гарантували її дотримання. У практиці Російської імперії до присяги приводилися практично всі етноси, однак це не перешкоджало їм при зміні ситу-

---

[19] Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Там само. – 1989. – Т. 7: Документы крестьянской реформы. – С. 61.

[20] *Вербловский Г.* Присяга // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1898. – Т.: Прага – просрочка отпуска – С. 255.

[21] *Ярцев А. А.* Земство и государственная власть в 1864–1904 гг. (На материалах Северо-Западных губерний) // Земский феномен: Политологический подход – Саппоро, 2001. – С. 46, 73.

[22] *Вербловский Г.* Присяга. – С. 255.

[23] 1845 г., августа 15. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных // Российское законодательство X–XX века: В 9 т. – Т. 6. – С. 231–232, 263.

ації відмовлятися від неї. При цьому імперська влада розцінювала порушення присяги як "зраду", що уможливлювало запровадження каральних заходів. До присяги, скажімо, було приведене ногайське населення Криму під час його приєднання до Росії. Достатньо було першої чутки про повернення до влади хана Шагін Гірея, щоб ті також повернулися з уральських степів до Криму. Їх навіть не зупинила армія О. В. Суворова, з якою вони вступили в нерівний бій, "забувши" про недавню присягу на вірність російському імператорові. Те ж саме можна сказати й про учасників польського визвольного руху. Зауваживши значний вплив на місцеве населення Криму духовних осіб, Державна рада 1870 р. запровадила присягу для деяких магометанських духовних осіб (хатипів, імамів і муллів), яку ті складали у повітових поліцейських правліннях[24].

Що ж до людського фактора чиновницької служби, то кожна особа по-різному, залежно від часу, обставин, політичного настрою, моральних переконань розцінювала для себе значущість присяги. О. Ф. Кістяківський, професор права Київського університету, 1884 р. вважав, що він не має морального права порушувати присягу і зобов'язаний служити "не только за страх, но и за совесть". А йшлося про публічне читання його сином Володимиром поеми Т. Г. Шевченка "Кавказ", явно антиімперського спрямування, й невідомо було, як до цього поставиться влада[25].

Тож присягу верховна влада використовувала як дієвий символічний засіб для формування бажаного для неї становища. За її допомогою здійснювалося примирення розбіжностей між верховною владою та етносами, верховною владою й станами. Запроваджуючи та використовуючи присягу, самодержавство найбільше намагалося за її допомогою вплинути на формування бюрократичного апарату, вимагаючи від нього чіткої служби, ділових якостей, збереження державної таємниці, стимулюючи його безмежну відданість імператору. У тексті присяги йшлося про відповідальність посадової особи перед монархом, а не перед суспільством і виборцями. У такий спосіб самодержавство продовжувало разом з іншими чинниками впливати на збереження своєї влади, оберігаючи свої споконвічні прерогативи. Сформована в такий спосіб бюрократія довше, ніж інші прошарки суспільства, залишалася вірною нормам традиційної політичної культури, для якої сутність служби зводилася до інтересів монарха, а не суспільства, – не лише через кар'єрні перспективи, а й через соціальну психологію, переконання, які конструювалися на основі багатьох факторів. Серед них присяга займала далеко не останнє місце.

Нижче публікуємо тексти виявлених присяг. Під час передачі документів проводилося мінімальне наближення до сучасного правопису, а саме: "ѣ" передавалося через "е", знімався твердий знак "ъ", "і" передавалося через "и", а також проводилося регулювання великих і малих літер та пунктуації.

---

[24] ПСЗ. – СПб., 1874. – Т. 45. – Отд. 1870. – № 48497.

[25] *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885): У 2 т. / Упор. В. С. Шандра (ст. упор.), М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін. – К., 1995. – Т. 2: 1880–1885. – С. 452.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1715 р., квітня 26. Витяг присяги з “Воинского устава” Петра I

Присяга или обещание всякого воинскаго чина людем

Я (имя рек) обещаюсь всемогущим Богом служить всепресветлейшему нашему царю государю верно и послушно, что в сих постановленных, також и впредь поставляемых воинских артикулах, что оные в себе содержати будут, все исполнять исправно. Его царского величества государства и земель его врагам, телом и кровию, в поле и крепостях, водою и сухим путем, в баталиях, партиях, осадах, и штурмах, и в протчих воинских случаях, какова оные звания ни есть, храброе и сильное чинить противление, и всякими образы оных повреждать потщусь. И ежели что вражеское и предосудительное против персоны его величества, или его войск, такожде его государства, людей или интересу государственного что услышу или увижу, то обещаюсь об оном по лутчей моей совести, и сколько мне известно будет, извещать и ничего не утаить; но толь паче во всем ползу его и лутчее охранять и исполнять. А командирам моим, поставленным надо мною, во всем, где его царского величества войск, государства и людей благополучию и приращению касаетца, в караулах в работах и в протчих случаях, должное чинить послушание, и весьма повелению их не противитца. От роты и знамя, где надлежу, хотя в поле, обозе или гарнизоне, никогда не отлучатца, но за оным, пока жив, непременно, добровольно, и верно так, как мне приятна честь моя и живот мой, следовать буду. И во всем так поступать, как честному, послушному, храброму и неторопливому салдату надлежит. В чем да поможет мне господь Бог всемогущий.

Понеже сия присяга вообще всякому чину положена, того ради надлежит тому, кто к присяге приводить, выписывать, которому чину что принадлежит, а ундер-офицерам и салдатам все.

Богу единому слава.

Воинским артикулам.

Опубл.: Артикул воинский (1715) // Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. – М., 1986. – Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма / Отв. ред. А. Г. Маньков. – С. 328.

№ 2

1785 р., квітня 21. Витяг з Грамоти на права і вигоди містам Російської імперії з текстом присяги управних старшин та їх товаришів

Я, нижеименованный, обещаюсь всемогущему Богу пред святым его Евангелием в том, что хощу и должен по чистой моей совести и должности, мне препорученной, колико силы и возможности есть, поступать справедливо и беспристрастно, как во всех делах, так и в тщательном старании о благоуспешном состоянии ремесла, о приращении искусства в ремесле, о добром порядке и о согласии ремесленных, ответствуя за всякия упущения, злоупотребления или

несполнения ремесленного положения. Есть ли же инако поступлю, то подвергаю себя в нынешней жизни законному осуждению, в будущей же пред Богом и судомего страшным – ответу и отчету. В заключение же сея моея присяги целую слова и крест Спасителя моего, аминь.

Примечание

Всяк да присягает по своей вере и закону.

Опубл.: Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Российское законодательство X–XX века: В 9 т. – М., 1987. – Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – С. 97–98.

№ 3

1794 р., січня 4. Присяга дворян Київського намісництва перед виборами урядовців до місцевих станових дворянських органів та державних установ

Я, ниже именованный, обещаюсь и кленуся всемогущим Богом, пред святым его Евангелїем в том, что хощу и должен при предлежащем выборе от дворянства предводителей, уездных судей, исправников и заседателей в верхнїй земский, також в уездные и нижние земские суды по чистой моей совести и чести без пристрастїя и собственные корысти, еще менше по дружбе и вражде выбрать из моих собратьев таких, которых я надеюсь, что они в возлагаемых на них должностях окажут себя верными подданными ея императорского величества, усердными сынами отечества и согражданинами ревнительными о общем благе во исполнение высочайшия воли ея императорского величества. Естли же при сем выборе инако поступлю, то подвергаю себя как нерадивый о пользе и благе всего отечества, в котором и моя собственная заключается в нынешней жизни всеобщему своих сограждан презренїю. А в будущей пред Богом и судомего страшным ответу; в заключенїи же сея моея клятвы о беспристрастном выборе предводителей, судей, исправников и заседателей целую слова и крест Спасителя моего. Аминь.

1794 года, генваря 4 дня. В сей присяги были*.

ЦДІАК України. – Ф. 193. – Оп. 5. – Спр. 1041. – Арк. 1–10. Рукопис. Оригінал.

№ 4

1794 р., січень. Присяга обраних дворянством посадовців до станових дворянських органів та державних установ Київського намісництва

Аз, ниже именованный, обещаюсь и клянуся всемогущим Богом, пред святым его Евангелїем в том, что хощу и должен ея императорскому величеству, моей всемилостивейшей великой государыне, императрице Екатерине

---

* Далі йдуть підписи 276 дворян у такій послідовності повітів: Київський – 16 чол., Козелецький – 38 чол., Остерський – 29 чол., Переяславський – 24 чол., Пирятинський – 27 чол., Золотоніський – 18 чол., Гадяцький – 32 чол., Лубенський – 31 чол., Миргородський – 36 чол. і Хорольський – 25 чол. Серед дворян Гадяцького повіту значиться "порутчик" Яким Драгоманов.

Алексеевне, самодержице всероссийской, и ея императорского величества любезнейшему сыну государю цесаревичу и великому князю Павлу Петровичу, законному всероссийского престола наследнику, верно и нелицемерно служить и во всем повиноваться, не щадя живота своего до последней капли крови, и все к высокому ея императорского величества самодержавству, силе и власти принадлежащие права и прерогативы [или преимущества][*] узаконенные и впредь узаконяемые, по крайнему разумению силе и возможности предостерегать и оборонять и при том, по крайней мере, старатися споспешествовать все, что к ея императорского величества верной службе и пользе государственного во всяких случаях касатися может. О ущербе ж ея величества интереса, вреде и убытке, как скоро о том, уведаю, не толко благовременно объявлять, но и всеми мерами отвращать и не допущать тщатися, и всякую мне вверенную тайность крепко хранить буду, и поверенный и положенный на мне чин, как по сей генеральной, так и по особливой определенной, и от времени до времени ее императорского величества именем [от представленных надо мною начальников][**], определяемым инструкциям, регламентам и указам, надлежащим образом по совести своей исправлять и для своей корысти, свойства, дружбы и вражды противно должности своей и присяги не поступать, и таким образом себя весть и поступать, как верному ея императорского величества подданному благопристойно есть и надлежит, и как я пред Богом и судом его страшным в том всегда ответ дать могу, как суще мне Господь-Бог душевно и телесно да поможет; в заключение же сей моей клятвы целую слова и крест Спасителя моего. Амин. В сей присяги были и подписались[***].

ЦДІАК України. – Ф. 193. – Оп. 5. – Спр. 1041. – Арк. 22–25. Рукопис. Оригінал.

№ 5

1802 р., не пізніше червня 26[4*]. Текст присяги, яку прийняли дворяни Полтавської губернії

Я, нижеподписавшийся, обещаюсь и клянусь всемогущим Богом, пред св. его Евангелием в том, что хощу и должен при предлежащим выборе от дворянства малоросийской Полтавской губернии в разные места и должности чинов и кандидатов для занятия, на случай перемещения или смерти чьей, мест, также и чиновников на службу вообще по государству поступать по чистой моей совести, безпристрастно и собственные корысти, еще меньше, ни по дружбе, ни по вражде; и выбирать обязан того, которого нахожу способнейшим, достойнейшим и чистые совести и от которого надеюсь, что он в возлагаемой на него должности

---

[*] Так у тексті.

[**] Так у тексті.

[***] Далі йдуть підписи губернського та повітових предводителів дворянства, суддів, засідателів, земських справників кожного повіту Київського намісництва, всього 113 осіб.

[4*] Датується за часом скликання першого Полтавського дворянського зібрання (*Павловский И. Ф.* К истории полтавского дворянства, 1802–1902: Очерки по архивным данным с рисунками. – Полтава, 1906. – Вып. 1. – С. 56).

окажет себя верным подданным его императорского величества, усердным сыном отечества и ревнителем о общем благе во исполнение высочайший воли; если же при сем выборе инако поступлю, то да накажет меня нелицемерный судия в сей жизни и будущей В заключении чего, целую слова и крест Спасителя моего. Аминь.

Опубл.: *Павловский И. Ф.* К истории полтавского дворянства, 1802–1902: Очерки по архивным данным с рисунками. – Полтава, 1906. – Вып. 1. – С. 57–58.

№ 6

1810 р., січня 1. Текст присяги, яку давали члени Державної ради

Мы, нижеименованные, быв призваны к присутствию в Государственном совете, обещаем пред лицом всевидящего Бога и обязуемся всеми священными клятвами верности и чести исполнять возложенную на нас должность по крайнему нашему разумению и силе, и на сей конец поступая как по словам общей присяги, так и сей особенной, помня единую общую пользу, потщимся всеми силами действовать ко благу империи, сохраняя, впрочем, в делах, нам вверяемых, надлежащую тайну; во уверение чего своеручно подписуемся.

Опубл.: Российское законодательство X–XX века: В 9 т. – М., 1988. – Т. 6: Законодательство первой половины XIX века. – С. 85–86.

№ 7

1864 р., листопада 20. Форма присяги судді

Обещаюсь и клянусь всемогущим Богом, пред святым его Евангелием и животворящим крестом господним, хранить верность его императорскому величеству государю императору, самодержцу всероссийскому, исполнять свято законы империи, творить суд по чистой совести, без всякого в чью либо пользу лицеприятия и поступать во всем соответственно званию, мною принимаемому, памятуя, что я во всем этом должен буду дать ответ пред законом и пред Богом на страшном суде его. В удостоверение сего целую слова и крест спасителя моего. Аминь.

Подписал председательствующий в Государственном совете князь Павел Гагарин.

Опубл.: Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Российское законодательство X–XX века: В 9 т. – М., 1989. – Т. 7: Документы крестьянской реформы. – С. 82.

№ 8

1864 р., листопада 20. Форма присяги судового пристава

Обещаюсь и клянусь всемогущим Богом, пред святым его Евангелием и животворящим крестом господним, хранить верность его императорскому величеству государю императору, самодержцу всероссийскому, честно и

добросовестно исполнять все обязанности принимаемой мною на себя должности и все относящиеся до сих обязанностей законы и правила, распоряжения и поручения, не превышать предоставленной мне власти и не причинять с умыслом никому ущерба или убытков, а напротив, вверяемые мне интересы ограждать как свои собственные, памятуя, что я во всем этом должен буду ответ пред законом и пред Богом на страшном суде его. В удостоверение сего целую слова и крест спасителя моего. Аминь.

Подписал председательствующий в Государственном совете князь Павел Гагарин.

Опубл.: Там само.

№ 9

1864 р., листопада 20. Форма присяги присяжного повіреного (адвоката)

Обещаюсь и клянусь всемогущим Богом, пред святым его Евангелием и животворящим крестом господним, хранить верность его императорскому величеству государю императору, самодержцу всероссийскому, исполнять в точности и по крайнему моему разумению законы империи, не писать и не говорить на суде ничего, что могло бы клониться к ослаблению православной церкви, государства, общества, семейства и доброй нравственности, но честно и добросовестно исполнять обязанности принимаемого мною на себя звания, не нарушать уважения к судам и властям и охранять интересы моих доверителей или лиц, дела которых будут на меня возложены, памятуя, что я во всем этом должен буду дать ответ пред законом и пред Богом на страшном суде его. В удостоверение сего целую слова и крест спасителя моего. Аминь.

Подписал председательствующий в Государственном совете князь Павел Гагарин.

Опубл.: Там само.

№ 10

Не раніше квітня 1865 р.* Текст присяги, прийнятої членами Київської палати карного і цивільного суду

Клятвенное обещание

Я, нижепоименованный, обещаюсь и кленусь всемогущим Богом, пред святым его Евангелием в том, что хощу и должен его императорскому величеству, своему истинному и природному всемилостивейшему великому государю императору Александру Николаевичу, самодержцу всероссийскому и его императорского величества всероссийского престола наследнику, его императорскому высочеству государю цесаревичу и великому князю Александру Александровичу** верно и нелицемерно служить, и во всем повиноваться, не щадя живота своего

* Датується за часом смерті цесаревича Миколи Олександровича, якого двір вважав наслідником імператора Олександра II.

** Йдеться про другого сина Олександра II, майбутнього Олександра III.

до последней капли крови, и все к высокому его императорского величества самодержавству, силе и власти принадлежащие права и преимущества, узаконенные и впредь узаконяемые, по крайнему разумению силы и возможности предостерегать и оборонять и при том по крайней мере стараться споспешестовать все, что к его императорского величества верной службе и пользе государственной во всяких случаях касаться может; о ущербе же его величества интереса, вреде и убытке, как скоро о том уведаю, не токмо благовременно объявлять, но и всякими мерами отвращать и не допущать тщатися, и всякую вверенную тайность крепко хранить буду, и поверенный и положенный на мне чин, как по сей (генеральной так и по особливой), определенной и от времени до времени его императорского величества именем от представленных надо мной начальников, определяемых инструкциям и регламентам, и указам, надлежащим образом по совести своей исправлять, и для своей корысти, свойства, дружбы и вражды противно должности своей и присяге не поступать, и таким образом себя весть и поступать, как верному его императорскому величества подданному благопристойно есть и надлежит; и как я пред Богом и судом его страшным в том всегда ответ дать могу, как суще мне Господь Бог душевно и телесно да поможет. В заключение же сей моей клятвы целую слова и крест Спасителя моего. Амин.

По сему клятвенному обещанию присягу выполнили и подписались*.

ЦДІАК України. – Ф. 487. – Оп. 2. – Спр. 153. – Арк. 1. Оригінал. Друкарський примірник.

* Далі йдуть підписи посадових осіб Київської палати карного і цивільного суду

Тетяна КУЗИК (*Київ*)

ПЕРЕХІД ЖИТЕЛІВ СЛОБОДИ ДАНИЛІВКИ У ПІДДАНСТВО ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО[*]

"...жили в наших местах Запорожец и Змий; жили они, жили да заспорили за границы своих владений; спорили они, спорили, а потом и решили, чтоб покончить спор, провести борозду между своими владениями. Вот Змий запрегся в плуг и проорал ров ...и потекла потом по той оранке речка, и прозвали ту речку Ориль".

Легенда, записана Д. Яворницьким[1]

"...Орелі не існувало доти, доки Запорожець не впряг Змія в плуга".

Інтерпретація легенди М. Слабченком[2]

Ця легенда перегукується з історичним образом Війська Запорозького Низового за часів його перебування під російською протекцією (1734–1775): оборювання поселення або ділянки землі символізує виокремлення та захист "свого" простору[3]; оборону Військових Вольностей вважають знаковою характеристикою останньої доби в історії Січі.

Питання про запорозькі землі набуло історіографічного забарвлення ще в 60-х роках XVIII ст. Тоді Кіш намагався здобути від російського двору жалувану грамоту на земельні володіння (продовжуючи розшукувати в архівах "оригінал" універсалу Богдана Хмельницького[4]), а історик Г. Ф. Міллер – з'ясувати історичну легітимність претензій запорожців[5].

[*] Висловлюю щиру подяку Андрієві Стародубу Лідії Сухих та Максимові Яременку за цінні зауваження, висловлені під час підготовки цієї публікації

[1] *Эварницкий Д.* Вольности запорожских козаков – СПб., 1898. – С. 155.

[2] *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностів // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 188.

[3] *Рыблова М. А.* Понятие "граница" в представлениях донских казаков // Этнографическое обозрение. – 2002. – № 4. – С. 6.

[4] Йдеться про універсал від 15 січня 1655 р. Війську Запорозькому Низовому на землі, даний на підтвердження привілею польського короля Стефана Баторія. Більшість дослідників вважає цей універсал підробкою XVIII ст. Опубл.: *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 614–616; Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – С. 638–639; Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1998. – С. 250–251. Списки універсалу див. також: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 19, 28; Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 132–134; там само. – Спр. 11904. – Арк. 17, 20.

[5] Див. праці "О малороссийском народе и запорожцах", "Краткая выписка о малороссийском народе и запорожцах" та "Рассуждение о запорожцах и краткая выписка о малороссийском народе и запорожцах" (*Миллер Г. Ф.* Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846. – С. 14, 40, 43, 52, 54).

З кінця XIX – початку XX ст. символом історії Нової Запорозької Січі стала метафора агонії. Провідну роль у її концептуалізації відіграли ідеї антропогеографії Фрідріха Ратцеля (1844–1904)[6]. Їхнє поширення спричинило зростання інтересу до історичної географії, історії окраїн, колонізації тощо. У працях А. Шиманова[7], О. Твердохлєбова[8], Д. Яворницького[9], Н. Полонської-Василенко[10] та інших дослідників історія Нової Січі постала як "передсмертна поземельна боротьба". Її розглядали як зіткнення двох колонізаційних хвиль, одна з яких ішла з півночі на південь ("наступ на запорозькі землі"), інша – в протилежному напрямі, з самого Запорожжя ("обстоювання"). Причину виникнення конфлікту почали вбачати у відході запорожців зі своїх земель після розгрому Січі в 1709 р. та їхньому "поверненні" у 1734 р.[11]. Було сформовано образ Військових Вольностей як території з усталеними лінійними кордонами, яка постійно скорочувалася[12]. Дослідники зосередили увагу на вивченні колонізаційної політики російського уряду та заходів Коша, спрямованих на протидію державній колонізації Військових Вольностей (їхнє залюднення, пошук документів на право володіння, депутації до імператорського двору тощо). Ця тематика й донині становить вісь зацікавлень істориків Запорожжя[13].

---

[6] *Марков Г. Е.* Очерки истории немецкой науки о народах: В 2 т. – М., 1993. – Т. 2. – С. 58–72.

[7] *Шиманов А.* Предсмертная борьба Запорожья (эпизод из его пограничных споров с бывшей Слободской Украиною) // Киевская старина. – 1883. – № 12. – С. 609–636.

[8] *Твердохлебов А.* Эпизод из предсмертной борьбы Запорожья за целость своих владений // Там само. – 1886. – № 12. – С. 749–756.

[9] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1.

[10] *Полонська-Василенко Н.* Запоріжжя XVIII століття та його спадщина: У 2 т. – Мюнхен, 1965–1967. – Т. 1–2.

[11] Натомість самі запорожці вважали, що у 1734 р. вони повернулися у підданство Росії разом зі своїми землями (Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 2003. – Т. 3. – С. 308). Дійсно, більшість запорозьких земель за Адріанопольським договором від 13 червня 1713 р. та Межовим записом від 13 липня 1714 р. відійшли до Османської імперії. З часів перебування запорожців під кримською протекцією в Самарській товщі продовжувала існувати запорозька паланка (див.: *Модзалевский В. О.* Материалы для истории Полтавского полка (оттиск из первого выпуска Трудов Полтавской ученой архивной комиссии). – Полтава, 1905. – С. 31). Ревізія Полтавського полку (1732) спростовує уявлення, що перехід запорожців під кримську протекцію став поштовхом до колонізації земель на південь від Орелі населенням Полтавського полку. Навпаки, ревізія зафіксувала наявність заОреллю тільки двох хуторів, де мешкали підсусідки, та двох, у яких люди бували тільки під час сінокосу. Решта 32 хутори значаться як "пустые" (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 1. – № 54335 (Лаз. 23). – Арк. 164зв., 216, 222, 517, 531).

[12] Практично всі дослідники, за винятком російських істориків XVIII ст., наголошували на постійному скороченні запорозьких володінь за часів Нової Січі. Лише Н.-Г. Леклерк (якого не можна запідозрити в антипатії до запорожців) писав про їхнє розширення (*Полонська-Василенко Н.* Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. 1. – С. 41).

[13] *Швидько Г. К.* Останні спроби запорожців відстояти свої вольності // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 12–19; *Посунько О. М.* Боротьба Запорозької Січі за свої землі в середині XVIII ст. // Історія та культура Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1998. –

Здавалося б, проблему вичерпано: єдина творча перспектива її подальшого розроблення – нанесення "штрихів" на полотно, де не залишилося білих плям. І все ж таки насмілюся звернути увагу науковців на ще один епізод "передсмертної поземельної боротьби", найяскравіше відображений у донесенні священика церкви Покрови Святої Богородиці слободи Данилівки Симеона Левицького в Полтавське духовне правління від 10 липня 1751 р. У ньому йдеться про наїзд кодацького осавула Мартина Сердечного на слободу та про перехід її жителів у підданство Запорозького Війська[14].

Ситуація, описана у скарзі, шокує поєднанням екстремальності та буденності. Насиченість тексту елементами прямої мови створює ілюзію відчуття "позатекстової реальності", перетворення читача на спостерігача та слухача. Віддамо належне цим "живим голосам минулого" – вони подекуди надзвичайно колоритні ("хочъ, и с тебе мяса самого, вражій сину, нароблю", "секая-такая, неверная, мурая"). Особливих барв їм надало намагання священика відтворити "богомерзкие" інвективи запорожців у пристойній формі, щоб донести їхній зміст до Духовного правління ("поступлю с вами колмицкою любовію", "сего попа з-завитру убити б"), та вкраплення елементів мови "книжної" ("суммо", "інсперато").

Відхід від сухого канцелярського викладу надає текстові пізнавальної дражливості – надто вже дисгармонує поведінка запорожців з очікуваною героїкою "обстоювання Вольностей". Але, мабуть, будь-які "тенденції" чи "процеси", якщо поглянути на них крізь уявний мікроскоп, вимальоюються перед нами як трагедії й життєві негаразди так званих "пересічних людей".

Звернімося до місця події. Слободу Данилівку (інша назва – Бригадирівка) осадив бригадир Данило Апачинін на лівому березі Дніпра, на ґрунтах, куплених у 1741 р. в жительки містечка Переволочни Варвари Федорихи[15]. Поселення лежало на південь від р. Оріль. Остання була символічним кордоном "ментальної географії" як для запорожців, так і для населення Гетьманщини: нею закінчувалася "Русь"[16] або "города"[17]. Бар'єрність кордону посилювала збудована вздовж

С. 24–29; *Мірущенко О.* Земельне питання в економічному розвитку Запорозьких Вольностей // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 6. – С. 180–189; *Швидько Г. К.* Актові джерела до історії Запорожжя останніх років його існування // Південна Україна. – 2001. – Вип. 6. – С. 9–14 та ін.

[14] Симеон Левицький також подав скаргу до Полтавської полкової канцелярії, яка стала поштовхом до тривалого протистояння між Запорожжям і Полтавським полком за юрисдикцію над селом Данилівкою. Оригіналу цього донесення не виявлено; його відтворено в донесенні Полтавської полкової канцелярії гетьманові К. Розумовському від 16 листопада 1751 р. (див.: ЦДІАК України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 2зв.–4зв.).

[15] *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков – Владимир, 1903. – Т. 2. – С. 1711.

[16] "Руссю" називали як правобережні, так і лівобережні українські землі на північ від Військових Вольностей: *Эварницкий Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750–1751 г. – Екатеринослав, 1915. – С. 99; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – С. 654, 695; Там само. – К., 2006. – Т. 4. – С. 609.

[17] Наприклад: "не на продажу в городи, но в презент" (Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 4. – С. 633).

Орелі система російських укріплень – Українська лінія. Далі на південь, за стереотипним уявленням, скажімо, пересічного жителя міста Полтави, розміщувалося "царство розбійників"[18]. Але в населення південних сотень Полтавського полку особливого страху це "царство" не викликало (це засвідчує кількість заснованих ними залінійних слобід і хуторів[19]) – його привабливість значно посилював земельний голод, спричинений розселенням на лінії полків ландміліції[20]. Жителі Китайгорода, Царичанки чи Нехворощі навряд чи змогли б точно вказати, де починалися "запорожские кочевища"[21] – вони лежали десь далі на південь, за кордоном 1714 р.[22]. Загалом, для влади Гетьманщини залінійні землі були "порожніми", де в "займах еденъ другому перешкоды чинить не повиненъ, на что и законы суть"[23], для Запорозького Війська – "здавна заслуженими" Вольностями. Щоправда, в Коші не мали чіткого уявлення, що саме обмежовувало Військові Вольності на півночі – кордон 1714 р.[24] чи річка Оріль[25].

У 1742 р. Кіш подав скаргу імператриці на Д. Апачиніна й отримав рішення про заборону бригадирові осаджувати поселення в запорозьких землях[26]. Але невдовзі Данилівка потрапила під юрисдикцію Орлицької сотні Полтавського полку. Указ Сенату від 8 березня 1743 р. узаконював колонізацію земель на південь від Української лінії вихідцями з Гетьманщини[27]. Але переселенці не отримували жодних пільг: у Сенаті вважали, що вони "идутъ изъ воли своей и для своего удоволствия"[28]. Їх не звільняли від "загальнонародних повинностей", зокрема від сплати консистентського збору (так званих "порцій" та "рацій"), призначеного на утримання розквартированих в Україні російських полків[29]. З іншого боку, вони потерпали від нападів і поборів полковників Кодацької й Самарської паланок.

---

[18] *Эварницкий Д. И.* Две поездки… – С. 1.

[19] Див., напр., опис поселень на південь від Української лінії, складений у 1761 р. В. Магденком, К. Прокопієвим та С. Бузанівським (ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13796. – Арк. 53–123).

[20] Напр., на початок 1745 р. у козаків Китайгородської сотні не було "никаких грунтов, кроме едних жилищних плецов за отнятием на лантмилици всехъ угодій" (ЦДІАК України. – Ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 25зв.). Про суперечки за землі між Полтавським полком і полками ландміліції, поселеними на Українській лінії, див.: ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9775, 11948, 11951, 11952, 12890.

[21] *Эварницкий Д. И.* Источники… – Т. 2. – С. 1937.

[22] Згідно зі статтею 7 Адріанопольського договору від 13 червня 1713 р. (Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Т. 5.– № 2687) та Межовим записом від 13 липня 1714 р. (Там само. – № 2834) кордон між Російською та Османською імперіями було встановлено у межиріччі Орелі та Самари, від Дніпра до р. Тернівка, далі – через верхів'я річок Грузька, Кривий Торець, Лугань до місця впадіння р. Темерник у Дон.

[23] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11368. – Арк. 162.

[24] Архів Коша… – Т. 3. – С. 309; Т. 4. – С. 577.

[25] Там само. Т. 4. – С. 90, 160, 162.

[26] Указ Сенату від 21 липня 1742 р. (ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 203–203зв. Копія).

[27] Текст указу див.: Там само. – Спр. 13796. – Арк. 40–41. Копія.

[28] Там само. – Арк. 41.

[29] Розповсюджене в підручниках та нарисах з історії України твердження, що за часів правління Єлизавети Петрівни Україну було звільнено від консистентських зборів, є

“Цінність” слободи Данилівки для фіскальних інтересів прояснюють ревізійні відомості: у 1751 р. там обліковано 12 дворів, які перебували “в свободности”[30]; в 1753 р. – 8 дворів козацьких та 18 – посполитих бригадира Апачиніна[31]. Усе населення належало до категорії “крайне нищетнихъ”.

“Порубіжність” залінійних поселень визначалася міграційною активністю населення та його ставленням до влади[32]. Найвлучніше їх окреслює інвектива, вживана кодацьким осавулом щодо жителів Данилівки: “безпанские сини”. З нею, вочевидь, могли б солідаризуватися як у Коші, так і в Полтавській полковій канцелярії. В останній скаржилися, що жителі залінійних слобід “указних податей и повинностей по полку вистатчать отказуются, зачем-де немалые умножились доимки”[33]. Так, упродовж 1744–1751 рр. сотенній Орлицькій канцелярії жодного разу не вдалося стягти з жителів Данилівки згаданих платежів[34]. Кошовий отаман Данило Гладкий стверджував, що “малое число есть іс них (жителів залінійних поселень. – *Т. К.*) ползи і надобности за обиклостию того народа с места на место всегда переходить и скриватся от служби и повинностей”[35]. Одружені запорожці, які оселялися в таких поселеннях, взагалі не відбували служби ні Запорозькому Війську, ні сотенним правлінням[36]. Не випадково в Полтавському полку найбільше колишніх запорожців нараховувала єдина залінійна сотня – Старосамарська[37].

Атмосферу конфліктності на порубіжжі Запорожжя з Гетьманщиною породжувало зіткнення традиційної для січовиків системи влади/власності/ідентичності з експансією осілого світу. У Запорожжі право володіння (чи користування) землями мало корпоративний характер і опосередковувалося належністю до товариства. Схожа форма “верховної власності” на землі була властивою для номадів[38]. Проте, на відміну від кочових суспільств[39], у Запорозькому Війську

необґрунтованим – див.: *Нечипоренко П.* Про “порції” та “рації” на Гетьманщині 1725–1750 рр. (Матеріяли про загальні норми податку та як їх здійснювано у полках Чернігівському та Ніженському) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН – К., 1928. – Кн. 20. – С. 176–198.

[30] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11600. – Арк. 25.

[31] Там само. – Спр. 11601. – Арк. 711.

[32] У географічному вимірі порубіжжя Запорожжя та Гетьманщини у середині XVIII ст. можна співвіднести з межиріччям Орелі та Самари.

[33] ЦДІАК України. – Ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 81. – Арк. 67.

[34] Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18859. – Арк. 1; Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 4зв.–5.

[35] Архів Коша… – Т. 3. – С. 308.

[36] Див., напр., донесення Старосамарського сотенного правління до Полтавської полкової канцелярії від 11 квітня 1745 р., що “в грунтах как помянутіе жонатие запорожци, так и все старосамарские обиватели от запорожских козаков ничимъ волности не имеютъ, да и от оних живущих пры Старой Самаре запорожских козаков никакой службы не продолжается” (ЦДІАК України. – Ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 29зв.).

[37] Там само. – Арк. 30–30зв.

[38] *Крадин Н. Н.* Кочевые общества. – Владивосток, 1992. – С. 97; *Жумангабетов Т. С.* Право собственности на землю у средневековых кочевников // Восток. – 2003. – № 4. – С. 113.

[39] *Крадин Н. Н.* Кочевые общества. – С. 145.

владу булоорганізовано не за ієрархічним принципом, а по горизонталі: загальна Військоварада – курінні отамани – військова старшина. Щороку 1 січня на Військовій раді угіддя розподіляли між куренями жеребкуванням[40]. Це стосувалося тільки берегових смуг та сіножатей – для запорожців орна земля не мала цінності[41]. В основі їхньої колективноїідентичності лежало уявлення про військово-промисловий характер власного життєзабезпечення: "запорожскіе козаки, собственной своеи экономіи не содержатъ и хлеба не пашутъ"[42]. Крізь призму стосунків з "іншими" корпоративний характер влади/власності в Запорожжі віддзеркалювався у формулі "никто и нигде не в своихъ волностяхъ напрасно, без заплати, корыстей иметь не можетъ"[43].

Якщо взяти за концепт характер поборів і платежів, то на основі документа можна виокремити три моделі взаємин між запорожцями та населенням, яке осідало на південь від Лінії. Одну з них окреслюють погроза запорожців "всехъ васъ, безпанскіе сини, випалимъ" та піднесення сільським отаманом "в честь" чорних ягнят і смушок. Для її детальнішої реконструкції звернімося до документів, у яких описано напади кодацьких і самарських полковників на хутори китайгородських жителів. Ці наїзди здійснювалися під "роспущеннимъ значкомъ", досить часто вночі[44]. Вони були регулярними і мали сезонний характер: "ежегодно по дважды: восени старими овцами, а навесне молодими ягнятами грабителства приключают"[45]. Грабунки супроводжувалися погрозами "зажигать хутора"[46]. Усталеність поборів саме ягнятами, смушками, вівцями засвідчують не тільки скарги та реєстри награбованого. У 1754 р. китайгородський сотник Павло Семенов скаржився в Кіш на відгін у нього запорожцями коней. Ось як він описував коня одного з нападників: "Рудий билъ на той лошади, на которой пред тим Самарской паланки асаулъ по футорах для грабителства смушков ездилъ"[47]. Означення "для грабителства смушков" вжито у донесенні, яке не мало елементу скарги власне на такі наїзди. Тобто, це кліше позначало їхню специфіку, відмінність від звичайного грабунку.

Якщо вважати основною мотивацією цих "походів" тільки отримання здобичі, то впадають у вічі ірраціональні прояви жорстокості нападників. Наприклад, у середині квітня 1753 р. осавули Кодацької та Самарської паланок на чолі загону з 40 чоловік напали вночі на китайгородські хутори і "не точию брали ягнята, но напрасно конми убивали молодие и старие овци, и при том аки неприятел,

[40] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 86; *Фелицын Е. Д.* Кубанское казачье войско. – Воронеж, 1888. – С. 18.

[41] *Слабченко М. Є.* Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. – К., 1927. – Т. 5. – Вип. 1: Соціяльно-правова організація Січи Запорозької. – С. 90–92.

[42] Архів Коша…– Т. 4. – С. 582.

[43] Там само. – Т. 3. – С. 84.

[44] Див., напр.: Там само. – С. 131; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 115зв.; Там само. – Ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 66. – Арк. 31зв.

[45] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 93.

[46] Там само. – Арк. 21; там само. – Спр. 18012. – Арк. 2.

[47] Архів Коша… – Т. 4. – С. 199.

примикалис з голими списами до людей колоть, чимъ детей многихъ до полусмерти перелякали, а надраніе ягнята лупили, и с оних мясо ни себе не забирали, ни обивателем возвращали, но хуже неприятеля, глумяс, бросали в воду"[48]. Запорожець-"бродяга" Степан Струценко погрожував китайгородські хутори палити і "цуркою крутить обивателямъ головы"[49]. Нічого подібного не спостерігалося, скажімо, під час наїздів запорожців на підданих Кримського ханату для відгону коней чи худоби[50].

Очевидно, демонстративна жорстокість у ставленні до "інших" була способом періодичного утвердження січовиками влади/власності на "своїх" землях. У свідомості пересічного запорожця останні ще не набули абстрактного представлення як "територія", а мислилися як сукупність окремих урочищ, балок, річок, угідь[51]. Військові Вольності не мали контурного окреслення у вигляді "кордонів"[52] – їхнє "обстоювання" означало періодичне підтвердження належності Війську кожної конкретної місцини через роз'їзди паланкових загонів. При цьому зверхнє поводження з "мужиками" було виявом самоідентифікації запорозької громади. Доволі яскраво та виразно це сформулював гайдамацький ватаг Григорій Похил: "Я, будучи ридной козак и христианин бариша … недобрих сынив … мужиков без милости драти буду, поки жив на свити"[53]. Цікаво, що саме таким уявляли "справжнього" запорожця жителі Гетьманщини[54]. Наведу ще один приклад. У 1758 р. кодацький старшина Петро Олексіїв у Переволочній побив канчуком "едного мужика, называемого Паламара, за ругателство"[55]. Кіш намагався

---

[48] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 115зв.

[49] Там само. – Арк. 77зв. – 78.

[50] Див., напр., матеріали Комісій для розгляду взаємних претензій запорожців та підданих Кримського ханату (опубл.: Архів Коша… – Т. 2–3).

[51] Див., напр., свідчення запорозьких старожилів Максима Кальниболотського та Олексія Вербицького про володіння Запорозького Війська (*Пивовар А. В.* Поселення задніпрянських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. – К., 2003. Електронна версія: http://www.library.kr.ua/elib/pivovar/pivo37.html#2)

[52] Ні російсько-турецький кордон, встановлений в 1740–1742 рр., ні кордон з Донським Військом, встановлений у 1746 р. рішенням російського Сенату, не були межами Військових Вольностей. Так, відомство Інгульської паланки охоплювало землі в межиріччі Дніпра та Південного Бугу аж до Дніпровського лиману, тобто далеко на південь від російсько-турецького кордону Запорожці не тільки осаджували там зимівники – ногайські чабани могли перебувати на цих землях тільки взимку і з дозволу Коша (ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 8, 12, 14). Навіть у 1775 р., тобто майже через 30 років після встановлення кордону з Донським Військом по р. Кальміус, в Коші продовжували розглядати р. Міус як запорозьке володіння. Так, Хома Сукур засвідчив у Кальміуській паланці, що він торгував горілкою в зимівнику, "выстроенномъ имъ зъ ведома сея паланки пределовъ Войска Запорожского над рекою Миусомъ" (ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 363. – Арк. 5, 9, 15).

[53] *Эварницкий Д. И.* Две поездки… – С. 40.

[54] На цю думку наштовхує коментар архімандрита Леонтія до наведених слів Григорія Похила: "В чем он и устоял, как постоянный запорожец и как знатный разбойник" (Там само. – С. 40).

[55] ЦДІАК України. – Ф. 94. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 471.

виправдати Петра Олексіїва: він це вчинив "з неутерпимости и военной натуры"[56]. Тобто "запальчивость" для січовика була нормальною моделлю емоційної поведінки людини військової. Щоправда, ця "корпоративна солідарність військових" не поширювалася на "людей подневольных": російських солдатів, козацтво Гетьманщини і навіть на одружених запорожців, які належали до військового підданства[57]. Відомі випадки, коли січовики відмовлялися нести службу разом з останніми, "имея от них отличность"[58].

Загалом, терор стосовно тих, хто не був членом січового товариства – реліктової форми чоловічих союзів, а також сезонність нападів полковників на залінійні поселення єднає цю форму стосунків з інститутом наїзництва, властивим багатьом народам[59]. Піднесення нападникам чорних ягнят – символічний викуп за життя та спокій, інакше – за право "пити воду" (у документі згадано про заборону жителям Данилівки "пити воду" з Дніпра)[60].

Побори ягнятами мали дуальний характер – і "контрибуції", і "награждения" (у документі – "благодарение"). Так, у 1754 р. самарський полковник Павло Малий писав у Кіш, що "овецъ черних и белих … до ста взялъ онъ … по давнему обикновению, к чему они … старосамарци всегда такое награждение делают и делать желаютъ"[61]. Звісно, можна інтерпретувати ці слова і як вияв цинізму Павла Малого, і як намагання виправдатися. Але цікаво, що і сам звичай, і його словесна репрезентація в кліше "овецъ черныхъ и белыхъ" дивним чином перегукуються з біблійним сюжетом про Якова і Лавана[62]. Можливо, цю дуальність породжував "ми-образ" Війська як "арматного стада"[63] у поєднанні з уподібненням функцій паланкової старшини чабанським (та й організація Коша нагадувала організацію "кхоша" – об'єднання чабанів у татар[64]. Паланковим полковникам

---

[56] Там само.

[57] Див. для порівняння дослідження про субкультуру людей зброї у XVII ст.: *Яковенко Н.* Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників // *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 189–229.

[58] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 2.

[59] Див. для порівняння: *Мирзаев А. С.* Наездничество как традиционный адыгский общественный институт // Этнографическое обозрение. – 2002. – № 1. – С. 93–108.

[60] Наведу ще кілька прикладів. У 1752 р., навесні, полковник Самарської паланки Онуфрій Яковлев набрав у Старій Самарі чорних та білих ягнят. 1 липня йому на зміну в паланку прибув Корній Таран, який заборонив жителям містечка "пити воду з Самари" (ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11368. – Арк. 58). У 1753 р. депутати від Війська у Старосамарській комісії погрожували жителям містечка, що "им с Самари пить води не дадут" (Там само. – Спр. 9333. – Арк. 129зв.). У 1761 р. запорожці заборонили старосамарцям користуватися угіддями і дозволили "толко в городе сидеть да одну воду пить" (Там само. – Спр. 11904. – Арк. 85зв.).

[61] Архів Коша… – Т. 3. – С. 147.

[62] "Я пройду по всему твоему скоту сегодня, отдели из него всех овнов, покрытых точками и пятнистых, и всех овнов, черных из ягнят, и всех пятнистых и покрытых точками из козлов, и это будет моей платой … все, что не покрыто точками и не пятнистое среди коз и не черное среди ягнят, – украдено это, если найдется у меня!" (1 Бт., 30: 32, 33). Висловлюю щиру вдячність А. В. Стародубу який звернув мою увагу на цей сюжет.

[63] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 149.

[64] Там само. – С. 98.

товариство делегувало обов'язки "охраненія" та "смотренія" – щоправда, їм було "поручено не череду пасти, но всякі порядки"[65].

Цікаво, що паланковий полковник-"пастух" не отримував жалування від Коша[66] – як і біблійний Лаван, він, образно кажучи, мав задовольнятися "приплодом від овець". У документах є згадки про стягнення полковниками десятини "від невода", "від бджіл"[67], захоплення худоби з вимогою викупу тощо[68] – усе майно, набуте поселенцями у Військових Вольностях, вважалося власністю Війська. Під час наїзду на Данилівку запорожці стягли з її жителів навіть викуп за будинки: "хати же-де все ихъ, обивателскіе, им же, по оценки своей, попродавши, денги себе забирали"[69].

Дозвіл "пити воду" не означав надання права на користування землями та угіддями – для його отримання поселенці мали виконати ритуал "уговору" паланкового полковника (у документі – наказ просити "милості"). Наприклад, у 1756 р. жителі містечка Старої Самари "паланки Самарской полковника Водолагу в позволеніи имъ сего году генвара с 1 числа до праздника верховных апостоловъ Петра и Павла з леса дрова рубать, поле пахать и сено косить его, полковника, уговорили за пятдесятъ рублей и три шовком шитие рубашки"[70]. Інакше це називалося "покупать грунта"[71]. Плату не було регламентовано – вона мала характер "гостинців" або "поклонів", які підносили кожному полковникові, який прибував у паланку на заміну (в часи Нової Січі це відбувалося, здебільшого, двічі на рік). Подібна форма взаємин була досить давньою. Наприклад, козак Іван Білозерський, який до 1711 р. жив у містечку Вільному, володів хутором в урочищі Хащуватому. За це він "даваль запорожцамъ товщи Самарской в паланку в годъ по лисице или за неимениемъ лисици – денегъ шестьдесятъ копеекъ"[72].

І "контрибуція", і "добровільні датки" були формами екзоексплуатації – поселенці залишалися поза юрисдикцією Коша. Запис жителів слободи Данилівки у компут означав їхній перехід у військове підданство. Тепер її жителі мали нести певні служби та повинності на користь Війська взамін "защищения" останнім. Вже влітку 1751 р. Орлицьке сотенне правління повідомляло полкову канцелярію, що слобода "тянеть подати до паланки Кодацкой, и уже с оного села обивателі на паланку Кодацкую и сено ... косили"[73]. У свою чергу, кодацькому полковникові з Коша віддано наказ її "в своемъ ведомстве содержоват и никому ни до какихъ обидъ и озлоблений не допускать"[74].

Не виключено, що для паланкової старшини більш звичними й зрозумілими були традиційні "кормління". Наприклад, у 1752 р. самарський полковник проіг-

[65] Архів Коша… – Т. 1. – С. 311.

[66] Там само. – Т. 4. – С. 138.

[67] ЦДІАК України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 312. – Арк. 37.

[68] Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 33.

[69] Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 4.

[70] Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13893. – Арк. 2.

[71] Там само. – Спр. 9333. – Арк. 33.

[72] Там само. – Арк. 32.

[73] Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 5.

[74] Там само. – Арк. 5зв.

норував ордер Коша про повернення китайгородському козакові Куриленку захопленого майна і "послалъ асаула Вырозуба с козаками на хутора для набраня овецъ"[75]. При цьому підписар Самарської паланки "тотъ ордеръ бранилъ, сказуючи при томъ, что ежели по онимъ ордерамъ то исполнять, то ис чего-де будетъ намъ жить"[76]. Звісно, не завжди реакцією на такі розпорядження Коша була агресія. В одному з документів зафіксовано випадок курйозний: у 1753 р. в Кодацькій паланці запорожці були змушені повернути орлицьким жителям захоплених коней – тваринам було "на смех и крайнюю … обивателем обиду подрезовано гриви и хвости при рипцях"[77]. Об'єктом подібного нападу могли стати свої ж таки піддані. Наприклад, у ніч на 19 червня 1768 р. "об'їздка" Кодацької паланки у кількості 30 чоловік на чолі з підосавулом, переїхавши через Дніпро, пограбувала села, які належали до відомства Протовчанської паланки[78].

Документ руйнує уявлення про запорозькі паланки як адміністративно-територіальні одиниці, що існували здавна й виникли внаслідок акту поділу території, оскільки засвідчує наявність у запорозьких землях поселень, які перебували поза паланковою юрисдикцією. У документах Архіву Коша не знаходимо не тільки ознак поділу Військових Вольностей за територіальним принципом, а навіть слідів охоплення терміном "паланка" адміністративних округ – їх називали "паланковими відомствами". Останні не охоплювали всіх військових земель. Саме тому військовий старшина Андрій Порохня в 1768 р. називав відомство Протовчанської паланки "новозанятой областю"[79].

Не маючи змоги в межах цієї публікації детально розглянути проблему еволюції паланки, зауважимо, що до середини XVIII ст. Самарська й Кодацька паланки перетворюються на фіскальні центри (останню в одному з документів січового архіву названо "Войсковий дворецъ", тобто господарський двір)[80], а також адміністративні органи Коша для управління одруженими козаками та посполитим населенням Вольностей. Становлення паланкового відомства означало, що поряд із традиційною "демократичною" моделлю організації влади/власності в Запорожжі вибудовувалася нова, ієрархічна: Військо Запорозьке Низове – "вассалы и подданные" російського імператорського двору, одружені козаки і посполите населення – піддані січовиків. Поступово формувалося уявлення про належність підданих Війську "по земле"[81], а також про ще одну "вольність" Війська – право на власне підданство, яке, поряд із землями, почали розглядати як "награждение" за службу[82].

Становлення відносин підданства наштовхувалося на бар'єр ментальних стереотипів. Коли запорожці стверджували, що жителів Данилівки слід видво-

---

[75] Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 76зв.
[76] Там само.
[77] Там само. – Спр. 11922. – Арк. 11зв.
[78] Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 55, 65–68.
[79] Там само. – Арк. 65.
[80] Там само. – Спр. 356. – Арк. 2.
[81] *Эварницкий Д. И.* Источники… – Т. 2. – С. 1917.
[82] Архів Коша… – Т. 3. – С. 88.

рити за межі Військових Вольностей, вони мислили майже як один з наближених Чингісхана, який вважав, що "від ханьців немає жодної користі державі, (тому) можна знищити всіх людей і перетворити (їхні) землі в пасовища"[83]. Звісно, йдеться не про "знищення", а про те, що осіле населення не вписувалося в ідеальний образ середовища існування ні кочівників, ні запорожців. Більш того, поселенців сприймали як деструктивну силу, що руйнувала економічні підвалини існування Війська: від них "обида в звериной и риболовной добичах и утеснение в жилищах воспоследует, ибо запорожские козаки с тех добычей корыст свою и препитание имеють" і з того несуть службу[84].

Звісно, життєзабезпечення осілого населення більшою мірою змінювало навколишнє природне середовище, аніж традиційні запорозькі промисли. Але навряд чи змогли б "спустошувачі" розорати весь степ, виловити в Дніпрі всю рибу чи випити воду. Реальністю був страх спустошення, який і породжував природоохоронну політику Коша[85].

Оселення у Вольностях "простонародства" подекуди сприймали в Січі як образу честі Війська. Так, запорожці скаржилися, що "зимовники свої оставивши, принуждены били зъ своїхъ здавна заслуженныхъ и высочайше жалованныхъ Волностей, уступая недавно с Малой Россиї с подданства от владелца вибегшему предписанному Березану (старосамарському сотникові. – *Т. К.*), посходить и стеснится в другихъ местахъ"[86]. Місць для "стеснения" у них було ще досить – сотник ображав "самимъ своимъ присутствиемъ" на військових землях. Так само пересічний січовик сприймав і військове підданство, у тому числі й "рабочих самарских и кодацких козаков"[87]. Наприклад, у 1772 р. з Коша було дано на прохання одруженого запорожця Григорія Довбиша печатку, "чтобъ ему с пасекою в Кылчени бить ныхто из холостих козаковъ обиди не делал"[88].

Не тільки запорозька сірома, відчуваючи "тісноту в степу", не вбачала користі у заселенні Вольностей[89]. Старшина Онисим Кривицький стверджував, що "надобно не населять, но опростать от уже населившогося на нашей земле малороссийского народа, кой при первой с турками войне привлечетъ к себе татаръ, которые учинять изъ него первую свою добичу"[90] – російсько-турецька війна була

---

[83] *Крадин Н. Н.* Кочевые общества… – С. 158.

[84] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 51зв.

[85] Про природоохоронну політику Коша див.: *Гісцова Л. З., Демченко Л. Я.* "Щоб защадывши леса ... можно било и напредкы чем корыстоватись.." // Архіви України. – 1991. – № 5/6. – С. 75–85; *Лащенко Х. Г.* Проблема лісокористування на Запорожжі в світлі документів з Архіву Коша // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 100–107.

[86] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11904. – Арк. 13.

[87] Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 96.

[88] Там само. – Спр. 136. – Арк. 162.

[89] *Рябінін-Скляревський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша у XVIII столітті // *Малинова Н. Л., Сапожников И. В.* А. А. Рябинин-Скляревский. Материалы к биографии. – Одесса; К., 2000. – С. 93, 111.

[90] *Эварницкий Д. И.* Две поездки… – С. 93.

реальністю життя степового порубіжжя[91] навіть у мирний час – вона продовжувала "тривати" у вигляді чуток про вороже "внезапное нападение", очікувань, страхів і сподівань.

Документ ще раз доводить, що колонізаційна політика Коша була явищем доволі пізнім – при переході у військове підданство жителям Данилівки ніяких пільг не надавалося[92]. Ідею заселення Вольностей уперше зафіксовано в одному із документів Архіву Коша за 1756 р., де вона подається як спосіб протистояння саме державній російській колонізації[93]. У 1761 р. колишній військовий писар Іван Чугуївець радив запорозькій старшині заселяти Вольності, "чтоб не называли порожнею и пустою землею … ежели засядут, то не утеряетця и никакая пустая земля"[94]. Щоправда, у цих випадках йшлося тільки про осадження запорожцями зимівників, а не про сприяння збільшенню притоку переселенців. І тільки з кінця 60-х років XVIII ст. у документах з'являються відомості про зведення людей на поселення у Військові Вольності[95].

Інтеграція осілого населення шляхом ускладнення системи влади/власності, а саме перетворенням паланки в адміністративний апарат для управління військовим підданством, була панівною тенденцією у взаєминах Січі та поселенців. Поступово дедалі більше залінійних поселень потрапляли під юрисдикцію Коша – як і жителі Данилівки, вони просилися "під військову ласку", здебільшого під загрозою виселення та розорення[96]. Наприкінці 1764 – на початку 1765 рр. військовий осавул Андрій Порохня захопив у китайгородського сотника Павла Семенова хутір, який знаходився за 17 верст на південь від Лінії, і облаштував там нову паланку – Протовчанську[97]. На зворотній стороні рапорта Андрія Порохні, де він повідомляв про цю подію, читаємо резолюцію Коша: "По сему приговорено на сходки: Порохне охранять землю… до самой Орели"[98].

---

[91] На війну як перманентний стан життя населення степового порубіжжя звернув увагу В. Мільчев, розглянувши це явище як вияв феномену зони "трьох кордонів" на Півдні України (*Мільчев В.* У пошуках "Антисічі": запорозькі осередки за межами вольностей (1740-і – 1760-і рр.) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 10. – С. 231–250).

[92] Навпаки, коли в листопаді 1764 р. частина жителів залінійних хуторів перейшла в підданство Війська, Кіш віддав наказ взяти означених в реєстрі людей "под ведомо Самарской паланки … и по ихъ недавнем сюда желанію ни в какие наряды и посилки и тяглости не определять и не превлекать" (ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 10).

[93] Тоді Данило Гладкий, Петро Калнишевський та Іван Чугуївець перебували у Петербурзі з клопотанням про надання Війську Запорозькому Низовому жалуваної грамоти на землі. У листі до кошового отамана Григорія Лантуха вони писали: "Покорно советуем вел-можности вашей і всему Войску… везде в пустих местах позволить зимовникамъ селится, не худоб, чтоб распространит дали жилища, и не все те места явилися б порожние, понеже тут мъного тем нарикають, чъто в Запорожеземли пустой много" (Архів Коша… – Т. 4. – С. 586).

[94] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 93.

[95] *Полонська-Василенко Н.* Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. 1. – С. 100–103, 113–114; ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 357.

[96] Див., напр.: Там само. – Спр. 171, 176, 181.

[97] Там само. – Спр. 181. – Арк. 1, 38.

[98] Там само. – Арк. 127–127зв.

Загалом, прочитання документа крізь метафору Запорожця та Змія надає картині "передсмертної поземельної боротьби" калейдоскопічності та мозаїчності; окремі її фрагменти виглядають суперечливими й неузгодженими. Такою була агонія Запорожжя – прискорення плину часу та динаміки змін; нагромадження архаїчного та інтенсивне продукування нового; стан аномії, конфлікту звичних норм та ідентичностей з реаліями життя, відмирання та переродження традиційних інституцій.

Які наслідки мав напад запорожців на слободу Данилівку поза грою "тенденцій" та "сил макросвіту"? Гетьман Кирило Розумовський наказав покарати старшину Кодацької паланки за наїзд[99]. Кошовий Яким Ігнатович відмовився виконати гетьманський ордер[100]. Київська духовна консисторія прийняла рішення повернути Симеона Левицького в його парафію і надіслала розпорядження полтавському протопопу, щоб він "для отобратія от оного асаула церковнихъ ключовъ послал бы от себе какого ведомства своего священика"[101]. Проте священик Симеон Левицький так і не ризикнув повернутися до Данилівки, а його дім було продано запорожцеві Власові Говоруну[102]. Надалі село вписували у ревізійні відомості як Полтавського полку, так і Кодацької (з другої половини 1754 р. – Самарської) паланки[103], і "паперова війна" за нього тривала аж до створення Новоросійської губернії[104]. У 1756 р., лише через п'ять років після описаних у документі подій, жителі Данилівки "примикались бить" комісарів, які проводили ревізію в Полтавському полку, "обявляя, что-де они находятся в ведомстве Войска Запорожского ... а когда-де впред туда хто прислан будеть, то техъ посилних всмерть побьють"[105].

Того самого року троє козаків принесли в дар церкві села Данилівки "большой колокол"[106]. Серед них був Павло Брехара. Цікаво, чи не був він тим самим кодацьким полковником, який у травні 1751 р. погрожував жителям слободи "колмицкою любовию"?

* * *

Публікацію підготовлено згідно з методичними рекомендаціями, розробленими для видання корпусу документів "Архів Коша Нової Запорозької Січі". При цьому допущено певний відхід від "Методичних рекомендацій": виносні літери внесено в рядок без виділення курсивом; скорочення (у тому числі під титлом) розкрито, відновлені літери відтворено в дужках ()[107].

---

[99] Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 46–47.

[100] Там само. – Арк. 49.

[101] Там само. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 727. – Арк. 7.

[102] Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 4321. – Арк. 172. У 1752 р. Симеона Левицького було тимчасово призначено вікарієм соборної Свято-Успенської церкви в м. Полтаві (Там само. – Ф. 127. – Оп. 1024.– Спр. 727. – Арк. 17).

[103] Архів Коша… – Т. 3. – С. 89, 168–170, 176, 193–195, 265, 268–269, 288–291; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 244.

[104] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Арк. 2–4зв.

[105] Там само. – Спр. 13774. – Арк. 3.

[106] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 283.

[107] *Гісцова Л. З.* Методичні рекомендації по підготовці до видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі. – К., 1992; див. також: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 1998–2006. – Т. 1–4 (передмова від упорядників).

ДОКУМЕНТ

1751 р., липня 10. – Донесення священика церкви Покрови Святої Богородиці слободи Данилівки Орлицької сотні Полтавського полку Симеона Левицького в Полтавське духовне правління про напад запорозького загону, очолюваного осавулом Кодацької паланки Мартином Сердечним, на слободу та про перехід її жителів у підданство Запорозького Війська

арк. 2 В Д(у)ховноє в Б(о)зѣ высоцепрєподобнѣйшаго г(ос)п(о)д(и)на отца протопопа Полтавскогѡ Евстафія Могилянскогѡ правлєніє

Залінійной слободи Даниловки от попа Сѵмєона Левицкого

Покорноє доношєніє

Імѣется покойного брєгадира Данила Юрієвича Опачинина дєрєвня за Украйнскою лінією, разстояніємъ въ сороку чєтырєхъ вєрстахъ при урочищє Романковъской Радути, при самом бєрєгу рєки на низ Днєпра, въ которой дєрєвнѣ коштомъ і стараніємъ онаго умєршаго брєгадира Опачинина и ц(е)рковь Божія во імя Покрова Б(огороди)цы[1] сооружена им, Опачинином, до которой ц(е)ркви за цѣлого настоятєля мєнє, нижєрєчєннаго ієрєя, по прошєнію от нєгѡ об опрєдѣлєній въ рєченную слободку к церквѣ ѡт прєосв(я)щєннѣйшаго митрополіта кѵєвскагѡ грамматою прошлаго 744-го году сєнтября 12 д(ня) и опрєдѣлєно[2], почєму оной ц(е)ркви и по сєє врємя находился бєзотлучно. А сєго 751 года прошєдшагѡ мая м(еся)ця в послѣднихъ числєхъ самая настоящая крайная нужда возбудила и привлєкла мєнє, нижайшєгѡ, таковим моймъ нижєординованнимъ и прописаннимъ созєрцанієм утруждать, а імєнно.

Званія запорожскаго мєнуєміє Новокодацкой поланки осаулъ імєнємъ Мартинъ а прозванієм Сєрдєчній с товарищєми своими до двацяти чєловѣкъ из-за Днєпра лотками пєрєєхавши въ слободку Даниловку, остановясь у бєрєгу противъ Божєй ц(е)ркви, да там жє, и близ моєго двора, закричали злообичними своими словами вєсма силно, вовся сказат, суммо* дѵкоголосно, аки на нєхристіянъ, гвалтовнимъ и нєчаяннимъ способомъ, с приступомъ ружєйнимъ и бранню сквєрнорєчистою самою богомєрзкою, мєжду чємъ рѣчь и потєкла в асаула: "Гядитє**, якъ разъ к ружжу". И стали всє с ружємъ и спицями*** подходит прямо на дворъ мой, до мєнє, нижайшєго (а того для, что по н(ы)нѣшнєму врємєни вєсни Божєскимъ ізволєніємъ за подтоплєніємъ водостнимъ оніє слободки обиватєли всє попєрєєжжали были в дворъ мой прожит до врємєни), которія вышшєозначєннія запорожци, нахалствомъ пєрєєхавши, закричали на атамана: "Нєвѣрній вражій сину! Ти тута осадчій?". А прєждє того своєго пєрєєзду такъ приумничили4* єщє на заднѣпрской тогобочанской своєй сторонѣ в сєлѣ Камянки. Атаману отдали приказ найсрогъшій, даби всє імѣющієся обы-

* Від лат. "summo" – надзвичайно.

** Так у документі, треба "глядитє".

*** списами.

4* Від "умнити" – зменшити, принизити.

вателскіе човни собравъ въ єдно мѣсто, что ж нє повѣраяс на нєго[*], и сами съ атаманомъ тщилис по намѣрєнію всєму собрать и учрєдить караулъ того для, чтоб нє дать язика, и такъ инсператє[**] прискакали и бєз усєго взяли въ почакнє[***] атамана бить-волочить нєщадно, и обиватєлєй своєобично, по-запорожскому, до сущаго поврєждєнія живота чєловѣчєского. Которія бросилися в каюки на воду, за тими на своӥхъ чолнахъ ловит, с криком сквєрнорєчистим, болно бранят: “Куди нєвѣрной вражій сину! И ружиною миволно застрєлю!”; и полапавши в бєрєгу, взяли бит-волочит, и єщє другихъ искают в двору моємъ // **арк. 2зв.** по всємъ мѣстамъ вєздє, и по всємъ дворамъ обыватєлскимъ порожнимъ, по горѣщамъ хатнімъ и по сторонамъ околокружно слободки гдѣ найдутъ – быть того б нєщадно. Інія кричатъ: “Гдѣ єщє вашъ пѣпъ, синъ вражий? Сєго попа з-завѣтру убити б!”. И закричали: “Палѣтє сєго-такого хату!”. И к жєнѣ моей з дѣтми малими з нагайками, кричатъ: “Сєкая-такая, нєвѣрная, мурая[4*]! Гдє твой попъ, вражій сѵнъ? Заховала єси попа?”. И запаливши, и с огнєнними вѣхтями и головнями бєгаютъ, и и говорят: “Всєх васъ, сини вражіє, випалимъ, вам то кажєтся: тутъ, на нашихъ войсковихъ облостястяхъ[5*] жити будєтъ[6*], чтоб вашъ духъ нє остался, нєвѣрніє вражіє сини; нє вєлимо вамъ лѣса рубать, зємли похать, на водѣ нашей користоватся от рибной добичи и пити, вовся б тут на нашєй зємлѣ нє било б, а єжєли хочєтє жити, то нам битє челом, чтоб вам позволили и под ласку б свою войсковую приняли”. И потом закричали на атамана: “Атаманє, вражій синє! Гдє чєрєда и ватаги овєчіє? Сєй часъ би єси тутъ нам пригнал!”. И погнали атамана въ полє за скотом, такжє и сами бросилися и пригнали в слободку ввєсь скотъ. И атаманъ възялъ чєрнихъ двоє барановъ и смушковъ чорнихъ нєсколко дават им въ чєсть, то оной осаулъ закричалъ: “А що ти сє сину вражій, осадчий атаманє, даєшь?”. И начєл онаго по головѣ списомъ бить и розбилъ до кровѣ, и всє с ним взяли волочити, топтати бєзмилостивно бити и кричаты: “Воли колѣте и в каюки наваливайтє”. Обачє жє видят то, что въ лотки нєболшіє воловъ нє подоймутъ, то єго кобана годованого болъшого близ хати в двору застрєлили, також и обиватєлскихъ барановъ набравши сколко хотя, взявши с собою на тот бокъ Днєпра увозит намєрєваютъ. Атаманъ жє в нєбитности моєй того врємєни въ дому стал у означєнаго асаула просит: “Панє асауле, пожалуй, нє обижай н(а)шєго отца духовнаго і попадѣ єго и дѣтєй малолѣтнихъ нє лякай[7*] , понєжє єму и такъ скорбь, и послѣднѣ все три конѣ єго нєдавном врємєни с станѣ[8*] вивєли, и вола, пѣшъ остался[3]. Отєхалъ в хутори коня обискат купит и до Полтави єхат для д(у)хувних нуждъ. Он приєхавши вамъ будєт бл(а)годарит”.

---

[*] “На нєго” дописано над рядком.

[**] Від лат. “insperato” – неочікувано, всупереч очікуванням

[***] Можливо, від “чакан” – рогіз.

[4*] Мурий – брунатний, із ластовинням на обличчі.

[5*] Так у документі, треба “кажєтся”.

[6*] Тобто, “досить”.

[7*] “Нє лякай” дописано над рядком.

[8*] Так у документі, треба “стайнѣ”.

Рєчєнной асаулъ въ отвѣтъ закричалъ до єго, атамана, и списом до грудєй: "Хочъ, и с тєбє мяса самого, вражій сину, нароблю". Другіє жє єго товарищи бєгают всюда, стрѣляют по двору, и знову закричали и побєжали в хату к попадѣ моєй з нагайками: "ӥсти давай",которихъ накормила, и, наившися, говорят: "Заховала єси попа. Вєлю хату палит". А потомъ побѣгли за собаками и собаку подкололи, плєчо сквозь списомъ, и говорютъ: "Проклятіє вражіє нєвѣрніє сини бєзпанскиє! Сє толко лишь вамъ цвѣтъ, а єщє ягодъ нѣтъ", и в колоколъ бют, кричат: "Отидѣтє, нєвѣрніє вражіє сини бєзпанскіє!". Оной жє атаманъ, Никита Бєзкровной, въ отвѣтъ сказал: "Пане асаулє, а Б(о)гъ вѣсть, ми людє нєбєзгласніє, обстоӥмъ тутъ в посєлєніӥ покойного брєгадира Опачинина в вѣдомствѣ у жєни єго, г(ос)п(о)жи брєгадиршой Опочининовой, по рєвѣзіӥ войсковой Енєралной канцєляріӥ причислени к сотнѣ Орлянской, порціоннія ж и раціоннія на консистентовъ дєнъги по расположєнію съ полковой Полтавской канцєляріӥ єжєгодно взискаются, також и подати указніє жє отдаются нами". И закричали: "У васъ-дє єсть двѣ бочки горѣлки!". И атаманъ сказал: "У насъ-дє двохъ бочокъ горѣлки нє било // **арк. 3** і тепер не имѣется нѣчего, что и побожитис нє со грѣхомъ". И закричали: "Вражий сѵну атамане! Іди с нами на той бокъ". И изнову, за третой разъ, въ хату мою убѣжали и стоящій с водою казанъ мѣдній вѣдорковій въхвативши, виливши воду, сѣвши в лотку з добиччу отєхали, и атамана въэяли, и отєздя: "Вамъ то – говорятъ, – вражіє сини, послѣднє, а за другой разъ якъ пєрєєдємъ, то вжє нє здивуйтє, за добря ума розходтєся, а єжєли пріӥдтє, вражіє сини, и поклонѣтєся нам, то ми васъ приймем, и будємъ писати до Сѣчѣ, к вєлможному кошовому, чтоб васъ принято до ласки, а коли, вражіє сини, живѣтє, да нє пийтє нашєй води, лѣса нє рубайтє, зємлѣ нє пахайтє, и въ водѣ нє користуйтеся от рибной добичи". А когда жє пєрєєхали на ту сторону Днєпра с атаманом, и отамана въэяли къ полковнику койдацкому[4] ж, то он, полковникъ, закричал: "Ти, атаман брєгадировский осадчой? Я єщє заӥду сам к вам* и поступлю с вами колмлицкою** любовію. Як застану полєно дровъ въ дворѣ, то пар двѣ воловъ или въвєс скот займу, или кого на полѣ поймаю с плугомъ, воли забєру, или кого на водѣ поймаю, или кто поймаєт и привєдєт ко мнѣ, нє бєз лиха єму будєтъ, приграждаю тебѣ и приказую: на заутрєнній дєнь чтоб єси к нам до Кодаку въ поланку с мужиками приєздил вислухат указа, нє дожидай, пока вам будєтъ лихо". Обачє жє я, нижайшій, слиша и получа, прибивши в домъ свой, от онихъ обиватєлей и от жєни моєй таковоє пристрастіє, обиди и разорєніє нєчаянное и побой таковими запорожцами, ощущая сєбє в той сторонѣ по способности нєотємлємоє защищєніє и оборону, по обичной своєй должности*** з падєжєм дозємним раболѣпним и слєзним, в силѣ височайшєго указа об вишєписанномъ всємъ от онихъ мною получєнному, в том числѣ, и обиватєлемъ рєчєнной слободки на сихъ званія запорожскаго нападатєлєй задля прєдслѣдующаго врємєни с нижайшєю моєю покорностію Старосамарскаго правлєнія всєхъ низовихъ днєпро-

* Далі одне слово не вдалося прочитати.

** Так у документі, треба "колмицкою".

*** "Своєй должности" дописано на лівому полі.

вихъ постовъ главному коминдиру, обрѣтающємуся штапу к гварнизонним* дєлам от сєбє общє зъ обивателми доносил всє вишшєизобразуємо, и просил гдѣ надлєжит прєдставить, також с нижайшєю моєю покорностію и по д(у)ховной командѣ прошу какъ мнє, нижайшему, поступат, понєжє я, рабъ Б(о)жий и христіанин и по присяжной своєй должности вѣрной рабъ и подданной єя імпєраторскаго вєличества и на милост всєвисочайшой власти бл(а)гонадєженъ обстою во оной слабодки нє от нихъ, запорожцєвъ при цєрквѣ Б(о)жой чєснаго Покрова Богородицы, но ѡт прєос(вя)щєннѣйшаго архіпастира моєго, по рукоположєнію блажєній м(и)лости митрополита Кѵєвскагѡ Рафаила Заборовского[5] грамотою бл(а)гословєнъ и опредѣлєнъ по прошєнію за мною, нижайшим, покойнаго брєгадира Апочинина. В нєй жє, Божєй цєркви от всѣхъ и за вся завсєгда молєнія и жєртва ко всєщєдрому Б(о)гу приносятся, какъ мнє, нижайшєму, остановит того чинит нє смєлъ бєз вѣдома властєлиновъ моихъ, також и бєз своихъ наслѣдниковъ, оставшихся ихъ обидить опасєн по своєй должности, такъ как онія запорожники оних обиватєлєй рєчєнних, а моихъ дѣтєй духовнихъ по принуждєнію привлєкли и приумничивши к сєбє взяли, и от кошєвого писмєнним видом утвєрдили, и атамана нового от сєбє наставивши, вручили, и в свой компут войсковой, в козаки поуписовали // **арк. 3 зв.** І я, видя тоє пристрастиє и способ сєбѣ нєнадобной, принуждєнъ остановитъ Божую ц(є)рковь и домъ свой за силу прєупомянутихъ ихъ похвалокъ, что всєконєчно мєнє бъ, нижайшєго, вбить, въ той вєщє, что "какъ би** нє онъ, попъ, сидѣвъ на сєй слободѣ, то б давно уже никого нє било б здєсь, жили прихилися б к намъ"[6], от многихъ людєй сприюючих слишат, и куда надлежит по способности, о том рєпортовалъ, тако и тєпєр в подтвєрждєніє рєпортую писмєнно, и єгда я из д(у)ховнаго правлєнія*** прієхалъ в рєчєнную Даниловку и до дому своєго, то мєнє, нижайшєго, до оной цєркви запорожской тот жє асаулъ Сєрдєчной с товарищєм нє допустили[4*] и обявили: "У нас-дє пѣпъ свой будєт, за которим ми послали в Києвъ, которой попъ ужє и служилъ у цєркви з ласки войсковой, ми єму позволили"; а цєрковь отмкнули, ужє своимъ замком замкнули и сказали: "Ми тєбє, отчє, нє допустим до цєркви служит, и ис цєркви всє ти книги вибрали и утвар. Полковникъ-дє в пути, коли хочь, то пойдь до Сѣчи до пана кошєвого"[7]. Я, нижайший, ис тим, получа, з рєчєнной слободки отєхал. Того ради да бл(а)говолитъ д(у)ховноє Полтавскоє правлєніє бить извѣстно об вишєписанномъ, и сіє моє доношєніє милостивно вєлѣть до прєдбудущаго врємєни приняти, и о томъ куда надлєжитъ прєдставить.

О сємъ покорно просит залінійной слободи Даниловки ц(є)ркви Покрова Б(огороди)ци попъ Сімєонъ Лєвіцкий

1751 году, 10, юля м(єся)ца

"Поданно 1751 года іюля 19 д. Записавъ доложить".

ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 727. – Арк. 2–3зв. Оригінал.

---

* Так у документі, треба "гарнизонним".

** "Как би" дописано над рядком.

*** "Правлєнія" дописано над рядком.

4* "Нє допустили" дописано над рядком.

КОМЕНТАРІ

1. Документ дає змогу уточнити час побудови церкви в Данилівці – досі було відомо тільки те, що на 1756 р. вона вже існувала. У 1772 р. церкву було перенесено в село Личкове – центральне поселення Орільської (Личківської) паланки (*Макаревский Феодосий.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Днепропетровск, 2000. – С. 512–513; *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 283).

2. У 1742 р. Симеон Левицький був рукопокладений із дияконів у священики похідної церкви Святого мученика Іоана Воїнственника Новооскольського полку ландміліції (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 551. – Арк. 2; Там само. – Оп. 1024. – Спр. 727. – Арк. 5).

3. 6 травня 1748 р. Симеон Левицький скаржився в Полтавське духовне правління на те, що у нього, починаючи з 1744 р., запорожці відібрали 13 коней та 10 голів рогатої худоби (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 727. – Арк. 1зв.).

4. На той час полковником Кодацької паланки був Павло Іванович Брехара; у другій половині 1751 р. цей уряд вже обіймав Пархом Чорний (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 727. – Арк. 4; Там само. – Спр. 821. – Арк. 31; Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 6).

5. Рафаїл Заборовський (пом. 1747 р.) – архієпископ Київський, Галицький і всієї Малої Русі (1731–1747), митрополит Київський, Галицький і всієї Малої Русі (1743–1747).

6. У донесенні в Полтавську полкову канцелярію – "особливо же произносили похвалки, чтоб его, попа, взявши в лещата бороду, допросить: для чего онъ не советуетъ онимъ обивателямъ прихилятся до ихъ, запорожцовъ" (ЦДІАК України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 4).

7. Йдеться про Якима Гнатовича Малого, який був кошовим отаманом з 24 червня 1743 р. – упродовж 1744 р., з 25 червня 1748 р. – упродовж 1749 р., з 24 червня 1750 до 24 червня 1752 рр. та з 24 червня 1754 до 1 січня 1755 рр.

Валерій СТАРКОВ (*Київ*)

ЛИСТИ ФЕДОРА ВОВКА ДО МИТРОФАНА ДИКАРЕВА

Автор не перший раз звертається до листування двох знаних діячів української культури Попередні публікації висвітлили відомі натепер листи з боку Митрофана Дикарева[1]. У цих листах постійно зустрічаються згадки про листи Вовка до нього. За нашими підрахунками, таких листів було не менше 12, а ймовірно, не набагато менше, ніж листів Дикарева, яких відомо нам 24 за період 1894–1899 рр. Автор кілька років тому віднайшов частину зворотних листів Федора Вовка за період 1894–1895 рр. Відомо, що архів Митрофана Дикарева після його смерті за посередництва громадсько-політичного і культурного діяча Лук'яна Мартиновича Мельникова з Кубанщини та родички Дикарева Уляни Іванівни Дикаревої потрапив до НТШ у Львові[2]. Наукова спадщина Митрофана Дикарева була опрацьована Етнографічною комісією НТШ на чолі з Іваном Франком і частково видана[3]. Подальша доля архіву Дикарева вивчена недостатньо. Володимир Гнатюк писав 1918 р., що під час військових дій Першої світової війни частина фондів Етнографічної комісії загинула[4]. Збережена частина епістолярного фонду Дикарева опинилася в різних архівах[5], а частина листів Федора Вовка – в науковому архіві Інституту літератури НАН України[6].

Перебуваючи багато років на чужині, Федір Вовк не полишав вивчення української етнографії, наскільки це було можливо в тих умовах. Кожну звістку на етнографічну тему з "Великої України" він брав до уваги. Започатковане з ініціа-

---

[1] *Старков В.* "Золоті зерна наукового пізнання" (Епістолярна спадщина Митрофана Дикарева) // Пам'ять століть. – 2000. – № 1–2. – С. 14–52; *його ж.* До листування Федора Вовка з Митрофаном Дикаревим // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 780–783.

[2] *Його ж.* Листи Митрофана Дикарева до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 478–479, 505.

[3] Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітольогії // Збірник фільологічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка – 1905. – Т. 6. – 258 с.

[4] *Г[натюк] В.* Збірки сільської молодіжі на Україні З паперів М. Дикарева // Материяли до української етнольогії / Вст. ст. та підгот. до друку В. Гнатюка. – Львів, 1918. – Т. 18. – С. 171.

[5] *Старков В.* Листи Митрофана Дикарева до Михайла Грушевського... – С. 474.

[6] Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 77. – Од. зб. 238–243.

тиви Федора Вовка навесні 1894 р. листування з Дикаревим саме і було викликане повідомленнями про праці Дикарева, про що він пише у своїх листах, і тривало до смерті останнього. З листів видно, якими саме конкретними питаннями цікавився в той час Федір Вовк. Це – весільні обряди, будівлі та одяг українців, питання фольклору. У листах також знаходять своє висвітлення й інші аспекти наукової діяльності обох учених: обмін науковою інформацією та науковими виданнями, відомостями з особистого життя, труднощі існування вченого в конкретних соціально-економічних умовах.

Федір Вовк одразу ж збагнув особливості "фонетичних" зацікавлень Дикарева, котрий захоплювався саме фонетичним записом фольклору, коли існуючі букви часто замінювались записом звукосполучень. Згодом Вовк надіслав саме такий запис весілля Дикареву для вивчення. Взагалі він скаржився Дикареву на трудність вивчення іноземного фольклору, записаного таким чином. Як учений, який глибоко розумів сутність звичаїв та обрядів, він звертав увагу на методику праці "старих" учених-збирачів фольклору: "Наші старі етнографи більш усёго ганялись за піснями і більша частина їх записувала трохи не самі пісні а звичаїв не чіпали. Через се пісень у нас хоч греблю гати, а звичаїв дуже ще не багато"[7].

Тексти листів подаються без істотних змін в авторському написанні.

ДОКУМЕНТИ

№ 1[1]

Парижъ 20 мая [18]94.

Многоуважаемый собратъ по этнографіи.

Узнавши изъ газетъ о недавно опубликованной Вами программѣ для собиранія этнографическихъ свѣдѣній по поводу голода и холеры[2] и интересуясь очень самъ этимъ вопросомъ, позволяю себѣ обратиться къ Вамъ с покорнѣйшей просьбой сообщить мнѣ хоть въ самыхъ краткихъ выраженіяхъ въ какой именно формѣ Ваше малорусско-черноморское населеніе представляетъ въ своихъ разсказахъ холеру и ея передвиженія? Это мнѣ очень интересно въ виду небольшой работы о народныхъ представленіяхъ о холере, предпринятой мною вмѣстѣ съ г[осподином] Sebillot, редакторомъ ["]Revue des Traditions Populaires["][3]. Еслибъ у Васъ нашелся какой нибудь [печатный] материалъ относящийся къ Вашей мѣстности (въ видѣ напр[имер] статей в ["]Губерн[скихъ] Вѣдомостяхъ["][4] и т. п.) изданіяхъ, найти которыя в Парижѣ безусловно невозможно) то я очень былъ-бы Вам благодаренъ за это сообщеніе, а равно и за присылку мнѣ Вашей программы, о которой я желал-бы сдѣлать небольшой отзывъ въ ["]Revue des Trad[itions] Populaires["].

Вы меня также очень много обязали-бы сообщивши мнѣ до какой степени возможно сообщеніе мнѣ свѣдѣній о жилищахъ и постройкахъ вообще Вашей

[7] Там само. – Од. зб. 241.

мѣстности (ихъ описанія, планы, рисунки и фотографіи) и къ кому-бы я могъ обратиться за такими свѣдѣніями?

Васъ вероятно не особенно удивитъ такое обращеніе къ Вамъ со стороны человѣка занимающегося украинской этнографіей и не могущаго дѣлать изслѣдованія лично, на мѣстѣ. Впрочемъ, без такого рода взаимной помощи никакія изследованія невозможны. Я бы былъ чрезвычайно радъ если-бы [Вы] въ свою очередь доставили мнѣ случай быть Вамъ полезнымъ сообщеніемъ какихъ нибудь справокъ или литературныхъ указаній по интересующимъ Васъ предметамъ изъ Парижа.

Прошу Васъ извинить мнѣ мое безцеремонное обращеніе къ Вамъ и принять увѣреніе въ искреннемъ уваженіи къ Вамъ и Вашей дѣятельности отчасти мнѣ известной уже изъ литературы.

Волковъ

Адресъ: Mr. Th. Volkov
85, Boul. Port-Royal
Paris (France)

Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛ). – Ф. 77. – Од. зб. 238.

№ 2

85, Boul. Port-Royal, Paris.
22/10 червня, р[оку] [18]94.

Дорогий земляче.

Не знаю як Вам і дякувати за вашу ласкаву картку і за надіслані книжки (от і забувся що Ви слабуєте на очі та й пишу як звик дуже дрібненько)[5] і дуже радий що мій лист таки доставсь до вас. Що до одповіді на мої запити, то не турбуйтесь поки зовсім не одужаєте – се не втече... Книжки я передививсь. Вороніжська збірка має дуже велику філологічну вагу і жалкую тилькі що не бувши филологом чи лінгвистом не можу подати про неї досить докладну звістку[6], але усе-ж таки хоч коротенько згадаю про неї у [“L’]Anthropologie[”]. Етнографічна її частина на мій погляд занадто вже у залежності від лінгвістичної а усе-ж таки дуже цінна. Луценківська-ж “свальба”[7] (один полтавець – те-ж селянин письменний – написав мені навіть [“]свайба[”]) зовсім мене збила з пантелику і я не знаю що про неї і думати: чи справді-таки весільні звичаї у Вороніжчині зовсім догори дном перевернені (рівняючи до українських і навіть до кацапських) чи може він, не знаючи їх гаразд, усе сам переплутав? Дуже хотілося-б мені знайти ще хоч одну запись, щоб перевірити – та біда що у літературі здається немає нічого звідти... Як що може Ви знаєте (чи не було чого часами у [“]Ворон[ізьких] Губерн[ських] Відомостях[”]?), то будьте ласкави напишіть, бо Ви-ж може чули що я довго вже з весільними звичаями пораюсь... От ще не пам’ятаю чи питавсь я вас про [“]Кубанскій Сборнік[”][8] що вийшов щось 2 чи 3 роки вже – у ёму була

якась стаття про весіллє на Чорноморщині, котрої я те-ж ніяким робом не міг здобути, хоч і писав про се у Харків і у Київ. Программа-ж Ваша дуже хороша і дуже цінна річ і з наукового погляду і з практичного. Про неї я зроблю досить докладну рецензію до ["]Revue des Traditions Populaires["]* і дуже покористуюсь і тим матеріалом який у їй уже є. Не знаю чи можна буде притулити її у книжку за липень, а як що ні, то запевне, у серпні і тоді зараз-же той № Вам надішлю[9].

Вище я пригадав про весіллє записане за для мене одним письменним селянином з гадяцкого пов[іту] Полтав[ської] губ[ернії]. Се ще був тоді – зовсім молодий хлопець, він хоч і вчивсь у школі, але не дуже то гаразд вивчивсь і ёго рукопис (досить товстенька зшитка) написаний без ніякої грамматики і через це досить фонетично. Друкувати ёго так як він є я не стану, бо на мій погляд видавати усі етнографічні матеріали – з усіма фонетичними відмінами – нема рації, за для того що через це їми не можуть користуватись чужоземні вчені (от як мені тепер наприклад біда з болгарським матеріалом з родопськими та македонськими діалектами). Але мені здається що вам ця зшитка булаб може й цікавою... Прислати її я Вам не можу, бо як що пропаде, то се буде дуже велика шкода через те що се весілля записане по моїй спеціальній програмі – і дуже добре записане. А коли-б Ви схотіли і коли се Вам може здатися то я можу попрохати свою жінку щоб вона мені ёго переписала, а орігинал можу оддати вам, хоч усе-ж таки – треба пам'ятати, що се писав не филолог а хлопець і ёго фонетични відміни часом і справжня фонетика, а часом і вплив руссіфікації і іншого чого так багато у Луценка. Я ж, бачите, надрукувавши свою працю про українські вес[ільні] звичаї по болгарському[10] і потім по французському**[11] знарошне не хочу її видавати по українському щоб трохи згодом додати що треба, доповнити, де що переробити і надрукувати з усім – себто рукописним матеріалом котрого у мене окрім цієї зшитки й ще чимало, а може й ще буде[12].

То ото-ж ще раз спасибі вам велике а як одужаєте то будьте ласкаві одписати і тоді вже не забудьтей про одповідь на мої запити.

Дуже вам вдячний

Хв. Вовк.

[P. S.] А от ще, трохи був ни забувся: Чи не знаєте Ви, добродію, що то за лікар Гильченко? усі ёго праці належать або до Кавказу або до Чорноморії, а на посліднїму Зъїзді лікарів він зробив дуже цікавий реферат про антропологію українського люду – те-ж на підставі Кубанського матеріалу... Мені дуже треба-б ёго де про що запитати, та не знаю де ёго шукать. Може ви чули про ёго і знаєте ёго адресу?

ВР ІЛ. – Ф. 77. – Од. зб. 239.

---

* Дам хоч не сам то через других, також звістку у ["]Wisli["] і у ["]Mitteilungen["] Віденського Антропол[огічного] Товар[иства].

** Дуже з великою охотою надіслав-би Вам екземпляр – та в мене немає вже – мені дали усёго 50 і їх не стало навіть щоб усім хто коло весілля працює розіслати.

№ 3[13]

85, Boul. Port-Royal, Paris.
31 авг[уста 18]94 [року].

Ото-ж послав я вам, дорогий земляче, листа а на другий день чи що одібрав Ваш лист і хотів був зараз же одписати, та заслаб, а потім тако[ї] праці на мене насунулось що аж ось як зачаївсь... Тилькі й вспів зробити що послав Вам Passy [“]Etude sur les changements phonetiques etc.[”]. Чи Ви одібрали ёго?

Напишіть, бо у Вас і таке трапляється що чого доброго й пропаде. Ну велике і щире спасибі Вам за ваш докладний і гарний лист. Він мені зразу дав трохи більш матеріалу, ніж було у мене. І матеріал і дуже цікавий і цінний. У мене досі не було ще часу узятись за свою [статтю] про холеру – треба на хліб заробляти, бо тут за наукові праці, нічогісінько не дають – але усе-ж таке те що я знаходжу у вашому листі ще раз наводить мене на думку що у наших повіррях про холеру дуже мало оригінального – дарма що здається з першого погляду що усе оце тільки учора видумане... Ну, та се треба буде роздивитись як слід и Ви побачите се у моїй статті, котру зараз-же пришлю як тильки вийде.

Рецензії на вашу Программу і Збірник давно вже понаписував але надруковані вони будуть мабуть тильки через 2 місяці а [“]Revue des Traditions Populaires[”] на літо робить перерив. З [“L’]Antropologie[”] пришлю Вам корректурний листок, а [“]Revue[...”] й усю книжку.

Питаєтесь Ви мене звідки я довідавсь про вашу программу? З чеської часописі фольклорно-антропологічної: [“]Cesky Lid[”] (1894, вип[уск] V) і потім зараз же з галицької “Зорі”[14]. Перша подає завше дуже докладну бібліографію, не згірш [“]Этнографическаго Обозрѣнія[”][15], тилькі вона усе таки частійше виходить. Рецензії не було.

Я б радив Вам послати Вашу программу Д[окто]ру Zibrt’ові* одному з редакторів [“]Ceskoho Lidu[”] (Praha, Slupy № 12) то буде і рецензія. А як що у вас там Комітет видає що небудь періодичне і з етнографичним матеріалом, то напишіть лист (по московському – Зибрт знає) то може вони Вам посилатимуть і [“]Cesky Lid[”] у обмін. Теж саме можна зробити і з Кавказьким Виділом Географ[ичного] Товариства, з їм мабуть би мінялася виданнями і [“L’]Antropologie[”]. І пам’ятайте завше що як що Вам треба до европейської антрополого-етнографичної літератури, то звертайтесь до мене, бо я маю стосунки трохи не з усіма…

Про антропофоніку[16] Вам не скажу нічого, бо сам нічогісінько у сіх річах не тямлю, а спитати тепер нема у кого, бо літо і усі пороз’їздились з Парижу. Нехай у осені як зъїдуться тоді я розпитаюсь і одпишу.

Як що можна знайти у Ваших катеринодарських фотографів які фотографії людських типів або костюмів і будівлі я б дуже Вам дякував як-би Ви були ласкаві для мене придбати. Мені й цікаво та таки й треба за для моїх етнографичних студій.

* Dr Cenek Zibrt, профес[ор] Праж[ського] унив[ерситету] і ред[актор] часописі [“]C[esky] L[id”].

А поки що знов щиро й сердешно дякую Вам дорогий Добродію за вашу ласку і за Ваш лист. Не забувайте й надалі. Бувайте здоровеньки.

Ваш Хв. Вовк

[P. S.] Як що трапиться ще що небудь про холеру не забувайте. Я ранійше як перед Різдвом своєї статті не скінчу.

ВР ІЛ. – Ф. 77. – Од. зб. 240.

№ 4[17]

85, Boul. Port-Royal, Paris.
23 окт[ября 18]94.

Ну от Вам, дорогий земляче, нарешті й рецензії Вашої Программи. Вибачайте що дуже коротенькі, та коли – бачите дуже довгі тутешні часописі не дуже то люблять. Одна з [“L’]Antropologie[”]– у корректурному одбитку – тут же у листі, а друга у [“]Revue des Trad[itions] Pop[ulaires”] піде окрімно – книжкою. Коротенька рецензія про Вороніжську збірку буде у другій книжці, котру я вам теж зашлю.

Ну спасибі Вам велике за вашу ласку і за Вашу працю, за Короленкове весілля[18] і за бібліографічні звістки. Вони мені коли не тепер то пізнійше дуже у пригоді стануть, коли буде спромога подоставати тиї книжки що Ви про їх пишете. Що ж до Вороніж[ського] Літературного Сбірника та й усього іншого чого Ви маєте зайвий екземпляр то як-би тилькі Ваша ласка була заслати, а вони мені дуже й дуже потрібні як і усе що тилькі торкає хоч трохи українську етнографію. Тут-же немає анічогісінько, навіть у Bibliotheque Nationale[19], а особливо таких речей як наші провінційні і тим більше земскі видання, котрих у Россії не скрізь знайдеш.

Не забувайте й про рукописні матеріали. Ви пишете що ваш корреспондент записав весіллє та тилькі без пісень. Се бачите за для мене не дуже велика біда: наші старі етнографи більш усёго ганялись за піснями і більша частина їх записувала трохи не самі пісні а звичаїв не чіпали. Через се пісень у нас хоч греблю гати, а звичаїв дуже ще не багато. З пісень мені найбільше цікави сороміцькі, котрих перше зовсім були й не записували, або хоч і записували то (як Максимович та Чубинський[20]) не друкували: а у їх то найбільш й є старинного і для мене потрібного[21]. Як що буде час списати Ваше весіллє то спишіть, та тилькі не турбуйтесь дуже швидко се робити бо усе одно я кілько часу за українське весіллє поки що не візьмусь.

Що-ж до гадяцького весілля то воно вже списане і хоч зараз міг-би Вам заслати орігінал, та тилькі я не знаю що робити як-би було не пропав! Бо воно як засилати ёго листом – дуже великий пакет вийде, а як під опаскою, то цензура подивиться і як що трапиться дурний цензор та побачить ріжні соромні слова, то буває щоб не викинув. З цім рукописом вже була така оказія як ёго одправляли мені з Росії – поштарь подививсь і не схотів був приймати, та вже приятель мій узяв ёго з собою до Київа та вже звідти послав. То я бачте ось як думаю зробити:

підождати трохи чи не їхатиме хто у Россію, та вже звідти послати, або вже як нікого не буде і як що Вам дуже швидко потрібно, то тоді вже листом зашлю – може не пропаде. Копію-ж Вам посилати – не варт, бо се вже не те. Нехай підожду трохи, а потім може Ви що напишете то вже як небудь та зробимо.

Грошей за Passy мені вертати не варт. Ви лучче поверніть їх на засилку мені книжок, та може тож яка фотографія трапиться етнографична (хоч будівля, хоч люде – усе буде гоже!).

Та от ще що, тут один французький етнограф дуже просить мене спитатись чи нема у нас звичаю підрізувать корінь язика у маленьких дітей. Чім се робиться, коли й хто се робить і на що робиться? Я памъятаю що у нас сей звичай є (навіть моєму братові підрізували язика, тильки не знаю хто се робив і чім. Іноді, кажуть, пупорізні баби[22] се просто нігтем роблять і т. і.). Як би Ви були ласкави роспитатись та мені написати.

А поки що, ще раз дуже велике спасибі вам і бувайте здоровенькі та не забувайте дуже вам прихильного земляка на чужині.

Ваш Хв. Вовк.

ВР ІЛ. – Ф. 77. – Од. зб. 241.

№ 5[23]

7 марця [18]95 [року].
85, Boul. Port-Royal, Paris.

Дорогий земляче!

Кому вже як не мені доводиться у Сірка очей позичати... Коли вже треба було пописати Вам а я от тепер тільки зібравсь! Знов хорував і досить тяжко – усе-ж на ту бісову інфлюенцу. Два тижні знов у ліжку вилежав, а потім лікарі з хати те-ж тижнів зо два не випускали. Подумай – те-ж скількі того діла набралось незробленого за той час. І оце поки не одробивсь трохи то ніколи було й узятись. Найперше щире й велике спасибі Вам за усе. Одібрав усе, й Кирилова[24] і [“]Воронѣж[скую] Бесѣду[”,] “Ворон[ежскій] Сбор[ник”] і [“]Памятну Книжку[”] і [“]Правит[ельственный] Вѣст[ник”][25] і [“]Кубанські Відомості[”] – і не знаю вже як Вам і дякувати. Найпершою подякою було-б якомога швидче дослати Вам обіцяне Полтавське весілля – та коли-ж бачите за отим моїм лежанням і досі воно не переписане. А тут [“L’]Antropologie[”] штурмує з одного боку: подавай рецензії на апрільську книжку, [“]Rev[ue] des Trad[itions] Popul[aires”] – давай реферат читаний ще місяць тому назад, [“]Зоря Галицька[”] – давай кінець статті і т. і. і т. і. і ще-ж треба по уроках бігати, на засідання ходити і т. д. Що хочте й роби. А жінці – те-ж. От і виходить, що коли обіцявсь а й досі не зробив. Ну, та вже зробимо...

За справки про підрізуваннє язика – спасибі. Того що Ви написали буде з мене, бо се я не за для себе просив, а за для одного тутешнього вченого що коло цёго питання порається. А як се, як бачу, Вас зацікавлює з філологичного погляду то я ёму скажу щоб він послав вам свою брошюру про се. За фотографії – спасибі те-ж[26]. Звістно мені хотілося-б українських більше, особливо знятих з настоящого

историчного костюму, а то хоч і у міщанському убранні – тільки досить типичних, але й за кавказькі як-би найшлось кілька досить типичних спасибі-б сказав. І хоч-би 2–3 хати українських. Худож[нього] листка Тимма тепер вже ніде не знайти, а як-би [“]Вороніж[скій] Юбіл[ейний] Сборникъ[”] розшукати то добре-б було, коли Наумов не дуже багато за ёго візьме, бо я й тепер вже не знаю скільки доведеться ёму платити? Напишіть про се, будьте ласкави. А Кривенка книжка дуже цікава – теж як-би можна розшукати то добре-б[27].

Та чи Ви-бо одібрали мій лист з рецензією з [“L’]Antropologie[”] і № [“]Rev[ue] des Traditions Popu[aires”] що я Вам послав? Здається Ви мені про се нічого не одписали. Тепер оце посилаю Вам № [“]Am Ur-Quell[”]. Там моя невеличка заміточка[28] є – та вона не багато варта а се тількі що-б Ви подивились що-то за [“]Am Ur-Quell[”]: часами у їй бувають і досить цікаві речи. Як що схочете то пошліть ёму яку небудь замітку (німецьку мову може з львовян хто виправить) то може й Вам Краусс посилатиме як і мені. Тилькі посилайте до самого Краусса у Відень (адреса на обкладці)[29].

Писали Ви мені у одній своїй картці що Вас запрошують до Київа доводити до краю “великий словник”. Що-ж Ви як?.. Як на мій погляд то це було-б найкраще що Ви могли-б зробити. Одно що треба-ж коли небудь таки ёго скінчити. Я ще студентом був як ёго починали до кінця доводити і працював і сам у ёму, а він ще й досі не скінчений, що дуже й дуже багато шкодить навіть у нашому національному питанні. А друге – що се така велика вчена робота що вона Вас зразу поставить як видного филолога і дасть вам спромогу працювать далі. На решті тут іменно треба енергичного чоловіка щоб дуже сам любив це діло – іменно такого як Ви. Як що можна то згоджуйтесь. Добре зробите!

Ну а поки що знов буде одне питання: чи не чули Ви, або чи не можете роспитатись чи нема у Вас звичаю притискувати трохи головку дитині (немовлятковій-ще) “щоб кругленька була”? Як що є, то як се робиться: чи притискують або приглажують пучками (массаж) чи зав’язують хусточкою або повивалом – і як ту хустку чи повивало накладають і завъязують? Або може яким другим робом? Мені се дуже і дуже теперечки потрібно і як що Ваша ласка буде, напишіть скрізь до кого можете, по усій Україні, просячи щоб дали відповідь на окремих листках (не у листі до Вас особисто) вказуючи дотепно село, повіт і губернію де є (або нема – се однаково треба) такий звичай. Роспитатись про се у кожної сільської баби можна. І як що хто зуміє, то що-б і малюночок зробити, хоч-би аби який, аби видко було як хустка або повивало завъязується и т. і. Зробіть се мені – дуже і дуже буду дякувати.

То вибачайте-ж за мою несправність і бувайте здорові та окликайтесь.

Щиро Вам прихильний,

Хв. Вовк.

[P. S.] А за фонетичні студіїя ще роспитаюсь. Про се бачите я хочу спитати відомого лінґвіста Hovelacqu’a а він тепер саме слабий[30].

Чи не могли-б Ви мені зробити, або кого попрохати зробити малюнок коровая, лежня, шишок, іншого роду хліба який печуть завчаси весілля?

ВР ІЛ. – Ф. 77. – Од. зб. 242.

№ 6[31]

H[otel] d'Yeu (Vendee).
22/VII [18]95

Дорогий земляче.

Дуже й дуже я таки винний перед Вами – що й казати! Передпослідній лист ваш одібрав їдучи сюди – думка була вже звідсі одписати; коли-ж приїхав сюди, ледві огледівсь, треба було знов їхати до Парижу а потім у Щвейцарію, а тепер коли знов вернувсь сюди новий лист од вас… Наіперше дуже і щиро дякую Вам за звістки про коровай і малюночки їх. Як вони й немудрящі а усе-ж таки дуже стануть у пригоді і я тилькі й бажав-б щоб усі так робили не вважаючи на артистичну сторону малювання. Видно про що йдеться – то й досить. З звичаїв дуже цікаво було-б знати скількі буває коровайниць? Що до інших весільних звичаїв, то як що Ви хочете видавати программу, то чи не підождали-б Ви кілька часу поки я вернусь з Парижу (се буде тижнів через 2 або що). Тоді б я Вам заслав свою невеличку програмку котру я послав колись пріятелям і по котрої чимало було зроблено[32]. Де що можно знайти у Програмах виданих Моск[овським] Общ[ѣством] Люб[ителей] Антроп[ологии], Естествозна[нія] и Этнографіи[33] (Харузина) але далеко не усе. Дуже шкода що не можу прислати Вам своєї праці про свої весільні звичаї – се-б було найкраще, та тільки де її узяти, та хоч-би й знайшлась як небудь то як переслати… Я одначе про се ще подумаю, може як небудь і налагоджу.

До того-ж часу треба буде відкласти й Вашу справу про стереоскопічні фотографії. Звідсі я вам нічого не можу сказати. Таких купців що продають фотографії у Парижі дуже багато, чи видають вони каталоги – цього не скажу, бо не доводилось чувати – розпитаюсь. Між тими фотографіями що є на продаж найбільше трапляються пейзажів ріжних міст і т. і. що може бути здатним до вчення географії, але етнографичного мабуть не знайдеться нічого. Цього за для стереоскопа не роблять. Окрім того не доводилось мені чути й про те щоб тут вживали коли небудь стереоскоп по школах, а за для того вряд чи є і спеціальні коллекції педагогичних фотографій за для стереоскопа. Звичайне вживають скрізь по школах тут чарівну ліхтарню – і за цього є й спеціальні коллекції фотографій або малюнків на склі і географичних і природничих яких бажаєте. А про стереоскоп – не чув і по виставах педагогичних не бачив… Одначе, знов таки кажу вам, роспитаюсь… і зараз же як тилькі вернусь до Парижу – і тоді одпишу як слід.

А то тепер видається у Америці й Парижі разом серія альбомів фототипій дуже дешевих (60 сант[имів] за альбом – се-б то випуск*) і дуже добре зроблених. Тут те-ж усякі пейзажі і т. і. Друге таке-ж саме виданнє містить у собі окрім того чимало етнографичного. Се за для школи добре-б було. Нехай я Вам пришлю один випуск на зразок – то подивитесь. Є й третє таке-ж виданнє – La Russie – і нічого собі…Як-би було кому написати у Париж щоб без мене се зробили – так нікому: усі порозйїздились, зовсім таки нічого нема.

---

* У кожному не то 20 не то 24 малюнка (не пригадаю) досить великих завбільшки.

А за ботаніку за для Rolland'а мені здається нема чого так дуже побиватись, щоб навіть і книжки за для цёго купляти… Давайте що у Вас є і що можете добути та й годі. Бо треба Вам сказати що сам він про слов'янські назви і навіть фолклор не дуже то дбає… Кавказькі назви, як що маєте, то давайте і т. і.

Пишучи про Ролланда пригадав і про птицю Лаконоста[34] і Сирина[35]. Як що маєте ще одбитки, то зашліть мені, бо тиї що Ви мені прислали я оддав московському професорові Анучину[36] – дуже вже вони ёму цікавими здалися. А про те мені їх і треба, бо я їх показував у ["]Societe des tradition populaires["] і [Paul] Sebillot бажав їх надрукувати у ["]Revue des trad[ition] pop[ulaires"]. А Ролланд своїх не дасть – бо вони як і слід товаришам по науці між собою ворогують.

Дуже й дуже тяжко було мені читати те що Ви писали мені про "поштивий збір" і про Ваші з їм відносини… При мені інакше було. Хоч і траплялось іноді що генералували люде які – то усе-ж їм вміли завчасу приборкати… Тим більше важко мені се чути що Ви хоруєте на Кубані, а вже хто тамішнеї пропасниці не виносить – то мабуть чи не краще тікати. Погано, дуже погано.

А за те що Ви питали мене у кінці попереднього листу що Вам сказати?.. Років може з 10 уже як із-за мене вже ні до кого не чіплялись. Листи не пропадають зовсім, дарма що листуваннє у мене досить велике. Читати може й читають – та мабуть що й обридло вже читаючи, то може вже й покинули… Звісно, за вірне сказати – не скажу, а те що кажу то се – так…

От хоч-би наприклад і той лист – у ёму про телеграмму було розказано: як-би ёго читали то мабуть що далі він не пішов-би, а то як бачите дойшов… На мій погляд – нічого, хоча звичайно й пальця у зуби далеко засовувати ув-усякому разі не слід. Ну, та "якось то буде" як у б пісні про Купьяна співається. Бувайте здорові і підождіть поки вернусь у Париж.

Ваш Хв. Вовк

[P. S.] А за гадяцьке весіллє знов таки прошу вибачити – і досі не скінчено!! І знов таки і се зробиться зараз же як вернемось додому. –

Спасибі що написали Грушевському[37] надіслать мені одбитку. Я однак маю ["]Зап[иски] Т[овариства] Н[аукового] Ш[евченка"] яко член Товариства.

ВР ІЛ. – Ф. 77. – Од. зб. 243.

КОМЕНТАРІ

1. Цей лист відкриває взаємне листування між Федором Вовком і Митрофаном Дикаревим, яке тривало до смерті останнього 1899 р. Російська мова Вовка пояснюється, очевидно, тим, що перші згадки про праці Дикарева він отримав з російськомовних джерел. Можливо, прізвище дослідника, який в той час вже мешкав на Кубані, підказало йому те ж саме.

2. Программа для этнографического исследования жизни в связи с голодом и холерой // Кубанский сборник. – 1894. – Т. 3. – С. 1–21.

3. "Revue des Traditions Populaires", а також згадувані нижче "L'Anthropologie" та ["]Am Ur-Quell["] – етнографічні часописи, в яких Федір Вовк друкувався на еміграції.

4. Газети місцевих адміністрацій, в неофіційній частині яких друкувалися краєзнавчі та етнографічні матеріали.

5. Згадка про хворобу очей у Дикарева, про яку не йдеться у першому відомому нам листі Дикарева до Вовка, дає підстави вважати, що не всі його кореспонденції, одержані Вовком, нам відомі. Судячи з початку листа, Вовк отримав книжки від Дикарева разом з поштовою карткою, де той, мабуть, і згадав про свою хворобу очей. Ця поштова картка нами не віднайдена, і лист Вовка, на нашу думку, є по суті відповіддю на цю картку.

6. Йдеться про "Воронежский этнографический сборник" (Вороніж, 1891. – 314 с.), укладачем якого був Митрофан Дикарів.

7. "Рассказ про хохлацкую свадьбу" Т. К. Луценка був включений до "Воронежского этнографического сборника" (с. 287–291) та до "Памятной книжки Воронежской губернії" на 1892 р.

8. "Кубанский сборник" – Праці Кубанського обласного статистичного комітету. Протягом 1863–1908 рр. вийшло друком 14 томів.

9. Федір Вовк відгукнувся на "Программу для этнографического исследования жизни в связи с голодом и холерой" рецензіями у "L'Anthropologie" (1894. – Т. 5. – P. 725–729) та "Revue des Traditions Populaires" (1894. – Т. 9. – P. 594–595).

10. *Волковъ Ф. К.* Свадбарските обреды на славянские народы // Сборникъ за народны умотворения, наука и книжнина. – 1890–1892, 1894. – Кн. III–V, VIII, XI. – С. 137–178, 194–230, 204–232, 216–256, 472–510.

11. Було надруковано в "L'Anthropologie" (1891. – Т. 2. – С. 160–184, 408–437, 537–587; 1892. – Т. 3. – С. 541–588) під назвою: "Rites ut usage nuptiaux en Ukraine".

12. Цю обіцянку Федір Вовк виконав лише 1916 р., надрукувавши у своїй праці "Етнографічні особливості українського народу" великий розділ "Весільні обряди" (Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Пг., 1916. – Т. 2. – С. 621–639).

13. Цей лист є відповіддю на лист Дикарева від 15 червня 1894 р., див.: *Старков В.* Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка // Пам'ять століть. – 2000. – № 1–2. – С. 20–23.

14. "Зоря" – двотижневик, видавався у Львові у 1880–1897 рр.; вміщував, окрім іншої, багато й етнографічної інформації.

15. "Этнографическое обозрение" – етнографічний часопис, який видавало етнографічне відділення Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії у 1889–1916 рр. Виходив чотири рази на рік і містив багато українського матеріалу, в т. ч. й праці М. Дикарева.

16. Антропофоніка – звукова організація художньої мови, а також галузь поезії.

17. Цей лист є відповіддю Вовка на лист Дикарева від 28 серпня 1894 р., див.: *Старков В.* Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка // Пам'ять століть. – 2000. – № 1–2. – С. 20–23.

18. *Короленко П. П.* Черноморские свадьбы // Кубанские войсковые ведомости. – 1865. – № 1–4.

19. Bibliotheque Nationale (*фр.*) – національна бібліотека.

20. Йдеться про етнографічні записи Михайла Максимовича (насамперед, видані в Москві 1827 р. "Малороссийские песни", 1834 р. – "Украинские народные песни" та в Києві 1849 р. – "Сборник украинских народных песен") та Павла Чубинського (насамперед, 4-й та 5-й томи "Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край", де переважно подані народні обряди та пісні).

21. Федір Вовк цікавився сороміцьким фольклором, бо вважав, що в ньому заховані найдавніші риси народних звичаїв та обрядів. У листі до Михайла Грушевського від 20 липня 1897 р. він так схарактеризував видання Ксхрфбдйб (*гр.* – сороміцьке): "Ксхрфбдйб –

бачите, се міжнародне строго наукове виданнє у котрому міститься виключно таке чого не містять навіть і у наукових збірниках" (Див.: Листування Михайла Грушевського та Федора Вовка / Упор. В. Наулко // Листування Михайла Грушевського – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. – Т. 2. – С. 145).

22. Тобто баби, які приймають пологи, селянські повитухи.

23. Цей лист Федора Вовка є відповіддю на два листи Митрофана Дикарева – від 16 жовтня 1894 р. та 28 січня 1895 р., див.: *Старков В.* Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка // Пам'ять століть. – 2000. – № 1–2. – С. 25–27.

24. *Кириллов П. О.* Черноморская свадьба. Этнографический очерк // Кубанский сборник. – 1891. – Т. 2. – С. 1–28.

25. "Правительственный вестник" – щоденна газета, що видавалась у Петербурзі з 1869 р.

26. Фотографії, які М. Дикарев надсилав Ф. Вовку, знаходяться в Науковому архіві Інституту археології НАН України і були використані останнім у своїй праці "Етнографічні особливості українського народу".

27. Згадки про це видання в інших джерелах віднайти не вдалося.

28. Очевидно, йдеться про повідомлення Федора Вовка: "Hangersnot in Gross-Russland", надруковане в "Am Ur-Quell" 1893 (Bd. IV. – H.VI. – S. 87, 147).

29. Фредерік Краусс – австрійський фольклорист, редактор "Am Ur-Quell", автор оглядів етнографічної літератури, в т. ч. і української. Див.: *Андрієвський О.* Бібліографія літератури з українського фольклору. – К., 1930. – Т. 1. – С. 580, 654.

30. Відома рецензія Ф. Вовка на працю Ab. Hovelacque та G. Hervé "Recherches ethnologiques sur le Morvan (Extrait des Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris)" (Paris, 1894) (Киевская старина. – 1894. – Т. 47. – Ноябрь. – С. 323–325).

31. Цей лист Федора Вовка до Митрофана Дикарева є останнім, відомим нам, і був написаний після отримання ним трьох листів від Дикарева від 12, 17 травня і 18 липня 1895 р., див.: *Старков В.* Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка // Пам'ять століть. – 2000. – № 1–2. – С. 27–30; *його ж.* До листування Федора Вовка з Митрофаном Дикаревим // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2004. – Вип. 8/9. – С. 780–783.

32. Ця рукописна програма Федора Вовка не була опублікована.

33. Йдеться, зокрема, і про "Программу для собирания этнографических сведений, составленную при Этнографическом отделе Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии" (Москва, 1887. – 147 с.)

34. У візантійських та середньовічних легендах – райський птах із людським обличчям.

35. У середньовічній міфології – райський птах-дівчина.

36. Анучин Дмитро Миколайович (1843–1923) – російський географ, етнограф та антрополог, академік Російської Академії наук. Президент Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії. Активно листувався з Федором Вовком.

37. Михайло Грушевський після переїзду до Львова восени 1894 р. став фактичним керманичем наукової роботи в НТШ, а 1897 р. його було обрано головою Товариства

Інна ЗАБОЛОТНА (*Київ*)

ГІМНАЗІЙНИЙ ЩОДЕННИК ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА 1903–1904 РОКІВ

З огляду на зростання пріоритетності біографічного фактору в сучасній українській історіографії великого значення набувають історичні джерела особового походження. У цьому плані надзвичайну цінність має гімназійний щоденник академіка Івана Петровича Крип'якевича – видатного українського історика ХХ ст., учня М. Грушевського[1].

Це джерело можна назвати унікальним серед джерел про життя та діяльність ученого (про існування інших щоденників І. Крип'якевича інформація відсутня). Щоденник не тільки висвітлює маловідомі сторінки біографії майбутнього вченого періоду його юнацтва, а й є відбитком ознак часу, в який був написаний. Він з'явився на хвилі народовського романтизму, яким була охоплена молодь Галичини, нового піднесення суспільного руху на початку ХХ ст. Незважаючи на те, що записи велись, в основному, регулярно, це джерело не можна вважати класичним побутовим щоденником. Маємо справу радше із записником наукових планів та ідей юного І. Крип'якевича, який на той час уже встиг визначитися щодо майбутньої діяльності, а саме: вирішив стати істориком України. Сам І. Крип'якевич про публікований щоденник пізніше писав: "Почав я списувати свій "пам'ятник" і там записував всякі плани майбутніх наукових робіт"[2].

Щоденник був покликаний сконцентрувати творчі пошуки юнака, допомогти не розгубити перлин його творчих задумів. Знаючи свою емоційність, певну розпорошеність уваги, І. Крип'якевич сам неодноразово вказував на практичне значення свого щоденника для самодисципліни: "...мені брак терпеливости; перекидаю ся з одного діла до другого і нічого не роблю... Мушу ся зреформувати!! Щоб не забути, спишу собі мої мрії і проєкти"[3], "...будувів над собою контролю..."[4].

---

[1] Родинний архів Крип'якевичів (РА Крип'якевичів). – Папка 324: Щоденник І. Крип'якевича (1903–1904) ("Мої гадки"). Див.: Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис / Упор. Я. Федорук; наук. ред. І. Бутич, Я. Дашкевич, О. Купчинський – К.; Львів, 2005. – С. 166. У період, коли стаття готувалася до друку, архів Івана Крип'якевича було передано родиною у Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (*прим. ред.*).

[2] *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич; упор. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – 8. – С. 86.

[3] Щоденник І. Крип'якевича… – Арк. 3зв.

[4] Там само. – Арк. 1.

Гімназійний щоденник, якому юний І. Крип'якевич звіряв свої мрії і задуми ("...маю ся передкім виговорити..."[5]), проливає світло на світосприйняття допитливого гімназиста, допомагає реконструюватиособистісно-психологічний портрет автора.

"Мої гадки" (назва щоденника) – це не просто думки, а конкретні плани, життєві орієнтири вже досить зрілої морально, ерудованої молодої людини. З огляду на юний вік автора, вражає його цілеспрямованість, чітке бачення свого місця в житті, а також стурбованість долею своєї вітчизни, полум'яний патріотизм. Поряд із романтизмом, спостерігаються рідко властиві людям такого віку сформовані переконання, несхитна воля і тверді наміри досягнути мети, почуття власної гідності й бажання "служити всіми силами Україні"[6].

Щоденниковізаписи велися в гімназійні роки автора, період, який він вважав вирішальним у формуванні своєї української самоідентичності. З дитинства І. Крип'якевич був знайомий з українським народним побутом, фольклором, незважаючи на те, що виховувався у польськомовній сім'ї (рід Крип'якевичів походив з Холмщини), вчився у польських навчальних закладах. Дитячі роки майбутнього історика минули в подільському селі Великі Гнилиці, де його батько, Петро-Франц Крип'якевич, був парохом. Організовуючи домашнє навчання дітей, батьки подбали про вивчення ними поряд з польською української мови. Проте найважливіша роль в опануванні нею належала спілкуванню з селянськими дітьми-однолітками. Саме українська мова, народні пісні стали паростками національного самоусвідомленняІ. Крип'якевича в дитячі роки. Але своє національне і духовне пробудження він пов'язував з IV львівською гімназією. "Хоч ми з братом знали українську мову і дещо літератури, звали себе русинами, та не мали ясної національної свідомості. Батько дбав більше про наш релігійний світогляд", – писав І.Крип'якевич[7].

Польська гімназія, як згадував пізніше І. Крип'якевич, давала ґрунтовну підготовкуз різних предметів, прищеплювала необхідні навички систематичної праці. Лиш "надобов'язкові" години української мови, викладання українською мовою основ греко-католицької релігії (як і сам обряд) були поодинокими ознаками національної приналежності гімназистів-українців.

Вирішальне значення в національному пробудженнігімназистів відіграла боротьба львівських студентів за український університет: "Свіжим духом повіяло доперва при кінці 1901 р., коли то українська молодїж зробила сецесиї з Львівского унїверситета. Тодї і між Русинами IV ґімназиї збудив ся рух народнїй: ми почули, що ми не лиш gente, но і natione Русини. Зачало ся від полємік з товаришами Поляками, дальше перестали ми говорити між собою по польски, що давнїйше було в загальнім уживаню... на кінець прийшло яке-таке осьвідомленє", – писав І. Крип'якевич[8]. Він вважав, що першорядне значення для зростання його національної свідомості в цей час мав вплив то-

[5] Там само. – Арк. 6зв.
[6] Там само. – Арк. 3зв.
[7] *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія). – С. 86.
[8] Щоденник І. Крип'якевича… – Арк. 2.

варишів по гімназії[9], насамперед таких, як С. Гасюк, Н. Церкевич, О. Надрага, С. Стецько та ін. Учні польських гімназій створили "Таємний кружок", який мав свою бібліотеку, проводив збори, поширював серед гімназистів книжки і часописи, влаштовував Шевченківські вечорниці, аматорські вистави, в організації яких брав участь і І. Крип'якевич.

Проте, на відміну від товаришів, яких захопив вир політичних пристрастей, І. Крип'якевич ще гімназистом визначився з основним напрямом своєї діяльності, віддаючи перевагу науці, в якій вбачав основу майбутнього суспільства: "Я... задивляю ся на житє студентське трохи инакше, я[к] більшість наших товаришів – вони радо займають ся політикою, а наука їм "смердить" – я хотів бим, щоб наша суспільність основала ся на підставах правдивої науки (не на політиці), а до того треба ся забрати вже тепер"[10].

Слід відзначити, що І. Крип'якевич виріс в атмосфері поваги до наукової праці. Як відомо, батько майбутнього історика, Петро-Франц Крип'якевич, був знаним вченим-теологом, доктором богослов'я.

Юнак визнавав, що на нього великий вплив мало Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Щоденник свідчить, що І. Крип'якевич старанно опрацьовував видання Товариства, зокрема "Записки НТШ", "Літературно-науковий вістник" тощо. Найбільше враження на нього справляли твори М. Грушевського, насамперед, перші томи "Історії України-Руси", "Хмельницький і Хмельнищина", "Розвідки й матеріяли до історії України-Руси" та ін. Публіковані у виданнях НТШ матеріали, особливо українознавчого спрямування, стали ґрунтом наукових планів майбутнього історика, дали поштовх до його творчих задумів. Юнак мріяв працювати в НТШ уже з перших університетських років і стати його діяльним членом.

Прагнучи зробити свій внесок у науку, І. Крип'якевич, як свідчать записи щоденника, намагався долучитись до її надбань, поповнювати свої знання з різних її галузей. Він читав "Огляд руської літератури" Й. Застирця, планував перечитати "Б. Хмельницького" М. Костомарова, "Виїмки з українсько-руської літератури", "Вибір з української літератури" та "Історію Руси" О. Барвінського, "Бесіди про часи козацькі" В. Антоновича, "Dwa lata dziejów naszych..." К. Шайнохи, "Всесвітню історію" В. Закшевського, праці Геродота, Платона, а також твори І. Котляревського, М. Шашкевича, Т. Шевченка, В. Стефаника, Б. Лепкого, О. Кобилянської, І. Франка, Г. Ібсена, Б. Бйорнсона, М. Метерлінка, Г. Гауптмана, Д. Бокаччо, А. Доде, Г. Сенкевича та ін.

Зі сторінок свого щоденника І. Крип'якевич постає як майбутній організатор науки. Прагнучи організувати Наукове товариство в гімназії, І. Крип'якевич визначає пріоритетні напрямки його діяльності: вивчення історії, літератури, української етнографії, мистецтва. Це ілюструє написаний ним "Статут Наукового кружка VII А кляси IV гімназії у Львові", складений за зразком Статуту НТШ. Юнак планує організувати наукові гуртки на місці майбутньої роботи, а також при Академічній громаді.

---

[9] *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія). – С. 86.

[10] Щоденник І. Крип'якевича… – Арк. 5зв.

Автор щоденника відзначається високою вимогливістю до себе, достатньою самокритичністю, відчуваючи разом з тим свої неабиякі наукові задатки: "Я маю таку нещасну вдачу, що до всього беруся в середині: не можу себе приневолити до систематичного студіованя чого-не-будь від початку. З мене будещось ґен[ї]яльного (sic), або зовсїм нїчо"[11].

Щоденникові записи І. Крип'якевича дають підстави зробити висновок, що уже в гімназійні роки він визначив основні напрямки майбутньої наукової діяльності: "Три головні напрями в моїй будучій дїяльности: история, штука, естетика укр[аїнського] народа"[12]. Серед наукових зацікавлень юнака головне місце займала історія України.

Саме у гімназійні роки у Крип'якевича визріває намір стати істориком України. Не останню роль у цьому виборі відіграли шовіністичні випади з боку вчителя історії поляка Р. Клєменсевича[13]. Зневага до українського народу, його історії викликала в юнака глибоку образу й обурення.

Патріотичні почуття породжували палке бажання бачити свою батьківщину на гідному місці в світі: "Хотїв бим, щоби наша Русь-Україна стала найвисше зі всїх народів, щоби винесла ся над инших власними силами"[14] і "Для чого наш нарід завсї[г]ди (??) був і є найбільш слабий в Европі?? Я мушу се питанє через житє розвязати!"[15].

Свій біль і занепокоєння долею України юнак висловлює у "білому вірші":

> "Чому, Вкраїно, все послїдна ти
> між народами усеї землі?
> Чи твої сини такі підлі,
> що вони тебе збавить не могли?"[16]

Прагнення бути корисним своїй батьківщині остаточно визначає мету життя І. Крип'якевича: "Хоч я вихований на-пів по польски і в польскій школі, хочу служити всїми силами Україні... Мі[й] головний намір і моя ціль на будучність: стати правдиво ученим істориком"[17]. На рішення гімназиста стати істориком великий вплив справила і стаття І. Франка "Козак Плахта", надрукована в 47-му томі "ЗНТШ", який він взяв у бібліотеці Наукового товариства ім. Т. Шевченка[18].

Готуючись здійснити свою мрію – стати істориком, І. Крип'якевич у першу чергу студіював праці М. Грушевського, що стали для гімназиста не тільки важливим джерелом поповнення його знань з національної історії, а й прикладом наукового дослідження та викладу історичного матеріалу[19]. Глибоко поважаючи авторитет великого вченого й усвідомлюючи брак власного наукового досвіду,

---

[11] Там само. – Арк. 14зв.
[12] Там само. – Арк. 17.
[13] *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія). – С. 84.
[14] Щоденник І. Крип'якевича... – Арк. 3.
[15] Там само. – Арк. 14.
[16] Вірш І. Крип'якевича № І.
[17] Щоденник І. Крип'якевича... – Арк. 3зв.
[18] *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія). – С. 86.
[19] Щоденник І. Крип'якевича... – Арк. 30.

І. Крип'якевич наважується листовно звернутися за методичними порадами до вже визнаного на той час історика М. Грушевського. Цей лист, на жаль, не зберігся, тому щоденникові записи з переліком запитань до видатного вченого є надзвичайно цінним джерелом щодо відтворення його змісту[20]. Це підтверджує поштова картка-відповідь М. Грушевського, в якій він давав практичні поради допитливому гімназистові, рекомендуючи простудіювати певні вітчизняні й зарубіжні праці, вказуючи на недослідженість XVIII і XIX ст., а також запрошував І. Крип'якевича на бесіду[21].

Вже в юнацькі роки І. Крип'якевич визначив тематику своїх майбутніх наукових досліджень з історії. Серед основних історичних тем, які його цікавили, були козаччина, насамперед Хмельниччина, історія Галичини, зокрема Львова і його околиць, Холмщини, Угорської Русі (Закарпаття). Історію України він збирався розглядати в контексті всесвітньої історії: "Треба би якось мудро вчити ся істориї – буду лучив найважнійші факти істориї – европейської з іст[ориєю] Руси...!"[22]. Мріючи стати істориком України, І. Крип'якевич мав намір також написати всесвітню історію.

Вивчення історії українського народу І. Крип'якевич не уявляв без ознайомлення з його культурною спадщиною, приділяючи першорядне значення вивченню українського мистецтва ("штуки").

Захоплюючись етнографією, юнак мав намір вивчати народні вишивки, писанки, килими та інші предмети народного побуту. Щоденник відображає інтерес І. Крип'якевича до усної народної творчості, в першу чергу народних казок, пісень, колядок, коломийок, що мали стати предметом його наукового дослідження. Одним з головних напрямів своєї майбутньої діяльності І. Крип'якевич вважав вивчення народної естетики, зокрема її понять, принципів, характерних рис.

Значну роль у ознайомленні з національним культурним процесом І. Крип'якевич відводив історії літератури, що теж знайшло місце в його наукових планах. Він прагнув глибше вивчати і досліджувати українську мову.

З юності розуміючи виняткове значення джерел в історичному дослідженні, автор щоденника виразно постає як майбутній джерелознавець. Поряд із польовою, І. Крип'якевич прагнув зайнятися і едиційною археографією. Вже в юному віці І. Крипякевич велику роль в історичному дослідженні відводив бібліографії, виявляв науковий інтерес до історичної географії, картографії, топоніміки, палеографії, археології, книгознавства, хронології.

Юнаком керували не тільки жадоба знань, а й дух просвітництва, що спонукав його самого до просвітницької діяльності, дозволяв бачити необхідність удосконалення роботи тогочасних гуртків "Просвіти".

Щоденник є чи не єдиним джерелом, що підтверджує глибоку релігійність І. Крип'якевича і висвітлює його ставлення до церкви як інституції та розуміння

---

[20] Там само. – Арк. 12.

[21] *Заболотна І.* Початок співпраці І. П. Крип'якевича з М. С. Грушевським // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 632.

[22] Щоденник І. Крип'якевича... – Арк. 10зв.

ним її ролі в суспільстві. На новій хвилі суспільного критицизму і нігілізму щодо церкви юнак був переконаний у тому, що "нарід і Церква повинні разом йти!"[23].

Одним з наукових зацікавлень І. Крип'якевича була філософія, на основі якої він складає власну життєву філософську систему з чітко окресленими морально-етичними принципами, не обминаючи увагою і актуальні питання сучасності, зокрема місце особистості в мікро- і макросоціумі.

Отже, як свідчить щоденник, під час навчання в гімназії загалом сформувались науковівподобання І. Крип'якевича. Творчі задуми 18-річного юнака досить усвідомлені і, завдяки його винятковій цілеспрямованості, в майбутньому були, в переважній більшості, реалізовані.

І. Крип'якевич став ученим зі світовим іменем, гордістю української історичної науки. Автор близько 800 наукових праць, він здобув широке визнання і славу як історик, культуролог, джерелознавець, археограф, фахівець із спеціальних історичних дисциплін, організатор і популяризатор української науки.

* * *

Гімназійний щоденник І. Крип'якевича зберігається в родинному архіві І. Крип'якевичів у папці № 324[24] (усі документи укладені в папках за тематичним принципом та більшість із них пронумеровані самим І. Крип'якевичем у 1960-х рр.). Публікований документ міститься в конверті з цупкого блискучого жовтого паперу, розміром 17,5×11,5 см, перев'язаному шпагатом. На титульній стороні конверта рукою І. П. Крип'якевича чорним чорнилом зроблено напис "1903–1904. Дневник і varia", а на звороті конверта вздовж його лівого краю червоним олівцем зазначено час написання всіх документів, які загалом знаходяться в конверті – "1903–1907".

У конверті, крім власне щоденника, містяться також деякі інші матеріали, як-от: оповідання про гімназистів 3 класу, аркуші кальки зі старослов'янським алфавітом та цитатами з "Євангелія" старослов'янською мовою, лист М. Грушевського від 1903 р.[25] тощо.

Окремі аркуші із записами, близькими до змісту щоденника (авторські вірші, "Статут Наукового кружка VII A кляси IV гімназії у Львові", "Програма до збираня і студіованя нар[одних] вишивок", деякі робочі нотатки), вкладені між сторінками або зразу після останньої книжечки щоденника.

Авторські вірші та "Статут..." написані чорним чорнилом на аркушах розміром 17×10,5 см і подаються в даній публікації після тексту щоденника.

Сам щоденник складається з п'яти окремих саморобних книжечок невеликого розміру (17×10,5 см), не скріплених між собою. Книжечки виготовлені

[23] Щоденник І. Крип'якевича… – Арк. 4зв.

[24] РА Крип'якевичів. – П. 324: 1. Спогади Ів. Петровича (1902–1911); 2. Аркуші спогадів про Університет 1905–06; 3. "Дневник і varia". Див. прим. 1.

[25] *Заболотна І.* Початок співпраці І. П. Крип'якевича з М. С. Грушевським – С. 632.

зі стандартних листків паперу, складених вдвоє і зшитих чорною ниткою. Папір, на якому велися записи щоденника, – жовтуватий, гладенький, досить цупкий. Текст написаний, в основному, чорним чорнилом із вкрапленням записів олівцем.

Щоденник написаний своєрідним фонетичним правописом, т. зв. "желехівкою". Записи велися здебільшого у формі нотаток, що значною мірою пояснює авторську пунктуацію. Автор, наприклад, часто ставив тире замість ком і крапок, у кінці речень не ставив крапку, виставляючи тире чи "...", що мало означати незавершеність думки, натяк на можливість повернення до неї. Крім того, записи мали особистісний характер, часто робилися поспіхом, скорочено, були призначені для самого автора і, відповідно, інколи зрозумілі лише йому.

Привертає увагу той факт, що спочатку текст щоденника писаний акуратним, старанним почерком, в той час як надалі це – нотатки, зроблені скорописом, для яких характерна велика кількість скорочень, наявність нерозбірливих слів.

Щоденник має авторську назву "Мої гадки". Як свідчить помітка на початку джерела, І. Крип'якевич розпочав його вести у 1903 р., навчаючись у VII класі IV польської гімназії у Львові. Останні записи датовано 26 травня 1904 р. (можливо, з цього часу гімназист почав активно готуватись до матури (іспитів на атестат зрілості) та вступу на філософський факультет Львівського університету). Епіграфом до свого щоденника І. Крип'якевич обрав слова Т. Шевченка з поетичного твору "Не нарікаю я на Бога..."

За тематикою текст записів можна поділити на кілька логічних частин: дещо наївно-амбіційний вступ з викладом мети написання щоденника, далі – curriculum vitae до гімназійних років включно та основна частина – безпосередній виклад роздумів, спостережень, завдань, планів по датах.

При підготовці публікації по можливості було осучаснено пунктуацію пам'ятки для кращого розуміння тексту. Уніфіковано написання великих літер (*Річ посполита → Річ Посполита*), проте збережено вживання великих літер у назвах народів (*Русин, Поляк*). Скорочення розкриті у квадратних дужках, де ми намагалися зберегти авторський правопис (*священник → свящ[енник]*). У випадках вживання паралельних форм слів при розкритті скорочень вживається форма, найбільш наближена до сучасного правопису (*руський, рускuй → рус[ький]*). Не осучаснено вживання апострофа (на той час вживання апострофа не було унормовано: *румяний*, але *з'їзд*). Виправлення явних помилок, описок тощо зазначено у підрядкових примітках. Без застережень збережено авторські позначки та зауваження типу [!], [?], (?) тощо. Не коментувалися деякі слова і вирази, з поясненням яких виникли труднощі.

Під час публікації джерела було збережено всі особливості авторського правопису і стилю І. Крип'якевича, через що щоденник можна вважати не тільки історичною, а й мовною пам'яткою Галичини початку XX ст.

ДОКУМЕНТ

Арк. 1. (1903)

Мої гадки

Орю
Свій переліг – убогу ниву
Та сію слово: добрі жнива
Колись-то будуть!
. . . .
Та посій ся не словами
А розумом, ниво!

Великі люди і ґенії сьвіта списують деколи свої спомини і т[аке] и[нше] – я, мабуть, не ґеній, а все таки чоловік, і ся людська гідність дає мені цілковите право до списаня моїх гадок. – Не роблю я сього для тебе, сьвіте, – ти за малий, щоби мене поняти, бо я чоловік! – роблю се для себе самого, будувів над собою контролю...

Передовсім коротенькe curriculum vitae. – Родив ся я 25 червня 1886 у Львові. Мої родичі о. Петро Франциск[1] і Олена з Заткаликів[2] Крипякевичі походять геть з Холмщини[3]; тому то я мушу дома говорити по польски... Наймолодші літа перебув я у Львові; тут був мій батько вперед сотрудником у св. Юра, потім заступником пароха у св. Петра і Павла. Десь ко //
Арк. 1зв. ло 1891. перенесли ми ся до Гнилиць Великих в Збаразькім [повіті][4], де батько був через штири літа парохом. В Гнилицях навчив ся я руської мови від моїх ровесників, сільських дітий, головно Якова Заяця, сина тамошного дяка, котрий тепер десь в Тернополи ходить до ґімназиї; ту навчив ся я з братом Львом також штуки читаня та писаня від Русина-учителя д[октора] Дмитра Пігута; по руськи зачав я читати доперва на другий рік – учителем був Поляк Суходольский, котрий дав мені також початки німецкого. В році 1895. перенесли ми ся знов до Львова, де батько дістав катехитуру при IV ґімназиї[5]. До сеї ґімназиї перейшов я 1896 р., покінчивши IV клясу народньої школи ім. Мариї Магдалини[6] – і ту перебуваю до нинїшнього дня. Ширший сьвіт побачив я через вакациї ріжних років, коли я бував в Сернах[7] к[оло] Яворова[8], в Шмиткові[9] к[оло] Сокаля, в Станиславові[10], а навіть 1897 в Одессї.

Ґімназияльний живот сходив менї через довший час зовсїм монотонно – при книжцї чи при забаві. (Читав я виключно майже балєтристичні книжки польскі). Свіжим духом повіяло доперва при кінци 1901 р., коли
Арк. 2. то українська мо- // лодіж зробила сецесиї з Львівского унїверситета. Тодї і між Русинами IV ґімназиї збудив ся рух народнїй: ми почули, що ми не лиш gente, но і natione Русини. Зачало ся від полємік з товаришами Поля-

ками, дальше перестали ми говорити між собою по польски, що давнійше булов загальнім уживаню (й нині, на жаль, діє ся се між учениками низших кляс), на кінець прийшло яке-таке осьвідомленє. Перший, що зачав говорити по руски, був, мабуть, тов[ариш] Олекса Надрага; він також, здає ся, перший вступив до тайного кружка студентського[1], який був довго перодо мною, яко сином катихита, затаєний...; тепер тов[ариш] Н.* впливів ніяких не має (P. S. на жаль, також й має!..)**, бо йому приписують більше крикунство, як щиру роботу – такий осуд за суворий, але таки троха й правдивий. – Правду сказавши, жадного товариша ліпше не знаю, але дам пару черт їх характера. Тов[ариш] Нестор Церкевич[12] – се мішанина дисонансів: сегорічним вечерницям Шевченка віддав ся з великим пожертвованєм – любить говорити на "хамів" – віддає ся цілою (?) ду-// шею танцям – рад-би завязати зі мною кружок науковий і взагалі піднести нашу суспільність через образованє – жиє в незгоді зі всіми товаришами – хоче вступити до театру – etc., etc., etc. Буде се сильна підпора нашої суспільности або піде цілком на марне. (Мушу над ним попрацювати – єго натура має, либонь, багато спільного з моєю). Симпатичним є менї дуже тов[ариш] Семко Стецько, головно задля того, що хоче посьвятити ся історії, як і я; тепер великих надій на нього не кладу, але він ще виробить ся... (Се виражінє за надто протекціональне, а се моя гадка!). Мушу завважити, що він оден вміє говорити по руски, бо вийшов з під селянської стріхи. Тов[ариш] Євгенїй Лефкий хоче йти на сьвященика і, крім того, посьвятити ся фізиці й математиці. Тов[ариш] Юліян Царевич іде також на сьвященика. Тов[ариш] Ілярій Іллєчко – дуже здібна голова; хоче йти або на технїку, або до війска, або на латину і польске – не дай Боже, щоби він пропав для нас, а то можливе, бо дома має занадто польске окруженє (Кілько я ту пишу польонізмів!!). З Поля-// ків вартий спімненя Юліюш Кляйнер[13] (Kleiner***) – великий талант, найліпший ученик нашої кляси й цілої ґімназиї. **Арк. 2зв.** **Арк. 3.**

Час обговорити професорів. Релїгії вчить мене батько[14] (латинників, пр[иміром], Гнатовский), латини – Стан[іслав] Романьский, греки – Русин (сполячений чи з'австриячений) Ю. Дольницкий, математики і фізики – В. Цїсло. Проф[есор] історії Р. Клєменсєвич, великий естета, залюблений в історії Польщі і Анґлїї, аристократ; проф[есор] льоґіки Мих[айло] Сїрак (колись був, як менї казали, graeco-cath[olicus]!), історик, хоче побудити до більшого занятя предметом – сї два професори подобають ся менї більше, але найбільший вплив має на мене проф[есор] Еміль Пецольд (Petzold), учитель німецкого, котрий мене, більше як всї инші, пхає до висших сфер; людина се така глубоко чутлива і цілком инша як пересїчний чоловік, "інтелїґентний", ділає на мене дуже глибоко, йому завдячую се, що <u>хочу</u> бути чоловіком..

---

* Мабуть, мається на увазі О. Надрага.

** Фразу "(P. S. на жаль, також й має!...)" вписано І. Крип'якевичем між рядками.

*** У тексті помилково "Kleimep".

–.–.–

Про що я не мрію!

Хотів бим, щоби наша Русь-Україна стала найвисше зі всїх народів, щоби винесла ся над инших власними силами...

Арк. 3зв. Хоч я вихований на-пів по польски і в польскій школї, хочу служити всїми силами Українї...

Мі[й]* головний намір і моя ціль на будучність стати правдиво ученим історикомъ при тім хочу посьвятити ся фільософії. Війду зараз в першім роцї унїверситетських студиїв до Наукового Товариства Шевченка і там буду працював, кілько стане сил[15]...

Тепер хочу приготовити ся до сього завданя, але менї брак терпеливости; перекидаю ся з одного дїла до другого і нїчого не роблю... Мушу ся зреформувати!!

Щоб не забути, спишу собі мої мрії і проєкти:

1) В Тов[аристві] Шевченка завести комісию фільософічну.

2) Як буду де на провінциї професором (Перемишль, Коломия...), засновати Кружок науковий.

3) Поїхати до Турциї за жерелами до історії відносин козацько-турецьких[16].

4) Чи Кронїка псевдо-Нестора[17] не подїлена на глави з написями? //

Арк. 4. 5) Написати історию руського** духовенства в Галицькій Руси за часів польских (v. polones***).

6) Обїхати сїльскі церкви за архівальними жерелами до історії (на початок Серни і Шмитків).

7) Перешукати архів4* костела в Милятинї[18], як який є.

8) Перешукати архив міський, де буду на провінциї, і оголосити материяли в "Збірнику" мого Наукового кружка (пор[івняй пункт] 2).

9) Перешукати бібліотеку Костишинів і мого батька.

10) Питати ся в Кудерявцях[19] і де будь за старими рукописями і т[аке] и[нше].

11) Збирати піснї, казки etc. народнї. (Також піснї "американські", як би була нагода).

12) Перешукати архів5* і бібліотеку св[ятого] Юри і св[ятих] Пятниць (і инш[их] церкв[ів]).

28/III 1903

13) Написати розвідку про стиль Гуцульский, про поезию народню (числа, краски), про фільософію народню (Чи о тім вже що писали?).

14) Засновати при Тов[аристві] Шевченка при секциї іст[орично]-фільософічній комісию для дослідів над рускою штукою (колись би можна

---

* У тексті помилково "міг".

** Слово "руського" вписано над рядком.

*** У тексті "popones".

4* У тексті було спочатку "архив", потім "и" замінено на "і".

5* У тексті було спочатку "архив", потім "и" замінено на "і".

було написати історию на-// шої штуки...) або спонукати Товариство для дослідів штуки, як яке істнує, до живійшої роботи (про таке товариство я ще не чув!). **Арк. 4зв.**

– . – . –

В нашім народї бачу я тепер дві сторони, партиї, чи як їх назвати – одна каже, що Церква обійде ся без народа (се є псевдо москвофіли "тверді" і цілком народно індеферентні, котрі бридять ся українством, бо бачуть в нїм лише атеїзм, радикалїзм і т[аке] и[нше]), а друга голосить, що нарід може йти без Церкви (се більшість української інтелїгенциї) – після мене, нарід і Церква мають рівні права, нарід і Церква повинні разом йти! ... Такою дорогою хочу йти в житю...

– . – . –

Ущасливити чоловіка дуже легко, роби, отже, других щасливими, хочби лише одним слівцем, поглядом..., хотяй би се було з твоєї сторони малою жертвою...

29/III 1903

– . – . –

15) Коли буду де професором, піднесу на конференциї, щоби в клясах завести більш // естетичне уряджене, і хоч в сей спосіб впливати на молоді уми; буду також при викладах історії показувати ученикам діла штуки, особливо руської. **Арк. 5.**

16) Требаби уложити енциклъопедию чи лєксикон, хочби лише річий, відносячих ся до України.

17) Як не істнує нїяка историа всесьвітна, требаби щось такого написати*[20]. 30/ III 1903

– . – . –

Четвер, 2 цьвітня 1903.

18) Написати студию 1) про фільософію народню, 2) про фільософію Шевченка.

– . – . –

Наш двотижневик "Іскра"[21] не подобає ся менї зовсїм. З нетерпеливостю ждав я там чогось "конкретного", що моглоби мене піднести – а там лиш крики на Церкву, уряд, професорів, шляхту і т[аке] и[нше]. Знаю я, що потреба нам вміти боронити своїх справ і прав, але ті всї оборони etc., що показують ся в "Іскрї", такі убогі-нужденні. Чи не ліпше булоби давати щось більш наукового й то з науки української? Я (а почасти й Церкевич, котрому я частину моїх мрій передав) задивляю ся на жи-// тє студентське трохи инакше, я[к] більшість наших товаришів – вони радо займають ся політикою, а наука їм "смердить" – я хотів бим, щоб наша суспільність основала ся на підставах правдивої науки (не на політицї), а до того треба ся забрати вже тепер. Хотів я з Церкевичом заснувати "Науковий кружок учеників VII а кл[яси] IV гімн[азиї] у Львові" (написав **Арк. 5зв.**

---

* Пункти 15–17 написані олівцем.

я навіть – risum teneatis[22] – для нього статут на подобу "Статута Наук[ового] Тов[ариства] Шевченка") – але сей проєкт розвіяв ся якось – може, для того, що я не вмію ся взяти до річи – а до того нема часу... Коби то можна зреформувати сю "Іскру"! Але я знаю, що се неможливе – я стрібую порадити тому на инший спосіб: пішлю пару науково-естетичних розвідок до нашої часописи (теми: народні пісні, їх сьвітогляд, фільософія й т[аке] и[нше] – зроблю се через Великодні сьвята) – до сего дам ще чемний лист (мусить він бути чемний, бо В[исокоповажаний] П[ан] Редактор дивив би ся на мої праці кривим воком) й зверну увагу, що далеко практичнійше //
Арк. 6. булоб, щоби студенти присилали розвідки до "Іскри", що Редакция повинна нас до того заохотити [чую, що "заохотити" якийсь рутеньский польонізм! ... Сумно се, що я не вмію своєї мови!] і т[аке] и[нше]. Такий лист виробив я вже перед двома[*] тижнями – мушу єго ще ошліфувати (!!) і де-що змінити...

Церкевич дав мені проєкт, щоб написати "Прольог" на вечерниці[23] на другий рік – мушу над тим подумати, бо я сам мав вже такий плян, кілька місяців тому...

Перечитав я вже XXII–XXIII ч[исло] "Записків" Тов[ариства] Шевченка і переглянув Матеріяли і розвідки до іст[орії] України проф[есора] Грушевського[24]. Гарні річи! В суботу віддам сї книжки – й поведу Церкевича перший раз до бібліотеки, може, й він займе ся живійше наукою, а мені так треба товариша! ...

Виданям Тов[ариства] Шевченка завдячую дуже богато і хочу колись бути дуже діяльним членом сеї інституциї...!

Тепер не маю часу, пишу (по польски) про вплив українських пісень
Арк. 6зв. на Бо-// гдана Залєского[25] – маю се відчитати в клясї на першій годині польского по сьвятах – ой, як би я хтїв, щоб се пішло як найлїпше, щоб прославити "нашу думу, нашу пісню"!.. Возьму там трохи цитатів з наших пісень – хочу познакомити Поляків з нашими жемчугами... Боже, мені поможи!..

Напишу до "Іскри" статейку про звязь (...?) епічних творів народнїх, наших дум, сербського Лазаря[26] і Гомера[27]... Трохи о тім сказав я вже в[**] моїй прелєкциї...

Ой більше нам треба правдивої праці, як марних слів – а я марную час і папір – от слабість людского серця – але то мене підтримує – маю ся перед кім виговорити...

<u>П'ятниця, 3 цьвітня 1903.</u>

19) Написати студию про "Сл[ово] о полку Ігоря" яко памятник фільософічний XII в. (! можеб, зробити се для "Іскри"?)[28].

20) Чи не можнаби завести в школах середних в VII і VIII-ій клясї викладів про штуку, естетику і т[аке] и[нше]? //

---

[*] У тексті перекреслене слово "кількома" замінено словом "двома".

[**] У тексті "і".

21) Требаби завести яке видавництво дешевих книжок (котреб містило коротші новелї, оповіданя і т[аке] и[нше]), щось на взір Universal. Bibliotek'и. **Арк. 7.**

–.–.–

Духовенство наше повинноби більше (й то як найбільше й як найглубше) студийовати загальноевропейску фільософію, щоб, пізнавши добре основи нинїшньої науки, могло лїпше боронити Церкви. Сьвященники повинниби більше жертвувати ся науцї, входити в звязь з науковими товариствами (Тов[ариство] Шевченка...), щоб собі найти більше довіря й шаноби у української суспільности. Вартоби звернути увагу на фільософічні студиї питомців семінариї... ("Іскра" помістила статтю про дослїди над новими розкопами в Вавилонї – і на тій основі перевертає (!) авторитет Біблїї[29]. Наші сьвященники повинниби ся з сим познакомити – коли не в жерелї в самім Вавилонї – то з католицьких й некатолицьких розправ (бо такі мусять, прецї, істнувати) і на основі студиї вборонити правди... "Богословский Вістник"*[30] – одинока, здає ся, // часопись церковна, мусить стати ся щиро народним!.. Він повинен стати ся осередком житя церковного – але йти з народом!.. Сьвященик повинен бачити в такім, пр[иміром], Франку не атеїста, але заблукану (поль[онїзм]![31]) вівцю...). **Арк. 7зв.**

–.–.–

Комісия фільософічна, яку я думаю колись завести при Тов[аристві] Шевченка, буде видавати, передовсїм, клясиків-фільософів (№ 1 Кант[32]). Чи Франко написав що з фільософії?

–.–.–

Хотївбим написати яку драму фантастичну або патріотичну. Епос придав би ся нам... Мрії..!

<u>Вторник, 7 цьвітня 1903.</u>

Вчера був я перший (мабуть, і послїднїй) раз сего року в руськім театрі – На "Не ходи**, Грицю*** та на вечерницї..." – (цїни пополудні4* були зн[и]жені – лиш 30 сот вступ на салю!). Вражіня більшого я не віднїс – хиба зачав думати про мій5* прольоґ на другий рік...

–.–.–

Нинї був я у Костишинів (завтра їдемо на два тижнї до Кудерявець, до нашого саду!), застав дома лиш Мирона – по дорозї зди-// балисьмо (я йшов з Левком[33], як завсїгди,) до хлопцїв. Костишини зачинають тепер трохи більше займати ся полїтикою-не-полїтикою – я бесїдував з Ісидором і утвердив єго в українстві! Костишини почували себе завсїгди Русинами (хочби6* для того, що дома говорять по руски), але ідеї українські були **Арк. 8.**

* У слові "Вістник" літеру "т" вписано над рядком.

** У тексті "неходи" написано разом.

*** У тексті "Груцю".

4* У тексті "пополодні".

5* У тексті "міг".

6* У тексті "чочби".

для них темні (на жаль, є се у більшости духовенства і Русинів, тримаючих ся релігії взагалі) – вони більше стояли за Церквою – нарід для них був щось чуже... Я дуже легко показав Ісидорови дорогу, якою я йду, і з'єднав (поль[онізм]!) його для моєї ідеї: нарід з Церквою, Церква з народом! ...Ісидор пояснить се, мабуть, братям, і так, може, добудемо їх для України! Левко сварив ся через дорогу з Ґеньом, але сварка до нічого не довела. Левко собі ще радити не вміє, але й він тут поклав свою цеголку, бо визичив Костишинам дві розвідки "Просьвіти"[34]: "Русь-Укр[аїна] і Московщина"[35] і "Соті роковини письменства руского"[36] – коби се було для сїх хлопців основою народньої роботи!.. Мушу їх познакомити ще близше з "Тов[ариством] Шевченка", що на мене такий вплив має – дай Боже, щоб з них були добрі робітники на нашім перелозі... //

– . – . –

Арк. 8зв. В Кудерявцях маю написати (зглядно покінчити) "прелєкцию" про Залєского, перечитати Оберона[37], перегризти дві дії з "[Die] Jungfrau v[on] Orleans"[38]. Крім того, перероблю пісні народні з V т[ому] "Трудів" Чубіньского[39] і, може, напишу вже тепер розвідки про числа і краски в народній поезиї ("Труды"*) і LI том "Записків" визичив я в суботу в Тов[аристві] Шевч[енка]. Левко взяв "Літературу" Застирця[40], Церкевич – 2 "Вістники...". Що маю зробити з моїми розвідками, як їх напишу? Чи їх дати до "Іскри", чи показати д[октору] Людкевичеви[41] (Людкевич вчить мене руського – чоловік се дуже несьмілий, здібний композитор; я хотів бим з ним війти в близші, тїснійші зносини (чи се менї піде добре?). Я його вже питав о розправи над штукою руською, особливо гуцульською [напише щось про те Шухевич в своїй "Гуцульщинї"**[42]], чи, може, сховати на ліпші часи? Мабуть, покажу Людкевичеви та пішлю до "Іскри" (може, через Гасюка?!).

До Церкевича чую тепер якусь недовірчивість – він занадто хвійний (поль[онізм]!)[43]. Може, найду повірника й приятеля в Ісидорі Костишинї, а, може, й в Миронї? ... Чи не найліпше-б пійти за Ібсеном ("Ворог народа"[44]): "Сей найсилнїйший, хто сам стоїть!"

Другого чоловіка, такого як я, не найду...*** //

Арк. 9. Кудерявцї середа[4*] 15. цьвітня 1903. Вчера відїхала п[анна] Анна Мосєвич з своєю братаницею Зосею. Перша се женщина, що ся приближаю до сього ідеалу, який би я хотів бачити... – тиха, лагідна, розумна. Женщини повинні вчити ся, як й мущини – но не завсїгди для ступеня докторского, але для вироблення собі ширшого погляду на сьвіт. Царством, в якім вони повинні панувати, є любов – й то любов як найширша, все обіймаюча... (Кожда матїр повинна ся все образувати, бо лише тоді зуміє

---

* У тексті "Триды".

** У тексті "Гуцульшині".

*** Після цього аркуша між сторінки щоденника вкладено "Статут Наукового Кружка VII A кляси..." і замітки на окремих аркушах.

4* Слово "середа" вписано над рядком.

кермувати старшою дитиною (Petzold); син, пр[иміром], так довго шанує матїр, як довго вона має над ним перевагу образованя – потім вже трудно...). Панна Анна звернула на се увагу, що й зьвіря [тваръ] повинно мати по сїм житю якусь нагороду за свої терпіня в другім житю – так, мабуть, і є... (якийсь цитат з* с[ь]в[ятого] Павла – "тваръ").

– . – . –

Чи моя "дальша" сестра Марія Назаревич[45], яку я опізнав о минувших вакаций, не наближала би ся до моїх ідеалів...? Її очи! ...

– . – . –

Кождий чоловік** повинен собі утворити власну систему фільософічну, власний погляд на сьвіт... Не диви ся на нїчо чу-// жим воком!.. **Арк. 9зв.**

...Сьвіт такий великий, чоловік в нїм нїчо... Однако (поль[онізм]!) й він має свої дрібні обовязки повнити, щоби ся ставати чим-раз совершенїйшим... Коли одиниці стануть лїпші, то й цїлий сьвіт буде лїпший...

– . – . –

Вся наука, в сїм*** значіню, в якім ся її4* уживає в сьвітї "науковім", се не цїль цїлого рода людського – се лиш одна дорога, що веде до совершености! Не лише "учений" є і може бути совершений, але й кождий "простак"!.. (Женщина, пр[иміром], йти повинна дорогою любови – але чи лише любови?!).

– . – . –

Проєкта робіт для комісиї "фільософічної (?)" Тов[ариства] Шевченка: фільософія народна, "Сл[ово] о п[олку] Іг[оревім]" яко памятник фільософії XII в. (Нї мудрому, нї гораздо, нї птичю гораздо суда божія не минути[46] – v[ide] Грушевський: "Іст[ория] Укр[аїни]-Р[уси]"), наші фільософи схоластики.. (Народня фільософія: казки, байки etc.).

Роботи естетично критичні: про звони, лїхтарі etc. – вишивки народнї і їх відносини до народньої поезиї ("чорним шовком вишивала") – вишивки на кожухах, гуньках і т[аке] и[нше] – ініцияли (що о них вже писали??!!). //

Справити собі апарат фотографічний – і фотографувати всякі дїла штуки руської (і вишиванки...!) – зложити з того альбом і по "найдовшім житю" віддати його Тов[ариству] Шевченка. **Арк. 10.**

Бачив я в Кудерявецкій церкві образ Матери Божої, дарований чи "сотворений" через якогось сьвящ[енника] Іоана Фдерь (?)5* (рік БШК[47]) =6*. Мушу йому придивити ся близше і відчитати підпис. – Написати щось про руську штуку церковну, який "причинок" до Miscellane[a]-ів[48] в "Записках"?!.

---

* Прийменник "з" вписано над рядком.

** У текстї "чоловів".

*** Слово "сїм" вписано над рядком.

4* Слово "її" вписано над рядком.

5* "Іоана Фдерь (?)" вписано над рядком олівцем над перекресленим словом "Федора".

6* Місце залишене для розшифрування арабськими числами.

Шукати по селі старих книжок, рукописий і т[аке] и[нше]! Підчас сьвят спитати Блавацкого о* ріжні казки...!

Як будувже на унїверситетї, мушу з великою терпеливостю і увагою перечитати Грушевського "Економічний стан селян на Поднїстровю галицькім в пол[овинї] XVI в."[49] (Розв[ідка] I – се буде дуже корисна вправа – треба ся учити, як люди думають!

Маю намір їздити по селах й переглядати архиви церковні за старими актами (в Кудерявцях вартоби, пр[иміром], розвідати ся за тим

Арк. 10зв. сьвящ[енником] Іоаном Фдерь (?)** – може, в Новоселцях[50], // де було давнїйше приходство в Кудерявцях?). При тім повинен я=мушу) глядіти за ділами штуки...

"Народ міркує все!"

Вчити ся – сповняти щоденні обовязки, не мріти!!!...

– . – . –

Требаби якось мудро вчити ся історії – будулучив найважнїйші факти історії европейської з іст[орією] Руси...! (1648 покій Вестфальский[51] – і Хмельницький...).

– Мушу на основі писаних жерел списати історию мого ума...

– . – . –

Тяжко впасти у кайдани,
Умирать в неволї,
А ще тяжше – спати, спати,
І спати на волї –
І заснути на вік віків,
І слїду не кинуть
Нїякого...Однаково,
Чи жив, чи загинув...***

<u>Кудерявцї пятниця, 17 цьвітня 1903.</u>

Мушу уложити собі синхронїстичний перегляд 1) історії всесьвітної з особливим узглядненєм (поль[онізм]!)[52] історії України; 2) лїтератури

---

* "О" вписано над рядком.

** "Іоаном Фдерь (?)" вписано олівцем над рядком.

*** Дещо змінені поетичні рядки із вірша Т. Г .Шевченка "Минають дні, минають ночі..." (1845):

Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше – спати, спати,
І спати на волі –
І заснути на вік віки,
І сліду не кинуть
Ніякого..Однаково,
Чи жив, чи загинув!

(Уривок подається за вид.: *Шевченко Т.* Повн. зб. тв.: У 3 т. / Ред. кол. О. Є. Корнійчук і ін. – К., 1949. – Т. 1: Поезії. – С. 310).

европейськоїз літ[ературою] руською. За основу може послужити шкільний перегляд синхроністичний Passendorf'a. //

Кудерявці, субота, 18 цьвітня 1903. **Арк. 11.**

Дома маю: 1) навчити ся азбуки, а особливо, пізнавати числа (**А Б Г Д**)[53]; 2) переробити Історию літератури з "Виїмків" Барвінського[54] (хронольоґія!!); 3) переробити "Историю Руси" Барвінського[55] (хронольоґія[*]); 4) читати систематично "Граматику" Осоцького[56] – і "а, б, в" навчити ся...

Напишу, здає ся, до... проф. Грушевського, щоб порадити ся, як вчити ся істориї і археольоґії і приготовити ся до університету[57].

Тепер кінчу "прелєкцию" про Залєского, при тій нагоді нотую собі краски і числа народні. Числа є для мене більш цікаві – мушу їх перестудиювати і напишу яку розвідку і пішлю, може, до проф[есора] Грушевського. – Слави мені хоче ся!!! Люблю мріти!!

– . – . –

Від якогось часу бачу, що те, про що я думаю, люди передо мною вже думали – мої гадки находжу між гадками инших...

При факультеті теольоґічнім повинні істнувати семінарі, як при фільософічнім. //

Питомці мали б нагоду вправити ся в наукових справах теольоґії[**] – а з того пішов би, може, пожиток (поль[онізм]!)[58] й для народа[***]. **Арк. 11зв.**

Кудерявці – неділя, 19 цьвітня, 1903 – Воскресеніє Христово.

Чи не мож заложити у Львові яке товариство[4*] сьвященниче, очивидно, в духу українськім – народнім, котре б громадило львівских сьвященників, помагало їм в роботах наукових і т[аке] и[нше], щось подібно як Тов[ариство] Шевченка. Орґаном його міг би бути "Богословский Вісник" (редаґований в духу укр[аїнськім]) – він мусїв-би давати періодично огляди літератури і, взагалї, житя руського, обговорювати всякі книжки і розвідки, передовсїм[5*], що дотичать руської Церкви; сьвященники містили б ту[6*] свої статї історичні, фільософічні etc. з всяких областий (штука церк[овна], сьпів, гебраїка – переклад с[ь]в[ятого] Письма ... апокрифи etc. …). Сьвященники[7*] мусїли-б однако тут стати вже раз на ґрунтї чисто українскім – писати навіть повинні фонетикою (прецї се урядове письмо...!). Повинні ся тим заняти молоді сьвященники – мій брат, прим[іром], як-би пішов на сьвящ[енника], Костишини і т[аке] и[нше]. //

– Історики в Тов[аристві] Шевченка: Грушевський[59] (ціла Русь)[8*], **Арк. 12.** Томашівський[60] (Русь під Польщою), Рудницький[61] ([9*]), Зубрицький[62]

---

[*] Слово "(хронольоґія)" вписано над рядком.

[**] Слово "теольоґії" вписано над рядком.

[***] Поданий абзац написано олівцем.

[4*] У тексті помилково "товавиство".

[5*] Слово "передовсїм" вписано над рядком.

[6*] Слово "ту" вписано над рядком.

[7*] У слові "сьвященники" другу літеру "н" вписано над рядком.

[8*] Вираз "(ціла Русь)" вписано над рядком.

[9*] У дужках – нерозбірливо написане слово, можливо, "гео[ґрафія]".

(духов[енство]?), Лотоцький[63] (дух[овенство]?), Галущинський[64], Целевич[65], Доманицький[66], Кордуба[67] (?), Коренець[68], Барвінський.

– В "Записках" Кружка наукового, який хочу колись основати де на провінциї (перше мушу: 1) бути проф[есором], 2) бути на провінциї, 3) найти людий), буду обговорював книжки руські, які там виходять, наукові книжки руські, що виходять в цілій гал[ицькій] Руси, (пр[иміром] "Записки" Тов[ариства] Шевч[енка]), всякі книжки, що мають звязь з місцем, де буду сидів.

Мої статї історичні будуть ся відносили або до цілої Укр[аїни], або до того міста й єго околиці, буду там публїкував материяли архівальні, які найду в околиці[69] (перешукаю всї архиви, бібліотеки і публичні й, особливо, приватні). Очевидно, ніколи не зірву з Тов[ариством] Шевченка; маю надію, що воно буде мої заходи підпирало!..

–.–.–

Але перед всїми Кружками і розвідками стоїть ще страшна мара, та є Esel[s]brücke[70] – матура[71]!!!

– Грушевського в листі питати: 1) як вчити ся істориї; 2) які помічні науки (підручники!!)*; 3) і як ся приготовити до унїверситета; 4) чи варто з практичн[их] зглядів вчити ся арабськ[ої] мови; 5) цікаві, нерозвязані питаня; 6)**. //

Арк. 12зв. Кудерявці, понеділок, 20 цьвітня 1903***.

Мій брат пише також своє "писанє", читав мої "гадки"! Красна перспектива! Маю контролю a lá spitzel[72]!

–.–.–

Чи хронїка Нестора не далаб ся подїлити4* на глави (се є, чи вже її автори її так не подїлили)? На се наводить мене заголовок..5* – його вважають всї за напись цілої хронїки, я брав-бим його за два заголовки...6*

Колись мушу переглянути сю першу руску лїтопись – може, дасть ся що зробити.

– Проєкт перешуканю всїх архивів церковних в Галичинї. Перші місця: I Кудерявці, Новоселці, Милятин Старий[73] (і Новий!)[74] і Cie – II Шмитків і Cie – III Серни і Cie, IV Рогізно[75] і Cie, V Зарудє і Cie, VI Куликів[76], VII Лонцкий[77].

– Записати собі, де старі Церкви. //

Арк. 13. Кудерявці, вторник, 21 цьвітня 1903.

З братом вже я порозумів ся!!! Уууу!

---

* Слово "(підручники!!)" вписано над рядком.

** Під пунктом 6) слово написано нерозбірливо.

*** Тут і наступні аркуші до запису "Львів 23.IX.1903" написано олівцем.

4* Слово "подїлити" вписано над рядком.

5* Пунктиром позначено місце для заголовка на 1,5 рядка.

6* Слово написано нерозбірливо, після цього залишено місце для заголовків на 4 рядки.

Львів, четвер, 23 цьвітня 1903.

Брат читав мої записки, пише такі самі – хоче стати сьвященником (намір хиткий)[78] etc.

– . – . –

– Постановив я менше мріти, а більше взяти ся до практичної роботи – шкода часу.

– Нині відчитав я в школі* половину "прелєкциї" п[ід] з[аголовком] "Wpływ** poezyi ukraińskej na Bohdana Zaleskiego".

– Сїрак і Пецольд говорили багато красного.

– Від неділї зачну практичну працю над собою, після якого поділу годин – тепер ще благоденствую – бодай послїдний раз.

– Колись на унїверситетї буду собі списувати всякі працї і матеріяли до історії України... ("Записки"[79], "Вѣстники"[80], "Kwartaln[ik] Hist[oryczny]"[81] і т[аке] и[нше])...

– Грушевський поїхав до Парижа[82].

Львів, неділя, 26 цьвітня, 1903.

– Грушевський приїде 15. мая (Стецько).

– Мушу навчити ся угорської мови і заняти ся історию Угорської Руси, // бо вона, мабуть, найбільш занедбана (поль[онізм]). **Арк. 13зв.**

– На Угорщинї перегляну (sic!) всї бібліотеки публичні у Мункачі[83] etc., – вартоб також розвідати ся по архивах церковних за матеріялами до історії Угорської Руси – і між селянами.

– Угорської мови можу вчити ся з якого нїмецького підручника, і від якого "підофіцира" гузарів.

– Вартоб заняти ся також історию Холмщини – матеріяли v[ide][84], v[ide], v[ide] (листи!).

– Тепер зачав я систематичну науку усього, що менї буде потрібне – цїлий плян, звіти тижневні etc. подам пізнїйше, мабуть, окремо. Часу, часу, часу!!!

– В найблизшій будучности на унїверситеті і в Тов[аристві] Шевч[енка]*** маю намір зробити такі працї: 1) про Першу лїтопись (поділ); 2) матеріяли до іст[орії] Холмщини; 3) матеріяли з церковних архівів; 4) числа поезиї народньої і історія (може, ще перед унїверситетом).

Львів, понеділок, 27.IV.1903.

– Теми робіт історичних: 1) Холмщина[85]. 2) Шляхта руська перед сполученєм у Річи Посп[олитій]. 3) Суспільне положенє священика за часів польских. //

– Метою цїлого мого житя повинно бути: вистудийовати і вияснити душу укр[аїнського] народа ві всїх періодах його житя – вести мене до сього має історія України, історія руської4* штуки, студиї про сьвітогляд укр[аїнського] народа etc. **Арк. 14.**

* Слова "в школї" вписано над рядком.

** В тексті "Wpropływ".

*** "Тов. Шевч." вписано над рядком.

4* Спочатку помилково "руською", потім літеру "ю" виправлено на "ї".

– На скілько мала вплив Византия на сьвітогляд (...?) нашого народа?

– Історики повинні більшу увагу класти на пісні народні яко вираз думок народа – (схоже, вже се робив Костомарів у своїм "Хмельницькім"?)[86].

– На скілько сьвідомий був наш нарід в часах Хмельнищини?

– Студиювати пісні на Україні, на Угорщині і в Галичині etc.* – що в них спільного, а що чужого – те, що спільне, можна б уважати за характеристичне.

– Чи нема відзвуків Хмельнищини на Угорщині?

– Чи студиї над** диялєктом угроруським не причинили би ся до пізнаня старорускої мови? (былѣ etc.). [Се давніша гадка – тепер мене се не занимає].

– Для чого наш нарід завсї[г]ди (??) був і*** є найбільш слабий в Европі?? Я мушу се питанє через житє розвязати! //

Арк. 14зв. – Студиювати угорські вишиванки, крашанки (може, і стиль угорський (різби), як де є, в горах особливо) – зрівняти їх з галицькими, українськими etc., що в них спільного, що свого, що чужого?

– Відносини Руси до Угорщини в Княжих часах перестудіовати!!

Львів, вторник, 28.IV.1903.

– Я маю таку нещасну вдачу, що до всього берусь в середині: не можу себе приневолити до систематичного студіованя чого-не-будь від початку. З мене буде щось ген[ї]яльного (sic) або зовсім нїчо.

(Львів, середа, 29.IV.1903).

Львів, четвер, 30.IV.1903.

– Як буду вчив ся арабської мови, мушу перечитати а[рабською] м[овою] Коран – звідси міг би я, пр[иміром], для "Богословського Вістника" написати, пр[иміром], як дивить ся Коран на християньство – була б се, очивидно, лише більш популярна статя, бо за Коран, мабуть, вже доста писали.

– Плутають ся (?) менї по голові проєкти на драми; не маю, одначе, тепер на те часу, може, пізнїйше коли о тім подумаю (1) прольоґ: "Повстануть гори...": Встаньте! etc. 2) Куку! 3) студент в траґедиї, 4) сцена мовчаня...). //

Арк. 15. – Як бим їхав на Угри, чи не добре б було взяти який лист і т[аке] и[нше] від нашого Митрополїта[87] до епископа мукачівского?[88]

Львів, 2 мая, 1903, субота.

– Будуча комісия фільософічна Тов[ариства] Шевч[енка]4* повинна обговорити терміни філь[о]софічні.

Львів, 10.V.1903.

Я повинен перекласти Канта і инших фільософів.

---

* Скорочення "etc." вписано над рядком.

** Словосполучення "студиї над" вписано над рядком.

*** Сполучник "і" вставлено над рядком.

4* Вписано над рядком "Тов. Шевч."

– Естетика народа укр[аїнського].

– Краски у народів словянських.

– Краски "Слова о п[олку] Іг[оревім]", дум і теперішних пісень укр[аїнських].

– Укладаю тепер віднош[е]ня красок після збірника Чубіньского.

– Зачав я писати прольоґ.

– Пишу що суботи, чого я навчив ся через тиждень – я поступив маленько.

– Образи старезні, найдені в церкві сьв[ятої] Пятниці, мушу побачити (і Гр[ушевського] [спитати]![89]).

<u>Львів, 14.V.1903.</u>

– Образи, найдені о. Василевским, я вже бачив – два з них будуть більшої варто-// сти – іменно ті, що мають вірменські написї (сьв[ятий] Марко і Матїй) – я гадав, що се буде ще щось стариннійшого – звичайно мрії! (О старинности одного ще образа могла би ще сьвідчити напись: Веденієє в храм с[ь]в[ятої] Богородиц<u>А</u> – але чи така* форма є дійсно дуже стара і рідка?!). **Арк. 15зв.**

– Приходить менї на думку** ще одна тема із народньої лїтератури: як представляє ся <u>мати</u> в укр[аїнській] нар[одній] лїтературі і в инших*** лїт[ературах] нар[одів] словяньских (краски, числа, фільософія – укр[аїнська] і словянська – заголовок, пр[иміром], "Із студиїв над народньою поези[є]ю").

– Требаби обїхати цїлу Галичину й Угорщину та переглянути по церквах всї книги й почислити, на скілько яка книга була по Руси розширена.

– В Кудерявцях я повинен понотувати собі колядки – і казки (від Главацкого).

<u>Львів, 26.V.1903.</u>

23.V. одержав я відповідь від проф[есора] Грушевського...[90]

– На Угорщині <u>все</u> збирати – оглядати церкви etc. //

Написати біографії4* кобзарів укр[аїнських] після зна[й]деня їх дум (я се трохи вже розслїдив). **Арк. 16.**

– Ученикам моїм колись показувати дїла руської штуки.

– Колись (? V) в "Книзї желань (?)" в бібл[іотеці] Тов[ариства] ім. Шевченка жадав я5*, "Przegląd Filoz[oficzny]"[91] і визичив сеї часописи.

<u>Львів, 12.VI.1903.</u>

– 10. VI був я на прогулцї в Підгірцях[92].

– Мушу написати розвідку про руські килими, про їх характеристичні мотиви і східні мотиви у них. Жерелом послужать східні килими, находячі ся в замку Підгорецькім[93] (й ще де??).

---

* В тексті "тако".

** Словосполучення "на думку" вписано над рядком.

*** Слово "инших" вписано над рядком.

4* Слово "біографії" підкреслено хвилястою лінією.

5* Далі нерозбірливо рядок.

Розвідки про краски народні в теориї і в практиці (пр[иміром],) уклад красок в килимах руських – порівн[яти] зі східними!!).

– Маю на 21.VI приготовити відчит про "Сл[ово] о п[олку] Іг[оревім]" до Кружка[94].

Арк. 16зв. – Розвідка про мотиви у вишивках (etc.) на се-// лянській* одежі – (порівн[яти] й не-руські вишивки).

Четвер, 18.VI.1903.

– Розвідка про психольоґію(!), про псих[ольогічні] погляди в "Сл[ові] о п[олку] Іг[оревім]".

Неділя, 21.VI.1903.

– З'їзд руських проф[есорів] середних шкіл! Тов[ариство] руських проф[есорів].

– Науковий кружок в N. ___.

Понеділок, 22.VI.1903.

– В будучім кружку, крім розвідок істор[ичного], етногр[а]ф[ічного] etc. змісту – пр[иміром], розвідка про ґеоґрафію (або альфабет[на] спись) місцевостий якої части Галичини (пр[иміром], Покутя). Теперішні назви тих місцевостий!

– Назвища селян і їх етимольогія (і народня і наукова).

– В Кудерявцях пир етноґрафічний etc.!

– Розвідка про відносини угор[ського] Ягайловича[95] до Русинів.

– Списувати матеріяли!

Четвер, 29.VI.1903.

– Розвідка "Вплив нар[одної] поезиї (особл[иво] чисел)** на літописі козацькі". //

Арк. 17. Середа, 1 липня 1903.

Розвідка: "Паралєлїзм в "Слові о п[олку] Ігоревім".

– Молодеча краса в укр[аїнських] піснях.

– Три головні напрями в моїй будучій діяльности: істория, штука, естетика укр[аїнського] народа.

– Естетика і штука укр[аїнського] народа: специяльні розвідки – порівняючі студиї на полї естетики і штуки усіх слов[янських] народів (зглядно і европ[ейських]) – розсьвітленє характерних ціх укр[аїнської] штуки й естетики.

– Вишиваня, килими, крашанки, різьба etc. в однім селї. – Орнаментика.

Кудерявці 1 серпня 1903.

V[ide]: В якій формі війшла Русь в Кор[олївство] Польське в Люблинській унії. (Особистий поступок послів укр[аїнських] земель 1569***[96]; Луцький трибунал[97]).

– Жіноча часопись.

---

* У слові "селянській" літеру "и" виправлено на "і".

** Словосполучення "(особл. чисел)" вписано над рядком.

*** У тексті помилково 1696.

V[ide]: Лиха Доля і Доля взагалі в укр[аїнських] нар[одних] піснях.

– V[ide]: Душа, серце etc. в нар[одній] поезиї (вона душу вириває із мого сердейка). //

– V[ide]: Естетичні частини: краса молодеча, стареча etc., коханець, батько-мати et[c.], брат-сестра*, порівняня-алеґориї, симпатичні предмети, цьвіти, дерев[а] (явір високий, кал[ина] червона, краски, штука материяльна (?) в поезиї (вишивки) etc. **Арк. 17зв.**

– V[ide]: Дослїдувати впливи (звідки прийшов орнамент) в вишиванках etc. при помочи метрик, сьвід[оцтв] супружества etc. (а) в селї Кревняки, в) по за селом).

– V[ide]: Істория Кудерявець, Новосїлок, Шмиткова, Серн etc. (зап[исі] на церк[овних] книгах, метрики, сьвід[оцтва] шлюбів, панські папери etc.).

– V[ide]: Зібрати леґенди про архикн[язя] Рудольфа[98].

– V[ide]: Respublica Romana (Sallust[ius]: Catilina cap. 19 procul a r[es]-p[u]blica = in Hispania)[99].

– На ферії 1904 року:

1) Унїверситет – виклади проф[есорів] ...

2) Кудерявці (перед 15.VII) – досліди над вишивками (особл[иво], як пранє-сушенє біля – ходити часто по селі), збиранє пісний і казок. Взяти, пр[иміром], "Труды"[100], перед тим перечитати яку розправу про вишивки etc., квестіонарі et[c]. – або можна I V[olum]!

– "Теория красок" (ante).

1) Списуванє кр[асок] в порядку як в жерелах практ[ичної] вартости не має (хиба де більше кр[асок]). //

2) Списувати після кр[асок]. (Поділ який?). **Арк. 18.**

3) Брати не лиш загальне число кр[асок] в жерелї, але і скількість получень з предметами (які кр[аски], з якими предм[етами] найчастїйше).

4) Звернути увагу на варияти і кр[аски] при тім-самім предметі.

5) Що звертає увагу нар[оду], в якім полученю краски (червона калина, біла (?) береза.

6) ?? "темний, ясний, чистий, шовковий" etc.

7) Чужі кр[аски]: "румяний" etc.

8) Несимпатичні (жовтий?) і симпатичні кр[аски].

9) Якого походженя кр[аски]?

10) Кр[аски] як підписи Tomporis[101] (золото в "Сл[ові] о п[олку] І[горевім]").

– "Естетика" (ante).

Порівняти ест[етику] теоретичну – в піснях etc. (сорочка вишивана, черв[оний] і чорний шовк; хату помела; чиста сорочка – і властиві понятя естетичні: чорні очи і брови а** біле лице etc.), несимпатичні краски і краса; порівняня, дробленнє etc. і ест[етика] в практиці (килими, вишивки,

---

* Словосполучення "брат-сестра" вписано над рядком.

** Сполучник "а" вжито у значенні "і".

уложенє кр[асок], взірці). Підклад загально-слов[янський] в потребі европейський.

· NB: На скільки в Шевч[енка] – змодифікована ест[етика] народня.

· Не впасти в не-ест[етику]!

· Ест[етика] в буденнім житю: уложенє подушок, сьвітлиця, стяжки дівчат, чистота, одіжа, неділя. //

Арк. 18зв. – "Прі[н]ципи нар[одної] ест[етики]" – Коляда у "Взорах поезиї і прози" Лучаківського[102] 149:

1) дрібність: вушка, хвостик;

2) ясність: зол[ота] грива, срібні підкови (NB "кинула зарю за небо*", "Труды");

3) ніжність, мягкість – кленові вушка, шовковий хвіст, тоненький etc.;

4) симетрія – три сторони, три верхи (NB: два явори, два голуби, три...);

5) чистість – як сніг біла сорочка.

Кудирявці, 10.IX.[1]903.

V[ide]: Укр[аїнський] народ про сьпів і музику.

Aest[as][103] 1904: 1) папір і оловці до дослідів над орнаментикою вишивків; 2) з біблїографії Левіцького[104] (vel[le][105] иншої) виписати книжки церковні; 3) взяти цеголк[и] на театр і марки Нар[одного] Комітету**[106].

– В найблизшім часі перечитати, крім нових "Записків": 1) "Dwa lata dziejów nascych..."[107]; 2) "Бесїди про часи козацькі"[108]; 3) "Б. Хмельницький" Костомарова[109]. Систематична руська лєктура! – з польської лєктура: "Quo vadis"[110]? і Естетику***. – Німецька:4*

– В Коломиї в "Трудах"5* Наук[ового] Кружка – зібрати коломийки.

– В Кудирявцях заложити Читальню "Просьвіти" – відчити і представленя. //

Арк. 19. – Від Стецька (vel[le] – ?) позичити "Іст[орию] всесьвітну", Закржевский – Барвінський[111].

– Завязати Комітет до подвигненя Угорської Руси: 1) на Уг[орській] Р[уси] заложити Товариство в роді "Просьвіти" (з поч[атку] "практичні" книжки, потім і патріотичні); 2) представленя, відчити...; 3) Вартоби постарати ся о прихильників між визшим угор[сько]-руським духовенством.

Львів, 23.IX.1903.

– "Драма": Книга – старик (юродивий)6* – лїсовики etc. – прочутє – Височан (?) – любов пісні-музики – викиди совісти – (лїсовиків) бачить лиш юродивий). – 3 чуда – копанє могили: теорбан, камінь жорновий, меч, хрест і т[аке] и[нше].

---

* Словосполучення "за небо" вписано над рядком.

** У тексті "комітети".

*** Нерозбірливо слово.

4* Нерозбірливо слово.

5* Слово "Трудах" вставлено над рядком.

6* Слово "(юродивий)" вставлено над рядком.

– 1903/4 а) Навчити ся укр[аїнської] мови, б) здати матуру.

– Підбитє Британії Англьо-Саксонами (Zakr[z]ewski II. 10 стор.[112]) і занятє Руси Норманами. Дві легенди (v[ide] пр[иміром], "Gesch[ichte] d[er] Angelsaxen[*] Berlin, 1883

– Дати цеголки на укр[аїнський] театр З. Л.[**]

Який статут Нар[одного] Дому[113]? – etc.!

– Часопись на Угор[ській] Руси.

– Антольоґія фільософів.

– Кулїнарна штука, (пр[иміром], в Кудер[явцях]) нап[итати], пр[иміром], Р-а (!). //

– Po[rro][114]: жаль [ж?ль?] – жєль etc. **Арк. 19зв.**

– Po[rro]: Укр[аїнські] Р[усини] в церкви.

– Записки учит[ельської] ґімн[азиї].

– Листи естетичні (a la Kromer: listy z Krakowa[115]).

– Науковий кружок в N.: 1) Програми розвідок (б la в "Матер[иялах] до укр[аїнської] етнол[ь]оґії"[116] і "Rocznik kółka tarnopolsk[iego]"[117] і 2) "Записки" (хоч раз на рік).

Про наші хиби і блуди (v[ide] v[ide] якась поль[ська] праця "O naszym[***] naród)".

– In aest[as], 1904: Nauka śpiewu i okkapina (?)[117]

– (Убрати покій наш у Львові – мапа).

– Стенографія (від Ґаляса (etc.) купити)!

– По матурі (!) відкупити від Бачен[ського] Геродота (лїпше від Іґля etc.!)

– Купити льоси на льотерию "Сокола"[118].

– Цепухови (учит[елю] в Кудер[явцях]) і инш[им] учит[елям] проґраму етноґраф[иї] і етнол[ь]оґ[иї] – факти або розвідки.

– Вплив (!) (нар[одньої] поезиї на Т. Шевченка, пр[иміром], Вибір гетмана і нар[одні] думи).

– Нар[одна] укр[аїнська] поезия і музика (ритміка?) нинї, о "Сл[ові] о п[олку] Іг[оревім]" – звязь? (Дослїди лїрників etc.). //

– Нар[одний] укр[аїнський] стиль (v[ide] "Читанка" I кл[яси] "Як дуб став царем")[119]. **Арк. 20.**

– Драма: Конфлїкт між наукою а народом: (розкопки, пр[иміром]), бабуся бере кости як амулєти, пор[івняти] "Матер[ияли] до укр[аїнської] етноль[о]ґії" I).

2/X [1]903 ante[4*] Др[аматичні] теми: Львівське міщанство[120]; (Казка нар[одна] і її постатї; (Дорошенко, Хмельницький).

---

[*] Далі рядок нерозбірливо.

[**] Скорочення (криптоніми ?) розшифрувати не вдалося.

[***] Далі нерозбірливо 2 слова.

[4*] Вставлено на полі.

– Вплив Зах[ідної] Европи на Укр[аїну]: 1) Схоластика; 2) Ідеї лицарства і укр[аїнське] козацтво; 3) Політ[ико]-національн[ї] понятя львівск[ого] міщанства; 4) Польонїзация.

– Др[ама]: з сучасного житя – сцена сьміху двох "авґурів". Др[ама]: єство сьпіву, смутку, прочути, радости etc.

– В вишивках etc. дослїдувати не лиш поодинокі детайлї, мотиви, але і получення, в яких вони находять ся.

– Гуманїзм і ренесанс на Укр[аїні]. Ініціятори церк[овної] унії були під їх впливом?

Русини на чужих унїверсит[етах] (Больонія, Фльоренция etc.).

– На унїверс[итеті] записати ся на початки укр[аїнської] (Кокорудз[121]), французьк[ої] і анґл[ійської].

– Іст[ория] гал[ицького] Підгіря та Карпатів – при помочі номенклятури, (пр[иміром], Акти, найдені д[октором] Ноцом 1903 літо – означити походжене Гуцулів[122] etc.). //

Арк. 20зв. Заголовки книжок – до Котляревского (або осібно в Галич[ині] та і дальше) – чужі впливи, поділ іст[оричної] лїтератури.

– "Перва лїтопись"[123] – чому "перва" – чи перед тим були лїтописї – чи, може, автор уважає її первою "розумною" лїтописю – чи заголовок пізнїйший?

– 2.X.1903 лист до Гр[ушевського] в справі образів у св[ятих] Пятниць[124].

25.X.1903 (і ante).

– Яке знач[інє] мають женщини в акті "Кн[ига] Город[ська] Луцкая 1569 л. 252-9" (цит. "Руслан"[125] ч. 221).

– Aest[as] 1904: переглянути "Дїло"[126], "Записки", вид[ані] Тов[ариством Шевченка] – "Зорю"[127] etc. – чит[ати] книжки.

– Купити на вакациї яку бібліоґрафію руську.

– "Іст[ория] руської штуки" (і культури).

– Aest[as] [1]904: Чит[ати]: Szelągowsk-ого "Hist[oria] kult[ury]".

Культурні відносини між угор[ською] а гал[ицькою] Русию (звідки книги?) etc.

– Стиль іконостасів, церквів, образів (звідки?) на Угор[ській] Руси.

– На скілько й до якого часу (в якім часї)* угр[о]-р[уські] селяне et[c]. чули ся руським[и]. //

Арк. 21. (25.X.[1]903 дальше) – угроруське міщанство.

– "П. Мирний – як гуморист", "Франко – сатирик", "Женщина Кобилянської" etc.

Дослїди в бібліотеках епископских і – бесїди з еп[ископом].

Перечитати лїтературу іст[оричну] і лїт[ературу] уг[ро] — р[уську].

Королї-царі в укр[аїнських] казках (сьвітогляд укр[аїнців]!).

---

* Словосполучення "(в якім часї)" вписано над рядком.

Порівнаня (?) природи з чоловіком (поетом etc.) в нар[одній] поезиї і у Шевч[енка].

Головна ціха поезиї Шевч[енка], образ з природи на початку??

– "Викладані"-вишивані гуньки etc. коло Львова (etc.), чи не по боярстві? (А поль[ська], пр[иміром], szlachta chodaczkowa?)

– Угор[ська] Р[усь]: познакомити ся з Комітетом угор[ської] прогульки, з Гнатюком[128] etc.

Угор[ська] Р[усь]*: зачинати – як гроші мої, люди: дневникар, адвокат etc. – тим часом прогульки наукові.

– Угр[орусь]: заложити сьпівацьке тов[ариство].

– "Угроруські образки".

– ["Кухарка-мати"]**.

– Бунт "Куручців" К. 1514 (Ів[ан] Запол'я) на угорській Руси[129] (v[ide] Salomon: "U[rkunden] im*** Zeitalter d[er] Türkenherrschaft"4* – 1887).

– Розв[ідки] із укр[аїнської] літ[ератури] старшої і нов[ої]. //

– "Укр[аїнська] літ[ература] XV, XVI в." **Арк. 21зв.**

– "Турецькі мельодії подібні до укр[аїнських]" (Ів. Ґржеґоржевский[130]).

– Позбирати вістки про руську штуку (в актах, книжках, літописях et[c].).

– Вперед студиї загально-европ[ейської] штуки.

– Студиї народної штуки.

– Звістки, огляди, переклади укр[аїнської] літ[ератури] по чужих часописях.

– Шевченкове малярство в віршах а конкретне (!) малярство Шевч[енка].

– Ритміка Шевч[енка] і рим... (Людкевич і літ[ература] в "Rytmika poesyi"5*. Колесси[131].

– Плян – Уг[о]р[ська]-Русь (злож[ений] перед замітками висше^).

1) Друкарня (заложити, як нема) – [z. v[ide] "Вістник", XVIII т.]6*.

2) "Пропіди" руські et[c]. для сьвящ[енників]: а) поклик; б) оповістк[и], що вийшли et[c].).

3) Часопись (дух[овна] катол[ицька]) – етимольоґія? – Руский.

1) Огляди політ[ичні] etc.; 2) додаток літературний: іст[ория] нової літ[ератури] і нар[одна] словесність – виїмки з давн[их] і найновійш[их] писателів; 3) подавати7* бібліоґраф[ию] (: в Pol[sce] можна дістати №, а все замовляти);

---

* Словосполучення "Угор. Р." вписано над рядком.

** Квадратні дужки у тексті.

*** У тексті "in".

4* У тексті "Türkenherrischuff".

5* Далі нерозбірливо слово.

6* Вираз "[z. v. 'Вістник", XVIII т.]" подано в квадратних дужках.

7* У тексті "подавити".

4) огляди руського життя (Тов[ариства] в Гал[ичині]); 5) з початку лиш "осьвічати", потім анальоґії з угр[о]-русь[кого] життя (бесїди між собою; ґімн[азия] руска), // заложити тов[ариство], мова руська по нар[одних][*] школах et[c].

Арк. 22. 5) Заохочувати до збир[аня] етноґраф[ічних] матеріялів (близші пояснення).

6) "Всюди роблять, чому ми нї!"

7) Складки etc. (навіть фікційно – малі квоти і похвала! [Хай хто говорить, що хоче)[**].

8) "Сьвящ[енники] повинні по руски до народа – більший[***] хосен". "Проти піяньства най виступають etc."

9) (Оголосити папські посланія, що їх Угри не допускають – як не дозволять, послати звістки до римських ґазет!).

10) Еп[ископське] благословенє...

11) Заложити просьвітне тов[ариство] б la "Просьвіта" (все в звязи з клиром і епископ[ом]!).

12) Фонди від "Нар[одного] комітету", спеціяльні[4*] від угроруських владик, висш[ого] клира (на просьвітні цїли...), від угор[ського] Мінїстерства просьвіти etc.

13) Перестудіовати повстанє "Просьвіти", руських часописий... [5*]

Руські студенти на унїв[ерситетах] в Больонії, Падві, Празї від XIII в.

– Угр[о]-Р[усь]: сьвящ[енники] самі між собою на празниках і соборчиках най щось роблять, по руські між собою...!

– Перекладати з англ[ійської], франц[узької], чеської, нїм[ецької] мови... //

Арк. 22зв. V[ide] "Textil Volkskunst b. d. Ruth" "Zeitschrift f[ü]r] ö[e]st[erreichische] Volkskunde"[6*][132].

– Руська нар[одна] штука в Гал[ичині] в нинїшній добі – (мапа орієнтацийна).

– "Перша руська книжка з польонїзмами". Звідки польонїзация – де мешкав автор. Инші книжки.

– На вакації (на село) [1]904 – пр[иміром] "Перша[7*] лїтопись" і Грушівского "Іст[ория]".

– В Кудер[явцях]: зміст збірки поль[ских] віршів – (характ[ерна] цїха: що любили – Рік?).

– У Івана в Кудер[явцях] (і в инших селян) які книжки? (Буквар чи Біблія?).

---

[*] "Нар." вписано над рядком.

[**] Вираз "[Хай хто говорить, що хоче]" вписано між рядками дрібними літерами у квадратних дужках.

[***] У тексті "більших".

[4*] Далі слово нерозбірливо.

[5*] Текст після 13 пункту відокремлено горизонтальною лінією.

[6*] У тексті помилково "Volkeskunde".

[7*] У тексті "певша".

– Звідки прийшл[и] Пришляки [як ся звали][*] й инші в Кудерявцях– хто "автохтон" – вишивки у "пришляків" а в "автохтонів".

– Які турецькі джерела до козаччини etc. ...?

– Якою мовою, коли, рускі урядові письма і книжки?

– Послїдна руська книжка (не-церк[овна]) в Галичинї перед 1772.

– Лїтературу устн[ої] словесн[ости] і Шевч[енка] – пізнати!

– Орнамент молотівського срібла[133] а вишивки на плечах гуньок etc. //

– Розкопки (в Кудер[явцях], etc.). **Арк. 23.**

– Чи острі, чи круглі форми характерист[ичнї] для укр[аїнської] штуки?

– ["Вільні ритми" [Чутя!]][**].

– Полїтичні понятя львівських Русинів (перед, й по Хмельнищинї) [Вступ в церк[овних] книгах][***].

– Орнаментика друкованих книг XVII–XVIII, пр[іміром], ст. [Ставропігія[134] – Які впливи (!) Від коли лат[инсько-] поль[ські] підписї "творців"? Чи яка руська лїтоґрафія (!) була?][4*].

– Заложити комісію для штуки в Н[ауковому] Т[овaристві] і[мени] Ш[евченка].

– Вишивки, килими etc.: є в них одиниця, з котрої творить ся цїлість, пр[іміром], X, # – (мозаїка на малюванє).

26.X.1903.

– Др[ама]: "Довбуш": Прольоґ: Мати, Василько, Михалко (sic.) – оповіданє, [після народної казки, нар[однї] ідеали...] [5*].

– Хмельницький в очах слїдуючих поколінь, (пр[іміром], Милость Божа..., Вступи в книгах Ставропігії) від коли зачинає ся "обожанє" його.

21.XI.[1]903 (et ante).

– Як підписував ся Б. Хмельн[ицький] і ин[ші] гетьмани ("Dwa lata dziej[ów] nasz[ych]" Б. Хм[ельницький]): 1) Starszy z woj[skiem] zapor[ozskim]

2) hetman – …)[135]. //

– "Листи з перед 1000 літ". **Арк. 23зв.**

– Savoir vivre[136] в старій Руси

{ } звязь?

– Дослїд savoi[r] v[iv]re нинїшнього села...

– Упадок руського духов[енства] XVII? пр[іміром]? в.? – його ідеї! [Франко: "Ultra montes"[137]].

---

[*] Словосполучення "[як ся звали]" вписано над рядком у квадратних дужках.

[**] Словосполучення "["Вільні ритми" [Чутя!]]" подано у тексті у квадратних дужках.

[***] Словосполучення "[Вступ в церк[овних] книгах]" подано у тексті у квадратних дужках.

[4*] Речення "[Ставропігія. – Які впливи (!) Від коли лат[инсько-] поль[ські] підписї "творців"? Чи яка руська лїтоґрафія (!) була?]" подано у квадратних дужках.

[5*] Вираз "[після народної казки, нар[однї] ідеали ...]" подано у квадратних дужках.

– Як приняли гал[ицькі] Рус[ини] правленє Австриї 1772?

– Доки “руська шляхта” – яке число etc.

– Становище женщини на Руси, пр[иміром], XVI в.

– Народ[на] рим[а] і ритм – нар[одні] строфи, які роди?

Яким робом стали ся прихильні Річї Посп[олитї] ті, що протестували проти унії 1569?

– Чи в Гуцулів, котрі не (??) уживають коний, не згадують ся кони в колядках etc. (походженнє Гуцулів) – прилади – збруя (особл[иво] перекручені)*.

Словесність одного села – сьвітогляд!

– Словар одного села.

– Дослідувати орнаментику книг, ініціяли!

– Перерисовувати усякі орнаменти (для вправи etc.).

– Видати переписні листки з характерними родами руської штуки (ініціяли, ковтки Київ[ського] типа etc. //

Арк. 24. – “Аллєгорія” etc. на старій (et[c].) Руси.

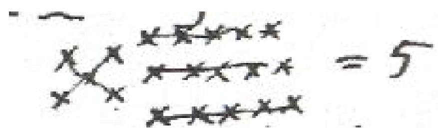
– Др[ами]: теми: 1) Прості, філянтропійні обовязки (для родини, села) перешкодою ширших народ[них] діл – що вище: обов[язки] для рода чи “патрія”? 2) Наука і ширші погляди розривають родину. 3) Чи вітчина принесе щастє тому, хто задля неї кинув родини, (котреcontra**). 4) Мужик сьвідомий не служить нар[оду], бо майно.

– Студ[иї] Ібзена, Бєрасона[138] etc. ... і критику їх.

Др[ами]: сцени: як зади[в]люють ся внуки на діла*** дідів – через цілу іст[орию] руську – (згірдно? Давнійше розвяз[ували] всі квестиї – тепер критицизм.

В “Просьвіті” Куд[е]р[я]в[ецькій] etc. викл[ади] о маґнетизмі, (о подорожи Дан[ила] Мнїха[139]), о козацтві і Шевч[енку] читати, о рілї, заохочувати до науки ґімн[азияльної].

– Вишивки: орнам[ент] зложений з метричних однин:

Відносини Хмельн[ицького] до Молдавії (молд[авські] акти, описи подорожий).

– Угор[сько-] руські книжки (= літ[ература]) до XIX ст. і рух в XIX ст.

– Сербсько- укр[аїнські] відносини[140] (до Сербії їхати? і акти).

– Іст[ория], пр[иміром], покутського розбишацтва[141]. //

Арк. 24зв. Уложенє орієнтацийної карти галицької народн[ої] штуки: 1) Розіслати по руській Галич[инї] картки з запитом, які штуки в селї (До сьв[я]щ[ен-

* Навпроти тези перекреслення навхрест.

** Далі слово написано нерозбірливо.

*** Слово “діла” вписано над рядком.

ників], учит[елів], громади (війт або писар)); 2) Розпитати між студентами (селянами) руської гімназиї...

– Іст[орії] вчити ся з мапою, іст[орії][*] літератури також!

– Переклади з укр[аїнської] на польське (пр[иміром], "Земля"[142] до Ронувди).

– Як писали листи на Руси (від початку) – Перестудиюватиі фантазию до "Л[ітературно-] Н[аукового] Віст[ника]"[143].

– Словар мови Котляревского, Шашкевича, Шевченка (карточки: слова і фрази).

– Aest[as] [1]904: 1) Вишивки; 2) Переклади; 3) Словар, пр[иміром], Котляр[евського].

– Крит[ичний] розбір, пр[иміром], І-ої доби творчости Шевч[енка] (біогр[афия] Левіцкого[144])!

– Видати на Угор[ській] Руси: 1) Калєндар; 2) Хрестоматию творів укр[аїнських]; 3) в угор[скім] перекл[аді][**].

– Реформа "Вістника": конче треба малюнків. Свобіднійший формат і уклад.

– "Як вчити ся историї", пр[иміром], до "Молодїжи"[145].

– Др[ами]: народ проти народолюбця не розуміє його любови (злучити з темою: етногр[афично]-археоль[огічні] дослїди).

– 30.XI.[1]903[***].

"Вел[икий] льох"[146] вплив романт[изму]? //

– Студ[іовати] іст[орию] руської шляхти: 1) польоніз[ация]; 2) хлопщенє. **Арк. 25.**

Чи дійсно на Угор[ській] Руси не можно папских билей оголосити – Рекурс.

– Істор[ична] робота наук[ового] Т[овариства] і[мени] Ш[евченка] (від 1893?[147]).

– Еп[ископ] (!): Послідний твердий – укр[аїнець]...

– Сатири (!): 1) Народець був малий – 1 за 10 робит[ь]; 2) усобицями погибло рус[ької] землі=фальзіфікат!

– З зібраних материялїв села, околиці etc. розв[ідки] про естет[ику] нар[одну] (Підгірє а Поділє etc.).

– Порядок в Акад[емичній] Громаді[148] – лиш члени, "артист[ичне]" устроєнє.

– У Шевч[енка] рим на 2 плянї, ритм чистий до сьпіваня, не до деклям[ациї].

– Як на Руси пис[али] листи: 1) розв[иток]; 2) фант[азия].

– Культур[ний] вплив Руси на Румунію ("аристокр[атия] говорила по руски?". Відчит Турбицкого).

---

[*] Слово "іст." вписано над рядком.

[**] У тексті теза помилково під номером 2).

[***] Запис за цей день зроблено синім олівцем.

– Популяриз[увати] іст[орию], ест[етику] нар[одну], штуки etc. 1) як ведуть ся досліди іст[оричні]; 2) іст[ория].

– "Акад[емичній] Гром[аді]" видавати записки* – зглядні щорічні Альманахи, (напр[иклад], А[кадемичної] Гр[омади]** наук[ові]).

– Видати калєндар для інтеліґенциї.

– Звістки в актах про еміґр[ацию] угор[ських] селян до Галичини і прот[и]. Назвища селян (Угрин...).

21.XII.[1]903 (et ante).

– Ad[149] "Молодіж": 1) "Тартарін з Тараскону"[150]; 2) співробітники Грушівский, Тамашівский, Франко, Студиньски[й], Лепкий, Пачовский[151];

Арк. 25зв. 3) укр[аїнська] штука (із "Зап[исок]" Кліши). // 4) Бібліоґрафія (і давн[ї] книжки); 5) Складки (горячо!); 6) Спитати: чого хочуть, які статї; 7) Перед вакациями: етноґраф[ия]; 8) Постійно біоґраф[иї] новійш[их] письменн[иків] з пробами стилю (Кобилянська, Стефаник... Гавптманн[152], Матерлінк[153]. 9) Вводити в культу[р]ний рух укр[аїнський] – то загріває (політика ні!); 10) Savoir vivre; 11) Спис дешевих книжок (катальоґ)***, переписні листки etc.; 12) Ruskin[154] 13) Чи і для дівчат; 14) Богато статий – кождечисло цілість...

– Іст[оричні] оповід[аня] і попул[ярні] розвідки для "Просьвіти".

– В Кудер[явцях] – Новос[ілках] аматор[ське] представленє а) силами інтеліґ[енциї];) селян читальник[ів].

– Кождий читатель "Діла" най купить на місяць за 1 К[орону] книжку – сума? et[c].

– Погляди Франка на літературу і штуку як спосіб оціненя його творчості.

– В "Ділї" etc. увага о "bon ton"[155].

– Видати "savoire vivre".

– "Псих[ольоґия] вел[иких] людий".

– При краск[ах] сист[ематизувати] картки як словар.

– Дослід[жувати] уклад словарів4*.

Арк. 26. – Унів[ерситет]: Сист[ематичні] студиї всесьвітної іст[ориї]. // а) при виклада[х]; б) самостійно

– Нап[исати] "Бібліоґр[афию]" історії Гал[ичини][156], Уг[орської] Руси5* etc.

– Купити німецькі мапи до іст[ориї] (Грециǐя, Рим маю6*!).

– Що читав Шашк[евич] в бібл[іотеках] Оссол[інських][157] і Унів[ерситета] (після реверсів, як є!)?

---

* Спочатку написано слово "календар", яке автором було перекреслено.

** "А. Гр." вписано над рядком.

*** Слово "катальоґ" вписано над рядком.

4* Далі нерозбірливо два слова.

5* У тексті помилково "Риси".

6* Слово "маю" вписано під рядком.

– Збирати матер[иял] до дослїдів* нар[одної] штуки (і панї також), хоч би не мали бути друковані.

– Перечита[ти] тижн[еві] хронїки Пруси в Варш[аві]...[158]?

– На з'їзд ґімн[азияльних] учит[елів] реферати: 1) як вчити іст[ориї] в ґімн[азиї]; 2) вихованє естет[ичне]: наука іст[ориї] штуки і всїх лїтератур, філь[о]з[офиї]...

– Відомости про гал[ицькі] і угрор[уські] архіви.

– "Акад[емична] Гр[омада]" orat[io] satorica[159] (про лад.).

– "Кр. У Др"** переписка з угор[ськими] Рус[инами].

– Чи є яка карта нарічий в Галич[инї]. Нарічє а нар[одна] штука?!

– В Празї (!) etc студіовати взаємини: проф[есор]-ученик.

– Союз жіночих Тов[ариств] і жін[оча] часопись!

– Унїв[ерситет]: запис[ати] ся на нїм[ецькі] виклади – читати по нїм[ецьки]...

– Метод в ґімн[азиї]: найчастїше питати.

– Переклади на поль[ську] до*** // **Арк. 26зв.**

– Катальоґ татової біблїотеки.

– Чому нема виличавости богосл[ужінь] у Львові4* – нарід!

– Іст[ория] взаємин Угр[о]-Р[уси] з Галич[иною].

– Попул[ярні] викл[ади] з щоденної естетики (як ест[етично] уладити житє, греки5*, Ruskin).

– Фільоз[офічний] кружок в "Ак[адемичнїй] Гр[омадї]" (іст[ория], лїт[ература], етноґраф[ия]).

– Франко в сьвітлї власних поет[ичних] теорій.

– Вплив "Зап[исок] о Южн[ой] Руси"6* Кулїша[160] на думки і7* поез[ию] Шевч[енка], [лист до Кухаренка[161] – "Л[їтературно]-Н[ауковий] Віст[ник]"8*.

– Прогулька до Києва!

– Старі гроші і рідкі книжки наші до Архіва Товариства ім. Шевч[енка].

– Вчити ся рисувати.

– Вишивки: 1) хто вишивав, чи з другого села, може9*, коли, після яких взірців, як довго; 2) чи давн[о] вишивали; 3) величина вишивки; 4) уложенє на подушцї, пр[іміром], чи на ковнїрі; 5) etc. v[ide] пр[іміром], збірник Косачевої[162] etc.

---

* Слово "дослїдів" вписане над рядком.

** Відчитати не вдалося.

*** Далі нерозбірливо три слова.

4* Словосполучення "у Львові" вписано над рядком.

5* Нерозбірливо слово.

6* У тексті помилково "Риси".

7* Словосполучення "думки і" вписано над рядком.

8* Словосполучення "[лист до Кухаренка – "Л[їтературно]-Н[ауковий] Віст[ник]" подано у квадратних дужках.

9* Словосполучення "чи з другого села, може" вписано над рядком.

– В Тов[аристві] і[мени] Шевч[енка] заложити осібний збірник для штуки – (хоч на 2 роки один том...).

– 23.I.1904. По матурі най Костишини зроблять катальоґ бібл[іотеки] свого батька.

– “Коломийки – Distiche”[163]

}etc.

– “Листи з Рутенії” //

Арк. 27. – В Кудер[явцях] etc.[*] старину питати: образи, книжки, рукописи, одежа (сорочки вишивані), старі знаряди, посудина...

– В Куд[е]р[явцях] (etc.) хто “автохтон”, хто “пришляк”, питати ся і метрики etc.

– В Куд[е]р[явцях]: Іван Пришляк[**] et[c.] про школу, учителів, науку.

– Збирати між “Холмщаками” оповід[и] про приїзд до Галич[ини], принятє – послїдні літа в Холмщ[инї] (перестуд[іовати] історию (друк[ованy]) Холмщ[ини]).

– Проґраму до збирання орнам[енту] et[c]. роздобути (а потім поправити і узуповнити...).

– Любовна пісня в ріжн[их] часах на Руси (фант[азия]).

– Іст[ория] чудовного образа М[атері] Б[ожої] в тумі с[ь]в[ятого] Стефана у Відни і подробиці його перевезеня.

– Чи була яка руська поетка в старинї?

– Становище et[c]. жінки на Руси et[c].

– Бібліоґрафія книжок друкованих в Коломиї (Перемишли, etc.) – які друкарнї – коли надрукована перша книжка в Кол[омиї].

– Культурні добутки козаччини.

– Збирати старовину...... музей власний...

– “Із нар[одної] мудрости” перевіршовання.

– Катальоґ матеріялів до іст[орії] Холм[щини] в татовій бібл[іотецї].

– Збирати листи etc. Холмщаків...[164]. //

Арк. 27зв. – Комедиї і іст[оричнї] оповід[аня] для дїтий…

– Іст[орико]-популярні оповід[аня]-романи (для “Просьвіти”).

– Іст[ория] укр[аїнської] черни, її ідеали et[c].

– Наукове тов[ариство] сьвященників і богословів – і труди – Статут написати (у відділи прим[ірники]).

– Розум і ин[ші] сили Душі у Плятона (Федон сар XIII уюцспухнЮ, дйкбйщухнЮ, ’бндсейб кбЯ цспхзуЯт – сар.XIV дхнбмйт клйцспхзуЯт)[165].

– Видати нарис іст[орії] укр[аїнської] штуки (компіляція – з малюнками).

– Бібл[іотека] с[ь]в[я]щ[енника] Харламповича (?) – оповід[ав] Бол[еслав] Мальчиньский[166].

– Бібліотеки – опис книжок (хоч би кількох лише) с[ь]в[я]щ[енників] холмских.

---

[*] Скорочення “etc.” вписано під рядком.

[**] Слово “Пришляк” вписано над рядком.

– Бібл[їотека] Мирона Крип[якевича][167].

– В Кудер[явцях] з учителем наука для [а]нальфабетів; виклади і нагороди.

– Назви Рус[ькі] і понятя о них в Польщі.

– "Сл[ово] о полку Ігор[евім]" – сатира на рутен[ську] – байдужність etc.

– Образи природи в укр[аїнських] піснях (лучать ся завсї[г]ди з настроєм* чоловік[а]?)

– Народні рими (суть) коломийки
{
сердейки

– Імена селян в актах.

– Польский уряд
} а козаччина (Хмельнищ[ина])
Поль[ська] суспільність //

– Видати літоґраф[ічний] атляс до іст[орії] України (окремі мапи також) і ин[ше]. **Арк. 28.**

– "Істор[ичний] кружок" при "Ак[адемичній] Громаді"!

– Замість дарунків на Коляду давати книжочки "Просьвіти" (не гроші!).

– Підручник до науки іст[орії]** всесьвітньої літератури (1) форма поем; 2) зміст письм – (діяльоґ Гр[ушевського(?)], новелї Бокачія[168]); 3) голов[ні] писателї etc.).

– Підручник до іст[орії] всесьвітн[ьої] штуки (з малюнками).

– Статистистика неробства укр[аїнських] студентів (1)Т[овариство] і[мени] Шевч[енка]; 2) кольоквія і іспити (аби було); 3) балї і вечерки [нема грошей]***; 4) в бібл[їотецї] в зимі тепло, лїтом холодочок; 5) оптим[істично]: студ[енти] і панни, песим[істично]: старі і проф[есори]; 6) зазив до паннів "мудру реч а друковану, з йменням і названням" – ...

– Народ[ний] Музей при Наук[овому] круж[ку] в N.

– Етнограф[ичні] музеї по головнійш[их] містах сх[ідної] Галичини.

– Збир[ати] писанки, вишивки, килими etc. (власний збір).

– Студиї килимів: музей Дїдушицьких[169].

– Наук[ове] тов[ариство] теольоґ[ичне] с[ь]в[я]щ[енників]4* 1) Наук[овий] збірник; 2) практичний тижневник...

– До Н[аукового] Т[овариства] С[ь]в[я]щ[енників] і богослови-студенти! //

– Познакомлювати Европу з Укр[аїною] – огляди літ[ератури] і су[с]п[ільно]-політ[ичні] (перекл[ад] дум, пісень, літ[ературних] творів). **Арк. 28зв.**

---

* Слово "настроєм" вписано під рядком.

** Слово "іст." вписано над рядком.

*** Словосполучення "[нема грошей]" наведено у квадратних дужках.

4* Далі нерозбірливо слово.

Кружок: кождий якусь часопись періодично![*] (особливо при подіях важнійших).

– Звіти укр[аїнців] – із руху літер[атурного], бібліоґраф[ичного], товариск[ого] – що чверть року, пр[иміром], [що 2 роки порівн[ювати]][**].

– Жертволюбність Русинів а инш[их] народів (в одн[ому] році, в кількох etc. ...).

– Кілько товариств і часописий в Галичинї.

– Чи проф[есор] Ґржеґоржевский знав Драгоманова в Болгариї?

– По матурі: 1) систем[атично] і несист[ематично] студ[іювати] штуку і літературу европ[ейську] – 2) Поділити студиї іст[ориї] всесьвітн[ьої] на унів[ерситеті] на 3 роки...

– Передплачувати "Reclams Universum"[170].

– Зажадати катальоґів діл іст[ориї] і до штук[и] в нїмецьк[ій] якій книгарни (compendium[171] і хронольоґія!).

– Наукова робота поза Наук[овим] Тов[ариством] в р[оках]...

– Дослїдж[увати] хрести і фіґури по сільських цвинтарях (питати, котрі старі).

– Який старий цвинтар Кудер[явець]? – де перше ховали.

– Чи Куд[е]р[я]в[ський] гробар не находить старих річий на цвинтарі (обіцяти, що може бим купив). //

Арк. 29. 22.II.1904.

– Повісти іст[оричні][***] для народа з малюнками. Теми із всїх околиць Галич[ини] (і Укр[аїни]) більш знаних і інтересних для народа (унів[ерситет], ярмарки? Підкамінь[172] etc.) так, щоб всї округи Галич[ини] змальовані...

– Іст[оричні] опов[іданя] для молодїжи "Бурсак", "Із облоги Львова", "Із житя письменників" etc.

– Козацтво в нар[одних] піснях і лїтописях а[4*] в історииї.

– Які погляди у лїтописців на (цїлу) іст[орию] Укр[аїни]?

– Дослїди іст[ориї] і культури Галич[ини]

} !

Козачч[ини]

– По матурі передовсїм учити ся укр[аїнської] мов[и] з словарем etc.

– В Гнилицях стїни мальовані на краях (з двора колїровим вапном – орнамент!).

– Драми для народа примітивні – пр[иміром,] "Наталку полтавку"[173] перелицювати на гал[ицькі] відносини (не опера, але сьпіви е[tc].).

– 16.III.1904.

– Др[ами] після інтермедіїв – драм[и] укр[аїнські]...

---

[*] Слово "періодично!" написано великими літерами.

[**] Словосполучення [що 2 роки порівн.] в тексті подано у квадратних дужках.

[***] Слово "іст." вписано над рядком.

[4*] Сполучник "а" вжито у значенні "і".

– Атляс літограф[ичний], пристосов[аний] до іст[орії] Закржев[ського]. //

– Барв[інський] (і Семкович) – видає Н[ауковий] круж[ок] при Ак[адемичній] Гр[омаді]. **Арк. 29зв.**

– Які книжки наход[ять ся] в Кудерявцях (стан осьвіти).

– В Н[ауковому] Кр[ужку] Ак[адемичної] Гр[омади] період[ичні] звіти з лєктури наук (і реценз[ии,]) (пр[иміром,] я: "Русскіе Клады"[174]).

– ......М[и]то кождий член на засіданю minim[um] 2 сот. податку.

– В "Тов[аристві] прих[ильників] ук[раїнської] шт[уки]"[175] etc. потреби ілюст[р]ованої часописи!

– Спис[ати] всї опов[іданя] Блавацького (Каньовск[ий][176], Рудольф).

– Оп[овіданє] о Каньовским (Іван Пришляк etc.).

– "Гал[ицькі] Каменярі"...

– Стиль буд[ови] угроруськ[их] церквів.

– Красші взори вишивок (народ[них]!) відбивати гектограф[ом] і між нарід...

30/III [1]907[*] i ante[**].

Всякі записки – змісти, виклади etc. на окремих аркушах паперу (не в нотатках – зошитах). Вистарати ся о окладинки (власний виріб!).

– Відчити приготовити для селян і міщан з іст[орії], іст[орії] літ[ератури], фізики (магнетизм), географії (Америка etc. – і по ріжних місцях).

– Іконостас (?) козацький в селї N (?) [студенський][***] дослід.

– Н[ауковий] Кр[ужок] при Ак[адемичній] Гр[омаді] з Цегельським[177].//

– "Пишу повість", "Характеристика Рутенця", "Іван Москвофілевич Кацап" etc. **Арк. 30.**

– "Шевч[енко] в своїх листах (а в поезиях)".

– Переглянути зміст і форму[4*] etc. "Віс[т]ників" п[ана] Доманицького[5*][178], "Зорі" (...), "Житя і Слова"[179] etc. і реф[ерувати] "Л[ітературно] Н[ауковий] В[істник]" в Тов[аристві] прихил[ьників] літ[ератури].

"[Die] Gartenlaube"[180] – журнал европейский.

– Погляд на розвій літ[ературних] журналів.

Голоси читачів о реформі ("Богослов[ський] Віс[т]ник") etc.

Кілько передплатників мала "Зоря" та "Вістн[ик]".

– "Що дає гімн[азия]". Лист отвертий[6*] до "Учителя"[181].

– Коломийки: Хм[ельницкий] і Хм[ельни]щина; піп і с[ь]вящ[енник];[7*]; тюрма[8*].

---

[*] Дата наводиться на полі.

[**] Слово "ante" вписано над рядком.

[***] Слово "[студенський]" в тексті подано у квадратних дужках.

[4*] Словосполучення "і форму" написано над рядком.

[5*] "п. Доманицького" вписано під словом "Вістників".

[6*] Слово "отвертий" вписано над рядком і підкреслено пунктирною лінією.

[7*] Далі одне слово нерозбірливо.

[8*] Далі текст до кінця щоденника написано олівцем.

17/IV [1]904 і ante*.

– "Як мою книжку читали". Рут[енські] вірші.

– На мапі: Як зорганізовані Русь Галич[ська] (Полскі каси) каси, читальнї.

– Як пишуть іст[орию] (реченя є з Груш[евського], пр[иміром], і як стилїзовати материяли).

– Реформи іст[ориї], ґ[ео]ґраф[иї], лїт[ератури] русь[кої], нім[ецької] etc. – зам[ість] того іст[орию] культу[ри]... (З'їзд учит[елів] русь[ких] ґімн[азий]).

– Доказати, що Кудер[явці] були самост[ійною] парохією.

– Образи, книги, різьба по церквах (пісня, Шематизм[182]).

– Вежі волоської церкви а вежі... церкв[ів] в Італ[ії] (v[ide] Łozińsk[i][183]).

– Власний музей етногр[афо]-іст[орико-]археол[ьоґічний] (краски, вислід старовини). //

Арк. 30зв. – Фільософ[ські] понятя і міркованя на ст[арій] Руси (XVI в., XVII [в.]) від час[ів] гуманїзма?: загальні; предислово до богослуж[е]бн[их] книг.., (Сенека) etc.

– Які філь[о]с[офи] і твори ког[о] найбільш люблен[і] на ст[арій] Р[уси] (Сенека) – пор[івняти] з поль[скою] і гр[еко]-ц[е]рк[о]в[ною] лїт[ературою].

– З яких жерел та фільос[офів], що в школах брали?

– "Предислово" книг церк[о]в[них] і сьвітських et[c.]: зміст, стиль, характер.

– "Звідки студ[іовати] руську штуку і її іст[орию]", бібліоґрафія etc. до "Дїла", пр[иміром].

– Бібл[їотека] о[тця] Кост[ишина] (і о[тця] Добряньского в Роґізах), з яких років книжки (до котр[ого] року)? etc.

– Ставропіґія: які впливи видно із книг оглядом 1) теольоґ[ія], 2) штука, 3) політ[ика] etc.

– Орнаменти й ініцияли в кн[игах] старих [форми в ріжних друкарнях]** 1) чи писали що о тім? 2) чи можна які мотиви до...***. друк[арень] тепер?

– "Які були рус[ькі]... друкарні?"

– "Рутен[скі] погляди на реліґ[ию]".

– Кілько коштує друк (машини і дохід4*) Н[аукового] Т[овариства] і[мени] Ш[евченка] – з уділів членів5* заложити?

– В бібл[їотеці]-архіві метроп[олитів] ім[ени] Шепт[ицких][184] є образи, старші книги ("до штуки"), килими etc.?

---

* Дату вписано між рядками.

** Словосполучення "[форми в ріжних друкарнях]" подано у квадратних дужках.

*** Слово написано нерозбірливо.

4* Словосполучення "і дохід" написано над рядком.

5* Слово "членів" вставлено над рядком.

– Погляд на іст[орию] штуки (1) архітект[ура], 2) різьба et[c]) европ[ейська] і укр[аїнська] – кліші у Німців і на Укр[аїні]?

– Пов[ість]: "твердий й учителеві; св. Русь-Укр[аїна]" et[c].

– "Ист[ория] угрорус[ской] лит[ературы]" – вказати на Укр[аїну] і Галич[ину]. //

– Ґеограф[ичні] проходи з учениками[и]. **Арк. 31.**

– Чи є який сонет в ст[аро]русь[кій] поезиї?

– Які форми поет[ичні], строфи, метри (стоп*) на ст[арій] Руси.

– Літератур[у] читати з іст[орії] Укр[аїни], з евр[опейскої] літ[ератури] і клас[ичної] et[c]. в ст[арій] літ[ературі] Р[уській].

– Як книжкі богослужебні доховали ся до нині по сільських церквах – довідати сь за посередн[ицтва] митр[ополичого] ординаряту – 1) статистика, 2) з яких огнищ – друкарень йдуть книжки et[c].

– Антольоґія староруської лірик[и]?

– Церковний музей-архів [через м[итрополита] Шепт[ицького]]**: всі парохиї мають зложити старі книги, образи etc.

– Літературна – книгарска продукция в схід[ній] і зах[ідній] Галич[инї] в в[іках] XV–XVIII – коли перевага etc. – хто добірнійші книжки [раса-народ].

– Коли (доки***) переваги рус[ької] мови в уряд[ових] письмах руських земель (Галич[ина])?

– В котр[их] роках ст[арої] Руси: 1) найбільш[а] і 2) найціннійша друк[ована] продукция.

– Коли Ставропіґія найбільш[е] найліпш[их] книг в сьвіт пустила? [що писали про те?] 4*.

– Видавати у Льв[ові] тижневн[ик] народни[й] по 4 сот. [Акад[емичний], Церк[овний]?] 5*.

– Історичні новелї з 6* укр[аїнского] житя ...

– Фільос[офічні] притчі в формі народ[них] казок. //

– Ст[аро]руські учені вв. XVI etc.: про що писали, як великі письма; яка органїз[ация] etc. учених, як взагалї "виглядали". **Арк. 31зв.**

– Повісти для народа – форма і суть з казок нар[одних] [з ілюстрациями іст[оричними] 7*!].

– "З вакаций" – повість для молоді.

– До "Univers B[i]b[lio]th[ek]" 8* приготовити: "Сл[ово] о п[олку] Іг[оревім]".

---

* У тексті помилково "стор".

** Словосполучення "[через м. Шепт.]" наведено у квадратних дужках.

*** Слово "доки" вписано над рядком.

4* Словосполучення "[що писали про те?]" наведено у квадратних дужках.

5* Словосполучення "[Акад[емичний], Церк[овний]?]" наведено у квадратних дужках.

6* Прийменник "з" вписано над рядком.

7* Словосполучення "[з ілюстрациями іст[оричними]" наведено у квадратних дужках.

8* Назву видання встановити не вдалося.

Коз[ацькі] думи; Франко; Стефаник etc.

– "Наші часи" – іст[орико-] культур[на] студия. 1) що пишуть (соціольогі*); 2) як живуть – як маленько зроблено! що читають молодіж і панни о чім говорять – вакациї. Які напрями в дух[овній] сфері etc.

26/V [1]904**.

– Др[ами]: "Любов народна відводить від праці для людства. Л[юбов] н[ародна] – чуство низше, перехідне, як кастовість etc. Нарід = товпа (contra!)

– Товпа потрібна до ширеня ідеї, не лиш інтеліґентні одиниці. Ідея сильна, як товпа зживе ся. Товпа консервативна, дурна, перешкоджає одиниц[ям] в стремл[інї] до ідеалів. Духов[на] аристократія - народ... Одиниця жертвою народа 1) річ неприродна; 2) одиниця буде жертвою, але лиш добровільно, не примушено. > Любов Рус[ина] з Полькою неможлив[а]. Два народа пруть на себе – одинції падуть.

Др[ама]: 1) що є нарід і любов до народа.

2) Пр[аці] з іст[ориї] ширеня національн[ої] сьвідом[ости] в Галич[инї]. //

Арк. 32. ? Видавати (тайно) друком по 2 сот. пісні etc.*** патр[іотично-]істор[ичного] змісту – пис[ати] в дусї простолюдя. (Студ[іювати] пісню о ціс[аревій] Єлисав[еті][185] etc. ...).

– Які памятки русь[кої] штук[и] у Льв[ові] в церквах і музеях – Поль[ських] і Русь[ких] ("Діло" – "ЛНВ").

– Студию про Б. Лепкого [по вакац[иях] 1905 р. в Виженції[186]...].

– "Тип короля в укр[аїнських] нар[одних] казках".

– Др[ами] іст[оричні]: 1) кн[язь] Василько сліпий[187], його брат і Ляхи, Пол[яки] і Рус[ини], 2 молоді народи пруть на себе...

2) Витошиньскі боронять незалежности – грамоти Льва[188].

– Перекл[ади] "Сл[ова] о п[олку] Іг[оревім]" (Максим[ович], Шевч[енко] [189] etc.): як виявив сє поети[чний] талант перек[ла]дий, на що клали натиск.

– Виклади сериями (списати собі) в новій (філії) читальні "Просьвіти", (пр[иміром], ул[иця] Шептицких[190]) – члени мають право до нагород, коли здають іспит з викладів (на камениці читальнї – таблиця, на котрій постійно оголошеня читальнї).

– Назва "коломийки" коли і звідки?

– Чи було б можливе літ[ературно]-наук[ове] Тов[ариство] ґімназистів публи[чне] (іст[ория], літ[ература], етногр[афия] укр[аїнська], штука etc.).

– "Що писали в 1905, пр[иміром], році" (Климки, фейлєтони4* і часописї – напрями роботи (соціольоґія, література etc.).

---

* Слово "(соціольогі)" вставлено над рядком.

** Дату обведено кружечком.

*** Слово "etc." вписано над рядком.

4* У тексті слово "фейлєтони" перекреслено.

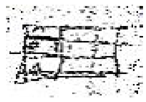
– Зробити собі[*] катальоґ нововіднайден[их] 1) літер[атурних] творів (не згаданих у Огон[овського], пр[іміром], і бібліо[графични]х), 2) іст[оричних] докумен[тів].

– Іст[ория] культ[ури] укр[аїнської] після території! (Карпат[о]рус[ької], гал[ицької] etc.).

– Староруська антольоґі[я] – перевіршувати чисто укр[аїнскою] мовою.

– Купити гектограф від Vidy'a. //

– Видати переписні листки[**] з русь[кої] штуки 1) на своїм[***] гект[о]гр[афї]. **Арк. 32зв.**

2) або літоґр[афії] (аркушами гектогр[а]ф[а] такими)

– Вчити ся рисувати пером до гектогр[а]ф[а].

– Збирати дати до теперішн[ього] культ[урного] становища укр[аїнців] в Галичині (1) також Кацапів, Поляків сх[ідної] Гали[чини]

2) війти в порозумін[є] з иньш[ими] Слов[янами]?]

(Товариства, вечерки, відчити etc.).

сума майна[4*] .

– Які ідеали є, а які гинуть, і як живе сільськ[ий] народ? [оповід[ати], які гинуть, які є [ціс., сирітка, Америк[анські][191]][5*], вишивк[и], фабр[ичні] продукти.

<u>– Др[ами]:</u> Діє ся на вакациях, інтеліґ[енти] мешкають у хлопів [хата: скриня гуцуль[ська] мальована – меблї з міст et[c.] ...].[6*]

1) віднос[ини] інтеліґ[енциї] до народа; 2) інтеліґ[енциїя] міська а сільска; 3) Поль[ско]-русь[ка]; 4) Пр[іміром], збори о вибір посла – кінчать ся "Не пора" ухвали не переводять ся; 5) сьпівак сліпий – молод[ий] хлопець (Новосілки) – а) інтеліґ[ент] не хоче дати милости (любов нар[ода] в практиці); б) слухач пісні (о Сирітці, пр[іміром]) – інтерес для нар[одної] поезиї; 6) простий нарід, а інтеліґ[ентів] одиниця: учитель, пр[іміром].

– Котра найстарша хата в Кудер[явцях] (стиль?).

– Др[ами]: ориґінал-старорус) (в добр[ому] знач[іню]) – теория старорус[ьких] князїв-славян[ських] etc.).

– Чи були у козаків якісь приписи лицар[ських] ґоноров, Savoir vivre які слїди є?

– По вакац[иях] взяти лєкцию у о[тця] Бачиньского.

– Які впливи поль[ської] літ[ератури] на рус[ьку] в XVII в.

---

* Слово "собі" вписано над рядком.

** У тексті "листкі".

*** Словосполучення "на своїм" вставлено над рядком.

4* Словосполучення "сума майна" вставлено під словом "товариства".

5* Словосполучення "[ціс., сирітка, Америк.]" наведено у квадратних дужках.

6* Словосполучення "[хата: скриня гуцуль[ська] мальована – меблї з міст et[c]. ...]" наведено в квадратних дужках.

– Польска літ[ература][*] з руськ[им] зміст[ом] у сх[ідній] Галич[ині] etc.

– Русь[ка] літ[ература] за Хмельнищини (вплив?).

– Купити русь[ку] бібліоґр[а]ф[ию] (визич[ити] в Н[ауковому] Т[оваристві] Ш[евченка]).

ВІРШІ

[I]

15.V.1903.

– Чому, Вкраїно, все послідна ти
між народами усеї землі?
Чи твої сини такі підлі,
що вони тебе збавить не могли?

II

Скаже мені неоден з вас,
  любі мої товаріші:
він не поет ніякий
  він хімерно пише,
ніякого риму в сїх піснях
  ні ритму нема,
слова лиш поставив в ряди
  й поетом бути хоче,
деж талан і кебета в нїм
  і вітхненє Боже є!...
Но я вам скажу всїм,
  любі мої товаріші,
що кождий чоловік поет все є,
  хотяй і віршів він не пише.
Бо в людській кождій души
  безмір поезиї є
і кожде людськеє серце
  пісень без ліку має,
і в кождій людині на сьвіті
  вітхненє Боже є!

III

Коли побачиш чоловіка,
  то знай, як дивиться на нього,
і не диви ся на зріст його,
  на стать, на вбрання,
но на лице диви ся його
  й в очах душі шукай.
І око тобі усю правду скаже,
  хоч як би він її вкривав,
і око тобі усю душу покаже,
  хоч він її нікому не показав.
Бо око огнем прекрасним лисне,
  як радість в ньому є,
бо око в сльозї покаже
  його смуток-сум увесь
і диким розпуки вогнем
  воно тебе запече,
і вітхненє небесним промінням
  в ньому ся одібє.
І хоч людина ся твоя
  Душі, здаєсь, не має
лиш удиви ся у око її –
  і там побачиш – душу.
І лиш вдиви ся в глубинь ока –
  і небо там побачиш,
і узриш там зьвізди-жемчуги,
  бо душа в сїм оку є...

[*] Далі над рядком вписано нерозбірливе слово.

Статут

Наукового Кружка* VII A кляси IV ґімназиї у Львові

§ 1. Цїлию товариства є: плекати та розвивати науку і штуку в українській мові.

§ 2. До сеї цїли ведуть:

1) наукові студиї

а) з фільольоґії і етноґрафії руської і загально-европейської, з істориї українського і загально-европейського письменства і штуки,

б) з істориї, ґеоґрафії і археольоґії України-Руси; а також з наук фільософічних і правних;

2) відчити і розмови наукові;

3) удержанє власної біблїотеки і користанє з бїблїотек публичних.

§ 3. Засїданя відбувають ся в означених днях, а предмет їх становлять:

1) розправи над науковими працями членів товариства;

2) обдуманє тем до наукових робіт;

3) показанє жерел наукових, якими моглиби члени користуватись;

4) поясненя в наукових справах на запитаня членів.

§ 4. Товариство складає ся з членів звичайних і надзвичайних. Звичайним членом може бути кождий Українець-Русин, що належить до VII A кл[яси] IV ґімна- // зиї у Львові; надзвичайними членами можуть бути Русини-Українцї, студенти інших ґімназий або кляс.

§ 5. Члени товариства обовязані:

1) іти солїдарно з інтересами товариства;

2) мати найменше оден відчит на рік;

3) платити місячно означену суму на цїли товариства.

§6. Товариство** має право задля*** важних причин виключити члена товариства.

Іван Крипякевич
Нестор Церкевич4*

2.IV.1903 р.5*

СЛОВНИК РІДКОВЖИВАНИХ СЛІВ ТА ДІАЛЕКТИЗМІВ

Авгур – жрець у стародавньому Римі, *переносн. знач.* – людина, яка свої спеціальні знання перетворює на таємницю.

Альфабетний – алфавітний.

Анальфабет – неписьменна, неграмотна людина.

Вакації – канікули, перерва в роботі навчальних закладів.

---

* Слово "Товариства" замінено на "Кружка".

** У слові "товариство" пропущене "-ар" написано автором над рядком.

*** У тексті помилково "завля".

4* Підписи виконані олівцем.

5* Дату поставлено олівцем.

Гектограф – копіювальний прилад для розмноження машинописного або рукописного тексту.

Дневникар – газетяр.

Згірдно – зневажливо, погордливо.

Зглядно – порівняно, відносно.

Квестіонар – анкета.

Квестія – проблема, питання.

Кольоквія (колоквіум) – бесіда викладача із студентами з метою оцінки і підвищення їхніх знань.

Льоси – лотерейні білети.

Преці (мабуть, від "прецінь") – все-таки, авжеж, між іншим, проте, зате, однак.

Пропіди (напевне, від "пропедевтика") – вступ до курсу будь-якої науки, підготовчий вступний курс, викладений у стислій і доступній формі.

Реверс – письмове зобов'язання, гарантія чого-небудь

Сецесія – тут: масовий вихід українських студентів з Львівського університету в 1901–1902 рр. на знак протесту проти репресивних заходів польсько-шовіністичної адміністрації щодо організаторів студентських демонстрацій, які проводилися з вимогами надання українській мові рівних прав з польською у навчальному процесі і заснування окремого українського університету, та їх перехід на навчання в університети Кракова, Праги, Відня.

Теорбан (теорба) – струнний щипковий інструмент, один із різновидів лютні.

Тум – гробниця.

Ферії – канікули.

Хосен – користь, вигода.

Ціха – характерна риса, ознака, прикмета.

КОМЕНТАРІ

1. Петро-Франциск (Петро-Франц) Крип'якевич (19.X.1857 – 24.I.1914) – батько І. Крип'якевича, український греко-католицький священик, доктор богослов'я (з 1903 р.), автор праць з історії церкви, патристики, маріології.

2. Олена з Заткаликів (Олена Крип'якевич) (16.X.1855 – 17.III.1927) – мати І. Крип'якевича, походила з греко-католицького священицького роду. Її батько, о. Людвик Заткалик, був родом із Любліна (нар. у 1831 р.), мати – Софія Шулякевич народилась в Одесі у 1834 (1836) р.

3. І. Крип'якевич походив з роду спадкових холмських греко-католицьких священиків. У Йосифінській метриці згадується прапрадід майбутнього історика – о. Іван Крип'якевич – греко-католицький священик с. Полкинь Ярославського повіту, що, за родинними переказами, був родом з Поздяча Перемишльського повіту. Прадід, Михайло Крип'якевич, був також греко-католицьким священиком у Хмельку Білгорайського повіту. Дід, Михайло Михайлович Крип'якевич, тривалий час був парохом у Горишеві Польського повіту Замостя. У зв'язку з посиленням русифікаторської політики і тиску на уніатську церкву після придушення польського повстання 1863 р. о. Михайло змушений був покинути Холмщину й емігрувати до Галичини, де незабаром помер. (Див.: *Крип'якевич І.* Історія декількох священиків родини Крип'якевичів // Україна: культурна спадщина... – С. 143–151).

4. Гнилиці Великі – нині село Гнилиці Підволочиського р-ну Тернопільської обл.

5. Приміщення колишньої IV гімназії – нині один з корпусів "Львівської політехніки" на вул. Професорській.

6. У приміщенні колишньої школи Марії Магдалини тепер міститься загальноосвітня школа № 3 м. Львова (вул. С. Бандери, 11).

7. Серни (Сарни) – нині районний центр Рівненської обл.

8. Яворів – нині районний центр Львівської обл.

9. Шмитків (Шмидків) – нині село Сокальського р-ну Львівської обл.

10. Станиславів (Станіславів) – з 1867 р. повітове місто на Передкарпатті. У 1962 р. перейменоване на Івано-Франківськ, центр однойменної області.

11. Тайний кружок студентський – таємний гурток учнів-українців польських гімназій, що керував студентськими справами, мав свою бібліотеку, постачав студентів літературою українознавчого спрямування.

12. Нестор Церкевич – з пояснень І. Крип'якевича пізніше скарбовий службовець у Західній Галичині. (Див.: Спогади. – РА Крип'якевичів. – П. 323).

Степан Гасюк – з пояснень І. Крип'якевича пізніше лікар, помер від тифу в "чотирикутнику смерті" УГА. (Див.: Там само).

13. Юліуш Кляйнер (1886–1957) – пізніше професор літератури в університетах Львова, Любліна, Кракова, член Польської академії наук.

14. Петро-Франц Крип'якевич з 1895 р. працював на посаді катехита (вчителя Закону Божого) у IV польській гімназії. Запровадив викладання греко-католицької релігії українською мовою наперекір адміністрації гімназії за підтримки консисторії, обладнав окремий кабінет з предмета.

15. І. Крип'якевич був членом НТШ (з 1905 р.), дійсним членом НТШ (з 1911 р.), секретарем його історичної секції (з 1920 р.), редактором "Записок НТШ" (з 1924 р.), головою історичної секції (з 1934 р.).

16. Хоча І. Крип'якевич займався козацькою тематикою усе своє життя, однак українсько-турецькі взаємини вивчав лише принагідно. Див., зокрема: *Крип'якевич І.* Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 111–161.

17. Очевидно, йдеться про "Повість временних літ", одноосібне авторство якої ченця Києво-Печерського монастиря Нестора на час написання щоденника деякими вченими ставилося під сумнів.

18. Нині села з назвою Милятин знаходяться в Буському та Городоцькому районах Львівської обл.

19. Кудерявці – село (нині Буського р-ну Львівської обл.), в якому Петро-Франц Крип'якевич придбав ділянку землі із садом і будинком, що служили місцем відпочинку родини.

20. І. Крип'якевич був автором "Всесвітньої історії", яка виходила із січня 1938 р. до серпня 1939 р. у видавництві "Українська преса" І. Тиктора у вигляді щомісячних "зшитків" (зошитів), яких мало бути 22. Видання, що закінчилося 20-м зшитком, було припинене у зв'язку з початком Другої світової війни і встановленням у Західній Україні радянської влади, яка підпорядковувала наукові видання власній ідеологічній концепції. Перевидання надрукованих зшитків і видання матеріалів до 2-х останніх, що збереглись у родинному архіві Крип'якевичів, упорядником яких став син історика – Роман Крип'якевич, було здійснено у 1995 р. Див.: *Антонів К.* Всесвітня історія – українською // Культура і життя. – 1996. – Ч. 31. – С. 4.

21. Найімовірніше, мається на увазі періодичне видання 1903 р., часопис української молоді "Іскра" під ред. П. Волосенка та Л. Когута (1903. – Ч. 1–7). Хоча в цей час існувало ще одне видання під такою назвою: місячник для української молоді під ред. А. Зеліба (Іскра. – 1903. – Ч. 1, 2; 1904. – Ч. 3).

22. Risum teneatis? (*латин.*) – чи втримаєтесь ви від сміху?

23. Учні-українці з усіх польських середніх шкіл у Львові влаштовували Шевченківські вечорниці, під час яких ставили п'єси, як правило, з українського народного життя. І. Крип'якевич мав написати пролог до вечорниць.

24. Можливо, йдеться про матеріали і розвідки з історії України М. Грушевського, що публікувалися у зазначених томах "Записок НТШ": "Примітки до історії козачини", "Печатка м. Константина з Звенигорода", "Хмельницький і Хмельнищина", "Німецька дісертация про Хмельницького". Можна припустити, що мається на увазі окреме видання М. Грушевського "Розвідки й матеріяли до істориї України-Руси" (Львів, 1902. – 196 с.).

25. Залеський Богдан Юзеф (1802–1886) – польський поет-романтик, родом з Київщини, головний представник "української школи" в польській літературі. Навчався у Варшаві, з 1831 р. – на еміґрації, здебільшого у Франції. Написав низку поетичних збірок на українську тематику: "Duma o Kosinsky", "Tarasowa mohyla" та ін. На зміст і форму багатьох поезій мали вплив українські народні пісні. Поезії Залеського, поряд із релігійним містицизмом, відзначаються описами української природи, ідеалізацією козацької минувшини і т. д.

Згадуваний у щоденнику реферат І. Крип'якевича "Wpływ poezyi ukraińskiej na Bohdana Zaleskiego", зачитаний у квітні 1903 р., зберігається у РА Крип'якевичів (П.165).

26. Мається на увазі сербський героїчний епос (народні пісні, легенди) про князя Лазаря, якого у нерівному бою з турками на Косовому полі у 1389 р. було взято у полон і страчено.

27. Йдеться про епічні твори, насамперед "Іліаду" та "Одіссею", легендарного давньогрецького поета Гомера (роки життя між XII і VIII ст. до н. е.).

28. Праці І. Крип'якевича, які б друкувалися в "Іскрі", невідомі.

29. Мається на увазі стаття "Біблія і Вавилон", опублікована під псевдонімом "Р. К." у періодичному виданні: Іскра. – 1903. – Ч. 3. – С. 34, в якій автор розглядав деякі докази "против божеського походження біблії і взагалі проти об'явлення".

30. "Богословський вісник" – друкований орган католицького богослов'я, що виходив у Львові 1900–1903 рр. за ред. Д. Дорожинського.

31. Zabłąkany (*пол.*) – заблуканий.

32. Німецький філософ Іммануїл Кант (1724–1804) мав значний вплив на формування історіософських поглядів І. Крип'якевича. За словами Я. Дашкевича, І. Крип'якевичу був близький "неокантівський методологізм з характерною для цього напряму відмовою від вирішення гносеологічного питання про співвідношення історичних знань та історичної реальності" (*Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич – історик консервативно-державницької школи // Україна: культурна спадщина… – С. 718).

33. Лев Крип'якевич – молодший брат І. Крип'якевича, 1887 р. н.

34. Йдеться про популярні видання українського культурно-освітнього товариства "Просвіта", утвореного в 1868 р.

Пізніше І. Крип'якевич співпрацював з "Просвітою", опублікувавши у 1907 р. статтю "Б. Хмельницький в Галичині" у збірці "Із великих днів", а з 1909 р. систематично видаючи свої праці в її друкованих органах – "Письмі з «Просвіти»", "Календарі «Про-

світи»". Товариство схвально сприйняло діяльність створеного І. Крип'якевичем у лютому 1908 р. студентського "Просвітнього кружка" при Академічній громаді.

35. Йдеться про історичну розвідку Л. Цегельського "Русь-Укр[аїна] і Московщина". (Львів: Просвіта, 1901. – 92 с.).

36. Можна припустити, що йдеться про видання: *Пачовський М.* Сотні роковини народного письменства Руси-України. Памяти І. Котляревского // Книжичка "Просьвіти". – Львів, 1898. – Ч. 221–222.

37. Мається, мабуть, на увазі поема М. М. Віланда "Оберон" (1780) (повна назва: "Оберон, або клятва короля ельфів").

38. Очевидно, йдеться про трагедію І.-К.-Ф. Шиллера (1759–1805) "Орлеанська діва", написану в 1801 р.

39. І. Крип'якевича цікавив, як видно, насамперед V том "Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные д[ействительным] ч[леном] П. П. Чубинским в семи томах" (1872–1879), присвячений народним пісням.

40. Очевидно, йдеться про "Підручну історію руської літератури від найдавніших до найновіших часів" (1902) – працю українського греко-католицького священика, громадського і культурного діяча, педагога, письменника, публіциста, дослідника історії, релігії Йосипа Застирця (1873–1943).

41. Йдеться про визначного українського композитора, музикознавця, фольклориста, педагога Станіслава Людкевича (1879–1980).

42. Йдеться про працю відомого українського етнографа, педагога, громадського діяча Володимира Шухевича (1849–1915) "Гуцульщина" (Львів, 1897–1908, в 5-ти томах, у "Матеріалах до українсько-руської етнольогії...").

43. Chwiejny (*пол.*) – нестійкий, хиткий, непостійний, мінливий.

44. Мова йде про драму "Ворог народу" (1882) норвезького драматурга Генрика Ібсена (1828–1906).

45. Марія Назарович – родичка І. Крип'якевича по лінії бабусі – батькової матері.

46. Цитата зі "Слова о полку Ігоревім". Приблизний переклад: "Ні мудрому, ні вмілому, ні птиці вмілій суда Божого не минути".

47. БШК – 1720 р.

48. Miscellane[a] (*латин.*) – "всячина", рубрика в ЗНТШ.

49. Йдеться про історичну розвідку М. Грушевського "Економічний стан селян на Придністровю Галицкім в половині XVI віку" (Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1895. – Т. 1: Описи королівщин в землях Руських XVI віку. Люстрації земель Галицької й Перемиської).

50. Новоселці (Новосільці) – нині село Жидачівського р-ну Львівської обл.

51. "Покій Вестфальский" – мається на увазі Вестфальський мир, укладений 24 жовтня 1648 р., що знаменував закінчення Тридцятилітньої війни в Європі (1618–1648).

52. Uwzględnienie (*пол.*) – врахування.

53. Мова йде про цифрове значення кириличних літер.

54. Йдеться про підручники для українських народних і середніх шкіл українського літературознавця, історика, педагога, громадсько-політичного діяча, дійсного члена НТШ Олександра Барвінського (1847–1926) "Виїмки з українсько-руської літератури", "Вибір з української літератури".

55. Мається на увазі "Історія Руси" в 5-ти частинах (1879–1884) цього ж автора.

56. Можна припустити, що йдеться про підручник для середніх шкіл "Граматика руського язика" (1863, 1865, 1876) львівського мовознавця Михайла Осадця (1836–1865), виданий із збереженням етимологічного правопису, але з опорою на народну мову Галичини. Можливо, мається на увазі "Руска граматика" С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера (1893), якою було офіційно запроваджено фонетичний правопис у Галичині.

57. Лист І. Крип'якевича до М. Грушевського не зберігся, але про те, що він був написаний, свідчить відповідь М. Грушевського, датована травнем 1903 р. (Див.: *Заболотна І.* Початок співпраці І. П. Крип'якевича з М. С. Грушевським – С. 629–632).

58. Pożytek (*пол.*) – користь, вигода.

59. Грушевський Михайло (1866–1934) – видатний український історик, політичний діяч, з 1898 р. очолював НТШ, з 1895 р. редагував "Записки НТШ", автор монументальної праці "Історія України-Руси", що почала видаватися з 1898 р., та ін. ґрунтовних наукових праць.

60. Томашівський Степан (1875–1930) – визначний український історик, публіцист, громадський та політичний діяч, учень М. Грушевського, пізніше – один із засновників т. зв. державницької школи в історіографії, дійсний член НТШ з 1899 р.

61. Рудницький Степан (1877–1937) – визначний український географ, засновник української наукової географії і географії України, дійсний член НТШ (з 1901 р.).

62. Зубрицький Денис (1777–1862) – історик, дослідник Галичини, зокрема Львова. Автор праць: "Rys historyi narodu ruskiego", "Kronica miasta Lwowa", "История Галичско-русского княжества" (в 3-х т.) та ін.

63. Лотоцький Олександр (1870–1939) – визначний український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, дослідник історії церкви, поборник автокефалії української церкви, дійсний член НТШ (з 1900 р.).

64. Галущинський Тит Теодозій (1880–1952) – церковний діяч, василіанин, історик церкви, публіцист, дійсний член НТШ.

65. Целевич Юліян (1834–1892) – педагог, історик, почесний член "Просвіти", перший голова НТШ. Автор праць: "Чи було в Польщі невільниче підданство?" (1880–1881), "Історичний причинок до нашої мартирології і рицарської справи" (1880), "Опришки" та ін.

66. Доманицький Василь (1877–1910) – історик, літературознавець, публіцист, громадський діяч. Автор праць: "Козаччина на переломі 16–17 ст.", "Пісня про Нечая", "Балада про Бондарівну" та ін., а також багатьох популярних брошур про Галичину і Буковину

67. Кордуба Мирон (1876–1947) – відомий український історик, учень М. Грушевського, дійсний член НТШ (з 1903 р.). Автор праць "Перша держава слов'янська" (ЗНТШ. – Т. 13), "Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві до пол. XIII ст." (ЗНТШ. – Т. 30–32) та ін.

68. Коренець Денис (1875–1946) – історик, педагог, активний діяч кооперативного руху. Автор праць на історичну та освітню тематику: "Зносини гетьмана І. Виговського з Польщею в рр. 1657–1658", "Повстання Мартина Пушкаря", популярних нарисів з історії України.

69. У своїй науковій діяльності І. Крип'якевич велику увагу приділяв пошуку, дослідженню і публікації архівних джерел, у т. ч. місцевих. Значна частина його розвідок була присвячена краєзнавству. Так, працюючи учителем гімназії у Жовкві поблизу Львова у 1929–1934 рр., І. Крип'якевич зумів поряд з педагогічною діяльністю налагодити і наукову, використовуючи місцевий матеріал, публікував статті з історії м. Жовк-

ви, наприклад: Всячина (з історії Жовкви) // З минулого Жовкви. – Жовква, 1930. – С. 32–34; Картини з історії Жовкви // Там само. – С. 713; З історії Жовкви // Записки ЧСВВ. – 1935. – Т. 6. – Вип. 1/2. – С. 40–69. Історик готував узагальнену роботу про Жовківщину, про що свідчить наявність обширної підбірки матеріалів в РА Крип'якевичів (П. 125). Характеризуючи "жовківський" напрям досліджень І. Крип'якевича, його син Роман виступив з доповіддю "Богдан Хмельницький, Іван Крип'якевич і Жовква" на конференції, присвяченій 400-літтю з дня народження Б. Хмельницького у 1995 р.

70. Esel[s]brücke (*нім.*) – "ключ", шпаргалка.

71. І. Крип'якевич склав "матуру" у червні 1904 р.

72. Spitzel (*нім.*) – шпик, шпигун.

73. Мабуть, йдеться про с. Милятин сучасного Городоцького району Львівської обл.

74. Йдеться про с. Новий Милятин сучасного Буського району Львівської обл.

75. На території сучасної Львівської обл. населені пункти з подібною назвою є в Жидачівському районі (с. Рогізне), Самбірському та Яворівському районах (с. Рогізно).

76. На території сучасної Львівської обл. населені пункти під назвою "Куликів" знаходяться в Жовківському та Радехівському районах.

77. Незрозуміло, що саме І. Крип'якевич мав на увазі. За спогадами І. Крип'якевича, Людвик Лонцький – "тіточний" брат матері майбутнього історика – був одружений із сестрою Петра-Франца Крип'якевича Агнетою. (Див.: Україна: культурна спадщина … – С. 85).

78. У майбутньому Лев Крип'якевич дійсно став священиком.

79. Очевидно, маються на увазі "Записки НТШ".

80. Мабуть, йдеться про "Вѣстник Народного Дома" – місячник москвофільського спрямування, що виходив у Львові (1882–1914, 1918–1919, 1921 і 1924 рр., ред. П. Свистун та ін.).

81. Мається на увазі часопис "Kwartalnik Historyczny, organ Towarzystwa Historycznego".

82. Йдеться про поїздку М. Грушевського до Парижа в 1903 р., куди він виїжджав на запрошення керівництва "Російської високої школи суспільних наук в Парижі", щоб прочитати курс української історії у квітні–травні того ж року. Як відомо, ця поїздка справила надзвичайне враження на історика. Знайомство з французькою соціологією значною мірою вплинуло на історіософські погляди М. Грушевського. Див.: *Пріцак О.* Історіософія Михайла Грушевського // *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 1. – К., 1994. – С. LVII–LIX.

83. Мункач – Мукачеве, нині місто Закарпатської обл.

84. Vide (*латин.*) – дивись.

85. Холмщині, етнічно українському краю, з якого походив його рід, І. Крип'якевич присвятив більше 30 наукових праць. Обширна підбірка джерел з історії Холмщини міститься в РА Крип'якевичів (П. 375–391).

86. Пізніше думка І. Крип'якевича щодо оцінки усних історичних джерел зазнала деяких змін. Як історик-позитивіст він віддавав перевагу писемним історичним джерелам, насамперед актовим документам.

87. Йдеться про Андрея Шептицького (1865–1944) – видатного українського церковного, культурного та громадського діяча, митрополита Української греко-католицької церкви (1901–1944).

88. Мова йде про Юлія Фірцака (1836–1912) – єпископа Мукачівського (1891–1912).

89. Див. запис за 2.X.1903 у публікованому щоденнику

90. Йдеться про поштову листівку, що зберігається в РА Крип'якевичів (П. 324), вкладену в публікований щоденник.

91. Йдеться про часопис "Przegląd Filozoficzny", що виходив у Варшаві.

92. Підгірці – нині село Золочівського р-ну Львівської обл.

93. Маються на увазі музейні експонати, що знаходилися в замку гетьмана С. Конецпольського поблизу с. Підгірці.

94. Мова йде про таємний "кружок" учнів-українців польських гімназій, який організовував засідання, Шевченківські свята, вистави. І. Крип'якевич, щоб не створювати неприємностей батькові – викладачеві гімназії, не відвідував засідання "кружка", але активно співробітничав з ним (готував "відчити", брав участь в організації вистав тощо), а також під впливом товаришів прилучався до читання української белетристики, наукових і періодичних видань.

95. Йдеться про котрогось із представників династії Ягайловичів (Ягеллонів) – Владислава III Варненьчика, польського короля (1434–1444), що був обраний і королем Угорщини (1440–1444), чи Владислава II Ягеллона, який був королем Чехії (1471–1516), а з 1490 р. – і Угорщини (1490–1516). Угорсько-чеська лінія Ягеллонів перервалась у 1526 р., коли син Владислава II Ягеллона Людовик (Лайош) II Ягеллон (1516–1526) загинув у Могачській битві.

96. Йдеться, мабуть, про поведінку на Люблінському сеймі (1569) представників української політичної еліти, що не стали його активними учасниками з вирішальним голосом.

97. Луцький трибунал – вища судова установа для Волинського, Брацлавського і Київського воєводств, запроваджена з 1578 р. внаслідок реформи судової системи в Речі Посполитій, що була пов'язана з укладенням Люблінської унії 1569 р. і мала на меті насамперед створення додаткової апеляційної інстанції.

98. Архікнязь Рудольф (1858–1889) – австро-угорський престолонаслідник, єдиний син цісаря Франца-Йосифа. Дотримувався ліберальних поглядів, критично ставився до урядової системи в Австрійській імперії, чим здобув популярність серед безправних народів Австро-Угорщини, в т. ч. українців. Покінчив життя самогубством, що стало темою багатьох легенд.

99. Можливо, йдеться про працю римського історика Гая Криспа Саллюстія (86–35 рр. до н. е.) "Змова Катіліни" (19 глава) (41 р. до н. е.).

100. Йдеться про "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край…"

101. У розумінні "кольори як ознаки часу".

102. Йдеться про шкільний підручник українського філолога, педагога Костя Лучаківського (1846–1912) "Взори поезії і прози" (1894).

103. Aestas (*латин.*) – пора року, весна і літо.

104. Мається на увазі одна із праць Івана Левицького (Ємельяновича) (1850–1913) – визначного галицького бібліографа, письменника, дійсного члена НТШ ("Галицько-руська бібліографія за роки 1772–1800" (1903), "Галицко-руская библиография XIX ст. з изглядненням рускихъ изданий, появившихся въ Угорщинѣ и Буковинѣ" (Т. 1–2, 1888–1895), "Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887–1900" (Т. 1–3, 1900–1911)).

105. Velle (*латин.*) — постановляти, хотіти, бажати, стверджувати

106. Мабуть, мається на увазі Народний комітет – керівний орган Української національно-демократичної партії (1899–1919).

107. Йдеться про працю: *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych. 1646, 1648. Opowiadanie i źródła. – Lwów, 1869.

108. Мова йде про працю В. Антоновича "Бесіди про часи козацькі на Україні" (Чернівці, 1897. – 159 с.).

109. Йдеться про працю М. Костомарова "Богдан Хмельницький" (1857).

110. Мається на увазі роман польського письменника Г. Сенкевича "Quo vadis" (1894–1896).

111. Йдеться про видання: *Закшевский Вінкентій*. Всесьвітна істория для висших кляс середних шкіл. – Львів, 1900. – Т. I: Старинна істория. З 3-го польськоговидання переложив з дозволу автора Олександер Барвінський. – 280 с.; 1901. – Т. II: Істория середних віків. З 2-го польськоговидання переложивз дозволу автора Олександер Барвінський. – 256 с.

112. Йдеться про підрозділ: "Завойованє Англії Англями і Саксонами": Там само. – Т. II. – С. 11.

113. Народний дім у Львові – культурноосвітня установа, створена у 1849 р. з ініціативи Головної Руської Ради для сприяння національно-культурному розвитку українців Галичини. У його складі діяли бібліотека, археологічно-історичний та природознавчий музеї.

114. Porro (*латин.*) – далі, в майбутньому, потім, у свою чергу.

115. Можна припустити, що йдеться про Мартина Кромера (1512–1589) – польського історика, церковного діяча, дипломата, з 1550 р. члена сейму від Краківського синоду – як співавтора антипротестантського королівського листа 1550 р.

116. Йдеться про видання етнографічної комісії НТШ "Матеріяли до української етнології" за редакцією Хв. Вовка. У додатках до Т. 1 (1899) подаються "Специяльні програми до науково-етнографичних розвідок" (С. I–II) та "Програма до збірання відомостей дотичних народної побутової техніки" Хв. Вовка (С. 1–22).

117. Йдеться про часопис "Rocznik kółka naukowego tarnopolskiego", що виходив у Тернополі у 1892–1893 рр.

118. "Сокіл" – перше українське фізкультурно-спортивне та протипожежне товариство, створене у Львові у 1894 р., завданнями якого були фізична підготовка його членів, проведення культурно-просвітницьких заходів з метою виховання почуття національної єдності.

119. Можна припустити, що йдеться про "Читанку руську для I кляси шкіл середних" (Львів, 1896).

120. Дана проблема була основною темою глибоких наукових досліджень І. Крип'якевича вже в перші роки навчання у Львівському університеті ім. Франца-Йосифа. Результатом опрацювання актового матеріалу міського архіву стали праці: Матеріали до історії торговлі Львова (ЗНТШ. – Т. 65. – Кн. 3. – С. 1–46); Русини – властителі у Львові в першій половині XVI ст. (Науковий збірник, присвячений М. Грушевському. – Львів, 1906. – С. 219–236); Львівська Русь в першій половині XVI віку (ЗНТШ. – 1907. – Т. 77. – Кн. 3. – С. 77–106; Т. 78. – Кн. 4. – С. 26–50; Т. 79. – Кн. 5. – С. 5–51), а також збірник "Матеріали до історії Львівської Русі (1460–1550 рр.)", виданий під назвою: *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали / Упор. М. Капраль. – Львів, 1994. – 390 с.

121. Кокорудз Ілля (1857–1933) – педагог, філолог і україніст, дійсний член НТШ. Автор розвідок з історії української літератури, культури

122. Можна припустити, що йдеться про матеріали експедиції 1903–1906 рр., організованої за допомогою Паризького антропологічного товариства і НТШ з метою

вивчення антропологічних та етнографічних особливостей населення карпатського регіону. М. Кос (у І. Крип'якевича Ноц) був у складі експедиції, яку очолював Хв. Вовк. Вчені дійшли висновку, що гуцули галицькі, буковинські та закарпатські є ідентичними в етнографічному та антропологічному плані. Також багато спільного було помічено й у бойків по обидва боки Карпат. Кос Михайло (1863–1930) – лікар, громадський діяч в Перемишлі, дійсний член НТШ, автор наукових та популярних праць з медицини, описів спогадів з подорожей, співробітник "Діла" та ін. галицьких українських часописів.

123. Ймовірно, йдеться про "Повість временних літ", яка на час написання щоденника вважалась "Початковою", "Начальною", "Найдавнішою літописю" (Див.: *Грушевський М.* Найдавніша київська літопись // *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. 1. – С. 579–601).

124. Лист такого змісту не виявлено.

125. "Руслан" – християнсько-суспільний часопис консервативного народовського напряму, орган Католицького русько-народного союзу (з 1911 р. Християнсько-суспільної партії). Виходив у Львові в 1897–1914 рр. під редакцією О. Барвінського.

126. "Діло" – щоденна галицька провідна газета. Виходила у Львові у 1880–1939 рр. З часу свого виходу газета проводила ідеологію народовської течії в українському суспільно-політичному русі Галичини. Першим редактором був В. Барвінський.

127. "Зоря" – літературно-науковий й громадський часопис, з 1891 р. – ілюстрований, виходив у Львові у 1880–1897 рр. З 1885 р. став органом Літературного товариства ім. Т. Шевченка (згодом – НТШ).

128. Гнатюк Володимир (1871–1926) – визначний етнограф, з 1899 р. – секретар НТШ, з 1901 р. – секретар, а з 1916 р. – голова Етнографічної комісії НТШ, редактор усіх її видань. Разом з Хв. Вовком та І. Франком перейшов до планомірного етнографічного дослідження українських теренів, в основному західноукраїнських земель, шляхом створення мережі збирачів фольклору, організації наукових експедицій.

129. Йдеться про повстання 1514 р. в Угорщині, початок якого був пов'язаний з організацією хрестового походу проти турків і зростанням революційних настроїв серед селян-втікачів, що становили значну частину ополчення хрестоносців ("куруців").

Ян Заполья – трансільванський воєвода (пізніше при підтримці турків був королем Угорщини (1526–1540)), відіграв вирішальну роль у придушенні селянського повстання 1514 р.

130. Іван Ґржеґоржевський (Johann v. Grzegorzewski) – автор розвідки "Ein türk-tatarischer Dialekt in Galizien " і ін.

131. Колесса Філарет (1871–1947) – український фольклорист, композитор, музикознавець і літературознавець, дійсний член НТШ, ВУАН. Основоположник українського етнографічного музикознавства. Досліджував ритміку українських народних пісень, народні пісні Галичини, Волині, Лемківщини. Автор праць: "Огляд українсько-руської народної поезії" (1905), "Ритміка українських народних пісень" (1906–1907), "Наверстування і характерні признаки українських народних мелодій" (1913–1914), "Народні пісенні мелодії українського Закарпаття" (1946) та ін.

132. Йдеться про статтю в друкованому органі Товариства з австрійського народознавства "Zeitschrift für öesterreichische Volkskunde", що виходив у Відні.

133. Можна припустити, що І. Крип'якевичу була відома розвідка: *Грушевський М.* Молотівське срібло // Розвідки й матеріяли до історії України-Руси. – Т. IV. – Львів, 1902.

134. Очевидно, мається на увазі Ставропігійський інститут у Львові – релігійно-

просвітницька громадська організація, правонаступник Ставропігійського Успенського Львівського братства. Ставропігійський інститут опікувався функціонуванням Успенської церкви, мав друкарню, літографічну майстерню, музей, школу.

135. Ця проблема знайшла висвітлення у майбутніх дослідженнях І. Крип'якевича: Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич; відп. ред. Ф. Шевченко. – К., 1961. – С. 17; *Крип'якевич І.* Авторство листів Богдана Хмельницького // Науково-інформаційний бюлетень "Архіви України" (далі – НІБАУ). – 1964. – № 3. – С. 18–21; *його ж.* Підробки документів Богдана Хмельницького // НІБАУ. – 1960. – № 3. – С. 3–8; *його ж.* Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – 1927. – Т. 147. – С. 55–80; Богдан Хмельницький. – К., 1954. – 536 с.

136. Savoir vivre (*фр.*) – правила доброго тону.

137. Мається на увазі критична стаття-рецензія І. Франка на "Альманах руско-україньских богословів" (Львів, 1902. – 198 с.) під назвою "Ultra montes" (ЛНВ. – 1902. – Т. 17. – С. 136–147).

138. Йдеться про норвезького письменника Бйорнстьєрне Бйорнсона (1832–1910) – автора повістей "Між битвами" (1858), "Король Сверре" (1861), "Сігурд лютий" (1862), роману "Прапори майорять над містом і гаванню" (1884), драми "Понад наші сили" (1883–1895), тексту національного гімну та ін.

139. Ймовірно, йдеться про опис подорожі до Палестини в 1106–1107 рр. ігумена (можливо, Чернігівського монастиря) Данила (кінець XI – початок XII ст.) під назвою "Життя і ходіння Даниїла", що був популярним на Русі.

140. З теми українсько-сербських відносин І. Крип'якевич опублікував спеціальну розвідку: *Крип'якевич І.* Серби в українськім війську 1650–1660 рр. // ЗНТШ. – 1920. – Т. 129. – С. 81–93.

141. Йдеться про рух опришків, зокрема на Покутті (східна частина Івано-Франківської обл.).

142. Мається, мабуть, на увазі повість "Земля" О. Кобилянської (1902).

143. "Літературно-науковий вістник" – щомісячник, який виходив у 1898–1906 рр. у Львові, 1907–1914, 1917–1919 рр. – у Києві, 1922–1932 рр. – знов у Львові. Заснований з ініціативи М. Грушевського як видання НТШ на базі журналів "Зоря" і "Життя і слово".

144. Можна припустити, що йдеться про книгу О. Левицького "Археологические экскурсии Т. Г. Шевченка в 1845–1846 гг." (відбиток з журналу "Киевская старина". – 1894. – 14 с.).

145. "Молодіж" – щомісячник для молоді, виходив у 1904–1905 рр. у Тернополі, у 1906–1907 рр. – у Сокалі.

146. "Великий льох" – містерія Т. Г. Шевченка антивеликодержавного спрямування, написана в 1845 р.

147. І. Крип'якевич мав намір простежити історичну роботу Наукового товариства ім. Т. Шевченка з часу його перейменування (утворене у Львові 1873 року як Літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка, в 1892 р. реорганізоване у НТШ), проте стосовно дати перейменування автор щоденника сумнівається.

148. Академічна громада – студентське товариство у Львові (1896–1921). З 1908 р. проводило широку освітню роботу серед українського населення, спрямовану на пробудження національної самосвідомості. Закрите польською владою у зв'язку з переслідуванням Львівського таємного українського університету.

І. Крип'якевич певний час був бібліотекарем товариства, а також публікував свої статті, рецензії в його друкованому органі "Молода Україна". Члени товариства прово-

дили "відчити" на актуальні теми, дискусії, в яких брали участь студенти та професори – М. Грушевський, І. Франко, С. Томашівський.

На початку лютого 1908 р. Іван Крип'якевич при Академічній громаді створив "Просвітній кружок".

149. Ad (*латин.*) – до, у, біля.

150. Повна назва: "Незвичайні пригоди Тартарена з Тараскону" (1872) – перша частина трилогії французького письменника Альфонса Доде (ін. частини – "Тартарен в Альпах" (1885), "Порт Тараскон" (1890)).

151. Пачовський Василь – письменник, відомий представник літературного угруповання "Молода Муза". Вчителював у гімназіях Станіславова, Львова, Перемишля, Берегова. Автор праць з історії Закарпаття.

152. Гауптман Гергарт (1862–1946) – німецький драматург, представник німецького натуралізму. Автор драм: "Ткачі" (1892), "Перед сходом сонця" (1889), "Свято примирення" (1890), "Одинокі" (1891) та ін.

153. Метерлінк Моріс (1862–1949) – бельгійський письменник, лауреат Нобелівської премії. З 1896 р. жив у Франції, писав французькою мовою. Автор символістських п'єс-казок ("Синій птах" (1908) та ін.), психологічних драм тощо.

154. Йдеться про англійського теоретика мистецтва, критика, публіциста "неоромантика" Джона Раскіна (Рескіна) (1819–1900). Головні праці: "Сучасні живописці" (5 тт., 1843–1860), "Прерафаелізм" (1857) та ін.

155. Bon ton (*фр.*) – добрий тон.

156. Протягом життя І. Крип'якевич збирав матеріали до бібліографії з історії Галичини. Результатом цієї роботи стала його праця "Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій" (К., 1962. – 83 с.).

157. Йдеться про бібліотеку Оссолінських, засновану у 1817 р. польським бібліографом й істориком Максиміліаном Юзефом Оссолінським.

158. Йдеться про фейлетони ("Щоденні хроніки") видатного польського письменника Б. Пруса (1847–1912), які публікувалися протягом 1875–1887 рр. у газеті "Kurjer Warszawski".

159. Oratio satirica (*латин.*) – сатирична промова.

160. Йдеться про "Записки о Южной Руси" П. Куліша (Т. 1–2. – СПб., 1856–1857).

161. Йдеться про письменника, етнографа, приятеля Т. Шевченка Якова Кухаренка (1800–1862).

162. Очевидно, мається на увазі праця О. Косач (О. Пчілки) "Український орнамент" (1876).

163. Distiche (дистих) – проста дворядкова строфа; вірш, який складається з таких строф.

164. Слід зазначити, що при підготовці перших публікацій (1905–1906) І. Крип'якевич використав низку документів (листи, автобіографічні спогади) з приватних колекцій холмщаків-емігрантів (родича о. Юліана Мальчинського та ін.) для висвітлення історії холмського греко-католицького духовенства. *Крип'якевич І.* "Літературный споръ" в Холмщині 1872 // ЗНТШ. – 1905. – Т. 66. – Кн. 4. – С. 5–6; *його ж.* Автобіографія Холмського священника з першої половини XIX віку // ЗНТШ. – 1906. – Т. 73. – С. 143–157; *його ж.* Пастирський лист Ангеловича з 1799 р. // ЗНТШ. – 1906. – Кн. 4. – С. 146–147).

165. Давньогрецький філософ Платон (427–347 рр. до н. е.) стверджував, що істинне знання доступне лише розуму і полягає в пригадуванні безсмертною душею світу ідей, який вона споглядала до вселення в смертне тіло. Виділяв три складові душі: афективна, вольова, розумова. Методом, що викликає в душі спогади про ідеї, вважав діалектику

(з *д.-гр.* – благомисліє, справедливість, мужність, розсудливість, могутність, красивомисліє).

166. Болеслав Мальчинський – родич І. Крип'якевича по лінії бабусі – батькової матері Анни Крип'якевич (Мальчинської).

167. Йдеться про домашню бібліотеку далекого свояка І. Крип'якевича – Мирона Крип'якевича, учасника Січневого повстання 1863 р. в Королівстві Польському, переконаного полонофіла.

168. Маються на увазі новели (можливо, "Декамерон" (сто новел)) італійського письменника, одного з перших гуманістів епохи Відродження Джованні Боккаччо (1313–1375).

169. Музей Дідушицьких – музей, заснований польським діячем у Галичині Володимиром Дідушицьким (Dzieduszycki), де містились багаті природничі та етнографічні збрання, які в 1940 р. перенесені до музею АН УРСР.

170. Йдеться про журнал "Reclams Universum Moderne Illustrierte Wochenschrift", що виходив у Лейпцигу.

171. Compendium (*лат.*) – компендіум, стислий виклад основних положень якоїнебудь науки, результатів дослідження тощо.

172. Підкамінь – нині селище міського типу Бродівського р-ну Львівської обл.

173. "Наталка Полтавка" – п'єса І. П. Котляревського, написана для Полтавського театру у 1819 р. (надрукована у 1838 р.).

174. Йдеться про працю: *Кондаковъ Н.* Русскіе клады. Изслѣдованіе древностей великокняжескаго періода. – СПб., 1896. – Т. 1. – 214 с.

175. Йдеться про засноване у 1904 р. з ініціативи М. Грушевського та І. Труша у Львові "Товариство прихильників української науки, літератури і штуки", що діяло до 1914 р. Очолював Товариство М. Грушевський, секретарі – І. Труш, М. Мочульський

176. Мабуть, мається на увазі переказ про Миколу Потоцького, канівського старосту, або пана Каньовського, який, побачивши в хороводі дочку бондаря, без дозволу її поцілував, за що отримав ляпаса. Не стерпівши образи, шляхтич убив дівчину, але, розкаявшись у своєму вчинку, нагородив батька, а дівчину з почестями поховав. Цей сюжет ліг в основу "Балади про Бондарівну і пана Каньовського", а також безлічі переказів, оповідань.

177. Йдеться про громадсько-політичного діяча, дипломата, адвоката, журналіста, видавця Лонгина Цегельського (1875–1950), який з 1898 р. був членом літературної секції наукового гуртка "Академічної громади". До речі, молодший син І. Крип'якевича Роман Крип'якевич пізніше одружився з родичкою Лонгина Цегельського – Лесею Цегельською.

178. Мається на увазі "Літературно-науковий вістник", співробітником редакції якого був Василь Доманицький (1877–1910).

179. Йдеться про "Житє і Слово. Вісник літератури історії і фольклору".

180. Йдеться про часопис "Die Gartenlaube illustriertes Familienblatt" (Leipzig, 1874–1913).

181. Йдеться про педагогічно-науковий двотижневик (з 1911 р. – місячник) "Учитель" – друкований орган Руського товариства педагогічного (з 1911 р. Українського педагогічного товариства), що виходив у Львові з червня 1889 до червня 1914 рр. Редактори: В. Шухевич, Т. Грушкевич, І. Копач, В. Щурат, І. Ющишин.

182. Шематизм (від *гр.* "схема") – список осіб чи установ. У церковних шематизмах подаються списки духовних осіб, списки парафій з кількістю парафіян, церковних товариств, стан церковного майна. Почали друкуватися вперше в єпархіях під Австро-Угорщиною.

183. Можливо, йдеться про Владислава Лозинського (1843–1913) – польського письменника, історика, який велику увагу приділяв історії мистецтва, автора праць "Львівське золотарство в давні часи" (1889), "Львівське мистецтво XVI–XVII ст." (1898) та ін.

184. У 1905 р. митр. А. Шептицький заснував у Львові церковний музей, який кураторія музею перейменувала на Національний музей ім. Митр. Шептицького. Можливо, в тексті йдеться про збірку експонатів, яка пізніше стала основою вищезгаданого музею.

185. Мається на увазі пісня типу "Пѣснь народна о покойной цѣсаревѣ Єлисаветѣ" (Коломия, 1901. – 4 с.); "Пѣснь о цѣсаревой Єлисаветѣ" (Перемышль, 1903. – 14 с.) та ін., в яких йдеться про дружину австро-угорського імператора Франца-Йосифа Єлизавету, котра була смертельно поранена анархістом у Женеві 10 вересня 1898 р.

186. Виженка – нині село Вижницького р-ну Чернівецької обл.

187. Василько Ростиславич (? – 1124) – теребовльський князь (1084–1124), син засновника галицької княжої династії Ростислава Володимировича. У 1084 р. разом з братами Рюриком та Володарем укріпився на галицьких землях, вів війни з київськими та волинськими князями, які прагнули не допустити відокремлення Галичини. Після закінчення Любецького з'їзду князів (1097), в якому він брав участь, був за наказом київського князя Святополка Ізяславича осліплений у Звенигороді.

188. Йдеться про мешканців с. Витошинець на Перемишльщині, що були слугами-конюхами і, посилаючись на підроблені грамоти князя Льва та короля Казимира, за якими їх обов'язком була нібито воєнна служба, боролися в середині XVII ст. проти переведення їх на панщину, навіть претендували на шляхетство.

189. Переклад "Слова о полку Ігоревім" здійснено М. Максимовичем (1857) та Т. Шевченком (1860).

190. Вул. Шептицьких у 1939 р. було перейменовано на вул. Кірова, тепер їй повернено попередню назву – Шептицьких.

191. Мабуть, йдеться про різновиди народних пісень (українські еміґрантські).

Надія МИРОНЕЦЬ (*Київ*)

ЛИСТИ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО ДО ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА (1909–1918 РОКИ)

Листування В'ячеслава Липинського з відомими громадсько-політичними та культурними діячами вже привертало увагу дослідників. Частина його листів опублікована[1], на основі виявлених у архівах листів В. Липинського написано кілька ґрунтовних статей. Зокрема, аналізу листування В. Липинського дореволюційного періоду І. Гирич присвятив статті: "Вячеслав Липинський у довоєнний час (у світлі листування з культурними діячами України)"[2] та "Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів"[3], Г. Сварник проаналізувала листи В. Липинського, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Львові, в статті "Вячеслав Липинський у листуванні (за матеріалами ЦДІА України у Львові)"[4], біографічний нарис В. Липинського на основі його листування відтворив Р. Залуцький у статті "Листування Вячеслава Липинського у західних архівах (Біографічний нарис)"[5], відображенню суспільно-політичної діяльності В. Липинського в його листуванні Т. Осташко присвятила статтю "Суспільно-політична діяльність Вячеслава Липинського на тлі його листування"[6], про еміграційне листування Є. Чикаленка з В. Липинським написала вступну статтю до публікації їх листів Т. Скрипка[7], а ґрунтовний їх джерелознавчий аналіз здійснила І. Старовойтенко[8]. До листування В. Липинського зверталися й інші дослідники.

---

[1] Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини (Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухина). – К., 1996. – 190 с.; *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії / Гол. ред. Я. Пеленський. – К.; Філадельфія, 2003. – Т. І: Листування (А–Ж). – 960 с.

[2] Вячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 143–149.

[3] *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії – Т. І. – С. 83–118.

[4] Вячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина… – С. 150–160.

[5] *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії – Т. І. – С. 33–81.

[6] Там само. – С. 119–152.

[7] *Скрипка Т.* Листи Є. Чикаленка до В. Липинського // Науковий збірник. Українська Вільна Академія наук у США (1945–1950–1995). – Нью-Йорк, 1999. – Вип. IV. – С. 263–346.

[8] *Старовойтенко І.* З еміграційного листування Є. Чикаленка: листи до В. Липинського (1918–1929) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 11. – С. 294–311.

Однак ще не введено до наукового обігу листи В. Липинського до Є. Чикаленка за 1909–1918 рр., які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (фонди № І, 44). Усього виявлено в цих фондах 10 листів В. Липинського, один з них (№ 9) адресований, очевидно, тогочасному редакторові газети "Рада" А. Ніковському, всі інші – особисто її видавцеві Євгену Харламповичу Чикаленкові.

Ці листи й пропонуємо увазі читачів. Перший із відомих нам листів В. Липинського до Є. Чикаленка датований 5 серпня 1909 р. Приводом до його написання стала публікація в кількох числах газети "Рада" повідомлень про вихід "Польсько-українського літературного річника". Зокрема, у числі від 4 (17) серпня (№ 175, с. 3) у рубриці "Література, наука, уміліcть, техніка" повідомлялося про вихід у кінці місяця цього літературного річника під редакцією Є. Лігоцького і Т. Міхальського, були перелічені прізвища українських і польських письменників, які в ньому беруть участь. З українських – Х. Алчевська, О. Олесь, М. Шаповал, П. Богацький, Леся Українка. Прибуток від нього, після покриття видатків, мав бути поділений порівну між комітетами будови пам'ятника Т. Шевченкові й вшанування пам'яті Ю. Словацького.

В. Липинський у своєму листі (№ 1), називаючи "Раду" "*одиноким* поважним суспільним укр[аїнським] органом", писав, що навіть замітки, котрі в ній появляються, набирають через те тим більшого значення і можуть служити певним показником суспільного і політичного світогляду сучасного свідомого українства в російській Україні. А оскільки замітки про "Польсько-український літературний річник" з'явилися в "Раді" без редакційних приміток, то це дало підстави В. Липинському вважати, що "Рада" цьому новому виданню симпатизує, в той час як "Przegląd Krajowy", який він видавав, поставився до нього "дуже виразно і *рішучо вороже*". З цього виходило, що українці, які працювали в "Przegląd'і", й українці, що працювали в "Раді", до одного із проявів українського життя (а саме до польсько-українських відносин) ставилися зовсім по-різному. Це й спонукало В. Липинського написати листа Є. Чикаленкові "як одному з керманичів "Ради", щоб пояснити своє ставлення до "польсько-українського річника" і, при нагоді, повторити своє політичне "credo" щодо польсько-українських відносин взагалі.

Пояснюючи "credo", якому бажав служити "Przegląd Krajowy", В. Липинський наголошував на такій його підставі: "*вільно кожній людині, вихованій на Україні в польсько-шляхетській культурі, вважати себе чи Українцем, чи Поляком, обов'язковою являється територіальна програма… признання себе громадянином України і служіння тільки виключно її інтересам*".

Різницю в характері українсько-польських стосунків між своїми прихильниками і видавцями річника він вбачав у тому, що перші будують їх на основі визнання "політичного сепаратизму до Польщі, *як умови*" громадської праці поляків на Україні, а другі "згоду з українцями" роблять від імені "цілого і неподільного" польського народу... В. Липинський наголошує, що, "маючи Галичину, не треба бути пророком, щоб наперед угадать", які звичайно бувають наслідки "згоди" між українцями і "цілим" польським народом.

В. Липинський звертав увагу також на психологічні мотиви ворожого ставлення до "польсько-українського річника", які полягали в тому, що два головні діячі цього видання раніше працювали в україножерних часописах. Участь українських письменників у цьому збірнику він пояснював незнанням ними обставин, хоч і вважав, що їм не завадило б бути більш цікавими принаймні до попередньої літературної діяльності "редакторів".

Листи, написані у 1910–1911 рр., свідчать, що в цей час В. Липинський тісно співпрацював з "Радою", протягом цих років у ній було опубліковано 13 його статей. У листі від 18 жовтня 1911 р. (лист № 4) він висловлював жаль за тим, що всякі особисті клопоти не давали йому змоги присвятити "Раді" стільки праці і часу, скільки б йому хотілося, і надію, що після видання першого тому альманаху, присвяченого пам'яті Антоновича, матиме більше часу і тоді постарається цей час "віддати "Раді", щоб більше, чим до тепер, прикласти своїх сил до цього найважніщого тепер для українства і найкористніщого, веденого Вами, діла". Він ділився своєю мрією: подати "цілий ряд статей на деякі сучасні українські теми і пару популярних історичних розвідок".

Високо оцінюючи суспільну роль "Ради" і співпрацюючи з нею без гонорарів, вважаючи публікацію в ній статей "своїм одиноким вкладом до тієї спільної праці, якою є в сучасний момент одинока українська щоденна газета" (лист № 6), В. Липинський все ж напрям газети поділяв не повністю і в одному з листів до Є. Чикаленка вжив вираз "Ваша газета". Про причини цього він детально писав у листі від 18 лютого (2 березня) 1912 р. (лист № 6).

Щоб пояснити свою позицію, В. Липинський досить детально виклав свої погляди на політику і на ту різницю, яка існувала між ним і "Радою" в тактичних питаннях боротьби за українську державність. Різницю між своєю позицією і напрямом "Ради" він вбачав у тому, що він був прихильником політики національно-*територіальної*, а "Рада" все виразніше вела політику національно-*екстериторіальну.* Головна різниця між цими двома напрямами, на думку В. Липинського, полягала в тому, що "територіялісти йдуть перш за все до здобуття політичних прав для своєї національної, етнографічної території (автономія в Росії, поділ Галичини в Австрії), а екстериторіялісти мають на меті перш за все т. зв. національні здобутки (культурно-національна автономія)", шкільництво і т. п. На його думку, перші "свої відносини до держави опирають на силах своєї території, а другі – на *цифровій* силі нації в державі без огляду на територію. Перші – стараються з'єднати для політично-національної боротьби всі сили на даній території, а другі – дбають про побільшення т. зв. свідомих національно душ без огляду на територію і охорону своїх національних меншостей на чужих національно територіях".

Для українців єдино корисною він вважав політику територіалізму, бо екстериторіалізм вів до того, що українці поступово ставали меншістю на своїй землі (наводив приклад страшного наступу полонізації Східної Галичини). А це, – підкреслював, – "грозить нам повним національним занепадом, зводить українство до провансальства, забавки "в націю" людей, що мають на те час та гроші".

Як приклад факту, на який територіаліст українець буде дивитись і реагувати інакше, ніж українець екстериторіаліст, В. Липинський навів питання "триєдиної Русі", котре час від часу проскакувало в "Раді". Він розумів, що це питання екстериторіалісти підносили тому, що їм на підставі "близького городства" хотілося здобути певні національні права (школи і т. п.) в державі, збудованій трьома "руськими" народами, тобто в Росії. Він вважав це утопією, а себе – "засадничим і рішучим противником великої «трієдиної Руси»", оскільки був територіалістом. Він наголошував: "Бо для нас, котрі на першім місті (тобто місці. – *Н. М.*) ставимо децентралізацію держави і автономію української території, це питання не істнує. Нам байдуже, що говорять філологи, всякі Ушинські і т. д., бо для нас важно, щоб *політичну* власть на *своїй землі* ми мали *в своїх руках,* а тоді, як комусь захочеться, най вишукує собі своїх кревних по крови і мові, де йому тільки забажається, навіть в Австралії не то в Москві".

Популяризацію гасла "триєдиної Русі" В. Липинський вважав надзвичайно шкідливою ще й тому, що цим українці самі збільшували політичний капітал для своїх "*найстрашніщих* ворогів, якими є не російські націоналісти і чорносотенці, а російські *ліберали*". Коли вони, "оці всякі Струве", прийдуть до влади, то використають "триєдину Русь", "щоб позбавити нас всяких політичних прав, щоб українство звести до "руського" провінціалізму, до провансальства, а значить, щоб нас національно вбити..." Він знову наводить приклад Галичини, "де проти поділу Галичини стоять ***всі*** без виїмку польські партії, а це значить, що вони стоять за постепенну *польонізацію* Галичини", котра триватиме доти, доки українці не здобудуть політичну владу на своїй території. Він висловлював переконаність у тому, що "доки політична власть на Україні буде в російських руках, доти 90% землячків Ви ніякими "рідними мовами" до українства не притягнете, доти ми Українці будемо на Україні *національною меньшостью*, а це при одности обряду і "трієдиної Руси" грозить нам більшою небезпекою, чим Галичині".

Наступним питанням, з приводу якого В. Липинський полемізував з Є. Чикаленком у цьому листі (№ 6), був "сепаратизм". Відмежовування від всякого "сепаратизму", як це робила "Рада", В. Липинський вважав політично надзвичайно шкідливим, бо йому все одно ніхто не повірить, а кожний підозрюватиме, "що йому завгодно, від "австрофільства" до "пруських марок" включно". Він вважав, що "*краще докладно і ясно означити межи свого сепаратизму*", ніж від нього зовсім відмежуватись.

В. Липинський звернув увагу також на необхідність організації "Радою" "політично-*твірчих*", як він їх назвав, українських елементів. "Елементами політично-твірчими на Україні" він вважав тільки "елементи *земські* (поміщики, селяне, козаки). Міщанство і наша залежна інтеліґенція (урядники, учителі, духовенство, третій елемент) можуть ще так сяк виповняти культурно-національні функції, але до політичної акції не годяться". Політичним елементом він вважав і робітників, але про них не йшла мова, бо вони організуються інакше. Отже, саме на земські елементи слід би було, наголошував він, звернути в українській пресі спеціальну увагу, всіма силами підтримуючи "всі тенденції українсько-

краєві, територіальні (як це робив “Przegląd Krajowy”), безпощадно поборювати тенденції централістичні”.

На черзі стояла, на думку В. Липинського, справа поширення національної свідомості між зросійщеними та спольщеними земляками, зокрема поміщицькими елементами. Але цього “Рада” робити не могла, бо елементи ці переважно по-українськи не читають, тому цю роботу, вважав він, треба проводити через російські і польські видання. Проте й тут “Рада” могла б багато допомагати, привертаючи до цього увагу українського громадянства при слушній нагоді.

Підсумовуючи викладені думки, В. Липинський зробив такий висновок: “Взагалі ж в політиці, як і в воєнній тактиці, напад часом буває якнайкращим способом оборони. І мені здається, що нам пора від оборони, котра нам нічого не дає, бо все одно ми відступаємо, перейти до атаки. Атакувати ж треба найважніщі позиції – *зросійщені і спольщені українські політично-твірчі елементи,* на котрих фактично спирається все панування над нами наших сусідів. І пора, думаю, перестати вірити в російський лібералізм, в російську “справедливість”, в перестрій Росії на “справедливу” державу “трьох руських племен”, бо ці мрії після 1905 року належать вже до безповоротно минулої історії” (лист № 6).

Листи засвідчують, що, незважаючи на певну розбіжність у політичних поглядах В. Липинського та Є. Чикаленка, принципової різниці між ними не існувало й обох діячів пов’язувало почуття глибокої взаємної поваги та довіри. Про це говорить той факт, що Є. Чикаленко пропонував В. Липинському стати редактором “Ради” (лист № 7), і хоч останній від пропозиції відмовився, він високо її оцінив. В. Липинський був щиро вдячний Є. Чикаленкові як видавцеві “Ради” за моральну і матеріальну підтримку, надану йому газетою під час судового процесу, до якого він притягнув редакторів польських видань (лист № 5), що опублікували сфальшовані, наклепницькі документи, які звинувачували його в роботі за “прусські гроші”. Цей лист проливає деяке світло й на те непорозуміння, яке виникло між В. Липинським і редакцією “Ради” у зв’язку з публікацією в газеті фейлетона Шершня, присвяченого згаданому процесу.

Останній із відомих нам листів зазначеного періоду – це лист від 3 жовтня 1918 р. (лист № 10), написаний В. Липинським із Відня, де він у той час перебував як посланник Української Держави. У ньому В. Липинський висловлював свої погляди на тогочасну політичну ситуацію і давав свої рекомендації щодо внутрішньої і зовнішньої політики Української Держави.

Передбачаючи, що найближчим часом Австрія і Німеччина мали укласти мир (а це означало б для України або повне виведення німецьких військ і ліквідацію німецьких впливів, або їх сильне зменшення в тому разі, якщо війська на деякий час і залишаться), він уважав, що до цього моменту Україна має прийти підготовленою, бо “коли Україну буде в той час репрезентувати теперішній уряд з одного боку і Національний Союз з другого – то наша справа програна”. Антанта тоді спиратиметься на всі протиурядові протиукраїнські елементи й об’єднає їх. На думку В. Липинського, треба було зробити так, щоб Антанта застала в Україні офіційне національне українське представництво і реорганізований цим представництвом уряд. З цією метою необхідно було негайно скликати сейм –

“(принаймні його сурогат у формі представництва партій і організацій)” і створити діловий коаліційний кабінет з українською більшістю, але й з “представниками росіян і поляків (розуміється, місцевих)”. Маючи Гетьмана як персоніфікацію Української Держави, Національний Союз, перетворений з репрезентації партійної (з котрою ніхто не рахувався б) на репрезентацію національну, і залучивши до державної роботи росіян та поляків, вдалося б, вважав В. Липинський, “відібрати від Антанти частину сил, на котрих могла б будуватись проти українська політика”.

На думку В. Липинського, однією з обов’язкових умов коаліційного кабінету мала б бути відмова від гасла соціалізації (не соціалізму, а тим більше демократизму), на що, як він вважав, “наші партії згодяться, поучені гірким досвідом”.

Стосовно зовнішньої політики, то В. Липинський висловлював думку, що Україні треба було шукати порозуміння з Польщею. Цю думку він аргументував тим, що в Антанти і Росія, і Польща мають багато більше прихильників, ніж Україна. Зрозуміло, що Росія всі свої впливи в Антанті вживатиме проти України. “Коли до сього прилучиться і Польща, – писав В. Липинський, – коли під крилами Антанти наступить російсько-польське порозуміння коштом України – справа наша буде тяжка”. На його думку, треба було російсько-польський союз в Антанті розбити, “відтягнувши Польщу на свою сторону, бо на притягнення на наш бік Росії мало надії”. Його висновок полягав у тому, що “коли ми матимемо: 1) Гетьмана, 2) діловий *коаліційний* кабінет, 3) національне офіціяльне представництво і серед Антанти згоду Польщи на нашу самостійність” і її підтримку, то пожертвувати цим усім для “єдіной і нєдєлімой” Антанта не зважиться.

Порозумітись з Польщею, на думку В. Липинського, можна було б у комісії, котра мала незабаром зібратися “в Холмській справі по ратифікації миру Австрією”.

Як бачимо, в листах до Є. Чикаленка В. Липинський досить докладно виклав своє політичне “credo” дореволюційного періоду, а також аналіз політичної ситуації, що склалась на осінь 1918 р., і можливі перспективи її подальшого розвитку.

* * *

При підготовці листів до друку упорядниця керувалася положеннями, викладеними в “Археографічному вступі” до першого тому “Листування” В. Липинського[9], тобто при передачі текстів листів максимально збережені лексичні особливості оригіналу, розділові знаки проставлені у відповідності до сучасних правописних норм.

Наближено до сучасного правопису ті норми “желехівки”, якою писав В. Липинський. Зокрема: 1) знято пом’якшення у словах з *–льо–* (психольогічних → на психологічних); 2) пом’якшення *–лє–* (елємент, лєгальний → на елемент, легальний); 3) тверде *–ґ–* на м’яке *–г–* (лєґалізація, реорґанізація → на легалізація, реорганізація); 4) слова іншомовного походження з *–і–* в корені (теріторія, прінціпі-

[9] *Пеленська Х.* Археографічний вступ // *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії – Т. I. – С. 27–28.

яльний → на територія, принципіяльний); 5) подвоєння в шелестівці, яку В. Липинський писав з одним *–н–* передається через два *–нн–* (поширюваня, побаченя, відродженя→на поширювання, побачення, відродження); 6) м'який знак в іменниках на *–тя–* замінився на подвоєне *–тт–* (статя, стат'я → на стаття, стаття); 7) слова із подвоєнням у суфіксі, яке автор передавав через одну *–ю–*, міняли на *–і–* (розумінню→розумінні). Разом з тим залишено, як у В. Липинського, іменники з *–ія–* в суфіксах (принципіяльний) та закінчення *–и–* в іменниках родового відмінку та зняті подвоєння приголосних у словах *Россія, российський, программа, пресса, пессімістичний, комиссія, суррогат, террор*. Авторські підкреслення подаються курсивом; якщо слово підкреслено двома рисками, воно виділяється курсивом і жирним шрифтом. Скорочення розкриваються в квадратних дужках. Усі виправлення та зміни в листах зазначені у посторінкових примітках, позначених астерисками; якщо їх на сторінці більше трьох, подальші примітки позначаються: [4*], [5*] і т. д. У випадках, коли почерк В. Липинського прочитати було важко, нерозбірливі слова позначені трикрапкою у трикутних дужках з відповідними примітками.

Листи розміщені за хронологією, дати проставлені в авторському написанні. Усі листи друкуються за автографами.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

с. Затурці
(почт[ова] ст[анція] Киселин Вол[инської] губ[ернії])
5.VIII 09.

Вельмишановний Добродію
Євгене Харламповичу!

Звертаюсь до Вас в справі, котру вважаю суспільно важною настільки, щоб Вас нею безпокоїти.

Річ іде про *"Польсько-український річник"*[1], що видається тепер[*] у Київі під ред[акцією] д[обродія] Міхальського. Про цей збірник появилось вже в "Раді"[2] кілька заміток (між іншим лист від ред[актора] "Przegląd'у Krajow'ого"[3]), котрі остаточно переконали мене написати оцей лист. Бо, вважаючи "Раду" *одиноким* поважним суспільним укр[аїнським] органом у нас, думаю, що навіть замітки, котрі появляються в неї, набирають через те тим більшого значіння і можуть служити певним показчиком суспільного і політичного світогляду сучасного свідомого українства в Україні російській.

Ці замітки з'явились без редакційних приміток, отже на цій підставі думаю, що "Рада" симпатизує з новим виданням, до якого з нов "Przegląd Krajowy" поставився дуже виразно і *рішучо вороже*. З цього виходить, що ми Українці, що

[*] Слово вставлене, написане над рядком.

працюємо в “Przegląd’і”, і Українці, що працюють в “Раді”, до одної із прояв українського життя (а саме з обсягу польсько-укр[аїнських] відносин) відносимось зовсім відмінно.

Вважаючи-ж одним із великих і важних факторів суспільного життя громадську солідарність, котру слід – по моєму – ламати* тільки для справді важних і – мовляв – принципіяльних причин, і бажаючи, з другого боку, уникнути всяких непорозумінь в будучині, хочу Вам, Вельмишановний Добродію, як одному з керманичів “Ради”, пояснити наше відношення до “польсько-укр[аїнського] річника” і, при нагоді, повторити наше політичне “credo” що до польсько-укр[аїнських] відносин взагалі.

Почнем з цього “credo”, котрому, по мірі сил, бажає служити “Przegl[ąd] Krajowy”. Підстава цього “credo” така: *вільно кожній людині, вихованій на Україні в польсько-шляхетській культурі, вважати себе чи Українцем, чи Поляком, обов’язковою являється територіяльна програма м[ініму]м.** признання себе громадянином України і служіння тільки виключно її інтересам.*

Ми, Українці, пропагуючи цю ідею і працюючи для її розповсюдження в мові польській, як наразі більше зрозумілої для польського суспільства на Україні, робимо це з таких політично-суспільних мотивів:

1) коли нам вдасться провести наш принцип свободи *самоозначення*, то цим самим ми придбаєм серед того суспільства багато національно-свідомих (в укр[аїнському] розумінню) одиниць, котрі досі називають себе поляками, боячись тільки терору, що спадає на голови “ренегатів”,

2) відділивши тих, що вважають себе поляками, від політичної і суспільної залежности від Польщі – в першій мірі від вшехполяків – ми придбаємо в них свідомих громадян України, а це для укр[аїнського] руху при заведенню земств на Правобережжі матиме величезне значіння.

Тому – повторяю – ми, українці, цю роботу робимо. Поляки-ж, що беруть участь в нашому рухові, роблять це з мотивів горожанських: почуття обов’язку перед рідним краєм і цим народом, котрий їх кормить. На жаль, таких поляків дуже небагато – більшість тутешнього польського суспільства дуже вороже ставиться до нас власне через наше підставове “credo”: 1) *свободу самоозначення*, що грозить зменьшити значно польський елємент; 2) *політичний “сепаратизм” відносно Короле[в]ства польського*, котрий*** без сумніву зменьшить польський “стан посідання” і, зв’язавши поляків з укр[аїнським] рухом, поставить їх в антиурядове, а значить, суспільно-невигідне становище (про вірнопідданчу адресу поляків з України – членів Держ[авної] Ради Ви очевидно знаєте). Отже, проти нас ведеться страшенна аґітація, одною з її останніх проявів є видання “польсько-укр[аїнського] річника”, до котрого ми поставились вороже ось через що:

1) це видання призначено, щоб побити нас в очах тутешнього громадянства нашою-ж зброєю – симпатіями до українства, заманіфестованими цими добродіями ефектною жертвою на пам’ятник Шевченкові, участю українських пись-

---

* Написано над рядком над закресленим текстом

** Слово вставлене, написане над рядком.

*** Після цього слова наступне закреслено.

менників, оповістками (мало не кожного дня) в "Раді" і т[аке] и[нше], але опертими на зовсім відмінних суспільних і психологічних мотивах.

Бо коли ми ці симпатії бажаємо поставити на зовсім *реальний ґрунт:* 1) признання права бути Українцями за тими (зі спольщеного суспільства), хто бажає ними бути і 2) політичного сепаратизму до Польщі, *як умови* горожанської праці Поляків на Україні – то ці добродії "згоду з українцями" роблять від імені "цілого і неподільного" польського народу, щоб показати, що така "згода" зовсім[*] можлива без всякої "поблажливости" для "ренеґатів" і без всякого "краєвого вархольства". Які-ж звичайно[**] бувають наслідки "згоди" між українцями і "цілим" польським народом, то, маючи Галичину, не треба бути пророком, щоб їх наперед угадать.

Це мотиви суспільного характеру, а про психологічні можете судити з цього факту, що з двох[***] головних діячів в цьому виданню, один – д[обродій] Глінка – був раніще (1908 р.)[4*] редактором клєрикально-консервативно-україножерного часопису "Nasza Przyszłość" (прочитайте хоча-б статтю "Ukrainizm w przedswitach", червень[5*] 1908, або ж всі статті "Na dziś" пера д[обродія] Міхальського, "Pro memoria" w[6*] числі I; "Prologi agrarne" і т[аке] и[нше]), а другий д[обродій] Міхальський (поминаю вже моральну вартість цього суб'єкта, а кажу це на підставі фактів) писав про "пруську інтригу" в своїй книжці "Młoda Ukraina" за власним підписом і без підпису україножерні статті в варшавськім "Dzień", з якими "Рада" колись завзято полемізувала. До "Przegląd'у" цей добродій попав *проти моєї волі* і тільки на запевнення третьох осіб, що він буде вести себе коректно, коли-ж виявилось, що він цілий час під нас підкопувавсь, то його було викинуто, про що й була відповідна заявка в № 5 "Przegląd'у"[4].

Отже, можу Вас запевнити, що як "Przegląd" вийде (а це м[а]б[уть] таки незабаром станеться), то разом з ним зникнуть всякі "польсько-укр[аїнські]" річники, почнеться натомість знов "пруська інтриґа", котра тепер ще стала тим вигіднішою, що відкрила її "глашатаям" доступ до українського руху і до польсько-української "згоди".

Участь укр[аїнських] письменників у цьому збірникові[7*] я пояснюю собі просто незнанням обставин, хоча думаю, що не завадило-б бути більше цікавим принаймні що до[8*] попередньої літературної діяльности "редакторів", які виступають з іменем великого національного поета і приманюють[9*] людей[10*] жертвою на його пам'ятник. Дивує мене тільки участь д[обродія] Шаповала[5], котрий *сам*

---

[*] Написано над рядком.
[**] Слово правлене.
[***] Слово правлене.
[4*] Дату написано над рядком.
[5*] Слово правлене.
[6*] Так в оригіналі.
[7*] Слово правлене.
[8*] Написано над рядком.
[9*] Слово правлене.
[10*] Написано над рядком.

мені розказував, що д[обродій] Міхальський, запрошуючи його до співробітництва, свій "вихід" з "Przegląd'у" поясняв тим, що не може працювати разом з такими "ренеґатами" як я. Тут очевидячки не про мою особу річ іде[*] (цей добр[одій] і не таке про мене говорив), а про *напрям,* якого ми – українці в "Przegląd'і" являємось репрезентантами. Отже, д[обродій] Шаповал або переконався в справедливості слів д[обродія] Міх[альського], або-ж попирає те, чому противиться, це зрештою діло його суспільної етики і політичного розуму.

Ці дрібниці я вважав потрібними додати для повної характеристики нового напряму в польсько-укр[аїнських] відносинах. Для наведених вище причин ми будемо його рішучо поборювати. Знаючи-ж добре польсько-укр[аїнські] відносини, вважав[**] своїм обов'язком, як свідомого члена своєї суспільности, написати до Вас цей лист і з'ясувати виразно своє становище. Очевидячки не претендую на вплив на становище[***] Ваше супроти цього напряму[4*], – дальші Ваші кроки в цій справі залежатимуть цілковито від[5*] Ваших на цю справу поглядів. Хотілося-б[6*] тільки, щоб це робилося *свідомо* і, в разі, як не виступатимемо солідарно, щоб на це з Вашого боку, так як і з нашого[7*], були свої, принціпіяльні причини.

У Київ думаю приїхати коло 17 с[ього] м[ісяця]. За відповідь на цей лист буду Вам щиро вдячний.

Зі щирою і глибокою до Вас пошаною

Вячеслав Липинський.

P. S. Лист цей не призначено до друку, *але не роблю з нього ніякої таємниці*. Отже, як схочете, можете прочитати його д[обродію] Міхальському, д[обродію] Шаповалу і всім, [ко]му[8*] вважаєте потрібним.

ІР НБУВ. – Ф. І. – № 35571. Автограф.

№ 2

Вельмишановний Добродію,
Євгене Харламповичу!

Ви м[а]б[уть] вже знаєте про цілу ту підлість (вибачте за слово), на яку зважилась супроти українського руху вшехпольсько-москвофільська спілка, публікуючи в "Kurjer'і Warszawsk'ім" сфальшовані документи про пруські запомоги українському рухові. Для характеристики цих "документів" посилаю Вам вирізку з с[оціал]-д[емократичного] польського тутешнього органу "Naprzód'у"[6], *одинокої* польської часописи, котра зайняла[9*] таке становище супроти цієї безсовісної афери.

---

[*] Слова "річ іде" написано над рядком над закресленим текстом.

[**] Перед цим словом дві літери закреслено.

[***] Слово вставлене, написане над рядком.

[4*] Слова "цього напряму" написано над рядком над закресленим текстом.

[5*] Наступне слово закреслено.

[6*] Наступне слово закреслено.

[7*] Слова "так як і з нашого" вставлено, написано над рядком.

[8*] Перші дві літери цього слова замазано чорнилом.

[9*] Слово правлене.

В цих документах є й моє призвіще, на підставі чого одна варшавська газета "Goniec Wieczorny"[7] кинула підозріння виразно на мене. Цю звістку передрукував в № 166 (18/5 VI) "Kurjer Warsawski". Розуміється, я так цієї справи не залишу і ці газети потягну до суду. Отже, в цій справі маю до Вас велике прохання, щоб Ви були ласкаві написати мені, чи думаєте робити що-небудьз приводу "Ради", котра теж фігурує в цих списках (в формі "Порада", але польські газети коментують це як "Рада"), і якщо так, то в якій спосіб думаєте реаґувати, чи теж тягнути до суду, – чи обмежитесь тільки полємікою то що. Питаю Вас про це тому, що, сидячи тут у Кракові, я опинився в досить тяжкомустановищі; тутешні адвокати, до котрих я звертаюся*, в наших відносинах не орієнтуються, а я сам теж не знаю польських законів про пресу. Отже, за відповідь, а як що ласка Ваша, то й за пораду, буду Вам, Вельмишановний Добродію, дуже-дуже вдячний.

Сьогодня д[обродій] А. Ф. висилає Вам дописи про цілу ту справу, а я незабаром думаю дати статтю з цього приводу[8], як що тільки вона для Вас бажана. Напишіть, будьтеласкаві, і про це.

Чекаючи нетерпляче Вашої відповіді, кланяюсь низенько Вам і Вашій дружині.

З глибокою пошаною

Вячеслав Липинський.

Краков 20/7 VI 910

ul. Kołłątaja (Poniatowskiego) 6.II

ІР НБУВ. – Ф. І. – № 35572. Автограф.

№ 3

Вельмишановний Добродію
Євгене Харлampовичу!

Ви м[а]б[уть] одержали мого попередньоголиста, в котромуя сповіщав Вас, що Вашу гадку я передав д[обродієві] Гаврилкові[9]. Наша кореспонденція в цій справі скінчилася, одначе, досить сумно, бо ми в решті решт пересварилися**. Аж оце недавно був Г[аврилко] в Кракові, звели ми з ним знов балачку, але хиба з художником-артистом договоришся. Все ж таки в кінці він "помягшав" і обіцяв написати великого*** листа до Ради, котрогоВи мабуть вже досі дістали. До речі, про д[обродія] Гаврилка; видно, що Париж зробив на нього великий і добрий вплив, людина дуже розвинулась з4* боку артистичної культури Всі свої придбання в цій сфері відносно до справи памятника[10] він мав Вам виложити в свойому листі.

Одночасно посилаю для "Ради" свою статейку5*, що торкається справи "угоди"[11]; дуже мені б6* хотілося, щоб її Рада надрукувала, але не знаю, чи мої погляди в даній справі відповідають поглядам Редакції.

* В оригіналі – "звертаються".
** Останні літери в слові виправлені.
*** Слово правлене.
4* Слово правлене.
5* Після цього слова наступне закреслено.
6* Слова "дуже мені б" написано над рядком над закресленим текстом

Кланяюсь низенько і бажаю всього найкращого, з глибокою до Вас пошаною

Вяч[еслав] Липинський.

Краків.
25 VII / 7 VIII 1911.

Цими днями виїзжаю на півтора місяци на Волинь, як би Ви мали яку справу, то адреса моя: почт[ова] ст[анція] Киселин Вол[инської] губ[ернії] с. Затурці.

ІР НБУВ. – Ф. І. – № 35573. Автограф.

№ 4

Вельмишановний Добродію
Євгене Харламповичу!

Листа Вашого дістав. Не відписав досі тому, що Ви у свому листі згадували про виїзд на Херсонщину. Пишу тепер, думаючи, що Ви вже повернули у Київ.

Щире спасибі за добре слово! Тільки-ж Вашу, дорогу для мене, похвалу вважаю не зовсім заслуженою. Літературна праця на полі національного відродження Українців спольщених, праця, котру вважаю своїм першим обовязком, а крім того всякі особисті клопоти не давали мені досі* змоги присвятити "Раді" стільки праці** і часу, скільки-б мені хотілося.

Маю надію, що незабаром, після видання першого тому Альманаху[12], присвяченого памяти Антоновича і тов[аришів], матиму більше часу і тоді, – чей же не потрібую Вас, Євгене Харламповичу, в цьому запевнювати – постараюсь цей час віддати "Раді", щоб більше, чим до тепер, прикласти своїх сил до цього найважніщого тепер для українства і найкористніщого, веденого Вами, діла.

Між иншим є в мене мрія подати тоді цілий ряд статей на деякі сучасні українські теми і пару популярних*** історичних розвідок. Про це сподіюсь поговорити ще з Вами особисто – будучи у Київі десь м[а]б[уть] коло Різдва.

Вітаю Вас щиро та сердечно, з правдивою і глибокою до Вас пошаною

Вячеслав Липинський.

с. Затурці
18 X 1911 р.

ІР НБУВ.– Ф. І. – № 35574. Автограф.

№ 5

Вельмишановний Добродію
Євгене Харламповичу!

Будучи перед тижнем у Київі заледве кілька годин4*, я не міг, на превеликий для себе жаль, зайти до Вас і побачитись з Вами. Хотілося ж мені перш за все подякувати Вам щиро, яко Видавцеві "Ради", за цю моральну і матеріальну участь, котру взяла Ваша газета в мому процесі[13].

---

* Слово вставлене, написане над рядком.
** Слово вставлене, написане над рядком.
*** Слово написано над рядком над закресленим текстом.
4* Слово правлене.

Найбільше, розуміється, залежало мені на участи моральній, і власне за цю ідейну поміч, котру я зазнав від "Ради" і під час нападу на мене вшехпольс[ь]ких газет, і тепер, під час процесу, дозвольте мені хоч листовно Вам і Редакції сказати[*] щире, сердечне спасибі. А щоб бути зовсім і справді щирим і щоб у відносинах моїх до Вашої газети не було річей недоговорених, котрі згодом родять звичайно всякі непорозуміння, мушу при цій нагоді згадати і про одну[**] колючку, котру зовсім несподівано для себе знайшов я в № 263 "Ради" . Говорю тут про фельєтон д[добродія]. Шершня[14], що прикро вразив не тільки мене, але і знайомих мені читачів "Ради". Причина тому ця, що в[***] дражливих справах чести всякий навіть найдотепніщий дотеп буде не на місті, через те, що заподіяна комусь тяжка і болюча образа до сміховинок не надається, тим більше, коли ображений є товаришем по перу і по газеті. Злої волі, або бажання мене образити, ані з боку д[обродія] Шершня, ані тим більше з боку Редакції "Ради" я, розуміється, *зовсім не підозріваю*. Тому вважаю увесь цей інцідент, спричинений випадковим[4*] недоглядом, вичерпаним, і на доказ цього дуже Вас, Вельмишановний і Дорогий Євгене Харламповичу, прошу попросити від мого імени д[обродія] Редактора[15], щоб він у слідуючім тижні оставив місце для статті про Богдана Залєського[16], котру хочу прислати з нагоди святкування памяти цього поета в "Колі польських літераторів".

Наприкінці ще одна справа: на мій погляд, кошти, котрі потратила "Рада" на приїзд спеціяльного кореспондента до Варшави, є видатком зовсім непотрібним через те, що мій процес, з причин від мене незалежних, ширшого суспільно-національного значіння не прибрав. Тому вважаю себе довжником "Ради" і при першій нагоді постараюсь витрачені нею 30 карб[ованців] повернути. Зараз зробити цього не можу через часову, несподіваними видатками спричинену, фінансову мовляв, скруту.

Кланяюсь низенько Вам і всій Редакції, з правдивою і глибокою до Вас пошаною

Вячеслав Липинський.

Завтра їду до Кракова.
28 XI 1911
с. Затурці.
[Напис на конверті:]

Заказное
г. Кіевъ
Б. Подвальная ул. № 6
Въ Редакцію Газеты "Рада"
Вшановному Добродієві
Євгену Харламповичу
Чикаленку
[На штемпелі]: КИСЕЛИНЪ ВОЛЫН. 28.11.11.

ІР НБУВ. – Ф. І. – № 35575. Автограф.

[*] Слово правлене.
[**] Після цього слова два наступні закреслено.
[***] Після цього одну літеру закреслено.
[4*] Слово правлене.

№ 6

Вельмишановний Добродію
Євгене Харламповичу!

Листа цього починаю від щирого прохання вибачити мені, що я так довго не відписував на Ваші ласкаві і дорогі для мене листи. Роскажу Вам, чому воно так сталося, щоб Ви, бува, Вельмишановний і Дорогий Євгене Харламповичу, не підозрівали з мого боку якоїсь халатности чи неуваги, бо це було-б для мене дуже болюче. Перший Ваш лист застав мене в тяжких домашніх клопотах, і я просто не мав фізичної змоги відписати тоді зараз. Потім Ви писали, що висилаєте на мою адресу фотоґрафію Гаврилкові, а отже, я рішив заждати, аж поки вона прийде, щоб заодно повідомити Вас про її одержання. Фотоґрафія йшла цілих 20 день, і в тім часі, як я довідався з "Ради", Ви виїхали до Петербургу. Нарешті, коли я дістав Вашого останнього листа, мені випало як раз кінчати одну літературну працю (реферат, котрий я читав в тутешній Громаді), а що мені хотілося з Вами довше поговорити на деякі теми, порушені у Ваших листах, отже, відповідь відложив я до сьогоднішньогодня, маючи надію, що Ви і цю, спричинену всякими сторонніми причинами, мою довгу мовчанку мені вибачите.

Перш за все дякую Вам сердечно за прислану фотоґрафію Редакції "Ради". Вона мені тим миліща, що дістав її я власне від Вас. Що до мого довгу "Раді", то ніяк не можу пристати на Вашу пропозіцію покрити його гонораром за статі*. Не можу через те, що власне оці свої нечисленні статі вважаю своїм одиноким вкладом до тієї спільної праці, якою є в сучасний момент одинока українська щоденна газета. І як не брав я гонорарів від "Ради" досі, так не буду брать і надалі, а довг мій, котрий разом з моєю передплатою виносить 60 рубл[ів], зверну "Раді" літом, бо тоді для мене найвигідніще, а "Раді", думаю, більше менше однаково, коли вона ці гроші дістане. Як би я що до того останнього** помилявся, то будьте ласкаві, Вельмишановний Євгене Харламповичу, напишіть про це до мене***, я постараюсь в такім разі звернути довг швидче4*.

Отже, вважаючи "Раду" нашою (укр[аїнської] інтеліґенції) спільною тепер5* працею, я вжив в своєму попередньому листі виразу: "Ваша газета". На цей вираз Ви звернули увагу, і тому хочу його в коротких словах пояснити.

"Рада" тепер є без сумніву газетою безпартійною, але має вона все ж певний свій напрям. Напрям цей я для сучасного політичного моменту вважаю в загальних рисах відповідним і тому, як знаєте, "Раду" стараюсь поширювати, співробітничаю в ній і т[аке] ин[ше] Тому "Рада" тепер є нашою спільною, т[ак] б[и] сказати, працею. Але, з другого боку, в напрямі, заступленому "Радою", вже тепер намічаються свої тенденції, чи, сказати б, лінії, її дальшого розвитку, з котрими я згодитись6* не можу. Ці тенденції, розуміється, тепер не на стільки

---

* Слово правлене.

** Слово вставлене, написане над рядком.

*** Після цього слово закреслене.

4* Слово правлене.

5* Слово вставлене, написане над рядком.

6* Слово правлене.

ще сильні, щоб "Раду" робили мені *чужою* газетою, але в дальшому, логічному розвиткові вони, при зміні політичних обставин, можуть до цього довести, і через те я не можу* назвати "Раду" *нашою* газетою, бо нашою була-б така газета, за котрої напрям і в сучасному і в будучому я-б міг вповні і без застережень відповідати. Кажу Вам про це щиро, бо щирість і отвертість вважаю підставою кожної спільної** громадської праці.

Щоб Ви мене зрозуміли, зазначу тут в головних рисах*** мої погляди на нашу політику і ріжниці, які з того приводу є межи мною і "Радою", – прохаю Вас тільки наперед вибачити4* за те, що забіраю Вам стільки часу. Мій погляд на *остаточну*5* – так би сказати – ціль укр[аїнської] політики в Росії Ви знаєте, бо ми з Вами колись про це говорили. В тактиці я є противник всяких "конспірацій" і признаю потребу леґального і отвертого орґанізування *політично-твірчих* українських сил в межах6* тих держав, між котрими поділено наш народ. Тільки-ж це орґанізування повинно відбуватись, все памятаючи про ціль, до котрої має воно довести. І тому в даний момент я є сторонником політики національно-*територіяльної*, а не національно-*екстериторіяльної*, яку починає чим раз виразніще вести "Рада". Головна ріжниця між тими двома напрямами лежить7*, на мою думку, в тому, що територіялісти йдуть перш за все до здобуття політичних прав для своєї національної, етнографічної території (автономія в Росії, поділ Галичини в Австрії), а екстериторіялісти мають на меті перш за все т[ак] зв[ані]8* національні здобутки9* (культурно-національна автономія, національний <…>10*, шкільництво і т[аке] ин[ше]). Перші – свої відносини до держави опирають на силах своєї території, а другі – на *цифровій* силі нації в державі11* без огляду на територію. Перші – стараються з'єднати для політично-національної боротьби всі сили на даній території, а другі – дбають про побільшення т[ак] зв[аних] свідомих національно душ без огляду на територію12* і охорону своїх національних меншостей на чужих національно територіях і т. д. Територіяльну політику ведуть звичайно народи слабші культурно і економічно, але сильні своїми масами, скупченими на одній території (напр[иклад] Ірляндія зі своїм гомрулєм, давніще Норвежці, Угри і т. д.), а екстериторіяльну – народи сильні економічно і культурно, роскидані як <…>13* плям по чужих територіях (Жиди, Поляки, а останніми часами і Чехи). Для нас одиноко користною вважаю політику територіяльну, бо

---

* Слово правлене.

** Слово правлене.

*** Слово вставлене, два наступні правлені.

4* Слово правлене.

5* Слово правлене.

6* Перед цим словом кілька літер закреслено.

7* Після цього слова кілька літер закреслено.

8* Це скорочення вставлене.

9* Слово написано поверх рядка замість закресленого – права.

10* Слово нерозбірливе, можливо – театр.

11* Два слова вставлені.

12* Слова "без огляду на територію" вставлені, написані над рядком.

13* Слово не прочитане.

екстериторіяльна веде нас до того, що ми стаємо поволі[*] меньшостью на нашій землі (порівняйте, наприклад, страшний наступ польонізації Східної Галичини), а це, розуміється, грозить нам повним національним занепадом, зводить українство до провансальства, забавки "в націю" людей, що мають на те час та гроші. В приложенні до сучасного політичного моменту ріжниця між політикою територіяльною і екстериторіяльною зводиться, розуміється, до мінімальних ріжниць, і тому власне вважаю "Раду" нашою спільною поки що плятформою. Але вже й тепер на деякі факти територіяліст Українець буде дивитись і реаґувати на них инакше, як Українець екстериторіяліст. Наприклад, питання "трієдиної Руси", котре від часу до часу все проскакує в "Раді". Я розумію, чому це питання підносять сьогодня екстериторіялісти – їм на підставі "близького родства"[**] хочеться здобути певні національні права (школи і т. п.) в державі, збудованій трьома "руськими" народами, тоб-то в Росії. По-моєму, це утопія, а засадничим і рішучим противником великої "Трієдиної Руси" мушу бути власне[***] як територіяліст. Бо для нас, котрі на першім місті ставимо децентралізацію держави і автономію української території, це питання не істнує. Нам байдуже, що говорять фільологи, всякі Ушинські[17] і т. д., бо для нас важно, щоб *політичну* власть на *своїй землі* ми мали *в своїх руках*, а тоді, як комусь захочеться, най вишукує собі своїх кревних по крови і мові, де йому тільки забажається, навіть в Австралії не то в Москві. Крім того, оцю популяризацію гасла "трієдиної Руси" вважаю надзвичайно шкідливою тому, що ми куємо цим[4*] самі на себе політичний капітал для наших *найстрашніщих* ворогів, якими є не російські націоналісти і чорносотенці, а російські *лiберали.* Вони, оці всякі Струве[18], дійшовши до власти (що може статися дуже швидко), використають "трієдину Русь", щоб позбавити нас всяких політичних прав, щоб українство звести до "руського"[5*] провінціалізму, до провансальства, а значить, щоб нас національно вбити, бо провансальство це очевидно не нація, а своєрідний[6*] "спорт", у нас, за для браку "багатих провансальців", навіть на[7*] довгу мету неможливий. Характерним прикладом може послужити Галичина, де проти поділу Галичини стоять ***всі*** без виїмку польські партії, а це значить, що вони стоять за постепенну *польонізацію* Галичини, котра буде посуватися доти, доки Українці не здобудуть політичну власть на своїй території. Так само у нас, я певний, що доки політична власть на Україні буде в російських руках, доти 90% землячків Ви ніякими "рідними мовами" до українства не притягнете, доти ми, Українці,[8*] будемо на Україні *національною меньшостью*, а це при одности обряду і "трієдиної Руси" грозить нам[9*] більшою небезпекою, чим Галичині.

[*] Слово правлене.
[**] Слово правлене.
[***] Слово вставлене.
[4*] Слово вставлене.
[5*] Слово вставлене.
[6*] Слово вставлене.
[7*] Слово вставлене.
[8*] Слово вставлене.
[9*] Слово вставлене.

Далі йде питання про "сепаратизм". Оце відпекування від всякого "сепаратизму", яке робить "Рада", є, по-моєму, політично незвичайно шкідливим. Бо йому все одно ніхто не повірить*, а кожний** будепідозрівать що йому завгодно, до "австрофільства" і "пруських марок" включно***. Отже, мені здається, *краще докладно і ясно означити межи свого сепаратизму,* чим від нього зовсім відпекуватись. Розуміється, тут треба знати цензурні умови, але мені здається, що навязання теперішніх політичних тенденцій до "статей Богдана Хмельницького" є цензурно можливе, а мало-б це величезне політичне значіння ще й тим4*, що поволі підтинало-б Савенковську[19] агітацію, на котру, думаю, не слід дивитись як на особисте карт'яровичіватство виключно. Ця агітація, думаю, спірається на глибших підставах, з нею нам треба дуже поважно рахуватись.

Потім йде справа орґанізації політично-*творчих*, як я їх назвав, українських елементів. Розуміється, про ширшу орґанізацію тепер5* не може й бути мови, але все-ж таки преса повинна, по-моєму, намічати, так-би сказати, лінії розвитку. На жаль, цього в "Раді" зовсім немає, і з цього боку панує у нас повна дезорієнтація. Елементами політично-твірчими на Україні вважаю особисто тепер тільки елєменти *земські* (поміщики, селяне, козаки). Міщанство і наша залежна інтеліґенція (урядники, учителі, духовенство, третій елємент6*) можуть ще так сяк виповняти культурно-національні функції, але до політичної акції не годяться. (Політичним рівно ж елементом є робітники, але про них говорити не буду, бо вони переважно орґанизуються инакше). Отже, на ці земські7* елєменти слід би було звернути в українській пресі специяльну увагу. І тут, піддержуючи всіми силами всі тенденції українсько-краєві, територіяльні (як це робив "Pzegląd Krajowy"), безпощадно8* поборювати тенденції централістичні. Думаю, що преса на Україні дала-б для цього багатий і вдячний матеріял. Особливо "Dziennik Kijowski" з його ясно вираженою анті-краєвою тенденцією міг би дати тут багато матеріялу, котрий пояснив би поволі і анальоґічні наші відносини до централістів Росіян.

На черзі, розуміється, стоїть справа поширювання національної9* свідомости між цими зросійщеними та спольщеними земляками (поміщицькими в даному разі) елементами. Але цього "Рада", розуміється, на більшу скалю робити не може, бо елєменти ці переважно по-українські не читають. Цю роботу треба робити в російській (Укр[аинская] Жизнь)[20] і польській (Przegląd, альманах, котрий тепер видаю[21]) мові. Про те й тут "Рада" могла б багато помагати, звертаючи на це увагу укр[аїнського] громадянства. Останніми часами були до цього два дуже добрі випадки10*, це висказ Капніста[22] про українство і становище Скоро-

* Слово правлене.

** Слово правлене.

*** Слово написано над рядком над закресленим текстом

4* Слова "ще й тим" вставлено.

5* Слово написано над рядком над закресленим текстом

6* Два слова вставлено.

7* Слово правлене.

8* Слово правлене.

9* Слово правлене.

10* Слово правлене.

падського[23] супроти Холмського проекту[24]. І в однім, і в другім випадку, підкресливши слабу* поки що** національну свідомість цих людей, треба було звернути увагу укр[аїнського] громадянства на конечність для нації і для цієї зросійщеної верстви того, щоб вона стала виразно*** українською, а не сиділа на двох стільцях, як досі. Замість того "Рада" в статі про Капніста зробила з нього "росіянина", значить, зменьшила добровільно, так-би сказати, український стан посідання; далі згодилась на його "тріѐдиную Русь", тоб-то стала на становищі малосвідомого, в національних справах неграмотного Українця, і врешті устами його (октябриста!) відпекалась від "сепаратизму", значить, затемнила свою політичну програму.

Взагалі ж в політиці, як і в воєнній тактиці, напад часом буває якнайкращим способом оборони. І мені здається, що нам пора від оборони, котра нам нічого не дає, бо все одно ми відступаємо, перейти до атаки. Атакувати ж треба найважніщі позиції – *зросійщені і спольщені українські політично-творчі елементи,* на котрих фактично спирається все панування над нами наших сусідів. І пора, думаю, перестати вірити в російський лібералізм, в російську "справедливість", в перестрій Росії на "справедливу державу «трьох руських племен»", бо ці мрії після 1905 року належать вже до безповоротно минулої історії.

Оцих кілька думок хотів я Вам, Вельмишановний Євгене Харламповичу, висказати, щоб пояснити Вам своє становище до "Ради"; я вважав, що маю право це зробити, бо розвиток "Ради" лежить мені на серці, чого доказом моє співробітництво, котре, на превеликий для себе жаль, мушу ограничити до невеликих розмірів через брак часу і віддалення. Думаю, що колись обидві ці причини відпадуть, а тоді, будьте певні, і збільшиться мій вклад до спільної в теперішніх часах[4*] праці, за яку я все вважав[5*] і вважаю Вашу газету.

Висказані[6*] тут думки я[7*] хотів подати в статті до "Ради" з приводу "Укр[аинской] Жизни" і дебатів в клубі про українську працю в чужих мовах, про котрі я вичитав в "Ділі"[25]. Але потом роздумав, бо така стаття була-б м[а]б[уть] нецензурна, а для "Ради" в теперішніх обставинах, може, й не бажана.

Кланяюсь низенько Вам, Мефодієви Івановичу[26] і всій Редакції, з глибокою, і щирою до Вас пошаною

Ваш Вячеслав Липинський.

Краків
18 II/2 III 1912
ul. Kołłątaja. 8 II

Гаврилкові я все передав, моєю адресою прошу, розуміється, користатись, коли і кільки Вам буде треба.

---

* Слово правлене.
** Два слова вставлено.
*** Слово написано над рядком над закресленим текстом
4* Слова "в теперішніх часах" вставлені.
5* Слово правлене.
6* Слово правлене.
7* Слово правлене.

[Напис на конверті]:
Rosya
Kijów
W Redakcya “Rady”.
г. Кіевъ
Б. Подвальная № 6
Редакція Газети “Рада”
Вельмишановному Добродієві
Євгену Харламповичу Чикаленку.
[На штемпелі]: КІЕВЪ 7–3–12

ІР НБУВ. – Ф. І. – № 35576. Автограф.

№ 7

Краків 4/17 ІІІ 1912.
ul. Kołłątaja. 8 II

Вельмишановний добродію,
Євгене Харламповичу!

Листа Вашого одержав. Ваша пропозіція особливо дорога і люба мені[27] як доказ Вашого до мене довір’я, котре я все високо цінив і ціню. Ця пропозіція разом з тим настільки поважна, що листом трудно мені на неї відповісти. Як що дозволите, то поговоримо про це ширше при побаченню.

Статтю, а властиво ряд статей про порушені мною в попередньому листі справи пришлю “Раді” незабаром по Великодних святах.

Незвичайно радий, що між нами немає[*] тієї принципіяльної ріжниці, яка істнує між політикою територіяльною і екстериторіяльною. Що-ж до тактики, то я так само рішучий противник всяких пустих манніфестацій. По моєму, ми народ за великий і (принаймні потенціяльно) за сильний, щоб собі на таку[**] тактику пустопорожніх фраз позволяти[***]. Це грозило-б нам підупадом моральної сили нашого національного руху, чого приклад бачимо тепер на політиці галицькій. Більшої-же[4*] небезпеки, як приниження морального “престижу”, годі, розуміється, для нашого відродження собі уявити.

Натомість, мені здається, що – ставши на певний ґрунт політики, скажім, національно-територіяльної зі спільним (поки що) для ріжних українських політичних напрямів гаслом: привернення давньої української автономії – треба цю лінію вести консеквентно і неуклонно, використовуючи для цього до останку[5*] всі *леґальні* можливости, які все-ж таки навіть при сучасних наших обставинах маються. Тоді, думаю, придбали-б ми собі на Україні завзятих ворогів, але й щирих приятелів і тоді, думаю, інтерес до газети, котра-б таку політику репрезен-

[*] Слово вставлене.
[**] Слово правлене.
[***] Слово правлене.
[4*] Частка “же” вставлена.
[5*] Два слова вставлено.

тувала, переміг-би у читача "страх перед начальством". Бо-ж *націй*, в дійсному розумінні цього слова, життя[*] котрих[**] проявлялося-б в залежности від "страху перед начальством", на світі не істнує. Живий народ мусить цей "страх" перебороти, а завданням в той час[***] інтеліґенції є, на мою думку, будити такі, унаслідувані по минувшині, національні почування, стремління і атавізми[4*] (не підберу иншого слова на означення стихійної привязаности до нації, котра істнує навіть у Савенків[28] і правобічних вшехполяків українського роду), котрі були-б в силі цей страх усунути[5*] і подужати. А що такі приспані сили в нашій нації є, в це, думаю, віримо однаково[6*] ми всі, а тим більше Ви, Вельмишановний Євгене Харлампович, котрий, не вважаючи на песімістичні часом, як приміром і в цьому Вашому листі, вискази, несете на собі такий тягар національної праці в часах, може, найгіршого теперішнього лихоліття. Кланяюсь Вам і всій Редакції низенько, щиро і глибоко Вас поважаючий

Вячеслав Липинський.

ІР НБУВ. – Ф. І. – № 35577. – Арк. 1–2. Автограф.

№ 8

Вельмишановний Добродію
Євгене Харлампович!

На хід університетської справи[29] мають великий вплив листи і привіти, що приходять від нас. Позаяк це справа чисто культурна і позбавлена зовсім політичного характеру, отже, одночасно звертаюсь з пропозіцією до п[ані] Вольської[30] зібрати підписи між нашими людьми (укр[аїнськими] римо-католиками), а також між незалежними сферами укр[аїнської] православної інтеліґенції. Висилаю також на її руки проект відповідного листа. Такий лист, з кількадесятью підписами, котрий показав би, що у нас[7*] є хоч трохи укр[аїнської] "буржуазії", мав-би дуже велике значіння для справи університету.

В цій справі я хотів-би порадитись з Вами, бо, не переписуючись тепер майже з ником, не знаю, які у нас тепер є відносини. Але позаяк це справа спішна, отже, може, будете ласкаві дати відповідну пораду п[ані] Вольськ[ій]. То б то, чи посилати такий лист? До кого звертатись з поміж Українців православних? Чи можна оголошувати в пресі підписи і т. д. Вона має звернутись в цій справі до Вас і поступатиме далі відповідно до Вашої поради. Страшенно жал[к]ую, що не можу бути тепер сам у Києві.

Вибачте, що Вас турбую, але "время люте" і справа університетська висить, як то кажуть, на волоску.

---

[*] Слово вставлене.
[**] Після цього слова частка "би" закреслена.
[***] Слова "в той час" вставлено.
[4*] Слово написано над рядком над закресленим текстом
[5*] Перед цим словом закреслено "перебо".
[6*] Слово правлене.
[7*] Слова "у нас" вставлено.

Кланяюсь низенько Вам і всім знайомим в Редакції, з глибокою до Вас пошаною Ваш

Вяч[еслав] Липинський.

Краків. 25 V 1912
ul. Kołłątaja. 8 II

За місяць споді[ва]юсь бути у Києві. Постараюсь привезти статтю.

ІР НБУВ. – Ф. І. – № 35577. – Арк. 3–4. Автограф.

№ 9

Вельмишановний Добродію![31]

Вибачте мені, будь ласка, що я так опізнився з відповіддю на Ваш лист. Сталось се через те, що мені його дуже пізно доручили (я вже не живу тепер у дядька, на котрого Ви адресували листа), а потім у мене було стільки роботи, що я все відкладав одповідь, думаючи, що може і статтю вдасться написати. Тим часом бачу, що в найближчих часах з моєї статі нічого не буде. Не кажу вже про те, що в мене нема потрібних матеріялів, але й самі, сказати-б, фізичні умови мого теперішнього життя виключають всяку можливість літературної праці. Мені приходиться тепер, працюючи для хліба насущного*, закладати хазяйство в степу, де хата тільки тепер оце будується. Та ще з цим можна-б порадити, коли-б не сівба, оранка і всякі инші, Вам м[а]б[уть] нецікаві, хазяйські клопоти. Оже, коли з цими клопотами нагальними** управлюся (неділь через 2–3), то статтю хоч коротеньку і *дуже загальну* постараюсь таки написати, бо й сам того дуже хочу. Але напевно*** обіцяти не можу.

Ще раз прохаючи вибачення за пізну відповідь, лишуся зі щирою до Вас пошаною

Вячеслав Липинський.

Прошу передати поклін Євгену Харламповичу, Сергію Олександровичу[32] і всім знайомим в редакції.

Хутір Русалівські Чагари
почт[ова] ст[анція] Буки, Київськ[ої] губ[ернії]
1 IX 1913 р.

ІР НБУВ. – Ф. І. – № 42754. Автограф.

---

* Слова "для хліба насущного" були взяті в лапки, які потім закреслені.
** Слово правлене.
*** Слово правлене.

№ 10

ПОСЛАННИК
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ВІДНІ

3. X. 1918 р.

Вельмишановний і Дорогий
Євгене Харламповичу!

Зараз їде до Київа п[ан] Стефан Подгорський[33], один з видатніших людей Правобічної України, людина для нашої справи дуже прихильна, котрий[*] хоче бачитись з Вами і через котрого передаю оцього листа. Позаяк для нашої держави можуть скоро наступить дуже скрутні часи, отже, хотілося б мені висказати Вам мій погляд на теперішню ситуацію з тим, що може се послужить для Вас діскусійним[**] матеріялом у Вашій праці на місті.

Отже, Австрія безумовно заключить мир. За нею, розуміється, мусить піти Німеччина. Се означає для нас – або вивід німецьких [військ][***] з України – і повну ліквідацію німецьких впливів, або-ж, у всякому разі, як-би війська навіть і остались на деякий час[4*], сильне зменшення цих впливів. До цього моменту[5*] ми мусим дійти приготованими. Коли Україну буде в той час репрезентувати[6*] теперішній уряд з одного боку і Національний Союз[34] з другого – то наша справа програна. Антанта тоді спиратиметься на всі протиурядові протиукраїнські елементи, і наступить "возсоединеніе". Треба зробить так, щоб Антанта застала на Україні офіціяльне національне українське представництво і реорганізований цим представництвом уряд. Кажучи конкретно: мусить зараз бути скликаний сейм (принаймні його суроґат в формі представництва партій і організацій) і створений діловий коаліційний[7*] кабінет з більшостю українською, але й з представниками росіян і поляків (розуміється, місцевих). Се спасе Гетьмана[35] як персоніфікацію[8*] Української Держави, се перетворить Національний Союз з репрезентації партійної (з котрою ніхто не буде числитись) на репрезентацію національну, і, заприсягаючи до державної роботи росіян та поляків, се відбере від Антанти частину сил, на котрих могла б будуватись протиукраїнська політика.

Одною з конечних умов коаліційного кабінету мусіло-б бути відступлення від гасла соціалізації (не соціялізму, а тим більше демократизму), на що, я думаю, наші партії згодяться, поучені гірким досвідом.

Що до політики зовнішньої, то я думаю, нам треба шукати порозуміння з Польщею, а се ось чому. В Антанти і Росія, і Польща мають багато більше при-

---

[*] Перед цим словом частина слова закреслена.

[**] Слово вставлене.

[***] Слово в оригіналі пропущене.

[4*] Слова "як-би війська навіть і остались на деякий час" вставлено, написано над рядком.

[5*] Слово вставлене.

[6*] Слово правлене.

[7*] Слово вставлене.

[8*] Перед цим слово закреслене.

хильників, чим* Україна. Що** Росія всі свої впливи в Антанті буде вживати проти України, се річ певна. Коли до сього прилучиться і Польща, коли під крилами Антанти наступить російсько-польське порозуміння коштом України – справа наша буде тяжка. Треба російсько-польський союз в Антанті*** розбити, відтягнувши Польщу на свою сторону, бо на притягнення на наш бік Росії мало4* надії. А тоді, коли ми матимемо: 1) Гетьмана, 2) діловий *коаліційний* кабінет, 3) національне офіціяльне представництво і серед Антанти згоду Польщи за нашу самостійність і її піддержку5*, то пожертвувати цим всім для "единої і неделімої" Антанта не зважиться. Порозумітись з Польщею ми зможем в комісії, котра збереться в Холмській справі[36] по ратифікації миру Австрією. Гр[игорій] Буряк запевняв мене вчора, що мир буде ратифіковано якнайшвидше, отже, може6*, комісія7* прийде незабаром.

Коли я в чому помиляюсь – поправте, будь ласка. Листа од Вас про наші внутрішні події ждатиму нетерпляче. Добре-б було, Євгене Харламповичу, як би Ви пішли до п[ана] Гетьмана і представили8* йому вагу хвилі і небезпечність ситуації. Вітаю Вас найсердечніше, з найглибшою до Вас пошаною, відданий Вам В. Липинський.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 473. Автограф.

КОМЕНТАРІ

1. Літературний річник українських і польських авторів / Під ред. Тадеуша Міхальського та Едварда Лігоцького (К., 1909. – 125 с.; тексти українською і польською мовами). На початку липня 1909 р. до редакції "Української хати" звернувся співробітник видання "Przegląd Krajowy" Т. Міхальський з пропозицією до українських письменників взяти участь у збірнику польських і українських авторів, яким мали вшанувати пам'ять польського поета-романтика Юліуша Словацького (23–24 серпня 1909 р. відзначалося 100-річчя від дня його народження) і Тараса Шевченка. У пропозиції поляки обіцяли, що половина прибутку від збірника піде у фонд пам'ятника Т. Шевченку. Метою запроектованого видання, за словами ініціаторів, мало стати об'єднання поступових польських письменників з українцями російської частини України з метою зменшення між ними антагонізму. Українці погодилися на рівноправну співпрацю: спільна редакція, однакова кількість аркушів. Проте, коли група письменників, учасників збірника, уповноважила М. Шаповала і П. Богацького редагувати його український відділ, поляки відмовили їм у цьому. Тоді у "Раді" (1909. – № 192. – 26 серпня. – С. 4) був опублікований лист, підписаний П. Богацьким, О. Олесем і М. Шаповалом, у якому автори заявляли про те, "що через принціпіяльні непорозуміння з редакцією того збірника" вони відмовляються від участі в ньому. Через кілька днів на лист також у "Раді" (№ 195. – 29 серпня) була

* Слово правлене.
** Перед цим слово закреслене.
*** Слова "в Антанті" вставлено, перед цим слово закреслено.
4* Слово правлене.
5* Слова "і її піддержку" вставлено, написано над рядком.
6* Після цього частину слова закреслено.
7* Наступне слово виправлене чи закреслене – не читається.
8* Слово правлене.

надрукована відповідь редакції "Річника". У ній пояснювалося, що у редакції ніяких ідейних розходжень з жодним з авторів, що підписався у листі, не було, а була лише "особиста" незгода М. Шаповала з тим, що його не включили у склад редакції, оскільки такої домовленості не існувало. Полеміку продовжила протилежна сторона інциденту. 1 вересня знову у "Раді" (№ 197. – С. 4) був опублікований її лист за підписами П. Богацького, О. Олеся, М. Шаповала, Ю. Буряка, Ю. Сірого та Г. Чупринки із поясненнями, що українські письменники відмовилися від участі в річнику через заяву поляків, що вони "не бажають, щоб українці доглядали за тим збірником, який поляки видають як ознаку "згоди", а також не хочуть, щоб українці контролювали, чи справді збірник складається відповідно заявленій раніше моральній і конкретній меті". На цей лист не забарилася відповідь від поляків ("Рада". – № 199. – 3 вересня. – С. 4) за підписом Т. Міхальського. На останній редакція "Ради" припинила зазначену полеміку.

2. "Рада" – перша українська щоденна газета ліберального напряму, що видавалася з 15 (28) жовтня 1906 р. по 20 липня (2 серпня) 1914 р. переважно на кошти Є. Чикаленка за допомогою В. Симиренка, Л. Жебуньова, П. Стебницького та ін. В. Липинський активно співпрацював у газеті, друкуючи свої статті під псевдонімом Правобережець.

3. "Przegląd Krajowy" – суспільно-політичний часопис, який у 1909 р. видавав у Києві В. Липинський.

4. Сам Т. Міхальський у листі до "Ради", опублікованому в газеті 3 вересня 1909 р. (№ 199. – С. 4), писав, що перестав бути співробітником "Przeglądа Krajowego" з 4 липня того року.

5. Шаповал Микита Юхимович (літ. псевд.: М. Сріблянський, М. Бутенко, 1882–1932) – український громадсько-політичний діяч, вчений-соціолог, поет, літературний критик, один з ідеологів і співредактор (разом з П. Богацьким) літературно-критичного і громадсько-публіцистичного журналу "Українська хата", що виходив у Києві в 1909–1914 рр., співробітник газети "Село". Один з провідних діячів Української партії соціалістів-революціонерів, від якої був делегований до Центральної Ради, Демократичної наради в Петрограді та Передпарламенту. Генеральний секретар пошт і телеграфів УНР. За добу Української Держави – провідний діяч Українського національного союзу, один з організаторів протигетьманського повстання. Міністр земельних справ в уряді В. Чехівського (грудень 1918 – лютий 1919 рр.). З березня 1919 р. – в еміграції, входив до Закордонної делегації УПСР. Мешкав у Чехо-Словаччині, очолював Український громадський комітет, займався науковою і педагогічною діяльністю.

6. "Naprzód" – соціал-демократичний польський орган.

7. "Goniec Wieczorny" – йдеться про газету "Goniec Poranny i Wieczorny".

8. Йдеться про статтю В. Липинського "Лицарі брехні і фальшивих доносів", яка була написана ним у Кракові 25 (12) червня 1910 р. і опублікована в "Раді" 17 (30) червня 1910 р. (№ 136. – С. 1–2). У ній детально розповідається історія з публікацією в деяких польських газетах фальшивих документів, де натякалося на те, що певні українські діячі, у тому числі й В. Липинський, ведуть свою роботу за "прусські гроші". Ще раніше, 10 (23) червня 1910 р., "Рада" (№ 130. – С. 2) опублікувала заяву В. Липинського такого змісту: "Деякі польські газети зважились кинути на мене підозріння підкупленої роботи на користь Пруссії.

Заявляю, що редакторів тих газет, які міститимуть подібні натяки, я потягну до суду. Тих же, що не підлягають державному судові, застерігаю, що зумію оборонити свою честь іншими способами. Вацлав Ліпінський".

9. Гаврилко Михайло Омелянович (1882–1919 (1920?)) – український скульптор і графік. Художню освіту здобув у Санкт-Петербурзькій та Краківській Академіях мис-

тецтв, навчався також у Парижі. Автор погруд Т. Шевченка (1911 і 1914 рр.). Учасник конкурсів на проект пам'ятника Т. Шевченку, виконав барельєф поета (гіпс, 1911) та його бюст для будинку Полтавського театру. У роки Першої світової війни перебував у лавах Українських Січових Стрільців. У 1919 р. працював над проектом пам'ятника Т. Шевченкові в Києві. Загинув вояком армії УНР.

10. Йдеться про пам'ятник Т. Шевченкові, автором одного з проектів якого був М. Гаврилко.

11. Йдеться про статтю В. Липинського "Слідами Потоцького", опубліковану в "Раді" за підписом В. Правобережець (1911. – № 170. – 29 липня (11 серпня). – С. 1–2), у якій він критикує статтю краківського професора Маріяна Здзеховського, опубліковану в львівській "Gazet'і Narodow'ій" з приводу майбутньої польсько-української "угоди". Польський професор вважав, що "*народу українського немає, є тільки український рух, що робить тільки враження руху національного*. Головна суть цього руху це негація, перш за все негація польщизни...". Він робить висновок, що ті польські політики, котрі підтримують український рух, "працюють на користь партії, що спирається на гайдамацьких традиціях", і радить "не зміцняти українців, бо вони в значенні суспільному є революціонери і в політиці служать знаряддям до розбивання польщизни, а дійти до порозуміння з тими, що не признаються до спільності з гайдамаками і не є сепаратистами (!) супроти Австрії", тобто з москвофілами.

В. Липинський наголошує на шкідливості ідеї польсько-москвофільської угоди, на шкідливості існуючої фікції польської державності в Україні, яку треба, на його думку, знищити в інтересах мирного життя українців і поляків на українській землі. Він висловлює впевненість у тому, що "наші земляки, котрі стоять на чолі галицької політики, в інтересі польсько-української згоди ніяких угод з фікційною Польщею не будуть робити. Реальне сучасне життя, факт належності України до двох держав – Росії та Австрії скаже українським діячам цієї останньої, як найкращі свої відносини до Австрії, а не до неіснуючої Польщі, упорядкувати".

12. Йдеться про альманах "Z dziejów Ukrainy", виданий В. Липинським у 1912 р. у Кракові. Детальніше про роботу В. Липинського над цим збірником див.: *Гирич І.* Листи Вячеслава Липинського з дореволюційних часів // *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії – Т. 1. – С. 101–105.

13. Процес, про який згадано в листі, мав відбутися у Варшаві 15 листопада 1911 р. В. Липинський позивав польські газети "Goniec" та "Kurjer Warszawski" за наклеп, який виявився в формі підозріння, кинутого на В. Липинського, ніби він є одною особою з Venzlem Lipinskim, що у так званих "викривальних документах" ніби-то "наверненого" прусського шпигуна-поляка Болеслава Раковського звинувачувався у роботі за прусські гроші (див. лист № 2). Однак справа закінчилася угодою, запропонованою обвинуваченими за день до суду Обвинувачувані заявили, що свої підозріння визнають непідтвердженими і вважають, що діяльність Липинського спирається на ідейному ґрунті і не дає підстав для таких підозрінь. Цю заяву "Goniec" надрукував 15 листопада, а "Kurjer Warszawski" пообіцяв надрукувати 16 листопада.

"Рада" темі процесу присвятила два невеликі повідомлення "Справа українського журналіста В. Ліпінського" (Рада. – 1911. – № 254. – 10 (23) ноября. – С. 3; № 259. – 16 (29) ноября. – С. 3–4) і кілька розлогих статей: "Перед процесом" (№ 257. – 13 (26) ноября. – С. 1–2; без підпису, за редакційною розміткою її автор – С. Єфремов), дві статті спеціального кореспондента "Ради" на процесі М. Лозинського "«Разоблаченія» Раковського перед варшавським судом" (№ 261. – 18 ноября (1 декабря). – С. 1) та "Компромітація «легенди» про «прусські марки»" (№ 262. – 19 ноября (2 декабря). – С. 1).

14. Фейлетон Шершня був опублікований під заголовком "Процес" у формі іронічної віршованої п'єси. Шершень – псевдонім С. Черкасенка. Черкасенко Спиридон Феодосійович (1876–1940) – український письменник, драматург, публіцист, один з редакторів-видавців місячника "Дзвін", педагог. Працював учителем у Донбасі. У "Громадській думці" публікував дорожні нотатки "Народні університети" та замітки "Події у Юзівці", у "Раді" – сатиричні дописи у рубриках "Маленький фельєтон", "Відгуки життя", статті, замітки, оповідання. Підписувався псевдонімами Провінціал, Шершень. Друкувався і в "Слові", "Рідному краї", "Муравейнику-Комашні", в українській педагогічній пресі. Один із засновників видавництва "Українська школа". 1917 р. – відповідальний редактор журналу "Вільна українська школа". На замовлення Міністерства освіти УНР (1917–1918) складав читанки і букварі для українських шкіл. З 1919 р. в еміграції у Відні, редагував шкільні підручники. З 1929 р. жив поблизу Праги.

15. Редактором "Ради" у цей час був М. І. Павловський (див. прим. 27).

16. Залеський Богдан-Юзеф (Zaleski Bohdan Józef, 1802–1886) – польський поет родом з Київщини, один з представників "української школи" в польській літературі, після польського повстання 1830–1831 рр. емігрував за кордон. На поезію Б. Залеського великий вплив справили українські народні пісні.

Стаття В. Липинського "Богдан Залеський. З нагоди святкування 25-літніх роковин його смерті в «Колі дневникарів і літераторів» у Київі" була опублікована за підписом В. Правобережець у "Раді" (1911. – № 292. – 29 грудня (11 січня 1912). – С. 1–3).

17. Ушинський Костянтин Дмитрович (1824–1871) – визначний російський педагог українського походження, один із засновників педагогічної науки в Росії. Обстоював принципи народності у вихованні, ознайомлення учнів з народною творчістю, домагався того, щоб навчання велося рідною мовою. Читанка Ушинського "Родное слово" була поширена в школах України.

18. Струве Петро Бернгардович (1870–1944) – економіст, історик, філософ, літературний критик, публіцист, політичний діяч, теоретик "легального марксизму" в Росії, доктор політичної економії і статистики. Редактор журналів "Новое слово", "Начало", "Жизнь", "Полярная звезда", "Русская мысль", один із засновників Конституційно-демократичної партії, член її Центрального комітету.

19. Савенко Анатолій Іванович (1874–1922) – російський політичний діяч, адвокат, публіцист. Випускник юридичного факультету Київського університету. Співробітник газети "Киевлянин", член IV Державної думи Росії від Київської губернії, член фракції російських націоналістів та помірковано правих, стояв на позиції російського шовінізму, був вороже налаштований до української справи.

20. "Украинская жизнь" – літературно-науковий і загальнополітичний місячник, виходив у 1912–1917 рр. у Москві російською мовою під фірмою видавця Я. Шеремецінського. Мав мету – ознайомлювати російських читачів з українськими національними і культурними справами, поширювати національну свідомість серед російськомовних українців. Редактори О. Саліковський, С. Петлюра. Дописувачі С. Єфремов, В. Винниченко, М. Грушевський, Д. Донцов, В. Липинський, М. Могилянський, А. Ніковський та ін.

21. Йдеться про альманах "Z dziejów Ukrainy" (див. прим. 12).

22. Капніст Іполіт Іполітович (1872–?) – землевласник, агроном, депутат Державної думи III-го скликання від Полтавської губернії, октябрист. У Думі – член переселенської і земельної комісій. Мав титул графа.

23. Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) – український державний і військовий діяч, гетьман України (1918).

24. Холмський проект Скоропадського – йдеться, очевидно, про виступ Скоропадського в Державній думі при обговоренні законопроекту про відокремлення Холмщини, про який писала "Рада" (1912. – № 39. – 17 февраля (1 березня). – С. 2). У репортажі відзначалося, що Скоропадський заявив, що для українського народу відокремлення Холмщини буде кроком вперед, і зазначив кілька прецедентів виділу частини окраїнної території з генерал-губернаторства

У статті "Чужими руками" (Рада. – 1912. – № 45. – 24 февраля (8 березня). – С. 1), розповідаючи про обговорення Холмського питання в Державній думі, автор критикував опозицію, яка не відстоювала інтересів українців. Коли йшли загальні дебати про відокремлення Холмщини, то ряд делегатів від опозиції, і серед них навіть октябрист Скоропадський, охоче аргументували українськими інтересами. Коли ж від загальних розмов перейшли до конкретного законодавства, вчорашні оборонці повелися так, ніби ніколи про існування українців на Холмщині не чули. В результаті захищали права польської й неіснуючої в Холмщині литовської мови, і зовсім не йшлося про українську. З цього випливав висновок, що опозиція згадувала про українців не через те, що хотіла оборонити їхні інтереси, а лише для того, щоб мати аргумент проти відокремлення Холмщини. Коли ж це не помогло й з'ясувалося, що Холмщину буде відокремлено, опозиція кинула цей аргумент як більше не потрібний.

25. "Діло" – найстаріша галицька газета, багаторічний єдиний український щоденник. Виходила у Львові у 1880–1939 рр., спочатку двічі, потім тричі на тиждень, а з 1888 р. – щоденно. Орган різних політичних сил: спочатку відстоювала ідеологію народової партії, з 1886 – товариства "Народна рада", з 1899 р. – Національно-демократичної, а пізніше Трудової партії.

26. Павловський Мефодій Іванович (1877–1957) – український громадський і кооперативний діяч, журналіст. Випускник Київської духовної семінарії, навчався у Харківському ветеринарному інституті. Працював коректором у редакції газети "Громадська думка", секретарем і редактором газети "Рада" (1906, 1907–1909, 1912), друкував рецензії на театральні і музичні твори, друкувався також у журналі "Нова громада".

27. Йдеться, очевидно, про пропозицію Є. Чикаленка В. Липинському стати редактором "Ради". Є. Чикаленко, описуючи в "Щоденнику" за листопад 1912 р. свої роздуми з приводу того, як важко було знайти редактора газети на зміну М. І. Павловському, якому трапилась посада в Москві, занотував: "Зупинилися ми на В. Липинському. Це людина справді не щоденна і, на мою думку, після Грушевського це найталановитіший наш публіцист, а до того людина матеріально незалежна і не потребує посади.

Коли він приїхав до Києва, то я почав з ним про це говорити, але він рішучо зрікся, бо вважає неможливим, щоб на чолі української газети стояв католик. Ми гуртом переконували його, казали, що він не буде офіціальним редактором, але все-таки він рішучо зрікся" (*Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. I (1907–1917). – К., 2004. – С. 245).

28. Див. прим. 19.

29. Йдеться, очевидно, про боротьбу за створення окремого українського університету у Львові, єдиного тоді у світі українського університету, яка тривалий час велась галицькими українцями в галицькому соймі, віденському парламенті і в самому Львівському університеті. У статті "Слідами Потоцького", опублікованій у "Раді" за підписом В. Правобережець (1911. – № 170. – 29 липня (11 серпня). – С. 1–2), В. Липинський про справу заснування українського університету писав: "Справа ця незвичайної для нас ваги. Без університету немислиме життя культурної нації; без власного огнища науки ніякий народ не зможе розвивати як слід і зміцняти свою національну культуру. Це дуже добре розуміють ідеологи історичної Польщі, представники бувшої польської

державності і сучасного польського насильства на українській землі. Їхнє завдання в сучасний момент – до заснування українського університету не допустити".

Однак, незважаючи на опір реакційних польських кіл, австрійський уряд 1912 р. погодився заснувати український університет не пізніше початку 1916 р., але війна перешкодила цьому.

30. Вольська Францішка (1863–1930), уроджена Лехно-Васютинська, громадська діячка в Києві, співробітничала з В. Липинським, була серед членів редакції альманаху "Z dziejów Ukrainy"; засновниця Громади українців-католиків (1917), під час Першої світової війни ініціювала допомогу в'язням-галичанам; видавала українську дитячу літературу, редагувала журнал "Волошки" в Києві (1917).

31. Лист, мабуть, був адресований тогочасному редакторові "Ради" Андрію Ніковському

32. Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – український громадсько-політичний діяч, літературознавець, публіцист. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Активно друкувався на сторінках "Киевской старины", "Ради", "Літературно-наукового вістника" (ЛНВ) та ін. Близький приятель В. Липинського, листувався з ним. Редактор і співробітник газет "Громадська думка", "Рада" та "Нова рада", один з керівників видавництва "Вік". Один із провідних діячів Української демократичної партії (1904) та засновників Української радикальної партії (1905), член Української радикально-демократичної партії, активний діяч ТУП, з 1917 р. – голова УПСФ та ЦК Союзу автономістів-федералістів. Один із засновників Української Центральної Ради (тов. голови), член Малої ради. У червні–серпні 1917 р. – генеральний секретар міжнаціональних справ. Дійсний член НТШ. За часів радянської влади – академік, віце-президент ВУАН 1930 р. засуджений у "справі СВУ", помер на засланні.

33. Подгорський Степан Михайлович (?–1929) – поміщик з Івахнів на Київщині, виступав на боці В. Липинського на варшавському процесі в листопаді 1911 р. (див. прим. 13), провідний діяч Союзу хліборобів України у Польщі (заснованого у Варшаві у квітні 1921 р.) і член виконавчого органу – управи Союзу.

34. Національний Союз – Український Національний Союз (УНС) – координаційний центр українських національних партій (УПСФ, УСДРП, УПСР, УПСС) і культурно-громадських, профспілкових організацій (Селянська спілка, Правниче товариство, Союз залізничників, Поштово-телеграфний союз, "Просвіта" тощо), що утворився на початку серпня 1918 р. на базі Українського національно-державного союзу і був в опозиції до політики гетьманського уряду, мав на меті створення демократично-парламентського ладу та закріплення самостійності Української Держави. У листопаді 1918 р. УНС став організатором антигетьманського повстання. УНС очолювали: А. Ніковський (серпень – 18 вересня), В. Винниченко (18 вересня – 14 листопада), М. Шаповал (14 листопада – січень 1920).

35. Комісія в Холмській справі мала розв'язати питання про передачу Холмщини до складу України згідно з умовами Брестського мирного договору, підписаного між УНР і державами четвірного союзу 9 лютого 1918 р. Цей пункт договору викликав сильні протести польської сторони, у тому числі й в австрійському парламенті.

Ольга КИРІЄНКО (*Київ*)

ПЕРШІ ХВИЛИНИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ У СПОГАДАХ ЛЮДМИЛИ СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ

Питання початку Української революції 1917 р. є одним з найбільш висвітлюваних у сучасній українській історіографії. Відкриття раніше недоступних архівних та бібліотечних фондів викликало значний інтерес дослідників. Протягом останніх 10–15 років вийшло друком чимало статей, розвідок, монографій, видано збірники документів та перевидано праці перших дослідників революції, спогади її учасників. Але навіть при такому висвітленні популярної теми маємо білі плями, не знаходимо однозначної відповіді на ті чи інші важливі питання. Одним із них, без сумніву, є таке: в чому ж причина поразки української революції, адже, здавалося, вона була продуктом широкого визвольного поступу і відбулася чи не на самому його апогеї? Біля керма були люди, які майже все свідоме життя поклали на боротьбу з шовіністичною імперською політикою. Інше, не менш важливе, питання: яким саме був український політичний осередок, що опинився у центрі визвольних подій 1917 р.? Іншими словами – цю проблему можна означити як місце, роль, значення і персональний склад української еліти в боротьбі за національну незалежність. На необхідності дослідження даної проблеми наголосив у історіографічному дослідженні вітчизняний історик В. Капелюшний[1]. Роль представників національної інтелігенції в культуротворчих, що важливо, державотворчих процесах є однією з найвагоміших при досліджені суттєвих громадських перетворень, адже, як визначає світова історична думка в контексті історичної антропології, саме особа є рушійною силою, провідником історичного розвитку. Сучасні українські історики також наголошують на винятковій, головній ролі української еліти у державотворчих поступах[2]. Виходячи з теми нашої публікації, важливо наголосити, що саме культурно-мистецька інтелігенція, об'єднана в стінах клубу "Родина" і пов'язана між собою членством у ТУП, стала в авангарді революційних перетворень лютого 1917 р. Але специфіка, персональний склад, методи і засоби діяльності цього кола еліти недостатньо досліджені.

Так само не маємо остаточної відповіді на питання, яку роль судилося відіграти у лютневих подіях Товариству українських поступовців (ТУП). Хоч назва

[1] *Капелюшний В. П.* Здобута та втрачена Незалежність: історіографічний нарис українського державотворення доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 2003. – С. 82.

[2] Там само. – С. 83.

Товариства фігурує у кожній монографії чи навіть статті, що стосується кінця 10-х років XX ст. і присвячена проблемі формування української влади, але при цьому не знаходимо повного, детального опису організації, її персонального складу, адекватної оцінки ролі тупівців у формуванні Центральної Ради. Так само остаточно не вирішено, яке значення у культуротворчих (як і державотворчих) подіях мав київський Український клуб, що під тиском царських каральних органів 1912 р. змінив назву на клуб "Родина". Але саме ця організація була центром консолідації української мистецько-політичної еліти, що 1917 р. очолила боротьбу за українську незалежність.

Звичайно, в одній публікації неможливо відповісти на всі поставлені питання, для цього, напевно, замало і монографії. Так само важко на більшість з них надати однозначні відповіді. Це – справа майбутніх досліджень. Наразі ж звернемося до ще не опублікованих спогадів видатної української письменниці та громадської діячки, доньки корифея українського театру М. П. Старицького Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської[3] "Перші хвилини. Вступ"[4] та "Перші хвилини"[5], тексти яких подаємо нижче. Вони є важливим джерелом для вивчення подій лютого 1917 р., ролі у них ТУП та клубу "Родина". Ці спогади (точніше уривки спогадів) освітлюють початкові кроки українства на шляху до омріяної незалежності: першу українську демонстрацію, перше засідання з приводу створення українського уряду, що відбулося у стінах клубу "Родина". Нині документи зберігаються у фондах Музею М. П. Старицького, що входить до Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського та Михайла Старицького. Обидва – чернетки, жодний з них не датований. Але є підстави говорити, що письменниця почала працювати над ними на початку 30-х років XX ст., оскільки чернетка до плану спогадів під назвою "Перші хвилини" міститься у записнику, який Людмила Михайлівна вела, перебуваючи під арештом у зв'язку з передсудовим слідством[6] у справі "Спілки визволення України"[7] (1930).

Як зазначено вище, віднайдено два варіанти спогадів. Один має назву "Перші хвилини. Вступ". Другий озаглавлено просто "Перші хвилини". За станом збере-

---

[3] Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868–1941) – письменниця, драматург, мемуаристка, громадська діячка. Одна з членів-засновників мистецького об'єднання "Плеяда", член "Літературно-артистичного товариства". Виступила однією з засновників Товариства українських поступовців, київського Українського клубу (з 1912 р. – клуб "Родина"). За часів Української Народної Республіки входила до Української партії соціалістів-федералістів.

[4] *Старицька-Черняхівська Л. М.* Перші хвилини. Вступ // Музей М. Старицького (далі – ММС). – Книга надходжень (далі – КН) – 10992. – Рукописні документи (далі – РД) – 600.

[5] *Її ж.* Перші хвилини // ММС. – КН-10991. – РД-599.

[6] Записна книжка Старицької-Черняхівської Л. М. // ММС. – КН-10707. – РД-315.

[7] Справа "Спілки Визволення України" (СВУ) – показовий судовий процес, основна частина якого відбулася з 9 березня по 19 квітня 1930 р. в Харкові. Тоді було засуджено 45 представників української інтелігенції старшого покоління, серед них – С. Єфремов, А. Ніковський, В. Чехівський, В. Дурдуківський, Л. Старицька-Черняхівська, О. Черняхівський. Після показового процесу було заарештовано і засуджено за приналежність до організації ще близько 5 тис. осіб різного походження та соціального стану.

ження і характерними випаленнями у першому варіанті, врахованими при написанні другого тексту, є підстави твердити, що він хронологічно раніший. Повний текст спогадів "Перші хвилини" досі не виявлено, цілком можливо, що письменниця до кінця не реалізувала задуму або ж знищила написане. Хоча до написання спогадів ставилася дуже сумлінно, чітко усвідомлюючи історичне значення подібних документів. Про це говорять численні правки та ретельні редакції, які містяться у текстах. Як видно з оригіналів, кожний знак і смисловий відтінок уважно обмірковувався мемуаристкою, що прагнула уникнути навіть найменшої вірогідності неоднозначного трактування оповіді.

Спогади позначені високим рівнем інформативності. Проте цінні вони не лише тим, що слугують підтвердженням, уточненням та доповненням відомих сучасній українській історіографії фактів, а, найголовніше, тим, що дають змогу спостерігати тогочасні події очима їх активної учасниці. Причому Людмила Михайлівна виступала не просто фігуранткою описуваних подій, а була активною учасницею українського руху ще з кінця 90-х років XIX ст., представником української інтелігенції поступового напрямку – того крила українського руху, що пізніше виявився відстороненим від влади й відійшов до опозиції офіційній владі. Але, говорячи про спогади Людмили Михайлівни, неможливо коротко не зупинитись на історії київського Українського клубу "Родина", з яким тісно пов'язано не лише оповідь у представлених документах, а й розвиток національного руху на теренах Наддніпрянщини.

Порівнюючи діяльність представників українських і російських політичних організацій напередодні 1917 р., стає помітною слабкість українського політичного руху (якщо не вважати політичним широкий культурний поступ, а саме таким його вважали за часів імперії). Поруч з ними виникали культурні організації та об'єднання, що слугували місцем консолідації революційних сил, особливо після чергового знищення їх основного осередку. З 1908 р. таким місцем у Києві став Український клуб. Відкрито його було на зміну знищеного владою "Літературно-артистичного товариства". Заснований стараннями київської української інтелігенції (М. Леонтович, М. Лисенко, І. Стешенко, Л. Старицька-Черняхівська), заклад зібрав українську інтелігенцію, об'єднану спільними цілями – розвитку національної ідеї. Як схарактеризував відкриття клубу відомий видавець і меценат Є. Х. Чикаленко, "...добре, що є своя хата"[8]. Метою установи були поширення і популяризація української культури, піднесення національної самосвідомості, виховання і підтримка творчої, політично і національно свідомої молоді, виховання молодшого, дитячого, покоління в національній традиції. Про цю "легальну" сторону діяльності клубу було відомо владі, але, крім неї, існував ще один, нелегальний аспект діяльності установи, який також охоплював кілька напрямків роботи.

Перше те, що старшина клубу підтримувала тісні зв'язки з представниками українських клубів, що діяли у Санкт-Петербурзі, Харкові, Одесі, з діячами української діаспори в Америці та Канаді. Це сприяло зміцненню культурних кон-

---

[8] *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917): У 2 т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 74.

тактів між українським громадянством, обміну літературою, періодичними виданнями, газетами (переважно забороненими царською цензурою).

По-друге, стіни Українського клубу стали місцем для зібрань членів Товариства українських поступовців і представників інших кіл прогресивної інтелігенції, під час яких уряджалися досить масштабні, як на ті часи, мистецькі, культурні акції, вирішувалися важливі питання. Втім, у перших двох десятиліттях XX ст. форма клубу часто використовувалась різними осередками антиімперських рухів для особливої форми нелегальних зібрань: широких зборів, що маскувалися чи проводились у вигляді вечірки або ж святкування значної події. У таких випадках приміщення клубів використовувалось як велика конспіративна квартира. І коло тупівців не першим запровадило таку практику. Не можна не звернути уваги на те, що програма діяльності клубу повністю відповідала програмі діяльності, наміченій ТУП. Як відомо, від самого заснування організація проголосила своєю метою: поступове, шляхом популяризації української мови, літератури, театру, освіти, преси, піднесення національної самосвідомості населення, впровадження державної ідеї та формування державницьких позицій[9]. Отже, київський Український клуб став, так би мовити, офіційним представником, репрезентантом ідей Товариства. Тож не дивно, що перші звістки про повалення царського правління прозвучали саме в стінах "Родини".

У книзі Д. Дорошенка "Історія української революції" знаходимо інформацію про діяльність установи на початку 1917 р.: "Від самих перших днів революції осередком українського життя в Києві зробився український клуб "Родина". Тут в чотирьох маленьких кімнатках – бо більша частина помешкання з початком війни була обернута в шпиталь для поранених на війні, – з ранку до вечора товклись люди, ділились новинами, відбувались наради. До помешкання "Родини" перенесла свої наради і рада "Товариства українських поступовців", одинокої тодішньої всеукраїнської організації..."[10]. З того ж 1917 р., але вже після описуваних у спогадах Людмили Михайлівни подій, клуб "Родина" став офіційним місцем засідань партії соціалістів-федералістів[11].

Повернімося до подій, про які у "Перших хвилинах" згадує Л. М. Старицька-Черняхівська. На той час саме вона очолювала клуб "Родина". Коли до Києва долинула звістка про повалення царського уряду (тобто про події Лютневої революції), членами ТУП було ухвалено провести зібрання представників усіх українських партій та організацій. З цього моменту розпочинається оповідь письменниці про тогочасні події у "Перших хвилинах" (другий варіант), натомість оповідь "Перші хвилини. Вступ" хоч коротко торкається звістки про повалення

[9] *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 36.

[10] *Дорошенко Д. І.* Історія України 1917–1923: У 2 т. / Упор. Галушко К. Ю. – К., 2002. – С. 24.

[11] Українська партія соціалістів-федералістів вичленувалась 1917 р. зі складу Товариства українських поступовців і проіснувала до 1919 р. Головою партії був С. Єфремов, серед найвідоміших діячів – А. Ніковський, Д. Дорошенко, О. Шульгін. Політична стратегія полягала у гаслі "через федералізм до соціалізму", після жовтневого перевороту виступила за створення незалежної Української держави.

"старого ладу" і зібрань у стінах клубу, але фокусується здебільшого на перших демонстраціях, що пройшли на вулицях Києва.

Умовно структуру змісту документів можна поділити на три частини: 1) вступ; 2) оповідь про отримання першої звістки про революцію; 3) опис перших днів української революції. Вступна частина в документах різна за значенням і настроєм, хоча й у першому, і в другому варіанті не має фактологічного навантаження. У першому варіанті – використання емоційно забарвлених фраз, що передають враження від звістки про революцію, волю. Зовсім інша вступна частина другого документа. У ній письменниця робить спробу оформити спогади у вигляді послання нащадкам. Цьому сприяє наявність однієї з найхарактерніших рис ідіостилю письменниці – звертання до прийдешніх поколінь. Працюючи в умовах заблокованості радянської культури, Л. М. Старицька-Черняхівська часто готувала свої праці для майбутніх дослідників, не розраховуючи за життя їх оприлюднювати. Таким чином, у тексті спогадів спостерігаємо пряме звертання авторки: "Те, що тут я пишу, я пишу вже не для себе, – для тих, – кому, як писалося в наших старих актах, "про се відати належить, або хто кольск на те писаніе гляне", для того-ж я-й хочу, що-б те люде добре відали, що пише ці рядки людина ліберальна й альтруїстична. Я ніколи в житті не пливла за водою і не боялася осуду юрби, не боюся його і по смерти. Хай скажуть, що те, як я викладатиму події, що прошуміли над нашими головами, контрреволюція, ретроградство "і прочая, і прочая, і прочая" ... дарма! Я знаю, що це цілком щирий і правдивий погляд, і того з мене досить"[12]. У другій частині документи повністю збігаються, тут описано збори Товариства допомоги жертвам війни і прихід його членів до Українського клубу після отримання звістки про повалення царського уряду. Інформація, викладена у третій частині обох варіантів, є тематично різною. Якщо у варіанті № 1 йде мова про демонстрації з нагоди повалення царського уряду, то у варіанті № 2 авторка оповідає про перші збори з нагоди проголошення автономії та створення власного уряду, події, що передували демонстраціям, про які йдеться в першому документі. Втім, різняться спогади не лише зафіксованою інформацією. Суттєві відмінності помітні в самому викладенні фактів і емоційному забарвленні оповіді. Якщо в спогаді "Перші хвилини. Вступ" мета письменниці – передати натхнення перших революційних днів та радість сподівань на майбутні суспільні перетворення (хоч місцями до тексту введено ремарки, що вказують на подальші розчарування), то у другому варіанті помітне прагнення авторки пояснити причини поразки української революції (розповідь про перші непорозуміння між українськими силами під час заснування Центральної Ради). Щодо емоційного забарвлення, то "Перші хвилини. Вступ" написано у святковому, піднесеному тоні, який час від часу переривається своєрідними вставками, що передають гіркоту від нездійснених мрій і починань: "Але були й чорносотенці, що неситим оком дивилися на цей несподіваний похід... "Позвольте, да что-же это, – озвавсь поводирь їх, – да ведь эти хуже жидов".

---

[12] *Старицька-Черняхівська Л. М.* Перші хвилини // ММС. – КН-10991. – РД-599. – Арк. 1.

Крилате слово облетіло все місто, всі з сміхом переказували його... Але гніву не було... Бо не було в ті дні ні в кого гніву, прийшов він вже потім"[13].

Другий варіант "Перших хвилин" – маркований лексемами з песимістичним звучанням та настроєм розчарування. Посиленню песимістичного звучання та розкриттю ідеї спогадів сприяє епіграф, який у другому варіанті добирає авторка: "Революція, як буря, ламає і гне все високе і підіймає в гору сміття"[14]. Зупинимося детальніше на особливостях кожного з документів.

Отже, "Перші хвилини. Вступ" (документ № 1) – перша частина спогадів Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської – це чернетка рукопису на трьох аркушах жовтуватого кольору, розміром 31,8 x 22,3 см, з численними авторськими виправленнями. Як указувалося вище, документ не датовано, також не зазначено місце його написання. Фрагмент оповіді має логічне завершення. Адже остання фраза в документі вказує не лише на закінчення першого уривка, але й може передбачати продовження оповіді. На те, що оповідь повинна мати продовження, вказують і композиційні особливості документа, який поділено на частини з назвами: "Вступ", "Перша хвилина". Вжита у множині ("Перші хвилини") назва всього документа і майже ідентична, але поставлена у формі однини, назва його частини також дають підстави говорити про заплановане продовження роботи над спогадами. Як було вже зазначено, основною темою цього уривка спогадів є розповідь про участь українського громадянства у загальній демонстрації з нагоди революції, а потім підготовці та проведенні першої української демонстрації. Розповідь про першу загальну демонстрацію – Свято Свободи – перегукується з описами М. Жученка, вміщеними у "Літературно-науковому вістнику" 1917 р.: "...У перше виступило українство прилюдно 16 марта на "святі свободи", де українські вояки йшли окремою колоною під національними прапорами..."[15]. Але особливу увагу оглядач концентрує на українській маніфестації: "Кульмінаційним моментом прояву відродження українського життя в Києві явилась українська маніфестація, уряджена Центральною Радою 19 марта. Самі сміливі сподіванки не могли предвидіти такого величавого і грандіозного свята, яким стала ця маніфестація. Більше ста тисяч людей з понад 320 прапорами взяло участь у маніфестації. Тут було кілька десятків тисяч озброєних українців-вояків, ішли українці-робітники, студенти, учні середніх шкіл, службовці ріжних державних і громадських інституцій, члени українських товариств, бранці-галичане, діти з українських приютів... Похід вирушив від Володимирівського собору, ішов по Фундуклеївській, по Хрещатику, повз міську Думу, де з балкона вітали його члени виконавчого комітету і генерал Тодорович, потім по Трьохсвятительській на Софіївську площу..."[16]. Описи Жученка і Старицької-Черняхівської дуже близькі, але автори деталізують різні моменти, тому їхні праці є цікавим доповненням одна одної.

---

[13] *Старицька-Черняхівська Л. М.* Перші хвилини. Вступ // ММС. – КН-10992. – РД-600. – Арк. 2.

[14] *Її ж.* Перші хвилини // ММС. – КН-10991. – РД-599. – Арк. 1.

[15] *Жученко М.* Українське життя у Києві на світанку волі // Літературно-науковий вістник. – 1917. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 151.

[16] Там само. – С. 152–153.

Більш цікавим за змістом є інший варіант спогадів Старицької-Черняхівської "Перші хвилини" (варіант № 2). За обсягом – два аркуші (за розміром 31,4 х 22,3 см) рукописного тексту. Щодо композиції, зовнішньо його не поділено на вступ і окремі частини підзаголовками, але специфіка внутрішньої структури змісту зберігається. Документ не має логічного закінчення, отже, можна припустити, що навіть його першої частини письменниці не вдалося закінчити.

Стан збереження і зовнішній вигляд документа свідчать про те, що хронологічно він пізніший від попереднього. Про більш пізній час написання свідчить і певне авторське редагування: виправлення в першому тексті були враховані при написанні другого. Так, наприклад, у першому варіанті маємо: "Виявилося, що та звістка то був перший приказ по залізницях, підписаний" – і далі закреслено: – "Керенським". У другому варіанті замість викресленого прізвища ми знаходимо пробіл. Такий підхід зустрічаємо і в інших правках, внесених до тексту. Це, звичайно, стосується тієї частини тексту, яка є однаковою у двох документах. Третю частину авторка присвячує опису перших українських загальних зборів, ініційованих тупівською радою.

Розповідь про ці збори в деяких моментах перегукується з матеріалом, поданим Д. Дорошенком у його "Історії України", а в окремих моментах збігається зі спогадами Є. Чикаленка. Зокрема, опис приходу на збори представників соціал-демократичної робітничої партії. Є. Чикаленко оповідає: "Коли настала революція і тупівська рада, крім приватних квартир, почала збиратись в клубі "Родина", то й Іван Матвійович[17] почав вимагати, щоб його прийнято було в раду як представника якоїсь міфічної, соціал-демократичної групи, а коли Д. В. Антонович і О. Ф. Степаненко теж стали домагатись, щоб їх прийняли в раду як делегатів щось од п'ятнадцяти робітничих соціал-демократичних груп, яких вони назвати не могли..."[18]. Інформація цього уривка досить близька до оповіді Л. М. Старицької-Черняхівської. Цікаво те, що для письменниці так само непередбачуваною виявилася поява представників українських соціал-демократичних організацій. Людмила Михайлівна також наголосила на тому, що про існування жодної соціал-демократичної організації не було відомо. Інший, не менш відомий представник тупівської організації – Д. Дорошенко у книзі "Історія України" так само подає близьку за змістом інформацію про перші збори: "Спочатку рада ТУП-у сама думала стати загальним об'єднуючим органом, але на збори її явились І. Стешенко, Дм. Антонович і Ол. Степаненко як представники від української соціалістичної організації в такому ж числі, скільки було членів ТУП-івської ради. Щоб не розбивати сил і не утворювати двох центрів, рада ТУП-у погодилася на домагання соціалістичних представників із тим, щоб до нового осередкового органу, для якого прийнято назву Центральної Ради, входили представники від різних нових організацій"[19]. Але поява київського представництва УСДРП у залі "Родини" у нього не викликає ані здивувань, ані заперечень. Проте наявний натяк на те, що ця організація – нова.

---

[17] Йдеться про І. М. Стешенка.

[18] *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 2. – С. 93.

[19] *Дорошенко Д.* Історія України... – С. 52.

Фактичною розбіжністю між "Щоденником" Є. Чикаленка, "Історією України" Д. Дорошенка та спогадами Л. Старицької-Черняхівської, коли вони розповідають про прихід делегації соціал-демократичної партії, є відсутність у спогадах письменниці прізвища І. М. Стешенка. Його участь вона могла замовчати через зрозумілі морально-етичні причини – Іван Матвійович був чоловіком рідної сестри Л. Старицької-Черняхівської – Оксани.

У монографії, присвяченій діяльності української радикально-демократичної партії, В. В. Стрілець також торкається суперечки, що виникла при заснуванні Центральної Ради. Оповідаючи про цей спірний момент і позиції діячів ТУП у ньому, він наводить цитату з листа П. Стебницького (на той час мешкав у Петербурзі й не був присутній на нараді), який дорікав київським діячам, що вони допустили до Центральної Ради чужий елемент[20]. Суголосні Л. М. Старицька-Черняхівська і Є. Х. Чикаленко (і це, до речі, прогнозовано у згаданому листі Стебницького) в тому, що поява представників, на їхній погляд, "міфічних" соціал-демократичних організацій стала однією з причин того, що тупівці не змогли отримати більшості в Українській Центральній Раді.

Але як пояснити заперечення Л. Старицькою-Черняхівською та Є. Чикаленком існування в Києві груп УСДРП? Звернувшись до сучасних досліджень діяльності Української соціал-демократичної робітничої партії, не можна не помітити кількох суттєвих моментів, що могли істотно вплинути на сприйняття та відображення подій зазначеними авторами. По-перше, найменш відомий (принаймні йому менш за все приділено уваги в дослідженнях) період діяльності партії на теренах Наддніпрянщини охоплює саме 1914–1917 рр. У цей час вона помітно розгортає діяльність на Західній Україні, в українських осередках Москви та Петрограда. Що ж до діяльності на наддніпрянських територіях, дослідники відзначають згасання або ж повну ліквідацію партійних осередків через масовий вихід членів та жорстку політику з боку офіційної влади[21]. Часто історики наголошують і на масовому переході в цей період членів УСДРП до РСДРП. Другою суттєвою рисою історії соціал-демократичної партії (і не лише на означеному часовому відрізку) є активна співпраця і спроби об'єднатися з російською соціал-демократією[22]. Причому пожвавлення діяльності саме українського напрямку і повне відокремлення від російських колег спостерігається лише у березні–квітні 1917 р. (тобто після проголошення української автономії).

Можливо, що часті об'єднання з РСДРП (а отже, сприйняття їх як партії російської) і низькоефективна діяльність після початку Першої світової війни стали підставою для заперечення Людмилою Михайлівною та Євгеном Харламповичем існування в Києві соціал-демократичних організацій.

---

[20] *Стрілець В. В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кін. XIX – 1939 рік). – К., 2002. – С. 76.

[21] *Вєтров Р. І., Донченко С. П.* Політичні партії України в першій чверті XX ст. (1900–1925). – Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, 2001. – С. 42–43.

[22] *Головченко В. І.* Від "Самостійної України" до "Союзу Визволення України". Нарис з історії української соціал-демократії початку XX ст. – Харків, 1996. – С. 83–97.

Не слід забувати й про постійні суперечки та непорозуміння між соціалістичними групами, особливо марксистського напрямку (саме до таких належав Д. Антонович), та осередків ТУП – це, скажімо, звинувачення на адресу членів ТУП у відданості буржуазним традиціям та сконцентрованості на "неіснуючому" (за оцінкою Дмитра Володимировича) національному питанні[23].

Та навіть при такому поясненні не можна не звернути уваги на ще один істотний момент. Лідери УСДРП, серед яких такі особистості, як С. Петлюра, В. Винниченко (до речі, про його запрошення на збори Л. Старицька-Черняхівська пише у документах), також були членами ТУП і входили до його осередків у Москві[24]. Таким чином, вимагання окремого представництва для соціал-демократичної організації поруч із представниками Товариства виглядало просто недоречним, оскільки, увійшовши до складу ТУП набагато раніше, вони його відповідно отримували.

У цитованому місці з книги Д. Дорошенка треба відзначити два важливі моменти: хоч його і не дивує поява представників соціалістичних організацій, але їх описано як чужий тупівському колу політичний елемент та як одну з нових організацій.

У сучасних дослідників наявність серед партійного спектру представників українських соціал-демократичних сил не викликає заперечень[25]. Натомість наводять інші причини провалу тупівців у майбутньому уряді. Найчастіше те, що рада ТУП стояла на застарілих позиціях, які не відповідали вимогам нового життя в Україні. Така точка зору не збігається з баченням подій, яке висловила у спогадах Людмила Старицька-Черняхівська. Проте важливо, що саме ці документи дають змогу поглянути на події під кутом зору представника тупівської організації. На жаль, спогади обриваються на розповіді про збори і навіть не мають логічного завершення – з якихось причин письменниця не реалізувала до кінця свого задуму.

Таким чином, підсумовуючи, можемо зробити висновок, що в першому (більш ранньому) варіанті спогадів Л. М. Старицька-Черняхівська мала на меті показати гіркоту розчарувань від втрачених можливостей і здобутків, над якими працювало не одне покоління української інтелігенції. Хоч у перших аркушах спогадів прямі вказівки на це відсутні, з наявних зауважень і специфіки подання матеріалу це можна припустити. Але, повернувшись до розпочатої роботи, Людмила Михайлівна змінила задум, зробивши спробу за допомогою відповідного опису подій пояснити для майбутніх поколінь причини поразки української революції. Причому змінюється не лише фактаж матеріалу, а й сама композиційна побудова розповіді, спогади стають своєрідною сповіддю-посланням, чому сприяє і введення до тексту звертання до майбутніх читачів, і обіцянка

---

[23] *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 117–131.

[24] *Вєтров Р. І., Донченко С. П.* Політичні партії України… – С. 42.

[25] *Павко А. І.* Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на поч. XX ст.: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. – К., 2001. – С. 80–81.

правдивої передачі подій, прагнення за допомогою введення низки дрібних фрагментів пояснити ті чи інші події. У даній публікації ми подаємо тексти обох варіантів спогадів.

У поданих нижче документах збережено авторську стилістику, лексичні та граматичні особливості, характерні для норм тогочасного правопису та стилю мемуаристки. До таких, наприклад, належить авторське написання сполучення "Український клуб", яке у Л. Старицької-Черняхівської не має усталеної форми (часто воно різниться голосною фонемою, і, відповідно, змінюється орфографія: "клуб" – "клюб"). Так само не уніфіковано варіант написання власної назви організації, внаслідок чого спостерігаємо непослідовне та неунормоване її вживання зі змінами великої літери на малу. При підготовці документів до друку лише пунктуацію приведено до сучасних норм. Скорочення розкрито у квадратних дужках.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Л. М. Старицька-Черняхівська

Перші хвилини.

Вступ

28 Лютого 1917 року закінчився по-над 300 літній період* панування Россійської Імперії і постав бурхливий період будування нового життя. Страшний вибух народного гніву, що повалив цей колос, зруйнував разом з ним і всі старі форми державного життя. Захват і радість покотились могутньою хвилею з Петербургу аж до Кавказу**. Роскрилися двері в'язниць, казематів, шахт підземних, донеслася нечувана звістка в тундри Сібірські, на береги Північного Океану, на фронти військові, і ожили люде. Молоде творче життя вступило на теріторії був[шої] Россійської Імперії.

Подвійною була та радість серед поневолених народів. То був весняний шал, радість п'яна, як весняне повітря. Години летіли хвилинами, події мчали громадянство, як весняні води... Все минуло!.. Як у сні... Трудно було відразу знищити в собі вчорашню людину, залежну від дозволів, губернаторів, поліції***, і почути себе вільним, незалежним громадянином. Кожен крок ніс з собою нову радість, як подоріж в новій незнаній, але прекрасній країні.

Українське громадянство, одначе, не згаяло й однієї хвилини, а відразу приступило до творчої праці.

Перша хвилина

То був вечер 28го Лютого. На дворі розгулялася заверюха. З неба летів густо мокрий сніг... вітер мчав його і крутив ним і застелав все важким білим, мокрим

* Далі закреслено: "життя".

** Далі закреслено: "Той загальний захват викликав".

*** Далі закреслено: "і всіх на сто".

рядном. На чергове засідання Українського Товариства Допомоги Жертвам Війни[1] зібралося, вважаючи на страшну негоду, небагато членів. Засідання провадилось мляво. Коли це вчувся телефонний дзвонок, і до телефону попрохано[*] голову Українського Клубу[2]. Зхвильований економ клубу переказував по телефону, що в клубі зібралася група молоді (не членів клубу), що говорять про те, що почалася революція, що вони призначили тут засідання і т. и. Економ, не знаючи, що чинити, прохав голову клубу найшвидче прибути до клубу.

Звістка була така несподівана, що всі присутні вирушили разом з головою. На дворі лютувала заверюха[**], вітер шарпав поли[***], бив в обличчя мокрим снігом, тяжко було йти, але того ніхто не завважав.

В Українському Клубі, що містився тоді на розі Великої Волод[имирської] вул[иці][3], проти Золотої Брами, зустріли голову і приб[улих] з ним вже на порозі економ клубу і черговий старшина Віктор Дмитрієвич Петрушевський, розстріляний большовиками в Травні 1919 р.[4*]

На той час всі верхні хати клюбу були зайняті українським лазаретом[4], сам клюб[5*] містився лише в 4ох нижніх хатах. Хати Клубу мали незвичайний вигляд: не вважаючи на піздню пору, в велику залю входили і виходили группи молоді, всі були схвильовані, говорили голосно, чулось фразу, що сталось щось надзвичайне. "В чім справа"? Петрушевський пояснив, що одержано неймовірну, але певну, звістку з залізодорожніх кол[5], і запросив всіх в маленький кабінет клубу. Виявилося, що та звістка то був перший приказ, по залізницях підписаний[6*]. Враження цієї звістки було надзвичайне. Ще не відомо було остаточно, що сталось, але[7*] враз почувся[8*] хід кроків історії і важкий удар годинника епохи. Ту-ж хвилину присутніми вирішено було скликати на завтра зібрання представників всіх українських організацій і всіх українських громадян[9*]. Це був перший[10*] наказ нового життя України.

Другого дні, 29 Лютого, зібралися в тісних залях Укр[аїнського] Клюбу представники всього українськ[ого] громад[янства][11*], молодь, жіноцтво, інтелігенція і робітництво, представники всіх партій. Звістка вже облетіла все місто: – неймовірне стало дійсністю.

Люде прибували й прибували. Од натовпу пара стояла в хатах, і тьмяно сяяло електричество, але на те ніхто не вважав, всі говорили шпарно, радісно, всі світилися якоюсь надзвичайною радістю, як вогненні язички по сухій соломі,

---

[*] Далі закреслено: "кого-небудь".

[**] Далі закреслено: "тяжко".

[***] Далі закреслено: "тяжко ляпав".

[4*] Далі закреслено: "за те, що обстоював і визнавав самостійну Укр[аїнську] Нар[одну] Республіку".

[5*] Перший варіант цієї фрази мав вигляд: "самому клубу лишало[сь]".

[6*] Далі закреслено: "Керенським".

[7*] Далі закреслено: "зразу зрозуміло стало всім".

[8*] Далі закреслено: "подих".

[9*] Далі закреслено: "29 Лютого".

[10*] Далі закреслено: "розпорядження".

[11*] Далі закреслено: "без поділу на партії".

перелітали радісні звістки. Не казка, не казка, дійсність! “Нині отпущаєши раба твоєго, Господи!”

Організуватися і виступати солідарно*. Це були два гасла, біля яких згуртувалися всі – спільна програма. Перші хвилі перед громадянством ще не вставало у весь свій зріст питання про Самостійну Українську Державу, прилучаючися у своїх політ[ичних] і соціальн[их] вимогах до загалу Росс[ійської] Революції, Українці поставили у свої вимоги: преса, українізація школи (народ[на] школа, гімназія, університет) і українська адміністр[ація] на Вкраїні. Того-ж дня були одіслані телеграмми до Москви проф[есору] М. С. Грушевському та В. К. Вінніченку, аби швидче приїздили до Києва.

Тим часом набігала не велика, але хвилююча справа, – Перша демонстрація. Це була спільна демонстрація, в якій мали прийняти участь і українці. Всіх хвилювало питання, чи набереться солідна кількість? З 14 року і за ввесь час війни українство було цілком придушене, закриті були всі організації, всі інституції, роз’єднане громадянство. Але праця закипіла. Перше питання то було агітація: повідомити всіх. З того часу в клубі не зачинялися двері, як вода по млинових колесах, шумували люде, заходили, виходили, всі зали було застелено синє-жовтими прапорами**, тут їх шили, тут роздавали, тут збирали на великий прапор від українського громадянства... Для певного зв’язку було організовано в Клубі постійні дежурства, бюро. Настав день першої демонстрації. Сніг танув, цілі ріки заливали вулиці. Радісно, урочисто сяяло сонце на ясному небі. З рання налилися вулиці народом. Музика, червоні прапори, стрункі колонни робітників, залізнодорожників, революційного війська. Ось і українські організації, хто міг на те числити? Це море, над яким хвилюються жовто-блакитні прапори. Вітер має і лопоче прапорами, жене весняні хмарки, віє радістю, віє волею. Одна за одною струнко виступають українські організації. Тут і діти з притулків, шкільна молодь, робітники, поштово-телегр[афної] спілки, українські військові частини, селяне, укр[аїнське] громадянство[6].

Як сон!..

По першій спільній демонстрації українське громадянство постановило урядити й спільну українську демонстрацію[7]. То був іспит і перший підрахунок сил. Страшно було, що-б після грандіозної спільної маніфестації українська не вийшла злиденною. Але вона переважила всі сподіванки! Зрання було*** призначено панахиду біля Волод[имирського] Собору. І вже з 10 години ранку вся велика площа кипіла народом і над морем голів4* хвилювалися високі жовто-блакитні прапори, народ усе прибував. Ішли військові частини, робітники, ішли5* рівними рядами селяне в свитках, в смушевих шапках. Залило народом і бульвар, і той бік вулиці. Наллялася людським натовпом площа по самі береги. Духовенство в білих ризах вийшло з собору, і почалася відправа. Співало кілька

* Далі закреслено: “і спільно”.

** Зверху надписано: “на столах лежали горами жовто-блакитні розетки і стьожки”.

*** Далі закреслено: “оголошено”.

4* Далі кілька рядків тексту густо закреслено.

5* Далі закреслено: “вояки”.

хорів. Люде познімали шапки. Скінчилася панахида, і вся площа заспівала: "Як умру, то поховайте".

Сталося... По 56 роках виконано нарешті пророчий заповіт Кобзаря: "І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій, Не забудьте пом'янути незлим тихим словом..."

Останні слова заповіту не було виконано, здавалося, непотрібні були й попередні*.

Довелось виконувати і їх... але в ту мить жодна крівава думка не туманила мозок, жодне чорне передчуття не стискало серця... І жодна хмаринка не тьмарила й весняного неба ясного та блакитного, як рідний прапор. Після заповіту похід рушив до Думи[8]. Попереду [Микола] Садовський. Командував всім походом Д. Антонович. На Бульварі[9] і на Хрещатику** витягнулись ланцюгами військові і охоронювали спокій***. На тротуарах на вулицях стояли лави народу. Сталось щось надзвичайне. Україна залила Київські вулиці й площі. Ті українці, про яких писав недоброї слави Київлянін[10], що їх зовсім немає, висипали на вулиці і рушили стрункими лавами з своїми прапорами. Київ не стямився. Більшість людности зустрічала радісно цей надзвичайний похід. Слава Україні! Слава Україні!! – лунало навколо. Але були й чорносотенці, що неситим оком дивилися на цей несподіваний похід... "Позвольте, да что-же это, – озвався поводирь їх, – да ведь эти хуже жидов".

Крилате слово облетіло все місто, всі з сміхом переказували його... Але гніву не було... Бо не було в ті дні ні в кого гніву, прийшов він вже потім.

Похід рушив по Фунд[уклеївській] на Хрещатик до Думи, де маяли червоний і жовто-блакитний прапор. Стояли на балконі М. С. Грушевський, Вінниченко. Почалися промови. "Слава" покотилося по площі і розсипалося по Хрещатику. "Слава" одгукувалося з далини. Від Думи похід рушив на майдан до монум[ента] Богд[ана] Хмельницького4*. А вже звідти до будинку Педагогичного Музею, де на той час вже відбувала свої засідання Центральна Рада5*.

Довгими рожевими пасмами стелилося сонячне проміння на широкій Велик[ій] Волод[имирській] вулиці, коли весь6* похід прибув до Центр[альної] Ради.

Схились всі прапори перед високим будинком народної волі... І внесло їх до Центр[альної] Ради.

Скінчилося свято, і почалась творча праця7* державности України.

ММС. – КН–10992. – РД-600.

---

* Поруч олівцем, рукою Л. М. Старицької-Черняхівської дописано: "Рік напис[ання] Зап[овіту]".

** Далі закреслено: "стояли".

*** Далі закреслено: "було".

4* Далі закреслено: "тут від".

5* Далі закреслено: "Всі прапори Було".

6* Далі закреслено : "організації зійшлися".

7* Далі закреслено: "україн[ської]".

№ 2

Ceux gni ont sevoi la
Revolution, ont balavri la mer.
Революція, як буря, ламає і гне все високе і підіймає в гору сміття.

Автор

Перша хвилина[*]

Коли сонце життя схиляється на захід, – тіні минулого витягуються довше.

Те, що тут я пишу, я пишу вже не для себе, – для тих, – кому, як писалося в наших старих актах, "про се відати належить, або хто кольскна те писаніе гляне", для того-ж я-й хочу, що-б те люде добре відали, що пише ці рядки людина ліберальна[**] й альтруїстична. Я ніколи в житті не пливла за водою і не боялася осуду юрби, не боюся його і по смерти. Хай скажуть, що те, як я викладатиму події, що прошуміли над нашими головами, контрреволюція, ретроградство "і прочая, і прочая, і прочая" ... дарма! Я[***] знаю, що це цілком щирий і правдивий погляд, і того з мене досить. Вся наша молодість і дозрілий вік були обожуванням Революції – героїзм, захват, напруження найвищих сил душі, творчі сили, вогонь натхнення – ось що, здавалось нам, несе з собою Революція. І вона прийшла. Судилось нам самим прийняти в ній участь. Прийшла, розбила кайдани, зруйнувала весь старий лад, але разом з тим порвала всі гатки, втоптала в болото все святе[4*], винищила все чисте, все хороше, все молоде душею. Крівью залляла всю землю, убила віру в совість, в ідеали людські[5*], поставила над всім кріваве насильство, хижу тіранію. Виснажені, знесилені люде не встояли в боротьбі, – і чорною хвилею розлилася по спустошеній землі – "всенародная подлость". Та поруч з тим вибухнув такий вогонь героїзму, який осяяв те чорне болото золотим світом і показав нам безсмертну силу людського духу... Так, щасливі ті люде, що не бачитимуть того, що довелось нам пережити, але разом з тим вони не відатимуть тої висоти, до якої знеслася душа людська в ці страшні хвилини. Сяйво великих світиц одбивається в кожній речи, і ми тепера зійдемо з цього світу. З непереможною вірою в те, що у всій безмежності немає в світі сили, вищої за силу людської душі[6*].

<...>[7*]

* * *

То був вечір 28го Лютого 1917 р. На дворі розгулялася заверюха. З неба летів густо мокрий сніг, вітер мчав його, кружив ним і застелав все важким, білим рядном.

---

[*] Підкреслення в тексті оригіналу.

[**] Далі закреслено: "демократична".

[***] Підкреслення в тексті оригіналу.

[4*] Далі закреслено: "знищила".

[5*] Далі закреслено: "що світили міліардам душ зорями з неба".

[6*] Далі закреслено: "що Україна мала свої, героїзм не вмер, що Україна виявила найвищу силу патріотизму, мала свої вірних дітей, які за неї поклали життя, що Революція є – смерть волі, правди, братерства і честі".

[7*] У цьому місці наведено цитату іноземною мовою, нерозбірливо.

На чергове засідання Українського Товариства Допомоги Жертвам Війни зібралося, вважаючи на страшну негоду, небагато членів. Засідання провадив товариш голови Д. І. Дорошенко. Чогось ніби бракувало... Не йшла справа. Всі були у пригніченому настрою. Останній Шевченківський вечір, що відбувся в сутеренах Українського Клубу на передодні, лишив важке враження. В ним було щось символічне. Прилюдного нічого не можна було вже урядити, вважаючи на заборони й військовий стан, постановили зібратися бодай тісним гуртом давніх приятелів і друзів, що б хоч обмінятися думками, – і тісний гурт товаришів не добув жодного слова. Урядники вечері зверталися від одного до другого, але всі мовчали... ніхто не хтів взяти слово... бо кожен боявся порушити мовчання[*], що чорною габою застелило всі душі. Бо не було обрію... не було надії.

І сьогодня седіли всі мовчки... мляво точилось засідання... Горе, смерть, муки пливли з фронту широкою повіддю на всю Україну, а люде, що зібралися в хаті, соломинками залатували той потік. І це відчував кожен.

Коли це вчувся телефонний дзвонок і до телефону покликано голову Українського Клюбу – се-б то мене. Зхвильований економ Клубу переказував по телефону, що в клубі зібралася группа молоді – не членів клубу, всі говорять про те, що почалася революція, що вони призначили тут засідання і т. и. Економ, не знаючи що чинити, прохав голову яко швидче прибути до клубу.

Звістка була така несподівана, що всі присутні вирушили разом. На дворі лютувала завірюха, вітер шарпав поли, бив в обличчя мокрим снігом, тяжко було йти, але того ніхто не завважав – підтримуючи одне одного, всі бігли сковзаним[**] шляхом.

Український Клуб містився тоді на розі В[еликої] Володимирської вулиці, проти Золотої Брами. Вже на порозі передпокою зустріли голову економ клубу і черговий старшина Віктор Дмитрієвич Петрушевський, розстріляний більшовиками в Травні 1919 р.

На той час у всіх верхніх хатах клюбу розташувався український лазарет. Сам Клюб містився лише в чотирьох нижніх хатах. В той вечер хати клубу мали цілком незвичайний вигляд: не вважаючи на пізню пору, в велику залю входили все нові групи молоді, всі були зхвильовані, говорили голосно, разом, зразу відчувалось, що сталось щось надзвичайне.

"В чім справа?"

Петрушевський пояснив, що одержано неймовірну, але певну звістку з залізнодорожних кол, і запросив всіх, що прибули з головою, в маленький кабінет клубу. Виявилось, що та звістка то був перший наказ, по залізницях підписаний[***]. Враження цієї звістки було надзвичайне. Ще не відомо було остаточно, що сталось, але холод пройняв сердце. Всі почули відразу важкий удар годинника доби (епохи). Ту-ж хвилину присутніми вирішено було скликати на завтра зібрання представників всіх українських організацій і все українське громадянство. Це був перший наказ нового життя України.

[*] Підкреслення в оригіналі.
[**] Далі закреслено: "тротуаром".
[***] В тексті оригіналу пробіл.

Другогодні, 29 Лютогозібралися в залах Клюбу представники всього українського громадянства, молодь, жіноцтво, інтелігенція, робітництво, представники всіх партій. Звістка вже облетіла все місто; неймовірне стало дійсністю. Люде прибували й прибували. Од натовпу пара стояла в хатах, тьмяно світило світло, гамір голосів зливався в один гомін, всі говорили разом, говорили голосно, шпарно, радісно; всі світилися якимсь надзвичайним захватом. Як вогнені язички по сухій соломі, перелітали радісні звістки... "Не казка, не казка – дійсність...". "Нині отпущаеши раба твого, Господи, с миром!"

Організуватися й виступати солідарно. Це булодва гасла, на які погодилися всі. Перші хвилі перед* громадянством ще не встало у весь зріст питання про Самостійну УкраїнськуДержаву, прилучаючись у своїх політичних і соціальних вимогах до загальних вимог российськогореволюційногогромадянства, українці поставили й свої вимоги: преса, українізація школи (народня школа, гімназія, університет) і українська адміністрація на Україні.

Того-ж дня були одіслані телеграми до Москви проф[есору] Грушевському та В. К. Вінніченку, аби швидче приїздили до Київа.

Та в радісний настрій врізувалась одна турбота:** не розбитись, не розточитись на партії, не витрачати сил та енергії на партійну боротьбу– виступати всім як один, злютованім в одно дуже тіло. Це була турбота всього старшого громадянства. Особливо клопотався тим Євгеній Харлампович Чикаленко. Постановлено було скласти спільну раду, до якої війшли-б представники всіх українських партій***. Зерном цієї ради стала рада Тупа, до неї мали прилучитися другі. Але не вважаючи на найщиріше бажання членів туповськоїРади не вносити жодногорозбрату в велику національну справу – непорозуміння почалися відразу. На перші-ж збори прибув Д. В. А.[11], привів з собою двох чи трьох робітників і зазначив, що вони прибули яко представники 12 с[оціал]-д[емократичних] робітницьких організацій, а через те їм належить відповідна кількість голосів в майбутній раді. Це справило сумне враження, особливо на мене. Звичайно, всі добре знали, що та заява – брехня, що не те що 12 с[оціал]-д[емократичних] робітничих організацій не було на той час в Київі, але чи була їх хоч одна? І з такої брехні починалась велика справа?! Не краще була4* й з молоддю. Хоч було їм дадено бажану кількість голосів, але дивно – молодь ставилась до старшого громадянства з якимсь роздратованням. Чи, може, обранці були невідповідні, чи це буяв вже той революц[ійний] запал, що вважав потрібним повалити все старе, не розглядаючи його, навіть добре не добачаючи й в старому корінь нового. Особливо надолужувала одна панна, – зараз не згадаю її призвища, – вона що разу прохала слова5*, мучила всіх безглуздими промовами, в яких почувалося6* саме-но бажання одповідати впоперек попередньому ораторові. Вона страшенно

* Далі закреслено: "українським".

** Далі закреслено: "що-б"

*** Далі закреслено: "Осередком".

4* Далі закреслено: "справа".

5* Далі закреслено: "розпилювалась в якихсь".

6* Далі закреслено: "тільки".

завважала всім, і пам'ятаю, як нарешті урвався терпець Е. Х. Чикаленку, він вхопився обома руками за печінку (хорував завжди на печінку), вискочив у другу хату і закричав по россійські (ніколи, ніколи не балакав він по російські): "да умите-же, наконец, эту дуру!"

ММС. – КН-10991. – РД-599.

КОМЕНТАРІ

1. Українське Товариство Допомоги Жертвам Війни – було засноване з ініціативи Л. Старицької-Черняхівської, І. Стешенка та ін. діячів, опікувалося наданням медичної, матеріальної допомоги постраждалим від Першої світової війни, відкривало притулки для дітей-біженців.

2. На той час головою київського Українського клубу "Родина" була Л. Старицька-Черняхівська.

3. Київський клуб "Родина" на той час був розташований за адресою Велика Володимирська, 42.

4. З ініціативи Л. Шульгіної та Л. Старицької-Черняхівської після початку Першої світової війни частину клубних приміщень було віддано під шпиталь для поранених (госпіталь № 9). При цьому госпіталі також було відкрито нелегальну українську школу для дітей з Галичини.

5. Першою звісткою, що долинула до Києва, була телеграма члена Державної думи Бубликова до залізничників (від 13 березня н. ст.), у ній повідомлялось, що влада перейшла до комітету Державної думи.

6. Мова йде про так зване "Свято свободи", в цій спільній демонстрації (16 березня ст. ст.) вперше прилюдно виступили представники українства.

7. Українську демонстрацію, що відбулася 19 березня (ст. ст.), сучасники тих подій вважали кульмінаційним моментом прояву відродження українського життя. У ній взяло участь понад 100 тис. людей з 320 українськими прапорами.

8. Згадане приміщення на той час знаходилося на Думській площі, нині майдан Незалежності.

9. Бібіковський бульвар, нині бульвар Шевченка.

10. "Кіевлянинъ" – газета, відома російськими шовіністичними поглядами, на той час головним редактором був Шульгін В. В., активний противник українського руху.

11. Д. В. А. – криптоніми Дмитра Володимировича Антоновича.

Інна СТАРОВОЙТЕНКО (*Київ*)

ЛИСТУВАННЯ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА З ОЛЕКСАНДРОМ ОЛЕСЕМ

Епістолярна спадщина відомих діячів, як правило, деталізує знайомі сюжети, додає до них неповторні штрихи, відтворює колізії в людських взаєминах, тобто дає дослідникові в певній мірі оригінальний матеріал. Доказом цього стане і запропоноване листування громадсько-політичного і культурного діяча, фундатора і видавця першої в Наддніпрянській Україні щоденної української газети "Рада" (1906–1914) Євгена Чикаленка (1861–1929) з поетом, драматургом і фейлетоністом "Ради" Олександром Олесем (1878–1944).

Значний масив епістолярію обох кореспондентів уже введено до наукового вжитку: досліджено листування Є. Чикаленка, збережене в архівах України[1] та частково опубліковане у періодичних виданнях і наукових збірниках[2]. Визначено, що воно нараховує понад 2400 одиниць взаємної кореспонденції і є цінним джерелом до реконструкції історичних, біографічних і окремих літературознавчих сюжетів початку XX ст.

Частково введено у науковий обіг і листування О. Олеся: опубліковано частину його листів до дружини, відомих сучасників – Х. Алчевської, П. Стебницького, А. Ніковського, М. Грушевського, М. Заньковецької, М. Шаповала, С. Єфремова, М. Павловського[3], окремі листи до Є. Чикаленка за 1909–1917 рр.[4], листування з М. Грушевським[5]. Листи О. Олеся до Є. Чикаленка з Відділу рукописних фондів

---

[1] *Старовойтенко І. М.* Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело: Дис. … канд. іст. н. – К., 2004; *її ж.* Листування Є. Х. Чикаленка з П. Я. Стебницьким як історичне джерело // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 112–138; *її ж.* Листи Євгена Чикаленка як джерело дослідження його видавничої діяльності // Наукові записки Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського – К., 2005. – Вип. 14. – С. 847–859; та ін.

[2] *Старовойтенко І.* Опублікована епістолярна спадщина Євгена Чикаленка: історіографічний огляд // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий зб. наук. пр. – Вип. 6. – К., 2003. – С. 250–262.

[3] Поет з душею вогняною: Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах. – К.; Нью-Йорк; Львів, 1999. – С. 134–173.

[4] Там само. – С. 142–153.

[5] Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурлака. – К.; Нью-Йорк, 1997. – Т. 1. – С. 222–269; Листи Олександра Олеся. 1907–1927 // Листування Михайла Грушевського – К.; Нью-Йорк, 2006. – Т. 3 – С. 407–447.

та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка були використані Р. Радишевським у передмові до двотомного видання творів поета за 1990 р.[6].

Опублікований епістолярій О. Олеся відображає його взаємини з відомими сучасниками, співпрацю з українськими виданнями, зокрема "Літературно-науковим вістником" (ЛНВ) та "Радою", заходи щодо видання своїх поетичних збірок (пошуки видавців, коштів тощо), психологічний стан у певні періоди життя.

Листуванню О. Олеся притаманний відвертий стиль. Автор, як правило, у листах не приховував складних рефлексій творчої особистості, що відображали його настрій, сприйняття навколишнього світу, враження від його різноманітних проявів, міркування над актуальними тогочасними проблемами: взаємостосунками між українцями та атмосферою у їхніх громадах, соціальними питаннями. Серед збереженої кореспонденції до Є. Чикаленка виявлено кілька невідправлених листів, у яких відбився нервовий, неврівноважений стан поета, його болючі переживання, викликані конкретними ситуаціями. Очевидно, то була перша реакція на них, вилив безпосередніх емоцій і роздумів, які через короткий час вгамовувалися. Часто О. Олесь уже наступного дня, прочитавши написане, не наважувався відправляти його адресату, а сідав і вдруге писав про наболіле – спокійніше і стриманіше. Невідправлені ж листи він не знищив, а зберіг. Вони виявлені також у його особовому фонді, без жодних ознак про їх отримання адресатом: на листах відсутні авторські дати, традиційні помітки Є. Чикаленка або збережені конверти. Написані вони або простим олівцем, або й чорнилом, але нерозбірливим почерком, який формує враження, що автор писав їх лише для себе. До того ж О. Олесь у кількох листах зізнавався адресатові, що напередодні написання якогось листа він писав інший – один чи два, але не наважився їх відправити, сховавши під сукно стола. Цей факт підтверджує наше припущення про частину невідправленої кореспонденції О. Олеся до Є. Чикаленка. Ці невідправлені листи ми також включили до публікації. На нашу думку, вони дають повніше уявлення про взаємини кореспондентів та непростий внутрішній світ О. Олеся, переживання ним конкретних подій, згадки про які траплялися в інших джерелах.

Зазначимо й те, що невідправлену частину кореспонденції О. Олеся вже опубліковано упорядником І. Лисенком у збірці "Поет з душею вогняною"[7], але без зазначення факту про те, що ці листи не потрапили до адресата. Також у публікації допущено окремі відхилення від текстів оригіналів, пропущено нерозбірливо написані слова, які нам вдалося прочитати, а також поправити окремі дати, встановлені неправильно.

Крім листів, значний матеріал для реконструкції біографії і творчості О. Олеся додають і спогади сучасників про нього: знайомих, приятелів, рідних людей про різні періоди життя, які фактично все його й охоплюють[8]. Вони допомогли

---

[6] *Олесь О.* Твори: У 2 т. Поетичні твори. Лірика. Поза збірками. З неопублікованого Сатира. – К., 1990. – Т 1. – С. 14.

[7] Поет з душею вогняною... – С. 144–153.

[8] *Грекова Г.* Чумацькогороду; *Голубєва М.* Мій брате дорогий; *Лащенко Г.* Молодість Олександра Олеся; *Сірий Ю.* З моїх зустрічей; *Лотоцький О.* Зустрічі у Петербурзі та ін. // Поет з душею вогняною... – С. 9–133.

упорядникові зрозуміти й пояснити окремі сюжети джерел, подані у публікації. Таку ж місію відіграли й твори О. Олеся, його перші поетичні й драматичні збірки.

Епістолярне спілкування з О. Олесем ініціював Є. Чикаленко. Заохочуючи до переїзду з провінції в Київ молодих і творчо обдарованих українців, на яких видавець "Ради" дивився як на літературну силу для української газети, він, безумовно, не міг не звернути уваги на Олександра Кандибу, студента Харківського ветеринарного інституту, талант якого виявився вже у його першій поетичній збірці "З журбою радість обнялась". Маючи хист літературного критика й смак у красному письменстві, Є. Чикаленко одразу відчув у поетичних рядках О. Олеся неабияку мистецьку силу.

Листування Є. Чикаленка та О. Олеся стосувалося в основному співробітництва останнього з газетою "Рада", відображало міркування обох кореспондентів про популяризацію газети, оскільки її постійною проблемою був брак передплатників і щорічний кількатисячний грошовий дефіцит, який покривали Є. Чикаленко, В. Симиренко та інші благодійники.

Непересічними в листуванні вважаємо сюжети, що стосуються співпраці О. Олеся з "Радою" й відображають його ставлення до тематики й змісту газети в цілому, а також ті, що передають враження Є. Чикаленка від творів поета. Велику цінність має відвертий епістолярний стиль обох кореспондентів, їхня щирість у висловлюванні думок. Наприклад, Є. Чикаленко з однаковою силою почуттів захоплювався у листах і творами Олеся, і критикував окремі його позиції.

За листами частково можна відтворити й тематику творів О. Олеся для "Ради", вона завжди була актуальною. До рубрики "Маленький фельєтон" він часто подавав короткі нариси з алегоріями щодо реальних ситуацій, майстерно вибудовував паралелі й порівняння, саркастично зображуючи високопосадовців, намагався розібратися в національній психології українців. Уміщував на шпальтах "Ради" і вірші.

Листи, запропоновані до публікації, збереглися в особових фондах зазначених осіб Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського та Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Більшість листів Є. Чикаленка – на бланках з відбитком редакції газети "Рада" та її адресою. Авторські підкреслення виділено курсивом. Пояснення щодо сюжетів, ситуацій, осіб, які згадуються в листах, подаються у коментарях. Підрядкові коментарі подавалися в основному до листів О. Олеся, де, як правило, зазначався спосіб датування листів, місце публікації окремих листів та адреси, вказані на конвертах або картках. Документи подаються зі збереженням особливостей авторського тексту, за винятком незначного коригування пунктуації та вживання великих і малих літер.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

19 1/II 07

Високоповажаний Добродію!

Прочитавши Ваш чудовий збірник віршів[1] і почувши від Миколи Івановича[2], що Ви й прозою пишете не гірше, я звертаюсь до Вас проханнєм приняти участь в “Раді”[3].

Микола Іванович писав мені, що Ви де-що посилали до “Ради” під инчою редакцією, але Вас стрінули неприхильно.

Я справився у торішнього секретаря редакції[4] і виявилось, що віршів Ви зовсім не присилали, а прислали раз маленьку де-щицю прозою, яка й надрукована в № 1 “Ради” за [1]9[0]6 рік[5].

Перечитав я ту річ. Правда, вона дуже дрібненька, не помітно в ній сили, міці, яка скрізь бьє ключем з Ваших віршів, але по одній маленькій дрібниці не можна ще нічого сказати...

Може, Ви зможете давать і хороші беллетристичні, або політичні фельетони; може у Вас виходитимуть і фельетони юмористичні на кшталт фельетонів Яблоновського[6], Дорошевича[7]. Коли маєте охоту і змогу, то попробуйте, будь-ласка, присилать.

Як-би Ваша літературна праця прийшлась до смаку читачам, то ми прохали б Вас присилати що-тижня в який-небудь певний день.

Що до гонорару, то, на жаль, багато ми платити не можем, бо газета поки що не тільки не окупає себе, а дає величезні збитки; тим часом ми вважаєм потрібним її тягти; може, ми переживаєм се “время люте” і діждемось кращих часів.

Покинуть газету тепер се значило б відсунути справу нашого культурного відродження на довгий, довгий час. А се був би гріх нашому поколінню на душі і сором на ввесь світ.

І так, платить Вам так, як платять в россійській прессі, ми не можем, а покищо обіщаєм за вірші по 5 к. за рядок, а за прозу – по 3 к.

Коли ж передплата наша побільшає, то, звичайно, побільшає і гонорар письменникам, бо ми видаєм часопись не для власної вигоди.

З надією на все добре Є. Чикаленко.

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2440.

№ 2*

Київ, марта 22, року 1907

Високоповажаний Добродію!

Вельми дякую за чудову річ[8]. Зараз здали в друкарню. Коли ласка Ваша – присилайте частіще в сім жанрі. Ся річ у нас в редакції зробила просто сенсацію.

---

* Листівку адресовано: “Харьковъ, Ветеринарный Институтъ, Студенту Александру Кандыбе”.

Не знаючи хто автор, всі однозначно признали, що вона написана дуже талановито. Дай Боже, щоб Ви не зупинились на сім першім опиті. З великою пошаною Є. Чикал[енко].

Газету висилаєм.

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2441.

№ 3*

У Київі, января 24, року 1908

Високоповажаний Добродію!

Ради Бога, давайте юмору! Всі лають за сухість, а юмористична нація не має юмористів. Прославили її й музикальною, а композиторів теж нема. Зате гетьманів – скільки хоч! От Вам тема для фельєтону: не знаєм, якого місяця нас визволено од закону [18]76 р. Торік казали, що се було 17 *жовтня*, а тепер вже календарь *"Просвіти"*[9] каже, що се було 17 листопаду. Довелось піти під високу руку "Октября". Він повіє холодом, то ми знов смирненько будемо йти в ярмі до "Єдиної-неделимої", а тільки повіє теплом – зараз сваримось за "булаву". Ваш Є. Ч[икаленко].

ІР НБУВ. – Ф. XV. –№ 2442.

№ 4

19 21/I 09

Високоповажаний Олександре Івановичу!

Недавно написав я до Вас заказного листа з поводу Ваших поезій, а тепер знов хочеться побалакати з Вами.

Довелось мені отсе побачитись з скількома земляками-провінціалами і розмовляти про газету, про причини її малого розповсюдження.

Всі в один голос кажуть, що газета нудна, що нема в ній нічого такого, що схотілося-б прочитати сусідам і тим заохотити їх до передплачування.

Як-би, кажуть, у вашій газеті друкувалися-б оповідання на кшталт Стороженкових[10]. От, "Вуса" і тепер ще залюбки люде слухають, хоч річь вже й старенька.

Як-би у Вас, кажуть, друкувались такі оповідання, як М. Вовчка, але з сучасного життя, то люде охоче слухали б.

Як-би тепер уперше друкувались "Наймичка", "Катерина" Шевченка, то ці номери десятками тисяч розхватували-б люде. А тепер нема нічого в газеті принадного.

Справді, наша газета в виключних умовинах, а ми її ведемо на кшталт звичайних российських газет. Российську газету всі читають, бо звикли; од неї вимагають тільки свіжости новинок. Наша газета не може конкурірувать з российськими, бо хоч-би вона вся друкувалась по телеграфу, то все таки в Полтаві, Одесі, Катеринославі вона не зможе поспіти за місцевими газетами. Нам треба брать цікавим змістом, щоб кожний номер мав щось таке, що цікавило б не одного передплатника, а кортіло його прочитать і сусідам.

---

* Листівку адресовано на ту саму адресу.

Строженка, М. Вовчка у нас нема, але поет, справжній поет, єсть, і я звертаюсь з отсим листом до його: давайте нам свої поезії поперед, ніж будете випускать окремим збірником. Не бійтесь, що се буде профанація Ваших творів, навпаки, вони зроблять Ваше імя відомим по Україні.

Давайте фельєтони за підписом "Олесь", де-які з них дуже, дуже гарні, як отой про український "Ґедз"[11].

Жду од Вас одповіди. Ваш Є. Чикал[енко].

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2443.

№ 5*

[СПб], 19 9/ІІ 09

Високоповажаний Євгеніє Харлампієвичу!

З нашими листами виходе щось недобре. Першого Вашого листа я зовсім не одержав, на другий, де Ви писали про "Раду", я відповів, висловив свої думки і дуже просив Вас відповісти.

Сьогодні одержую картку від Вас... Ця картка десь пройшла "митарства", бо замість дім ч. 12 пом[ічено] 21, Ви написали "на виворот".

В лист до Вас вложив і два своїх вірша[12]. Думав, що не надрукували одного з цензурних умов (В вагоні), а другий – не вподобався редакції.

Зараз я дуже занятий. На мені лежить виданнє двох книжок[13], видавець що-дня пише нові плани, що-дня обіцяє вислати гроші. Я бігаю, як собака, і врешті стомився.

Почував я себе чудово, сила була енергії, але всю її віддав техничній безглуздій роботі.

Через декілька тижнів рушаю з П[етербурга]. Певно, заїду в Київ і дозволю собі зайти до Вас.

Чи одержали мого фельєтона[14]?

Ваш О. Ол[есь]

Николаевская *12*, не 21.

ВР ІЛ. – Ф. 114. – Од. зб. 8. Опубліковано: Поет з душею вогняною: Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах. – К.; Нью-Йорк; Львів, 1999. – С. 145.

№ 6

19 11/ІІ 09

Високоповажаний Олександре Івановичу!

Тільки що одержав Ваш лист, писаний 9/ІІ з віршом: "Яка краса: відродження країни!"[15].

Перед тим одержав откритку, в якій Ви просите, аби Степаненко[16] вислав Вам швидче рахунок[17]. Більше од Вас нічого не одержував.

Два вірша Ваших, що вже надруковано[18], прислали Ви в листі на імя Павловського[19], і там про "Раду" і до мене нічого не говориться. Питання тепер – чи Ви посилали ще два вірша, чи тільки тих два, що вже надруковані[20]. Я Вам послав

* Лист датовано простим олівцем рукою Є. Чикаленка.

два заказних на стару адресу; откритку, в якій переплутав номери, і ще одну – отповідь на Вашу откритку.

Дуже жалкую, коли, справді, пропав Ваш лист з двома віршами.

Чому Ви не вишлете разом багато віршів, а ми-б їх містили потрохи, щоб успіть їх всіх видрукувать, поки вийдуть збірником.

Се не пошкодило-б збірникові, а навпаки прислужилося йому, бо рознесло-б скрізь славу про Вас, як про справжнього поета і всякому схотілося б мати збірник Ваших поезій.

В сьому віршові доведеться три рядки замінити крапками, бо Флоринський[21] тепер головою ценз[урного] комітета.

Дуже буду радий, коли побуваєте у мене, ще більше був-би радий, як би Ви й зовсім оселились в Київі. Не знаю зовсім особистих Ваших обставин, а через те і не здумаю тепер, як вас тут можна було-б прив'язати.

Всим серцем Є. Чикален[ко].

Фельєтон надруковано в № 33[22].

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2444.

№ 7[*]

14 / II 1909

Високоповажаний Євгеній Харлампієвичу!

Перекажу коротенько зміст мого листа, де я писав про "Раду". Нічого орігінального в моїх думках не було, я висловив, мабуть, те, що не раз доводилось Вам уже чути.

Насамперед – мені здається, що в "Раді" мусе бути спеціальний видділ для творів красного письменства. Наприклад, вся, або ½ 3 сторінки. Щоб "Радою" цікавились не тілько як політичною газетою, а і – літературною. Я певен, що "малороси" політичних статей не читають і не розуміють, а белетристику, поезію читатимуть. В часи відродження нації література стає маяком і доказом – може, сим ми відріжнятимемось від рос[ійських] часоп[исі]в, але це нам не завадить, а принесе користь.

Треба б було запросити наших бел[етристів], поетів, "старих" і "молодих" (звичайно, не зовсім божевільних). Треба було б цікавішим зробити видділ дописів. Мені зовсім не цікаво, що Семен розрубав Павла, а Іван обікрав Степана, але цікаво знати, в яких рисах відбивається на селі *національне* життя. Це треба ростовмачити кожному, хто пише дописи. І, Боже мій, скільки можна найти цікавого в цій области, скількох можна навести на думки, заінтересовати!

Се головне, що я говорив з Вашого дозвілу. Але Вам, звичайно, видніше.

Зараз все в "Раді" (з красного письм[енства]) гине, тоне. Щоб звернути на нього увагу, треба нам самим підкреслити, і се легко зробити, завівши "Літер[атурний] видділ". Тепер – хто читає оповідання, уміщені в "Раді"? Аж ніхто. Тоді всі читатимуть. Може, Вам се здасться смішним, але в *ньому багато правди.*

---

[*] Лист датовано за даними на папці його зберігання, бо в оригіналі механічне пошкодження ускладнило прочитання дати і закінчення листа.

По змозі надсилатиму Вам і на будучий час свої "Твори", але не знаю – як часто, бо, може, вітер мене через місяць зашле аж в Сибір, може, буде багато діла на посаді, може, взагалі, доведеться положити на довгий час перо – не знаю. Борюсь, але життя суворе…

Була думка в вересні видати третю книжку[23], єсть енергія і мов би сили, єсть досить уже готового матеріалу, і через тиждень, 1 ½ вияcниться – чи зможу я перевести свою думку в життя. Від 2-го збірника, що днів через 8 уже вийде в світ, Ви нічого не чекайте[24]. Мене "хоронили" в ці два роки, ставили креста, а я "кінчав" інститута[25] і не дбав ні про що. Тому все слабе і бліде. Тепер я бадьоріше дивлюсь вперед і більше вірю в свої сили. Міцно стискую Вашу руку. Ваш Ол[есь].

P. S. Ні в якім разі не згожуюсь зробити "наводненіе" своїми віршами в "Раді", хоча б се було і користно для збірника.

Ви пишете про "популярність". Клянуся – я її не хочу, про неї не дбаю, і багато моїх друзів, що кожен день бувають у мене, не знають, що я пишу. Се зайва річ, непотрібна. Роздути все можно, але роздуте завжди лопається. Та і яка може бути [користь]...

ВР ІЛ. – Ф. 114. – Од. зб. 7. Опубліковано: Поет з душею вогняною... – С. 142–143.

№ 8

19 19/II 09

Високоповажаний Олександре Івановичу!

Цілком згожуюсь з Вашою думкою, що в "Раді" треба побільшити елемент літературний. Але... Пишу я багато листів до наших і старших і молодчих письменників, але мало хто з них обзивається, так що особливого одділу літературного завести нема змоги.

Та таки й наша редакційна публіка не згожується зо мною, всі вони хотять копіруватьрос[ійські] газети, ведуть діло по шаблону, забуваючи, що наша газета зовсім в инчих умовинах.

Вона єдина на всю Россію і, по моєму, повинна буть орігінальною.

Я раз у раз одстоюю літературну сторону, бо знаю життя. Я часто їзжу, не сижу раз у раз в редакції, то знаю – чого вимагають люде по за редакцією. Статей, справді не читають. Селяне, бо не втнуть, а інтелігенція кращі політичні статьи найде в рос[ійських] газетах. Нам треба тільки статей по національному питанню, чого нема в рос[ійській] прессі. Та за політичні статьи і карають нас. Сегодня за статью Єфремова в № 37 "Серед бруду"[26] оштрафували на 300 руб. А не друкуй – обіжаються і одходять од газети, тоді роби сам як знаєш! Господи! І на що ти создав мене видавцем укр[аїнської] газети?! Бьєшся, бьєшся, з сили вибиваєшся, а толку мало. Діла наші ліпшають так помалу, що як-би так поліпшувалось здоровля хворого, то лікарь давно признав би його безнадійним. Оттак і я – тільки "по долгу лікарської присяги" клопочусь, але певен, що тільки чудо якесь при сучасних умовах може нас спасти. Але часи чудес минули... Держусь примівки – "А ти, Марку, грай". Треба грать, поки не порвуться струни, не поб'ється штрумент.

Грайте й ви, давайте вірші, бо вони скрашають газету. Про популярність я писав в самім найкращім смислі. Як-би Вас розхвалювали, то се була-б "дута популярність", як Ви кажете, а тут йде річ про Ваші писання, про роботу, діло, яке зробить Вам і нам популярність, а се не роздування, а популяризування. Се не одно.

Ну, бувайте здорові. Ваш серцем Є. Чикаленк[о].

P. S. Настрій поганий у мене: забіг-би безвісти, як би не оцей "песький" обовьязок.

Коли будете близько – не миніть моєї хати.

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2445.

№ 9*

Дорогий Євгенію Харлампіевичу!

Вибачьте, що я турбую Вас так часто своїми проханнями, але я певен в тому, що Ваше добре враження до мене зменшує сею неприємність...

Річь ось в чому. Моя жінка[27] скінчила в сьому році Бестужевські курси[28] і зараз шукає де-небудь посади в гімназії учительки географії і історії.

Дуже мені хотілось би, щоб вона сю посаду знайшла в Київі... Для мене Київ потрібен, як осередок нашого культурно-національного руху. Я охоче жив би там, знайшовши для себе ветеринарну посаду, заробляючи де-що літерат[урною] працею.

В Київі я бачив би те, чого ніколи не доводилось мені бачити в инших центрах. Взагалі за себе в сім розумінні я не турбуюсь і як-небудь примощусь у Київі.

І так, коли Ви маєте які-небудь звязки з округом, коли можете спріяти мені в відшукуванні посади для моєї жінки, то, будь-ласка, допоможіть мені. Переїхали б до Київа жити з вересня сього року, а до того часу хотілось би мені де-що зробить. Мене тут гнітить думка, що я нічого не зробив, нічого не написав з того, що я так любив, про що я так марив.

Дуже я прошу Вас відповісти мені на лист в найблизчім часі, сказати, принаймні, чи не утопичне моє бажання.

З щирим поваж[анням] до Вас Ваш О. Ол[есь].

Житомир, Б. Петербургская, № 36
18/III [19]09

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 608.

№ 10

19 20/III 09

Високоповажаний Олександре Івановичу!

З щирою радістью буду клопотатись, аби добути посаду для Вашої жінки, хоч в приватній гімназії. Думаю, що коли пустити в ход всі зв'язки, які у нас єсть, то, може, й добудемо

* Лист відправлено з Житомира на адресу: "Кіевъ, Б. Подвальная, домъ № 6, редакція газеты "Рада", В[исоко]п[оважаному] д[обродію] Е. Х. Чикаленко".

Певен в тім, що всі мої приятелі охоче візьмуться за се.

Хоч нас обвинувачують в "гуртківстві", в тому, що ми неприхильно ставимся до "молоді", але се безпідставне обвинувачування.

Ми так раді появі нового таланту, свіжої сили, що всі заходи вживаєм, аби приєднати таку людину до нашого гурту. Для нас було б святом, коли б удалось Вас оселити в Київі і приєднати ближче до редакції. Кажу Вам се без лести, а зовсім щиро і певний, що Ви вірите моїй щирости.

Пишу Вам се під вражіннєм однієї отповіді на запитання "Ради"[29].

В тій отповіді якийсь добродій з "молодих", як він себе називає, каже, що "Рада" ведеться гуртком "сватів, кумів, родичів" і не пускає нікого з молодих сил.

Скажіть Ви, на милость, кому з нас Ви "кум, сват" і проч., а ми сістематично просим Вас принять найближчу участь в "Раді". Так само й Винниченко, Черкасенко[30], Ніковський[31] та инчі. Де-яких ми й не бачили ніколи у вічі, а тільки по писанням їх бачимо, що люде з хистом, і обома руками хапаємося за їх. Чи єсть на Україні хоч одна талановита людина, яку б ми не запрохували або одкинули? Правда, виходять часом непорозуміння, як зараз з Піснячевським[32], але ні в одній редакції не обходиться без таких інцідентів. Тільки бездари, ображені тим, що не надрукували їхнього блягузкання, можуть обвинувачувать нас в тому, що ми не пускаєм "свіжих сил". Я не знаю – де той талановитий, або хоч трохи кебетливий "молодий", якого-б ми одкинули? Думаю, що так само ставиться і ред[акція] ЛНВістника. Грінченко, Єфремов, Матушевський[33] одкинулись самі і по зовсім инчих мотивах, з якими я ніяк не можу згодитись...

І так, всі сили прикладу, щоб Ви хоч як-небудь зачепились в Київі і ближче стали до "Ради".

Ваш серцем Є. Чикаленко.

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2446.

№ 11*

Високоповажаний Євгеній Харлампієвичу!

Вчора я одержав листа з Києва, поганого листа... Мене глибоко образили, образили з такою легкістю, з якою, наприклад, плюють хоча б. За гонорар я продав душу, за похвали став "затичкою" там, де ведеться "вища політика", трусь "біля панських сюртуків" і т. и. Це все було сказано досить виразно, щоб я не зрозумів.

В цьому я бачу недостойну серьозної людини "помсту" за те, що я ухилився доки що брати участь в тому журналі, фізіономії якого я ще не знаю. Яка мерзота! І як можуть низько падати люде, і це справжні сини України, справжні борці за щастя її!

До "Ради", до її редакції я відношусь з любовью, і ця любов виникла раніше, ніж стали мені платити і звати "талановитим".

З Павловським у мене були добрі відносини ще тоді, коли і в думках не було ні у його, ні у мене "Ради", коли ми вкупі сиділи і препарірували собак в анатомічному театрі.

---

* Невідправлений лист.

Матушевського стрівав у Полтаві на відкриттю пам'ятника[34], говорив з ним, читав його – за що я буду ненавидіти його?

Дорошенка[35] хвалили сестри[36], сам з ним стрівався, знаю його по "Раді", по брошурах. Не знав Єфремова, але цікавився завжди ним як яскравою індивідуальністю, як публіцистом сильного і гострого пера.

Про Вас я можу говорити одно добре, скажу загально. Я можу не згоджуватись з "Радою", але ж, вибачайте, глупо, не згоджуючись, робитись ворогом людей, які інакше думають що-небудь.

І скажу Вам щиро: я не боюсь ганьби. Що вона, порівнюючи з тими муками, які ношу в собі як віршомаз, що хоче щось сказати і не може, що хоче закричати від Бога і лише зітхає...

Ніколи не оглядаюсь назад, дивлюсь вперед і мучусь. Вірте ж хоч Ви, Євгеній Харлампович, що я не продався і не продамся за похвали. "Молода муза"[37] мене хвалила більше "Ради", просила поставити XIV ч[исло] "М[олодої] М[узи]" на книжці – я не побоявсь "огнів і молній" і не поставив.

Завжди я стояв осторонь і відповідав за себе.

Коли я "декадент" (не вважаю себе таким), то у всякім разі декаденство "Молод[ої] Музи" для мене зовсім чуже. Я просто його не розумію. Звичайно, співчуваю "исканіям новых путей в искусстве", але не розумію я тих, хто шукає їх в "клікушестві" або "шарлатанстві" самім звичайнім.

Знаєте, мені так зараз боляче, що хотів би нікуди ні слова не давати за все своє життя...

Хоча, звичайно ті помиї, які оце зараз вилили на мене, і українські, і рідні, але, вибачте, занадто вже вонючі. А ті, хто ллють їх, скажу – дрібні, дрібні людці. Не хочу перечитувати свого листа, пишу його стурбований... Не показуйте його нікому, не треба сміття виносити на людські очі.

З глибокою пов[агою] О. Оле[сь].

P. S. Дякую сердечно за бажання прийняти гарячу участь в відшукуванні посади.

Євг[ене] Харл[ампійовичу]! Коли б появились гостро неприхильні рецензії, або статті на мою книжку II, прошу їх не "гладити"[38], і такі статті, як С. Єфремова про В. Винниченка[39], можуть принести письменникові одну користь, і вони цінніші, ніж безпідставні дифірамби.

Житомир 21/III 09

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2607. Опубліковано: Поет з душею вогняною... – С. 144–145.

№ 12*

[Житомир, 22. III. 1909]

Вчора, високоповажаний Євгенію Харлампієвичу, я написав Вам великого листа про "молодих", які облили мене сими днями дуже, скажу Вам, "старими"

---

* Лист датовано за штемпелем на конверті. Отриманий 23 березня 1909 р. Адресовано: "Кіевъ, Большая Подвальная, домъ № 6, редакція газеты "Рада", Е[го] в[ысоко]б[лагородию] Евгенію Харлампієвичу Чикаленко".

помиями, облили за те, що я стою осторонь, не вхожу "дійсним членом" якогонебудь "молодого" гуртка і навіть не шлю своїх творів в ті журнали, *які ще не породились на світ*[*40], а головне – віддаю себе на "затички дірок"[**] туди, куди не слід... Ще б нічого, а то продаю себе за "гонорар" та за "похвалу" і "трусь біля панських сюртуків"[***].

Під вражінням сього листа я вчора на де-кількох сторінках росказував Вам історію знайомства з редакциєю "Ради" і т. и., все виправдовував себе від сих брудних інсінуацій.

Але сьогодні побачив, що це робив даремно: я вірю, що Ви инакше дивитись на мене, певен, що ніколи в житті не скажете, що я продався за "похвали" та за "гонорар". Але Вам цікаво знати, як я ставлюся до "молодих" і до "старих". Скажу Вам щиро, що у мене багато взагалі віри в щирість і чистоту людських поривів.

До кожної людини, яка не обмежила себе шлунковими інтересами, я відношусь з поважаннєм. Ідеї служать і "старі" й "молоді" (глупі терміни!).

Я співчуваю, звичайно, шуканню "нових путей в іскусстве", але багато людей їх шукає безногих і безоких, і виходе або "клікушество, або шарлатанство". "Іскуство" мусе бути ясним, зрозумілим, сімволи мусять сьому допомогти, а не затуляти думки, ідеї автора, і я просто не читаю тіх авторів, які напускають туману, не читаю, бо не розумію, а иноді думаю, що під сим туманом ховається їхнє убожество.

Не хочу, звичайно, робитись і "дійсним членом" таких гуртків, не вважаючи на їхнє признання: "та ви ж наш, ви ж "модернист". Бог його святий знає, чи я "модернист", чи ні, але думаю, що не "модернист". Я люблю простоту і ясність, а модернисти не люблять. Я пишу, здається так мені, дуже зрозуміло; "модернисти" ж – навпаки – хто його знає, але чого ніяк я не можу второпати?

Ворог я Шелухинського консерватизму[41], але ворог я і божевільного "модернизму". Не належав я ніколи ні до яких партій, ні до яких літ[ературних] гуртків: хочу вільно думати, хочу вільно "творити" – дозвольте так високопарно висловитись.

Гарні люде скрізь єсть, і через те у мене єсть добрі знайомі і серед модерністів і серед консерваторів в штуці. Ніколи не "продавав" себе за "шмат гнилої ковбаси", хоч міг продатись і за значно дорожчу ціну, ніж я одержую з "Ради".

Але годі! Та грязюка, якою обкидали мене, колись одскочена обличчя тих, хто кидав на мене. Я не боюсь їхніх "громів і молній", я їх навіть не чую: глибоко я припадаю до себе і прислухаюсь до власної трагедії, до сього повного безсилля сказати те, що твориться в моїй душі.

Міцно стискаю вашу руку. Ваш О. Олесь.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 609.

---

[*] Фразу адресат підкреслив червоним олівцем та в дужках дописав видання – У[країнська] Х[ата].

[**] Дописано Є. Чикаленком – ЛНВ.

[***] Дописано Є. Чикаленком – "Рада".

№ 13

19 24/III 09

Високоповажаний та любий Олександре Івановичу!

З листа Вашого, посланого 22/III, бачу, що Ви мені написали, як кажете, великого листа, але мені трохи не ясно – чи Ви його знищили, чи послали, бо я його не получив.

Я дістав од Вас листа, в якому Ви мене просили найти посаду учительки для Вашої дружини. Я зараз-же одповів, що прикладу всі старання, а потім в одкритці просив прислати відомости про жінку: 1) коли скінчила, 2) чи мала педагогічну практику і ще 3) скільки їй років, бо се необхідно при рекомендації її на посаду. Я писав, що се обовьязково треба зробить тепер, бо тепер набіраються комплекти учителів, і казав, що як Ви приїдете, то зведу Вас з таким чоловіком, який обіщає примостити Вашу дружину.

В листі я скаржився Вам, що "молоді" нас обвинувачують в "кумовстві, сватовстві і проч."[42]. А отсе сегодня одержав од Вас листа, в якому Ви теж скаржитесь за обвинувачування "молодими" і Вас у всяких гріхах. Само-собою, що "начхать" Вам на сих бездар, не признаних талантів, що злобствують на все і вся.

Але в листі своєму Ви вже нічого не пишете про свою дружину і не даєте отповіді на мої запитання, а тим часом вони потрібні, бо всякий, до кого я звертаюсь, вимагає од мене подробиць про Вашу дружину, бо не досить того, що вона жінка Олеся. Це тільки імпульс, щоб обовьязково пристроїть її в Київі, але для начальства імя Олеся нічого не скаже, або навіть буде мінусом для його жінки.

І так, пишіть зараз, або приїздіть, як Ви думали. Впрочем, краще вже приїхати після провід, бо мій приятель, що взявся улаштувать Вашу дружину, виїхав на свята з Київа.

Ваш серцем Є. Чикал[енко].

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2447.

№ 14*

[Житомир, 26. III. 1909]

Високоповажаний Євгеніє Харлампієвичу!

Не думав, що так швидко потрібні для справи відомости про мою жінку, тому нічого не сказав в попередньому листі. Скінчила вона Бестужевські курси в [1]908 році. Була на історічному відділі істор[ико]-фільолог[ічного] факульт[ету]. Ще ніде не учителювала. Має 27 років від роду. Однаково в яких класах гімназії їй читати (історія і географія). Здається все. Листа свого про історію "кумовства" я знищив і жалкую, що під впливом "образи" написав і другого: не

* Лист датовано за штемпелем на конверті. Відправлено з Житомира на адресу: "Кіевъ, Большая Подвальная, домъ № 6, редакція газеты "Рада", Е[го] В[ысоко]б[лагородию] Е. Х. Чикаленко". Отриманий 27 березня 1909 р.

варт псувати нерви і треба стоять завжди вище ріжних "добродіїв", що мостяться скрізь і ніяк не знайдуть свого "шестка". В пьятницю виїду в Суми (Суджанская ул., д. Фоменко). Ваш кум і сват О. Олесь.

А я думав, що начальству досить сказати, що пишу вірші...

З щирим серцем вітаю Вас і всю редакцію з святом.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 607.

№ 15*

[27. VI. 1909]

Дорогий Євгенію Харлампієвичу!

Не знаю де Ви зараз – чи в Київі, чи в иншому місці, але у всякім разі Ви повернетесь з подорожі (коли подорожуєте) і знайдете мого листа. Писатиму прозаїчні речі, все відносно посади в гімназії.

Меф[одій] Ів[анович] говоре, що обовьязково треба самій учительці бути в початку вересня в Київі, щоб дістати посаду. Мені здається, що в вересні їхати в Київ уже занадто пізно, позаяк ще в августі скрізь в гімназіях починається наука. Власне я боюсь того, щоб жінка не осталась зовсім без посади, бо в вересні, коли в Київі нічого не вийде, в других городах уже будуть зайняті місця і доведеться сидіти в "воздушном, дома" цілий рік.

Меф[одій] Ів[анович] пише, що і ветеринаром примоститись в Київі дуже важко, але за себе я менше турбуюсь, позаяк в Мін[істерстві] Внутр[ішніх] справ завжди єсть посади на окраїнах Росії, де хочь і ганяють, як собаку, але більше і платять, ніж в центр[альній] Росії. До того ж я маю ще М[іністерству] В[нутрішніх] С[прав] одслужити 75 карб., які не захотів виплатити зразу, щоб завжди могти за що ухопитись, коли прийдеться круто.

Дуже мені ніяково, що я дозволяю собі турбувати Вас, але, певно, Ви уже звикли до сього...

Повідомте мене, будь-ласка, про становище річей і, коли можна, незабаром, бо мушу з время служити. Прошу Вас, Євгеніє Харлампієвичу, і не турбуватись занадто, бо на це я не маю ніякогісенького права: коли легко будещось зробити для мене, зробіть, а коли – важко, я пошукаю "служби" поза Київом.

Зараз прочитав сьогоднішнє число "Ради". Неприємно мене вразила замітка "Освічені люди пишуть в "Київськ[ій] Мислі"[43]. На віщо без нагоди "дражнити гусей" і зачипати такий "щекотливий" бік, як "освіченість"? "К[іевская] М[ысль]", здається, ставиться до нас, українців, не вороже. А про те я не в курсі справ і, може, турбуюсь даремно.

Вибачьте, що я дозволив собі висловить особисте вражіннє від сієї замітки, і не ображайтесь за простосердність.

---

* Рекомендований лист, датовано за штемпелем. Адресовано: "Кієвъ, Большая Подвальная, домъ № 6, редакція газеты "Рада", е[го] в[ысоко]б[лагородию] Евгенію Харлампіевичу Чикаленко". Отриманий 28 червня 1909 р. На звороті конверта рукою Є. Чикаленка написані розрахунки червоним олівцем.

Не знаю – як і чим Ви живете, якими очима дивитесь в найближчу будучину, чи стає ще у вас сили і охоти бити в порожні груди нашого суспільства – давно я з Вами не бачився.

Завтра рушаю в Ялту на місяць. Адреса моя: Ялта, до востребованія – мені.

Міцно стискаю Вашу руку.

Ваш Ол[есь].

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 613.

№ 16

Київ, 1 іюля, року 1909

Високоповажаний та любий Олександре Івановичу!

Посада для Вашої жінки обіцяна була в Комерційній школі д. Хорошилової[44], і я не однократно писав в Житомир, що об'язково треба, аби Ваша жінка була тут, щоб її бачили, розпитались і проч. Але, на жаль, жінка Ваша тоді була хвора. Щоб знайти тут місце, то треба, щоб дружина Ваша, а ще краще, коли й Ви, прожили тут тиждень-два.

Досі я сидів тут, в Київі, і мав вже виїхати, але посадили мого сина[45], то я мусів сидіти в Київі. Сегодня сина випустили, і я завтра виїду, хоч частенько буду сюди навідуватись.

Коли прийде Ваша дружина, або Ви, то зверніться в справі посади до В. К. Корольова[46] (редакція "Ради"). Дуже шкодую, що Ви наче навмисне обминаєте Київ і не заїздите сюди, навіть в своїх особистих інтересах.

В марті, бувши в Київі, Ви казали, що незабаром приїдете знов на довший час, але Ви, очевидно, переїздили через Київ не раз, їздючи в Суми і назад, але ми Вас не бачили.

Само собою, що при таких умовах нелехко найти посаду, і я Вам про се писав і Мефодія Івановича просив писать Вам. Як-що ніхто з Вас не приїде сюди, то на посаду тут не можна сподіватись.

Дуже жалкую, що так склалось. Ми всі були дуже заінтересовані Вашим переїздом в Київ, але Ви, очевидно, самі сим заінтересовані найменше. З поважанням Є. Чикаленко.

ІР НБУВ. – Ф. XV. –№ 2448.

№ 17

Київ, 20 іюля, року 1909

Високоповажаний та любий Александре Івановичу!

В останньому листі Ви подали мені свою адресу – Ялта, до востребованія. Я туди й писав Вам. Сегодня почув од Фед[ора] Павловича [Матушевського], що Ви ще не виїздили з Житоміра.

Мефодій Іванович давно вже шукає Вас по Ялті і теж не знає, що Ви ще не виїздили.

Я писав Вам, що місце для вашої дружини траплялось, але обовьязково треба було, щоб вона була тут. Заочно ніхто не дасть посади. Хотять бачить, розпитатись і проч. Се зовсім натурально.

Вам сегодня повинен був написати Фед[ір] Павлович, що єсть посада і для Вас ветеринара на бойнях, але треба бути тут Вам самому, бо инакше важко її захопити.

Чув од Фед[ора] Павловича, що Ви маєте буть тут 24 і думаєте поїхать на могилу. Буду дуже шкодувати, коли мені не можна буде поїхати теж. Я такий "щирий" українець, що ще й досі не був на Тарасовій могилі. Скілька раз збірався, та все щось ставало на заваді. Так і тепер: 26-го мені обовьязково треба їхать в Херсонщину, бо починається молотьба. Не можна мені пропустити сього моменту, тоб-то ліквідации врожаю, бо се ресурси на ввесь рік. А тим часом, може, таки я наважусь пропустити один день, аби таки поїхати з доброю компанією на могилу.

Завтра я виїду на скілька день в Полтавщину, постараюсь приїхати до 24-го, щоб побачитись з Вами, бо, може, мені не можна буде їхать на могилу, може, мене викличуть телеграмою.

Ваш серцем Є. Чикал[енко].

ІР НБУВ. – Ф. XV. –№ 2449.

№ 18

28 августа, року 1909

Любий Олесю Івановичу!

Страшенно прикро мені, що не пощастило Вас вмостити в Київі[47]. Як згадаю про се, то аж серце стиснеться. Я сподівався, що коли Ви будете жить в Київі, то ближче станете до "Ради", писатимете фельєтони і проч.

У нас тепер настало настояще безладдя: Фед[ір] Павл[ович] їздить по світах і може писать тільки зрідка, і то лиш подорожні враження[48]. Дорошенко[49] виїхав з Київа, а я вже знаю добре, що на дістанції прохоложується інтерес до всього, прохолоне він і до газети у його. Не дурень вигадав: "С глаз долой и с сердца прочь".

Єфремова збіраюсь просить, щоб оговтався і покинув стрілять з гармати на горобців, але боюсь, що він образиться і теж охолоне до газети...[50].

Взагалі безладдя настало. От, чому мені особливо досадно, що Ви не зачепились в Київі. На Вас я покладав багато надій взагалі. Я думав, що прочитаєм вкупі з артистами Вашу пьесу[51]; її, само собою, приймуть з захопленням, а се піддало б Вам охоти писати для театру. Взагалі багато було надій...

Тим часом з пьесою можна зробити се й тепер. Як тільки буде у Вас змога, подайте її до драматичної цензури і дозволений екземпляр пришліть мені, а я вже поклопочусь, щоб її виставив Садовський[52]. Зробимо все, аби вона пройшла з найкращим успіхом.

Справа з "Польсько-укр[аїнським] збірником" розростається[53]; редакція його вимагає, щоб ми умістили отповідь на ваш з Шаповалом[54] протест. Виходить шкандаль. Шкода нам всім, що Ви попали в сю некрасиву справу. Виходить, що треба більш уважно поводитись з своїм іменнєм і по менче довірятись своїм приятелям, а додивлятись самому[55]. Досаднише всього, що Шаповала попережав

Ліпінський[56], але він не послухав "Радян" і їх прихильників і Вас втягнув. Ну, та якось воно буде.

Ваш серцем Є. Чикален[ко].

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2450.

№ 19*

19 29/VI 10

Получив два числа "Ради" і в одному з них прочитав підпис О.[57]. Спасибі, що не забуваєте. Я так занудився тут без роботи, що прямо рвусь звідціля[58]. Як тільки кончу справу, то зараз виїду і, напевне, до 10-го вже буду в Києві.

Ваш Є. Чик[аленко].

Вітаю і я з Ай-Перрі[59]. Юля[60].

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2452.

№ 20

Дорогий Євгене Харлампієвичу!

Обставини, борги і кредитори примусили мене звернутись (через Павла Пилиповича[61]) до редакції Л. Н. В. з пропозицією – побільшити мені гонорар за прозу. "Вістник" відповів, що принципіально він нічого не має проти сього, але це залежить від "Товар[иства] допомоги літ[ературі] і штуці"[62], яке, властиво, і дає ці "сверхгонорари". Ви, Євгене Харлампієвичу, обіцяли мені – підтримати на зборах т[оварист]ва. Боячись, що сі збори відбудуться сими днями, поспішаю попередити Вас, що я від допомоги "Товариства допомоги" відмовляюсь. Як член сього "Т[оварист]ва", Ви не подумайте і на хвилинку, що я маю що-небудь проти "Т[оварист]ва": я цілком його не знаю ні з доброго, ні з злого боку.

З щир[ою] пов[агою] до Вас О. Олесь.

Київ, 3/XII. [191]0.

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2608. Опубліковано: Поет з душею вогняною... – С. 144–145.

№ 21

Київ, 19 31/V року [19]11

Високоповажаний Олесію Івановичу!

Вчора Ви висловили *глибоке* незадоволення мною перед Ю[лею] М[иколаївною] та В. К. Корольовим за те, що я, мов, безапеляціонно від імени Т[оварист]ва Підмоги одмовив Вам в позичці грошей.

Ви, певне, забули (инчих мотівів я не допускаю), що я Вам свою одповідь почав з того, що Т[оварист]во складає сміту своїх видатків заздалегідь і що на 1911-й рік всі видатки вже зроблені, навіть на 1912, 1913 роки сміта вже майже вповні визначена.

---

* Листівку відправлено з Алупки на адресу: Кіевъ, Паньковская, 9, А. И. Кандыбе. За штемпелем видно, що адресат отримав її 30. VI. 1909 р.

Ви, очевидно, не повірили моїм словам, бо инакше не обвинувачували [б] мене в небажанні Вам запомогти. Щоб перевірити мої слова, прошу Вас звернутись до голови Т[оварист]ва д. Леонтовича[63], або до члена М. С. Грушевського

Готовий до послуг Є. Чикаленко.

ІР НБУВ. – Ф. XV. –№ 2453.

№ 22[*]

[1911]

Високоповажаний Євгенію Харлампієвичу! Я не "забув" і добре пам'ятаю Вашу відповідь, як пам'ятаєте, певно, і Ви.

На моє останнє запитаннє: "Се можна вважати відповіддю "Т[оварист]ва" – Ви сказали: "Так!". Пригадуєте?

Сам факт відмови "Т[оварист]ва" мене не так вразив, як вразила Ваша офіціальність відношення до другого, якась безсердечність, жорстокість. Визначена і край! Правда – я занадто мало зробив для рідної літератури, більш того – я сим втрачую останні надії щось зробити для неї і "Т[оварист]во" мало повне право мені відмовити... але... в кожній людині живе душа, і з нею варт поводитись по людські, особливо в той час, коли душа в агонії.

Не годиться мені "перевіряти Ваші слова", я і так Вам вірю, що "сміта" визначена уже на [1]911, [1]912 і [1]913 роки і що позичити Т[оварист]во" мені не може.

Найлютіший ворог сидить в нашому другові, homo homini lupus est[64].

О. Олесь.

Київ.

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2609.

№ 23

Вітаю дорогого Євгенія Харламповича з днем народження і бажаю йому ще довго-довго світити розумом, і серцем, повним любови, гріти південний край, занесений снігами.

О. Кандиба.

9/XII 11 р.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 610.

№ 24[**]

[7. VII. 1913]

Дорогий Євгеній Харлампович!

Нарешті опинився біля моря і набіраюсь здоровья, але доки що наслідки не блискучі. Мабуть, 12-літнього бронхіту не вилічити за 12 днів.

---

[*] Лист без дати, за змістом відноситься до 1911 р. Можливо, також не був відправлений через різко висловлені в ньому думки.

[**] Листівку датовано за збереженим штемпелем отримання кореспонденції. Відправлено з Одеси до Кисловодська: "Россія, Кисловодскъ, Е[го] в[ысокоблагородию] Евгенію Харлампіевичу *Чикаленко*".

Одержав учора "Раду" і перечитав підряд чисел 15. Повно і сильно відповіла "Р[ада]" на вигуки "правнуків поганих"[65]. Справді враження сильне. Такі статті варт було б видати окремою книжкою: для середньої інтелігенції вона б мала велике значіннє. А коли б що-року випускала "Р[ада]" такі збірники, було б прекрасно, хоч, може, і незвичайно.

Вітаю Вас сердечно. Ваш О. О.

В[еликий] Привіт Юл[ії] Н[иколаевне].

P. S. Коли здумаєте черкнути слівце, пишіть уже на Київ.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 611.

№ 25

[Київ, 21. ІІІ. 1915]

"Дивлюсь я на вексель, та й думку гадаю: чому я не сокіл, чому не літаю", – бо негайно б, дорогий Євгеній Харлампович, я полетів би до Вас в Перешори і... взяв би Вас в шори (поезія таку некоректність допускає). Ви знаєте, яке непорозуміння вийшло? Я просив Вас написати векселя на 500 руб., бланк дав на 500, а Ви написали на 300!

(До сьогоднішнього дня я ніяк не міг побачитися з Меф[одієм] Іванов[ичем] і тільки сьогодні бачився з ним).

Язик мій прильпе к гортані, волосся сташа до гори, і довго я нічого не міг зрозуміти. Нарешті стали міркувати – як бути? Дати телеграму? М[ефодій] Ів[анович] говорить, що телеграми до Вас завше приходять через тиждень після листів. Попросив я М[ефодія] Ів[ановича] побалакати з Гопанським: виявилось, що м[али] б[ули] заплатити 28–29.

І от я іду "ва-банк" і посилаю Вам вексельний бланк на 200 карб. Не відмовте і підпишіть. Не спізніться. 250 карб. + % я заплачу, а ще останеться 500. Одстрочку дадуть на 4 місяці. Тоді ще заплачу 200, лишиться 300 і т. д., доки не виплачу, а потім закажу і дітям...

Значно краще позичити у Вас. Вибачте, дорогий Євгеній Харлампович, за нахабство і прийміть від мене почуття глибокої вдячности.

Ваш О. Ол[есь].

Кудистая 64, кв. 4.

P. S. Посилаю форму (беру її з Вашого векселя).

Марта 25 дня 1914

Вексель на двести (200) рубл.

Тысяча девятьс[от] четырнадц[атого] года, июля 25 дня по сему моему векселю повинен я заплатить в г. Кіеве Александру Ив[ановичу] Кандыбе двести рублей.

Дв[орянин] Евг[ений] Харл[ампович] Чикаленко.

P. S. Випустив я свої "Драматичні етюди"[66]. І на серці стало легше. Засіріло в душі і крізь хмари блиснув наче якийсь промінь надії.

І думка моя летить туди, де л'є ріка Сула[67], зеленіють ниви і бруньки ось-ось не витерплять, повні енергії, і бризнуть радістю і затулять першу казку життя.

Хай летить: думка не аероплан і їй не забороняється летіти навіть за кордони… розуму.

О. Ол[есь].

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 612.

№ 26*

Пуща-Водиця, 5 лінія, [1915]

Дорогий Євгеній Харлампович!

25. VII. строк моєму векселю. Дуже прошу підписати на 250 крб. (250 заплачу). Вибачаюсь, що не можу зараз повернути Вам свого боргу. Я тисячі замків будую в повітрі, вигадую тисячі комбінацій, і всі вони легкі, як пух, і всі розсипаються від найменшого подиху вітру. Погано. Щось треба робити, а що – і сам не знаю. Знаю одне, що треба кидати посаду, треба шукати іншої. Без боргів на 100 карб. ще можна прожити, а з боргами – фантазія.

І се в той час, коли почуваєш деякі здібності, коли, здається, міг би знайти місце і для себе в житті. Але зумів примостити себе лише на бойні. Так часом велосипедист, їдучи по широкому шляху, помічає збоку стовпчик, хоче його обминути і знову обов'язково наїжджає на його. Трип – і готово! Чухає він потилицю, кладе на спину машину і, шкутильгаючи, вертається додому. Трагікомедія! Але поки "дурень думкою багатіє", ще нічого. Трагедія починається з того менту, коли перестає він вірити своїм думкам, коли скидає окуляри і бачить життя таким, яким воно є...

Коли хочеш утриматись за письмовим столом, стань міцно попереду за прилавок і за добрий прилавок. Інакше життя обернеться в каторгу, і не поставиш свічки ні Богу, ні чорту.

Ось уже два місяці живу в лісі. В Києві буваю раз на тиждень. Хотів би назовсім залишитись тут, та, на жаль, сюди ветеринари командируються лише на 4 місяці. З жахом думаю, що через два місяці знову поїду в ту ж обстановку. Тому розіслав скрізь прохання. Що з сього вийде – побачимо. Міцно стискаю руку.

З щирим поважанням до Вас О. Олесь.

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2612. Опубліковано: Поет з душею вогняною... – С. 150.

№ 27**

22/ VII [19]15

Дорогий Євгеній Харлампієвичу!

Вибачте, Бога ради, що, може, зтурбував Вас телеграмою: боявсь, що лист вчасно не дойде, а срок – рукою подати. Прошу на 300 тому, що 50 погасити не зможу ніяк, а на 225, скажемо, векселя не буває. Як мені обридло писати про сі справи, надокучувати людям, – Ви і уявити не можете.

Раніше "пив на те, що буде", а тепер і пити нічого, і нічого не буде, і нічого не може бути.

---

* Лист недатований, очевидно, за змістом також відноситься до 1915 р.

** Лист датовано у лівому кутку рукою Є. Чикаленка олівцем блакитного кольору

Перекинувся б перекотиполем, покотився б по степах безлюдних, по ярах глибоких, прибився б, припав би до якого-небудь коріння і лежав би доти, доки не прийшов до памьяти.

Як побитий лежу і сам не знаю – хто так тяжко мене порубав, понівичив. Знаю, що не один я винен, що я сам довго бився і боровся, і коли обставини були вже підо мною, хтось скинув з мене з їх, хтось наступив мені ногою і ростоптав мої груди.

Але годі! Перекинусь перекотиполем, припаду до коріння і або візьму “ломаку”, або згнию у власних сльозах.

Щиро вітаю всіх, хто зараз з Вами.

Ваш А. Ол[есь].

ВР ІЛ. – Ф. 114. – Од. зб. 9.

№ 28*

23/ VII. [19]15

Дорогий Євгеній Харлампович!

Справді я зробив необачно, не надіславши Вам векселя. Виправляю помилку і перепрошаю ще раз (де сто, там і сто один). Сподіваюсь на 27 одержати уже підпис; у всякім разі не допущу ніякої неприємності для вас.

Як Ваше здоровьє, Євгеній Харлампович? Як взагалі почуваєте себе? Чи не думаєте про газету[68]? Мені здається – не слід зараз і думати. Ті, що на війні, не мають часу читати, а ті, що лишились, одвикли од своєї преси.

Від слів міністрів і Мілюкова[69] хочь і пахне друкарською фарбою, але краще її нюхати з респіратором. А проте – Вам видніше: я ні з ким не бачусь і ні з ким не листуюсь. Забіг би до Вас (на М[аріїнсько-]Благов[іщенську][70]), але боюсь, що там почне грімати на мене Андрій Васильович[71], зайшов би до Меф[одія] Іван[овича], але він подумає, що я хочу звернутись через його в якій-небудь справі до Вас. А инші шляхи тернами поросли.

Робив заходи, щоб найти собі десь далеко відси посаду, але можливість призова ратників 2 розряду зопсувала всі плани. І ось мушу сидіти і не рипатись.

З великою охотою піду на війну[72]. Там так завзято боряться і змагаються життя і смерть, а тут так нудно, що нічого не маєш проти того, щоб зійти з гальорки і сісти в перших рядах.

Міцно стискую Вашу руку.

О. Ол[есь].

ВР ІЛ. – Ф. 114. – Од. зб. 11. Опубліковано: Поет з душею вогняною... – С. 148.

№ 29

19 25/VII 15

Тільки що получив вексельний бланк і спішу вислати підпис, щоб поспіти на строк.

---

* Лист датовано Є. Чикаленком. При ньому зберігся конверт з адресою: “Ст. Мардаровка, Херсонской губ., Перешоры, Его Высокоблагородію Евгену Харлампіевичу Чикаленко”. Відправлено з Києва 22 липня 1915 року.

Бланк я міг-би й тут найти, але мені пам'ятається, що тепер побільшено подать на векселі і треба доплачувать марками. Я думав, що Ви це, дорогий Олександре Івановичу, знаєте, а через те і просив Вас вислать бланк.

Крім того, треба булой текст написати, бо боязно, щоб векселя хто в дорозі не вкрав, а я не знаю – чи писать на строк, чи "по предъявленію", а через те посилаю заказним листом.

Очевидно, обидва ми не ділові люде – Ви – поет, а я – так собі чорт-зна-що.

Питаєте – як моє здоровля. Тепер значно краще, наче ожив... А переміняться обставини, знов помірати буду

А от, чого Ви оттак занепали духом? З листа Вашого тхне якимсь занепадом духа, прострацією, апатією і ще чорт-зна чим. Людина Ви молода, дужа, талановита. Вам жить, працювать, а Ви нудите світом!

Ваш Є. Чик[аленко].

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2455.

№ 30*

30/VII [19]15

Дорогий Євгеній Харлампович!

Насамперед – я сердечно радію, що Ви в доброму здоровьї. Я не помилюсь, коли скажу, що Ваша тимчасова слабість боляче відбилась на багатьох із нас і засмучувала і друзів і ворогів. Єсть натури, з якими цілі роки бьються, змагаються, а в нещасті всі плачуть і, може, "вороги" дужче і невтішніщ, ніж однодумці. До таких натур належить і Ваша.

І знов я не помилюсь, коли скажу, що звістка про кращий стан Вашого здоровля порадує всіх південних самоїдів.

І се єсть відрадний факт: значить – південне самоїдство, як нація, стоїть уже на тому щаблю розвитку, з якого видко далеко навкруги і душа реагує на те, що бачуть очи.

Вексель одержав. Дякую. На жаль, заложу лише 25 карб. (Тай то – треба десь позичати, і книгарні відмовились заплотити в сьому місяці).

Але се нічого, на Вашій кредітоспособності се не відібьється, а для моєї вже все втрачено.

Дякую за слова втіхи. Справді – я трохи занепав духом, хочь зараз краще почуваю, ніж раніше. На мені, Ви і уявити не можете, як відбились переговори з "Вістником" відносно авансу в 200 р. (нічого їм не винен).

Зараз я нічого, ні копійки, але в той мент я коштував більше: у мене стільки лилось сліз, стільки виривалось глибоких зітхань, так скорботно дзвеніли мої пісні і так продуктивно йшла робота, що було вигодно і очевидно, навіть для самоїдів, вволити моє проханнє. (Фі, мені зараз за себе соромно так же, як і за других).

Я перестав плакати, я міцно стис зуби, я в памяті знищив те, що зробив, і ніколи не ходив більше з олівцем.

---

* Лист датовано у лівому кутку рукою Є. Чикаленка олівцем блакитного кольору

Вам се незрозуміло?! А для мене занадто! Я без хвилювання і зараз не можу про се ні згадувати, ні писати.

Ваш Оле[сь].

P. S. За банковську справу не турбуйтесь. Вексель прийшов на строк. 28 января (1916 р.) новий строк. Тепер я вже вчасно надішлю Вам бланка на 200 карб. Ол[есь].

ВР ІЛ. – Ф. 114. – Од. зб. 10.

№ 31*

19 6/VII[I] 15

Любий Олесю Івановичу!

Сьогодня Спаса, машина не молотить, то я вільний і маю час відповісти на Ваш лист.

Мене завжди дивувало в Вас те, що Ви на видавців наших дивитесь, як робітник на капіталіста. Так, наче видавці заробляють та експлоатують робітників пера. Ви стояли довго близько до редакціи ЛВістника[73] і, певне, знаєте, що гроші на видання добуваються з великим напруженнєм, з великим клопотом. Ви, певне, чули, що за борги "Ради", наприклад, мене позивали в суд[74], і я не мав чим заплатити їх, а це так відбилось на моїх нервах, що мені знов стало було гірше.

Хто його знає, може, правду Грінченко мені казав: "Ви не можете зрозуміти нас, письменників, бо у Вас психологія видавця, а у нас – літературного робітника". Справді, я не можу зрозуміть психології письменників, які обурюються на видавців за малу плату, за невидачу авансів і проч. Але я розумію це добре, коли цього вимагають у мене робітники в господарстві. Бо тут я заробляю, я тут експлоатую працю і на ній маю зиск. Але той зиск, що я придбаю на с[ільсько]господарському робітнику, я витрачаю на видання, яке мені, крім неприємности, нічого не дає. За видання газети мене ще тільки не бито, а лаяно без ліку разів, але сподіваюсь, що коли я ще буду видавать газету, то колись прийде якийсь нею ображений і набьє мені, висловлюючись вульгарно, морду.

Про неприємности від начальства я й не кажу – мене тепер, в іюні місяці, трусили і тут, і в Кононівці[75], бо в Києві я не числився, як лежав хворий в маю.

Мені раз у раз здавалось, що ми в ідейній роботі товариші – одні вкладають гроші, инчі – працю. На цьому принціпі велась і "К[иевская] Старина", але письменники не хотіли дурно працювать, то в "Раді" і в "ЛНВ" рішили платити за працю, хоч по трохи, аби стало грошей на видання.

Як можна при таких умовах обурюватись, що Вам не дали 200 р. авансу? Не розумію, хоч убийте. Ваш Є. Чик[аленко].

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2454.

---

* У даті цього листа Є. Чикаленко помилково написав липень, але зі змісту видно, що він написаний 6 серпня, тому в квадратних дужках місяць поправлено.

№ 32*

[серпень, 1915]

Дорогий Євгеній Харлампович!

Як же мені відповідати на Вашого листа, коли цілком погожуюсь в ньому тільки з Вашим... підписом?! Коли весь він перейнятий тими поглядами, з якими я боровся цілі роки і все не можу "покласти на обидві лопатки". І тим більше мені хочеться "покласти", що се матиме громадське значіння. Скажу лише одно: Ви були б цілком праві, коли б всі стосунки між письменником і всіма організаціями вичерпували однією комерційною стороною. Сподіваюсь на прибуток – видаю, ні – відмовляюсь. Ясно і просто. На жаль, деякі "Ситіни"[76], на точку погляду яких Ви становитесь, злізли на національного корабля, убрались в капітанську одежу, взялись за керму і дали "полный ход".

Рушили! І по їх знаку кожний став на своє місце і взявся за роботу. Через деякий час капітани заявили, що немає вугілля. Команда і поклик: "Лишайтесь в сорочці, давайте на паливо убрання! Будьте громадянами!" Статисти поробилися громадянами. Через деякий час виявилось, що нічого їсти. Стали їсти один одного... Що було досі з національним кораблем, я не можу говорити, видно, не тільки з капітанського місточка, але і з трюма. Ганебне плавання! Де ж капітани, де керманичі? В защитних убраннях вони поховалися в каюти і смакують о морю. Змовила команда. І коли прийшли до їх музики, що грали на кораблі, і коли до їх прийшли співці, що співали про далекі береги, про щасливу країну, що підтримують віру в пасажирах, коли вони прийшли і сказали: ми голодні, безсилі наші руки і голоси, ми не можемо співати, дайте нам хліба – і наші руки знову ударять по струнах і знову поллються, як бальзам на рани, наші пісні – капітани їм відповідали: "Ми звичайні торговці. Їхали по справах на кораблі, угледіли капітанську одежу, ну і одяглись в неї. Однаково валялась без діла!" Не може бути! – закричали співці і музики. "Ми торговці, – повторили капітани, – єсть бариш – купуємо, а нема – ніхто нас не примусить. Їмо своє, з дому взяли".

Ах, Євгеній Харлампійович! Все лихо в тому, що люди ніколи не зрозуміють один одного, що люди з різних боків дивляться на одну й ту ж річ і бачуть неоднакове. А ще гірше, коли люди міняють свої позиції в залежності від обставин. Допливи корабль до берега, хліб-сіль прийняли б капітани. Хіба я говорю неправду? Але де сила, там і право. Ваш О. О[лесь].

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2613. Опубліковано Поет з душею вогняною.... – С. 152–153.

№ 33**

Пуща-Водиця, [1915]

Дорогий Євгеній Харлампович!

І я Вас не розумію. Хоч бийте мене кілком по голові, однаково – просто не можу. Як приклад – Ви проводите аналогію між письменником і робітником. Се

---

* Припускаємо, що листа не було відправлено. Датуємо його серпнем 1915 р. за зв'язком зі змістом попереднього листа. Він, очевидно, є відповіддю на нього.

** Лист датуємо за змістом попередніх листів також літом 1915 р. Очевидно, його також не було відправлено адресату.

ще більше мене дивує і заплутує справу. Я не знаю, чому побільшення плати вимагають у Вас, але думаю не тому, що Ви від їх роботи маєте зиск. Зиск не піддається робітничому "учоту" і не завжди він буває у капіталіста. Навпаки – часто робітники вимагають плату в той час, коли тільки їх не можна завдовольнити. До того ж єсть, порівнюючи, зовсім маленька категорія "письменників" – одописців, письменників-наймитів, що служать пером окремій особі, своєму хазяїну і дають йому "зиск", за який і вимагають бутербродів з ікрою, замість звичайного шматка хліба.

Справжній письменник – слуга одного народу, одної нації, одної людськости. Лірик, драматург, романіст, сатірик – однаково потрібен для народа, бо так чи інакше він впливає на псіхологію мас, таку чи іншу приносить користь, дає той зиск, якого Ви не хочете бачити. Для націй же малокультурних, темних, пригнічених кожна видатна літературна сила – справжній клад, капітал, знаряддя для більш інтензівного життя нації. Почесна робота крітіки – відібрати зерно від кукілю.

Крітіки я не підкупав, громадянство тим більш, і діло їх совісті, коли вони поклали мене в той бік, де лежить зерно. І коли я не маю на чому його посіяти, коли я не маю засобів, щоб воно дало урожай і з маленького, дикого стало великим, культурним, я стукаю в двері до тих, хто сів на козли, хто взяв відповідальність на себе перед історією. Не місце (на козлах) сліпому, бо сліпий не баче дороги, не місце паралізованому, бо він не може правити, не місце і короткозорому, бо він не бачить дечого. І коли б річ ішла про мене, була б дурниця. Лихо, що йде річ про тисячі нас, лихо, що народ від сього втрачає...

Але я вірю в той час, коли народ се угледить і осудить керманичих і осміє їх роботу і з огидою одкине ту книжечку, яку вони спромоглись "роздати народові" за десятки років свого національного відродження.

5 років тому назад я написав одну поему-драму, в якій я зачіпив сі питання, і з кожним днем вияснялось, що поставив питання правильно і відповів на них прямо, хоч, може, і різко.

Але було хитаннє – чи не помиляюсь я?! І сим тільки можна було полегшити багато чого в моїм життю. В чотирьохтисячній петлі моїх боргів я задихаюсь, немає сил її розірвати; але і тремтячою рукою я хочу писати!

Вся моя істота кричить, що я потрібен, може, на день, на хвилину, але потрібен. Тільки руку од струн (вона могла б грати) і в руку – батіг!

Хто не розуміє слів, зрозуміє батіга, і я сплів його із своїх жил, із своїх мук і він ударить. Ви смієтесь? Сміється останній.

Ваш Ол[есь].

P. S. Звертався я до "Вістника", як не до видавничої інстітуції, звичайно, і рахувався з ним, як не з Ситіним. Між видавцем і письменником рахунки прості. Єсть зиск – видає, сподівається на дефіцит – відмовляє. Ясно і просто.

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2614. Опубліковано: Поет з душею вогняною... – С. 150–151.

№ 34*

[1915]

Дорогий Євгеній Харлампович!

Два величезних листи Вам написав, але написав їх мимоволі різко. Я боюсь, що вони Вас могли б схвилювати. Тому кладу їх під сукно, а пишу на шматку паперу (вибачте Бога ради!), ждучи трамвая. Буде коротко.

Що між інтересами видавця і автора – ціла прірва, я згоден, як з 2×2=4. Але наших видавців я вважав не за таких видавців, ось як – Ситін, Губанов, Оглоблін і т. и. З низу в гору я дивився на їх. До великих людей ставляться і важкі вимоги. Багатьох "видавців" уже записано на національних скрижалях, і ніхто не записався під прізвищами Губанова. В часописах – герої, дома – прості видавці. Де ж справжнє обличчє наших мелхисідеків – спереду чи ззаду? Якщо ззаду, тоді може бути розмова про "зиск" від видання. А коли спереду, тоді лиш може бути розмова про зиск від твору, та про засоби видати.

Ваш О[лесь].

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2615.

№ 35**

[1915]

Дорогий Євгене Харлампієвичу!

В відповідь на Вашого листа я написав декілька, але поклав їх у шухляду.

Звичайно, я з Вами не згоджуюсь і, короткокажучи, доводжу в своїх листах, що однією міркою не можна міряти Вістника і Губанова, що коли Губанов дбає лише про зиск *від видання*, то В[істник] повинен дбати і про зиск *від твору*. Відмова Губанова мене б не вразила. А "врешті-решт" я сподіваюсь найти собі кращу посаду і всі до останнього шеляга повернути борги. Все має свій край, має і приниження.

В Київі рух. Часом Київ нагадує вулиці Парижу. Тягнеться довгим вужем військо, їдуть на гарбах з будами німці-колоністи, везуть свій убогий скарб втікачі і зів'ялими квітками сплять або здивовано дивляться дітські голівки.

На Хрещатику – як на ярмарку. Як на ярмарок, або храм, або на якесь велике свято з'їхались звідусіль люде і ходять в чеканні. Ревуть, свистять і тьохкають автомобілі, поспішають візники – рух, гармидер. І ніхто не певен, що буде завтра. Носяться тисячі чуток, одна другу попереджує, одна другу відкидає. Не знаєш – чому вірити.

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2611. Опублікований Поет з душею вогняною... – С. 148–149.

---

* Лист написано простим олівцем, очевидно, також не було відправлено, без дати, але за змістом це також серпень 1915 р.

** Лист недатований, але за змістом попередніх листів відносимо його до літа 1915 р.

№ 36*

Дорогий Євгене Харламповичу!

Ще три тижні пройде, і наблизиться 17 вересня. Воно уже починає мені снитись... Тому заздалегідь знову звертаюсь до Вас з проханням надіслати вексель на 400 карб. Чому ви навіть не відповіли на мого листа і телеграму? Боячись, що візьмуть на війну і уб'ють? Цілком даремно. На війну мене не візьмуть... А коли піду сам добровольцем і впаду на полі брані – яка честь заплатити по векселю за оборонця отечества! А ще, може, і не вб'ють, і я вернусь до Вас з славою Крючкова! Покладу 17 німців. А вони хіба не варт 400 крб.? Звичайно, в мирное время.

Хотів би з Вами бачитись і говорити. Я взагалі вже скучив без людей. Іноді поїдеш в Київ, блукаєш по вулицях – сила народу, а людей наче і немає, і наче ні з ким слова сказати.

Зараз весь зайнятий клопотом. Хочу мати дві посади, щоб виплатити і нові і старі борги, щоб дихати вільніше і почувати себе спокійніше. Тут не зовсім зручно просиджувати в морози по 4 год. в трамваї, але з двох зол треба вибрати менше.

До речі, зараз можна спокійно покинути літературу, бо читачів немає, видавців – Бог дасть, а видавати самому виключно для себе, може, і патріотично, але смішно. Взагалі наше становище незавидне. Тим паче, що ми встали від столу з гопака і горілкою, навіть не зустрівшись віч-на-віч з страховищем. А глянеш на стіл – туман наче. Всі такі сірі й мокрі. І важко підняти кого-небудь. Ідея для нас ще не прибрала форми категоричного імперативу і являється забавкою, привабною, цільною, розумною, але забавкою, без якої можна цілком обійтися, знайшовши які-небудь наші "підходящі заняття".

Сумно, Євгеній Харламповичу! І на протязі довших літ життя наше мені уявляється якимсь безконечним похоронним кортежем. І серед факельщиків чомусь виступає фігура Синицького[77].

Декілька днів пролежав сей лист. Не вигоріло у мене з двома посадами. Очевидно, в Київі нічого не знайти мені. Зв'язків з росіянами мало, а впливові українці – "хай їм Господь помагає". Доведеться виїхати з Києва. Бо жити на 100 карб. в Київі не можна. Шкода просидіти в великому центрі п'ять років глупої ночі і виїхати на 6-й, коли починає, може, світати. У всякім разі, так не буде: або гірше, або ліпше. Відродження політичне Польщі (автономія – припустимо) відіграє колосальну ролю в нашім культурнім відродженні. У всякім разі, наддасть енергії, творчості й життєвості нашому рухові. А передплатників буде – хоч греблю гати! Курс на поетів підніметься до краю! Деякі повстають навіть з могил, дізнавшись, що і вони потрібні для нації. У всякім разі, взятіє Галичини для нас – явище першорядної ваги.

Тепер на всякий випадок скажу відносно векселя. 100 карб. я заплатив, лишається 400. Будь-ласка, дайте векселя на сю суму. 300 карб. я буду виплачувати Вам. Всю свою силу і весь час вживу на те, щоб якомога більше заробляти. Раніше про добрі погоди я не думав: у мене в голові були літературні плани.

* Лист за змістом відносимо до кінця серпня 1915 р., оскільки автор писав у ньому про шостий рік свого проживання у Києві, який припадав на 1915 р.

Коли ж я впевнився, що література для нас – декламація цимбала не більше, коли я угледів і впевнився, що борги можуть привести до божевілля, я вирішив робити чорну роботу, і неабияк.

Будьте ж здорові і прийміть від мене сердечну подяку за все, за все. Ваш Олесь.

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2617. Опубліковано: Поет з душею вогняною... – С. 146–147.

№ 37*

Пуща-Водиця

Високоповажаний та дорогий Євгеній Харлампович!

Пролежавши 1½ місяці в ліжку, я впевнився, що "друзья" не тільки "до чорного дня", а часом і до "світлого"... Я не хочу думати, що в Вашому серці знайшлось місце для Самотності, але, часто Вас згадуючи, у мене являвся такий сумнів... (Я, наприклад, почував себе під час хвороби "Фірсом" з "Вишневого саду" Чехова, Фірсом[78], якого "забули" на дачі). І от мені захотілось написати Вам декілька слів привіту і стиснути Вашу руку.

Як же Ви себе почуваєте? Як Ваше здоров'я? "Про що тирса шелестить"?[79] Чи зазеленіли уже лани? Я вже з тиждень як вийшов з хати і щодня їду в Київ дивитись, як шумить весняна вода. Хотів було сам плигнути на кригу, злитись з юрбою і з піснею полетіти назустріч весні. Але "всі місця були зайняті" в київському "трамваї" і кондуктор гаркнув знайомим голосом: "Осади назад!". Спочатку було боляче. Мені здавалось, я мав право хоч на сходах стати, бо довго йшов темної ночі, натрудив ноги.... Хотів вчепитись, але стримав себе і лишивсь на місці. І довго, довго я стояв на березі і з болем дивився, як пливуть і зникають за обрієм мої братья, як весело лунає їх пісня... В душі щось застогнало, затріщало і повалилось... Але на руїні виросло щось нове і дало мені силу.

Тепер я стою теж осторонь і з берега дивлюсь на весняні води. І часом думаю: "Боже, скільки сміття пливе!? Скільки хамелеонів на кригах!? Скільки бездушних створінь кричить, репетує, гавкає! Як мало серед них людей, які боролись за волю, хоч ві сні".

Але все буде гаразд. Вода спаде, стихне галас, і повновода річка потече в берегах.

ІР НБУВ. – Ф. XV. – № 2616.

КОМЕНТАРІ

1. Йдеться про першу збірку поезій О. Олеся "З журбою радість обнялась", що була підготовлена ним до друку влітку 1906 р. у Ялті й вийшла на початку 1907 р. у Петербурзі в друкарні "Работник" накладом 1,5 тисячі примірників. До неї увійшли вірші, написані в 1903–1906 рр. Збірка була видана на кошти, позичені у П. Стебницького. Вона принесла авторові визнання з боку І. Франка, М. Сумцова, І. Нечуя-Левицького, Х. Алчевської, О. Єфименко, С. Русової, які назвали Олеся талановитим ліриком, виразником дум і настроїв першого десятиліття XX ст.

* Лист недатований, допускаємо, що він був написаний навесні 1916 р.

2. Можливо, йдеться про Миколу Івановича Міхновського (1873–1924) – громадсько-політичного діяча, публіциста, юриста, одного з ідеологів українського націоналізму. Як видно із записів у "Щоденнику" Є. Чикаленка, він з ним час від часу спілкувався (*Чикаленко Є.* Щоденник. – К., 2004. – Т. І. – С. 31–33). М. Міхновський працював у той час у Харкові адвокатом, а О. Олесь, як видно, навчався у Харкові і, очевидно, був знайомий із творчістю молодого поета.

3. "Рада" – щоденна україномовна громадська безпартійна газета, що виходила у Києві з вересня 1906 до липня 1914 рр. Видавці – Є. Чикаленко та В. Симиренко, редактори в різні роки – Ф. Матушевський, М. Павловський, А. Ніковський.

4. У 1906 р. секретарем редакції "Ради" був Мефодій Іванович Павловський (1877–1957) – журналіст, діяч кооперативного руху, редактор. Він працював коректором у "Громадській думці", секретарем і редактором "Ради" у 1906, 1907–1909, 1910 рр. Друкував у газеті і рецензії на театральні й музичні твори. Про секретарство Павловського у 1906 р. писав Є. Чикаленко (*Чикаленко Є.* Спогади. – К., 2003. – С. 331).

5. У № 1 "Ради" (1906. – 15 верес. – С. 3) було опубліковано "Маленький фельєтон" О. Олеся. Його дійовими особами були прохач-жебрак і убогий селянин. Вони стояли поруч, і останній пильно через залізні ґрати дивився на подвір'я фабрики із землеробськими знаряддями. Очевидно, він, відірвавшись від дійсності, мріяв про щасливу селянську долю. Автор порівнює свого героя-селянина із дівчинкою-сиротою, яка також через вікно крамниці іграшок мрійливо дивиться на заставлені полиці і поринає у свої дитячі мрії.

6. Яблоновський Олександр Олександрович (1870–1934) – белетрист, прозаїк і фейлетоніст ліберальних російських видань. Співробітничав у газетах "Сын Отечества", "Речь", "Киевская мысль", журналах "Русское богатство", "Мир Божий", "Образование", "Наша жизнь". Автор збірок "Очерки гимназической жизни", "Очерки и рассказы", "Родные картинки" (3 томи, 1912–1913). У 1920 р. емігрував у Єгипет, звідки перебрався до Берліна, в 1925 р. – Парижа. Публікувався там у російських газетах "Сегодня", "Руль", "Общее дело", "Возрождение", в останній був провідним співробітником, працював у жанрі політичного фейлетону.

7. Дорошевич Влас Михайлович (1864–1922) – журналіст ліберальних видань, один з провідних співробітників газет "Россія" та "Русское слово" (з 1902 р. – редактор останньої). Талановитий фейлетоніст, автор стилю "короткого рядка". Широкою популярністю користувалися його фейлетони, що публікувалися у рубриках "По Европе", "Безвременье" та ін., нариси про сахалінську каторгу.

8. Очевидно, йдеться про "Невеличкий фельєтон" О. Олеся, опублікований у "Раді" (1907. – № 69. – 23 берез. – С. 3). Твір побудовано у формі діалогу між російськими високопосадовцями (Пуришкевичем, Дубровіним, Іліодором та ін.).

9. Очевидно, Є. Чикаленко має на увазі зміну в назві місяців у Календарі "Просвіти" на 1908 р.: жовтень (сентябрь), листопад (октябрь), грудень (ноябрь), студень (декабрь) (Календарь "Просвіти" на рік 1908. Рік другий. – К., 1907. – С. 24–31), бо у календарі за 1907 р. назви місяців були традиційними: вересень (сентябрь), жовтень (октябрь), листопад (ноябрь) (Календарь "Просвіти" на рік 1907. Рік перший. – К., 1906).

10. Оповідання "Вуси" О. Стороженка було близьким за змістом до фольклорних творів і користувалося популярністю в читачів.

11. Мається на увазі фейлетон О. Олеся в "Раді" "Рідна справа" (1908. – № 288. – 23 листоп. – С. 2), в якому автор критикував українців за сварливість і заздрість. Він алегорично відобразив український рух в одному місті. Там його представляли аж два

діячі, що збиралися кілька разів на рік на вечірні засідання і вивчали "анатомію" українців. У ході експериментів вони виявили, що українець мав склад звичайної людини, але в кожному з досліджуваних організмів паразитувала сіренька істотка "з маленьким чорним жальцем". "Одна істотка не виносила навіть близької присутності другої, і, коли сходились два українці, істотки починали в них стурбовано бігати. А жальце ще швидче соватись і кусати в самі болючі місця недужих". Вивчаючи це незвичайне явище, "експериментатори" дізналися, що та "істотка" називалася звичайним українським ґедзем, який сварив і роз'єднував українців.

12. Очевидно, йдеться про вірші О. Олеся "Жалко і весело!" (Рада. – 1909. – № 26. – 1 лют. – С. 2) і "Везли їх зранених, везли їх, стомлених в тюрмі за ґратами..." (№ 31. – 8 лют. – С. 2). Останній вірш у листі О. Олесь називає "У вагоні". Він був надрукований у "Раді" із чотирма пропущеними рядками, позначеними крапками. Повністю опублікований у другій збірці поезій О. Олеся.

13. Йдеться про видання О. Олесем другої збірки поезій "Поезії. Кн. II". (Петербург: "Будучина", 1909) та п'ятої книги перекладів поезій українських авторів – "Молодая Украина", виконаних І. Рукавишниковим (СПб., 1909), до якої увійшли й вірші О. Олеся.

14. Очевидно, мається на увазі "Маленький фельєтон" О. Олеся про партію октябристів, опублікований у "Раді" (1909. – № 33. – 11 лют. – С. 2).

15. Названий вірш було надруковано в "Раді" (1909. – № 37. – 17 лют. – С. 2) також з чотирма пропущеними рядками. Повністю опубліковано у поетичній збірці О. Олеся "Поезії. Кн. II".

16. Мається на увазі Степаненко Василь Пилипович (1855? – початок 1930-х рр.) – 20 років очолював книгарню колишньої редакції "Киевской старины".

17. О. Олесь писав П. Стебницькому про те, що В. Степаненко купив у нього другу збірку поезій (за 5 тис. примірників дав 1500 руб.) (лист до П. Стебницького // Поет з душею вогняною... – С. 154). Збірка продавалася у книгарні "Киевской старины", про що свідчить список реалізовуваних нею видань, поданий у газеті "Рідний край" (1909. – Ч. 19. – С. 16). Очевидно, про рахунок коштів від продажу збірки йшла мова у листі.

18. Йдеться про вірші, зазначені у прим. 12 і 15.

19. Павловський Мефодій Іванович – див. прим. 4.

20. Через тиждень після публікації вірша О. Олеся "Яка краса: відродження країни" "Рада" надрукувала інший його вірш "Ми плакали на цвинтарі безсилі..." (1909. – № 43. – 22 лют. – С. 2).

21. Флоринський Тимофій (1854–1919) – професор-славіст Київського університету, один з теоретиків-українофобів, з 1909 р. призначений головою Київського тимчасового комітету в справах друку.

22. Йдеться про "Маленький фельєтон" – див. прим. 14.

23. Третя збірка поезій О. Олеся вийшла лише 1910 р. у Києві: *Олесь О.* Щороку. Поезії. Книга III. – К.: Друкарня 2-ї артілі, 1910. До неї увійшли поема "Щороку" і 30 віршів.

24. Йдеться про другу збірку поезій (див. прим. 13). Рецензія А. Ніковського на неї була подана у "Раді" (№ 57. – 11 берез. – Розділ "Бібліографія"). Рецензент назвав О. Олеся оригінальним українським поетом, у якого немає "переспівів, переробок, запозичувань", його вірші – поетичними, гармонійними за змістом та формою, а його музу – спадкоємицею кращої української поезії. А. Ніковський зазначав, що спочатку збірка називалася "Будь мечем моїм!", але цензура не пропустила назви, під такою назвою вона вийшла лише 1919 р.

25. У 1908 р. О. Олесь закінчив у Харкові ветеринарний інститут, у якому навчався з 1903 р.

26. У названій статті, що була опублікована у "Раді" 15 лютого, С. Єфремов критикував позицію Державної думи, яка виправдала провокатора Є. Азефа, відзначивши "глибокий занепад елементарної людської моральності серед більшості законодавців" (с. 1).

27. Йдеться про дружину О. Олеся – Кандибу Віру Антонівну (уродж. Свадковську, 1871–1948), яка походила із с. Яворова Старокостянтинівського повіту із родини мирового посередника. Навчалася у Житомирській жіночій гімназії, потім приватній гімназії, яку закінчила 1900 р. У 1902 р. вступила на Бестужевські курси.

28. Маються на увазі Вищі жіночі курси у Петербурзі, що мали статус вищого навчального закладу. Засновані 1878 р. гуртком прогресивної інтелігенції на чолі з А. Бекетовим. Названі Бестужевськими на честь їх офіційного засновника та керівника у 1878–1882 рр., професора російської історії К. Бестужева-Рюміна.

29. Йдеться про відповіді на запитання анкети для передплатників, яка була розіслана редакцією "Ради" на початку березня 1909 р. Є. Чикаленко у "Щоденнику" (К., 2004. – Т. І) 21 березня 1909 р. записав, що до того часу редакція отримала більше 300 відповідей, та зауважив: "Взагалі цікаво і приємно читати відповіді людей неупереджених, що пишуть про свої враження від газети. Але боляче читати відповіді, засновані не на враженнях від газети безпосередньо, а засновані на плітках..." (с. 57). Зокрема, його збентежила відповідь, підписана О. Мицюком, в якій автор звинувачував редакцію в тому, що вона ігнорувала публікації молодих дописувачів, оскільки велася гуртком "сватів та кумів". Цю відповідь і мав на увазі кореспондент, пишучи про неї Олесю.

30. Черкасенко Спиридон Феодосійович (1876–1940) – письменник, редактор-видавець, публіцист, учитель. Публікував у "Громадській думці" дорожні нотатки "Народні університети" та замітки "Події у Юзовці", друкувався у ЛНВ, "Снопі", "Дзвоні", "Украинской жизни". Редактор-видавець місячника "Дзвін", відповідальний редактор журналу "Вільна українська школа". Автор збірки оповідань "На шахті" (1909).

31. Ніковський Андрій Васильович (1885–1942) – громадсько-політичний діяч, редактор, публіцист. Шлях у журналістику почав з "Ради", потім співробітничав з ЛНВ. Редагував "Раду" (1912–1914), журнал "Основа" (1915) та "Нову Раду" (1917–1919). Автор публіцистичних статей, критичних нарисів, передмов до творів Л. Українки, І. Нечуя-Левицького, Г. Квітки-Основ'яненка, упорядник "Українсько-російського словника" та ін.

32. Піснячевський Віктор Онуфрійович (1883–1933) – журналіст, громадський діяч, лікар за фахом. Активний учасник петербурзької української Громади. У газеті "Рада" друкував репортажі про роботу Державної думи, вів цикл "З невських берегів". Очевидно, Є. Чикаленко у листі мав на увазі непорозуміння редакції із цим дописувачем через її відмову опублікувати одну з його полемічних статей. В. Піснячевський написав особисто Є. Чикаленку листа, у якому пояснював, що українська газета поставилася до нього некоректно, а адресата звинувачував у тому, що він боїться "живих, бойових статей" на українські теми, і зарікався більше до "Ради" не писати (ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 625 (лист В. Піснячевського Є. Чикаленку від 13 березня 1909 р.)). Не зважаючи на таку емоційну заяву, публіцист продовжував співробітничати з газетою. Подібні непорозуміння з "Радою" у нього виникали й пізніше. Наприклад, в офіційному зверненні до редакції, написаному на візитці, він ставив умову: якщо редакція відмовиться опублікувати закінчення до його статті "Кризіс в неославізмі" з приводу полеміки С. Єфремова, то він в інших

часописах умістить відкритий лист, в якому розповість про ставлення до нього української газети (ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 622 (лист б/д В. Піснячевського до редакції "Ради")).

33. Ця група публіцистів розірвала співробітництво з ЛНВ через публікації М. Грушевським на сторінках журналу критичних розправ над працею М. Аркаса "Історія України-Русі". Про це Ф. Матушевський писав М. Грушевському у листі від 20 листопада 1908 р.: "Прикро мені писати Вам те, що маю написати в своєму листі. [...] По довгім міркуванні я став на думці, що вже прийшов час і мені одстати од Вашого журнала. Питання се стояло передо мною давненько, але я його розв'язував до останнього часу так, що одставати од діла не слід, не вважаючи на деякі "тренія". [...] Стаття Ваша в XI кн. за минулий рік мені вельми не подобалася своїми натяками на людей, котрих Ви, не називаючи, правда, на ймення, виставили на людські очі як що не за ворогів своїх, то й не за приятелів. [...] Про те я й по сьому не одстав од журнала, бо не вважав Вашу статтю проти Сергія (Єфремова. – *І. С.*) за casus belli*. [...] Історія з "Історією" Аркаса знову поставила передо мною питаннє про участь мою в журналі" (лист опублікований: *Гирич І.* Ще до проблеми "Аркас і Грушевський" // Історія, історіософія, джерелознавство. – К., 1996. – С. 227–229). Ф. Матушевський, вважаючи критику М. Грушевським праці М. Аркаса жорстоким вчинком стосовно її редактора, тяжко хворого В. Доманицького, пояснював, що він без усяких впливів, цілком самостійно прийняв рішення про відмову від співробітництва в журналі.

34. Натяк на свою присутність у Полтаві на відкритті пам'ятника І. П. Котляревському у вересні 1903 р. На О. Олеся це свято української літератури мало сильний вплив. Його сестра Марія Голубєва згадувала з цього приводу: "Велике враження справила на Олеся подорож до Полтави під час відкриття там пам'ятника Котляревському (1903). Багато що зрозумів він тоді: і трагедію українського слова в лещатах царизму, і убогу тематику сучасних йому драматичних творів, і те, чому на українській сцені у водевілях перше місце посідають дячки-п'яниці. Олесь твердо вирішив тоді писати лише українською мовою, служити тільки рідному слову" (*Голубєва М.* Мій брат дорогий // Поет з душею вогняною... – С. 14).

35. Йдеться про Д. І. Дорошенка.

36. Сестри Олеся – Ганна Грекова та Марія Голубєва

37. Йдеться про об'єднання письменників-модерністів, організоване 1906 р. у Львові. Його члени ставили перед літературою естетичні, а не суспільно-політичні завдання. Видавництво "молодомузівців", засноване у Львові 1906 р., видавало збірки поезій, оповідань, новел-мініатюр, літературні альманахи, журнал "Світ".

38. У "Раді" було опубліковано рецензію А. Ніковського на зазначену збірку поезій О. Олеся (див. прим. 24).

39. Йдеться про статтю С. Єфремова "Гнучка чесність" (Рада. – 1909. – № 59. – 13 берез. – С. 2–3; № 60. – 14 берез. – С. 2–3), у якій автор критикував твори В. Винниченка – "Чесність з собою" та останню його п'єсу "Memento" (ЛНВ. – 1909. – С. II). На думку критика, їх проблеми, герої, сюжети, неприродні філософські моменти свідчили про відхід талановитого письменника від свого стилю та стежки в літературі. С. Єфремов зокрема зазначав: "Талант д. Винниченка – талант життя, талант конкретности, талант аналізу. У сфері синтетичних проблем він безпорадно опускає крила і, замість глибокої, або хоч оригінальної думки, дає пародію на старі і з философського погляду нікчемні обривки, нахватані хто зна й де; замість позитивних образів – недоладні карикатури на власні створіння, замість повітря та світла – сіє чад і копоть" (№ 60. – С. 3).

---

* Привід до війни (*латин.*).

40. "Українськахата" – критичний і громадсько-публіцистичниймісячник демократичного напряму. Виходив у Києві з березня 1909 до вересня 1914 р. під редакцією П. Богацького і М. Шаповала.

41. Мається на увазі напрям Шелухина Сергія Павловича (1864–1938) – громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, адвоката за фахом. Співробітничав з українськими виданнями ("Рада", ЛНВ, "Українська хата", "Світло", "Украинская жизнь" та ін.). Публікувавстатті, напрям яких, як видно з листа, не поділяв О. Олесь.

42. Див. прим. 29.

43. "Киевская мысль" – щоденна популярна газета ліберально-демократичного напряму, виходила у Києві у 1906–1918 рр. Її видавець – Р. Лубковський Редактори в різний час – М. Тарновський, Б. Чайковський, О. Стржельбицький.

44. Йдеться про Комерційне училище М. Г. Хорошилової – середній навчальний заклад для хлопців і дівчат, знаходився у Києві на вул. Кузнечній, 3 (нині – вул. В. Антоновича).

45. Йдеться про арешт старшого сина Є. Чикаленка, Левка (1888–1965), який у 1907–1908 рр. студіював природничі науки у Лозаннському університеті і приїхав додому на канікули 22 червня на київському вокзалі його арештувала залізнична поліція. У Києві проводилися масові арешти усіх підозрюваних напередодні святкових заходів з нагоди відзначення 200-літнього ювілею перемоги Росії у Полтавській битві. Левко просидів цілий тиждень у Либідському відділку, і Є Чикаленко у "Щоденнику" (с. 58–65) детально описав заходи з визволення сина.

46. Королів (Старий) Василь Костянтинович (1879–1943) – письменник, публіцист, громадський діяч, ветеринар за фахом. Друкувався у часописах "Полтавские губернские ведомости", "Хуторянин", "Киевские отклики", "Рада", ЛНВ та ін. Подавав поради сільським господарям у часописах "Село" та "Засів". У той час відповідальний секретар газети "Рада".

47. Ю. Сірий у спогадах "З моїх зустрічей" (Поет з душею вогняною... – С. 27–28) писав, що О. Олесь приїздив у Київ у лютому 1909 р. шукати посади і знайшов її в київській міській різниці, потім виїхав на Харківщину, щоб забрати родину, і повернувся в Київ лише через кілька місяців. О. Олесь в "Автобіографії" зазначив, що поступив на роботу на київські скотобійні в жовтні 1909 р. (*Олесь О.* Твори: У 2 т. – Т. 1. – С. 50).

48. Ф. Матушевський у той час публікував у "Раді" нариси під назвою "Листи з дороги" (І. Від Київа до Катеринославу (1909. – № 195. – 29 серп. – С. 2–3); ІІ, ІІІ. В Катеринославі (1909. – № 196. – 30 серп. – С. 2–3; № 201. – 5 верес.); VI. Лист з дороги (№ 204. – 10 верес. – С. 2–3)).

49. З 1907 р. Д. Дорошенко вів у "Раді" рубрику "По Україні". Є. Чикаленко називав його цінним працівником, бо писав він "легко, гладко і скоро". У "Щоденнику" (запис від 25 серпня 1909 р.) зазначив, що два постійні співробітники редакції – Ф. Матушевський і Д. Дорошенко, "не можучи прожити з газетної праці, пішли на посади". З постійних співробітників редакції залишився лише С. Єфремов (Т. І. – С. 67).

50. Є. Чикаленко писав у "Щоденнику", що від літнього спілкування з читачами "Ради" йому стало відомо про їхнє незадоволення критичними статтями С. Єфремова, особливо тими, що були спрямовані проти молодих письменників, зокрема журналу "Українська хата" (Т. І. – С. 66).

51. Йдеться про п'єсу у віршах О. Олеся "По дорозі в казку". Її було прочитано окремим артистам 13 жовтня 1909 р. в оселі М. Садовського. Є. Чикаленко передавав враження від неї присутніх: "Всі висловились, що коли цензура дозволить, то п'єса матиме ус-

піх" (*Чикаленко Є.* Щоденник. – С. 70). Також Євген Харлампійович зазначив, що бажав опублікувати її у "Раді", але О. Пчілка запропонувала авторові 300 руб. гонорару за публікацію її в газеті "Рідний край", щоб згодом видати твір окремими відбитками. У цій же газеті (1910. – Ч. 36. – С. 13, рубрика "Літературні вечірки в Київському українському Клубі") повідомлялося, що п'єса була прослухана на одній з вечірок і сподобалася присутнім. У 1910 р. у названому виданні її публікують (№ 40. – 29 берез. – С. 7–12 (перша картина); № 41 – 5 квіт. – С. 8–10 (друга картина); № 42. – 14 квіт. – С. 5–8 (кінець)). Р. Радишевський писав, що цензура заборонила цю виставу в 1910 р. в театрі М. Садовського, і лише через 12 років п'єсу поставив у тому ж театрі режисер О. Смирнов за порадою П. Тичини (*Олесь О.* Твори: У 2 т. – Т. 1.– С. 35).

52. Йдеться про Миколу Карповича Садовського (Тобілевича, 1856–1933) – актора, режисера і громадського діяча. З 1881 р. грав у професійному театрі, у 1888 р. організував власну трупу. Очолював театр "Руська бесіда" у Львові, заснував перший український стаціонарний театр, який діяв спочатку в Полтаві, а потім у Києві.

53. Інцидент між редакціями "Української хати" і "Літературного річника" українських і польських авторів виник з такої причини: на початку липня 1909 р. до редакції "Української хати" звернувся співробітник журналу "Przegląd krajowy" Т. Михальський з пропозицією до українських письменників взяти участь у збірнику польських і українських авторів, яким мали вшанувати пам'ять польського поета-романтика Юліуша Словацького (23–24 серпня 1909 р. відзначалося 100-річчя від дня його народження) і Тараса Шевченка. У пропозиції поляки обіцяли, що половина прибутку від збірника піде у фонд пам'ятника Т. Шевченку. Метою запроектованого видання, за словами ініціаторів, мало стати об'єднання поступових польських письменників з українцями російської частини України з метою зменшення між ними антагонізму. Українці погодилися на рівноправну співпрацю: спільна редакція, однакова кількість аркушів. Проте, коли група письменників, учасників збірника, уповноважила М. Шаповала і П. Богацького редагувати його український відділ, поляки відмовили їм у цьому. Тоді у "Раді" (1909. – № 192. – 26 серп. – С. 4) був опублікований лист, підписаний П. Богацьким, О. Олесем і М. Шаповалом, у якому автори заявляли про те, "що через принціпіяльні непорозуміння з редакцією того збірника" вони відмовляються від участі в ньому. Через кілька днів також у "Раді" (№ 195. – 29 серп.) була надрукована відповідь редакції "Річника", де пояснювалося, що у неї ніяких ідейних розходжень з жодним з авторів, що підписався під листом, не було, а була лише "особиста" незгода М. Шаповала з тим, що його не включили у склад редакції, оскільки такої домовленості не існувало. Полеміку продовжила протилежна сторона. 1 вересня знову у "Раді" (№ 197) було опубліковано її лист з поясненнями. На нього не забарилася відповідь від поляків (Рада. – № 199. – 3 верес.) за підписом Т. Михальського. На цьому редакція "Ради" припинила полеміку. Можливо, твори українських письменників, написані для названого збірника, були опубліковані у двох невеликих збірках оповідань і поезій різних авторів, які друкувалися з 1 жовтня 1909 р. у Києві під редакцією О. Олеся та М. Шаповала (про це повідомляла "Рада" (1909. – № 204. – 10 верес. – С. 3)).

54. Шаповал Микита Юхимович (1882–1931) – громадсько-політичний діяч, публіцист, письменник. Шлях у журналістику розпочав з газети "Рада", працюючи там коректором. З 1909 р. співпрацював з журналом "Українська хата", друкував фейлетони, літературно-критичні статті, дискусійні матеріали у часописах "Село", "Засів".

55. У "Раді" після згаданої полеміки українців з поляками було опубліковано статтю "Обережно собі вибіраємо приятелів" (1909. – № 204. – 10 верес. – С. 1). Як видно, її

назва співзвучна з цими словами Є. Чикаленка. Редакція висловила свою точку зору на інцидент, засудила обидві його сторони: поляків за нещирість, а українців за недалекоглядність, адже вони погодилися на пропозицію поляків, що були далекими від українофільства, свідченням цьому називалися конкретні публікації Т. Михальського з українського питання. Підсумовуючи сказане, редакція зауважувала: "Приклад українських письменників, з яких одні сами з доброї волі пішли, а других затягнено до товариства дуже непевних польських "українофилів", нехай буде нам наукою та осторогою на майбутні часи".

56. Йдеться про В'ячеслава Липинського.

57. Очевидно, Є. Чикаленко має на увазі опублікований у "Раді" фейлетон О. Олеся, за підписом "О." – "Маленький фельєтон. Пруські марки" (1910. – № 136. – 17 черв. – С. 2).

58. Є. Чикаленко у той час перебував у Алупці, оформляв контракт на дачну ділянку. Він писав у "Щоденнику", що збирався побудувати там дачу, яку по смерті мав намір відписати НТШ або "Товариству підмоги науці, літературі і штуці" як санаторій для хворих українських письменників.

59. Йдеться про Ай-Петрі – одну з найвищих гір у Криму (1233 м).

60. Дружина Є. Чикаленка, Юлія Миколаївна Садик (1888–1928).

61. Мається на увазі Тищенко (Сірий) Юрій Пилипович (1880–1953) – письменник, видавець, публіцист. Член УСДРП, у 1907 р. через переслідування жив у Львові, згодом нелегально повернувся до Києва і жив під прізвищем П. П. Лавров.

62. "Товариство прихильників української науки, літератури і штуки" – діяло у Львові у 1904–1914 рр. Було засновано з ініціативи М. Грушевського та І. Труша для популяризації наукових і літературно-художніх творів. Об'єднувало науковців, письменників, митців усіх українських земель. У 1905 р. організувало Всеукраїнську виставку штуки і промислу у Львові. У Галичині його очолювали М. Грушевський, І. Труш та М. Мочульський, у Наддніпрянській Україні – Є. Чикаленко, В. Леонтович та В. Симиренко.

63. Йдеться про Володимира Миколайовича Леонтовича (1866–1933) – письменника, видавця, учасника українського культурного руху, громадського і земського діяча. Він був членом ТУП та київської Громади, у 1906 р. – одним з трьох видавців "Громадської думки". Був небожем дружини В. Симиренка, Софії Іванівни, уповноваженим благодійника у грошових справах. О. Олесь звертався до В. Леонтовича з проханням позичити йому гроші на видання книжок, про що повідомляв у листі А. Ніковському (Поет з душею вогняною... – С. 165), але отримав відмову, яка викликала у нього складний психологічний стан.

64. Людина людині – вовк (*латин.*).

65. Очевидно, О. Олесь мав на увазі статті С. Єфремова з рубрики "З нашого життя" (1913. – № 148. – 18 черв.; 1913. – № 154. – 6 лип. – С. 2–3), у яких автор писав про актуалізацію українського питання в Державній думі і реакцію чорносотенної преси на виступи поміркованих депутатів та його нариси "З великої приязні" (1913. – № 140. – 20 черв. – С. 2; № 141. – 21 черв. – С. 1–2; № 142. – 22 черв. – С. 2), "В низеньких сінцях" (1913. – № 146. – 27 черв. – С. 2). У двох останніх публіцист давав відповіді на статті про український рух, опублікованих у російській пресі – О. Погодіна "Украинское движение в России" (Биржевые ведомости. – 1913. – 14, 15 июня) та О. Новицького "Из украинской прессы" (Южная заря. – 1913. – №. 2090).

66. Йдеться про четверту книжку О. Олеся "Драматичні етюди" (1914). Вона містила невеликі драматичні поеми, зокрема – "По дорозі в Казку" та "Над Дніпром". У кінці перераховувалися п'єси О. Олеся, дозволені цензурою для сцени.

67. Кореспондент натякав на свою батьківщину, рідну Сумщину та с. Верхосулку куди в дитинстві разом з матір'ю він приїздив щоліта до діда на хутір. Г. Грекова, сестра О. Олеся, у спогадах писала: "Багато було вражень у брата від його перебування в рідному селі, яке він називав Верхосулля Цілі дні серед природи. Садок, поле, річка Сула, недалеко ліс. Далекий краєвид, залитий сонцем. Шумлять, колосяться жита, овес, біліє гречка. [...] Тоді, очевидно, й розітнувся братів "перший спів", про що він написав у вірші "В дитинстві давно, давно колись" (*Грекова Г.* Чумацького роду // Поет з душею вогняною... – С. 12).

68. Кореспондент запитував, чи не думав Є. Чикаленко про відновлення видання газети "Рада", яку було закрито у липні 1914 р. у зв'язку із введенням воєнного стану в Києві. Є. Чикаленко вважав, що газету закрили щонайменше на рік, тому й залишив на посадах окремих співробітників, але його особисте напівлегальне становище у роки Першої світової війни не давало змоги відновити колишнє видання. Крім того, для більшості співробітників шовіністичний дух, який пронизував російську періодику, був неприйнятний (*Чикаленко Є.* Щоденник. – С. 330–331). Є Чикаленко писав і про те, що молодші петроградські українці в 1916 р. виношували задум видавати в Петрограді замість "Ради" українську газету. Вони вибрали редактора й редакційний комітет, але їм забракло коштів на реалізацію справи, і заходи були призупинені.

69. Очевидно, йдеться про виступи на засіданні Державної думи, яка розпочала свою роботу 19 липня 1915 р., міністрів закордонних справ, флоту, фінансів та ін. та представників думських фракцій з програмою співпраці уряду і думи, що мала на меті оборону країни у роки воєнного лихоліття. П. Мілюков виступав від фракції народної свободи з критикою попередньої політики уряду щодо національностей, преси, цензурного тиску на неї, пропонував першочергові завдання та шляхи співпраці уряду і думи (промови публікувалися у пресі).

70. На вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56 (нині – вул. Саксаганського), в українському кварталі, населеному родинами відомих діячів, проживала й родина Є. Чикаленка. Його київська оселя була відома багатьом українцям, у ній проводилися збори нелегально існуючого Товариства українських поступовців, відбувалися літературні журфікси, які сучасники називали політично-культурними салонами свого часу. Київська оселя Є. Чикаленка стала притулком для редактора "Ради" А. Ніковського після закриття газети влітку 1914 р. У Чикаленків до 1917 р. жив і попередній редактор "Ради" М. І. Павловський.

71. Йдеться про А. В. Ніковського

72. Про намір О. Олеся у той час піти на фронт згадував і М. Рудницький (Поет з душею вогняною... – С. 42). Він підкреслював, що про це він дізнався у розмові з поетом. Але отримана на роботі травма завадила поетові потрапити на фронт.

73. О. Олесь співпрацював з ЛНВ з 1909 р., публікував у цьому виданні етюди, вірші. З 1912 р. він був членом редакційного комітету ЛНВ.

74. Є. Чикаленко писав, що восени 1914 р. паперова фірма, яка постачала газетний папір для "Ради", офіційно надіслала вимогу негайно сплатити борг (4 тис. руб.), інакше погрожувала позовом до суду Цей факт дуже схвилював Є. Чикаленка, оскільки він тоді не мав таких грошей. До того ж завідувач контори "Ради" І. Т. Малич, що підписував ті рахунки, виїхав з Києва, залишивши невпорядкованими грошові справи контори. Є. Чикаленко доручив розрахуватися з фірмою А. Ніковському позичивши гроші у В. Симиренка, а сам через цю подію хворим поїхав з Києва до с. Перешори (його родинний маєток) (*Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. І. – С. 335–336).

75. Кононівка – село, що знаходилося тоді у Пирятинському повіті Полтавської губернії. Там Є. Чикаленко мав маєток, придбаний ним у 1899 р. Євген Харлампійович писав у "Щоденнику", що у селі 1915 р. був проведений трус: "Наїхали в Кононівку жандарми з десятками стражників, оточили весь двір, перетрусили усі помешкання, стайні, комори, буцім шукаючи якихсь прокламацій". Нічого не знайшовши, вони провели труси і в окремих селян, близьких до Є. Чикаленка (с. 339). Згодом те ж відбулося і в Перешорах на Херсонщині (с. 340).

76. Натяк на відомого російського видавця Івана Дмитровича Ситіна (1851–1934). У 1876 р. він відкрив у Москві літографію, 1883 р. організував видавниче товариство "И. Д. Сытин и К°", 1891 р. заснував "Товариство друкування, видавництва і книжкової торгівлі І. Д. Ситіна і К°". У Москві товариству належали 2 великі друкарні, 16 книгарень – у різних містах. До 1914 р. видавництво випускало ¼ книжкової продукції країни.

77. Синицький Максим Стратонович (1882–1922) – український громадський і культурно-освітній діяч, правник, фундатор й голова Українського клубу та "Просвіти" у Києві (1905–1906). Співзасновник і керівник видавництва "Час".

78. Фірс – герой комедії А. Чехова "Вишневий сад", слуга віком 87 років.

79. Йдеться про трагедію С. Черкасенка "Про що тирса шелестіла...", присвячену артистові М. Садовському. Вперше поставлена у театрі М. Садовського у листопаді 1916 р.

Надія МИРОНЕЦЬ (*Київ*)

ЛИСТИ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА ДО ЮРІЯ ТИЩЕНКА (СІРОГО) (1919–1920 РОКИ)

Талановитого українського письменника і відомого громадсько-політичного діяча Володимира Кириловича Винниченка (1880–1951) пов'язували багато років плідної співпраці і щирого приятелювання з видавцем і публіцистом Юрієм Пилиповичем Тищенком (псевдонім Сірий; 1880–1953). Вони були однопартійцями і політичними однодумцями, обидва належали до Української соціал-демократичної робітничої партії, на цьому ґрунті й перетнулися їхні життєві дороги. У своїх спогадах Ю. Тищенко згадував про їхню першу зустріч, яка сталася після його втечі з-під арешту в 1907 р. Винниченко тоді допоміг йому вийти із складної життєвої ситуації, надавши надійні адреси та рекомендаційні листи. Під враженням від першої зустрічі з Винниченком Тищенко писав про нього як про справжнього товариша-революціонера "Незабаром я здибався з ним у Львові, куди він приїхав за чужим паспортом у партійних справах, – згадував Тищенко. – За той час ми були нерозлучні, а коли я провів його на вокзал під час повернення до Києва, ми стали зовсім близькими приятелями. Звідтоді й почалося наше листування"[1].

Листування Винниченка з Тищенком досить об'ємне й інформаційно багате, хоч і не все воно, на жаль, збереглося в українських архівах. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в м. Києві (ЦДАВО України) в особовому фонді В. Винниченка (Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 36) зберігаються листи до нього Ю. Тищенка (Сірого) за 1909–1914 рр. (94 аркуші), в особовому фонді Ю. Тищенка (Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46) – листи до нього В. Винниченка за 1919–1934 рр. і, починаючи з 1928 р., – кілька копій листів Тищенка до Винниченка (усього в цій справі 265 аркушів). В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ) у особовому фонді В. Винниченка (Ф. 293. – № 277–279) – телеграма і 2 листи Ю. Сірого до В. Винниченка за липень 1918 р.

Ці документи частково вже привертали увагу дослідників. Листування за 1933 р., у якому учасники епістолярного діалогу гостро дискутують з приводу сутності національної політики, яку в той час московські більшовики проводили в Україні, та інших проблем, ще в 1994 р. опубліковане Н. Кичигіною та Н. Ми-

[1] *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади. – К., 1997. – С. 67.

ронець[2] і широко використане в монографії В. Солдатенка[3]. Листування Ю. Сірого з В. Винниченком, у якому обговорювалися видавничі справи, використане в статтях І. Ткаченка[4] та І. Сахно[5]. Однак це лише перші кроки у дослідженні багатої епістолярної спадщини обох відомих діячів, у якій порушуються найрізноманітніші проблеми українського політичного і культурного життя, учасниками і свідками якого вони були, а також питання їхнього особистого життя, побутових умов тощо.

У даній публікації подано листи В. Винниченка до Ю. Тищенка, які охоплюють період, переломний у житті кореспондента, коли він, залишивши 10 лютого 1919 р. посаду Голови Директорії УНР, під приводом участі в міжнародній соціалістичній конференції виїхав за кордон із твердим наміром покінчити з політикою й повністю віддатися улюбленій письменницькій праці. Але політика не відпускала його. Він гостро переживав події, що відбувалися в Україні, аналізував недавнє минуле, роздумував над причинами поразки Української революції і своєю причетністю до них. Саме на ці роки припадає його інтенсивна робота над тритомною історично-мемуарною працею "Відродження нації", переговори в Будапешті з керівниками соціалістичної революції в Угорщині, сумнозвісна поїздка в травні–вересні 1920 р. до Москви й в Україну. Усі ці події знайшли відображення як у "Щоденнику" В. Винниченка[6], так і в працях дослідників[7].

Пропоновані листи додають деякі штрихи до біографії письменника і політика цих років, зокрема стосовно зусиль щодо видання і поширення його творів. Видавнича тема в цих листах превалює, і це зрозуміло, адже Ю. Тищенко в ці роки, як і в попередній період їхнього спілкування, робив багато для того, щоб твори Винниченка побачили світ. Ще в 1911 р. Юрій Тищенко разом з Володимиром Винниченком та Левком Юркевичем заснували в Києві видавництво "Дзвін", яке випустило збірку такої самої назви, а також друкувало політичну та художню літературу, в тому числі шість томів (4–10) творів В. Винниченка та

---

[2] Див.: Розбудова держави. – 1994. – № 7. – С. 58–64; № 8. – С. 39–44.

[3] Див.: *Солдатенко В. Ф.* Володимир Винниченко на перехресті соціальних і національних прагнень. – К., 2005. – С. 245–251.

[4] *Ткаченко І.* Видавничий аспект листування В. Винниченка та Ю. Сірого // Наукові записки Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. Володимира Винниченка. Серія: Філологічні науки (літературознавство, мовознавство). – Кіровоград, 2005. – Вип. 62. – С. 183–189.

[5] *Сахно І.* Відображення громадсько-політичної діяльності В. Винниченка в його листуванні з Ю. Тищенком (Сірим) // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження). – К., 2006. – С. 236–244.

[6] *Винниченко В.* Щоденник – Т. І: 1911–1920. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – С. 321–489.

[7] *Костюк Г.* Володимир Винниченко та його доба: дослідження, критика, полеміка. – Нью-Йорк, 1980. – С. 210–225; *Саппа М.* Винниченко і Раковський // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 131–141; *Лисяк-Рудницький І.* Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 95–107; *Кульчицький С., Солдатенко В.* Володимир Винниченко. – К., 2005. – С. 185–287; *Солдатенко В. Ф.* Володимир Винниченко на перехресті соціальних і національних прагнень. – С. 161–209; та ін.

окремі його оповідання й п'єси. Протягом 1913–1914 рр. тут же виходив літературно-науковий місячник "Дзвін", фактичним редактором якого був В. Левинський, а одним з найактивніших співробітників – В. Винниченко.

У 1917 р. Ю. Тищенко став також співзасновником видавництв "Український учитель" та "Українська школа". У зв'язку із складними умовами для видавничої діяльності в роки революції, зокрема браком паперу в Україні, Ю. Тищенко в червні 1918 р. перебрався до Відня і відновив там роботу видавництв "Дзвін" і "Рідна школа". Прибувши на кілька днів до Києва в липні 1918 р., він писав у відповідь на лист В. Винниченка, який, мабуть, докоряв йому за те, що не друкуються його твори: "Отже, уважно перечитавши листа Роз[алії] Як[івни] і Вашого, я бачу, що Вам дуже багато говорять про те, що й мені болить не меньше Вашого. Коли послухаєш, то ніби й справді суспільство розв'язало свої кишені і прагне до того, щоб прочитати якнайскорше всі твори В[олодимира] В[инниченка], а Сірий навмисне затримує і гальмує справу. Але в дійсности воно не так [...]

Справді, що публіка вимагає Ваших книжок, але ж в тому, що вони не вийшли, ніхто не винен, а найменше я. Все хотілось видати по можливості краще, а до того тільки перших томів не було в продажу. На те ж, щоб видати краще, я не мав ніяких засобів техничних, бо такого паперу, і взагалі паперу, в Києві не було – се одно. Друге і найголовніше, що не було і таких коштів, хоч і про це я весь час дбав. Що не сидів я згорнувши руки – се свідчить те, що за цей час наше видавництво зробило найбільше коштовних видань, про це говорять і люди. Тепер справа з папером в Києві безнадійна, і я мусів перенести друк видань аж у Відень. Отже, там тепер починається друком перша частина томів I–IV, які буду гнать якнайскорше. Друк і там тепер коштує дорого, а з папером теж зле, але мені пощастило роздобути 30 вагонів. Инша річ, як я все це виплачу, бо один папір коштує міліон крон. Звичайно папір сей предназначений *офіціально* Австрійським урядом на підручники. Друкувати є можливість кожного тому тільки по 15 тисяч, і Ви, дорогий друже, не беріть серьозно тих слів, що Вам говорять по сто тисяч кожного тому, бо на се треба по теперішнім цінам міліони, та до того ні одне видавництво не може цього зробити навіть під загрозою смерти. Умови теперішні друку такі, що ціна тома виходить однакова, чи ми друкуємо 10, чи 15, чи сто тисяч"[8]. У цьому і в наступному листах він обіцяє зробити добре видання, хоч і скаржиться на велику втому, боїться "впасти пластом за роботою"[9].

Ю. Тищенкові вдалося видати у Відні й перевезти в Україну 11 вагонів українських підручників, якими тут користувалися ще до середини 1920-х рр.[10]. У Відні ж видано було 11 томів творів В. Винниченка, його працю "Відродження нації" та окремі п'єси й оповідання. У вміщеній у першому томі статті "Від Видавництва" сказано: "За тяжкого і не сприяючого видавничій роботі часу

---

[8] ІР НБУВ. – Ф. 293. – № 228 (лист Ю. Сірого до В. Винниченка від 20 липня 1918 р.).

[9] Там само. – № 229 (лист Ю. Сірого до В. Винниченка від 25 липня 1918 р.).

[10] Тищенко (псевд. Сірий) Юрій // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Львів, 2000. – Т. 9. – С. 3218; *Шудря М.* Трудівник пера і друку // *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей. – С. 6–7.

починаємо ми видавати твори нашого письменника"[11]. У статті наголошувалося, що видавництво "Дзвін" перше почало видавати повні твори Винниченка, воно дбало, щоб його твори видавались якнайкраще. Але війна позбавила можливості робити те, що б хотілося[12].

Папір виданих у Відні творів Винниченка, справді, був посереднім, але видавництво робило все, що залежало від нього, щоб твори класика української літератури дійшли до читача. Вони видавалися тиражем 15 000 примірників, обкладинку томів оформляв Г. Нарбут. Відповідаючи на запитання Ярослава Стешенка: "Чи текст обгортки до кожного тому в рамці Нарбута до творів Винниченка також його?"[13], Ю. Тищенко писав: "Отже, щодо тексту в самій обкладинці, то Нарбут дав тільки до шести томів, а решта була виконана по його зразках вже тут за кордоном. На орігіналі осталась і була напис така: "В. Винниченко том I Краса і сила". Напис ся міститься на чотирьох рядках, як і на книжці"[14]. На титульній сторінці кожної виданої "Дзвоном" книжки було зображення його логотипу.

Як видно з листів Винниченка до Тищенка, він постійно дбав про те, щоб його твори вийшли в якомога кращому вигляді та якнайшвидше дійшли до українського читача. Довідавшись про захоплення поляками Дрогобича, він був дуже стурбований тим, що перекриється шлях для перевезення його книжок в Україну.

Винниченко постійно підганяв Тищенка, щоб той негайно давав до друку вже готові томи. Зате щиру радість висловлював, коли виходила в світ нова його книжка й справи рухалися добре.

Особливо вболівав Винниченко за те, щоб якомога швидше дійшов до читачів його твір "Відродження нації". Перші двадцять примірників цієї книги уже на початку квітня 1920 р. літаком було відправлено до Києва, з них порівну по 10 примірників для боротьбистів і незалежників. У супровідному листі до В. Затонського В. Винниченко писав: "Дуже хотів би, щоб Ви перечитали деякі розділи II і III час[тин] моєї праці "Відр[одження] Нації" й написали мені, чи сучасний курс Уряду на Україні дозволить цю книгу до поширення. Я ще більше був би Вам вдячний, коли б Ви допомогли її виданню"[15]. У листі до боротьбистів і незалежників він також просив написати йому, "чи може бути ця книжка допущена до поширення. Особливо прошу перечитати де-які розділи II і III ч[астин] сеї праці, що торкається нац[іональної] і економ[ічної] політики рос[ійських] комуністів на Україні. Першу частину мною написано навмисне в такому тоні, з агітаційною метою: настроїти прихильно національно-напружені елементи до

---

[11] *Винниченко В.* Твори. – К., 1919. – Т. I. – С. 5. Хоч місцем видання першого тому позначений Київ, на останній його сторінці, після змісту, вказано: "Відень, Друкарня Інг. Штайнмана". У наступних томах місцем видання значиться Київ – Відень.

[12] Там само. – С. 5–6.

[13] ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 161 (лист Я. Стешенка до Ю. Тищенка від 15 червня 1926 р.).

[14] Там само. – Арк. 163 (лист Ю. Тищенка до Я. Стешенка від 23 липня 1926 р.).

[15] Цит. за: *Солдатенко В. Ф.* Володимир Винниченко на перехресті соціальних і національних прагнень. – С. 153–154.

слідуючих частин. Коли книжку може бути допущено, то дуже прошу помогти видати на Україні, а також в перекладі на руську мову, що, мені здається, було б корисно"[16]. Турбувався Винниченко й про те, щоб "Відродження нації" було поширене за кордоном. У листах до Тищенка він просив надіслати цю працю посольствам, "особливо в Будапешт, Італію і Чехію" (лист № 9), а також його празьким друзям Я. Нечасу та О. Бадану (листи № 14, 17).

Деякі місця листів Винниченка прямо перегукуються із його записами в "Щоденнику", доповнюють їх. Зокрема, про свій задум написати працю "Відродження нації" він вперше згадує в "Щоденнику" 23 червня 1919 р.: "Хочу писати щось подібне до історії української революції. Не знаю, що з того вийде"[17]. А ще раніше, 20 червня, писав у листі: "Я хочу писати щось подібне до історії української революції. Власне, більше мемуари чи нариси з історії цих двох років. Хочу передати нашому громадянству всі події в їхній історичній послідовности і з тими поясненнями та подробицями, які ніякий пізніший дослідувач цих часів не зможе дати. Мені думається, що це є мій обов'язок, від виконання якого наше громадянство матиме певну користь" (лист № 4).

Розповсюдження книжок для В. Винниченка було важливим не лише з точки зору поширення його політичних поглядів, а й як засіб для існування, адже він жив за рахунок гонорарів. Тому грошова тема, умови реалізації книжок в Україні, стосунки з Дніпросоюзом займають чимале місце в поданих тут листах. З листів, зокрема, випливає, що під час поїздки Винниченка у 1920 р. в Україну він передав Дніпросоюзу валюту під обіцянку, що представництво цієї установи за кордоном поверне йому гроші. Але коли Винниченко знову опинився за кордоном, то представник Дніпросоюзу А. Сербиненко ніяк йому цих грошей не міг повернути, чим поставив його в досить скрутне матеріальне становище (див. № 12, 13, 14, 15, 16).

Про побутові умови, в яких родина Винниченків опинилася в цей період еміґраційного життя, також можна дізнатися з публікованих листів.

Крім цього, листи дають змогу уточнити місця перебування Винниченка у той чи інший період, а інколи й виправити помилки, які зустрічаються у працях дослідників. Так, у творі відомого дослідника життя і політичних поглядів В. Винниченка історика В. Солдатенка зафіксовано, що Земмерінг, де Винниченко почав писати "Відродження нації", знаходиться у Швейцарії[18]. Засумніватися в цьому змусили слова з листа Винниченка від 24 березня 1919 р., написаного з Земмерінга: "...я незабаром виїду з Австрії – чи на Вкраїну, чи у Швейцарію, чи ще куди-небудь" (лист № 1). Нескладні подальші пошуки підтвердили, що Земмерінг знаходиться в Австрії.

Отже, наведені тут приклади переконують, що листи В. Винниченка є важливим історичним джерелом як для істориків, так і для літературознавців. При їх публікації збережено особливості авторського написання, однак розділові

[16] Там само. – С. 154.

[17] *Винниченко В.* Щоденник – Т. І. – С. 358.

[18] *Солдатенко В.* Володимир Винниченко на перехресті соціальних і національних прагнень. – С. 131.

знаки приведено у відповідність із сучасним правописом. Листи подано у хронологічній послідовності за часом їх написання. На жаль, не всі документи датовані автором, у архівній справі вони також не завжди розміщені за хронологією. Тому частину їх довелося датувати за змістом, і в такому разі дату подано в квадратних дужках. У квадратних дужках також розшифровано скорочення, що зустрічаються в авторському тексті. Авторські підкреслення передано курсивом; якщо підкреслено двічі – курсивом і жирним шрифтом. Усі листи подано за автографами.

ДОКУМЕНТИ

№ 1*

Semmering [1]. Kurhaus[2]. 24–III–[19]19.

Дорогий Юрію Пилиповичу,

вітаємо Вас з зімою. Це насамперед. Хоча невідомо, що у Вас тепер падає з неба: сніг чи дощ. Ми маємо щось середнє між дощем і снігом, – в кожному разі те, що падає у нас з олив'яного, набухлого неба, мало нагадує весну чи літо. Отже, з цього боку у нас поганенько. Та й з других боків не важно.

Годують кепсько, – мало до того, що аж злість бере. Публіка – суто буржуазна, нудна, одноманітна. Єдине, що тут є гарного, – гори і ліс. Тим і живемо, а то б утікли б уже.

Як Ви ся маєте там? Чи не хочете приїхати до нас на пару днів, походити по горах, подивитись на знаменитий Semmering? Ми були б щиро раді побачитись з Вами. Тут тепер в отелях народу мало, так що кімнат скільки хочете (ми живемо в Санаторії, куди Вас так одразу не пустять, але недалечко є хороший отель Sudbahnhötel, де ми перші дні зупинялись, там Ви можете оселитись). Приїдете?

Почав читати газети і одразу ж натрапив на Совітську Республіку на Угорщині. Посувається большевизм. Я гадаю, що є деякі підстави сподіватись його й у Відні. З цього приводу в мене виникають навіть деякі думки щодо України, але ще не прихожу ні до якого вирішення щодо своєї персони. Можливо, що вернусь на Україну.

Голубе, маю до Вас прохання: довідайтесь, чи хутко можна буде брати гроші з сейфів[3]. Зробіть це якнайшвидче і напишіть мені або самі привезіть інформації. Що треба зробити, щоб мати право взять гроші з сейфу? У мене ще не провіряли моєї заяви, і не знаю, чи конче провірятимуть. Мені дуже треба взять ті гроші, бо я незабаром виїду з Австрії – чи на Вкраїну, чи у Швейцарію, чи ще куди-небудь.

Чи нема яких звісток з України? Не сидиться мені тут, щось рве мене до якоїсь акції. А яка там може бути акція, коли така темна сітуація.

Ну, так приїдете? Напишіть принаймні, коли не зможете. А як одважитесь, то протелеграфуйте, коли виїдете. На жаль, поїзд іде о 9–50 вечора і приходить о 2–3 ночи. Але, може, є який-неб[удь] ще другий, – довідайтесь. У субботу є кур'єрськ[ий], який іде всього 2 години, – уранці чи ввечорі – не пам'ятаю. Отже,

---

* Лист на 4 аркушах жовтуватого паперу 15х21 см, написаний чорним чорнилом, верхня ліва частина пошкоджена, але текст прочитується

– до побачення? Може, ще хто-неб[удь] з наших спокуситься – Петрушка[4], Коваленко[5], – будемо раді. А ви конче приїжжайте. В шахи заграємо, на більярді. Ну, бувайте. Стискаю руку. В. В[инниченко].

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 2–3зв.

№ 2**

[1919]

Любий Юрію Пилиповичу,

Ви чомусь не зайшли до мене перед моїм від'їздом, і я не встиг переговорити з Вами про Олександра Михайловича[6]. Він у досить скрутному стані, про який Вам сам розкаже. Я гадаю, що нам треба йому помогти. На мою думку, ми можемо зробити для його виїмок і платити йому гонорар в закордонній валюті. Так само треба дати йому авансу якомога більше, щоб він міг бути забезпеченим у Швейцарії хоч на півроку. Хоча Ви збірались приїхати у Semmering, де ми б поговорили докладніше про все, одначе вважаю потрібним ще до Вашого приїзду сюди написати, щоб Ви, – коли й Ви згожуєтесь з моєю думкою, – встигли улаштувати справу з Ол[ександром] Мих[айловичем] до його виїзду до Швейц[арії].

У понеділок до Відня їде Левіні[7]. Я через його передам кінець "Божків"[8], а може, й переглянений перший том[9]. Дуже Вас прохаю привезти мені *всі* готові мої томи. Не забудьте! А як одержите I т[ом], *зразу* давайте його до друку.

Погода тут неважна і досить таки холодна. Але зате дуже тихо й мило. Як ніщо не стане на перешкоді, то, може, почну щось робити.

Не забудьте привезти світер Роз[алії] Як[івні][10], бо він тут потрібний щодня. Чи все "заскакуєте" до Кранца?[11] А як здоров'я Олеся?[12] Вітайте його сердечно від мене й Роз[алії] Як[івни].

А як одсилка книжок? Чи дійсно ж підуть 20-го? Глядіть, скоро поляки з'єднають свій фронт з румунським і одріжуть нас од Галичини. І знов мої книжки не дійдуть.

Ну, хай Вам буде добре не тільки у Кранца, але й по других місцях. Бувайте й приїжжайте з Левіні.

В. В[инниченко].

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 26–26зв.

№ 3***

[Травень 1919]

Дорогий Юрію Пилиповичу,

як, певно, вже й Вам відомо, поляки забрали Дрогобич[13]. Значить, шлях до Station Станіславова перерізано. Як я й думав, мої книжки знов не побачать світу. Щось фатальне стоїть над їхньою долею.

---

* Текст після зірочки написаний внизу першої сторінки листа.

** Лист на аркуші 21х27 см, написаний з обох боків чорним чорнилом. Верхня частина пошкоджена, але текст читається. Не датований.

*** Лист на аркуші 20х23 см, написаний з обох боків чорним чорнилом. Не датований.

Але Ви все ж таки спитайте в наших посольствах, може, там є якісь відомости, може, все ж таки яким-небудь способом можна одправити книжки. Багато Гембергер[14] заробив, але для мене ще більше шкоди зробив, – видання затяг, транспорт затяг. Ніколи Ви не хочете звернуть уваги на мої прохання, а я Вас прохав прискорити висилку слідуючого транспорту, Ви мали вислати зараз же по приїзді з Будапешту, а одклали аж на місяць з тижньом.

А що чути від Дніпросоюза?[15] Розуміється, тепер сподіватись на аккуратне виконання обіцянки й договору – трудно: такі обставини. Словом, Юрію Пилиповичу, справи наші погані, це – факт. Але от що: коли Дніпросоюз заплатить хоч що-небудь, то, б[удь] л[аска], зараз же *привезіть мені ті марки*, що я Вам дав. Це гроші "казенні", я маю здавати про них відчит і дуже турбуюсь, що, пустивши їх незаконно в нашу справу, наживу собі великого клопоту. Неодмінно привезіть з собою в Semmering (якщо, звичайно, одержите хоч що-небудь від Дніпросоюза), щоб викупить їх.

Потім ще одне невеличке прохання: купіть мені на стіл *бювар з твердим картонним дном*. Це мені буде стилаж для писання в фотелю. Не забудете? Розмір: *три чверті (приблизно) довжиною*. Коли матимете вільний час, то "заскочте" десь в фотограф[ічний] магазін і купіть пакетик фільм "Agfa"[16] 10×15.

Коли наміряєтесь виїхати? Яке, справді, безглуздя трапилось з нещасним Сендецьким[17]. Такий милий, хороший хлопчина!

Скажіть, голубе, Левіні, що тепер навряд чи є яка рація посилати т. Паламаря[18] до Берліну. Пізно. Не знаю, чи лишиться тепер що-небудь від тих бідолашних наших "Директорів" та "Секретарів". Тепер-то вже мусимо годуватись тими звістками, які нам подаватиме подла польська преса. Настрій у мене такий, що... Ну, та настроєм нічого не поможеш.

Тут і досі холодно. Вчора падав сніг. Температура доходить до 2°. Попрохайте Левіні не забути взяти у т. Паламаря мені книжок, про які ми тут балакали. Ну, бувайте здорові. Як здоров'я Олеся? Вітайте його від нас. А Михальчик[19] поїхав уже? Коли ще там, то тягніть його сюди на пару.

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 1–1зв.

№ 4*

20–VI–[19]19

Дорогий Юрію Пилиповичу,

маю до Вас прохання.

Я хочу писати щось подібне до історії української революції[20]. Власне, більше мемуари чи нариси з історії цих двох років. Хочу передати нашому громадянству всі події в їхній історичній послідовности і з тими поясненнями та подробицями, які ніякий пізніший дослідувач цих часів не зможе дати. Мені думається, що це є мій обов'язок, від виконання якого наше громадянство матиме певну користь.

---

* Лист на одному аркуші 20х23 см, написаний з обох боків чорним чорнилом.

Отже, я потребую для сеї праці матеріалів. А. Жук[21] колись мені казав, що він міг би мені дати (якраз для подібної роботи) матеріали, що позбірані ним за час революції. Моє прохання до Вас: попрохати А. Жука, щоб він дав мені все, що він має, взяти це з собою і привезти до Semmering'и. Крім того: у Жука є на схові наш пакунок з деякими річами. Отже, коли Ваша ласка, розмотайте цей пакунок і візміть з його всі *папери* і *газети*, які там. Та разом з тим, що дасть Жук, привезіть мені. Я знаю, що це возня і неприємна трата часу для Вас, дуже прохаю вибачення за турботу, але самому їхати аж звідси за цим якось ще більше шкода часу. Я саме тепер закінчую оповідання і не хотів би переривати собі праці[22].

Далі ще дрібниці: 1) Ради бога, достаньте якомога більше *цигарок і бензини* для машинки. Без бензини не можна істнувати, бо сірників дуже важко купувати та часом і зовсім не можна дістати.

Далі. Скажіть Левіні, що ровери в Mürzuschlag на прокат за сезон (два) коштують 1200 кар. Чи не буде дешевше у Відні? В Mürzuschlag ми брати не будемо – хіба що показимось.

Як дніпросоюз'ські молодці? Віддадуть чи ні?[23] Беріться за них рішуче. Чули, що діється на Україні? Отже, може, хутко зможе книга туда пробратися, а видавати нема чим.

Ну, й нарешті, останнє доручення: привозьте швидче сюди себе самого і Левіні та підемо десь у довгу подорож у гори. Добре? Хай буде Вам добре. В. Винниченко.

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 4–4зв.

№ 5*

Semmering. 7–VIII–[19]19

Дорогий Юрію Пилиповичу,

Левіні мені вже казав про пропозіцію Подільського Земства. Я нахожу, що до нас доля дуже ласкава, – вона нам дає те, чого ми самі не в силі добути. Розуміється, пропозіцію треба приняти. Але я, насамперед, поставив би таких дві прінціпіальних умови: 1) щоб наші книжки, коли є хоч яка-неб[удь] можливість, пішли не тільки по території Подільського Земства, але й по всій або хоч по правобережній Україні. 2) Щоб вони не продавались дорожче, ніж по тих цінах, які будуть визначені "Дзвоном" і Подільським Земством разом.

Щодо конкретних умов, то треба, – з огляду на прецедент з Дніпросоюзом, – насамперед, якось забезпечити себе щодо точного одержання грошей. Може, поставити умовою, що гроші (хоча б половина) кладуться *до* висилки з Відня книжок у треті руки й по прибутті книжок на конечну станцію можуть бути взяті "Дзвоном". Та так само, може, й з другою половиною. Бо хто його зна, як там складуться обставини в Кам'янцю[24]. Всі ж чогось гадають, що ми маємо мілліони, отже, у нас можна брати книжки й дурно, що й хотів зробити на цій підставі "Дніпросоюз".

---

* Лист на аркуші 20х23 см, написаний з обох боків чорним чорнилом.

Щодо гривень, то я не конче стою за них і радив би навіть вставити таку умову: коли гривні загублять значення грошей, то Земство зобов'язується замінити їх тою монетою, яка буде дійсна на теріторії України. (Перечитав ще раз Ваш проект умов і бачу, що ми одної думки щодо завдатку).

Словом і я, і Роз[алія] Як[івна] з пропозіцією і Вашими умовами погожуємося. Робіть тільки заходи, щоб якомога *швидче* покінчить справу, бо істнування Подільського Земства не довге і можливість доставити книжки на Україну зникне, як поляки чи большевики зітруть наших з Кам'янця. Коли ж цього не зроблять ні поляки, ні большевики, то зробить третій – Денікін[25]. А той уже не так ставиться до українства, як большевики. Він палить укр[аїнські] книжки, зтира вивіски, закрива школи і вішає людей. (З цього, між инчим, можна довідатись, що під большевиками істнують і школи, і книжки, і укр[аїнські] діячі). Треба конче спішити і *за всяку ціну* (хоч би й за 100000) перевезти книжки на Україну через Угорщину й Румунію. Робіть тепер же, зараз же конкретні, ***енергичні*** заходи. Коли з Подільським Земством не вийде, може, можна буде самим перепровадити й якось розпустити. Ви, яко діректор, повинні вишукувати способів, робити якісь заходи, зав'язувати зносини з людьми, посилати своїх людей на Україну.

Що друк "Чесности з собою"[26] затягається, то це і мене і Роз[алію] Як[івну] просто пригнічує. Невже не можна одняти й передати в другу друкарню, де роблять чесно і точно? Адже зробили ж Левіні його книжку точно?[27] Є ж *такі* друкарні? Чого ж Ви дозволяєте поводитись з собою в такий образливий і шкодливий для справи спосіб?

Попередіть Под[ільське] Зем[ство], що я готую книжку "історію визвольно-нац[іонального] руху на Україні 1917–18–19 рр."[28] Книжка матиме аркушів 30, такого формату, як Левініна брошура. Отже, треба грошей на її друк. Здається, я плюну на Німчука[29] і К° і друкуватимув "Дзвоні" разом з "Ол[афом] Стефенз[оном]"[30] нове оповідання. Як ви на це? Напишіть. А поки що бувайте. Хай Вам буде добре. Вітаємо.

В. В[инниченко].

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 5–5зв.

№ 6*

Semmering. 15–VIII–[19]19

Дякую, голубе, за прислані книжки, "Між двох сил"[31]. Вигляд – чудесний. Є коректурні помилки. Але, слава Богу, що вже вийшла. Як там далі? Вчора одержав коректу "Чесности з с[обою]". Сьогодня одсилаю назад. А рукопису, значить, не переписували? Обманули Вас?

Що чувати у Вас? Коли ж приїдете? Роз[алія] Як[івна] в понеділок їде до Відня, – шукати помешкання на зиму.

Левіні захворів. Був у лікаря. Той знайшов у легенях "процес". Треба йому в Давос[32]. Сумно і шкода його. Вітаємо і ще раз дякуємо.

В. В[инниченко].

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 6–6зв.

---

*Поштова картка, адресована: Hrrn Y. Tistschenko. Wien, IX Porcellangasse, 19.

№ 7*

22– IX–[19]19

Що ж це Ви собі, голубе, гадаєте: події так розвиваються, що хутко вже не буде ні шматочка укр[аїнської] території й нікуди буде везти книжки, а Ви собі десь променадами забавляєтесь і не турбуєтесь про те, щоб якось дати собі раду з книжками. Коли треба за всяку ціну везти зараз же книги й продати їх за *закорд[онну] валюту.* Инакше ми опинимось тут *надовго* без змоги щось робити з одними книжками, яких не буде куди подіти. Робіть заходи для одправки! Не гайте часу, бо пізно буде, я Вам кажу.

Дідушок[33] має Вам передати для мене мої матеріали. Приховайте, будьласка. Напишіть зараз же. А що ж з друком "Чесности"?[34] Це просто нещастя. З Вас сміються просто. В. В[инниченко].

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 11–11зв.

№ 8**

9– X–[19]19

Дорогий Юрію Пилиповичу,

я все ж таки й досі не маю ні примірника "Ч[есності] з соб[ою]". Розпорядіться, голубе, бо вже нетерплячка бере.

Казав мені Олесь, що передплатив мені польську газету, ніби з 1-го мали посилати. А сьогодні вже 9, а ніякої газети нема. Б[удь] л[аска], зробіть щонебудь в сій справі. Або дайте мені адресу, де можна замовити. Стискаю руку. В. В[инниченко].

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 7–7зв.

№ 9***

5– I–[19]20

Дорогий Юрію Пилиповичу,

обіцяну Вами на середу корректу мені й досі (понеділок) чогось не доставлено. Справу з друком затягається, що позбавляє мене потрібної мені енергії до закінчення праці. Я дуже прошу Вас вжити серіозних і енергійних заходів біля сеї справи. Хай мені пришлють одночасно з дальшою корректою і попередню, бо маю зробити поправки й додатки.

Чи послали ви книжку в редакцію? Пошліть ще посольствам, особливо в Будапешт, Італію і Чехію.

Чому не подзвоните мені час від часу, щоб принаймні знати, що Ви живі й здорові. Хай Вам добре буде.

В. В[инниченко].

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 12–12зв.

---

* Поштова картка, адресована: Hrrn Y. Tistschenko. Wien, IX Porzellangasse, 19. На штемпелі – Wien, 22. IX. 19.

** Поштова картка, адресована: Hrrn Y. Tistschenko. Wien, IX Porcellangasse, 19.

*** Поштова картка, адресована за тією самою адресою, що й попередня. Слово *Porcellangasse* інколи, як і в цьому випадку, писалось як *Porzellangasse*.

№ 10*

17–V–[19]20

Сердечний привіт! Хай Вам буде добре. Сьогодня вирушаємо[35].

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 9.

№ 11**

[1920]

Дорогий Юрію Пилиповичу,

маю до Вас три справи:

1) Статтю про Шевченка, про яку з Вами вже говорив т. Паламарь; швидче готуйте її. (Але в комуністичному, а не "загальнонаціональному" *дусі*!)

2) Що діється з III ч. "Відр[одження] Нації"? Чому не виходить? Через що така задержка?

3) Чи то правда, що "Українська Школа"[36] не прилучається до заяви "Дзвону"? Нам треба скласти й підписати товариського листа, про який була вже мова. Напишіть. Коли можете Ви двоє зійтись з нами на побачення для сеї справи.

Прошу через посланця дати відповідь листовно на ці запитання.

Сердечно вітаєм

В. Винн[иченко].

Був у Вас два рази по обіді, – ні разу не застав.

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 21–21зв.

№ 12***

28– X–[19]20

Дорогий Юрію Пилиповичу,

виявляється, як пише т. Штефан[37], справа з одержанням від "Дніпросоюзу" грошей не така проста. Мені не хочеться вірити, що Сербиненко[38] захоче робити труднощі. Вияснiть йому, будь ласка, що я, передавши валюту укр[аїнській] кооперації на Україні, зробив їй послугу, бо вона має хоч трохи так потрібної там валюти. Я ж міг перевезти її инчим способом. Коліух[39] знав це і більше для себе взявся за цю операцію, ніж для мене. Він же казав, що тут неодмінно негайно виплатять і що гроші в "Дніпр[осоюзу]" за кордоном є. Инакше я не дав би ж йому! Я на Україні з кооператорами був у таких добрих відносинах, що мені якось і в голову не прийшло тоді, що тутешні можуть з ворожости вчинити мені неприємності. Вони мені пропонували там і посади в кооперативі, і пайок, і найвищу платню. Шкода, що не взяв посади якогось начальства над Сербиненком. Якби знав, що може вийти якесь непорозуміння, неодмінно заручився б якоюсь "бумажкою". В кожному разі нехай *негайно* і *рішуче* скаже свою відповідь. Тоді я зараз ж напишу на Україну й одберу там валюту або постараюсь вияснити перед Управлінням непорозуміння.

---

* Поштова картка, на лицьовому боці зображення: Konzerthaus, Stertin. Адресована: Herr Y. Tistschenko. Porzellangasse, 19 Wien, IX.

** Лист не датований, написаний чорним чорнилом на аркуші 13х20 см з обох боків.

*** Лист на аркуші 22х30 см, написаний чорним чорнилом з обох боків.

Як у Вас з грошима? Одержали ті 1 ½ міл[йонів]? Не забудьте ж про мене, бо як Сербиненко зробить опір і не видасть грошей, то я буду зовсім без гроша, з тих грошей, що в групи, брати не хочеться, і так їх мало, треба економити, щоб не лишитись на якийсь екстрений випадок без копійки. Треба буде скорочувати наші видатки.

Як ся маєте? Щасливий Ви: маєте помешкання. А ми все сидимо в одній хаті й не знаємо, чи брати в готелі другу та залишити всякі надії на не-готельне життя, чи скоритись? Страшно несприяюча обстановка для праці в готельному житті. Хоч би вже пансіон, а то й цього неможливо в Чехії дістати. А в Австрію, мабуть, дозволу не добуду. Пишу Левіні, щоб т. П[аламар] зробив заходи, та боюсь, що це буде так помалу робитись, що не дочекаюсь і ангажуюсь на кімнати не діждавшись.

Сердечний привіт від Р[озалії] Я[ківни]. Обнімаю В. В[инниченко].

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 13–13зв.

№ 13*

30– XI–[19]20

Дорогий Юрію Пилиповичу,

Вас колись прохав вислати в Берлін всі мої п'єси, які є у Вас, але Ви, очевидно, забули, чим зробили мені шкоду. Я ще раз прохав Вас: вишліть всі п'єси, які ви можете знайти, на таку адресу: W. Simowytsch[40], Birkenweder Nordbahn, Luisenstrasse, 15, Deutschland. Зробіть це якомога швидче.

А що чути з виданням моїх творів на нім[ецькій] мові? "Брехню"[41] вже видано. Вона ітиме на нім[ецькій] сцені в початку 1921 р. Коли Ви тоді вислали п'єси, може, й друга пішла б.

Я Вам послав телеграму, де просив сповістити Сербиненка, що буду в Празі. Ні Сербиненко, ні Ви на те нічого не відповіли. Спитайте його, б[удь] л[аска], чи він має намір вернути гроші. Инакше я пошлю на Україну доручення вимагати там од "Дніпросоюза" повернення мені тих грошей, хоч це й морочлива річ. Я вже не знаю з чого жити і мушу звертатись до Вас. Ще на місяць буде, а потім, як Сербин[енко] не верне, то не знаю, що робить.

Чому мені ніхто з вас нічого на мої листи не відповідає? Дивно. Вітаємо. В. Вин[ниченко].

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 14–14зв.

№ 14**

3. XII. [19]20

Дорогий Юрію Пилиповичу,

посилаю разом з цим листа до Сербиненка. Будь ласка, негайно відішліть йому (я не знаю його адреси). Я не знаю, що робити, як він буде далі затримувати. Чи

* Поштова картка (закритка), адресована: Herr Y. Tistschenko. Wien, IX Porzellangasse, 19 Oesterreich.

** Лист на 2-х аркушах 14x19 см, написаний чорним чорнилом.

не звернутись до адвоката? Може, Ви візьмете на себе неприємність і ще раз побачитесь самі з ним?

Чи Ви вислали п'єси до Берлину, про які я Вас прохав півтора місяця тому і про які позавчора знову нагадав?

Вишліть, будь ласка, в Прагу "Відр[одження] Нації" на таку адресу:

V. p. Y. Němas[42], Praha, Spalena 55/III.

Не забудьте, друже.

А як стоїть у Вас справа з грошима? Як Сербиненко не верне, то буду Вас шарпать, бо в мене нема нічого. Майте це на увазі. Через місяць буду прохати Вас вислати на життя.

Як ся маєте?

Вітаємо сердечно.

В. В[инниченко].

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 15–16.

№ 15*

8– XII–[19]20

Дорогий Юрію Пилиповичу,

посилаю Вам пропозицію М. Кондрашенка[43]. Я гадаю, що її слід приняти: і видавництву буде користь, і чоловікові сякий-такий заробіток. Виробіть з ним умови, і хай робить, що зможе. Та тільки не забудьте ж йому відповісти.

А чи послали Ви в Берлін мої п'єси?

Сербиненко був у Празі, але мене не сповістив. Його знайшли, але він виїжжав уже назад, не міг побачитись зі мною. Обіцяв незабаром буть знов у Празі. Написав мені картку, що конче треба зо мною особисто говорити в сій справі. Не розумію, для чого це? Хоче віддати, то хай віддає, не хоче, то що поможе особисте побачення? А мені їздити до Праги порсто мука. Я цілий тиждень уже хворий – страшенно застудився, з хати четвертий день не вихожу, зхуд, як совітський український урядовець**. Ну, все одно – як инакше не можна, то доведеться ще раз їхати в Прагу на побачення.

Чому ніколи не черкнете словечка про себе.

Стискаю руку.

Р[озалія] Я[ківна] вітає.

В. В[инниченко].

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 17–18.

---

* Лист на 2-х аркушах 14x19 см, написаний чорним чорнилом.

** Далі закреслено: "Ви перешліть Сербиненкові листа, немов не знаючи, що ми ще побачимось".

№ 16*

10– XII–[19]20

Дорогий Юрію Пилиповичу,

дякую дуже за переслані в Берлин п'єси. Але дуже прохаю Вас: знайдіть денебудь "Молоду кров"[44] і пошліть. Там потребують конче цієї п'єси. Поспитайте у Жука або в кого-неб[удь] з українців. Адже справа не тільки моя особиста, але й національна. Попросіть од мене т. Калиновича[45], він, може, знайде денебудь. Не забудете, голубе? Та черкніть картку, невже так важко? Стискаю руку. В. В[инниченко].

Не знаю, як бути з Сербиненком: він, мабуть, не швидко приїде до Праги знов, а мене, мабуть, не пустять до Австрії. Пошліть йому, друже, отого мого листа з поясненням від себе, що справи вимагають якнайшвидчого вияснення цього діла.

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 19–19зв.

№ 17**

[1920]

Дорогий Юрію Пилиповичу,

будьте ласкаві, *неодмінно* дайте т. Бадановi[46] декілька комплектів всіх моїх творів з включенням "Відродження Нації" всіх 3-х томів. Дуже прошу Вас це зробити тепер же, це дуже важно для одної справи, про яку колись Вам розскажу.

Стискаю руку.
В. Винниченко.

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 8.

КОМЕНТАРІ

1. Semmering – Земмерінг, курортне місто в Австрії у Східних Альпах, куди виїхав В. Винниченко після добровільної відставки з поста Голови Директорії УНР.

2. Kurhaus (*нім.*) – санаторій.

3. Про які саме гроші тут ідеться, однозначно сказати важко, можливо, про ті, які передав В. Винниченкові перед його від'їздом за кордон І. Мазепа. Він про це згадував так: "Про свої плани мені сказав Винниченко, коли я прийшов до нього напередодні його відїзду за кордон. З доручення Центрального Комітету своєї партії я мав передати йому певну суму грошей для пропаганди української справи за кордоном, а також писане уповноваження на його імя для участи разом з іншими делегатами соц[іалістично]-дем[ократичної] партії на міжнародній соціялістичній конференції, що саме в той час мала відбутися в Берні (Швайцарія). Винниченко гроші взяв, але сказав мені: "Я до Берна не поїду, поїду в Ніццу. Гроші в крайнім випадку покладу в банк. Від політики відійду зовсім. Інформувати про цю владу не можу і не буду, бо це було б для мене компромітацією" (*Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – Прага, 1942. – Ч. І: Центральна Рада – Гетьманщина. Директорія. – С. 105–106).

---

* Поштова картка, адресована: Herr Y. Tistschenko. Wien, IX. Porzellangasse, 19.

** Записка на аркушику жовтого паперу 13х20 см, написана чорним чорнилом. Не датована.

4. Петрушка – можливо, йдеться про Петра Євгеновича Чикаленка (1892–1928). Закінчив гімназію в Одесі. 1913 р. призваний до армії, брав участь у Першій світовій війні. У кінці 1914 р. пораненим потрапив у полон, вів національно-просвітню роботу в таборі військовополонених у Зальцведелі. Навесні 1917 р. повернувся в Україну. У 1917–1918 рр. – начальник канцелярії Генерального секретаріату (червень 1917 – січень 1918 рр.), тісно співпрацював з В. Винниченком, до 29 квітня 1918 р. був секретарем голови Ради Народних Міністрів В. Голубовича, з літа 1918 р. – урядовець з особливих доручень при Міністерстві закордонних справ. У грудні 1918 р. – секретар Голови Директорії УНР В. Винниченка. Від лютого 1919 р. – перший секретар посольства УНР в Туреччині. У другій половині 1919 р. жив у Австрії. У 1920 р. повернувся до Києва, вчителював у Кононівці, працював у Державному видавництві України. 5 березня 1928 р. був заарештований, помер 9 липня 1928 р. у тюрмі в Курську під час етапу на Соловки.

5. Коваленко Олександр Михайлович (1875–1963) – інженер-механік, громадський діяч, один із засновників РУП, учасник повстання на панцернику "Потьомкін" (1905), згодом в еміграції, у 1919–1922 рр. – на дипломатичній службі УНР, в 1922–1930-х рр. – викладач Української господарської академії (Чехія, Подєбради).

6. Йдеться про О. М Коваленка.

7. Левіні – Левинський Володимир Петрович (1880–1953), український учений, економіст, публіцист і теоретик українського соціалістичного руху, один із засновників УСДРП. У 1904–1914 рр. був редактором або співробітником органів соціал-демократичної преси – "Воля", "Земля і воля", "Вперед", "Робітник", "Наш голос" (Львів) та фактичним редактором журналу "Дзвін" (Київ, 1913–1914). У Львові працював також у рукописному відділі бібліотеки НТШ, де впорядковував архіви І. Франка та М. Грушевського. Після Першої світової війни співробітничав у журналах "Нова Україна" (Прага), "Нова культура", "Культура", "Нові шляхи", "Кооперативна республіка". 1919–1924 рр. – активний член УКП у Відні. Давній однодумець і однопартієць В. Винниченка. Автор багатьох статей і праць: "Соціалістичний інтернаціонал і поневолені народи", "Нариси розвитку українського робітничого руху в Галичині" (1914), "Царская Россия и украинский вопрос", "Народність і держава" (1919) та ін.

8. "Божки" – роман В. Винниченка, вперше опублікований у журналі "Дзвін" (К., 1914. – Ч. 3–6); у "Творах" В. Винниченка, опублікованих видавництвом "Дзвін" 1919 р., вийшов у т. 8 (356 с., обкладинка Г. Нарбута).

9. Йдеться, очевидно, про перший том "Творів" В. Винниченка, що готувався до видання у видавництві "Дзвін".

10. Ліфшиць Розалія Яківна (1886–1959) – дружина В. Винниченка (з 1911 р.). Лікар за професією.

11. Мабуть, йдеться про ресторан або кав'ярню у Відні.

12. Олесь Олександр (Кандиба Олександр Іванович, 1878–1944) – відомий український поет, громадський діяч. Закінчив Харківський ветеринарний інститут, працював за фахом. З 1911 р. жив у Києві, брав участь в українському громадсько-політичному та літературному житті. На початку 1919 р. емігрував, проживав у Будапешті, Відні, де в 1920 р. був редактором журналу "На переломі" й головою Союзу українських журналістів. З 1924 р. жив у Празі, де й помер.

13. Поляки зайняли Дрогобич у ніч з 18 на 19 травня 1919 р.

14. Гембергер – ймовірно, віденський друкар.

15. Дніпросоюз – центральний союз кооперативних споживчих союзів, заснований 1917 р. у Києві, займався постачанням різних товарів, організував кілька фабрик і дру-

карню, видав велику кількість українських книжок, організував бібліотеки, читальні, театральні гуртки. 1920 р. більшовики ліквідували Дніпросоюз, заснувавши замість нього Вукоопспілку в Харкові. Видавництво продовжувало діяльність у Відні в 1919–1921 рр.

16. "Agfa" – німецька фотофірма.

17. Сендецький – особу встановити не вдалося.

18. Паламар Григор – український соціал-демократ, публіцист, постійно жив і працював у Відні. З утворенням у березні 1920 р. у Відні Закордонної групи УКП (Української комуністичної партії) належав до неї, активно співпрацював у її друкованому органі місячнику "Нова доба", де виступав під псевдонімом Gregory. Автор брошури "Капітал, колоніальні народи і більшовизм" (1920).

19. Михальчик – особу не встановлено.

20. Йдеться про роботу В. Винниченка "Відродження нації", задум якої він саме тоді виношував.

21. Жук Андрій Ілліч (1880–1968) – український громадсько-політичний діяч, кооператор і публіцист, член РУП-УСДРП. З 1906 р. – член ЦК УСДРП. Разом із Винниченком був в ув'язненні (1906–1907) та еміграції. У 1907–1914 рр. – у Львові, голова Закордонної групи наддніпрянської УСДРП. Редагував органи українського кооперативного руху в Галичині "Економіст" і "Самопоміч". У 1912 р. заснував Український інформаційний комітет у Львові, який у 1914 р. став основою СВУ. З 1914 р. відійшов від УСДРП, перебував у Відні як член проводу СВУ і співредактор його часопису "Вістник". У 1918–1919 рр. – співробітник українського посольства у Відні. У 1930 р. переїхав до Львова, де завідував відділом Ревізійного союзу українських кооперативів. З 1940 р. – у Відні.

22. У цей час В. Винниченко працював над оповіданням "На той бік", що вперше було опубліковане тільки 1923 р. у Празі в журналі "Нова Україна" (Листопад. – Ч. 11. – С. 169–206; Грудень – Ч. 12. – С. 189–233), співредактором якого у той час разом з М. Шаповалом був В. Винниченко. У кінці тексту зазначено: Semmering, 1919 Rauen, 1923. У пізніших публікаціях жанр визначався як повість. Окремим виданням вийшла у видавництві "Нова Україна" (Прага – Берлін, 1924).

23. Йдеться про борг Дніпросоюзу за книжки В. Винниченка.

24. У Кам'янці-Подільському знаходилась тоді Директорія.

25. Денікін Антон Іванович (1872–1947) – російський генерал, у 1918–1920 рр. командував російськими антибільшовицькими Збройними силами півдня Росії, до яких належала Добровольча армія і козачі частини Дону і Кубані. З весни 1919 р. Денікін почав наступ на Україну, окуповану більшовиками, сили яких були зв'язані війною з армією УНР і боротьбою з повстанцями Григор'єва, Махна та ін. Захопивши Лівобережну Україну, Денікін розпочав наступ на Правобережну Україну і на Москву. Операція тривала майже 11 місяців і закінчилася розгромом його армії. Однією з причин цього була жорстока розправа з українським культурним і громадським життям і спроба реалізувати гасло "Єдина й неділима Росія".

26. "Чесність з собою" – повість В. Винниченка, яка була вперше опублікована російською мовою в зб. "Земля" (М., 1911. – Сб. 5. – С. 1–254). У Відні видавництвом "Дзвін" видана в 10 томі "Творів" В. Винниченка.

27. Очевидно, йдеться про книгу В. Левинського "Народність і держава", видану в 1919 р. видавництвом "Дзвін" у друкарні Христофа Райслера синів у Відні.

28. Йдеться про працю В. Винниченка "Відродження нації".

29. Німчук Іван Кузьмич (1891–1956) – громадський діяч і журналіст. Був співредактором газети "Нове слово" у Львові (1912–1914), редактором газети "Відродження України" (1918) та півтижневика (з 1922 р. – тижневика) "Український прапор" (1921–1923) у Відні. З 1925 р. – редактор газети "Діло" у Львові, 1935–1939 рр. – головний редактор. Репресований більшовиками, у 1939–1941 рр. ув'язнений у Луб'янській в'язниці в Москві. Під час німецької окупації – редактор львівського відділу газети "Краківські вісті" (1942–1944). В еміграції у Німеччині в 1946–1947 рр. – редактор "Християнського шляху", з 1948 р. – в Канаді, де з 1949 р. редагував католицький тижневик "Українські вісті". Автор численних статей з історії, культури, статистики та споминів "595 днів совєцьким в'язнем" (1950); редактор книжкових видань та альманахів.

30. Можливо, йдеться про оповідання "Бабусин подарунок". В. Винниченко мав намір опублікувати в "Дзвоні" 12-й том "Творів" – "Олаф Стефензон і инші оповідання", про що було повідомлено в оголошенні про книги, видані видавництвом "Дзвін" у 1919 р., яке вміщене на останній сторінці виданого в 1919 р. у Відні окремим виданням твору Винниченка "Записна книжка". Однак у анотованій бібліографії Винниченка вихід цього тому в 1919 р. не зафіксовано (див.: Володимир Винниченко. Анотована бібліографія / Упор. В. Стельмашенко. – Едмонтон, 1989. – С. 30). У т. 7 "Творів" В. Винниченка, що вийшов у 1925 р. в Харкові у видавництві "Рух", увійшли оповідання: "Олаф Стефензон", "Радість", "Баришенька", "Бабусин подарунок". Оскільки всі оповідання, крім "Бабусиного подарунка", були вже опубліковані раніше 1919 р., то можна припустити, що в листі йдеться саме про це оповідання. Окремим виданням воно вийшло в Києві в 1923 р.

31. "Між двох сил" – драма на чотири дії В. Винниченка, написана ним між квітнем і червнем 1918 р. на хуторі Княжа Гора на Канівщині під враженням безчинств, які творили російські більшовики в Україні в кінці 1917 – на початку 1918 рр. Вперше опублікована окремим виданням видавництвом "Дзвін" у Відні в 1919 р. Книжка мала 136 стор., розмір 12,5х19,5 см, обкладинка жовтого кольору з малюнком під полотно, заголовок написаний червоною фарбою. Тираж – 15 000. На останній сторінці напис: "З друкарні Христофора Райсера синів у Відні". На звороті обкладинки вміщено оголошення про умови замовлення книжок у конторі й головному складі видань у Києві, Бессарабська площа, число 2; у книгарні товариства "Дзвін" у Києві, В. Володимирська вул., ч. 48; в Українській книгарні Товариства "Дзвін" у Харкові, Харків, Петровський пров., 18. Ціна 10 гривень (10 корон).

32. Давос (Davos) – місто у Швейцарії, гірський кліматичний курорт для лікування хворих на туберкульоз легень.

33. Дідушок-Гельмер Петро Федорович (1889–1937) – український громадсько-політичний діяч, за фахом економіст-юрист, 1921 р. закінчив Берлінський університет. Народився в м. Кнацен у Східній Галичині. У 1907 р. вступив до лав Української соціал-демократичної партії Галичини, Буковини й Сілезії. По партійній лінії був зв'язаний з В. Винниченком. З 1914 р. служив у австрійській армії в рядах Українських Січових Стрільців до 1916 р., коли потрапив у російський полон. Революція застала його в Україні. За часів Центральної Ради завідував бюро допомоги біженцям при Червоному Хресті й одночасно був технічним редактором однієї з урядових типографій, де коректував постанови, які видавала Центральна Рада. Був у складі місії, яка виїжджала до Берліна для переговорів про друкування українських гривень. За гетьманату був арештований і сидів у в'язниці в Києві. За Директорії призначений Винниченком керуючим справами Директорії, в його обов'язок входило оформляти рішення Кабінету міністрів. У січні 1919 р. згідно з рішенням конференції УСДРП виїхав до Швейцарії для участі в роботі конгресу

2-го соціалістичного інтернаціоналу, який проходив улітку 1919 р. в Люцерні. Разом з частиною "лівих незалежників" вийшов з інтернаціоналу. Повертаючись з конгресу, взяв участь у закордонній конференції УСДРП, яка відбувалася 9–14 вересня 1919 р. у Відні і на якій, унаслідок тактичних розходжень, частина учасників, у тому числі й В. Винниченко, організаційно відійшли від УСДРП і створили Закордонну групу УКП із своїм друкованим органом "Нова доба". У 1919 р. виїхав до Берліна і з того часу зв'язаний з більшовиками. 1920 р. вступив у Комуністичну партію Німеччини і Комуністичну партію Австрії, в 1927 р. був переведений у ВКП(б) із збереженням стажу. До 1930 р. був на політичній роботі в Червоній Армії, з 1930 по 1932 р. працював у Народному комісаріаті зовнішньої торгівлі СРСР, а з 1933 р. був начальником закордонного відділу "Аерофлоту".

Заарештований 7 грудня 1934 р. в Москві, звинувачений у належності до контрреволюційної терористичної організації "Об'єднання українських націоналістів" (московська група) і в лютому 1935 р. засуджений до 5 років концентраційних таборів. Постановою Особливої трійки УНКВС Ленінградської області від 9 жовтня 1937 р. без пред'явлення нового звинувачення винесено вирок – розстріляти. Реабілітований у 1956 р. (Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36494. – Арк. 18–19, 48–48 зв., 60).

34. Йдеться про повість В. Винниченка "Чесність з собою".

35. В. Винниченко разом з дружиною у супроводі студента Карлового університету Олександра Бадана (див. прим. 46) і чеського соціал-демократа Яроміра Нечаса (див. прим. 42) виїхав через Берлін в Україну.

36. "Українська школа" – українське видавництво, яке діяло у Відні з 1917 р. і спеціалізувалося, в основному, на виданні підручників. У Відні було представництво видавничого товариства "Дзвін" та "Української школи".

37. Штефан Іван Дем'янович (1878–1938) – український політичний і державний діяч, голова Катеринославського комітету поштово-телеграфних службовців, член ЦК УПСР. Міністр пошт і телеграфу УНР в уряді В. Чехівського (грудень 1918 – лютий 1919 рр.). Член Закордонної делегації УПСР (1919–1922). Повернувся в Україну. Засуджений у 1931 р. за політичною статтею 58-11 карного кодексу РСФСР на 3 роки. У 1937 р. в Карелії займав посаду начальника відділення у відділі загального постачання управління Біломорканалу. Заарештований 9 жовтня 1937 р., вирок Особливої трійки Ленінградської області від 19 грудня 1937 р. – найвища міра покарання. Вирок виконано 8 січня 1938 р. в Сандормоху.

38. Сербиненко Андрій Миронович – український громадсько-політичний діяч. Член Селянської спілки і Центральної Ради. Кооператор, власник книгарні в Берліні з 1920 р. Від Дніпросоюзу в 1920 р. за дорученням уряду УНР був одним з організаторів Об'єднання центральних українських кооперативів, яке проіснувало до 1923 р. Займався перевезенням і реалізацією книжок в Україні. Автор брошури "Кооперація на селі" (1919).

39. Коліух Дмитро Вікторович (1880–1937) – кооперативний і громадський діяч, член УСДРП. У 1917–1920 рр. – голова правління Дніпросоюзу. У 1918 р. – міністр харчових справ в уряді В. Голубовича. З 1920 р. – заступник голови Вукоопспілки, якийсь час – директор Укрзовнішторгу. Член УКП, потім КП(б)У. Заарештований 9 листопада 1930 р., звинувачений у тому, що в 1920–1923 рр. об'єднував сили української контрреволюції для боротьби з радянською владою; у 1932 р. засуджений на заслання в Казахстан на 3 роки, де й помер. (*Винниченко В.* Щоденник. – Т. 2: 1921–1925. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. – С. 163; Державний архів Служби безпеки України. – № 59881 фп).

40. Сімович Василь Іванович (1880–1944) – визначний український мовознавець, літератор, культурний діяч, дійсний член НТШ (з 1923); 1914–1918 рр. – співробітник Союзу Визволення України і організатор культурної праці в таборах військовополонених, яку продовжував від української урядової місії. У 1919 р. – редактор газети "Шлях", у 1920–1923 рр. у Берліні був редактором у видавництві Я. Оренштайна "Українська накладня". 1923–1933 рр. – професор Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі, 1926–1930 рр. – його ректор. З 1933 р. у Львові співпрацював у "Просвіті"; 1939–1941 рр. – професор Львівського університету, 1941–1944 рр. – редактор "Українського видавництва".

41. "Брехня" – п'єса В. Винниченка. Вперше опубл.: ЛНВ. – 1910. – Кн.10. – С. 3–57; окреме видання: Харків: Дзвін, 1915. – 79 с. У "Творах" В. Винниченка, що видавалися 1919 р. у Відні видавництвом "Дзвін", планувалася до 14 тому, який не вийшов. У перекладі німецькою мовою опублікована в 1922 р.

42. Нечас (Nečas) Яромір (1888–1944) – чеський політичний діяч, соціал-демократ. У 1919 р. – секретар Директорії Підкарпатської Русі. У травні–вересні 1920 р., за дорученням тодішнього міністра закордонних справ Чехословацької республіки Едуарда Бенеша, супроводив В. Винниченка з дружиною до Москви і Харкова як політичний дорадник і зв'язковий з відповідними міністерствами закордонних справ. З Винниченком і пізніше підтримував постійний контакт. У 1921–1922 рр. – секретар канцелярії президента ЧСР, з 1924 р. – посол від Закарпаття до чехословацького парламенту, згодом – міністр соціальної опіки (до 1938 р.). У своїй діяльності постійно підтримував українську справу й допомагав українській еміграції.

43. Кондрашенко М. – влітку 1919 р. – губерніальний комісар Поділля, у 1920 р. – еміґрував до Відня, потім до Праги, діяльний член Празької групи УПСР.

44. "Молода кров" – комедія на 4 дії В. Винниченка, вперше опублікована в журналі "Дзвін" (К., 1913. – Ч. 7, 8); окреме видання видавництва журналу "Дзвін" вийшло в Києві у 1914 р. (48 с.). У віденському виданні 1919 р. планувалась до т. 13, який не побачив світу.

45. Калинович Іван Титович (1884–1927) – громадсько-політичний діяч, видавець і бібліограф. 1918–1919 рр. – посол до Української національної ради ЗУНР і депутат Трудового конгресу в Києві. Після захоплення Галичини Польщею перейшов з урядом і військом УГА до Кам'янця-Подільського, а звідти – до Відня, де активно працював у Закордонній групі Української соціалістичної партії на чолі з Винниченком 1920 р. – член Закордонної групи УКП у Відні й керівник її видань. Автор багатьох бібліографічних покажчиків, зокрема: "Покажчик до української соціялістичної і комуністичної літератури" (Відень, Бібліотека "Нової доби", 1920). 1922 р. повернувся з еміґрації, жив у Золочеві, Львові, багато працював як бібліограф (див.: Інвентарний опис особистого архіву Івана Калиновича. – Львів: НАН України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, 1998).

46. Бадан-Яворенко Олександр Іванович (1894–?) – народився в Галичині, в 1920 р. – студент Карлового університету в Празі, де познайомився з В. Винниченком і супроводжував його під час поїздки до Москви та Харкова (24 травня – 23 вересня 1920 р.), разом з ним повернувся назад. У 1931 р. виїхав в УРСР, де працював у Харкові вченим секретарем Народного комісаріату освіти, був співробітником кафедри національного питання в Інституті марксизму. 1933 р. був заарештований, звинувачений у належності до УВО. Подальша доля невідома. (Чоловік Наталії Лозинської, доньки Михайла Лозинського).

Ольга МЕЛЬНИК (*Київ*)

ЩОДЕННИК ЮРІЯ ТИЩЕНКА (СІРОГО) (1919–1924 РОКИ)

Серед фондів особового походження Празького українського архіву, що зберігаються тепер у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, дві збірки належать відомому українському культурному діячеві Юрію Тищенку. Найменша за кількістю справ – лише чотири – зашифрована як фонд Павла Пилиповича Лаврова[1]. Під таким конспіративним ім'ям Ю. Тищенко перебував у Києві впродовж 1907–1913 рр. Саме до цього часу належить переважна більшість документів зазначеного фонду. Серед них особливу цінність становлять листи М. Грушевського, М. Коцюбинського, Лесі Українки[2], Л. Старицької-Черняхівської, І. Шрага та інших визначних діячів національної культури. Значущий за обсягом фонд Юрія Пилиповича Тищенка[3] – шістдесят одиниць зберігання – містить документи 1907–1914 рр., доби визвольних змагань та еміграції. За незначним винятком матеріали цієї збірки належать до періоду перебування фондоутворювача за кордоном аж до кінця 1930-х рр. Приблизно на межі 30–40-х рр. минулого століття під тиском тогочасних політичних чинників і особистих обставин Ю. Тищенко, розуміючи історичну цінність свого архіву, зайнявся його впорядкуванням і пошуком можливостей забезпечити умови для його подальшого збереження. Як свідчать документи Українського історичного кабінету в Празі, упродовж 1940 р. він вів з цією установою переговори щодо продажу своєї збірки. Зіставляючи реєстри документів (особливо показовим у даному випадку є перелік листів, що їх пропонував власник), можна стверджувати, що подібних передач було дві: у червні та листопаді 1940 р.[4]. Матеріали, що надійшли до Кабінету в червні (всього близько 718 аркушів, з них 280 листів), Ю. Тищенко оцінював у 3250 крон, додаючи як подарунок фотографії та колекцію газет. У жовтні того ж року він передав УІК для перегляду 433 одиниці (з них 218 листів), за які розраховував отримати 5 тисяч крон. Серед них, окрім документів, були також книжки та фотографії. Керівник Кабінету

---

[1] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4020.

[2] Сторінки співпраці Лесі Українки з "Літературно-науковим вісником" / Упор. Р. П. Радишевський // Слово і час. – 1991. – № 2. – С. 14–20; № 3. – С. 24–27.

[3] ЦДАВО України. – Ф. 3803.

[4] Там само. – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 3–6, 12–13.

Аркадій Животко рекомендував дирекції придбати ці збірки як надзвичайно цінний матеріал[5]. Обидві колекції були придбані УІК, у всякому разі в особових фондах П. Лаврова та Ю. Тищенка сьогодні знаходимо матеріали, зазначені в обох реєстрах 1940 р. Можна стверджувати, що це була не перша подібна операція. Наприклад, у зошиті зі щоденником Ю. Тищенка А. Животко позначив: "Поступило з вирваним листом. 5.IX.39"[6]. Систематизація і опис архіву Ю. Тищенка були здійснені в Празі вже під час Другої світової війни[7]. Проте трагічна доля фондів УІК у повоєнні роки (зокрема їх розпорошення між збірками Центрального державного історичного архіву УРСР та Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР[8] у 1970-і рр.) обумовила те, що у нинішньому складі особові фонди Ю. Тищенка є значно біднішими, ніж на момент їх передачі до УІК у Празі. Відсутні фотографії варто шукати у Центральному державному кінофотофоноархіві України. Можна припустити, що книжкова збірка Ю. Тищенка була переведена до Науково-довідкової бібліотеки Центральних державних архівів України. Так, у її фондах виявлено присвячене Миколі Глущенкові львівське видання 1934 р. з дарчим написом художника, яке зазначене у реєстрі видань, запропонованих Ю. Тищенком УІК 1940 р.[9]. Більш того, перегрупування документів з архіву Ю. Тищенка відбувалось і всередині ЦДАЖР УРСР. Цілком імовірно, що переданий ним рукопис спогадів журналіста Максима Гехтера, який фігурує у списку матеріалів за листопад 1940 р., був переведений до особового фонду автора[10]. У 1988 р. невелику частину матеріалів празького походження було передано з Комітету державної безпеки УРСР у вигляді 117 коробок компактного розсипу до колишнього архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України[11], де з них було утворено колекцію документів "Український музей у Празі" (фонд 269). Як зазначають упорядники путівника по фондах ЦДАГО України, "більшість документів і матеріалів фонду 269 має фрагментарний характер і є невеличкою часткою тих фондів чи колекцій, які зберігаються в інших архівах України" і "в значній мірі є частиною фондів ЦДАВО України"[12]. Можна з великою часткою імовірності стверджувати, що серед матеріалів зазначеного фонду знайдуться й ті, що були передані Ю. Тищенком, або такі, що безпосередньо стосуються його діяльності в еміграції. На користь такого припущення свідчить те, що під час систематизації цих документів були виявлені матеріали, які стосуються діяльності громадських організацій (Союз українських журналістів

[5] Там само. – Арк. 12–28.

[6] Там само. – Спр. 7. – Арк. 52.

[7] *Кеннеді Ґрімстед П.* "Празькі архіви" у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. – К., 2005. – С. 23.

[8] Тепер – ЦДАВО України.

[9] Глущенко/ Тексти Святослава Гординського і Павла Ковжуна – Львів, 1934.

[10] ЦДАВО України. – Ф. 4381. – Оп. 1. – Спр. 3. Опубліковані *Гехтер М.* Спогади. Листи до М. Грушевського/ Упор. І. Ткаченко – К., 2005.

[11] Тепер – Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

[12] Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник/ Ав.-упор. Б. Іваненко, О. Бажан, А. Кентій та ін. – К., 2001. – С. 244.

і письменників, Український громадський комітет у ЧСР та заснований при ньому Український громадський видавничий фонд тощо), навчальних закладів (УВУ у Празі, УГА в Подєбрадах тощо) та окремих осіб (родина Антоновичів, В. Винниченко, Є. Вировий, С. Русова, П. Сливенко та інші), що з ними співпрацював Ю. Тищенко. Проте згадані матеріали празького походження, які зберігаються тепер у ЦДАГО України, через незавершеність науково-технічного опрацювання досі залишаються недоступними для дослідників. Без введення їх до наукового обігу огляд джерел, що стосуються життя та діяльності Ю. Тищенка, не може вважатися завершеним.

Разом з тим аналіз матеріалів, що складають фонди П. Лаврова та Ю. Тищенка у ЦДАВО України, навіть у теперішньому неповному варіанті, дозволяє характеризувати їх як цінне джерело до історії вивчення українського громадсько-політичного і культурницького руху перших чотирьох десятиліть минулого століття. Серед іншого привертає увагу щоденник Ю. Тищенка за 1919–1924 рр., який значно доповнює наші знання щодо малодослідженого періоду формування української пореволюційної еміґрації.

Оскільки ім'я самого автора щоденника лише в останні роки повертається на батьківщину, вважаємо доцільним подати тут короткі відомості про нього, без яких досить складно зрозуміти як подані сюжети, так і мотивацію вчинків згаданих у записах діячів. Окремі біографічні сюжети більш докладно подано у коментарях до тексту щоденника.

Сучасним дослідникам Ю. Тищенко знаний переважно своїми спогадами із суспільно-політичного життя початку ХХ ст. Вперше друковані автором за кордоном[13], вони перевидані в Києві[14] і тепер разом з його епістолярною спадщиною широко використовуються дослідниками[15]. Проте сам Ю. Тищенко згадується переважно у контексті співпраці з видатними громадськими і культурними

---

[13] *Сірий Ю.* Велетень української науки // Україна. – 1949. – Ч. 2. – С. 78–84; *його ж.* Із спогадів про українські видавництва. – Авгсбург, 1949; *Тищенко-Сірий Ю.* Перші наддніпрянські українські масові політичні газети. 1909–1912. – Нью-Йорк, 1952; *його ж.* Участь В. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. // *Винниченко В.* Статті й матеріали. – Нью-Йорк, 1953. – С. 42–56; *Тищенко Ю.* Книгарні "Літературно-Наукового Вісника" на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. (Спогад) // Науковий збірник УВАН у США. – 1953. – Ч. II. – С. 115–126.

[14] *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади. – К., 1997.

[15] *Неврлий М.* Олександр Олесь: Життя і творчість. – К., 1994; Переписка В. Винниченка з Ю. Тищенком / Упор. Н. Кічігіна, Н. Миронець // Розбудова держави. – 1994. – № 7. – С. 58–64; № 8. – С. 39–44; *Кузіна Н.* Роль "Літературно-наукового вісника" в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.): Дис. ... канд. іст. н. – К., 2003; *Панькова С.* "Літературно-науковий вістник" – рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр.) // Київ і кияни: Матер. щорічної наук.-практ. конфер. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 139–157; *Ткаченко І.* Видавничий аспект листування В. Винниченка та Ю. Сірого // Наук. записки. Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. Серія: Філологічні науки. – Кіровоград, 2005. – Вип. 62. – С. 183–189; *Сахно І. О.* Відображення громадсько-політичної діяльності Володимира Винниченка в його листуванні з Юрієм Тищенком (Сірим) // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження). – К., 2006. – С. 236–244.

діячами. Його власна постать майже не привертала уваги дослідників, а поодинокі спроби подати біографічні відомості про нього є узагальнюючими і не завжди точними[16]. Певною мірою "винен" у цьому сам Ю. Тищенко, який подавав до друку лише ті фрагменти своїх спогадів, що здавалися йому суспільно значущими, не приділяючи особливої уваги власній особі. Якщо, наприклад, порівняти авторський машинопис "Мій шлях видавця"[17] з його опублікованими фрагментами, то подібний вибірковий підхід Ю. Тищенка стає цілком очевидним – він, зокрема, вилучив з друку ті автобіографічні сюжети, що стосуються 1902–1907 рр. Проте в архівних колекціях України та у фондах Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку зберігаються особисті документи, листування та достатньо вичерпні тексти автобіографічних нарисів, які дають змогу реконструювати біографію цього діяча[18].

Юрій[19] Пилипович Тищенко народився 22 квітня 1880 р. у с. Салтичія Бердянського повіту Таврійської губернії. Він належав до тої генерації українських громадських і культурних діячів, які походили зі звичайних селянських родин і самотужки пробивали собі життєвий шлях, визначаючи його власним досвідом та відчуттями. Хлопець зростав в убогій обдертій хатині, все багатство якої складалося з дітлахів, котрі заповнювали всі її кутки галасом та гамором. Нотатки, що зробив він у щоденнику в сорок третій рік свого народження, свідчать про сумні враження з часів злиденного дитинства. Сам Ю. Тищенко зауважував, що рано пішов з родини. З яких причин – незрозуміло. Можливо, батьки віддали хлопця на навчання. Принаймні відомо, що юнак закінчив народну школу. На початку 1900-х рр. він заробляв приватними уроками у родині письменниці Тетяни Сулими та вчителював у народних школах Бердянського повіту. Для цього мав пройти курс учительської семінарії або народного училища. У 1902 р. Ю. Тищенко почав працювати у двокласній школі при залізничному депо на станції Долгінцеве Катеринославської губернії, в п'яти кілометрах від Кривого Рогу. Окрім викладів, молодий вчитель опікувався впорядкуванням шкільної бібліотеки та організував аматорський театральний гурток[20]. Набутий у ті роки досвід привів до глибокого усвідомлення Ю. Тищенком важливості поширення знань серед найнижчих прошарків суспільства як передумови їхнього подальшого національного зростання і, зрештою, визначив просвітництво як головний пріоритет всієї його діяльності впродовж наступних років. Звідти – збережене видавцем Ю. Тищенком упродовж усього життя зацікавлення дитячою і популярною літературою.

---

[16] *Одарченко П.* Видатні українські діячі: Статті. Нариси. – К., 1999; *Шудря М.* Трудівник пера і друку // *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей… – С. 5–10.

[17] Музей-архів ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії Наук у США (далі – Музей-архів УВАН у США).

[18] Авторка висловлює свою подяку п. Тамарі Скрипці за люб'язно надану можливість користування матеріалами Музею-архіву УВАН у США та п. Олесеві Федоруку за копіювання цих документів

[19] За паспортом, виданим 25 жовтня 1903 р., – Георгій (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1–4).

[20] Музей-архів УВАН у США.

Сам Юрій Пилипович згадував, що ще в молоді роки понад усе ставив освіту. Він мріяв про вступ до університету і почав самотужки готуватися до нього. Але ці плани були зруйновані подіями 1905 р. У лави революціонерів молодий учитель потрапив, не маючи сталої політичної позиції і керуючись стихійним почуттям справедливості. Заарештований за участь у революційному русі робітників-залізничників, Ю. Тищенко втік із зали суду і опинився на нелегальному становищі. Так у липні 1907 р. розпочався його шлях громадського діяча, який визначили дві зустрічі – з Володимиром Винниченком та Михайлом Грушевським. Перший виховав з нього переконаного соціал-демократа, другий – свідомого українця. Соціалістичні ідеї лягли на благодатний ґрунт споконвічної селянської мрії про справедливий розподіл землі, яку виніс Ю. Тищенко зі своїх юнацьких років. Незважаючи на вже набутий досвід суспільної діяльності, яка привела його за ґрати, на той момент революціонер з Катеринославщини не мав ніякого уявлення про тогочасні політичні течії. Вперше зустрівшись із провідником українських соціал-демократів, на його запитання, чи він є есдеком, Ю. Тищенко відповів непевно: "Та нібито"[21]. Нелегально переправлений письменником до Галичини, Юрій Пилипович був залучений до справ львівської групи УСДРП і швидко став одним із найближчих співробітників В. Винниченка. Однолітки, до того ж земляки, швидко стали близькими приятелями й упродовж подальших років були майже нерозлучні. Не претендуючи на роль ідеолога, Ю. Тищенко більше переймався провадженням повсякденних видавничих та організаційних справ партії.

Так само розмитим було і уявлення молодого Ю. Тищенка про українство, оскільки середовище, з якого він походив, не мало чіткого визначення щодо своєї національної ідентичності. Як зазначав він сам, слово "українець" для селянина степової України було чуже і незрозуміле. "На питання [...], хто він такий могли ви почути "хохол", без відчуття образливості в такому слові, "мужик", "православний", зрідка "малорос", переважно з уст більш-менш письменного, і майже ніколи "українець". [...] Але, як не дивно, а все ж таки почуття своє відокремішности від москаля він ніколи не тратить"[22]. Разом з тим, у селянському середовищі чітко розрізняли "своїх" і "чужих", що створювало підстави для його подальшого національного самоусвідомлення. Ще до зустрічі з М. Грушевським Ю. Тищенко, маючи певний рівень знань, намагався самостійно студіювати українську історію та літературу. Проте щодо розуміння проблем українського руху він мало чим відрізнявся від своїх неосвічених земляків. Осягати завдання українства Ю. Тищенкові довелося через практичну діяльність. Підтриманий видатним діячем і залучений ним до справи національного відродження, у 1907–1913 рр. він належав до кола найближчих співробітників М. Грушевського. Восени 1907 р. під іменем австрійського підданого Павла Лаврова[23] він був відряджений істориком до Києва, де перебрав від Івана Джиджори завідування редакцією "Літера-

[21] *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей... – С. 67.

[22] Музей-архів УВАН у США.

[23] Сам Ю. Тищенко, зокрема у листах до М. Грушевського, подавав своє конспіративне прізвище в українізованому варіанті "Лаврів".

турно-наукового вістника". Українізація П. Лаврова відбулася майже миттєво – прикладом був невтомний М. Грушевський та його київські однодумці, до кола яких він швидко ввійшов і поступово почав відігравати серед них помітну роль. Сфера діяльності Ю. Тищенка з часом значно розширилась. Зокрема, він опікувався провадженням газети "Село" (перше число вийшло 3 вересня 1909 р., з 1911 р. – "Засів"), виданнями Українсько-руської видавничої спілки та Українського наукового товариства у Києві, організацією діяльності української книгарні та її філій в різних містах. Ю. Тищенко з властивою йому селянською кмітливістю виявився для Грушевських справжньою знахідкою. Зважаючи на завантаженість голови родини науковими і громадськими справами, він перебирав на себе вирішення майнових і господарчих проблем. За короткий час співробітник київської редакції ЛНВ перетворився на довірену особу М. Грушевського, а їхні взаємини можна визначити рядками з листа самого Ю. Тищенка від 16 квітня 1911 р.: "[...] все, що Ви не встигли сами зробити, зроблю"[24]. Він провадив справи М. Грушевського до кінця 1913 р., коли загроза викриття та арешту змусила П. Лаврова тікати з Києва. Проте тривала співпраця з М. Грушевським надала Юрію Пилиповичу неабиякого досвіду і підготувала його до самостійної видавничої практики.

Ще за часів перебування у Києві Ю. Тищенко не обмежувався лише виконанням завдань свого патрона. Він вдався до самостійної літературної і публіцистичної творчості. Його публікації під псевдонімом Юрій Сірий з'явилися на шпальтах ЛНВ, "Села" та "Засіву", також у "Раді", "Рідному краї", "Дзвінку", "Дзвоні", "Молодій Україні", "Українській хаті". У 1909 р. Ю. Тищенко взяв на себе провадження технічних справ заснованого Олександром Грушевським товариства "Лан". Вважаючи першочерговою просвітницьку діяльність, видавці започаткували науково-популярну серію та серію дитячих видань. Для першої Ю. Сірий написав брошуру "З життя ростин", для другої – "Крим. Подорож одної школи по Криму" та зробив низку перекладів казок Р. Кіплінґа.

Окрім іншого, Ю. Тищенком, який був не позбавлений певних амбіцій, керувало палке бажання зробити свій власний внесок у розвиток національно-культурного руху. Влітку 1909 р. він пристав до гурту молодих літераторів, до якого належали О. Олесь, М. Шаповал, С. Черкасенко, М. Вороний, Ю. Будяк, О. Коваленко, П. Богацький, і став одним із засновників журналу "Українська хата".

Слід визнати, що літературні таланти Ю. Тищенка були досить скромними, та конкурувати зі своїми приятелями В. Винниченком та О. Олесем він і не намагався. Але цей недолік повною мірою компенсували його організаційний хист та невтомна енергія, а головне – бажання всупереч усьому провадити українську справу. Він здобув певний авторитет серед київських колег, принаймні був єдиним представником української преси, обраним до організаційного комітету Всеросійського з'їзду видавців, який мав відбутися під час Всеросійської промислової і сільськогосподарської виставки 1913 р.[25]. За тогочасних умов важливою була

[24] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 3.

[25] Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – [К., 1913]. – С. 89.

вже сама присутність українського представника у цьому корпоративному органі, яка засвідчувала наявність українського друкованого слова в Російській імперії. З цього приводу 8 лютого 1913 р. Ю. Тищенко писав М. Грушевському: "Питання порушені досить цікаві, але все на ґрунті російськ[ої] преси. Се примусило мене перед виборами комітету чи бюро виступити з словом в обороні нашої преси, яку мали замовчати. Для росіян було се несподіваним і не особливо приємним сюрпризом. Одначе, на предложеннє вибрати конче представника і україн[ської] преси, згодились"[26].

Одночасно Ю. Тищенко не залишав поза увагою і політичні проблеми. У 1911 р. разом з В. Винниченком та Л. Юркевичем він став фундатором видавничого товариства "Дзвін", яке серед іншого з 1913 р. почало друкувати журнал соціал-демократичного спрямування під тою самою назвою. Упродовж 1914–1916 рр., нелегально перебуваючи в межах Російської імперії, він провадив партійні справи у Харкові та Катеринославі, опікувався виданням творів В. Винниченка у Москві. Напевно, не без сприяння голови Генерального секретаріату влітку 1917 р. Ю. Тищенку вдалося демобілізуватися з російського війська, до якого він потрапив після арешту у 1916 р. У Києві він став директором урядового пресового бюро та редактором "Вістника Генерального секретаріату". У той же час відновилася діяльність "Дзвону", було також засновано його філію "Українська школа"[27]. У травні 1918 р. товариство "Дзвін", директором якого був Ю. Тищенко, отримало від Міністерства народної освіти Української Держави замовлення на підручники для народних шкіл. Побоюючись, що через нестачу в Києві паперу потрібну кількість примірників не встигнуть надрукувати до початку навчального року, він вирішив перенести їх видання за кордон. 17 червня 1918 р. Міністерство закордонних справ надало Ю. Тищенкові посвідчення про те, що він відряджений Міністерством освіти до Австро-Угорщини та Німеччини[28]. Разом з посольством В. Липинського видавець виїхав з України й у липні 1918 р. розпочав діяльність у Відні. Складно встановити точну кількість надрукованих там підручників. Сам книгар стверджував, що Києва дісталися 200 тисяч примірників. Він також мав відомості, що ще 5 вагонів з книжками були захоплені більшовиками у Кам'янці і також потрапили до українських шкіл[29]. Окрім навчальної літератури, у Відні вийшли друком 11 томів творів В. Винниченка та його ж "Відродження Нації", два томи поезій С. Черкасенка, "Новелі" та серія дитячих книжок Ю. Сірого[30]. У пошуках можливості доправити свої видання до читача Ю. Тищенко змушений був шукати контактів з офіційними представни-

---

[26] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 158.

[27] У спогадах (*Тищенко-Сірий Ю.* Із спогадів про українські видавництва… – С. 11) це видавництво назване "Рідною школою". Проте один з листів Ю. Тищенка до Є. Вирового написаний на аркуші з кутовим штампом: "Видавниче товариство «Дзвін» і «Українська школа». Київ, Бесарабська пл., 2" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 115).

[28] ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. б/н.

[29] *Тищенко Ю.* Сучасне становище книжкової справи на Україні // Нова Україна. – 1923. – Ч. 6. – С. 120–132.

[30] *Сірий Ю.* Із спогадів про українські видавництва… – С. 12.

ками радянської України. У листопаді 1922 р. він мав зустріч з цього приводу з наркомом освіти Г. Гриньком. На початку 1923 р. Ю. Тищенкові вдалося переправити невелику кількість своїх видань через радянське представництво у Берліні. Розуміння того, що майбутнє української книжки неможливе без україномовного читача, та впровадження політики українізації сприяли наростанню "поворотівських" настроїв в еміґрантському середовищі. Ю. Тищенко, зокрема, сподівався зайнятися видавничою діяльністю у Харкові і навіть, покладаючись на свій попередній досвід, організувати в УСРР мережу українських книгарень[31]. Коли ці надії виявилися марними, він вирішив виїхати на Волинь, звідки, покладаючись на свій дореволюційний досвід щодо нелегального перетинання кордонів, переправитись на батьківщину. Але не отримав польської візи і змушений був облишити такі наміри.

Упродовж усього життя перебуваючи між двома непересічними особистостями – В. Винниченком і М. Грушевським, за часів еміґрації, коли стосунки між ними набули певного загострення, Ю. Тищенко опинився перед вибором. Михайло Сергійович болісно сприйняв переїзд свого колишнього співробітника з Відня до Берліна, який він розцінив як відкритий перехід того на бік свого опонента. Як відомо, М. Грушевський не підтримав ідею письменника щодо створення єдиного національного фронту. У листі до Ю. Тищенка він скептично зазначив, що це об'єднання "невластиво називається «єдиним нац[іональним] фронтом»"[32]. Він також висловив своє негативне ставлення до співпраці Юрія Пилиповича з "Новою Україною", називаючи це непорозумінням[33]. Можна стверджувати, що, незважаючи на непрості взаємини з В. Винниченком з приводу подальшої долі видавництва "Дзвін", політичні і людські симпатії Ю. Тищенка залишалися на боці давнього приятеля. Про це свідчить і практична діяльність видавця. Ставлячись до М. Грушевського з незмінною повагою, Ю. Тищенко обмежував стосунки з ним справами практичної книгарської діяльності, не припускаючись зайвих сентиментів, як це траплялося у попередні роки. Поступово самі житейські обставини призвели до того, що Ю. Тищенко віддалився і від М. Грушевського, і від В. Винниченка. Після повернення історика на батьківщину контакти між ними тривали ще кілька років. Через співробітницю вченого Марію Жуковську Ю. Тищенко отримував для продажу у Празі наукові видання історичних установ ВУАН Як згадував видавець, останню звістку від свого колишнього патрона він отримав на початку 1933 р. М. Грушевський застерігав: "Дорогий, більше вже мені не пишіть"[34]. Фактичне згортання видавничої діяльності товариства "Дзвін" після 1923 р. призвело до охолодження приятельських стосунків Ю. Тищенка з В. Винниченком. Востаннє він виступив як літературний агент письменника на початку 1925 р., коли переправив рукопис роману "Соняшна машина" через повпредство УСРР у Празі до Державного видавництва України. Особливо болісно сприйняв Ю. Тищенко передачу В. Винниченком у 1927 р.

[31] ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 105–106зв.
[32] Там само. – Арк. 106.
[33] Там само. – Арк. 105.
[34] Музей-архів УВАН у США.

монопольного права на видання своїх творів харківському кооперативному видавництву "Рух", яке той мотивував неможливістю розповсюдження видань "Дзвону" в Україні[35]. Після переїзду письменника до Франції колишні приятелі продовжували листовне спілкування, що стосувалося переважно книгарських справ – письменник надавав свої видання Ю. Тищенку для продажу у Празі[36].

З середини 1920-х рр. Ю. Тищенко втратив інтерес до суспільної праці, оскільки не уявляв подальшої політичної перспективи для розгортання українського руху в еміграції. У листі до М. Грушевського від 3 серпня 1927 р. він прямо говорить про те, що уникає стосунків з колишніми товаришами, наголошуючи, що "пп. Шаповали і Григорєви розвели таке болото, що просто страх бере", і що їхня діяльність дискредитувала український рух за кордоном[37]. Тепер, уже не керуючись особистими зобов'язаннями і партійними потребами, Ю. Тищенко вдався виключно до самостійної книгарської та видавничої роботи. Близько 1927 р. він заснував у Празі при книгарні Фердинанда Свободи на Вацлавській площі українсько-російський відділ. Окрім продукції "Дзвону" та інших українських закордонних видавництв, тут були широко представлені радянські книжки, що надсилалися ВУАН, ДВУ, "Книгоспілкою", "Рухом" тощо. Проте успіх такого починання виявився украй проблематичним через невеликий попит, що зрештою призвело до повного занепаду справи. У пошуках україномовного читача Ю. Тищенко вирушив на Закарпаття. Розуміючи, що повернення на батьківщину для нього неможливе, і намагаючись полегшити розгортання своєї діяльності, він подав клопотання про надання йому громадянства Чехословаччини[38]. У 1934 р. Ю. Тищенко переніс свою книгарню до Мукачева, у 1936 р. – переїхав до Ужгорода. Тут він спробував видавати дитячі книжки, співпрацював у газеті "Українське слово". Враховуючи низький попит на українську книжку, Ю. Тищенко став кольпортером одного з провідних празьких видавництв "Орбіс". Пізніше він згадував: "Я пустився в подорож по Карпатській Україні з двома куфрами, при чому в однім були зразки чеських видань, а в другому асортимент популярних українських видань [...]. В кожному селі не минав я ні учителя ні священика. Спочатку справа ця була тяжкою, кожний з них дивився на мене як на такого собі бідаку, що не здатний до іншої роботи і турбує своїми пропозиціями набути українську книгу зайнятих серьозними справами людей [...]. Таку пропагандивну роботу провадив я протягом більше як два роки і можу сказати, що на Карпатській Україні нема такого села, якого я не одвідав би принаймні кілька разів"[39]. Лише через два роки Ю. Тищенку вдалося відкрити власну книгарню у Перечині. Проте агресія Угорщини проти Карпатської України змусила його у березні 1939 р. покинути щойно розпочату справу і повернутися до Праги. Тут Ю. Тищенко заснував власне видавництво. Можна стверджувати, що наступні кілька років

[35] ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 177.

[36] Там само. – Арк. 201–203.

[37] ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 871. – Арк. 274.

[38] Музей-архів УВАН у США. Спогади Ю. Тищенка, в яких про це йдеться, не дають однозначної відповіді на питання, чи було йому надано громадянство ЧСР.

[39] Там само.

стали періодом найбільш успішної діяльності українського книгаря. До 1945 р. він надрукував три видання "Кобзаря" та збірку поезій Т. Шевченка. Проте славу провідного українського видавця він здобув, публікуючи праці Михайла Антоновича, М. Гнатишака, Д. Дорошенка, І. Огієнка, Н. Полонської-Василенко, Д. Чижевського, В. Щербаківського, Д. Донцова, А. Животка, Я. Рудницького, П. Феденка, що виходили у започаткованих ним серіях видань "Життя і чин" та "Наукова бібліотека ЮТ (Юрія Тищенка. – *О. М.*)". Серед інших з'явилася і його власна брошура, присвячена видавничій справі[40].

У травні 1945 р. Ю. Тищенко мусив залишити Прагу, покинувши там друкарню і видавництво. У вересні 1949 р. він писав І. Огієнкові, якого добре знав ще з часів співпраці навколо видань УНТ у Києві: "Нічого мені так не шкода, як манускриптів, яких було виготовлено до друку 69 назв. Крім Ваших праць, там були такі капітальні речі, як Спомини проф. М. Славинського, М. К. Василенка і інші, а також чотири томи про Гетьманів державників. Все це залишилось там і напевне попало до рук наших лютих ворогів. Правда, передчуваючи біду, я ще за пару місяців до тої катастрофи велів зробити з більшості манускриптів копії і в березні місяці відправив їх разом з архівом і іншими цінними річами до Липська. Але по дорозі авто, яким ті речі везено, попало під обстріл і разом з шофером згоріло"[41]. Видавцеві довелося пішки долати воєнні дороги, поки він не дістався англійської окупаційної зони. Юрій Пилипович опинився спочатку в Баварії, потім у Гольштинії – у таборі для переміщених осіб у Гайкендорфі під Кілем, де залишався і після його ліквідації у 1948 р. З нездоланною життєвою стійкістю тут, у віддаленому куточку зруйнованої війною країни, він вже вкотре починав улюблену справу, перетворюючи попелище на осередок українського друкованого слова. Ю. Тищенко організував у Гайкендорфі друкарню Українського Національного Об'єднання, яка, виконуючи замовлення українських видавництв у США, буквально рятувала біженців від голоду. У той же час невтомний книгар налагодив випуск "Літературно-наукового збірника", три числа якого вийшли друкому 1946–1948 рр. Тодіж під назвою "Друкарство. Порадник для робітників пера і друку" були видані лекції, що читав Ю. Тищенко для учнів своєї друкарні. Одночасно він намагається поновити "Наукову бібліотеку ЮТ", видавши праці В. Крупницького "Культурне життя в Україні за гетьмана Д. Апостола" та О. Оглоблина "Ханенки (Сторінка з історії українського автономізму XVIII століття)"[42]. Разом з цим Ю. Тищенко очолив засноване 1945 р. у Німеччині Об'єднання працівників дитячої літератури, для якого, зокрема, редагував "Українську дитячу енциклопедію".

У 1950 р. загроза депортації до СРСР змусила Ю. Тищенка перебратися за океан. На короткий час він оселився в Нью-Арку, потім переїхав до Нью-Йорку. Тут він мав тісну напівтемну комірчину в підвалі. Проте побутова невлаштованість була звичною для Юрія Пилиповича і не позбавляла житейського оптимізму.

[40] *Сірий Ю.* З історії книгарської справи в Україні. – Прага: Видавництво Ю. Тищенка, 1940.

[41] Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упор. Ю. Мицик. – К., 2006. – С. 484.

[42] Там само. – С. 487.

Він співпрацював з газетою "Свобода", редагував "Літературно-науковий збірник", належав до книговидавничої секції Української Вільної Академії Наук, був вшанований як член-кореспондент цієї поважної інституції. Проте головною залишалася для Ю. Тищенка книгарська справа. За океаном поновило свою діяльність видавниче товариство Юрія Тищенка, яке надрукувало 12 томів творів Лесі Українки, "Географію України", здійснило перевидання оповідань Ю. Сірого "Про горобця, славного молодця", "Світова мандрівка краплини води" та його переклади казок Р. Кіплінґа.

Ю. Тищенко помер 5 грудня 1953 р., встигнувши видати свою останню книжку, назва якої для нього – вічного еміґранта, була символічною – "Україна земля моїх батьків". Автор так завершує свою розповідь, яку адресував переважно дітям, народженим поза межами батьківщини: "На закінчення скажемо, що земля наша "Мати-Україна" це наша найдорожча перлина. Кожний українець, де б він не був, чи дома, чи на чужині – мусить завжди пам'ятати, що то земля його батьків, що через них вона дала йому життя, що вона любить нас і в теперішніх своїх гірких часах"[43].

Сповнена драматичних поневірянь доля Ю. Тищенка певною мірою є типовою для представників українського руху першої половини XX ст. Одного разу обравши шлях служіння справі національно-культурного відродження, набувши досвіду у співпраці з видатними його провідниками В. Винниченком та М. Грушевським, він опинився у вирі бурхливих історичних подій, ставши їхнім учасником і творцем.

Щоденник Ю. Тищенка охоплює 1919–1924 рр. – найдраматичніший для української політичної еміґрації період. Виїхавши за кордон як представник Міністерства освіти, він упродовж 1919–1920 рр. сумлінно продовжував виконувати покладені на нього обов'язки. Незважаючи на зміну політичних режимів на батьківщині, первісним для Ю. Тищенка залишалося служіння справі розбудови українського шкільництва. Тому головною метою своєї діяльності, як свідчать записи, він вважав доправити видані за завданням уряду книжки в Україну. Більш того, він прагнув розвинути справу, намагаючись добитися від представників уряду Директорії її подальшого фінансування. Отже, автор щоденника, як і більшість тодішніх еміґрантів, вважав свій виїзд за межі батьківщини тимчасовим і цілком обґрунтованим. Військова поразка армії УНР у листопаді 1920 р. перетворила вихідців з України на справжніх вигнанців, поставивши перед ними проблему соціальної адаптації у новому середовищі. Значною мірою статус еміґранта не був новим для Ю. Тищенка, поневіряння якого по чужих світах почалися ще у 1907 р. Проте шлях на батьківщину, навіть нелегальний, як це траплялося раніше, був тепер для нього закритий. Для Юрія Пилиповича та його ровесників, на відміну від молоді, яка лише обирала свій подальший спосіб життя, пристосування до нових умов виявилося вкрай складним. Не усвідомивши спочатку всієї глибини змін, що відбулися, вони спробували жити звичним порядком. Більшість

[43] *Сірий Ю.* Україна земля моїх батьків. – Нью-Йорк: Об'єднання працівників дитячої літератури, 1952. – С. 60.

політичних емігрантів – науковці, письменники, журналісти – намагалися продовжити свою попередню діяльність. Проте відсутність україномовного споживача їхньої праці зводила нанівець зусилля навіть найвідоміших і найталановитіших. Прикладом такої невлаштованості можна вважати еміграційний побут давнього приятеля автора щоденника О. Олеся. Сам Юрій Пилипович до найпопулярніших літераторів не належав. Тому, напевно, і припинив видання власних творів, обмежившись першою книжкою своїх "Новель".

Головною турботою Ю. Тищенка у перші роки перебування в еміграції стало збереження видавничого товариства "Дзвін", розбудові якого він присвятив багато років. Для цього він спробував вдатись до залучення австрійського капіталу, зокрема намагався співпрацювати з віденським друкарем Х. Райзером. Проте це могло призвести до зміни напрямку його діяльності і припинення існування "Дзвону" як українського видавництва, що було неприйнятним для його директора. Наявність за кордоном значної кількості українських видавництв, що встигли за кілька років надрукувати величезну кількість книжок, створювала гостру конкуренцію між ними. На перший погляд вдалою спробою знайти порозуміння між колегами виглядало створене з ініціативи Ю. Тищенка Об'єднання українських видавців, яке намагалося систематизувати розповсюдження продукції друку. Проте жити з продажу книжок виявилося неможливим. Це доводив, зокрема, і приклад М. Грушевського та його Українського соціологічного інституту. На початку 1920-х рр. для більшості емігрантів успішність фахової діяльності була не запорукою власного добробуту, а перетворилася на питання елементарного фізичного виживання. Загартований попереднім життєвим досвідом, Ю. Тищенко намагався не обмежуватися лише книготорговельною діяльністю, спробувавши вдатись до комерції. Але організоване ним торговельне товариство "Сиріус" припинило своє існування майже одразу після створення. Ю. Тищенко чудово розумів, що єдиною можливістю для нього є пошук шляхів до порозуміння з новою українською владою. Незважаючи на критичне ставлення до переговорів М. Грушевського з більшовиками, яке він висловив у своєму щоденнику, сам Ю. Тищенко шукав контактів з їхніми офіційними представниками, щоб налагодити продаж виданих за кордоном підручників на батьківщині.

Як свідчать записи Ю. Тищенка, в перші роки перебування в еміграції він не полишав громадських справ. Видавець брав активну участь у діяльності Союзу українських журналістів і письменників. Значною мірою завдяки його ініціативі та енергії відбулося відзначення 45-річчя від дня народження та 20-річчя літературної діяльності О. Олеся. Проте найяскравішою сторінкою його громадської діяльності була співпраця у Союзі "Голодним України".

Політичний вибір Ю. Тищенка в цей час, як і раніше, значною мірою визначався особистісними стосунками. Колись під впливом В. Винниченка він долучився до УСДРП. Тепер, в еміграції, позиція цього харизматичного лідера революційної епохи визначала і місце самого Юрія Пилиповича серед різноманітних політичних течій, часто обумовлювала його ставлення до тих чи тих осіб. Він опікувався виданням друкованого органу Закордонної групи Української комуністичної партії "Нова доба", співпрацював у редагованій М. Шаповалом та

В. Винниченком "Новій Україні". Подані у щоденнику нотатки свідчать, що, на відміну від лідера УКП, він з самого початку не мав ілюзій щодо нової влади. І якщо і співпрацював з її представниками, то виключно з прагматичних міркувань. Як і для багатьох українських вигнанців, контакти з більшовиками для видавця, який упродовж кількох років намагався вивезти з України свого сина Бориса, були вимушеним кроком. Як відомо, представники більшовицької влади за кордоном вдало використовували особистий чинник, намагаючись залучити еміґрантів до співробітництва. На зроблену йому пропозицію фактично стати їхнім агентом в еміґрантському середовищі Ю. Тищенко не погодився. Як свідчать щоденникові записи, така відмова ґрунтувалася на чіткому усвідомленні ним сутності комуністичного режиму. Ще у 1919 р. він, називаючи більшовиків правонаступниками "єдиної і неділимої", писав про необхідність об'єднання всіх колишніх поневолених народів перед загрозою російського шовінізму. Більш того, самою своєю діяльністю він намагався сприяти такому єднанню, принаймні стосовно українства, хоча б на рівні повсякденного, часто-густо побутового, спілкування. Незважаючи на досить різкі оцінки тих чи інших діячів, практично з усіма ними він підтримував якщо не дружні, то партнерські стосунки. Про це свідчить поданий у щоденнику перелік його адресатів – від прибічників уряду УНР в екзилі до монархістів-гетьманців. Для багатьох українських вигнанців, незалежно від їхньої політичної орієнтації, Ю. Тищенко був добрим товаришем, який у скрутні моменти відгукувався на прохання про допомогу. У цьому сенсі записи Юрія Пилиповича є документом виняткової "людської" ваги.

Таким чином, щоденник Ю. Тищенка можна вважати важливим джерелом до вивчення історії української пореволюційної політичної еміґрації, зокрема її віденського, берлінського та празького осередків.

Щоденник Ю. Тищенка не має систематичного характеру, записи робились час від часу відповідно до настрою – частіше в моменти депресії, коли автор ризикував висловити свій розпач і роздратування лише на папері, не довіряючи навіть найближчим друзям. Невідомо, чи були ці нотатки єдиною спробою Ю. Тищенка вести щоденник. Принаймні серед доступних на сьогодні джерел нам не вдалося виявити ані більш ранніх, ані пізніших подібних документів. Можливо, не випадково, що видавець звернувся до цього жанру саме у 1919 р., коли його власна доля і політична ситуація, яка значною мірою її визначала, були вкрай непевними, намагаючись у такий спосіб навести хоча б відносний лад, якщо не у своєму житті, то у сприйнятті того, що відбувалося навколо.

Особливістю щоденника Ю. Тищенка є те, що за характером записів він не є однорідним і складається з різних за своїм жанром, формою, змістом і призначенням фрагментів. Викладення повсякденних подій раз по раз чергується з робочими записами, літературними замальовками, фінансовими розрахунками. Важко сказати, чи призначалися такі нотатки для стороннього ока. Будучи досвідченим видавцем, автор, напевно, не виключав можливості їх публікації або принаймні того, що його записи можуть потрапити до чужих рук. Свідченням на користь такого припущення можна вважати помилки у написанні імен та прізвищ,

яких, швидше за все, свідомо припустився автор. З іншого боку, заперечують таку думку ті фрагменти щоденників, що містять глибоко особисті, сповнені інтимними переживаннями записи. Вони повною мірою відображають психологічний стан автора, який перебуває у глибокій депресії як через особисту самотність, так і через політичні розчарування. Записи Ю. Тищенка містять також публіцистичні відступи з приводу поточних подій. Частину фрагментів зроблено автором для самоорганізації. Показовим у цьому відношенні є те, що в зошитах раз у раз подається перелік осіб, установ, газет, часописів, видавництв, книгарень, з якими контактував автор. Ще одну частину щоденника становлять нотатки літературного плану – вуличні спостереження, випадкові ситуації, портретні характеристики й цілі сюжети, що мали послугувати белетристичній творчості.

Записи вміщено у два зошити. Перший – форматом 20,5 х 17 см, має картонну обкладинку в дрібну блакитно-чорну клітинку, складається з 113 аркушів у клітинку. У цьому записнику два аркуші вирвані. Записи зроблено чорним чорнилом з обох боків на 59 аркушах: на 52 аркушах вміщено записи за 1919–1922 рр.[44], решта – нотатки під назвою "Для букваря". На аркуші 45 – грошові рахунки та записи на зразок: "доставлено 84 скрині. З тих скринь бракує..."

Другий зошит, що містить записи за 1923–1924 рр.[45] – форматом 19 х 13 см, у коленкоровій палітурці червоного кольору, складається з 85 аркушів у клітинку. Рукопис чорним чорнилом, текст – з одного боку аркуша на 45 сторінках. За час підготовки публікації цей зошит було розшито, палітурку вилучено, а з аркушів сформовано нову папку. На першому аркуші записника зазначено адресу: "Jurij Tischtsthenko. 1) Anhalterhof Hotel. Berlin 2) Spandau. Kaiserstr. 33". При цьому першу адресу закреслено, ймовірно у зв'язку з переїздом Ю. Тищенка. Нижче – напис: "Нотатки з 23.IV.1923".

Текст щоденника подано без жодних змін правопису та лексики за винятком незначного узгодження розділових знаків згідно з сучасними правилами. З нього вилучено фрагменти, що за змістом не є складовою щоденника (грошові розрахунки, чернетки перекладів, списки видань тощо). При такому скороченні в підрядковій примітці окремо зазначено, про що йшлося у пропущеній частині.

Географічні та власні назви у тексті документа подаються в авторській редакції без змін. Під час опрацювання тексту щоденника було виявлено неточності у написанні деяких імен та прізвищ. Зокрема це стосується двічі повтореного автором "В. Антонович", прізвищ "Сисак", "Свобода" тощо. Проте з'ясування біографій українських діячів, які у відповідний час перетиналися з Ю. Тищенком, дає змогу стверджувати, що автор припустився помилки у своїх записах. У таких випадках у тексті документа наводиться авторський варіант, про що подається окремий коментар.

Непрочитані слова позначаються трьома крапками в ламаних дужках. У ламані дужки забрано також слова, прочитання яких викликає сумнів. Скорочення, зроблені автором коментарів у цитатах, позначено трьома крапками у квадратних дужках.

---

[44] ЦДАВО України – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 7.

[45] Там само. – Спр. 8.

ДОКУМЕНТ

1919 року

28/II. Одправив нарешті сьогодня 5 вагонів з книжками в супроводі Ю. Гавриленка[1] до Києва. В одправленому знаходиться:

Черкасенко. "Букварь". По помітці поданій Гольцгаузеном[2] не точно установлено, і маю ще довідатись од Гембергера[3], бо в замітку очевидно не увійшли ті книги, що повернулися з дороги під час Австрійської революції.

Отже, тим часом посилка виглядає так:

1). Черкасенко. "Читанка" II. =	150.000 екз.	х	4 карб.	= 600.000
2). – " –	50.000	х	3	= 150.000
3). – " – "Букварь"	15.200		2	230.000
4). – " – "Букварь" (з попер[едньої] пос[илки])				
5). Сірий. "Життя рост[ин]"	25.000		2.50	62.500
6). Коваленко. "Геометрія"	25.000		3.50	87.500
7). Кобилянськ[ий]. "Словник"	100.0		16	15.000

Крім того, з цим же таки транспортом пішли всі німецькі книги в двох ящиках од Гольцгавзена, які були куплені мною в ріжні часи для бібліотеки "Дзвону"[4], а так само пішла скриня з ріжними речами, як напр[иклад] книги, колекція мінеральогічна і т. п. Отже, в сей транспорт пішло книг понад міліон карбованців. Тут ще маю вп'ятеро більше, але не знаю, як поведеться в дальшій роботі. З Київа ні звісток, ні грошей. Здається, при найтяжчих умовинах можна б щось там зробити. По неперевіреним чуткам наше видавництво нібито одержало 2 000 000 карбованців. Сі гроші тут придали би ся як найкраще, а там при такому хазяйнуванні їх можуть забрати російські большевики. З нетерпінням чекаю на приїзд Винниченка. Кажуть, що він перебуває тепер в Будапешті. Я радий, що нарешті він залишив роботу політичну, береться до роботи літературної. Буду радити, щоб не їздив він ні на острови, ні на інші "Сахалини", а лишився або тут в Австрії, коли не у Відні, то десь в околицях, а що найкраще, щоб їхав до Швайцарії. Скілько я пробуду ще у Відні сказати не можу, а на Україну при теперішніх тамошніх порядках абсолютно не хочеться їхати. Остаточно все буде залежати від того, як справиться з транспортом Гавриленко.

З 25/II оселився в пенсіоні "Atlanta", де мешкав і в минулому році. Се дає можливість вести більш-менш регулярне життя і взятися до праці. Шукаю тепер учительку німецької мови.

2/III. Винниченко прибув ще позавчора о першій годині[5]. На вокзалі зустрічали близькі і секретарь тутешнього українського посольства. Разом з ним прибув Левіні[6]. У мене вже ворушиться думка, чи не почати б нам роботу коло якогось збірника. Його би можна скласти на протязі якогось місяця. Се було б не зле. Довідуюсь, що нашому видавництву уряд асигнував один міліон карбованців яко позику, але з тих грошей ще ні копійки сюди не поступило, і не знаю чи поступить. Про стан, який зараз на Україні, нічого не відомо. Винниченко також ніяких звісток не привіз. Кажуть, що Київ і по сей день знаходиться в руках большевиків[7]. Вагони з книжками пішли лише учора о

2 пополудні, але разом з персоновим потягом. Отже єсть надія, що вони скоро прибудуть на Україну.

По обіді заходив Дятлів[8], і дійшло мало не до сварки. Річ в тому, що він ярий большевик російської орієнтації і виправдує всі ті злочинства, які робить російський більшовизм на Україні. Перед Раковським[9], російського імперіалізму лакеєм, він схиляє голову і визнає його за творителя української культури. До сього часу Дятлів провадив коректуру творів Винниченка, але надалі я йому одмовляю, бо сю роботу переймаю сам.

3/III. Вчора майже цілий день був в товаристві В[инниченка]. Він виглядає досить добре, але конче потрібно йому поїхати десь до санаторії й полічитись та відпочити. Я принаймні раджу йому лишитись в Австрії і десь оселитись поблизу від Відня.

Сьогодня був у лікаря і дався на обслід, чи все суть в порядку. Почуваю себе досить кепсько. В середу мушу вирішити, що робити. Гембергерудав сто тисяч корон <...>. Грошей лишилося мало.

4/III. Одержано відомості від Гавриленка з Бруку, що переїхав він добре і мав бути в Будапешті в неділю 2/III о десятій годині ранку. Коли і далі так буде їхати, то за тиждень може бути на Україні. Але що буде далі? Доходять відомості, що російські імперіалісти під назвою большевиків наступають з півночі на Вінницю[10], щоб одрізати її від Галичини. Знову Україна переживає руїну і насильство від старої трухлявої сволочі. Колись були ми наївні і думали, що тільки царизм нас угнітає, а тепер навіч переконались, що поки буде мати силу Росія, який би устрій в ній не був, доти не може бути національної волі тим народам, які входили колись в її склад. Отже сили всіх народів мусять бути направлені на те, аби знищити зовсім сю прокляту країну. На сьому мусили б зійтися і народності і партії. Се єдине, що стоїть на черзі. Перед нами стоїть одна дорога: коли хочемо істнувати, розвиватись, мусимо убити вампіра, що не перестає пити кров нашу від 250 літ і по сей день. Коли не зможемо і тепер визволитись, то мусимо поставити хрест над нашим істнуванням.

8/III. За сі дні світ не перевернувся, хоч і йде розгул отруєного людства. Війна скінчилась для того, щоб ще дужче полилась людська кров. Всюди йде кривава боротьба. Йде вона між націями за самовизначення, йде вона і серед одної і тої ж нації за право мати владу в своїх руках тим чи иньшим клясам, а скорше, тим чи иньшим ловкачам. Кождий дбає про себе. Ще ніколи не було в історії нашого народу, а може й цілої Європи такого нахабного марнотратства, такої жадоби до наживи, такого розгулу. Се просто якась вакханалія. Ріжні сволочі, прикриваючись прапорами партії, оскверньоють її і грабують мільонами народнє добро. На Україні сей промисел розвинено особливо. Ті люди, що стають коло корми урядової, заграбастують гроші міліонами, а для держави не роблять нічого. Клеймити таких людей змоги немає, бо хто може слухати одне і теж про девятидесятьох з сотні. Але єсть і такі, які звертають на себе увагу. Взяти хоч би, наприклад, у.с.д. Дідушка[11]. Про сього панка всі вже говорять. І все-таки він лишається у влади. А Калиновичі[12] овичі і овичі!!!

26/VI. На диво скоро йде час у Відні. Мало зроблено взагалі, а багато прожито. За сей час було дещо й таке, що мусило б попасти в дневник. Хоча б такі події, як моя поїздка в Будапешт[13] і т. п. Правда, я дещо й записував, але в другому місці. Про свої переживання, зустрічі, враження і т. п. не хотілось писати багато, а мало не варто. Можна одно зазначити, що вже давно живу (три тижні) на приватнім помешканню. Не знаю, що спонудило мене купити мебель нову і взяти на себе помешкання з двох кімнат? Невже Христина? Але ж вона не казала мені про се ні слова. Те, що вона живе у мене, вийшло якось-то само собою. На другий чи на третій день по закупці меблів вона зайшла і застала у мене якусь знайому. Малознайому жидівочку. Хоч вона була і з братом і мала днями допомогти мені урядити хоч трохи по-людськи моє помешкання. Але се Христині не подобалось. Вона рішила, що краще буде, коли за уборку кімнати візьмуться люди цілком мені не знайомі. Наглядати ж за ними і вона зможе. Сього вона нікому не казала, але видно було все вже тоді, як вона обмінювалася поглядами з тою жидівочкою.

За сей час багато зроблено й по друкарні, а власне, книги, які були одправлені до Станіславова, продані там вже. Я їх продав "Дніпросоюзу"[14] з 30%. Тепер маю не аби який клопіт в справі одержання сих грошей. Водять все за ніс, а гроші платять досить туговато.

Позавчора дав до друку Левинського "Народність і держава"[15].

27/VI. Сьогодня після довгої перерви вийшов перший раз у "світ". Властиво, і світ той старий для мене, бо в йому я був і перебув. Що важного, так се те, що за вечерею з Роз[алією] Яковлевною[16] мав розмову, з якої для мене дещо вияснилось і, власне, не вияснилось, а дало натяк на все те, що там говорять, що думають і т. д. "Майте ж на увазі, Сіренький, що тепер у Вольдемара Ви єдиний". Се сказано було після того, як обговорилась для нас тяжка втрата, а власне – смерть Левка Юркевича[17]. Що ся фраза значить? Вірити їй чи ні? Хотілося б вірити, але ж факти кажуть друге. Ну та поживемо – побачимо. У всякому разі, коли й буде розхолодження збільшуватись, то не з моєї вини, а з вини когось иншого. Було й друге питання поставлено досить хитро, се про мої відносини з Христиною. Вона абсолютно не зна, <хто> Христ[ина], як я з нею стою. Має якесь смутне уявлення тільки з тих натяків, які мимоволі виривались при моїй розмові з Левіні. "А чи не закінчиться ваше нове знайомство шлюбом?"

– З ким, – мимоволі запитав я.

– А з Вашою знайомою, яка робить з Вами поїздки на Дунай... etc.

Передо мною стояла цинкова миска.

– Се може статись в тому разі, коли ся миска перед нашими очима перетвориться з бляхи в золото, – одповів я.

Здається, я не помилився. Бо й справді, що може мене тепер примусити женитись. Яка сила?

Цікаві наші відносини з Христиною. Ми одне одного розуміємо тільки в ліжкові. Я ще й досі не можу вловити всього того складного апарату, яким являється душа чи психіка бувшої продажної жінки. Сьогодня ранком у неї, напр[иклад], була температура 39. Я запросив лікаря, досить таки паршивого жидка

на вигляд. (Кажу се цілком безпристрасно). Досить було мені одвернутись, як трапилось те, що моглотількозрадливе дзеркало передати. Виймаючи термометр з-під пахви, він жагуче цілував її руку, а другою вона його пестила по щоці. (Остайне може мені і здалося). Коли він вийшов, я запитав її: "По що се робиш? Невже не може він, коли вже хоче, так цілувати твою руку в моїй присутності?" Моє питання, очевидно, навіть для неї було несподіваним. Її заперечення були занадто слабі, а краска, що запалала на обличчю, тільки підтвердила те що було. Се один факт. Чи змогла б так зробити иньша. Так, змогла б, але в той час, коли клянеться в коханні – навряд. Між иньшим, таких фактів є досить багато.

Сьогодня вийшов з друку шостий том Винниченка "Рівновага"[18]. Досить порядно.

9/VII. Одержав нарешті від "Дніпросоюзу" за першу партію книг, яка вже одіслана на Україну в Станіславів, один міліон корон. Всі вважають мене тепер багачем. Але того не знають, що сього міліона не вистачить розплатитись навіть з видавничими боргами.

Кілька день вже тут перебуває Левіні. Нервовий страшенно. Разом з ним робимо книгу і друкуємо його книгу "Держава і народність". Приїхали Матюшенко[19] і Дідушок. Здається сьогодня... Перервано не знаю, з яких причин*.

6 Августа. За сей час трапилось скілько гидкого, а скорше тяжкого, що й згадувати страшно. Українці втіряли Галичину[20] і придбали в Європі ще більше худої слави, як до сього мали. Але се все ще нічого. Гірше те, що по остайнім відомостям Деникин захопив Полтаву[21]. Се щось страшне. Се початок дійсного кінця Українцям. Але дивно, що тут знаходиться досить багато навіть видних діячів, котрі з того радіють. Як не дивно, а вчора, наприклад, довелося мені чути се од нашого поета Олеся**[22]. Я вже не кажу про таких панів, як Піснячевський[23]. Сі одверто стоять на стороні Колчака, отже разом з тим і Деникина. Взагалі серед тутешніх "українців" найменше можна знайти дійсних Українців. Правда, за дійсного тут вважають Ол. Степаненка[24], але треба втратити найменшу пошану не тільки до себе, а навіть до людини, щоб визнавати таких типів за представників когось. Людина абсолютно нікчемна, в остайній стадії хвороби мозку і власне, що найгірше, вся хороба полягає в одсутности логічності як в думаню, так і в діяніях. І що найгірше, хороба ся прогресує все з більшим і більшим поступом. Дехто з тутешніх гостроязиків називає його українським Пуришкевичем, але ж як далеко дурникові до Спінози, так і Степаненкові до Пуришкевича. Шкода, що нема кому серйозно взятись за лікування подібних до Степаненка типів. Їх у нас що далі все більш, і просто таки страшно становиться за націю. Я, наприклад, ще з блаженної, як кажуть, пам'яті Бородая[25] (грішним ділом його Винниченко зіділізував в "Хочу") помітив, що шовіністична дурість найстрашніша й найтяжча хвороба. Але у нас нема добрих лікарів для боротьби з сею хоробою.

Пізно вечором. Я п'яний. А все винна самотність. Правда, її хотіла замінити Христина. (Ні, краще сказати, я хотів се зробити). Але...

---

* Останнє речення дописано іншим чорнилом, ймовірно, пізніше.

** Слова "поета Олеся" закреслено автором.

15/IX. Послав через доктора <Сисака>[26] на Україну до Черкасенка[27] листа з проханням як найскорше подбати про те, щоб гроші урядом були вислані акредитивно на Відень. В тім листі пишу про наші розмови з Винниченком.

1920 року

5/XI. Після довгої, а довгої перерви починаю, чи, краще сказати, пробую почати писати дневник. За цей час, а пройшло вже більше року, трапилось так багато речей вартих дневника, що й не перелічити. Особливо багато змін відбулосяв суспільному життю. Наше гніздо збільшилось приїздом С. Черкасенка, який сидить тут вже рік і забирає від мене, а властиво, від видавництва, на рахунок гонорару місячно малую толіку. Я цілком вибився з гроша і сижу в холодній хаті, бо нема за що купити дров. Ніхто тому, що в мене грошей нема, не вірить, бо це, мовляв, неможливо, щоб у Т[оварист]ва "Дзвін" та не було грошей. А їх таки й справді немає, і коли надходить час платні Черкасенкові [т]а його пансіонові, то в мене розпука. За те маємо досить багато добра. Не даром минув сей рік. "Дзвін" надрукував силу книжок. З найбільш несподіваних новин – вийшли "Твори" П. Стаха[28]: 2 томи поезій і "Новелі", Кн. І Юр. Сірого[29]. На мою вже маються й рецензії в досить прихильному тоні. Більшість літераторів знаходить мою збірку явищем позитивним. Благочестиві, а в тому числі і Олесь – порноґрафічною. А впрочім, говорять більш під впливом Олеся, котрий ще з першої зустрічі зі мною, а скорше з моїми творами, ожесточено проти мене виступає, а особливо при моїй відсутності. Зараз був Тол<…> і передав про арешти, які перевелись у Відні над комун[істами]. Сьогодня обідаю у Залізняка[30], де побачусь зі своїми приятелями й ворогами.

9/XI. Вчора відбувся, здається, четвертий зряду літературний вечір в кафе "Сіхі". Ці вечори улаштовуютьсяу Відні з ініціативи Союза укр[аїнських] журн[алістів] і письм[енників][31] щопонеділка. Критиками виступають здебільшого В. Антонович[32], Хомик[33], Турянський[34], Федів[35], а коли є присутній, то й Назарук[36]. Говорять страшенно багато і нудно. Особливо це треба признати Антоновичеві. "Нічто-же сумняся" він може говорити на ріжні теми. Прочитайте оповідання – буде говорити про нього, драму – про драму, прочитайте про партії, кому ж висловити авторитетне слово, як не йому. Про худобу і тут він не в тімня битий. Вчора читали поезії. Читав випадково Карманський[37] з свого циклу "Песимізм для песимізму". Поезії добрі як формою, так і змістом, хоч і нема, власне, в них того фаустовського, про що деякі з критиків говорили. Але мені ходить не о се. Хочетьсязанотувати той інцидент, який виник по прочитанні поезій Карманським. Забрав голос Антонович і почав: "Мене приємно вразила та несподіванка, яку я зустрів сьогодня. А власне те, що я почув автора, котрий читав сьогодня випадково. Властиво, я й сподівався, що те, що було заповіджено в програмі, не будечитатись. Мусив читати сьогодня Олесь, але він не зміг цього виконати, бо не зміг нічого написати – приготовити". Після сього весь свій гнів він направляє на Олеся, обличаючи перед цілим громадянством його за пияцтво, розпусту і констатуючи, що талант його, й без того невеликий, котиться вниз, що він (Олесь) пропив свій талант в віденських <табарелах> і т. д. і т. д. Олесь сидить тут же і

тільки клипа, нібито його хтось пірнає в воду. Переходячи до оцінки Карманського, Антонович висловив задоволення знову, а сказавши пару слів про поезії Карманського, в яких виявив себе таким знавцем поезії, яким можу вважати, приміром, я себе знавцем суспільного ладу на Марсі, він констатував перед публікою приємність, що йому не довелось сьогодня наражати себе на неприємність слухати вмираючу Олесеву музу. Не знаю я, чи щиро говорив Антонович про жаль свій до Олеся яко поета, котрий дійсно своїй Музі дає одкоша на протязі цілих десятків літ, а що образив його дуже, то се не підлягає факту, і властиве образив не критикою, а моралізуванням. Цілий вчорашній вечір вертівся коло поезій Олеся, і на голову "бідного" поета сипались одна за одною неприємності.

Сьогодня був в кафе "Herrenhof"[38], Антоновича не було. Олесь лютує і не знає, чи подавати руку Антоновичу чи ні. Взагалі вечори, треба сказати, дуже бажані, мабуть зійдуть нанівець, бо почувається вже напруження між самими членами. А, впрочім, не знати, чи й не краще це.

Був сьогодня Левіні. Прохав, щоб поїхав я до Badeny і оглянув помешкання для В. Винниченка, котрий повернув після нещасливої подорожі на Україну[39] і сидить тепер в Карлсбаді в Чехах.

Перекладаю А. Богданова "Філософія житієвого досвіду". Вже скоро кінчу певне. Сьогодня вислав листи Дорошенкові В.[40] про популярну політичну економію. Книгарні Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка про продаж Сірополкові[41] підручників і до Америки "Укр[аїнським] щоденним вістям"[42] протест проти передрукув газеті творів В. Винниченка – загрожую їм судом, хоч, здається, і нема на те надії, щоб се було <...>, бо з Америкою нема Конвенції.

11/XI. Життя йде марудним темпом. Не хочеться навіть нічого робити. Книжок за цей час мого перебування у Відні надруковано так багато, що стало б задовольнити першу потребу України, але, на жаль, вони лежать тут непорушно. Український петлюровський уряд, підозріваючи нас в комунізмові, навмисне не бере наших книжок, а других нігде немає, і так Україна із-за капризу "отаманчиків" лишається без книги. Роблю тепер заходи, щоб організували компанію самі німці. Вони зуміють, здається, пустити книгу в обмін на поживу, і на тому вийдуть не зле. Одначе справа ця в зародкові, а грошей треба до зарізу, щоб хоч трохи обкидатись з боргами. До друку приготовано також досить речей, замовлено кілька перекладів, та все це має лежати до часу поки реалізую надруковане.

1921 року

24/II. Після довшого часу ріжних заходів і старань нарешті закінчили ми 22/II справу Об'єднання видавництв[43]. Статут, чи краще сказати договір. Головне завдання сього Об'єднання – се торговельні справи. Головою Об'єднання вибрано мене, а секретарем Ів. Крекотня[44]. Коли зуміємо справу поставити на відповідний грунт, то вийдемо на добре. Я тепер захоплений цілком виробкою пляну розповсюдження книжок в Америці. Сьогодня був в Міністерстві справ закордонних, де говорив в справі перевозу книг з Креплем, який сам запропонував свої послуги. Виявляється, що він просто хоче на сьому підзаробити, і для нашої справи не потрібний. Найліпшим буде післати туди свого агента, щоб об'їхав

Канаду й Сполучені держави. Я сижу, як і сидів, все без грошей, і з дня на день жду з Америки від Лотоцького[45] належних за книги 4000 долярів*. Щодня бігаю, щоб здобути на прожиття собі й Черкасенкові. Остайньому доводиться видавати мінімум 50 000 корон місячно. Се одначе для його настільки мало, що він щодня жаліється на свої злидні.

Позавчора заклалась у Відні українська кооперація. В надзірну раду поруч з Ол. Степаненком (форменою балдою) й чорносотенцем М. Тимофієвим[46], брехливим до інсинуаційності, вибрано також і Олеся. Невже не одмовиться?

Одержав від В. Вин[ниченка] картку з Карлсбаду, де сповіщає, що переїздить на життя до Берліну. Як тільки одержу гроші – негайно виїздю і я туди в надії пробитись до Ріги і організувати там продаж книжок як свого видавництва, так і видавництв, які належать до Об'єднання. Вчора бачився з Єв. Х. Чикаленком[47] і його дружиною Юлією Николаєвною[48]. Добрий він, але хитрий, й до того його компанія й дружба з Піснячевським просто одштовхують від його.

За сей час написав дві новельки для другого тома своїх творів. Взагалі нечувана хіть найшла на мене.

22/III. Сьогодня я, Залізняк і Черкасенко були в кав'ярні "Райхізале". Після другої, а може й третьої чарки, у Черкасенка прорвалось. Потребуючи грошей на своє утримання, котрих, до речі, потребую і я, він почав на мене нападати, що я настільки не добрий комерсант, що не можу обернутись так, щоб йому давати на прожиття. До сього часу дійсно я йому давав стільки, що вистачило б людині на три-чотирі роки життя, але то все було мало. Звичайно, про се я йому не говорив, а тільки запитав, що він хотів би від мене мати. І отже, він при Залізнякові заявив, що він вважає мене і Винниченка сволочами (підкреслення авт. – *О. М.*), які жили і збагатіли на його таланті і його творчості, і мотивує, що позичку нам дали тільки тому, що він є такий педагог, котрого ухвалили для друку. Я йому зауважив, що позичка дана тільки (підкреслення авт. – *О. М.*) завдяки моїм старанням, чому в Київі був свідком Залізняк. Але се його ще більше обурило: він заявив, що всі твори Винниченка видані на його кошт. Після цього, звичайно, мені лишалося одно лише, заявити йому, що ми тепер і живемо лише з того, що виручаємо за твори В. Винниченка. Закинув він мені також, що я проживаю не менше його, на що я йому відповів, що коли б навіть і так, то я проживаю тільки свої, а не його гроші. До речі сказати, я до сього часу яко директор "Дзвону" одержую 6000 (шість тисяч) корон в місяць, а життя вимагає на найскромніші видатки 700–1000 денно. Отже, навіть порівнюючи з директорами менших видавництв, я одержую найменше. Але се нічого. Таким панам, як Черкасенко, не ходить о те, як живуть инші, аби вони жили добре. Що я міг йому відповісти? Звичайно, можна захищати свою честь і револьвером, і палицею, і навіть долонею. Та до сього я не підготований. Довелось просто сказати йому, що справа ся буде вияснена тоді, коли він трохи заспокоїться, а прийшовши додому скласти йому такого листа:

---

* Напевно, авторська помилка. Ближче до тогочасних книготорговихоборотів було б 400 доларів.

“22/III. В[исоко]п[оважаний] С[пиридон] Ф[еодосійович]. Після твоїх вчорашніх закидів мені в присутності М. Залізняка в несовісному відношенню до справ Товариства, а разом з тим і до деяких членів його, вважаю за свій обов’язок повідомити Тебе, що я не в праві продовжувати працю в стані директора Т[оварист]ва до переведення ревізії і суду над всіми моїми ділами, котрі б установили перед членами Товариства і суспільством, де я переступив або зловжив право, надане мені довіреностями Товаришів.

На закінчення справоздання і взагалі підведення всіх рахунків перед Т[оварист]вом залишаю собі один місяць, а власне не пізніше 1-го мая 1921 року, після якого дня я маю право зі всього закинутого мені витягти певні консеквенції.

З Тов[ариським] пов[ажанням] Юр. Тищенко.

P. S. До часу остаточного роз’яснення справи з огляду на загальне наше матеріальне становище Ти маєш право забирати все, що тобі належить яко гонорар”.

30/III. Зараз виправляв і перечитував листа до В. И. Ульянова-Леніна “О Киргизской республике і киргизской бедноте” тов. Седельникова від 23/IV 1920 года, який має піти в слідуючий нумер “Нової доби”[49]. Я нахожу, що всього листа містити не можна, бо єсть багато, що не відноситься до нас[50].

17/IV. Сьогодня взяв до читання книги Наторпа “Народна культура й культура особистості” в перекл[аді] М. Галущинського[51].

Виписки.

I гл. ст. 7 “Тільки здорове виховання народу може підірвати ґрунт злочинові”.

29/V. Одержав довшого листа від В. Винниченка, а разом з ним і нові турботи[52]. До сього часу мусів я дбати про матеріальне забезпечення життя Черкасенка, а тепер треба дбати й про Винниченка. Надруковані книги лежать непроданими, грошей нема, а кождий з них потребує місячно мінімум 50 000 корон. Крім того, єсть ще й дрібні видатки по веденню справ, яких набирається до 10 000 корон, а поза тим ще й моє прожиття, яке вимагає теж до 25 000 корон місячно. Словом, щомісячно мушу я мати тільки на утримання людей і дрібні видатки до 150 000 корон. Становище остільки серйозне, що я вже не знаю, що й робити далі. День в день тільки те й мушу робити, що бігати та позичати гроші у одного, щоб віддати другому. Вже в приватних людей і знайомих напозичався так, що соромно людям в очі дивитись. Та й справі сим допомогти не можна, бо то суми до смішного малі і компрометуючі. Винниченко пише, що по одержанню сього листа я мушу йому негайно вислати 5000 нім[ецьких] марок. В даний момент я сижу з 24 австрійськими коронами й найменшої надії немає на те, щоб в короткім часі десь дістати більшу суму грошей. Всі сили напружую, щоб перевести продажу книг товариств Об’єднання на Україну і инші землі, але справа ся йде досить поволі. З одного боку, ще не так заінтересовані фінансові сфери в сьому (не пахне великим заробітком), а з другого, й аґенти наші не виявляють великої енергії. В зв’язку з тим, як піде справа продажу книжок, стоїть і позичка грошей. Коли пощастить для Об’єднання випозичити 5–6 міліонів корон, то справа вся видавнича не тільки буде урятована, а до того ще й набере інтенсивного характеру в дальшій продукції. Найбільше доведеться справу провадити з Крекотнем. Людина і серйозна, і віддана справі вся. З Кашинським[53], очевидно, доведеться цілком порвати

зносини і виключити його з Об'єднання. Людина остільки непевна, мошеникувата, що не можна повірити ні одному слову. Від довшого часу винен він мені за книжки понад вісімсот тисяч корон і до сього часу не може заплатити. Доведеться в недалекому часі справу віддати адвокатові. Він же, Кашинський, їздив до Тарнова[54], де наробив досить багато шкоди для Об'єднання, бо замість того, щоб виступати від Об'єднання, скрізь виступав від свого тов[ариства] "Вернигора"[55]. Привіз з Тарнова деякі вістки. Між иньшим і мене "порадував". Петлюра велів передати мені офіціяльно, що справа моя передана генеральному прокуророві в обвинувачуванні мене за... "ніспроверженіє существ[ующого] строю на Україні". Я прохав п. Кашинського передать, що по цій статі обвинувачував мене в свій час і Микола II. От вже, справді, не дай бог нашому вісловi та слово. Одержав від Мін[істерства] н[ародної] осв[іти] УНР відношення про те, щоб виконував обов'язок перед батьківщиною, а власне, щоб висилав за ті гроші, що були позичені мною у МНО за гетьмана ще, книги на Україну. Але куди? Большевикам, що окупували Україну, чи Петлюрівському урядові, якій не має ані аршина території? Просто не знаю, що на таке глупе відношення й відповідати...

30/V. З України надходять все свіжіші та свіжіші вісти про тамошнє життя. Коли зі всього того, що доводиться чути від самовидців і інтервентів, вибрати десяту частину й повірити, то дійсно повіє таким жахом, що й не знаєш, що робити. Тутешні большевики й "большевитствуючі" запевняють, що там (в Росії і на Україні) життя вже війшло в норми і нема тих страхіть, які викликались революційним часом. Отже нема, кажуть, ні того терору, від якого червоніли в кровавих потоках вулиці міст, містечок і сел, ні того знущання, від якого люди з найміцнішими нервами доходили до божевілля. Ті ж, що приходять з України, оповідають, що терор не зменшився, а збільшився, що московські большевики, окупувавши Україну, ведуть там таку русифікацію, якої ще від часу істнування української землі ніхто не бачив. Під видом контрреволюції московські агенти на Україні нищать все, що так чи инакше носить український характер. За ці два роки свого панування вони винищили стільки продуктивної людності на Україні, що становиться жахно. Раз по раз розстрілювали й розстрілюють людей, які абсолютно не причетні до політичної роботи, по своєму характеру зовсім аполітичні.

Як приклад (один з багатьох тисяч) може служити розстріл Марка Шапрана. Людину сю я знаю з дитячих літ. Я був в Київі завідуючим книг[арнею] "Літ[ературно]-наук[ового] вістн[ика]"[56] і редактором "Села"[57] в 1908–13 році. Марко Шапран прийшов з села до міста шукати собі чорної роботи. Малограмотна звичайна селянська дитина 14–15 літ випадково попала до мене. Я взяв його спочатку за розсильного. Перебуваючи довгий час то в сій должності, то на посаді дворника у Грушевського М. С., то знову в книгарні підручним по продажу книжок, ся людина затрачувала неймовірну силу енергії на самоосвіту і на знайомство та вивчення того діла, за яке вона взялася. В 1917 році після трьохлітньої розлуки в Київі я зустрів Марка Івановича цілком укінченим книгарем і запросив його на службу до видавн[ицтва] "Дзвін", де він був завідуючим складом, а в 1919 році з моїм від'їздом до Відня став завідуючим книгарнею "Дзвону", яку ми відкрили на В[еликій] Володимирській вулиці. Там і злапали його московські

опричники і розстріляли в порядку червоного терору. Коли почув я се, то не міг пойняти віри, щоб сю людину, яка за все своє життя не зробила нікому найменшого зла, яка не належала ні до партій, ні до політичних груп ніколи, могли розстріляти навіть найбільш подлі, найбільш завзяті душогуби, але живий свідок переконав мене в тому. Його розстріляли тільки за те, що він був робітником-українцем. А скільки таких нещасних розстрілюють щодня, щогодини? І ці палачі, ці розбійники сміють говорити про соціялізм, про комунізм, про те, що вони йдуть з цілю визволити робітника від капіталістів-буржуїв!.. Капіталісти й тепер сидять, як і сиділи, спокійно користуючись з праці инших, а робітників, працюючих розстрілюють по наказу агентів самодержавних комісарів. На Україні ж нищення робітників і селян особливо являється для них бажаним. Являючись по суті імперіалістами, шовіністично настроєними єдинонеделімцями, крім того предтечами нового царату, вони як найкращі аґенти переводять справу відбудови "єдиної неділимої тюрми народів". Але відпорна сила в народів, що визволились в 1917 році з ярма царського, остільки вже велика, що визволяться вони і з ярма комісарського. Безперечно, що політика комісарів російських веде до царизму. Чи буде він в Росії, чи ні – се питання, але, що в народів, які відділились від "злої мачухи", замість царизму скоро настане радянська система правління (на демократичних основах) – се факт. Про се свідчить все життя народів, яких колись держав царат, а тепер держать русько-жидівські комісари.

30/V. Сьогодня приходив до мене дід*.

3/VI. До Праги, кажуть, приїхав М. Левицький[58], уповноважений радянської України. Передають, нібито він має широкі уповноваження і являється заступником України в Чехії і Австрії. Ліві есери – Грушевківці (Винниченко зве їх грушенятами), здається, вже прокладають до його дорогу, щоб прийняти "великі і багаті милостині", але мені здається, що все це даремно, бо ті чутки, що надходять з України, свідчать про скорий упадок там большевизму. Очевидно, і Левицьким, і Грушевському і грушенятам доведеться по всім цім разом з московською братією пошиватись до Московщини і там вже підшиватись під ті форми, які прийдуть по большовиках. Поет Олесь, мабуть, таки справді в своїй сатиричній поезії, яку вчора прочитав мені перший раз, явився пророком щодо Грушевського, а що найменше, з найбільшою влучністю схарактеризував теперішнє положення самого Грушевського. Той вірш за його дозволом я навіть переписав собі.

М. С. Грушевському

Колись він вів народ великий
Через пороги, через вир.
І навкруги лунали крики:
"Нехай живе наш поводир".
Тепер веде він три каліки,
Двох немовлят і жандаря,
Щоб їх поставити на віки
Під стяг московського царя.

---

* Наступний фрагмент тексту, написаний олівцем, старанно закреслено автором.

Під царя – не під царя, а старий лупонув погану шутку, пошившись в есери. Таки правда, що од великого до смішного один крок[59].

Від Кашинського ще й досі не одержав ні одного геляра. З біллю в серці, але мушу підняти проти його процес. Черкасенко грозить самогубством. Чекаю, що Олесь загрозить страйком і перестане пить пиво.

11/VI. Позавчора одержав від Винниченка картку, в якій він пише, що як не зможу я виплачувати йому на рахунок гонорарів по 5000 корон місячно, то він пропонує поділитись майном, і хай кождий з тим дає собі раду. Звичайно, для мене се не нове, бо Черкасенко се так само говорить. Він просто оповідає людям, що хоче забрати свою частину і продати на макулатуру. Тяжко собі уявити, як шкідливо се все відбивається на веденню справи. Я цілий час киплю як в котлі і старають роздобути і тому і другому на життя, а вони з вічними загрозами. Я, не дивлячись на всю згубність справи видавництва, серйозно думаю над тим, чи й справді не поділитись нам, чи не розділити майно між ними, а самому закласти видавниче Т[оварист]во, де б брали участь люде діла, а не фантазій. Сьогодня посилаю Винниченкові телеграму, де говорю, що за пару днів грошова справа вияsниться, і я докладно про се йому напишу. В чотири години по полудні разом з Олесем і Драгомирецьким[60] маю нараду в справі продажу книжок з Lenderbankом та Гольдшмідтом[61].

Вчора був на вечірці Українських старшин[62]. Зустрівся там з Макаренком[63], який з виразом таємничості на обличу передав мені, що справ[а] з большевиками наближається до кінця і що повний їх крах мусить прийти незабаром. Я гадаю, що се не так скоро буде, але буде неминуче завдяки дурній нічим не оправданій політиці комісародержців.

6/IX. Вчора ліг під тяжким враженням телеграми Винниченка. Вона коротка: "Rady boga groschej". Я прихожу до розпуки від думок, де добути грошей. Дурю себе й його надіями. А ще ж крім нього багато инших в повній залежності від "Дзвону". Книжкова маса нас душить. Але вона лежить на складі без продажі. Коли не продамо з місяць – повне банкротство. Винниченкові сьогодня й пишу й телеграфую. Ніч страшно тяжка. Я від довшого часу живу сам один. Христина відійшла вже давно. Часто сниться мені дещо зв'язане з минулим, а найчастіш – арештування мене жандармами[64]. Сю ніч снилось, нібито мене й Олеся в ножних ланцюгах переводили з якоїсь "черезвичайки" до більш поважної "айки". Десь були ми на передищці, і нові конвойні (два звичайних дядюшки) повели нас далі. Мої ланцюги чомусь порвались, і з мене взяли слово, що я не втечу. Я заявив, що "від Олеся я не втечу нікуди". Всюди нас приймали як білогвардейську сволоту. Я хотів все показати свої соціялістичні документи, а особливо одній молодій дівчині, повній вроди, яка особливо ганьбила мене, але ті документи були вже десь втрачені чи загублені. Ранок сьогодняшній сумний і не обіцяє нічого доброго. Хіба може вимучу від Драгомирецького яких 10 тисяч, але його позички стають мені вже поперек горла. Винниченкові післав телеграму, що до позички грошей прикладаю всі сили. Черкасенко ходить як тінь і пише до "Української трибуни"[65] "ріжні політичні нісенітниці".

10/IX. Почуваю себе цілком зле. Щось твориться погане. При ходженю на двір витікає очевидно з кишечника цілими стаканами крови, дуже часті позиви

на рвоту. Доброго за ці дні хіба те стало, що кинув курити і вже три дні не курю. Але злого зробив багато через злиденний стан. Сьогодня остайня спроба щодо позички грошей. Коропатницький[66] дає 5 000 000 корон на ½ року з 40% годових. Все ж таки це легче умов Сьомаки[67], який здер 80% годових во ім'я патріотизму. Олесь вчора випустив свою "Перезву"[68] і тепер тікає з Відня. Книжка дуже схвилювала суспільство, а особливо таких особ як Залізняк. Вчора він намагався взяти в мене примірник під розписку поки з'явиться в продажу.

Снилася зустріч з Борею[69].

11/IX. Неділя. Десь там одкриття меси.

У Відні страшенна сила чужинців, які піднесли дуже ціну на все, що тут можна дістати. Це особливо тяжко відчувати нам, еміґрантам, які не заосмотрили себе в валюті, як наші "діпльомати", починаючи від Миколи Залізняка і кінчаючи всякими Сидоренками[70], Базяками[71] і иншими бувшими босяками.

Олесь в розпуці, дудлить пиво десятками літрів денно. Коли починаєш йому дорікати, виправдується тим, що мусить щоденно наповнити жили свої, бо без того не може заснути. Заснути ж йому треба конче, щоб не думати про оточення й про свою родину, жінку та сина Льолю[72], які перебувають на Україні. Грошей ні в його ні в мене немає. Але моє становище усугубляється ще тим, що мушу вислати понад сто тисяч Винниченкові, який сидить в Берліні буквально без копійки, а також дати щось і Черкасенкові, який нидіє тут в біді. Особисті справи, які містяться і полягають виключно в безгрішші, убивають всяку можливість зайнятись якоюсь продуктивною працею. Мені як ніколи хочеться писати, хоч би для дітей дати дві-три книги. Але що думати про те, коли зо всіх боків сіпають – "дай грошей"? Жду Кашинського, чи не принесе хоч тисячі, що обіцяв зробити вчора, бо без того навіть до кав'ярні піти не можу. Кельнеру винен тисячу корон.

12/IX. Вчорашній день сяк-так пройшов. Коли б не позичив у Жука[73] трьохсот кор[он], то було б дуже зле. Сьогодня нічого не маю, а заплатити мушу найменше 5 тисяч корон, вже люди приходили з вимогами. Що далі буду робити, не знаю. Сьогодня вечором прийшов додому цілком розбитим. Моральні муки надзвичайні. Обіцяв Коропатницький конче устроїти позичку в 500 000 корон і гроші видати негайно. Але не дивлячись на величезний %, 40 годових, ставить ще такі умови, на котрі я піти не можу. І я вчора дійсно рішив згинути, а на ті умови не піти. Це петля, яка зашморгує мене все тугіш та тугіш. Цілий вечір після невдачі шукав Олеся, щоб з ним поділитись, але зустрів лише Левіні, який казав, що розлучився з ним і залишив його "зєло".

13/IX. Вчора, шукаючи вечором Олеся, зустрів Христину з якимсь паном. З двохсот корон, які мав, дав їй сто. Цілу ніч снилась Віра[74], але якось-то без Борі. З дня нашої розлуки минуло понад чотирнадцять літ, а все-таки ще й сьогодня я можу сказати, що нікого я так не кохав, як її, та чи й кохав до неї і після неї взагалі? Були ріжні захоплення, <...>, але всі вони насичені такими муками, такими болями, що не варто й згадувати про них. Дев'ять місяців життя з Вірою варто всього життя.

Знову безгрішшя. Іду шукати хоч на день. Бачився вчора з Жуком, який передавав, що кооп[еративна] большевицька комісія на чолі з Кудрею[75] хоче у "Дзвона" взяти дурно книги – підручники!? "Отака ловись"!

Сьогодня переніс ще одну образу в формі чотирьох вагонів за 600 000 корон. Позичку сю зробити мусів. Слава богу, завтра задовольню Винниченка і Черкасенка, а так само і Олеся. Остайньому найгірше – бо уриваю дійсне остайнє. Бачився з М. Грушевським, який обіцяв підтримати з Кудреюв справі закупки книжок. З Брітіше Компані[76] мабуть доведеться в силу необхідності розійтись або міцно закріпити свої відносини. Коли б вони дали 10% вартості всіх книжок, то було би добре.

Прийшов, наситившись вином і кавою. Ненавижу я всіх, навіть іноді Олеся, якого я люблю. Але <...>.

6/X. Всі остайні дні пройшли в клопотах про продажу книжок. За мною стоїть якась безодня. Я був страшенно хорий, а може й на один крок від божевілля. Не хотячи того, приніс багатьом людям багато страждань. Розійшовся з Левіні. Зробив масу неприємностей Хр[истині], хоч і не хотів того. Вже місяць не курю. Може й це вплинуло також на нерви. Але перед собою можу сказати, що дійсно лихого нікому я не хотів і не хочу. Найбільш шкода мені таких нещасних, як Христина. І чому я не зустрів її до того часу, поки кав'ярня стала для неї частиною життя. Боря сниться часто. Я так страждаю, як ще ніколи не страждав.

7/X. Сьогодня знову снились Віра і Боря. Я вже призвичаївся бачити їх у ві сні і чекаю ночі як Бога. Сумно тільки, що Боря являється не таким, як я його бачив у остайнє. Все меншим. Дуже часто бачу я його голим цілком.

З Бесарабії приїхав якийсь пан Мамчур[77]. З ним я зробив через Britische Compani досить солідну справу. А саме закупив він на 2 міліони книжок, з чого 8/10 видань "Дзвону". Можливо незабаром реалізуємо книжки, і я зможу виїхати хоч на пару місяців з Відня. Найкраще би було видавництво зовсім розв'язати і, сплативши всі борги, віддати кожному членові належне. Я заложив би тоді певне знову видавництво, але вже цілком виразне одноцільне. Найскорше взявся би за видання наших клясиків. Вчора почав писати оповідання в формі щоденника з життя мого в 1914 році на Харківщині[78].

<u>З загублених поезій Олеся</u>

Не забудь в чорний час
Юних днів, днів весни,
Днів, коли ми не раз
Закладали штани...
І кругом переляк
Викликали без них,
Наче той Залізняк
Серед злиднів лихих.
Не забудь юних днів,
Днів весни не кляни
І на старість штанів
Пар із шість натягни.

Цей вірш написано в мене дома* в часи найгіршого нашого бідування.

---

* "мене дома" дописано замість закресленого "ганку під почтою".

21/X. Серед безпорадності еміґранського життя, серед скорботі і суму, серед ріжних шантажистів, вроді Піснячевського, Iудушек Єремієвих[79], золотої середини – сіреч пантентованої сволочі вроді більшості наших діпльоматів, серед Лотоцьких[80], Кедровських[81] – <ім же ність> числа – приятно відірватись хоч на годину і перенестись в инше життя...

Яке, справді, щастя слухати Любку Колесу[82]... Перший дотик пальців до клавіатури, перший акорд і... вже нікого нема... Зникає кудись буденщина, зникає турбота про завтрашній день, забувається сіра дійсність, злидні. Ви в роскошних убраннях, які лоскочуть вас <…>, ідете назустріч радості. Перед вами розстилається луговина повна квітів, сонце заливає променям[и] і луки і квіти і Вас... То все бере для Вас Любка Колеса дотиком пальців своїх до клавіатури роялю. Бере і так любовно, радісно, чисто дітськи запрошує вас кивком голови брати й не боятись... "Мені ніколи розмовляти з Вами усіма", – каже вона кивком головки, – "бачите, яке бог щастя послав... Цілими пригоршнями виловлюю для Вас перлини в володіннях моїх. Беріть, я ще дістану. Ось, ну, торкнусь пальчиками своїми до роялю, зіб'ю піною клавіатуру, а з неї й розсиплю між Вами ті перли... Не знали Ви, про що писав Бетховен, Ліст, Шопен, Ваґнер? Ось, послухайте ж, як се просто... Вони ж жили і весною, і літом, і восени, і в радості, і в горі. Чуєте, як повіває весінній вітрець, як світить сонце, співають жайворонки, лоскотливо струмки течуть. А ось набігла хмарка і заступила сонця, і вкрила зморшками чоло. Не турбуйтесь, се тільки на хвилину. Инша справа, коли <…> чорні отари обкладуть небо, зашумлять ліси і ниви, блисне блискавка, загримить грім, вдарить в серце жахом, смутком, зневірою, заздрістю... Але й се не вічно. Розійдуться хмари, засяє сонечко, і заплакана душа зітхаючи всміхається. Ах, як се гарно, коли душа всміхається! Слухайте!.."

І яке справді щастя слухати Любку Колесу.

3/XI. Книжка Олеся (Валентина) "Перезва" викликала багато шуму, хоч сама й лежить на складі в друкарні нерухомо. Особливо зачеплені в ній претенденти на першоклясові величини. В той чи инший спосіб багато відгукнулось, між иншим п. Турянський, що написав так звану бездарність "Поза межами болю" і претендував на премію Нобеля!? Зачеплений віршем Олеся <витворив> таку "вершу":

"Вічно п'яному піїтові"

В голодних нинішніх часах у нас
Професія єдина – свинопас,
А ще тоді, коли, о, Музо,
У кождої свині товстеньке пузо...
Радіє свинопас і славить Бога,
Що ти шкандибо,
Це товста безрога!

Инший письменник, а власне В. Антонович[83], реагував так:

“Враження від “Перезви”

Roi est mort, vive le roi!
Колись у Франції кричали.
Теж серед суму і печалі
Твердить письменників сімья
У Herrenhof і як один
Всі разом і зокрема кожний,
Твердить і злидень і вельможний
“Помер Олесь – жив Валентин”.

Сумує Herrenhof увесь,
Жалобу одягає преса,
І нишком думає Колесса,
Що Валентин – вже не Олесь.
Директорам забито клин
Обом зовсім без милосердя,
Вони ж твердять із пересердя:
“Помер Олесь – жив Валентин”.

І щухло шестеро ворон,
До Львова скороходтікає,
А Сірий думає-гадає:
“Не принесу я сто корон
На примхи видавництва “Млин”!
Нехай воно собі сканає,
Нехай вся Україна знає,
Що вмер Олесь. Жив Валентин”.

У віллі Залізняк засів
Та з кислим сміхом розглядає,
Кого ще “Перезва” чекає,
Та у розпуці порішив,
Що вихід має лиш один:
Притьмом Василька попрохати
Корон Олесю не давати.
Бо вмер Олесь – жив Валентин.

Макар на всесвіт нарік,
С-ери праві всі сердиті,
А ліві, – ті не в тім’я биті,
В них мудра думка виника:
Щоб не було таких новин,
Поради в діда попрохати
Та звістку до Москви подати,
Що вмер Олесь – жив Валентин.

Всю “Перезву” перечитав,
Але не втішився Карманський,
А на Парнасі вже Турянський
Своїх всіх друзів поскликав.

Шекспір і Шіллер і Расін,
Шевченко, Гете гомоніли,
У раз з Турянським порішили:
"Помер Олесь – жив Валентин".

Старий Іуда журналіст
Зі злоби навіть зеленіє, –
Ніяк збагнути не уміє:
Як він, управний шантажист
І рабенштайнський дворянин
З свинею все міг проморгати..
Тепер же мусить написати:
"Помер Олесь – жив Валентин".

Відкликнулись і шантажисти з "Волі України"[84] – органу Піснячевського, і в 10 числі 1921 року здається Іудушка Єремєєв написав пасквіль під виглядом рецензії, але того букету вже навіть переписувати не наважуюсь.

5/X[I][*]. Мав сьогодня засідання в Об'єднанні укр[аїнських] видавців. Мені, яко голові Об'єднання, доводиться надзвичайно багато працювати, і до того працювати з такими членами як пани Свобода[85], заступник Крушельницького[86], і Залізняк. Перший єсть панок незносний по своїй нахабності, ну а про другого очевидно всьому світу все відомо. Дуже добре було би скласти лексикон перебуваючих на еміґрації "діячів". Скільки чорних зірок блисне від такого букету!

Говорив в справі позички 100 долярів з Юл. Бачинським[87]. Страшенно мнеться. О, Зевс! До чого дійшло життя!..

11/XI. Замість ста долярів Бачинський позичив тільки п'ятдесят долярів строком до 25 грудня. Чим віддам, не знаю, але тим часом задовольнив і Чер[касенка] і Вин[ниченка], хоч сам дохожу до божевілля. Не знаю, коли прийде той щасливий час, як я скажу: "Нині отпущаєши раба твоєго". Вже від довшого часу живуть у мене Черкасенки. Робити не можу нічого. Люди навіть рахуватись з тим не можуть, що перешкоджають працювати. Робиться щось страшне. Рад би збігти без вісти, аби не бути дома.

1922 року

3/II. До 14 січня з 24 грудня був в Берлині, їздив головним чином в справі виділу [з] "Дзвону" Черкасенка. Ще 13 грудня подав він заяву, що виходить з "Дзвону". Ся справа мене несказанно порадувала. Думаю, що порадувала, а потім таки так і вийшло, і Винниченка. В Берлині зробили постанову піти на зустріч його проханню. Виявляється, що весь час він не дрімав і працював, щоб зійтись з пп. Крушельницьким та Свободою. Заснували вони нове товариство "Чайка"[88], притягли нібито на се великі німецькі капітали. Можливо, що з сього й буде толк, хоч близче знайомлючись з матеріалом, який вони почали видавати, гадаю, що справа так не піде, як вони гадають. А проте, хай розвиваються. Се нікому не шкодить. От тільки зле, що Черкасенко, живучи в мене (він ще й досі

[*] Автором помилково вказано неправильний місяць, йдеться про листопад.

не вибрався), держав від мене все в секреті. Шкода й те, що він виставив себе як товариш в такому непривабливому світлі. Се вже не то що по-хамські, а навіть більше. Але для "Дзвону" се краще, і вже за сі два тижні я переконався. Я встиг сплатити понад 1 міліон боргів. Віддав Семаці 700 000 к[орон], віддав Драгом[ирецькому] біля 300 000, віддав Райзеру[89] 150 000 і багато дрібних залеглостей. Сьогодня телеґрафно післав і Винниченкові 105 000 корон, і собі після двох літ купив перший раз убрання. Справи потроху починають набирати нормального характеру. Вчора разом з Джуганом[90] був у Райзера. З розмов з ним виявляється, що п. Свобода, а може й Крушельницький, досить-таки приложили старань, щоб знизити мене в очах Райзера і похитати його довір'я яко друкаря до "Дзвону", але з тої ж розмови видно, що він чим далі все більше і більше розчаровується в них, особливо в Свободі, і вчора вперше висловив пропозицію, чи не змогли б ми працювати разом з ним на певних умовах. Я принципіяльно проти сього не мав би нічого, коли б він вложив солідний капітал, і напишу про се завтра Винниченкові. Хочеться дати для України яко мога більше книг, щоб лишити своєю роботою хоч маленький слід. Виявляється кандидатом і п. Вітущинський[91], але кандидатура його досить слаба, бо він боїться вкласти валютою, щоб не потерпіти. Є хто береже валюту, той видавцем не буде. Я досить багато остайніми часами працюю. Пишу "Тихої осени". Вийде можливо роман з часів передреволюційних. Крім того, роблю маленькі нариси. Маю вже понад десять нових. Ще й досі (з 8 вересня 21 р.) не курю, а з нового року і пити перестав. Се короткий білянсик, з якого думаю почати регулярно, хоч і коротко, свій денник...

6/II. Райзер, здається, умови з своїм акційним т[оварист]вом "Чайка" підписав. Передавав мені Джуган, нібито згодився підписати в тім разі, коли не буде там п. Свободи, і нібито Свободу звідтіля зовсім усунули, а Черкасенко і Крушельницький лишаються на ролях служащих. Разом з тим Джуган передав пропозицію Райзера, чи не міг би я співпрацювати з ними, а власне взяти там певну участь в справі збуту їх видань. Пропозиція ця для мене поки що не ясна і зводиться, з якого б кінця не підійти до неї, до того, що участи там активної брати я не буду. І справді, розходитись з Черкасенком для того, щоб знову сходитись і працювати з ним і з Крушельницьким разом, для мене неможливо. Коли ще усунуть Свободу, то й зовсім неможливо, бо се рівно було б тому, що його усунули через мене, хоч в тому я й не винен дійсно, бо коли б навіть бажав зла "Чайці", то й то для мене присутність Свободи була б там бажаною, бо раньше чи пізніш, а він нагріє там і Черкасенка і Крушельницького, а я до самого видавництва відношусь байдуже. Мені ні шкодити йому, ні підпирати нема ні потреби ні користі. Вся заінтересованість моя не "Чайкою", а Райзером, з котрим міг би "Дзвін" зробити великі діла і тепер тут за кордоном, і в будучому в Київі. По обіді Джуган має з Райзером в цій справі конференцію, і про все довідаюсь завтра рано. Черкасенко ще й досі живе в мене і ще й досі почуває, що так воно й слід. І дешево і вигідно. Я цілими днями не буваю дома. Прихожу тільки спати. Працюю більше в кав'ярні, де пишу "Пізньої осені", бо дома і холодно і нервно. Повернувся зі Львова Дм. Левицький[92] і привіз багато нового, з якого можна зробити висновок, що у Львові і жити і працювати цілком можна. У мене часом

з'являються думки, чи не перенести б головної видавничої роботи до Львова. У Відні занадто вже тяжка атмосфера.

Листів немає вже довший час. В Германії загальний страйк, а инші щось не пишуть. На двадцяте лютого збирають наші "політики" щось подібне до парляменту[93]. І коли вже вони перестануть смішити людей?..

У Відні вже більш двох тижнів лютують страшенні морози. Снігу випало дуже багато, і це віденцям приносить багато клопоту, бо нема за що його вивозити. Народ же сам лінивий, проводить час в питії та забавах. Страшенна сила паразитів, шиберів, валютових шиберів, і найбільшого зла Відня – чужинців з високою валютою, між котрими не остайне місце займає <працювитий> француз.

<ОО Мрійки>

Колись давно-давно, зайшовши до мене на товариську розмову (а може, того й зовсім не було ніколи), Ви хотіли сказати мені як найбільше прикрого. Ви хотіли покарати мене за те, що я якось то раз в Вашій присутності згубив волю й всього майже себе... Той вечір встає у мене дуже часто й тепер він вносить в мою душу щось подібне до осіннього дощу, який все робить розхлябаним, підмоченим. В такі минути мені хочеться зайти далеко-далеко в ліс під якусь скелю, куди не просякає мокрість і, закутавшись, дивиться, як навкруги плачуть дерева. В такі минути мені хочеться стерти і простір і час... такі минути, а може, й довгі часи я пережив нещодавно. Тепер я один. Я і вихожу з дому і повертаюсь сам, і в душі несу цілі світи теж сам. Це не зле. Я думаю, пригадую і згадую, а згадавши, так чи инакше реаґую. Ось Вам, наприклад, пишу сього листа і відчуваю щось подібне до ілюзії Вашої присутності коло мене. І от розповідаю Вам про себе. Як я давно сам? О, вже дуже давно. Може, шість, може, сім місяців. А скоріш довгі роки. Розповідаю вам і про те, що зі мною стала маленька-маленька зміна. Полягає ж вона в тому, що я вже не гублю ніколи ні волі, ні свого маленького кнутика. От вже півроку я не курю. Трохи смішно, але се так. Вже з пару місяців, як кинув пити все, що має хоч краплину алкоголю. Ще смішніше. Бачте, на що здались мені воля і кнутик. Вони пробують мене навертати до людей, а воля навіть нашіптує, що людей треба любить. Але тут вже вона безсила, і ніяк не можу я скоритись їй. Ще до далеких сяк-так, що ж торкається близьких, то навіть коли б вони зробились раптом далекими, я не міг би всміхнутись їм сердечно. Я трохи працюю. Книжка друга (новель) вже готова, але ще не друкую, та їй я значіння надаю мало. Більше цікавить мене моя нова робота "Тихої осені". Там я до отраменту добавляю трохи крови, а Ніцше казав: "Пиши кров'ю і ти пізнаєш, що кров – дух". Се буде повість про те, як з осінніх квітів раз зіткала одна, тепер далека, ризи для душі моєї, і душа співала від дотику кождої пелюстки. Се буде повість про те, як вітри й бурі розірвали ті ризи, і як хаосовим вінком вкрили пелюстки душу, і ріжними фарбами <жгуть> ті спомини... Але мені здається, що душа моя не витанцює того танку, в котрий кинув я її, і все задумане порветься. Поки що написав на два-три аркуші, а се тільки вступ ще до дійсного. А що пороблясте Ви, артистко славна? Хочеться побачити Ваші фарби. Таке сполучення тонів я бачив ще у одного маляра, та й годі.

Про Відень Вам не пишу, бо доведеться згадувати багатьох "приятелів", а се доводить мене до непотрібного нервування. Олесь в Берлині, і я за ним скучаю – се правда. Я був також там, але всього три тижні. Страшно хочу поїхати до Львова, та не дають прокляті поляки візи.

Пишіть все-все – буду радий. Юр. Сірий.

7/ІІ. Сьогодня те, що й учора. Сижу в кав'ярні "Сілі". Вона добра тим, що нема тут українців. Пишу денник, а потім буду писати далі "Тихої осені". Цілими днями бігаю в ріжних видавничих справах. Добре би було використовувати для писання день. Заплатив сьогодня Паламареві[94] 43 тисячі корон*. Мені теж уділили 5 чи 8 процентів, здається, це занесено в ліквідаційного протокола[95]. Але я чекаю з нетерпінням копії того протокола, щоб листовно заявити, що я не маю ні на 5, ні на 1, ні на сто % жадного права, як і вони його не мають. Що все те належить не їм, а анальоґичній ґрупі чи УКП. Що вони, коли й працювали коло тої справи, то мали за те платню, що нарешті гроші ті були взяті від партій на Україні не для того, щоб зробити маєтними Левинського (ще найбільш заслуговуючого), Паламаря (?) і Калиновича (??). У них лишилось все майно і гроші.

Джуган вчора з Райзером не говорив. Поїхав туди сьогодня. Від Брітіші теж немає нічого доброго. Наступає за три тижні виплата шестисот тисяч кор[он] Вітушинському і не знаю, чи зможу те я взяти десь або одержати до того часу такі гроші. Треба залагодити справу з підручниками, що пішли на Бесарабію, а також з передачею належності С. Черкасенкові. Завтра буду говорити про се.

9/ІІ. Сьогодня Джуган приніс результати розмови з Райзером. На всі мої пропозиції, чи краще умови, бо пропозицію зробив він – єсть згода, крім двох – а саме, що майно належить пропорціонально капіталові, я розумів і мав тут на увазі поділ, а також на 6 параграф, де я ставлю умовою, що кажде видавництво користується в своїй роботі кредитом в тій сумі, яку воно внесло при договорі. Се застерігаю для того, щоб "Дзвін", увійшовши в цю спілку, не опинився в стані мертвої колоди, а натомість, щоб "Чайка" моментально не виросла в очах людей занадто скороспіло. Треба ще настоювать, щоб фірма мала назву Акційного товариства, де входить і слово "Дзвін".

Сьогодня вже майже одверто говорять про вихід Свободи з цього товариства. Зарвався "малий", не змірявши навіть часу. Черкасенко, здається, стоїть в обороні його і каже, що він вийшов з власної ініціативи, такі слухи розповсюджує і Свобода. Але дійсну причину виходу ми знаємо краще.

Треба в роботі педагогічній конче написати про "рідну пісню в вихованні дитини". В Берлині страйк вже закінчився, і сподіваюсь звідтіля почти. Від Олеся мають вже давно надійти листи, та страйк перешкодив. Вчора Кашинський взяв аферти на книги і думає, що продасть незабаром до Варшави всі наші підручники. Чекати треба тиждень-другий. Морози лютують і досі. А Черкасенко з своєю августійшою все ще у мене сидить.

10/ІІ. З об'єднання з "Чайкою", здається, нічого не буде. Та признатись, у мене відпадає й охота до того. Сьогодня почув від Джугана, що вони хотіли б повного злиття, і щоб "Дзвін" красувався тільки на деяких виданнях. Так чи

* Кілька наступних рядків, окрім слова "групове", закреслено автором.

инакше, а торгові справи будуть вони робити з нами, а коли пощастить мені збути трохи друків, то я їх зовсім не буду потребувати. Приїхав до Відня Ржепецький[96] в книжковій справі з Варшави і має завтра о 11 г[одині] рано зо мною говорити. Продав сьогодня Савулі по 50 пр[имірників] "Відродження нації". Післав листи Гавриленкові[97] про приїзд, Коневу[98] про сіль і <...>, до Царьгороду в справі книг, протест до "Української трибуни" проти наклепів Піснячевського.

Черкасенко все ще живе у мене, а його жінка все ще носить мою теплу куртку.

11/II. Треба написати Винниченкові про предложення Райзера щодо з'єднання. Справу вони ставлять так, що навряд щоб ми увійшли в їх компанію. Треба конче підшукувати авторів на підручники. Коли б мені пощастило написати для дітей букварь – було б чудово. За ним можна писати й читанки. На літо треба би вже й постачати потроху. Коли в нас не буде підручників, то буде тяжко конкурувати з иншими.

З Райзером і компанією ми очевидно увійдемо в торговельну спілку. Ржепецькому потрібно другої читанки Черкасенка. Хочу поставити йому умову, щоб він брав книги тільки через нас. Крекотня треба би умістити завідуючим книгарнею Наук[ового] т[оварист]ва ім. Шевченка у Львові. Про се говорив вже сьогодня з Жуком. Черк[асенки] у мене*.

22/II. Цими днями, а властиво минулого тижня в п'ятницю, одержав несподівано, хоч і довго жданого листа від Борі і Віри. Нарешті довідався, що Боря живий. Пише, що хоче до мене, що хоче вчитись. Те, що в житті своєму я майже його не бачив, поклало відбитку його якоїсь чужості до мене. Мені це болить, хоч та чужість і нормальна. Він і Віра пишуть страшні речи. Голод там лютує і косить людей. Післав я Вірі до Долгинцева і Борі до Лихівки[99] по одній десятидоляровій посилці, в яку входить 50 ф[унтів] муки, 25 ф[унтів] рису, 20 кор[обок] конденсованого молока, 20 ф[унтів] сала для варки, 10 ф[унтів] цукру і 3 ф[унти] чаю. Разом з цим роблю заходи, щоб як найскорше перевести сюди Борю. Хотів в цій справі їхати до Праги, бо звідтіль на Україну їде Штефан[100]. Але саме в цей час прибув сюди представник Радянської України Коцюбинський[101] і в розмові з Шрагом[102] висловився, що мого сина він зможе мені доставити. Я, звичайно, сьому дуже радий і маю до нього піти.

26/II. Одержав від Винниченка листа в справі нашого вступу до акційного т[оварист]ва "Чайка". Лист мене здивував і обурив. Він повний наївного відношення до справи, прояву характерної для В[инниченка] скупости і бажання диктаторства в "Дзвоні". Мушу дати належну відповідь[103].

28/II. Вчора приїхав С. Гавриленко. Змарнів, схуд, посивів старий, а проте кріпиться. Для мене се несе багато зайвих турбот, але поза всім ще кладе кінець перебуванню в мене Черкасенка, який ще й досі живе у мене. Вийшла з друку "Книга"[104].

14/IV. Дуже велика пауза в дневнику. Почасти се тому, що цілий час був в погоні за копійкою на життя, а до того настрій був страшно пригнічений листами

* На двох наступних сторінках – нотатки олівцем: перелік видань, яких бракує в Рівному.

Винниченка в справі "Дзвону"[105]. Останній місяць він навіть не відповідає на мого листа. Очевидно хоче тим самим примусити мене до виходу з "Дзвону". Я так стомився боротьбою за добробут "Дзвону", за те, щоб зберегти майно, поширити видавництво, що не знаю, чи вистачить у мене ще боротьби на внутрішнім фронті. Черкасенко одняв половину віри в те, що можна щось робити в товаристві, – Винниченко хоче одняти і "Дзвін". Я написав йому картку, що з "Дзвону", який проважу на протязі 10 літ, не думав і не думаю виходити. Після того від його ні слова.

Від Борі і Віри до сього дня ані слова. Післав їм посилки – так само не відомо, чи дійшли. Позавчора післав листа з запитаннями, чому так довго не відповідають. Був тижнів зо два тому у Коцюбинського Юрка, прохав в справі Борі. Він запевняє, що про се написав до Харькова, але відповіді жадної ще й досі немає. Всі вони брешуть як остайні, і нічому не можна вірити. Здебільшого се злочинці, у яких ціль виправдовує всі засоби. Якби я навчився так ненавидить, щоб не зворухнулось ніколи серце до них! Черкасенки вже, слава Алахові, вибрались. В хатах у мене почистішало. Гавриленко живе у мене. Ми разом варимо й прибираємо. Олесь теж харчується у нас.

12/V. Сьогодня відбулось чергове засідання комітету допомоги голодуючим на Україні[106] в Геренгофі Ухвалено, щоб я написав відозву до всіх українських часописів і подав її на понеділок на затверження. Дуже велика неприємність з тим, що господарь виповів в помешканні. Се мене вразило особливо тим, що я не дав до того жадного приводу. Виповів він в судовій дорозі, і це тим прикріше. Оддав справу Коропатницькому, який звичайно скористується нагодою трохи потягти. Се він робить охоче. Олесь ще все обідає разом зі мною у нас. Гавриленко скоро виїздить на Україну. Сьогодня нарешті він здобув паспорта Радянської України. З Винниченком все по-старому, але розійтись доведеться.

29/*V.* Виїхав на Україну Гавриленко. Дав я йому на дорогу 200 000 корон. Три місяці прожив старий у мене і нарешті діждався таки нагоди. Поїхав він разом з Чечелем[107], Жуковським[108] і В. Залізняком[109]. Передав я через Чечеля на поїздку Борі до мене 5000 нім[ецьких] марок і 10 долярів, з котрих 5 передав раніш через Шрага. Надія на приїзд Борі у мене слаба. Боюсь, що в остайній момент Віра його не пустить. Лишився я тепер цілком самотнім. Хочеться як найскорше покінчити з Винниченком, щоб мати вільні руки. Нема жадних відомостей з дому. Передав через Гавриленка батькові костюм, а матері й Уляні по платку, крім того на утримання батька передав через Гавриленка 88 000 ав[стрійських] корон.

8/VI. Післано книжки.

1. "Світові дитини"[110] на рецензію "Про горобця славного молодця", "Світова мандрівка крап[лини] води".
2. До Америки Цегельському[111] "Про горобця", "Світова мандрівка", "До гір! До моря!". Ціна: перші 2 по 10 цент[ів], а "До гір..." 15 цент[ів]. Йому 30% опусту.
3. "Січовому базарові" <Нью-Йорк>. Ціна <...> як і Цегельському без опусту.

4. В Канаду Українській книгарні всі три книги на тих основах, що й "Січовому базару".

5. До Львова д[окто]ру Студинському[112] з тим, щоб він взявся представником, при чому ціна кольорових – "Світова мандр[івка]" і "Про горобця" по 250 м[арок] п[ольських], а "До гір! До моря!" – 300 м[арок] п[ольських]. Йому з того 30%. До всіх додав листи.

Написав Ржепецькомудо Варшави досить гострого листа за невиплату ним грошей за задачники. Написав Ґеронімусу[113] до Берліну, що зразки книг і детальніші умови продажу книжок привезе Олесь. Хоч, признатись, не знаю, коли він туди поїде. В "Землі"[114] – се бувша "Чайка", повний кавардак. Крушельницький на всі боки скрізь несе Черкасенка і Свободу[115]. Певне розчарування. Але в мене і до його нема довір'я, хоч, очевидно, він і підготовляє ґрунт, аби щось скласти при моїй участи.

9/VI. Післав по примірнику тих самих книг до Української книгарні в Станіславові. Ціна на кольоровіпо 15 нім[ецьких] марок, а "До гір! До моря!" по 20 нім[ецьких] мар[ок] за примірник. Опуст 30%.

11/VI. Олесь сьогодня виїхав до Берліну. Мабуть, затримається там довший час. На мою думку, він там більше зробить, бо Берлін такого байдикування, яке було тут, не любить. Вчора одержав листа від Борі. Пише, що вже готується в дорогу до мене. Я сподіваюсь його з нетерпінням і разом з тим з острахом, бо дати йому освіту і оформити його виховання – се річ страшно тяжка. Боюсь я, що ми можемо й не розуміти один одного. Йому ж тепер 15 літ. Але я не знаю, що зі мною буде, коли він не приїде. Це будестрашний удар. Настрій маю пригнічений, а найбільше мене тяжить, що 15 с[ього] м[ісяця] маю виплатити 6000 чеських кор[он], а маю поки що тільки п'ятсот. Приїхав Юл. Бачинський. Йому теж маю віддати 22 дол[яри]. Се все гріхи добрих часів Черкасенка.

5/VII. Ніяк не можу вирватись до Берліну через паспорт, а ще більше шкоди в тому, що не можу виїхати до Львова.

Від Борі нема жадних вістей, з Харькова від Чечеля і Штефана також нема нічого. Одержав зате від Артема Скрипки[116], що всі брати мої, Іван і Никифор померли, а батько й мати старцюють. Жахно. Я пережив страшні часи.

Вчора післано комітетом "Голодним України", де я секретар, в Бердянск через Скрипок М. і Ар. та Гавриленка Спир[идона] на 100 долярів посилок через АРА[117]. Сьогодня почтою вислав в Салтичію[118] на руки Ар. Скрипки для Салтич[інської] школи 4 пачки книг: 30 читанок "Рідна школа" І, 8 – "Рід[на] шк[ола]" ІІІ, 20 "Про світ божий", 1 Кіплінг "Брати Мауглі", 2 Поль Бер "Наука природи".

Післав на адресу Вислоцького[119], ред[актора] "Села" в Мукачіво, 1 пакет книжок "Про горобця", "Краплина води", і "До гір! До моря!". Одержав від нього листа, де він дає згоду бути моїм представником на Підкарпаття. Се було б дуже добре, коли б там пішла книга.

Одержав листа з Києва від Чепіги[120]. Пише, що хотять зробити спробу поновлення "Дзвону". Кооперативна сволоч вроді Стасюків і К° позабирала все добро "Дзвона".

6–7/X. Вислано листи.

1. Буцеві[121] в справі волинських книжок.
2. "Сінадіно"[122] Кішіньов в справі комісов[их] книжок Об'єднання.
3. Мамчурові в тій же справі, що й "Сінадіно".
4. Крекотню – в справі складу[123] і книжок наших, що лежать там на складі.
5. Календареві "На чужині"[124] – інформаційні відомості про "Дзвін". <Allelg. 29>.
6. Олесеві з листами від його дружини.
7. Українському Червоному Хрестові в Київі – книгарні[125].
8. Картку Оренштайну[126] в справі <...> на ноти.
9. Калиновичу в справі неодержання грошей 20 000 м[арок] п[ольських], про які він пише в листі (фактура).
10. Студинському з оголошенням для "Діла". Прошу передати 50 000 Катамаєвій[127].
11. Написав Шрагові в справі віз і Богданова та в справі 70 000 мар[ок] пол[ьських].

9/XI. Післав листи: Штефану в справі Борі і книжок.

2. Борі і Вірі в справі поїздки.

3. Шрагові в справі заплати 20 000 мар[ок] за книги. Лишається 50 000 м[арок] у його.

4. Післав листа Максиму Скрипці в справі допомоги голодуючим на Запоріжу. Прохаю його, щоб прислав як найскорше справоздання про передані посилки та докладно написав про сучасний стан Запоріжя і те, кому помагати[128].

15/XI. Вчора послав відповідь на листа Винниченка від 10/XI[129]. Мене вже він своїми комедіями доводить до нервовості, і я не знаю, що дав би, аби позбавитись цього всього. На жаль, копії сього листа не лишив собі. Писав про те, що книги німецькі мушу продавати*.

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1–52. Оригінал, автограф.

1923 р.

23/III–23. Колись, в давні-давні часи, там на далекій Україні сей день був днем мого народження. Як і само народження, завжди він проходив з біллю. Батько, не вилазючи сам з злиднів, хотів конче витягти мене з них і в день мого народження тяг мене за уші вгору, приповідаючи: "Великий рости, та щасливий будь, та й мене не забудь.." Проминули з того часу десятки літ. Зійшли під кам'яні плити і мої брати, і сестри, і мрії, і політичні тверді установи, і князі, і царі з царенятами... Лишились лиш спомини від того всього, та й то не всі... Я забув навіть, чи пручався я в той час, коли тягли мене по черзі за уші всі, хто був старшим за мене... Не забув лише одного, що потім, коли я одійшов вже від родини й пішов, як кажуть, "на свою пашу", почало тягти мене за уші життя з тою ж приказкою. І тягне до остайнього часу. "Великий рости, та щасливий будь, та й мене не забудь", – чую я щороку.

---

* Текст не закінчено. Далі в зошиті вирвані аркуші.

I за сорок три роки з того всього я придбав тільки тринадцять день <відсрочки>, бо за сей час і життя посунулось остілько далеко, що перейшло з староруського на староєвропейський калєндар. А все-таки на 13 день помолодшав.

Коло мого помешкання кілька дядьків брукують гостинець. В обідню пору вони розташувались на зеленій траві під городчиком і обідають "чим Бог послав". Я слухаю їх розмови про ріжні господарські речі. В сей час на самокаті промайнула мимо постать якогось панича і звернула увагу дядьків.

1-й: "А добра штука" (пауза).

2-й: "Що?"

1-й: "Та самокат той, добра штука, кажу".

По довгій паузі, коли миска з стравою спорожніла.

2-й: "Гі...но".

1-й (витримавши довгу паузу): "Е, що не кажи, а штука добра".

Пауза.

2-й: "А я кажу, гівно".

Пауза.

1-й: "Та чому?"

Пауза.

2-й: "А тому... С-ка їде, а ноги біжать..."

30/IV. Від Калиновича 222 000 м[арок] в пер[еводі] на нім[ецькі] 102 000 н[імецьких] мар[ок]*.

19/V23. Перебрався нарешті з готелю на нове помешканнє в Spandau коло Берліну. Маю дві кімнати, але боюсь, чи надовго затримаюсь і тут. Тепер все буде залежати од обставин від мене незалежних. Післав листи: Олесеві – обрахунок його видатків та прохання, щоб негайно вислав гроші.

2. Джугановіпідписану для Райзера умову і обіцянку, що вишлю йому грошей.

3. Жукові відповідь на його картку[130]. Даю пояснення для Союзу в справі боргу Черкасенка. Вчора виїхала родина Олеся до Праги. Жука прошу, щоб прислав посвідку, що я член Союзу укр[аїнських] журналістів і письменників, що дасть мені змогу поїхати до Праги.

22/V. Післав листа до Богацького[131] в справі висилки хоч 500 čk на рахунок комісу книг. Разом з тим післав йому й рахунок.

26/V. 1. Післав листа Олесю в справі затримання ним 1000 čk і розцінкою на видання його книги в 10 ар[кушів], а також катальоґ наших книг в чеській валюті.

2. Джуганові. Катальоґ в чеській валюті. Листа, в якому пропоную, щоб Райзер надрукував спільний катальоґ видань "Дзвону" і "Чайки". Прошу його, щоб на коміс книг нікому більш не давав.

3. Лаврову[132] – книг[арні] в Празі, щоб вислав належну за книги Олеся суму в 54 кор[они] и до Відня на Райзера.

26/V. Вчора бачився з Шаповалом[133]. Довідався, що хтось писав йому протест проти того, що мені дали 300 čk стипендії, і в тому протесті говорить, що я оточений любовницями (?) та заробляючи колосальні суми на ріжного роду спеку-

---

* Цей запис закреслено олівцем навхрест.

ляціях, прогачую на пиятики сотні тисяч у вечір. Я не допитувався, хто се писав, але можу сподіватись від багатьох моїх приятелів. Щодо прогачування та любовниць, то на правду я щодня не тільки не обідаю, але навіть не можу й поснідати. Одначе, гадаю, таке становище не продовжиться. Шаповал очевидно стоїть міцно на ногах. Багато самовпевненості. Люта ворожість до большевиків, і всіх, хто причасний до "смєновєховства", називає зрадниками й мерзотою. В даний час дійсно тяжко сказати, хто гірший – чи "смєнов[єховці]", чи ті, що мали в своїх руках державну владу і загубили її та виставили на посміховище все українське. Пожалуй, зо всіх мужів державних Шап[овал] був ще найчесніший.

Мав читати в суботу, сьогодня, реферат про Заньковецьку, але збори громади відложено, і пожалуй не буде там нікого. Олесь застряв в готелю. Се очевидно на довго.

Мав позичити вчора 50 čk у Вирового[134], але опікся. Можливо, що й справді не було, як він се запевняв. Треба його запросити на пару днів до себе.

29/V. Написав відповідь Крушельницькому в справі процесу[135]. Треба конче вислати йому довіреність.

8/VI. Післав листа Джуганові (копія).

2. Післав листа Буцеві до Рівного.

3. Олесеві з листом рекоменд[ованим].

9/VI. Післав листа Скрипці.

2. Картку Коропатницькому

10/VI. Післав довшого листа Коропатницькому у відповідь на його лист, де він загрожує мені судом, коли я не заплачу йому за "Дзвін" 80 долярів. Сей пан сидить вже в мене в печінках. Одному тільки богові відомо, скільки він за сі два роки чи три <змучив> мене. Знайомство з ним через Драгомирецького принесло мені дійсно багато нещастя.

2. Післав картку Грушевському з повідомленням, що я написав Студинському, аби виплатив там з моїх грошей йому 10 дол[ярів] 33 центи.

3. Післав в вищезгаданій справі картку Студинському[136].

4. Післав картку Олесеві на нову адресу і прошу його вислати хоч 300 čk на рах[унок] його боргу мені.

14/VI. Цими днями післав:

1. Докладного листа Коропатницькому в справі боргу 80 дол[ярів].
2. Goldeelmany[137] до Подебрад, щоб вислав належні за склад 153 čk.
3. Джуганові (expres) і Райзерові в справі видачі бібліотеки[138].
4. Крушельницькому в справі становища наших видавництв та збуту книжок[139].
5. Hanti, Alex. нема тут, і я не можу післати 200 кор[он], бо не маю їх.
6. Проф[есорові] Грушевському що не їду на Україну, і причини того[140].
7. Джуганові, щоб вислав книги до Богацького.
8. Богацькому, що одержав 200 kč і що вишлють йому книги[*].

---

[*] Наступні тринадцять аркушів містять авторський переклад українською оповідання О. Толстого "Жовторотий", датований 17 червня 1923 р.

17/VI. Вчора їздив з Виннич[енком] та його дружиною оглядати під Берліном вілю, яку вони мають купити[141]. Природа чудова, ліси, луки, річка Шпре. Мені здається, що покупка ся була б для їх просто знахідкою. Але грошей вони не мають, і вся надія на Прагу, яка теж в сьому приймає участь. Від Олеся довший час нема відповіді, або застряв на селі[142], або гнівається за щось. Коли в його нема причини, то часом він може й вигадати її. Сижу самотньо в Spandau. Настрій поганий, на дворі дощі, холод, а кармани безгрішні.

10/VII. Сьогодня одіслав картки в справі матеріалів до статі "Продукція укр[аїнського] друку за кордоном".

1. Чорногора, на ім'я Коропатницького.
2. "Нова Україна"[143].
3. "Вільна Спілка", Praha[144].
4. "Українське слово" в Берліні[145].
5. "Земля" на ім'я Крушельницького[146].
6. Видавн[ицтво] Жука у Відні[147].
7. "Вернигора" на ім['я] Кашинського.
8. Вид[авництво] Є. Карпенка у Відні[148].
9. Соц[іологічний] інститут[149] на ім['я] Грушевськ[ого].
10. "День і час"[150] на ім['я] Корольова В.
11. Вид[ання] Олеся в Прагу.
12. "Чайка" на ім'я Райзера у Відні.

Ще одправити:

1. "Хлібороб[ська] Україна"[151].
2. Короліву Федору[152].
3. Калиновичу.

10/VII. Написав Лаврову, щоб зложив на konto Оренштайна 400 čk, на konto Вирового 500 čk, а 100 čk, щоб прислав мені. Вчора післав листи до Джугана, Райзера, Пави Ковачевича Коропатницького (expres).

Послав листа до Шрага в справі візи для Бориса*.

18/8. Вже третій день перебуваю на острові Hiddensee. Маленьке село Vittl. Се рибальське село, що розмістилось на найвижчій частині острівця. Коли стати на одному березі моря, яке безмежно простяглося на захід, то при добрій силі можна докинути камінцем до другого берега, що прилягає до затоки чи протоки, котра відділяє сей острівець від великого острова Rugena. Вчора оглядав разом з Білокреницею**[153] цей острів, а власне його високу частину, що зветься Кльостером. Тут колись був католицький монастирь, але під час тридцятилітньої війни його знищено, і від того монастиря та тридцяти монахів, постійно там перебувавших, лишились тільки напівзруйновані ворота з старої паленої цегли. Тепер все

---

* На двох наступних сторінках – нотатки олівцем з грошовими розрахунками за надіслані книжки та початкові рядки, ймовірно, до оповідання під назвою "Сни": "В моїй країні далекій і вічно живучій в серці моїм, діється від давніх часів".

** Замість закресленого автором "Білоцер".

побережжя низче цієї частини вкрито приватними віллами та Hotelamy. Сюди приїздить досить багато публіки на спочинок. Переважно німці. Дороговизна тут, так само як і у всій Німетчині, страшна. Рибацьке село Vittl, також крім свого прямого заняття рибальством, підживлюється курортною публікоюта туристами. Я оселився в рибальськім селі і придивляюсь потроху до життя сих людей. Перш усього довідався, що се нащадки слов'янського племені, яке колись займало сі місцевості. Серед рибалок єсть дуже багато типів, які страшно нагадують полтавців. Особливо будовою голови, характерними для полтавця вусами й манерою рухів. Живуть вони всі майже комуною. У них спільні човни й дуби, спільний улов риби, спільні магазини й склади, спільна продаж риби, артельна праця при ловах риби і т. д. Тілько в маленьких окремих частинах господарства вони являються власниками. Море для них те саме, що для українця-хлібороба поле. На його вони дивляться то з надією, то з радістю, то з безнадійним горем. Особливо для них має значення два періоди на рік – се приблизно квітень-травень і вересень-жовтень. Се періоди великих рибальських жнив. Все доросле мужське населення на ці місяці (комуною) виїздить в одкрите море на улови риби, а дома лишаються тільки жінки, діти та юнацтво, які вправляються коло пригнаної на <...> риби.

Цікаві тутешні рибальські звичаї, вірування й забобони, які тісно зв'язані з характером життя й промислу. Про них треба докладно довідатись.

Між иншим тут перебуває щоліта <...> Гауптман[154]. Живе він і тепер на Кльостері. Кажуть, що цей острів дав йому натхнення до цілого ряду п'єс. Написав він тут і свою знамениту п'єсу "Затоплений дзвін". Я його ще не бачив. Хотілось би скористуватись тим спокоєм, який тут панує. Я не беру на увагу вічного співу-шуму моря, і написати дещо або принаймні продовжити свого "Емігранта", але холоднотут, а зо вчорашнього вечора сіє дрібний як крізь густе сито дощ. Пробуду тут ще днів чотири. У всякому разі до неділі маю бути в Берліні та готуватись в дорогу. Коли б пощастило таки виїхати до Львова та на Волинь. Перед виїздом 15/VIII післав В. Винниченкові три оповідання ("Маленька любов", "Чудо", "Сергійчик"). З остайнім неприємність. В. В[инниченко] вважає його большефільським і не годиться пускати до "Нової України". А між тим се з трьох найкраще оповідання, і мені хотілося б, щоб воно таки пішло разом з двома иншими. Біда з цими відносинами. Мої надії на добрий (принаймні не голодний) заробок в "Н[овій] У[країні]" не виправдались. Занадто вже удовжують вони свій фронт і приймають до "Нов[ої] Укр[аїни]" безліч речей, які просто не надаються туди.

Післав привітальні картки: Kolbe[155], E. Dzugano-ві, В. Винниченкові, П. Сливенкові[156], Ів. Коссакові[157], Олесю.

По обіді перестав іти дощ, і сонце розлило блиск свій навкруги по морю. Я з Білокриницею трохи пройшовся понад берегом одкритого моря. Курортних досить мало, се помітно по пляжеві для купання. Все-таки жіночий персонал переважає. Єсть і такі з жіноцтва, що купаються артистично і в воді виробляють ріжні штучки, які нагадують мені мої дитячі роки. Кинув привітальну картку і Борі. Шкода, що він не зі мною. Тут на острові я особливо відчув свою самотність.

В той час, як я так люблю товариство, а принаймні хоч одну людину коло себе – це просто глум життя. Сьогодня почав писати, а властиво продовжувати своєго "Еміґранта". Початок нібито й не злий, але ще ясно не уявляю, що з нього вийде. Почав я, властиво, заміткою, яка мала носити характер коротенького нарису, але зарисовується на більшу річ, і хочеться дати справжню картину життя напівголодного еміґранта-інтеліґента. Матеріалу маю досить за остайні п'ять літ свого еміґрантського життя, але боюсь, чи вистаче сили все це обробити й надати всьому літературну форму. Особливо це тяжко при наших специфічно українських відносинах. Як все-таки шкода, що я не на Україні.

20/VIII. З самого мого приїзду (се вже 5 день) не втихає вітер. Щодня холод і на морі шторм. До цього всього треба призвичаїтись. Мені здається, що коли б я пожив тут два-три тижні, то вже не мав би охоти й повертатись до Spandau, зглядно до Берліну. Властиво ріжниці великої й немає. І там я живу як на острові. Беручи ж на увагу мій теперішній матеріальний стан, тут навіть краще жити. Коли б тепер був коло мене Боря – я б і горем покотив. Вчора по обіді, як кажуть, байдикував. Зробив довгу прогулянку понад морем. Я йшов і строїв фантастичні замки: а нуж море розщедриться й викине мені в подарунок кілька фунтів штерлінгів або щось инше дорогоцінне. Далеко передо мною йшло двоє дівчат – курортні гості. Одна була в зеленому, друга в червоному убрані. Раптом я забачив у воді довгій метальовий срібний пояс. Я не знав, чи то викинуло море, занісши його здалеку, чи хтось щойно згубив його. По кількох хвилях я наблизився до тих двох пан. Вони щось шукали й ніяково запитливо поглядали на мене. Я запитав ламаною німецькою мовою – чи не загубили вони чого-небудь тут коло моря? Так, одна з них загубила пояс.

– Може, Ви знайшли? – запитала одна надійно. Очі їй горіли чеканнями, а соковиті уста всміхались до мене.

– А що буду мати я, коли знайду Ваш пояс? – запитав я.

Повна ніяковості дівчина глянула запитливо на свою подругу.

– Не знаю. Справді, може, Ви знайшли?

Я вийняв з кишені довгу срібну стьожку і подав її дівчині, яка страшенно тому зраділа. Се були дві сестри з Штетіна. Вони приїхали сюди трохи відпочити. Властиво щороку приїздять вони сюди покупатись. Я думаю, що не тільки купання їх вабить. Тут так багато иноді буває ріжних цілком нових людей. Вони приїздять цілком несподівано. Обидві панни були справді милі, і я мав надію трошки довше з ними поговорити, але радість, що знайшовся пояс, просто підмивала красуню, і вона, наскоро попрощавшись зі мною, подалась разом з сестрою додому. "Очевидно – порадувати родичів, коли вони тут є", – гадав я. Але в сей час з-за кущів з'явилась постать досить молодого німчика, який, помахуючи білою хусткою, наблизився до сих двох пан, улесливо схиляючись перед ними. Мені треба би було довше помучити їх і не віддавати так скоро срібного пояса.

Сьогодня сонце світить добре, але холод аж пищить. Щодня віє північно-західний вітер. Се так буде аж до половини вересня. В перший день, коли повіє вітер зі сходу, всі рибалки випливають в далеке море на улови оселедців. Від щасливого улову залежить їх добробут і навіть істнуваннє.

21/VIII. Hiddensee.

В Харькові видано 1921 року маленьку книжечку П. Тичини "В космічному оркестрі". Нового в порівняні зі своїми попередніми творами тут Тичина нічого не дав. По силі вони далеко слабші за "Соняшні кларнети". Але звертає на себе увагу досить прозаїчний вірш під титулом "X", який характеризує тамошнє відношення до еміґрації. Він виглядає так:

"В царях знайшли свою опіку і рідню,
в буржуазії власний спокій, явь і сон...
Це ж ви республіку пошили у брехню,
і безоглядно повтікали за кордон[...]
Надійтеся... П'яніть себе в своїй брехні,
ми підемо вперед – історія не жде.
Народи, встаньте, – зайнялись нові дні,
Інтер-республіка, Республіка іде!*

Вчора, коли я вже ліг спати, зайшов до мене Білокриниця і запропонував прочитати свої вірші, які він написав раніш і не знає тепер, чи давати їх до збірки, чи ні. Речі досить добрі. Він має певний талант і хист, а до того багато вогню. Іноді навіть того вогню занадто багато. У всякому разі його збірка, на мою думку, внесе в нашу поезію добрий жмут гарних квіток. Коли б у мене були засоби – не вагаючись я би видав сю збірку**.

22/VIII. Рішив завтра виїхати до Spandau. З одного боку, холодні дні, вічні шторми й дорожнеча, а, з другого, й те, що напевно там чекають мене листи (звичайно, приємного в тих листах мало), не дають мені змоги тут лишатись. Найбільше ж понукає мене до повороту нова комбінація, яку я придумав в справі приїзду сюди Борі. На Україну їде Білокриниця. Я спробую ще через його зробити все для повороту Борі. Треба конче розшукати 50 долярів і дати Білокриниці на дорогу. За це він відправить Борю за кордон. От в справі цих п'ятидесяті долярів треба тепер напружувати сили***.

27/X. Одправив листи: "Widbudowa"[158]; Джуганові; <...> книгарні Шевченка у Львові; Жукові, Kossaky, Сливенкові.

29/X. Буцеві в справі звідомлень, Оренштайну в справі улаштування продажу в Празі книг і 200 ч[еських] кор[он].

6/XI. Післав більшого листа Джуганові з проханням, аби негайно вислав 120 пр[имірників] I чит[анки] до Здолбун[ова] "Відбудові".

2. Післав "Відбудові" про це повідомлення.

3. Післав картку Сливенкові в справі "Словника" Маєра.

Сьогодня перший день життя в новім помешканні на Виноградах[159]. Перейшов туди 5/XI.

---

* На двох з половиною сторінках автор наводить повний текст вірша П. Тичини.

** На семи наступних сторінках – нотатки, ймовірно, для драматичного твору з переліком дійових осіб та список літератури за темою "Історія української школи і науки".

*** На наступній сторінці олівцем зазначено: "Petrov N. Очерки из истории укр. лит-ри XVIII в. К. 1880".

7/XI. Одправлено листи:

Буцеві у відповідь на його лист з 1/XI, де зазначено, що можу надалі висилати І чит[анку] з 50%. Гроші крім 1/3, щоб слав на <Живностенську> банку.

2. Студинському поздоровлення з голов[уванням] НТШ[160] і щоб 5 дол[ярів] передав Грушевському

3. Картку Олесеві.

4. Картку Джуганові, щоб приспішив присилку книг.

5. Винниченкові в справі американського представництва і поновлення партії[161].

Одержано 320 čk від "Відбудови" за І ч[астину] Черкасенкової чит[анки].

Куплено марок на 30 čk для "Дзвону".

Написать Чепізі, щоб вислав:

1. "Советскоє культурноє строїтельство на Українє".

2. Відчит Народнь[ого] коміс[аріату] освіти к VI Всеукр[аїнському] з'їзду рад.

3. Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Народн[ому] коміс[аріату] освіти УСРР, вип[уск] І і далі які є.

4. Бюлетень з'їзду культурно-просвітн[ьої] інспекції.

5. Бюлетень офіціяльних розпоряджень і повідомлень Наркосвіти, Харків (цілий).

6. "Свободноє трудовоє воспитаніє" під ред[акцією] Лебедева Изд[ательство] "Голос труда".

7. Монтесорі М. "Метод наукової педагогіки та практики в "домах для дитини". З італ[ійської] мови. Держ[авне] вид[авництво]. Київ.

8. Збірка матеріалів по соціальному вихованню.

9. Порадник по соціальному вихов[анню] дітей.

10. Порадник по соц[іальному] вих[ованню] дітей, упорядков[аний] Центросоцвих[ом] Наркомосв[іти] УССР.

11. Чередниченко В. "Дитяча хата". Харків–Полт[ава].

12. Первий Всеукраїн[ський] сєзд по дошкольному воспитанію. Доклади, протоколи, резолюції. Изд[ательство] Госиздат.

13. Яновська Є. "Дошкільним робітникам".

14. Програми семилетнєй єдиной трудо[вой] школи. ст. 356.

15. Рудинський М. "Ясні зорі. Літо".

16. Рудинський М. "Ясні зорі. Весна".

17. Збірник секції мистецтва. Вид[ання] Всеук[раїнського] Держ[авного] вид[авництва]. К. ст. 166.

10/XI. Організувався ювілейний комітет свята Олеся[162]. Свято має відбутись 9/XII. Післано телеграму до <Svobody> в Америку[163]. Треба заготовити статі.

11/XI. Одправив листи:

1. Сливенкові з виказом книжок, потрібних для Інституту педаг[огічного][164].

2. Левіні у відповідь на його лист в справі грошей.

3. Коссакові картку в справі ювілею Олеся і його мовчання.
4. Глущенкові[165] в справі не вміщення статі "Берлінські художники".

<u>В Чехії</u>

Вже більше місяця перебуваю в Чехословаччині. Після бурхливого своїми переживаннями Берліну. Після вибухаючого щодня вулкану, який утворило там життя, я опинився в тихій спокійній країні, яка ніби хоче наверстати втрачені століття й гарячково працює над закріпленням своєї молодої республіки.

26/XI. Просто біда з цим часом. Бувають дні, коли від 9 рано до 9 вечора немає вільного часу абсолютно. Сьогодня були перші збори ювілейного комітету по святкуванні 20 літ поетичної творчості Олеся. Я зробив все, аби свято носило характер загально громадський. Головою ширшого комітету обрано М. К. Садовського[166], а секретарем мене. Написав я до всіх газет відозву, аби присилали телеграми та привітання, а крім того, написав окремо Д. Левицькому, щоб одно число "Діла" присвятив виключно Олесеві[167].

Одержав картку від Коссака, бідує. Від Сливенка листа, бідує. Від Жука листа, бідує. Страшенно тяжко становиться жити. Кудай (чеський новеліст) обіцяв на середу 28/XI виготовити статтю про Олеся.

Грушевський, очевидно, поїде на Україну. Це видно з його листа до О[леся], якого той мені прочитав. Я певен, що за ним двине і Олесь[168].

Доведеться мені не одну гірку випити за те, що був ініціатором цього ювілею. Для Ол[еся] ювілей надзвичайно річ бажана, і він иноді просто тероризує мене своїми порадами.

Написав картки В. Винниченкові (чому мовчить), Жуковi та Коссакові про справу Ювілею. Післав сьогодня рано Безручкові[169] і Д. Левицькому.

Бачив сьогодня Білокриницю. Очевидно, його дуже вразило, що я працюю при Гром[адськім] комітетові*[170].

26/XII. Післав картки:

1. Джуганові в справі висилки книг і повід[омлення], що Буцеві даємо 50% опусту.
2. Буцеві, що книги йому вислано 800 пр[имірників], щоб вислав кошти пересилки Райзеру, що не відповів за коміс[ові], що одержав 12 і 10 дол[ярів].
3. Чуднівському[171], що книги 300 пр[имірників] вишлють 28/XII. Щоб мав на увазі пересилку, що одповідь на лист дали разом з рахунком.
4. Сливенкові поздоровлення і щоб вислав негайно книги радянські.
5. Гольдельману, щоб дав раду зі своїми книжками на складі у Мавтнера[172].
6. Д. Левицькому поздоровлення і прохання надрукувати про Ювілей О. Олеся та вислати мені "Діло".

28/XII. Одпр[авив] листи:

реком[ендованого] Вальдману[173].

---

* Далі шість сторінок з адресами чеською мовою та нотатками з приводу організації ювілею О. Олеся.

2. В. Залізняку
3. Сливенко
4. Чепізі.

1924 р.

4/I. Листи до "Siegfried Cronbach Verlag", Berlin[174] в справі висилки 30 пр[имірників] Берліца I ч[астини] німецького підручн[ика].

2. Дорошенко В., аби вислав за гонорар в "Ділі" "Іст[орію] літ[ератури]" Грушевського й Богданова "Політ[ична] еконо[мія]"[175].

3. Сливенко, щоб не висилав далі книжок юрідичних і німецькі.

4. Джугановi в справі висилки справоздань та перевозки складу.

5. Грушевському в справі наших розрахунків[176] за склад та за книги, які він брав у Оренштайна.

6. М. Скрипці відповідь на його листи (прошу, щоб вислав відомості про культ[урне], екон[омічне] і пол[ітичне] життя).

17/I. Гольдельманну в справі перевозки книг зі складу Мавтнера, щоб цим він зайнявся сам.

2. Ів. Вислоцькому до Ужгороду в справі insepatu та щоб вислав 340 кор[он] боргу.

3. Гр. Буцеві до Рівного, аби приспішив висилку відповіді і гроші.

21/I. Післав до Сербії картку Ані Іліч. Чорносотенна сволоч російська, що там сидить, українською мовою листів, очевидно, не перепускає, бо я жадної відповіді не одержую від неї.

23/I. Наспіла звістка, що помер Ленін. Смерть його не зробила жадного враження на публіку. Очевидно, до цього вже підготовила його довга болість. Мені здається, що разом з цією смертю вмерла і вся большевитська авантюра, яка, як і Ленін, довго вже спаралізована.

26/I. Вчора післав листа до Львова проф[есорові] Ів. Раковському[177], аби він взявся зредагувати третє видання моєї книжки "Життя ростин". Разом з цим запитую його, чи згодився б він прийняти участь своїми працями в популярно науковій серії, яку я думаю розпочати виданням[178]. Коли б ся справа здійснилась, я мав би страшне задоволення, бо цим би привів в дійсність давню мою мрію дати нашому середньому читачеві, а також і учням середніх шкіл, здорову наукову їжу. Звичайно, друкував би у Львові. До серії увійшли б на першу чергу такі книги:

<u>Ботаніка.</u> Сірий. "Життя ростин".

№ 2. С. Рудницький. № 3. Ів. Раковський. № 4. Aiollo (соціологія)*.

27/I. Щойно повернувся від Антоновича з Збрацлаву[179]. Діти його були дуже раді моєму приїздові. Ляля щебече невірчиво і всьому, що я розповідаю, заперечує, коли ж я кажу, що не буду розповідати – прохає говорити й розповідати далі. Мурик ще не позбавився большевитських звичок. Хлопець дуже здібний і гострий. Марко до всього відноситься з філософічним спокоєм. Осушили з Мухою малу фляшчину. По обіді були на льоду. Мене таки кинула лиха

* Нижче подано аналогічний перелік авторів для популярної серії за галузями знань.

година. Впав на льоду і розбив собі брову та набив ґулю. День проте пройшов досить добре* .

6/II 1924. Одержано з Відня:

"Відродження нації" I т. 2 пр.

II – 2 пр.

III – 1 пр.

"Всесв[ітня] іст[орія]" Грущ[евського] ч. I – 7 пр.

II – 5 пр.

"Істор[ія] Укр[аїни]" – 5

Крипякев[ич] "Іст[орія] Укр[аїни]" – 5

Сірий "До гір До моря!" – 2

Раковський "Людина" – 1**.

ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 2–45. Оригінал, автограф.

КОМЕНТАРІ

1. Гавриленко Юхим – співробітник товариства "Дзвін", експедитор, який займався доставкою видань в Україну. У щоденнику йдеться про останній транспорт з книжками, що вдалося переправити з Відня за посередництва Дніпросоюзу через територію Угорщини у квітні 1919 р. Після короткого перебування у Києві Ю. Гавриленко у травні 1919 р. повернувся до Кам'янця, звідки мав намір вирушити до Відня. Проте обставини змусили його залишитися у Станіславові. Брав участь у військових діях проти польських військ, був начальником санітарного потягу. Після відступу Української Галицької армії (УГА) у липні 1919 р. опинився у Кам'янці, звідки після окупації польськими військами Східної Галичини виїхав до Німеччини. У листі до Ю. Тищенка від 25 грудня 1919 р. Ю. Гавриленко повідомляв про свої намагання дістати грошей на потреби "Дзвону" від представників уряду УНР у Берліні. У 1920 р. Ю. Гавриленко повернувся в Україну, закінчив інститут і отримав диплом спеціаліста цукрового виробництва. Наприкінці 1923 р. він вів переговори з представником московського Держвидаву про переправку книжок "Дзвону" з-за кордону (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 1–21). Переговори мали позитивні наслідки. У квітні 1923 р. Ю. Тищенко повідомляв М. Грушевського, що має замовлення на дві бібліотеки для Москви, одна з яких – для українського консульства, і просив надіслати йому для них видання Українського соціологічного інституту (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 44, 51–52). Подальша доля Ю. Гавриленка невідома.

2. Гольцгавзен Адольф – власник друкарні у Відні.

3. Гемберг – ймовірно, віденський друкар.

4. Бібліотека "Дзвону" – книжкова збірка, що складалася з українських та німецьких видань, мала окремий відділ педагогічної літератури. Ю. Тищенко змушений був упродовж 1922–1924 рр. розпродати її частинами.

5. Унаслідок внутрішніх суперечностей серед членів Директорії, в першу чергу щодо зовнішньої орієнтації УНР, ЦК УСДРП 9 лютого 1919 р. ухвалив резолюцію про відкликання своїх представників В. Винниченка та В. Чехівського. Наступного дня

* Далі на кількох сторінках план науково-популярної серії по галузях знань та кілька порожніх сторінок.

** Наступна, остання у щоденнику, сторінка – з цифрами.

В. Винниченко офіційно залишив посаду голови Директорії УНР. Під приводом участі у міжнародній соціалістичній конференції, що незабаром мала відбутися у Швейцарії, він виїхав за кордон (*Кульчицький С., Солдатенко В.* Володимир Винниченко. – К., 2005. – С. 181–184). На початку березня 1919 р. письменник оселився у Земмерінґу під Віднем, у маленькій комфортній хатинці серед соснового лісу в горах. 14 березня 1919 р. він записав у щоденнику: "А думки все ж таки там, у тій нещасній, бідній, роздертій країні, що зветься Україною. Десь там стріляють одні в одних сірі, убогі люди, не знають, за що, для чого, через роздратування нервів, через страх втеряти те, що мають, через розбурхані темні сили темних своїх душ [...]. І та нещасна Директорія, довгоногий Швець з своїми дитячим, конячим лицем і маленькими круглими оченятками, з урочистими жестами семінарських великих рук; шамотливий, з баб'ячим пом'ятим лицем, чвакаючий зубом Петлюра; круглоголовий, апатичний, з повислими вусами Андрієвський, – теплим жалем вітаю їх з цієї хатинки, гарячим болем проважаю в домовини беззвісних героїв, що помирають, не знаючи за що" (*Винниченко В.* Щоденник / Редакція, вступна стаття і примітки Г. Костюка. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – Т. I: 1911–1920. – С. 323–324). З приїздом В. Винниченка до Австрії поновилися його приятельські стосунки з Ю. Тищенком, ім'я якого регулярно зустрічається серед "компаньйонів" родини Винниченків на сторінках щоденника письменника. Окрім давньої дружби, їх пов'язували спільні партійні та видавничі справи, зокрема обоє були пайщиками товариства "Дзвін".

6. Левіні – Левинський Володимир (1880–1953) – економіст, публіцист і теоретик українського соціалістичного руху, один із засновників УСДРП. Ю. Тищенко вперше зустрівся з В. Левинським у Львові в липні 1907 р., куди його після втечі з-під арешту переправив В. Винниченко. В. Левинський – на той час редактор соціал-демократичного тижневика "Земля і воля", за дорученням В. Винниченка опікувався новоприбулим еміґрантом, зокрема влаштував його побут в Академічному домі та склав протекцію у товаристві "Дністер", де той короткий час служив під прізвищем Салтичинського. Не виключено, що В. Левинський був ініціатором знайомства Ю. Тищенка з М. Грушевським. Подальшому зближенню двох діячів сприяла співпраця в Києві навколо журналу "Дзвін", редактором якого упродовж 1913 р. був В. Левинський. У цей час вони стали близькими приятелями. Принаймні листи В. Левинського до Ю. Тищенка свідчать, що він був посвячений у всі деталі особистого життя свого товариша (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 3–8). В еміґрації обоє – члени Закордонної групи УКП у Відні (ЗГ УКП), належали до редакційного комітету тижневика "Нова доба". На початку еміґрації В. Левинський, будучи незмінним супутником В. Винниченка, часто передавав у листах до Ю. Тищенка думки письменника щодо нагальних справ. Належність до "кола Винниченка" зближувала обох діячів, давала їм привід для пліток. Так, 26 травня 1919 р. В. Левинський писав приятелю: "І ще раз переконався, який шкідливий має на нього вплив Роза" (там само. – Арк. 13зв.). Після того, як у лютому 1921 р. В. Винниченко оселився в Німеччині, В. Левинський ще тривалий час залишався у Відні. 8 листопада 1923 р. він писав Ю. Тищенку: "Живу самотньо. До кав'ярень майже не хожу […] Ще при кінці мая ц. р. від'їхав Дмитро Левицький звідси. Партія в доміно з ним і Катамаєм в дні його виїзду була моя остання" (Там само. – Арк. 45). У той час, перебуваючи в скрутних матеріальних обставинах, В. Левинський звертався до Ю. Тищенка у справі продажу книжок з власної бібліотеки. Приблизно на початку 1924 р. В. Левинський перебрався до Берліна, де заснував пресове бюро. У 1924 р. Ю. Тищенко виконував роль своєрідного посередника між М. Шаповалом та В. Левинським у справі

співробітництва останнього з "Новою Україною" (Там само. – Арк. 48, 98). Він також сприяв отриманню В. Левинським стипендії від Українського Громадського Комітету в Празі (УГК).

7. Більшовики захопили Київ 5–6 лютого 1919 р. і перебували в місті до 31 серпня 1919 р.

8. Дятлів Петро (1883–1937 ?) – громадсько-політичний діяч, публіцист і перекладач. Член РУП та УСДРП. Відбувши річне ув'язнення як редактор полтавського підпільного журналу "Соціал-демократ", 1909 р. виїхав за кордон. Мешкав у Цюріху, у 1911–1914 рр. – у Празі. З початком Першої світової війни переїхав до Відня, де співпрацював з Союзом визволення України (СВУ). Як член ЦК УСДРП підтримував зв'язки з групою лівих в УСДРП, зокрема з Л. Юркевичем та В. Левинським. Був співробітником газети "Боротьба", яку видавав у 1915–1916 рр. у Женеві Л. Юркевич. У ті ж роки контактував з групою В. Леніна у Швейцарії. 1918 р. вступив до української секції Комуністичної партії Австрії. З 1919 р. видавав у Відні організовану за допомогою українських комуністів США і Канади "Комуністичну бібліотечку". 1921 р. увійшов до складу Закордонного комітету Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), видавав його орган – газету "Наша правда". У березні 1921 р. виступив з різкою критикою з радянофільських позицій діяльності ЗГ УКП. Наприкінці 1921 р. переїхав до Берліна, де вступив до української групи Комуністичної партії Німеччини, почав працювати в радянському представництві. Виконував агентурні доручення більшовиків, зокрема й в оточенні В. Винниченка. Про те, що це було добре відомо самому Володимиру Кириловичу, свідчить, зокрема, його лист до М. Грушевського від 1 березня 1922 р. (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 43). Влітку 1924 р. П. Дятлів переїхав до Праги, де був співробітником радянського представництва. У січні 1925 р. він повернувся в Україну, вступив до КП(б)У, працював у Наркоматі освіти УСРР, викладав у вузах Харкова, перекладав для Державного видавництва України (ДВУ). Ю. Тищенко надсилав йому для цієї роботи німецькомовні твори К. Маркса та Ф. Енгельса. Через П. Дятлова, який обіймав посаду секретаря колегії Наркомосвіти, Ю. Тищенко шукав можливість переправлення виданих ним підручників до УСРР. У листі від 4 квітня 1926 р. П. Дятлів умовою такої співпраці висував подання Ю. Тищенком заяви до ВУЦВК з проханням про надання йому громадянства УСРР та СРСР і його повернення на батьківщину (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 239). П. Дятлів був засланий на Соловки і розстріляний наприкінці 1937 – на початку 1938 рр. (*Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). – К., 1999. – С. 136).

9. Раковський Християн (1873–1941) – політичний і державний діяч УСРР, у січні–липні 1919 р. та у 1920–1923 рр. очолював уряд радянської України.

10. З 2 лютого 1919 р. Вінниця була центром осідку Директорії УНР. 18 березня – 11 серпня 1919 р. місто перебувало під владою більшовиків.

11. Дідушок Петро (1889–1937) – громадський і політичний діяч, правник, дипломат. У роки Першої світової війни – чотар Легіону Українських січових стрільців (УСС). З вересня 1916 р. до середини 1917 р. перебував у російському полоні. Член Української Центральної Ради (УЦР). За часів Української Держави – секретар Українського національного союзу. Від грудня 1918 р. – секретар Директорії УНР, у січні–червні 1919 р. – секретар української делегації на Паризькій мировій конференції 1919 р. разом із М. Грушевським, Д. Ісаєвичем та Б. Матюшенком брав участь у Міжнародній конференції Соцінтерну в Люцерні. Від 1920 р. – секретар закордонного бюро УСДРП у Берліні. Близько 1930 р. під прізвищем Гельмер прибув до Москви, де працював в Аерофлоті.

Заарештований у грудні 1934 р. за звинуваченням у причетності до організації терористичних актів проти керівників СРСР. 1937 р. розстріляний у Сандормосі разом з братами Василем та Володимиром.

12. Калинович Іван (1884–1927) – бібліограф, видавець, перекладач, громадський діяч. Власник видавництва "Всесвітня бібліотека" у Бориславі (1912–1927). Щодо діяльності І. Калиновича за доби визвольних змагань М. Мочульський зазначав: "Велика хуртовина захопила була й Калиновича. Він покинув бібліографічну працю і у 1918 р. став головною особою у нафтовому комісаріаті в Дрогобичі, а потім з укр[аїнською] армією пішов за Збруч і боровся там проти галицької диктатури. Посол до Української Національної Ради ЗУНР і депутат Трудового Конгресу в Києві. 1920 р. – член ЗГ УКП у Відні і керівник її видань. Після Кам'янецької катастрофи він опинився у Відні і працював у редакції "Нова Доба", а коли не було йому з чого жити у Відні, він вернувся до Галичини й осів у Золочеві, де працював у економічних та освітніх українських установах, а також продовжував бібліографічну працю" (Некролог // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 211). Автор багатьох бібліографічних покажчиків, зокрема "Показчика до української соціялістичної і комуністичної літератури", виданого у Відні в серії "Бібліотека "Нової доби" 1920 р. Після повернення на батьківщину І. Калинович був секретарем бібліографічної комісії НТШ, керівником бібліотечно-бібліографічного бюро у Золочеві. Особисті якості І. Калиновича викликали застереження не лише у Ю. Тищенка. 27 жовтня 1922 р. М. Грушевський писав К. Студинському: "Калиновичу прошу не давати більше книг, поки в цілості не сплатить попереднього. Він проворний чоловік, і варто йому помогти, але він – між нами – не дуже твердий в слові, і в очі облесний, а за очі обмовний" (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 52). З 1927 р. І. Калинович видавав у Львові тижневик "Наше слово" – орган Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання ("Сель-Роб"), який пропагував соціалізм більшовицького зразка.

13. Після проголошення 21 березня 1919 р. Угорської радянської республіки (УРР) нова влада здійснила спробу ліквідації та конфіскації майна Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Будапешті. Мотивом такого заходу було те, що вона репрезентує уряд, який перебуває в стані війни з Російською радянською республікою. Для залагодження ситуації було організовано переговори між В. Винниченком та комісаром закордонних справ УРР Белою Куном, який погодився на них, зважаючи на те, що будучи "українським самостійником", письменник виступає за радянський устрій. Викликаний телеграмою голови української місії в Угорщині М. Галагана, 28 березня 1919 р. В. Винниченко виїхав з Відня. У поїздці його супроводжували Ю. Тищенко та якийсь Бірінський. Перший, напевно, виконував функції секретаря, другий міг бути охоронцем. Принаймні, М. Галаган не називає Бірінського серед учасників зустрічі з Б. Куном. Переговори розпочалися 31 березня і тривали близько двох тижнів. Угорські комуністи сподівалися на посередництво В. Винниченка у справі отримання військової допомоги від більшовиків, обіцяючи представникам УНР своє сприяння у налагодженні стосунків з Москвою. За визначенням В. Винниченка, всі надії угорського уряду на утримання нового режиму були пов'язані з радянською Росією й Україною. "Але між нею й цими рідними їй державами була перегородка з Галичини. Коли б цю перегородку можна було пробити й з'єднатись з Росією, становище Угорщини зразу значно зміцнилося б" (*Винниченко В.* Відродження нації. Історія української революції. – К.; Відень, 1920. – С. 321). У направленій до Москви ноті було сформульовано умови україно-угорського порозуміння. Текст цього документа записував зі слів В. Винниченка та М. Галагана і реда-

гував Ю. Тищенко (*Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / Передм. Т. Осташко, В. Соловйова – К., 2005. – С. 445). У ньому йшлося, зокрема, про створення Української радянської республіки в етнічних межах та організацію воєнного союзу соціалістичних республік тощо. Відповідь наркома закордонних справ Х. Раковського була негативною, оскільки він категорично відмовився від переговорів з В. Винниченком як представником "дрібнобуржуазної ідеології" (*Матяш І., Мушинка Ю.* Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи – К., 2005. – С. 27–29). Таким чином, місія В. Винниченка не мала практичних наслідків. Про роль і настрій Ю. Тищенка під час цієї поїздки та про його дипломатичні здібності свідчив сам Володимир Кирилович, розповідаючи про їхнє повернення до Відня: "Ю[рій] П[илипович] суворо і сонно сидить і на всі звернення до нього по-французьки одповідає по-німецьки: «Данке шен»" (*Винниченко В.* Щоденник... – Т. І. – С. 349).

14. Дніпросоюз – центральний союз кооперативних споживчих спілок. Заснований у Києві 1917 р. Окрім іншого, займався видавничою діяльністю. У 1920 р. був реорганізований у Всеукраїнську кооперативну спілку. До 1921 р. продовжував свою діяльність у Відні. Ю. Тищенко користувався посередництвом Дніпросоюзу для переправки виданих за кордоном книжок в Україну. Про згаданий у щоденнику епізод він писав: "На Україні кипіло повстання проти гетьмана, кордони закрито, а сім вагонів підручників, які експедитор відправив з Відня на Україну в січні 1919 року, застряли в Станіславові. Тільки в березні пощастило мені дістатись до Будапешту й продати всі підручники кооперативу «Дніпросоюз». Літом 1919 року вони були вже на Україні. Таким чином, територію, не обсажену ще більшовиками, забезпечено шкільними підручниками" (*Сірий Ю.* Із спогадів про українські видавництва... – С. 12).

15. Йдеться про видання: *Левинський В.* Народність і держава. – К.; Відень, 1919.

16. Розалія Яковлевна – дружина В. Винниченка.

17. Юркевич Левко (1884–1917 або 1918) – політичний діяч, публіцист, письменник. Член РУП, один із засновників УСДРП. 1907 р. виїхав за кордон, де закінчив навчання в університеті. З 1911 р. мешкав у Франції, Львові, з 1914 р. – у Швейцарії. Використовував отриману від батька спадщину на потреби УСДРП. Разом з В. Винниченком та Ю. Тищенком у 1911 р. заснував видавниче товариство "Дзвін". При цьому кожний з учасників проекту мав внести пай у п'ятсот карбованців. В. Винниченко відрахував потрібну суму з гонорарів за свої твори, що друкувало видавництво. Грошовий внесок за Ю. Тищенка перевів з-за кордону Л. Юркевич. Окрім інших соціал-демократичних видань, фінансував київський журнал "Дзвін" (*Сірий Ю.* Із спогадів про українські видавництва… – С. 9–10). Після Лютневої революції 1917 р. намагався повернутись в Україну. Помер у Москві.

18. Роман В. Винниченка "Рівновага" вперше вийшов друком у 1912 р. в московському видавництві "Земля" російською мовою під назвою "На весах жизни". Українською мовою був уперше надрукований в Києві 1913 р. У даному випадку йдеться про: *Винниченко В.* Твори. – К.; Відень, 1919. – Т. 6: Рівновага.

19. Матюшенко Борис (1883–1944) – громадський і політичний діяч, лікар, дійсний член НТШ. Активний член РУП та УСДРП. З 1905 р. працював у санітарній управі Києва, з 1909 – в клініці Університету св. Володимира. Організатор медично-санітарної служби України, очолював Головну медично-санітарну управу при Генеральному секретаріаті, директор Департаменту здоров'я за доби Гетьманату. Член української делегації на Мировій конференції у Парижі. 1919 р. разом з М. Грушевським, П. Дідушком, Д. Ісаєвичем брав участь у Міжнародній конференції Соцінтерну в Люцерні. Один із

засновників Закордонного бюро Українського Червоного Хреста (1919–1921). З 1922 р. мешкав у Празі. Засновник та голова (1922–1935) Спілки українських лікарів у Чехословаччині (СУЛ), редактор "Українського медичного журналу". Як членові УСДП Б. Матюшенку вдалося встановити широкі зв'язки з провідними колами Чеської соціал-демократичної партії, яка мала великий вплив в уряді, і добитися щедрої фінансової допомоги українським лікарям та еміграційним інституціям. У 1923–1928 рр. СУЛ отримала понад 500 000 корон на допомогові акції та 120 000 корон на видавничі цілі. Нею було закуплено великий транспорт медичної літератури, яку зберігали в Берліні, а 1927 р. передали до Медичної секції ВУАН Професор Українського вільного університету (УВУ) та Української господарчої академії в Подєбрадах (УГА) (Борис Матюшенко – лікар-гігієніст, учений і суспільно-політичний діяч // *Ганіткевич Я.* Українські лікарі-вчені першої половини XX століття та їхні наукові школи: Біографічні нариси та бібліографія. – Львів, 2002. – С. 67–76).

20. Йдеться про найдраматичніший етап українсько-польської війни 1918–1919 рр. 7 червня 1919 р. УГА розпочала наступальну операцію у районі м. Чорткова з метою визволення всієї території ЗУНР. За три тижні українські війська наблизилися до Львова. 25 червня 1919 р. Найвища Рада Паризької мирової конференції підтримала позицію Польщі і погодилась на тимчасову окупацію Східної Галичини її військами, залишивши юридичні права над цією територією за союзними державами. Під тиском польської армії 18 липня 1919 р. УГА відступила за Збруч. Згідно з Договором між союзними державами і Польщею, укладеним 21 листопада 1919 р., Східна Галичина входила до складу Польщі на правах територіальної автономії.

21. Навесні 1919 р. Добровольча армія під командуванням А. Денікіна розпочала наступ з Північного Кавказу з метою відновлення "единой и неделимой России" в її колишніх межах. Упродовж наступних місяців денікінцями було захоплено Донбас і значну територію від Царицина до Харкова і Катеринослава. 3 липня розпочався наступ на Москву. Полтаву денікінці зайняли 29 липня. До осені 1919 р. більшість території колишньої підросійської України опинилася під контролем Денікіна. Ставлення до цього серед українських діячів було неоднозначним. Різний політичний досвід минулого обумовлював те, що одні бачили в денікінцях запеклих ворогів, а інші сподівалися через компроміс з ними знайти порозуміння з Антантою. Наприкінці липня 1919 р. ширилися чутки про наміри Директорії вступити в переговори з денікінцями, що поділило українських діячів на два табори – так званих "петлюрівців" і "винниченківців". Думку останніх, які вважали компроміс з Денікіним злочином проти ідеї національного визволення, відображають нотатки зі щоденника Ю. Тищенка.

22. Олександр Олесь – один з найближчих приятелів Ю. Тищенка, який вже наприкінці 1940-х рр. писав: "37 літ життя разом з Олесем – це довгий шлях. На ньому мало квіток. Доводилося і нам, як і тим героям із його символічної п'єси "По дорозі в казку", продиратись крізь колючі терни та хащі. Але тепер, коли згадую про зустрічі з ним, у мене виникає лише одне бажання, щоб пережите повернулося ще раз". Два діячі зустрілися 1909 р. в Українському клубі і після переїзду О. Олеся до Києва стали добрими друзями, яких поєднувала співпраця навколо ЛНВ, часописів "Українська хата" та "Дзвін". Опинившись в еміграції, обидва співпрацювали в Союзі українських журналістів і письменників та Союзі "Голодним України". Упродовж багатьох років досвідчений книгар Ю. Тищенко намагався надати поетові, що перебував у злиднях, всіляку матеріальну підтримку – від організації його ювілею до продажу його видань через власну книгарню у Празі. Ю. Тищенко був серед нечисленного гурту друзів, які були з

поетом в останні дні його земного шляху (*Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей... – С. 76–83).

23. Піснячевський Віктор (1883–1933) – громадський діяч і журналіст. Був кореспондентом газети "Рада" у Петербурзі, брав активну участь в організації української парламентської фракції у І Державній думі Росії, ініціатор видання газети "Рідна справа/ Думські вісті" – органу української фракції у ІІ Держдумі. Друкувався в ЛНВ, з приводу чого зустрічався з Ю. Тищенком під час своїх приїздів до Києва. За часів Української революції видавав в Одесі газети "Одеський листок" та "Украина молодая". Перебував в еміграції у Відні, де з 1919 р. видавав суспільно-політичний і культурологічний тижневик "Воля" (з 1921 р. – "Воля України"). У 1921 р. на основі редакції було створено видавництво "Наша воля". Певний час редакція "Волі" була центром українського життя у Відні. Тут 1 липня 1919 р. з ініціативи О. Олеся, В. Піснячевського та О. Степаненка відбулося відкриття Українського клубу, учасники якого збиралися заснувати за кордоном філію Українського Наукового товариства. Проте через відсутність матеріальних засобів ці починання не мали розвитку. (*Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – К., 1999. – С. 70).

Редагована В. Піснячевським "Воля" фактично декларувала позиції уряду УНР, а з часом його закордонного центру. У своїх публікаціях журналіст виступав з різкою критикою прорадянської орієнтації українського руху. Приклад подібних випадів В. Піснячевського наводив у своєму щоденнику Є. Чикаленко: "В віденській "Волі" (січень 1920 р., т. І, ч. 5) В. О. Піснячевський у двох статтях і скількох замітках "разделал" М. С. Грушевського та В. К. Винниченка за їхній большевизм. Піснячевський ще колись до "Ради" прислав був з Петербурга статтю, в якій вилаяв Грушевського за його кадетизм, а коли я тої статті не надрукував, то він страшенно розсердився і перестав писати до "Ради". Тепер йому, як редакторові "Волі", ніхто не забороняє лаятись, то він так розперезався, що аж ніяково читати. Досі ніхто ще проти Грушевського печатно не виступав так гостро, коли не лічити анонімної брошурки, що видана у Львові 1913 року з метою провалити його на виборах в Науковому Т-ві ім Шевченка [...]" (*Чикаленко Є.* Щоденник. 1919–1920. – К.; Нью-Йорк, 2005. – С. 245). Виступи В. Піснячевського віденські емігранти, більшість яких з упередженням ставилася до діяльності уряду УНР, сприймали різко негативно. За словами А. Хомика, публіцист уникав спілкування з українцями. Зокрема, він побоювався бувати в кафе "Геренгоф", де сходилися всі – від комуністів до монархістів, "щоб не побили" (Цит. за: *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). – К.; Нью-Йорк, 2006. – С. 215). З часом В. Піснячевський відійшов від громадської діяльності, з 1923 р. оселився у Братиславі, де працював за фахом – був шеф-лікарем інженерного полку, а також лікарем робітничої страхової каси.

24. Степаненко Олександр (?–1924) – політичний і кооперативний діяч, за фахом – ветеринарний лікар. Член РУП, один із засновників Української народної партії (1901–1902). Формальний редактор-видавець часопису "Засів" (грудень 1911 – серпень 1912 рр.). Автор публікацій з проблем виховання молоді, учасник ІІ Всеукраїнського студентського з'їзду у Львові (1913). Фінансував українські видання. Зокрема його коштом було видано другу поетичну збірку О. Олеся (Листування Михайла Грушевського/ Ред. Л. Винар, упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. – Т. ІІІ. – С. 610). Член УЦР та Київської губернської Ради об'єднаних громадських організацій. Наприкінці квітня 1917 р. на сторінках часописів "Русское слово" і "Киевская мысль" О. Степаненка було звинувачено у зв'язках з охранкою. Спеціальна комісія

УЦР, яка займалася розглядом цієї справи, спростувала подану інформацію. Проте факту реабілітації О. Степаненка вже не було надано такого розголосу, якого набула його компрометація. Один з організаторів Української партії соціалістів-самостійників (грудень 1917 р.), секретар її фракції в УЦР. За Директорії – економічний радник УНР у Відні. У 1922 р. повернувся в Україну. Був висланий до РРФСР, де помер.

25. Бородай Олександр – громадський діяч, інженер за фахом. Народився на Полтавщині. По закінченні кадетського корпусу у 1870-х рр. еміґрував спочатку до Мюнхена, де закінчив політехнічний інститут, потім – до Америки. Тут О. Бородай прожив близько двадцяти років і працював як інженер-електротехнік. У середині 1890-х рр. він отримав посаду в американському електричному товаристві в Петербурзі. Був одним з активних діячів петербурзької української громади та Загальної безпартійної української організації. Кілька років на початку XX ст. мешкав у Києві. Вирізнявся екстравагантними вчинками. Як зазначав Є. Чикаленко, О. Бородай справляв враження "варята, що не вмре, поки не помочить рук своїх в кацапській крові [...]. Тоді це вже був зовсім сивий дід, великий на зріст, огрядний, з великою лисою головою і довгими, білими запорозькими вусами. Сам він себе називав "американським гайдамакою". Хоч він справді мав вигляд гайдамаки, але в дійсності це був досить сентиментальний український ідеаліст, що, здавалося, тільки удавав із себе якогось хижака" (*Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – К., 2003. – С. 169–170). У романі "Хочу" О. Бородай виведений під іменем Андрія Степановича Сосненка, який "прищеплював" українство головному герою Андрію Халепі. Описаний В. Винниченком у романі сюжет з бійкою, яку влаштував Андрій Сосненко просто серед вулиці, взятий автором з анекдотів про численні "бешкети", які О. Бородай "виробляв з москалями".

26. Сисан – можливо, автор має на увазі Миколу Сисака – представника лівих соціал-демократів, патологоанатома за фахом, члена Спілки українських лікарів у Чехії.

27. Черкасенко Спиридон (1876–1940) – учитель народної школи при копальнях в Юзівці, звільнений з посади за участь у робітничому русі. Після відбуття покарання переїхав до Києва, де був співробітником "Ради" та ЛНВ. До цього часу відноситься його знайомство з Ю. Тищенком. Обидва, будучи колишніми вчителями, добре розумілися на шкільній справі й зійшлися у спільній праці з розбудови національної освіти. С. Черкасенко разом з Г. Шерстюком заснував товариство "Український учитель", яке видавало літературу для народної школи. Серед іншого "Українським учителем" були надруковані підручник Ю. Сірого з природознавства та пізнавальне оповідання для дітей молодшого віку "Світова мандрівка краплини води". Товариство започаткувало педагогічний журнал "Світло", з яким також співпрацював Ю. Тищенко. Заборонене за часів Першої світової війни видавництво поновило свою діяльність 1917 р. під назвою "Рідна школа" як філія товариства "Дзвін". С. Черкасенко був автором букваря "Початок" та читанок для чотирьох ступенів народної школи, які друкувалися з 1918 р. у Відні (*Тищенко Ю.* З історії української дитячої книжки // За рідну книжку дітям. – Париж; Нью-Йорк; Торонто; Буенос-Айрес; Мельбурн, 1951. – С. 5–21).

28. Стах – псевдонім С. Черкасенка.

29. Сірий Юрій – псевдонім Ю. Тищенка. Йдеться про видання: *Сірий Ю.* Новелі. – К.; Відень: Видавниче товариство "Дзвін", 1920.

30. Залізняк Микола (1888–1950) – громадський і політичний діяч, публіцист, один із провідників УПСР, засновник першої в Києві організації соціалістів-революціонерів (1905 р.). Був заарештований, втік з в'язниці за кордон, у Львові брав активну участь у студентському русі. У 1907 р. М. Залізняк та Ю. Тищенко майже одночасно опинилися

у Галичині. Познайомилися, очевидно, через М. Грушевського, який залучив обох до співпраці. М. Залізняк став одним з провідних публіцистів ЛНВ. Ю. Тищенко завідував його київською редакцією, тому вони регулярно спілкувалися у видавничих справах. Ю. Тищенко був добре поінформований про політичну діяльність М. Залізняка. Зокрема, дізнавшись про події у Львівському університеті 1 червня 1910 р., він запитував М. Грушевського: "Чи живий Мик. Залізняк?" (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – С. 468). М. Залізняк – один з організаторів СВУ. 1918 р. – член делегації УНР на мирових переговорах у Брест-Литовську, 1919–1920 рр. – посол УНР у Фінляндії, згодом жив у Відні. Як представник видавництва "Серп і молот" входив до Об'єднання українських видавців. Н. Суровцова згадувала про М. Залізняка: "Непоказний, низенький, з якимсь скитським, майже безбородим обличчям, він не справляв жодного враження, але думати і діяти, казали, він умів. У дипломатичній кар'єрі він нічого особливого не досяг, був послом у Фінляндії, але кошти придбав величезні і зумів їх "до ладу" використати, хоч і в особистих також інтересах. Він був есер, але нічим не був схожий до своїх колег, переважно типу "старих народовольців". Залізняк мав величезну і відому прекрасну бібліотеку, знав і любив книгу" (*Суровцова Н.* Спогади. – К., 1996. – С. 148). М. Залізняк отримав ступінь доктора філософії і викладав в Українському Вільному Університеті (УВУ). Пізніше йому було надане австрійське громадянство. У 1945 р. був заарештований радянськими окупаційними військами, засуджений до 15 років ув'язнення, помер у тюрмі.

31. Союз українських журналістів і письменників у Відні заснований у вересні 1919 р. з метою згуртування українських журналістів і письменників, які опинилися в еміґрації, захисту їхніх професійних інтересів, інформування міжнародної спільноти про ситуацію в Україні через засоби масової інформації та міжнародні організації, забезпечення матеріальної підтримки своїх членів. Головою організації було обрано В. Кушніра, заступником О. Олеся, який з 1923 р. очолював Союз. У 1922 р. до складу Союзу входило 68 осіб. Найбільшого поширення в його діяльності набули літературні вечори, один з яких описав у своєму щоденнику Ю. Тищенко. У листопаді 1920 р. Союзом були організовані академічні виклади для інтелігенції, які з початком 1921 р. набули регулярного характеру і були зорганізовані як Український Вільний Університет (УВУ). З 1925 р. Союз працював у Празі (*Наріжний С.* Українська еміґрація. Культурна праця української еміґрації 1919–1939. – К., 1999. – С. 64–66).

32. У записах Ю. Тищенка, безперечно, йдеться про видатного громадського і державного діяча, історика мистецтва Дмитра Антоновича (1877–1945). Наявність ініціала "В", можливо, пояснюється бажанням автора або приховати саркастичні відгуки про старого товариша по УСДРП, або посилити іронічний наголос, порівнюючи сина з видатним батьком. Знайомство двох діячів слід віднести до часів їхньої співпраці навколо заснованого 1913 р. у Києві літературно-мистецького та суспільно-політичного журналу "Дзвін", перші чотири числа якого вийшли під редакцією Д. Антоновича. За кордон Д. Антонович виїхав 1919 р. як голова дипломатичної місії УНР у Римі. З початку 1920 р. мешкав у Відні, восени 1921 р. перебрався до Чехо-Словаччини. На початку 1923 р. вів переговори з В. Винниченком про заснування Єдиного революційно-демократичного фронту і дав свою згоду на участь у ньому (*Винниченко В.* Щоденник / Ред. Г. Костюк. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. – Т. II: 1921–1925. – С. 171, 180). Проте особливої політичної активності в еміґрації не виявляв, цілком зосередившись на культурницькій праці, ставши, за визначенням С. Наріжного, окрасою мистецтвознавчої науки та одним з лідерів тогочасного інтелектуального життя (*Наріжний С.* Українська еміґрація. Культурна

праця української еміграції 1919–1939. – К., 1999. – С. 8). Один з ініціаторів створення УВУ, його професор та ректор (1928–1930, 1937–1938), упродовж двадцяти років був директором Музею визвольної боротьби України, організатор та директор Студії пластичного мистецтва у Празі. Голова Українського історико-філологічного товариства (1925–1945). Окрім неформальних, підтримував з Ю. Тищенком офіційні стосунки як голова Бібліотечної комісії УВУ, для якого отримував видання "Дзвону" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 2).

33. Хомик Артим (1881–1921) – письменник, журналіст. Викладач гімназії з Галичини, напередодні Першої світової війни опинився у Києві в справах співпраці з журналом "Українська хата". За допомоги М. Шаповала йому вдалося уникнути висилки і отримати посаду в лісництві на межі Чернігівщини й Орловщини. За часів революції співпрацював у газеті "Відродження", був заарештований за гетьманату. Як знавець мов А. Хомик був призначений до дипломатичної місії УНР на Мировій конференції в Парижі. Проте він так і не дістався туди через адміністративну тяганину і затримався у Відні, де став співробітником тижневика "Воля". У 1921 р. у товаристві "Вернигора" був виданий його підручник з географії України у двох частинах. Перша збірка творів А. Хомика "Всесильний доляр і инші новелі" була видана вже по його смерті товариством "Чайка". М. Шаповал писав про нього: "Самотник, журналіст-філософ, спартанськи простий і демократичний в житті і звичках, він леліяв одну мрію – відродження свого народу. Без надій на особисте щастя, з скепсісом що-до принад життя, він хотів цих принад для великого майже бездушного національного колєктиву і здібний був на жертви для його" (*Шаповал М.* Артим Хомик (уривок із споминів) // *Хомик А.* Всесильний доляр і инші новелі. – К.; Відень; Львів, 1922. – С. 5–19).

34. Турянський Осип (1880–1933) – письменник-символіст і літературний критик, учитель за фахом, викладав в УВУ. У щоденнику Ю. Тищенко згадує про психологічну повість-поему: *Турянський О.* Поза межами болю: Картина з безодні. – Відень; Чикаго: Накладом Української мистецької накладні і книгарні у Відні, 1921.

35. Федів Ігор (1895–1962) – громадський діяч, географ, педагог, видавець. Колишній вояк УСС. На еміграції у Відні був активним діячем студентського руху, членом Українського товариства прихильників освіти, головою заснованого у травні 1921 р. Українського руханково-спортового товариства, очолював Товариство "Січ", редагував заснований у лютому 1921 р. місячник "Молоде життя". З 1923 р. І. Федів мешкав у Празі, де упродовж року очолював Центральний союз українського студентства. У 1929 р. він переїхав до Львова. Після Другої світової війни мешкав у Німеччині, Тунісі, Канаді.

36. Назарук Осип (1883–1940) – громадсько-політичний діяч, журналіст, публіцист, адвокат. Член Української радикальної партії (1905–1923). У серпні 1914 р. був ув'язнений за звинуваченням у протиавстрійській діяльності і кілька місяців перебував у таборі інтернованих у Талергофі. Після звільнення виїхав до Швеції і Норвегії як представник пресових органів СВУ. Член Загальної української ради. За дорученням командування УГА брав участь в антигетьманському повстанні. У грудні 1918 – червні 1919 рр. О. Назарук був керівником Головного управління преси і пропаганди УНР. З червня 1919 р. керував роботою Пресової квартири УГА і редагував газету "Стрілець". У листопаді 1919 р. разом із Є. Петрушевичем переїхав до Відня, де був уповноваженим зі справ преси і пропаганди урядового центру ЗУНР. У серпні 1922 р. О. Назарук виїхав до Канади як надзвичайний представник ЗУНР. Став прихильником гетьманського руху. У 1922–1927 рр. мешкав у США, потім повернувся до Львова, звідки 1939 р. переїхав

до Варшави (Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) / Упор. М. Дядюк. – Львів, 2004. – С. 9–10).

37. Карманський Петро (1878–1956) – поет-модерніст, перекладач, учителював у гімназіях Галичини. Перші твори були надруковані 1899 р. у газеті "Руслан". Знайомство Ю. Тищенка з П. Карманським, принаймні заочне, відноситься до часів їхньої співпраці в ЛНВ, де регулярно вміщувалися твори поета. З 1915 р. П. Карманський перебував у Відні, працював у таборах військовополонених у Німеччині. Виконував дипломатичні доручення уряду ЗУНР, зокрема 1922 р. він був відправлений для збору коштів до Бразилії, де мешкав до 1931 р. Після повернення з-за океану у 1931 р. працював учителем гімназії в Дрогобичі, пізніше мешкав у Львові. Викладав у Львівському університеті, був директором меморіального музею І. Франка (1944–1946). Член Спілки радянських письменників (з 1940 р.).

38. Кафе "Герренгоф, Кранц" – місце неформальних зустрічей українських еміґрантів. За спогадами Н. Суровцової, воно містилося у центрі міста, неподалік опери на Кертнерштрасе. "Кафе було велике, з високими залями – одна виходила на вулицю, друга менша, але більш інтимна і не така пишна, виходила у глибину – його саме ми й полюбляли. Взагалі европейські кафе припали до смаку безпритульним безбатченкам. Там полагоджувалися ділові справи, відбувалися невеликі засідання, там зустрічалися поважні діячі і молодь, там можна було знайти працю, помешкання, довідатись політичні новини, українські сенсації, послухати й погомоніти про Україну" (*Суровцова Н.* Спогади... – С. 104).

39. Йдеться про поїздку В. Винниченка до Москви і Харкова у травні–вересні 1920 р., під час якої він зустрівся з Л. Троцьким, Л. Каменєвим, Г. Зінов'євим, Х. Раковським та отримав пропозицію стати заступником голови РНК і наркома закордонних справ УСРР. Наполягаючи на тому, що радянська влада в Україні має бути національною, В. Винниченко висунув вимогу про введення його до складу політбюро ЦК КП(б)У, але йому було відмовлено. Пересвідчившись у неможливості співпраці з більшовиками, відбув за кордон (*Кульчицький С., Солдатенко В.* Володимир Винниченко... – С. 233–287). Поїздка В. Винниченка і його переговори з більшовиками стали приводом для різноманітних чуток серед українських еміґрантів, деякі з них вже бачили письменника головою уряду радянської України. Тому його поява у Карлсбаді в перші дні жовтня 1920 р. була зовсім неочікуваною, зокрема для Є. Чикаленка та М. Шаповала, які перебували там. Невдала спроба повернутися на батьківщину спричинила у В. Винниченка тяжку депресію. Про його пригнічений стан свідчить Є. Чикаленко: "Він страшенно змарнів, постарівся і робить враження прибитого, приглушеного [...] Винниченко побачив, що коли він стане навіть на чолі радянського уряду, то він не зможе повести української політики, бо весь апарат неукраїнський. Розігнати його і замінити українцями неможливо, перше всього через те, що Москва це зрозуміє, як контрреволюцію, як український шовінізм і не допустить того. [...] Але якби навіть Москва і згодилась на заміну всього апарату на український, то українців нема де взяти. Їх не ставало за Ц. Ради, за Гетьманства, за Директорії, то тепер їх ще менше, бо багато повиїздило за кордон, багато порозходилось по селах та й українців комуністів майже нема" (*Чикаленко Є.* Щоденник, 1919–1920… – С. 450). Подорож в Україну позбавила В. Винниченка політичних ілюзій і перетворила на запеклого противника більшовизму. Наприкінці 1920 р. В. Винниченко збирався виїхати до Відня для продовження роботи у редакції "Нової доби", проте не отримав візу від австрійського уряду. Його "сидіння у Чехах" тривало до 24 лютого 1921 р., коли письменник виїхав до Берліна (*Винниченко В.* Щоденник. – Т. ІІ. – С. 28).

40. Дорошенко Володимир (1879–1963) – історик, літературознавець, бібліограф, громадський діяч. Член РУП та УСДРП, один із засновників СВУ. Перебував у Львові з 1908 р., де належав до найближчих співробітників М. Грушевського, працював у бібліотеці НТШ. Це обумовило його знайомство і подальшу співпрацю з Ю. Тищенком. Загальний тон їхнього листування є цілком довірчим. Зокрема, В. Дорошенко повідомляв подробиці свого приватного життя, переказував львівські новини, а в листі від 26 березня 1925 р. зазначав: "Галичина заїла мій талант, тримаючи мене весь час в чорному тілі" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 213). На початку 1920-х рр. В. Дорошенко регулярно надсилав Ю. Тищенкові книжки зі Львова, а той, відповідно, видання "Дзвону" та тижневик "Нова доба" для бібліотеки НТШ. Восени 1920 р. Ю. Тищенко переклав працю російського філософа Олександра Богданова "Філософія життєвого досвіду". Свій переклад він доправив до Львова на перегляд В. Дорошенкові, який вважав, що його потрібно переробити, для чого пропонував свої послуги, виставивши гонорар в 2000 польських марок за аркуш. У листі від 13 квітня 1921 р. він писав: "Я можу запевнити, що дам зразковий переклад. За це можеш бути спокійний". На запропонований за свою роботу Ю. Тищенком гонорар у 1000 польських марок В. Дорошенко не погодився, називаючи таку оплату кривдою для себе (Там само. – Арк. 206–207). Невідомо, чи було видано у перекладі Ю. Тищенка згадану працю О. Богданова. Проте у серії "Бібліотека «Нової доби»" вийшла друком брошура: *Богданов А.* Діялєктичний матеріялізм / Пер. Юрій Сірий. – Відень, 1921. Окрім цього, Ю. Тищенко також надсилав свої оповідання для редагованого В. Дорошенком упродовж 1922 р. часопису "Письмо з «Просвіти»" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 7), які вміщено не було. У 1925 р. Ю. Тищенко запропонував своєму приятелю робити коректу видань В. Винниченка та співпрацю з "Новою Україною" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 212). З 1937 р. В. Дорошенко був директором бібліотеки НТШ, від 1944 р. мешкав у Німеччині, з 1949 р. – у США.

41. Сірополко Степан (1872–1959) – громадський і просвітній діяч, бібліограф, педагог. За часів революції – радник з питань освіти при Генеральному секретаріаті, товариш міністра народної освіти УНР. З 1920 р. мешкав у Польщі. Обіймав посади в екзильному уряді УНР, зокрема у січні 1922 – липні 1923 рр. був міністром освіти УНР. У 1925 р. переїхав до Праги, де був професором Українського Високого педагогічного інституту ім. Драгоманова, головою Українського товариства прихильників книги (1927–1934) та заснованого 1930 р. Українського педагогічного товариства. Особисті контакти між ним та Ю. Тищенком ґрунтувалися на зацікавленості обох у справі організації українського шкільництва.

42. "Українські щоденні вісті" – щоденна газета для українського працюючого люду в США. У травні–вересні 1920 р. на шпальтах газети друкувалися твори В. Винниченка "Рівновага", "Таємність", "Босяк".

43. 14 жовтня 1920 р. на нараді українських видавців у Відні було ухвалено рішення про скликання організаційних зборів Союзу українських видавців. Розробку принципів діяльності та проведення організаційних заходів взяли на себе П. Кашинський та Ю. Тищенко. Серед фундаторів Об'єднання, окрім Ю. Тищенка, який представляв "Дзвін", були П. Кашинський від товариства "Вернигора", І. Крекотень від Всеукраїнської кооперативної спілки (Дніпросоюзу), А. Крушельницький від "Української книжки" та М. Залізняк від видавництва "Серп і молот" (ЦДАВО України. – Ф. 3808. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1а). Пізніше до нього приєдналися видавничі товариства "Чайка", "Земля" та "Час". Нова фундація мала діяти на кооперативних засадах на підставі осібних

угод, що укладали її учасники. Головною метою Об'єднання була не стільки видавнича діяльність, скільки вирішення проблеми збуту вже виданих книжок. Для цього партнери мали передати у спільне розпорядження всі свої видання, склади, представництва, агентуру та зв'язки з ринками збуту. Передбачалося встановлення узгоджених між учасниками Об'єднання цін на видання та розмірів авторських гонорарів. У статуті організації зазначалося, що "внутрішня умова мусить мати міцні підвалини для торговельної діяльності Союзу, дістаючи від своїх членів певні гарантії і вимагаючи від них і певних обмежень вільної діяльності кожного з них" (Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 42–44). Це була своєрідна "джентльменська угода", яка не мала особливих важелів впливу на її учасників. Більш того, час від часу виникала плутанина навіть з назвою нової фундації. В одних документах вона фігурувала як Об'єднання українських видавничих товариств, в інших – як Об'єднання українських видавців. Це викликало непорозуміння під час розгляду судових справ, які ініціювало Об'єднання для захисту своїх інтересів. Зрештою організація не виправдала сподівань. Давалася взнаки турбота кожного з її учасників у першу чергу про свої власні комерційні претензії, особливо коли йшлося про розподіл грошей, отриманих від реалізації книжок. 13 лютого 1925 р. Ю. Тищенко писав А. Крушельницькому: "Я думаю скоро бути у Відні і постараюсь так чи инакше вийти правно з об'єднання. Його треба конче розв'язати, бо воно крім неприємностей нічого не дає, а особливо мені" (Там само. – Арк. 16).

44. Крекотень Іван – представник Всеукраїнської кооперативної спілки (колишнього Дніпросоюзу) у Відні. Ставши учасником Об'єднання українських видавців, І. Крекотень передав колишній віденський склад, що орендував Дніпросоюз у Маутнера, в спільне користування. У квітні 1923 р. виїхав в Україну.

45. Лотоцький Володимир (1888–1958) – журналіст і громадський діяч. У 1913 р. виїхав зі Львова до США, співредактор (1913–1916) і головний редактор (1916–1926) газети "Свобода" в Джерсі-Сіті. Редактор видань Українського Народного Союзу (УНС). Знайомство Ю. Тищенка з В. Лотоцьким належить до його першого перебування у США, куди він прибув у березні 1914 р. на запрошення Товариства "Просвіта". Як згадував сам видавець, йому здавалось, що пройшовши у Києві впродовж семи років школу організації видавничої та книгарської справи професора М. Грушевського, він зможе допомогти американським українцям. Тут Ю. Тищенко отримав посаду співредактора видань "Просвіти", а В. Лотоцький запропонував йому бути співредактором "Свободи". Разом вони стали ініціаторами створення української книгарні при УНС. Задля налагодження більш тісних зв'язків з галицькими та наддніпрянськими видавцями у квітні 1914 р. Ю. Тищенко виїхав на батьківщину з тим, щоб невдовзі вирушити назад до Америки. Проте початок війни перешкодив цим планам. Давнє знайомство з В. Лотоцьким стало у пригоді Ю. Тищенкові за часів еміграції, коли сподівання українських видавців були значною мірою пов'язані з Америкою як одним з найбільш перспективних ринків збуту друкованої продукції.

46. Тимофіїв Михайло – громадсько-політичний діяч, економіст, товариш міністра продовольства в уряді С. Остапенка. Один із засновників і член Ради Присяжних Українського союзу хліборобів-державників.

47. Чикаленко Євген (1861–1929) – громадський діяч, публіцист, меценат, видавець газет "Громадська думка", "Рада" та "Нова Рада". У січні 1919 р. виїхав з Києва до Галичини. Після короткого перебування у Варшаві в травні 1920 р. оселився в Чехії у Карлсбаді, звідки на початку 1921 р. перебрався до Австрії, де мешкав до 1925 р. Перша

зустріч Ю. Тищенка з Є. Чикаленком відбулася у липні 1907 р., коли після втечі з зали судув Катеринославі він нелегально прибув до Києва у пошуках можливості переправитись за кордон. Оскільки інших адрес, крім редакції "Ради", яку передплачував і де навіть надрукував у квітні 1907 р. під псевдонімом Галайда свій нарис "За ґратами", Ю. Тищенко не знав, то звернувся до Є. Чикаленка та С. Єфремова, які відправили його до В. Винниченка. Побіжне знайомство поглибилося впродовж наступних років, коли Ю. Тищенко став довіреною особою М. Грушевського у Києві. Є. Чикаленко цінував відданість завідувача редакції ЛНВ українському рухові, залишаючись для нього добрим другом і порадником у видавничих справах. Щоб підтримати молодого діяча, видавець "Ради" раз у раз вміщував на шпальтах своєї газети його публікації. Дружба Є. Чикаленка з В. Піснячевським, про яку згадано у щоденнику, також пов'язана з давньою співпрацею цих двох діячів навколо газети "Рада", кореспондентом якої у Петербурзі був В. Піснячевський. Проте Ю. Тищенко значно перебільшив близькість стосунків Є. Чикаленка та В. Піснячевського, для якого, як відомо з листа Г. Чикаленко-Келлер, її батько також мав свої "епітети" (*Чикаленко Є.* Щоденник. 1919–1920... – С. 526). Двоє діячів були швидше однодумцями, одностайними в негативній оцінці соціалістичного радикалізму провідників української революції, а особливо стосовно ілюзій щодо можливості співпраці з більшовиками, які на той час були поширені серед еміґрантів. Критикуючи позицію М. Грушевського та В. Винниченка, ліберал Є. Чикаленко у лютому 1920 р. зазначав у своєму щоденнику: "Але якби Україна і завела у себе радянські форми, то все одно московські більшовики не потерпіли б самостійності України. Треба було погодитись з німцями і, опираючись на їх силу, будувати не соціалістичну, а дрібнобуржуазну самостійну Україну, то вона змогла б відбитись і від Москви, і від Польщі, хоч би німці і пішли додому" (Там само. – С. 253). Будучи по суті політичним опонентом Є. Чикаленка, Ю. Тищенко висловив на сторінках щоденника застереження щодо його "хитрості", певною мірою обороняючи власні погляди та позицію свого друга і соратника В. Винниченка, який, зокрема, дорікав Є. Чикаленку за те, що той листується з В. Піснячевським і дивиться на нього самого очима "Волі". Проте якщо, розійшовшись з М. Грушевським ще за часів революції, Є. Чикаленко вже не поновлював цих стосунків, то відносини з В. Винниченком, до якого він завжди мав певні сентименти, будучи його "хрещеним батьком" у літературній праці, тривали і в еміґрації. Інколи посередником між ними виступав Ю. Тищенко. Так, знаючи складний матеріальний стан Є. Чикаленка, В. Винниченко пропонував через нього колишньому меценатові, який у свою чергу в старі часи підтримував молодого письменника, грошову допомогу. Євген Харлампійович був украй зворушений тим, зазначивши, що "й комуніст до мене, буржуя, ставиться як до рідного". Після чого між двома діячами "відновились давні родинні стосунки" (Там само. – С. 469–472). Можна припустити, що певною мірою за сприяння В. Винниченка Є. Чикаленкові було надано стипендію Українського громадського комітету.

48. Чикаленко (Садик) Юлія Миколаївна (1885–1928) – друга дружина Є. Чикаленка, рідна племінниця його першої дружини Марії Михайлівни. З 1909 р. жила з Є. Чикаленком у громадянському шлюбі.

49. "Нова доба" – щотижнева газета, орган Закордонної групи Української комуністичної партії, що виходила з 1 березня 1920 до 22 жовтня 1921 рр. у Відні під редакцією В. Левинського та Г. Паламаря. До складу її редакційного комітету належав Ю. Тищенко.

50. Згаданий матеріал у "Новій добі" вміщено не було.

51. Йдеться про видання: *Натроп П.* Народна культура і культура особистості. 6 викладів. – Львів: Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок, 1921.

52. Йдеться про лист В. Винниченка від 25 травня 1921 р., в якому він повідомляв Ю. Тищенка про свої плани взяти участь у створенні комерційного товариства "Українфільм". Як відомо, цей проект запропонував В. Винниченкові грузинський консул у Німеччині В. Думбадзе, а М. Грушевський навіть написав сценарій для фільму "Запорожці". Захопившись новою для себе справою, В. Винниченко був готовий оформити банківську позику під заставу не лише своїх книжок, а й усіх видань "Дзвону", які збирався перебрати від Ю. Тищенка (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 40–41). Активну участь у справі "Українфільму" брав колишній київський адвокат Марко Віленський, який вважав, що можна взагалі обійтися без позички, продавши видання "Дзвону". Ю. Тищенко, який на відміну від своїх приятелів добре знався на ситуації з продажем українських книжок, заперечував доцільність подібних фінансових операцій, справедливо стверджуючи, що не варто ризикувати "Дзвоном", який був єдиним джерелом прибутків для своїх співзасновників, заради примарних перспектив з постановкою кінострічки. У наступних листах В. Винниченко вдався до відвертого тиску на директора "Дзвону". 25 червня 1921 р. він писав: "Ви розпоряжаєтесь майном "Дзвона" як повновласний власник, не вважаючи нас за товаришів, з якими хоч би порадились [...] Я гадаю, що Ви, не знаючи її суті (справи з "Українфільмом". – *О. М.*), хочете мене самого примусити її не робити, бо вона Вам здається непевною з матеріального боку [...] І коли Ви, Юрію Пилиповичу, дійсно хочете зберегти "Дзвін" у такому складі, як він є, то не перешкоджайте цій справі, а поможить їй" (Там само. – Арк. 48–49). Зрештою виявилося, що практичний Ю. Тищенко мав рацію. Знайти кошти на "Українфільм" за тодішніх умов не вдалося, а з виїздом В. Думбадзе наприкінці 1921 р. до Америки проект втратив свого головного прихильника і вмер, так і не народившись.

53. Кашинський Павло (1890–?) – видавець, журналіст і педагог, директор видавництва "Вернигора", видавець і редактор "Osteuropaische Presstdinst" (Відень). Голова заснованої у Відні в січні 1923 р. Ліги української культури Різко негативну оцінку Кашинського залишила Н. Суровцова, яка на початку 1920-х рр. у Відні робила переклади для його видавництва: "Не маючи грошей на трамвай, голодна (бо все їстівне було вже знищено напередодні), я подалася пішки на другий кінець міста до свого боса. Мені одчинила елеґантна покоївка у накрохмаленому фартушку і сказала, що пан снідають, але пустила мене. У багато прибраній кімнаті сидів мій київський Кашинський і снідав. Біля столу сидів бульдог і дивився на мене. В мене тремтіли ноги, трусилися руки. – "В мене зараз немає грошей, підождіть", – відповів мені видавець, витираючись серветкою. Я обурено сказала йому, що робота здана вже давно, і у мене теж немає грошей. Він глянув на мене, розкрив бумажника і простягнув десять крон. Цього б вистачило на трамвай додому. У мене щось переривалося в горлі. Я взяла простягнуті гроші, кинула на недоїдені страви пана Кашинського і так грюкнула дверима, що бульдог загарчав, а покоївка здивовано відчинила мені двері на вулицю" (*Суровцова Н.* Спогади… – С. 113–114).

54. Тарнів – місто у Польщі, де з 1920 р. до переїзду до Варшави у 1923 р. перебував уряд УНР.

55. "Вернигора" – видавниче товариство в Києві (1916–1921) та у Відні (1918–1923). Його заснували й провадили переважно західноукраїнські діячі. Видавало головним чином підручники, дитячі книжки, мапи, листівки тощо. 1939 р. діяльність товариства було поновлено, у 1946–1948 рр. перенесено до Мюнхена. Директор – П. Кашинський (*Биковський Л.* Книгарні – Бібліотеки – Академія: Спомини (1918–1922). – Мюнхен; Денвер, 1971. – С. 17).

56. Перший досвід організації книгарської справи Ю. Тищенко здобув у Києві, де з вересня 1907 р. до кінця 1913 р. був довіреною особою М. Грушевського. Окрім видавничих питань, йому довелося також опікуватись організацією діяльності книгарні ЛНВ. Слід зазначити, що ця справа належала до найбільших уподобань Ю. Тищенка, і тут він виявив неабияку практичність, успішно конкуруючи з двома іншими українськими книгарнями – "Киевской старины" та відкритою в 1911 р. книгарнею видавництва "Час". Влітку 1908 р. книгарню ЛНВ, яка до того часу була фактично книжковим складом у приміщенні редакції на вул. Прорізній, 14, Ю. Тищенко переніс на вул. В. Володимирську, 28. Це була справжня крамниця з парадним входом і великими вікнами-вітринами (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 53). У червні 1913 р. книгарня ЛНВ переїхала на вул. Фундукліївську, 12. Тут задля поширення справи і залучення покупців було влаштовано відділ канцелярського приладдя (Там само. – Спр. 583. – Арк. 178). У вересні 1909 р. з ініціативи Ю. Тищенка у Харкові на вул. Рибній, 25 відкрили українську книгарню. Провадженням її справ опікувався Кузьма Безкровний, а з часом колишній співробітник київської книгарні Степан Луценко. Формально заклади були записані на приватних осіб: київський – на Федора Красицького, харківський – на Якова Безкровного, проте фактично обидва були власністю НТШ. Під час конфлікту 1913 р. на адресу М. Грушевського лунали, окрім інших, також і звинувачення в порушенні звітності по книгарнях та неефективності їхньої діяльності. У жовтні 1913 р. НТШ навіть вимагало від київської книгарні повернення вкладених у неї коштів (ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 305. – Арк. 43–43зв.). Того ж року ці заклади були переоформлені як власність Товариства. Після виїзду Ю. Тищенка з Києва завідування тамтешньою книгарнею перебрав відряджений зі Львова старший прикажчик книгарні НТШ Йосип Сироїд. Поступово справи обох закладів занепали. Київську книгарню було закрито з початком Першої світової війни, а харківську коштом Л. Юркевича улітку 1915 р. придбало товариство "Дзвін" (*Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей... – С. 70). За участі Ю. Тищенка наприкінці 1912 р. К. Безкровний заснував українську книгарню у Катеринодарі. Вона також вважалася власністю НТШ і проіснувала до 1917 р. Перебуваючи у підросійській Україні, Ю. Тищенко здійснював заходи щодо відкриття книгарні НТШ у Полтаві (*Тищенко Ю.* Книгарні "Літературно-Наукового Вісника" на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. (спогад) // Науковий збірник Української Вільної Академії наук у США. – Нью-Йорк, 1953. – № II. – С. 115–126).

57. "Село" – ілюстрований тижневик для робітників та селян, започаткований М. Грушевським у Києві. Перше число вийшло друком 3 вересня 1909 р. Був припинений через утиски цензури в лютому 1911 р. (*Панькова С.* Михайло Грушевський й народна газета "Село" у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. – 2004–2005. – № 3–4/1. – С. 25–46). З моменту виходу першого числа газети до 27 травня 1910 р. формально її редактором-видавцем була Ганна Ямпольська. Надалі до виходу останнього числа газети 24 лютого 1911 р. вона залишалася її видавцем, передавши обов'язки редактора Іванові Маличу. Проте обоє були лише підставними особами для легалізації видання. Справжній редактор газети М. Грушевський значну частину часу перебував у Львові. Він визначав програму видання, а Ю. Тищенко, будучи його довіреною особою, фактично перебрав на себе провадження повсякденної видавничої роботи – від формування редакційного портфеля до проведення експедиції нових чисел (*Тищенко-Сірий Ю.* Перші наддніпрянські українські масові політичні газети (1900–1907). – Нью-Йорк, 1955).

58. Левицький Михайло (1891–1933) – громадський діяч, член Революційно-комуністичного комітету Східної Галичини і Буковини, автор заяви "До пролетаріяту

всього світу”, випущеної від імені Комітету у травні 1920 р. Намагався об’єднати навколо проголошеної в заяві платформи окремішності української радянської республіки прокомуністично орієновані сили, зокрема пропонував підписати її В. Винниченку (*Винниченко В.* Щоденник. – Т. ІІ. – С. 107). У 1920–1924 рр. був дипломатичним представником радянської України у Чехо-Словаччині та Австрії. Один з головних пропагандистів на користь більшовицького ладу в середовищі української еміграції. За словами А. Хомика, М. Левицький, який “із себе представляє великого дипломата, гладкого, навіть огрядного по-європейськи одягненого чоловіка”, у розмові з ним змалював Україну “як чистий рай, причому зазначив, що Україна безумовно є самостійною державою з своїм власним економічним апаратом і закордонними представництвами” (Цит. за: *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття)… – С. 214). М. Левицький у вересні 1921 р. передав М. Грушевському офіційні пропозиції бути головним представником від Українського Червоного Хреста для організації міжнародної помочі голодуючим (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)... – С. 17–18).

59. Слід зазначити, що сам М. Грушевський спокійно ставився до сатиричних випадів О. Олеся. Наприклад, у листі до поета від 23 січня 1923 р. у відповідь на питання, чи “не гнівається” історик на нього, Михайло Сергійович зазначив: “Що я на Вас “не гнівався” і без того, свідчить моя картка з 16. І, котру Ви тим часом мабуть теж одержали. [...] Поезію Вашу, з-за которой Ви маєте стільки розговору, читав і слухав на вчорашнім засіданню журнал[істів] і письменників, на котрім мене теж просили доконче приїхати, – що я і зробив, хоч з великим ущербом своїм” (Листування Михайла Грушевського/ Упор. Г. Бурлака – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997 – Т. І. – С. 244, 346).

60. Драгомирецький Микола – голова торговельного Товариства “Сиріус”, заснованого у Відні в грудні 1921 р.

61. Гольдшмідт – власник книгарні у Відні.

62. Напевно, йдеться про неформальні збори українських урядовців. За визначенням Н. Суровцової, віденське “адміністративне” життя зосереджувалося навколо готелю “Майсль і Шадн”, що був осередком тимчасового еміграційного уряду, для представників якого “весь внутрішній сенс діяльності полягав у турботі забезпечити фонди свого закордонного існування [...]. Вони смоктали своє джерельце, походжали в новій незвиклій одежі і старалися обминати менш забезпечену частину вже неприкритих втікачів [...] Політика здрібніла на очах, коли танули версальські перспективи, лишилися якісь торговельні, кооперативні спілки... і рештки грошей, грошей, на які були ласі в першу чергу ті, що найдалі стояли від державності української і від інтересів уряду, не кажучи вже, розуміється, про народ. Ця категорія була їм цілком незнаною, але ворожа самим тим, що “теоретично” мала права на матеріальні цінності. Крім цих людей, на гроші претендували найрізноманітніші організації і просто голодні люди. Організації часом щось робили або хотіли робити, якусь газету, якийсь комітет, представництво, товариство, клуб... Попри те, дехто також мусив би працювати, отже, і продержуватися певний час на поверхні. А просто голодні?” (*Суровцова Н.* Спогади… – С. 140–141). Серед претендентів на грошові субсидії було і видавництво “Дзвін”. Заходи, що здійснював Ю. Тищенко, мали певний успіх. Тижневик “Воля” не без сарказму зазначав, як його представники “оббивали пороги в “Meissl und Schadn” і зрештою 23 березня 1920 р. одержали нову субсидію в 500 000 корон” (*С-кій.* Подвійна бухгалтерія і Гонолульська юриспруденція // Воля. – 1921. – Т. ІІІ. – Ч. 35. – С. 136). Колишні члени Директорії спробували організувати у Відні противагу очолюваному С. Петлюрою Державному

центру УНР у Тарнові. З цією метою у січні 1921 р. було створено Всеукраїнську національну раду на чолі з С. Шелухіним, що проіснувала до квітня того ж року. Намагання відновити діяльність Директорії за участі її колишніх членів П. Андрієвського, А. Макаренка, Ф. Швеця В. Винниченко назвав "гумористичною Директорією" (*Винниченко В.* Щоденник. – Т. ІІ. – С. 64). Останньою такою спробою можна вважати створення 1928–1929 рр. Української національної ради за кордоном.

63. Макаренко Андрій (1886–1963) – політичний діяч, інженер-залізничник за фахом. У 1917 р. – голова Спілки залізничників, директор департаменту в Міністерстві залізниць за часів Української Держави. Член Директорії УНР (14 листопада 1918 – 15 листопада 1919 рр.). В. Винниченко назвав П. Андрієвського, А. Макаренка, Ф. Швеця хорошими чесними обивателями, "які совісно, навіть з деяким ентузіязмом ставляться до своєї місії. Вони не вірять у свою соціялістичність і часом зі страхом подивляються, куди це їх несе. Але вони не будуть опинатись, коли їх занесе навіть у справжню соціяльну революцію" (*Винниченко В.* Щоденник. – Т. І. – С. 310). Така вдача дозволяла А. Макаренку підтримувати контакти з українськими еміґрантами з різних політичних таборів. За свідченням В. Винниченка, у травні–липні 1921 р. він та Ю. Тищенко кілька разів зустрічалися з А. Макаренком. Ймовірно, на цих зустрічах йшлося про отримання коштів для продовження видавничої діяльності "Дзвону" (*Винниченко В.* Щоденник. – Т. ІІ. – С. 36, 43). У березні 1923 р. А. Макаренко переїхав до Праги, де співпрацював з УГК. Захистив докторську дисертацію у Високому педагогічному інституті ім. Драгоманова. Після 1945 р. мешкав у Німеччині, з 1951 р. – у США.

64. Ю. Тищенко був заарештований двічі. Вперше – на початку 1906 р. за участь у робітничих заворушеннях на залізничній станції Долгінцеве на Катеринославщині. Під час подій 1905 р. молодий учитель займався агітацією серед селян та шахтарів, а також брав активну участь у робітничій самообороні. Після арешту Ю. Тищенко був відправлений етапом з Катеринослава до Херсона. Частину цього шляху, від Миколаєва до Херсона, йому довелося долати пішки. Через п'ять місяців перебування у в'язниці і після участі в голодуванні політв'язнів Ю. Тищенко був відпущений до суду під заставу. На початку липня 1907 р. його справу розглядав Одеський військовий окружний суд, засідання якого відбулося у т. зв. сімферопольських касарнях у Катеринославі. Під час перерви підсудному вдалося втекти (Музей-архів УВАН у США). Вдруге Ю. Тищенка заарештували 16 січня 1916 р. у Харкові, де він перебував нелегально під іменем Федора Гараха за завданням УСДРП. Після дев'ятимісячного ув'язнення в одиночній камері його було передано до Одеського військового суду за звинуваченням у справі 1906 р. Суд, який відбувся у жовтні 1916 р. в Одесі, виправдав Ю. Тищенка. Проте одразу з лави підсудних він як військовозобов'язаний був відправлений до російського війська, звідки демобілізувався в серпні 1917 р. (*Сірий Ю.* Із спогадів про українські видавництва... – С. 11).

65. "Українська трибуна" – непартійна демократична щоденна газета, виходила у Варшаві у 1921–1922 рр. (з 1923 р. – під назвою "Трибуна України") коштом Є. Лукасевича під керівництвом О. Саліковського за участі провідних українських політичних і культурних діячів С. Петлюри, О. Лотоцького, М. Левицького, А. Ніковського, Л. Чикаленка, М. Вороного та ін. Часопис відображав позицію уряду УНР в екзилі. Серед іншого газета подавала інформацію з різних центрів української еміґрації. Упродовж 1921 р. С. Черкасенко під псевдонімом Киянин надрукував тут низку статей "Листи еміґранта" про життя української інтелігенції у Відні (Українська трибуна. – 1921. – 19 травня, 15 червня). Слід зазначити, що загальний тон цих публікацій, зокрема у розділі, присвяченому видавничій справі, був цілком поміркованим.

66. Коропатницький Дмитро – адвокат, член Українського товариства прихильників освіти у Відні, професор УВУ. У листуванні Ю. Тищенка він згадується як учасник торговельного Товариства "Сиріус". У 1921 р. Д. Коропатницький укладав угоди від імені Об'єднання українських видавців. Упродовж 1923 р. він представляв інтереси Ю. Тищенка у кількох судових процесах, зокрема з приводу "образи честі" проти Зоні Яремчука – напевно, хазяїна квартири, який відмовив Ю. Тищенкові в помешканні (запис від 12 травня 1922 р. – *О. М.*). Цю справу програв, проте на користь позивача було вирішено суперечку з віденським друкарем Штайнманом, який затримував видачу книжок "Дзвону" через несплату видавництвом боргів за папір. На підставі взаємного листування можна стверджувати, що Д. Коропатницький провадив також фінансові справи свого клієнта. Наприклад, 15 червня 1923 р. він, докоряючи Ю. Тищенкові за затримку з оплатою своїх послуг, нагадував: "Я вижимав для Вас в других людей гроші, мав ріжні неприємності" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 227). Зрештою, так і не отримавши належні йому 80 доларів, у жовтні 1923 р. Д. Коропатницький сам мусив подати судовий позов на клієнта й одночасно звернутися до свого колеги Вальдмана, який відав розподілом отриманих Об'єднанням українських видавців грошей, з вимогою не виплачувати Ю. Тищенкові його частку прибутків, поки той не відшкодує йому борг. Під загрозою судового розгляду Ю. Тищенко віддав розпорядження Вальдманові про виплату боргу Д. Коропатницькому (Там само. – Арк. 213–236).

67. Семака Ілля (1866–1929) – громадський і політичний діяч на Буковині, правник. Під час Першої світової війни – член Загальної української ради у Відні. У 1918 р. був одним з організаторів української влади у Чернівцях. 1918–1919 рр. – член Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР. З січня 1919 р. перебував у Відні, де працював в австрійській Ліквідаційній комісії, згодом – в екзильному уряді ЗУНР. Н. Суровцова згадувала: "Елеґантною декоративною постаттю видається і черговий посол, пан Семака, теж гість кав'ярень" (*Суровцова Н.* Спогади… – С. 150). Брав участь в організованому у Відні торговельному Товаристві "Сиріус" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 43–44). У 1920-х рр. І. Семака мешкав у Словаччині.

68. Йдеться про видання: *Валентин В.* Перезва. – Відень; К.: З друкарні І. Штайнмана, 1921. – Ч. І.

69. Боря – син Ю. Тищенка від першого шлюбу. Народився 4 грудня 1907 р. на станції Долгінцеве Катеринославської губернії. У 1923–1924 рр. навчався на педагогічних курсах у Кривому Розі. У 1925 р. батькові вдалося переправити його до Праги, де той вступив до Карлового університету. Навчання довелося кілька разів переривати через необхідність лікування від сухот. Перейняв батьківську справу, спеціалізувався на виданні поштівок, марок, нот тощо. Мешкав у Відні, де взяв шлюб з австрійською громадянкою. 16 квітня 1943 р. у подружжя Бориса та Магди Тищенків народився син Петро. Після 1945 р. разом з батьком перебував у таборі для переміщених осіб у Гайкендорфі поблизу Кіля (Листування митрополита Іларіона (Огієнка)... – С. 484–489). Ймовірно, разом з Юрієм Пилиповичем виїхав 1950 р. до США.

70. Сидоренко Григорій (1874–1924) – інженер за фахом, провідний діяч Української партії самостійників-соціалістів, член УЦР. Міністр пошти і телеграфу в уряді В. Голубовича, голова делегації УНР на Мировій конференції в Парижі (з 20 січня 1919 до серпня 1920 рр.). Посол, пізніше – виконувач обов'язків посла УНР у Відні (1919 – початок 1922 рр.). Мешкав у Чехо-Словаччині. Директор бібліотеки УГА в Подєбрадах.

71. Базяк Ісаак – громадський діяч, член УПСР. В еміграції у Відні – член Всеукраїнської національної ради, активний діяч Ліги української культури. Як її уповноважений

1923 р. виїхав до Америки для збирання коштів на видавничі потреби (*Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – К., 1999. – С. 28). Є. Чикаленко у своєму щоденнику 17 березня 1920 р. називає "якогось п. Базяка, що живе десь в Естонії", як автора статті у "Волі" (*Чикаленко Є.* Щоденник. 1919–1920... – С. 271). С. Наріжний зазначав, що "з ініціативи українського емігранта п. Базяка зорганізувався у Варшаві 1928 р. клуб "Прометей", який мав завдання зближувати емігрантів поневолених народів Сходу Європи. Головою цього клубу був професор Р. Смаль-Стоцький" (*Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. І. – С. 261). На жаль, не вдалося з'ясувати, чи йдеться у всіх цих згадках про одну й ту саму особу.

72. У лютому 1919 р. О. Олесь з дипломатичним паспортом УНР виїхав до Будапешта. Вважаючи своє перебування за кордоном тимчасовим, залишив дружину Віру Антонівну та сина Олега в Пущі-Водиці під Києвом. Тривалий час письменник не мав жодних відомостей про долю своїх близьких. Лише у лютому 1923 р. родині вдалося возз'єднатись.

73. Жук Андрій (1880–1968) – громадський і політичний діяч, публіцист. Член РУП та УСДРП. Один із засновників та ідеолог СВУ. Наприкінці 1919 р. увійшов до Української народної партії. За даними І. Гирича, у фонді А. Жука в Національному архіві Канади в Оттаві серед матеріалів про життя та діяльність видатних представників українського національно-визвольного руху знаходяться і документи про Ю. Тищенка (*Гирич І.* Канадський архів Андрія Жука // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 171). Відповідно така зацікавленість фондоутворювача передбачає багатолітнє знайомство і тривалу співпрацю двох діячів. Можна припустити, що особисте знайомство А. Жука та Ю. Тищенка відбулося у Львові, де перший опинився наприкінці 1907 р., а другий час від часу приїздив з Києва. Обоє належали до кола молодих наддніпрянців, що входили до УСДРП. Безперечно Ю. Тищенкові було відомо про дискусію всередині ЦК партії, що точилася впродовж 1909–1911 рр., безпосередніми учасниками якої були А. Жук та В. Винниченко. Стосунки двох діячів поглибилися у Відні, де А. Жук мешкав з 1914 р., а у 1918–1919 рр. був співробітником в Українській місії. У лютому 1920 р. через незгоду з політикою С. Петлюри, спрямованою на союз із Польщею, він залишив дипломатичну службу і у січні 1921 р. став співзасновником Всеукраїнської національної ради. У 1920–1930 рр. співпрацював із закордонним центром ЗУНР. 1922 р. заснував Комітет оборони західних українських земель, був співробітником журналу "Визволення" (1923), який пропагував ідею галицько-волинської держави як осередку, з якого почнеться побудова самостійної України. Окрім політичної діяльності, А. Жук брав активну участь у культурницькому русі, що обумовило, зокрема, його співпрацю з Ю. Тищенком. Він був заступником голови Союзу українських журналістів і письменників. На зборах Союзу у 1921 р. А. Жук уперше проголосив свій реферат "До початків українського самостійництва". Упродовж 1923 р. через Ю. Тищенка А. Жук домагався субсидій для Союзу від очолюваного Є. Вировим Громадського видавничого фонду при УГК. Як і інші українські емігранти, А. Жук часто користався зв'язками Ю. Тищенка для вирішення власних матеріальних проблем. Так, на початку 1924 р. при його посередництві А. Жук продав УГК рукопис споґадів Д. Антоновича, а у вересні 1925 р. частину своєї бібліотеки, серед якої були ЗНТШ, ЛНВ, видання СВУ, твори М. Грушевського та Б. Грінченка, – Високому педагогічному інституту ім. Драгоманова (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 8, 13, 60). А. Жук був одним з активних учасників Союзу "Голодним України". Обоє були ініціаторами відзначення ювілею О. Олеся. Як член ювілейного

комітету А. Жук займався організацією продажу книжок поета в Америці, листувався з ювіляром і виступив зі вступною промовою на ювілейній вечірці у Відні (ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 3–4, 8). У 1930 р. А. Жук переїхав до Львова, де завідував статистичним відділом Ревізійного союзу українських кооперативів. Від 1940 р. знову оселився у Відні.

74. Віра – перша дружина Ю. Тищенка, у дівоцтві – фон Ротріх, вчителька народної школи при залізничній станції Долгінцеве на Катеринославщині. Взяли шлюб влітку 1906 р. У 1907 р. у подружжя народився син Борис. Як свідчать листи Ю. Тищенка до М. Грушевського, після свого повернення у підросійську Україну він відвідав дружину та сина і мусив розірвати шлюб. 27 березня 1908 р. Ю. Тищенко писав: "Все, що було в житті найкращого, в що я вірив, для чого жив – розбито і зруйновано. Нема в мене семі. Час розлуки зробив своє, і я втіряв дружину. Був там, розійшовся як найкраще і зістався сам. Вибачте, що ділюсь своїм горем. Се була причина того, що я хотів лишити все на світі, а тепер одумався і буду жити для діла" (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 871. – Арк. 222).

75. Кудря Данило – представник Всеукраїнської кооперативної спілки. 14 вересня 1921 р. у Відні було підписано протокол про видання та закупку за кордоном книг для України. Його засвідчили М. Грушевський, А. Крушельницький та В. Мазуренко, а з боку радянської України – Д. Кудря та дипломатичний представник радянської України М. Левицький (*Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 26).

76. British Company – торговельна компанія, якій Об'єднання українських видавців у липні 1921 р. передало право на продаж своїх книжок терміном на один рік. Обрахунок видань здійснювався вагонами і на вагу. По завершенні терміну угоди Британська Компанія мала передати Об'єднанню всі непродані видання, що не було зроблено своєчасно. Тому наприкінці 1922 р. Об'єдання подало позов до австрійського суду. Розгляд справи закінчився у серпні 1923 р. вердиктом, згідно з яким Британська Компанія мала виплатити Об'єднанню за заподіяні йому збитки 100 млн. австрійських корон, які видавці мали поділити між собою (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 65). Ю. Тищенко визнавав: "Правду кажучи, з того процесу ми виграли мало, а скорше програли, одно те, що розцінку аркуша суд встановив занадто низьку – 500 кор[он] – се ціна нижча вартості продукції, а друге і найголовніше те, що ми просто загубили вагон книжок, які знаходились на Бессарабії" (Там само. – Спр. 57. – С. 1). Втрати Об'єднання склали близько 200 млн. австрійських корон.

77. Мамчур Павло – уповноважений торговельної фірми "Синадино і К°" у Кишиневі. Його співпраця з Ю. Тищенком почалася з продажу українських книжок у Бессарабії. У грудні 1921 р. на пропозицію П. Мамчура Ю. Тищенко ініціював організацію у Відні Товариства "Сиріус", яке мало зайнятися продажем в Європі товарів, які П. Мамчур постачав з Румунії. На початку 1922 р. до Відня надійшло 10 вагонів з салом, а Ю. Тищенко, у свою чергу, займався підбором насіння для відправки П. Мамчуру (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 140, 152). Окрім Ю. Тищенка і П. Мамчура, до складу "Сиріуса" входили А. Вітошинський, Д. Коропатницький, О. Олесь, І. Семака, проф. Конєв. Головою було обрано М. Драгомирецького (Там само. – Спр. 55. – Арк. 43–44). Спираючись на листування учасників цього комерційного проекту, можна стверджувати, що їхня діяльність не мала великого успіху. Наприклад, у листі від 6 квітня 1922 р. А. Вітошинський повідомляв, що на нараді з приводу поширення діяльності "Сиріусу", на якій наполягав Ю. Тищенко, більшість дійшла висновку,

"що вигляди на успіх товариства з таким малим капіталом" дуже проблематичні (Там само. – Спр. 45. – Арк. 116).

78. Влітку 1914 р. Ю. Тищенко нелегально приїхав із США до Росії з паспортом на ім'я болгарського офіцера Атанасія Дюльгерова. Після зустрічі в Петербурзі з одним з провідників УСДРП В. Садовським він вирушив до Харкова. Ю. Тищенко мав намір зробити тутешню українську книгарню головним постачальником книжок для Українського Народного Союзу. Через початок Першої світової війни він не зміг повернутися до Америки й опинився на нелегальному становищі. Восени 1914 р. Ю. Тищенко переїхав до Москви, де мешкав під іменем Федора Гараха разом з В. Винниченком і займався виданням дев'ятого тому творів письменника. На початку березня 1915 р. він знову вирушив до Харкова, де займався партійними справами. Ю. Тищенко зняв дачу в селі Карачівці біля Мерефи, куди влітку приїхав В. Винниченко. Тут було проведено кілька політичних нарад. На одній з них разом з представниками катеринославської групи УСДРП було вирішено започаткувати тижневик "Слово", перше число якого вийшло друком восени 1915 р. за участі В. Винниченка, С. Петлюри, В. Садовського, Я. Довбищенка, Ю. Сірого. Друге число було сконфісковано, а дальший випуск газети заборонено. З Харкова Ю. Тищенко часто навідувався в партійних справах до Катеринослава. Зокрема восени 1915 р. він за відсутності В. Винниченка провів тут конференцію УСДРП. Наприкінці 1915 р. поліція провела масові арешти як в Катеринославі, так і в Харкові. Зокрема, було закрито катеринославську книгарню "Слово" та харківську українську книгарню, а її завідувача С. Луценка заарештовано. 16 січня 1916 р. у Харкові був заарештований і Ю. Тищенко (*Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей... – С. 67–75).

79. Єреміїв Михайло (1889–1975) – громадський діяч, член УЦР та Всеукраїнської ради робітничих депутатів, секретар УЦР (з 6 листопада 1917 р.). За часів революції Ю. Тищенко та М. Єреміїв були колегами – перший редагував "Вістник Генерального секретаріату", другий – газету "Вісті з Української Центральної Ради". Через незгоду з політикою УЦР М. Єреміїв разом з С. Вікулом, В. Садовським та Л. Чикаленком 23 березня 1918 р. подав заяву про вихід з її складу. За Директорії був секретарем української дипломатичної місії у Римі, редактором часопису "La Voce del Ucraina" (1919–1920). У 1921 р. М. Єреміїв перебрався до ЧСР, де працював в УГА в Подєбрадах. Ініціатор створення Українського центрального спортивного союзу. З 1928 р. мешкав у Швейцарії, де редагував бюлетень "Oinor" (1928–1944) (*Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. – К., 1998. – С. 91). На сторінках щоденника пойменований Ю. Тищенком Іудушкою не стільки за свій вчинок у березні 1918 р., скільки за сатиричні твори на адресу українських діячів, вміщені на сторінках тижневика "Воля". Їх автор критично ставився до будь-яких спроб співпраці з більшовиками. Зокрема, вважав, що ті використали В. Винниченка. Дісталось від нього і М. Грушевському за співпрацю з есерами.

80. Зважаючи на згаданий автором дипломатичний статус, йдеться про Олександра Лотоцького (1870–1939) – визначного громадського і політичного діяча, публіциста, письменника, який у 1919–1920 рр. очолював місію УНР у Туреччині, після чого до 1922 р., коли він переїхав до Праги, мешкав у Відні.

81. Кедровський Володимир (1890–1970) – військовий і політичний діяч, журналіст, член ЦК УПСР, член УЦР, полковник Армії УНР. З травня 1919 р. – державний інспектор Армії УНР, з осені 1919 до 1921 р. – військовий аташе у дипломатичних представництвах УНР у Латвії, Естонії, Фінляндії. З 1921 р. перебував у Відні, займався журналістикою. 1923 р. перебрався до США, де у 1926–1933 рр. редагував український часопис "Сво-

бода", у 1955–1963 рр. – керівник українського відділу радіостанції "Голос Америки". Негативний тон Ю. Тищенка пояснюється, певно, поширеними в еміґрантському середовищі підозрами у фінансових махінаціях представників дипломатичних місій. Так, було відомо, що Кедровський у листопаді 1921 р. придбав віллу в Бадені за 1 200 000 австрійських корон (*Піскун В.* Політичний вибір української еміґрації (20-і роки XX століття)... – С. 214–215). О. Назарук на шпальтах "Волі" прямо закликав представників дипломатичних місій до публічного каяття, а Є. Чикаленко назвав їх "хамами, що добрались до державної скрині і грабують народні гроші, хто скільки може" (*Чикаленко Є.* Щоденник. 1919–1920… – С. 270–271).

82. Колесса Любка – піаністка, донька Олександра Колесси. Навчалася у Є. Зауера у Відні, з 1920 р. з великим успіхом гастролювала в Європі та Америці, з 1940 р. професор королівської консерваторії в Торонто. Н. Суровцова згадувала: "Любці було небагато років, коли я слухала її перший концерт у Відні. Скромна, гладко зачесана русява синьоока дівчина з прекрасною довгою косою, вона так і виступала по-дівочому, в скромній сукні, без усяких прикрас" (*Суровцова Н.* Спогади… – С. 151).

83. Йдеться про Дмитра Антоновича (див. коментар № 31).

84. На жаль, згадане число тижневика "Воля України" серед київських збірок україніки виявити не вдалося. Проте Ю. Тищенко мав вагомі причини називати його співробітників шантажистами, оскільки він сам неодноразово був об'єктом в'їдливої критики, що вміщувалася на шпальтах цього видання. Наприклад, у березні 1921 р. "Воля" прямо звинуватила В. Винниченка у неперебірливості щодо засобів отримання коштів, хай би з якого джерела вони надходили – від УСДРП, московських більшовиків чи від уряду УНР. Діяльність Ю. Тищенка, на думку автора, була головною запорукою матеріального добробуту колишнього голови Директорії УНР: "[...] цікаво було б довідатися, якої заспівав би п. Винниченко, коли б його Лічарда і головноуправляючий всіма маєтками Ю. Сірий, замість "Дзвону" заснував би нове видавництво "Калатайло" та "організаційно" перейшов туди з усіма субсидіями" (*С-кій.* Подвійна бухгалтерія і Гонолульська юриспруденція // Воля. – 1921. – Т. III. – Ч. 35. – С. 136).

85. Свобода – йдеться про співробітника видавничого товариства "Чайка" Михайла Слободу.

86. Крушельницький Антін (1878–1937) – громадський діяч і письменник, критик, журналіст, педагог. Після окупації Галичини російськими військами за часів Першої світової війни виїхав до Відня. У жовтні 1917 р. А. Крушельницький організував та очолив видавниче товариство "Українська книжка", яке мало філію у Львові (ЦДІАЛ України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 58). У 1918 р. повернувся в Україну – спочатку до Кам'янця-Подільського, потім до Києва, де товариство "Вернигора" надрукувало 20 тисяч примірників підготовлених ним "Читанок". Обіймав посаду міністра освіти в уряді Б. Мартоса. Наприкінці жовтня 1919 р. А. Крушельницький був призначений головою педагогічної місії Міністерства народної освіти УНР, яку було вислано до Праги і Відня для підготовки до друку шкільних книжок і закупівлі навчального приладдя. Через цю інституцію замовлення на підручники отримувало, зокрема, й товариство "Дзвін", директором якого був Ю. Тищенко (Там само. – Арк. 46). На початку 1920-х рр. А. Крушельницький продовжував займатися видавничою діяльністю, був організатором акційних товариств "Чайка" та "Земля", до участі в яких намагався залучити місцевий капітал. 28 лютого 1926 р. А. Крушельницький писав В. Стефанику: "За час свого побуту у Відні і праці з німцями та українцями я стільки наївся встиду й <...> ганьби за нашу несолідність, що тепер сказав собі: або ми виховуватимемо молоде покоління у почутті

обов'язку, або нехай розлітається!" (Цит. за: *Крушельницька Л. І.* Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Львів; Нью-Йорк, 2001. – С. 27). В особистому фонді А. Крушельницького в ЦДІАЛ України зберігаються 10 листів Ю. Тищенка до нього за 1920–1925 рр. Ці матеріали дозволяють охарактеризувати відносини двох діячів як партнерські. Зокрема, це стосувалося їхньої співпраці в Об'єднанні українських видавців (ЦДІАЛ України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 1–16). Помешкання родини Крушельницьких у передмісті Відня Родуані раз у раз ставало місцем неформального спілкування української громади. Син М. Залізняка Юліан згадував: "Вілла у Крушельницьких була більша від нашої, мала два поверхи. Довкола був великий город.. Наші родини в неділі ходили час до часу на прогулянки.. Вони також стрічалися вечорами, вже без дітей, чи то в одній, чи то в другій хаті з всякими гостями, що приїздили з Відня. Були це українські еміґранти, партійні діячі, творча інтеліґенція. Сходилися там: Павло Плевако, Євген Чикаленко, Андрій Жук і його дружина Марія, Олександр Олесь, Юрій Сірий, Ольга Басараб, Марія Дольницька, Олена Охримович-Залізняк і багато інших" (Цит. за: *Крушельницька Л. І.* Рубали ліс... – С. 28 – 29). У 1923 р. А. Крушельницький виїхав вчителювати до Ужгорода, на початку 1925 р. повернувся до Галичини, де викладав у Рогатині. Наприкінці 1928 р. він оселився у Львові, де заснував кооперативну спілку "Нові шляхи", яка видавала однойменний журнал радянофільського напрямку. На запрошення більшовицького уряду виїхав з сім'єю до Харкова. 6 листопада 1934 р. заарештований разом з синами Тарасом та Іваном, які були розстріляні 17 грудня того ж року. У березні 1935 р. А. Крушельницький був засланий на десять років на Соловки. Розстріляний восени 1937 р. у Сандормосі, де також загинули його донька Володимира, сини Богдан та Остап.

87. Бачинський Юліан (1870–1940) – громадський діяч, журналіст, публіцист Член Української радикальної партії, з 1899 р. – УСДП, автор брошури "Ukraina irredenta". Член Української Національної ради ЗУНР–ЗО УНР (1918), у 1919–1921 рр. – представник УНР у Вашингтоні. До 1925 р. мешкав у Відні, звідки переїхав до Берліна, де видавав прорадянський журнал "Вільна трибуна". У листопаді 1933 р. приїхав до Харкова, де в 1934 р. був заарештований. Ю. Бачинський був одним з 37 представників української інтелігенції (серед них – родина Крушельницьких), які проходили по т. зв. "кіровській справі" 1934 р. Після проведеного за рішенням суду "дослідування" Ю. Бачинський був засуджений до 10 років позбавлення волі. Помер у виправно-трудовому таборі (*Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX століття)… – С. 535–537).

88. "Чайка" – акціонерне видавниче товариство, створене на базі львівського видавництва "Українська книжка" за участі віденського друкаря Х. Райзера. Директор – А. Крушельницький.

89. Райзер Христофор – власник друкарні у Відні, послугами якої користувався "Дзвін". Після тривалих переговорів, які вів представник "Дзвону" у Відні О. Джуган, 30 грудня 1922 р. Ю. Тищенко, не маючи змоги розрахуватися за друк, мусив укласти з друкарнею "Христофор Райзер і сини" угоду, згідно з якою вже видані книжки передавалися під контроль друкарні і зберігалися на її складі. "Дзвін" не мав права їх продавати без участі Райзера. При тому $33^{1}/_{3}\%$ від грошей, отриманих від продажу, належало друкарні в рахунок боргу "Дзвону" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 13). Щоб приховати прибутки від продажу книжок, представники "Дзвону" вдавалися до хитрощів, відправляючи замовлені книжки з іншого віденського складу. Наприклад, 11 червня 1923 р. О. Джуган писав Ю. Тищенку: "На адресу друкарні Райзера треба направляти всі замовлення, окрім тих, про які йому не треба знати, наприклад для «Українського слова»" (Там само. – Спр. 49. – Арк. 13).

90. Джуган Омелян – співробітник “Дзвону” та представник Об’єднання українських видавців у Відні. Провадив від імені Ю. Тищенка торговельні справи, брав участь у судових процесах, зокрема з Британською Компанією. У грудні 1924 р. виїхав до м. Козьмін у Польщі, куди був запрошений викладачем гімназії.

91. Вітошинський Айталь – правник, колишній радник Найвищого суду у Відні, у 1918–1919 рр. – голова Військової кодифікаційної комісії УНР. З 1919 р. був радником української місії у Празі, з 1921 р. – радником екзильного уряду УНР у Відні. Брав участь у діяльності віденських Українського Товариства прихильників освіти та Союзу “Голодним України”. Учасник торговельного товариства “Сиріус”. У листі до М. Грушевського, який у квітні 1928 р. просив переслати гроші за отримані з Києва видання ВУАН до Відня на адресу А. Вітошинського для Катерини Грушевської, яка перебувала у закордонному відрядженні, Ю. Тищенко відповів: “Се мій старий і добрий знайомий” (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 140).

92. Левицький Дмитро (1877–1942) – громадсько-політичний діяч, адвокат. У 1919–1921 рр. – посол УНР у Данії; голова “Молодої Галичини” у Відні (1921–1922). У середині 1923 р. повернувся до Львова, де до середини 1925 р. був відповідальним редактором газети “Діло”. Один із співзасновників і перший голова Українського Національно-Демократичного Об’єднання (1925–1935). Голова редколегії газети “Діло” (1936).

93. Конгрес українських парламентарів у Відні відбувся в березні 1922 р.

94. Паламар Григор – громадсько-політичний діяч, публіцист, співробітник дипломатичної місії УНР у Відні, член Закордонної групи УКП, редактор тижневика “Нова доба”. З жовтня 1924 р. – представник товариства “Дзвін” у Відні.

95. Йдеться про ліквідацію Закордонної групи УКП і розподіл майна тижневика “Нова доба”. Перехід В. Винниченка на антибільшовицькі позиції після подорожі в Україну 1920 р., задекларований ним у першу чергу на шпальтах “Нової доби”, призвів до розколу ЗГ УКП та її саморозпуску у жовтні 1921 р. Проти нового курсу виступили, зокрема, члени берлінської групи УКП Степовий, Мороз, Вікул та інші. Непослідовну позицію мали і деякі з віденців. У листі до Ю. Тищенка від 30 серпня 1921 р. В. Винниченко наполягає на тому, щоб той забрав у І. Калиновича бібліотеку та архів групи, побоюючись за їхню подальшу долю. Він також писав: “Для ліквідації Групи я пропоную скласти “ліквідаційну комісію” з т. Паламаря, Вас і мене, або з т. Паламаря і мене. Таким чином Калинович по розпуску Групи не матиме ніякого організаційного зв’язку з нами” (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 55–55зв.). У щоденнику провідника ЗГ УКП знаходимо лаконічний запис від 7 вересня 1921 р. щодо “егоїстичного поводження Паламаря і Калиновича” (*Винниченко В*. Щоденник. – Т. ІІ. – С. 49). У той самий день він пише Ю. Тищенку: “Що до Групи, то прошу дуже: групові гроші видавати перш над усе за видання останнього числа “Доби” (підкреслення авт. – *О. М.*), а не платити членам Групи. Будув всіма силами протестувати, коли замісць <видання> грошей на групову справу видасте їх на особисті інтереси [...] Нічого не робить без участі Левіні в ліквідаційній комісії. Старайтесь, голубе, видати останнє число “Нов[ої] доби”, тоді ми будемо вважати Групу розпущеною остаточно і розпрощаємось з духовно чужими і несимпатичними елементами мирно” (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 56–56зв.). Останнє число “Нової доби” вийшло друком 22 жовтня 1921 р.

96. Ржепецький Борис (1895–1976) – громадський і політичний діяч, економіст. Член УПСР, засновник газети “Селянська думка” в Бердичеві (1918–1919). З жовтня 1919 р. – член дипломатичної місії УНР у Польщі. Залишився у Варшаві, де пізніше

працював у Центральній спілці польської промисловості і редагував журнал "Przegląd gospodarczy". Збереглися копії листів Ю. Тищенка до Б. Ржепецького, що торкаються реалізації видань "Дзвону" у Варшаві (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 9). З 1950 р. мешкав у США.

97. Гавриленко Спиридон – кооперативний і земський діяч у Бердянському повіті Таврійської губернії. З його родиною Ю. Тищенко був пов'язаний близькими стосунками ще з юнацьких років. Юрій Пилипович намагався надати своїм землякам усіляку підтримку. Одного із синів Спиридона – Юхима – він влаштував на службу в товариство "Дзвін" (див. коментар 1. – *О. М.*). Революційні події трагічно позначилися на долях представників цієї селянської родини. Старший із синів С. Гавриленка Василь був розстріляний денікінцями у 1919 р., молодший – Іван, який воював у загонах Н. Махна, загинув у жовтні 1920 р. Сам голова родини у листопаді 1920 р. втік за кордон разом із кримськими біженцями й опинився у Словенії. У серпні 1921 р., намагаючись відшукати свого сина Юхима, він звернувся до Ю. Тищенка, який повідомив, що той перебуває у Києві, і запросив С. Гавриленка до Відня (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 22–33). Після виїзду С. Гавриленка на батьківщину Ю. Тищенко переправляв на його ім'я допомогу від Союзу "Голодним України".

98. Конев – у свої листах Ю. Тищенко згадує якогось професора Конєва як учасника торговельного Товариства "Сиріус".

99. Лихівка – село на Катеринославщині, де мешкав батько першої дружини Ю. Тищенка Олександр Миколайович фон Ротріх – колишній управитель тамтешнього маєтку. За словами Ю. Тищенка, то була "людина доброї і шляхетної вдачі" (Музей-архів УВАН у США). Через нього Юрій Пилипович розшукав свого сина Бориса і пізніше листувався з О. М. Ротріхом з приводу відправки Бориса за кордон (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 53 – Арк. 89–90).

100. Штефан Іван – Міністр пошти і телеграфу УНР (грудень 1918 – лютий 1919 рр.). Член Закордонної делегації УПСР. Співробітник заснованого М. Грушевським Українського соціологічного інституту (УСІ). Повернувся до УСРР у травні 1922 р. У листі до Ю. Тищенка від 1 червня 1923 р. М. Грушевський повідомляв, що І. Штефан є "великою фігурою в «Українбанку» і виклопотав непогану посаду для П. Христюка" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 119). У Харкові І. Штефан разом з М. Чечелем опікувався оформленням документів для відправлення за кордон Бориса Тищенка.

101. Коцюбинський Юрій (1896–1937) – більшовицький державний і військовий діяч, син Михайла Коцюбинського. З 1920 р. перебував на дипломатичній роботі, був повноважним представником радянської України в Австрії з грудня 1921 р. до кінця 1922 р. Репресований, розстріляний.

102. Шраг Микола (1894–1970) – громадсько-політичний діяч, історик права, економіст, член УЦР. За Директорії – радник дипломатичної місії УНР у Туреччині. Один з організаторів Закордонної делегації УПСР у Відні (1920). У вересні 1921 р. разом із М. Чечелем провадив у Харкові переговори з головою Раднаркому УСРР Х. Раковським про повернення в Україну політичних діячів УПСР та легалізацію партії. Співредактор "Борітеся – поборете!" та співробітник УСІ. Перебуваючи у вересні 1922 р. у Варшаві, був посередником у справі обміну книжок між Ю. Тищенком та Книжковою палатою в Києві. У грудні того ж року безуспішно намагався прискорити отримання австрійської візи для Бориса Тищенка (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 161–163). У 1924 р. разом з М. Грушевським повернувся в Україну. Працював у

Харкові в Наркоматі зовнішньої торгівлі, був заступником начальника промислово-економічного управління ВРНГ. У 1931 р. засуджений у справі Українського національного центру (УНЦ) до 6 років таборів. У 1950-і рр. викладав у Харківському інституті народного господарства, з 1966 р. – професор кафедри економіки Львівської політехніки.

103. На початку 1922 р. сталося загострення стосунків В. Винниченка та Ю. Тищенка з приводу подальшої долі товариства "Дзвін". Якщо перший не вбачав нічого трагічного у припиненні діяльності видавництва, то другий намагався зберегти "Дзвін" за будь-яких обставин. Проте, як свідчать документи, В. Винниченкові його рішення далося не просто. Згаданий у щоденнику Ю. Тищенка лист письменника обмірковувався автором кілька днів. Перша його частина датована 18, а друга – 21 лютого 1922 р. Останній фрагмент, у свою чергу, ніби складається з двох уривків, один з яких дописаний пізніше. В. Винниченко стверджує, що діяльність товариства перетворилася на фікцію, тому її треба припинити, і "нехай кожний член товариства, як хоче, так і упорядковує свої справи". Подібна категоричність була спровокована листом Ю. Тищенка, в якому він наполягав на підвищенні платні службовцям "Дзвону" (*Винниченко В.* Щоденник. – Т. ІІ. – С. 110). У другій частині листа, отримавши від Ю. Тищенка пропозиції щодо об'єднання з видавництвом "Чайка", В. Винниченко рішучо заперечує такий крок, оскільки це означало би фактичну ліквідацію "Дзвону", а його колишні співвласники через свою фінансову неспроможність не змогли б отримати велику кількість акцій, тому не мали б у новому утворенні ніякого впливу. В. Винниченко зауважував, що він особисто розуміє прагнення Ю. Тищенка розширити видавничу діяльність: "Через те ми, Юрію Пилиповичу, не будемо ані в якій мірі в претензії на Вас ні з юридичного ні з морального боку, – коли Ви вийдете з «Дзвону» й вступите в якесь ширше дієздатніше, ніж «Дзвін», товариство" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 63). Нарешті, у додатку до другої частини листа В. Винниченко погодився на об'єднання з "Чайкою", висунувши такі умови: "1) Лишається назва «Дзвін»; 2) Ідейний напрям в наших руках. Без моєї згоди не може вийти ні одна кн[ижка] під маркою «Дзвону»; 3) Мені <u>зараз</u> після підписання договору виплачується <u>весь</u> мій гонорар; 4) Надалі мої праці оплачуються в 25%" (Там само. – Арк. 63зв.). Непоступливість В. Винниченка не сприяла порозумінню з більш сильними партнерами, якими були віденські друкарі, і унеможливила подальшу співпрацю з ними. Відповідь Ю. Тищенка не збереглася, проте можна припустити, що саме її мав на увазі В. Винниченко, який 29 березня 1922 р. занотував: "Лист від Сірого з скаргами" (*Винниченко В.* Щоденник. – Т. ІІ. – С. 118).

104. "Книга" – можливо, йдеться про друкований орган Об'єднання українських видавництв у Відні. Видання замислювалося як періодичний бібліографічний збірник, проте було підготовлено лише одне число під редакцією Д. Антоновича.

105. У листі до Ю. Тищенка від 8 березня 1922 р. В. Винниченко писав: "Ми стоїмо все на тому самому: з огляду на те, що ніякої видавничої діяльності не провадиться і нема виглядів на більш-менш швидке наближення її, з огляду на те, що нам видавництво в такому стані, як воно є, не допомагає в наших тяжких матеріальних обставинах і не може помогти, – припинити на якийсь час те <u>формальне</u> (підкреслення авт. – *О. М.*) й <u>фіктивне</u> (підкреслення авт. – *О. М.*) функціонування його, яке крім видатків, видавництву нічого не дає. Адміністративний апарат розпустити зовсім, заплативши служащим вперед по установленій нормі [...]. Коли ж Ви не згодні з нами, то, очевидно, маєте якесь инче розвязання питання і просимо поділитись ним з нами. Коли ж маєте бажання взагалі вийти з «Дзвону» і приступить до якогось инчого видавництва, яке може в данний момент провадити діяльність, то ми перепон, розуміється, чинити не будемо. І

ми навіть психологічно Вас зрозуміємо" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 64). Це ставило крапку на видавничій діяльності товариства, що мусив визнати і сам Ю. Тищенко. Формально ще деякий час залишаючись директором "Дзвону", він зосередився на реалізації виданих у попередні роки книжок. У травні 1923 р. він намагався видати під маркою "Дзвону" "Соняшну машину" В. Винниченка, проте не знайшов потрібних грошей. 27 листопада 1924 р. В. Винниченко занотував: "Лист від Сірого (старається бідолаха підтримувати животіння «Дзвона», годуючи його виданням брошур, п'єс і т. п.)" (*Винниченко В.* Щоденник. – Т. ІІ. – С. 449). У своїх спогадах, підбиваючи підсумки діяльності "Дзвону", Ю. Тищенко писав: "1922 року видавнича праця «Дзвону» фактично припинилась, а склади з його виданнями частково потрапили до рук читача тільки під час другої світової війни, коли в Німеччині опинилися сотні тисяч наших робітників, вивезених з України. Яка доля всього того, що лишилось ще на складах, не знаю [...] Треба взяти на увагу, що все надруковане лежало довгі роки на складах. Чинші за складове виросли до великих розмірів, так само і борги друкарні, які лишилися з 1922 року, знову таки через неможливість збуту, з кожним роком зростали через складну опроцентованість і за двадцять років зросли до того, що на покриття їх ледве вистачало тих запасів книг, які були на складах" (*Сірий Ю.* Із спогадів про українські видавництва... – С. 12).

106. Союз "Голодним України" – громадська організація, створена у Відні у квітні 1922 р. для надання допомоги постраждалим від голоду 1921 р. Серед засновників Союзу Н. Суровцова – перший голова цієї організації – називала О. Олеся, І. Коссака, М. Чечеля. Зважаючи на авторитет М. Грушевського, "ім'я та популярність якого сприяли щедрим даткам", Н. Суровцова поступилася йому головуванням, залишаючись секретарем Союзу (*Суровцова Н.* Спогади… – С. 109). Діяльність колишнього голови Центральної Ради мала резонанс і по той бік кордону. Наприклад, А. Скрипка, через якого Союз передавав допомогу голодуючим, писав Ю. Тищенкові: "Для мене було великою приємністю дізнатися з Вашого листа, що головою Комітету дід Грушевський. З сього я роблю висновок, що він здоровий і бере участь в роботі. Я тому радий" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 106зв.). Ю. Тищенко був членом президії Союзу. Щодо його секретарства у цій організації, то виявляється значна розбіжність у датах. Про обрання Ю. Тищенка секретарем Союзу М. Грушевський повідомив Ю. Тищенка лише 1 червня 1923 р. (Там само. – Спр. 47. – Арк. 119–120). Можливо, у листі голови Союзу йшлося про повторне обрання або до того Ю. Тищенко виконував обов'язки технічного секретаря. Окрім матеріальної допомоги, Союз займався збиранням серед закордонних видавництв пожертв у підручниках для українських шкіл, проте не зміг отримати офіціального переліку видань, які радянська влада дозволяла пропустити в Україну, тому подібна форма допомоги не набула значного поширення. 26 листопада 1922 р. М. Грушевський писав Ю. Тищенкові: "Я вчора Вам післав express, а сьогодня згадав ще одне: а щож з цензурою і пожертвою книг? Се ж скандально скінчилась уся справа! Напишіть, як з цензурою. Треба зібрати цілий вагон, то є надія, що піде коштом Черв[оного] Хреста аж на місце, до Київа. Жадних відомостей!" (Там само. – Арк. 82).

107. Чечель Микола (1891–1937) – громадський діяч, інженер, секретар УЦР, член УПСР. Наприкінці 1918 р. виїхав у складі дипломатичної місії УНР на мирові переговори до Версаля. Не одержавши візи до Франції, оселився у Відні. Член закордонної делегації УПСР, співредактор її друкованого органу "Борітеся – поборете!", співробітник УСІ. У травні 1922 р. повернувся в Україну, працював у Держплані УСРР. Разом з І. Штефаном опікувався долею Бориса Тищенка. Заарештований у березні 1931 р. у справі Україн-

ського національного центру. Після відбуття 6 років покарання засуджений ще на 5 років. Розстріляний.

108. Жуковський Олександр (1884–1925) – громадський і військовий діяч, полковник Армії УНР, військовий міністр УНР (з 22 березня 1918 р.), член УПСР. З вересня 1919 р. – ревізор військових місій УНР у Празі, Берліні, Відні. Одночасно мав особливе доручення від ЦК УПСР для перевірки закордонних партійних осередків. Секретар президії Закордонної делегації УПСР. Улітку 1920 р. разом з М. Грушевським написав листа до ЦК КП(б)У про можливість співпраці двох партій за умови визнання вільного самовизначення народів. Співробітник УСІ, займався розповсюдженням його видань та провадив фінансові справи. У 1922 р. повернувся до УСРР.

109. Залізняк Володимир – інженер, діяч УПСР, брат Миколи Залізняка. У 1918–1920 рр. – співробітник посольства УНР у Відні та Гельсінкі. У 1921 р. В. Залізняк повернувся в Україну. У листі від 28 грудня 1923 р. В. Залізняк повідомляв Ю. Тищенка, що прожив рік у Харкові, де працював на миловареному заводі, і вже півроку, як перебрався до Києва (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 10). Тут В. Залізняк викладав у Київському ІНО. У 1930-х рр. був заарештований.

110. "Світ дитини" – ілюстрований часопис для українських дітей та молоді (1919–1939) у Львові. Видавець і редактор – учитель львівської приватної школи ім. Б. Грінченка Михайло Таранько.

111. Цегельський Льонгин (1875–1950) – громадський і політичний діяч, адвокат, публіцист, видавець. Посол до австрійського парламенту (1910–1918) та галицького сейму (1913–1914). Член Української Національної ради ЗУНР–ЗО УНР. У 1920–1921 рр. – представник уряду ЗУНР у США, де залишився в еміграції. Співпрацював у газеті "Америка", редактором якої був з 1943 р.

112. Після шестимісячного перебування в таборах інтернованих у Баранові та Домб'ї під Краковом, куди був відправлений польською військовою владою у 1919 р., голова Філологічної секції НТШ професор Кирило Студинський займався переважно суспільною діяльністю. Він очолював Український фонд воєнних вдів і сиріт у Львові, поновив роботу Учительської громади, співпрацював з Львівським відділенням Американської адміністрації допомоги (АРА), через яку спрямовувалася допомога голодуючим у Східній Україні 1921–1923 рр. (*Єдлінська У.* Кирило Студинський (1868–1941): Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 2006. – С. 30–32). Зокрема займався пересилкою допомоги, що збирав віденський Союз "Голодним України", голова якого М. Грушевський відрекомендував своєму колезі Ю. Тищенка. 22 квітня 1922 р. він писав К. Студинському "Мій приятель і колишній співробітник київський Сірий-Тищенко, котрий провадить книжну справу в далеко ширших розмірах, в десять може разів ширших ніж я, рад би мати представника в Галичині, котрий міг завідувати продажем його книг в Галичині – і на Волині. Йому належать, напр[иклад], твори Винниченка, ріжні підручники і т. ин. Він хотів би, за моїм прикладом, зробити склад видань у Львові, висилати книги на Волинь. Тому що він веде справу в великих розмірах, він міг би ремунеровати свого представника, думаю, досить добре. Але для нього було б дуже добре, якби такий представник міг часом виїхати і до Рівного, на Волинь. Чи се не підійшло б Вам, Шановний Товаришу, як Ви тепер не маєте чогось інтратнійшого? Чи в Вашім будинку Ви не могли б зробити складу його видань? Чоловік він характера чесного і доброго, я знаю його близько і думаю, що Ви з ним не мали б непорозумінь і могли б мати деякий прибуток" (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)... – С. 12–13). Після згоди на співробітництво, яку отримав Ю. Тищенко

через М. Грушевського, він сам звернувся до К. Студинського 9 травня 1922 р.: "Пан професор М. Грушевський ласкаво передав мені, що у відповіді своїй Ви не відмовляєтесь бути заступником нашого видавництва в Галичині і Польщі. Виходячи з сього, я прохав би Вас сповістити мене, на яких умовах Ви згодились би перейняти від мене уповноваження на ведення справ наших, як по продажі книжок, так і по заступництву всього, що торкається видавничої роботи. Я гадаю, що при Вашій згоді активно зайнятись реалізацією наших видань, Ви могли би зробити там і для мене, і для себе досить добрі інтереси. Що до книжок, то майже пів вагона я вже маю на Волині в Рівному, які лежать через відсутність там нашого заступника" (У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упор. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. – К., 1993. – С. 363). У згаданому в щоденнику листі від 8 червня 1922 р. Ю. Тищенко подав перелік книжок, які збирався передати К. Студинському та ціни на них. Щодо умов винагороди, то у своєму щоденнику Ю. Тищенко не зовсім точний, оскільки він пропонував Студинському за посередництво 33$^{1}/_{3}$%, з яких не менше 25% радив віддавати книгарні (Там само. – С. 365).

113. Ґеронімус Михайло – член ради Міністра закордонних справ УНР в уряді А. Лівицького.

114. "Земля" – українське акціонерне видавниче товариство, створене у Відні за участі місцевого капіталу.

115. У листі до Ю. Тищенка від 3 червня 1923 р. А. Крушельницький зазначав, що хоче розірвати з видавництвом "Земля", забрати з нього свої "Читанки" і має плани повернутися на батьківщину. Він також говорить про розчарування, що пережив через С. Черкасенка, якого сам привів до "Землі" і під видання якого організував фінансування через дипломатичні місії, і навіть сплачував гонорари з власної кишені. "І ця людина, – пише А. Крушельницький, – поважилася в травні 1922 публічно на засіданні "Землі" сказати німцям, що моя праця в "Землі" не потрібна і шкідлива для Товариства, бо я скомпрометований в очах українського громадянства тим, що не виконав видань, взявши гроші в місіях" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 264–265). Значною мірою непорозуміння, що виникли між А. Крушельницьким і С. Черкасенком, пояснюються тим, що обидва були авторами "Читанок" для української школи, і це створювало між ними гостру конкуренцію, особливо в умовах перенасиченості ринку подібними підручниками.

116. Скрипки Максим і Артем – земляки Ю. Тищенка, який, опинившись за кордоном, звернувся до колишнього товариша дитячих років Максима в пошуках відомостей про своїх батьків. Оскільки сам Максим на той час мешкав у Бердянську, він переадресував прохання Ю. Тищенка своєму племінникові Артему, який залишався в їхньому рідному селі Салтичії, де працював учителем. Згаданий у щоденнику лист А. Скрипка написав 1 травня 1922 р. на прохання батька Ю. Тищенка. Він, зокрема, повідомляв: "Старий уже Ваш батько літами, а мабуть ще більше нахилило його горе. Він з Вашою старою матір'ю в середу 26 квітня прийшли пішки в Салтичію з Донщини [...]. В Донщину вони перебрались прошлою осінню з Сибіру, бо там їх начисто обчухрали під час горожанської війни. Ваші брати всі померли. Пилипа ще на війні вбито, а Іван і Нечипор оце вже недавно" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 513. – Арк. 103). У цьому ж листі А. Скрипка просить Ю. Тищенка допомогти місцевій школі підручниками і приладдям. Надалі А. Скрипка, через якого Союз "Голодним України" направляв свою допомогу, регулярно повідомляв Ю. Тищенка про ситуацію з продовольством і про життя його батьків. Так, 6 серпня 1922 р. він писав: "Ваші старі здорові. Тепер дід

Пилип сторожує на баштані, і живуть вони з бабою не зовсім вже погано. До того ж вони одержали ще від комітету АРА з пудкрупів гарних" (Там само. – Арк. 105–106). Максим Скрипка також став уповноваженим Союзу "Голодним України". На початку 1920-х рр. він працював інструктором у Союзі сільськогосподарських кооперативів, проте в середині 1923 р. був звільнений з роботи як неблагонадійний. Хворий на сухоти, опинився без засобів для існування. Окрім посилок для розподілу серед голодуючих, восени 1923 р. Ю. Тищенко одну відправив особисто для М. Скрипки. Помер 2 грудня 1924 р. (Там само. – Спр. 51. – Арк. 196–203).

117. АРА (American Refiel Administration, Американська адміністрація допомоги) – організація, створена у 1919 р. в США під головуванням Г. Гувера, для допомоги європейським країнам, що потерпіли під час Першої світової війни. В Україні діяла під час голоду в 1921–1923 рр.

118. Салтичія – село Бердянського повіту Таврійської губернії, де 22 квітня 1880 р. народився Ю. Тищенко.

119. Вислоцький Іван – видавець в Ужгороді та Мукачеві. Автор щоденника подає неточні відомості. Відповідальним редактором політичного та народногосподарського тижневика "Село", який був органом Селянсько-республіканської партії Підкарпатської Русі й виходив у Мукачеві у 1922–1923 рр., був П. Сидор (Періодика Західної України 20–30-х рр. XX ст.: Матеріали до бібліографії / Ред. М. М. Романюк. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 246–247). Можливо, І. Вислоцький був видавцем газети. У листах О. Джугана до Ю. Тищенка І. Вислоцький згадується як замовник книжок (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 9).

120. Чепіга (Зеленкевич) Яків (1875–1938) – народний учитель, звільнений з посади за громадську діяльність, до 1914 р. – співробітник видавництва "Український учитель" та педагогічного журналу "Світло", після 1917 р. працював у видавництві "Рідна школа" у Києві. Автор підручників для народної школи з арифметики (*Тищенко Ю.* З історії української дитячої книжки… – С. 5–21). Один зі співвласників видавничого товариства "Дзвін", яке продовжувало свою діяльність у Києві і після виїзду Ю. Тищенка до Відня. Зокрема, ним було видано три томи творів Д. Марковича, два томи Дніпрової Чайки, праці Я. Чепіги "Соціальне виховання як природний елемент трудової школи" та "Шкільне самоуправління", перевидано кілька книжок Ю. Сірого. Проте згідно з урядовим розпорядженням усі кооперативні видавництва були об'єднані з "Книгоспілкою" (Український кооперативний видавничий союз), яку очолював М. Стасюк. До кінця 1921 р. майно видавничих товариств перейшло під контроль Всевидаву, тобто у власність держави. За відомостями, поданими Я. Чепігою в листі до Ю. Тищенка від 4 березня 1922 р., серед одержавленого виявилося і 28 вагонів з книжками "Дзвону". За умов НЕПу, зокрема після проголошення декрету про вільні кооперативи, Я. Чепіга разом Я. Шеремецинським спробували реанімувати "Дзвін". Проте їм було відмовлено в реєстрації на підставі того, що товариство існує лише на папері і є фіктивним (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 90–94). Упродовж 1922 р. Ю. Тищенко, який вже мав досвід розподілу закордонного майна "Дзвону" з С. Черкасенком, і Я. Чепіга обговорювали в листах плани створення спільного видавництва у Києві без участі третіх осіб. Вони збиралися відшкодувати у "Книгоспілки" майно "Дзвону" і налагодити переправку вже виданих за кордоном книжок (Там само. – Арк. 97–102). Проте ці плани залишилися не здійсненими. На початку 1924 р. Я. Чепіга, зрозумівши їхню безперспективність, продав права на видання своїх підручників ДВУ. У середині 1925 р. він переїхав до Харкова, де отримав посаду в Державному науково-методичному

комітеті при НКО УСРР, і, щоб уникнути звинувачень у використанні службового становища, взагалі зняв з друку свої підручники. Листування Я. Чепіги та Ю. Тищенка тривало до 1927 р. Проте тон кореспонденцій Я. Чепіги значно змінився. Тепер він активно закликав свого товариша до повернення на батьківщину, змальовуючи переваги, які отримали тут М. Грушевський та А. Ніковський (Там само. – Арк. 109).

121. Буц Григорій – кооперативний діяч на Волині, керівник Центральної книгарні в Рівному, яка отримувала видання Об'єднання українських видавців у Відні в комісійний продаж. Суперечки між партнерами виникали через занижені ціни на видання на Волині, що завдавало збитків видавцям. На початку 1923 р. учасники Об'єднання українських видавців постановили контролювати встановлення цін на свої видання волинськими книготорговцями, орієнтуючись на розцінки книгарні НТШ у Львові (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 20).

122. "Сінадіно" – торговельна компанія у Кишиневі, яка отримувала книжки від Об'єднання українських видавців у комісійний продаж.

123. У листі Ю. Тищенка до І. Крекотня від 6 жовтня 1922 р. йдеться про надання йому доручення на отримання книжок зі складу Маутнера у Відні, який був переданий ним як представником Дніпросоюзу (Вукоопспілки) у спільне користування учасників Об'єднання українських видавців. Він також звертався до І. Крекотня від імені Союзу "Голодним України" за дозволом тимчасово зберігати на складі закуплені для України речі (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 15).

124. "На чужині" – календар-альманах української еміграції на 1923 р. Видання під редакцією В. Прокоповича, яке планувалося у Варшаві. За даними Н. Сидоренко, про надіслану до нього статтю згадував М. Левицький в листі до священика і видавця П. Білона. Проте видання здійснено не було (*Сидоренко Н.* "Задротяне життя" українських часописів на чужині (1919–1924). – К., 2000. – С. 32).

125. Через книгарню Українського Червоного Хреста, яка єдина на той час мала дозвіл на отримання посилок з-за кордону, Ю. Тищенко мав змогу невеликими партіями (по 25 книжок в одній посилці) продавати видані у Відні книжки. Гроші за них у Києві, як представник "Дзвону", отримував Я. Чепіга. Книгарня розміщувалася за адресою – вул. Короленка (Володимирська), 52 (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1).

126. Оренштайн Яків (1875–1944 (?)) – один з провідних українських видавців. 1901 р. заснував у Коломиї видавництво "Галицька накладня", яке ще до Першої світової війни мало тісні зв'язки з київськими видавництвами та книгарнями, зокрема з "Киевской стариной" та книгарнею ЛНВ, якою завідував Ю. Тищенко. Навесні 1918 р. Я. Оренштайн відвідав Київ, де, обстеживши тутешній книгарсько-видавничий ринок, взяв на себе забезпечення українських гімназій підручниками. Л. Биковський, який співпрацював з Я. Оренштайном за часів революції у київському видавництві "Друкар", називав його найвідомішим і заслуженим українським видавцем, завжди готовим підтримати своїх менш досвідчених колег. Мемуарист зазначав: "Усе відбувалося в атмосфері дружнього українського національного наставлення. Цей український джентельмен західно-европейського покрою, викликав у нас повагу своїм українським національно-державним конструктивним світоглядом і... водночас жидівської національности" (*Биковський Л.* Книгарні – Бібліотеки – Академія: Спомини (1918–1922). – С. 22). З 1919 р. Я. Оренштайн переніс свою діяльність за межі України. Мешкав спочатку у Відні, потім перебрався до Німеччини. У Берліні та Ляйпцигу працювала його "Українська накладня" (1919–1932), що була найбільшим українським видавництвом за

кордоном. Тут між Я. Оренштайном та Ю. Тищенком поновилися давні взаємовигідні контакти, оскільки обоє спеціалізувалися на виданні шкільних підручників. Окрім того, "Українська накладня" видавала серію "Загальна бібліотека" (всього 230 томів), ілюстровані твори української та іноземної літератури, ноти, мапи тощо. Упродовж 1920-х рр. Я. Оренштайн видав 12 серій мистецько-історичних поштівок, по 12 у кожній, накладом у кілька тисяч примірників. Вони мали надзвичайну популярність і добре розходилися. Так, у лютому 1923 р. М. Грушевський, який не афішував свою книгарську діяльність, просив Ю. Тищенка придбати у Я. Оренштайна ноти та листівки для своїх американських партнерів, не розголошуючи при цьому, що він робить це на його замовлення: "Мені не хочеться замовляти просто від Оренштайна, тим більше, що я не маю високого мненія про його акуратність (його накладом виписано було від нас оден раз книгу, і так не заплатили, не вважаючи на пригадки, тому я не хочу посилати йому грошей наперед), тому прошу Вас, не відмовте потрудитись, замовити і вислати мені се, а заплачене в марках перерахувати мені в долярах" (ЦДАВО України. – Ф. 3808. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 97–99). У 1933 р. Я. Оренштайн переїхав до Варшави, де мав власну книгарню. Він загинув під час Другої світової війни у Варшавському гетто, за іншими відомостями – у концтаборі Заксенхаузен (*Горинь В.* Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського // Український історик. – 2004–2005. – № 3–4/1. – С. 259).

127. У згаданому листі Ю. Тищенка йдеться про вміщення у львівській газеті "Діло" оголошення про те, що К. Студинський є єдиним у Галичині представником видавництва "Дзвін". З контексту зрозуміло, що до листа додавався текст самого оголошення, який пропонувалося надрукувати тричі, вказавши адресу К. Студинського. У цьому ж листі Ю. Тищенко просить професора передати 50 тисяч польських марок Марії Катамаєвій – дружині журналіста Дмитра Катамая, яка мешкає у Львові, з тим, щоб він отримав у Відні від її чоловіка аналогічну суму (У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941)... – С. 379). Подібна практика розрахунків через третіх осіб була звичайною для того часу, зважаючи на труднощі з пересилкою грошей між країнами та неефективність банківських розрахунків. У цьому ж листі Ю. Тищенко дякує К. Студинському за клопоти про його сина, переправкою якого той, вірогідно, опікувався на прохання батька, висловлене у листі від 15 вересня 1922 р.: "Я Вам вже писав, що чекаю з України сина, який знаходиться тепер у Харькові і чекає на транзитну польську візу. Всі инші візи, навіть радянської влади, він вже має. З Харькова пишуть мені, що кілька разів телеграфували до Варшави Міністерству закор[донних] спр[ав], щоб вислали до польського консулят у Харькові такий дозвіл, але жадної відповіді нема. Хлопець, пишуть, голий і босий, надходить час холоду, а він не може вирватись. І от я осмілився турбувати Вас, пане докторе. Чи не маєте Ви випадково знайомої впливової людини в Варшаві, яка б могла піти до Мін[істерства] закор[донних] справ і подбати, щоб телеграфно післали до Харькова дозвіл на проїзд через Польщу Бориса Тищенка 14½-літнього хлопця. В такому самому положеню знаходиться і родина Олеся" (ЦДІАЛ України. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 6).

128. У відповідь на зазначений лист Ю. Тищенка М. Скрипка докладно розповідав про складності, що виникали з розподілом допомоги з-за кордону через необхідність дотримуватись формальних вимог АРА. Для отримання посилок у представництві АРА у Запоріжжі адресат С. Гавриленко повинен був представити завірені заяви від 10 осіб, які мали отримати допомогу і мешкали по різних селах Бердянського повіту. Процес оформлення тривав два тижні і коштував 80 мільйонів рублів. Оскільки ніхто з адресатів допомоги не міг компенсувати такі витрати, то довіреним особам Ю. Тищенка довелося

влаштувати між собою складчину. За твердженням М. Скрипки, за існуючих умов розподілу одержання посилок вимагає значних витрат і не дає бажаного ефекту, оскільки голодуючі отримують "лише по жмені продуктів" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 196–197).

129. У листі від 10 листопада 1922 р. В. Винниченко в досить різкій формі дорікав Ю. Тищенкові за те, що той без узгодження з ним продає книжки з бібліотеки "Дзвону". Реакція на цей лист самого Ю. Тищенка була, напевно, досить емоційною, оскільки в листі від 19 листопада того ж року В. Винниченко мусив виправдовуватись: "Не хотів робити Вам ніяких закидів у справі продажу бібліотеки, а тим паче підозрювати, що Ви виручені гроші могли вжити на якісь чужі "Дзвонові" цілі. Як у Вас тільки повернулась рука от таке написати?" Визнаючи роль Ю. Тищенка в збиранні бібліотеки, В. Винниченко погоджується з тим, щоб той продавав її на свій розсуд (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 69). Проте не менш цікавою, на нашу думку, є та частина обох листів, що торкається співпраці В. Винниченка з віденським Союзом "Голодним України", секретарем якого був Ю. Тищенко. Вважаючи цю організацію представником окупаційної більшовицької влади і звинувачуючи її учасників у "сменовеховстві", він просить на найближчому засіданні оголосити свою заяву про вихід із Союзу. Щодо голови Союзу М. Грушевського письменник зазначав: "Старий політикан (невдалий ще до того) робить з вами всіма погану гру. Він вас усіх провокує і затягує з собою в обійми сменовеховства, а разом з тим і в загальну зневагу. Ваш аргумент, що Ви працюєте в Союзі для допомоги голодуючим, не задовольнить нікого: невеличка користь, що Ви приносите посилками, не може переважити тої шкоди, яку Ви робите в широкому сенсі народові, примиряючись з гнобителями його ради можливості передати пару латаних черевиків" (Там само. – Арк. 69зв.). Створений наприкінці 1921 р. у Берліні під головуванням В. Винниченка Комітет "Голодуючим України" діяв на противагу віденському Союзу (Листування Михайла Грушевського... – Т. ІІІ. – С. 634). Проте в березні 1923 р. письменник через Є. Вирового висловив згоду на співпрацю з М. Грушевським (ЦДАВО України. – Ф. 3808. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 100).

130. Йдеться про відповідь Ю. Тищенка на лист А. Жука від 24 квітня 1923 р., у якому той повідомляв про тяжке становище Союзу українських журналістів і письменників і вимагав допомоги від Ю. Тищенка та О. Олеся. Зокрема він зазначав: "Отже мусите мені помогти хоч кров з носа, бо інакше і я начхаю на все". Посвідку про те, що Ю. Тищенко є членом Управи Союзу українських журналістів і письменників А. Жук надіслав 11 червня 1923 р. (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 5–6).

131. Богацький Павло (1883–1962) – письменник, літературознавець, видавець. Редагував журнали "Хрін" (1908), "Вісник культури і життя" (1913) та "Українська хата" (1909–1914). Ю. Тищенко і П. Богацький зустрілися в Києві 1909 р. Обоє належали до гурту молодих літераторів, що заснували журнал "Українська хата", влаштувавши складчину по "п'ятірці" для видання його першого числа. П. Богацький вів технічну і адміністративну частину "Української хати" (*Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей... – С. 79). За часів Першої світової війни П. Богацький перебував на засланні у Сибіру. За доби УЦР він був начальником міліції Києва, за Директорії – столичним отаманом і отаманом Коша охорони республіки. Працював у Кам'янець-Подільському державному університеті (*Богацький П.* З пережитого. Спогади. – Міттенвальд, 1947). Разом з Армією УНР 1920 р. перейшов кордон Польщі, був співредактором варшавської газети "Українська трибуна". З 1922 р. П. Богацький мешкав у Празі, де став одним з організаторів

Селянської спілки, журналів "Нова Україна" та "Трудова Україна". У березні 1923 р. при клубі-читальні УГК П. Богацький влаштував книжковий кіоск "Українська хата". З цього приводу він оприлюднив звернення до всіх українських видавців про надання книг (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 39). З 1926 р. очолював Український видавничий фонд при УГК, був секретарем організованого М. Шаповалом Українського соціологічного інституту. 1940 р. П. Богацький виїхав до Німеччини, де у 1943–1945 рр. працював в "Українському віснику". 1949 р. він переїхав до Австралії, де був робітником у ливарні і друкувався в газеті "Вільна думка".

132. Лавров С. – керівник Української книгарні та інформаційного бюро в Празі. За характеристикою В. Винниченка, "опецькуватий дідок з товстим лицем і гострою борідкою, з улесливо-галицьким виразом" (*Винниченко В.* Щоденник. – Т. II. – С. 291). Ю. Тищенко передавав свої видання до його книгарні для комісійного продажу. Стосунки між двома книгарями, як свідчать нотатки у щоденнику В. Винниченка про спільне з ними двома та О. Олесем відвідання празьких "шиночків", були цілком приятельськими. Недаремно саме до Ю. Тищенка звернувся в березні 1923 р. М. Грушевський з проханням "зробити натиск" на С. Лаврова. Вступаючи в осібне володіння книгарнею, той відмовлявся нести фінансові зобов'язання свого збанкрутілого партнера – чеського книгаря Гавлічки (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 103–103 зв.). Справу було полагоджено, М. Грушевський надалі співпрацював з С. Лавровим у справі підготовки ювілейного збірника О. Олеся, для якого написав вступну статтю. Проте, врахувавши попередній досвід, вимагав гонорар від видавця наперед.

133. Шаповал Микита (1882–1936) – громадський діяч, літератор, публіцист, соціолог, один з організаторів УПСР, член УЦР, генеральний секретар пошт і телеграфу УНР, міністр земельних справ УНР доби Директорії. З Ю. Тищенком був пов'язаний ще з часів їхньої співпраці в Києві, куди М. Шаповал приїхав 1909 р. Обидва діячі належали до тісного кола молодих українських літераторів, що гуртувалися навколо газети "Рада" та ЛНВ, а згодом заснували власний часопис "Українська хата", який редагував М. Шаповал. З заснуванням газети "Село" М. Шаповал став одним з її провідних публіцистів, а за відсутності Ю. Тищенка провадив справи редакції (*Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей... – С. 95). У 1919–1920 рр. М. Шаповал був секретарем дипломатичної місії УНР в Будапешті, з 1920 р. жив у Чехо-Словаччині. У 1921 р. М. Шаповал – один із засновників та голова Українського громадського комітету в ЧСР, з ініціативи якого були створені УГА в Подєбрадах та Український високий педагогічний інститут ім. Драгоманова. У 1924 р. М. Шаповал організував у Празі Український соціологічний інститут. Був видавцем і редактором часопису "Нова Україна" (1922–1928), збірника "Суспільство" (1925–1928). Після розпаду ЗГ УКП М. Шаповал – голова Закордонного комітету УПСР, залишився єдиним політичним партнером В. Винниченка. Підтримав його ідею єдиного національного фронту. У нарадах двох політиків з приводу його створення брав участь Ю. Тищенко. Він також активно контактував з редакцією "Нової України". Звернутися по допомогу до УГК за умов, коли вже не можна було розраховувати на "Дзвін" як на джерело прибутку, спонукав Ю. Тищенка В. Винниченко, який писав своєму приятелеві: "Ви зовсім даремно відмовляєтесь від стипендії. Ваші аргументи не мають значення, бо Ви неправільно розумієте суть стипендії (підкреслення авт. – *О. М.*). Це не є дарунок (підкреслення авт. – *О. М.*), а, так би мовити, позика (підкреслення авт. – *О. М.*) (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 46). Прохання про стипендію Ю. Тищенко надіслав до УГК наприкінці січня 1923 р., після чого В. Винниченко в листах до М. Шаповала кілька разів висловлювався на користь

схвального рішення у цій справі. На початку березня 1923 р. Ю. Тищенкові було виділено стипендію в 300 корон, проте за два тижні під тиском В. Винниченка суму збільшили до 360 корон. Дізнавшись про це, В. Винниченко ще й ще раз звертався до М. Шаповала та Н. Григорієва з вимогою збільшити допомогу Ю. Тищенку до 500 корон (*Винниченко В.* Щоденник... – Т. ІІ. – С. 182–203). Справа затягувалася і набувала розголосу, що викликало роздратування голови УГК. У відповідь на лист Ю. Тищенка від 25 березня, в якому той спростовував чутки про своє "смєновєховство", яке ніби стало підставою для зменшення допомоги, М. Шаповал писав 27 березня 1923 р., що ніяких непорозумінь у справі виділення йому стипендії немає і не було, і повідомляв, що Ю. Тищенко буде отримувати 500 корон і це найвищий розмір стипендії, що її міг виділити УГК. Комітет переглянув своє попереднє рішення, збільшуючи стипендію на 200 корон, враховуючи приїзд до батька Бориса Тищенка. Добре знаючи вдачу свого кореспондента, М. Шаповал зазначав: "Прошу не вірити ніяким «поясненням» щодо мотивів призначення стипендії, бо ці мотиви знає тільки Управа УГК, отже всякі «догадки» просто не практичні" (ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 152–153).

134. Вировий Євген (1889–1945) – громадський і культурно-освітній діяч, організатор "Просвіти" і Українського видавництва в Катеринославі, голова культурно-просвітньої комісії Трудового Конгресу. У 1919 р. переніс діяльність свого видавництва за кордон, спочатку до Відня, через короткий час – до Берліна. Свої книжки друкував переважно в Ляйпцигу. Видавництво Є. Вирового спеціалізувалося на книжках для дітей, історичній літературі, педагогічних працях, словниках та підручниках. Окрім іншого, ним було надруковане перше повне видання "Кобзаря" Т. Шевченка. Видавництво Є. Вирового входило до складу Об'єднання українських видавців. Він був головою заснованого у 1923 р. Видавничого бюро Українського громадського видавничого фонду при УГК у Празі, коштом якого у травні 1924 р. Ю. Тищенко намагався видати "Соняшну машину" В. Винниченка і у такий спосіб поновити діяльність "Дзвону" (*Винниченко В.* Щоденник. – Т. ІІ. – С. 346).

135. У березні 1923 р. у Відні почався розгляд позову Об'єднання українських видавців проти Британської Компанії. Оскільки Ю. Тищенко не мав змоги отримати австрійську візу, він передав доручення на ведення справ О. Джуганові. Позаяк секретар Об'єднання І. Крекотень у квітні 1923 р. повертався до УСРР, все діловодство Об'єднання перебрав від нього А. Крушельницький. Разом з документацією директор "Чайки" отримав у спадщину і головну на той момент справу Об'єднання – довготривалу судову тяганину з Британською Компанією. Згаданий у щоденнику лист є відповіддю на достатньо різке звернення А. Крушельницького з приводу затримки виплати ½ мільйона австрійських корон гонорару адвокатові Вальдману, яка сталася з вини Ю. Тищенка. Виправдовуючись, той писав А. Крушельницькому: "Смію завірити Вас, товаришу, товариським словом, що гроші ті і по сей день лежать там в «Дністрі». Я написав в свій час до проф. д-ра К. Студинського і прохав, щоб були виплачені гроші адвокатові [...] Я був певен, що гроші виплачені. Однак виходить, що вони не тільки обезцінились в вартості, пролежавши там 4 місяці, а принесли мені ще й таки неприємності". Ю. Тищенкові довелося терміново шукати гроші для адвоката, які знайшлися у Вукоопспілці, її представник Калюжний особисто привіз їх до Відня А. Крушельницькому (ЦДІАЛ України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 5–7).

136. Текст згаданої Ю. Тищенком у щоденнику поштівки є досить лаконічним: "Прошу вислати на конто п. проф[есора] М. Грушевського суму, яка покрила би 10 долярів 33 центи" (ЦДІАЛ України. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 13). Це було

відповіддю, яку Ю. Тищенко за відсутності грошей свідомо відкладав. У свою чергу, М. Грушевськомудоводилося неодноразово нагадувати про його заборгованість у виплатах за орендований українськими книготорговцямисклад у Відні. 1 червня 1923 р., вживаючи досить в'їдливі визначення, історик писав: "Я вже заплатив за іюнь, господар вимагає, щоб платити вперед на 1 [місяць], і як Слюсаренка нема, то я мушу платити, щоб не розсердивсь і не викинув всіх разом. Писав Слюс[аренко] (він в Празі), що має його замінити Макар Кушнір, а ключі «у міністра Чижевського»" (ЦДАВО України. – Ф. 3808. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 119зв.–120). Для повернення боргу М. Грушевському за внесені ним за оренду гроші та отримані з Відня видання УСІ Ю. Тищенко сплачував через К. Студинськогодрукарні НТШ за друк праць М. Грушевського.

137. Гольдельман Соломон (1885–1974) – громадський діяч, соціолог, економіст. Член УЦР. Міністр праці, в. о. секретаря у справах національних меншин у Раді народних міністрів УНР доби Директорії, товариш міністра торгівлі та промисловості в уряді С. Остапенка, заступник міністра праці у кабінеті І. Мазепи. З 1920 р. С. Гольдельман перебував в еміграції у Відні. У грудні 1921 р. оселився у Празі, викладав в УГА в Подєбрадах, входив до редакційного комітету "Нової України". С. Гольдельман був одним із співорендарів складу Маутнера у Відні. У своїх листах Ю. Тищенко неодноразово нагадував йому про необхідність погашення заборгованості в розрахунках за склад. З 1939 р. С. Гольдельман мешкав у Палестині.

138. Разом з виданими товариством "Дзвін" книжками, які за борги були передані віденському друкарю Х. Райзеру, на його складі зберігалася також бібліотека видавництва. Частину її, що складалася з іноземних видань, Ю. Тищенко планував продати Високому педагогічному інституту ім. Драгоманова, решту залишити у власне користування. Х. Райзер відмовлявся видати бібліотеку "Дзвону", у зв'язку з чим Ю. Тищенко писав йому: "Мені конче потрібна моя підручна бібліотека, котру тимчасово Ви ласкаво згодились були примістити у себе. Тепер там лишились книги виключно по українські, які не можуть бути ні продані, ні комусь передані" (ЦДАВО України. – Ф. 3808. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 37).

139. Згаданий лист, адресований з Берліна до Відня, містить розлогу характеристику становища української видавничої справи, яка перебуває у занепаді через непрофесійність українських видавців, особисті непорозуміння між ними й байдужість української інтелігенції до книги. Згадуючи невдалі спроби об'єднання очолюваного ним "Дзвону" і "Чайки" А. Крушельницького, Ю. Тищенко зазначав: "Отже мені стає і дивним, і болячим, що ми з Вами, Товаришу, жили майже чотири роки у Відні, дуже часто сходились, говорили і обговорювали, і тільки тепер, коли простір розділяє нас, ми починаємо розуміти один одного [...]. Справді, можливо, не було б «Чайки», не було б «Землі», але була б організована ґрупа, яка б утворила і видавництво, і збут книжок, і утворила б не на ґрунті одкидання і опльовування поодиноких людей, як се робилось деякими панами в «Землі», а на ґрунті повної згоди товариської й національної солідарності" (ЦДІАЛ України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 9–12).

140. Намір повернутися на батьківщину виник у Ю. Тищенка навесні 1923 р. До цього він мав, у першу чергу, особисту причину – невизначеність долі сина-підлітка, якого йому вже тривалий час не вдавалося переправити за кордон. Ю. Тищенко сподівався, крім іншого, відправити в Україну видання "Дзвону" і розповсюдити їх там, організувавши мережу українських книгарень (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 73зв). У зв'язку з цим він звертався по пораду до М. Грушевського, який не наважується відповісти однозначно: "Нелегко в теперішніх обставинах що-

небудь радити, бо й собі не дуже раджу" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – С. 105зв). Згаданий у щоденнику лист до М. Грушевського від 14 червня 1923 р. не зберігся, проте того ж дня Ю. Тищенко, пояснюючи свою відмову від наміру повернутися в Україну, писав А. Крушельницькому: "Я хотів, вже був зібрався. Але після переговорів з Аусемом та Яковлевим, заступником Раковського, виявилось, що мене можуть пустити тільки після постанови ЦК. Та се мене й не журить. Прислужуватися не буду і звичайно пропозицію Яковлева "попрацюйте у нас тут" я мусив одкинути, бо у вічі йому сказав, що до їх політики я ставлюсь негативно" (ЦДІАЛ України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 12). М. Грушевський ще раніше застерігав свого колишнього співробітника від поспішних рішень, наголошуючи, що аванси більшовиків можуть виявитися провокацією з метою розколу еміґрантського середовища. У відповідь на згаданий у щоденнику лист він писав 18 червня 1923 р.: "Сумно се все – ще одною ілюзією стали Ви біднійші! Ан[на] Серг[іївна] пише з Київа з приводу приїзду Хр[истюка] з Харкова, що в Харкові <вражіннє>, що справді є зміна на краще, але се гарні фрази для Європи, а на ділі йде далі нищеннє всього українського, спеціяльно книги. Очевидно, гасла голошені на верхах не проходять в партійну масу. Але може бути, що з часом вони все-таки пройдуть туди і викличуть деяку реакцію. Побачимо, коли доживемо – тільки що жити тяжко!" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 122).

141. Згідно зі щоденником В. Винниченка з весни 1923 р. вони з дружиною підшукували собі будинок поблизу Берліна, для чого неодноразово виїздили в селища поблизу міста. Часто в таких подорожах їх супроводжував Ю. Тищенко. 6 липня Винниченки купили у подружжя Отто віллу на хуторі Рауен, який розташовувався в годині їзди поїздом від Берліна, разом зі всім господарством – козою, голубами, цуценям і курчатами. Під час покупки Ю. Тищенко виступав "експертом, як архітектор" (*Винниченко В.* Щоденник. – Т. ІІ. – С. 222). Надії на УГК, про які йдеться в щоденнику Ю. Тищенка, не виправдались. Гроші, 100 мільйонів німецьких марок, позичив давній приятель письменника М. Василько, вчинок якого В. Винниченко назвав "широким жестом". Це була перша в житті письменника власна оселя, якою він просто тішився: "Не віриться, що може бути таке щастя: ми матимемо хату, тишу, спокій, змогу робити, спочити від усіх прикростей і гидот, в яких борюкалися ці місяці" (Там само. – С. 224). Винниченки переїхали до Рауена наприкінці серпня 1923 р. і прожили там до початку листопада 1924 р., коли хату було продано в зв'язку з переїздом до Парижа (Там само. – С. 20).

142. Ймовірно, йдеться про містечко Слоуп, де О. Олесь мешкав у червні–грудні 1923 р. (Листування Михайла Грушевського... – Т. ІІІ. – С. 634).

143. "Нова Україна" – місячник письменства, мистецтва, науки й громадянського життя соціалістичного спрямування. Видання "Вільної Спілки". З листопада 1922 р. до кінця 1923 р. виходив у Берліні, надалі (1923–1928) – у Празі. Редактори: В. Винниченко (1922–1923), М. Галаган, Н. Григоріїв, М. Шаповал (1923–1928). Упродовж 1923 р. тут були надруковані стаття Ю. Тищенка, присвячена розвитку видавничої справи, та кілька оповідань (*Тищенко Ю.* Сучасне становище книжкової справи на Україні // Нова Україна. – 1923. – Ч. 6. – С. 120–132; *Сірий Ю.* Записки мандрівника // Нова Україна. – 1923. – Ч. 9. – С. 107–109; Там само. – Ч. 10. – С. 96–99; Там само. – Ч. 11. – С. 102–105).

144. "Вільна Спілка" – видавнича спілка, яка, окрім "Нової України", провадила однойменний збірник статей з громадсько-політичних проблем, який видавався у Празі Н. Григорієвим та М. Шаповалом у 1921–1929 рр. Ю. Тищенко друкувався в збірнику як під власним прізвищем, так і під псевдонімом Ю. Сірий.

145. "Українське слово"– видавництво в Берліні (1921–1926), директором і редактором якого був З. Кузеля. Окрім однойменної газети (редактори З. Кузеля та Д. Дорошенко), що виходила упродовж 1921–1923 рр., видавало журнал "Літопис політики і письменства" та серію з понад 50 книжок під назвою "Бібліотека «Українського слова»".

146. У цьому листі Ю. Тищенко просить надати йому відомості для огляду книжкової продукції, виданої від 1918 р., який він готує для серпневої книги "Нової України" (ЦДІАЛ України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 14).

147. У даному випадку маємо справу з неточністю визначень, якої припустився автор. З одного боку, можна стверджувати, що А. Жук не мав власного видавництва у Відні. Так, у вересні–жовтні 1922 р. він шукав видавця для своєї збірки "Українство перед І світовою війною", і В. Липинський радив йому звернутися до берлінського видавництва "Ратай" С. Томашівського (*Липинський В.* Твори. Архів. Студії / Гол. ред. Я. Пеленський. – К.; Філадельфія, 2003. – Т. 1: Листування (А–Ж). – С. 783–785). З іншого боку, у жовтні 1923 р. у списку членів Ювілейного комітету О. Олеся А. Жук фігурує як представник видавництва "Вістник життя" (ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 2). На початку 1920-х рр. А. Жук співпрацював з численними періодичними виданнями, зокрема і з віденськими. У більшості з них, не маючи формально керівних посад, він фактично відігравав провідну роль. Серед них: "Український прапор" – періодичний орган закордонного центру ЗУНР у Відні, "Український скиталець" – місячник військової еміграції ЗУНР, який видавався у 1920–1923 рр. у Ліберці, Йозефові та Відні і містив переважно матеріали з історії визвольних змагань 1917–1920 рр. У цей же час А. Жук став співзасновником друкованого органу УХДП "Нове слово" (Зальцведель, Німеччина). У 1923 р. він був співробітником журналу "Визволення", який пропагував ідею галицько-волинської держави як осередку, з якого почнеться розбудова самостійної України. Можна припустити, що у щоденнику Ю. Тищенка йдеться про одне із зазначених віденських видань.

148. У листі О. Джугана до Ю. Тищенка від 2 вересня 1922 р. згадується якийсь Карпенко, який користувався друкарською машинкою у віденському помешканні видавця за відсутності господаря (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 9).

149. Український соціологічний інститут – наукова установа для вивчення розвитку світового соціального руху та популяризації соціологічних досліджень, заснований М. Грушевським 1919 р. у Празі, у 1921–1924 рр. діяв у Відні. УСІ мав власне видавництво, яке видавало 8 томів наукових праць М. Грушевського, К. Грушевської, П. Христюка, М. Лозинського, В. Старосольського, М. Шрага. Продажем цих видань займався Ю. Тищенко. З лютого 1921 р. УСІ провадив у Відні виклади з соціальних наук, у яких брали участь М. Грушевський, М. Шраг, В. Старосольський, Д. Антонович, М. Чечель, М. Шаповал, В. Мазуренко, І. Штефан, П. Христюк. Повертаючись на батьківщину, М. Грушевський мав плани перенести діяльність цієї установи до Києва. З цього приводу у березні 1924 р. М. Грушевський мав доповідь під час Спільного зібрання ВУАН. Керівництво Академії підтримало ці плани, проте вони не були схвалені Наркоматом освіти (*Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 68, 204–209; *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)... – С. 39).

150. Вірогідно, автор щоденника об'єднав під спільною назвою колишні київські видавництва "День" і "Час", засновником і директором яких був Василь Королів-Старий (1879–1941) – ветеринарний лікар за фахом, письменник, громадський діяч, співредактор газети "Рада". Є. Чикаленко називав В. Королівa американцем за незвичний в

українських колах широкий комерційний хист і новаторство (*Чикаленко Є.* Щоденник. 1919–1920... – С. 116). Його можна вважати партнером і конкурентом Ю. Тищенка ще з часів завідування київською книгарнею ЛНВ. Час від часу між двома книгарями виникали непорозуміння з приводу розрахунків за взяті у комісійний продаж видання. Стосунки між ними дещо загострилися, коли "Час" у середині 1911 р. відкрив власну книгарню на Володимирській, 53, що створювало додаткову конкуренцію. Навіть М. Грушевський зауважив у листі до Ю. Тищенка, що три українські книгарні на Київ забагато (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 583. – С. 12–14; Спр. 54. – Арк. 97–102). Проте все це не заважало обом підтримувати цілком приятельські стосунки. М. Гехтер згадував, як щотижня збирався у київському клубі "Родина" "тісний гурток" співробітників "Ради" та ЛНВ, до якого належали В. Королів, Л. Пахаревський, О. Олесь, Д. Дорошенко, Ю. Тищенко. "Бавились ми до пізньої ночі, й наш стіл завсігди був останнім, що по офіціяльнім закритті Клубу ще довго залишався обсадженим", – писав М. Гехтер (*Гехтер М.* Спогади. Листи до М. Грушевського / Упор. І. Ткаченко. – К., 2005. – С. 28). За часів революції В. Королів входив до Української Центральної Ради, редагував бібліографічний журнал "Книгар" (1917–1920), до якого подавав свої матеріали і Ю. Тищенко. 1919 р. В. Королів виїхав з Києва до Праги як радник української дипломатичної місії. Одночасно він переніс сюди друк видань "Часу" та його філій "День", "Сміх" та "Відродження". У середині 1920 р., залишаючи дипломатичну службу, В. Королів визнавав у листі до Є. Чикаленка, що обов'язок корчити з себе "дипломата" став для нього нестерпним і "смертельно остогидла атмосфера казенного закордонного інституту, що силою обставин не втік від прикрої немочі – еміґрантизмусу". У пошуках можливостей для "вільного пробування за кордоном до того часу, поки Україна викрутиться з того стану, що «хвіст витягне, ніс зав'язне»" (*Чикаленко Є.* Щоденник. 1919–1920… – С. 419), він звернувся до звичної видавничої діяльності. Ще 1919 р. В. Королів заснував у Празі кооперативне видавниче товариство "Всесвіт", діяльність якого планувалося поширити на цілу Європу. Тому видавництво не обмежувалося друком лише українських книжок, залучаючи до співпраці в першу чергу чеських авторів (*Наріжний С.* Українська еміґрація. Культурна праця української еміґрації 1919–1939. – К., 1999. – С. 62). Пізніше В. Королів згадував: "В тій добі все, що могли ми заробити, ми виплачували за зроблені в Чехах видання Товариства "Час" та інші, щоб не осоромити перед чехами українського імені. Злидні тисли нас так, що треба було кидатись на заробіток кожної корони" (*Королів-Старий В.* Згадки про мою смерть. – Прага, 1942. – С. 97). Ю. Тищенко і В. Королів співпрацювали як учасники Об'єднання українських видавців, зокрема в справі судового процесу з Британською Компанією, обмінювалися виданнями для продажу. Серед переліку видань, що пропонував Ю. Тищенко для продажу, був і роман для дітей В. Корольова "Чмелик", виданий 1920 р. (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 207–212). З 1925 р. В. Королів викладав курс анатомії та фізіології тварин в УГА в Подєбрадах.

151. "Хліборобська Україна" – неперіодичне видання Українського союзу хліборобів-державників, виходило у Відні в 1920–1925 рр. під редакцією В. Липинського.

152. Королів Федір (1886–1935) – політичний діяч, соціаліст-революціонер, у 1906 р. еміґрував з Росії до Галичини, у 1914–1917 рр. мешкав у Відні, у 1918 р. – директор департаменту міністерства в Києві, 1919 р. – голова торгової місії УНР у Швейцарії, згодом мешкав у Берліні, де був головою Комітету допомоги еміґрантам з України, співзасновник Українського Національного Об'єднання в Німеччині (1933 р.).

153. Білокриниця – особу з'ясувати не вдалося, проте у ЦДАВО України виявлено два листи від нього до Ю. Тищенка, датовані 8 серпня та 6 вересня 1923 р., відправлені

з острова Хідензее. У першому він повідомляє, що очікує приїзду Ю. Тищенка, в другому просить позичити йому грошей (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 53–56).

154. Гауптман Герхарт (1862–1946) – німецький драматург, автор "сімейних драм", історичних трагедій, містичних романів, серед яких символістична драма-казка "Затоплений дзвін". Лауреат Нобелівської премії (1912).

155. Kolbe – власник помешкання або сусід Ю. Тищенка в Шпандау під Берліном. Принаймні у кількох листах Ю. Тищенка подає свою адресу: "Spandau. Kaiserstr. 33, bei Kolbe" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 18; ЦДІАЛ України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 5).

156. Сливенко Петро – громадський діяч, соціал-демократ, близький приятель Ю. Тищенка, у 1923–1924 рр. працював у представництві Наркомосвіти УСРР у Берліні. Був його своєрідним агентом, підбираючи книжки для продажу у Відні. Зокрема це стосувалось видань, які розповсюджувалися через радянське представництво. П. Сливенко також продавав через Ю. Тищенка книжки зі своєї власної бібліотеки. Зокрема, в їхньому листуванні йдеться про продаж словника, виданого Товариством "Просвещение", на який знайшовся покупець у Відні, проте він був закладений П. Сливенком у рахунок отримання інших видань (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 110–127).

157. Коссак Іван (1879–1927) – громадський і військовий діяч, викладач учительської семінарії, сотник УСС, учасник карпатських боїв 1914–1915 рр., окружний комендант Жовкви 1919 р. Перебуваючи в еміграції у Відні, І. Коссак був активним діячем Союзу "Голодним України". У листі до Ю. Тищенка від 12 вересня 1922 р. М. Грушевський повідомляє про переговори І. Коссака з Г. Гриньком щодо повернення в Україну (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 81). Виїхав до Харкова 1925 р., де за два роки помер. З серпня 1927 р. Ю. Тищенко писав М. Грушевському з Праги: "Висилаю Вам і родині небіжчика Івана Коссака своє сердечне співчуття. Для мене ся втрата була невимовно болючою. Я ще й тепер не можу собі допустити, що більш його не побачу" (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 871. – Арк. 274).

158. "Відбудова" – Видавниче товариство у Здолбунові, при якому, ймовірно, існувала книгарня, куди й надсилав книжки Ю. Тищенко.

159. До Праги Ю. Тищенко переїхав приблизно в середині жовтня 1923 р. Точна його адреса: Vinohrady, Šumavska, 11 (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 74). В. Винниченко писав про празьке помешкання Ю. Тищенка: "У Сірого. Велика кімната з череватим ліжком. Бідний Сіренький: все, що належить йому, він дуже вихваляє. Цим він себе піднімає, чи [що]? отож і кімната ніби дуже гарна. А вона – так собі" (*Винниченко В.* Щоденник. – Т. ІІ. – С. 290).

160. К. Студинського обрано головою НТШ 2 листопада 1923 р. З цього приводу Ю. Тищенко писав йому: "Сьогодня довідався з «Діла», що Ви обрані Головою Наукового Т[овариства] ім. Шевченка і стали на чолі сієї великої інституції. Як бувший член Н[аукового] Т[овариства] ім. Шевченка і робітник його, що провадив книгарську справу і инші роботи на Великій Україні, я хочу сим листом принести Вам найщиріше поздоровлення і побажанє успіхув сій тяжкий роботі. [...] Дуже радий буду коли Ви сповістите мене, чи можу я знову стати членом НТШ" (ЦДІАЛ України. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 16–17). У свою чергу, К. Студинський у листі від 29 листопада 1923 р., дякуючи за привітання, зазначав: "Велика робота, ще більший брак грошей, який спиняє розвиток Товариства. Розпочато збірку для Товариства на 5 тисяч долярів. Числю, що

<прицінь> найдеться 5 тисяч людей, що зложать по одному долярові в жертву для рідної культури" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 195зв.).

161. Ймовірно, йдеться про реалізацію ідеї В. Винниченка щодо створення в еміґрації єдиного антибільшовицького національного фронту (*Винниченко В.* Єдиний революційно-демократичний національний фронт // Нова Україна. – 1923. – Ч. 1–2. – С. 56–71). Порозумівшись із М. Шаповалом, В. Винниченко почав активні переговори з представниками різних політичних сил. У пошуках можливості "ліквідації конфлікту есерів з есдеками" він, напевно, звернувся до Ю. Тищенка, який мав тісні контакти з віденською групою М. Грушевського і регулярно листувався з колишнім головою Центральної Ради. У свою чергу, М. Грушевський цікавився настроями своїх політичних опонентів. Він писав Ю. Тищенку: "Що ж зрештою дав Вам реального Берлін порівнюючи з Віднем, крім зміни фізіономій? Останетесь там надовше? Про концентрацію партій і ґруп напишіть, се цікаво [...]" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 95–95зв.). На початку листопада 1923 р. Ю. Тищенкові вже було достеменно відомо про рішення М. Грушевського повернутися в Україну. Про це він, ймовірно, і повідомив свого приятеля у згаданому листі від 7 листопада 1923 р. Принаймні 12 листопада 1923 р. В. Винниченко занотував у своєму щоденнику: "Лист від Сірого. (Здається, М. Грушевський їде на Україну. Спочатку торгувався за гроші – скільки дадуть йому в Празі (3250 чеських корон). Очевидно, не почекісти дали більше. Гидко. Огидний старий інтриґан!" (*Винниченко В.* Щоденник. – Т. ІІ. – С. 250). Втіленням ідеї В. Винниченка щодо єдиного національного фронту й одночасно його останньою спробою повернутися до активної політики стало створення на початку 1925 р. Українського революційно-демократичного національного союзу, який припинив свою діяльність, фактично так і не розпочавши її (Там само. – С. 14–16).

162. Йдеться про відзначення 45-річчя від дня народження та 20-річчя літературної діяльності О. Олеся. 24 жовтня 1923 р. у Відні відбулися збори ініціативного гуртка (Ю. Сірий, В. Кушнір, Д. Левицький, І. Коссак, А. Жук, П. Христюк, Д. Катамай, В. Левинський) у справі відзначення літературного ювілею О. Олеся. 5 листопада у помешканні Ю. Тищенка на Порцелянгштрасе, 19 було проведено "конституючі збори комітету", на яких головував М. Грушевський й були присутні представники громадських організацій та видавництв. Було вирішено, що "святкування мусить бути загальним і провадитись у формі літературно-вокальних вечірок". Збори обрали т. зв. вужчий комітет у складі В. Левинського (голова), Ю. Сірого, А. Жука, І. Коссака, В. Кушніра, Н. Нижанківського, Д. Левицького, Ю. Студинського, І. Охримовича. Головною метою організації ювілейних заходів було збирання коштів для О. Олеся через організацію концертів та продажу його книжок по всіх осередках української еміґрації. У листі до Українського Народного Союзу від 25 листопада 1923 р. А. Жук наводить слова самого поета: "Зле я себе почуваю. Дуже зле. По волі і по неволі я відвик їсти і в кінець зіпсував своє здоровля. З кождим днем все гірше і гірше. Я боюсь ювілею. І так збіглись хвороби душевні і фізичні, що я не в силі їх розігнати. Віддав себе на волю божу" (ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 3). Коштом ювілейного комітету було видано збірник творів поета з передмовою М. Грушевського *Олесь О.* Вибір поезій. – Прага, 1923. Ставлення ювіляра до святкування справді було неоднозначним. З одного боку, 10 листопада 1923 р. він дав згоду ювілейному комітетові на його проведення. З іншого боку, у листі до М. Грушевського з цього приводу поет зазначав: "Благородний Гром[адський] Ком[ітет] улаштовує ювілейну вечірку, взявши в свої руки ініціативу. Ось, мовляв, він нас ігнорує, обходить, а ми все такі за зло платимо добром. Я боявся, що врешті той

Гром[адський] Ком[ітет], який «брав мене ізмором», улаштує ювілей мій, і тому попережав Сірого і друг[их], та люде так оглухли за останні роки, що їх словами не проймеш" (Листування Михайла Грушевського.. – Т. III. – С. 443). Поет взяв участь в урочистому святкуванні, що відбулося в Празі в залі Жофіні 12 грудня 1923 р. (Діло. – 1923. – 29 грудня). Проте кульмінацією ювілейних заходів мала стати вечірка у віденській залі Архітектен Ферайн 27 грудня 1923 р. За два дні до неї О. Олесь надіслав з Берліна лист з подякою учасникам комітету за їхні зусилля і відмовився від участі в урочистостях, зауваживши, що він буде цілком задоволений, якщо йому надішлють стенографічний запис промов (ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 18а–18б). У газеті "Український прапор" від 13 січня 1923 р. А. Жук подав докладний звіт про ювілейний вечір у Відні. Серед інших виступав на ньому і Ю. Тищенко, який характеризував поета "як велику стихійну силу, що вміщує в собі велике богацтво тонів і барв", і порівняв Олеся "з тими широкими степами України, які перші покликали його до поетичної творчості" (Там само. – Арк. 44). Слід зазначити, що ювілейні урочистості не виправдали сподівань організаторів щодо поліпшення матеріального становища поета. Наприклад, надіслані до Америки видання творів поета так і не були викуплені за відсутності коштів у тамтешніх українських громадських організацій.

163. "Свобода" – одна з найстаріших українських газет у США. Заснована 1894 р. як тижневик, з 1915 р. виходила тричі на тиждень, з 1921 р. – щоденна. Ініціатор створення Руського, згодом Українського Народного Союзу, з 1908 р. його офіційний орган. У 1919–1926 р. її редактором був В. Лотоцький

164. Український вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова організований у Празі 1923 р. Зацікавленість Ю. Тищенка новоутвореним закладом обумовлена намаганнями продати йому бібліотеку "Дзвону", до якої належала значна збірка педагогічної літератури. 27 березня 1923 р. М. Шаповал писав Ю. Тищенку: "Щодо грошей на бібліотеку, то Управа постановила її купити за 2000 к[орон] для Педагогічного інституту, але гроші вишле за неї по одержанні асігновки на Інститут – раз і після обговорення справи з власником її про час і порядок доставки її – два. Гроші за бібліотеку мається виплачувати двома разами по 1000 кор[он]" (ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 152–153).

165. Глущенко Микола (1901–1977) – живописець. Юнаком у 1919 р. був мобілізований до Добровольчої армії А. Денікіна, інтернований до Польщі, звідки втік до Німеччини. Тут він отримав стипендію Української місцевої секції в Німеччині і навчався в берлінській Вищій школі академічного мистецтва. На початку 1922 р. М. Глущенко познайомився з В. Винниченком, який допоміг йому закінчити навчання. З того часу М. Глущенко і В. Винниченко мали приятельські стосунки. Тут, у "колі В. Винниченка", перетнулися шляхи молодого маляра і Ю. Тищенка, який опікувався публікаціями його статей.

166. Садовський Микола (1856–1933) – актор, режисер, громадський діяч, засновник першого українського стаціонарного театру. У 1923–1926 рр. мешкав у Празі, після чого повернувся в Україну.

167. У відповідь на пропозицію Ю. Тищенка редактор "Діла" Д. Левицький повідомляв 3 грудня 1923 р., що число газети, в якому планується подати огляд творів О. Олеся та "зложити йому привіти", готується на 12 грудня. Крім того, у Львові відбудеться концерт на честь поета. Але, відповідаючи на прохання надати О. Олесеві матеріальну допомогу, Д. Левицький зазначає, що галицька громадськість не має такої змоги через спричинену війною руїну (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 51. –

Арк. 108–108зв.). Проте окремого числа газети "Діло" О. Олесеві присвячено не було. У листопаді–грудні 1923 р. на її сторінках регулярно подавалася інформація про діяльність Ювілейного комітету та святкові вечірки, що відбулися у Празі та Львові. 15 грудня цілу шпальту було відведено розділу "Літературний вістник", в якому містилася стаття В. Дорошенка з нагоди 20-ліття літературної творчості поета (Діло. – 1923. – 15 грудня).

168. 7 листопада 1923 р. М. Грушевський писав О. Олесеві: "Що до повороту, то вибачте, дорогий, коли пригадаю, що ще торік казав Вам, що на Вашім місці я був би на Україні вже. Вам се без порівняння лекше ніж мині; я мушу вважати, супроти мого минулого, на ріжні річі, котрі для Вас не істнують" (Листування Михайла Грушевського… – Т. І. – С. 260). Восени 1923 р., дізнавшись про плани М. Грушевського повернутися на батьківщину, О. Олесь у листі до історика писав: "Не знаю – що і робити з собою. Лишитись на еміграції без близьких людей, без належного матер[іального] забезпечення – значить через рік, через два обернутись в бувшу людину". За словами поета, до повернення з еміграції його спонукає те, що в Україні залишилися його мати та сестра, а також політична ситуація в Німеччині. З іншого боку, він був свідомий того, що комуністична влада ніколи не пробачить йому різких випадів на свою адресу, а одразу по поверненні його 16-літній син Олег буде взятий в Червону армію, проте перебування за кордоном забезпечить йому можливість отримати освіту. Зрештою він визнавав, що поїздка додому є цілковитою фантазією, а в разі її здійснення "буде поїздкою в крематорій" (Листування Михайла Грушевського… – Т. ІІІ – С. 442–443).

169. Безручко Левко – громадський і культурний діяч. Народився 1897 р. у с. Андріївка на Катеринославщині, у своїх листах називає Ю. Тищенка земляком і згадує про зустрічі з ним у Бердянську. У 1919–1920 рр. Л. Безручко гастролював з Капелою О. Кошиця по Європі, був її архіваріусом. Після розпаду Капели, що стався у Берліні в липні 1920 р., став актором театру М. Садовського при Товаристві "Просвіта" в Ужгороді. У лютому 1922 р. погодився на пропозицію Ю. Тищенка зайнятися збутом його видань у Підкарпатській Україні. Йому вдалося налагодити зв'язки з ужгородськими книгарнями "Слово" та крамницею акціонерного товариства "Уніо", а також реалізовувати підручники під час поїздок на гастролі. Проте, за словами Л. Безручка, збут українських підручників виявився досить складним, оскільки видані для Наддніпрянщини, вони не годилися для місцевих шкіл. З середини 1922 р. Л. Безручко навчався в УГА в Подєбрадах, де був учасником Музичного товариства "Кобзар". Згаданий у щоденнику лист, можливо, торкався особистих справ, оскільки Л. Безручко через Ю. Тищенка переправляв допомогу своїм родичам у м. Токмак на Запоріжжі. У 1927 р. Л. Безручко закінчив УГА, отримавши фах інженера-агронома. Пізніше він був співробітником заснованого М. Шаповалом Соціологічного інституту у Празі. Ймовірно, як його викладач наприкінці 1920-х рр. переїхав до філії УСІ – Українського робітничого університету у США (УРУ). Автор брошури "Соціографія України" (*Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – К., 1999. – С. 25–26). Після закриття УРУ у квітні 1931 р. мусив заробляти як дрібний торговець. У серпні 1936 р. про свій побут у Нью-Арку він писав Ю. Тищенку: "Хожу від хати до хати – продаю різні дрібниці" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 47). У той час Ю. Тищенко, поновивши свої стосунки з Л. Безручком, намагався через нього отримати відшкодування від В. Лотоцького за непродані ним томи "Відродження нації", які були надіслані у 1924 р. Справа виявилася безперспективною, оскільки реалізувати книжки не вдалося значною мірою з вини самого Ю. Тищенка, який не передав до США ІІІ том цього видання. У свою чергу, Л. Безручко також безуспішно намагався за допомоги Ю. Ти-

щенка, який на той момент перебував в Ужгороді і не мав змоги займатися видавничою діяльністю, подати окремою книжкою свої спогади про Капелу Кошиця та театр Садовського, які він друкував у газеті "Народна воля" в 1932 р. (там само. – Арк. 12–49).

170. Український Громадський Комітет (УГК) – громадська організація, заснована влітку 1921 р. у Празі. У зверненні "До українського громадянства" з цього приводу зазначалося: "Організовані кола українського громадянства склали особливий «Український Громадський Комітет», який на підставі Статуту, затвердженого урядом ЧСР, розпочав дня 7 липня с. р. свою діяльність по організації допомоги українським громадянам без різниці віри, національності і політичного світогляду, що опинилися на чужині як збігці, еміґранти, інтерновані, полонені і тощо". УГК надавав допомогу з працевлаштування, культурно-освітню, медичну, правову, матеріальну. Спричинився до заснування Української Господарської Академії в Подєбрадах, Українського педагогічного інституту імені М. Драгоманова. До управи увійшли М. Шаповал (голова), О. Мицюк, Н. Григоріїв, М. Галаган. Приміщення надав голова Дипломатичної місії УНР у Празі М. Славінський. Діяльність УГК здійснювалася шляхом самооподаткування, проте головним джерелом коштів були субсидії чеського уряду, які він надавав у межах реалізації програми "Руська допомогова акція". Це цілком узалежнювало його діяльність від позиції чеського уряду, який з 1925 р. значно скоротив фінансування допомогових акцій, що призвело до згортання діяльності УГК (*Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX століття)... – С. 225–226, 238, 244).

171. Чуднівський В. – еміґрант з Наддніпрянщини, просвітянин та кооперативний діяч на Волині, голова видавничого товариства "Відбудова" у Здолбунові.

172. Йдеться про брошуру С. Гольдельмана "Листи на Україну", видану українською, німецькою та, як вказано в листах Ю. Тищенка, "жидівською мовою". М. Грушевський, виїжджаючи в Україну, передав книжки, що належали С. Гольдельманові, під нагляд Ю. Тищенку (Листування Михайла Грушевського... – Т. І. – С. 262). У згаданому в щоденнику листі від 17 січня 1924 р. до С. Гольдельмана Ю. Тищенко писав: "З огляду на те, що термін наших прав на склад кінчиться з першим лютим, прошу Вас поспішити [...] Після першого лютого с. р. ми Вашими книгами більше не зможемо опікуватись" (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 5).

173. Вальдман – співвласник адвокатської фірми "Шульцман і Вальдман" у Відні, повірений у справах Об'єднання українських видавців, представник позивача на судовому процесі з Британською Компанією у 1922–1923 рр.

174. "Siegfried Cronbach Verlag" – берлінське видавництво.

175. Ю. Тищенко пише про такі видання: *Богданов А.* Короткий виклад політичної економії. – Нью-Йорк: Культура, 1920; *Грушевський М.* Історія української літератури. – К.; Львів, 1923. – Т. І. – Ч. І. – Кн. 1; Т. ІІ. – Ч. І. – Кн. 2; Т. ІІІ. – Ч. І. – Кн. 3. У відповідь на цей лист Ю. Тищенка В. Дорошенко 25 березня 1924 р. зазначав, що редактор газети "Діло" не лише не збирається сплачувати гонорар Ю. Тищенкові за статтю про О. Олеся, але, навпаки, вважає, що той, як представник ювілейного комітету, має сплатити газеті за вміщення допису (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 210).

176. Йдеться про остаточні розрахунки за видання, якими обмінювалися Ю. Тищенко та М. Грушевський. Окрім того, виїзд ученого, що фактично наглядав за книжками, які українські видавці зберігали на складі Маутнера у Відні, порушив проблему ліквідації цього складу. У лютому 1924 р. 32 скрині з виданнями "Дзвону" були перевезені на склад Штерна у Відні (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 136). Згідно з листами М. Грушевського наприкінці січня 1924 р. вони з Ю. Ти-

щенком остаточно звели свої рахунки (там само. – Спр. 47. – Арк. 128). Напередодні виїзду в Україну історик передав Ю. Тищенкові комплект видань УСІ для виставки з нагоди 350-літнього ювілею української книжки, яку влаштовував Український громадський видавничий фонд при УГК у Празі у березні 1924 р. Секретарем виставкового комітету був Ю. Тищенко (Нова Україна. – 1923. – Ч. 12. – С. 243).

177. Раковський Іван (1874–1949) – визначний антрополог і зоолог, педагог, громадський діяч, голова НТШ (1935–1949). У відповідь на загаданий лист Ю. Тищенка 25 квітня 1924 р. І. Раковський зазначав, що погоджується відредагувати працю Ю. Тищенка "Життя ростин" і не заперечує свою участь у науково-популярній серії, проте не може приступити до підготовки брошур негайно, оскільки завантажений іншою роботою (ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 88).

178. Частково здійснити цей задум Ю. Тищенкові вдалося наприкінці 1930-х рр., коли він започаткував серію "Наукова бібліотека ЮТ", яка, проте, вже не мала популярного характеру. Серед надрукованого: *Антонович М.* Історія України. – Прага, 1941–1942. – Т. I–IV; *Гнатишак М.* Історія української літератури. – Прага, 1941; *Дорошенко Д.* Володимир Антонович: його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942; *Огієнко І.* Українська церква. – Прага [,1942]. – Т. I–II; *Полонська-Василенко Н.* Київ. – Прага [?]; *Чижевський Д.* Історія української літератури: ренесанс, реформація, бароко. – Прага, 1942. – Т. I–II; *Щербаківський В.* Формація української нації. – Прага, 1941.

179. У 1919 р. Д. Антонович виїхав до Італії як посол УНР. Його дружина, художниця, а згодом – діячка жіночого руху в еміґрації Катерина Михайлівна (з роду Серебрякових) не наважилася відправитись у дорогу з трьома маленькими дітьми. Д. Антонович взяв із собою свою небогу Наталю, мати якої Галина Антонович-Ґеркен незадовго до того померла. Рятуючись від голоду 1922 р., родина Антоновичів змушена була переїхати до Ржищева. Після повернення до Києва старші діти Михайло та Марина почали відвідувати Другу українську гімназію, що містилася в колишній Колегії Павла Галагана. Виїзд родини за кордон, на якому наполягав Д. Антонович, супроводжувався традиційною бюрократичною тяганиною. К. Антонович навіть спробувала нелегально перейти кордон із Польщею, але змушена була повернутися до Києва. Лише у другій половині 1923 р. К. Антонович, маючи на руках хворого на тиф Марка, змогла нарешті зустрітися з чоловіком (*Антонович К.* З моїх споминів. – Ч. 4 // Літопис УВАН. – Вінніпеґ, 1972. – Ч. 26. – С. 209–223). Опинившись в еміґрації, родина Антоновичів зберігала традиції товариського спілкування, що панували в їхньому київському будинку на розі Кузнечної і Жилянської вулиць, які вони успадкували від професора В. Антоновича. Галина Мазепа згадувала про вечірки в Антоновичів: "Бувало, коли ми рано приходили до них, то могли бачити Дмитра Володимировича на кухні, він накладав у мисочки салатки з оселедцями і без оселедців. Катерина Михайлівна накривала на стіл і потім лягала відпочивати до сусідньої темної кімнати. Доктор Матюшенко, котрий теж бував там по неділях, казав, що вона має настільки хворе серце, що якби не була жінкою, то давно вже б і не жила [...] Потім сходилися гості [...] Цікаво, що ми, молодші, не трималися окремо від головних розмов, а навпаки, слухали з зацікавленням все, про що говорилося. Дмитро Володимирович був завзятим колекціонером і працював над організацією музею. За столом говорили про мистецтво, історію, політику" (*Мазепа-Коваль Г.* Спогади. – Торонто, 1993. – С. 85). Невимушена атмосфера празького середовища, яка створювала умови для вільного розвитку природних здібностей, і визначила подальшу долю молодшої генерації Антоновичів, кожний з яких відзначився власним внеском у розвиток української науки і культури

Михайло Антонович (1910–1955) – історик, автор студій з української історії XV–XVII ст. Закінчив УВУ в Празі, був науковим співробітником Українського наукового інституту в Берліні (1936–1941), викладав в університетах Бреслау та Відня. 1945 р. депортований до СРСР, загинув у концтаборі Каєркан біля Норильська.

Марина Антонович-Рудницька (нар. 1911 р.) – мистецтвознавець, літературний критик, професор. Закінчила українську гімназію у Празі, де викладала фізичне виховання, активна діячка товариства "Сокіл" та Українського жіночого союзу. По закінченні Другої світової війни разом з чоловіком, відомим славістом і громадським діячем Ярославом Рудницьким, переїхала до Канади. Викладала мистецтвознавство в Колегії св. Андрія у Вінніпезі, українську та російську мови в Манітобському університеті, співпрацювала в інституціях УВАН у Канаді.

Марко Антонович (1916–2005) – історик, публіцист, громадський діяч, автор праць з єгиптології, історії суспільного руху в Україні XIX ст., історії українського студентства 20-х – 40-х років XX ст. Навчався спочатку в чеській, потім у німецькій початкових школах, закінчив реальну гімназію в червні 1936 р. Студіював єгиптологію у Карловому університеті до його закриття нацистами восени 1939 р. Паралельно навчався в Українському вільному університеті, де 1942 р. отримав диплом доктора філософії. Підлітком брав участь у Клубі української молоді, який вела С. Ф. Русова, та був членом "Пласту". За студентських років був членом "Просвіти" та Української академічної громади. Як член ОУН у червні 1941 – січні 1942 рр. брав участь у поході на схід. Мусив виїхати з Києва за особистим наказом О. Ольжича. У листопаді 1943 р. був заарештований ґестапо, просидів у тюрмі та концтаборі Терезіні 14 місяців. Перед наступом радянських військ виїхав до Баварії. Мешкав у таборі українських біженців у Авгсбурзі. Викладав в українській гімназії німецьку мову, одночасно продовжував студії з єгиптології в Мюнхенському університеті. 1950 р. виїхав до Канади, де спочатку працював звичайним робітником на шоколадній фабриці, а від 1956 р. – співробітник української секції Канадської радіомовної корпорації. Співзасновник журналу "Український історик". Член НТШ та УВАН (*Винар Л.* Марко Дмитрович Антонович: автобіографічні матеріяли // Український історик. – 2005. – № 2–4. – С. 133–138).

З молодшими представниками родини Антоновичів Ю. Тищенко співпрацював вже на початку 1940-х рр., зокрема, видав працю Михайла Антоновича "Історія України" (*Антонович М.* Історія України. – Прага: Видавництво Ю. Тищенка, 1941–1942. – Т. I–IV). З племінниками Д. Антоновича Н. Ґеркен-Русовою та Ю. Вовком празьке видавництво Ю. Тищенка співпрацювало як із книжковими графіками.

о. Юрій МИЦИК (*Київ*)

ЛИСТИ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО ДО ІВАНА ОГІЄНКА (1925–1927)

Митрополит Іларіон (в миру – проф. Іван Огієнко) (1882–1972) – видатний український церковний, культурний й та суспільно-політичний діяч, міністр освіти та віросповідань УНР, залишив по собі значну творчу спадщину, в т. ч. й епістолярну. Особистий архів митрополита зазнав, на жаль, тяжких втрат. Цей архів та бібліотека двічі нищилися: перший раз після еміграції з Наддніпрянської України до Польщі у 1920 р., а другий раз після втечі із палаючого Холма до Швейцарії у 1944 р. Сюди митрополит Іларіон прибув із скромним багажем, маючи при собі тільки найнеобхідніші документи: нечисленні довідки, посвідчення та фотографії. Серед них вирізняється й ціла пачка листів (майже 70), адресованих митрополитові відомим українським письменником Андрієм Чайковським. Доля вже третього архіву митрополита була щасливішою, оскільки він зберігається в Архіві Консисторії Української Православної Церкви в Канаді. Тут нам вдалося попрацювати восени 1999 р. і восени 2004 р. під час наукового стажування в Канаді завдяки стипендії ім. Івана Коляски. Тоді ж нами була опрацьована, а пізніше й видана значна частина кореспонденції митрополита[1]. Але поза цим виданням лишилися згадані листи Чайковського, які складають окремий комплекс і які планується повністю видрукувати у т. 4 літературної спадщини письменника.

А. Чайковський та І. Огієнко заочно були знайомі щонайменше з 1919 р., коли останній започаткував Український державний університет у Кам'янці-Подільському і став його ректором. Серед викладачів цього вищого навчального закладу був і старший син Андрія Чайковського – Микола (1886–1970), математик, випускник Празького та Віденського університетів. Через нього письменник познайомився з І. Огієнком, про що майбутній митрополит написав у своїх спогадах. Це сталося у 1923 р. Тоді до Винників, що під Львовом, до І. Огієнка прибули батько й син Чайковські, і Микола познайомив батька із своїм ректором. З цього моменту бере початок глибока й міцна дружба обох видатних синів українського народу, яку перервала тільки смерть Андрія Чайковського. За словами самого Огієнка, старий письменник став "найближчим моїм приятелем, найвірнішим дорадником, найціннішим заступником". Це була щира правда, оскільки своїми порадами А. Чайковський – юрист за фахом – не раз виручав

[1] Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – К., 2006.

професора з біди. Обидва друга регулярно бачилися. Найчастіше це відбувалося під час приїзду Чайковського у своїх справах до Львова або ж коли сім'я Огієнка (сам професор, його дружина Домініка, сини Юрій та Анатолій, дочка Леся) приїжджала на літній відпочинок до Косова та його околиць (Москалівка), бувала в гостях у будинку галицького письменника. Коли ж І. Огієнко переїхав до Варшави, щоб обійняти посаду професора богословського відділу Варшавського університету, такі контакти стали набагато рідшими.

Зате не припинялося листування. А. Чайковський любив і вмів писати листи. Як згадував І. Огієнко, "за останні свої 12 літ життя Андрій Чайковський писав мені дуже часто, по декілька разів на місяць, щотижня". Якщо це дійсно так, то тоді б мало бути написано понад 500 листів (!) А. Чайковського до І. Огієнка. На жаль, цей комплекс кореспонденції зберігся далеко не повністю (він взагалі вважався втраченим, бо сам митрополит Іларіон нерідко підкреслював, що весь його архів та бібліотека згоріли в Холмі). Доля оригіналів листів І. Огієнка до А. Чайковського досі непрояснена, копії з них теж не збереглися. Як згадував І. Огієнко, ще до війни він спалив чимало листів А. Чайковського через небезпеку обшуку з боку польської поліції. У вогонь тоді пішли в першу чергу листи з різкою критикою політики польського уряду в українському питанні, зокрема сумнозвісних "пацифікацій".

Значення листів А. Чайковського митрополит Іларіон прекрасно розумів і в повоєнний час хотів їх видати, щоправда у скороченні (в оригіналах його рукою відзначені олівцем ті абзаци, які він хотів опублікувати). Було навіть написано вступну статтю, зроблено зауваги щодо тематики листів Андрія Чайковського і опубліковано у скороченні, часто дуже значному, 27 листів на сторінках журналу "Віра і культура" за 1952 (ч. 10–11, 12), 1953 (ч. 4–5) і 1955 рр. (ч. 5) (пізніше 7 листів були передруковані у виданні: *Чайковський А.* Спогади. Листи. Дослідження. – Львів, 2002. – Т. 2. – № 242, 243, 246, 247, 248, 249, 250). Однак у цих видрукуваних листах були пропущені деякі гострі політичні моменти, а також згадки про релігійні, фінансові й особисті справи. На жаль, по смерті митрополита Іларіона його архів зазнав нових втрат. Про це свідчить хоча б той факт, що лист Чайковського від 25 квітня 1934 р., видрукуваний Огієнком, нині відсутній у фонді митрополита Іларіона в архіві Консисторії УПЦ в Канаді.

Звичайно, всі 70 листів охоплюють достатньо багато місця (понад 5 друкованих аркушів), тому нижче подаються тексти тільки 18 листів, написаних А. Чайковським у 1925–1927 рр. (перші 11 листів А. Чайковського, написані ним до 1925 р., вже подані нами до друку до збірника Науково-дослідного інституту документознавства). Всі листи були написані в Коломиї. У них ідеться переважно про політичні, церковні та літературні справи. Якщо говорити про літературні, то листи проливають світло на процес написання й поширення головних творів А. Чайковського, як-от: "Сагайдачний", "Олексій Корнієнко", "За сестрою", "На уходах", "Панич" та ін., діяльність А. Чайковського як сценариста (спроба екранізувати в Німеччині "Козацьку помсту"), також і на роль І. Огієнка як консультанта з історії та побуту козацької України. Чайковський ніколи не бував у Східній Україні, і тому йому набагато

складніше було відтворити її історико-культурний ландшафт, ніж рідної Галичини. У свою чергу письменник, будучи фаховим юристом, допомагав І. Огієнкові доброю порадою у справах, що доходили до суду. Листи проливають також світло і на досить складні стосунки письменника з львівською "Просвітою" (лист № 23 взагалі був адресований "Просвіті", а копія з нього прислана письменником І. Огієнку), з рядом галицьких літераторів і критиків, які упереджено ставилися до творчості Чайковського, недооцінювали його потужного впливу на українського читача.

А. Чайковський, як і І. Огієнко, був послідовним борцем за самостійну Українську державу, його листи сповнені вболівань над долею українського народу, позбавленого власної держави. Чайковський дошукується причин бездержавності українського народу, бачить причини не тільки зовнішні, а й внутрішні, насамперед у позиції УГКЦ і західноукраїнської інтелігенції. Так, письменник прагнув, щоб Церква Христова в Україні мала виразне українське обличчя, щоб у стінах храмів Божих лунала українська мова. Вища ієрархія УГКЦ, особливо станіславський єпископ Григорій Хомишин, не розуміли пекучої потреби реформування мовної політики Церкви, що викликало розчарування письменника. Це й стало головною причиною його конфлікту з єпископом і зростання симпатій письменника до Православної Церкви, що сталося не без впливу з боку професора І. Огієнка – майбутнього православного митрополита. Чайковський цікавився і євангелістами, але у даному випадку його приваблювало лише правильне вирішення ними мовного питання. Судження А. Чайковського є щирими і пронизаними патріотичною ідеологією, але часом надто прямолінійними і не завжди аргументованими. Так, під враженням праці "З історії релігійної думки на Україні" М. С. Грушевського, котрий досить тенденційно змальовував св. Петра Могилу (1596–1647) і його спадкоємця на київській митрополичій кафедрі Сильвестра Косова (помер у 1657 р.), Чайковський повторив деякі несправедливі закиди щодо діяльності обох митрополитів і заявив про необхідність відповідно переробити свою історичну повість "Олексій Корнієнко".

Листи містять чимало й іншої інформації, важливої для кращого розуміння біографій та світогляду обох видатних синів України. Мовні та правописні особливості листів, за деякими винятками, збережено. (Осучаснено пунктуацію (Чайковський нерідко ігнорував розділові знаки), проставлено лапки в назвах художніх творів, газет та ін., за правилами сучасної орфографії пишуться частки "ся" ("прибратися", а не "прибрати ся"), – то (себто, а не "себ то"), "б" ("коли б", а не "колиб"), апостроф; слово "статя" подається з подвоєнням другого приголосного ("стаття"), також "послати", а не "післати", "сльота", а не "слота" тощо). Авторські скорочення розкрито у квадратних дужках.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Коломия 6/7 [19]25.

Дорогий Пане Професоре!

За Вашого щирого листа сердечно Вам дякую. Таке саме письмо дістав я від о. Стефановича зо Львова. Розваживши справу близше, пізнаю, що це "страхи на ляхи", навмисне пущене, щоб мене налякати.

Тепер зверну Вашу увагу на послідний № "Епархіяльного Вістника" Стан[іславської] епархії. Там є заборона вживання живої мови в церкви. Аргументація не те, що дурна, але фарізейська. Хотів я на неї відповісти газетним артикулом, та бачу, що не зможу зробити цього основно. Але відповідь од Вас була б конче потрібна. "Вістник" є, певно, у о. Абрисовського, і варто тую статтю прочитати.

Попала мені в руки книжка проф. Грушевського "З історії релігійної думки на Україні". Читаю залюбки, та ще всього не прочитав. Дочитав до Петра Могили. Господи! Чого ж ми так молимся до того "єзуїта в православних ризах", як його назвав П. Куліш? У нього було стільки патріотизму укр[аїнського], що кіт наплакав. Мені аж лячно стало, бо в моїм "Олексію Корнієнку" я прославив його як великого патріота і прихильника козацтва, що навіть підбадьорював Хмельницького до повстання і благословив йому на велике діло. Представив я його як антитезу до Сильвестра Косова, а тепер в праці Грушевського бачу, що вони обидва одним (польським) миром мазані, обидва "шляхціце з божей ласкі". Яка була б вийшла чепуха на світ божий і сором на мене. Треба дотичне місце переробити ґрунтовно і про Могилу не згадувати.

Що я ще цікавого у цій книжці знайшов, то проєкт протестантів на з'єднання їхньої реформованої церкви з церквою православною. Цікаве воно для мене тим, що якраз тепер коло того з'єднання люде заходяться. О. Федів, якого пізнали у мене минулого року, вносить до ордінаріату до церкви в Станиславові, що виступає з Католицької церкви і переходить до церкви евангелицької. В Коломиї має станути евангелицька українська церква, котра задержує наш обряд зреформований після [...] евангелицьких, службу божу, утреню і вечірню, образи, ризи і посудину богослужбну. Він працює над злаженням такого служебника, в котрому замістять молитви, служби і святе письмо нового завіту і псалтир.

При тій церкви має бути заснована бурса і варстати гуцульських виробів. Гроші на це мають прийти з Америки.

Та це поки що прошу задержати в секреті, бо я лише чув таке. Коли б я знав, яких собі книжок бажаєте, то передав би через кого. Прошу написати.

Поздоровляю Вас, Дорогі Панство,

щиро Ваш

Андрій Чайковський.

Автограф. Квадратною дужкою олівцем відзначено рукою І. Огієнка початок третього абзацу.

№ 2

К[оломия] 29/7 [19]25.

Дорогий Пане Професоре!

Зараз по 1/8 вибираюсь відвідати Вас в Москалівці. Прошу мені написати, які Вам книжки привезти. Маю надію, що привезу Вам теж і "На уходах" обидві частини, що вже видрукувалося. У нас в хаті велія радость і веселіє, бо нарешті вернув мій наймолодший син з Праги, котрого ми не бачили від марта 1919.

Чи в Косові є яка торгівля, де би можна дати книжки в Ко(…)? Я би кілька привіз. Дожидаючи від Вас любої картинки, поздоровляю В[исоко] П[оважане] Панство всім добрим.

Ваш А. Чайковський.

Автограф. Лист написаний на звороті польської поштової картки. Адреса: "Високоповажаний Добродій І. Ohienko, profesor, Moskalówka p. Kosów". Поруч зліва дописано рукою митрополита Іларіона: "відп[овів] 31/VII". Його ж рукою олівцем відзначено квадратними дужками перший абзац.

№ 3

Коломия 15/8 [19]25.

Дорогий Пане Професоре!

З Коломиї відходять такі поїзди до Львова:

5.38 (поспіш[ний]), 6.07 (звичайний), 11.17 (звич[айний]), 13.37 (поса), 16.13, 23.41 (звич[айний]) .

Приходять до Львова

9.25, 12.10, 17.00, 17.30, 21.30, 5.45.

У нас від двох днів сльота. Я мав сьогодні їхати до Самбора, та вичитав в газеті, що там епідемія черевного тифу. Небезпечно, тому й не їду, аж на другий тиждень до Сокаля до сина.

Тож так перейшли ферії непомітно, бо у Сокалі нічого мені робити, як по кількох днях вертатися. На кожний випадок 28/8 вже мушу бути вдома.

Поздоровляю сердечно В[исоко]п[оважане] Панство.

Ваш Андрій Чайковський.

Прошу дуже при повороті не забути про нас, як знатиму день повороту, вийду на площу, де стають самоходи.

Автограф. Лист написаний на звороті польської поштової картки. Адреса: "Високодостойний Добродій І. Ohienko, profesor, Moskalówka p. Kossów". Поруч зліва дописано рукою І. Огієнка: "Відповів 18/VIII".

№ 4

Коломия 17/8 [19]25.

Дорогий Пане Професоре!

Будь ласка, написати мені, кому послати треба у Київ моє оповідання "На уходах", бо я цього не знаю. То я приготовив би виписання на кожному примірнику дедікацію. А опісля треба б мені знати, як і через кого посилати?

До бібліотеки еміґрантів передам через Вас, коли будете ласкаві взяти. Хотів би теж послати землякам у Каліш, та не знаю кому.

Аж мені жаль, що так змарнував ферії, та вже пропало, і годі було інакше зробити.

Поздоровляю сердечно В[исоко]п[оважане] Панство до милого побачення.

Ваш А. Чайковський.

Чи книгар косівський тримає книжки?

Автограф. Лист написаний на звороті польської поштової картки. Адреса: "Високодостойний Добродій I. Ohienko, profesor. Moskalówka p. Kossów". Поруч зліва дописано рукою І. Огієнка: "Відповів 25/VIII". Його ж рукою олівцем відзначено квадратними дужками перший абзац.

№ 5

Коломия 3/9 [19]25.

Дорогий Пане Професоре!

Як воно недобре, що ми розминулися. Дня 29/8 мене ще не було вдома. Зате 30/8 я був в переїзді у Львові, вертаючи з Сокаля від сина. Якби я був знав, що Ви вже у Львові, був би непримінно зайшов до Вас на часок.

Отож я вже по феріях. Вакації мої скапарилися (?) зовсім. Я вдоволений, що поїхав до Сокаля. Хотів конче поїхати до Волод[имира] Волинського послухати укр[аїнські] богослуження, та через препогану сльоту не довелось. Лише одного разу купався в Бузі. Розкішна купіль, бо вода тепліша, та від західного вітру заслонює (?) беріг. Видів я старинний монастир Бернардинів в Сокалі (будований 1598 якимсь Остророгом). Та це для мене не так цікаве, як це, що на зовні є старинний малюнок, як Хмельницького здержує від облоги Сокаля Матір Божа в облаках з омофором в руці. Хмельницький як головна особа малюнку на першому місці на сивому коні. Малюнок, зроблений олійними фарбами, дуже виразний, лише місцями фарба відпадає від муру. Шкода би, щоб це пропало, а нікому не прийшло на думку, щоб цей малюнок одфотографувати

Я дуже цікавий на Ваші цінні уваги до II ч[астини] "На уходах". Признаюся, що воно що до мови і правописі не вийшло так, як би я собі бажав, та біда у цьому, що, ніде правди діти, я не вмію вести коректи.

Цими днями вийде від переплетника I ч[астина] "Олексія Корнієнка".

"На уходах" пішлю нині-завтра на адресу Кривецького.

В моїй голові клюється думка написати ще 3 ч[астини] "На уходах": розбиття єдності, упадок і руїна Тарасівки – нова оселя.

Це було б, на мою думку, поучаюче, що concordia parvae res crescent, magnae dilabuntur. Яка ваша думка про це?

Будучи у Львові, зайшов я до митр[ополита] Шептицького. Балакали більш 1,5 години про церковні наші справи. Він був дуже зле поінформований про протестанський рух в Галичині.

Будь ласка, взяти при нагоді 1 прим[ірник] "На уходах" для бібліотеки Тов[арист]ва еміґрантів від д. Кривецького.

От трохи не забув. Рецензент мого "Сагайдачного" з У.П.Т. бажає, щоб я кілька перших уступів змінив. Каже, що замало акції, а забагато історичних

тогочасних рефлексії. Я знаю, що такий твір, як "Война і мир" Толстого, має багато глав з рефлексіями, і це в поважніщім творі конечне. Цікавий на ці уваги рецензента і не знаю, коли мені їх пришлють. Я дуже не люблю переробльовати, бо це таке, як переробльована одежа. Все ж думка двох голів, автор затрачує своє я. Як цей еляборат дістану, то враз з моєю відповіддю пішлю Вам до ласкавого перечитання. Здається, що вийде таке, що я "заверну бики".

Остаюсь з високим побажанням для обоїх Панства, діток сердечно поздоровляю, а Вас, Дорогий Професоре, обнімаю по-дружньому.

Ваш Андрій Чайковський.

Автограф. Цей лист із значними скороченнями був опублікований митрополитом Іларіоном: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура – Вінніпег, 1952. – Серпень-вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 5–6.

№ 6

Коломия 11/9 [19]25.

Дорогий Пане Профессоре!

Нарешті я діждався опінії рецензента У.П.Т. Хоч не знаєте змісту інкримінованої частини, то либонь та рецензія видасться Вам дивною і трохи імпертінецькою. Пишуть так, як до кравця, що продав вшиту вже свитину, та бажають вже не поправи, а перекроєння і перероблення, і, мені здається, лише тому, що забагато прийшлось би платити авторського гонорару. Та я ніколи на "обсталюнок" не писав і не буду писати. Хотіли б викроїти таке, щоб я з слідуючими частинами не міг ніяк дати собі ради.

П[анові] рецензентові здасть невірним це, що робив і як робив Елесей Плетенецький. А це ж був найкращий наш культурник. З моєї відповіді і рецензії, котрі тут посилаю до Вашого відома, зможете видати осуд, хто правий? Чи я можу пускатися на переробки в смаку рецензента після тої рецепти.

Цю рецензію, подібну до шкільної задачи, попідчеркуваної червоним олівцем, вважаю за обиду, не повинен навіть на неї відповідати, лише зажадати звороту рукопису, та я відповідаю лише тому, щоб п[анові] рецензентові не здавалося, що так мене вдарив довбнею по лобі, що я втратив пам'ять і не знаю, що відповісти.

Будь ласка, Дорогий Пане Професоре, прочитати одне і друге і написати мені кілька слів.

А далі, чи можу я згодитися на це, щоб Гнатюк поправляв мені текст, мову і правоти? Це було б добре перед 25 роками.

Рецензію прошу ласкаво заховати у себе, а я при нагоді собі відберу.

З щирим поздоровленням, для цілого Вашого Дому.

Вас обнімаю сердечно, відданий Вам

Андрій Чайковський.

Автограф. У лівому верхньому куті першого аркуша листа написано рукою І. Огієнка: "Відповів 29/IX", а олівцем його ж рукою відзначено (квадратними дужками) початок і кінець листа.

№ 7

Коломия 3/XI [19]25.

Високодостойний Пане Професоре,

Мій Дорогий Друже!

"Укр[аїнське] Слово" пише про Ваш заслужений ювілей двадцятьлітньої наукової праці. Не знаю, коли буде це свято, та я вже сьогодні вважаю моїм вельми любим обов'язком одізватись до Вас з цієї нагоди.

Лиш я не маю відповідних слів, щоб з'ясувати, висловити Вам мої сердечні дружні бажання. Коли Ви мене пізнали та повірили в мою щирість та дружбу до Вашої дорогої мені Особи, то і без великих слів повірите в те, що я Вам бажаю:

Щоб усі Ваші бажання здійснилися, щоб Були здорові, радощів од своїх діток діждалися, та щоб чим швидше скінчилася Ваша скитальщина щасливим поворотом до Вашої блищої Батьківщини у Золотоверхий Київ над Дніпро Словутицю. Амінь!

Ваш щирий друг
Андрій Чайковський

Автограф.

№ 8

Коломия 4/XII [19]25.

Дорогий Пане Професоре!

Вибачте мені, що так давно до Вас, а особливе, що не відповідав на останнього Вашого листа. Не було в мене спокійної голови до писання прибратися. На останку було в хаті весілля моєї третьої доні (тої, що з Вами їхала перед двома роками, вертаючи з Дрогобича). Відтак заскочила мене каденція присяглих суддів, і я важко працював цілий тиждень, висиджуючи в суді до 9 год[ини] вечора, а то й пізніше.

З У.П.Т. я вже розрізався, й манускрипт мені звернули. Ще раз намагалися переконати мене, що по їхньому треба би зробити, бо так вирішили аж три рецензенти, та я їм одписав, що дальша переписка зайва, та прохав звернути рукопис.

А з моїм "Корнієнком" такий клопіт, що не можу добути від накладника моїх авторських примірників, бо йому не хоче друкар віддати тому, що не заплатив, і я мусів внести проти накладникові судовий позов про зв'язання накладного договору. Це мені перший раз трафляєть, але инакше не можна було зробити. Я домагаюсь, що супроти розв'язаної умови цілий наклад має бути знищений.

Як знаєте, мене вибрали проти моєї волі управою укр[аїнського] Т[оварист]ва письменників і журналістів (...).

Я сиджу далеко від Львова і хиба можу бути мальованим головою, це я говорив, та годі було спекатися, бо на перших загальних зборах вийшли такі діссонанси, що і до тижня були б з вибором не дійшли до ладу. Тепер пишуть мені зі Львова, що Т[оварист]во нічого не може зробити, бо членів мало. Цього можна було відразу сподіватись, бо вписове і вкладка місячна така висока, що

українськомуписьменникові не під силу. А далі пише мені М. Рудницький, що виділ вирішив улаштуватилітературнівечорниці в честь письменників живучих, от них же первий єсьм аз!

Це булоб щось в роді ювілею. Я того страшно боюсь і не хочу. Я тепер не маю жадного титулу до ювілею. Мій 30-літний ювілей минув 1919. – 35-літний в р[оці] 1924. А тепер хиба це, що мені 70 літ. Та в цьому немає жадної моєї заслуги, що довго живу, і багато таких 70-літних соколиків вештається по світі, а ніхто їм ювілеї не влаштовує. Ювілей для мене річ така несмачна, банальна. Скільки там конвенціональности, а так мало щирости.

Ювілеями у нашій рутенській Галилеї шанують до смішности.

Подумайте собі ювілейну епоху з цього. Що якогось там юриста вписали перед 40 роками на листу оборонців в справах карних. Мене вписали там одним роком раніше, бо в р[оці] 1884. А скільки я наборонився у ріжних процесах політичних, а скільки наговорився на ріжних вічах не раз в зимі і під голим небом, але я пхався там, де треба було зривати горло і груди даром, а розумні може працювали біля грошевих інституцій. Вони доборонилися до кам'яниць, а я до інтелігентно[го] пролетара. Verba movent, pecunia manet!

Тепер, коли б я згодився на ювілей, то люде посміються наді мною: от, мовляв, Т[оварист]во письменників і журналістів вигадало ювілей своєму першому голові.

Я рішучо відмовився і висказав маленьке бажання, щоб львівські земляки оставили мене в спокою і як найменше про мене говорили. Мені здається, що я добре зробив.

Не знаю, коли мені доведеться знову приїхати до Львова, а так кортіло б мене стрінутися з Вами, Дорогі Панство, та побалакати по щирости. Може, вдасться поїхати на польське Різдво до Яворова, тоді б і до Львова поступив.

Не знаю, що скажете, Дорогий Професоре, що Вам в секреті скажу, до чого я взявся тепер.

Складаю по німецьки кінематографічну фільму з моєї "Козацької помсти". Коли "Тарас Бульба" має в Німеччині і Чехії таке поводження, то і я спробую. Воно різико, так коли б повезло, то з цього вийшла би [у] першу чергу для мене користь матеріяльна, а відтак для України, бо така популяризація нашої історичної бувальщини корисніша, чим писана книжка. Я спровадив собі про це підручник німецький і познайомився з технікою та способом писання. Що Ви на це скажете, чи воно дуже безглузде?

Показується, що я досить добре володію німецькою мовою, а опісля виправить мені рукопис тут евангелицький пастор-німець.

Здоровлю Вас, Дорогі панство,

Всім добрим і стискаю по дружньому Вашу руку.

Ваш Андрій Чайковський.

Автограф. У значно скороченому вигляді цей лист був видрукуваний митрополитом Іларіоном: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура – Вінніпег, 1952. – Серпень–вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 7–8.

№ 9

Коломия 1/I [19]26.

Дорогий Пане Професоре!

Вже так давно не було від Вас ніякої вістки. Чи забули на мене старого, чи, може, погнівались. Одозвіться хоч словечком. А поки що я пересилаю В[исоко]-п[оважаному] Панству наші щирі бажання, поздоровляємо з празником Різдва та нового Року.

Дай Боже, щоб він був кращий! Та ба! Ми все думаємо по людськи та надіємося від кожного нового Року, як од нового прем'єра, ріжних благодатей, та по скінченні його володіння покажеться, що він такий самий скот, як й його попередник. Я вже і перестав надіятися чогось кращого.

А все ж воно, надія дуже гарна і дешевенька річ. Не треба від неї платити таки ні податі, і хоч часом можна повеселитися.

Бажаю В[исоко]п[оважаному] Панству кріпкого здоровля, та щоб Ваші замисли сповнилися.

Ваш щирий
Андрій Чайковський з усією ріднею.

Автограф.

№ 10

Коломия 14/1 [19]26

Дорогий Пане Професоре!

Я дуже зрадів, прочитавши вашого листа, зрадів тим, що його дістав, а вже справді скучно мені стало, що так давно нічого від Вас не було. Зрадів я теж, що вас пошанували із ювілеєм од земляків і номінацією на професора будь-що будь столичного університету. Вже досить наїлися гіркого еміґрантського хліба важкою непоплатною працею. Настав вже кращий час зажити іншим життям та не паскудити собі в найконечніших потребах щоденного життя. Не припускаю, щоб міністерство стануло півперек ухвалі свого столичного університету, тим більше, що Ваш католицький приятель Дженокі вже задер ноги, а з новим становником зміняться Ваші життєві умови відповідно вашому станові професора університету. Тоді зможете більше працювати у свойому фаху, не турбуючись про хліб щоденний. Ваш побут у Варшаві причиниться теж до поправи відносин у нашій православній автокефальній церкві, та й попів наших слід би притримувати, щоб не розбіглися.

А вже, коли здійсняться Ваші задушевні бажання вернутися на Батьківщину і Ви вернетеся у золотоверхий Київ, то життя піде іншим руслом.

На мою думку, Варшави нічого лякатися. Зразу буде вас ніяково читати лекції по польськи (гадаю, що інакше не може бути), але прошу не забувати, що це лише етап до чогось кращого. Та я знову, виходячи з мого егоїстичного погляду жалуватиму, що сливе ми коли побачимося. Не завітаєте у наші Карпати, у Коломию, а я, приїхавши до Львова, не зможу зайти до любого серцю мойому Друга,

проф. І. Огієнка. Мене також сього року у 70-річницю заіменували почетним членом нашого многозаслуженого Т[оварист]ва "Просвіта" – прислали мені гарну грамоту, якою я дуже втішився. Ювілею, яким хотіли мене вшанувати, я таки одрікся – просто випросився, щоб мені цієї прикрости не робили.

Я вже викінчив мою фільму "Козацька помста". Тепер вона у Миколи поправляється, а ще дали її прочитати доброму німцеві, тутешньому протестантському пасторові. Коли б мені повезло, то сфільмую цілого "Корнієнка". Я гадаю, що в такій спосіб можна би найкраще спопуляризувати нашу бувальщину між німцями, не згадуючи вже про матеріальні користі.

У нас поширюється евангельський рух неабияк. А наші попи замість конкурувати з ними, воюють лапкою (?), та такими легендами, як про доляри, то про мету англійщення укр[аїнського] народа. Ну, подумайте такого чародія, щоб з наших Гриців та Максимів зробити англичан!

Я не вірю в це, щоб евангельський рух обхопив увесь народ в Галичині, але що нашій славетній унії доходить 12 година, це певне. Коли б лише наша автокефалія у Польщі не була така придавлена і добула свободу руху, та мала відповідних людей, то перехід пішов би гладко. Моя дружина хоч як прив'язана до церкви (вона ж попівна), то каже, що до автокефальної української церкви перейшла би дуже радо.

2) Я, бачучи, що уніяцький корабель має діри і зачинає потопати, вирішив собі нічого більше в його обороні не писати. Як самі попи на загал беручи, крім нарікань на долю церкви, нічого не роблять, то quid mihi: "Не тратьте, куме, сили, спускайтеся на дно". Може, ще і я доживу почути "благословенне будь Царство". А коли ні, то зійду зі світа з такою церквою, яку я викохав у свойому серцю.

За мого "Корнієнка" мушу аж процес судовий перевести, бо не можу інакше дійти до ладу з моїм накладником і друкарем.

Бажаю Вам усього найкращого на новій дорозі та прошу не забувати на Вашого щирого Андрія Чайковського.

Добродійці та Вашим Діточкам

моє щире поздоровлення.

А будь-ласка при нагоді розвідати у Товаристві ім. Шевченка, чи мої дарові примірники відійшли на Україну?

Автограф. Уривок з цього листа був видрукуваний митрополитом Іларіоном: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура – Вінніпег, 1952. – Серпень–вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 8–9.

№ 11

Коломия 15/3 1926.

Дорогий Пане Професоре, мій Друже!

З великою радістю прочитав Вашу листівку – наче б до мене рідний брат написав. Слава Богу, що Ваші буденні злидні покінчились. Я так нетерпеливо вижидав вістки від Вас, як справа покінчилась, та ось Богу дякувати добре, і Ви

не натрапили на ніякого Дженокого, щоб Вам станув півперек дороги. Не мило воно вчити чужих тай на чужій мові, та я надіюсь, що це лише етап до цього, що незадовго переміните Варшаву на Київ, що подай Господи як найскорше.

Так воно складалося, що на 17/3 я мав їхати до Варшави на розправу перед Найв[ищим] судом, та, на жаль, плян розвіявся. Дай Боже, щоб Вам, Дорогий Друже, це все сповнилося, чого я Вам од щирого серця бажаю, а тоді були б найщасливіщим чоловіком на світі.

Прийміть од мене і моєї дружини сердечні поздоровлення для всієї Вашої сім'ї. Ваш Андрій Чайковський.

Автограф.

№ 12

Коломия, 27/3 [19]26.

Дорогий пане Професоре!

Дня 2/4 вибираюсь до Львова. Бажав би дуже відвідати Вас. Якби Вам не перешкодило бути вдома того дня десь біля 11 або 3.

Здоровлю сердечно. До побачення!

Ваш Чайковс[ький].

Автограф, писаний на поштовій картці. Адреса: "Високоповажаний І. Огієнко, професор університету Lwów, Chodorowskiego, 15, profesor uniw[ersytetu] I. Ohijenko".

№ 13

Коломия 9/4 [19]26

Дорогий Пане Професоре!

Я вже повернувся з моєї мандрівки і привіз до дому трохи нежиту, кашлю і болі зубів. Ще не можу як слід забратися до моєї буденної праці. Але пам'ятаю, що обіцяв Вам послати книжку: "Na sobor…", і ось її посилаю до перечитання. Мені вона дуже подобалася, бо ще такої польської католицької не читав.

Поздоровляю Вас щиро з усім Вашим Домом і Вас обіймаю, як мого щирого Друга – Ваш

Андрій Чайковський.

P. S. Прошу попросити Ваших юнаків, якщо мають які зайві значки поштові з Радянщини, щоб мені прислали. Я сам за тим не пропадаю. Але маю тут одного чоловіка, котрий за цим розбивається.

Автограф.

№ 14

Коломия 16/4 [19]26.

Дорогий Пане Професоре!

Під сю пору ходить між Косовим а Коломиєю одне авто. Коштує в один бік 10 зл[отих], відходить з Коломиї о 4 годині с полудня. Треба наперед замовити, бо місця мало, і міг би хто захопити.

Я це можу зробити, на коли знатиму день вашого приїзду. Найкраще було б, якби приїхали вечеро[м] попереднього дня, я би вийшов по Вас на стацію, у нас би гарненько переночували, ми б собі ще гарніше побалакали і т. д., а другої днини о 4 Ви би поїхали щасливо до Косова. З тої нагоди я радію зіло, що побачимося.

Стискаю Вашу руку. Вашому Шановному Домові моє дружне поздоровлення. Ваш.

Машинописний оригінал. Написано на звороті польської поштової картки. Дату виправлено з "…25" на "...26". У верхньому лівому куті написано рукою І. Огієнка: "Відповів 19/IV 1926". Адреса: "Високодостойний Добродій Іван Огієнко, професор варшавського унів[ерситету] Lwów, Chodorowskiego, 15". Першу частину адреси видрукувано на машинці. Поштовий штемпель: "Kołomyja.17.IV. [19]26.".

№ 15

Коломия 22/4 [19]26.

Дорогий Пане Професоре!

Я так дуже тішився, що Вас повітаю в своїй хаті та буду мати любу нагоду поговорити з Вами – і не довелось! Дуже жалую, та треба підождати до вакацій. Та коли переїздитиме Ваша Добродійка через Коломию, так, прошу дуже, повідомити нас про це, щоб ми тут в Коломиї були Вашій В[исоко]достойній дружині помічними. Гадаю, що звідсіля було б краще поїхать хоч би й до Кутів диліжансом, який звідсіля курсує ціле літо. Я розвідаю про ціну і зроблю, що треба. Не знаю, чи дійшло до Вашої відомости, що в Печеніжинському повіті накоїли гр[еко]-католики проти евангеликам. Як вертали два еван[гелічні] пастори з Демянівки ad Молодятин, вийшла з церкви від сповіді пачка загорільців, намовлених братом місцевого пароха, і болючо їх побили. Поліція, яка була присутня (?), не кивнула пальцем. Побили коломийського пастора Вальдауера (дуже гарна і освічена німецька людина), другого пастора з Станислава німця Клей і коломийського евангелика Клима Стефаніва. Тепер тягають збаламучених людей по кримiналах. Далебі, що шкандал, і мені аж соромно належати до такої церкви, де киями поширюють "правдиве" християнство. Яка шкода, що не можна повернути "св. інквізиції", а тоді б захмарилось небо від горючих кострів. Моя думка про евангелицький рух на Покутті така, що його ціль в першу чергу відірватися від клятого Риму, а отже, з'єднатися з автокефальною церквою.

Друга справа, про яку я хотів би почути Вашу думку, то виступи Клима Поліщука в радянській пресі на Галичан. Я знав його, як побував в Коломиї. Може, він загостро осудив галичан, але, може, у цьому є якась доза правди. Лише його дволичність мені не по нутру.

Поліщукові дав я при від'їзді "На уходах". Тепер пише він до свого накладника в Коломиї (тут друкується його повість), що "На уходах" видадуть на Україні на державний кошт (Державне видавництво України в Харкові), але аж в слідуючому видавничому році (від осені 1926), бо цей рік вже заповнений. Чи маю я на це погодитися, чи вони заплатять що, чи так собі для чести видадуть, чи можна заходити мені в переписку з Поліщуком?

Будь ласка порадити мені.

Поки що бажаю від усього дому В[исоко]п[оважному] Панству веселих свят – Вас обнімаю сердечно.

Ваш щирий Андрій Чайковсь[кий].

Автограф. Передостанній абзац від слів "Поліщукові дав…" відмічений олівцем рукою митрополита Іларіона. У значно скороченому вигляді цей лист був видрукуваний митрополитом Іларіоном: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура – Вінніпег, 1952. – Серпень–вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 9.

№ 16

Коломия 30/4 [19]26.

Христос воскрес!
Дорогі Панство!

Поздоровляю Вашу достойну сім'ю з великим праздником!

Дай Боже усього найкращого, сповнення Ваших бажань – Вони однакові з моїми, бо усі ми на одному возі їдемо, до одної мети прямуємо і … в одну баюру заїхали.

Тепер у мене до Вас, Дорогий Професоре, велика просьба. На основі нашої останньої розмови на тему: чи ми, уніяти, католики, я написав статтю. Ви мені одкрили очі, і я переконався, що я не католик. Виходячи з того заложення, я стаю перед питанням, що мені робити, у котрий бік повернутися? Коли б я жив блище якого православного осередка, я би одної хвилі не надумувався, що мені робити. А так без церкви я не можу жити.

Отож прохаю Вас дуже, як фаховця, прочитайте мою статтю, чи я у дечому не перескочив фактично-історичного стану. Я ж дилетант, Ви чоловік науки. За Ваші уваги я не погніваюся, а навряд, буду Вам за них вдячний. Поробіть їх ласкаво на окремому листку, позначивши числами, що до чого відноситься.

Хочу послати статтю "Укр[аїнському] Голосові". Коли б не прийняв, то зроблю инакше, бо хочу конечно, щоб моя думка пішла у світ. Наші уніяти, може, цього не знають, бо за довго вже наростала їм на очах гр[еко-]к[атолицька] полуда.

Стискаю Вашу дружню руку – і прошу: при христосованні згадайте і мене, раба божого, Вашого щирого друга, так, як і я Вас згадувати буду.

Ваш щирий
Андрій Чайковський.

Автограф. На початку першого аркуша листа рукою І. Огієнка написано: "Відповів 5/VI 1926".

№ 17

Коломия 1/6 [19]26.

Дорогий Пане професоре!

Вашого листа дістав. Не потреба, Дорогий Професоре, хвилюватися, бо то звичайна галицька поведенція: написати листа і погрозити судом Своєю дорогою,

що форма листа до Вас трохи брутальна, але Вам нічого і суду боятися, якщо у Вас є на це свідок, що при куплі не було мови про доляри. Після закона мусило б це виразно умовлене. Домоявочноїугоди закон не допускає, бо краєвою валютою був злотий, котрий тоді ще твердо стояв. Я приймаюся обов'язку третичного судді, хоч не радив би Вам, як досвідний юрист – в такий суд заходити. В такому суді закон не рішає, лише добра воля суддів, а які ці другі були б – Господь знає. Вони могли б руководитися таким поглядом, що спілка гуцульська через спадок злотого у курсі понесла втрату. А тими двома суддями були б теж галичане, у котрих світогляд і психіка инша.

Якщо Ви не підписали договору на письмі, то справа мусить вестися у суді Вашого осідку, т[о] є в Варшаві.

Я зараз пишу листа до Д[окто]ра Гондяка, та я сумніваюся, чи він мене послухає, коли, хоч був з Вами знайомий і бував у Вашій хаті, не завагався написати такого невмістного листа. Та я попробую, а про його відповідь зараз Вам напишу.

Бажаю всього найкращого і сердечно поздоровляю.

Ваш щирий Андрій Чайковський.

Автограф. На початку першого аркуша листа рукою І. Огієнка написано: "Відповів 5/VI".

№ 18

Коломия 3/6 [19]26.

Дорогий Пане Професоре!

Та чі в гаразд сме заїхали? Чі дужі сме та здорові?

От так спитаю Вас по гуцульськи, бо таки рад би знати, як Вам проживається на нашій рідній Гуцульщині? Я мушу ще яких два місяці сидіти тут, поки зможу вибратися у світ погуляти на волі. Вчора мав я гості в хаті. Зайшли до мене двоє американців: др. Біч і др. Геррон (? – *Ю. М.*), обидва професори теології протестатцької в Америці. В церкві першого був Вільзон старшим братом. Були з ними Кузів і Крат, а я запросив ще четверо наших інтелігентів. Я з'ясував їм положення унії від її шахрайського заведення до нинішнього часу. Говорили через товмача, і їх це дуже зацікавило. Тепер наступають по собі три великі конгреси світові зреформованих церков, на котрих вони обіцяли церковну нашу справу порушити. Це було б не зле, коли б таке сталося. Але вони зажадали, щоб їм все те написати. Мені поручено сю роботу, а тоді видрукують брошурку по українськи і англійськи в Америці і розкинуть поміж християнський мир. Мені здається, що така брошурка була б дуже побажана, хоч праця з нею буде чимала.

Тих американців притягли сюди методисти і пресвітеріяне, і вони мали конференції з нашими людьми у Львові і Станиславові, а може і в Перемишлі. На цих конференціях прийшли вони до такого висновку, що для українців треба в дечому поступитися, а особливе треба задержати обряд український і богослужіння, а навіть виборного єпископа. Не знаю, як воно вийде, але така зреформована церква була б дуже подібна до автокефальної, а при сприятливих обставинах могла б відразу стати справжньою українською автокефальною церквою.

Але поки що прирадили, щоб українці зголошували у влади виступлення з уніацької церкви і приступлення до евангельської гельвецько-аугсбурзького віроісповідання, котре має в Польщі право горожанства. Це ісповідання дозволяє правити богослужіння в якій небудь мові, отже, і в українській. До тепер методисти називалися "українська евангелицька церква", а що така церква в Польщі не є легалізована, то староства заборонили скрізь одправляти публичні богослужіння.

Мені дуже хотілось би поговорити з Вами на цю тему, та тепер годі.

Посилаю Вам обіцяну вудкуна рибу мойого "собственноручного" плетення і бажаю, щоб кожного разу витягали з води таку рибку, що лиш вудка видержить. Звертаю Вашу увагу, пане професоре, що поки підете на рибу, подбайте о дозвіл від того, хто виорендував право риболовлі, щоб відтак не було Вам неприємностей.

Як би я і моя дружина були невимовно раді з цього, що ми з Панством стрінулися на часок в Коломиї.

Поздоровляємо Вас, Дорогі Панство, всім добрим.

Ваш Чайковський.

Автограф. На початку першого аркуша листа рукою І. Огієнка написано: "Відповів 6/VI".

№ 19

Коломия 24/8 [19]26.

Дорогий Пане Професоре!

Я йно що вернувся з моєї мандрівки по нашій Галилеї. Від Поділля по Самбір одвідував знайомих і свояків, трохи відпочив, бо відірвався від буденщини, заспокоїв надірвані нерви і знову поліз у буденщину – злобу дня. Я все мав надію, що побачуся з Дорогим Панством в Москалівці, та воно не так склалося, не приїхали. Мені здається, що ні Варшава, ні її околиця не заступить гір, а що не тільки світа, що в Москалівці, то можна було вибрати іншу місцевість у нашій Верховині, н[а]пр[иклад,] у горах Скільських. Та Ваша постанова: остати під Варшавою була така несподівана, що вже не було часу піддати Вам такий план, як Зелемянка, Гребеніву Скільщині або околиця Перегінська в Болехівськім повіті. Ну, пропало, а мені лиш того шкода, бо Господь знає, коли ми побачимось. До Варшави їхати мені немає інтересу.

Мої зв'язки з Україною стають щораз реальніші, та все ще виключаю свої деякі твори, котрі видала видавнича кооператива "Гук" і заплатила по 100 карб[ованців] від надрукованого аркуша, а що справді йому заплатили, це я провіряв. Таж платіть од белетристики по 80–100 кар[бованців], себто по 40–50 дол[ярів]. От я вліз одразу на матеріяльний бік, але це для мене квестія життя, бо з адвокатури далі-далі – при жидівській конкуренції неможливо буде вижити.

На подані мені К. Поліщуком адреси послав я до "Червоного шляху" в Харкові і до "Глобуса" у Київі по одній новелі, які повинні би їм підходити. Поліщук пише мені, що Стефаник став тепер на Україні в моді. Я послав моє на

спробу. Може, справді повезе. Переробив я ще й “На уходах”. Перші дві частини, які вже вийшли, підilляв трохи спеціяльним соком, а третю скомпонував вже цілком на комуністичних основах. Бажали собі, щоб з I частини викинути попа, а заступити його мандрівним учителем б la Сковорода або спудеєм. Цього не можна було зробити, бо перед Могилянською академією либонь ні Сковородів, ні спудеїв ж ще не було, а так втягати в оповідання те, що було сотку літ пізніше, вийшло б смішно. Отож, коли попа не можна було викинути, ні по їхньому евентуальному бажанні поставити того попа в од’ємному світлі (…) того попа дуже пожиточною людиною, бо він з роду ковалів і називається Коваленко. За те у III ч[астині] вбгав іншого попа, що прийшов до Тарасівки по смерти Коваленка та вже зробив з нього такого урода, що певно більшевикам подобається. Та наприкінці вияснилося, що він зовсім не був попом, лише в попа перекинувся, обікравши протоієрея в Каневі, підкупив в Тарасівці раду. Коли то Тарас побував в неволі і таким побутом став в Тарасівці попувати.

Писав мені теж Поліщук, що мої повісти “шляхоцькі” можуть бути видані, лише б підчеркнути соціяльний момент. Та як це зробити? Ті повісти то, на мою думку, етнографічно-історичні картини. Таких персонажів, як в “Олюнці” і “Миколинцях” (?) вже немає, як я про це переконався лічно, заїхавши по 50 роках те саме місце. Усе перемінилося, пропало. Врешті мені дуже незручно і осоружно тягти оповідання за чуприну під якусь тенденцію. “На уходах” піде насамперед до рецензії, може бути, що рецензент буде старий Єфремів. Навчений львівським досвідом таких “прихильних” мені рецензентів, як В. Дорошенко, я боюся усяких рецензентів і маю таки почувати, як перед іспитом бувало.

Для мене найкраща рецензія читачів. Якби я Вам показав, Дорогий Пане Професоре, ті листи, які до мене пишуть школярі, то справді для мене розкіш і насолода. А що львівські критики хотіли б у мені бачити модерного письменника і тому я їм не подобаюся, це мене ні холодить, ні гріє. Хто знає, чи люде знову не завернуться до старого писання, коли нарешті перестануть лазити по “щаблях” і “бути чесним з собою”.

Дуже був я Вам вдячний, коли б були ласкаві написати мені свою думку про це все.

Довідався я від тут[ешніх] евангеликів сумну вістку, котра мене затривожила, що на Україні переслідування та утиски нашої автокефальної укр[аїнської] церкви, що старенького нашого Митрополита Липківського арештовано. Чи це правда? Більшевицьке хамство та й годі.

Наприкінці прошу вибачити, що так довго я не писав. Але в дорозі я такий розсіяний, що поважного листа я не в силі написати. Рад би я знати, як В[исоко]-п[оважному] Панству живеться тепер, чи здорові?

Вашій Добродійній сім’ї моє поздоровлення і поклін.

Ваш Андрій Чайковський.

Автограф. У верхньому лівому куті першого аркуша листа написано рукою І. Огієнка: “Відповів 18/IX”. Один абзац з даного листа був видрукуваний митрополитом Іларіоном: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура – Вінніпеґ, 1952. – Серпень–вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 9.

№ 20

Коломия 22/9 [19]26.

Дорогий Пане Професоре!

Сьогодні прийшов Ваш любий лист, за котрим мені ставало банно, та лиш тим пояснював собі проволоку, що Ви були на селі, а я адресував останнього листа до Варшави.

Аж у липні, як мене вже не було дома, написав Д[окто]р Г[ондяк] до мене листа з виправдуванням, що він не вважав свого упоминаючого листа за обидливий і не знає, чи Ви обидились. Я на це йому нічого не відписував, бо не було що, а я собі погадав, що такий суб'єктивний його погляд залежить од грубости шкури.

Та я гадаю, що не варто про це думати тай згадувати, а це Вам кажу, що не варто заходити собі в мирові суди – хай би рішав суд державний, розуміється варшавський, котрий серед таких даних, що про доляри не було мови, мусів би вийти у Вашу користь. Не варто про це говорити.

Я вже Вам писав, як то я сих ферій мандрував по Галилеї, та це мені ніраз не вийшло на добре. Десь в дорозі я застудив міхор, а від того пішла уся халепа. Гадав, що якось минеться, то й до лікаря не ходив. А тим часом у мене виходило щораз менше мочу. Понасідало того в крові, і так мене схопило, що вже гадав, що буде мені амінь. Та якось ескулапи відратували, і я вже від 9/9 на гострій дієті: ні кави, ні чаю, нічого квасного – молоко та кашочка, аж обридло. До того ще куреня обмежено до 5 папіросок в днину, а це вже страшно. Коли б олимпийськи боги знали були курення папіросок, то Зевес був би найтяжче покарав Тантала, не даючи йому ні одної папіроски. До того заливають мене двічи на день natrium iodati – це має бути проти склерози. Мені вже значно полегчало (у нас кажуть: полівило), і я вчера і передучера мав розправу перед судом присягли[х]. Якось не дуже змучився, говорячи. Не можна мені теж довго сидіти вечорами, о 10 треба вже йти в стебло.

Почуваю, що в голові мені прояснюється, а то було таке, що ходив мов в тумані. Може, ще що з мене буде, та певне вже ненадовго.

От у цім місяці має початися друк "Панича". А тут мушу сам кінчати "Корнієнка", бо ніколи світу божого не побачить. Наші накладники то справжні "разбойники", обдерли б того бідного автора зо шкури, та ще хвалились би, що зробили йому велике добродійство.

Я зажадав од книгарні Шевченка 1400 зл[отих] за два томи "Корнієнка" і то ратами, та й того їм забагато. Тому-то рішився "завернути бики".

Не маю нічого з України. Послав туди дві новелі. Про одну відповів мені двотижневик "Глобус", що для нього задовга і передав її місячникові "Життя і революція". Ані від тої редакції, ані від "Червоних шляхів", куди послав другу новелю, не маю відповіді. А далі послав до Держ[авного] Вид[авництва] України – три частини "На уходах". Трохи позмінював, та не дуже. Попа не викинув, ані не поставив його в поганому світлі, лише навпаки, представив його як солідного громадянина і робітника (коваля). За те ввів я на його місце иншого попа, поганого

чоловіка, такого поганого, що большевик скакатиме з радости, та наприкінці показується, що це не був піп, лише піддячий, котрий обікрав в Каневі протоєрея, вкрав ризи церковні і перевернувся в попа.

Не знаю, чи з цього будуть вдоволені, та я інакше вже не можу.

Микола перенесений до Рогатина на директора гімназії. Там сталася велика буча, директорові зробило У.П.Т. дісціплінарку і перенесло його до Яворова. Він збунтовався, а хтось з його прихильників написав до Миколи анонима, щоб не важився показуватися в Рогатині. Микола послав той лист У.П.Т., пішли дальші розсліди, і скінчилось на усуненні Крушельницького з служби У.П.Т.

Микола переходить до Рогатина. Позиція краща – 400 школярів, гарне помешкання (6 кімнат), гімназія удержується сама без допомоги централі.

Я дуже цікавий на Вашу найновішу працю. Хай мені пришлють, а я гроші вишлю.

Поза цим, що тут написав, нічого нового. На дворі погано і дуже похолодніло. Моя дружина держиться якось. Вчора перейшли ми 42 річницю нашого вінчання. До золотого весілля нам би ще 8 років пожити, та це якось видається нам за далеко. Коли б там можна перевалірізувати на доляри, то вийшло би коротше.

“Український Голос” не хоче поки помістити моєї статті “Чи ми справжні католики”. Не диво, це ж тепер орган гр[афа] Шептицького, то боїться втратит[и] ласку – “скачи, враже, як пан каже”.

Та коли б хоч де не запропастили рукопису. А чи наша “Бесіда” не помістила б?

Поздоровляю сердечно Обоїх Дорогих Панства враз Вашими Діточками.

Щирий Вам
Андрій Чайковський.

Автограф. Два абзаци з даного листа було видрукувано митрополитом Іларіоном: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура – Вінніпег, 1952. – Серпень–вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 9.

№ 21

Коломия, дня 3/1 1927.

Дорогий Пане Професоре!

Вашим любим листом я дуже втішився, бо вже давно-давно не дістав од Вас нічого та не знав, як В[исоко]п[оважному] Панству живеться в Польщі.

Зачну від того, що я моє писання мусів поки що завісити на кілочку. На мою голову взяв я два обов’язки, котрі не дають мені про щось краще подумати. Вже другий раз вибрали мене головою у заряді каси хорих. Мусів я того принятися, бо Коломийська каса хорих є одинокою в Польщі, де головує гайдамака. Усе проче в руках P.P.S., то їх домена. А там зосталося велике занедбання, і треба було, бо цього вимагала моя амбіція, все привести до ладу. Відтак всилували мене приняти головство в Коломийськім Кружку “Р[ідної] Ш[коли]”. Також дає це багато роботи. Наш кружок удержує жіночий семінар учительський, та жіночу гімназію, та ще шкілку народню. За-

йшло таке, що обидва директори відразу відійшли, бо один на другого ворогував. Що у нас тепер діється, то волосся на голові стає. Повилазили із нор лихі духи радикальні та болшевицькі, котрі хочуть усе надбане зруйнувати. Ганьблять усіх, а самі нічого не роблять. Певно знаєте з газет, що діялося у Львові на зборах делегатів "Р[ідної] Ш[коли]" і "Просвіти", та це не дасться письмом з'ясувати, а ті, що там їздили, розказують горендальні річи. Просто: хамство і хуліганство. Дивна річ, що болшевізм мусить зачинати від руїни. Я Вам вже писав свого часу, що післав на Україну одну книжку ("На уходах"), три частини до ДВУ, і кілька новель. Пише мені К. Поліщук, що "Червоний шлях" друкує вже одну новелю "Краща смерть, як неволя" – а Д[ержавне] В[идавництво] У[країни] моєї книжки в сім році не надрукує, бо вже репертуар заповнений, і радить послати це "Рухові". Треба буде так зробити, цебто відібрати і передати "Рухові". В Тернополі друкується "Панич", вже надрукували 13 аркуш[ів]. Коли буде готове (повинно в тім місяцю скінчитися), то зараз пришлю Вам. Цікавий я, як це прийме критика? Коли б роздобув трохи гроша, видав би "Корнієнка", бо з видавцями не можу дійти до ладу. То така хуліганія, що хотіли б автора здерти зі шкури. Книгарні "Р[ідної] Ш[коли]" видалось задорого, коли я зажадав по 700 за частину історичної повісти. Хотів би я видати, та нема за що, бо в канцелярії вітер свище і не можу вдержати конкуренції з молодшими. І це вже мене так прибиває, що не можу до нічого путнього забрат[и]ся, щоб ще дещо написати.

А здоровля? От так собі з дня на день. Вже давно пішло мені з Петрового дня і сімдесятки вже не заверне.

Читали Ви "Мазепу" Б. Лепкого? Гарно написано, та історична повість в такій одежі не до лиця. Багато міркування та поезії, а замало фактів. Лепкий симпатичний мені письменник, ніжний та чутливий, але його історична повість чутлива дуже. Впрочім... Мазепа надто виідеалізований і, правду кажу, мені несимпатичний... Панство та панство, золото та розкоші, а це так виглядає, як екзотична теплярночна цвітка серед степового цвіту. Серед сірої нужди загалу орієнтальна розкіш і багацтво. Така людина не могла здобути симпатії серед козацтва. Другий такий гетьман, то Розумовський, бодай не згадувати. Доробився гетьманства простітуцією, та не вмів його затвердити, був гетьманом для себе, не для України.

Та ось я зайшов не в ту вулицю... Микола живе тепер в Рогатині як директор укр[аїнської] прив[атної] гімназії. Добре б жилося, коли б не боротьба з хуліганством.

Я вижидаю того моменту, коли у нас атмосфера прочиститься, коли громадянство опам'ятається і прочистить хуліганство. Воно так в природі діється, що зразу тишина і тихо, а потім буря з вітром, а опісля погода і людям легче дихати. Вірю, що й у нас таке буде.

Бажаю В[исоко]п[оважному] Панству веселих свят, поздоровляю з празником та бажаю щасливо[го] нового року. Дай нам Боже усім кращої долі діждатися та у вольній великій Україні вмирати. Обнімаю Вас сердечно – щирий Вам Андрій Чайковський.

Вашій достойній сім'ї братерське поздоровлення, а вже малу Лесю вицілуйте від мене окремо.

Автограф, писаний на бланку, у верхньому куті якого надруковано типографським способом: "Адвокат Др. Андрій Чайковський в Коломиї". Надруковані також слова "Коломия, дня…192…" Абзаци 2–4 відзначені олівцем квадратними дужками рукою І. Огієнка. Вони, тобто більша частина листа, були видрукувані митрополитом Іларіоном: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура – Вінніпег, 1952. – Серпень–вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 9–11.

№ 22

Коломия, дня 28.III.1927

Дорогий Пане Професоре!

Вже так давно дістав Вашого любого листа, та не міг ще спромогтись відписати Вам, аж мені соромно. Поза буденною працею на хліб насущний так швидко біжить час, що й не стямлюся, коли по неділі знов субота наспіє. Та ще я розпочав тепер весняне лікування моєї склерози, і лікар поручив мені як найменше трудитися умово та як найменше писати, а більше ходити по свіжому повітрі, придержувати строгу дієту і вживати приписаних ліків. А вже так було мене пригнітило, що відхотілося жити. Треба якось латати здоровля, мов старий дах новими гонтами. Отож я роблю лише те, що мушу, а на мої писання поки що поклав хрестика, аж поки не підправлюся. А це писання, то хіба треба за псячий обов'язок уважати, бо воно наніщо не здалося, як лиш мишам на снідання. Не раз приходить мені думка в голову, щоб усі рукописи попалити, був би з цього кращий пожиток, ніж має лежати в шуфляді. Ви, Дорогий Професоре, певно помітили, що видавці, на загал беручи, першокласні визискувачі, глитаї, що письменника обдерли би зі шкури. Недармо назвав їх Жиромский wyd(i)awcam-и. Пишуть до мене любенькі листи, що є потреба такої а такої книжки, а коли візьмеш їх запросини серйозно і зайдеш з ними в переговори, тоді ставлять такі безсоромні бажання, що й плюнуть гидко. Це йому задовге, це не так написати, це задорого, а він думав щось дешевенького добути і т. і. От я либонь не обійдуся без судового процесу з видавцем "Панича", бо не хоче платити. "Корнієнко" загачений, Бог знає, на як довго. А з В[еликою] Україною годі договоритися. Послав кілька новель. Писав Поліщук, що одну новелю "Краща смерть..." помістило видавництво "Життя і Революція", що вже була прихильна критика в "Культурному побуті", чи як воно називається, що мені прийде з цього 200 карб. Післав ще у Харків до журналу "Червоний Шлях" теж одне оповідання "Хто винен". Нічого не знаю, що з ним сталося. Пишу та пишу, прошу, щоб відповіли, ніхто нічичирк. Послав до Д[ержавного] В[идавництва] У[країни] у Харків рукопис машиновий, 3 части "На уходах". Поліщук писав зразу, що воно прийшло, лиш не було зрецензоване, а опісля написав, що воно не прийшло зовсім. Я зареклямував, та вже по 6 місяцях, значиться, що пошта не заплатить за втрату нічого. Тепер вже й Поліщук замовк, і на поручене письмо не відзиваються. Що воно таке, що тамошні люде не вважають за акт кортуазії товариської на письма відповідати. "Краща смерть..." мало бути поміщене в книжці за листопад і грудень в "Житті і Революції" в Києві. От, Дорогий Професоре, чи Ви не були б ласкаві

у якого знайомого в Харкові про це поспитати. Дуже гарно подякував би, бо не маю там, кромі Поліщука, нікого. Може, Поліщук мене так лиш піддурив.

А що біля Вас чувати? Здоровенькі? Цікаво мені знати, чи відновите умову і на дальший час? Не доведи Господи до дальшої скитальщини. Це ж руїна була б для Вас. Чи не загостите літом у наші Карпати? То була для мене велика радість, коли б спромога з В[исоко]п[оважним] Панством побачитися. Як діточки? Ваші юнаки певно вже повиростали. А що ж Олеся, чи згадує деколи старого дідуся з Коломиї? Хай Вам ростуть на втіху та на хосен України. Ет! Зачинаю розніжнюватися, пишучи на такі теми, тому й кінчу, бажаючи Вам усього найкращого, поздоровляю сердечно всю Вашу сім'ю, а Вас, Дорогий професоре, обнімаю кріпко та щиро цілую.

Андрій Чайковський.

Автограф, писаний на типографському бланку, у лівому верхньому куті якого видруковано: "Адвокат Др. Андрій Чайковський в Коломиї", також видруковано у правому куті слова "Коломия, дня…192…" Перший абзац від слів "поза буденною працею" відзначено олівцем (взято в квадратні дужки) рукою І. Огієнка. Значна частина цього листа була видрукувана митрополитом Іларіоном: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура – Вінніпег, 1952. – Серпень–вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 11–12.

№ 23

Лист А. Чайковського
до товариства "Просвіта" у Львові.
Коломия 5/5.27.

До високоповажаного Виділу Тов[ари]ства "ПРОСВІТА" у Львові.

Хочу переповісти Вам одну історію, та не знаю, як зачинати.

Найкраще так:

Во время оно…

А це время було при кінці 1923 року, бо маю Ваш лист, датований 24 січня 1924, котрий згадує про це, що моє оповідання п. з. "Не було виходу" з часів парцеляцийної горячки було вже рецензоване і комісія вирішила його друкувати – і то з весною 1924.

Я ждав терпиливо. Часом пригадувався ласкавій памяті і тоді діставав потішаючу відповідь, що як лиш минуть фінансові труднощі і як надрукується те, що попередно вирішено надрукувати, то і моє оповідання прийде на чергу.

Я чекав терпиливо, хоч весна 1924 р. давно минула.

В грудні 1925. заіменували мене Загальні збори Т[оварист]ва почесним членом. Гадаю собі, що коли новоженці з нагоди свого вінчання роздають ріжні подарунки на добродійні цілі, то й мені випадає так зробити з нагоди мого відзначення. Та в мене грошей дасть Бог. Гадаю собі: коли б так од "Просвіти" дістав авторський гонорар за моє оповідання, то б пожертвував і на добродійні цілі.

Пригадуюсь знову.

Дістаю відповідь, що можу дістати від "Просвіти" зачет на мій гонорар.

Благодать.

І мою інтенцію задоволив, і готівки не видав, котру треба було десь роздобути.

Пишу подяку і кажу, кому скільки післати: 1) "Просвіті" 50 зл. 2) інвалідам 25 зл. 3) Т[оварист]ву педагогічному 25 зл. 4) сирітському захистові 25 зл. 5) дістаю ілюстровані "Гайдамаки" за 28 зл. – разом 153 зл.

А оповідання таки не виходить.

Жду знову цілий рік.

Пригадуюся знову вже цього року і дістаю вже реальнішу відповідь. Як маю іншого видавця, то "Просвіта" зречеться свого права власности.

Тепер вже гадаю собі таке: моє оповідання не побачить ніколи божого світу від "Просвіти", а упевнив мене у цьому факт, що мене випередило видання такої старенької річи, як Гребінчин "Чайковський".

Стараюся відгадати думки В[исоко] Поважаного Виділу. Мені так здається, що виділ міркував собі: автор не буде такий, щоб, не звернувши зачету, жадав звороту рукопису. На те звернення треба грошей, а про гроші важко тепер такому пролетареві, що живе з дня на день із того, що заробить з адвокатури, – отож хай собі рукопис ще полежить, поки його магазинові миші не погризуть.

Що до першого, то справді думка була добра і влучна, бо мені і на думку не прийшло би, щоб я ставився на закона і "Просвіта" через мене понесла втрату. Але що до другої думки, то воно таки не так.

Я вчора післав переказом 153 зл. як зворот побраної залички на гонорар за моє оповідання.

Якщо мою працю випередив "Чайковський", то, очевидно, знатоки літератури – рецензенти, котрі вже мені не раз підставили ногу в справі моїх видань у Львові, і тепер вирішили, що моє оповідання до друку не надається.

Та я і тим разом не бентежуся лихими рецензіями львівських критиків. Я вдоволяюся тим, що мої твори читає "провінція", та "туполоба" некультурна "назадницька" провінція, що дістаю листи від молоді з подяками і запитами, що я гадаю з черги видати, так від одиниць, як і від цілих гуртків, як пластів і т. и. Коли б я бентежився критикою львівських учених, я б давно попалив усі мої писанини. Та тої "доброзичливости" львівських критиків, котрих імена я знаю, такий лиш пожиток, що я вирішив собі нічого у Львові не друкувати, а обмежити себе на "туполобу безкритичну провінцію", і цього для мене досить.

Бо прошу мені показати-но за Шевченкомта Франком – котра книжка розійшлася у четвертому виданні, так, як моє оповідання "За сестрою"?

Буде з мене!

А тепер, коли я звернув взятий зачет, то В[исоко] Поважаний Виділ зверне мені манускрипт, правда?

При цій нагоді прохаю повідомити редакційний комітет календаря Просвіти, що не можу вволити його бажанню і прислати що-небудь до календаря, бо це вже була б завелика жертва і покора пхатися з своєю літературою туди, де мене так діймаючо зігнорували.

З високим поважанням.

Машинописна копія. Цього листа майже повністю було видрукувано митрополитом Іларіоном: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура – Вінніпег, 1952. – Серпень–вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 13–16.

№ 24

Коломия 5/5 [19]27.

Як мені важко живеться, що Вас у Львові або десь блище немає, що не маю з ким щиро по дружньому порадитися. А клопотів у мене з тою літературою стільки, що вистало б на дві голови або й більше.

Дав видати "Панича" такому крутієві, що вже мусів внести судовий позов, бо книжку видав, а платити не хоче того, до чого зобов'язався. З одним накладником, з тим, що видав "Корнієнка", мусів теж процесуватися і ро[з]в'язати умову видавничу судовим присудом. Тепер стою ні в сих ні в тих, бо треба видавати всі три частини разом.

А й "Просвіта" не краще поступає. Ось посилаю до Вашого відома купон листа, який мусів "Просвіті" написати, а з нього знатимете, про що річ йде.

З України не допроситися відповіді. Знаю, що одну річ надрукували, вже й рецензію читав, а мені хоч би книжку прислали. Коли розпитаю якого адвоката у Києві, так в суд подам. Може, й більшевики які суди мають. Таж то прямо карманниє жуліки. Це справді комуністи: що твоє, то й моє, а від мойого тобі зась! Справді приходить мені на думку попалити усе, що написав, та заборонити людям називати себе письменником українським, а то вважатиму це за обиду, так, як коли б мене хто назвав суфраганом.

Якщо Ви дістаєте "Діло", то й читали критику Мих[айла] Рудницького на "ПАНИЧА". Вона така пітийська, що не розберещ, чи він ганить, чи признає?

Чому нічого про себе не пишете, Дорогий Професоре? Так би радо прочитав, як Вам живеться та живеться, чи справа з університетом поладна[на], чи остаєте на місці, як Ваша Достойна Родина, здорові? Ваші юнаки вже геть повиростали на дужих легінів. А що мала Леся? Далі-далі треба і про ручники подумати. Як би радів, коли б змога Вас усіх здорових побачити. Та воно так далеко.

Таки прошу Вас дуже, знайдіть хвилинку вільного часу та напишіть.

А поки що цілую Вас сердечно, а Вашій Достойній Сім'ї моє щире поздоровлення пересилаю.

Ваш Чайковський.

P. S. Спасибі Вам за прислані книжки, дуже Вам дякую. Моє оповідання "Козацька помста" сконфіскувала львівська прокуратура, а мене навіть про це не повідомили.

Машинописний оригінал, особисто підписаний автором. Рукою Чайковського дописано також постскриптум. У верхньому лівому куті листа написано рукою І. Огієнка: "Відповів 24/V 1927". Частина цього листа була надрукована митрополитом Іларіоном: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура – Вінніпег, 1952. – Серпень–вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 12–13.

№ 25

Коломия 27/5 [19]27.

Дорогий Пане Професоре!

Вашого листа дістав нині і зараз на нього відписую, щоб не попасти в опізнення. З того листу моє почування уже погане на цю безличну людську

злобу. Я теж не раз в такому бував. Приходить до хати "приятель", розпливається в сердечностях, витягне усе, що йому треба на капітал, а опісля погано зрадить. Це безумовно поганий злодій. Бо не лиш той злодій, що краде движимі річи, але ще гірший злодій той, що викрадає і відтак вальоризує чужі задушевні тайни.

Цікаво знати, як та бестія на двох ногах називається?

І це мало би бути правдою, що Ваша умова на слідуючий рік не буде продовжена! І Ви знову будете скитатися між "гостинними" галичанами?

А може, за той час дещо переміниться у нас на краще? Я чував дещо про майбутні плани, та не знаю, скільки на тому правди. Говорять, що таки буде самостійна Україна. Та я вже стільки пережив розчаровань, що вже не хочеться мені вірити, щоб коли-небудь було нам краще, а в кожному випадку, щоб ми цього дожили.

Тепер поїхав Д[окто]р К[ирило] Студинський до Києва на правописну нараду. Я прохав його, щоб і мої справи полагодив. Не хотять мені нічого заплати[ти] за те, що вже надрукували, перечать, що не дістали того, що я послав, і я стою безрадний, і не маю нікого там, хто б за мною постояв. На Клима Поліщука нема що покладатись, бо він також не відписує нічого. Дуже чекаю на Студинського, котрий обіцяв мені, що про мою справу поговорить, де треба.

Мій рішучий лист до "Просвіти" такі щось поміг, бо манускрипту не віддали, а навпаки, обіцяли, що незадовго буде друкуватися.

У Вашій справі за килими нема чого журитися. Я на ваші услуги дуже радо, лише, на мою думку, цього не було треба, бо коли про валюту долярову при купні не було мови, то він в суді справи не виграє. Друга річ, що вони мусили б Вас позивати у Варшаві. Тому то вони так з легким серцем згодилися на громадянський суд. Я в засаді громадянським судам не вірю і лише раз дав себе на таке заманити і зле на тім вийшов. А як старий адвокат маю досвід, як горожанські суди (в прочім безапеляційні) вирішать справи. Державний суд має над собою контролю так висших властій, як і писаного закона, а горожанський суд нічим не потребує себе в'язати і вирішує після свого "відзімісє". Тому я би на такий суд не напирав, а відписав їм рішучо, що як Ви не зобов'язали себе платити після курсу долярів, то й не будете платити. Пишу не тому, щоб я не хотів заступати Вас на тому суді як Ваш речник, бо я того не відмовлявся і рад буду Вам служити, а лиш тому, що для Вас користніщий суд державний, якщо Ви про доляри нічого не говорили і речинця заплати додержали і заплатили в злотих.

На кождий случай я спитаюся Д[окто]ра Турянського, чи має яке поручення від спілки щодо горожанського суду (мирового).

У нас нічого нового, хіба що велика праця коло виборів. Я, на своє щастя, випросився від цієї сезонової праці, бо це було б над мої сили. Маю на голові чимало праці з рідною школою, бо мене вибрали головою місцевого кружка У.П.Т., маю і касу хорих, теж голування, то буде з мене. Мою партію я вже відспівав, не бажаю собі ніяких почестий ні ювілеїв, тільки щоб мені дали спокій. Славити Бога, що маю ще на стільки сили, щоб заробити на хліб насущний.

А знаєте, до чого я тепер узявся? Тільки не смійтеся з мене, бо я це роблю в найідейніщій думці. Я переробив одне моє історичне оповідання "Козацька

помста" на фільму і посилаю її на Україну. Там їде тепер один тутешній земляк Блавацький до театру "Березіля" як актор. Дуже ідейна людина. Він хоче перейти на фільмового актора і обіцяв мені передати там мій манускрипт і припильнувати, щоб його хто не вкрав. Воно вимагає багато праці, є і різико, але без різика нічого не добудеш

В прочім у нас немає нічого цікавого, бо про ті незгодини, вічну лайку одних на других про боротьбу між радою а ділом вже й обридло писати.

Що воно тепер з православною церквою твориться? Митр[ополит] Дионизій показує таки виразно свої московські ріжки. Може, коли Україна зможе їх обтяти.

Знаєте, яку цікаву сентенцію сказав мені недавно один сваток зі села. "Чим більше нас тиснуть, тим краще для нас, бо не привикнемо до ярма".

І це правда. Я дуже боявся, щоб наш народ не привик до тої ідеології, до якої хотять нас тепер призвичаїти. Вже на ідеології австрійській ми дуже зле вийшли, що вірили в татуньця цісаря, того нашого великого ворога, задовго ми співали "Боже буди покровитель цісарю і його краям".

Чим дуще пружину натискати, тим більшу відпорність вона виявляє і колись може таки натискаючому вибити зуби.

От би і все. Обнімаю Вас сердечно, Дорогий Пане Професоре, а Вашій Достойній сім'ї передаю моє щире поздоровлення.

Ваш Андрій Чайковський.

П. С. Як подобається це, що до Харкова на правописну конференцію визвали також і Стефаника? Він мистець в снятинському діялєкті, а цього ще замало. В прочім я по алькоголику нічого доброго не надіюся.

Машинописний оригінал, власноручно підписаний автором. Три абзаци від слів "А може", а також абзац від слів "А знаєте" взяті олівцем у квадратні дужки рукою І. Огієнка. У значно скороченому вигляді цей лист був видрукуваний митрополитом Іларіоном: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура – Вінніпег, 1952. – Жовтень. – Ч. 12 (177). – С. 9.

№ 26

Коломия, дня 3/X 1927.

Дорогий Пане Професоре!

Велике Вам спасибі за Ваші щирі слова співчуття у нашому великому горю. Я так і міркував собі, що послана вам оповістка про смерть невіджалованої нашої Олі не застала Вас вдома. Так, Дорогий Друже, це та сама чорноброва молода вчителька дрогобицької жіночої семінарії, що їхала з братом Миколою до Коломиї тоді, як Ви були ласкаві мою домівку відвідати.

Приїхала і цього року враз з чоловіком на вакації 3/7. Розказував опісля зять, що сердешна дуже спішилася чим швидше до нас приїхати і дуже собі цього бажала. Приїхавши, казала мамі, що лиш на дві неділі приїхала, бо має пильну роботу. І додержала слова, бо 17/7 вже лежала між свічками. 16/7 ще сиділа з нами при чаю, відтак одвідала старшу сестру, була весела. Вночі розпочалася її мука, а 17/7 о 1 год. в полудне вмерла на дорозі до шпиталю до операції. День перед тим од'їхав зять до Дрогобича, попрощались, а коли я його завізвав телеграфічно, то застав її на столі.

То така страшна печальна несподівана трагедія, що ще нині, пишучи цього листа, не можу здержати сліз.

А причина була така: була вагітна в 7 місяці. З матиці виходила токсина, із того запалення нирок, попухли ноги. Лікар на підставі фалшивої аналізи мочу не пізнався в недузі, занедбалося не з нашої вини. Треба було негайно усунути плід. У нас показалася лікарська поміч спізненою.

Дорогий Професоре, коли б у мене не було сильної віри в Бога, я б цього удару не пережив. Нехай буде Його свята воля! Страшно болюче батькові ховати дитину.

З України нічого не можу діждатися. Надрукували дещо, але платити не хочуть. Казав мені проф. Студинський, що на Україну їздив, що Д[ержавне] В[идавництво] У[країни] відкинуло моє оповідання "На уходах", тому, що у ньому забагато Бога і молитви. Та годі, я вже з Богом, а вони хай з чортом, побачимо, хто краще на тім вийде. Та коли б хоч рукопис звернули! Куди!

В Коломиї зачав друкувати цілого "Сагайдачного", вийде 5 частин, коли не більше. Кінчу, дійшовши до облоги Москви 1618. Ще Цецора, Хотин і смерть. Матеріал вже зібрав.

Цікаво, як поладнали вашу справу з університетом?

Поздоровляю Вас, Дорогі Панство – а Вас, Дорогий Друже, щиро обнімаю. Уцілуйте від мене Ваших діток, особливо Олесю, від коломийського дідуся.

Ваш щирий
Андрій Чайковський.

Автограф, писаний на типографському бланку з заголовком "Адвокат Др. Андрій Чайковський в Коломиї". Видрукувані також слова: "Коломия, дня…192..." Угорі написано рукою І. Огієнка: "Відповів 17.X.1927". Абзац від слів "З України" відзначено олівцем квадратними дужками теж його рукою. У значно скороченому вигляді цей лист був видрукуваний митрополитом Іларіоном: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура – Вінніпег, 1952. – Жовтень. – Ч. 12 (177). – С. 9–10.

№ 27

Коломия, дня 10/XI 1927.

Дорогий Пане Професоре!

Щиро Вам дякую за прислані мені цінні Ваші праці. Одну з них я вже раньше прочитав в "Духовному сіячі" – історію прочитаю, коли буде оправлена, бо так дуже розтрясеться.

До вашого відома подаю, що я "пускаюся" сам на видавництво моїх творів. Переконався, що видавці забагато на мені заробляють. Дають мені 22% брутто, а книгарям дають 25%, коли не більше. Я зложив собі невеличкий капіталик і зачинаю видавництво з малого, а то видаю на початок "Три казки діда Охріма" для дітей з малюнками. Коли повезе, то вже ці гроші лише на видавництво вживати буду. З видавцями приходить вести судові процеси за гонорар авторський. А вже з видавцями львівськими не можна дійти до ладу. То справдешні wyd(i)awcy, як їх називає Жиромскі.

Тепер ще видала Коломийська накладня "Ока" – 5 видання "За сестрою" і І ч[астину] "Сагайдачного" "Побратими" і видаватиме далі "До слави" 2 частини та "Гетьман" теж 2 частини. Вийде історична повість "Сагайдачний" на п'ять частин.

Тепер працюю над п'ятою частиною, довів оповідання до походу Сагайдачного на Москву. Маю великі трудноці з географією Московщини, бо не маю мапи. Боюся, щоб не завести козацького війська в яку сліпу вулицю без виходу. Тому звертаюся до Вас, Дорогий Професоре, з проханням, чи не були б ласкаві добути для мене мапу Московщини та прислати мені, а я зараз одішлю гроші, скільки буде коштувати. Без цього не рушуся з місця.

А в хаті у мене, як і у людей. Недавно був похорон моєї дорогої фільозовки, а 15/XI вінчання наймолодшої Наталки. Горе з весіллям переплітається і чергується usque ad supremam diem vitae.

Багато у мене роботи тепер. Поза канцелярийною роботою вимагають у мене люде багато. Пиши до того, то знову пиши до цього, а моя така вдача, що не можу розривати моїх думок. Не годен. Стаю як норовиста коняка, та не знаючи, що за перше братися, не можу нічого зробити. А як у Вашій сім'ї, Дорогий Професоре? Юнаки певно вже великі підросли, – а Олеся? Незадовго треба буде й рушники лагодити. Як почувається Ваша Достойна Дружина – як здоровля? Напишіть, будь ласка, про все, бо Вас усіх люблю як моїх рідних.

Моя фільма вже дісталася до фільмового директоріату у Києві – не знаю, чи буде з цього борошна пасха.

Вітаю Вас щиро та сердечно поздоровляю всіх Ваших.

Ваш Андрій Чайковський

Автограф, писаний на типографському бланку з заголовком "Адвокат Др. Андрій Чайковський в Коломиї". Видруковані також слова: "Коломия, дня…192..." Передостанній абзац відзначено олівцем рукою І. Огієнка. У значно скороченому вигляді цей лист був видрукуваний митрополитом Іларіоном: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура – Вінніпег, 1952. – Жовтень. – Ч. 12 (177). – С. 10.

№ 28

[1927, грудень або 1928, початок січня]

Високоповажаний Дорогий Пане Професоре!

Я все таки придержуюсь нашого старого календаря, і ми святкуємо по старому стилю. Отож тим великим святом вітаю Вас, Дорогі Панство, радісним словом:

Христос родився!

Дай Вам Боже всього найкращого, потіхи з діточок і того всего, чого собі кожний українець щирий від серця бажає: щоб краща доля, свобода соборної України народилась!

Нас остало в хаті лише троє. Ми, дід і баба, та наймолодший син. Наймолодша дочка Наталка віддалась за машинового інжінера Івана Трача та поїхала до Данцігу і там живе з чоловіком, поки він не зробить останнього іспиту інжінерського.

Я пустився на видавництво власним коштом. Зачав од казок для дітей за зложений капіталик, прибутки буду дописувати і за це візьмусь до дальшого видання чогось більше. З видавцями не можу вийти на лад.

Чи Вам доручено "Побратими" II вид[ання]? Коли ні, то будьте ласкаві мені про це написати, бо не можливо, щоб у Вас, мій Дорогий Друже, не було моєї книжки. Може, книжка пропала на пошті, бо я не рекомандував.

В Коломиї зачне свою роботу видавництво "Ряст" малими книжечками на історичні теми. Я подав вже три історичні розвідки: 1) "Сагайдачний" 2) "Про Хотинську війну" 3) "Про царя Дмитра Самозванця". Це послідне має для нашої історії значіння, бо через вербунки Польщею козацтва до Московської війни козацтво зростало в силу, бо багато звербованих на Москву йшло на Запороже. – Багато студій поробив я до дальших частин "Сагайдачного". Усього буде либонь шість частин.

Дістав "Елпіс" II і III. Першої не маю. Прочитав усе від дошки до дошки. Сумно мені лиш, що у цім виданні московщина має першенство перед нами, хоч нас є в Польщі більше, як москвинів. Чому воно так? Статті дуже для мене цікаві, але мушу сказати явно, що вони були б кращі, коли б написані по українськи. Коли б я й не знав, хто це писав, то таки зараз пізнаю, що не писали їх поляки, лиш українці. Пізнати це по стилю і багатьох таких щирих наших українізмах.

Будь ласка написати мені, коли перестала виходити "Наша Бесіда", бо я втратив евіденцію і маю за рік 1927 лише три числа.

Я тепер нездужав, і запроторили мене на 10 днів під перину. В тім часі прочитав я всі статті так духовної, як і нашої бесіди. І таки нічого більше не читав, вистало мені цієї лєктури на 10 днів. Давненько вже не дістав од Вас жодної вістки, як Вам живеться, чи здорові, як поладнали Ваші університецькі справи? Чи все іще провізорія.

Православний консистор у Варшаві змосковщений, як бачу. Видно, що йому більше залежить на московщині, як на православ'ю. Це дуже нам шкодить, бо коли б Митрополит поступав так, як написав в благословенні до Вашої служби Божої, то хто зна, чи тепер в часі явного розрізу між мирянами а уніяцькими епископами у нас в Галилеї не поширилось би православ'я замість евангелізма. А так то люде бояться: "що нам з того прийде, як нам Діонісій пришле кацапа на пароха?" Якщо дістаєте "Український Голос" з Перемишля, то знаєте, як погано Рим поступає собі з уніятами. В одному з останніх чисел була долучена супліка до папи. Вона мені дуже не подобалася своїм вірно-підданчим тоном і маркованням католицизму аж до обридження. А відповідь конгрегації de propaganda fide, то вже така безлична. Та годі! Собаку, що лиже ноги, звичайно копається. Я написав до одного кавалєра ордена "pro pontifice et ecclesia", що я, будучи на його місці, відіслав би Римові цю бляшку. Йому моя думка подобалась, та не знає, як її умотивувати.

Обнімаю вас дуже сердечно, а Вашій Добродійці мій поклін, юнаків поздоровляю, а Олесю таки сердечно цілую.

Ваш щирий Андрій Чайковський.

Автограф, писаний на типографському бланку з заголовком "Адвокат Др. Андрій Чайковський в Коломиї". У верхньому лівому кутку написано рукою І. Огієнка: "Відповів 7.І.1928". Три абзаци від слів "Я пустився" відзначені олівцем квадратними дужками його ж рукою. У значно скороченому вигляді цей лист був видрукуваний митрополитом Іларіоном: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура – Вінніпег, 1952. – Жовтень – Ч. 12 (177). – С. 10–11.

КОМЕНТАРІ

№ 1

"о. Стефановича зо Львова". О. Олександр Стефанович (1847–1933) – громадсько-політичний і церковний діяч, один з засновників Педагогічного товариства ("Рідна школа").

"артикулом" – тобто статтею.

"книжка проф. Грушевського «З історії релігійної думки на Україні»". Ця праця вперше вийшла друком у Відні у 1925 р.

"Петра Могили". Св. Петро Могила (1596–1647), видатний український церковний та культурний діяч, богослов, київський митрополит у 1633–1647 рр. А. Чайковський тут некритично сприймає надто різку оцінку діяльності св. Петра Могили, дану йому М. Грушевським. Це ж стосується і трактування М. Грушевським постаті митрополита Сильвестра Косова.

"Сильвестра Косова". Сильвестр Косів, київський митрополит у 1647–1657 рр., сподвижник св. Петра Могили, видатний український церковний і культурний діяч.

"варстати" – майстерні.

№ 2

"Москалівці". Москалівка нині є передмістям Косова.

"На уходах". Історична повість "На уходах" була написана й видана у 1921 р.

"наймолодший син з Праги". Йдеться про Андрія Чайковського-молодшого.

№ 3

"nocą" – вночі *(пол.)*.

"ферії" – канікули, відпочинок

"самоходи" – автомобілі

№ 4

"дедікацію" – присвяту

№ 5

"якимсь Остророгом". Тут, очевидно, згаданий Ян Остророг (помер у 1622 р.), підчаший коронний у 1588–1600 рр., познанський каштелян (1600–1609) і познанський воєвода (1610–1621).

"омофором" – покровом.

"на адресу Кривецького". Іван Кревецький (1883–1940), український історик, директор бібліотеки НТШ у Львові (1905–1914, 1921–1937).

"concordia parvae res crescent, magnae dilabuntur": "Згода малі речі збільшує, а незгода великі руйнує" *(латин.)*.

"еляборат" – трактат, праця

№ 6

“імпертінецькою” – нахабною, хамською

“обсталюнок” – замовлення. Тут слово вжито в сенсі “на догоду читачам”.

“Елесей Плетенецький”. Єлисей Плетенецький (1550–1624) – видатний український церковний і культурний діяч, архімандрит Києво-Печерської лаври (1599–1624), засновник лаврської друкарні (1615).

“Гнатюк”. Володимир Гнатюк (1871–1926) – український етнограф, співредактор “Літературно-наукового вісника” (1898–1906 рр. та на початку 20-х років XX ст.), директор Української видавничої спілки.

№ 8

“весілля моєї третьої доні (тої, що з Вами їхала перед двома роками, вертаючи з Дрогобича)”. Йдеться про Володимиру Станімір (Чайковську), дружину Осипа Станіміра.

“М. Рудницький”. Михайло Рудницький (1889–1975), український літературознавець і письменник, у 1922–1925 рр. був професором таємного Українського університету у Львові.

“конвенціональності” – тобто умовного (*з пол.*)

“у нашій рутенській Галилеї”. А. Чайковський нерідко вживав цю гру слів, порівнюючи Галичину з Галилеєю Святої землі.

“Verba movent, pecunia manet!”. “Слова минають, а гроші залишаються” (*латин.*)

“різико” – від *пол.* “*ryzyko*” – ризик.

№ 10

“*quid mihi*” – що мені (*латин.*)

№ 13

“значки поштові” – поштові марки.

№ 15

“*ad*” – до (*латин.*).

“Клима Поліщука”. Клим Поліщук (1891–1937), український поет і письменник, драматург. У 1935 р. був репресований (засланий на Соловки).

№ 16

“Українському Голосові”. “Український Голос” – тижневик, який виходив у Перемишлі (1919–1932), у 1920–1929 рр. стояв на платформі гетьманського руху.

№ 18

“Вільзон”. Йдеться про Вудро Вільсона, президента США у 1912–1922 рр.

“Крат”. Павло Крат (1882–1952) – український громадсько-політичний і церковний діяч. За участь у революційній діяльності переслідувався владою Російської та Австро-Угорської імперій, еміґрував до Канади в 1907 р. Перейшов з православ’я до євангелізму. У 1924–1936 рр. перебував у Західній Україні, де заснував Євангельську реформовану церкву.

№ 19

"*квестія*" – проблема, питання.

"*Стефаник*". Василь Стефаник (1871–1936) – класик української літератури.

"*евентуальному*" – можливому, імовірному.

"Єфремів". Сергій Єфремов (1876–1937), видатний український громадсько-політичний і науковий діяч, літературознавець, автор "Історії українського письменства" (4-е вид.: 1924). Репресований радянською владою (справа т. зв. СВУ).

"*В. Дорошенко*". Володимир Дорошенко (1879–1963) – український громадсько-політичний діяч, літературознавець і бібліограф. У 1908–1944 рр. жив у Львові, тривалий час працював у бібліотеці НТШ. На початку 20-х років XX ст. разом з В. Гнатюком був співредактором "Літературно-наукового вісника" (гол. редактор – Д. Донцов).

"*Митрополита Липківського*". Василь Липківський (1864–1937) – видатний український церковний діяч, перший митрополит УАПЦ (1921–1927). Кілька разів арештовувався та ув'язнювався НКВД, врешті був розстріляний.

№ 20

"*natrium iodati*" – йодистий натрій (*латин.*).

"*ратами*" – у розстрочку.

"*перевалірізувати*" – переоцінити (від *пол.* walor – цінність)

"*P. P. S.*" – Польська соціалістична партія.

№ 21

"горендальні річи" – жахливі речі.

"«Мазепу» Б. Лепкого". Богдан Лепкий (1872–1941) – український письменник, літературознавець, громадський діяч. Його історична повість "Мазепа" складалася з трьох частин, написаних у 1926–1929 рр.

"Розумовський". Кирило Розумовський (1728–1803) – гетьман України у 1750–1764 рр., молодший брат Олексія Розумовського – фаворита імператриці Єлизавети, що панувала у 1741–1761 рр.

№ 22

"Жиромский". Стефан Жеромський – класик польської літератури.

"*wyd(i)awcam-и*". Гра слів. У польській мові "wydawca" означає "видавець", а "wydiawca" – "вичавлювач".

"*поручене письмо*" – рекомендований лист.

"*кортуазія*" – ввічливість *(з пол.)*.

"Ваші юнаки певно вже повиростали. А що ж Олеся". Йдеться про синів І. Огієнка (Анатолія та Юрія) та його дочку Олександру.

№ 23

"Гребінчин «Чайковський»". Євген Гребінка (1812–1848) – відомий український письменник. Його історичний роман "Чайковський" був написаний у 1843 р.

№ 24

"*суфраґаном*". Суфраґан – єпископ без єпархії (у католицькій церкві); вікарний єпископ.

“вальорізує” – від *пол.* “wolor” – цінність, вартість – перетворює на капітал, використовує з корисливою метою.

№ 25

“Студинський”. Кирило Студинський (1868–1941), український громадський діяч, літературознавець.

“відзімісє” від “widzi mi się” (*пол.*) – “мені здається”, “на мій погляд”.

“земляк Блавацький”. Володимир Блавацький (Трач) (1900–1953), український театральний діяч, у 1927–1928 рр. – актор харківського театру “Березіль”. Доводився родичем А. Чайковському, будучи братом його зятя – Івана Трача.

“Митр[ополит] Дионизій”. Діонисій (Валединський) (1876–1948), митрополит Варшавський, предстоятель Польської Автокефальної Православної Церкви у 1923–1947 рр.

№ 26

“смерть невіджалованої нашої Олі”. Йдеться про доньку А. Чайковського – Олену (в заміжжі – Бемко).

№ 27

“usque ad supremam diem vitae”. “І так до останнього дня життя” (*латин.*).

№ 28

“Елпіс”. Під такою назвою виходив у 1926–1934 рр. неперіодичний журнал Православного Богословського відділу Варшавського університету.

“*евіденцію*” – облік, рахунок

“*провізорія*” – тимчасовий стан

“*конгрегації de propaganda fide*”. Конгрегація пропаганди віри Ватикану.

“*pro pontifice et ecclesia*”. “За Папу і Церкву” (*латин.*).

Андрій СМИРНОВ (*Острог*)

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ ДЕКРЕТ МИТРОПОЛИТА ДІОНИСІЯ (ВАЛЕДИНСЬКОГО) ВІД 24 ГРУДНЯ 1941 РОКУ

На сьогодні більшість церковних істориків пов'язують виникнення УАПЦ формації 1942 р. з т. зв. декретом митрополита Діонисія (Валединського) від 24 грудня 1941 р. Разом із тим, цей важливий документ ще не був введений у науковий обіг. Під час архівних пошуків у Варшаві нам вдалося віднайти копію листа владики Діонисія до архієпископа Полікарпа, в якому повідомлялося про створення тимчасової Адміністратури Православної церкви на визволених українських землях.

Цей акт Варшавського митрополита вважається безпосереднім відгуком на рішення "Всеукраїнського церковного собору", що відбувся 13 грудня 1941 р. (інша назва – "Нарада представників церковних рад Волині"). Насправді, йшлося про нашвидкуруч зібрану конференцію Рівненської церковної ради, на якій було засуджено діяльність архієпископа Олексія, ухвалу Почаївського собору щодо автономного статусу Православної церкви в Україні, прийнято звернення до митрополита Діонисія[1].

Із авторитетних свідчень Ю. Мулика-Луцика, який був безпосереднім учасником подій, пов'язаних із встановленням Адміністратури, та виявлених в останні роки архівних документів стає зрозумілим, що проблеми українського православ'я надзвичайно турбували діячів УНР на чолі з А. Лівицьким, які у Варшаві мали великий вплив на митрополита Діонисія. Вони уважно стежили за всіма подіями православного церковного життя на теренах "рейхскомісаріату "Україна" і, знаючи, що Діонисію заборонено втручатися в церковні справи поза "Генеральним губернаторством", доклали чимало зусиль для того, щоб отримати в Берліні дозвіл включити до його юрисдикції православні громади з українських земель. Хоча 2 листопада 1941 р. такий дозвіл ними був отриманий, але вже 21 листопада членам делегації Варшавської митрополії в Берліні єпископу Люблінському Тимофію (Шретеру) і професору О. Лапинському роз'яснили, що, по-перше, встановлюється лише "Тимчасова Адміністратура", а по-друге, її діяльність повністю залежатиме від волі й відповідних розпоряджень Е. Коха[2].

[1] *Савчук С., Мулик-Луцик Ю.* Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 5 т. – Вінніпег, 1984. – Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. – С. 506.

[2] *Стоколос Н.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – Рівне, 2003. – С. 318.

Нарада уенерівців 30 листопада у Варшаві за участю А. Лівицького і владики Палладія (Видибіди-Руденка) прийняла рішення про підтримку кандидатури архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа (Сікорського) на Адміністратора. Він був єдиним в Україні архієреєм-українцем, який залишився вірним митрополиту Діонисію. Оскільки ж діячі УНР у Варшаві визнали, що "незручно" призначати його "не з волі свого народу", то й було організовано засідання "Наради представників церковних рад Волині" в Рівному 13 грудня[3].

На початку засідання голова Рівненської церковної ради І. Карнаухов намагався висунути на київську митрополичу кафедру кандидатуру архієпископа Іларіона (Огієнка), якого підтримували холмські церковні організації, Всеукраїнська православна церковна рада в Києві й навіть митрополит Андрей Шептицький[4]. Але окупанти, керуючись директивами своїх керівників щодо недопущення утворення єдиної церкви, не дозволили Іларіону (як і решті ієрархів) переїздити з "Генерал-губернаторства" в Україну. Тому після тривалого обговорення Степан Скрипник, який "вже мав досить тієї нереальної "дискусії" над питанням, чи було "канонічно", чи "неканонічно", устав й експромтом заявив трохи зденервованим тоном: "Пощо ця балачка? Берлін не пустить Іларіона на Україну. Якщо це всім ясно, то я пропоную замкнути дискусію на цю тему!"[5]. Після цього кандидатуру Полікарпа підтримала більшість учасників наради.

У результаті було створено комісію у складі С. Скрипника, Н. Кибалюка, Ю. Мулика-Луцика, яка 14 грудня 1941 р. підготувала лист уповноважених від церковних рад Волині до митрополита Діонисія, у якому висловлювалось прохання: "1) вжити всієї своєї влади в церкві і всіх можливих засобів до припинення розкладкової в церкві діяльності архієпископа Олексія, цілковито до усунення його з кафедри та приділення до якогось з монастирів, при чому запевнюємо Ваше Блаженство, що в своєму рішенні Ви можете опертися на однозгідну думку українського православного громадянства, організованого в церковних радах Рівного, Дубна, Кременця, Луцька; 2) доручити тимчасове адміністрування Православною церквою на українських землях, звільнених від більшовицької влади, архієпископові Луцькому і Ковельському Полікарпові, при якому зараз вже є і надалі повинна бути єпископська рада з представників духовенства і мирян, голос якої, згідно давніх соборних українських традицій в церкві, мусить мати все своє значення в питаннях церковно-адміністративного характеру; 3) поблагословити архієпископам Полікарпові і Олександру Поліському висвячувати єпископів українців для делегації їх в цілі виконування архіпастирських обов'язків на Схід"[6].

Дізнавшись про те, що 8 грудня 1941 р. єпископи Автономної православної церкви запросили владику Іларіона на київську кафедру, керівники Рівненської

---

[3] *Савчук С., Мулик-Луцик Ю.* Історія... – С. 503–509.

[4] *Стоколос Н.* Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 321.

[5] *Савчук С., Мулик-Луцик Ю.* Історія... – С. 507.

[6] Лист підписали І. Карнаухов, Ф. Кульчицький, Б. Козубський, І. Власовський, У. Самчук, прот. М. Малюжинський, Ф. Польовий, П. Бульба, Ф. Мороз: Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (далі – AWMP). – Sygn. 1151–RII–6D (Cerkiew ukrańska w latach 1939–1944).

церковної ради 22 грудня прийняли постанову про підтримку цього рішення і просили Варшавського митрополита благословити виїзд Огієнка до Києва[7]. Однак цим прагненням, доводить Н. Стоколос, завадила не стільки конкуренція серед українських ієрархів, скільки політика німецької окупаційної влади, яка не тільки не дала дозволу на приїзд архієпископа Іларіона в Україну, але й зробила все можливе, щоб жоден з православних владик не зайняв цієї кафедри[8].

Із створенням Адміністратури Варшавської митрополії на українських землях було започатковано процес конституювання УАПЦ. В українській церковній історіографії на означення цієї еклезіальної структури утвердився термін "УАПЦ формації 1942 р.". Його часто використовував у своїх працях І. Власовський на противагу "УАПЦ формації 1921 р."[9]. Ю. Мулик-Луцик вважав, що ці поняття вперше вжив о. д-р М. Соловій у додатку до праці митрополита В. Липківського "Відродження церкви в Україні 1917–1930" (Торонто, 1959)[10]. Однак поділ УАПЦ на дві формації зустрічається в лексиці автокефального духовенства ще в другій половині 40-х років XX ст.[11].

Дозволимо собі не погодитись із твердженням О. Хомчук, що "ніде в документах того часу не йдеться інакше, як про "Святу Православну Автокефальну Церкву на визволених українських землях"... Отже, митрополит Діонисій розбудував єпархію для українців на території України. Ні про яке *створення* єпископами від АПЦ Польщі Української автокефальної православної церкви в Україні не йшлося. Це була легенда, придумана лояльними істориками для нового проводу Української автокефальної православної церкви вже після війни"[12]. Дослідниця постулює думку про те, що в роки окупації УАПЦ діяла відповідно до внутрішнього статуту Православної церкви в "Генерал-губернаторстві". Фактичну самостійність Адміністратури заперечували і С. Савчук з Ю. Муликом-Луциком[13]. На наш погляд, більш переконливою виглядає позиція І. Власовського, який доходить висновку, що юрисдикція митрополита Діонисія "зводилась властиво до духовної опіки над Українською автокефальною (de facto) церквою"[14]. Він також зазначає, що 28 липня 1942 р. Адміністратура УАПЦ надіслала у рейхскомісаріат "Тимчасовий Статут Православної Автокефальної Української Церкви", і дає детальну характеристику цього документа[15].

---

[7] AWMP. – 1931–RII–6D (Generalna Gubernia. Cerkiew ukraińska); Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р–281: Рівненське церковне управління, м. Рівне. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 11.

[8] *Стоколос Н.* Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 322.

[9] *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви: У 4 т., 5 кн. – К., 1998. – Т. 4: XX ст. – Ч. 2. – С. 365, 371.

[10] *Савчук С., Мулик-Луцик Ю.* Історія... – С. 546.

[11] Див., напр., епістолярії владики Сильвестра (Гаєвського): Листування Митрополита Іларіона (Огієнка) / Упор. о. Ю. Мицик. – К., 2006. – С. 452.

[12] *Хомчук О.* Церква поза церковною огорожею: розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках "константинопольського визнання". – Чикаго, 2002. – С. 397.

[13] *Савчук С., Мулик-Луцик Ю.* Історія... – С. 539.

[14] *Власовський І.* Нарис... – С. 226.

[15] Там само. – С. 226–227.

Термін “УАПЦ” у різних варіаціях (УПАЦ, ПАУЦ, УАЦ) був домінуючим не тільки у публіцистиці того часу, а й у документальних джерелах німецького й українського походження. Не випадково у “Акті поєднання” автокефалістів і автономістів від 8 жовтня 1942 р. фігурувала назва “Українська автокефальна православна церква”[16]. Офіційний предстоятель Української церкви владика Діонисій не мав можливості здійснювати будь-які канонічно-ієрархічні функції. Тому, незважаючи на те, що формально УАПЦ перебувала в складі Православної церкви в “Генерал-губернаторстві”, можна вважати її самодостатнім церковним організмом зі своїм собором єпископів на чолі з Полікарпом (Сікорським). Головні обмеження в діяльності церкви виходили не від Варшавського митрополита, а від рівненського рейхскомісара. Таким чином, декрет Діонисія від 24 грудня 1941 р. став першим кроком на шляху до організаційного оформлення УАПЦ як помісної церкви з канонічним єпископатом. Іншого варіанта розвитку подій в тих умовах просто не існувало. Це було значне досягнення українського автокефального руху після неоднозначних спроб започаткувати власну ієрархію у 1921 р.

Публікуємо текст декрету Діонисія з машинописної копії на офіційному бланку Варшавського митрополита зі збереженням орфографії. На документі відсутні підпис або печатка Діонисія, оскільки оригінал листа отримав владика Полікарп. Відомо, що ним користувався І. Власовський, який, очевидно, разом з іншими документами Адміністратури УАПЦ передав його до Архіву УПЦ у США в Бавнд-Бруці. Проведений джерелознавчий аналіз, зокрема зіставлення з копією декрету, яка зберігається у Державному архіві Рівненської області[17], дозволяє говорити про цілковиту вірогідність і достовірність цього джерела.

ДОКУМЕНТ

АРХІЄПИСКОП ВАРШАВСЬКИЙ І МИТРОПОЛИТ СВЯТОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВІ

Дня 24 грудня 1941 р.
№ М – 1418.

До
Його Високопреосвященства,
Високопреосвященнішого Полікарпа,
Архієпископа Луцького і Ковельського[1]

Як виникає з докладів Вашого Високопреосвященства, а також Високопреосвященніших Архієпископів Алексія[2] і Александра[3], церковне життя на Волині і дальших землях на схід не набрало ще сталих закономірних норм.

---

[16] Мартирологія Українських Церков: У 4 т. – Торонто; Балтимор, 1987. – Т. 1: Українська Православна Церква. – С. 730.

[17] ДАРО. – Ф. Р–281. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 10–10зв.

З огляду на те, що православні українці зі сходу шукають правди Божої в лоні нашої Св. Автокефальної Православної Церкви, – на ієрархії нашої Св. Церкви лежить обов'язок належного окормлення шукаючих правди Божої. Крім ієрархів, цю правду добре розуміє православна українська громада, зорганізована в Церковні Ради на Волині.

На просьбу православних Церковних Рад Волині від 14 грудня ц. р., я постановив утворити Тимчасову Адміністратуру Нашої Св. Автокефальної Православної Церкви на визволених українських землях.

Тимчасовим Адміністратором призначую Ваше Високопреосвященство і прошу Вас співпрацювати з Високопреосвященнішим Архієпископом Александром.

Про всі Ваші проекти й розпорядження прошу негайно мене сповіщати для надання їм остаточної канонічної санкції.

Відпис цього зарядження, а також відпис прохання Православних Церковних Рад Волині на моє ім'я від 14 грудня ц. р. прошу переслати Високопреосвященнішому Владиці Александрові.

Вашого Високопреосвященства
[Діонисій]
Митрополит Варшавський[4].

Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej. – Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944). Машинопис, копія.

КОМЕНТАРІ

1. Полікарп (Сікорський Петро Дмитрович) (1875–1953) – митрополит УАПЦ. Народився в с. Зеленьках на Київщині в родині священика. У 1898 р. закінчив Київську духовну семінарію, навчався на юридичному факультеті Київського університету. У роки Української революції очолював господарський відділ Міністерства віросповідань, був віце-директором департаменту загальних справ УНР. У 1922 р. прийняв чернечий постриг. Був намісником Дерманського, Мілецького, Загаєцького, Віленського і Жировицького монастирів. У квітні 1932 р. висвячений на єпископа Луцького, вікарія Волинської єпархії. 24 грудня 1941 р. митрополит Діонисій призначив архієпископа Полікарпа тимчасовим Адміністратором Православної церкви на визволених українських землях. З жовтня 1942 р. – митрополит УАПЦ. У січні 1944 р. еміґрував на Захід. У 1950 р. переїхав до Франції. Помер в Ольней-су-Буа біля Парижа і похований на цвинтарі Пер-Ляшез.

2. Олексій (Громадський Олександр Якович) (1882–1943) – митрополит Автономної православної церкви. Закінчив Холмську духовну семінарію, у 1904–1908 рр. навчався у Київській духовній академії, кандидат богослов'я. У 1908 р. прийняв ієрейські свячення в Холмі. У 1922 р. став монахом і був рукоположений на єпископа. Керував Гродненською і Віленською єпархіями. З 1928 р. – архієпископ. З 1934 р. – правлячий архієрей Волинської єпархії. У 1940 р. зрікся польської автокефалії і перейшов до Московського патріархату. У роки війни очолив Автономну православну церкву в Україні. Трагічно загинув 7 травня 1943 р. під час випадкового обстрілу автомобіля українськими повстанцями.

3. Олександр (Іноземцев Микола Іванович) (1887–1948) – митрополит. Духовну освіту здобував у Тобольську і Петербурзькій духовній академії. У 1912 р. висвячений

на ієродиякона, ієромонаха. У 1919 р. – архімандрит Миколаївського Цукурського монастиря Донської єпархії. У 1922 р. отримав архієрейську хіротонію і призначений керуючим Пінсько-Поліської єпархії. З 1928 р. – архієпископ. Став одним із творців ієрархії УАПЦ 1942 р. Помер у Мюнхені.

4. Діонисій (Валединський Костянтин Миколайович) (1876–1960) – митрополит Варшавський і всієї Польщі. Народився у м. Муромі Владимирської губернії у родині священика. Закінчив Казанську духовну академію. У 1897 р. прийняв чернечий постриг. З 1902 р. – архімандрит, ректор Холмської духовної семінарії. З 1911 р. – настоятель храму при російському посольстві у Римі. У 1913 р. висвячений на вікарного єпископа Кременецького. Опікувався Холмською і Поліською єпархіями. У 1922 р. призначений архієпископом Волинським і Кременецьким. З 1923 по 1948 рр. – предстоятель Православної церкви в Польщі. У 1942–1946 рр. був формальним кіріархом УАПЦ. Помер у Варшаві, похований на Вольському цвинтарі.

5

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Андрій ФЕЛОНЮК (*Львів*)

Долинська Мар'яна. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2006. – 356 с.

Дослідження з містознавчої проблематики в Україні, особливо монографічного характеру, у наш час є досить рідкісним явищем[1]. Це твердження також стосується наукових розробок історичної топографії міст при застосуванні міждисциплінарних підходів, які полягають у поєднанні методів різних спеціальних історичних дисциплін і окремих наук. В українській історіографії відомо кілька монографій, де об'єктом розгляду є історична топографія, яка досліджується при застосуванні археологічних, писемних та картографічних методів[2]. В окремих авторів неправильно вживається термін "соціотопографія", недотримано методики соціотопографічного дослідження тощо[3]. Відчувається відсутність теоретично-методичних напрацювань у сфері історичної топографії і соціотопографії. Монографія львівського історика Мар'яни Долинської, в якій актуалізується міждисциплінарний метод аналізу міста та обґрунтовуються теоретичні аспекти вивчення міського простору, є знаковою подією в сфері історичної урбаністики.

Об'єктом дослідження взято історичну топографію Львова маґдебурзького періоду. Історичною топографією, на думку авторки, є міждисциплінарна методика дослідження історії формування, розвитку і змін території міста, тобто вивчення його просторової організації. Мар'яна Долинська – знаний фахівець у дослідженні історичної топографії і соціотопографії Львова, яка займається згаданою проблематикою більше десяти років. За цей час вона опублікувала

---

[1] Див., напр.: *Івакін Г. Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996; *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (Соціально-правові взаємини). – Львів, 2003.

[2] *Толочко П.* Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1972; *Климовський С. І.* Соціальна топографія Києва XVI – першої половини XVII сторіччя. – К., 2002; *Петров М.* Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст.: (Історіографія, джерела). – Кам'янець-Подільський, 2002; *Попельницька О.* Історична топографія Київського Подолу XVII – початку XIX ст. – К., 2002.

[3] Див., напр.: *Климовський С. І.* Соціально-топографічний розвиток Києва XVI – першої половини XVII сторіччя: Автореф. дис. … канд. іст. н. – К., 1997; *Жук О. М.* Історична топографія Луцька X–XVIII ст.: Автореф. дис. … канд. іст. н. – Львів, 2000; *Петрович В. В.* Історична топографія міста Володимира X–XVIII ст.: Автореф. дис. … канд. іст. н. – Львів, 2003.

низку праць, що розкривають методику ретроспективної історичної топографії, з'ясовують її окремі термінологічні особливості, локалізацію нерухомостей на прикладі території Львова[4]. Авторка у своїх дослідженнях, порушуючи зазначені питання з урахуванням досвіду польських, чеських, німецьких, американських учених опрацьовує теоретичні питання, ґрунтуючись на джерельній базі Львова, що уможливлює ефективне інтердисциплінарне комплексне опрацювання міського простору Львова і містечок Галичини[5], акцентує увагу на термінологічних і методичних недоліках української історіографії у соціотопографічному дослідженні[6], розробляє методи аналізу картографічних[7], масових писемних[8] джерел з метою їх міждисциплінарного поєднання при дослідженні проблем історичної топографії Львова, а також застосуванні соціотопографії як міжгалузевого методу аналізу міста. Наукові дослідження Мар'яни Долинської в сфері історичної топографії Львова є певною відповіддю на невтішний стан розробки цієї проблематики її попередниками. Окрім фахових досліджень у різних ділянках історії Льво-

---

[4] *Долинська М.* Українська дільниця Львова у XVI–XIX ст. (соціотопографічна характеристика): Автореф. дис. … канд. іст. н. – Львів, 1997; *її ж.* "Вступ до соціотопографії" як узагальнений метод історико-архівних попередніх досліджень в реставрації архітектурних об'єктів // Вісник Національного ун-ту "Львівська політехніка". Архітектура – Львів, 2001. – № 429. – С. 166–173; *її ж.* Йосифінська метрика як джерело для вивчення території львівських передмість // Просемінарій "Княжі часи". Давній Львів. – Львів, 2003. – С. 47–54; *її ж.* Соціотопографічна характеристика Української (Руської) дільниці Львова у XVI–XVIII. Загальні зауваги // До джерел: Зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 766–780; *її ж.* Методика ретроспективного відтворення історичної топографії Львова та містечок Галичини (аналіз і порівняння фіскальних документів XVII–XIX ст.) // Історична топографія і соціотопографія України: Зб. наук. пр. – Львів, 2006. – С. 46–59. Див. також її праці про м. Кути (Косівщина): *її ж.* Йосифінська метрика Кут – джерело для соціотопографічного аналізу містечка // Народознавчі зошити. – Львів, 2002. – Ч. 1. – С. 3–17; *її ж.* Історична топографія нерухомої власності містечка Кути (основні точки, шляхи обходу) // Там само. – Львів, 2004. – Ч. 1–2. – С. 563–581; *її ж.* Ретроспективна топографія містечка Кути: метод дослідження, конскрипційний та етнічний аналіз // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. 6. – С. 259–268.

[5] *Долинська М.* До проблеми складових та джерел соціотопографії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. 7. – С. 420–433.

[6] *Долинська М.* Термінологічні спокуси і пастки для українських "соціотопографів" // Український гуманітарний огляд. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 26–43; *її ж.* Відповідь Сергію Климовському // Там само. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 257–259.

[7] *Долинська М.* Елементи картографічного методу дослідження у вступі до соціотопографії // Історичне картознавство: Зб. наук. пр. – Львів; К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 44–54; *її ж.* Маловідома літографічна карта Львова першої половини XIX ст. // Там само. – С. 266–270.

[8] *Долинська М.* Йосифінська метрика Кут… – Ч. 1. – С. 3–17; *її ж.* Йосифінська метрика як джерело для вивчення території львівських передмість. – С. 47–54; *її ж.* Неопублікований список "Головного інвентаря ста ланів…" 1608 р. для міста Львова // Наукові зошити історичного ф-ту Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка: Зб. історичних праць. – Львів, 2005. – Вип. 7. – С. 89–105; *eadem.* Preservation Preproject Research Based on Social & Topographical Testimonial // The International Conference on Conservation. Conference Papers. – Kraków, 2000. – P. 380–382.

ва: соціально-економічній, історії національних громад[9], історії мистецтва і архітектури[10], в яких питання історичної топографії досліджувалися побіжно, маємо науково-популярні розвідки, присвячені цій проблематиці. До них відносимо праці відомого історика Івана Крип'якевича[11], географа Олени Степанів[12], краєзнавця Йосипа Ґронського[13], мистецтвознавця Володимира Вуйцика[14], архітектора Романа Могитича[15] та ін. Більшу увагу історичній топографії приділяли і приділяють у пресі, нефахових публікаціях, мемуарах[16]. У них інформація про топографічні об'єкти, їх розташування тощо часто подається помилково. У монографії М. Долинської – підсумку її наукових пошуків у ділянці історичної топографії Львова – вперше комплексно проаналізовано цю проблематику.

Для характеристики просторової структури міста XIV–XIX ст. М. Долинська використала елементи системного аналізу та методи ретроспективного відтворення історичної топографії. При застосуванні системного підходу місто аналізується (моделюється) як складна ієрархічна система, створена людиною, із соціальними, урбаністичними, господарськими, урбанонімічними властивостями території, історична топографія якої вивчається. Натомість метод ретроспективного відтворення історичної топографії полягає в теоретичному конструюванні через аналіз, порівняння і зіставлення "джерел різних типів і видів та застосування методів деяких допоміжних історичних дисциплін і самостійних наукових галузей" (с. 62) "великомірних схем урбаністичного об'єкта на декілька часових зрізів" (с. 58). Згадана методика при вивченні історичної топографії міста і використання елементів системного підходу для дослідження історико-територіальної організації, в даному випадку Львова, є надзвичайно важливою заслугою авторки, оскільки вона фактично першою розробила й випробувала її.

З огляду на означені теоретичні засновки робота умовно поділяється на дві частини. Перша частина, до якої входять розділи 2–3, стосується розгляду підставових методологічних засад і термінологічних проблем історичної топографії і

---

[9] *Капраль М.* Національні громади… – С. 247–313.

[10] *Вуйцик В.* Територіальний розвиток міста Львова (до 1939 р.) // Вісник ін-ту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 1997. – № 8. – С. 41–48; *його ж.* Будівельний рух у Львові другої половини XVIII ст. // Записки НТШ. – Львів, 2001. – Т. 241: Праці Комісії архітектури і містобудування. – С. 113–125; *Могитич Р.* Передмістя самоврядного Львова у першій половині XVII ст. // Вісник ін-ту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 2003. – № 13. – С. 33–51.

[11] *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. – Львів, 1990; *його ж.* Топоніміка старого Львова // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1964. – № 5 (67). – С. 85–87.

[12] *Степанів О.* Сучасний Львів: Путівник. – Вид. стереотипне. – Львів, 1992.

[13] *Ґронський Й.* Будні середньовічного Львова // Жовтень. – Львів, 1981. – № 10. – С. 115–128; 1983. – № 3. – С. 99–107; 1984. – № 7. – С. 95–101; № 8. – С. 90–96.

[14] *Вуйцик В.* Львівські фіртки. Штрих до історії міських фортифікацій // Галицька брама. – Львів, 1996. – № 57–58. – С. 14–15.

[15] *Могитич Р.* Стефан Львович, або ж як львів'яни гору перенесли // Галицька брама. – Львів, 1999. – № 9–10. – С. 16–17.

[16] Періодичне видання "Галицька брама", "Будуймо інакше"; *Лемко І.* Львів понад усе. – Львів, 2003; та ін.

соціотопографії (розділ 2) та впровадження до методики ретроспективного відтворення історичної топографії Львова і містечок Галичини (розділ 3).

У другій частині власне на прикладі дослідження історичної топографії Львова авторка намагається показати ефективність запропонованої методики і системного аналізу. Міську територію маґдебурзького Львова М. Долинська вважає складною структурою, і, щоб детально її вивчити, на її думку, варто дослідити кілька її підсистем чи елементів, а саме:

– межі адміністративних одиниць (передмість, міських сіл);
– міську територію;
– історичний ландшафт;
– відносини власності.

Для дослідження перерахованих підсистем вона використовує такі критерії:

– просторово-адміністративний;
– просторово-територіальний;
– способи господарювання і забудови (для історичного ландшафту).

Відповідно і в основу структури тієї частини роботи, що стосується безпосередньо історичної топографії Львова, покладено згадані чотири підсистеми (відповідно розділи 4–7).

Перший розділ "Огляд джерел і літератури" (с. 9–35) присвячений аналізу джерельної бази дослідження.

Джерела охарактеризовано за видовою ознакою. Спершу розглянуто податкові (шосові) реєстри, люстрації та інвентарі, Йосифінську і Францисканську метрики і наративні джерела. Впадає у вічі детальний джерелознавчий аналіз підставових джерел з перерахованих груп із зовнішньою характеристикою документів (структура записів, почерговість внесення джерельної інформації тощо).

Огляд літератури чітко поділяється на дві частини. У першій ідеться про дотеперішню літературу предмета дослідження (с. 22–27), а саме: наукову, науково-популярну і нефахові писання аматорів історії в питаннях історичної топографії Львова маґдебурзького періоду, локалізації окремих об'єктів, теоретичних конструкцій планувальної структури середмістя тощо. Друга частина історіографічного нарису – це розгляд літератури як зарубіжної (німецької, польської та ін.), так і української щодо соціотопографії та історичної топографії (с. 27–35). При огляді цього блоку літератури помітне намагання авторки критично розглядати доробок особливо українських авторів, що стосується питань історичної топографії Києва і Луцька (с. 27–28, 30–35). М. Долинська в кожному випадку аргументує свої критичні зауваження щодо невідповідності вживання термінів «соціотопографія», «історична топографія». З цього погляду також є цінним її історіографічний нарис при оцінці доробку української історіографії з проблем, які намагається розв'язати авторка на прикладі Львова; цей нарис вводить читача в літературу предмета дослідження з критичною оцінкою ключових висновків українських істориків у питаннях історичної топографії і соціотопографії

У другому розділі "Ретроспективна історична топографія як "Вступ до соціотопографії": методологічні засади, термінологічна проблема" (с. 36–62) авторка намагається звести до однієї дефініції різнопланові визначення соціото-

пографії, запропоновані польськими та українськими істориками. Врешті, пропонує власне визначення соціотопографії як міжгалузевого методу дослідження в системі історичних дисциплін, який передбачає нанесення результатів дослідження соціальної історії на топографічну підоснову. У цьому розділі М. Долинська також ставить питання класифікації джерел соціотопографії.

Поясненню методики ретроспективного відтворення історичної топографії Львова присвячено третій розділ "Методика ретроспективного відтворення історичної топографії Львова та містечок Галичини" (с. 62–86). Перед розкриттям її особливостей авторка аналізує та зіставляє писемні, урбанонімічні й картографічні джерела та на прикладі Львова і містечка Кути застосовує цю методику.

У четвертому розділі М. Долинська, використавши критерій просторово-адміністративного поділу міської території (с. 87–128), розглядає питання розмежування передмість і міських сіл, кордони самих передмість і межі з підзамчанською юрисдикцією. Частину розділу присвячує міським селам, їх адміністративній належності до міста. Характеризує внутрішні і зовнішні кордони передмість Львова, доводить, що вони практично не змінювалися впродовж XIV–XVIII ст.

Натомість п'ятий розділ присвячено безпосередньо міській території Львова маґдебурзького періоду (с. 129–158) з огляду на просторово-територіальний критерій. М. Долинська в ньому вирішує кілька важливих питань, пов'язаних з поняттям терміна "передмістя", локалізацією окремих ланів і сіл, формуванням загальної міської території, і приходить до висновку про надання місту в другій половині XIV ст. 100 ланів, а не 170, як вважали окремі дослідники.

У шостому розділі "Історичний ландшафт львівських передмість" (с. 159–221) на підставі Йосифінської метрики авторка з'ясовує вплив способів господарювання та забудови на формування історичного ландшафту. Окрім цього, розглядає гороніми (походження назв топографічних об'єктів) на території поза мурами Львова, поняття "вулиці" та локалізує передміські млини, тим самим демонструючи ефективність методики ретроспективного відтворення історичної топографії.

В останньому розділі проаналізовано риси власності на львівських передмістях (с. 159–221), розглянуто питання підміських фільварків та локалізації юридик. У схематичній формі в ньому також показано взаємозалежність поміж територіальними утвореннями і стосунками власності (суб'єкти та об'єкти власності, спосіб господарювання і забудови).

Після основної частини роботи йдуть висновки, які також подані в скороченому вигляді англійською мовою, список використаних джерел і літератури, додатки та детальні покажчики (тематично-топонімо-географічний, предметний, іменний), що значно полегшує орієнтацію в книзі. Рукописні матеріали почерпнуті з шести українських (львівських) та зарубіжних архівних зібрань. У списку використаної літератури представлено обширну польську літературу з питань соціотопографії, доробок української історіографії в ділянці історичної топографії, дослідження істориків XIX–XX ст.

Хотілося б також звернути увагу на окремі недоліки дослідження, які можна поділити на дві групи.

До першої групи належать вади, які стосуються підставових елементів дослідження історичної топографії Львова, проведеного у розділах 4–7. Серед головних недоліків: недостатньо повне опрацювання двох останніх елементів функціонування міської території в окреслений період, а саме – історичного ландшафту і відносин власності (розділи 6–7). Це спричинено використанням обмеженого кола джерел – як описово-статистичних: податкових реєстрів, королівських люстрацій, так і актової документації (особливо при висвітленні сюжетів про млини, юридики, фільварки, дворики тощо). Розгляд зазначених питань проведено фактично на підставі люстрації Львівського староства 1570 р., опису ста ланів 1608 р., шосових реєстрів 1734, 1768, 1770–1771 рр., Йосифінської та Францисканської метрик. Хоча для локалізації млинів і обґрунтування інших питань, пов'язаних з ними, варто було використати інші джерела, про які йтиметься нижче. Також є помітною вузька історіографічна база при характеристиці, наприклад, юридик. Ці два аспекти (вузька джерельна база дослідження і обмежений діапазон літератури) спричинилися до нерівномірного дослідження питань, поставлених безпосередньо у цих двох розділах. Так, питання, що стосуються переважно елементів історичної топографії, розкриті добре, інші – значно гірше (с. 168–182, 182–205).

До другої групи недоліків належать певні прорахунки в технічному оформленні книги, її макеті, коректурі, оформленні наукового апарату тощо.

Поверховість викладу матеріалу окремих параграфів двох останніх розділів, як зазначалося вище, зумовлено опрацюванням вузької джерельної бази, яка не дає змоги належним чином висвітлити питання власності на передмістях Львова за такий великий проміжок часу. Робота з вище переліченими масовими документами є недостатньою при характеристиці питань власності. Авторці слід було використати генеральну люстрацію передмість Львова 1712 р.[17], реєстри чиншового податку з нерухомості (1732–1774 рр.)[18], які є надзвичайно важливими джерелами для відтворення історичної топографії передмість у XVIII ст. Цінним джерелом для дослідження нерухомої власності, історичної топографії, питання юридик є люстрації старостинської юрисдикції 1763 і 1765 рр.[19], матеріали війтівсько-лавничого уряду старостинської, інших юридик[20], інші рукописні документи. Очевидно, певну порівняльну цінність мають джерела подібного характеру, що стосуються передмість, наприклад, Познані і Варшави, які введені до наукового обігу[21].

---

[17] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 52: Магістрат міста Львова. – Оп. 2. – Спр. 801. – С. 186–223.

[18] Там само. – Спр. 728. – С. 1–179; Спр. 729. – С. 186–200, 225–370; Спр. 730. – С. 86–173.

[19] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Archiwum Skarbu Koronnego (далі – ASK). – Oddział XLVI. – Sygn. 27. – K. 8v.–14v. (1765); Metryka Koronna (далі – MK). – Oddział XVIII. – Sygn. 57. – K. 6–17v. (1765 р.); ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 392. – Арк. 15–17.

[20] ЦДІА України у Львові. – Оп. 2. – Спр. 556–584.

[21] Opisy i lustracje Poznania z XVI–XVIII wieku / Przygotował do druku Marian J. Mika. – Poznań, 1960; Źródła do dziejów Warszawy. Rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości 1510–1770 / Wyd. Anna Berdecka, Janina Rutkowska, Anna Sucheni-Grabowska, Hanna Szwankowska. – Warszawa, 1963.

Слід наголосити на недостатньому використанні польської історіографії для характеристики явища юридик (с. 224–225), поняття двориків, фільварків тощо. Скажімо, варто було навести визначення юридик польського історика Юзефа Мазуркевича[22], врахувати результати дослідження щодо місця дворів, фільварків на передмістях інших великих міст Речі Посполитої польського історика Терези Зелінської[23]. Поза увагою авторки також лишилася монографія Софії Кулеєвської-Топольської про правову структуру міської агломерації Познані XV–XVIII ст., в якій проаналізовано низку питань, які більшою чи меншою мірою порушуються у рецензованій праці. Серед них, наприклад, генеза передміських осад, питання їх просторового розміщення[24]. Авторка також не аналізує в історіографічному нарисі й не використовує в дослідженні книгу Миколи Петрова з історичної топографії Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст., в якій автор розглядає питання історичної топографії на підставі кількох люстрацій міста у XVIII ст.[25]. Поряд із цими працями авторці слід було використати низку досліджень, що стосуються передмість інших міст Королівства Польського і Речі Посполитої, їх забудови, а відповідно і видової характеристики, питань юридик, досвід вивчення горонімів тощо[26]. Інформація, почерпнута з цієї фахової літератури, надала б змогу рельєфніше висвітлити окремі питання, пов'язані з історичною топографією Львова зазначеного періоду.

У тематичній розробці підрозділи 6-го розділу є нерівноцінними. Питання, окреслене у першому підрозділі – "Вплив способу господарювання на історичний ландшафт" (с. 160–168) – розкрито поверхово порівняно з проблемою, наприклад, "Вулиці львівських передмість" (с. 182–205). У назві першого параграфа другого

[22] *Mazurkiewicz J.* Jurydyki Lubielskie. – Wrocław, 1956.

[23] *Zielińska T.* Szlacheccy właściciele nieruchomości w miastach XVIII wieku. – Warszawa; Łódź, 1987. – S. 47–77. Зокрема, у третьому розділі дослідження розглядається питання локалізації шляхетської власності на терені міст, кордонів міської території, слідів шляхетської власності в назвах вулиць та ін. (S. 78–110).

[24] *Kulejewska-Topolska Z.* Struktura prawna aglomeracji osadniczej Poznania od XV do końca XVIII wieku. – Poznań, 1969. – S. 9–61.

[25] *Петров М.* Історична топографія Кам'янця-Подільського... – С. 135–153. У ній також йдеться про дворики, корчми тощо на передмістях цього міста.

[26] *Jasiński T.* Przedmieścia Torunia i Chełmna. – Poznań, 1982; *Buczyński M.* Nazwy ulic i przedmieść Lublina // Rocznik Lubielski. – Lublin, 1962. – T. V. – S. 251–268; *Szymański S.* Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się Grodna w okresie od XIV–XVIII w. // Rocznik Białostocki. – Białystok, 1970. – T. IX. – S. 237–263; *Niewiński A.* Przestrzeń kościelna w topografii średniowiecznego Krakowa (Próba syntezy). – Lublin, 2004; *Isajewicz J.* Uwagi w sprawie oceny prawnej istoty i społecznej treści miejskich jurydyk w dawniej Rzecziposрolitej // Czasopismo prawno-historyczne. – Poznań, 1959. – T. XI. – Zeszyt 1. – S. 145–155; *Kołak W.* Jurydyki krakowskie // Archeion. – Warszawa, 1962. – T. XXXVIII. – S. 219–240; *Zielińska T.* Siedziba szlachecka w dużym mieście polskim XVIII stulecia // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1981. – R. XXIX. – Nr. 3. – S. 313–332; *Pazyra S.* Geneza i rozwój miast mazowieckich. – Warszawa, 1959; *Berdecka A.* Zajazdy i hotele // Historia kultury materialnej Polski w zarysie / Opr. pod red. Witolda Hensla i Jana Pazdira. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978. – T. IV: Od połowy XVII do końca XVIII wieku. – S. 305–310; *Kalinowski W.* Budownictwo miejskie // Ibidem. – S. 216–227; etc.

підрозділу 6-го розділу варто було лишити тільки те, що подано в дужках, – "Гороніми історичних передмість Львова", оскільки її перша складова фактично повторює назву підрозділу "Неадміністративні утворення". Очевидно, слід було цей параграф назвати "Гороніми львівських передмість", тому що означення "історичні передмістя", крім того, що вжито авторкою вперше, викликає риторичне запитання: чи були неісторичні передмістя і що таке взагалі історичні передмістя Львова?

Зупинимося на окремих конкретних зауваженнях.

"Північна частина львівських передмість вважалася територією єдиного Краківського передмістя без наголошування на окремішності Старостинської юридики" (с. 120). Це твердження є правильним лише частково, оскільки люстрації Львівського староства з XVII–XVIII ст. чітко окреслюють межу поміж староством і міською територією. Авторка спирається на аналіз двох податкових реєстрів, складених на вимогу військ, які квартирували у Львові. Міські збирачі податків (екзекутори) були лише виконавцями волі військових і, зрозуміло, не акцентували уваги на адміністративному підпорядкуванні тих об'єктів власності, з яких збирали податок. Підтвердженням цієї думки також є окреслення чиншівників як "чиншівники" без їх переліку. Натомість у генеральній люстрації старостинської юрисдикції 1765 р. територію, підпорядковану адміністрації Низького замку, умовно поділяють на п'ять частин: Краківське передмістя, Підзамче, Підгороддя, під Високим Замком і під Знесінням[27]. Щодо Краківського передмістя, то тут згадуються також євреї, які проживали на лівому боці Полтви на міській території, однак, як відомо, підпорядковувалися у правовому та адміністративному відношенні львівському воєводі. Люстрації 1616 і 1661 рр. засвідчують формулювання "Замкове передмістя" при переліку податків, які мали сплачуватися для замкової адміністрації[28]. Таким чином, як випливає з документів, недоцільно, принаймні беззастережно, об'єднувати під однією назвою власне територію Краківського передмістя міської юрисдикції із територією, безпосередньо підпорядкованою старостинському уряду.

"...У функціонування яких (юридик на старостинській території. – *А. Ф.*) *намагався втручатися магістрат міста"* (с. 246, 257). Тут є помилкове припущення. Авторка, аналізуючи джерела (особливо податкові реєстри), не враховувала мети, з якою вони складалися, наприклад, 1768 р. для отримання грошей російськими військами. Тому в реєстрах зазначалася лише нерухомість шляхти і духовенства, з якої, за звичайних умов, міська влада фактично не збирала податків. Ті фінансові інвентарні описи львівських передмість, які використала авторка, утворені міськими канцеляристами на вимогу квартируючих у Львові військ містять частково інформацію зі старостинської юридики; їх не варто розглядати як свідчення втручання міської влади у справи старостинської адміністрації та юридик на території її підпорядкування.

---

[27] AGAD. – ASK. – Oddział XVIII. – Sygn. 57. – K.17v.

[28] Ibidem. – Sygn. 47. – K. 98; Lustracja województwa ruskiego 1661–1665. Część II. Ziemia lwowska / Wyd. Emilia i Kazimierz Arłamowscy. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – S. 4.

"Це стосується і плутанини з атрибутивним компонентом щодо назви Тарнавка" (с. 131). У переважній більшості документів Тарнавка атрибутується юридикою[29]. Тарнавка належала до юридик, в яких не існувало війтівсько-лавничого уряду, тобто у судових питаннях її жителі зверталися до замкового (бурґрабського) суду. Війти, які згадуються у протоколах війтівсько-лавничих книг замкової юрисдикції, виконували лише адміністративні функції[30]. Цією юридикою, на якій знаходилося 14 халуп, станом на 1763 р. володіли домініканці[31].

"Відсутність будь-якої згадки про фільварки у фіскальних документах перших двох третин XVIII ст. дозволяє принаймні поставити питання, чи не були в той час тотожними поняття фільварок і двір" (с. 167). Слід заперечити це авторське ототожнення двориків[*] із складовими елементами фільварків. Варто наголосити на тому, що за призначенням, а відповідно і видовою характеристикою, дворики на львівських передмістях зустрічалися трьох видів. Перший – дворик як резиденційна садиба, в якій, з огляду на внутрішнє (наявність дерев'яного або мурованого палацу із спальнею, залом, кабінетом та ін.) та зовнішнє розпланування (сад, криниця, стайня, бічна будова для служби, прислуги, шпихлір), створювалися належні умови для проживання власника. За цими ознаками садибу можна прирівняти до передміських палаців. Другий різновид дворика – це передміський заїжджий дворик із шинком, крамницею. Він відрізнявся від двориків першого виду функціональним призначенням (заїжджий двір), а також і спрощеною планувальною структурою (із додаткових будов на подвір'ї містилася лише стайня), виглядом головної будівлі – резиденції. До третього виду передміської садиби відносимо дворик, який виконував декілька функцій – тимчасового чи постійного помешкання власника (резиденції), заїзду (станції, корчми, стайні, возовні), шинку. З цього погляду обмеженими є трактування корчми лише як закладу харчування (с. 161), атрибутування двориків як специфічних домогосподарств (с. 162).

Окремою категорією двориків вважаємо дворики із прилеглими до них: халупами, ґрунтами, полями, садами[32]. Окремі з них за функціональним призначенням можна прирівняти до передміських фільварків[33] або ж назвати фільварками. Авторське твердження, що фільварки не згадуються в документах перших двох

---

[29] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів – Ф. 4: Баворовські. – Спр. 1042. – Арк. 39; ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 293. – Арк. 15зв.; Оп. 2. – Спр. 627. – Арк. 459; AGAD. – ASK. – Oddział LVI: Inwentarze starostw. – Sygn. L–1/III. – K. 128; MK. – Oddział XVIII. – Sygn. 57. – K. 15v.

[30] Війти: 1714 р. – Ян Літвіновський, 1724 р. – Войцех Курецький (ЦДІА України у Львові. – Спр. 562. – Арк. 607–608; Спр. 563. – Арк. 293).

[31] Там само. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 293. – Арк. 15зв.

[*] Слово "двір" вживаємо як "дворик", з огляду на їх розрізнення в джерелах. "Двориків" зустрічаємо найбільше, "дворів" рідше, а "дворищ" і поготів. Очевидно, поділ проводився за величиною цієї садиби.

[32] ЦДІА України у Львові. – Оп. 2. – Спр. 801. – Арк. 195, 204–205, 214–215, 222.

[33] Чітке видове означення цій власності дати важко. Фільварок на передмістях Львова, зрозуміло, своїми розмірами і структурою відрізнявся від фільварків у шляхетських дідичних володіннях. Самі ж передміські фільварки різнилися між собою за величиною, структурою

третин XVIII ст., є неправильним. Наприклад, вісім фільварків занотовано у генеральній люстрації передмість Львова 1712 р.[34].

На нашу думку, аналіз історичного ландшафту в авторки є неповним. Це помітно, наприклад, у першому підрозділі "Вплив способу господарювання на формування історичного ландшафту" (с. 160–168). М. Долинська досить неповно охарактеризувала елементи господарювання на передмістях. Взагалі не згадано про палаци як не лише відпочинкові резиденції їхніх власників – магнатів, а й осередки збуту фільваркової продукції з їхніх дідичних маєтків. Це стосується і дворів, кількість яких на передмістях була досить значною. Таким чином, авторка в 6-му розділі лише окреслила окремі аспекти історичного ландшафту передмість Львова.

Окрім зауважених недоліків, відзначимо певну термінологічну неузгодженість, яка зустрічається на сторінках книжки. Так, авторка вагається щодо вживання термінів *протокол* чи *матеріал* (с. 13) на означення продуктів діяльності люстраторів. В історіографії усталено називати канцелярський продукт люстрацій, тобто урядових акцій задля опису королівщин, – люстраційними актами, або протоколами[35]. Також слід зупинитися на термінологічному поясненні до графи 3–5 в параграфі сьомого розділу "Взаємозв'язки між територіальними утвореннями та стосунками власності" (с. 249–252). Серед визначень магістрат

тощо. Так, фільварок шляхтича Норсефса, що знаходився на Галицькому передмісті, складався з кількох будинків, городу, саду і ставка (ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 801. – Арк. 198). Фільварок Габріельовка, який у податкових інвентарях XVIII ст. названий юридикою (Там само. – Спр. 619. – Арк. 454; Спр. 627. – Арк. 459; Спр. 664. – Арк. 601; та ін.), 1784 р. раєцький писар Франциск Яскевич продав за чотири тисячі польських злотих львівському купцеві Пйотрові Авґустиновичу "z […] przyległościami y należytościami […] z polami, łąkami, siąnozięciami, rezydęcya, czynszownikami, czynszami, ogrodami i ich powinnościami" (Там само. – Спр. 572. – Арк. 232). Проміжним варіантом з огляду на видові показники (розміри, кількість будівель, ґрунтів тощо) можемо вважати Солтисовський фільварок на Тарнавці. Його опис, проведений 1779 р. із фіскальною метою, містить видову характеристику і розміри його складових частин. Фільварок складався із подвір'я (забудованої частини) і ґрунтів. На ньому розміщувалися: житловий будинок (сіни і кімната) шириною 11, а довжиною 29 ліктів; стайня, шпихлірик – довжина 7 ліктів, ширина 8; стодола – довжина 40, ширина 12 ліктів; хлів (солом'яний дах) і халупа – довжина 18, ширина 9 ліктів. Ґрунти, площею 13 моргів (близько 9 га), були поділені на орну частину (5,5 га) і поле (3,5 га). (Там само. – Спр. 599. – Арк. 18). Підсумувавши, можемо зауважити, що передміські фільварки різнилися за функціональним призначенням. Перша категорія фільварків (наприклад, шляхтича Норсефса) – це ті, які забезпечували потреби безпосередньо їхніх власників, і в цьому сенсі своїми функціями нагадували типові передміські дворики (Бобовського, Папарівський, М. Жевуського та ін.). Друга категорія – це широкопрофільні фільварки (Свинория, Солтисовський, Воля Кампіановська та ін.), де розвивалися млинарське, рибне господарства, садівництво, виробництво пороху, цегли (Свинория); землеробство, сінокіс (Солтисовський, Габріельовка) тощо. Дворики з наявними при них халупами, ґрунтами і полями можемо вважати схожими до фільварків другої категорії.

[34] ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 801. – Арк. 193, 197–198.

[35] *Майборода Р.* Передмова // Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. / Уклала Раїса Майборода. – К., 1999. – С. 7.

ототожнюється з міською радою, а у визначенні "рада, лава" їх означено як підрозділи міської ради. Магістрат – це збірне поняття, що означав міську раду і лаву. Тому райці є членами міської ради, а лавники – лави, а не міської ради (с. 249)[36].

На с. 23 у реченні "*Зміна власників ланів і ґрунтів…*" авторка говорить про лани не в мірничому сенсі, проте не бере це слово в лапки, що обумовила у вступі. Подибуємо також окремі стилістично недоладні вирази, наприклад, "*Адміністративні утворення і традиційно відокремлені терени*" (с. 25) або *"Загосподарування […] за сільським або фільварковим зразком"* (с. 183), *"Опрацювання міського простору урбаністичних утворень"* (с. 6, 35) тощо.

Проте, незважаючи на зазначені дрібні недоліки, Мар'яна Долинська видала ґрунтовну роботу. Перш за все її внесок полягає у чіткому формулюванні терміна соціотопографії, окресленні її джерельної основи, аналізі поняття "вулиці" і горонімів на передмістях, обрахунку 100 ланів, наданих місту в XIV ст., локалізації млинів і юридик тощо. Найбільша заслуга М. Долинської – обрання предметом дослідження історичної топографії Львова XIV–XIX ст., напрацювання методики ретроспективного відтворення просторово-адміністративної організації передмість Львова (ретроспективної локалізації) та спроба її застосування на прикладі львівських передмість. Безсумнівно, наукова громадськість України належним чином оцінить новий науковий здобуток з урбаністики.

---

[36] *Капраль М.* Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (Нарис історії інститутів маґдебурзького права) // Український історичний журнал. – К., 2006. – № 5. – С. 116.

о. Юрій МИЦИК (*Київ*)

Полное собрание русских летописей. – СПб.: Изд-во "Дмитрий Буланин", 2003. – Т. 40: Густынская летопись. – 202 с.

Чи не найавторитетнішою і найстарішою російською археографічною серією є "Полное собрание русских летописей", скорочено – ПСРЛ. Нещодавно з'явився черговий (уже 40-й!) том серії під грифом Російської Академії наук та Інституту російської літератури (Пушкінського дому). Цей том має особливе значення для істориків України, оскільки там вміщено Густинський літопис.

Пам'ятка має не дуже щасливу археографічну долю. Перше її видання, на жаль, неповне, оскільки було пропущено, зокрема, початкову частину літопису, що побачило світло ще 1843 р. як додаток до Іпатіївського літопису[1]. Спроби науковців ще в дореволюційний час видати пам'ятку в повному обсязі й на підставі всіх відомих списків (оригінал не зберігся або принаймні досі не знайдений) не увінчалися успіхом. У 1960-х рр., у роки короткочасної хвилі хрущовської відлиги в Україні, Густинський літопис знову привернув до себе увагу. Відомий український літописознавець Ярослав Дзира планував після видання літопису Самовидця в українській археографічній серії "Джерела з історії України" (1971) опублікуватий Густинський літопис. Але, як відомо, у 1972 р. Москва посилила антиукраїнську політику. Одним з виявів сумнозвісної "маланчуківщини" стала чергова "чистка" в київському Інституті історії, внаслідок чого були звільнені такі визначні вчені, як Олена Апанович, Михайло Брайчевський, Ярослав Дзира, Олена Компан та деякі інші, причому тривалий час вони не могли знайти собі нове місце роботи, а на їхні праці заборонено було навіть посилатися.

Автор цих рядків на сторінках методичного посібника навів незначний фрагмент пам'ятки (на підставі списку, що зберігається у відділі рукописів ЦНБ, нині – в Інституті рукописів Національної бібліотеки України)[2], але далі в цьому напрямку не пішов, оскільки наприкінці 1970-х рр. за вимогою Координаційної ради, яка тоді існувала при Інституті історії, довелося поміняти тему докторської дисертації і облишити вивчення українського літописання XVI–XVIII ст.

---

[1] ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. II. – С. 233–373.

[2] Методические указания к практическим занятиям по курсу историографии истории СССР с древнейших времен до XVIII века. – Днепропетровск, 1984. (Список О. Заграничного був створений ним у 1778 р. у Києві і зберігається нині під сигнатурою 315/687 С в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського в Києві).

У Польщі Густинським літописом зайнявся філолог, викладач Вроцлавського університету Генрик Сушко, учень відомого польського славіста Францішка Селіцького. Він переклав польською й видав кілька розділів літопису з описом подій XVI ст. у антології руських літописів[3], але далі цього справа не посунулася.

Найглибше досліджував цю пам'ятку (з початку 1970-х рр.) московський науковець Олександр Казакевич, м. н. с. тодішнього Інституту історії СРСР, котрий згідно з планом роботи свого відділу навіть готував її до друку. Казакевич, зокрема, виявив найбільшу кількість списків Густинського літопису – вісім, встановив співвідношення між ними, провів джерелознавче дослідження пам'ятки, видрукував кілька статей тощо. Проте через деякий час керівник відділу В. Буганов перевів його на іншу тему. Таким чином, Густинський літопис було видано вдруге лише через 160 років після його першої публікації. Нині текст пам'ятки підготувала ціла група науковців (Ю. В. Анхимюк, С. В. Завадська, О. В. Новохатко, А. І. Плігузов), причому вказано, що "на первісному етапі підготовки публікації в роботі брав участь О. М. Казакевич".

Нове видання витримане в традиціях серії з точки зору формату, особливостей археографічної публікації: тут вміщено коротку передмову, є покажчик імен, покажчик географічних та етнічних назв, також два додатки (літопис Густинського монастиря (с. 153–169) і список латинських слів та виразів, що зустрічаються у тексті Густинського літопису (с. 170)). Подано весь текст пам'ятки, хоча й тільки за одним списком (це т. зв. Густинський список, який зберігається в складі збірника історичного змісту № 118 у фонді 205 Російської державної бібліотеки). Що й казати, видання Густинського літопису є подією насамперед для україністів! Нарешті пам'ятка стала значно доступнішою, і тепер слід чекати нових успіхів у справі її дослідження. Але разом з тим відчуття певного розчарування не покидає уважного читача при ознайомленні із сороковим томом ПСРЛ.

Як уже говорилося, це видання було здійснене на підставі одного тільки списку, який відбиває зміст однієї з двох редакцій літопису. Якщо дореволюційні археографи спромоглися на видання на підставі трьох списків (Густинського, Мгарського та Архівського), то сучасні московські дослідники, маючи перед собою рукописи восьми списків, зробили тут крок назад, а не вперед. Таким чином, все ще не маємо повноцінної публікації тексту пам'ятки, повного уявлення про історію її тексту, поширення списків. До того ж київські списки, зокрема, містять у собі й цікаві дані про їхніх творців, як, наприклад, про дяка Свято-Феодосіївської церкви у Києво-Печерській лаврі Олексія Германовича Заграничного. Надто стислою є і вступна стаття. Принаймні тут бракує більш-менш детальної розповіді про ті 7 списків, що не публікуються. Не сказано навіть про ймовірну особу автора Густинського літопису, яким, на думку українського дослідника Анатолія Єршова, висловлену ще у 20-х роках XX ст., був архімандрит Києво-Печерської лаври Захарій Копистенський. Взагалі у вступі не дано жодного посилання на будь-яку працю, за винятком єдиного (на 2-й том ПСРЛ). Дивним виглядає ігнорування доробку українських літописознавців, зокрема публікації

---

[3] Kroniki staroruskie. – Warszawa, 1987. – S. 247–262.

з ґрунтовним коментарем тексту літопису Густинського монастиря, здійсненої Валерієм Шевчуком[4], причому останній опублікував і низку документів з тих, що супроводжують Густинський літопис у збірнику історичного змісту № 118 (фундуші князя Михайла Вишневецького, княгині Раїни Вишневецької та ін.).

Можливо, редактори тому й серії, упорядники пам'ятки скажуть, що не в традиціях серії ПСРЛ давати розгорнуті передмови, оскільки головне – дати академічне видання тексту. Не кажучи про те, що важко назвати академічним видання на підставі одного тільки (з восьми) списку пам'ятки, виникає питання про доцільність взагалі публікації Густинського літопису саме в цій серії. Якщо дореволюційні російські великодержавники не визнавали українського та білоруського народів і залічували до російських літописів українські та білоруські пам'ятки, то ця ж політика анексії Москвою неросійської культурної спадщини простежується й нині. Тому не випадково український літопис XVII ст. було видано в серії "русских летописей"! Після цього вже не дивуєшся вказівці у передмові на те, що Густинський монастир був збудований у 1600 р. "в верховьях реки Удоя (бывший Прилуцкий уезд Полтавской губернии)". По-перше, ця річка називалась і називається Удай, по-друге, у 1600 р. не було жодних "уездов" та "губерний" Російської імперії і автори мали б дати прив'язку або до тогочасного адміністративного поділу (тоді ці українські землі були під владою Речі Посполитої), або до сучасного (тоді було б сказано про Прилуцький район Чернігівської області). Не дивуєшся й тому, що в передмові та анотації до 40-го тому ПСРЛ жодного разу не вжито назву "Україна", проте бачимо традиційний для російських великодержавників вираз "Юго-Западная Русь".

[4] Літопис Густинського монастиря // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 97–116; № 3. – С. 15–37.

Ярослав ФЕДОРУК (*Київ*)

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 50-х РОКІВ XVII СТОЛІТТЯ

(*Kotljarchuk Andrej*. In the Shadows of Poland and Russia. The Great Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17 th Century. – Södertöns högskola, 2006. – 347 p.[1])

Середина XVII ст. в історії Європи була особливим періодом, який визначався затяжними війнами, що змінювали кордони тогочасного світу. Зміцнення й розвиток одних імперій та занепад інших стали характерною ознакою того часу. У тіні політики великих країн, інтереси яких спричинювали глобальні зміни в міжнародних взаєминах після завершення Тридцятилітньої війни, шукали свого місця на політичній карті й менші держави, яким ці імперії часто нав'язували свої порядки й традиції в економіці, праві, культурі, політичному статусі й становому розвитку суспільства. Велике князівство Литовське належало саме до таких держав, які хоч з формального боку, маючи свої уряди й представництво в сеймі, єдналися після Люблінської унії 1569 р. в єдину Річ Посполиту на рівних правах з Короною Польською, але фактично трактувалися польським королем і магнатами як цілком залежна й далеко не рівноправна частина держави. Упродовж кількох століть землі Великого князівства Литовського, Лівонії, Курляндії та інші прибалтійські території були об'єктом боротьби між кількома країнами за панування над торговими шляхами й балтійськими портами, що давали значні прибутки в економіці.

Нова книга шведського історика білоруського походження Андрія Котлярчука, написана на основі докторської дисертації, захищеної у червні 2006 р. у Стокгольмському університеті, присвячена саме цій важливій проблематиці – боротьбі між Швецією, Росією, Польщею та Україною за панування над прибалтійськими провінціями Речі Посполитої і головними містами Великого князівства Литовського, за впливи на Білорусь.

Монографія складається зі вступу, трьох розділів, що супроводжуються загальними висновками, доповнена ілюстраціями, додатками (публікаціями в перекладі англійською з латинських оригіналів двох документів Кейданської унії – про це див. далі) і списком використаних джерел та літератури. Крім того,

[1] Повний текст книжки доступний в Інтернеті у форматі PDF у шведському академічному банку даних DIVA:
http://www.diva-portal.org/su/theses/abstract.xsql?lang= en&dbid=973

видання супроводжують дві докладні карти "Велике князівство Литовське та його адміністративний, географічний та релігійний поділ 1654–1667" і "Зони контролю та шведські військові операції у Великому князівстві Литовському 1655–1657", укладені автором у співпраці з науковим співробітником Інституту історії Академії наук Білорусі Віктором Цемушавим.

Головним об'єктом дослідження А. Котлярчука є шведсько-литовські взаємини в період європейської кризи середини XVII ст. і як наслідок цього – Кейданська унія від 20 жовтня 1655 р. "[...] завдання цього дослідження, – пише автор, – пролити нове світло на цю проблему і дати їй нову інтерпретацію через відкриття нових історичних джерел" (с. 2). Кейданську унію дослідник намагається розглядати на широкому тлі східноєвропейської політики Швеції, пояснюючи її, з боку литовських князів та урядовців, глибокими сепаратистськими традиціями литовської та руської еліти Великого князівства Литовського. Цією тезою, власне, автор опонує міцно усталеній традиції в польській історіографії, згідно з якою Кейданська унія, що за задумом її творців мала покласти край існуванню польсько-литовської держави, була лише епізодом з незначними наслідками, котрий трактувався й досі трактується істориками як зрада Януша Радзивіла і його прибічників. Більше того, цей погляд польських істориків став панівним у європейській науці, зокрема у шведській, де Велике князівство Литовське трактується як польська провінція, що повстала проти своєї легітимної влади. А. Котлярчук намагається зруйнувати ці стереотипи й обґрунтовує свої аргументи, піддаючи аналізові тогочасні відгуки в Європі про Кейданську унію й простежуючи діяльність шведської адміністрації у Великому князівстві Литовському восени 1654 – навесні 1655 рр.: "[...] Кейданська унія привертала велику міжнародну увагу, – пише дослідник, – і новини про неї відбивалися відлунням по всій тогочасній Європі" (с. 142). "Формування й діяльність Дорадчого органу, а також інша прошведська активність (у Великому князівстві Литовському – *Я. Ф.*) показують, що Кейданська унія була чимось більшим, ніж проста конспірація Радзивіла. Вона мала широку суспільну підтримку", – читаємо в іншому місці (с. 160).

Отже, вагу цієї книжки збільшує те, що ми маємо справу з добре виваженим і аргументованим поглядом з білоруського боку на складну й неоднорідну історію Великого князівства Литовського окресленого періоду. Автор не є першим з білоруських істориків, хто виступив проти однобічної інтерпретації польськими, російськими або українськими істориками подій у Великому князівстві Литовському після 1654 р. Згадаймо хоча б працю Генадзя Сагановіча, видану у 1995 р., що на сьогоднішній день здобула заслужене визнання в білоруській історіографії[2]. Крім того, присвячуючи свою працю св. п. шістнадцяти істориків мінської історичної школи, репресованих і замучених у радянських таборах у 1930-х – 1940-х рр., автор підкреслює своє спадкоємство від кращих традицій білоруської історичної науки.

Однак, що істотно відрізняє А. Котлярчука від своїх білоруських попередників – це те, що поряд зі слов'янськими дослідник залучає також і шведські джерела та наукові праці. Якщо шукати аналогії в українській історіографії, то

[2] *Сагановіч Г.* Невядомая вайна 1654–1667. – Мінск, 1995. – 144 с.

ця книга за рівнем використання джерельного матеріалу певною мірою нагадує історичні дослідження Богдана Кентржинського, публіковані переважно у Швеції у 1950-х – 1960-х рр., основною заслугою якого у вивченні епохи середини XVII – початку XVIII ст. є широке використання скандинавських і слов'янських джерел та історичних праць. "Кентржинський добре володів усіма слов'янськими мовами (не говорячи про інші, такі як угорська або румунська); він сам був українцем за походженням, палкий український патріот, писав у добу холодної війни. Жоден попередній історик не ґрунтував своїх аргументів на такій великій кількості матеріалу [...]", – писав, наприклад, на цю тему Майкл Робертс, один з найкращих сучасних дослідників епохи Карла X[3].

З цього, на нашу думку, випливають головні переваги дослідження А. Котлярчука над іншими подібними працями. Річ у тім, що російська, польська та українська історичні науки давно вже звертають увагу на необхідність залучення шведських матеріалів до вивчення історії міжнародних відносин 1650-х рр. З українських істориків, крім згаданого Б. Кентржинського, тут найбільше доклали зусиль Никандр Молчановський, який, видавши добірку джерел з фонду "Cosacica" Шведського державного архіву, працював над монографією на їхній основі, проте не встиг її завершити[4], і Веніамін Кордт[5]; з польських, перших десятиліть XX ст. – Владислав Конопчинський, Казимир Лєпший та інші[6], а також деякі історики, які досліджували цю проблематику з нагоди 300-ліття шведського "потопу"[7]; з російських – Осип Вайнштейн, Лев Заборовський та інші[8].

Не можна сказати, що шведських та європейських дослідників не хвилювала й до сьогодні не хвилює як відірваність скандинавських дослідників від слов'ян-

---

[3] *Roberts Michael.* Charles X and the great parenthesis: a reconsideration // *Roberts Michael.* From Oxenstierna to Charles XII: Four studies. – Cambridge; New York etc., 1991. – P. 104–105.

[4] Див.: *Молчановский Н.* Письмо к редактору из Стокгольма (о бумагах Шведского государственного архива по истории Малороссии) // Киевская старина. – 1899. – Кн. 4: (Апрель). – С. 75-89; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1908. – Ч. III. – Т. VI. Про працю історика над монографією на основі цих документів див.: Никандр Васильович Молчановський: (Некролог) // Україна. – 1907. – Кн. 1: (Січень). – С. 98.

[5] *Кордт В. А.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII вв. // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Вип. 3. – С. 17–55.

[6] *Konopczyński W.* O wojnie Szwedzkiej i Brandenburskiej r. 1655–1657: [Рец. на дві книжки Л. Кубалі] // Kwartalnik Historyczny. – 1918. – S. 241–254; *Konopczyński W., Lepszy K.* Akta ugody Kiejdańskiej 1655 // Ateneum Wilenskie. – 1935. – R. 10. – S. 204–220.

[7] Див., напр.: *Nowak Tadeusz.* Geneza agresji szwedzkiej // Polska w okresie Drugiej wojny Północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – T. I. – S. 83–126. У польській науці дослідження 1950-х рр. мали також вплив на публікацію у польському перекладі низки праць шведських істориків у 1960-х – 1970-х рр.

[8] *Вайнштейн О. Л.* Ценные документы по истории СССР в архивах Швеции // Вестник Академии наук СССР. – 1957. – № 1 (Январь). – С. 83–91; *Заборовский Л. В.* Политика Швеции накануне Первой Северной войны: (Вторая половина 1654 – середина 1655 г.) // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – М., 1973. – С. 205–229; *його ж.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – М., 1981. – 184 с.

ських джерел, так і те, що в слов'янському світі історики переважно не використовують шведських матеріалів[9]. Ще з середини XIX ст. шведські праці почали перекладати на європейські мови, як, наприклад, дослідження патріарха шведської академічної історичної науки Фредеріка Фердинанда Карлсона німецькою[10]. Важливо тут згадати дуже ґрунтовну, хоч маловідому й до сьогодні маловживану джерелознавчу дисертацію 1950-х рр. американського історика норвезького походження Гайнца Ебергарда Еллерсіка. У цьому дослідженні досить обширно аналізуються архівні матеріали зі Стокгольма й Копенгагена, що стосуються історії Росії і, меншою мірою, Литви, України та Польщі[11].

У другій половині XX ст. багато праці до поширення цієї тематики в англомовному світі доклав згаданий М. Робертс, ознайомлюючи дослідників з деякими шведськими джерелами, виданими в його англійському перекладі. Тут можна назвати, наприклад, витяги з протоколів засідання ріксродів у Стокгольмі або депеші шведських резидентів у Лондоні до Карла X Ґустава за 1655–1656 рр., що сьогодні є дуже важливими джерелами до вивчення теми[12]. Крім того, переважна більшість праць цього дослідника написана англійською мовою; також англійською видавалися збірники статей за його редакцією, авторство багатьох з яких належить шведським історикам.

Наприкінці 1990-х рр. у Москві було організовано Міжнародний проект з видання джерел до історії середини XVII ст. "Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века", результатом якого з боку шведських істориків стала добірка джерел Стеллана Далґрена "Documents Related to the Swedish-Russian Diplomatic Relations 1655–1657" (2001)[13].

Для того, щоб ближче ознайомити слов'янських дослідників з працями шведських істориків, останнім часом з'явилося друком декілька оглядів шведської наукової літератури та джерел[14]. У цьому контексті зрозумілішим стає місце

---

[9] Про необхідність перекладу шведських джерел англійською мовою з огляду на їхню недоступність для користування дослідниками див.: *Roberts Michael*. Introduction // Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of the Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Ed. by Michael Roberts. – London, 1988. – P. 3.

[10] *Carlcon Friedrich Ferdinand.* Geschichte Schwedens / Aus der schwedischen Handschrift des Verfassers überzetzt v. T. G. Petersen. – Gotha, 1855. – Bd. IV.

[11] *Ellersieck Heinz Eberhard.* Russia under Aleksei Mikhailovich and Feodor Alekseevich, 1645–1682: The Scandinavian Sources. – PhD: University of California (Los Angeles), 1955. – 372 p.

[12] Sweden as a Great Power 1611–1697: (Government. Society. Foreign Policy) / Ed. by Michael Roberts. – New York, 1968. – 184 p.; Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of the Peter Julius Coyet and Christer Bonde. – 344 p.

[13] Про використання А. Котлярчуком машинопису цієї збірки див. згадку в переліку літератури у рецензованій праці (с. 345). Нещодавно текст документів було опубліковано, див.: *Dahlgren Stellan.* Sources on the Russian-Swedish Negotiations in 1655–1657 // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – С. 50–136.

[14] *Далгрен С.* Швеция и страны Восточной Европы в пятидесятые годы XVII в.: историография и источники // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С. 81–90; *Котлярчук А.* Дипломатические отношения Швеции и Украины в

рецензованої монографії в загальноєвропейській історіографії країн, зокрема, з романо-германськими, скандинавськими та слов'янськими мовами, її переваги та важливе значення для дослідження складної теми про європейську політику середини XVII ст.

У викладі матеріалу автор використовує тематичний підхід, що дає змогу дослідникові повніше концентрувати свою увагу на висвітленні певних тем, не дотримуючись чіткої хронологічної послідовності. Однак, попри це, хотілося б зауважити, що автор, захоплюючись тематичними блоками свого дослідження, зловживає порушенням хронології, що вносить певний хаос у зміст книжки. Це доволі ускладнює сприйняття читачем матеріалу як цілості. Якщо говорити про найяскравіші конкретні приклади, то особливо це відчутно, наприклад, коли литовсько-шведські взаємини (зокрема, розвиток торгівлі), що простежуються автором з XIII ст. (с. 61–76), аналізуються після Люблінської унії 1569 р. або після діяльності Радзивілів у другій половині XVI – на початку XVII ст. (с. 27–61); російські впливи на жмудське повстання у квітні–травні 1656 р. (с. 168–174) простежено перед характеристикою політики Росії щодо Великого князівства Литовського з останніх місяців 1655 р. (у т. ч. й російсько-литовських переговорів) до початку російсько-шведської війни у травні 1656 р. (с. 200–206, 209–214) тощо. Однак найвиразніше ця хронологічно-тематична заплутаність тексту виявилась у тому, що українсько-шведські політичні зв'язки 1655–1658 рр. (або ще інше – проблема Білорусії та Литви в українсько-шведських взаєминах) дослідник подає читачеві після аналізу формування Раднотської коаліції кінця 1656 р. та участі запорозьких козаків у поході Юрія Ракоція на Польщу в першій половині 1657 р. (порівн. с. 214–236 і 236–248; про це див. далі).

Однак, якщо ці недоліки, стосовно яких викладено наші методологічні зауваження та побажання, можна вважати певними хибами загальної композиції та структури монографії (що, звичайно, є дискусійним питанням), то високої оцінки заслуговує її зміст, насичений новим архівним матеріалом. Автор використав численні архівні джерела зі Стокгольма, Упсали, Варшави, Кракова, Мінська, Вільнюса, Москви, Санкт-Петербурга і Парижа. До цього слід додати перелік на кількасот позицій використаних публікованих джерел та наукової літератури багатьма мовами, невидані дисертації та машинописні статті багатьох авторів. Такий масив використаних джерел і літератури a priori надає праці А. Котлярчука заслуженої високої оцінки – при першому загальному погляді на зміст книжки. І це перше враження щодалі зміцнюється з кожним розділом, коли читач починає уважно вчитуватися у текст монографії. Дослідник упроваджує у науковий обіг багато нових фактів (або уточнює вже відомі), про що можна багато говорити. Окремої згадки заслуговує, на нашу думку, несподівана для самого автора (як він сам зізнається) знахідка листа литовського гетьмана Павла Сапіги, відомого своєю стійкою позицією щодо захисту Яна Казимира у роки "потопу", до губернатора прибалтійських

1654–1660 гг.: шведская историография и источники // Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы Международной конференции – СПб., 2004. – С. 90–107. Український переклад цієї статті див. у виданні: Ґардаріки / Garðariki. – Львів, 2007. – № 1. – С. 24–37.

провінцій Маґнуса де ла Ґардьє від грудня 1655 р. з Бреста з проханням прийняти протекцію Карла Х (с. 24, 136, 218).

Проте одразу обмовимося, що тематична вузькість у вивченні шведсько-литовських взаємин, які досліджуються автором переважно без глибокого урахування політики інших країн, що іноді визначально впливали на ці взаємини, не дає подивитися на Кейданську унію у цілісній ретроспективі загальної європейської політики середини XVII ст. А. Котлярчук сам себе ставить у ці вузькі рамки, чим, на нашу думку, невмотивовано обмежує свої дослідницькі тематичні можливості: "Окрім Швеції і ВКЛ, – читаємо, наприклад, про один з таких епізодів у тексті, – Росія, Данія і Польща також мали великі інтереси в Лівонії. Однак моїм завданням є аналізувати шведсько-литовський аспект" (с. 68). Таким чином, з поля зору автора випали взаємини Януша Радзивіла з польськими магнатами (ленчицьким воєводою Яном Лещинським, познанським – Криштофом Опалінським та ін.), які з кінця 1654 р. були в опозиції до Яна Казимира, вимагаючи від нього зречення шведських титулів й укладання миру з Карлом Х. У цьому контексті важливими подіями були дві дипломатичні місії до Стокгольма: сандомирського стольника Андрія Морштина у листопаді 1654 – квітні 1655 рр. і Яна Лещинського та литовського референдаря Олександра Нарушевича у травні–липні 1655 р. Відомим фактом є впливи Януша Радзивіла та литовських станів на листопадовому 1654 р. сеймі у Гродно на рішення польського короля відправити врешті посольство до Карла Х.

Якщо подивитися на цю проблематику в такій площині, то хотілося б більше дізнатися про впливи основних країн на політику Карла Х у Великому князівстві Литовському, зокрема Голландії, Англії і особливо Росії. У монографії лише в декількох місцях зустрічаємо спробу поставити проблематику дослідження у загальноєвропейський контекст, згадуючи, зокрема, про Данію, Пруссію та інші держави (с. 211, 221). Наприклад, аналізуючи політику Московської держави щодо Швеції переважно в контексті боротьби обох країн за Лівонію та північні території Великого князівства Литовського, автор випустив з уваги інші не менш важливі й цікаві аспекти взаємин між цими країнами, що впливали на шведську політику у Великому князівстві Литовському. Дуже часто ці взаємини безпосередньо чи опосередковано стосувалися Литви, Лівонії, Курляндії або інших прибалтійських територій, оскільки все це оберталося довкола володіння балтійськими прибережними землями, через порти яких розвивалася торгівля. Тут можна, наприклад, згадати про заходи шведського короля, які були актуальними для Швеції ще з XVI ст., взяти під свій контроль Скандинавську Арктику, зупинивши розвиток безпосередніх торгових взаємин між Англією та Росією через Архангельськ і перевівши російську торгівлю на Балтику через шведські порти. Для цього Карл Х ставив перед своїми послами в Лондоні завдання зондувати ґрунт щодо можливості блокади англійським флотом Архангельська[15]. Очевидно, що в цих

[15] Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of the Peter Julius Coyet and Christer Bonde. – P. 49; Doc. VI. – P. 122–123; *Lundkvist Sven.* The Experience of Empire: Sweden as a Great Power // Sweden's Age of Greatness 1632–1718 / Ed. by M. Roberts. – [London,] 1973. – P. 30.

планах боротьба між Росією і Швецією за Лівонію і Велике князівство Литовське набувала першорядної ваги.

Таких прикладів можна навести чимало, і було б занадто для рецензентів вимагати від автора врахувати всі аспекти цієї широкої проблематики, що, незважаючи на певні застереження, висвітлена на досить високому рівні. Однак нотатки ці стосуються не стільки фактологічного аспекту (бо говорити про фактологічні упущення за такої насиченості матеріалу було б неправомірно), скільки методологічного – адже автор, як ми бачили, сам усунувся від оцінки шведсько-литовських взаємин на широкому тлі європейської дипломатії, що мала безпосередній чи опосередкований вплив на ці взаємини.

Після короткого викладу мети дослідження, методико-теоретичних засад і дуже загальної характеристики історіографії та джерел, дослідник починає свою книжку з описової інформації про територію, населення, основні центри Великого князівства Литовського, впроваджуючи читача у проблематику про місце і роль литовської шляхти в історії Речі Посполитої і про частку Великого князівства Литовського у спільній державі після Люблінської унії. А. Котлярчук детально зупиняється на дослідженні сепаратистських тенденцій Великого князівства Литовського у Речі Посполитій, виводячи їх від різного тлумачення поляками і литовцями умов унії 1569 р. Однією з причин того, що у литовському суспільстві витворювався негативний образ Люблінської унії, автор слушно визначає політику полонізації у Великому князівстві Литовському. У монографії відстежуються конфлікти, що існували у Речі Посполитій між Литвою і Короною Польською, між Радзивілами і польськими королями тощо.

Шведська політика Речі Посполитої була одним з тих каменів спотикання, що поглиблювала суперечності між Великим князівством Литовським і Польщею. Це виявилося вже у роки Першої Північної війни 1600–1629 рр. між Швецією і Річчю Посполитою після завоювання шведами Риги у 1621 р., коли у 1622 і 1627 рр. було укладено дві сепаратні угоди між Литвою і шведським королем. Уже тоді поляки (наприклад, краківський каштелян Юрій Збаразький) вважали литовців зрадниками, які розірвали Люблінську унію, хоч з погляду Великого князівства Литовського Радзивіли намагалися відстоювати свободу своєї країни, вольності, задекларовані у 1569 р., що не дотримувалися польським королем (с. 41, 72–74). Від себе тут лише додамо, що подібні екскурси в історію польсько-литовсько-шведських взаємин дуже доречні у дослідженні, присвяченому Кейданській унії, оскільки показують тяглість політики Великого князівства Литовського щодо прийняття протекторату Швеції в жовтні 1655 р. Адже знаючи, що в 1655 р. литовські діячі спиралися на традиції своїх попередників тридцятилітньої давнини, можна краще оцінювати перебіг подій, пов'язаних з Кейданською унією. І автор, як побачимо далі, характеризуючи Кейданську унію, сповна використає своє розуміння різних аспектів литовсько-шведських взаємин до середини XVII ст. – розвиток політики, протестантської релігії, торгівлі (роль міст Полоцька, Вітебська, Могильова й особливо Риги), економічного й політичного зростання Радзивілів та ін.

У розділі “Separatism and Policy of Poland”, що можна, напевно, визначити, як впровадження читача до основної теми, дослідник міцно дотримується заявленої у вступі концепції розглядати переважно ті аспекти, що стосуються виключно литовсько-шведських взаємин, апогеєм яких у ранньомодерну епоху стала Кейданська унія 1655 р. (особливо це відчутно в підрозділах “Commercial Aspects of Lithuanian-Swedish Relations”, “Relations between Sweden and the GDL” і “Contacts between the Protestants of Lithuania and Sweden”) А. Котлярчук починає свій огляд взаємин Швеції та Литви від історії Полоцького князівства після 1054 р. і заснування Риги у 1201 р. З одного боку, безсумнівними є переваги такого вузькотематичного дослідження, оскільки багатий фактичний матеріал дає змогу глибше й детальніше сконцентруватися на вивченні проблеми. Проте, з іншого, у цьому відчувається певна заанґажованість автора, якому, на нашу думку, не вдалося уникнути деяких крайнощів у його прагненні протистояти надмірностям і категоричностям польської та інших історіографій у вивченні історії Великого князівства Литовського. Мимоволі тут напрошується аналогія з концепціями довкола Переяславської ради 1654 р., яка у російській та радянській історіографіях вважалася апогеєм українсько-російських взаємин, а її витоки шукалися в історії після розпаду Київської держави XI ст. Розвиток української історичної науки у вивченні переяславської проблематики першої половини XX ст. довів безпідставність багатьох тверджень російської та радянської науки. Щоправда, про цю аналогію ми говоримо з тією лише істотною різницею, що російські концепції Переяславської ради формували великодержавний міф, а литовсько-білоруські (у даному разі щодо Кейданської унії) намагаються з національних позицій руйнувати вже сформований, нерідко вдаючись до протилежних крайнощів, на які, за висловом Л. В. Заборовського, “[...] надмірно впливає «нова міфологія»”[16].

Основу книжки становить блискуче поданий розділ “Forward Looking Security: Sweden’s Approach”, у якому аналізуються передумови Кейданської унії й сама унія та її наслідки. Дослідження і прискіпливий пошук джерел про хід та укладання Кейданської унії, висвітлення маловідомої раніше теми про діяльність шведської адміністрації у Великому князівстві Литовському від жовтня 1655 р. до весни 1656 р., коли почалося жмудське повстання, а також дослідження самого цього повстання, на нашу думку, є найвдалішими частинами з усієї монографії, що мають першорядне значення для висвітлення історії європейської кризи. Цей розділ автор починає з глибокого аналізу Кейданської декларації від 17 серпня 1655 р., детально простежуючи зміни в політиці Великого князівства Литовського у 1655 р. у зв’язку зі шведськими військовими приготуваннями. Автор детально аналізує переговори шведів з Янушем Радзивілом від кінця липня – середини серпня 1655 р. про прийняття протекції (с. 97–100) і порівнює різницю між самою декларацією від 17 серпня зі шведськими умовами від 10 серпня. Незважаючи на те, що сама декларація була скріплена підписами лише від трьох литовських повітів (пізніше до неї без жодних умов приєднався ще один, завойований), однак її укладачі виступали від імені всього Великого князівства Литовського (с. 111,

[16] *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в. – М., 1998. – Ч. 1. – С. 319.

118; загалом у Великому князівстві Литовському було 24 повіти). Зіставляючи обидва тексти, автор показує читачеві, які обов'язки Януш Радзивіл накладав на шведського короля в обмін на свою протекцію. Найважливішим з-поміж них було зобов'язання Карла X почати війну з Москвою і повернути усі завойовані Москвою землі включно з окупованою частиною литовсько-польської Лівонії попереднім власникам (п. 6). У шведських вимогах, поданих 10 серпня, ця нотатка була відсутньою, однак за наполяганням литовського гетьмана дописана у декларації від 17 числа (с. 102, 120). А. Котлярчук аналізує різні партії литовсько-руського суспільства в їхньому ставленні до декларації, опонуючи традиційному твердженню польської історіографії, згідно з яким декларація була такою самою звичайною капітуляцією перед шведами, як капітуляція польської армії перед армією Віттенберга під Устям 25 липня 1655 р. Насправді, як слушно вважає автор, декларація була радше мілітарною конвенцією про співпрацю між Швецією і Литвою, а не простою капітуляцією. "Це була нагода покінчити з московсько-козацькою окупацією, зберегти країну від кризи і забезпечити майбутній стабільний розвиток у межах Балтійської Шведської імперії" (с. 111); "Радзивіл відчував, що його батьківщиною є у першу чергу Литва, – читаємо в іншому місці. – Радзивіл сприймав унію з Польщею як простий союз, укладений незалежною Литвою" (с. 109). Декларація визнавала великим князем литовським шведського короля і скріпляла цей союз династичним зв'язком, одруживши доньку Януша Радзивіла з братом Карла X Адольфом Йоганом.

Серпнева декларація дала поштовх Росії почати переговори зі станами Великого князівства Литовського. Шведсько-російські непорозуміння, що виникали в першій половині 1655 р. у зв'язку з невдалою облогою московською армією Динабурга і захопленням шведами цього міста у липні, зростали після наступу Карла X на Варшаву і окупації шведськими військами північних районів Великого князівства Литовського і частини польсько-литовської Лівонії. У цих умовах Януш Радзивіл вів дальші переговори зі шведами, намагаючись укласти унію на основі Кейданської серпневої декларації, яку, на відміну від шведського короля, трактував не як підданство, а як рівноправний союз двох держав (с. 124, 139). У результаті цієї діяльності литовського гетьмана п'ять литовських повітів підписали у Кейданах 20 жовтня 1655 р. документ про унію Великого князівства Литовського зі Швецією. Пізніше до цих п'яти повітів приєдналося ще два – Берестя і Гродно (с. 125, 128, 134, 136, 137, 146, 153, passim). Ключовим питанням, яке відрізняло цю Кейданську унію від серпневої декларації, було те, що пункт про зобов'язання шведського короля виступити війною проти московського царя в жовтні було усунено, а Велике князівство Литовське приєднувалося до Швеції як автономія (с. 127). Таким чином, домагання Радзивілом рівноправної унії двох країн зазнали поразки. А. Котлярчук простежує також сприйняття новин про Кейданську унію в Європі і заперечує твердження, нібито цей акт був незначним і невідомим епізодом для міжнародної спільноти (с. 138–142).

Аналізуючи участь литовських князів і шляхти у Кейданській унії та у розвитку подій довкола неї у серпні 1655 – 1656 рр., автор, на нашу думку, перебував під певним методологічним впливом В. Липинського – його досліджень про

участь української шляхти у Визвольній війні середини XVII ст. (див., наприклад, с. 105–110, 129–131). Відчувається, що дослідник ставив перед собою, хоч і далеко меншою мірою, не вдаючись так глибоко в деталі (що, звісна річ, вимагає окремої спеціальної монографії), аналогічні завдання стосовно дослідження литовсько-білоруської еліти у середині XVII ст., як майже століття тому В. Липинський – стосовно українсько-руської. Високої оцінки заслуговує прискіплива праця автора над розшифруванням підписів литовсько-руської шляхти під документом Кейданської унії, виявлення посад тих, хто були підписані, й біографічних відомостей про них. Щоправда, немало праці до розшифрування підписів литовської шляхти під оригінальним документом Кейданської унії від 20 жовтня 1655 р. зі стокгольмського архіву докладалося вже раніше[17], однак у цій монографії А. Котлярчук приділив цьому питанню набагато більше уваги, істотно доповнюючи своїх попередників. Крім того, праця В. Липинського "Україна на переломі" стала для А. Котлярчука приводом і підставою для характеристики проблеми підданства Пінського повіту Війську Запорозькому у 1657 р. (с. 252–256).

Інше важливе й малодосліджене питання, яке автор заторкує у цьому розділі, стосується діяльності шведської адміністрації на території Великого князівства Литовського після Кейданської унії (до літа 1656 р.) на чолі з призначеним губернатором Бенґтом Шутте. Для цього був організований Дорадчий орган, сформований на основі підписаного 23 жовтня 1655 р. спеціального документа. Проте управління литовськими територіями здійснювалося з-поза меж Великого князівства Литовського – з Риги, де майже постійно перебували Бенґт Шутте або Маґнус де ла Ґардьє. А. Котлярчук аналізує два засідання Дорадчого органу у листопаді 1655 р. і січні 1656 р. (с. 148, 156) і згадує про ще одне, яке мало відбутися у травні 1656 р., однак через те, що шведські представники не з'явилися, не було відкрите (с. 160). Головними питаннями, які стояли перед литовським суспільством у зв'язку зі шведською окупацією північних повітів Великого князівства Литовського, були податки, що збиралися з литовсько-білоруського населення, і розквартирування шведської армії. Вирішення цих проблем відбувалося з великим надужиттям шведської адміністрації й армії, про що писав і сам Радзивіл до шведських урядовців найвищого рангу, зокрема до де ла Ґардьє (с. 149–150).

Одним із наслідків такої жорсткої політики шведів на завойованих литовських територіях стало жмудське повстання у квітні–травні 1656 р., яке було важливою віхою в тому, що Кейданська унія занепала. Як згадувалося, цей підрозділ третього розділу, на нашу думку, можна вважати одним із найвдаліших у цій монографії. Автор докладно аналізує джерела до повстання – Самуеля Пуфендорфа, звіти Бенґта Шутте й Маґнуса де ла Ґардьє Карлові Х, Миколая Шемета – Янові Казимиру та ін. (с. 162–163). Повстання розпочалося, ймовірно, між 18 і 21 квітня 1655 р. у Жмуді, де було концентровано 2650 солдатів шведської армії, і захопило головні прошарки населення – шляхту, міщан, селян і духовенство. Проблема організації повстання ще й досі залишається відкритою. Так, шведські й польські історики вважають його частиною загального антишведського підне-

[17] *Konopczyński W., Lepszy K.* Akta ugody Kiejdańskiej 1655 // Ateneum Wilenskie – 1935. – R. 10. – S. 204–220.

сення у Речі Посполитій, що відбувалося від початку 1656 р. Певну роль в організації повстання відводять також литовському гетьманові Павлові Сапізі та його агентам, зокрема його полковникам Янові Лісовському, Олександрові Юдицькому та ін. (с. 164–165). І хоч повстання було придушене військами де ла Ґардьє уже в середині травня, однак шведи поступово втрачали свої впливи на окупованих територіях північних провінцій Великого князівства Литовського, за винятком Біржаїв. Скликана Юдицьким наприкінці травня конфедерація литовської шляхти для боротьби була першою новиною про організований опір шведам у Великому князівстві Литовському. Продовжувалися локальні повстання, у т. ч. й в околицях Біржаїв, доки врешті шведська армія наприкінці червня змушена була вивести свої війська з Великого князівства Литовського, залишивши лише окремі гарнізони у Біржаях, Браславі й Друї. Особливої уваги заслуговують думки автора про зовнішні впливи на повстання – католицького духовенства, що піднялося проти шведів, та Росії (с. 168–174)[18].

В останньому розділі "The Grand Duchy of Lithuania as a Contested Territory" автор досліджує боротьбу одразу кількох правителів за територію Великого князівства Литовського і, зокрема, Білорусі – польського короля, московського царя, шведського короля та українського гетьмана. Парадоксальною ситуацією у цьому плані було те, що всі вони одночасно претендували на управління частинами земель Великого князівства Литовського, заявляючи у той самий час ексклюзивні претензії на титул великого князя литовського. "Чотири правителі одночасно претендували на позицію легітимного великого князя литовського", – пише А. Котлярчук (с. 185, 264). Карл Ґустав, як було видно з аналізу Кейданської декларації від 17 серпня 1655 р., окремим пунктом застерігав за собою право на литовський князівський титул. Цей факт загострив і без того невирішені проблеми між Росією і Швецією – право на титул князя Великого князівства Литовського (а отже, й на повноправне володіння цими територіями) було, як слушно вважає А. Котлярчук, однією з причин поглиблення кризи у взаєминах між обома країнами, що призвело до російсько-шведської війни в травні 1656 р. (с. 185). Відповіддю на домагання шведського короля бути єдиноправним великим князем литовським став указ Олексія Михайловича від 3 вересня 1655 р. про його титулування як великого князя литовського і самодержця Білорусі (с. 187). Треба віддати належне дослідникові за його ретельність та увагу до проблеми титулів у шведсько-московських взаєминах кінця 1655 – перших місяців 1656 рр., адже у Московській державі це питання не було зведене до простих формальностей[19]. Ян Казимир був ще одним претендентом на титул великого князя литовського

[18] А. Котлярчук, правда, хоч і визнає вирішальну роль Росії у зовнішніх впливах на повстання (с. 168), проте не згадує, що впливи ці відбувалися на тлі головної події російсько-шведських взаємин того часу, а саме – останніх заходів Олексія Михайловича до оголошення війни Швеції, що сталося 17 травня 1656 р. Автор згадує про це в наступному розділі й у зовсім іншому контексті

[19] Про те, наскільки справа царських титулів була важливою у Росії середини XVII ст., див., зокрема: *Заборовский Л.В.* Последний шанс умиротворения переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. / Под ред. Л. Е. Семеновой, Б. Н. Флори, И. Шварц. – М., 2000. – С. 26–27.

(с. 190, 192), однак, на відміну від двох попередніх, які вживали заходів, щоб цей титул здобути, польський король намагався затримати його за собою і в тих розрухах, які накотилися на Річ Посполиту у зв'язку з Московською та Шведською війнами, оборонити свої права на Велике князівство Литовське.

З чотирьох володарів, які згадувалися як претенденти на литовський титул, останнім А. Котлярчук визначає Б. Хмельницького. Незважаючи на боротьбу Війська Запорозького за панування у Білорусі, все ж, як видається, автор явно перебільшує конкуренцію українського гетьмана, який на той час був підданим Москви, з трьома монархами за легітимне право на титул великого князя литовського. Для своїх висновків про це автор використовує працю Б. Кентржинського про Івана Мазепу, де згадано, що Хмельницький титулував себе князем "Києва і Русі"; на цій основі А. Котлярчук робить висновок, що термін "Русь" мав би означати нібито всі землі, де вживається руська мова, у т. ч. й Велике князівство Литовське (с. 237).

Слід зазначити, що хоч книжка й не присвячена шведсько-українським взаєминам, проте автор виділяє їх у спеціальному підрозділі "The Issue of Belarus and Lithuania in Swedish-Ukrainian Relations" (с. 243–251), де запроваджує в науковий обіг чимало джерел до історії України середини XVII ст., зокрема тогочасне листування, що зберігається у шведських архівних збірках. Особливо це стосується опису дослідником кампанії Юрія Ракоція у Речі Посполитій у 1657 р. з особливим притиском на подіях у Білорусі та в цілому у Великому князівстві Литовському. Високої оцінки, на наш погляд, заслуговують місця цієї частини монографії, присвячені облозі Берестя у травні 1657 р. (між іншим, А. Котлярчук аналізує "Пункти здачі Берестя"), політиці об'єднаної армії і трансільванського гарнізону після капітуляції міста (с. 228–231). Привертає також увагу віднайдена А. Котлярчуком маловідома друкована у Стокгольмі у 1658 р. реляція шведською мовою про міжусобну війну між Іваном Виговським та Мартином Пушкарем (с. 249, прим. 1140).

Однак у теоретичному плані А. Котлярчук допустився тут кількох похибок, які, зрештою, можна пояснити тим, що автор, не ставлячи перед собою спеціальне завдання аналізувати політику України, приділив цьому не таку прискіпливу увагу, як при характеристиці інших тем. Дослідник, наприклад, подає перебільшені або неповні характеристики козацької політики не лише у згаданих випадках з князівськими литовськими титулами Хмельницького, а й у інших. Так, дисидентські погляди Януша Радзивіла та його опозиція до польського короля у 1648–1654 рр. у монографії штучно накладаються на українське повстання до тої міри, що литовський гетьман зображений ледь не поборником союзу з козаками[20]. Такий висновок, що міг би бути прийнятний щодо 1654 р., коли Радзивіл справді багато робив для укладання миру з козаками, щоб відірвати їх від Москви, не

[20] "Between 1649–1654 Radziwiłł sent several times his ambassadors to arrange contacts with the Ukrainian leaders, Bohdan Khmelnytsky and Chancellor Ivan Wyhowsky, as well as with the Prince of Transylvania, György II Rákóczi. In Radziwiłł's opinion, the Cossacks, just like Protestants, could be a powerful political force, and, like the Protestants, they were dissidents. His main intention was create a league of the non-Catholic small states of Eastern Europe" (с. 83).

зовсім підходить до попередніх років, адже знаємо, які завдання покладалися на литовського гетьмана у кампаніях Яна Казимира проти Хмельницького, наприклад, у 1649 або 1651 рр., де він відігравав одну з вирішальних ролей у козацьких поразках.

Інший приклад – надії Карла X та Януша Радзивіла у серпні 1655 р. на те, що до шведської армії приєднається військо Івана Золотаренка (с. 114). Із цим, звичайно, треба погодитися, однак аналіз цих шведсько-литовських розрахунків на українське військо у Великому князівстві Литовському, що подається автором відірвано від заходів шведського короля з укладання союзу з Б. Хмельницьким під час козацького походу в Галичину, не може створити повної картини шведсько-українських взаємин у Литві. Місію Торквата до Б. Хмельницького під Кам'янець у серпні 1655 р., де було укладено українсько-шведську угоду[21], яка, безперечно, мала велике значення для взаємин Карла X і Золотаренка в Білорусі та Литві, автор взагалі не обговорює. Щобільше, аналізуючи українсько-шведські взаємини і листування Карла X з Б. Хмельницьким, автор робить протилежний висновок, який є хибним: "Україна і Швеція, однак, не змогли досягнути угоди у 1655 р." (с. 246). Інше важливе посольство від Карла X до українського гетьмана, про яке автор також не згадує, – Захарія Ґамоцького під Львів у жовтні 1655 р.[22].

Крім того, структурна хронологічно-тематична непослідовність викладу матеріалу, властива майже всій книжці, про що уже згадувалося, досить виразно впадає в очі при характеристиці автором політики Війська Запорозького стосовно Швеції у 1655–1657 рр. Наприклад, події 1657 р., пов'язані з нападом Ракоція, аналізуються перед українсько-шведськими взаєминами 1655–1656 рр. або українсько-московськими суперечностями за Білорусь, що в сукупності цілої української політики 1655–1657 рр. мали велике значення для організації походу Ждановича. І навіть у найкращому підрозділі з цього блоку – "Rawziwiłł's Lithuania: the Compact of Radnot and 1657 Siege of Brest" – формування Раднотської коаліції у грудні 1657 р. між Швецією, Трансільванією, Пруссією та, з боку Литви, Богуславом Радзивілом (с. 214–224) розглядається перед укладанням українсько-трансільванського союзу від вересня 1656 р. (с. 225), що на цю коаліцію мав безпосередній вплив, забезпечивши участь у ній українських козаків.

Проминаючи дрібні похибки, які можна вважати звичайними описками[23], і деякі коректорські недогляди у тексті, відчутною проблемою, що утруднює

---

[21] Про цей союз писав, наприклад, І. Виговський у листі від 1 лютого 1656 р. до коменданта Львова Ґродзіцького під час шведського наступу в Галичину: "Strony Szwedow nie rozumiemy, zeby ony nad pacta postanowione, tu na tey stronie Wisy mieli pustoszyc y daleko armata promouere, chiba by tu spodnuszczenia samych ze tych Panow, ktorzy tak sie do Szwedow przedali czynic mikli" (Краків. Бібліотека Чарторийських. – Од. зб. 394. – Арк. 100).

[22] *Дашкевич Я.* Захарій Ґамоцький – вірменин з України, дворянин у Швеції та його зустрічі з Богданом Хмельницьким (1655) // *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури – Львів, 2006. – С. 125–133.

[23] Наприклад, універсал Б. Хмельницького про відправлення козацького корпусу Антона Ждановича на допомогу Юрію Ракоцію в одному місці датовано 10 лютого 1657 р., в іншому – 10 січня (порівн. с. 226 і 252). Насправді правильним є за н. ст. останній варіант.

користування монографією, є відсутність покажчиків, які є ключем для наукових видань. До того ж, знаючи традицію публікації наукових книжок у західноєвропейському світі, де покажчики є невід'ємною складовою структури видання, це особливо впадає у вічі. Що стосується шведської або німецької літератури, то згадаймо хоча б видання Самуеля Пуфендорфа XVII ст. (і перевидання його праць у XVIII ст.), які супроводжувалися докладними тематичними покажчиками.

Ще одне зауваження стосується використаної літератури, а саме репліки автора про те, що монографія англійського дослідника Роберта Фроста на сьогоднішній день є єдиним англомовним дослідженням, де аналізується Кейданська унія[24] (с. 21). Це твердження видається досить категоричним і перебільшеним. Згадаймо тут, наприклад, названу джерелознавчу дисертацію американського історика, норвежця Гайнца Еллерсіка, що була невідома А. Котлярчукові, де в окремому розділі, присвяченому московській зовнішній політиці, згадуються, хоч і в загальних рисах, як підданство Януша Радзивіла Карлові X, так і шведсько-російські протиріччя у Великому князівстві Литовському у 1655–1656 рр.[25]. Важливими англомовними працями у вивченні цієї теми є також дослідження канадського історика польського походження Андрія Пернала, зокрема його докторська дисертація, захищена в університеті Оттави у 1977 р. і, на жаль, так і не видана, де також багато уваги відведено подіям довкола прийняття Янушем Радзивілом шведської протекції у 1655 р.[26]. Заслуговують на увагу також окремі важливі статті цього самого історика, зокрема, ті, що були видані англійською мовою в Україні[27].

Крім цього, деякі доповнення можна зробити не лише щодо англомовної літератури, а й англійських джерел до історії Кейданської унії. Йдеться про публікацію одного з документів, що був прийнятий разом з іншими під час укладання унії 20 жовтня 1655 р., у тогочасному перекладі англійською мовою, здійсненому для лондонського тижневика "Mercurius Politicus", – декларацію шляхти і станів Великого князівства Литовського для європейських правителів про своє підданство шведському королю[28]. А. Котлярчук згадує про цей документ у своїй книжці, доповнюючи відомість про його публікацію в англійській газеті перекладами й виданнями, здійсненими у Франції, Голландії та Бранденбурзі-Пруссії (с. 25, 142).

[24] Див.: *Frost Robert.* After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Nothern War 1655–1660. – Cambridge, 1993. – 211 p.

[25] *Ellersieck Heinz Eberhard.* Russia under Aleksei Mikhailovich and Feodor Alekseevich, 1645–1682: The Scandinavian Sources. – P. 165, 168, passim.

[26] *Pernal Andrew.* The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic Relations 1648–1659. – PhD: University of Ottava, 1977. – 591 p.

[27] *Idem.* Diplomatic Contacts between Bogusław Radziwiłł and Bohdan Khmel'nyts'kyi in 1656: Two Unpublished Documents // Mappa Mundi: Зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – P. 509–536.

[28] Mercurius Politicus, Copmrising the sum of all Intelligence, with the Affairs and Designs now on Foot in the three Nations of England, Scotland, & Ireland. For Information of the People. – [London,] 1655. – No. 284: November, 15–22. – P. 5758–5760. Переказ на основі латинського оригіналу зі Шведського державного архіву у Стокгольмі див.: *Konopczyński W., Lepszy K.* Akta ugody Kiejdańskiej 1655. – S. 220–221. Публікацію латинського оригіналу див.: *Dahlgren Stellan.* Sources on the Russian-Swedish Negotiations in 1655–1657 // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – Doc. 4. – P. 66–67.

Однак, автор не наводить текст цієї декларації у додатках, де вміщено переклади англійською з латинської мови двох інших документів Кейданської унії (пункти угоди станів Великого князівства Литовського зі шведським королем від 17 серпня 1655 р. і угода між станами Великого князівства Литовського з повноважними послами Карла Ґустава від 20 жовтня 1655 р.[29]), через що вважаємо за доцільне надрукувати його в додатку до рецензії зі збереженням усіх мовних особливостей, що зустрічаємо у цьому англійському джерелі середини XVII ст.

Монографія А. Котлярчука завершується підрозділом про місце Великого князівства Литовського у шведській дипломатії у 1658–1661 рр. і загальними висновками, що накреслюють основні тенденції історії шведсько-литовських взаємин у другій половині XVII ст.

Насамкінець хотілося б відзначити, що викладені зауваження, у першу чергу, методологічного характеру, не повинні сприйматися як ствердження істотних недоліків цієї книжки. Адже ці оцінки несуть у собі багато суб'єктивного, мабуть, не з усім тут можна погодитися, і багато місця рецензент залишає для дискусій. Безсумнівним є велике значення цієї монографії для вивчення теми з історії європейської кризи середини XVII ст., монографії, яка на основі багатого джерельного матеріалу заповнює великі лакуни, що досі існували. Сьогодні, за такий короткий час, що минув від виходу монографії у світ, ще важко дати справжню оцінку праці А. Котлярчука Безперечно, у майбутньому вона займе почесне місце в історіографії. Не даремно ми на самому початку порівнювали це дослідження з працями Б. Кентржинського, який був попередником шановного автора у методологічному поєднанні слов'янських і скандинавських джерел. Невідомо, з яких мотивів талановитий історик зі Стокгольма став persona non grata у деяких бібліотеках на його батьківщині (у т. ч. й академічних НАН Білорусі), які не допускали цієї книжки, що була надіслана на їхню адресу, до своїх фондосховищ. Формально відділи бібліотекі міжнародних зв'язків НАН Білорусі не хотіли вникати в бюрократичні зв'язки з митницею, мати справу з митними зборами, заповненням митних декларацій тощо[30]. До певної міри це видається правдою, оскільки навряд чи можна припустити, що білоруські бібліотеки мають достатньо фондів на оплату митних зборів, що накладаються митницею на книжки, які надходять з-за кордону. Однак символічним тут є факт, що сучасна автократична влада Білорусі не може прийняти шляхетної дедикації А. Котлярчука – світлої пам'яті своїх попередників, репресованих мінських істориків[31].

---

[29] Див. додатки № 1 і 2 у монографії, с. 313–320. Оригінали цих документів латинською мовою зі Шведського державного архіву у Стокгольмі див.: *Dahlgren Stellan.* Sources on the Russian-Swedish Negotiations in 1655–1657. – Doc. 3, 5. – P. 64–66, 68–70.

[30] Див. редакційну статтю: Кнігі Катлярчука не патрэбныя на радзіме // Наша Ніва онлайн (адреса в Інтернеті: http://www.nn.by/index.php?c=ar&i=2938)

[31] Про основні тенденції сучасної історичної науки в Білорусі в тоталітарних умовах див.: *Ліндвэр Р.* Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. / Пер. з ням. Л. Баршчэўскага; нав. рэд. Г. Сагановіча. – Мінск, 2003. – С. 400–422 (розділ "Гістарычная палітыка ў часы Аляксандра Лукашэнкі"); *Котлярчук А.* Історики у шанцях: Білоруська наука під Лукашенком // Україна модерна: Стандарти науки і академічне середовище. – К.; Львів, 2007. – Ч. 12. – С. 62–71.

На наше щире й глибоке переконання, важливим і першорядним завданням автора є переклад цієї монографії білоруською мовою і видання на батьківщині. Це зробить її доступнішим для білоруського читача і, безперечно, значною мірою спричиниться до розвитку білоруської історичної науки, стане відчутним стимулом для розвитку досліджень цієї актуальної тематики у білоруських наукових осередках.

Д О Д А Т О К

Кейдани, 20 жовтня 1655 р. – Декларація шляхти і станів Великого князівства Литовського про своє підданство шведському королю Карлові Х Ґуставу, друкована у лондонському тижневику "Mercurius Politicus"

Wee the Nobility and Estates of the great Dukedom of *Lithuania*. Be it known unto all men who shall see or read these Presents, for an everlasting Rememberance. Whereas the possession and oppression of the greater part of the great Dukedom of Lithuania, our most dear Country, by the Moscovite, and the extreme danger hanging over us by his Royall Majesty of Sweden, after his Declaration against us, as also the want and defect of all Council, help, or assistance, and of all other necessary means, from *Iohn Casimir* the most serene King of Poland, have imposed on us an evident necessity of seeking after our common safety, and some way of providing for the preservation of the Commonwealth, and of obtaining the grace and protection of the most serene and most potent Prince and Lord, the Lord *Charls Gustavus*, of the *Swedes*, *Goths*, and *Vandals*, King, great Duke of *Finland* &c.* And whereas his said Majesty of Sweden, by his Plenipotentiaries, the most illustrious and most excellent Lord, the Lord *Magnus Gabriel de la Gardie*, and the most illustrious and most excellent Lord *Benedict Skytte*, &c.* hath graciously declared and tendred his great good will toward us, and his ready inclination to recieve** us into favor and Protection, for the preventing of Dangers. Therefore as in the month of *Iuly* of this present year, we did expressely subject our selves, and all our Posterity to the Government of his Royall Majesty of *Sweden*, and of all the succeeding Kings of *Sweden*, so we publickly daclare and attest by these Presents, That for as much as by the Laws of nature we ought not to neglect the safety of our lives and of our distressed Country, and cannot according to the course of nature, pay subjection to two Lords contending with each other by Force of Arms; And with due veneration acknowledging the Providence of God by so inevitable a necessity declared unto us, and humbly submitting to his determination, as also thankfully considering that singular clemencie and favor of his Royall Majesty of *Sweden*, whereby he condescendeth and promiseth to own us and our Country, and deliver us from present destruction, we, in the name of our selves and of all our posterity, out of our knowledg and inclination, and upon our own proper motion and mature deliberation, doe in the first place wholly renounce obedience and subjection to the aforesaid most serene King of Poland, *Iohn Casimir*, annihilare all his right to the great Dukedom of Lithuania, and testifie and declare it null by these presents. Moreover, upon our faith, our honor, and our consciences, instead of an Oath, we Religiously

* У латинському оригіналі тут повні титули

** Так у друці.

promise and profess hereby, That we and our posterity doe at present acknowledg, and will for euer hereafter acknowledg only the aforesaid Royall Majesty of Sweden, and all the succeeding Kings of Sweden, for our lawfull Kings, and Dukes of the great Dukedom of Lithuania, our most gracious Lords, and that we will Religiously and inviolably for ever yeeld them due subjection, faith, reverence and obedience*. That wee will now and at all times and every where, with the hazard of our lives and fortunes, to the utmost of our power, prevent and avoid all Damages and inconveniencies ready to befall his aforesaid Majesty, and all succeeding Kings of Sweden, and their State, from any place or person whatsoever. That wee will not also entertain any Leagues, Societies, Unions, Treaties, Amities, &c. with any Monarch, King, Duke, and Republick, or with any power whatsoever, and their Dominions or Subjects; and if any such have been made heretofore, We renounce them by these presents; but do and shall acknowledg such onely for Allies, Confederates, and Friends, whom his Royall Majesty, and all the succe[e]ding Kings and Kingdom of Sweden, do now take, or shall hereafter take for such. That we doe and shall pronounce all such to be Enemies, as the aforesaid have already Declared, or shall hereafter Declare Enemies; promising on the other side, That we will exactly observe all things, according to the Particulars of the Transactions agreed on and concluded betwixt the aforesaid most Illustrious and most Excellent Lords Plenipotentiaries of his Royal Majesty and Us, and signed by the said most Illustrious Lords, and by Us, the Nobility and Estates of the great Dukedom of Lithuania. And no Papal, Episcopal, or Ecclesiastical, or any other Dispensation, Protestation, and Absolution, nor any Decrees of Diets, Assemblies, or any other, shall be able to impeach, or in the least manner prejudice, all, or any of these aforesaid Articles. For the greater assurance whereof, we have signed and sealed these Presents with our own proper Hands and Seals.

Given at Keidan, the [20]** day of October, 1655.

Mercurius Politicus, Copmrising the sum of all Intelligence, with the Affairs and Designs now on Foot in the three Nations of England, Scotland, & Ireland. For Information of the People. – [London,] 1655. – No. 284: November, 15–22. – P. 5758–5760. Заголовок: "An Act of the Nobility and Estates of the great Dukedom of Lithuania, whereby they for ever oblige themselves to yield Fidelity and subjection to the Kings and Kingdom of Sweden".

Оригінал латинською мовою зі Шведського державного архіву у Стокгольмі: *Dahlgren Stellan.* Sources on the Russian-Swedish Negotiations in 1655–1657 // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – Doc. 4. – P. 66–67.

П е р е к л а д

Ми, шляхта і стани Великого князівства Литовського. Нехай буде відомо всім людям на вічну пам'ять, які побачать або прочитають ці теперішні [слова]. Оскільки захоплення і гноблення московитами більшої частини Великого князівства Литовського, нашої найдорожчої вітчизни, і надзвичайна небезпека, що нависає над нами з боку його королівської милості короля Швеції після його

* У друці помилково "obebience".

** У тексті замість дати залишено порожнє місце.

оголошення нам війни, а також нестача й недолік усієї ради, допомоги або підтримки й усіх інших необхідних засобів від Яна Казимира, найяснішого короля Польщі, наклали на нас очевидну необхідність шукати нашу спільну безпеку і якийсь шлях, що веде до збереження Речі Посполитої і здобуває милість та протекцію найяснішого й найсильнішого князя і пана, пана Карла Ґустава, шведського, готського і вандальського короля, великого князя фінляндського etc. І оскільки через своїх повноважних послів, найяснішого і найдостойнішого пана, пана Маґнуса де ля Ґардьє і найяснішого і найдостойнішого пана Бенґта Шутте etc., його милість, згаданий король Швеції ласкаво оголосив і запропонував свою велику добру волю щодо нас і свою готовність взяти нас під покровительство та протекцію, щоб відвернути небезпеки. Отож, як у місяці липні цього року ми фактично піддали себе і всіх наших нащадків урядові його милості короля Швеції й усіх наступних королів Швеції, так цими теперішніми [словами] ми прилюдно заявляємо і засвідчуємо, що відповідно до законів природи ми не повинні нехтувати безпекою життя нашого і нашої нужденної батьківщини і не можемо, згідно з самою природою, бути підданими двох панів, які перебувають між собою у стані війни. І визнаючи з належною пошаною Боже Провидіння, звернене до нас з такою неминучою необхідністю, і покірно підкоряючись його волі, як також вдячно вважаючи, що [це звернулося] саме милосердя і прихильність його милості короля Швеції, чим він понижується і обіцяє володіти нами й нашою батьківщиною і врятувати нас від теперішньої загибелі, ми, від нашого власного імені і від імені всіх наших нащадків, виходячи з нашого знання й прихильності, і з нашої власної ініціативи і після довгих роздумів [заявляємо]: у першу чергу, дійсно в усьому зрікаємося покори й підданства згаданому найяснішому королю Польщі Янові Казимиру, зводимо нанівець усе його право на Велике князівство Литовське і засвідчуємо та проголошуємо це право недійсним цими теперішніми [словами]. Понад це за нашою вірою, нашою честю і нашою совістю замість присяги ми зі святістю обіцяємо і при цьому заявляємо, що ми і наші нащадки зараз дійсно визнаємо і в майбутньому завжди визнаватимемо лише згаданого його милість короля Швеції й усіх наступних королів Швеції за наших законних королів і князів Великого князівства Литовського, наших найласкавіших панів, і що ми зі святістю й непорушно назавжди віддамо їм належні підданство, віру, повагу й покору. Що тепер і в усі часи, і будь-де до краю нашої влади під небезпекою для наших життів і доль ми будемо перешкоджати й уникати завдавати усіх шкод і незручностей, готових статися з будь-якого місця або від будь-якої людини згаданій його [королівській] милості й усім наступним королям Швеції і їхній державі. Що ми не підтримаємо також жодних союзів, товариств, уній, договорів, дружб etc. з будь-яким монархом, королем, князем і республікою або з будь-якою владою взагалі, та їхніми володіннями чи підданими; і якщо щось подібне було зроблено раніше, ми зрікаємося цього цими теперішніми [словами]. Але визнаємо і визнаватимемо за союзників, конфедератів і друзів лише таких, яких його королівська милість і всі наступні королі й Королівство Швеція зараз мають або матимуть за таких у майбутньому. Що ми називаємо і називатимемо всіх тих ворогами, яких сказане вже визнало або визнає за ворогів у майбутньому. З іншого боку, обіцяємо,

що ми будемо з точністю стежити за всіма справами, згідно з умовами договору, погодженого й укладеного між згаданими найяснішими й найдостойнішими панами повноважними послами його королівської милості і нами і підписаного згаданими найяснішими панами і нами, шляхтою і станами Великого князівства Литовського. І жодне папське, єпископське чи церковне або чиєсь інше звільнення [від обітниці], протестація і прощення, ані жодна постанова сеймів, зборів або будь-чого не буде в змозі осудити або найменшою мірою піддати сумніву усі або будь-яку з цих згаданих статей. Для кращого запевнення чого ми підписали і скріпили печатками ці теперішні [слова] нашими власними руками і печатками.

Дано в Кейданах [20] жовтня 1655 року.

Ольга ТОДІЙЧУК (*Київ*)

НОВЕ ВИДАННЯ КОПІЇ "ЩОДЕННИКА" ОСИПА БОДЯНСЬКОГО

Нещодавно в Москві було видано книгу під назвою "О. М. Бодянский. Дневник. 1852–1857"[1], підготовлену до друку Т. А. Медовичевою. Видання не могло не викликати інтерес, тому що науковцям добре відома надзвичайна інформативність і цінність щоденника відомого українського вченого, професора Московського університету О. М. Бодянського (1808–1877), оскільки після появи його частинами у періодичних виданнях кінця XIX ст. це джерело увійшло в наукову літературу.

Книгу відкриває досить велика за обсягом вступна стаття Т. А. Медовичевої "Осип Максимович Бодянский и его Дневник", в якій упорядниця захоплено розповідає про життєвий шлях видатного славіста, його наукову і видавничу діяльність, визначну роль у розвитку слов'янознавства у Росії, докладно розглядає зміст щоденника, розкриваючи його значення як важливого мемуарного джерела. За вступною статтею йде текст щоденника О. М. Бодянського за 1852–1857 рр. Книга має коментарі, іменний покажчик, а також цікаві, часом навіть рідкісні ілюстрації, зокрема види Москви середини XIX ст.

Однак привертає увагу той факт, що, коментуючи окремі реалії щоденника, Т. А. Медовичева майже не згадує про величезні заслуги О. М. Бодянського для вивчення історії України, можливо, тому, що поза її увагою залишилось чимало досліджень і, в першу чергу, праці М. Василенка[2], М. Кондрашова[3] та ін.

Але найбільший інтерес викликає текст опублікованого щоденника. На сьогодні відомо п'ять публікацій тексту щоденника О. М. Бодянського (різної якості й повноти), здійснених у Росії в останній чверті XIX – на початку

---

[1] *Бодянский О. М.* Дневник. 1852–1857 / Предисловие, подготовка текста, подбор иллюстраций и комментарии Т. А. Медовичевой – М.: Жизнь и мысль, 2006. – 336 с. Висловлюємо щиру подяку кандидату філологічних наук О. О. Федорукові за надану можливість ознайомитися з цією книгою.

[2] *Василенко Н.* Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. – К., 1904. – 231 с. (окрема відбитка з "Киевской старины").

[3] *Кондрашов Н. А.* Осип Максимович Бодянский. – М., 1956. – 87 с.

XX ст.[4]. Автор цієї статті протягом багатьох років працює над підготовкою до видання в Україні цього щоденника, провадячи пошуки в архівосховищах Києва, Москви, Петербурга, Одеси. Що ж нового привносить книга, підготовлена Т. А. Медовичевою?

Щоб відповісти на це питання, поглянемо, *що* і *як* було досі опубліковано зі щоденника О. М. Бодянського, а перед цим коротко зупинимось на історії поневірянь самого щоденника і долі бібліотеки вченого.

Про існування надзвичайно цікавого щоденника професора О. М. Бодянського у наукових колах було відомо задовго до першої публікації уривків з нього 1887 р., через десять років після того, як ученого не стало (6 вересня 1877 р.). Майже вся особиста бібліотека О. М. Бодянського після його смерті загинула. Це була вже друга слов'янська бібліотека вченого, яку він поповнював протягом майже 40 років наукової діяльності. Доля першої, яку молодий учений зібрав під час закордонного наукового відрядження 1837–1842 рр., була щасливішою[5]. Позаяк Московський університет не виділив йому коштів на придбання книжок, О. Бодянський купував книжки в різних слов'янських країнах, де йому доводилось бувати, за свої власні мізерні кошти, економлячи на всьому. Зібрана ним бібліотека налічувала понад 2 тисячі томів багатьма слов'янськими мовами. Приступаючи до роботи на щойно відкритій кафедрі "истории и литературы славянских наречий", він розумів усю необхідність цієї книгозбірні для навчального процесу і вирішив передати власну бібліотеку до університету, не заробивши на цьому ні копійки. "Одно лишь желание доставить университету вдруг средство повести изучение славяноведения с самого начала сколько возможно правильнее и успешнее – побудило собирателя ее уступить ее месту своего воспитания, – писав він у листі до попечителя університету графа С. Г. Строганова у липні 1843 р., переданому разом із складеним власноруч каталогом своєї бібліотеки. – Имея это в виду, он не позволит себе прибавить решительно ничего к той цене, в которую библиотека его обошлась ему самому"[6]. І сьогодні до цієї бібліотеки, книги якої давно стали бібліографічною рідкістю, звертаються і науковці, і студенти Московського університету[7].

---

[4] *Кочубинский А.* О. М. Бодянский в его дневнике // Исторический вестник. – 1887. – № 12. – С. 505–537; *Павловский И.* Осип Максимович Бодянский в его дневнике 1849–1852 гг. // Русская старина. – 1888. – № 11 (т. 60). – С. 395–416; 1889. – № 10 (т. 64). – С. 123–141; Выдержки из дневника О. М. Бодянского // Сборник Общества любителей российской словесности на 1891 год. – М., 1891. – С. 109–138; Из дневника О. М. Бодянского С предисловием А. А. Титова и примечаниями П. И. Бартенева // Русский архив. – 1892. – № 12. – С. 438–446; *Попруженко М. Г.* Дневник О. М. Бодянского // Исторический вестник. – 1913. – № 8. – С. 413–431.

[5] Сьогодні ця бібліотека зберігається у фондах Наукової бібліотеки Московського державного університету

[6] *Попов Н.* Осип Максимович Бодянский в 1831–1849 годах // Русская старина. – 1879. – Т. 26. – Ноябрь. – С. 474.

[7] Див.: Славянская учебная библиотека О. М. Бодянского Каталог / Сост. Л. Ю. Аристова. – М., 2000. – 336 с.

Доля другої бібліотеки вченого виявилася трагічною. Про це не раз з жалем писали дослідники. Дуже болісно переживав розгром бібліотеки О. М. Бодянського один з його учнів, відомий журналіст, видавець "Газети А. Гатцука", учасник петербурзької "Основи" Олексій Олексійович Гатцук, присвятивши цій історії не одну публікацію. Тільки-но поховали Осипа Максимовича, як до його вдови, М. М. Артем'євої, з'явилась депутація з членів Товариства історії та старожитностей російських (ТІСР), секретарем якого О. М. Бодянський залишався до останніх днів життя, а також ректор і бібліотекар університету з вимогою повернути все, що належало Товариству і що міг взяти для роботи Бодянський як секретар Товариства. Відібравши все найцікавіше ("по-свойски, свое и чужое"), обидві ці "почтенные комиссии" переконали вдову, що вона дарує все ними відібране Товариству. Подяки від Товариства за зроблений нею щедрий подарунок, зазначав О. О. Гатцук, вдова так і не дочекалася.

На пропозицію Марфи Артем'євої придбати у неї бібліотеку покійного чоловіка за достойну ціну (вона просила 12 тис. руб) і Московський університет, і Товариство відповіли відмовою. Після двох років поневірянь з бібліотекою напівграмотна вдова, не маючи коштів на плату за квартиру для розміщення бібліотеки і не зустрівши моральної підтримки з боку вчених, продала бібліотеку букіністові за 3 тис. руб. За продаж книжок уроздріб букіністи заробили понад 20 тис. руб.[8].

О. О. Гатцук надзвичайно поважав і високо цінував О. М. Бодянського як ученого і високопорядну, благородну людину. Він листувався з ученим, співпрацював з ним і добре знав, які багатства таїла в собі бібліотека О. М. Бодянського. "Я ценил ее дорого и не осмеливался мечтать о приобретении ее после его смерти, полагая, что ни университет, в котором 30 лет трудился ученый, ни Общество истории и древностей российских, всем обязанное его неутомимой деятельности, ни министерство народного просвещения не допустят, чтобы эта замечательная библиотека приобретена была в частные руки. Оказалось на деле, что я был до смешного наивен…"[9]. І сталося дійсно непоправне – "разгром в мирное время единственной в мире славянской библиотеки Бодянского, кропотливо в течение всей ученой деятельности покойного собиравшейся им на средства, добываемые тяжелым ученым трудом…"[10].

На жаль, О. Гатцук дізнався про долю бібліотеки вже тоді, коли її було за безцінь продано букіністові Астапову, а той розпродав її вроздріб "на толкучке, у Троицы в полях". Вже на наступний після продажу день О. Гатцук був у вдови Бодянського і застав, як він згадує, купу паперів, яку дружина вченого відокремила від проданої бібліотеки, вибрала зі столів і етажерок. Цими паперами Бодянський, за словами вдови, особливо дорожив, бо тримав їх поблизу своєї конторки. Частину цих паперів Гатцук у вдови придбав. Серед цієї розпорошеної купи Гатцук виявив листування О. Бодянського з відомими діячами науки, а також

[8] Див.: Гибель библиотеки О. М. Бодянского // К 50-летию книгопродавческой деятельности А. А. Астапова. – М., 1912. – С. 59–62 (прил. 1).

[9] *Гатцук А.* Письмо в редакцию // Киевская старина. – 1883. – Т. 7. – № 11. – С. 516.

[10] *Його ж.* Николай Васильевич Гоголь в 1834–1845 гг. // Русская старина. – 1888. – Т. 57. – Март. – С. 761–762.

“найдена была здесь и часть дневника Бодянского…”[11]. На жаль, після цієї фрази О. Гатцук поставив трикрапку, не уточнивши, якого періоду стосувалася знайдена ним частина.

Вперше щоденник О. М. Бодянського за 1852–1854 рр. був фрагментарно опублікований 1887 р. у петербурзькому журналі “Исторический вестник” у статті відомого славіста, професора Новоросійського університету Олександра Олександровича Кочубинського (1845–1907)[12]. О. Кочубинський був одним з останніх учнів професора Бодянського на слов’янській кафедрі Московського університету. Історію того, як щоденник потрапив до нього, О. Кочубинський виклав у своїй статті.

Після смерті вдови Бодянського спадкоємцем усіх його паперів став її племінник Никифор Артем’єв, у той час викладач полтавської класичної гімназії. Відомий історик-славіст, професор Київського університету О. О. Котляревський незадовго до своєї передчасної смерті у 1881 р. відвідав класичну гімназію як ревізор, призначений попечителем округу. Дізнавшись про те, що у Н. Артем’єва є якісь папери О. Бодянського, О. Котляревський виявив серед них щоденник і “просил его одолжить этот дневник для просмотра, обещаясь напечатать из него, если это будет возможно”[13].

Олександр Олександрович Котляревський (1837–1881) був одним із найталановитіших учнів професора Бодянського. Протягом навчання в університеті О. Бодянський не раз преміював студентські роботи знаменитого згодом славіста. У студентському середовищі 50-х років XIX ст. яскравий, обдарований, дотепний Олександр Котляревський, за спогадами його однокурсника О. Веселовського, вирізнявся як “необыкновенно своеобразная личность; и по типу, и по говору это был кровный малоросс… Сердечно любимая им эпическая личность Бодянского связывала его с родиной и манила общеславянскими симпатиями…”[14]. Пізніше О. Котляревський присвятив своєму вчителеві працю “Об Оттоне Бамбергском”.

Отримавши у своє розпорядження щоденник професора, О. О. Котляревський, розуміючи його неабияку цінність, заходився готувати його до друку. Підтвердження цих намірів О. Котляревського знаходимо в щоденнику відомого київського правника, колеги О. О. Котляревського по Київському університету професора О. Ф. Кістяківського. “Котляревский показывал мне дневник Бодянского, – записує О. Ф. Кістяківський у своєму щоденнику 30 серпня 1880 р. – Весьма интересное произведение. Жаль, что короткое время обнимает: с 1852 по 1857 г. Думает издать с примечаниями своими”[15]. Але намірам О. Котляревського опублікувати щоденник свого вчителя не судилося здійснитися. Восени 1881 р. після тяжкої хвороби він передчасно пішов з життя.

---

[11] Там само. – С. 762.

[12] *Кочубинский А.* О. М. Бодянский в его дневнике… – С. 505–537.

[13] Русская старина. – 1888. – Т. 60. – Ноябрь. – С. 396.

[14] *Веселовский А.* Воспоминания об А. А. Котляревском // Киевская старина. – 1888. – № 9. – С. 399.

[15] *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885): У 2 т. / Упор. В. С. Шандра (старш. упор.), М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін. – К., 1995. – Т. 2 (1880–1885). – С. 262–263.

Після смерті О. Котляревського щоденник залишився в його бібліотеці, і згодом його син – Нестор Котляревський, ймовірно, не знаючи, що з ним робити, передав "разбитые бумаги старика" колезі[16] свого батька, теж учневі і прихильникові професора О. Бодянського О. О. Кочубинському, який і стулив, так би мовити, цей щоденник в одне ціле. Оскільки О. Кочубинський зазначив, що Нестор тоді був кандидатом Московського університету, мова може йти про 1885 р.

Протягом 1886 р. статтю було написано, і йшло листування з редакцією журналу "Исторический вестник" щодо її публікації, про що може свідчити запис О. Кочубинського на титульній сторінці щоденника, оформленій його рукою: "Дневник О. М. Бодянского с 1852 года". Нижче темнішого кольору чорнилом дрібнішими літерами О. Кочубинський дописав: "NB: по 1854 г. (с пропусками и без них, письма из С-П[етер]б[урга]), помещен в "Историч[еском] вестнике" в статье "И. М. Бодянский в его дневнике", с прибавкой нескольких стихотворений. А[лександр] К[очубинский]. Январь [18]87 г."[17].

Стаття О. Кочубинського складається з трьох неспівмірних за об'ємом розділів. У першому, найбільшому, він дає характеристику О. Бодянського як ученого і людини. О. Кочубинський з теплотою пише про свого вчителя – про його визначну роль у розвитку слов'янознавства, великі наукові заслуги, про непоказну зовнішність і високий дух цієї людини, сильний характер, тверді принципи, надзвичайну любов до науки і працелюбність, а разом з тим м'яке серце і щиру людяність. О. М. Бодянський, на думку О. Кочубинського, був "человеком серьезной, анализирующей мысли", маючи друзів і серед слов'янофілів, і серед західників, не належав до жодного з таборів, бо над усе для нього була "свобода своего мнения, самостоятельность суждения". "Его круг людей составляли земляки: Гоголь, Кулиш, Шевченко и пр."[18].

О. Кочубинський підкреслює, що історія з виданням перекладу твору Флетчера, коли О. Бодянський змушений був залишити університет і секретарство в Товаристві історії і старожитностей російських, важка доля праць його учнів – усе це "по природе сосредоточенного Бодянского заставило еще более углубиться в себя, войти, запереться в своей раковине. Он замкнулся". І тут Кочубинський робить дуже важливе спостереження – замкнувшись у собі, Бодянський не перетворився на живого мерця – він залишився колишнім Бодянським, з живим, чуйним серцем і прямими судженнями про явища навколишнього життя. Саме про це свідчать і його щоденникові записи.

---

[16] Особливо активно вчені спілкувались у 70-х роках XIX ст. У Державному архіві Одеської області (ф. 158) зберігаються листи О. Котляревського до О. Кочубинського за 1873–1878 рр. з питань слов'янської філології, а у Відділі рукописів і рідкісних книг Державної публічної бібліотеки (ф. 386) – листи О. Кочубинського до О. Котляревського за 1876–1881 рр. У 1877 р. на захисті доцентом Новоросійського університету О. Кочубинським докторської дисертації в Київському університеті О. Котляревський виступав його опонентом (див.: *Линниченко И. А.* Александр Александрович Кочубинский 1845–1907. – Одесса, 1916. – С. 24).

[17] Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. О. М. Горького – Ф. 42/I. – Арк. 1.

[18] *Кочубинский А.* О. М. Бодянский в его дневнике… – С. 513.

У відставці Бодянський пробув рівно рік. У грудні 1849 р. височайшим наказом він знову був призначений "исправляющим должность ординарного профессора Московского университета", і з цього часу до 1858 р. діяльність його була зосереджена майже виключно на професурі. На початку 1855 р. він опублікував свою основну наукову роботу – монографію "О времени происхождения славянских письмен" – і того ж року захистив її як докторську дисертацію. Саме цей період життя О. М. Бодянського – з 1849 по 1858 рр. і частково 1863 р. – знайшов своє відображення у щоденнику, що зберігся.

О. Кочубинський, пишучи про цей "келійний період життя" О. Бодянського, підкреслює, що, відлучений від свого улюбленого дітища – "Чтений в Обществе истории и древностей российских"[19], учений мав нове велике задоволення – бачити біля себе гуртування талановитих учнів. Студенти любили свого професора, бо під "жесткой, суровой наружностью, – згадував один з них, – в нем билось доброе-предоброе сердце. Это был человек глубокой прямоты души, непоколебимой твердости… и безграничной честности…"[20].

Невеличкий (1,3 сторінки) другий розділ статті О. Кочубинського – це своєрідна археографічна передмова. "Собственноручные записки Бодянского, на небольших листовых тетрадках, несколько разбитые, с недостающими листками или тетрадями в середине и без конца, начинаются 15 апреля 1852 г. и кончаются 1857 годом. Они написаны весьма тщательно и начало их, вероятно, утеряно"[21]. Звичайно, О. Кочубинський не міг знати, що через рік тут же в Петербурзі, в журналі "Русская старина", буде надруковано іншу частину щоденника, початок якої датується груднем 1849 р.

У цій статті, яку П. І. Бартенєв згодом назвав "лучшей оценкой его [Бодянського] как человека и вечно-памятного деятеля"[22], О. Кочубинский вперше дає оцінку щоденника як важливого джерела, характеризує його за формою і за змістом. "В некотором смысле их [записки] можно назвать дневником, ибо запись приурочивается к тому или другому дню месяца, в порядке месяцев, и, как в древней летописи, отметка стоит под теми днями, в которых случилось или услышано было что-либо интересное…". Навіть якщо нотатки вносились до Щоденника "не всегда под непосредственным впечатлением слышанного, виденного или прочувствованного, по горячим следам, а воспроизводились после значительных интервалов, то не иначе, как по черновым заметкам… Зная испытанную правдивость автора, его строгое отношение к перу: что написано пером, того не вырубишь топором – было любимой его поговоркой и правилом жизни, мы вполне можем доверяться сообщениям этой летописи сердца старейшего слависта – привирать не было в его природе"[23].

---

[19] У період, коли Бодянський був усунутий з посади секретаря ТІСР, замість "Чтений" видавався "Временник императорского Общества истории и древностей российских" (1849–1857), який редагував новий секретар Товариства правник І. Д. Бєляєв.

[20] Русская старина. – 1879. – Т. 26. – Сентябрь. – С. 161–162.

[21] *Кочубинский А.* О. М. Бодянский в его дневнике... – С. 514.

[22] Из дневника О. М. Бодянского С предисловием А. А. Титова и примечаниями П. И. Бартенева // Русский архив. – 1892. – № 12. – С. 446.

[23] *Кочубинский А.* О. М. Бодянский в его дневнике… – С. 514, 515.

О. О. Кочубинський вперше наголосив на надзвичайній змістовності записів: “В этом дневнике отмечалось не состояние погоды или своего желудка (как в дневнике, например, цензора Красовского), а почти исключительно то, что имело или общественный интерес, или, если и личный, то, ввиду социального положения автора, что не без общего значения – по университету, по историческому Обществу и пр. К специально личным событиям Бодянский обращается редко... Одним словом, дневник Осипа Максимовича, в простом и правдивом рассказе своем, захватывает значительную часть интересов образованной части Москвы: суды и пересуды, и особенно Петербурга, толки, слухи, ходившие в обществе, чувства, его волновавшие, и отрывочные листки его тем дороже, что их сообщения, хотя и вполне отделаны в своей литературной форме (читая дневник, удивляешься терпению автора все предлагать в точной, законченной форме), но не предназначенные к печати, они выливались свободно…”[24].

І останній, третій розділ статті – це безпосередньо текст щоденника за 1852 – 1854 рр. з коментарями О. О. Кочубинського – окремі записи подані у повному викладі, деякі – уривками або в переказі, інші взагалі опущені. Обмежитись таким викладом тексту щоденника змусили автора, з одного боку, вузькі рамки журнальної статті, з другого – переконання, що “целиком дневник издан быть не может”[25].

Інша частина щоденника Бодянського з’явилась наступного року в статті[26] Івана Францевича Павловського (1851–1922) – відомого дослідника Полтавщини, її культурно-громадського життя, багатолітнього викладача історії в Полтавському кадетському корпусі, учня В. Антоновича[27].

І. Ф. Павловському було відомо про публікацію О. Кочубинського. На кінець 80-х років XIX ст., зазначав він у своїй статті, “дневник находится в трех руках... Значительная часть этого дневника, обнимающая время от половины 1852-го до 1857-го года, находится у одесского проф. Кочубинского... Часть дневника находится еще у А. А. Гатцука... Но у г. Артемьева (якого І. Павловський добре знав як колегу, “доныне с честью подвизающегося на педагогическом поприще в Полтавской классической гимназии”) сохранилось еще несколько листов и клочков, исписанных собственноручно Бодянским, разрозненных, где не всегда помещены год, месяц..., что и передано им в наше распоряжение”[28]. Саме на цих аркушах містилися записи за грудень 1849 – початок 1852 рр.

Готуючи публікацію, І. Павловський зробив з цих аркушів копію, яка сьогодні зберігається у його особовому фонді в ЦДІА України у м. Києві (Ф. 267. – Оп. 1. – Од. зб. 80. – 33 арк.). Пошуки ж оригіналу щоденника у фонді І. Павлов-

---

[24] Там само. – С. 515.

[25] Там само.

[26] *Павловский И.* Осип Максимович Бодянский в его дневнике 1849–1852 гг. // Русская старина. – 1888. – № 11 (т. 60). – С. 395–416; 1889. – № 10 (т. 64). – С. 123–141.

[27] Див.: *Ротач П. П.* І. Ф. Павловський – історик Полтавщини // Український історичний журнал. – 1961. – № 6. – С. 100–103.

[28] *Павловский И.* Осип Максимович Бодянский... // Русская старина. – 1888. – № 11 (т. 60). – С. 396.

ського були безрезультатними. На щастя, нещодавно нам вдалося виявити ці сторінки щоденника в Пушкінському домі, в архіві журналу "Русская старина" (РО ИРЛИ. – Ф. 265 – Оп. 2 – № 281. – 25 л.). Висловимо свою версію з приводу того, як ця частина щоденника опинилась у Петербурзі.

В одному з листів О. М. Бодянського до історика М. І. Семевського, датованому жовтнем 1868 р. (вчені особливо жваво листувалися наприкінці 50-х – у 60-х роках XIX ст.), торкаючись питань публікацій в "Чтениях" записок А. Т. Болотова, про що просив М. Семевський, О. Бодянський пропонував "присылать ко мне тома по 3–4 как подлинника, так равно и списка с него: первый нужен для держания по нему корректуры (я всегда это делаю только по подлиннику) (підкреслення наше. – *О. Т.*), а последний – для набора в типографии"[29]. Можливо, згодом, розпочавши видання власного журналу, М. І. Семевський чинив так само. Скоріш за все, І. Павловський надіслав аркуші оригіналу разом зі своєю статтею до Петербурга. Список (з редакторськими правками і скороченнями) І. Ф. Павловському повернули, а оригінал так і залишився в Санкт-Петербурзі. Може, завдяки цьому ця частина щоденника була врятована від загибелі, адже відомо, що після смерті полтавського історика його папери, в тому числі й архівні справи, які він мав звичку брати "до себе на кватирю для студій... попали на базар"[30].

Звірка публікації І. Ф. Павловського в "Русской старине", яку з часу оприлюднення її у 80-х роках XIX ст. цитували в багатьох дослідженнях, з оригіналом показує, що в публікації є чимало помилок, зокрема неправильне прочитання слів (*просил* – треба *прочёл*, *надеть* – *натянуть*, *особенно* – *особливо*, *коммерческих* – *камеральных*, *кабацкая* – *кабальная*, *тем же* – *этим*, *листов* – *стихов*, *в Москве* – *в Минске*, *чувствительно* – *удивительно*, *Долгоруковой* – *Драшусовой*,

---

[29] Русская старина. – 1879. – № 5. – С. 215. Зауважимо, що Бодянський змушений був відмовитись від цього задуму і через надзвичайно великий обсяг "Записок", і через те, що в кінці того ж місяця був забалотований на виборах на черговий строк і залишив викладання в університеті. Тоді Бодянський думав, що буде змушений залишити і ТІСР, і улюблені "Чтения". "…Не желая ничем вредить Обществу, которому столько служил доселе всеми силами и способностями своими, я не противлюсь объявлению его об издании "Чтений" и в наступающем годе: кто же и как поведет их – не вем пока, да и ведать не стараюсь, – писав він з гіркотою М. Семевському – Сделав своё, сослужив ему службу, желаю, чтобы и другие хоть так же искренно, так же любовно к нему отнеслись после меня, как я относился во все мое многолетнее и нелегкое служение ему. Статься может, помянут когда-нибудь и того чудака, что, почти без всяких средств, сумел, однако же, всеми забытое общество, спавшее более 40 лет, не только пробудить к жизни, но и поставить его в голове всех прочих ученых обществ, не задолжав никому ни гроша и не получая за все свои труды и подвизания также ни гроша" (Русская старина. – 1879. – № 5. – С. 216 (з листа від 28 листопада 1868 р.)). А бажання М. Семевського все ж опублікувати це важливе джерело (понад два десятки томів), а також величезна зібрана ним колекція мемуарів, записок, різних автографів привели до появи нового щомісячного видання "Русская старина", яке за його редакцією почало виходити з січня 1870 р.

[30] *Гарасименко Ф.* Полтавський краєвий історичний архів // Архівна справа. – Харків, 1928. – Кн. 8. – С. 24.

Глазунов – Базунов та ін.), перестановки слів у реченнях, пропуски окремих слів і цілих фраз, ігнорування авторських підкреслень, довільне розташування абзаців тощо. Окрім того, за роки 1850 і 1851 вийшла деяка плутанина з датуванням, оскільки, як уже згадувалось, часто нотатки робились на окремих аркушах, різного формату, деякі мають тільки дату без вказівки на рік.

У результаті дослідження фотокопій оригіналу були виявлені нові записи за першу половину 1852 р., а також вдалося уточнити датування окремих нотаток за 1850 і 1851 рр. Як наслідок, число щоденникових записів за 1850 р. значно зросло за рахунок 1851 року. Тому публікація щоденника за оригіналом досить суттєво відрізнятиметься від видання І. Ф. Павловського в "Русской старине".

Втретє щоденник О. Бодянського був частково надрукований 1891 р. у Москві в "Сборнике Общества любителей российской словесности на 1891 год" під назвою "Выдержки из дневника О. М. Бодянского"[31]. Це була публікація одного з двох списків щоденника, що належали Товариству. Видання не мало жодної передмови чи коментарів, лише до його назви було додано примітку: "По списку, хранящемуся в библиотеке Общества любителей российской словесности". При порівнянні списку з текстом "Сборника"[32] виявляється, що невідомий публікатор вилучив зі списку шість уривків, очевидно, з цензурних міркувань. Крім того, щоденник зазнав певного редагування, зокрема, знімались українізми О. М. Бодянського, проводилось довільне скорочення тексту тощо. Це видання містить записи щоденника за 1852–1856 рр., причому значно повніше, ніж у публікації О. Кочубинського.

Цікава і поки що не до кінця з'ясована історія появи в Товаристві любителів російської словесності двох списків щоденника О. Бодянського, які для зручності назвемо коротким і повним.

У 70-х роках XIX ст. у Москві розпочали підготовку до святкування 75-річчя Товариства любителів російської словесності, що існувало з 1811 р. Ще у жовтні 1875 р. з числа дійсних членів Товариства було утворено комісію, до складу якої увійшли М. С. Тихонравов, М. І. Стороженко, С. А. Юр'єв, О. М. Веселовський, В. Є. Якушкін, а згодом ще Д. Д. Язиков; на комісію, крім видання творів О. Пушкіна, "возложено было заведывание изданием сборника, который Общество предполагало выпустить ко дню своего 75-летнего юбилея. Сборник как юбилейное издание не вышел, а часть материалов, для него предназначенных, вошла в более позднее издание – в «Сборник Общества любителей российской словесности на 1891 год»"[33].

Поява щоденника у виданні Товариства могла бути викликана наступною причиною. Після смерті дійсного члена Товариства О. М. Бодянського і кількох інших своїх членів, на засіданні 29 жовтня 1877 р. Товариство постановило від-

---

[31] Выдержки из дневника О. М. Бодянского... – С. 109–138.

[32] Записи щоденника за 1850–1852 і 1854 рр., присвячені М. В. Гоголю, зі статті І. Ф. Павловського і "Сборника ОЛРС" були передруковані в книзі "Гоголь в воспоминаниях современников" під назвою "О. М. Бодянский. Из дневников" (М., 1952).

[33] Общество любителей российской словесности при Московском университете: Историческая записка и материалы за сто лет. – М., 1911. – С. 88.

значити заслуги цих визначних осіб[34]. Але оскільки в наступних протоколах не знаходимо згадок про спеціальну доповідь чи засідання, присвячене О. Бодянському, ймовірно, публікація щоденника цього заслуженого діяча у виданні Товариства і була виконанням цього рішення.

Обидва списки щоденника О. М. Бодянського, що належали Товариству, були зроблені у 80-х роках XIX ст. Питання про те, хто міг бути причетний до їх написання, залишається поки не з'ясованим. Не варто забувати про тісні контакти з Товариством О. О. Котляревського. Як відомо, будучи одним із засновників Московського археологічного товариства, О. Котляревський брав активну участь у роботі Товариства любителів російської словесності, у 1865–1867 рр. був його секретарем. За спогадами його друга, теж дійсного члена Товариства О. М. Веселовського, він працював невтомно: "Ратовал за разнообразие и научную серьезность работ общества, содействовал изданию им «Толкового словаря» Даля..., участвовал в публичных чтениях и в журнале общества, составлял содержательные годовые отчеты, полные проектов важных работ..."[35]. У наступні роки, коли доля закинула О. Котляревського спочатку у Дерпт, а потім у Київ, він не припиняв контактів з Товариством.

Т. А. Медовичева пише у своїй статті про причетність М. І. Стороженка і М. О. Веневітінова до появи друкованого нею повного списку щоденника як про очевидну річ. Відомий і авторитетний літературознавець, член-кореспондент Петербурзької АН Микола Ілліч Стороженко у 1880–1884 рр. був секретарем Товариства любителів російської словесності, а у 1894–1901 рр. очолював його, певний час працював бібліотекарем у Рум'янцевському музеї, де багато уваги приділяв збиранню рукописів; він також протягом багатьох років листувався з О. Бодянським. Можливо, версія Т. А. Медовичевої і правдива, шкода, що на підтвердження своєї гіпотези дослідниця не навела жодних вагомих доказів.

Сьогодні обидва ці списки зберігаються у фонді О. М. Бодянського Відділу рукописів Російської державної бібліотеки (повний список: Ф. 36. – Карт. 6. – Од. зб. 1. – 99 арк.; короткий: Ф. 36. – Карт. 6. – Од. зб. 2. – 24 арк.). Короткий список щоденника, як зазначено вище, був опублікований в "Сборнике Общества любителей российской словесности" в 1891 р. А повна копія щоденника лягла в основу теперішньої книги Т. А. Медовичевої.

У 1892 р. з'явилася четверта публікація щоденника О. Бодянського в московському журналі "Русский архив" із передмовою відомого збирача рукописів А. О. Титова і примітками редактора журналу П. І. Бартенєва[36]. Відомий колекціонер і збирач давніх рукописів Андрій Олександрович Титов (1844–1911), успадкувавши ще від прадіда і діда невелику колекцію стародруків, переважно церковно-історичного змісту, почав сам активно збирати рукописи з 1880 р., витрачаючи на це часом значні кошти. Він купував як окремі рукописи у анти-

---

[34] Там само. – С. 140. О. Бодянський був обраний дійсним членом Товариства 10 листопада 1858 р. (Там само. – С. 44).

[35] *Веселовский А.* Воспоминания об А. А. Котляревском... – С. 411.

[36] Из дневника О. М. Бодянского. С предисловием А. А. Титова и примечаниями П. И. Бартенева // Русский архив. – 1892. – № 12. – С. 438–446.

кварів-букіністів, так і цілі їхні зібрання. Коли відбувався розпродаж бібліотеки О. М. Бодянського, А. Титов придбав близько 300 рукописів із зібрання вченого, у тому числі рукописи пам'яток і матеріалів, які вже були надруковані та які планувалось надрукувати у виданнях Товариства історії та старожитностей російських, пам'ятні книжки, твори і вірші самого О. М. Бодянського, велике листування вченого – наукове і приватне[37].

Чимало з цих матеріалів А. О. Титов опублікував. Згодом, після смерті О. О. Гатцука у 1891 р., А. О. Титов придбав у його спадкоємців "большую коллекцию бумаг, принадлежащих покойному профессору Императорского Московского университета О. М. Бодянскому"[38]. Можливо, опублікований у 1892 р. А. Титовим щоденник Бодянського за 1858 р. і є той самий, що був у руках О. Гатцука. Так чи інакше, оригінал цієї частини щоденника О. Бодянського ще належить віднайти.

"Дневник Бодянского действительно заключается в разбитых тетрадках и даже отдельных четвертинках, – повідомляв А. Титов у коротенькій передмові до публікації, – по моим бумагам [он] начинается в Сербии 1839 г. и затем, с перерывами, оканчивается 1858 годом…"[39].

А. О. Титов опублікував лише 12 записів – один за квітень, усі інші – за травень 1858 р. Якщо не буде знайдено оригінал, готуючи до видання повний (відомий на сьогодні) текст щоденника, цю частину доведеться подавати за журнальною публікацією. Однак варто пам'ятати про те, що П. І. Бартенєв, який підготував примітки до щоденника, дозволяв собі досить суттєво втручатись у тексти матеріалів, які вміщував у своєму журналі[40], тому не можна бути впевненим в автентичності тексту щоденника, надрукованого в "Русском архиве".

Остання дореволюційна велика публікація уривків зі щоденника Бодянського, про яку Т. А. Медовичева не згадує у своїй книзі, з'явилася в Петербурзі у 1913 р.[41]. Її підготував одеський історик Михайло Георгійович Попруженко (1866–1943) на основі того оригіналу, який був у першого публікатора щоденника О. О. Кочубинського. М. Попруженко був учнем О. О. Кочубинського на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету і після смерті О. Кочубинського у 1907 р. став його наступником на кафедрі слов'янської філології. З 1910 р. М. Г. Попруженко – ординарний професор Новоросійського університету, з 1916 – заслужений. Був секретарем Одеського товариства історії та старожитностей. 1919 р. емігрував до Болгарії і з 1920 р. професорував у Софійському університеті. М. Г. Попруженко написав чимало робіт з історії і філології, але вже сучасники (О. Соболевський, О. Кочубинський, І. Франко та ін.) відзна-

---

[37] Див.: Андрей Александрович Титов (родился 16 октября 1844; умер 24 октября 1911 г.). Памятка о нем. Составил В. Е. Рудаков. – СПб., 1912. – С. 15.

[38] Див.: Песни крестьян Ярославской губ. первой половины XX ст. Из собрания О. М. Бодянского. С предисловием А. А. Титова. – Ярославль, 1892. – С. 1.

[39] Из дневника О. М. Бодянского… – С. 438.

[40] Див.: *Зайцев А. Д.* Петр Иванович Бартенев. – М., 1989; *його ж.* "Архивный рудокоп" (Фонд П. И. Бартенева) // Встречи с прошлым. – М., 1982. – Вып. 4. – С. 319–347.

[41] *Попруженко М. Г.* Дневник О. М. Бодянского… – С. 413–431.

чали недостатньо високий рівень праць М. Попруженка як з погляду мовознавчого, так і джерельного. Разом з тим дослідники відзначали його заслуги в ознайомленні наукової громадськості з важкодоступними пам'ятками історії південних слов'ян.

На жаль, не надто високим рівнем позначена й праця М. Попруженка над щоденником О. Бодянського. Отримавши від родичів О. Кочубинського щоденник О. Бодянського і знаючи про публікації в "Историческом вестнике" и "Русской старине", М. Попруженко вирішив опублікувати найцікавіші, на його думку, уривки з цього джерела за наступні роки. У той час, коли в О. Кочубинського йдеться про 1852–1854 рр., І. Павловського – 1849–1852 рр., в публікації М. Попруженка – про 1855–1863 рр. За своєю формою публікація М. Попруженка – це розлога стаття, базована на цитуванні щоденника. Він не тільки орієнтується на вступну статтю О. Кочубинського з "Исторического вестника", але дуже густо і щедро цитує її великими уривками і навіть закінчує свою статтю висновками О. Кочубинського. Щодо тексту щоденника, то М. Попруженко подає іноді повністю, іноді більшими чи меншими частинами записи щоденника за 1855, 1856, 1857 і 1863 рр. Окремі записи М. Попруженко коментує в статті, деякі досить докладно, посилаючись на свої роботи (зокрема, записи про діяльність херсонського архієпископа Інокентія (Борисова)).

Не відзначається високою точністю і передача тексту, хоча М. Попруженко працював з оригіналом. У його статті чимало помилок навіть у датуванні записів.

Готуючи свою публікацію, М. Попруженко вирішив піти тим самим шляхом, що і О. Кочубинський, тобто обмежитись "лишь извлечением [із щоденника] некоторых записей, которые приведу по возможности словами автора", вважаючи неможливою публікацію всієї частини щоденника, яка перебувала в його руках, "даже уже ввиду ее объёма"[42]. Думаємо, що не лише великий обсяг, але й цензурні міркування були причиною того, що перші публікатори не наважувались друкувати щоденник без купюр.

Ймовірно, саме від М. Г. Попруженка щоденник потрапив до одеської бібліотеки, якою вчений завідував з 1896 р. У літературі є згадка про те, що до новостворюваного в Одеській публічній бібліотеці Відділу рідкісних видань та рукописів у 1922 р., разом з іншими паперами О. Бодянського, увійшов і його щоденник (1852–1863 рр.)[43]. З тих пір основна частина оригіналу досі відомого щоденника О. М. Бодянського перебуває в Одесі.

І ось перед нами ще одна, уже шоста публікація щоденника О. М. Бодянського.

Текст, який надрукувала у своїй книзі Т. Медовичева (190 с. невеликого формату) – це досить повна копія щоденника кінця XIX ст., що зберігається, як уже зазначалося, у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки (Ф. 36 (О. М. Бодянського). – Карт. 6. – Од. зб. 1. – 99 арк.). Цей список більш-менш точно, правда, з пропусками і помилками, про які буде сказано нижче, відповідає ори-

---

[42] Там само. – С. 415.

[43] Див.: *Тюнєєва О.* Музей книги Одеської публічної бібліотеки // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 2. – С. 48.

гіналу щоденника, який зберігається в Одесі. Проте викликає подив те, що упорядниця обмежилась лише 1852–1857 роками, хоча в копії, за якою вона друкувала, як і в "одеському" оригіналі, є записи і за 1863 р. Тим більше, що в передмові упорядниця заявила, що в книзі надруковано повний щоденник. Можливо, дослідниця не знала про існування оригіналу щоденника, однак, судячи з коментарів, їй відомо про існування опублікованих частин щоденника за 1849 – початок 1852 рр. і за 1858 р.

Однак сьогодні навряд чи потрібно когось переконувати, що хоч би якою якісною була копія, хоч би скільки їх було, і хоч як би ретельно намагався відтворити їх упорядник, повноцінне видання джерела можливе тільки за збереженим оригіналом. У даному випадку маємо таку щасливу можливість. Відомі нам на сьогодні частини оригіналу щоденника О. М. Бодянського зберігаються у двох місцях – в Одесі (Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської наукової бібліотеки ім. О. М. Горького – Ф. 42/І. – 107 арк.; період: квітень 1852 – серпень 1857, травень–липень 1863 рр.) і в Санкт-Петербурзі (РО ИРЛИ. – Ф. 265. – Оп. 2. – № 281. – 25 л.; період: грудень 1849 – лютий 1852 рр.).

Щоправда, в "одеському" оригіналі є одна лакуна – відсутні записи за 15, 16 жовтня, 23 листопада і 1 грудня 1855 р. У 80-х роках XIX ст. вони були в загальному масиві щоденника, з якого робилися копії для Товариства любителів російської словесності. Є вони і в книзі Т. А. Медовичевої. Нещодавно зовсім випадково в архіві О. М. Пипіна в Пушкінському домі в Петербурзі (РО ИРЛИ. – Ф. 250. – Оп. 4. – № 18) нам пощастило знайти чотири аркуші зі щоденника О. М. Бодянського, які виявились записами за 15 і 16 жовтня 1855 р., однак, на превеликий жаль, не повними – без початку і кінця. Звірка їх з текстом у книзі Т. А. Медовичевої вкотре переконує, що між оригіналом і копією існує надто багато відмінностей і на копію не можна покладатись, а отже, пошук записів, яких немає в "одеському" оригіналі, але які є в списку, опублікованому Т. А. Медовичевою, слід продовжувати.

Про щоденник за 1859–1862 рр. дослідникам нічого не відомо. Місцезнаходження оригіналу записів за 1858 р., які опублікував А. Титов у бартенєвському "Русском архиве", поки що не виявлене. Наші спроби знайти ці матеріали в Петербурзі результатів не дали. Однак надія віднайти оригінали записів щоденника залишається, і пошук потрібно продовжувати.

Багато цікавого таїть у собі архів О. М. Бодянського, що зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 99)[44], яким упорядниця не користувалася при коментуванні щоденника. Тут серед матеріалів О. Бодянського, зібраних і частково переплетених А. О. Титовим, є чимало нотаток за різні роки, пам'ятні книжки кінця 30-х – 40-х років XIX ст., записи щоденних витрат (дорожні витрати, на полагодження одягу і взуття, купівлю книжок, листування, ліки і т. ін.). Досліджуючи їх, важливо виокремити ті, які мають щоденниковий характер. Навряд чи можна вважати щоденником справу під

[44] Див.: *Ряппо А. Й.* Архів О. М. Бодянського (огляд) // Радянське літературознавство – 1965. – № 4. – С. 71–78.

титулом "Славянские дневники" (Ф. 99. – Спр. 185/4321. – Арк. 57–67), бо насправді це є перелік бібліотек і їх каталогів в європейських містах, які Бодянський відвідував під час закордонного відрядження (Прага, Загреб, Пешт, Познань та ін.), опис книжок, періодичних видань різними слов'янськими мовами тощо. Однак є і такі, які, на нашу думку, могли б бути включені до складу основного, так би мовити, щоденника. Це, зокрема, справа, яка має архівну назву "Щоденник записів про хід друкування книги «О времени происхождения славянских письмен»" (Ф. 99. – Спр. 38. – Арк. 184–187). Це майже щоденні записи О. Бодянського за липень–грудень 1854 р. і першу декаду січня 1855 р. про поетапну, по главах роботу над коректурою свого дослідження, друк якого було закінчено до ювілейних торжеств у Московському університеті в січні 1855 р. і яке того ж року Бодянський захистив як докторську дисертацію.

Серед матеріалів збірки А. О. Титова є також аркуш, названий "Записи розпорядку дня" (Од. зб. 41. – Арк. 115), але в дійсності – це щоденникові записи за 11–14 січня 1855 р. про святкування 100-річчя Московського університету. І хоча ці нотатки за формою значно лапідарніші, ніж інші записи за ці ж роки, вагомим аргументом на користь включення їх до основного тексту щоденника є відсутність записів за цей період в "одеському" оригіналі. Не виключена вірогідність натрапити на ще якісь сліди щоденника в київському архіві ученого.

Тепер докладніше про те, як співвідноситься опублікований Т. А. Медовичевою текст з оригіналом. Як і у випадку з попередніми публікаціями, у тексті щоденника О. М. Бодянського, опублікованому у книзі Т. А. Медовичевої, дуже багато відхилень від оригіналу.

Основні з них такі: пропуски слів і цілих фраз; зміна розстановки розділових знаків у реченні, що часом веде до спотворення думки; часткове редагування тексту – переставляння або заміна слів, зокрема українізмів, іншими (наприклад, замість ужитого Бодянським слова *особливо* писали *особенно*, замість *молва – слух*, замість *помещена – есть*, *другой – следующий*, *статься – быть*, *своячиной – свояченицей*, *было по всём – никого не застал там, степени – мере, посещал – бывал у, что заставила его – что он,* тощо), або дописування слів, яких в оригіналі взагалі немає. Українізми, яких чимало в тексті щоденника, знімались, а якщо відтворювались, то з помилками, іноді курйозними. Так, слово *сёго* (укр. *сього*) копіїст, а за ним і видавець книжки, прочитали як *иею* (?) (с. 91), замість *мицненько* (тобто *міцненько*) з'явилось дивне слово *лищненько* (с. 116); *чом же не зъисты* перетворилось на *сам же не зъист* (с. 217); і т. д.

О. Бодянський писав розмашистим скорописом, який подекуди важко прочитати – і копіїст часом незрозумілі для нього слова чи звороти випускав, ніяк це не позначаючи. Наприклад, 11.VI.1853 р. О. Бодянський занотував у щоденнику, що на виставці "в доме Благородного собрания... приобрел несколько перочинных ножиков", і тут в книзі стоїть крапка (с. 92), а в оригіналі є ще кілька слів: "вормских и павловских мастеров". У тому ж записі є згадка про передачу вченим книг Т. Г. Шевченкові, який перебував на засланні. Т. А. Медовичева передає ініціали "Т. Г. Ш." у правильному написанні, випускаючи один важливий нюанс, а саме: в щоденнику прізвище опального Шевченка було не просто

сховане за ініціалами, а навмисно перекручене. В оригіналі спочатку було написано Ш. Т. Г., потім закреслено і написано Ш. Г. Т. Здогад про те, що за ініціалами криється Шевченко, висловив ще О. Кочубинський[45].

У кількох місцях копіїст неправильно відчитав дату, відсутні підкреслення О. Бодянського – і все це перейшло в рецензовану книгу.

У записі за 17.ІІІ.1854 р. (с. 121) зустрічаємо двох загадкових осіб – графа Ржевце і короля Собієвського. У примітці 101-й Т. А. Медовичева правильно зазначає, що "Собиевский" – це описка, але треба додати, що описка копіїста (до речі, в обох московських списках), бо у Бодянського в щоденнику написано "Собеский". Щодо графа "Ржевце", то ніякого пояснення в коментарях не знаходимо. У той же час, якби упорядниця переглянула короткий список щоденника, який зберігається у тому ж московському фонді, то виявила б там цей абзац (Ф. 36. – Карт. 6. – Од. 2. – Арк. 8зв.), випущений при публікації в "Сборнике Общества любителей российской словесности", з якого видно, що не було ніякого графа Ржевце, а йшлося про графа Ржевуського, у транскрипції О. Бодянського – Ревуцкого.

У московському списку щоденника, з якого робилася теперішня публікація, виявилося дуже багато неправильно прочитаних слів, які, на жаль, усі перейшли в книгу. Ось далеко не повний їхній перелік (першим вказую слово з книги Т. А. Медовичевої, після тире – слово, яке насправді є в оригіналі): *жаловались – условились; их – его; смерть – жертва; картон – карман; стольная – стальная; кирке – кирхе; сожжение – сочинение; Мяктева – Мякишева; добрые – дробные; всякими – всеми; племянницей – женой; высланный – выписанный; последние – нынешние; прытким – притом; вызываться – навязываться; нынешним – наступающим; напротив – нашими; статьей – сватьей; извощика – ямщика; обирает – сбирает* (українською виходить "оббирає", а в дійсності "збирає"); *да чем – зачем; перенесены – пересланы; уверенный – убежденный; перекрестить – искрестить; узнал – у нас; дело статочное – дело это точное; явно – ясно; унижать – унимать; гниенье – именье; наказанья – покаянья; палить – шалить; за говенье – в заговенье; пошел – поплелся; министру – митрополиту; два – один; более – долее; Пучковой – Тучковой; класть – лишь; походе – ополчении; в № 10-м – в № 109-м; Отечестве – естестве; постоянно – беспрестанно; сам – мол; общественным – общинным; в Совете – в свете; заметку – записку; гимнастику – шагистику; поругал – пожурил; разговорами – разговор шёл; а также – равно как; подтягивать (Парижский договор) – подписывать; с братом – с братией; пришлось – удалось; высказать – изложить; малороссиянам – великороссиянам; оттесок – оттиск; верности – важности; заметил – заключил; сытного – плотного; покончил – только доконал; подробной – пробной; и убогих – у больных; бесстрашные – бесстрастны; в польском монастыре – в Рыльском монастыре; частных – частых; из Схема – из Срема; было несть – было и есть; сдавши – показавши* тощо. Також у книзі можна прочитати, що Гоголь в ліцеї "отличался наиболее *шаржами*, которыми часто заставлял всех

[45] *Кочубинский А.* О. М. Бодянский в его дневнике... – С. 521.

товарищей хохотать до беспамятства" (с. 228). Звичайно, О. Бодянський насправді писав, що Микола Гоголь тішив товаришів *жартами*.

Анотація до книги Т. А. Медовичевої розпочинається словами: "Хранившийся в архиве дневник знаменитого слависта и историка профессора Московского университета Осипа Максимовича Бодянского (1808–1877) публикуется впервые". Це твердження сприймається двозначно. З одного боку, Т. А. Медовичева вперше опублікувала найповнішу архівну копію щоденника. З другого, записи щоденника за 1852–1857 рр., як згадувалося, тією чи іншою мірою були оприлюднені з кінця XIX ст. Однак навіть сьогодні, маючи в руках шосту публікацію щоденника О. Бодянського, можемо констатувати, що цей текст, як було видно, багато в чому не збігається з текстом оригіналу.

Підготовка видання повного (на сьогодні відомого), точно звіреного з оригіналом тексту щоденника О. М. Бодянського з належними коментарями залишається завданням актуальним, що упродовж останніх років виконується в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Не менш важливо всебічно і глибоко прокоментувати сам зміст щоденника, піднявши те величезне листування, яке зберігається в архіві О. М. Бодянського і містить масу фактів про події і осіб, згадуваних у щоденнику. Слід віддати належне цьому вченому, який стільки зробив для вивчення історії України, пошуку та оприлюднення її джерел. Ще навесні 1847 р., ділячись своїми видавничими планами, у листі до історика І. Сахарова О. Бодянський писав: "Южная и Западная Русь – вот поле, которое лежит у нас впусте, хотя – такой необъятной важности для нас. Для первой тружусь почти в каждой книжке своего журнала. Если Бог поддержит, надеюсь сделать многое. Я сам ее сын"[46].

І він дійсно зробив багато. Його працю цінували сучасники – П. Куліш, М. Максимович, Т. Шевченко, В. Антонович та ін. Знаменитими "Чтениями в Обществе истории и древностей российских" досі користуються дослідники. "Громадський чоловік з козацьким серцем" – сказав про О. М. Бодянського М. Драгоманов. У 2008 р. виповнюється 200 років від дня його народження. Ця скромна, але непохитна у своїх переконаннях, невтомна у подвижницькій праці людина заслуговує на нашу вдячну пам'ять і шанобливе ставлення до його думки і слова.

---

[46] *Барсуков Н.* Русские палеологи сороковых годов // Древняя и новая Россия. – 1880. – Т. XVI. – Апрель. – С. 743.

Ігор ГИРИЧ (*Київ*)

Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.;

Новацький Р., Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій. Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866–1934) // Нариси та монографії, ч. 198. – Ополє: Політехніка Опольська, 2007. – 375 с.

За два останні роки сучасне грушевськознавство поповнилося ще на дві монографії, що розповідають про життя і діяльність Михайла Грушевського. Одна книжка належить перу двох провідних київських істориків модерного часу, які вже мають не одне дослідження з ділянки грушевськознавства – Юрію Шаповалу та Ігорю Вербі; друга – це праця двох дрогобицьких грушевськознавців Віталія і Вікторії Тельваків та їхнього співавтора польського історика Романа Новацького.

Попри досить значну, навіть величезну за кількістю грушевськознавчу літературу, окремих монографічних книжкових студій діяльності М. Грушевського досить небагато. Фактично науково-популярної роботи з цієї проблеми ми взагалі ще не мали. Книжка засновника міжгуманітарної дисципліни українсько-американського історика професора Любомира Винара "Михайло Грушевський: історик і будівничий нації"[1] радше є працею, що з'ясовує проблемні питання творчості найбільшого українця XX ст. Вона не є загальноприступною біографією вченого і громадсько-політичного діяча. Подібну роль відіграла хіба єдина праця – книжка учня М. Грушевського Івана Крип'якевича[2], написана відразу по смерті вчителя в 1935 р. Але сьогодні ця робота вже зовсім не задовольняє читацький загал, вона помітно застаріла, не враховує сучасних реалій, та й небагата фактичним матеріалом. Проблемними мають бути визнані й монографії С. Кіржаєва, В. Ульяновського та П. Соханя[3]; Р. Пирога[4] і В. Пристайка та Ю. Шапо-

[1] *Винар Л.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: статті і матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – 302 с. Інші монографії Л. Винара у своїй цілості складають одну велику монографію про Грушевського від початків наукової діяльності до останніх днів життя: *його ж.* Молодість Михайла Грушевського 1866–1894. – Мюнхен: УІТ, 1967. – 36 с.; *його ж.* Михайло Грушевський і Наукове товариство імені Шевченка 1892–1930. – Мюнхен, 1970. – 110 с.; *його ж.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський // *Його ж.* Силуети епох. – Дрогобич, 1992. – С. 77–156. Але, на жаль, в одній книзі його грушевськознавчі монографії так і не були зібрані.

[2] *Крип'якевич І.* Михайло Грушевський. Життя і діяльність. – Львів, 1935. – 28 с.

[3] *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський й Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 322 с.

[4] *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 200 с.

вала[5], а також популярні брошури Я. Малика[6] і Г. Стрельського та А. Трубайчука[7]. По-перше, вони присвячені передусім післяреволюційному періоду життя М. Грушевського, а по-друге, окремим моментам його біографії: праці в Історичній секції ВУАН та взаєминам з комуністичною владою в Україні.

До тематично-проблемних, але суто наукових монографій варто віднести й праці В. Масненка[8], О. Юркової[9], О. Копиленка[10], О. Пріцака[11], Вікторії та Віталія Тельваків[12]. Книжкою для широкого загалу є перший художній роман про Грушевського "Вірую" (2002) Ю. Хорунжого[13], який скоріше можна вважати есеєм-хронікою публіцистичного характеру.

Як для такої масштабної постаті, якою був М. Грушевський, на сьогодні про нього написано малувато книжок. Значно менше, ніж, приміром, про соратника голови НТШ – Івана Франка. Тепер цю прогалину частково заповнено.

Книга Ю. Шаповала та І. Верби вийшла у видавництві "Альтернативи" в серії "Особистість і доба" досить пристойним для України накладом у 2200 примірників і має цілком прийнятний рівень поліграфії. Натомість книжка Віталія і Вікторії Тельваків, що вийшла у відповідній серії Опольської політехніки, має наклад, мабуть, хіба трохи більший 100 примірників і напевно до широкого читача не попаде. Бо ж і побачила світ вона в Польщі, відразу по виходу ставши бібліографічною рідкістю. Зовнішній вигляд її відповідає оперативним високошкільним друкам із грифом "для службового користування". Книжка Тельваків до того ж має чудернацьке текстове оформлення обкладинки і титулів. Нагорі, де, як правило, пишуть прізвища авторів праці, зазначено – "редакція наукова Романа Новацького" (усі прізвища писано польською, назва – українською). Отже, за видавничими стандартами, яких тут зовсім не дотримано, виглядає так, ніби наукова редакція є за значенням вища і важливіша, ніж написання самої книжки. Автори зазначені у лівому нижньому куті. Причому вказано, що вони не писали (взагалі-то прізвище наукового редактора не пишеться на обкладинці, а зазначається на

---

[5] *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – 335 с.; *їх же.* Михайло Грушевський. Справа "УНЦ" і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – 335 с.

[6] *Малик Я.* Михайло Грушевський на чолі Центральної Ради. – Львів, 1995. – 44 с.

[7] *Стрельський Г., Трубайчук А.* Михайло Грушевський – його сподвижники й опоненти. – Львів, 1996. – 192 с.

[8] *Масненко В.* Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – К.; Черкаси, 2000. – 284 с.

[9] *Юркова О.* Діяльність науково-дослідницької кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – 432 с.

[10] *Копиленко О.* "Українська ідея" Грушевського. – К., 1991. – 183 с.

[11] *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, 1991. – 80 с.

[12] *Тельвак Віталій, Тельвак Вікторія.* Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. – К.; Дрогобич, 2005. – 334 с.

[13] *Гирич І.* Презентація першого історичного роману про М. Грушевського // Молода нація. – 2002. – № 2 (23). – С. 354–356.

звороті титулу), а лише "опрацювали" текст. Це слід розуміти так, ніби вони не є авторами тексту, а лише упорядковували матеріал інших авторів, що насправді не відповідає дійсності. І Вікторія та Віталій Тельваки якраз є **авторами** тексту. Серед тих, хто "опрацьовував", зазначений і Р. Новацький. І це теж викликає здивування, бо незрозуміло, а що ж він власне "опрацьовував". Хіба писав польськомовне "Streszczenie"? Є питання й до оформлення титулу другої згаданої книжки. Ю. Шаповал вказаний першим, хоча йому належить п'ять розділів з дванадцяти, а І. Вербі – сім. За правилами, згідно з абеткою, першим мало бути вказано прізвище І. Верби, хоч, зрештою, це питання вирішується самими авторами.

І одна, і друга книжка мають подібну структуру змісту. Але праця Тельваків більш стисла. За обсягом вона майже вдвічі коротша за працю Ю. Шаповала й І. Верби, має кілька цікавих додатків, про які трохи нижче. У книзі сім розділів: "Дитинство і юність", "В університеті святого Володимира", "Львівський період", "Між Львовом та Києвом", "Роки війни та революції", "На еміграції", "Останнє десятиліття". У Ю. Шаповала та І. Верби – 12 розділів. На дореволюційний час відведено п'ять розділів, на визвольні змагання й еміграцію – три, на підрадянський період – теж п'ять розділів.

Самостійну цінність мають додатки до книжки Тельваків. Вони складаються з бібліографії основних писань Михайла Грушевського – більше 300 позицій і бібліографії бібліографій М. Грушевського – 16 позицій. Список робіт самого історика включає передусім його книжкові праці, газетні та журнальні статті. Рецензій і оглядів М. Грушевського Тельваки до цього списку не вносили. Очевидно, саме це і було критерієм "основних праць" М. Грушевського, бо рецензії у творчій спадщині М. Грушевського складають понад третину позицій. Окремий підрозділ становить бібліографічний список "Перевидання фундаментальних студій Михайла Грушевського протягом 1989–2006 років". У ньому 57 позицій. Щоправда, майже половину з них перевиданнями при всьому бажанні назвати не можна. "Спомини" М. Грушевського видавалися С. Білоконем з рукописів, які ніколи і в будь-яких частинах раніше не виходили друком. Так само перевиданнями немає підстави вважати три томи серії "Листування Михайла Грушевського". Та навіть шість томів зібрання праць М. Грушевського у 50-ти томах є лише формально перевиданням. Деякі з речей там друкуються вперше. Варто було цей підрозділ назвати "Праці М. Грушевського, що вийшли друком у 1989–2006 рр.". Найцікавішим бібліографічним списком є "Основні праці про життя та діяльність Михайла Грушевського". Низка позицій у ньому, близько 10%, включає публікації, що не були фіксовані в раніших бібліографічних працях, зокрема в покажчику Б. Грановського[14]. Особливо це стосується включення регіональних українських видань. Цей список має 364 позиції. Найповніше представлено в ньому праці авторів книжки Вікторії і Віталія Тельваків – 37 позицій.

Окремим додатком у книзі вміщено наукову історіографічну студію обох авторів – "Постать Михайла Грушевського в польській історіографії XX століття". Хоч, судячи з нумерації приміток, ця студія є ніби продовженням основного

[14] Михайло Грушевський. Перший президент України, академік: Бібліографія (1885–2000) / Укладач Б. Грановський. – К., 2001. – 384 с.

тексту книжки. Але поставлено її в книзі в кінці додатка після бібліографічних підрозділів додатка. На сьогоднішній день це найповніша публікація з даної теми, яка охоплює практично всіх польських істориків від австрійських часів до падіння комуністичної системи в Польщі та 1990-х рр., які писали про М. Грушевського. Автори розлого цитують польських істориків і подають підрядкову бібліографію. Віталій і Вікторія Тельваки на сьогоднішній момент є головними в українській історичній науці фахівцями з дослідження рецепції творчості М. Грушевського в сусідніх з Україною історіографіях, передусім польській, але також і в російській, німецькій, французькій та румунській історіографіях.

Крім того, у додатку є статейний матеріал "Архів Михайла Грушевського", в якому Тельваки перераховують усі головні архівосховища, де зберігається архівна документація М. Грушевського

І в книжці Тельваків, і в монографії Ю. Шаповала та І. Верби не приділено достатньо місця покликанням на джерела. Для популярної подачі видавництвами кількість посилань було обмежено максимально. Щоправда, у першій праці їхня кількість більша за обсяг текстового матеріалу. На трохи більше двохсот сторінок є майже чотириста приміток, тобто в середньому по дві на сторінку. У другій праці їх, на жаль, значно менше, хоча автори цитують не меншу кількість джерел. Більше того, в розділах велика кількість "залапкованого" тексту, який не має відповідних посилань. Напевно, видавничі вимоги змусили авторів відмовитися від більшості приміток, що не може вважатися слушним. З іншого боку, використання підрядкового поля в книзі Тельваків навряд чи можна вважати вдалим. Автори часто-густо не використовують при повторі вираз "там само", знову і знову подаючи повний бібліографічний опис.

Популярний нарис має свої жанрові вимоги, хронологічно-описовий підхід, поєднання у викладі згадок про творчість вченого упереміш з характеристикою його громадської роботи. З іншого боку, поле для розповіді є завжди широким. І автори черпали з досить багатого на сьогоднішній день відомого фактажу з біографії М. Грушевського ті чи інші факти. В обох книжках простежується цілком традиційний підхід до біографії, що варто визнати вдалим, коли порівнювати ці книжки із фантасмагоричними екзерсисами дніпропетровського історика В. Ващенка в його книжці "Невростенія М. Грушевського". Позитивна, правдива, перевірена інформація біографії куди цікавіша й необхідніша за нагромадження надуманих небилиць і пустопорожніх фантазій із претензією на сенсаційність. Фактичний матеріал автори обох книжок умонтовують в науково вивірений образ людини, яка для України стала Шевченком XX ст., будівничим її науки і взагалі української нації модерного часу.

У цілому в побудові тексту і в підборі фактичного матеріалу між обома книжками можна знайти багато спільного. Так, у першому розділі обох книжок і Тельваки, і І. Верба багато місця приділяють предкам Грушевського, його дідові й батькові. Хіба що в другого автора більше місця відведено найближчим родичам М. Грушевського, братові, сестрі, доньці. Відзначено вплив постаті В. Антоновича як історика на формування світогляду М. Грушевського Обидві групи авторів, не змовляючись, відзначають багато спільних моментів біографії М. Грушевсь-

кого, намагаються не лише йти второваними шляхами біографістики, а й знаходити маловикористовувані стежки у висвітленні життя М. Грушевського Наприклад, згадують про його студентські роботи з царини русистики тощо.

Автори книжок загалом влучно передають тодішню суспільну атмосферу й в основних рисах вдало пояснюють ті чи інші думки і вчинки історика. Правильною треба визнати основну мету обох книжок. А саме – підсумувати всі позитиви досягнення в дослідженні біографії М. Грушевського за останні сорок років у діаспорі і в Україні.

Не скрізь вдалою може бути визнана стилістична тональність оповідей. Розважливо відстороненою, спокійною, без непотрібного надриву вона є у Тельваків і Ю. Шаповала. Натомість витіювато-пафосним, з елементами мелодраматизму є текст, писаний І. Вербою. Бажання цього автора писати художньо справляє в багатьох місцях курйозне враження. Для прикладу: "Пути Гіменея не відволікали Михайла від наукової роботи і навчання" (с. 33). Це автор хотів сказати, що і М. Грушевський був живою людиною, і йому був притаманний юнацький інтерес до жінок. Або: "…скромно підписав псевдонімом М. Сергієнко" (с. 38). Йдеться про першу публікацію в "ЗНТШ", що її, як російський підданий, М. Грушевський не мав змоги підписати відкрито, бо ще не покінчив із стипендіатством і міг бути покараний за українофільство. Так сталося на зламі століть із О. Лотоцьким, який під своїм ім'ям надрукував у "Записках…" статтю і змушений був розпрощатися з планами кар'єри науковця. Незрозуміло також, у чому виявилася "скромність" М. Грушевського при обранні псевдоніма М. Сергієнко. Ще приклад: "Нервову збудженість молодий магістр гасив у батьків" (с. 42). Таких невдалих виразів у книзі І. Верби і Ю. Шаповала багатенько, особливо на початку праці. Це варто поставити на карб літературному редакторові, чиє прізвище зазначене у реквізиті книжки.

Проте такі похибки серйозно не впливають на цінність праці. Головними ж плюсами обох книжок є уточнення багатьох фактів біографії, що випали з уваги укладачів хронології життя М. Грушевського[15]. Подано дати і нюанси написання магістерської праці, наводяться дати й місця подорожей Грушевського, час написання його праць тощо. Автори не обмежуються використанням лише виданих джерел, чого загалом було б достатньо для книжок такого жанру. Вони збагатили зміст монографій низкою нових, ще не відомих за публікаціями фактів з життя вченого. Ю. Шаповал, використовуючи новознайдені документи з архівів СБУ, знаходить нові нюанси у трактуванні підрадянського періоду діяльності М. Грушевського.

Мабуть, при цій нагоді не варто надто глибоко занурюватися в текст і присікуватись до пояснень окремих вчинків історика й політика, що були запропоновані у двох рецензованих працях. Зрештою, у науково-популярному нарисі такі моменти не є визначальними. Про них авторам вільно писати або ні. Можна, скажімо, засумніватись у твердженні Юрія Шаповала, що М. Грушевський у 1920-ті рр. робив ставку передусім на людей, які вийшли зі школи Антоновича. Тоді вза-

[15] *Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я.* М. С. Грушевський Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – 143 с.

галі залишалися живими лише троє учнів Володимира Боніфатійовича: В. Щербина, Л. Добровольський і В. Данилевич. Скоріше навпаки, М. Грушевський волів знаходити для своєї науково-дослідної кафедри й установ молодих людей, нові кадри. Або можна не погодитися з присудом В. Вернадського, винесеним на кінець книжки як підсумок: нібито в М. Грушевському "основне – не політичне – але величезне історичне і фактичне, що залишилось у його виданнях пам'яток і матеріалів" (с. 351). Здається, перше зовсім не варто відокремлювати від другого. Ба більше, друге мало служити підвалиною першого – політичного майбуття України.

Авторам треба подякувати за відчуття історії і вдале вписування в події сторічної давнини постаті нашого найбільшого історика й громадсько-політичного діяча. Ці дві книжки стали першими ластівками популярного біографописання М. Грушевського. Безперечно, вони не будуть останніми в цій проблематиці.

Олексій ЯСЬ (*Київ*)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У КОЛІ РОДИННОГО СЕРЕДОВИЩА

(Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. Л. Винар; відп. за випуск Т. Хоменко. – К.: Вид-во "Кий", 2006. – 662 с.)

Соціокультурне середовище належить до визначальних передумов становлення будь-якої особистості, зокрема знакових історичних постатей. Виняткову роль у цьому оточенні відіграє родинний шар, який становить особливий, самобутній, почасти навіть інтимний світ буття. Саме в ньому формуються засадні світоглядні орієнтири, первинні моделі людської поведінки, персональні нахили та звички, коло життєвих зацікавлень і вподобань, а за великим рахунком – індивідуальний профіль особистості. Отож родинне середовище є тією територією, своєрідною малою сценою, на якій людина випробовує власні творчі сили, робить перші кроки на тернистих дорогах великого життя. Недаремно родинне походження та його впливи належать до неодмінної проблематики наукових, зокрема біоісторіографічних студій. Адже локальне середовище сімейного вогнища відкриває широкий діапазон для різноманітних дослідницьких інтерпретацій, цікавих спостережень та несподіваних узагальнень.

Загалом біографічний матеріал породжує чимало яскравих асоціацій та інтуїтивних припущень, продукує конфронтацію нинішніх концептуальних рефлексій з фактографічною канвою тодішнього життя. Виняткове становище біографії як жанру на межі висвітлення життєпису та спадщини, приватного й офіційного, теорії і практики перетворює її на надзвичайно привабливу предметну галузь, яку розробляли та розробляють чимало дослідників з відмінними інтенціями, мотиваціями й світоглядними настановами.

До їхнього числа слід віднести й авторів зазначеної збірки наукових студій, хоч її складно ідентифікувати в межах якогось конкретного жанру, типу чи виду досліджень. У видовому плані ця праця має певні аналогії з біоісторіографією, але є значно ширшою як у дисциплінарному, так і у проблемно-тематичному сенсі. Власне, вказана збірка сполучає елементи біоісторіографічних, генеалогічних, джерелознавчих, архівознавчих досліджень з певними вкрапленнями документів та ілюстративних матеріалів, які об'єднані навколо вивчення родинної історії Грушевських і Оппокових.

Зауважимо, що автори прагнули щонайповніше відтворити родинне походження М. С. Грушевського, сімейний побут, фамільні зв'язки і традиції, врешті-решт зануритись у неповторну й таємничу атмосферу давноминулого

життя старих українських родів. Утім, хронологічна та предметна локалізація цієї роботи не обмежується добою історика, а й включає і його пращурів, і нащадків.

Первісний пошуковий орієнтир зазначених студій, за висловом Світлани Панькової, спирався на "задум зібрати відомості про найближчих родичів Михайла Грушевського, згаданих ним у знаменитих «Споминах»" (с. 5). Вочевидь такий підхід спричинився до нагромадження розмаїтого фактографічного матеріалу, що не вкладався в певні предметні та видові межі.

Імовірно, що саме специфіка архівних та джерелознавчих пошуків, пов'язаних з родинним оточенням М. С. Грушевського, й спричинилася до своєрідної архітектоніки цієї збірки. Вона складається з двох серій нарисів про походження та відомих представників Грушевських і Оппокових, біографічних покажчиків, укладених за абеткою у вигляді словникових гасел, генеалогічних схем, які доповнюють основний текст і водночас є першорядним довідковим матеріалом. Окрім того, до всього видання складено географічний та іменний покажчики. Відзначимо одразу, що науково-довідковий апарат збірки укладений на високому фаховому рівні і є майже бездоганним. Зокрема, в ньому представлено чималий пласт архівної, біографічної та бібліографічної інформації, який незаперечно свідчить про величезні обсяги пошукової роботи, проведеної авторами.

З поодиноких зауважень, які постають у процесі ознайомлення з науковим апаратом, слід вказати лише на відсутність переліку ілюстрацій. Адже їхня загальна кількість сягає понад 100. Причому низка опублікованих світлин становить неабиякий інтерес як для грушевськознавців, так і для всіх дослідників, які вивчають українську культурну й інтелектуальну історію XIX–XX ст. Варто було б також зазначити, які світлини й ілюстрації публікуються вперше.

В основу викладу матеріалу автори збірки поклали ретроспективний принцип. Тому вихідними точками відліку є найзагальніші етногеографічні й етнокультурні контексти (Чигиринщина, Худоліївка) та перші відомості про походження родин Грушевських і Оппокових. Автори іноді генерують більше питань і припущень, аніж ствердних та перевірених джерелами відповідей, але вперше торують шлях до майже незнаного, наміченого тільки пунктиром родового "простору" Михайла Грушевського. Згодом контексти викладу звужуються до достеменних пращурів ученого по батьківській та материнській лініях. Зокрема, найдавніша згадка про прапрадіда М. С. Грушевського – Данила Грушу – сягає 12 липня 1746 р. (с. 22). Зрештою, відомі постаті родинної історії постають в окремих біографічних замальовках.

Зазначимо, що на сторінках видання подано великі нариси, присвячені представникам чоловічої родинної лінії видатного історика: Федорові Васильовичу (діду), Сергієві Федоровичу (батьку), Марку Федоровичу (чотириюрідному брату), Григорієві Івановичу (двоюрідному брату) Грушевським, Сергієві Вікторовичу Шамраю (рідному племіннику). У цих нарисах простежуємо і низку цікавих мікроісторичних сюжетів, репрезентованих в окремих текстових фрагментах. У них не тільки викладено канву біографічних подій з обсягу зазначених персо-

налій, а й висвітлено специфічні умови й обставини життя Грушевських у контексті тієї чи іншої місцевості, руйнівних перетворень XX ст. тощо. Приміром, у біографічному етюді про Федора Васильовича подається стисла історія села (колишнього містечка) Лісники, де мешкала його родина. Заразом наводиться і майже детективний епізод з пошуками надгробку Ф. В. Грушевського наприкінці 1990-х рр. (с. 66–72). Так в одному нарисі несподівано сполучаються різні пласти часу, пов'язані з родинною історією Грушевських.

Схожі сюжетні повороти спостерігаємо і в начерку про Сергія Федоровича Грушевського. Зокрема, в цьому нарисі розглядається побутування родини в Холмі, Владикавказі, на Ставропіллі тощо. Водночас звертається увага на моральні засади, які панували в родині С. Ф. Грушевського. Слушно наголошується на плеканні духу допомоги рідним, яким повністю просякнута сімейна історія Грушевських. Тож другорядні, на перший погляд, подробиці та деталі родинного життя раптово перетворюються у надзвичайно важливі свідчення для розуміння духовних чеснот та обрисів внутрішнього світу майбутнього вченого. Мабуть, якраз у руслі таких ціннісних настанов формувалося ставлення М. С. Грушевського до родини, яке він розумів як священний обов'язок довічного піклування про близьких людей. Чи не тут варто шукати витоки трепетливої, майже батьківської опіки багатьох членів своєї родини, яку простежуємо в багатьох учинках та діях академіка? Адже світоглядні орієнтири Сергія Федоровича тривалий час залишалися для його старшого сина найвищими моральними мірилами.

Загальний образ С. Ф. Грушевського на сторінках зазначеної праці постає досить складним і далеким від штучної завершеності, особливо щодо його українства. У цьому вбачаємо прагнення авторів утриматися від спокуси надмірно спростити складну і суперечливу минувшину. Вважаємо, що вказана риса є ще одним позитивом цієї збірки.

Несподівану трагічну паралельність і співзвучність з долею М. С. Грушевського спостерігаємо в нарисах про його чотириюрідного брата, педагога, богослова, етнографа та краєзнавця Марка Федоровича Грушевського, та небожа, талановитого, багатообіцяючого молодого історика Сергія Вікторовича Шамрая. Обоє були знищені ненаситним молохом сталінського тоталітарного режиму. Ці постаті змушують замислитися над темою спадковості талантів і творчих здібностей у різних представників родини Грушевських, яку спостерігаємо в нахилах до історичних та взагалі наукових студій.

Значну роль у цій справі, очевидно, відігравала сімейна традиція, сперта на священицький пієтет до пам'яті предків та середовища їхнього буття. Невипадково зацікавлення долею власного роду та історією свого краю спостерігаємо і в Марка Грушевського, і в Сергія Шамрая та низки інших представників цієї родини.

Дуже цікавими є і нариси, присвячені представникам материнської лінії Михайла Грушевського, священицькому роду Оппокових. Наразі слід відзначити, що остаточно форма родинного прізвища Оппокови утвердилася лише 1820 р. (с. 358).

У виданні представлено історико-біографічні етюди про Захарія Івановича Оппокова (дід майбутнього академіка), Глафіру Захаріївну Грушевську (мати), Володимира Амвросійовича Менчиця та інших осіб. На сторінках видання вони постають як надзвичайно енергійні й вольові особистості.

Захарій Іванович упродовж 56 років гідно виконував свої пастирські обов'язки, кілька разів був відзначений державними нагородами, зрештою отримав навіть право спадкового дворянства (с. 376). Саме він започаткував у родині Оппокових традицію світської освіти для своїх синів та пишався їхніми службовими кар'єрами. Зауважимо, що навіть цей окремий факт свідчить про несподівану широту поглядів, ба навіть про гідну подиву прозорливість голови священицької родини щодо майбуття нащадків. Недаремно чимало з Оппокових успішно виявили себе на російській державній та військовій службі, а дехто з них обіймав вважливі посади в радянському партійному і державному апараті. Наприклад, відомий більшовицький діяч Георгій Іполитович Ломов-Оппоков, що ввійшов до першого складу Раднаркому та зробив неабияку кар'єру на службі новому політичному режиму (с. 384–385). Історія немовби навмисно здійснила крутий "сюжетний зигзаг" та звела його у 1930-і рр. у Москві віч-на-віч зі своїм двоюрідним братом – опальним академіком (с. 386–387). Утім, уповні роль Г. Ломова-Оппокова у долі М. С. Грушевського протягом останнього десятиліття життя визначного вченого залишається нез'ясованою. Вона і до сьогодні продукує припущення та версії дослідників.

На цьому самобутньому родинному тлі яскравіше вимальовуються окремі риси Великого історика, зокрема його дивовижна енергійність, надзвичайна працездатність та цілеспрямованість. Значний інтерес викликає й опис Сестринівки, родинного осідку Захарія Івановича Оппокова. З цим селом пов'язані незабутні враження та почування молодого Михайла.

Вельми зворушливо, у підвищеній емоційній тональності написано і нарис про матір М. С. Грушевського – Глафіру Захаріївну. Зокрема, автори звертають увагу на трагічні сторінки родинної історії – смерть трьох рідних братів і сестри, які на все життя закарбувалися у свідомості українського вченого.

Вражає і материнське піклування Глафіри Захаріївни про своїх дітей, зокрема обсяг епістолярного спілкування з ними. Адже до наших днів збереглося понад 2 тисячі листів, адресованих до Михайла, Олександра та Ганни Грушевських (с. 414). Величезний скарб для грушевськознавців!

Своєрідні повороти родинної історії Оппокових споглядаємо і в нарисі про забутого українофіла та єлизаветградського Сковороду – Володимира Амвросійовича Менчиця. Це ім'я і до сьогодні оповите таємничим, загадковим ореолом.

Утім, у збірці подано інформацію й про інших напівзабутих та визначних репрезентантів різних гілок та відгалужень родини Оппокових. Серед них визначний гідролог, академік Євген Володимирович та адвокат, видавець і журналіст Іван Костянтинович Оппокови, лікар та громадський діяч Олександр Григорович Черняхівський, видатний гідробіолог, академік Олександр Вікторович, вченийтеріолог, академік Вадим Олександрович, письменник і кінодраматург Андрій Олександрович Топачевські та багато інших самобутніх постатей.

Насамкінець зауважимо, що збірка наукових студій "Я був їх старший син" цікава з багатьох перспектив і поглядів.

Передусім, вона узагальнює та демонструє солідні здобутки на ниві грушевськознавства.

Крім того, представлена робота є цінним довідковим виданням, особливо з обсягу архівної та бібліографічної евристики.

Досить проста, приступна для широкого загалу манера викладу матеріалу, якою вирізняється зазначене видання, дає змогу активно використовувати його для популяризації імені М. С. Грушевського та його спадщини на теренах сучасного українства.

Та найважливіше те, що зазначені студії українських музеєзнавців викликають нові асоціації й враження, продукують ширші тлумачення й інші контексти висвітлення інтелектуальної біографії і спадщини Великого Українця.

Сподіваємося, що ознайомлення з цією працею надасть потужних імпульсів грушевськознавцям і спричиниться до появи новітніх студій.

Олексій ЯСЬ (*Київ*)

ІСТОРІОГРАФІЯ В КОНТЕКСТІ ДИСЦИПЛІНАРНИХ ТРАДИЦІЙ ТА ПЕРСОНАЛЬНИХ ВИМІРІВ

(Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. К 75-летию исторического факультета – Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.)

Рефлексії та саморефлексії істориків стають дедалі помітнішим явищем на теренах української історіографії. Вони репрезентують найрізноманітніші способи освоєння інтелектуального простору та соціокультурного середовища побутування гуманітарія, виказують авторські спроби осмислити калейдоскопічність і мінливість пізнавальних ситуацій останніх десятиліть та змалювати просторово-регіональну й дисциплінарну конфігурацію академічної спільноти в ретроспективних і футуристичних вимірах, врешті-решт осягнути загадковий феномен історичної Науки на національних теренах.

Прикметною рисою означених студій є виключна увага до створення інтелектуального продукту, зокрема щодо добору сюжетів, дослідницьких стратегій, сполучення різноманітних ракурсів висвітлення матеріалу, його стилізації та термінологічного представлення тощо. Власне, питання, як виробляти чи творити текст, стає одним із наріжних каменів і навіть одним із установчих концептів сучасного історіописання. Причому цією проблемою переймаються не тільки адепти лінгвістичного повороту та постмодерністських візій, а навіть історики, які перебувають у прихованій чи відкритій опозиції до зазначених інтелектуальних і культурних зрушень.

На цьому тлі видається, що йдеться про питання більш масштабні або, точніше, глобальніші, аніж засоби та стратегії з обсягу мовної репрезентації здобутків і результатів історичної науки. На сьогодні вони, здається, лише відіграють роль лакмусового папірця, який дозволяє помітити явища і процеси, що у свідомості дослідників побутували десь на маргінесі. Відтак нині колеги з фахового цеху все більше й більше замислюються не тільки щодо локалізації контурів та самого ландшафту "території історика", а й стосовно самоусвідомлення вченого-гуманітарія в сучасному швидкоплинному і техногенному світі.

Такі рефлексії продукують не тільки досить звичну для історика діахронію викладу, зокрема різноманітні комбінації часових перспектив, а й спонукають до темпорального, а почасти навіть до культурного та інтелектуального синкретизму.

Варто зазначити, що останній тлумачимо не стільки в контексті апеляції чи редукції до звичних шаблонів і схем, скільки як спробу віднайти нову якість,

новітній зміст у лабіринті класичних і некласичних практик історіописання XIX–XX ст. Адже піднесення відрефлектованості наших уявлень про минувшину (зокрема про минуле науково-гуманітарної, викладацької корпорації, способи її конструювання і функціонування в різних середовищах, формування та видозміни дисциплінарної структури, спрямованість і темпи процесів інституціоналізації) нав'язує часові асоціації й аналогії з сучасними перетвореннями та зрушеннями.

Втім, рефлексії істориків цікаві не тільки в сенсі самоусвідомлення нашої Кліо та її репрезентантів у нинішньому інтелектуальному просторі. Вони примушують замислитися щодо перспективності та дієвості, зрештою стосовно ступеня креативності різних способів прочитання української історії.

Студії з виразною домінацією рефлективних компонентів з'являються на ниві національного історіописання епізодично, хоч і значно частіше, ніж у 1990-і роки. До категорії таких праць слід віднести і монографію одеської дослідниці, професора місцевого університету Тетяни Миколаївни Попової.

Архітектоніка цієї роботи спирається на низку самодостатніх проблемно-тематичних сегментів, які водночас продукують компаративні, контроверсійні, взаємодоповнюючі або перехресні контексти розгляду провідної проблематики. Інколи складається враження, що ця студія вбрана у багатошарову строкату одежину з різними смислами, які в процесі занурення час від часу відкриваються читачеві, зокрема апелюють то до його образної уяви, то до логіки формулювання і змістовного наповнення різноманітних абстракцій.

Не випадково тексти, які склали основу вказаної праці, створювалися протягом другої половини 1990-х рр. – 2006 р. Зауважимо, що порівняно з низкою первісних публікацій відповідні розділи монографії зазнали суттєвих метаморфоз.

Так чи інакше початковою, вихідною точкою праці, своєрідною альфою й омегою авторських конструкцій є минувшина професорсько-викладацької корпорації істориків з університету в Одесі на тлі соціо- та етнокультурних координат Новоросії та Півдня України.

Цей регіональний рефрен усієї студії є майже наскрізним і простежується в більшості сюжетів, але не обмежує ступінь їхньої загальності, а навпаки — надає останнім певних рис самобутності. Більше того, регіональна специфіка, ба навіть феномен Одещини, ще чекає на повноцінні кроскультурні студії.

Проте побутування спільноти одеських істориків у такому просторі пробуджує розмаїті дослідницькі інтенції: формування університетської корпорації на імперській, поліетнічній периферії, специфіка засвоєння й трансляції культурних та інтелектуальних взірців, українiстика і місцеві освітні практики, зрештою сприйняття та спроби реконструкції науково-історичного процесу в Російській імперії, а пізніше в Радянському Союзі з місцевої перспективи.

Отож репертуар проблем, в якому сполучаються власне регіональні аспекти з наукознавчими, методологічними й історіографічними питаннями ширшого масштабу, постає вже при першому погляді на зазначену монографію.

Окреслене проблемне поле є надзвичайно цікавим для авторських спостережень, узагальнень та припущень, що дозволяє як залучити біографічний матеріал,

так і вводити термінологічні елементи, наукознавчі й історіографічні екскурси тощо. Тим більше, що й сама дослідниця тою чи іншою мірою ідентифікує себе з одеською корпорацією істориків.

Недаремно Т. Попова обстоює думку про краєзнавчу / регіональну спрямованість, а за великим рахунком – досить чітку локалізацію предметної області наукової творчості місцевих істориків у межах Північного Причорномор'я – Одещини – Одеси (с. 44).

Вважаємо, що в даному випадку маємо справу не тільки з дослідницькими пріоритетами і вподобаннями, які зумовлені регіональним партикуляризмом, а зі специфічним культурним вибором інтелектуалів, що тривалий час були зорієнтовані на спадщину класичної давнини та новоєвропейські зразки. Чи не в цьому напрямі слід шукати витоки складних і суперечливих взаємин місцевих учених з українською науковою традицією як в імперські часи, так і в радянську добу?

Адже соціокультурні обставини й космополітична інтелектуальна атмосфера віддаленої імперської периферії з давнім культурним спадком, витоки якого виводили з доби античності, породжували справжнє багатство освітніх і дослідницьких практик. З ними було складно конкурувати молодій національній історіографії на початкових стадіях дисциплінарної інституціоналізації та ще й за несприятливих політичних передумов.

Зрештою, інституціоналізації історичної науки, формуванню її дисциплінарної конфігурації, зокрема історіографічного сегмента, в Новоросійському університеті та взагалі в російському, пізніше в радянському і пострадянському інтелектуальному просторі, приділяється чи не найбільша увага в монографії одеської дослідниці. Саме навколо цих проблем, переважно, і концентруються авторські рефлексії.

На жаль, українські контексти у висвітленні зазначеної проблематики суттєво поступаються загальноросійським, загальнорадянським та навіть європейським, світовим. Мабуть, міркування тотальності та генералізації щодо представлення матеріалу були все ж таки визначальними у розгортанні сюжетних ліній.

Однак слід узяти до уваги, що проблеми дисциплінарної історії іманентно вимагають співвіднесення регіональних ракурсів з просторовими теренами формування історіографії в Російській імперії та СРСР. Тож ієрархія проблем зазначеної студії значною мірою зумовлена складною, майже асиметричною предметною областю.

На думку дослідниці, початок дисциплінарної стадії історіографії пов'язаний з кількома найважливішими ознаками: 1) інтенсивне зростання спеціальних публікацій; 2) формування власної теоретико-методологічної проблематики; 3) поява навчальних курсів у вищій школі (с. 50–51). Вочевидь ці явища відображали не тільки індивідуальні рефлексії вчених стосовно тодішніх дослідницьких практик, а й певною мірою загальні зрушення у самоусвідомленні істориками їхньої фахової царини.

Останні представлені Т. Поповою не лише з одеської перспективи, а й у компаративному сенсі, що додає цілу низку важливих фрагментів до загальної палітри історичної науки в Україні на зламі XIX–XX ст.

Від доби дисциплінарного становлення історіографії кінця XIX – початку XX ст. автор повертає свої погляди до радянського й пострадянського простору. Наразі вона акцентує увагу на формуванні термінологічного апарату історичної науки, зокрема на поняттях "історіографічна ситуація" й "інфраструктура".

Ці термінологічні новації 1970-х –1980-х рр. розглядаються, переважно, в наукознавчому контексті. Зокрема, дослідниця трактує їхнє походження у сенсі традиційної контроверсії "інтерналізм – екстерналізм" та відомої полеміки про фактори наукового розвитку, яка інтенсивно точилася в середовищі радянських інтелектуалів від славнозвісних часів т. зв. "хрущовської відлиги".

Щоправда, автор не порушує питання щодо низки близьких у змістовному і функціональному відношенні понять, які також циркулювали на теренах соціогуманітаристики. Наприклад, не згадується досить цікавий термін "пізнавальна ситуація", який вирізняється своєрідним, "плаваючим" змістом і мінливою адресною спрямованістю.

Таким чином, проблеми дисциплінарного статусу й інституціоналізації історичної науки на сторінках монографії постають у контексті соціалізації, а згодом з перспективи соціокультурної трансформації суспільства.

Відзначимо, що нам імпонує ставлення Т. Попової до творчості радянських учених, зокрема тонке розуміння тих культурних і політичних передумов, інтелектуальної атмосфери, в яких створювалися їхні праці та формувався методологічний інструментарій. Це примушує замислитися щодо загальної спадщини радянського наукознавства, в якій знаходимо своєрідне відлуння, засвоєння і поширення багатьох західних ідей, щоправда у вельми специфічному, а іноді химерному представленні.

Прикметною рисою праці є постійна зміна ракурсів висвітлення: дидактичний та рефлективний, дисциплінарний і проблемний образи історіографії, зміна парадигм й академічна спільнота, зрештою співвіднесення понять "модель" і "образ" тощо. Автор перебуває у стані постійного, захоплюючого пошуку, зокрема прагне широко залучити ідеї і концепти з обсягу історії, філософії та соціології науки, які намагається перенести, адаптувати до студіювання дисциплінарної інституціоналізації історіографії.

Такий підхід видається нам цілком природним і багатообіцяючим, оскільки дає змогу не тільки суттєво розширити дослідницький інструментарій, а й увести конкретну дисциплінарну історію в глобальний наукознавчий контекст. Він надає історикам можливість вийти з вузьких меж предметної локальності, подивитися на дисциплінарні процеси в широкому компаративному сенсі, зокрема перейти до оперування термінологічним апаратом, методами та процедурами, запозиченими з інших наук.

Потреби в таких інтелектуальних, майже синкретичних, мутаціях є незаперечними, тим більше, що сам дух інтердисциплінарності, здається, повсюдно панує в сучасній соціогуманітаристиці на пострадянському просторі.

Втім, виникають спокуси тотально уподібнити механізми дисциплінарної інституціоналізації на теренах Кліо з їхніми аналогами в природничих або

технічних науках. Адже наукознавчий апарат та інструментарій розроблені на їхній ниві набагато краще, аніж у царині історичної науки.

На цьому місці варто висловити деякі застереження і міркування, пов'язані зі специфікою історії як науки.

Зокрема, варто наголосити на підвищеній ролі самосвідомості історика в процесі дисциплінарної інституціоналізації, порівняно, наприклад, з природниками. Попри разючі інтелектуальні та соціокультурні перетворення, особистий досвід, індивідуальні соціальні й культурні практики і навіть творчі вподобання й зацікавлення історика і до сьогодні посідають неабияке місце у виробленні його інструментарію.

Згадаймо старе афористичне визначення неогеґельянця Р. Дж. Коллінгвуда про те, що кожний дослідник "відтворює, прокручує історію у своїй свідомості". Абстрагуючись від традиційної критики неогеґельянства, мусимо визнати, що рефлективні компоненти і в творчості вченого, і в історичній науці відіграють неповторну роль.

Зрештою, це чудово показала дослідниця у своїй монографії, зокрема висвітлюючи різноманітні самоназви (самоідентифікатори) історіографії як нової дисципліни у другій половині XIX – на початку XX ст. (с. 156). Чи не є два десятки назв щодо означення історіографії, які циркулювали на той час паралельно в імперському інтелектуальному просторі, своєрідним виразом такої полівимірної рефлективності?

Та й нині на початку XXI ст. діапазон різноманітних смислів історії як родової мегадисципліни, так і історіографії як субдисципліни є вкрай широким, розмаїтим, суперечливим, а часто й контроверсійним.

Ці особливості авто- та гетерорефлексій істориків і взагалі гуманітаріїв, суспільствознавців свідчать, що механізми дисциплінарної інституціоналізації на ґрунті історичної науки мають істотну специфіку, принаймні щодо ціннісних та нормативних складових. Вочевидь вони є тонкішими, можливо, навіть дифузними, піскуватими, що продукує їхню перманентну видозміну, зокрема стосовно визначення дисциплінарного ядра, статусу міждисциплінарних зв'язків, застосування запозиченого дослідницького інструментарію, способів і форм представлення результатів наукових студій тощо.

Вважаємо, що версіальність як одна із засадничих прикмет історії як науки, мабуть, повною мірою стосується і її дисциплінарної історії, зокрема процесів інституціоналізації.

Крім розробки проблем високого рівня загальності, у студії Тетяни Попової репрезентовані дуже цікаві нариси про одеських науковців – Олексія Маркевича, Петра Біциллі, Євгена Щепкіна (онука відомого російського актора М. С. Щепкіна по батьківській лінії та племінника фундатора знаменитого літературного гуртка М. В. Станкевича по материнській) та Володимира Крусмана. У них автор не тільки порушує традиційний набір сюжетів, властивий для більшості біоісторіографічних досліджень, а й досить часто повертається до попередніх питань.

Відзначимо, що багата наукова спадщина зазначених істориків, зокрема схильність деяких із них до широкої методологічної й історіографічної рефлексії,

дозволяє простежити тодішні інтелектуальні впливи, самобутні повороти думки, індивідуальні реакції на знакові явища та процеси, культурні й політичні метаморфози в Російській імперії тощо. Тому на сторінках монографії ці науковці постають як цікаві, конфліктні та своєрідні особистості, які представлені в багатьох образах і з перспективи різних контекстів.

У широкому сенсі монографія Т. Попової продовжує дослідницькі інтенції, які намітилися останнім часом у працях С. Біленького, В. Потульницького, С. Стельмаха та інших учених щодо вивчення спадку університетських істориків у підросійській Україні XIX – початку XX ст., котрі розробляли проблеми загальної (світової) історії та методології. Очевидно, що вони відіграли помітну роль в інтелектуальному просторі як Наддніпрянської та Південної України, так і Російської імперії взагалі, зокрема в інституціоналізації історіографії як дисципліни.

Варто відзначити, що дослідження біографії будь-якого вченого в жанровому та видовому аспекті дає змогу проаналізувати досить широку проблематику, зокрема розглянути його соціокультурне оточення й інтелектуальну атмосферу побутування. Це повною мірою стосується і праці одеської дослідниці, яка намагається спроектувати академічні кар'єри, творчу спадщину та діяльність окремих науковців на загальне тло дисциплінарної історії.

Приміром, висвітлюючи інтелектуальну біографію Олексія Маркевича, автор у спеціальному екскурсі зупиняється на інституті та становищі приват-доцентів в університетах Російської імперії (с. 225–229). Відтак вона співвідносить загальні тенденції в інституціоналізації історіографії з долею конкретних одеських учених, зокрема з вищезгаданим О. Маркевичем, який став у 1880 р. першим приват-доцентом на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету (с. 234).

Т. Попова приділяє неабияку увагу відтворенню індивідуального візерунку творчості кожного з названих учених, прагне показати різноманітні сторони їхньої діяльності, схарактеризувати провідні напрями досліджень, проаналізувати найголовніші праці, показати взаємини з іншими науковцями, драматичні і трагічні повороти долі, несподівані інтелектуальні й політичні метаморфози (наприклад, Є. Щепкіна, який з екс-кадетів став більшовиком) тощо.

Але, незважаючи на унікальність біографічного матеріалу, дослідниця не випускає з поля зору і проблематику з обсягу дисциплінарної історії історичної науки. Зокрема, вона обстоює думку, що О. Маркевич репрезентував ранній етап становлення історіографії як дисципліни (с. 241).

Водночас дослідниця намагається висвітлити оригінальні інтелектуальні та культурні складові в історичних поглядах та світосприйнятті зазначених істориків. Причому в авторських замальовках світогляд і наукові устремління одеських учених постають не у вигляді певної суми ідей або концептів, а як своєрідні сполучення, що створюють ту чи іншу неповторну палітру поглядів.

У випадку з О. Маркевичем – це елементи романтизму, етнографізму, позитивізму, неокантіанства та ліберально-демократичних ідеалів (с. 317); П. Біциллі – поєднання інтуїтивних, психологічних, антропологічних, культурологічних компонентів у методологічній візії загального історичного синтезу (с. 427–447).

Зауважимо, що локалізація П. Біциллі хронологічних меж романтизму в історичній науці від Просвітництва до початку XX ст., на яку посилається Т. Попова (с. 443), дивним чином узгоджується з побутуванням цього явища в українській історіографії. На її теренах романтичні віяння простежуємо від перших десятиліть XIX ст. до початку XX ст.: у персональному вимірі від Михайла Максимовича до Дмитра Яворницького, а елементи преромантизму – ще в автора / авторів "Історії Русів".

Завершує монографію екскурс, присвячений біоісторіографії, котра розглядається в сенсі давньої традиції історіописання – жанру історичного портрета, витоки якого сягають античних часів.

У світлі сучасних методологічних новацій стрижневою проблемою інструментарію з обсягу біоісторіографії є питання масштабу дослідження. Воно постає як своєрідна дилема між контекстами оточення, середовища, тла, різними видами належності особи до колективу, спільноти, інституції, напряму, школи, товариства, групи (потенційна кількість варіацій майже безмежна) та нормативними, ціннісними, ситуаційними, компаративними й іншими процедурами добору (формалізованими або принаймні уявними в кожній конкретній студії), що частогусто виявляється в найнесподіваніших формах (с. 489–492).

Низка таких проблемних ситуацій розглядається в праці Т. Попової: біографія й біоісторіографія, жанри і джерела, біоісторіографія та регіональна історіографія та ін. Більше того, одеська дослідниця пропонує власний формалізований варіант моделі біоісторіографічного аналізу (с. 498–503).

З огляду на бурхливий сплеск енциклопедичної та словникової справи, а також різноманітних персонологічних студій в українській історіографії від кінця 1990-х до наших днів представлена модель становить незаперечний інтерес для дослідників, позаяк містить певний алгоритм для упорядкування і систематизації фактографічного матеріалу.

Зазначимо, що монографія Т. Попової видана на досить високому поліграфічному рівні з гарним мистецьким оформленням, але вельми обмеженим накладом – 300 примірників. У праці представлено розгалужений та професійно оформлений науковий апарат, але бракує іменного покажчика, що істотно ускладнює пошук необхідної інформації (у роботі згадуються сотні імен).

Зрештою, студія Тетяни Попової продукує найрізноманітніші думки й асоціації, що незаперечно засвідчує злободенність порушених проблем, оригінальність авторських підходів, узагальнень та припущень. Уважаємо, що самобутні рефлексії одеської дослідниці будуть цікаві для багатьох істориків і вчених-гуманітаріїв, а особливо – для колег-історіографів. Адже вони спонукають читача побачити розмаїті версії розробки дисциплінарної історії та замислитися стосовно ідеї взаємодоповнюваності, якої іноді так бракує прибічникам і адептам новітніх течій історіописання.

Іван СВАРНИК (*Львів*)

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie. Przewodnik po zasobie archiwalnym. – Warszawa, 2005.

Важливість і нагальна потреба рецензованого видання цілком очевидні – фонди ЦДІА України у Львові, тривалий час недоступні чи малодоступні для іноземного користувача, є надзвичайно цікавими для науковців сусідніх з Україною держав. У першу чергу, для нашого історичного сусіда Польщі, до складу якої значна частина українських земель входила протягом багатьох століть. З огляду на спільну історичну долю, велика кількість документів історичного архіву у Львові стосуються або прикордонних із Польщею українських земель, або колишніх чи нинішніх польських теренів. Та й сам Львів протягом XV – першої половини XX ст. був одним із важливих осередків польського політичного, культурного й релігійного життя. Тут здавна функціонували найбільші архіви Галичини – Архів давніх актів м. Львова, Земський архів, Державний архів, Архів карт, архіви трьох консисторій та ін., спадкоємцями яких у наш час стали ЦДІА України у Львові й Державний архів Львівської області[1]. До того ж перший путівник по ЦДІАЛ вийшов щойно 2001 р.[2]. Друге (на звороті титулу, щоправда, помилково вказано "Видання І"), доповнене й виправлене відповідно до зауважень рецензентів – Г. Боряка і Я. Крохмаля – видання, також українською мовою, побачило світ у Перемишлі (на титулі "Львів–Перемишль") 2003 р. У "Передньому слові" Д. Пельц до останнього зазначено, що видавнича угода, укладена 2000 р. між ЦДІАЛ і ДА в Перемишлі, передбачала видання "*короткого довідника* про фонди двома мовами", однак на практиці архівісти ЦДІАЛ все-таки підготували путівник. У "Вступному слові" Б. Бобусі до цього самого видання конкретизовано, що за уточненими у 2000 р. принципами путівник "виходить у двох *мовних версіях*: польській та українській". Як випливає з рецензованого 3-го видання, польська й українська мови відрізняються разюче.

* * *

Хоча "Путівник" і виданий для польського користувача, однак це все-таки публікація про український архів, що знаходиться в українському місті, отож алюзії щодо "польськості" Львова, якими густо всіяний текст передмови, є

[1] Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 171–176, 328–329.

[2] Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник. – Львів; К., 2001. – 412 с.

некоректними для науковця. Можливо, це стало реакцією польських істориків на негативну рецензію З. Будзинського[3] на перше українське видання "Путівника". На думку цього критика, в передмові "нерідко чути дух минулої епохи" (очевидно, радянської), а у викладі історії архіву міститься "багато перекручень чи недомовок", "хибної чи не до кінця перевіреної наукової інформації". Зокрема, З. Будзинський сумнівається, що документи ЦДІАЛ відображають "історію українців, які століттями боролись проти чужоземного панування"; що початки архіву можна відносити до діяльності канцелярії короля Данила, його сина Лева й наступних володарів; що "княжий архів Романовичів загинув 1340 р. під час першого нападу на Галичину польського короля Казимира III та під час боротьби за Галичину між Польщею і Литвою, в ході якої 1381 р. згорів Львів". Рецензент зумів побачити в передмові також протиставлення українських і польських (на думку рецензента, замаскованих під "львівськими") істориків, хоча насправді щодо О. Чоловського, Д. Зубрицького, І. Вагилевича, К. Распа, О. Гіршберга, О. Семковича, К. Відмана, О. Бальцера, Є. Барвінського та ін. ужито лише окреслень "відомий", "видатний", а єдиний "національний" прикметник стосується австрійського історика Б. Дудіка. Заперечення З. Будзинського викликала також періодизація історії Галичини – він не розуміє, як можна було зводити епоху XIV–XVIII ст. до Великого князівства Литовського ой Речі Посполитої, як можна західноукраїнські землі XV–XVIII ст. приписувати до Східної Галичини, яка тоді не існувала, й оминати історичну назву Червона Русь, що виникла в XIV ст.[4], чому період міжвоєнної Польщі у львівському архіві починається 1919 р. і навіщо було згадувати ЗУНР 1918–1919 рр. Низку застережень рецензента викликали також "українізовані" особові назви й назви установ. Найбільше вразила його "чорним гумором" назва ф. 556 "Galicyjski zakład dla ciemnych" (на думку рецензента, мало бути "ociemniałych"). При цьому п. Будзинський не зауважив, що документи цього фонду писані польською і німецькою мовами[5], отож українські архівісти перекладали назву не на польську, а на *українську* мову, а польський варіант взяли безпосередньо з документів установи. Вадою географічного покажчика рецензент уважає написання лише українською, а не українською і польською географічних назв, далеких від "україномовних теренів", таких як Jerozolima, Londyn, Monachium, Paryż, Rzym, Watykan. Однак більшість цих назв так само далекі й від польськомовних теренів, отож мали б, за цією логікою, писатися Jerusalem, London, München, Paris, Roma, Vaticano, а зовсім не польською мовою.

* * *

Авторство нового видання на обкладинці не зазначене (хіба що "Головна дирекція державних архівів" і "Державний комітет архівів України"), в титулі – "опрацювання Анни Крохмаль", на звороті титулу – "опрацювання польської

---

[3] Див.: *Budzyński Z.* Polska i ukraińska przeszłość w zasobach lwowskiego Archiwum // Rocznik Przemyski. – Przemyśl, 2004. – T. XL. – Z. 4: Historia.– S. 85–99.

[4] *Budzyński Z.* Polska i ukraińska przeszłość... – S. 87.

[5] Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник. – Львів; Перемишль, 2003. – С. 222.

версії Анни Крохмаль". Характерно, що А. Крохмаль не є автором жодної праці, дотичної до історії чи складу фондів згаданого архіву[6]. Авторські права – ЦДІА України у Львові й Головна дирекція державних архівів (Польщі). Структура – замість 69 розділів і підрозділів, порівняно з попереднім виданням[7], – 66 розділів і підрозділів. Слушні скорочення – усунені "Переднє слово" Д. Пельц (у ньому, щоправда, був один суттєвий момент – передісторія видання "Путівника" й перелік, хочі не зовсім коректний, архівістів, причетних до написання довідника в різні періоди) і "Вступне слово" Б. Бобусі та перелік ілюстрацій, оскільки й самі ілюстрації усунули. Не зовсім виправдані зміни – заміна передмови І. Сварника (обсяг 11,5 с., 47 приміток) про історію архіву і склад його фондів подібною передмовою Анни Крохмаль (8 с., 10 приміток), а також заміна археографічної передмови Г. Сварник (3 с.) аналогічною (4 с.), щоправда, з поясненнями розходжень тексту порівняно з українським варіантом. Ці розходження можна вважати як виправданими – пристосованими для польського користувача, – так і незрозумілими чи сумнівними. Скажімо, А. Крохмаль "значно переробляє" довідки про фондоутворювачів з періоду І та ІІ Речі Посполитої, зокрема про ґродські й земські суди, релігійні інституції, міністерства та інші центральні установи міжвоєнного періоду. В чому ж полягає ця праця?

У статті про магістрати й міські уряди, наприклад, замість чіткого окреслення трьох основних самоврядних органів (рада, лава і громада – communitas) ужито розпливчасту конструкцію "rada miejska, ława sądowa oraz przedstawieciele mieszczan (pospólstwa)" (с. 19). Хоча український текст можна було б доповнити по суті: з 1577 р. у Львові діяли також Колегія 40 мужів та Лонгерія – орган, що відав податками[8]. Зведення до одної двох перших приміток у тій самій статті робить автором цього неточного визначення відомого історика-джерелознавця Я. Ісаєвича. Натомість примітка щодо дати заснування окремих магістратів (с. 19) зовсім не прив'язана до польського тексту. Значно розширюючи історичну довідку про міське самоврядування, зокрема у ХХ ст. (с. 19–21), авторка доводить її до 1990 р. (!). При цьому вона не помічає, що в ЦДІА ці фонди датуються 1382–1898 рр., а з ХХ ст. походять лише складені архівістами інвентарні описи документів Львова й Коломиї (обидва 1938 р.). У статті про ґродські суди (с. 81) містяться дві суперечливі між собою тези – про надання цим судам права вічності з XVI ст. (як в українському варіанті) і з 1631 р., "за винятком перемиського суду, де це сталося 1633 р., та жидачівського, який отримав це право лише 1677 р.". Порівняно з українським варіантом, у польському подано таку класифікацію актових книг за формою: протоколи й індукти (не враховано фасцикулів та індексів), за змістом: книги вписів, реєстри злочинців[9] і судові акти. Останні поділяються

---

[6] Архівні установи України. Довідник. – К., 2005. – Т. 1: Державні архіви – С. 114–126 (бібліографія публікацій про ЦДІАЛ).

[7] Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник. – Львів; Перемишль, 2003. – 492 с., 8 с. іл.

[8] *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. – 2-е вид. – Львів, 2006. – С. 15.

[9] Вид досить рідкісний, оскільки в судочинстві Галичини збереглася лише одна така книга в Сяноцькому ґродському суді

також на 3 підгрупи: акти інквізиції, реєстри справ і книги декретів (в українському варіанті книги протоколів, кримінальних справ і слідств, декретів). Книги вписів: акти публічні, приватні, протестації і маніфестації, реляції, обляти і т. п. В українському варіанті згадано також окремі книги скарг, дрібних судових справ та ін. Про склад ґродського суду польський варіант пише так само недостатньо, як і український, згадуючи лише керівника суду – призначеного королем старосту – і не вказуючи на підстаросту, який очолював суд за відсутності старости, суддю та писаря[10]. Натомість про земський суд А. Крохмаль пише дещо ширше – крім судді згадує ще підсудка й асесорів, вибраних з-посеред шляхти, прибулої на сеймові засідання (в українському варіанті "судових чиновників, що вибиралися на шляхетських сеймиках"). Періодичність засідань судів, на жаль, не відрізняється від українського варіанта: в останньому про ґродські суди сказано, що їх канцелярії діяли постійно[11], а в польському – "діяли протягом усього року" (с. 81). Натомість про земські в українському варіанті "сесії суду, т. зв. "рочки" відбувалися періодично", а в польському – "початково що два тижні, від 1423 року кожні чотири тижні, а з 1454 р. – чотири рази на рік" (с. 84). При цьому дослідниця забула факт, згаданий на попередній сторінці: в Руському воєводстві ці суди запровадили після 1434 р., а в Белзькому – після 1462 р. Додаючи речення про мови, якими провадили ґродські й земські акти (с. 85), А. Крохмаль забула переставити примітку 74 з українського видання, і вона виявилася цілком не прив'язаною до тексту. Довідка про OZN (с. 153–154) доповнена двома новими реченнями, натомість анотація на цей фонд скорочена на 1 рядок, що містив важливу інформацію про діяльність парламентської групи Табору в сеймі і сенаті. Так само скорочені на 1–2 речення анотації на фонди 346 (Спілка євреїв – учасників боротьби за незалежність Польщі. Львівське відділення) й 820 (Погоджувальний секретаріат польських громадських організацій Східної Малопольщі, м. Львів) (с. 153). Який сенс (крім 2 рядків і примітки про зберігання основного масиву документів установи в Перемишлі) має розширена довідка про римо-католицьку консисторію в Перемишлі 1375–1992 рр. (!) (с. 332–333) щодо архівного фонду, який відклався у кількості 15 (!) справ, до того ж лише за 1816–1822 рр.? Навіщо було додавати польську назву, якщо збережено лише німецькомовні документи? Українська довідка про римо-католицьку консисторію в Перемишлі дуже схематична, однак цілком співвідносна з кількома сотнями документів про шкільництво в Тарнівському окрузі за 7 років.

Не вдалося помітити задекларованих у вступі змін "за віровизнаннями" у структурі розділу "Релігія". Статті, як і в українському виданні, розміщені за тою самою схемою – греко-католицька, римо-католицька, євангелістська, вірмено-католицька, іудейська віри. Як і в українському виданні[12], у невідповідних місцях – серед католицьких монастирів – вміщено огляди фондів Святоіванівської

---

[10] Нариси історії архівної справи в Україні. – С. 73.

[11] Правильно мало б бути: "Старостинські канцелярії діяли постійно. За відсутності старост ними керували підстарости".

[12] Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Львів; Перемишль, 2003. – С. 317.

лаври греко-католицького монастиря ОО. Студитів у Львові[13] та Холмської греко-католицької консисторії. Щодо останньої, то Анна Крохмаль справді вносить суттєві правки – замість започаткування в кінці X ст. у складі Волинської єпархії з катедрою у Володимирі пише про XIII ст. (попередницею Холмської єпархії, на її думку, була "eparchia uhrowska" (с. 341), створена бл. 1223 р. кн. Данилом).

Хоча б pro forma А. Крохмаль мала б пам'ятати, що Львів після вересня 1939 р. (який самі галичани не дуже-то полюбляють) перебуває у складі України, тому не писати з малої літери "української держави", при тому, що в попередньому рядку в назві УРСР усі складові написано з великої літери (с. 5), не казати, що документи архіву є "передусім спільною культурною спадщиною Польщі й України" (Там само). Історикові не личить також твердити, всупереч дійсності, що в XV ст. "поза місцевим польсько-руським елементом значну частину мешканців складали німецькі осадники" – німці у Львові з'явилися ще у XIII ст., а перші поляки (не рахуючи вояків і почет Казимира III) осіли тут у XV ст. – та що від середньовіччя (воно, за усталеною періодизацією, тривало з кінця V до другої половини XV ст.) "у Львові селилися численні євреї" (с. 6). Згодом останнє твердження заперечується у статті про Єврейську церковно-шкільну громаду в Белграді: "Початки громади пов'язані з вигнанням євреїв з Іспанії, Португалії й інших європейських країн в кінці XV – на початку XVI ст." (с. 348). Щодо поляків у давньому Львові, то можна покликатися на слова польського історика XVII ст. Ю.-Б. Зіморовича про чотири народи, які початково заселяли Львів – "русинів, ...євреїв і подібних до них правовірних сарацинів, вірмен і татар", та "Казимир довідався, що провінція, щойно здобута, особливо безжалісно та вперто ставилася до поляків"[14]. Після фраз: "Початки Міського Архіву пов'язані з локацією міста і створенням міських органів..." та "в Галицько-Волинському князівстві Львів був важливим міським осередком" дивно звучить твердження, що "початок пізнішому архівові... дала друга локація міста... 1356 р." (с. 5). Львів, на думку авторки, був осідком лише двох митрополій – з початку XV ст. латинської і з XVI ст. православної (с. 6). Поза увагою А. Крохмаль залишилося важливе для Європи православне вірменське (згодом вірмено-католицьке) єпископство, а потім архієпископство[15], як і присутність у Львові великих релігійних центрів мусульман (XIII–XV ст.) і юдеїв (з XV ст.)[16]. У нові часи Львів став також значним центром євангелістської церкви. Однак у наступному абзаці авторка висловлює дещо іншу тезу: львівські вірмени "від 1356 р. мали окрему релігійну спільноту на чолі з владикою (католікосом[17])". Згодом авторка виправляє й це своє твердження, відкриваючи вже три католицькі спільноти у Львові – Римо-католицьку, Православну (потім

---

[13] Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie. – S. 341.

[14] *Зіморович Б.* Потрійний Львів. Leopolis Triplex. – Львів, 2002. – С. 51, 62.

[15] Див., напр.: *Дашкевич Я.* Давній Львів у вірменських і вірмено-кипчацьких джерелах // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Вип. 1. – С. 7–13.

[16] Див.: *Chonigsman J., Wierzbieniec W.* Źródła do dziejów Żydów w zasobie Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego we Lwowie // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. – 1995–1996. – № 3, 2. – S. 39–56.

[17] Насправді католікос є верховним ієрархом усієї вірменської церкви.

Греко-католицьку) й Вірменськуцеркви (с. 13). Греко-католицькуцерквув Галичині А. Крохмаль започатковуєсередньовіччям(с. 13), хоча Перемиська єпархія прийняла унію з Римом щойно наприкінці XVII ст., а Львівська – 1700 року.

Незрозуміло, навіщо А. Крохмаль скоротила виклад історії архіву: уже початок передмови, на відміну від українського тексту, схиляє до думки, що йдеться лише про Архів міста Львова (с. 5–8). Назви останнього, що змінювалися упродовж історії, авторка передає досить вільно: 1787 р. з'являється відкритий нею "старовинний львівський Архів", а 1792 р. "давній Міський Архів" (с. 7), який насправді офіційно називався Архівом міста Львова (Archivumcivitatis Leopoliensis). Натомість назва "Архів давніх актів міста Львова" (очевидно, саме це збиралася написати А. Крохмаль) з'явилася щойно після реорганізації 1891 р. (с. 299). Там само авторка робить ще одне "відкриття" – на її думку, в кінці XVIII ст. "власне Міський Архів творили лонгерські книги й акти", що зберігались у старій ратуші. Натомість раєцькі й війтівсько-лавничі книги разом з індексами після впорядкування їх міським синдиком 1792 р.[18] буцімтооб'єднали з новотвореними з 1792 р. ґрунтовими книгами Міської Табулі й зберігали у приміщенні останньої (щоправда, де саме, А. Крохмаль не вказує). Повідомляючи про впорядкування Архіву м. Львова Д. Зубрицьким, авторка робить три помилки у трьох рядках: хибно називає його членом Міськогоуправління, обмежує його працю 1838 р., хоча насправді опис документів тривав і упродовж 1839 р., й перекручує назву складеного ним інвентаря (с. 7). У тому ж абзаці А. Крохмаль, "удосконалюючи" український текст, викинула фразу про те, що науковий опис архіву пов'язаний з діяльністю видатного просвітителя І. Вагилевича, який 1862 р. здійснив реорганізацію Міського архіву, запровадив нову методику поділу документів та їх описання, у 1862–1866 рр. створив Колекцію пергаментів і здійснив її перший реґестовий опис[19], натомість написала, що він "допомагав К. Распу, який упорядкував лонгерську частину давнього Архіву" (с. 8). Початки Архіву ґродських і земських актів у Львові (згодом Земський архів) авторка відносить до "вісімдесятих років XVIII ст." (с. 8), хоча в українському тексті є точна дата – 1784 р. Серед фактологічних помилок також хибна дата II з'їзду польських істориків у Львові 1890 (с. 8) замість 1891 р.[20]. На початку XX ст., на думку авторки, архів отримав назву "Архів актів земських і ґродських у Львові" (с. 10). Насправді зміни назви відбувалися 1877 р. (Крайовий архів ґродських і земських актів у Львові) й 1919 р. (Земський архів у Львові). Серед директорів цього архіву авторка помилково вказує К. Ліске, а з-посеред видавців "Akta grodzkie i ziemskie", мабуть, через недогляд, вилучає О. Петруського, І. Вагилевича, А. Петрушевича, В. Гейноша, Г. Полячківну. Однак найменше пощастило в усіх виданнях Державному

---

[18] Архівіст Є. Барвінський у 1933 р. писав про це інакше: "Австрійськегосподарювання призвело до того, що архів... опинився в цілковитомунеладі". А К. Бадецький на засіданні Польськогоісторичноготовариства 30 червня 1933 р. прямо заявив про трагічний стан міського архіву.

[19] Детальніше див.: *Дем'ян Г.* Іван Вагилевич – архівіст // Архіви України. – К., 1971. – № 3. – С. 42–50.

[20] *Barwiński E.* Archiwum miasta Lwowa. – Lwów, 1933. – S. 5.

архіву у Львові, створеному на базі Архіву Галицького намісництва 1913 р. В українських виданнях пропущено його початкову (до 1908 р.) історію. Натомість А. Крохмаль відносить початки Державного архіву чомусь до 1933 р. (с. 10). Хоча на наступній сторінці ту ж подію переносить уже до закінчення Першої світової війни, твердячи, що тоді директором реорганізованого архіву став Є. Барвінський. Однак за польськими довідниками це відбулося 1 травня 1913 р.[21]. Кінець абзацу переконує читача, що після 1933 р. Державний архів перестав існувати, злившися з Земським, хоча насправді перестав існувати окремий Земський архів. Досить схематично подано історію архіву після вересня 1939 р. А. Крохмаль неправильно подає назву обох архівів, створених у Львові – замість "Центральний архів давніх актів у Львові" – просто "Центральний архів давніх актів" (такий, насправді, існував у Києві), замість "Обласний історичний архів у Львові" – "Львівський окружний державний архів". При висвітленні історії архіву періоду німецької окупації 1941–1944 рр. авторка переоцінює вплив польських архівістів на німецьку адміністрацію (с. 11), далі забуває згадати про реорганізацію архіву у 1941 р., отож згадка про Філію ЦДІА УРСР стає незрозумілою. У тому самому абзаці, замість сказати про реорганізацію архівної мережі УРСР 1958 р. й виведення її з підпорядкування НКВС-МВС, авторка просто пише про підпорядкування архіву Архівному управлінню УРСР (мало бути Головне архівне управління при Раді міністрів УРСР). Повоєнну історію архіву й напрямки його діяльності А. Крохмаль просто опускає. При описі фондів А. Крохмаль помилково вважає фонди Любомирських і Лянцкоронських фрагментами родинних архівів. Адже перший налічує 2346 справ за 1586–1939 рр. (с. 352), а другий 9798 справ за 1438–1939 рр. (с. 354). Натомість фонду Сапіг (с. 13) у ЦДІАЛ взагалі немає.

Термін "Червона Русь", який, на думку А. Крохмаль, з'явився після раннього середньовіччя (с. 5) й хронологічні рамки якого для авторки є досить розмитими, насправді був запроваджений істориком XVII ст. Ш. Старовольським († 1656), а в картографії – Т. Маковським (т. зв. Радзивилівська карта ВКЛ 1653 р.). Його для означення теренів колишнього Галицько-Волинського князівства й королівства досить недовго використовували виключно чужинці. Паралельно, до того ж значно ширше, вживали традиційну назву "Русь". А терміни "русин", "руський" з кінця середньовіччя й аж до початку XX ст. стали синонімами окреслень "українець", "український". Натомість самі мешканці цих теренів ніколи не вживали терміна "Червона Русь", тому його слід уважати штучним, привнесеним ззовні. Після поразки українських визвольних змагань у Галичині в середині 1919 р. та рішення Паризької мирної конференції 1923 р. частина керівних кіл Польщі спробувала реалізувати мілітарну перемогу над українцями також і в суспільній сфері. Зокрема, 1923 р. в Галичині офіційно заборонили використовувати терміни "українець", "український", заміняючи їх анахронічними "русин", "руський". Цей крок польська адміністрація Галичини й частина науковців згодом розвинули, ще раз "відкривши" назву "Червона Русь". У міжвоєнний період

[21] Słownik biograficzny archiwistów polskich. – Warszawa; Łódź, 1988. – T. I: 1918–1984. – S. 35.

вони інтенсивно впроваджували в життя цей термін (для періоду пізнього середньовіччя) з метою знівелювання первісного етнічного характеру Східної Галичини. Втім, це питання заслуговує на спеціальне дослідження. До термінологічних вад польського путівника слід віднести також твердження, яке завершує довідку про земські суди (с. 85): "...на терені Руського воєводства, зокрема на Волині...". Адже західна частина Волині (колишні Белзьке й Холмське князівства) була захоплена Польщею в кінці XIV ст. і з цих земель виникло Белзьке воєводство й Холмська земля Руського воєводства. Східна Волинь, натомість, була провінцією Литви. Після Люблінської унії 1569 р. у складі Речі Посполитої існувало окреме Волинське воєводство[22]. Отож тут доречнішою була б примітка про акти Холмської землі. Так само не було сенсу повторювати, що з XVI ст. спорадично з'являються записи польською мовою, адже на с. 81 уже вказувалося, що у 1543 р. сейм дозволив використовувати в судах також польську мову.

Досить дивно виглядає також "Вибрана бібліографія" (с. 487–491) з 10 (!) праць українських авторів, жодна з яких не стосується історії і складу фондів архіву, та 51 праці польських авторів, серед яких трапляються не зовсім нові видання з початку XX ст. і навіть з 1896 р. Авторка ігнорує виданий у Львові бібліографічний покажчик повоєнних видань архіву[23], не згадує жодного з кількох десятків збірників документів і довідкових видань, фундаментальних праць з історії архівної справи й джерелознавства.

З дрібніших вад можна вказати на перекручення прізвищ і населених пунктів – Лев Галицький (с. 5) замість Лев Данилович, Полетилло (с. 9) замість Полетило, "Bodnokarowicz" (с. 280) замість Боднарович, хоча на с. 278 той же О. Боднарович написаний правильно, "Suszki", "Suszka" (с. 125, 507) замість Сушко, "Struńskiego", "Struński" (с. 374, 507) замість Струтинський, який фігурує також і в правильному варіанті, "Stara Wieś" (с. 358) замість Старе Село (хоча на с. 356 двічі написано "Stare Sioło") та ін. Незрозуміло, чим не сподобався укладачці М. Венґжин (Угрин-Безгрішний), прізвище якого вилучене з адресатів О. Басараб (с. 358). Українська мова документів вилучена зі статті про Холмську греко-католицьку (з 1875 р. православну) консисторію. Мовно-стилістичні огріхи, наприклад: "archiwum to stało się... Archiwum c. k. Namiestnictwa, które przejęło kompetencje Gubernium" (с. 10), "od księgi wpisów aż do współczesnych akt spraw" (с. 12), "burmistrz... zaczął być tytułowany prezydentem" (с. 19), "Korespondencja o położeniu sytuacji..., głodu na Ukrainie" (с. 281), Українська селянсько-робітнича партія – USPR (с. 279), АН УРСР – AN USSR (с. 485), Ольга Басараб – "Olha" і "Olga" (с. 358), членів відділення товариства – "uczniów z oddziału Towarzystwa" (с. 350) – слід пояснити, мабуть, недоглядом редактора, п. І. Рдзанек.

Попри зазначені недоліки (їх, зрештою, можна знайти в кожному довідковому виданні), слід вітати видання польської версії "Путівника", адже користувачі звертають увагу в першу чергу на інформативність, а вже згодом на тенденційні нотки довідника.

---

[22] Słownik historii Polski. – Warszawa, 1973. – S. 603.

[23] Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові: Покажчик видань архіву та літератури про його діяльність (1947–1988 рр.). – Львів, 1990.

Олена ШЕВЧЕНКО (*Київ*)

Терентьєва Наталія. Таємне грецьке товариство “Філікі Етерія”: організаційний та політико-ідеологічний центр підготовки грецької революції 1821–1829 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 352 с.

Розвиток грецьких студій в Україні на сучасному етапі демонструє значне розширення кола досліджуваних питань, опанування нових сюжетів, використання нових, нетривіальних підходів. Яскравим доказом цього є рецензована книга Наталії Терентьєвої.

Останнім часом вивчення грецької проблематики в Україні відзначається багатоплановістю. Сучасним грецьким студіям притаманний поступовий вихід за межі основних сюжетів історії діаспори, серед яких традиційно фігурували проблеми етногенезу приазовських греків, переселення з Криму, господарське освоєння Приазов’я тощо. У цьому зв’язку розглядувану монографію можна назвати водночас традиційною і новою для вітчизняної еллiністики. Праця Н. Терентьєвої написана на широкій джерельній базі. З одного боку, аналіз джерел, який є невід’ємною частиною наукового дослідження, охоплює багато праць з етнічної історії греків України, а з іншого – тільки в роботі Н. Терентьєвої використано нові документи, які висвітлюють діяльність таємної грецької організації “Філікі Етерія”, зокрема з Історичного архіву Міністерства закордонних справ Греції (с. 26), архіву Національного історичного музею Греції (с. 208, 211, 232 та ін.), Історичного музею-архіву о. Ідра (с. 27, 168, 169, 207, 211), архіву Історико-етнографічного товариства Греції (с. 84, 317), Державного архіву Одеської області (с. 247, 253, 337, 338). У монографії використано документи та фотографії з приватних колекцій та збірок спадкоємців героїв національно-визвольної боротьби грецького народу проти османського панування, а саме Емануїла Ксантоса (с. 301, 307, 308, 312), Ласкаріни Бубулини (с. 233), Іоана Каподістрії (с. 134).

Використання цих документів дало змогу авторці по-новому розставити акценти у дослідженні діяльності “Філікі Етерія”. Розкриваючи основні тенденції становлення та розвитку таємної грецької організації, Н. Терентьєва подає необхідне історико-інформативне тло власного джерелознавчого пошуку, що допомагає зрозуміти логіку історичного розвитку “Філікі Етерія”, його вимоги та орієнтири в суспільно-політичному житті, а також політику владних структур щодо цієї організації. Зіставлення мемуарів учасників революції зі спогадами та записками європейських філеллінів дозволило виявити взаємозв’язок грецької суспільної думки з європейською. Використання дипломатичних документів дало

змогу перевірити, наскільки об'єктивно оцінювали греки зовнішньополітичну ситуацію та вплив зовнішніх факторів на хід революції.

При аналізі історіографічного доробку авторка акцентувала увагу на джерельній базі робіт своїх попередників, простежуючи поступове розширення кола джерел та використання нових підходів в їх обробці (с. 16–19). Необхідно підкреслити, що основний сегмент історіографічної бази дослідження становить грекомовна література. Це дозволило окреслити наукові питання, які вже розглядалися вітчизняними та грецькими авторами, і визначитися із власним баченням історіографічного доробку та існуючих лакун з теми дослідження. Так, дослідниця сумлінно висвітлила малодосліджений сюжет, пов'язаний з обставинами створення товариства "Філікі Етерія" у 1814 р. та одеським періодом його діяльності.

Звісно ж, до проблем національно-визвольної війни грецького народу й, зокрема, історії етеристського руху дослідники зверталися неодноразово. Втім, треба відзначити щонайменше два моменти, які вирізняють рецензовану працю. По-перше, це розкриття діяльності товариства на широкому тлі соціально-економічного, суспільно-політичного та духовного життя грецької діаспори. Акцентування "діаспорного" контексту визвольної боротьби дає змогу глибше зрозуміти перебіг подій, причини і наслідки національної революції.

Іншим фактором, що визначає новизну підходу до розкриття теми, є те, що дослідниця, висвітлюючи ті чи інші факти, накреслює портрети головних діючих осіб, розкриває особливості їхнього внутрішнього світу, ціннісних орієнтирів і життєвих прагнень у нерозривному зв'язку з ідеями, що панували тоді в середовищі грецьких патріотів, з поглядами представників національного Просвітництва. Особливо це стосується розділів, цілком присвячених засновникам та лідерам "Філікі Етерія" – А. Цакалову, Н. Скуфасу Е. Ксантосу, О. Іпсіланті та видатному політичному діячеві І. Каподистрії. Отже, йдеться про зображення людини в історичному процесі, що дає змогу твердити про вміле використання антропологічного методу.

Н. Терентьєвій вдалося проаналізувати й звести в єдину лінію всі основні проблеми, пов'язані з діяльністю "Філікі Етерія", виявити й системно викласти всі фактори, що впливали на розгортання революційної боротьби. Історія таємної організації "Філікі Етерія" є тим стрижнем, на який авторка нанизує інші сюжети, що розкривають широку панораму доленосного для Греції періоду національної революції. Адже дослідниця ставить за мету не просто висвітлити організаційні засади і діяльність етеристського братства, а й дослідити етеристський рух як фактор зростання національної свідомості й найважливішого чинника антиосманської боротьби. Важливим є усвідомлення логіки взаємозв'язку суспільно-політичних процесів, правових і культурних умов, в яких перебували різні грецькі громади, ідеологічних домінант у грецькому середовищі, міжнародної ситуації з напрямками, принципами і результатами діяльності товариства "Філікі Етерія". Саме такий підхід, з одного боку, поглибив суспільно-історичний контекст сприйняття проблеми, а з іншого – надав дослідженню цілісності.

У книзі ґрунтовно розкрито соціально-економічні та політичні умови функціонування таємних грецьких організацій. Авторка подає досить строкату соці-

альну картину Греції та діаспори. Аналізуючи різні верстви грецького суспільства – купців, селянство, духовенство, специфічні верстви фанаріотів та кодзабасів, дослідниця висвітлює їхнє економічне становище, соціальний статус та політичні можливості й доходить висновку, що орієнтація на визвольну боротьбу була дуже неоднозначною. Адже досить сприятливе становище окремих груп грецької еліти робило її схильнішою до суспільно-політичного компромісу з турецькою владою. Авторка особливо підкреслює роль підприємницької верстви в актуалізації ідеї повстання. За всіх преференцій, наданих імперією грецькій верхівці, державний лад Османської імперії, традиційні мусульманські інститути стримували комерційну активність грецьких купців. У країні не було створено необхідних умов для підприємництва й торгівлі, а грецькі купці, як і загалом християнське населення, були беззахисними перед сваволлям османської влади.

Надзвичайно важливу роль у підготовці революції Н. Терентьєва відводить просвітницьким ідеям, які на грецькому ґрунті набули яскравого національно-визвольного забарвлення. У книзі висвітлено грецький варіант "традиційної" дихотомії національної ідеології поневолених народів, а саме: революційну і культурно-просвітницьку альтернативи у національному визволенні. У цьому контексті проаналізовано погляди Р. Велесінліса, А. Кораїса та ін., розглянуто програмні цілі та діяльність грецьких культурно-просвітницьких організацій.

Важливим для пояснення активізації боротьби стало акцентування її тісного зв'язку із загальноєвропейською революційною тенденцією, зокрема з практикою створення різноманітних таємних товариств та із масонським рухом. Залишивши ці моменти поза увагою, дійсно важко було б усвідомити принципи, ідеї та форми етеристського руху.

Історія товариства "Філікі Етерія", його організаційна структура та діяльність поряд з історичними портретами головних діючих осіб організації займають у монографії центральне місце. Продовжуючи тезу про значну роль купецтва в організації революції, Н. Терентьєва звертається до грецького середовища Одеси – великого центру грецької діаспори. Заможність і чисельність одеських купців грецького походження, патріотичність їхніх поглядів, сприятлива позиція російської влади щодо національних ініціатив, без сумніву, були важливими факторами, що обумовили роль Одеси як колиски грецької революції й батьківщини "Філікі Етерія".

Розглядаючи особистості засновників таємної організації, Н. Терентьєва вдало поєднала елементи біографічного дослідження з аналізом економічних і суспільно-політичних детермінант життєдіяльності засновників "Філікі Етерія". Заслугою дослідниці є намагання розібратись у плетиві мотиваційних чинників революційної діяльності, серед яких були альтруїстичні, патріотичні прагнення, а поміж інших і суто особисті фактори. Не уникає авторка й занурення у складне й дискусійне питання відносин етеристів з І. Каподистрією. Цей видатний політичний діяч постає як справжній патріот, талановитий дипломат, чесна й порядна людина. Особливо драматично виглядають у книзі колізії, пов'язані з бажанням графа сприяти національному визволенню Батьківщини та необхідністю дотримуватись обов'язків перед російським імпера-

тором і слідувати в руслі зовнішньої політики Російської імперії, що не передбачала підтримки революційної боротьби.

Дослідниця простежила, як крок за кроком маленька таємна група звичайних одеських купців перетворилася на міцну й розгалужену організацію з великими фінансами, широкою підтримкою численних прихильників. Заслуговує на увагу ретельний аналіз соціального складу товариства, точний підрахунок добровільних грошових внесків з боку грецьких підприємців.

Важливим сюжетом, хоча й не виділеним в окремий розділ, є міжнародні контакти етеристів, спроби знайти підтримку й заступництво великих держав. Аналізується ситуація в Дунайських князівствах, звідки розпочалася революція, висвітлюється позиція молдавських й валаського господарів, греків із походження, стосовно визвольної боротьби.

Досить самостійною і водночас тісно пов'язаною з логікою дослідження частиною монографії є численні додатки (с. 289–351). Документи, підібрані з великою ретельністю, відображають вузлові питання історії товариства "Філікі Етерія". Даний комплекс документів є своєрідною хрестоматією з вивчення актуальних проблем грецької національної революції 1821–1829 рр.

Володимир МАСЛІЙЧУК (*Харків*)

Острась Е. С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк: Донецький національний університет, 2003. – 80 с.

Ця невеличка книжка із цікавою назвою й завжди актуальною тематикою є досить важкодоступною для науковця. Головне у цій книжці – поставлені проблеми та їх розв'язання, нові питання й судження. Уже сама обрана тема й спроба дослідити питання врожайності, торгівлі збіжжям та голоду є самі по собі важливими з огляду на історичні повторення окремих ситуацій з хлібними цінами, смертністю населення від недоїдання, посиленим втручанням державного апарату в аграрний сектор. Висловлені нами зауваження – не докори, не дискусія, а швидше власні роздуми над проблематикою аграрної історії того часу, що аж ніяк не зменшують значення цієї роботи.

Вочевидь дана праця – один із варіантів дисертаційного дослідження. Про це свідчить структура викладу: вступ, чотири розділи, висновки, резюме, примітки й додаток. Авторський стиль справляє досить гарне враження (рідкість у сучасних дослідженнях), робота легко читається.

Отже, дослідник поставив перед собою важливу проблему: врожайність та забезпечення населення хлібом; безсумнівно, вона є доволі складною для висвітлення й дослідження. Харчова цінність хліба (себто продуктів із пшеничного борошна) й потреби в його споживанні є надто складними для виміру, особливо для другої половини XVIII ст. Дуже прикро, що автор оминає світовий контекст проблематики врожайності, голоду й харчування, зокрема цікаво розглянутий у Фернана Броделя[1], тому поза його увагою залишається широкий контекст: поширення пшениці й жита (їхні "конкуренти": овес, ячмінь, бобові), сівозміни та удобрювання, підвищення врожайності та збільшення посівних площ, локальна й міжнародна торгівля, калорійність, ціни на зерно й рівень життя, хліб та соціальна стратифікація (Бродель називає це: "хліб багатих та каша бідних"[2]). Так само політичний контекст, хлібна політика Росії – потреба контролювати хлібний ринок, заготівлі й боротьба з голодом, революція цін XVIII ст. – практично не висвітлені автором. Однак, незважаючи на ці хиби, дослідник дуже вправно намагається опрацювати й систематизувати розрізнений матеріал, зробити зважені висновки.

---

[1] *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – К., 1995. – Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. – С. 79–114.

[2] Там само. – С. 106.

Спонукає до роздумів уже епіграф із твору А. Ільїна. Його наведено російською, то ми переклали: "Любити свій народ – не значить лестити йому чи приховувати від нього його слабкі сторони, але чесно й мужньо висловлювати їх і невтомно боротися з ними". Щоправда, не зовсім зрозуміло, як співвідноситься цей епіграф зі змістом самої роботи, де історик прагне знайти істину, а не освідчитись у любові до химерної категорії "народу".

Мета роботи: "показати головні чинники, які впливали на врожайність зернових культур, розглянути агротехніку та технологію вирощування цих культур, дослідити їх структуру в засіві й врожаї та їх врожайність у різних ґрунтово-кліматичних зонах, проаналізувати загальну частину руху хлібних цін, з'ясувати причини їх зростання, висвітлити становище хлібного ринку та визначити рівень задоволення потреб у хлібі в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст." (с. 4).

Досить побіжно автор торкається історіографії питання, зазначаючи, що спеціальних досліджень про врожайність зернових культур в Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. немає. З цим загалом слід погодитися, але окремі роботи чомусь не згадані у дослідженні, можливо, вони були неприступні для автора. Така доля спіткала, наприклад, досить цікаву невеличку працю Олекси Нарочницького "Справи про "плодоносіе земель" Новгород-Сіверського намісництва за рр. 1787–1796"[3], ґрунтовні роботи Сергія Шамрая, Миколи Ткаченка, Івана Бойка[4], де характеризувалися й хлібні проблеми козацьких господарств[5]. Джерельна база дослідження, як на нас, досить широка, що надає великого значення висновкам. На думку автора, "джерельна база, хоч і не багата, але, на наш погляд, достовірна, що дозволяє дослідити вказану тему" (с. 8). Однак класифікація джерел досить своєрідна з точки зору джерелознавства: автор поділяє джерела не за походженням, а за розподілом "друковані" – "архівні". До друкованих у свою чергу потрапляють разом з топографічними описами намісництв праці Вільного економічного товариства та щоденник Гільденштедта, себто змішується документація офіційного та особистого походження.

Перший розділ роботи присвячено природно-кліматичним умовам на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. Цей невеличкий розділ насправді

---

[3] *Нарочницький О.* Справи про "плодоносіе земель" Новгород-Сіверського намісництва за рр. 1787–1796 // Записки історико-філологічного відділу ВУАН – К., 1928. – Кн. XVII. – С. 243–246.

[4] *Бойко І.* Село Ядлівка на Переяславщині у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. – К., 1931. – Т. 4. – С. 145–159; *Ткаченко М.* Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцівською ревізією (Студії з економічного та соціального питання Полтавського Подніпров'я) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН – К., 1926. – Вип. 7–8. – С. 242–307; *його ж.* Місто Остер в XVII–XVIII вв. (За Рум'янцівською ревізією та іншими матеріялами) // Там само. – К., 1925. – Вип. 6. – С. 151–207; *Шамрай С.* Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (по Рум'янцівському опису) // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1925. – Т. XIX: Науковий збірник за рік 1924. – С. 88–160; *його ж.* Місто Баришпіль у XVIII в. // Історико-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 35–85; тощо.

[5] Крім того, в історіографічний огляд закрався невеличкий недогляд – Михайло Єлисейович Слабченко чомусь виділений як М. О. Слабченко (С. 6).

здатний перерости в окреме дослідження й має значну перспективу для подальших студій, бо в ньому, хоч і побіжно, йдеться про ті природні стихії, що впливали на життя людини здавна: градобій, посухи, сарана, недорід; що пов'язані з діяльністю людини: знищення лісів, пожежі тощо. Від особливостей ґрунту й згаданих природних стихій залежав побут тисяч людей. Висновок автора: "Незважаючи на ці трагічні обставини, родючі землі, добрі пасовища, відносно достатня кількість теплих і сонячних днів та придатний в цілому клімат створювали в Лівобережній Україні сприятливі умови для заняття хліборобством і скотарством" (с. 13). Однак Едуард Острась чітко розуміє, що сама "Лівобережна Україна" – неодноманітний за своїми природно-кліматичними умовами регіон, і якщо Стародубщина й північ Чернігівщини – вкрай слабкородючі, суглинкові землі, то на Полтавщині – зовсім інша картина, тут відчутна близькість степу й переважає чорнозем. Крім того, низка причин голоду чи продажу надлишків – не лише природно-кліматичні умови, а й торговельна кон'юнктура, забезпеченість сусідніх регіонів хлібом, урешті державна політика й соціальні відносини.

Другий розділ "Врожайність зернових культур в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст." багато в чому висвітлює щойно означену проблему географічної різниці родючості. Автор пише про поширення трипільної системи обробітку землі, перераховує основні рільничі культури (жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка, просо, горох, коноплі, льон), визначає норми засіву та терміни дозрівання зернових; дані про врожайність у "самах" автор подає в окремих таблицях (с. 20–21, 27–28, 30–33). Так само для обґрунтування своїх висновків дослідник виносить у таблицю площу орного поля та забезпечення ріллею в 80-х – 90-х роках XVIII ст. у трьох намісництвах (Київському, Чернігівському, Новгород-Сіверському) (с. 35), структуру засіву зернових культур того ж часу (найпоширенішою культурою виявляється жито, потім гречка, ячмінь, овес й лише потім пшениця; у Новгород-Сіверському намісництві основною культурою після жита виявляються коноплі (продукт експорту)) (с. 36). Дослідник з'ясував, яка з хлібних культур давала більше за все хліба у % (Таблиця 10. – С. 38), й надалі досить сміливо наводить таблицю врожайності з графою, чи було населення достатньо забезпечене хлібом (с. 39–40). Виявляється, що Київське (найпотужніше за ґрунтами) намісництво відчувало брак хліба у 1785–1786, 1789, 1799 рр.; Чернігівське недостатньо було забезпечене у 1785, 1786, 1791 рр.; а населення Новгород-Сіверського намісництва повсякчас відчувало брак хліба. Але дані по всіх роках з 1785 по 1799 у дослідника відсутні, й це ускладнює розуміння загальної картини забезпечення населення хлібом. Автор говорить про низьку врожайність зернових й у висновках до розділу з'ясовує причини такого явища (відстала агротехніка, порушення трипільної системи, неякісні засоби виробництва й обробіток землі, посухи, град, сарана, епізоотії та епідемії). Після такого висновку й попередньої "зливи" чисел дослідник закінчує розділ досить дивно: "Але ж особливо досаждали посухи, від яких селяни не мали ніякого захисту, окрім молебню в церкві та хресного ходу з іконами і хоругвами, під час яких благали Бога послати дощ" (с. 42). Власне, ще один спосіб боротьби з посухою (страту відьом) описав український класик Григорій Квітка-Основ'яненко в "Конотопській відьмі". Мабуть,

річ у тім, що автор прагне за економічними показниками наблизитися до людини, але чомусь одним реченням й наприкінці розділу. Як відомо, система землеобробітку мала свої забобони, а "бої" за врожай пов'язувалися зі світом вірувань і традицій, витолочене худобою поле було причиною тривалих міжсусідських ворожнеч, а річний цикл польових робіт разом із церковними святами був основою тогочасного календаря – ці аспекти теми вийшли поза межі дослідження, але надто важливі, щоб про них не згадати.

Наступний розділ присвячено цінам на хліб. Сам автор зазначає, що дані з цього питання епізодичні. Власне, друга половина XVIII ст. – час стрімкого зростання цін на хліб. Едуард Острась цілком вправно спростовує гадку відомого російського соціального історика Бориса Миронова про забезпеченість українських селян того часу хлібом, стверджуючи, що, навпаки, надлишків хліба не було, а "низька врожайність не забезпечувала навіть мінімальних потреб, і більшість селян хліба не доїдала" (с. 45). Хліб переважно був дорогим, й ціна визначалася від врожаю порайонно. Дослідник виводить ціни на хліб й визначає "голодні роки". Найтрагедійнішими виявилися 1786–1787 рр., коли суворі морози знищили посіви озимих культур. Ціна на хліб зростала залежно від місцевості, врожайності та характеру занять мешканців. Вочевидь поширеним було скупництво: хліб скуповували в грудні-січні (коли він найдешевший), а продавали навесні й уліткузначно дорожче. Особливу увагу автор звертає на основне використання зернових – винокуріння, обминаючи соціальну складову даного явища й реформи як гетьмана Кирила Розумовського, так і російського уряду в цій сфері[6]. Але проблематика зростання цін на хліб полягала, про що зазначає автор, у відсутності належної системи збуту, запровадженні паперових грошей у Росії 1769 р. й падінні втроє рубля, розвиткові промисловості, що визначало зайнятість населення. Паритет ціни не відбувався: для споживача вона була високою, для виробника занизькою. Населення переважно злидарювало.

Саме проблематика забезпечення населення хлібом і стала головною для четвертого розділу. Незабезпеченість хлібом близько 45% населення Лівобережної України у 80-х роках XVIII ст. змушувала місцевих імперських чиновників шукати вихід у видачі хліба з громадських "магазинів", скуповувати збіжжя на Правобережжі, запроваджувати систему позик. Але утворення складів й "магазинів" відбувалося украй мляво. Голод 1787 р. став трагедією для населення Лівобережної України. Тому, звичайно, твердження Арнольда Перковського про те, що населення Лівобережної України в останній третині XVIII ст. не зазнавало

[6] *Л[евицкий] О.* К истории винокурения и винной торговли в Малороссии в XVIII в. // Киевская старина. – 1903. – Т. LXXX. – № 11. – Отд. 2. – С. 58–60. Думки з приводу реформ Розумовського щодо винокуріння Миколи Маркевича: *Маркевич М.* Історія Малоросії. – К., 2003. – С. 611; див. також: *Павловский И. Ф.* К истории винокурения в Малороссии // Труды Полтавской ученной архивной комиссии – 1908. – Вып. 5. – С. 65–100; *Тищенко М.* Боротьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права (Збірник соціально-економічного відділу ВУАН – № 6). – К., 1926. – Вип. 2. – С. 198–217; *його ж.* Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в. // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 150–202.

деструктивних змін унаслідок голоду, "не відповідає історичній дійсності" (с. 56). Як уже говорилося, значну увагу Едуард Острась звертає на винокуріння й пияцтво. Хліб скуповувався за великою ціною та йшов на винокуріння. Автор вдається тут до штампів: "Пияцтво свідомо укорінювалось в народний побут, ставало звичаєм, закріплювалося традицією" або "Пияцтво – це була тяжка драма в історії талановитого і працьовитого народу" (с. 57). А як же бути, скажімо, з характеристикою пияцтва серед українців Якова Марковича з покликанням на Фрібе, особу, яка наприкінці XVIII ст. опинилася поза межами "Малоросії" у російських столицях і напевно мала змогу порівняти рівень та особливості вживання алкоголю: "Малороссіяне… меньше употребляютъ горячіе напитки, нежели Великороссіяне"[7]. Автор тут у чомусь нагадує шекспірівського Гамлета, що нарікає на нестримне пияцтво земляків[8]. Чи не належить схильність до трунків до кількасотрічної проблеми європейської історії? Здається, підхід до проблеми поверховий. Йдеться ж про особливий пільговий режим щодо винокуріння й спроби держави обмежити чи взагалі знищити його, звідки й розгромні характеристики пияцтва "малоросів". Й чомусь автор немов уникає розуміння функціонування економічних підвалин, коли виробництво й продаж горілки часто становлять мало не основну статтю прибутків.

У додатках до всієї роботи дослідник наводить таблиці цін на хліб на Лівобережній Україні XVIII–XIX ст.

Висновки автора досить вагомі для подальших досліджень із соціальної історії. Друга половина XVIII ст. – час зубожіння й несплати українським селом податків через злидні. Недоїмки у сплаті податків означали брак коштів на чиновників, армію, навчальні заклади. Низька врожайність призводила до посилення експлуатації селянства й прискорила юридичне оформлення закріпачення селян. Малоземелля, екстенсивність селянського виробництва, надмірне спустошення лісів, зниження життєвого рівня, масове жебрацтво, підвищення рівня злочинності, втечі на південь України – така неприваблива картина постає у висновках Едуарда Острася. Виникає резонне питання – ці проблеми, недоїдання й злидні, однак, порівняно з чим – з нечорноземними районами Росії чи польським селом (і там, і там селяни також недоїдали)? Й що змушувало селян у Франції до потужної "жакерії" кінця XVIII ст. – стабільне й забезпечене життя та відсутність "голодних" років?

---

[7] *Маркович Я.* Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. – СПб., 1798. – С. 55.

[8] "Хоч сам я тут родивсь і призвичаївсь,
Та, як на мене, нам би більше честі
Зламать той звичай, ніж його держатись.
Пиятика ославила вже нас
На всі народи заходу і сходу,
Нас мають за п'яниць, нас дражнять свинями.
Цей звичай всяке наше добре діло
Знеславлює і зводить нанівець".

Шекспір В. Гамлет, принц Датський / Пер. Л. Гребінки // *Шекспір В.* Твори: У 6 т. – К., 1986. – Т. 5. – С. 24.

Але причини й наслідки голоду й недоїдань, як відомо, полягали не лише в природно-кліматичних умовах чи системі господарювання. Автор не згадує про такі важливі речі, як наявність земель для переселення, ділимість селянських родин, збільшення контролю за населенням з боку російського уряду й узагалі імперська політика щодо скасованої автономії Гетьманщини. Й чи, наприклад, голод 1787 р. не призвів до певних наслідків щодо соціальних трансформацій та переміщення населення? От, відомий діяч Ілля Тимковський, що пережив той рік у Києві, згадував про 1787 р.: "С того же года на другой был великий голод; и как Днепр, отбиваемый устьем Десны, всякий год весною на Подоле к Оболонью разом обширно заливал и вырывал берег, и мы видели тогда плывущими на нем избы, сараи, обломки, то в 1788, для отвода его разрывали у левого берега рукав, Черторый, поденною платою вольноприходящим от голоду по 3 копейки. Теперь слышно, что полагают запереть Черторый, для обмелевшего Днепра"[9]. Себто у голодний рік виникав значний надлишок робочої сили, яку можна було найняти для великих робіт за низьку платню.

Едуард Острась описує час великих змін, у тому числі в ціновій політиці та господарюванні. Перед нами тло великих трансформацій, які відображаються на всіх галузях життя. Часи недоїдання та голодувань ставали частиною історичної трагедії доби реформ та іншого "лиха" XVIII ст. У згадуваній дослідником "Енеїді" Котляревського, "енциклопедії" українського побуту кінця XVIII ст., "кургикаючи пісеньок", згадують і про Січ, й набір у пікінерію, "полтавську шведчину":

І неня як свою дитину
З двора провадила в поход;
Як під Бендер'ю воювали,
Без галушок як помирали,
Колись як був голодний год[10].

---

[9] *[Тимковский И.]* Мое определение в службу. Сказание в трех частях 1850 года // Москвитянин. – 1852. – Т. 5. – № 18. – С. 46.

[10] *Котляревський І.* Енеїда. – К., 1988. – С. 52.

6

MISCELLANEA

УНІКАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛЬНЕ СВІДЧЕННЯ ПРО ВИКОНАННЯ ОЛОВ'ЯНОЇ ТРУНИ МИКОЛАЯ СЕНЯВСЬКОГО (1636)

Постали на українському ґрунті мистецькі пам'ятки нечасто мають задокументоване походження. Ще більшою рідкістю є докладні матеріали про створення конкретного вцілілого об'єкта. Знахідка в раєцькій книзі Львова за 1636 р. поповнює скромний фонд знаних досі таких відомостей коротким викладом обставин виникнення єдиної у своєму роді позиції української мистецької спадщини – литого олов'яного саркофага з повнопластичною постаттю вдягнутого в посріблений панцир із золоченими орнаментами небіжчика на віку труни з посрібленими орнаментами та золоченими декоративними деталями[1]. Саркофаг зберігся в каплиці замку Сенявських у Бережанах на Тернопільщині й нині переховується у замку Пяскова Скала поблизу Кракова.

Одинокий бережанський саркофаг привернув увагу ще перших дослідників міста[2]. Дещо докладніше про нього писав Тадеуш Маньковський, матеріал якого побачив світ лише в короткому викладі. Зіставляючи саркофаг з трьома давнішими, він ствердив: "Przedstawiający zmarłego w r. 1636 Prokopa Sieniawskiego jest wyraźnie dziełem innego artysty. Ten ostatni sarkofag jest też niewątpliwym dziełem Jana Pfistera, jak to stwierdza analogia tego dzieła z pomnikiem marmurowym Prokopa Sieniawskiego"[3]. Визначення особи виявилося, однак, помилковим; врешті 1636 р. помер не П. Сенявський[4], а його брат Миколай (див. далі). Лише Мечислав Ґембарович докладніше зайнявся рідкісною пам'яткою й на основі відомостей про родину Сенявських та збереженого в замковій каплиці скульптурного надгробка роботи чинного при їхньому дворі згаданого скульптора з Бреслау (Вроцлава) Йоганна Пфістера[5] дійшов висновку, що саркофаг насправді належить померлому 1636 р. М. Сенявському[6].

---

[1] Репродукції див.: *Gębarowicz M.* Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego Renesansu w Polsce. – Toruń, 1962. – Ryc. 150; *Mańkowski T.* Dawny Lwów jego sztuka i kultura artystyczna. – Londyn, 1974.

[2] Короткий огляд відповідних міркувань див.: *Gębarowicz M.* Studia... – S. 326 (przyp. 46).

[3] *Mańkowski T.* Sarkofagi Sieniawskich // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności. – 1948. – Nr 4. – S. 182.

[4] Про нього див.: *Nagielski M.* Sieniawski Prokop h. Leliwa (zm. 1627) // Polski Słownik Biograficzny (далі – PSB). – Warszawa; Kraków, 1996. – T. XVII/1. – Z. 152. – S. 146–147.

[5] Найдокладніше про нього див.: *Gębarowicz M.* Studia... – S. 266–375.

[6] Ibidem. – S. 326–327, 340. Звід відомостей про майстра та його бібліографію див.: *Heydel M.* Pfister Johann // Słownik artystów polskich tudzież obcych w Polsce czasowo lub stale pracujących (zmarłych przed r. 1966). Malarze, rzeźbiarze, graficy. – Warszawa, 2003. – T. 7: Pe–Po. – S. 79–83. До оприлюднених досі матеріалів до біографії майстра необхідно додати наступний істотний момент – перенісшись до Бережан, він заклав тут осередок скульптурної

Виняткова на тлі доступних нині джерельних матеріалів до історії українського мистецтва розповідь про "організацію" його виготовлення виявилася у львівських міських актах. Одинокий характер самого документа зумовили оригінальні обставини його появи, у свою чергу визначені не менш своєрідною історією створення саркофага, яка висвітлює несподіваний аспект мистецького життя міста, стосунків усередині ремісничого середовища, його складу, контактів з місцевою владою та зовнішнім світом. За змістом та викладеними відомостями – це унікальний причинок до історії мистецької культури міста у всьому якнайширшому спектрі виявів її своєрідності.

Нововіднайдений документ насамперед окреслює значення Львова як мистецького осередку для обширного регіону західноукраїнських земель. Воно виявляється як через замовлення місцевим майстрам необхідного для похорону М. Сенявського (окрім саркофага, йшлося також про посуд для численних учасників траурної церемонії), так і в чинності на ґрунті міста прийшлих митців, які й виконали відповідальне й виняткове замовлення. Документ міського уряду лаконічно описує своєрідну ситуацію, коли Рада, зобов'язана проханням коронної підчашини Катерини Сенявської[7], не могла домовитися з жодним з конвісарів про виготовлення саркофага, які вимовлялися або ж зволікали з відповіддю – "albo nieumiejętność swoię, albo niechcęnie podiąć się takowey roboty iawnie pokazowali". Врешті, за замовлення взялися мандрівні челядники Гануш Баєр та Мартин Прайсгоф, які перебували "на роботі" у львівських майстрів, але з умовою, аби через це їх не переслідували цехові майстри та челядники. Уряд, відкликаючись до свого старшинства над цехами, віддав їм роботу, обіцяючи захист у разі необхідності. Г. Баєр та М. Прайсгоф "trunnę podług modellu sobie danego godnie, chwalebnie, z wielką rzemięsła y umieiętności sławą swoią zrobieli y oddali". Проте їхній успіх, природно, не міг не викликати звичайної людської заздрості цехового середовища. Члени цехів підмовили челядь, і та розіслала повсюдно листи, які закликали переслідувати обох челядників, що нібито виконали роботу як "партачі". Львівський уряд, згідно із узятим на себе зобов'язанням, звернувся до урядів як у Польщі, так і поза її межами, аби челядникам не приписувано вини та не переслідувано їх, "gdysz takową trunnę dla defektu y przyczyn konfissarzów mistrzów lwowskich wzwysz wyrażonych towarzysze mianowani z roskazania, władzą naszą do tey roboty przywiedzieni będąc, zrobieli". Хоча лист скеровано як до польських, так і зарубіжних урядів, його написано польською мовою, що доводить адресування власне до польських міст. Отже, челядники походили з одного з міст Польщі, й це вселяє надію на ймовірність віднайдення інших їхніх документальних слідів.

Окремого розгляду потребує особа небіжчика, для якого відливали саркофаг. М. Ґембарович, нагадаємо, дійшов висновку, що він належить М. Сенявському. Проте документ львівського міського уряду стверджує, що К. Сенявська старалася про труну "Hieronyma Sieniawskiego, podczaszego koronnego, syna jej m[oś]ci". Доводиться визнати, що текст помилково вказує особу. Коронний підчаший І. Сенявський був не сином, а чоловіком К. Сенявської й помер ще 1619 р.[8]. Приготування до його похорону, природно, не могли йти аж у 1636 р. Натомість зазначеного року помер останній син Ієроніма та

традиції західноєвропейського родоводу, який діяв щонайменше до кінця XVII ст. Це єдине таке середовище, чинне на західноукраїнських землях поза Львовом у XVII ст. Найдокладніше про нього див.: *Александрович В.* Малярі та скульптори Бережан у XVII столітті // Шашкевичіана: Зб. наукових праць. – Львів; Вінніпеґ, 2004. – Вип. 5–6. – С. 515–519.

[7] Про неї див.: *Nagielski M.* Sieniawska z Kostków Katarzyna (1576–1647) podczaszyna koronna // PSB. – S. 97–99.

[8] Про нього див.: *idem.* Sieniawski Adam Hieronim (1576–1619), podczaszy koronny // Ibidem. – S. 100–102.

Катерини Сенявських Миколай, так само коронний підчаший[9], звідси замовлення може стосуватися лише його особи. Тому саркофаг, як і вважав М. Ґембарович, належить М. Сенявському: нововіднайдений актовий запис дає цьому документальне підтвердження. А згадка про "коронного підчашого Ієроніма Сенявського, сина коронної підчашини Катерини Сенявської" лише зайвий раз доводить, наскільки непевними можуть бути навіть офіційні урядові документи, й дає важливий причинок до незмінно актуальної проблеми критики джерел.

Окремої уваги заслуговує також справа авторства моделі саркофага. Цю проблему розглянув ще Т. Маньковський у контексті порівняння з потрійним надгробком у замковій каплиці. За висновком дослідника, одна з його фігур "jest bardzo zbliżona do postaci, odlanej w cynie, spoczywającej na również cynowym sarkofagu… (il. 131) Niewątpliwie rzeźba w cynie odlana jest wcześniejszą, figura zaś w czerwonym marmurze rzeźbiona późniejszą – obie zaś ręki Pfistera należą do najlepszych w sztuce lwowskiej, spośród postaci w zbroje zakutych rycerzy na grobowcach pierwszej połowy w. XVII"[10]. Його підтримав М. Ґембарович, наголосивши на портретних вартостях зображення[11]. Нововіднайдений документ дає змогу уточнити характер причетності майстра до саркофага. Оскільки Г. Баєр та М. Прайсгоф працювали, як стверджує атестація львівського міського уряду, "podług modellu sobie danego", Й. Пфістер був автором моделі постаті на віку, що й визначило зауважену її подібність з фігурою на надгробку роботи того ж майстра.

Нововіднайдений документ стосується унікальної пам'ятки української мистецької спадщини, водночас наголошуючи на всій своєрідності мистецького процесу та культурного життя не лише самого Львова, а й усього західноукраїнського регіону, який він очолював. Це також винятковесвідчення ролі та місця європейського напряму мистецьких зв'язків міста й сфери поширення його інтересів та відповідної складової у мистецькому процесі на теренах Західної України.

ДОДАТОК

1636, вересня 30.* Львів. – Атестація львівського раєцького уряду для конвісарських челядників Гануша Баєра та Мартина Прайсгофа у справі виконання олов'яного саркофага Миколая Сенявського.

Attestatio pro parte Baier et Prayshof.

Raice miasta Lwowa. Wszstkim wobec y z osobna kożdęmu do wiadomości przywodziemy y świadectwo czynięmy, isz gdy w teraźnieyszym 1636 roku wielmożna jey m[oś]ć pani Sieniawska, podczaszyna koronna, wesłała do vrzędu naszego radzieckiego lwowskiego, abyzmy mistrzom lwowskim rzemięsła konfisarskiego trunnę cynową na zmarłe ciało godney pamięci j[ego] m[oś]ci pana Hieronyma Sieniawskiego, podczaszego koronnego, syna jej m[oś]ci przystoynie y umiejętnie vrobić roskazali, tedyzmy to sławetnym panu Andrzeiowi Czechowicowi y panu Macieiowi Hayderowi, collegom naszym, raycom lwowskim, odprawić y potrzebie pogrzebowey ciała zmarłego zacznego pana wygodzic zlecili, którzy przez dni pięć po każdego zosobna z confissarzów mistrzów lwowskich posełaiąc y żeby się lubo wszyscy albo kilka ich // **(арк. 1270)** lubo tesz ieden z nich którykolwiek takowey trunny cynowey za zapłatą y nagrodą dobrą zrobią podięli, persuaduiąc, prosząc y robotę onym

[9] Про нього див.: *idem.* Sieniawski Mikołaj h. Leliwa (zm. 1636) // Ibidem. – S. 135–142.

[10] *Mańkowski T.* Dawny Lwów... – S. 250.

[11] *Gębarowicz M.* Studia... – S. 326.

* Датується за попереднім записом на арк. 1254.

zalecaiąc. Z między których Woyciech Szwaradzki, confissarz lwowski, chciał się wprawdzie takowey roboty podiąć, ale się chorobą (iakosz od roku blisko z łoża chorobą złożony nie wstawa) wymowieł, czeladnika iednak swego do pomocy pozwalał. Szymon za się Czechowic, także confissarz, czeladnika swego nie bronił, ale się inszą robotą stołową na tenże niebosczyka j[ego] m[oś]ci pana podczaszego koronnego pogrzeb zasłaniał. Endrys za się y Mikolay! Iłowczyk, także konfissarze lwowscy, od dnia do dnia deklaratią swoię odkładali y zwłoczeli, czym albo nieumiejętność swoię, albo niechcęnie podiąć się takowey roboty iawnie pokazowali. A gdy posłańcy jey m[oś]ci paniey podczaszyney o zrobienie trunny do vrzędu naszego co raz prynaglaliy nastawali, asz mi ędzy czeladzią konfisarską vcciwi Hanus Baier y Marcin Prayschoff w robocie v mistrzów lwowskich konfissarzów na ten czas będący z vmiejętnością y biegłością w rzemięśle konfissarskim ozwawszy się trunnę zrobią takową, któraby ciału y pogrzebowi wygodą była, submissią vczynieli, tylko żeby oto od mistrzów y towarzyszów tak lwowskich, iako po Koronie y extra Poloniae Regnum inquietowani nie byli y bez wszelkiey trudności zostawali. My vrząd potrzebę prędką y nagłą truny zrobienia vpatruiąc, a nastawania do siebie czeladzi od j[ey] m[oś]ci paniey podczaszyney koronny! o robotę takową maiąc, władzą vrzędu naszego, którą nad cechami y ossobami do cechów należącemi mąmy, rozkazalizmy y przywiedli do tego pomienionych Hanussa // **(арк. 1271)** Baiera y Marcina Prayschoff konfissarskiego rzemięsła towarzyszów, obiecuiąc im wszelaką wszędzie vrzędową obronę isz się trunny cynowey zrobić na zmarłe j[ego] m[oś]ci pana podczaszego ciało podięli, iakosz natychmiast sumpt wziąwszy od sług na to do Lwowa zesłanych j[ey] m[oś]ci paniey podczaszyney koronney na materye do roboty potrzebne y zgodne, trunnę podług modellu sobie danego godnie, chwalebnie, z wielką rzemięsła y vmieiętności sławą swoią zrobieli y oddali. Za którą robotę podziękowanie y słuszną nagrodę odniesli, isz tedy mistrzowie konfissarze lwowscy czeladź wędrowną podmowieli y listy (iako nam dano sprawę[)], rozesłali, aby pomienionych Hanussa Baiera y Marcina Prayschoff, konfissarczyków, kiędybykolwiek nadwędrowani byli, lubo podług zwyczajów y praw rzemięśliczych (sic!) trybowano lub naganiano, y kazą kiędyszkolwiek o takową robotę przez nich wygodnie zrobioną y wystawianą, chciąno, tedy my vrząd wszystkich ossob na vrzędach intra et extra Regnum wyssadzonych prosięmy, aby wzwysz pomienieni konfissarczycy wszędzie bez winy, karania y trybowania zostawali, gdysz takową trunnę dla defektu y przyczyn konfissarzów mistrzów lwowskich wzwysz wyrażonych towarzysze mianowani z roskazania, władzą naszą do tey roboty przywiedzieni będąc, zrobieli. Którzy to konfissarczycy isz za tym świadecznym pisaniem naszym wolnemi od cechowych swoich tak mistrzów, tak iako y czeladzi będą y pod protektią vrzędów kiedykolwiek się tylko obrocą, zostaną, pewni jestezmy. My wzaiemną chęć naszę wszystkim w[asz] m[ościo]m, v których ta attestatia nasza mieysce y wagę // **(арк. 1272)** swą odniesie, offiaruięmy. Na co dla lepszey wiary y pewności pieczęć vrzędową przycisnąć y pisarzowi przysięgłęmu podpisać się rozkazalizmy. Dąn na ratuszu lwowskim we środę bliską po świętym Michale roku Pańskiego 1636.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 52: Магістрат міста Львова. – Оп. 2. – Спр. 51. – Арк. 1269–1272.

Володимир Александрович (Львів)

ОПИС РЕГЛАМЕНТУ ПЕЧАТОК ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИХ МОНАСТИРІВ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ В КІНЦІ XVIII СТОЛІТТЯ

Опрацьовуючи рукописні матеріали уманських оо. Василіан, що знаходяться в бібліотеці Ягеллонського університету під назвою "Rękopis klasztorny XX Bazylianów Humańskich" (мікрофільм справи – у Національній бібліотеці у Варшаві, з якого ми

скористалися), вдалося натрапити на цікавий документ, який кидає жмуток світла на значення печатки у діяльності греко-католицьких монастирів Правобережної України кінця XVIII ст. Йдеться про фрагмент "листа Інокентія Матковського, канівського настоятеля, провінціала Польської провінції до рукопокладених монастирів, отців та братів"[1]. Із цього джерела стає зрозумілим, що печатка була невід'ємним атрибутом юридичної сили монастирських документів. Крім того, помітно, що процес запровадження печаток для унійних монастирів був регламентований. Чітко визначались напис та зображення печаток. Цікаво, що у легенді передбачався напис слова "монастир" латинським відповідником "monasterium", у той час, як на печатках римо-католицьких монастирів Правобережжя XIX ст. вживалося слово "conventus"[2].

В основі зображення мав бути символ оо. Василіан – палаючий стовп св. Василя Великого (бл. 329 –379)[3]. Даний опис необхідних складових частин печатки дещо різниться від сфрагісів унійних інституцій XIX ст. на Правобережжі та греко-католицьких парафіяльних печаток Галичини того часу[4]. Водночас зображення стовпа як символу патрона ордену карбується на печатках греко-католицького духівництва принаймні від 70-х років XVII ст.[5]

Документ передаємо згідно з сучасним польським правописом зі збереженням стилю письма того часу:

"...aby w każdym monasterze naszym, jedna tylko dla wszystkich powszechna pieczątka była, z tym około kolumny swiętego Ojca naszego napisem: sigilum monasterii NN. Takowa pieczątka listy, nie tylko od młodszych, ale i od przełożonego pisane, pieczętowane bydź mają tak dalece, że gdy wspomnionego pieczątki wyrażenia na jakowym(?) liście odbierający nie upatrzy, tego listu rozpieczętować, a tym bardziej czytać niema, jako nie prawnie i przeciwko niniejszemu rozrządzeniu pisanego. Nadto bez takowej pieczątki listy do przełożonych zakonu i prowincji pisane, od nich odbierane i czytane nie będą. Chybaby komu z Zakonników w

---

[1] Kraków. Biblioteka Jagiellońska. – Sygn. 4502 (Biblioteka Narodowa. – Mf 51224. – Fol. [91v.–92] (аркуші без пагінації)).

[2] Хоча й позначення слова "монастир" латинським monasterium було характерно також і для західноєвропейської традиції. Приміром, цим словом позначався римо-католицький або православний монастир на карті Полісся Даніеля Цвіккера 1650 р. Див.: *Вавричин М.* Карта Полісся Даніеля Цвіккера // До джерел. Зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 784. Водночас, до прикладу, на печатці Дрогобицького василіанського монастиря (XVIII ст. – 1862 р.) фіксуємо в легенді слово conventus, див.: *Перкун В.* Українські церковні печатки із зібрань Національного музею у Варшаві та Бібліотеці Фундації кн. Чарторийських при Національному музеї у Кракові // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2004. – Ч. 11. – Част. 1. – С. 275.

[3] Зображення із такою атрибуцією див., наприклад, у статті: *Гірник О.* З церковної сфрагістики // Місіонар. – Львів, 1992. – № 3. – С. 26–28.

[4] Див.: *Перкун В.* Греко-католицькі печатки Правобережної України XVIII–XX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2006. – Ч. 13. – Част. 2. – С. 202–206; *Скочиляс Ірина.* До генези греко-католицької парафіяльної сфрагістики Перемишльської єпархії // До джерел. Зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т.1. – С. 609–619.

[5] Печатка василіанина із малюнком вогняного стовпа та написом "Talis est Basilium" скріплює пояснення як свідка скандалу у Новогрудській кафедральній церкві при посвячені Митрофана Соколинського на Смоленського єпископа у 1671 р. (див.: Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – СПб., 1897. – Т. 1: (1470–1700). – С. 323).

podróży zostającemu zdarzyło się list w potrzebie napisać z przyciśnieniem używaniu pozwolonej pieczątki; na ów czas na liście wyrazić ma: z podróży. A gdy tego nie uczyni, list takowy niemabydź czytany. 29 stycznia 1781. Zagorów*".

Віталій Перкун (Київ)

---

* Загорів – нині с. Старий Загорів Локачинського району Волинської обл.

ТВОРИ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО У РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ 1900-х РОКІВ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ УВАГИ

Хоча історія здійснення і публікації прижиттєвих перекладів творів Михайла Коцюбинського російською мовою розглядається в низці праць, студіювання відповідної теми потребує продовження. Ідеться як про вихід за межі узвичаєного кола досліджуваних джерел (досі далеко не повною мірою використано навіть ті "підказки", які містить листування Коцюбинського)[1], так і про нову інтерпретацію запровадженого до наукового обігу фактичного матеріалу. Деякі невисвітлені та дискусійні аспекти теми розглядаються у цих нотатках.

1

У травневому і червневому числах петербурзького журналу "Наука и жизнь" за 1905 р. було вміщено переклад оповідання "Fata morgana"[2], який здійснив Олександр Новодворський[3]. Дотепер він (як і багато інших перекладачів) залишався людиною "без біографії"[4], оскільки дослідники обмежувалися лише тими матеріалами про Новодворського, які містить його єдиний лист до Коцюбинського (від 5 травня 1905 р.[5]), збережений в архіві адресата. Коментатор листа зауважував: "Відомостей про О. Новодворського немає"[6]. У працях Миколи Грицюти він фігурує лише як "російський журналіст"[7] – попри те, що відомий дослідникові лист Новодворського до Коцюбинського написано українською, що, як повідомляє автор листа, в журналі "Наука и жизнь",

---

[1] Юрій Лотман слушно зазначав, що вживання стандартної формули "відсутність джерел" часто свідчить лише про небажання чи невміння їх розшукувати (див.: *Лотман Ю.* Биография – живое лицо // Новый мир. – 1985. – № 2. – С. 228).

[2] Згодом це оповідання стало першою частиною однойменної повісті.

[3] Характеристику художньої якості перекладу Новодворського див.: *Звиняцковский В. Я.* Примечания // М. М. Коцюбинский и русская литература: Документы и материалы. – К., 1989. – С. 183.

[4] Перекладачі – це переважно скромні літератори, яких історія письменства зазвичай ігнорує. Хоча вони, як обґрунтовано писав Юрій Левін, потребують пильної дослідницької уваги, оскільки зацікавлена аудиторія пізнавала зарубіжні літератури "їхніми очима" (*Левин Ю. Д.* Восприятие творчества инонациональных писателей // Историко-литературный процесс: Проблемы и методы изучения. – Л., 1974. – С. 251).

[5] Див.: Листи до Михайла Коцюбинського / Упор. та комент. В. Мазного. – Ніжин, 2003. – Т. IV. – С. 26–27.

[6] Там само. – С. 27.

[7] Див.: *Грицюта М. С.* Михайло Коцюбинський у слов'янських літературах. – К., 1964. – С. 18; *його ж.* Михайло Коцюбинський в російській критиці та літературознавстві // Українська література в російській критиці кінця XIX – початку XX ст. – К., 1980. – С. 365.

секретарем редакції якого він сподівався невдовзі стати, плановано давати в кожному числі кілька аркушів українського матеріалу, а згодом створити "відділ оригінальної української белетристики"[8]. Наявне ж у листі повідомлення про намір автора листа звернутися до Іллі Шрага у справі передплати часопису для Чернігівської міської бібліотеки[9], як і репліка Антона Шабленка в листі до Коцюбинського від 9 травня 1907 р. про те, що Новодворський особисто обговорюватиме з письменником питання підготовки збірника творів українських авторів у російських перекладах[10], – це виразна спонука пошукати не просто українських, а спеціально чернігівських зв'язків Новодворського, що, як з'ясовується, справді існували[11]. Їх дуже виразно насвітлює Дмитро Дорошенко в некролозі "О. М. Новодворський", змальовуючи небіжчика як "людину, що хоч і не була звісна в ширших кругах українського громадянства, але має за собою певні заслуги як щирий громадянин-українець, що брав участь в нашому національному житті і вложив пайку своєї роботи в справу українського відродження"[12].

Новодворський, який народився в селі Лемеші Козелецького повіту Чернігівської губернії, навчався в Чернігівській семінарії, "звідки його було виключено після арешту за політичне злочинство разом з кількома чернігівськими українцями"[13]. Цей арешт (жовтень 1893 р.) було пов'язано з участю Новодворського у діяльності нелегального антиурядового гуртка для самоосвіти, до складу якого входила також майбутня дружина Коцюбинського Віра Дейша[14].

В одному з тогочасних жандармських документів було зазначено: "Семинарист Александр Новодворский, ученик V класса, считается лучшим воспитанником как по наукам, так и по поведению"[15]. Однак пильний нагляд жандармерії завадив йому повною мірою реалізувати значний інтелектуальний потенціал. "Опинившись після кількох місяців тюрми на волі з «вовчим паспортом», – зазначав Дорошенко, – О. М. Новодворський довго бідував, заробляючи приватними лекціями, аж поки не пощастило йому вступити до Петербурзького університету на початку 1900-го року (спочатку на природничий, а потім на філологічний факультет). В Петербурзі покійний – свідомий українець ще з шкільної лави – пристав до студентської української громади і брав у ній, та й взагалі в житті української колонії в Петербурзі діяльну участь. Людина дуже бідна, примушений до того ще й помагати своїй родині, небіжчик оддавав свій час і сили громадській роботі, і це було причиною, що йому довгенько довелось бути студентом"[16]. Новодворський учителював у Бобруйську, Кишиневі, Катеринославі та Одесі, де й помер на початку червня 1912 р. під час складання державних іспитів у Новоросійському університеті. Окреслюючи літературну діяльність небіжчика, Дорошенко зазначав: "О. М. Новодвор-

---

[8] Див.: Листи до Михайла Коцюбинського – Т. IV. – С. 26–27.

[9] Див.: Там само. – С. 27.

[10] Див.: Там само. – С. 336.

[11] На підставі названих листів Володимир Звиняцковський слушно писав про Новодворського як про знайомого Коцюбинського (див.: *Звиняцковский В. Я.* Примечания. – С. 182).

[12] *Д. Д[орошен]ко.* О. М. Новодворський (Некролог) // Рада. – 1912. – № 148. – 29 черв. (12 лип.). – С. 3.

[13] Там само.

[14] Див.: Арести в Чернігові // Народ. – 1893. – № 22. – С. 291–292; М. М. Коцюбинський як громадський діяч: Документи, матеріали, публікації – К., 1968. – С. 124–127, 130, 132–133, 135–138, 186–187.

[15] Там само. – С. 125.

[16] *Д. Д[орошен]ко.* О. М. Новодворський – С. 3.

ський був людиною з чималою ерудицією, особливо щодо українознавства, і з певним літературним хистом; деякі з його заміток про українську літературу і переклади з українського друкувались по петербурзьких виданнях початку 900-х років, але більшість зосталась у рукописах – бо не було змоги в часи лихоліття нашого слова друкувати те по чужих виданнях, а своїх ще не було"[17]. Як випливає з інформацій Дорошенка, Новодворський опублікував, окрім перекладу оповідання "Fata morgana", й інші літературні праці, які ще належить розшукати й дослідити.

Потребує спеціального висвітлення також корпус українського матеріалу в журналі "Наука и жизнь" (1904–1906), де з'явилися друком літературно-критичні статті про українське письменство та переклади зразків української прози. Творчість Коцюбинського було представлено в часописі й інтерпретацією "В путах шайтана", яку здійснив Дмитро Донцов[18]. Як свідчить лист Донцова до Коцюбинського від 29 червня 1905 р., він надсилав переклад авторові на перегляд[19]. Ця інтерпретація досі не потрапляла в поле зору дослідників творчості Коцюбинського[20].

2

У листопадовому числі московського журналу "Русская мысль" за 1906 р. було вміщено новелу Коцюбинського "В путах шайтана" у перекладі, підписаному криптонімом Н. К.[21]. Спробу розшифрувати цей підпис уже зроблено, однак вона, як з'ясовується, лише створює ілюзію того, що "тему закрито". Ця спроба варта спеціального розгляду, оскільки вона виразно свідчить про потребу відповідально ставитися до проблеми встановлення авторства, повсякчас пам'ятати, що хибна атрибуція не є суто "технічним" огріхом, оскільки вона часто ставить під сумнів доказовість пізніших дослідницьких міркувань і висновків[22].

Коментуючи лист Коцюбинського до Михайла Могилянського від 21 січня 1911 р., Федір Погребенник зазначив, що новелу "В путах шайтана" було надруковано в московському часописі "в перекладі М. К. (М. Козиненка)"[23]. Можна гадати, що дослідник потрактував підпис перекладача як його ініціали. Однак, по-перше, насправді інтерпретацію було підписано іншим криптонімом – Н. К., по-друге, ім'я Козиненка (перекладача творів Стефаника російською мовою[24]), якого, цілком очевидно, мав на увазі

---

[17] Там само.

[18] Див.: *Коцюбинский М.* В цепях шайтана: Рассказ / Пер. с укр. Дм. Донцов // Наука и жизнь. – 1905. – № 9. – С. 65–82. Донцов також переклав для названого журналу оповідання Івана Франка "Муляр" (див.: Там само. – № 7. – С. 773–780); ці відомості вже запроваджено до наукового обігу – правда, з неточністю в бібліографічному описі публікації (див.: *Дун О. З.* Твори Івана Франка в російських перекладах (доповнення до бібліографії) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 1998. – Вип. 6. – С. 124).

[19] Див.: Листи до Михайла Коцюбинського – Т. II. – С. 162–163.

[20] Див., напр.: Там само. – С. 163.

[21] Криптонімом Н. К. було підписано і вміщений у грудневому числі "Русской мысли" за 1906 р. переклад оповідання малознаного українського прозаїка Василя Загаєвича "Легка смерть" (першодрук оригінального тексту: Літературно-науковий вістник. – 1901. – Т. 14. – № 1. – С. 54–58).

[22] Див.: *Петровская И. Ф.* Уметь найти нужные сведения: (Размышления о работе историка театра и музыки) // Советская библиография. – 1981. – № 2. – С. 61.

[23] *Коцюбинський М.* Твори: У 6 т. – К., 1962. – Т. 6: Листи (1906–1913) / Текст підготував і склав приміт. Ф. П. Погребенник. – С. 250.

[24] Див.: *Стефаник В.* Рассказы / Пер. с укр. В. Козиненко, предисл. Г. Алексинского. – СПб., 1907.

Погребенник, – Владислав[25]. Невдовзі Мирослав Мороз у бібліографічному покажчикові "Михайло Коцюбинський" відтворив підпис перекладача правильно, але все ж розкрив його як належний Козиненкові – "Н. К[озиненко]"[26], так само вчинив Грицюта, який, правда, не був категоричним, зазначивши, що за підписом Н. К., "очевидно, [...] «ховався» Микола Козиненко"[27]. Йосип Куп'янський беззастережно писав про авторство М. Козиненка, не подаючи автентичного підпису перекладача[28]. Олексі Засенкові атрибуційний висновок Погребенника також видавався переконливим. Водночас Засенко, покликаючись на вказівку Погребенника про те, що інтерпретацію було підписано криптонімом М. К., висловив заувагу стосовно "неправильності" підпису перекладача: "Неясним, однак, залишається, чому ім'я Козиненка позначено ініціалом «М», а не «В»"[29]. Володимир Мазний запропонував ефектне вирішення проблеми, якою переймався Засенко, – задля легітимації наявного атрибуційного рішення заявив, що переклад було опубліковано за підписом В. К.[30]. У пізніше виданому збірникові листів до Коцюбинського Мазний, правда, відмовився від екстравагантної корекції криптоніма, відтворивши його правильно, але розшифрував узвичаєно: "Н. К. (Козиненко)"[31].

Помилкова версія розшифрування криптоніма Н. К., що постала на основі хибного засновку, – типовий зразок атрибуції "за традицією". Іноді відповідна "традиція" справді спирається на авторитетні матеріали, однак переважно вона виникає значно простіше: один дослідник, не опрацьовуючи спеціально відповідний сюжет, побіжно й без жодної аргументації висловлює атрибуційну заувагу (у випадку Погребенника ще й зовсім не обов'язкову: достатньо було позначити підпис перекладача), другий солідаризується з першим, третій і наступні вважають питання з'ясованим – і невмотивована атрибуція стає узвичаєною[32]. Навіть очевидна невідповідність атри-

---

[25] Див., наприклад: *Погребенник Ф. П.* Василь Стефаник у слов'янських літературах. – К., 1976. – С. 74–75.

[26] Михайло Коцюбинський: Бібліографічний покажчик / Склав М. О. Мороз. – К., 1964. – С. 72.

[27] *Грицюта М. С.* Михайло Коцюбинський у слов'янських літературах. – С. 23. Згодом дослідник навів гіпотетичну версію про авторство перекладу і у присвяченому Коцюбинському розділі колективної монографії (див.: Українська література в російській критиці кінця XIX – початку XX ст. – С. 374). Відтак у покажчику імен, вміщеному в цій монографії, фігурують і В. Козиненко (як перекладач творів Стефаника), і міфічний М. Козиненко (див.: Там само. – С. 409).

[28] Див.: *Куп'янський Й. Я.* Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – К., 1965. – С. 262.

[29] *Засенко О.* Перша книжка новел В. Стефаника в перекладі російською мовою // Жовтень. – 1973. – № 7. – С. 130. Також див. передрук цієї статті під зміненою назвою ("Про першу книжку новел В. Стефаника в перекладі російською мовою") у кн.: Співець знедоленого селянства: Відзначення сторіччя з дня народження Василя Стефаника. – К., 1974. – С. 133.

[30] *Коцюбинський М.* Твори: У 7 т. – К., 1975. – Т. 6: Листи (1905–1909) / Упоряд. та приміт. В. І. Мазного. – С. 288.

[31] Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. II. – С. 163.

[32] Див.: *Рейсер С. А.* Основы текстологии. – Л., 1978. – С. 95–96, 101–102. Приклади атрибуції "за традицією", що їх навів Соломон Рейсер, можна доповнити багатьма іншими. Див., напр.: *Городецкий Б. П.* Кто был цензором "Бориса Годунова" в 1826 году? // Русская литература. – 1967. – № 4. – С. 111.

буційного висновку Погребенника фактам, що її, як свідчать викладені матеріали, зауважували деякі дослідники, стимулювала їх, однак, не поставити під сумнів традиційне розшифрування підпису Н. К., а висловити сумнів у його "мотивованості" чи й просто виправити автентичний криптонім. Наведені матеріали дають підстави категорично заперечити належність перу Козиненка вміщеного в "Русской мысли" перекладу новели "В путах шайтана".

Тим часом збереглися матеріали, що уможливлюють доказову атрибуцію досліджуваного перекладу. На мій погляд, його здійснила українська письменниця Надія Кибальчич (Козловська)[33], яка в 1900-х рр. перекладала російською твори колег (і власні)[34]. Нещодавно оприлюднені документи з архіву Володимира Короленка свідчать, що Кибальчич інтерпретувала російською і твори Коцюбинського 30 вересня 1904 р. вона листовно звернулася до Короленка з проханням приймати для публікації в журналі "Русское богатство" її переклади творів українських авторів, а в жовтні–листопаді 1904 р. надіслала йому інтерпретації двох оповідань Коцюбинського – "Помстився" та "Fata morgana"[35]. Автором першого з названих перекладів у редакторській книзі Короленка названо Н. К. Кибальчич, іншу інтерпретацію позначено ініціалами Н. К. Як відомо, письменниця неодноразово використовувала цей криптонім[36] (так було підписано, зокрема, і переклад Франкового оповідання "Мій злочин", опублікований 1904 р. в часописі "Южные записки"[37]). Названі

---

[33] Мені вже доводилося писати про це у малотиражному збірнику матеріалів регіональної наукової конференції (див.: *Дудко В. И.* Некоторые вопросы изучения переписки М. М. Коцюбинского в контексте русско-украинских литературных взаимосвязей конца XIX – начала XX века (по материалам архива писателя) // Тезисы докладов Черниговской областной науч.-метод. конфер., посвященной 90-летию Черниговского исторического музея. – Чернигов, 1986. – С. 39). Відповідна публікація, однак, не привернула уваги фахівців, до того ж у ній – з огляду на тезовий характер – не було змоги аргументувати атрибуційний висновок.

[34] Див., напр.: Переклади з української мови // Літературно-науковий вістник. – 1904. – Т. XXVII. – № 8. – С. 12–123 (хроніка і бібліографія); З листування І. Франка та Н. Кибальчич / Подав М. Яценко // Радянське літературознавство. – 1969. – № 6. – С. 76; *Погребенник Ф. П.* Перекладачі Івана Франка слов'янськими мовами: Матеріали до біобібліографічного словника // Українське літературознавство. – Львів, 1979. – Вип. 32. – С. 123.

[35] Обидва названі переклади, наскільки нині відомо, не було надруковано ні в часописі "Русское богатство", ні деінде. Докладно про відповідні матеріали з архіву Короленка див.: *Дудко В.* Твори Михайла Коцюбинського в журналі "Русское богатство" епохи революції 1905–1907 рр. // Наукові записки Інституту журналістики. – К., 2005. – Т. 21. – С. 111–115.

[36] Див., напр., свідчення самої письменниці, висловлене в її листі до Коцюбинського від 2 квітня 1911 р. (Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. III. – С. 22). Про те, що письменниця використовувала криптонім Н. К., писав М. П. Бондар у статті про письменницю в "Українській літературній енциклопедії" (К., 1990. – Т. 2. – С. 452). Олексій Дей помилково приписав цей криптонім Надії Матвіївні Кибальчич (Симоновій) – матері Надії Костянтинівни Кибальчич (Козловської) (див.: *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів і криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – С. 261).

[37] Див.: *Погребенник Ф. П.* Перекладачі Івана Франка слов'янськими мовами. – С. 123.

матеріали з архіву Короленка є істотною додатковою підставою атрибутувати Кибальчич переклад новели "В путах шайтана", вміщений у журналі "Русская мысль"[38].

Віктор Дудко (Київ)

[38] У відомих нині листах Кибальчич до Коцюбинського тему перекладання творів адресата не обговорювано – як, до слова, і її студію про письменника, написану 1904 р. російською мовою (про неї див.: *Кицюк С.* "…Як мені важко писати" // Літературна Україна. – 1964. – № 72 (2041). – 22 верес. – С. 2). Невідомо, чи відповідну статтю було опубліковано

СПАДЩИНА МАРКА ВОВЧКА НА КАВКАЗІ

Останні півтора року життя відомої української письменниці Марка Вовчка (Марії Олександрівни Вілінської, за першим чоловіком Маркович, за другим – Лобач-Жученко) минули у власному будиночку на хуторі Долинському[1] в околиці Нальчика на Кавказі. Михайло Дем'янович Лобач-Жученко, готуючись вийти у відставку, у серпні 1905 р. придбав ділянку "600 квадратних сажнів" (чверть десятини, близько 27 соток) і подарував дружині. В кінці березня 1906 р. подружжя остаточно переїжджає у Нальчик, і поки зводиться їхній будинок, живе в Анни Степанівни Єшевської, чия дачна садиба була неподалік. У серпні того ж року вони вселились у власний будинок. Листи Марії Олександрівни, спогади сучасників свідчать про те, що їй дуже подобались місцевість і клімат цього передгір'я Кавказу, а "кабардинцы – очень добрый, по великодушию похожий на сказочный народ"[2]. Після смерті письменниці (10 серпня 1907 р.), згідно з заповітом, поховали її тут же в садибі, під старою грушею. Невдовзі на могилі було встановлено пам'ятник з написом «Марко Вовчок. Марія Александровна Маркович-Лобач. 28 іюля 1907 г.»[3].

Родина Марії Олександрівни довгий час жила далеко від України і в побуті користувалася лише російською мовою (хоч у листах Марка Вовчка, зокрема останнього періоду, рясніють вкраплення соковитих українських фразеологізмів), однак відчуття своєї причетності до культури й народу українського було безперечним і досить сильним. Особливо яскраво це виявилось, коли по смерті дружини М. Лобач-Жученко звернувся до В. Доманицького з пропозицією розібрати її архів і дав дозвіл на публікацію доти невідомих творів.

Через якийсь час Михайла Дем'яновича почала непокоїти інша думка: що буде з могилою Марка Вовчка після його смерті? Хоча на ті часи безсумнівними були реалії "единой и неделимой" держави, однак у передгір'ях Кавказу культурне значення спадщини Марка Вовчка не мало, звичайно, ніякої ваги в порівнянні з його важливістю для українців. Розуміючи це і турбуючись про подальшу долю могили письменниці, якій судилося померти далеко від України, М. Лобач-Жученко зважився на оригінальний крок: вирішив заповісти хутір українському громадському товариству з умовою, щоб після його смерті це товариство дбало про могилу, і написав про це В. Доманицькому[4],

[1] На межі XIX і XX ст. ця місцевість називалася за прізвищем власниці землі – хутір Долинской, згодом назва трансформувалась у "Долинський", а з 1920-х рр. – Долинськ. Тепер входить у межі Нальчика, адміністративного центру Кабардино-Балкарії.

[2] Лист до Б. О. Марковича від 4–8 (17–21) жовтня 1905 р. // Листи Марка Вовчка: У 2 т. – К., 1984. – Т. 2. – С. 432.

[3] Див.: *Дорошкевич О.* Пам'яти Марка Вовчка // Глобус – 1927. – № 16 – Серпень. – С. 249.

якого дуже шанував. Уже 4 вересня 1908 р. львівська газета "Діло" надрукувала допис В. Доманицького "Цінний національний дар"[5], де з пієтетом говориться про намір М. Лобача і широко цитується (у перекладі українською мовою) його лист: "Не знаю, чи здійсниться коли моя думка (що висловив я в першому листі до Вас з приводу смерті М. О.) про те, що згодом у приклонників її мабуть з'явиться бажання поховати її на Україні, а не на чужому їй Кавказі. В кожному разі клапоть землі, де вона прожила останні роки і дні життя, і саме місце, де вона похована тут, у Нальчику, повинні бути в такому доброму ладі, в якому зараз і будуть, поки я сам постійно тут проживаю… Тому то я вважаю моральним обов'язком перед Україною заповідати сей участок з усією будівлею і будинком, в якому я живу тепер, і з могилою, котрійсь українській інституції або товариству, яке б оберігало могилу на будуче так само дбайливо, як я оберігаю її тепер"[6]. У цьому ж листі М. Лобач-Жученко, говорячи про цілющий клімат Нальчика, який лікарі радять "для хорих на груди і серце", навіть пропонував уже на найближче літо прийняти на помешкання "особу, яка має безпосереднє відношення до української письменницької братії та потребує лічитися гірським повітрям", очевидно, маючи на увазі насамперед самого В. Доманицького, тяжко хворого на сухоти

"Таким чином, – закінчує публікацію В. Доманицький, – українське громадянство поруч з могилою Шевченка, котра покищо формально є власністю д. В. П. Науменка, має як громадську власність могилу ще й другого великого свого письменника, Марка Вовчка, того, кого Шевченко звав своєю "донею". Згодом, колись, коли кращі часи для українства настануть, певно українці перевезуть прах Марка Вовчка на Україну і, можливо, покладуть "доню" поруч "батька", як і взагалі мабуть утворять Пантеон український на горі біля Канева[7]… Але покищо мусимо бути вдячні Вп. Михайлові Лобач-Жученкові за його цінний національний дар і можемо лишень побажати, щоб і інші наслідники великих діячів українських виявили хоч частину такої любови і пієтизму до дорогих і для них, і для усієї України небіжчиків".

Як показали подальші події, "присвоєння" цієї могили українцями виявилося передчасним. За порадою В. Доманицького М. Лобач-Жученко порушив клопотання про спадок перед київською "Просвітою" і у липні 1909 р. отримав офіційну відповідь за підписами голови товариства "Просвіта" Є. Тимченка і секретаря М. Кривинюка про те, що "Загальний збір Товариства, вислухавши листа Вашого в сій справі, висловився, що догляд за дорогою для українців могилою Марка Вовчка вважає своїм моральним обов'язком і одночасно постановив: дорогий дар сей прийняти і висловити Вам щиру подяку"[8]. Однак вже на початку 1910 р. влада заборонила київську "Просвіту", тому перед М. Лобачем знову постала та сама проблема. У серпні того ж року помер В. Доманицький. Не маючи більше особистих знайомих серед української інтелігенції, М. Лобач

---

[4] Оригінал цього листа (російською мовою) нам невідомий.

[5] *Доманицький В.* Цінний національний дар // Діло. – Львів, 1908. – № 198. – 4 вересня (22 серпня). – С. 2–3; передрук цього матеріалу див.: Рада. – К., 1908. – № 195. – 26 серпня (8 вересня). – С. 1.

[6] Там само. – С. 2.

[7] Тепер, з відстані у сто років, ці мрії українського патріота й культурного діяча викликають гірке почуття невиправданих сподівань і марно втраченого століття нашої історії.

[8] Цит. за листом М. Лобача-Жученка до В. Доманицького від 16 липня 1909 р.: Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 47. – Од. зб. 513. – Арк. 2. Оригіналу листа керівництва київської "Просвіти" до М. Лобача виявити не вдалося.

3 січня 1913 р. звертається листом до М. Грушевського, відомого йому завдяки активній громадській діяльності, знову порушуючи питання про передачу у спадок своєї садиби під Нальчиком і про оформлення заповіту, "по которому хутор с могилою М[арии] А[лександровны] после моей смерти сделался бы достоянием не чуждого и лично мне родного края, о котором она думала до самой смерти"[9]. Окрім моральних мотивів, М. Лобач подає і комерційні аргументи на користь своєї пропозиції: "Должен сказать, что в виду проведения в Нальчик железной дороги, открытие которой ожидается весною этого года, ценность и доходность этого скромного имущества значительно возросла сравнительно с тем, что я писал правлению покойной "Просвіти" <...> Поэтому хуторок, о котором я хлопочу, теперь уже стоит – с постройками и проч[им] – около 5–6 т[ысяч] руб[лей], и это имущество по своей доходности в ближайшем будущем никак не может быть в тягость кому бы то ни было"[10]. М. Грушевський відповів одразу (його лист від 7 січня не зберігся, але про нього згадує у наступному листі М. Лобач-Жученко, і це дає змогу приблизно реконструювати зміст відповіді). М. Грушевський обіцяв вирішити справу, а також просив назвати можливих довірених осіб жертводавця; попереджав, що ненадовго поїде до Львова. М. Лобач-Жученко відповів 28 лютого (всі дати за старим стилем) і, зокрема, детально інформував про цінні меморіальні меблі та невелику бібліотеку, – все те, що він мав намір також заповісти українцям разом із садибою.

Останній відомий нам документ цього несподівано довготривалого процесу – недатований лист М. Грушевського з поміткою М. Лобача "Получено 14.III.013"[11]. Учений повідомляв, що він звертався до кількох українських громадських організацій. "Товариство прихильників української літератури, науки і штуки" не наважилось брати на себе таку відповідальність, натомість із вдячністю прийняло цей дар Українське наукове товариство у Києві. Як його голова, М. Грушевський підтвердив у листі, що це рішення було офіційно оформлено і внесено до книги протоколів. Очевидно, на той час усі національні організації у Російській імперії були під загрозою адміністративного переслідування і закриття, тому для певності, про всяк випадок М. Грушевський також назвав Наукове товариство імені Шевченка у Львові, яке б могло подбати про далеку могилу Марка Вовчка.

Перша світова війна та наступні події нашої історії перекреслили всі попередні плани. Як дізнаємося зі згаданої вже публікації О. Дорошкевича[12], у ті бурхливі роки у садибі, яка стала муніципальною власністю, то розміщувались балкарські урядові установи, то орендували житло приватні особи. Доглянута раніше територія занепадала, була пошкоджена могила письменниці. Збираючи матеріали для вивчення життєвого і творчого шляху Марка Вовчка, О. Дорошкевич побував на Кавказі й на власні очі переконався у тому, що стан справ вимагає рішучих дій. Його доповідна записка до Академії наук примусила ворухнутися громіздку радянську бюрократичну машину. Народний комісаріат освіти УРСР порушив клопотання перед урядом Кабардино-Балкарії про впорядкування меморіальної садиби, облаштуванні там музею та будинку відпочинку для українських письменників, притім всі фінансові витрати для проведення цих робіт мав намір взяти на себе.

---

[9] Листування Михайла Грушевського – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. – Т. 3. – С. 462. – Серія "Епістолярні джерела грушевськознавства".

[10] Там само.

[11] Там само. – 1997. – Т. 1. – С. 274.

[12] *Дорошкевич О.* Пам'яті Марка Вовчка // Глобус – 1927. – № 16 – Серпень. – С. 248–249.

У 1927 р. М. Грушевський публікацією в журналі "Україна" нагадав українській громадськості колізію з садибою письменниці, поставив питання про перенесення її праху в Україну[13], однак на той час втілення ініціатив такого ґатунку, очевидно, було неможливим. За свідченням О. Дорошкевича, "тільки в дні двадцятиліття (з дня смерті письменниці. – *Г. Б.*) (1927) уряд Кабардино-Балкарської Автономної Области упорядкував цю могилу. Завдяки невтомній увазі Михайла Дем'яновича Лобача-Жученка ця могила дочекалася кращих днів"[14]. У тому ж 1927 р. помер М. Лобач-Жученко.

Не маємо інформації, що відбувалося з садибою в наступні 30 років, однак доля вберегла її від знищення. Аж у 1956 р. у меморіальному будинку було відкрито музей-бібліотеку ім. Марка Вовчка, 1957 р. на могилі встановлено погруддя письменниці. З 1978 р. тут – будинок-музей Марка Вовчка, в експозиції якого, зокрема, відтворено її кабінет, де зібрано особисті речі. На подвір'ї у 1978 р. встановлено пам'ятник роботи В. Фещенка.

Галина Бурлака (Київ)

---

[13] *Грушевський М.* Невиконане побажання Марка Вовчка // Україна. – 1927. – № 3. – С. 143–144.

[14] *Дорошкевич О.* Марко Вовчок // Марко Вовчок. Твори: У 4 т. – К.; Харків, 1928. – Т. 4. – С. 236.

ЛІТНІ ВАКАЦІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У КРИВОРІВНІ

"Криворівня мене так зачарувала, що я цілий рік тільки й марив про неї, навіть у сні бачив її", – подібно до Михайла Коцюбинського так само своє захоплення чи то подумки, чи то вголос, чи на папері повторювали сотні відвідувачів цього дивовижного місця, побувавши там уперше[1]. Неповторні відчуття Криворівні, швидкоплинного звабливого Черемоша живуть і в мені, авторці цієї невеличкої розвідки. Ці враження дали зрозуміти, чому, незважаючи на безкінечні дощі, повені, різні природні негаразди й цнотливе сонечко, сюди щороку зліталася українська інтелігенція з усіх куточків Наддніпрянщини і Наддністрянщини. Щоб це зрозуміти, треба бодай один раз побувати в Криворівні.

М. Грушевський вперше осягнув чари Криворівні в 1902 р. Вірогідно, яскраві розповіді про це неповторне місце його колег по НТШ та співредакторів "Літературно-наукового вістника" І. Франка та В. Гнатюка, які відкрили цю красу наприкінці XIX ст., спонукали і Михайла Сергійовича відвідати Гуцульщину. Цей візит зафіксував у своїх спогадах місцевий парох Олекса Волянський, який відтоді став добрим приятелем львівського професора і посередником у вирішенні його майнових справ. Саме спогади О. Волянського та його листи до М. Грушевського[2] зберегли відомості щодо придбання

---

[1] Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 7. – Од. зб. 508 (лист М. Коцюбинського до М. Грушевського від 19 червня 1911 р.).

[2] Листи О. Волянського до М. Грушевського див.: Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393; Спр. 379. Від 1902 р. М. Грушевський заприятелював також з учителем з довколишнього села Голови, відомим збирачем фольклорно-етнографічних матеріалів Лукою Гарматієм (1866–1924). Збережені листи засвідчують, що Лука допомагав комплектувати власну мистецьку збірку М. Грушевського та Музей НТШ гуцульськими старожитностями (листи М. Грушевського до Л. Гарматія зберігаються в Центральному державному історичному музеї України у Львові (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2259; зворотні листи: ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 406).

родиною видатного історика маєтностей у селі Криворівні, про які, зокрема, піде мова у цій замітці.

"У 1902 побільшилася оселя "холерників" у Криворівні ще на одну родину більше, бо того року загостили і п. Грушевські до Криворівні та замешкали в досить просторім домі місцевого гуцула Пилипа Зеленчука, першого багатиря криворівнянського та старшого брата церковного. Пізніше той дім купила була читальня "Просвіти" в Криворівні на свою власність, але воєнна хуртовина змела його з лиця землі, бо в липні 1917 року, коли відступали вже розревольтовані (збунтовані) москалі, наприклад, славного Брусилова, про що згадує д. Д. Дорошенко в своїх споминах, підпалюючи всі придорожні хати та доми, спалили і той дім", – згадував О. Волянський[3].

Одна з наступних подорожей Гуцульщиною та відвідини Криворівні докладно занотовані самим Михайлом Грушевським у його щоденнику. 3 серпня 1906 р. разом зі своїм учнем Іваном Джиджорою історик виїхав зі Львова на Ворохту. Заночувавши на Чорногорському двірці, вранці 4 серпня з провідником піднялися на Говерлу. Наступного дня "супроти непевної погоди я рішив іти на Жаб'є; провідник два раза змилив, але потім трапили на гуцула, який нас попровадив"[4]. Ніч з 5 на 6 серпня ночували в Криворівні, вранці, незважаючи на дощ, ходили до церкви, а по обіді на концерт, уряджений Г. Хоткевичем. Дощ падав і наступного дня, який гості Криворівні провели на Черемоші. Свою подорож Михайло Грушевський та Іван Джиджора завершили 8 серпня, вирушивши вранці на Львів[5].

Уже наступного, 1907 р., львівський професор вирішив обзавестися власною садибою, де могли б відпочивати рідні й друзі.

На прохання Грушевського Олекса Волянський взявся до пошуків відповідного місця. За змістом листів священика до професора, спочатку обговорювалося питання про купівлю землі, але Олекса відраджував, "бо плац дорого, і будована се літо не буде готова"[6]. Навесні місцевий заможний землевласник Владислав Пшибиловський намічав продати свою "реальність" (маєтність) поблизу Бережниці. Його лист зі своїми порадами надіслав до Львова Волянський: "Если Ви, Добродію, мали б истьте охотутую купити, то прошу на другий тиждень приїхати, а оглянувши добити торгу, нота бене, если та Вам подобається. Здесь при дорозі годі знайти відповідний плац під будову а той, що Владзю продає і доста добрий і в краснім положеню, лише не знаю, що він зацабанить за неї"[7]. Відповіді Михайла Грушевського про згоду не збереглися, але невдовзі о. Волянський обіцяв переговорити про зменшення ціни за "дім з землею" з 12000 кор. до 10000 кор., про що повідомляв 7 травня 1907 р.[8]. Ведучи подальші перемовини із власником, 20 травня 1907 р. Олекса просив М. Грушевського прибути до Криворівні якнайшвидше, бо Пшибиловський після 26 травня намірявся на певний час виїхати з села[9]. 27 травня

---

[3] *Волянський О.* Мої спогади про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 491–501. Цит. за: *Волянський О.* Мої спогади про Івана Франка // *Арсенич П.* Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури – Івано-Франківськ, 2000. – С. 72.

[4] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 123зв.–124.

[5] Там само. – Арк. 124.

[6] Там само. – Спр. 393. – Арк. 11 (лист О. Волянського до М. Грушевського від 25 квітня 1907 р.).

[7] Там само.

[8] Там само. – Арк. 12.

[9] Там само. – Арк. 14–14зв.

1907 р. Михайло з Марією вирушили до Криворівні, за три дні вирішили всі питання і "верталися в спокоюї з усякою приємністю"[10]. Уподобавши майбутню садибу, господарі довірили Олексі Волянському і надалі вирішувати майнові справи. 12 червня від імені Михайла та Марії Грушевських Волянський підписав "контракт купна" з Пшибиловським[11]. Проте вже при першій зустрічі відкрилася конфліктна вдача власника і майбутнього сусіди[12], бо 18–24 червня Грушевський занотував у щоденнику: "Трохи непокоюся про Криворівню теж – чи уступиться старий властитель, чи не зробить якого фігля"[13]. Заспокоївся, отримавши 2 липня 1907 р. звістку з Криворівні від Володимира Гнатюка, що "властитель зачав випроваджуватися з Криворівні"[14].

Можливо, найяскравіше змалював "дуже гарну віллу панства Грушевських, яку вони були собі купили в Криворівні з 3-морговим городом у дуже гарнім місці та ще з гарнішим видом на долину Жаб'я і на ціле посереднє пасмо Чорногори"[15] Олекса Волянський. Пізніше, вже 4 серпня 1910 р., запрошуючи до Криворівні М. Коцюбинського, М. Грушевський писав про це місце: "Ми живем в Бережниці, на початку Криворівні від Жаб'я"[16].

Полагодивши з купном садиби, 5 липня 1907 р. М. Грушевський вирушив до Криворівні з родиною: "Повставали в свинячий голос. Попереду погода була дощова, але помочило нас тільки трохи за Косовим. […] Ночувати мусіли у Волянських". 6 серпня "перенеслися до себе пополудні", декілька днів порядкувалися, тішилися гарній погоді, яка не так часто пестила гостей Криворівні. Дощові дні все ж чергувалися з теплими, і як тільки виглядало сонце, Грушевський квапився "на плавачку", за суницями, на прогулянку на Писаний Камінь, Бережницю, до церкви[17]. У неділю 12 серпня пополудні "положилисьмо собі ватру на березі, пекли кукурудзу й бараболю"[18]. Час збігав швидко за зустрічами з друзями і колегами[19], господарчими справами, а головне, працею (писав

[10] Там само. – Спр. 25. – Арк. 150–150зв.

[11] Там само. – Спр. 393. – Арк. 17 (лист О. Волянського до М. Грушевського від 12 червня 1907 р.).

[12] Щоденникові записи історика та листи О. Волянського свідчать про довготривалий конфлікт між М. Грушевським та В. Пшибиловським через порушення останнім права власності на придбану Грушевським землю, що дійшло у 1908 р. до судової справи (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25.– Арк. 193, 200–202зв.). Владислав так допік М. Грушевського, що про його бездарну господарчу діяльність історик згадував навіть у своїй публіцистичній праці "Реальна політика на галицькім ґрунті" (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 282).

[13] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 152.

[14] Там само.

[15] Цит. за: *Волянський О.* Мої спогади про Івана Франка //*Арсенич П.* Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури – С. 72.

[16] Листи до Михайла Коцюбинського – Ніжин, 2002. – Т. II / Упор. та коментарі В. Мазного. – С. 105.

[17] У 1907 р. Михайло Грушевський провів у Криворівні час з 5 липня по 24 серпня (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 153–158зв.).

[18] Там само. – Арк. 157.

[19] "В Криворівні цього разу будуть через вакації д. Г. Хоткевич, д. А. Крушельницький і проф. М. Грушевський. Буде кому на дарабах їздити!" – писав 6 липня 1907 р. у своєму листі до М. Коцюбинського В. Гнатюк (Листи до Михайла Коцюбинського – К., 2002. – Т. I / Упор. та коментарі В. Мазного. – С. 280). У своєму щоденнику в неділю, 15 липня,

статті, вичитував коректи, вів безперервне листування з численними кореспондентами ("листи відписую на всі боки"))[20]. В добрий гумор "вправляли" вістки від друзів та учнів. Вакації закінчувалися, на професора чекали виклади, на голову НТШ безкінечні клопоти в Товаристві та редагування "Записок", а Криворівня не хотіла "відпускати": відсвяткувавши іменини дружини, зустрівшись з Волянським, Гнатюком і Франком[21], на кінець серпня Грушевські почали готувалися до від'їзду.

По поверненні до Львова історик підсумував свій відпочинок 1907 р.: "За 7 тижнів у Криворівні я зробив теж досить: 2 "На укр[аїнські] теми". Стаття для "Товарища". Богданові роковини. Початок про недержавність. Студії з економ[ічної]. Коректи с. 20 арк[ушів]. Стаття для Проблєм. Вставки в VI том. Некрольоґ Бучинського Рецензії для Зап[исок] і ЛНВ. Дуже нам сього року Криворівня удалась"[22].

Кожний наступний рік був таким же плідним та насиченим зустрічами. Завдяки збереженому листуванню і щоденнику М. Грушевського за 1907–1909 рр. можливо відтворити кожний день криворівненського життя. Так, 1908 р. професор провів тут час з 10 по 20 червня; з 2 липня по 17 серпня[23], у 1909 р. з 12 липня по 16 серпня[24].

1908 р. запам'ятався храмовим святом 6 липня, на яке прибула "вся українська кольонія Криворівська"[25], але більше неприємностями, пов'язаними з безперервними дощами, які завдали чималих збитків господарству. У неділю, 13 липня, "пополудні наступив страшний вилив Бережниці й Черемоша, Черемош ішов попід сам паркан, Бережниця забрала міст, ішла попід возовицю, заляла заїзд і двір. Трохи був неспокійний що й до хати, але до год. 4 ½ зачала вода спадати. Костьо теж думав запрягти коні на випадок. Кулюня трохи плакала, але потім розхрабрилася"[26]. Наступного дня Бережниця трохи спала, хоча все ще текла через стайню, проте вода в Черемоші дійшла максимуму, і господар "почув себе моторно, почувши рев його й побачивши воду високо між деревами"[27].

Неприємностей того року завдали й клопоти по розмежуванню садиб Грушевських і Пшибиловських. Пшибиловський грозився "розібрати паркани", пустити "до мене

М. Грушевський занотував: "Пополудні з Кулюнею ходив до Волянських, де був іменинник Гнатюк і Хоткевич, лишив там Кулюню і вернувся сам" (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 154зв.). 24 липня: "Коректи Записок і кореспонденція Був теплий дуже день, і я купався двічи. Були Крушельницькі, Гнатюк, Герматій" (Там само. – Арк. 155). 29 липня: "Зрана був Герматій з ріжними музеаліями, і Федорова Шкриблякова (сам Федор був вчора) – з річами – хоч се мині вже не дуже по нутру й задосить тих річей Шкриблякових" (Там само. – Арк. 155зв.). Як свідчать листи М. Грушевського до І. Джиджори, відпочивав тут, як завжди, і І. Франко: "Франко тепер тут. Дуже з ним тяжко. Як я виїхав зі Львова, то робив все, що хотів, але не для ЛНВ., а тепер тут відпочиває" (Там само. – Спр. 265. – Арк. 3–4зв.; лист від 8 серпня 1907 р.). 7 серпня: "Ходили на Жаб'є, дивитися на табулю й мапи, Гертнер видвіз нас назад. Пополудні були у нас гості – Фр[анко], Гнатюк, Волян[ський], Крушельницький" (Там само. – Спр. 25. – Арк. 156зв.). Гостював у Грушевських і Фотій Красицький (Там само. – Арк. 155).

[20] Там само. – Арк. 154 (запис від 13 липня 1907 р.).

[21] Там само. – Арк. 157зв. (запис від 15 серпня 1907 р.).

[22] Там само. – Арк. 158зв. (запис від 25 серпня 1907 р.).

[23] Там само. – Арк. 192зв.–194; 196зв.–205зв.

[24] Там само. – Арк. 285зв.–292зв.

[25] Там само. – Арк. 197зв.

[26] Там само. – Арк. 199.

[27] Там само. – Арк. 199зв.

цілу Бережницю". Врешті, за порадою нотаря з Жаб'є, М. Грушевський сплатив за межу 120 корон, 26 липня приїхав "ґеометер" і впродовж дня обмірював "маєтності"[28].

Надії на гарну погоду розвіювалися, знову прогнозували повінь, і 29 липня М. Грушевський гатив сам воду від стайні[29], думав про повернення. Лише в останні дні перед від'їздом пощастило викупатися, закінчити паркан після встановлення межі, відвідати на прощання Волянських[30].

1909 р. "Криворівня смакувала як ніколи". Погода тішила всіх, хто того сезону відпочивав у Криворівні. Тогорічні вакації Михайло Грушевський називав "святим спокоєм". Навіть Пшибиловський того року не вчинив "ніякої пакости"[31]. "Тихо проходить час, як течія потічка. […] Купаємося двічі на день, вода знову угрілася до 16–17°. Я вложився в писаннє Історії й правильно пишу по 15 сторінок на день. Пишу зрана, коло 10 полагоджую почту, о 12 іду купатися і валятися на сонці. Чую себе прегарно. Гості наші не докучають, приємні", – такі піднесені слова лягали на сторінки щоденника майже щодня[32]. Серед гостей Грушевських була рідня Марії Сильвестрівни (небоги Людмила Савицька та Стефанія Калитовська з родинами[33]), учні та колеги по НТШ зі Львова (Д. Лукіянович, М. Залізняк та В. Козловський). 3 серпня з учнями клали ватру, і професор довго з приємністю сидів біля вогню.

17 липня з Чернігова прибув маляр Михайло Жук "портретувати Кулюню"[34]. 30 липня "Жук Кулюнін портрет підкінчив, але не особливий. Мешкає далі, хоче з мене і Мар[инці] зробити для себе бодай углем"[35]. Декілька днів Михайло Сергійович позував Жукові, хоча і на його думку, і на думку самого митця з цим портретом нічого не виходило. "Яко тако" 9 серпня портрет Грушевського М. Жук закінчив і розпочав "мучить сеансами Маринцю"[36]. Відносини з чернігівським художником були попсовані при розрахунках за портрет Кулюні. Жук запросив 300 корон, що викликало непорозуміння: "Я був обурений до крайности, хотів сказати, щоб забирав портрет Кул[юні], але Мар[инця] почала відраджувати й просити. Кінець кінцем – коли він як нічого прийшов потім вечеряти, я передав через Мар[инцю] 200 кор., казав спитати, куди йому післати – він сказав, що до Чернигова, і рублями, і ще просив аби Мар[инця] прийняла від нього образки в презенті"[37].

Про перебування родини Грушевських у Криворівні у 1910–1914 рр. черпаємо окремі відомості з епістолярних джерел та спогадів. Оскільки щоденник М. Грушевського від 17 червня 1910 р. втрачений[38], про свій відпочинок того року історик згадує

---

[28] Там само. – Арк. 201.

[29] Там само. – Арк. 202зв.

[30] Там само. – Арк. 205 (запис від 14 серпня 1908 р.).

[31] Там само. – Арк. 288.

[32] Там само. – Арк. 287зв.

[33] Докладно про них див.: *Дзюбан Р.* Скала-Подільська – місце одруження Михайла Грушевського // Пам'ятки України. – 2003. – № 3. – С. 78–89; *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 262–264.

[34] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 286зв., 287зв. Докладно про історію портрета див.: *Жеплинська О.* Невідомий портрет Катерини Грушевської // Народознавчі зошити. – 1999. – № 2. – С. 161–162.

[35] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 289.

[36] Там само. – Арк. 291–291зв.

[37] Там само. – Арк. 292–292зв. Долі цих портретів невідомі.

[38] Див.: *Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років у купюрах Київського губернського жандармського управління // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2006. – Т. CCLI: Праці Історично-філософської секції. – С. 607–633.

в листі до Михайла Коцюбинського: "Дуже і дуже раді будемо Вас бачити у себе в Криворівні. Ми виїдемо туди коло 20/VII нового стилю і пробудемо весь серпень і частину вересня, треба тільки списатися, щоб Вам були коні на станції"[39]. 22 липня, вже "кайфуючи" на Черемоші, М. Грушевський нетерпляче чекав на гостя[40].

Про літній побут Грушевського в Криворівні 1910 р. пише також у своєму листі до Михайла Коцюбинського і Володимир Гнатюк, який декілька років заманював письменника на Гуцульщину: "В Криворівні заїздіть до мене (я мешкаю в дяка за річкою) [...]. Від мене до Грушевського 2 км, отже як схочете, зможете йти щодня до нього, а як буде гарно, то я обіцяю Вам часом товаришити. [...] Грушевські (і Калитовські з ними) є вже в Криворівні від 20. VII. [...] Пригадую, що я просив Вас до Криворівні швидше, як Грушевські, отже, я повинен мати першенство!"[41].

Досить часті повені, характерні для Криворівні, 1911 р. видались небувалими. "Вже від 25-ти літ видів я ріжні повени ту у нас в горах, але такої страшної, як сегорічна, то і старі люди не тямлять. [...] Гнатюки є зовсім відірвані від сьвіта", – писав до Львова 9 липня Олекса Волянський[42]. Священик також сповіщав, що заїхати через Ворохту можливо лише за місяць, і радив вирушати на Заболотів[43]. Власне, цей лист упередив заплановану на початок липня поїздку Грушевського до Криворівні, про яку він писав М. Коцюбинському[44].

Липнева повінь завдала збитків і маєтностям Грушевських: "Також і на посілости Паньства повінь зробила не малої шкоди – з одної сторони Бережниця позабирала плоти, позамулювала царинку; та мало браковало, що бульба забрала возовню і стайню – з другої сторони Черемош позабирав плоти"[45]. Збитки, понесені Грушевськими, не були відшкодовані спеціальним плавничим комітетом.

Повінь 1911 р., як і описані попередні, вірогідно, спонукали Михайла Грушевського до рішення придбати новий ґрунт та будинок у безпечнішому місці. Так само вірогідно, що Михайло та Марія Грушевські самі вподобали маєтність, яка належала Хані Бендер навпіл з Миколою Готичем, а підписання контракту знову доручили Олексі Волянському[46]. Впродовж вересня–листопада 1911 р. священик докладно інформував Грушевських про свої зусилля змусити "крутійку" Хану дотриматися попередніх домовленостей[47]. Вона посилалася на різні причини, аби відтягнути справу, навіть хотіла весь ґрунт, за який вже отримала задаток від Грушевських, здати в оренду[48]. Після довгих перемовин та умовлянь 27 листопада 1911 р. Олекса Волянський від імені подружжя Грушевських підписав з Ханою Бендер контракт на купівлю ґрунту з будинком: "Жидівка на всі боки крутила, але в кінці під загрозою процесу випровадилася з хати та пішла до списаня контракту [...] На 3-й день по контракту застрахував хату в Тов. "Дністер" на суму 500 кор. Дав "Дністру" поясненя, що в хаті ніхто не мешкає, а призначена вона на

---

[39] Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. II. – С. 103 (лист від 3 червня 1910 р.).

[40] Там само. – С. 104.

[41] Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. I. – С. 302–303 (лист від 25 липня 1910 р.).

[42] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 57зв.

[43] Там само. – Арк. 57.

[44] 26 червня 1911 р. М. Грушевський писав до М. Коцюбинського: "Я виїжджаю за 10 день до Криворівні" (Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. II. – С. 114).

[45] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 57зв.

[46] Місце, де знаходився цей будинок, на сьогодні не встановлено, відомо лише з листів О. Волянського, що хата стояла при дорозі.

[47] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 59–69зв.

мешкання"[49]. За листами Волянського відомо, що 3/5 "невиділеної части" належало Михайлу Грушевському а 2/5 – Миколі Готичу[50] (найвірогідніше, місцевому різьбяреві). Олекса Волянський радив Грушевському виділитися від Готичав "осібне тіло гіпотечне". Прислухавшись поради приятеля, львівський професор вирішив стати повновладним господарем і у вересні 1912 р. викупив у М. Готича його частину ґрунту за 2000 корон[51]. Про дім, придбаний Грушевськими, дбав знов-таки Волянський. Для підтримання помешкання, яке потребувало ремонту, у належному стані Волянський здав його в найм "порядним людям" Миколі Савюку ("топар") та Гаврилюку ("повітовий подорожник"). Власне, відомості про новий ґрунт та помешкання Грушевського у Криворівні на цьому і обриваються.

Найвірогідніше, до вирішення питання про викуп у Миколи Готича його частки Грушевські не бралися за ремонт та переселення. Влітку 1912 р. вони відпочивали на старому місці. Про це свідчить лист М. Грушевського до М. Коцюбинського, написаний з Криворівні 21 серпня 1912 р.: "Тут настала гарна погода, але нарід мусить уже роз'їздитися. Дні прегарні, але в тіні не доходить уже до 20, а вода нагрівається слабо. [...] Се фотографія з нашого грунту на Жаб'є"[52]. 1 вересня (19 серпня) 1912 р. Грушевські виїхали з села майже останніми з відпочиваючих. "Ми виїхали з Криворівні в час, від 2/IX почалися неустанні дощі, 4-го ріки вилили, забрали кладку коло дяка, гостинець на великім просторі. Аж прикро було чути про все се знищеннє", – писав за тиждень, 8 вересня 1912 р., Михайло Грушевський до Михайла Коцюбинського[53].

Можливо, що наступного року господарі взялися б до ремонту, проте конфлікт у НТШ, який саме на літо 1913 р. почав набувати кульмінаційного характеру, відтіснив ці плани. Про початок літнього відпочинку професор повідомляв свого учня Івана Джиджору в листі від 18 липня 1913 р.: "Доношу Вам, дорогий Ів. Миколаєвичу, що ми доїхали "не зле", себто дощ нас поливав тільки 20 мінут, і візок хоч розтряс нас (фіакр не міг виїхати, бо зірвало міст), але не перевернувся ніде. Тут потік пішов на наш ґрунт і зорвав плоти. [...] Я ще не зовсім вилизався, признаюсь. Гостей ще немає"[54].

Останній сезон у Криворівні... Саме там застав Грушевського вибух Першої світової війни. Творчі плани перервалися[55]. Скупі записи, збережені в жандармських купюрах зі щоденника вченого, свідчать, що 28 липня (10 серпня) 1914 р. він бив тривогу за свою університетську платню[56]. Не маючи достатнього зв'язку з колегами і рідними, треба було думати про від'їзд[57].

---

[48] Там само. – Арк. 65.

[49] Там само. – Арк. 69–69зв. (лист від 11 грудня 1911 р.).

[50] Там само. – Арк. 69зв.

[51] Там само. – Арк. 82–84.

[52] Листи до Михайла Коцюбинського – Т. II. – С. 129.

[53] Там само. – С. 130.

[54] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 59–59зв.

[55] Останні вказівки своїм колегам знаходимо в листах М. Грушевського до М. Мочульського, написаних у Криворівні в серпні 1914 р. Див.: Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / Упор. Р. Дзюбан. – Львів, 2004. – С. 29–30.

[56] *Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років... – С. 617.

[57] Доля Грушевських, безперечно, турбувала рідних. 4 жовтня 1914 р. у своєму щоденнику Є. Калитовський (чоловік небоги Марії Сильвестрівни Грушевської), який не раз гостював у Криворівні, писав: "Проф. Грушевскі доси з Криворівні до Львова не вернули.

Вдячні учні, насамперед В. Дорошенко, які на той час стали провідниками Союзу визволення України, подбали про перевезення професора до Відня. Практичною реалізацією справи опікувалися О. Скоропис-Йолтуховський та М. Меленевський. За посередництвом Міністерства закордонних справ Австрії 15 вересня 1914 р. вони направили телеграму в Криворівню, що М. Грушевському необхідно прибути до Відня. Не отримавши відповіді (насправді М. Грушевський відправив листа та листівку одразу, 17 вересня, але через воєнні лихоліття вони вчасно не дійшли[58]), Скоропис-Йолтуховський та Меленевський повторно звернулися до згаданого міністерства з проханням, "щоб військові власти зарядили вивезення Професора з родиною з Криворівні військовим автом. Так воно й сталося"[59]. Військовим автомобілем М. Грушевський доїхав з родиною до Будапешта, а звідти вже залізницею до Відня, куди прибув 24 вересня[60]. У Відні ним заопікувався співробітник НТШ, на той час секретар СВУ Всеволод Козловський.

Так уже сталося, що після 1914 р. Михайло Грушевський уже ніколи не відвідав милої гуцульської Криворівні. Проте, якби й була нагода, то не побачив би він своєї господи під карпатською скелею – у липні 1917 р. під час свого відступу будинок спалили російські війська.

Світлана Панькова (Київ)

[…] Мочульський дістав з кінцем серпня б. р. лист від Грушівських, що задумали виїхати до Швайцарії або Італії, із запитом, яка його думка. Він їм радив їхати на Угорщину – чи однак картка та, вислана з початком вересня б. р., ще їх дійшла – невідомо. Від того часу немає від них ані про них ніякої відомости" (ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1400. – Арк. 20).

[58] Текст листа див.: *Жук А.* Проф. М. Грушевський і Союз визволення України в роках Першої світової війни / Публікація І. Гирича // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 112.

[59] Там само. – С. 111–113.

[60] У своїй автобіографії 1914–1919 рр. М. Грушевський дещо по-іншому подає ці обставини, вірогідно бажаючи відсторонитися від діячів СВУ: "[…] коли в місяці вересни російські патрулі зближились до нашого села, жандармський постерунок зажадав, щоб я негайно виїхав на Угорщину, зареквірував фіру і в кілька годин виправив мене за угорську границю, а звідти мусів зараз же виїхати до Відня" (*Грушевський М. С.* Автобіографія, 1914–1919 рр. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К., 1992. – С. 215).

ДО БІОГРАФІЇ М. В. ЛЕВЧЕНКА: ЛИСТ ДО С. М. НАСОНОВА ВІД 25 СЕРПНЯ 1918 РОКУ

В історії візантиністики одне з найпочесніших місць належить випускнику Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (далі – НІФІ) Митрофанові Васильовичу Левченку (1890–1955). Саме він став основоположником радянської візантиністики. 1939 р. з переходом на роботу в Інституті історії АН СРСР він організовує візантійську групу, яка стала центром ленінградської візантиністики.

З ініціативи і під керівництвом М. В. Левченка в 1945 р. вперше в СРСР було організовано кафедру візантиністики при Ленінградському державному університеті, до роботи на якій були залучені провідні тогочасні науковці. Саме завдяки старанням вченого вдалося за декілька років перетворити кафедру на один із найбільших центрів візантиністики в СРСР. За активної участі кафедри в 1947 р. було відновлено видання часопису "Византийский временник", одного з провідних міжнародних друкованих органів візантиністики. Довгий час відповідальним редактором часопису був М. В. Левченко.

Значна й наукова спадщина вченого. Особливе місце посідає його праця "История Византии"[1], перекладена на французьку та болгарську мови, яка стала першим марксистським підручником з історії Візантії. Результатом багаторічних дослідницьких зусиль М. В. Левченка стали "Очерки по истории русско-византийских отношений"[2], – перша у візантиністиці синтетична праця з даної теми. Серед заслуг ученого – й організація перших усесоюзних наукових конференцій з проблем історії Візантії.

Однак, попри значний внесок М. В. Левченка у вітчизняну й світову історичну науку, досі не написано його цілісної біографії. Окрім ряду некрологів, на сьогодні є лише декілька невеликих праць, присвячених життю й творчості М. В. Левченка[3]. Проте вони стосуються переважно наукової спадщини вченого і слабо висвітлюють його життєвий шлях, а інколи й спотворюють дійсність.

Як відомо, М. В. Левченко по закінченні НІФІ 1915 р. працював учителем курської гімназії. Однак наступного 1916 р. був рекомендований конференцією НІФІ в Петроградський університет для приготування до професорського звання. В університеті М. В. Левченко займався під керівництвом таких відомих учених, як М. І. Кареєв та М. І. Ростовцев. Проте жовтневий переворот 1917 р. на 13 років перервав наукові заняття вченого[4]. У кінці 1917 р. він повертається в Курськ, де нібито "брав активну участь у боротьбі за зміцнення радянської влади"[5], а тому вчений постає таким собі "свідомим більшовиком". Однак у фондах Державного архіву Чернігівської області в Ніжині (далі – ДАЧОН) зберігся лист М. В. Левченка вченому секретарю НІФІ С. М. Насонову, в якому яскраво простежується несприйняття нового ладу. М. В. Левченко не тільки не їде "свідомо" з Петрограда "впроваджувати радянську владу на Курщині", а тікає з міста, залишаючи там навіть документи. На відміну ж від "кошмарного часу" в Росії, літо 1918 р. в Україні було досить спокійним. Особливу увагу уряд гетьмана П. Скоропадського приділяв проблемам освіти і науки, а тому потребував учительських кадрів. Цілком ймовірно, що знав про це і М. В. Левченко, який, природно, і звернувся до своєї alma mater. Однак з осені 1918 р. події в Україні, особливо на Чернігівщині, змінювались досить швидко, і допомогти своєму колишньому випускникові отримати учительське місце в Україні інститут не зміг. Не отримав М. В. Левченко і копії атестата. Йому було видано лише довідку з оцінками атестата і висловлено згоду вислати копію атестата в навчальний заклад, де він отримає місце[6]. Відтак, єдиний лист М. В. Левченка, який

---

[1] История Византии. – М.; Л., 1940. – 263 с.

[2] Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956.

[3] *Курбатов Г. Л.* М. В. Левченко и византиноведение в Ленинградском университете // Очерки по истории Ленинградского университета. – Л., 1962. – Ч. 1. – С. 72–80; *Заливалова Л. Н.* Из истории отечественного византиноведения: М. В. Левченко // Резюме сообщений. XIII Международный конгресс византинистов. – М., 1991. – С. 1269–1270; *Гордієнко Д.* М. В. Левченко: спадщина та досвід ученого в сенсі відродження візантиністики в Україні. Ювілейні віхи в 2005 р.: 115 років від дня народження; 90 років з дня закінчення НІФІ; 50 років із дня смерті // Ніжинська старовина: історико-культурологічний збірник. – 2005. – Вип. 1(4). – С. 144–148.

[4] Лише 1930 р. він повертається в аспірантуру Ленінградського університету, перша ж друкована праця вийшла лише 1935 р. (К истории аграрных отношений в Византии в VI–VII вв. // Проблемы истории докапиталистических обществ. – 1935. – № 1–2. – С. 75–110). 1934 р. М. В. Левченко захищає кандидатську дисертацію.

[5] *Курбатов Г. Л.* М. В. Левченко и византиноведение в Ленинградском университете. – С. 73.

[6] ДАЧОН. – Ф. 1105. – Оп. 1. – Спр. 1704. – Арк. 25.

зберігся у фондах ДАЧОН, спростовує деякі безпідставні твердження біографів ученого і висвітлює невідомий епізод з життя видатного візантиніста:

Многоуважаемый Сергей Михайлович!

Обращаюсь к Вам, как ученому секретарю, с просьбой, не может ли канцелярия Института выслать мне Копию аттестата. Все мои документы остались при Петроградском Университете, к которому я, как Вы помните, был прикомандирован. К сожалению, я вынужден был бежать из Петрограда еще в декабре прошлого года и теперь уже потерял всякую надежду скоро туда возвратиться. Намереваюсь просить учительского места на Украине, для чего и нужна мне копия аттестата. Если Вы лично не можете выслать мне к[опию] аттестата, то не откажите указать, что я должен сделать для получения оной бумаги, а также – не найдется ли в Нежине для меня какое-нибудь подходящее занятие.

Мне совестно беспокоить Вас, Сергей Михайлович, такой просьбой, но я уже 7 месяцев сижу дома и дальнейшее вынужденное безделье становится невыносимым. Пока же, желаю Вам здоровья и сил бодро пережить это кошмарное время. Ваш благодарный ученик

25 авг[уста] 1918 М. Левченко

Адрес: г. Суджа Курск. губ.
священнику Василию Левченко

Дмитро Гордієнко (Київ)

ДАЧОН – Ф. 1105. – Оп. 1. – Спр. 1704. – Арк. 24–24зв.

ЕПІЗОД ІЗ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА В ПОЛЬСЬКІЙ XII ГІМНАЗІЇ ім. ЩЕПАНОВСЬКОГО В 1928 РОЦІ

Незважаючи на відвертий опір українського населення окупаційній владі, 14 березня 1923 р. Рада послів великих держав визнала Східну Галичину частиною Польської Республіки. Першим кроком польської влади на території Галичини була ліквідація тих інституцій, котрі забезпечували статус Галичини як окремої адміністративної одиниці. Наступ на українство продовжувався і в політиці повної централізації й полонізації шкільництва. Здійснювалося це різними шляхами – централізацією шкільної адміністрації і усуненням громадських впливів, введенням польської мови як викладової і обмеженням української, заміною українських учителів польськими, нарешті наданням школам польського духу.

У червні 1925 р. було видано розпорядження для директорів усіх типів шкіл з непольською мовою навчання про викладання історії, географії і науки про Польщу виключно польською мовою[1]. Це розпорядження свідчило про подальше обмеження прав і можливостей української школи в Польщі.

У контексті цих рішень під пильним спостереженням опинилась Академічна гімназія у Львові та її філія, в якій у 1912–1925 рр. працював учителем історії І. Крип'якевич. На перевірки та випускні екзамени стали приїжджати польські інспектори, які почали звинувачувати гімназію в тому, що вона ігнорує польську державу. Особливо критикували викладання історії, тому Львівська Кураторія почала інтенсивно переводити українських істориків-учителів до польських навчальних закладів: О. Терлецького до

[1] Dziennik Urzędowy Kuratorium okręgu szkolnego Lwowskiego r. 1925. – Lwów, 1925. – S. 312.

VII польськоїгімназії, І. Брика до IX гімназії, Д. Коренцядо III гімназії, І. Крип'якевича до I гімназії, О. Панейка до Тернополя, С. Шаха до Сокаля. До 1929 р. в Академічній гімназії працював єдиним українським історикомМ. Кордуба, та коли він перейшов на роботу до Варшавського університету, в гімназії не було вже до 1939 р. жодного українського історика. Таким чином, не залишилося ні одного професора історії, хоч то був один із найважливіших предметів у вихованні молоді. В українських школах та гімназіях викладання історії почали віддавати в руки цілковито лояльних до польської держави вчителів[2].

Із серпня 1925 р. І. Крип'якевич працює в I польській гімназії ім. Коперника[3]. Директор I польської гімназії сумлінно виконував усі накази Кураторії, пильнував учителів і учнів. "Мені було дуже важко зжитися з польською школою, особливо з цією гімназією, де був значний процент синів польської інтелігенції. І до того ще – вести історію в польському державницькому дусі!" – згадував І. Крип'якевич[4]. Він неодноразово звертався з клопотанням до Міністерства віросповідань і освіти про переведення його до "гімназії з руською мовою викладу", тобто до Академічної гімназії. Однак, незважаючи на численні клопотання та подані схвальні характеристики, І. Крип'якевичу було відмовлено в проханні і переведено в 1927 р. до XII гімназії ім. Щепановського[5]. У ній, за словами Івана Петровича, панував "польський дух", і не випадково, адже директором там був великий польський патріот. Характеризуючи педагогічний колектив, І. Крип'якевич писав у своїх спогадах: "У учительському зборі були шовіністи-вшехполяки, як катехит Лєман, полоніст Косовський, що поза плечі провокували мене"[6]. Почалася нелегка праця. Єдиною розрадою була наукова робота над популярними підручниками з історії України. Сумлінно виконуючи розпорядження Міністерства віросповідань і освіти щодо державно-патріотичного виховання, гімназія ретельно готувалася до роковин польської державності 11 листопада 1928 р. Учні готували концерт, виступи. У своїх спогадах І. Крип'якевич з гіркотою згадував про ці урочистості, на яких звучали некоректні виступи педагогів проти українців як ворогів польської держави. У такому ж дусі був і виступ одного з учнів. І. Крип'якевич не витримав і вийшов із залу. Це мало для нього невтішні наслідки. Директор не дозволив йому приходити до школи. Було розпочато слідство, справа пішла до Варшави[7].

Особова справа І. Крип'якевича з фонду Львівської шкільної Кураторії містить його пояснювальну записку та протокол, складений окружним інспектором польською мовою (вся документація та й, врешті, викладання на той час велися державною мовою, тобто польською). Ось як пояснив І. Крип'якевич свій вчинок: "Під час урочистостей у зв'язку з 10-річчям незалежності учень виголосив, що українці в 1918 р. в братовбивчий спосіб нападали на поляків. Я був настільки вражений, що вийшов і не повернувся до кінця програми. Довгий час не міг опанувати себе. Я старався ввійти в колектив, намагався бути лояльним, виконувати всі розпорядження, вказівки. До польської молоді

---

2 Ювілейна книга Української Академічної гімназії у Львові. – Філадельфія; Мюнхен, 1978. – С. 227.

3 ЦДІА у Львові. – Ф. 179. – Оп. 7. – Спр. 13263. – Арк. 122.

4 *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 121.

5 ЦДІА у Львові. – Ф. 179. – Оп. 7. – Спр. 13263. – Арк. 145.

6 *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія)… – С. 121.

7 Там само.

ставився із сердечністю, оскільки розумів, що виховує і вчить їх вчитель не польської національності. Здавалося, що я отримував доброзичливість від колективу і любов молоді. З великою радістю розділяв з паном директором те, що незважаючи на те, що в гімназії викладають різні учителі, в ній панує гармонія. Однак виступ учня на урочистостях, знаючи, що я українець, вжив слів надзвичайно болючих. Удар був настільки несподіваним і сильним, що я не міг себе опанувати. Прошу прийняти пояснення до відома"[8].

Однак цим не закінчилося. І. Крип'якевича викликав окружний інспектор і в присутності директора склав протокол, де було зафіксовано такий допит:

"*Окружний візитатор:* З якої причини Ви покинули залу?

Відповідь: Я покинув залу, коли учень у своїй промові виголосив, що українці в 1918 р. в братовбивчий спосіб нападали на поляків.

Окружний візитатор: Чи пригадуєте Ви докладно слова учня?

Відповідь: Детально не пригадую, але "братовбивча" боляче на мене вплинуло… Я написав пояснення з 14 до 16 години. В мене потемніло в очах, і я пішов. Я не знав, що це розтлумачиться як нетактовність, демонстрація незадоволення, неповага. Через 2 дні я написав колективу, що не мав наміру ображати патріотичних почуттів учнів. Відчуваю, що зробив неправильно, що зіпсував урочистість"[9].

Незважаючи на письмові пояснення директору та педагогічному колективу, заяви до шкільної Кураторії, І. Крип'якевича було переведено "для добра школи" до гімназії у Вонґровці у Познанському воєводстві[10]. Це було величезним ударом для І. Крип'якевича. Він довгий час не міг отямитись, навіть припинив листування з Києвом, пов'язане з його роботою в Комісії для складання біографічного словника діячів України. Пізніше у листі до М. М. Могилянського від 7 січня 1929 р. І. Крип'якевич повідомить: "Не писав я довго, бо мав неприємності у зв'язку з львівськими листопадовими подіями – коштувало мені це доволі часу й втрати енергії. На жаль, мої особисті відносини складаються тепер погано: я є державний учитель, і міністерство освіти перенесло мене із-за "листопадових подій" далеко на захід в Познанщину – се для мене матеріальна і моральна руїна… Роблю різні заходи, щоби якось з цієї халепи позбутися"[11].

І. Крип'якевичу вдалося не поїхати туди. Щоб виконати формальність, він написав лист, в якому погодився на роботу. Однак пізніше вислав лікарняні довідки про нервові захворювання, і на цій підставі Познанська Кураторія надала йому відпустку[12].

Завдяки різноманітним заходам та допомозі друзів І. Крип'якевичу вдалося залишитися в Галичині, а не їхати до Познанщини. Міністерство віросповідань і освіти у вересні 1929 р. перевело його з Вонґровця до Жовкви. Вчителював він тут п'ять років, до 1934 р.[13].

Подана нижче пояснювальна записка І. Крип'якевича дирекції польської гімназії важлива не тільки як документ, який допомагає реконструювати біографію вченого. Її значення набагато ширше, бо записка відображає не тільки атмосферу, що склалася в освіті під час польської окупації українських земель, а й непросту долю українських учителів.

Неля Клименко (Київ)

---

[8] ЦДІА у Львові. – Ф. 179. – Оп. 7. – Спр. 13263. – Арк.156.

[9] Таь само. – Ф. 179. – Оп. 7. – Спр. 13263. – Арк. 157–159.

[10] Там само. – Арк. 155.

[11] Інститут рукопису НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 5338. – Арк. 1.

[12] ЦДІА у Львові. – Ф. 179. – Оп. 7. – Спр. 13263. – Арк. 177.

[13] Там само. – Арк. 186.

ДОДАТОК

Do Świetnej Dyrekcji Państw. Gimnazjum XII
we Lwowie

W odpowiedzi na pismo Dyrekcji z dnia 10 XI 1928 r. l. 2056 proszę przyjąć następujące oświadczenie:

W dniu 10 listopada byłem obecnym na uroczystym poranku szkolnym, urządzonym przez młodzież gimnazjum XII dla uczczenia 10-lecia niepodległości Państwa Polskigo, – wysłuchałem przemówienia p. Prof. Kossowskiego, deklamacji „Hasło" i muzycznych produkcji uczniów. Następnie zaczął przemawiać jeden ze starszych uczniów i użył w przemówieniu słów, że Ukraińcy w 1918 r. w bratobójczy sposób napadli na Polaków. Byłem tak dotknięty temi słowami, że pod pierwszem wrażeniem wstałem z miejsca, opuściłem salę i wyszedłem z budynku szkolnego. Na dalsze punkty programu nie powróciłem, bo czułem się tak wstrząśnięty nerwowo, że nie mogłem zupełnie się opanować.

W gimnazjum XII od chwili objęcia posady przed rokiem starałem się dostroić się do Grona, do którego wszedłem jako człowiek obcy, – starałem się z jak największą lojalnością wypełniać wrzystkie rozporządzenia i wskazówki Władzy przełożonej, – do młodzieży polskiej odnosiłem się z serdecznością ażeby nie dać jej odczuć, że uczy ją i wychowuje nauczyciel nie-polskiej narodowości. Zdawało mi się, że pozyskałem i miłość młodzieży i życzliwość grona, a z wielką radością usłyszałem z ust Pana Dyrektora (przy sposobności obchodu Jego Imienin), że chociaż w gronie są profesorowie różnych narodowości i wyznań, to mimo to w gimnazjum naszem panuje zupełna harmonia. Taką atmosferę odczuwałem w szkole. Wystąpienie więc ucznia, który prawdopodobnie wiedział o tem, że jestem Ukraińcem, na poranku uroczystym mimo to użył słów tak bardzo bolesnych dla mnie, – wystąpienie to było dla mnie udarem tak niespodziewanym i silnym, że wyszedłem z sali.

Proszę o przyjęcie mego oświadczenia do łaskawej wiadomości.

Lwów 10 listopada 1928 r.

Dr Jan Krypiakiewicz
Prof. Gimn. XII

ЦДІА у Львові. – Ф. 179. – Оп. 7. – Спр. 13263. – Арк. 156.

СИГНАЛЬНИЙ ПРИМІРНИК "ПОВЕСТИ ОБ УКРАИНСКОМ НАРОДЕ" КУЛІША

У науковій бібліотеці Інституту російської літератури (Пушкінський дім) Російської академії наук зберігається сигнальний примірник Кулішевої "Повести об украинском народе", поданий до Петербурзького цензурного комітету для отримання дозволу на випуск книжки у світ (шифр: 1936и/622). Згідно з усталеною процедурою, перед тим, як випустити з друкарні вже готову книжку, слід було подати примірник до цензурного комітету, щоб цензор міг зіставити книжку з текстом, який дозволив. Відтак, якщо розбіжностей не було виявлено, цензор мав видати квиток, на підставі якого весь наклад книжки з друкарні надходив у розпорядження видавця. Квиток також засвідчував, що цензурний комітет отримав "узаконенное число экземпляров" книжки. Власне, примірник "Повести об украинском народе" з бібліотеки ІРЛІ (ПД) і містить саме такий квиток (скріплений печаткою Петербурзького цензурного комітету з титульною сторінкою книжки) з дозволом на випуск цього видання у світ. Квиток (за № 1066) із штампованим текстом, куди від руки вписано назви книжки й друкарні – Імператорської Академії наук (видання появилося саме у ній), було видано 11 липня 1846 р.

Цензурний дозвіл на окреме видання "Повести об украинском народе" Куліш отримав 28 червня 1846 р. від цензора Степана Куторги. Наклад книжки був усього 200 примірників[1]. Журнальний варіант "Повести..." з'явився у першій половині того самого року в "Звездочке: Журнале для детей старшего возраста" (№ 2–7), що його видавала Олександра Ішимова. Цензором публікації в "Звездочке" був Ігнатій Івановський (закінчення в останньому номері цензурував Куторга). Як встановив Василь Івашків, детально проаналізувавши Кулішеву книжку, журнальний і книжковий варіанти "Повести..." мали деякі, часом істотні розбіжності[2].

Як відомо, висновок III відділу про покарання Куліша за "чрезмерную любовь к родине" під час кирило-мефодіївського процесу ґрунтувався насамперед на оцінці цієї історичної праці: мовляв, у ній (та в кількох інших творах) автор "с восторгом описывал дух прежнего казачества, наезды гайдамаков изображал в виде рыцарства", а сама повість "могла производить тем больший вред, что сочинена для детей старшего возраста"[3]. Описуючи історію з Кулішевим арештом і цензурним пропуском "Повести...", Олександр Никитенко у своєму щоденнику 2 травня 1846 р. занотував: "У цензора Ивановского спрашивают: "Как он пропустил сочинение Кулиша?". Он отвечал прямо, что "это ошибка и что он виноват". На отдельных книжках стоит имя Куторги, и он тоже призван к допросу". Ознайомившись невдовзі з публікацією, Никитенко як досвідчений цензор зрозумів, що провина його колег по службі була незаперечною, адже вони дозволили до друку надто свободолюбний як для миколаївської епохи твір, до того ж відверто зорієнтований на українські національні проблеми: "Я, наконец, достал "Звездочку" и прочел историю Кулиша; теперь мне понятно, почему Ивановский не мог отвечать ничего, кроме: "виноват". Государь, увидев под отдельными книжками имя цензора Куторги, велел посадить его в *крепость*. Но граф Орлов (шеф корпусу жандармів і начальник III відділу. – *О. Ф.*) представил, что надо прежде узнать, как дело было"[4]. Майже через десять років після публікації твору донька Сергія Аксакова – Віра у своєму щоденнику зробила подібні висновки (запис від 24 листопада 1854 р.): "Утром читала я "Повесть о малороссийском народе". Сильно возбудительная вещь. Всё, каждое слово проникнуто одним духом!"[5].

Квиток на вихід "Повести об украинском народе" у світ підписав не Куторга (який, очевидно, з якихось причин був відсутній на службі), а інший цензор Петербурзького комітету – Амплій Очкін (і секретар Семенов). Така заміна цілком допускалася, оскільки цензор, який підписував квиток, робив лише технічну працю: він мав звірити публікацію з уже дозволеним, а якщо це була окрема відбитка, то його праця була мінімальною.

І останнє, що звертає увагу в цьому примірнику "Повести об украинском народе" – це те, що його раніше ніхто не читав: усі аркуші книжки були ще не розрізані, хоча видання є у відкритому для науковців доступі. За весь той період, що існував Інститут російської літератури, який частково успадкував книжкові й рукописні фонди Імператорської Академії наук, до цієї книжки тут не звертався жоден із дослідників!

Олесь Федорук (Київ)

---

[1] *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. – К., 2005. – Т. І. – С. 175.

[2] *Івашків В.* Визначна пам'ятка української суспільно-історичної думки середини XIX століття // *Куліш П.* Повість про український народ. – Львів, 2006. – С. 7–49.

[3] Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 80–81.

[4] *Никитенко А. В.* Дневник: В 3 т. / Подгот. текста, вступ. стат. и прим. И. Я. Айзенштока. – [Л.,] 1955. – Т. 1. – С. 274.

[5] Дневник Веры Сергеевны Аксаковой / Ред. и прим. кн. Н. В. Голицына и П. Е. Щеголева. – СПб., 1913. – С. 11.

РЕЦЕНЗІЯ НІКОЛАЄ ЙОРҐИ НА “GESCHICHTE DES UKRAINISCHEN (RUTHENISCHEN) VOLKES” МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Одним із малодосліджених напрямків сучасного грушевськознавства, на нашу думку, є дослідження рецепції наукових концепцій М. Грушевського у європейських працях. Адже до цього часу деякі дослідники висловлюють переконання, що “тільки після Першої світової війни на багатотомну працю історика [М. Грушевського] з’явилася низка рецензій”[1]. У хибності такого погляду ми пересвідчилися, спеціально зосередившись на проблемі сприйняття історичних концепцій українського історика його сучасниками. Виявилося, що практично всі видатні славісти кінця XIX – початку XX ст. висловили своє фахове бачення творчості М. Грушевського, відгукнувшись на видання його узагальнюючих праць європейськими мовами. У західноєвропейській історичній науці таке обговорення було особливо насиченим після виходу в 1906 р. німецького перекладу першого тому “Історії українського народу”[2].

Дослідження цієї багатої палітри оціночних інтерпретацій наукових ідей М. Грушевського в європейській історіографії важливе з кількох причин. Передусім, воно значно розширює межі грушевськознавчої рефлексії, залучаючи до аналізу новий, до цього часу малознаний чи взагалі невідомий матеріал. Переклади іноземними мовами наукових творів М. Грушевського уможливили сприйняття його ідей західноєвропейськими фахівцями, що призвело до формування національних традицій у вивченні спадщини вченого. Врешті, обраний ракурс цієї проблематики дає змогу підсумувати оцінки, висловлені в дискусіях довкола історичних поглядів М. Грушевського в інших національних історичних школах. До певної міри ці оцінки можна перенести зі значною долею вірогідності на весь обсяг тогочасної української наукової літератури, оскільки до вибуху Першої світової війни автор “Історії України-Руси” був беззаперечним лідером вітчизняної гуманітарної науки. Таким чином, ми маємо можливість осмислити загальносвітовий контекст становлення української історіографічної традиції, виявити зовнішні інтелектуальні впливи на конструювання модерного національного історичного гранднаративу.

Історіографічний аспект появи німецькомовного першого тому “Історії українського народу” М. Грушевського було вже викладено нами у деяких статтях[3]. Проте, якщо український, польський чи німецький контексти обговорення цієї фундаментальної праці

---

[1] *Зайцева З. І.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2006. – С. 189.

[2] *Hruševśkyj Michael.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. – Leipzig, 1906. – Bd. I. – XVIII, 754 S.

[3] Див.: *Тельвак В.* Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 67–82; *його ж.* Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. X. – С. 681–687; *його ж.* Михайло Грушевський contra Володимир Мількович: (До проблеми формування дискусійного поля української історіографії початку XX століття) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомч. зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 9. – С. 255–269; *його ж.* Перший том “Історії України-Руси” Михайла Грушевського в оцінках сучасників // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 16–38; *його ж.* Німецькомовна “Історія українського народу” Михайла Грушевського в оцінках сучасників // Український історичний журнал. – 2007 (у друці).

є загалом знаними, то практично невідомою є рецепція висловлених М. Грушевським на сторінках цієї праці ідей в інших історіографічних школах. І тут значне зацікавлення викликає румунська наука, оскільки досі недослідженими є українсько-румунські історіографічні дискусії. Йдеться про рецензію історика Ніколає Йорґи (1871–1940), цінність якої зумовлюється також фігурою самого рецензента. Цей відгук побачив світ у 1907 р. на сторінках лейпцизького видання "Literarisches Zentralblatt für Deutschland"[4]. У наш час його було перевидано у зібранні творів румунського вченого[5].

Н. Йорґа – один з найпомітніших представників румунської науки, видатний політичний діяч, історик, літературознавець, академік Румунської академії (1910). Він був учнем відомого теоретика історії Олександра Ксенопола, навчався в Парижі, Берліні, Гейдельберзі, Лейпцигу. У 1894 р. Н. Йорґа став професором Бухарестського університету, створив Інститут південно-східних європейських досліджень (1914). Його творча спадщина просто вражаюча[6]. Надзвичайно масштабною була його археографічна діяльність – він видавав численні томи документів, віднайдених у багатьох європейських архівах. Наслідком цієї праці було ґрунтовне оновлення документальної бази досліджень з історії Румунії.

Серед віднайдених та публікованих румунським ученим документів було також багато джерел, що становили інтерес для українських дослідників. З огляду на це праці Н. Йорґи були добре знані його українським сучасникам. Так, на сторінках "Записок НТШ" зустрічаємо кілька ґрунтовних рецензій на твори румунського вченого. Українські оглядачі праць Н. Йорґи відзначали його велику ерудицію, високий фаховий рівень досліджень, невтомну археографічну діяльність. У той же час наводилися приклади недостатнього ознайомлення бухарестського професора зі східноєвропейською історією взагалі та українською зокрема, що подекуди виливалось у термінологічні чи фактологічні помилки[7]. Цікаво, що серед українських рецензентів праць румунського вченого був і М. Грушевський. У своїх критичних відгуках на твори Н. Йорґи він загалом високо оцінював рівень праць румунського колеги, особливо його археографічну діяльність, що приносила багато цікавого й українським дослідникам. М. Грушевський нарікав, що праці Н. Йорґи, нерідко друковані румунською та опубліковані на сторінках малознаних видань, практично недоступні для східноєвропейських спеціалістів[8].

Критичний відгук румунського вченого має не тільки суто історіографічний інтерес, розширюючи наше уявлення про дискусії в тогочасній науці, а й дає змогу повніше зрозуміти загальноєвропейський історіографічний контекст артикуляції українського

---

[4] *Jorga N.* Hruševśkyj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 // Literarisches Zentralblatt für Deutschland. – Leipzig, 1907. – № 17. – S. 533–534.

[5] Biobliografia istorica a lui N. Iorga (1871–1940) / Ed. Barbu Theodorescu; Editura Stiintifica si Enciclopedica / Editura Militara. – Bucureşti, 1976. – S. 791–793.

[6] Историография истории нового времени стран Европы и Америки. – М., 1990. – С. 460–461.

[7] *Клюк А.* N. Jorga – Geschichte des osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt, Gotha 1908–11, mm. I–IV: cm. VIII+486, VI+453, VIII+479 і 512 // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т. CX. – С. 183–192.

[8] Див., напр.: *Грушевський М.* Reatiile comerciale ale terilor noastra cu Lembergul, regeste si documenta din Archivele Orasului Lemberg publicate de N. Jorga. Partea I, Букарешт, 1900, ст. 113. Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii-Albe, de Nikolae Jorga, Букарешт, 1900, ст. 419 // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т. LXI. – С. 17–18.

наративу. Не будемо заглиблюватися в аналіз критичних аргументів Н. Йорґи, які читач сам зможе оцінити, звернемо лише увагу на одну важливу обставину, властиву рецензіям на праці М. Грушевського, написаним представниками сусідніх з українцями народів. Крім критики загальнофахових аспектів праць львівського професора, у своїх оглядах вони присвячували спеціальну увагу тим концептуальним питанням, відповідями на які М. Грушевський відокремлював українську історію від "звичайних схем" сусідів. Чи відповів М. Грушевський на критику Н. Йорґи, поки що не відомо, однак це спонукає до дальших пошуків.

У додатку подаємо текст рецензії і його переклад з німецької, здійснений викладачем кафедри німецької філології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка Наталією Дашко, якій висловлюємо свою щиру подяку.

Текст друкується за виданням: Biobliografia istorica a lui N. Iorga (1871–1940) / Ed. Barbu Theodorescu; Editura Stiintifica si Enciclopedica / Editura Militara. – Bucureşti, 1976. – S. 791–793.

Віталій Тельвак (Дрогобич)

ДОДАТОК

Hruševśkyj, Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Band. Urgeschichte des Landes und des Volkes, Anfänge des Kijever Staates. Autorisierte Uebersetzung aus der zweiten ukrainischen Ausgabe. Leipzig, 1906. Teubner in Komm. (XVIII, 754 S. Gr. 8. mit 1 Karte.)

Bei der starken Bildung einer klein-russischen, ruthenischen oder ukrainischen Strömung, besonders in Galizien, durfte man auch an die Bearbeitung einer Nationalgeschichte denken. Einen solchen Auftrag hat der Lemberger Geschichtsprofessor Michael Hruschewski (Hruševśkyj) auf sich genommen. Es erschienen mehrere massive Bände in kleinrussischer Sprache oder, wenn man will, in kleinrussischem Dialekte, welche diese Geschichte des ruthenischen Volkes, seiner Kultur, seiner zeitweiligen Staatgründungen bis in die moderne Zeit hinein schilderten. Nun glaubte der Verf. dieses im höchsten Grade breit angelegte Werk auch dem europäischen Publikum bekannt machen zu dürfen. Wir haben vor uns den ersten Band einer deutschen Uebersetzung, der 509 Seiten Erzählung, dazu beinahe 100 andere mit Anmerkungen, 50 Seiten "Excurse" und mehrere etwas naive (umfangreiche und dennoch dürftige) Namen- und Sachregister enthält. H. beginnt mit geologischen Betrachtungen über das ruthenische Territorium, dem er eine unerwartet grosse Ausdehnung gönnt (die Karpatenländer, die untere Donau kommen auch hinein); es wird weiter ein Auseinandersetzung über die ersten Bewohner der künftigen Ukraine, seit der paläo- und neolitischen Zeit, gegeben. Nun werden Skythen, Geten, Daker und alle die Völker welche lange oder kurze Zeit auf diesem vom Verf. "ukrainisch" benannten Boden weilten oder ihn nur gelegentlich berührten, geschildert, wobei alle möglichen Hypothesen vorgetragen werden. Zuletzt erscheinen auch die Slaven, und H. versucht die Anten als "Vorfahren des ukrainischen Volkes" und keineswegs des weissrussischen (der Ausdruck Grossrussen wird sorgfältig vermieden) vorzustellen. Damit kommt man gewissermassen zum wirklichen Stoffe. Der Verf. will beweisen dass die Ruthenen des Mittelalters als herrschende Einwohner weit hinaus über die jetzigen Grenzen ihrer Wohnungen reichten. Die marmaroser Ruthenen scheinen ihm aus uralter Zeit in den dortigen Karpaten eingenistet zu sein; von den dortigen "Vlachen" (H. verabscheut den Namen: Rumänen) als einer ersten ständigen Bevölkerung will er auch nichts wissen.

Aus einigen zerstreuten Namen in Siebenbürgen teilt er auch dieses Land, welches gewiss andere Slaven als Urbewohner gehabt hat, seinen Ruthenen zu. Dieser Gabe gesellt sich auch

diejenige der Donaulandschaften, von deren Entwicklung übrigens der Lemberger Professor nur spärliche und oberflächliche Kenntnisse hat, so das er sich manches Bedeutende nur ungenügend oder gar nicht erkl ären kann. Diese Kapitel enthalten trotzdem vieles Interessante und auch neue Auslegungen bekannter Tatsachen; H. ist ein gelehrter, ein kritischer und ingeniöser Geist; seinen Stoff beherrscht er vollständig. Dieses gilt auch von dem Abschnitte über die alte ukrainische Kultur, die sich durch nichts von der allgemein russischen, deren Begriff aber nicht anerkannt wird, unterscheidet. Aber hier verliert sich der Verf. auch in allerlei nebensächliche Betrachtungen, polemische Er örterungen, vereinzelte Tatsachen u. s. w. Dabei will er sein Volk mit allen guten Eigenschaften ausstatten, zu welchem Zwecke die Zeugnisse eines Prokopios durch irgendeine Beschreibung einer russischen Tracht des 11. Jahr. "widerlegt" werden. Die Kleinrussen erscheinen als hochherzig, mild, tapfer, rein, gescheit. Man liest in der Tat: "Die gegenwärtige Reinlichkeit, durch welche sich die Mehrzahl unserer Bevölkerung auszeichnet" (S. 313). Die Darstellung der Familien- und Stammbildung bei den südwestlichten Russen ist aber hochinteressant und, in der Weise, wie sie vorgetragen wird, auch neu.

Der letzte Teil, in dem die Geschichte das Kiever Staates, den H. "Rusy" nennen will, behandelt wird, ist gewiss das Beste in diesem ersten Bande, aber für den Verf. ist die Normannentheorie der "Rhos" ein überwundener Standpunkt, weil der Name "Rus" schon sein langem in den ukrainischen Gegenden erscheint; das ruthenische Volk braucht keine alten skandinavischen Zus ätze: höchstens sind die Varäger gemietete Soldaten des slavischen Staates mit slavischer Dynastie gewesen. Die Karakteristik des Knjasen Vladimir und Beurteilung der Stellung Altrusslands zu Byzanz ist aber fein und treffend.

Alles in allem hat man es mit einem Werke zu tun, das den nationalistischen Bestrebungen der Ruthenen, die als ein eigenes Volk von 34 Millionen, mit eigener Kultur und eigener Staatsbildungen, erscheinen wollen, dient. Daraus muss notwendigerweise viel Falsches und Verkehrtes, noch mehr Uebertriebenes zutage kommen. Der andere grosse Fehler entspringt der üblichen Schreibart der russischen Schule auf dem Gebiete der Geschichte: statt in einer Nationalgeschichte die Endresultate der Forschung zusammenzufassen und organisch hervortreten zu lassen, vers äumt der Verf. keine Gelegenheit, sich in allerlei spezielle Debatten über einzelne Punkte zu verlieren. Das k ühne und umfangreiche, beinahe kolossale Buch wird manchem nützen, aber keinen befriedigen, obgleich es einen hohen Begriff von der Gelehrsamkeit, manchmal auch von dem Scharfsinne des Verf's gibt.

N. Jorga

П е р е к л а д

З огляду на активне формування малоруської, русинської чи української течії, особливо в Галичині, слід згадати опрацювання національної історії. Таке завдання взяв на себе львівський професор історик Михайло Грушевський. З'явилося декілька великих томів на малоруській мові, чи, якщо хочете, на малоруському діалекті, які відображають історію русинського народу, його культури, його минулих державних утворень до сьогоднішніх днів. З цією надзвичайно детально викладеною працею авт[ор] хоче ознайомити також європейську публіку. Перед нами перший том німецькомовного перекладу, який містить 509 сторінок розповіді, крім того, близько 100 сторінок із коментарями, 50 сторінок "екскурсів" і численні дещо наївні (великі, проте неповні) покажчики імен та речей. Г[рушевський] починає із геологічного огляду русинської території, яку він удостоює неочікувано великої площі (сюди також належать карпатський край та нижній Дунай); далі розглядається питання про перше населення майбутньої України,

починаючи із палеонтологічного та неолітичного часів. Потім зображуються скіфи, готи, даки та інші народи, які знаходилися на цій, названій авт[ором] "українською", землі протягом довшого чи коротшого періоду або лише випадково були дотичними до неї, причому висуваються усі можливі гіпотези. Наостанку з'являються й слов'яни, і Г[рушевський] намагається представити антів "попередниками українського народу", але в жодному разі не білоруського (назви "великороси" авт[ор] старанно уникає). Тут певною мірою розкривається справжня суть справи. Авт[ор] хоче довести, що середньовічні русини, як панівне населення, проживали далеко за сучасними межами їхньої території. Він вважає, що мармароські русини жили в тамтешніх Карпатах з прадавніх часів, і не хоче нічого знати про "волохів" (Г[рушевський] ненавидить назву "румуни"), які були там першим постійним населенням.

Виходячи із декількох розсипаних по Семигороду назв, він приписує і цю землю своїм русинам, хоч на ній точно першими жили інші слов'яни. До такого подарунка долучаються ще й придунайські землі, про розвиток яких, до речі, львівський професор має лише обмежені та поверхові знання, тому деякі важливі факти він або недостатньо пояснює, або взагалі не в змозі пояснити. Незважаючи на це, дані розділи містять багато цікавого, а також нове тлумачення відомих фактів; Г[рушевський] освічений, критичний та винахідливий учений, він цілком володіє своєю темою. Це стосується і розділів про давню українську культуру, яка нічим не відрізняється від загальноросійської, хоча такий термін не визнається. Але тут авт[ор] губиться в різних другорядних оглядах, полемічних роздумах, окремих фактах і т. д. При цьому він хоче наділити свій народ усіма хорошими рисами, з цією метою він "спростовує" свідчення Прокопія описом російського одягу XI ст. Малороси постають благородними, м'якими, хоробрими, порядними, розумними. І дійсно, читаємо: "Сучасна порядність, яка притаманна більшості нашого населення" (ст. 313). Зображення сімейного та родового устрою південно-західних росіян є надзвичайно цікавим і, враховуючи спосіб його подачі, новим.

Остання частина, яка торкається історії Київської держави, що її Г[рушевський] називає "Русь", є справді найкращою в цьому першому томі, але для авт[ора] норманська теорія "Русі" є застарілою точкою зору, оскільки назва "Русь" з'явилася на українських землях давно; русинському народові не потрібно ніяких давніх скандинавських домішок: варяги були солдатами, найнятими слов'янською державою із слов'янською династією. Проте характеристика князя Володимира й оцінка ставлення Старої Росії до Візантії є доброю і влучною.

Загалом, ми маємо справу із працею, яка слугує націоналістичним прагненням русинів, що хочуть постати як 34-мільйонний народ із власною культурою та власними державними утвореннями. З цього, зрозуміло, випливає багато неправильного і ще більше перебільшеного. Інша груба помилка зумовлена звичною для російської історичної школи манерою письма: замість того, щоб підсумувати кінцеві результати дослідження національної історії та їх послідовно викласти, авт[ор] не пропускає нагоди заглибитися в різні спеціальні дебати щодо окремих пунктів. Смілива і об'ємна, майже колосальна праця стане декому в пригоді, але нікого не задовольнить, хоча й дасть високу оцінку ерудиції, інколи навіть гострому розуму авт[ора].

Н. Йорґа

Пріцак Омелян Йосипович (1919–2006). 29 травня 2006 року в Сполучених Штатах Америки у м. Бостоні упокоївся один з найоригінальніших й найзнаніших у західному світі українських істориків Омелян Йосипович Пріцак. Він народився у с. Луці на Самбірщині (тепер Польща) 7 квітня 1919 р., якраз у часи, коли ці території контролювала Західно-Українська Народна Республіка. Батько загинув як вояк УГА в українсько-польській війні; мати побралася з вітчимом-поляком. О. Пріцак виховувався як поляк і лише припадково відкрив для себе, що він українець, коли вивчав свою метрику про народження.

Це було перше джерелознавче дослідження історика-початківця, яке визначило його майбутнє і світоглядні орієнтири на подальше життя. Він учився у Львівському університеті, обравши за спеціалізацію орієнталістику. Його професорами були польські вчені. Українську історію він вивчав самотужки, співпрацюючи зі студентської лави з Науковим Товариством ім. Т. Шевченка під керівництвом Івана Крип'якевича.

Перші самостійні наукові публікації О. Пріцака стосувалися постаті Івана Мазепи. Його розвідка про цього гетьмана була надрукована у 1938 р. у відомому двотомнику присвяченому І. Мазепі, що вийшов у Варшаві в Українському Науковому Інституті. О. Пріцак збирав наукову бібліографію про найвидатнішу постать української історії за період з кінця XVII до початку XIX ст. і, коли наступив "золотий вересень", простодушно звернувся до київського професора мазепознавця Олександра Оглоблина з проханням заповнити прогалини в цій бібліографії. У 1939 р. в добу перемоги російської імперської схеми в історіографії сама ідея збирання літератури про "зрадника українського народу" була тяжким криміналом і підставою для арешту та знищення.

У 1939 р. О. Пріцак вступає в аспірантуру при АН УРСР із сходознавчої проблематики до видатного орієнталіста академіка Агатангела Кримського. Саме І. Крип'якевича та А. Кримського Омелян Йосипович пізніше назве своїми вчителями.

Незабаром почалася Друга світова війна і О. Пріцака забирають до Червоної армії. Проте воювати довго йому не довелося, у перших боях його частина опинилася в оточенні й Омелян Йосипович потрапляє у полон. Його незабаром звільняють (він у спогадах пише, що втік з полону), і після перебування у Львові й Києві О. Пріцак продовжує свої орієнталістичні студії в Берлінському університеті.

Після війни він професорує в кількох німецьких університетах, зокрема в Берліні і Ґеттінгені, редагує спеціалізований журнал з алтаїстики. Тоді він став провідним фахівцем у світі з історії і мовознавства народів Центральної Азії; з 1958 по 1965 рр. був президентом Міжнародного товариства з вивчення мов, культур та історії угро-фінських та алтайських народів, редагував спеціалізований журнал "Ural-Altaische Jahrbücher". У 1960-х рр. Омелян Пріцак приїздить до США, викладає в Гарвардському університеті, стає промотором ідеї створення при найпрестижнішому університеті США Українського наукового інституту і втілює її в життя. Він очолив кафедру української історії ім. М. Грушевського. На період 1970-х рр. припадає розквіт професорської й науково-організаційної діяльності О. Пріцака. Він засновує кілька археографічних серій у Гарварді, розпочинає видавати пам'ятки старого українського письменства середньовічної доби. Ці видання відразу поставили О. Пріцака поруч із класиками українського джерелознавства В. Антоновичем, М. Костомаровим і М. Грушевським. Англійською мовою почав виходити один з кращих українознавчих журналів "Harvard Ukrainian Studies". При Гарвардському університеті О. Пріцак виховав плеяду блискучих україністів-істориків і літературознавців – О. Субтельного, Г. Грабовича, З. Когута, Ф. Сисина, В. Остап-

чука, Б. Ґудзяка, О. Андрієвську та ін., які й сьогодні на найвищому рівні представляють українську гуманітаристику у світі. Найвідомішими працями О. Пріцака стали "The Origin of Rus" (1981) і український аналог "Походження Русі", т. 1–2 (1997, 2003).

Із здобуттям Україною незалежності О. Пріцак вертається на рідну землю. Уже широко знаний історик їде на Батьківщину із місією перенести на збільшовизований матірний ґрунт кращі традиції національної і світової історіографії. Свою кипучу енергію і досвід він намагається застосувати на рідній землі. Можливо, в сучасних умовах він зміг би більше зробити. Але й тоді, на початку 1990-х, він устиг чимало. У 1990 р. його обирають іноземним дійсним членом НАНУ. Завдяки активній позиції О. Пріцака було відновлено, а радше наново створено Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАНУ (директорував у 1991–1998 рр.), відроджено науковий журнал "Східний світ", де він був головним редактором. Співпрацюючи з Інститутом археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, О. Пріцак узяв участь у перевиданні десятитомника "Історії України-Руси" М. Грушевського, написав до нього цікаву вступну статтю, видав брошуркою книжку про Т. Шевченка – українського пророка. У Київському університеті ім. Т. Шевченка з його подачі було засновано кафедру історіософії – першу в Україні інституцію, що мала пропагувати концептуалістичний погляд на нашу минувшину, її інтелектуальне життя й громадсько-політичну думку. О. Пріцак навіть читав лекції з історіософії, однак лектором він був не дуже сильним, говорив тихо з помітним діаспорним акцентом, а головне – студентам бракувало знань і ерудиції, щоб ці лекції сприйняти.

Омелян Йосипович був надзвичайно компанійською, відкритою, демократичною людиною, без жодної зарозумілості й пихатості. Він однаково щиро й приязно спілкувався з академіком і аспірантом, усміхнене добре лице ніби підбадьорювало співрозмовника, заохочувало до сміливішого спілкування. Пригадую, коли мені довелося брати у нього інтерв'ю для "Старожитностей"[1], Омелян Йосипович запросив мене до себе на київське помешкання на початку вулиці Богомольця і там поміж невимушеними відповідями на запитання показував десятки олійних полотен сучасних українських художників, куплених на Андріївському узвозі, розповідав цікаві моменти із власної біографії, сам запитував про різні речі. Він умів не лише розповідати, а й слухати співбесідника. Адже його завжди цікавила людина – попри "кабінетність" своїх наукових інтересів він не був кабінетним ученим.

За кілька років, проведених в Україні, Омелян Йосипович устиг виступити опонентом на кількох захистах дисертацій. О. Пріцак був надзвичайним ерудитом, і жодна проблема української історії не проходила повз його увагу. Він мав свою точку зору з будь-якого питання української історії, байдуже, якого періоду воно стосувалося.

Омелян Йосипович збирався перевозити в Україну свою орієнталістичну бібліотеку, яка вважалася однією з найдібраніших у світі. Коли з ним в Інституті сходознавства працював інший визначний український сходознавець-тюрколог Віктор Остапчук, нині професор Торонтського університету, ця бібліотека була одним з головних чинників його вибору праці у Києві. Але не так сталося, як гадалося: нестерпні економічні умови середини 1990-х змусили О. Пріцака (і не лише його) повернутися до Америки. По ньому лишився в Україні, можливо, останній учень Олександр Галенко. Справу досліджень з історіософії продовжив інший український історик, який також вважає себе учнем О. Пріцака, – Володимир Потульницький. Сьогодні вирішено питання про перевезення до Києва його бібліотеки й архіву. Зберігатися вони мають у Києво-Могилянській академії.

---

[1] *Пріцак О.* Як "вибухла" Україна / Інтерв'ю та інформаційний вріз про автора І. Гирича // Старожитності. – 1992. – Ч. 9 (25). – С. 1, 4–5.

Це, так би мовити, зовнішні риси біографії вченого. Про них докладніше можна прочитати в низці видань[2]. Тут же при нагоді хотілося б тезово зазначити ті магістральні думки Омеляна Пріцака стосовно української історії, які зробили його ім'я знаковим для нашої історіографії.

О. Пріцак в українській історіографії належить до когорти істориків, які дотримувалися орієнтальної версії походження України-Русі. Але, на відміну від А. Кримського та В. Пархоменка, Омелян Йосипович свою хозарську теорію походження давньоукраїнської державності фундаментально обґрунтував у капітальній монографії "Походження Русі", використавши колосальну кількість світової літератури та джерел. Попри декларування себе продовжувачем школи М. Грушевського, він відійшов від однієї з ключових його думок про автохтонність давньоукраїнської державності, її слов'янські корені. О. Пріцак дотримувався думки про постання держав у всіх периферійних зонах на околицях цивілізованої ойкумени у результаті залучення їх до сфер впливу вже існуючих державних утворень. Так, на Русі поява держави – це результат дії двох чинників: Хозарської держави і норманських дружин. Хозарія була постачальником на близькосхідні і середземноморські ринки рабів, які їй, у свою чергу, постачали нормани-русь з територій Наддніпрянщини. Отже, для О. Пріцака, на відміну від М. Грушевського і більшості українських істориків початку XX ст., етнічний принцип не відігравав переважної ролі.

Це дало привід низці істориків, які дотримувалися традиційної схеми ранньої середньовічної історії України, звинуватити О. Пріцака в "непатріотичності". Насправді, як здається, це надумана теза. О. Пріцак запропонував нову модерну модель давньоукраїнської історії, яка, по-перше, вписувала Україну у світову історію першого тисячоліття н. е.; по-друге, – ставила питання появи державності не від етнічних, а від елітних чинників, що також відповідало світовим підходам до цих проблем у західних історіографіях. Однак можна констатувати, що трактування перших століть історії Русі О. Пріцаком радше викликало негативну, ніж позитивну реакцію у наукових колах, спричинивши критичні відгуки як з боку українських діаспорних вчених, так і з боку фахівців американської і західноєропейських історіографій. Останні, думається, реагували так на появу книжки О. Пріцака, бо тоді все ще перебували під впливом російської історіографії (від якого не звільнилися зрештою й досі).

Модель О. Пріцака вдало поєднує т. зв. норманську теорію з хозарською і намагається знайти спільну точку з автохтонними теоріями походження давньоукраїнської державності. Принаймні варто визнати конструкт О. Пріцака дуже цікавим і цінним інтелектуальним внеском у скарбницю національної історіософської думки.

О. Пріцак належав до державницької школи в українській історіографії. У 1960-х рр. він тримався вже застарілих на той час поглядів засновників цієї школи В. Липинського і С. Томашівського початку 1920-х рр. на націонал-демократичну історіографію персоніфікованою постаттю М. Грушевського. На століття уродин М. Грушевського О. Пріцак не лише кидає на адресу найбільшого українського історика тяжкий закид щодо його т. зв. бездержавності, а й звинувачує його у загибелі національної історіографії

---

[2] Див., наприклад: *Hajda L. A.* Omeljan Pritsak: A Biografical Sketch // Harvard Ukrainian Studies. – 1979/1980. – Vol. II–IV. – P. 1–6; *[Галенко О.]* Омелян Пріцак // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 225–227; *Гудзяк Б.* Про Вчителя // Критика. – 2006. – № 12. – С. 17–20; *Грабович Г.* Пам'яті Омеляна Пріцака // Там само. – С. 19–21; *Галенко О.* Повернення Анахарсиса // Там само. – С. 15–16; *Портнов А.* Омелян Пріцак – історик модерної України // Україна модерна. – К., 2007. – Ч. 12 (1). – С. 137–148.

за часів визвольних змагань 1917–1920 рр.[3]. За чверть століття він набагато зваженіше оцінить М. Грушевського у передмові до першого тому "Історії України-Руси".

Чи помінявся погляд О. Пріцака на новітню національну історіографію, чи просто суспільні обставини змусили його скорегувати свої думки? Важко про це казати, поки не маємо доступу до його архівів. Зрозуміло одне – як людина громадська, що вболіває за долю України, її народу і держави, Омелян Йосипович намагався бути на хвилі сучасного політичного моменту. Це є річчю природною. Коли він в еміграційному середовищі збирав кошти на Український інститут у Гарварді, то змушений був зважати на панівну опінію стосовно причин поразки Української революції початку XX ст. й, зокрема, постаті М. Грушевського.

О. Пріцак залишив для нас величезну творчу спадщину, розробляти яку не під силу одному інститутові. Вчений об'єднував у собі кілька соціогуманітарних напрямків знань. Сподіваємося, роль і значення цієї видатної постаті української історіографії в усій повноті розкриються в недалекому майбутньому після вивчення його творів, дослідження його архіву, студіювання епістолярної спадщини і щоденникових записів.

Ігор Гирич (Київ)

---

[3] Докладніше про статтю 1966 р. в "Листах до приятелів" див.: *Гирич І.* Знакова стаття Омеляна Пріцака // Україна модерна. – 2007. – Ч. 12 (1). – С. 149–169.

Фізер Іван Михайлович (1925–2007). 28 серпня 2007 р. пішов із життя Іван Михайлович Фізер, професор Ратгерського університету, почесний професор Національного університету "Києво-Могилянська академія", ініціатор утворення AAASS (American Association for the Advancement of Slavic Studies) і перший її президент, дійсний член Української Вільної Академії наук у США, член Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Інституту етнічних студій, Модерної Асоціації мов. У громадському житті І. М. Фізер відомий як член Українського Інституту Америки, Українського Музею в Нью-Йорку, член Церковної Ради Української Автокефальної Православної Церкви в Америці, один з ініціаторів заснування духовної семінарії Святої Софії у Бавнд-Бруку, довголітній голова журі Фундації Тетяни й Омеляна Антоновичів.

Народився Іван Фізер 13 червня 1925 р. у м. Мирчі на Закарпатті. У 1945 р. виїхав до Німеччини. Після закінчення Українського Вільного Університету (1949) емігрував до США. Свій докторат у Колумбійському університеті І. М. Фізер розпочав у 1950 р., обравши темою дисертації психолінгвістичну теорію літератури Олександра Потебні, найерудованішого, на його думку, українського вченого XIX ст., і поставивши показати цю теорію як науковий прецедент сучасним теоріям літератури.

Отож наукову кар'єру Іван Фізер пов'язав з україністикою, ставлячи перед собою велику мету – збагатити українське наукове літературознавство сучасними теоретичними парадигмами і методами. Це була амбітна мета на лише тому, що цю тему західне наукове літературознавство ще не розробляло (радянське й поготів), а перш за все тому, що писати у ті роки про Потебню як українського вченого було, до певної міри, зухвало. Саме за це зухвальство блискучу працю, завершену в 1950-ті рр., молодий науковець захистив лише в 1960-ті. До речі, одним з опонентів на захисті був Ю. В. Шевельов, професор Колумбійського університету і тоді вже завідувач відділу слов'янського мовознавства. У 1986 р. докторська дисертація І. Фізера "Alexander A. Potebnia's Psycholinguistic Theory of Literature, A Metacritical Inquiry" в розширеному варіанті вийшла друком у видавництві Гарвардського університету. Ця солідна монографія про О. Потебню як

критика і теоретика мала великий резонанс у науковому світі. У своєму дослідженні І. Фізер ретельно реконструював теорію Потебні, спираючись на психолінгвістичні формулювання, віднайдені у працях харківського вченого про мову, міт і фольклор. Монографія отримала вісімнадцять схвальних рецензій у США і на Заході. І вже в наступному, 1987, році Інститут літератури Академії наук тоді ще СРСР, який готував до видання праці О. Потебні, запросив проф. І. Фізера до співпраці як авторитетного фахівця в цій ділянці науки.

На жаль, в Україні дослідження проф. І. Фізера про О. Потебню довго лишалося непоміченим. І лиш у 1996 р. І. М. Дзюба до її українського перекладу написав розлогий вступ "Потебнянська зоря Івана Фізера".

Назагал доробок Фізера-науковця виходить далеко за рамки означеної теми й визначається літературною і феноменологічною теоріями, естетикою літератури. Проф. І. Фізер вважав своїм учителем польського філософа Романа Інґардена, теоретика естетики літератури, і присвятив йому монографію "Психологізм і психоестетика. Історично-критичний аналіз зв'язків", яка в польському перекладі вийшла друком у 1991 р. у "Państwowym Wydawnictwe Naukowym".

У 1970-х – 1980-х рр. проф. І. Фізер на запрошення Академії наук Польщі брав участь у наукових конференціях, читав лекції в університетах. У той самий період він був науковим консультантом Університету Об'єднаних Націй, що знаходиться в Токіо і фінансується японським урядом.

Статті, розвідки, рецензії проф. І. Фізера публікувалися в наукових виданнях багатьох країн світу: Бразилії, Голландії, Ізраїлю, Індії, Канади, Мексики, Німеччини, Польщі, України, Франції, Японії та ін.

З розвитком пострадянської української науки пов'язаний новий період діяльності І. Фізера, означений останнім двадцятиліттям його життя. Саме в Україні він мав багато послідовників та учнів. Завдяки зусиллям проф. Фізера у Ратґерському університеті стажувалися відомі літературознавці проф. В. Брюховецький (1988) і член-кор. В. Дончик (1991). Відтоді цей зв'язок не переривався. Точніше, з того часу набуток проф. Фізера в однаковій мірі належав обом наукам – американській та українській.

У 2004 р. проф. Фізер як старший спеціаліст ім. Фулбрайта читав лекції з теоретичного літературознавства для аспірантів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ. У жовтні 2006 р. – курс з американського літературного критицизму для магістрантів НаУКМА. Цей курс лекцій вийшов окремою монографією у видавництві цього ж університету.

Напередодні свого 80-ліття у листі до мене проф. Фізер із властивим йому оптимізмом зазначив: "У моєму віці думати про плани, які вимагають тривалої уваги, навряд чи доречно, але й звести свою увагу тільки до сьогодення було б теж абсурдно. Саме тому цікавлюсь тим майбутнім і тим минулим, що, за визначенням блаженного Августина, піддаються усьогодненню. Іншими словами, тими сучасними культурологічними процесами в Україні, які вочевидь заякорені в минулому і потенційно проектуються у майбутнє". Підтвердженням цієї програми вченого була його повсякчасна присутність у науковому полі українського й світового літературознавства.

На жаль, надто скромно визнано величезний внесок проф. І. Фізера у відродження Національного університету "Києво-Могилянська академія" і створення фундації "Mohyla Academic Society", головою якої він був упродовж 12 років.

Проф. Фізер належав до тих світочів української еміґраційної науки, які свої знання, діяння, свої зусилля, наукові плани й громадську позицію незмінно сфокусовували на

прийдешнє України. При винятковій працездатності проф. Фізер виявляв таку ж винятковускромність. Набувшивагомі науковіактиви, міжнародне визнання, він не любив "колекціонувати" звань, не замовляв монографій про свій життєвий і науковий шлях. Був людиною виняткової скромності, високої моралі, обов'язку і честі.

Печально і тужно усвідомлювати відхід Івана Михайловича, який уособлював не лише дух елітарності, а й певну її предметність, людини, яка виконувала першорядну роль у науковій і суспільній діяльності української громади на чужині, людини доброї, чуйної і лагідної.

Іван Михайлович Фізер назавжди лишиться для нас світлим прикладом Людини, Вченого і Патріота.

Тамара Скрипка (Нью-Йорк)

Бутич Іван Лукич (1919–2007). У 2007 р. відійшов у кращий світ символ української археографії другої половини XX ст. Іван Лукич Бутич – людина, яка все своє життя віддала справі публікації архівних документів з історії України XVII – початку XX ст. Але ім'я І. Бутича як завзятого публікатора архівних документів залишиться не лише в історичному джерелознавстві. Для української історіографії ця людина завжди буде зразком виконання національного обов'язку в найнесприятливіших обставинах післявоєнного періоду історії України.

І. Бутич народився 21 вересня 1919 р. на Прилуччині в селі Усівці Пирятинського району в сім'ї хлібороба. Батько, не маючи освіти, самотужки опанував грамоту й став волосним писарем. Національний здвиг 1917 р. покликав його, як і багатьох селян підросійської України, до активного громадського життя. Зберігся його лист до київської "Просвіти", в якому він просить надіслати в його рідне село українських книжок, бо російська книжка не пише правдиво про революційне життя. Лука Бутич любив книжку, до кінця життя не розлучався з нею. Замолоду писав листи навіть до Льва Толстого Любов до друкованого слова він прищепив і своєму синові Івану.

І. Бутич був дитиною визвольної доби. Він народився за часів національно-визвольних змагань українського народу та ще й у регіоні Лівобережної України, де найбільше збереглися елементи національної свідомості як серед селян, так і серед місцевих землевласників і міщанства. Прилуччина, Пирятинщина й Лубенщина дали українській революції найвідданіших борців за незалежність. Звідси походили діячі Революційної української партії – УСДРП Андрій Жук, Микола Порш, Володимир Дорошенко, автор "Самостійної України" Микола Міхновський, хлібороби-демократи та гетьманці брати Микола, Сергій і Володимир Шемети. Іван Бутич пережив трагічні для українців 1930-ті роки. Був ще замалим для того, аби потрапити під більшовицькі жорна чисток "ворогів народу".

У 1938 р. І. Бутич закінчив Пирятинську середню школу і вступив на історичний факультет Київського університету Докінчував університет уже в 1944–1945 рр. Під німецькою окупацією був у батьківській оселі під Пирятином. Ще студентом, з лютого 1945 р. почав працювати у Науково-видавничому відділі Архівного управління МВС УРСР, який тоді очолював Федір Павлович Шевченко, згодом один з найвизначніших українських істориків.

Уже в 1950 р. І. Бутич захистив кандидатську дисертацію "Селянський рух на Слобідській Україні в другій половині XVIII ст.". Через двадцять років на матеріалах цієї дисертації, а також з нововиявлених архівістами документів він упорядкує збірник "Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст." (1970). З 1952 р. Іван Лукич стає спочатку начальником Науково-видавничого відділу ЦДІА УРСР у м. Києві, а через два роки начальником Науково-видавничого відділу Архівного управління УРСР. На цій посаді

він залишався сімнадцять років, до лютого 1971 р. – переддня сумнозвісних маланчуківських чисток "українських буржуазних націоналістів".

На долю І. Бутича припала доба хрущовської "відлиги" кінця 1950-х – 1960-х рр. Власне, до певної міри він і був уособленням цієї відлиги в історико-джерелознавчому секторі української історичної науки. У цей період він разом з Іваном Петровичем Крип'якевичем працює над підготовкою до друку листів та універсалів Б. Хмельницького, виданих у 1961 р. Так було покладено початок дипломатарію українських гетьманів, що пізніше, через три десятиліття, здійснювався І. Бутичем у межах праці в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Упродовж п'ятнадцяти років, з 1991 до 2006, з'явилося ще чотири томи документів гетьманських універсалів: один том знову був присвячений Б. Хмельницькому, два Іванові Мазепі, один – гетьманам від Івана Виговського до Івана Самойловича. Усі ці видання з'явилися друком завдяки співпраці з Науковим Товариством ім. Т. Шевченка у Львові в особі теперішнього голови Товариства Олега Антоновича Купчинського

І. Бутич не афішував себе державником ні за радянських часів, ні за доби незалежної України, а спокійно й невимушено робив свою справу – видання корпусу документів державницької діяльності української провідної верстви XVII–XVIII ст. Він замислював збірники документів за серійною ознакою, які давали максимально широку картину історичної дійсності. Здійснити це за комуністичних часів було неможливо, але Іван Лукич знав, що фіксувати універсали потрібно, і робив це ще під час своєї спільної праці з І. Крип'якевичем у 1950-х – 1960-х рр.

Початок 1960-х рр. нарешті дав також можливість щось сказати про велетів українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст. У 1964 р. відзначали 150-річчя з дня народження Тараса Шевченка, і напередодні, у 1963 р., вийшов том "Тарас Шевченко. Документи і матеріали (1814–1863)", до котрого увійшли джерела не лише про діяльність Т. Шевченка, а й про його вшанування в найближчі роки після його смерті у 1861 р. Для тих часів це була смілива книжка, бо люди, які несли правдиве слово про Кобзаря в широкі маси, були "шаленими націоналістами" в очах тодішніх партійних ідеологів. Після видання книжки про пророка нації з'явилося ще два томи документів і матеріалів – про Івана Франка (1966) і Лесю Українку (1971). Наступні томи цієї серії, що планувалися, вже не вийшли через нагінки на українську культуру за В. Щербицького. І вже за незалежності, знову ж таки за підтримки Олега Купчинського, вийшло ще два томи – про В. Гнатюка і М. Драгоманова.

Окремою ділянкою наукової праці Івана Лукича була видавничо-редакційна діяльність. І в цій царині його досягнення для української науки мають непроминальне значення. За післявоєнний час редагований ним часопис "Архіви України" став, власне, єдиним справді науковим історичним журналом у радянській Україні. Якщо "Український історичний журнал", до редколегії якого І. Бутич входив від дня його заснування в 1957 р., був виданням партійним і офіційно-режимним майже до самого 1991 р., то "Архіви України" об'єднували навколо себе усе нонконформістське, живе й неформальне середовище історичної науки 1960-х рр. І. Бутич з а рrіоrі нецікавого й вузькопрофільного "Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР" зробив захоплюючий науковий щомісячник, де друкувалися не лише матеріали на архівні теми, а й серйозні дослідження з допоміжних історичних дисциплін. Сам список прізвищ авторів дуже промовистий. У журналі друкувалися Іван Крип'якевич (власне, майже всі його останні праці, зокрема й монографія з методики дослідницької праці, вийшли у світ завдяки допомозі І. Бутича), львівські історики Ярослав Дашкевич, Ярослав Ісаєвич,

Олег Купчинський, визначний знавець паперу й філігранолог Орест Мацюк та ін. Символічно, що в "Архівах України" друкувався також і останній некомуністичний директор Архіву давніх актів, класик українського архівознавства Віктор Романовський, який після переслідувань репресивних більшовицьких органів у 1930-х рр. навіть не міг повернутися до Києва і доживав віку у Ставрополі. З "Архівами України" співпрацював і легендарний дослідник Полтавщини, продовжувач справи Івана Павловського – Петро Ротач, якого у Полтаві не дуже й шанували після повернення з німецьких остарбайтерських таборів і тамтешніх публікацій в українській піднімецькій пресі. П. Ротач з номера в номер подавав біографічний словник видатних полтавців, серед яких переважна більшість з погляду радянського режиму належали до "неблагонадійних" діячів. І. Бутич не просто друкував авторів, а й спонукав їх до ще продуктивнішої праці, вміщуючи десятки рецензій під різними псевдонімами. Показовим тут є приклад Я. Дашкевича, який мав близько десятка псевдонімів, друкуючи в "Архівах України" більше ста публікацій.

Не називаємо десятків інших імен, які в цьому виданні одержали своє перше "бойове хрещення". І. Бутич дав путівку в наукове життя багатьом відомим сьогодні сучасним історикам, які є окрасою нинішньої історичної науки. Усіх і не перелічити. Назвемо лише професора Національного університету "Києво-Могилянська академія" Наталю Яковенко, фахівця з документознавства XIX ст. і дослідника українських генерал-губернаторств Валентину Шандру, дослідника кирило-мефодіївців Івана Глизя, який заступав деякий час І. Бутича на посаді голови Науково-видавничого відділу Архівного управління після його брутального звільнення, колишнього заступника директора Інституту української археографії та джерелознавства Геннадія Боряка, відомого летуаніста-медієвіста Фелікса Шабульдо, архівістів-дослідників Ніну Грабову (нині головний хранитель Музею літератури України), Любов Гісцову (багатолітнього директора ЦДІА України у Києві), Миколу Крячка, який десятки років був директором Центрального державного архіву літератури і мистецтва України, професора Київського університету, колишнього архівіста Андрія Катренка та багато інших.

Зрештою, не всі пішли в науку, низка архівістів усе життя вірою і правдою працювали в архівній системі, згадуючи І. Бутича як свого вчителя. Це Людмила Демченко – заступник директора ЦДІА України в Києві, Віктор Страшко – скромний, але, мабуть, найкращий знавець документів київського архіву, що стосуються Козацької держави XVII—XVIII ст., Тетяна Люта – доцент НаУКМА, Галина Болотова, Людмила Купріянова, Діна Топчій, Галина Кулеба та багато інших.

Відповідальним редактором "Архівів України" І. Бутич був від 1958 до 1971 рр., коли Архівне управління очолив О. Мітюков, розігнавши "націоналістичне кубло" І. Бутича та його оточення. При цій нагоді як тут не згадати св. п. С. Пількевича – багатолітнього голову Архівного управління, який усіляко підтримував І. Бутича, а де треба – прикривав навіть від скарг "ідейно пильних" працівників архівної системи. "Архіви України" без Івана Лукича відразу перетворилися на бліду копію тодішнього безбарвного "УІЖу". Історія висвітлювалася тепер переважно починаючи з 1917 р. і діянь комуністичної партії. Невеликим просвітком, яким скористалися українські науковці, був хіба що 1982 р., коли святкувався 1500-річний ювілей Києва.

Іншим дітищем Івана Бутича, крім "Архівів України", був річник "Історичні джерела та їх використання". Вони постали як результат великої науково-організаційної і методичної праці І. Бутича. Крім цього, з 1961 р. почали проводитися всеукраїнські щорічні науково-практичні і методичні семінари-конференції з архівознавства та інших

спеціальних історичних дисциплін, що відбувалися в Києві й збирали архівістів-науковців з усіх обласних центрів. І якщо "Архіви України" були передусім форумом істориків-архівістів, то "Історичні джерела та їх використання" друкували істориків джерелознавчого напряму. За період з 1964 до 1971 рр. вийшло шість випусків. Сьомий з'явився в 1972 р., уже без прізвища І. Бутича, хоч від початку до кінця ним готувався.

Як і багато істориків, що мали сумління (М. Брайчевський, наприклад), Іван Лукич був проскрибований комуністичною владою, його вилучали з архівної системи "як прихованого націоналіста". Одними з останніх праць, які не встиг у свій архівний період життя видати І. Бутич, були "Щоденник О. Ф. Кістяківського (1874–1885)" та "Документи Кирило-Мефодіївського братства 1846 р.", що їх під його керівництвом готувала група архівістів – М. Бутич, І. Глизь, В. Шандра та ін. Ці книжки побачили світло лише у 1990-х рр. як видання Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

Не можна обійти мовчанкою і ще два важливі, визначальні у культурному відношенні проекти, в яких ключову роль відіграв І. Бутич. Йдеться передусім про "Історію міст і сіл Української РСР". Україномовний її варіант опрацьовувався у 1960-ті рр., і справжнім залаштунковим героєм її був І. Бутич, який розгорнув без перебільшення титанічну науково-організаційну працю. Під його керівництвом до всіх 26 томів подавалася вся джерельна інформація, що лише була виявлена на той момент у архіві. Петро Тимофійович Тронько, офіційний керівник цього проекту, високо цінував І. Бутича, добився вручення йому в 1975 р. Почесної грамоти Президії Верховної Ради УРСР. П. Тронько опікувався опальним істориком-архівістом у 1970-ті роки, коли І. Бутич від 1971 й до 1991 рр. працював старшим науковим редактором і керівником редакційної групи, а згодом і в. о. завідувача редакції УРЕ. У 1970-ті рр. почала виходити доопрацьована російськомовна версія цієї серії, у якій І. Бутич особисто відредагував, уже як співробітник УРЕ, томи Черкаської, Житомирської, Харківської, Львівської, Сумської і Закарпатської областей. А взагалі він брав участь у редагуванні усіх 26 томів російськомовної версії "Історії міст і сіл Української РСР".

До певної міри похідним відгалуженням "Історії міст і сіл Української РСР" були три томики краєзнавчих енциклопедій "Київ", що вийшли до 1500-літнього ювілею, а згодом і рідні йому "Полтавщина" й "Чернігівщина". Левова мозольна праця з редагування й написання статей належала І. Бутичу. Саме він був промотором і душею цієї незвичайної для радянських часів праці. Власне, й досі ми не маємо кращого довідника по Києву й по цих двох регіонах Лівобережжя.

З 1991 р. І. Бутич перейшов працювати в Інститут української археографії та джерелознавства провідним науковим співробітником, завідувачем відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук. Наступного року його було обрано дійсним членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові. В Інституті археографії Іван Лукич цілеспрямовано працював над серією "Дипломатарій українських гетьманів". Однак він не встиг здійснити всі свої плани. Так, незавершеними залишилися виявлення та копіювання універсалів Івана Скоропадського і Данила Апостола. Івана Лукича не стало 9 травня 2007 р. Поховали І. Бутича на Берковецькому кладовищі Києва біля його батька, який помер 1975 р.

Декілька слів хотілося б сказати про громадську позицію Івана Лукича. Автор знаменитих "Споминів з минулого" Олександр Лотоцький писав про не менш знаменитого Василя Симиренка як про "українського Никодима" – людину, яка все життя була в громадському затінку, не виринала на поверхню суспільного життя, але послідовно

й наполегливо підтримувала всі починання київської Старої Громади. Івана Бутича також сміливо можна назвати "українським Никодимом" нашого часу. Усе своє життя він тихо, але неухильно робив ту працю, яка, за відомою легендою про будівництво лаврської дзвіниці, спочатку ніби занурювалася в землю, щоб по закінченні останнього ярусу випірнути враз із-під землі у всій своїй красі й силі.

Попри вроджені різні вади – у дитинстві він перехворів на поліомієліт, йому було важко ходити, говорив із затинаннями – він дуже багато працював, був рухливою людиною. Щодня з 9-ї – 10-ї ранку, з годин відкриття читального залу архіву і до його закриття, І. Бутича можна було бачити там за столом, заваленим архівними справами, копіюючи козацький скоропис XVII–XVIII ст. Це був невтомний трудівник, який працював на роботі, вдома і навіть у гостях. Для нього робота не була подвигом, це було його звичайним життям, – без праці, як без повітря він не міг існувати. Нині в його помешканні лежать сотні папок, заповнених копіями документів, листуванням, проектами видань, рукописами наукових статей. Його природна і щира скромність не знала меж. І. Бутич не любив марнославства, посиденьок у президіях, не гнався за заробітками й нагородами. Усі житейські блага для Івана Лукича були великою марнотою. Він не потребував слави, мабуть, і не задумувався над цим ніколи. Усі удари долі сприймав з подиву гідним стоїцизмом і філософським ставленням до життя. Як не можна було робити одну справу – робив іншу, ту, що дозволяли наразі робити, аби лише на користь і на благо рідної України. Іван Лукич з усіма принципово розмовляв виключно українською мовою і цим визначив національне спрямування багатьох людей (це він до певної міри українізував М. Крячка та А. Катренка). У такому поводженні він, можливо, вбачав якусь місійність. У 1880-х І. Франко у Києві одружився з наддніпрянською українкою О. Хоружинською. І. Бутич у 1959 р. побрався із галичанкою із Самбора Марією Іванівною Лозинською, яка на все життя стала його відданою дружиною, товаришем і спільником в усіх починаннях.

А скільки мужності треба було мати І. Бутичу, щоб узяти на роботу в історичний архів опального В. Стуса або підтримувати взаємини з колишнім головнокомандувачем УПА Василем Куком, який упродовж десятиліть був другом родини Бутичів. І. Бутич добре знав знамениту політкаторжанку жінку-легенду Надію Суровцову, листувався з нею. І саме І. Бутичу вона залишила один з машинописних варіантів своїх спогадів. Отже, маланчуки-мітюкови мали, очевидно, підстави вважати І. Бутича потенційним ворогом системи, якого треба "вичистити" з архівів, як колись у 1930-ті рр. "вичищали" його попередників. І Іван Крип'якевич не випадково майже п'ятнадцять років товаришував з І. Бутичем (залишилося їхнє цікаве листування, що може скласти об'ємну книжку), довіряв йому свій цінний для науки архів і саме Івана Лукича назвав одним із своїх посмертних розпорядників.

Іван Лукич залишив по собі дуже багато. З часом буде видаватися його непублікована спадщина, листування. Його архів передбачається передати ЦДІА України у м. Києві, де повинен утворитися окремий особовий фонд І. Л. Бутича. Було б добре зібрати й видати спомини людей, які його знали, частково це вже робиться у виданні "Пам'ятки України". Але вже сьогодні ясно – поки є справа, якій ми служимо, Іван Лукич Бутич завжди буде в нашій пам'яті.

Ігор Гирич (Київ)

Ротач Петро Петрович (1925–2007). 13 червня 2007 р. у Полтаві пішов з життя краєзнавець і літературознавець Петро Петрович Ротач. За два тижні до його смерті заходами С. Білоконя вийшов біобібліографічний покажчик (187 сторінок журнального

формату), який підсумував багатолітню працю видатного дослідника у галузі історичного та літературного краєзнавства. Петро Петрович ще встиг погортати це видання. Воно вперше вповні явило реальний масштаб Ротачевого внеску в українську культуру зробленого, переважно, всупереч обставинам.

Петро Петрович народився 24 січня 1925 р. на хут. Калениківщина, нині с. Слобідка Талалаївського району Чернігівської області, у селянській родині, яка під час колективізації зазнала репресій. У 1941 р., закінчивши дев'ять класів, розпочав трудову діяльність у редакції талалаївської районної газети. У 1942–1945 рр. він, перебуваючи як остарбайтер у Німеччині, надрукував у еміґраційних журналах "Пробоєм" і "Дозвілля", у газеті "Земля" низку прозових і поетичних творів про розкуркулення й голод, підписуючись Пет. Ро, П. Р. Тоді познайомився з багатьма українськими літераторами (відомий літературознавець і літературний критик Г. Костюк присвятив зустрічам із Ротачем кілька сторінок у мемуарах "Зустрічі і прощання"[1]). Ротач перебував у англійській окупаційній зоні й мав змогу залишитися в Німеччині. Однак вирішив повернутися додому, де, як сам згодом свідчив, "протягом 40 років перебував під моральним тиском і наглядом органів КГБ"[2]. Лише у 1954 р. вдалося здобути вищу освіту у Полтавському педагогічному інституті. Працював методистом культосвітньої роботи, шкільним бібліотекарем, викладав мову й літературу в школах, у Полтавському інженерно-будівельному інституті.

Від початку 1960-х років Петро Петрович починає активно друкуватися у фаховій і літературно-художній періодиці. Статтю "І. Ф. Павловський – історик Полтавщини" було вміщено в "Українському історичному журналі", публікацію невідомого формулярного списку письменника Л. Боровиковського – у журналі "Радянське літературознавство", низку краєзнавчих нотаток – у харківському "Прапорі". Та найтісніша співпраця налагодилася в Ротача з редакцією "Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР" (згодом – "Архіви України"), яка під керівництвом І. Бутича стрімко перетворювала вузькофахове відомче видання на помітне культурологічне явище загальноукраїнського масштабу. Ротач друкує в журналі статті "Нові матеріали до історії Полтавщини", "Котляревський в дослідженнях І. Ф. Павловського", "Штрихи до біографії Л. І. Боровиковського", "Полтавський список «Хустини» Т. Г. Шевченка" та ін. На сторінках видання дослідник виступав так часто, що – аби не привертати зайвої уваги культурологів у цивільному – частину статей, рецензій, заміток підписував прибраними іменами (П. Чатор, П. Р., П. Ч.). Від 1965 р. з числа в число в журналі друкується Ротачева "Літературна Полтавщина" – як "Матеріали до Українського біографічного словника". Цю його працю, створювану протягом багатьох років, засновано переважно на ексклюзивних джерелах, часто – на неопублікованих матеріалах з архіву укладача (автобіографії, мемуари, листування). У передмові до названого біобібліографічного покажчика його відповідальний редактор С. Білокінь слушно зазначав: "Фактично проект Петра Ротача мав ширші рамки, аніж «Літературна Полтавщина». Під пером ученого утворювався Український біографічний словник з епіцентром у серці колишньої Гетьманщини"[3]. Ротач завів до "Літературної Полтавщини" персоналії, що їх у тогочасній материковій Україні зовсім у той період не згадували (приміром, літератор і

---

[1] Див.: *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. – Edmonton; Toronto, 1998. – Кн. II. – С. 154–157.

[2] Ротач Петро Петрович: Біобібліографічний покажчик. – К., 2007. – С. 9.

[3] Там само. – С. 6.

педагог Г. Ващенко, який перебував на еміграції), коректно подавав відомості про діячів, яких зазвичай обвішували буржуазно-націоналістичними наличками (наприклад, про П. Куліша). Це не лишилося непоміченим: на початку 1970 р. газета "Зоря Полтавщини" вмістила погромницьку статтю невідомого автора, в якій Ротачеві були поставлені на карб і друки в українських еміграційних виданнях воєнної пори, і об'єктивізм та тенденційність у доборі персоналій і їхніх характеристиках у "Літературній Полтавщині". Влада прислухалася до висновку автора статті про те, що "таким творам не місце в радянській пресі, покликаній нести в маси сяйво ленінських ідей"[4]. Публікацію "Літературної Полтавщини" було припинено (не з'явилися друком статті на літери Ю і Я). Ротач пригадував згодом, що, "незважаючи на звернення групи науковців (О. Дунаєвський, О. Храбровицький та ін.) з проханням завершити журнальну публікацію, редакція після звільнення з посади редактора І. Л. Бутича відмовила в публікації і в різкій формі просила її більше не турбувати"[5].

Відтоді й до кінця вісімдесятих років Ротачеві публікації у київських журналах майже не з'являлися. Публікував свої студії переважно у районних газетах Полтавщини й Чернігівщини, в українських виданнях у Польщі ("Наше слово", "Наша культура", "Український календар"), у російських наукових і літературно-художніх часописах ("Литературное обозрение", "Подъем", "Урал") і масових газетах ("Вечерний Челябинск", "Кировская правда", "Орский рабочий"), а в Полтаві – лише в газеті "За будівельні кадри", органі інженерно-будівельного інституту. Протягом цих літ він, не маючи змоги широко друкуватися, усе ж невтомно доповнював "Літературну Полтавщину", опрацьовував інші дослідницькі сюжети, записував спогади, збирав документи.

Першу книжку Ротачевих культурологічних і літературознавчих етюдів – "Світло рідної хати" – було видано у скромному поліграфічному оформленні (малочитабельний ротапринт!) у Талалаївці на Чернігівщині у 1989 році. Згодом, уже в незалежній Україні, його дослідження інтенсивно видавалися в Полтаві й на Полтавщині: дві книжки студій про полтавську шевченкіану ("Від Удаю до Орелі", "Від Яготина до Полтави"), "Колоски з літературної ниви. Літературний календар Полтавщини", томи вибраних статей "І слово, і доля, і пам'ять...", "Рядки за рядками, літа за літами...", збірники "Поклик через століття. Іван Котляревський і Полтава", "Поет із роду Боровиків. Матеріали до біографії поета і байкаря Л. І. Боровиковського", біографічний довідник "Розвіяні по чужині. Полтавці на еміграції", перший том регіональної енциклопедії "Полтавська шевченкіана". Дослідник був бажаним автором "Української літературної енциклопедії", "Енциклопедії сучасної України", "Шевченківської енциклопедії", багатьох фахових журналів ("Київська старовина", "Народна творчість та етнографія", "Пам'ятки України", "Слово і час"). Продовжив Ротач і публікаторську роботу, до якої долучився ще в шістдесятих роках, упорядкувавши збірники творів Л. Боровиковського (разом зі С. Крижанівським) й О. Афанасьєва-Чужбинського. Він підготував до друку спогади М. Кононенка, щоденники О. Ізарського і його романи "Полтава" та "Столиця над Ізаром", низку інших видань. З'явилися друком також кілька книжок поезії і прози Ротача.

---

[4] *Пліш М.* Чортополох // Зоря Полтавщини. – 1970. – 16 січ.

[5] *Ротач П.* Доля "Літературної Полтавщини" // Бібліографія українознавства: Бюлетень Комісії української бібліографії Міжнародної асоціації україністів. – [Львів], 1992. – [Вип.] І. – С. 18.

Незважаючи на тяжку хворобу, Петро Петрович працював майже до останніх днів життя. 15 лютого 2007 р. він писав до мене: "Жаль, що багато розпочатих праць моїх не завершено. [...] Колись (і це багато років підряд) я міг сидіти за столом чи не весь день, тепер – короткі години. А роботи ж! Свої задуми, листи, читання (бодай проглядання) газет, журналів, книг, які надсилають мені друзі...".

Ротач передав деякі матеріали зі свого архіву до відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України і до Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Однак більша частина архіву поки залишається в родині небіжчика.

Петро Петрович Ротач – один із дослідників, чиї студії істотно коригують узвичаєне уявлення про краєзнавство як аматорство. Його праці, що виразно засвідчують спроможність усвідомлювати і розглядати на новому джерельному матеріалі регіональні явища як складники загальноукраїнського історичного й літературного процесу, безумовно, є наукою.

Дослідники нових поколінь звертатимуться і до давніших Ротачевих публікацій, і до тих, що незабаром прийдуть до читача (видавництво "Критика" завершує підготовку до друку збірника листів письменників до Ротача з коментарями адресата, має побачити світ другий том "Полтавської шевченкіани"). Високофахові праці, яким судилося довге життя, – запорука тривкої пам'яті про Петра Петровича Ротача.

Віктор Дудко (Київ)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Вадим АДАДУРОВ (Львів) – доктор історичних наук, доцент кафедри світової історії Нового і Новітнього часу гуманітарного факультету Українського католицького університету

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (Львів) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича, професор кафедри україністики Варшавського університету

Конрад БОБЯТИНСЬКИЙ (Варшава) – доктор історії, Історичний інститут Варшавського університету

Галина БУРЛАКА (Київ) – кандидат філологічних наук, завідувач відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

Ернест ГИЙДЕЛ (Ужгород) – викладач кафедри історії Угорщини Ужгородського національного університету

Ігор ГИРИЧ (Київ) – кандидат історичних наук, завідувач відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Дмитро ГОРДІЄНКО (Київ) – магістрант Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Андрій ҐРЕЧИЛО (Львів) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Віктор ДУДКО (Київ) – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

Інна ЗАБОЛОТНА (Київ) – кандидат історичних наук, викладач кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ольга КИРІЄНКО (Київ) – завідувач відділу Михайла Старицького в Музеї видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького, аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Неля КЛИМЕНКО (Київ) – аспірантка Київського міського педагогічного університету ім. Б. Д. Грінченка

Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Михайло КОВАЛЬЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Володимир КРАВЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Тетяна КУЗИК (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Володимир МАСЛІЙЧУК (Харків) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Ірина МАТЯШ (Київ) – доктор історичних наук, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

Ольга МЕЛЬНИК (Київ) – науковий співробітник Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

Надія МИРОНЕЦЬ (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу джерел з новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

о. Юрій МИЦИК (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Світлана ПАНЬКОВА (Київ) – директор Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

Віталій ПЕРКУН (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Іван СВАРНИК (Львів) – старший науковий співробітник Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка

Тетяна СЕБТА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Ірина СКОЧИЛЯС (Львів) – кандидат історичних наук, учений секретар Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Тамара СКРИПКА (Нью-Йорк) – хранитель фондів Архіву-Музею ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США

Андрій СМИРНОВ (Острог) – викладач кафедри історії і релігієзнавства Національного університету "Острозька академія"

Валерій СТАРКОВ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Інна СТАРОВОЙТЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Тетяна ТАІРОВА-ЯКОВЛЕВА (Санкт-Петербург) – доктор історичних наук, директор Центру з вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету

Інна ТАРАСЕНКО (Київ) – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Віталій ТЕЛЬВАК (м. Дрогобич, Львівська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Ігор ТКАЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Ольга ТОДІЙЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ (Київ) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Олесь ФЕДОРУК (Київ) – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

Ярослав ФЕДОРУК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Андрій ФЕЛОНЮК (Львів) – археограф Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Наталія ЧЕРКАСЬКА (Київ) – молодший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Юрій ЧЕРЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Валентина ШАНДРА (Київ) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Олена ШЕВЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Олексій ЯСЬ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

З М І С Т

1. АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

2. ГЕРАЛЬДИКА, СФРАГІСТИКА

3. ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

4. ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

5. РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

6. MISCELLANEA

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

Нова серія

Випуск 12

Редактор *Броніслав Адамович*
Літературні редактори:
Лариса Білик, Катруся Козелецька
Коректори:
Наталя Кунець, Любов Свірська, Оксана Шевченко
Художній редактор *Георгій Сергеєв*
Технічний редактор *Майя Притикіна*
Комп'ютерний дизайн
Ірини Стариковської

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевского НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
01001 Київ

Підп. до друку. 20.12.07. Формат 70х100/16.
Гарн. Times. Офс. друк. Папір офс. № 1.
Ум.-друк. арк. 78,4. Зам. 7–200
Наклад 500 прим.

Книжкова друкарня ТОВ "Друкарня «Бізнесполіграф»"
вул. Віскозна, 8
02094 м. Київ